

અમૃતસાગર.

તથા

પ્રતાપ સાગર વૈયકથ્ય

મૂળ નેપુરી તથા હિંદુસ્તાની ભાષામાંથી
ગુજરાતીમાં ભાષાંતર.

બોમ્બેનાર ત્રીભોવનદાસ ગીરધરદાસ ખંભાતી દ્વારા
રસદ તાલુકા મહુડના આર્ટીસ્ટન્ટ માસ્તરે કલ્પે

દોહરો.

ધનનેપુરના રાજવી ધન છે તારી માત્ર
દેશમાં હુમરાજના બલી બગલી ખાત

આકૃતિ ૨૭.

સંવત ૧૯૪૮ શકે ૧૮૦૫ અમરેલી ૧૨૫૭
સને ૧૮૮૮ સને ૧૨૦૫ હવેલી

લગિન.દ.

"ન્યુ" ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ

કિમત રૂ. ૪૫૫ કપની

ଅଧିକାଂଶ ସମୟ ଉପରେ ଉପଲବ୍ଧ ନୁହେଁ ।
ସେଥିପାଇଁ ଏହା ଏକ ଉପଲବ୍ଧ ସମ୍ପଦ ।
ଏହାକୁ ଉପଯୋଗ କରିବାକୁ ଚାହୁଁ ।

AMRITSAGUR

AND

PRATAPSAGUR

MEDICALWORK

Translated into Guzerati from the Jechoory and
the Hindoostani languages

BY

BHOSAR TRIBHOWNDASS GIRPHARDASS KHUMBATI

THE ASSISANT MASTER OF THE BORSUD

TALOOKA SCHOOL

SECOND EDITION

*All rights are reserved
Registered under Act XXV of 1867*

NADIAD

NEW GUJARAT PRINTING PRESS.

Samvat 1944. Shaka 1809. A. D. 1888

Yajdejerdi 1257 Hijri 1305

Price Rs 4½

બાહર ખપ્પર.

આ અમૃતસાગર નામે વૈદ્યકનો ગ્રંથ બોરસદમાં ખંખાતી દરતાબની આગળ તેમની યુરોપસોપ કીપરની દુકાને અગર લુદારવાડા આગળ ગ્રંથ છપાવનાર પાસેથી રોકડી કીંમત રૂ. ૪૫૦-૦૦ થી મળશે. અને નીચે લખેલા દેશાવર ખાતેથી કીંમત ઉપરાંત ત્યાં ખાતે મોકલતાં થએલા ખર્ચ બદલ નિમે પ્રમાણે જાહેર કીંમતે મળશે.

અમદાવાદ-રાયપરમાં પંચમુખા હનમાન આગળ કોકડીઆની પોળમાં શેઠ મગન ભાઈ કરમચંદની કન્યાશાળાના માજી હેડમાસ્ટર. પુલાખોદાસ ચાવરજીની પાસેથી રોકડી કીંમત રૂ. ૪-૧૦-૦૦ એ મળશે.

અમદાવાદ-માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં લહીઆનું કામ કરનાર બાવસાર કલ્યાણ નરોતમની પાસેથી રૂ. ૪-૧૦-૦૦ એ મળશે.

મુગ્ત-નાણાવટમાં ખોદાયખશ પ્રેસના માલિક અને પુસ્તકોચર શેઠ મેનચેરજી જમશેદજી પોષ વાળા પાસેથી રોકડી કીંમત રૂ. ૪-૧૦-૦૦ એ મળશે.

રાંદેર-ચતુતરાની પાછળ સાંગી સેરીમાં બટ બાળકમ્પન કમ્પનિયે પાસેથી રૂ. ૪-૨-૦૦ એ રોકડેથી મળશે.

મુખ્યાઈ-બહારકોટ દાદી શેઠની અગીઆરીના રસ્તાપર રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ ના માળામાં “સ્વદેશવત્સલ” સોસાઈટીની ઓફીસમાંથી, અગર કોટમાં બજારગેટ ધરુનંબર ૬૮ મામાં રા. દામોદરદાસ છપારામ બટ પાસેથી રૂ. ૪-૧૦-૦૦ રોકડેથી મળશે.

ખંખાત-પીરજીપરમાં બાવસાર લક્ષ્મીદાસ પુશાલદાસ પાસેથી રૂ. ૪-૫-૦૦ એ રોકડેથી મળશે.

મુ. બોરસદ
જલ્દે ખેડા }

ત્રીભોવનદાસ ગીરધરદાસ
અ. વૈ. ભાષાન્તર કરતા.

NOTICE

This work will be had at Borsad at the house of the Translator in the Luharwada or at his Europe shop at a ready price and the out Station subscribers will obtain it from the following places and prices.

AHMEDABAD—In Raipoor from Maganbhai Karmchand the late Head Master or the Girl School in the Kokadia street near Punchnookha Hanooman at Rs 4-10-0.

AHMADABAD—From Bhawsar Kaliān Narotam Lahiā in Lalābhai's Pole in Modvi Pole at Rs 4-10-0.

SURAT—From Mr. Muncherji Junesetji Postwalla book-Seller and the owner of the Khoda Bukhas press in Nana-wut at Rs 4-10-0.

BOMBAY—From the Swudasr Vussul Society office in the house of Mr. Bhaishanker Nanabhai on the road to Dadi Set's Agiari out fort Bombay and from Damodurdas Chabaram Bhut in fort Bajar gate house No, 68 at Rs 4-10-0.

CAMBAY—From Laxmidas Khoosaldas Bhawsar in Piru-jpoor at Rs 4-10-0.

RANDER—From Balkrushna Krushnadev Bhut near Chuootra in Sami Sheri at Rs 4-10-0

CAMP BORSAD }
TALOOKA KHEDA }

Tribhovandas Girdhurdas

Translator

પ્રસ્તાવના.

પ્રુદરતનાં બનાવેલાં આદર્શોને વૈદ્ય એ એક કેવી ઉપયોગી વિદ્યા છે, તે દરેક માણસને કંઈ પણ દરદની વખતે અનુભવથી માત્રમ પડે છે. આ વિદ્યાને સંપૂર્ણ કરવાને ધણાએક વીદ્વાન વૈદ્ય અસંખ્યથીજ તજવીજ કરતા રહેલા છે તેમાંના આપણા દેશમાં અસંખ્યના વારામાં કેટલાએક હેવા તો પ્રખ્યાત અને કુશળ થઈ ગયા, કે આગળના ઇંગ્લેન્ડ મુઘરેલા મોટા મોટા સર્જન, તથા મોટા મોટા રસાયણ શાસ્ત્રીઓ તો તેની કુસ્થ વિસાતમાં નહીં. તેમાં એક અસંખ્યના વારામાં “બ્યારામેદર .. નામે ભરવાડ એવો તેલ ચમત્કારીક પુરુષ થઈ ગયો, કે તેણે આ પૃથ્વી ઉપરની તમામ ઔષધિ (અદ્વારબાર વસ્તુતિ) ને બોલાવી પોતપોતામાં કેવો ગુણુ તથા કેવો અવગુણુ છે. તે સર્વનાં અમુક નામ ઔષધિ પાસે કેહેવાડાવી તેના કેહેવા પ્રમાણે જે જે રોગ ઉપર જલદી અસર કરનાર છે, તે તે રોગનાં નામ વગેરે લખી રાખી તે નું મોટું પુસ્તક બનાવ્યું. મતલબ કે એ ભરવાડ ઔષધિ ઓળખવામાં તથા તેના ગુણુ પીછાનવામાં ધણો કુશળ હતો. વળી દેવતાઓના વૈદ્ય અશ્વત્થી કુમારનો હોદ્દા શે ધનવંત્રી વૈદ્ય એવો તો કુશળ થઈ ગયો કે તે રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં માણસનો રોગ વરતતો અને તે નું મોત કહેતો હતો કે તે યલાણે દહાડે મરણ પામશે. પણ તે પોતે જે ધારે તો દરદીને મરવા દેતો નહીં, એવો પોતે કુશળ હતો (એનો એક દાખલો, શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કંધ પૂરાણમાંનો) જનમેજય રાજાના પુત્ર પરિક્ષિત રાજાને તક્ષત નાગ, શ્રાપ થયા પ્રમાણે કરડવાને જતો હતો, અને તેના રક્ષણ માટે આ ધનવંતરી વૈદ્ય જતો હતો, તે બંને રસ્તામાં એકઠા મળ્યાં. ત્યાં ધનવંતરીએ પુછ્યું ‘તું કાણ છે? અને ક્યાં જાય છે? તેણે કહ્યું ‘હું તક્ષત નાગ છું, અને પરિક્ષિત રાજાને શ્રાપ થયા પ્રમાણે ઉદ્ધાર કરી કાળ કરાયા જાઉં છું. ત્યારે ધનવંતરીએ કહ્યું કે હું તને કાળથી બચાવવા જાઉં છું. ત્યારે તક્ષતે કહ્યું, કે તમે શી રીતે બચાવશો? જે તમારામાં સત્તા હોય, તો હું આ વડને ઉદ્ધાર કરું ને તેને તું બચાવ. તેપરથી તેણે વડને ઉદ્ધાર કર્યો તેથી વડ સુકાઈ ગયો. કે તરતજ તેણે એવી દવા છાંટી કે જેવો હતો તેવો લીલો થઈ ગયો તેથી તક્ષતને ફીકર થઈ, ને પુછ્યું કે તમે આવો છો, પણ તમારો કાળ શી રીતે છે? તેણે ક્યાં મારો સામે મોઢે ફાળ નથી, પછવાડેથી થાય. ત્યારે પછી રસ્તામાં આગળ જતાં ધનવંતરી હતા હતા, ત્યાં ઔષ્ધીએ ઉદ્ધાર કર્યો તેથી મરણ પામ્યાં. બાદ પરિક્ષિત રાજાને તેણે ઉદ્ધાર કર્યો તેથી શ્રાપ થયા પ્રમાણે મરણ પામ્યા. મતલબ કે તે ઔષધિ વિદ્યામાં કુશળ હતો. અને રોગીની આરોગીથી ચિકિત્સા કરી એ પુરૂં ઔષધ શોધી કાઢતો હતો કે તેને તે મારકજ આવે.

એક નિષ્ઠ નામે વૈદ્ય રસાયણ સાસ્ત્ર વગેરેનું એવું તો બારીકથી ઔષધ વગેરેના લંબાણ વર્ણનથી, તથા બારીકમાં બારીક રોગના પિછાન સાથે ઉપાયનું બનાવ્યું છે, કે તેની તુલણા કોઈ સાથે થઈ શકતી નથી, કે જે શ્લોક સાથે મરાઠી બાપામાં છપાઈ ત્રણ ભાગ માં બહાર પડ્યું છે, તે કેટલાકના બેનામાં તો આવ્યું હશે? એ તો ખરી વાત છે કે આપ

જ્યાં હિંદુસ્થાનમાં અસહનના વખતમાં એટલા બધા મહાન વૈદ્ય ધર્મ મળ્યા છે કે જેનું આજ
 નામ જ્યાં લખવાથી ધણું લખાણ થઈ જાય. માટે ને અત્રે લખવાની જરૂર નથી. પણ
 હાલના વખતમાં તેમનાં લખેલાં પુસ્તકોના વિચાર પ્રમાણે સમજી શકે. તથા રોગો પાર
 ખી શકે, તથા વનસ્પતિ તથા એસડો તમામ પારખી શકે, તેવા વૈદ્ય જોવામાં આવતા ન
 થી. તેમજ જવલે હાલમાં હશે, એટલુંજ નહીં પણ સંસ્કૃત વૈદ્યકનાં પુસ્તકો સમજી અર્થ ક
 રી શકે, તેવા બહેલાનો પણ દહાડે દહાડે લય થતો જાય છે. કારણ કે અગાડના વખતમાં
 એ બાપા શિખેલાઓને મોટા મોટા દેશી રાજાઓની તરફથી આદાર સનમાન સાથે આ
 શ્રી મળતો હતો. તે હાલના વખતમાં બંધ થવાથી તેવી કડાકુટ ભરેલી બાપા શિખની છોડી
 દેખ, માથાળું ઇંગ્રેજ સરકારના તરફથી મદદ મળવાની આશાથી, નોકરી વગેરે મળવાની
 આશ્ચિસ રાખી, ઇંગ્રેજ શિખવા ઉપર, અગાઉ સંસ્કૃત શિખવા જેમ અત્યંત મેહેનત લો
 કા લેતા હતા, તેમ ક્ષેવા લાગી રહેલ પામ્યા. તેથી એ બાપા શિખવાને એટલા બધા ઉત
 રી પડ્યા, કે અગાઉ સરકારને દરમાસે રૂ. ૧૦૦ ખર્ચતાં જેવો નોકર મળતો નહોતો તે
 વો હાલ રૂ. ૧૫માં મળી આવે છે. એ શું! એણે રાજને શાયદો છે? અફસોસ!! છેકે
 દેશી વિદ્યાને દેશી રાજાઓના તરફથી કંઈ આસરો મળતો નથી, તેથી તેવી વિદ્યા દહાડે
 દહાડે નાસ પામવા માંડી. અને એમ ચાલ્યા કયું તો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલાં ધણું હોડે
 શીંગી પુસ્તકો કાંઈ પણ આગળ સમજશે નહીં. તેથી તે પુસ્તકો નિરુપયોગી થઈ પડ્યા
 વગર રહેશે નહીં. તો હાલના વખતમાં ઉપયોગી પુસ્તકોનો ગુજરાતી ભાષામાં તરતુમો થા
 વ, તો હાલ અને આગળ ઉપર ઉપયોગી થઈ પડ્યા વગર રહે નહીં.

નામદાર ઇંગ્રેજ સરકારના તરફથી હામ હામ ધર્મોદ્ધાર દવાખાનાં, અંગ્રેજી મત પ્રમાણે
 ઇંગ્રેજી દવાઓ આપવાને સ્થાપન થવાથી. લોકોને મદદ દવા મળવા લાગ્યાથી કોઈ વૈદ્યા
 ખરેખરી દેશી વૈદ્યનો ઉપયોગ કરનાર નહીં મળવાથી. તેમના ગુજરાતને અડચણ પડ્યા લા
 ખી. તેથી દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો મૂકી દેખ, બીજા નોકરી વગેરે ઉદ્યમે લાગ્યા
 થી દહાડે દહાડે દેશી વૈદ્યક વિદ્યાનો નાશ થવા લાગ્યો. તે જોઈ કયા દેશી સ્વદેશ હિતેચ્છુનું
 કાળજી બળ્યા વગર રહેશે? ઇંગ્રેજી અભ્યાસમાં ઓષડોનો ઉપયોગ કરવાને કેટલાંક માણસો
 આનાકાની કરે છે; તેમજ ઇંગ્રેજી દવા દેસી દવાથી મોંઘી મળે છે તેવી ગરીબ લોકોને વાપ
 રવી ધણી ભારે પડે છે. તેમજ તેવી દવા મોટાં શહેરો શિવાય મળી શકતી નથી તેમજ
 ત્યાં દેશીવૈદ્ય હોતો નથી તેથી ધણું દુઃખ સોસવું પડે છે માટે દેશી વૈદ્યક શાસ્ત્રનું અગત્યનું
 જ્ઞાન આપનાર પુસ્તક આપણી ગુજરાતી ભાષામાં ન હોવાથી, શીખેલા વૈદ્યની
 ગેરહાજરીએ બારી અડચણો શોષવી પડે છે, એવું જણાવાથી તથા એ ખેટ
 પૂરી પાડવાનું કામ વધારે કોઈ અનુભવી અને કેળવણીને હાથે. આજ સુધી
 હંચકી નહીં લીધાથી કેટલાંકેક મિત્રોની મને દરમાસ થવાથી, મેં આશરે વૈદ્ય વરસ ઉ
 પર આરંભવાને વ્યાજબી ધાર્યું હતું, પણ તેમાં કેટલીએક અડચણો આવી પડ્યા છતાં
 મેં કામ ચાલુ રાખ્યું તે હમણાં પરમ કૃપાળુ ઇશ્વરની મદદથી પુરું કરવામાં આવ્યું છે.
 આ પુસ્તકનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર એવી મતલબથી કરવામાં આવ્યું છે, કે આપ
 ણી શાસ્ત્રનો નાશ ન થવા દેતાં બહોળો ઉપયોગ થાય; અને સર્વ ગરીબ અને નવમરને

સરખો ઉપયોગ થાય, અને જ્યાં દેશી વેલો મળી આવતા નથી, અથવા તેઓ મળી આવે ત્યાં સુધી દરદી પોને અથવા તેનાં સગાં વહાલાં પોને “છાંચ પાકો” કરે છે, ત્યાં રોગને પારખી કાઢી તેના કારણો સોધી કાઢવામાં અને ખરા ઉપાયો શકિત પ્રમાણે ખરચતા અથવા મરત ખેતર કે જંગલોમાંથી વનસ્પતિના અનુભવોમાં તે આવે, અથવા મુસાફરી કરતી વેળા રોગ આવી પડે, તો તેનો ઘરનો ઉપાય કરવાને આ પુસ્તક ઉપરથી જાની આવે. અને બીજી સંઘળી વેળા કુદરતના વાલ્યો રોગનાં કારણોને અટકાવવાને કેમ કોસીસ કરવી, અને કોસીશ ક્યાં જતાં આવી પડે તો પૈયની મદદ મળી આવે ત્યાં સુધી શી રીતે વર્તવું, તે આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવાથી માત્રગ પડશે. અગર કોઈને આ ક્ષેત્રો શી અવાને મરજી હોય, તો તે આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કોઈ મુંશીઆર વેળની પાસે કરશે, તો મોટા કુશળ વૈદ્ય થશે.

આ પુસ્તક જે કે ઘણા હોવસ અતિત થયા જે જ્યપુરના નામદાર મહારાજ શ્રી યુત સવાઈ પ્રતાપસિંહજી કે જેનો પ્રતાપ અને જીશ્વર સંપૂર્ણ દેસોમાં વિખ્યાત છે, તેમણે પોતાના મોટા મોટા વિદ્વાન વૈદ્ય લોકોની મારફત પીઠના ચરક, સૂત્રત, વાંગમટ, આદિ અને કે પ્રમાણિક અધોમાંથી જિમદા જિમદા જલદી અગર કરે એના બીપાયો સોધી કાઢી, ખાતરી કરી “અમૃતસાગર તથા પ્રતાપસાગર” નામે આ મોટા ગ્રંથ રચ્યો-એવું માર્ગ પડે છે. કે આ મહારાજને જુદા જુદા વૈદ્યને જુદા જુદા રોગોના બીપાય અજમાવી જોવોનો બદોબ્સ કરી આપ્યો હતો. તેથી તેમ કરતાં એ પુસ્તકના તમામ ઉપાયો અજમાવી જોવામાં પોતાની આખી જીવની રોકી સદરજું પુસ્તક ૧ લું છે. આ પુસ્તક ૨મ્યાને ૨૦૦ વરસ બિપરંત થઈ ગયાં નથી તેથી આમાં લખેલાં બીપાયો આજના લોકોને માફક આવવામાં કંઈ અડચણ નથી. અને આ પુસ્તક એવું તો ઉપયોગી છે કે તેની પ્રથમ મૂળ પ્રત જે પૂરી બાપામાં મુજબમાં સન ૧૮૬૨ માં છપાઈ ત્યારથી તે આજ સુધીમાં તેની સાત આવૃત્તિયો સુધીમાં છપાઈ હજારો નકલો ખપી ગઈઓ છે, તેમજ એ પુસ્તકનું દિલ્હી બાપામાં મહાન પંડીત મુન્સી નવલ કિશોરે પણ બાપાંતર કરી, ઉપલી સાલમાં દિલ્હી પ્રાંતમાં પોતાના છાપખાનામાં છપાઈ જહાર પાડ્યું, ત્યારથી તે આજ સુધીમાં તેની પણ હજારો પ્રતો ખપી ગઈ છે, જે આ પુસ્તક થોડું ઉપયોગી ના હોત તથા તેમાં લખેલા ઉપાયો જલદી ચુલ્હુ ફૂટા ના હોત તો ઉપર પ્રમાણે તેની હજારો પ્રતો ખપી જત નહીં. માટે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. વળી આ પુસ્તક છપાવતાં પહેલાં દેશાવૈતા માહકોતરી તરફથી જે પ્રથમ આશ્રા મળ્યો છે તે ઉપરથી પણ આ ગ્રંથની કેવી મહત્તા અને જરૂર છે, તે પણ જણાઈ આવે છે.

૧. આ પુસ્તકની અંદર રૂપ તરંગ છે. અને તેમાં પહેલા તરંગમાં પ્રથમ રોગ શાથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને કેવી રીતે થાય છે, તે લખ્યું છે. પછી નાડી પરીક્ષા, સ્વપ્ન પરીક્ષા, હૃતપરીક્ષા, સ્કંત પરીક્ષા, કાળજાન વગેરે પરીક્ષાઓ કરવાથી, રોગીનો રોગ પારખવામાં મદદ મળે છે. આપધનવિચાર, દેશ, કાળ, અવસ્થા, અર્થ, કર્મ, અગ્નિમજા, રોગીનો સાધ્ય અથવા અસાધ્ય વિચાર, રોગબેદ, રોગની કૃત્તિ, એવું તમામ પ્રધાન આ મહેલા તરંગમાં આપ્યું છે. લખવામાં આવ્યું છે.

૨ આ મીઠા તરંગમાં તમામ તાવ માત્રની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, અને ઉપાય લખાયેલા છે. વિગતવાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે. અને તેમાં સન્નિપાત જ્વર જે કાળ રૂપ છે તેના બેદ સહિત ધણા ઉપાય જતાવવામાં આવ્યા છે.

૩ ત્રીજા તરંગમાં અતિસાર, અગ્રહણી, હરસ, આ રોગોની ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય અને તેના બેદ સહિત ઉપાયો વિસ્તારથી લખ્યા છે.

૪ ચોથા તરંગમાં અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, ગ્રામકરોગ, વિશ્વચિક્રા, અલસ, વિલંબિકા, કૃમિ રોગ, પાંડુરોગ, આ સર્વ રોગો પેદા થવાનાં કારણો, તથા તે પિછાનવાનાં લક્ષણ, તથા તેને દેહ કરવાના ઉપાયો લખાયેલા છે.

૫ પાંચમા તરંગમાં રક્તપિત્ત, રાજરોગ, ખાંસી, દિવકી, સ્વાસ, આ રોગો, પેદા થવાનાં મુખ્ય કારણો, તેઓની નીશાનીઓ અથવા પરિક્ષા, અને તેઓને દૂર કરવાના ઉપાય લખાયેલા છે.

૬ છઠ્ઠા તરંગમાં સ્વરબેદ, અરોચક, ઓઢારી, મૂછા આદિ લઘુ રોગો પેદા થવાનાં કારણ, તેની પરિક્ષા અને તેઓને દૂર કરવાના ઉપાયો રોગોના બેદવાર લખવામાં આવેલા છે.

૭ સાતમા તરંગમાં મદાત્મ્ય જે ઘણો દારૂ પીવાથી રોગ થાય છે તે, ઉન્માદ એટલે દિવાના પણું, મૂઠ્ઠા, એટલે ફેફસ, અથવા વામ, એ રોગો શાથી પેદા થાય છે તે થાય તે તે ઓળખવાનાં લક્ષણ અને તે રોગોને દૂર કરવાના ઉપાયો વિષે જાતવાર વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે.

૮ આઠમા તરંગમાં ચોરાશી પ્રકારના વાયુ શાથી પેદા થાય છે. તે ઓળખવાનાં લક્ષણ, અને તેના ઉપાય વિગતવાર ખુલાસા બંધ લખવામાં આવ્યા છે.

૯ નવમા તરંગમાં ઉરચ્યંબ, આમવાત, પિત્તઆધિ, એ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય વિગતવાર લખ્યા છે.

૧૦ દશમા તરંગમાં વાતરક્ત, શૂળ, પરિણામશૂળ, અન્નદ્રવજરત પિત્ત, એ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય વગેરે છે.

૧૧ અગ્નીઆરમા તરંગમાં ઉદાવત્ત, અનાદ એટલે આક્રોશ પેટનું કુલ્કુ, શુદ્ધ એટલે ગોજો, ચક્રત પ્લીહ એટલે બરોળની ગાંઠ અને કાળજ્વર રોગ, અતંતકર્ણનો રોગ આ રોગ પેદા થવાનાં કારણ તથા લક્ષણ અને ઉપાય વિસ્તારથી લખાયેલાં લખવામાં આવેલા છે. તે ઉપર પુરતુ ધ્યાન આપવાને દરેક વાંચનારને ભલામણ કરવામાં આવે છે.

૧૨ બારમા તરંગમાં મૂત્રકૃચ્છ, ગૂત્રાધાત, અસ્મરી એટલે પથરી, શર્કરા એટલે રેત, પ્રમેહ, એ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય લખ્યા છે, તેમાં પ્રમેહ એટલે પરમીઆના રોગોના ઘણા બેદ છે તે દરેકનાં લક્ષણ તથા ઉપાય જતાવેલા છે. તે ઉપર બરાબર ધ્યાન આપી ઓળખીને વેદ તે રોગોના ઉપાય કરશે તે તેમાં ઘણો ફુશળ ગણાશે.

૧૩ તેરમા તરંગમાં મેહરોગ એટલે શરીરના બારે પણુનો રોગ, કૃશ એટલે ક્ષીણ અથવા લઘુજ્વર પણુનો રોગ, અને વદરોગ એટલે જળાંદ્ર વગેરે રોગો. એઓ શાથી થાય છે તથા તે રોગ ઓળખવાની નિશાનીઓ અને છે તેના ઉપાય લખેલા છે. તેમાં ઉદર રોગ મદા બારે છે મારે તેના ઉપાયો પણ અસરકારક બતાવેલા છે તેની બરાબર વિગત આપેલી છે.

ને જોવાના કરવી જોઈએ.

૧૪ આદમા તરંગમાં સોય એટલે સોજનો રોગ. અંતઃકર્દિ એટલે અંતરંગ, બદ, અંતરમુખી. કંઠમાળ, અપચી, ગ્રંથી એટલે ગાંઠ, અર્બુદ, અને અર્ધ્યર્બુદ; એ શરીરના ઉપરના રોગોની ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય લખેલા છે.

૧૫ પંદરમા તરંગમાં શ્લેષ્મ, વિદ્રવિ. વ્રણસોય એટલે સોજનું પાકવું, શરીર વ્રણ એટલે શરીર ઉપરનાં ગડચુમડાં; ભગ્ન એટલે ફાડકાનું ભાગવું. નાડીવ્રણ એટલે સડતા હાડાં અને ભ્રૂણો. એ રોગોની ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય, વગેરે લખેલું છે.

૧૬ સોળમા તરંગમાં ભગદર, ઉપદંશ એટલે હિન્દી ઉપર ચાંદી થાય છે તે, લિંગારોક એટલે લિંગ ગળી જાય અથવા લિંગ ઉપર દરસ એટલે મરસા થાય છે તે, ડાકરોગ, એ રોગો પેદા થવાનાં કારણ, આગળવાનાં લક્ષણ, અને એ રોગોને દૂર કરવાના ઉપાયો વિગત વાર લખવામાં આવેલા છે. પણ કાઠનો રોગ જણા બારે છે. માટે તેના ઉપર ઉપાયો પણ થયા બારે અસર કરે એવા લખવામાં આવેલા છે. પણ તે ચતુર માણસે સાવચેતીથી જાનાવી જોવાના કરવી જોઈએ.

૧૭ સત્તરમા તરંગમાં શાતપિત્ત, ઉર્દકાઠ, ઉર્દા, અમ્લપિત્ત, વિસર્ધ એટલે ખરબચું, સ્નાયુ એટલે વાળો તથા નાર. વિસર્કાટક, શિરંગવાયુ, મસુરિકા, શિતળા, અછપડા. ઓરી, એટલા રોગોની ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય બાબતવાર દરેકમાં થણા લખવામાં આવેલા છે.

૧૮ અરાદમા તરંગમાં ક્ષુદ્ર એટલે નાના નાના રોગો મસ્તકના રોગો, આંખોના રોગો, કાનના રોગો, મૂખના રોગો. હોઠના રોગો, નાકના રોગો, જીભના રોગો, તાળવાના રોગો, ગળાના રોગો, કંઠના રોગો, એ રોગોના બેદનો નામ, સંખ્યા, અને તેના વિગતવાર લક્ષણ, ઉપાય લખાણથી લખવામાં આવેલા છે.

૧૯ આગળીશમા તરંગમાં તમામ સ્થાવર જંગમજેર માત્રની ઉત્પતિ, અને તે માણસે ખાધું હોય તેનાં લક્ષણ. ઉપાય વિગતવાર, જુદા જુદા જેર ઉપર જુદા જુદા લખવામાં આવેલા છે.

૨૦ વીશમા તરંગમાં અધોના પ્રદરને આદિ લઘુ તમામ રોગોની ઉત્પતિ, લક્ષણ લખવામાં આવેલાં છે.

૨૧ એકવીશમા તરંગમાં તમામ બાળકના રોગોની ઉત્પતિ, લક્ષણ લખવામાં આવેલાં છે.

૨૨ બીવીશમા તરંગમાં વાજકરણાદિક એટલે પુરુષો નપુપક એટલે તેનું લિંગ નહીં હોવાથી સ્ત્રી સંગ થાય નહીં, તેની ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય લખવામાં આવેલા છે.

૨૩ તેવીશમા તરંગમાં તમામ ધાતુઓ તથા ઉપધાતુઓ શુદ્ધ કરવાની રીત, તથા મારવાના પ્રકાર, તથા તે ખાવાનું પ્રમાણ, અનુપાન વગેરે લખાણથી લખવામાં આવેલું છે.

૨૪ એવીશમા તરંગમાં આસવ એટલે દારૂ, તથા અરક બનાવવાની રીત, પાક બનાવવાની રીત, શિલાજીતને શોધવાની વિધિ, તમામ વનસ્પતિમાંથી ખાર કાઢવાની વિધિ, સ્નેહ વિધિ, રોક કરવાની વિધિ, વમન એટલે ઉત્તરી તથા ઓકારીની વિધિ, તથા વિરેચક એટલે જીવાળની વિધિ, લાડુ બનાવવાની રીત, પિચકારી મારવાની વિધિ, હુક્કાને આદિ લઘુ

ધુમ્રપાનની વિધિ, ધુપની વિધિ, ફેસ ખાંચાવવાની વિધિ, વગેરે ધણું સમાવવામાં આવ્યું છે.

૨૫ પચીસમા તરંગમાં ક્રતુઓનું વર્ણન તથા તેમાં અદાર વિદાર કરવાની રીતો. તથા રોજના તીવ્રમો, તથા માણસના શરીરરની અવસ્થા એટલે આપણા શરીરનું કુંક વર્ણન અને છેવટે આ પૃથ્વી કેવી રીતે કેમ ઉત્પન્ન થઈ તેનું જ્ઞાન લખવામાં આવેલું છે. તેમજ બીજું કેટલુંક લખી આ પુસ્તકની સમાપ્તિ કરવામાં આવેલી છે.

ઉપર લખેલી તરેહવાર બાબતો આ ગ્રંથમાં સમાવામાં આવી છે. એ ઉપરથી સાફ સમજાય છે કે આ પુસ્તક ધણું કરી યથોચિત્ત પૂર્ણ છે, કારણકે એમાં તમામ નાના મોટા રોગોની બીના આવી ગએલી છે. તેથી શુદ્ધ ગુજરાતીભાષા બોલનારાઓને તેમજ જેઓને સાધારણ વાંચતાં લખતાં આવડતું હોય તેઓને એક સરખી રીતે કામ આવે, અને ગામડાના લોકો જેઓને એક પુસ્તકની ધણી જરૂર છે. તેઓ એમાંની દરેક બાબત સંદેશાદ્યથી વાંચી તથા સમજી શકે એવા છરાદાથી આ પુસ્તક ધણી સારી છપાવવામાં લખવામાં આવ્યું છે. માટે સધળી વણેના ગુજરાતી વાંચનારાઓને બરાબર સમજ પડે એવી સાદી અને અને તેમ શુદ્ધ છપાવવાની કોશીશ કરવામાં આવી છે. તેમ કરતાં કદાચ અબજુતાં આ ભૂખાનાં નિષ્ક્રમોને કોઈ રીતનું તુકસ્તાન હોય તો તે વાંચનાર દર ગુજર કરશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.

છઠ્ઠાજ લોકોએ પોતાની પ્રવૃત્તિના નિયમ પ્રમાણે રમેલા વૈવક સાંસ્કૃતિ આધાર પડે. તેવી જ દ્રશ્યોક્તિ. હાલ આપણા દેશનાં ધણાં લોકો તથા દાહતરો રોગોનાં ઉપાય કરે છે તેથી તે બરાબર માફક આવતાં નથી. ત્યારે આપણા દેશની આ બે દવા અને આપણા શરીરની પ્રકૃતિને લાવકની બાબતોનું અને આ પુસ્તક ધણું વિષયોની થવું જોઈએ. એવું મારીને અભ્ય ની બાબતો અને દેશ દવાના ધણી ઉપાંગોને એકઠા કરીને રચાવેલું આ એક પુસ્તક છપાવી બહાર પાડવાની કોશીશ કરી છે.

મેં પ્રથમ આ પુસ્તકનું ભાષાંતર લખવા માંડ્યું, તેમાં કેટલાક અવગણ્ય હોવામાં મને બરાબર સમજ પડી નહીં તેથી લાલ સલાદથી લખવા એવા છરાદાથી સર કીધા કે કોઈ વિદ્વાન વૈવકને પુછી સુધારવાને સોંપતાંતો ઝાઝી માથાકૂટ પડે નહીં, ને ભાષાંતરનું કામ આગળ ચાલતું ગયું; એવામાં એક કચીરપંચના સાધુ પ્રેમદાસજીની વડા અધ્યક્ષ શબ્દોનો પુજારી કરવામાં સલાહ લેવા માંડી, પરંતુ તેમનાથી પુસ્તકી રીતે પુજારી થઈ શકે એ નહીં, તો પણ રૂપી એ ચાર આના પુજારી મળ્યો તેથી તેની સલાહ લેવી બરાબર રાખી આગળ કેટલુંક કામ ચલાવ્યું, તેવામાં એક મહાન વિદ્વાન વૈવકજનું આ શહેરમાં આવવું થયું. જે રહેવાસી તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હિંદુઓનામોટા તિલ દરદાર આગળના સારં પાર છલ્લાનાં તે ગામના હતા. પણ તેમણે દેશાટલું કરી ગુજરાતી વગેરે ભાષાનું સારું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. તેમાં તે સંસ્કૃત તથા ફારસીમાં ધણા પ્રવિણ હતા, અને ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષામાં સાધારણ બોલી દીક્ર સાદીતગારી ધરાવતા હતા. અને તે વૈવકનો ધંધો તેની વૃંશપરંપરાથી આવડતો આવેલા કહેતા હતા. સદર્દુ વિદ્વાન વૈવક બંદે મેં આગળાણું કરી સદર્દુ ભાષાંતરની વાત કરીને કહ્યું કે તેમાંના અધરા શબ્દોનો પુજારી અગ્રે કોઈથી થતો નથી. ત્યારે તેણે કહ્યું

કે " મને પુછજો, એટલે હું તેનો ખુલાશો કરીશ, "તો તે પ્રમાણે કરતાં તેનો સારો ખુલાશો થયો, તેથી તે સાહેબની સલાહ લેવા માંડી, તેમાં તેણે મને પોતાનો વખત બોધ સારી મદદ કરી છે. માટે તે હું આં ઠેકાણે ઘણા માન અને આભાર સાથે જણાવવાની રજા લેઉં છું કે તેના ઉમદા વિચારો અને અનુભવી મતોથી આ પુસ્તકને કંઈ યોગે શણગાર મળ્યો નથી. એ શીવાય મારા પરમ પ્રિય મિત્ર પરીખ જીવરામ રામરામ તથા પટેલ નરસીદાસ ખુશાલ લદાસે આ પુસ્તકમાં ભ્રૂષ્ટ મદદ કરી છે. માટે એ વૈવરજન સુધાંતનો ઉપકાર માનું છું. અને અત્રેની તાલુકાસ્તરીયા પહેલા આશીરવટ પુરશેતમદાસ જગનાથ વગેરે મિત્રોએ આ પુસ્તકને છપાવામાં ઠીક મદદ કરી છે, માટે તેઓનો આ ઠેકાણે આભાર માનવામાં આવે છે.

વૈદ્યક સાસ્ત્રના જેવી બારીક બાબતો સારી અને સંપૂર્ણને સમજ પર એવી ગુજરાત બાણમાં લખવાનો યત્ન કરવા છતાં કદાચ તેમાં કાંઈ ભૂલ વેતુ જણાય, અથવા કંઈ બાબતનો શંક ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં નવાઈ વેતુ નથી. તો પણ કાંઈ નુકશાન કારક ભૂલ ન થાય તેની અતીસે ચોકસી રાખવામાં આવી છે માટે નહીં અટકાવી શકાય તેવી નાની ભૂલ અંગણ પછે આ પુસ્તકમાં થઈ હોય અથવા કોઈ શક બરેલી હજારત ભાવન પરે તો તે વિશે વાંચનારી આવનથી દરગજર માગુ છું.

આ પુસ્તક અંગેએ ઘણીજ ઉતાવળથી બહાર પાડયું છે તેથી તેમાં કેટલોક સુધારો કરવો રહી ગયો હશે તો તે આ વખત દેખી બાઈઓ તરફથી સારો આસરો મળશે તે તમામ નક્કો અપી જશે તો બીજી આવૃત્તિમાં સારો સુધારો કરી બહાર પાડવાને ચૂકીશું નહીં. આ આવૃત્તિ ગુજરાતિ અદારમાં છપાવી બહાર પાડા છે, પણ બીજી આવૃત્તિ બાળબોધ અક્ષરે બહાર પાડવાનો વિચાર છે કે જેથી તમામ દેશના લોકોમાં ઉપયોગ થવામાં અડચણ પડે નહીં. આ પુસ્તકમાં કેટલાક દવા વગેરેના શબ્દો અપરા છે માટે તેવાનો શબ્દાર્થ ક્રાશ કરવાનો અમારો વિચાર હતો પણ તે કેટલીક બારે અડચણને લીધે બની શક્યો નથી માટે તે બીજી આવૃત્તિ વખતે કાઢવા ઉપર વિચાર રાખ્યો છે.

સુ. બોરસદ છલ્લે ખેડા } લીઝિબનદાસ ગરિશ્વરદાસ, લાખાંતર કરતા
તા. ૧૨મી ડીસેમ્બર સને ૧૮૭૮ }

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ છપાવાનો અમારો વિચાર બીલકુલ હતો નહીં. પણ પેહેલી આવૃત્તિની તમામ નકલો ખરી જવા છતાં, દેશાવર તો ખારે મારણી થવા લાગવાથી, તથા કેટલાક જણા અમોને બીજી આવૃત્તિ છપાવાની બરિ આગ્રહ સાથે બલામણુ કરવા લાગવાથી, આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ છપાવાનો અમોએ કરાર કીધો. આ પુસ્તકને આપણા દેશી ભાઈઓનો સારો આસર મળવાથી પેહેલી આવૃત્તિની તમામ નકલો ખરી ગઈ. ને પેહેલી આવૃત્તિ અમોએ, તે વખતે થઈ કલાવળથી બહાર પાડી હતી. તેથી તેમાં કેટલોક સુધારો કરવો રહી ગયો હતો. તે સુધારો આ વખતે કરી, આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ છપાવી બહાર પાડી છે. અને ક્યાંએ વગેરે શબ્દોનો શબ્દાર્થ કાઢ કરી આ પુસ્તક સાથે છાપીને વધારો સુધારો કીધો છે. આ પુસ્તક બાળબોધ અક્ષરે છપાવાનો અમારો વિચાર હતો પણ તે બંધ રાખી યુજરાતી અક્ષરે છાપી બહાર પાડ્યું છે. કારણકે કેટલાક કાચા ભણેલાથી, અગર બાળબોધી અક્ષર નહીં સીખેલાથી, તેની પુસ્તક વાંચવાની ખારે આતુરતા છતાં, આ પુસ્તકની બીલકુલ મદદ લઈ શકાય નહીં, તેથી તેને ખારે ખેદ થાય. આ પુસ્તકને આ બીજી આવૃત્તિના પ્રથમથી ઘરાકો સારા થવાથી ઠીક આગ્રો મળેલો છે. તેથી માલમ પડે. છેકે આ પુસ્તક દેશાવરમાં સારી પેઠે પ્રસરી ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે તેથી હવે પછીની બાકી રહેલી નકલો તાકિદે ખરી જશે એમ લાગે છે,

મુ. બોરસદ જલ્દે ખેડા } ત્રીભોવનદાસ ગીરધરદાસ.
તા. ૨૪ માંહે જાનેવારી શન ૧૮૮૮ }

વૈદિક જ્ઞાનની જરૂર વિષે.

જોકે વૈદિક સાસ્ત્રોમાં પુરાણ છે, અને અસલતા વખતમાં આ સાસ્ત્ર આપણા લોકોમાં ઘણું જાણીતું હતું, અને તેમાં ઘણા નાગીકિત વંદો થઈ ગયા છે, જેમનાં નામો વૈદિક સાસ્ત્રમાં પુરવીણુ તરીકે હાલના જમાનામાં પણ લેવામાં આવે છે. પણ હાલમાં જેમ જેમ જમાનો ફરતો જાય છે તેમ તેમ આ સાસ્ત્રનો લોપ થતો જાય છે. માટે વૈદિક જ્ઞાનની આપણા લોકોમાં ઘણી અગત્ય છે.

હવે વૈદિક જ્ઞાનની જરૂર વિશે બોલતાં પહેલાં જ્ઞાન એટલે શું તે સમજવું જરૂર છે કેમકે તે ઉપરથી વૈદિક જ્ઞાનની જરૂર એની મેળે સહેલાઈથી દેખાઈ આવે છે.

“ જ્ઞાન ” એ શબ્દ ઘણો નાનો છે પણ તેની હદ એટલી તો બહોળી છે કે આંપણી આખી ઉમ્મર તે પાછળ એક સરખી ધસી નાખીએ તો પણ તેને એક છેડેથી બીજાં છેડે પહોંચી શકીએ નહીં. દુનિયાની હરેક ચીજ વિશે જ્ઞાન મેળવાની આપણામાં યુદ્ધરતી વળણ હોય છે. બાળક નાનપણથી હરેક વાતની પુછપરછ કરવા માંડે છે, અને જેમ તે મોટું થતું જાય છે તેમ તે વધારે અને વધારે જ્ઞાન મેળવવાની રચી જાતાવે છે. માટે જો માણસ ધનસાનમાં ખપવા માગતું હોય તેણે જ્ઞાન પાછળ ખોતાતું મગન પકવવું જોઈએ, કેમકે

જ્ઞાન જનસાનીવતનો પાત્રો છે.

પણ કદાચ કોઈ એમ સવાલ કરશે કે સર્વને પોતાના પાત્રો સંજ્ઞાથી જ્ઞાન હોય છે. ત્યારે આટલું બોલવાની શી જરૂર છે? એ સવાલ કરનારે બાળવું જોઈએ કે પોતાને કામ જોગનું જ્ઞાન મેળવીને ખાઈ પી દહાડા કદાડવાને હિંમત આપણને સરજન્યાતથી. પણ તેણે એવી નેમ રાખી છે કે. આપણી આસપાસની દરેક ચીજ વિશે આપણે જ્ઞાન મેળવીએ ત્યારે જે આપણે, જે જ્ઞાન તેનું યુગ્મરૂપ પેદા કરવાને માટે જરૂરનું હોય તેજ માત્ર મેળવીને આ દુનિયાની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ વિશે એ પરવાનગીવાળે તો તે ઠોર કરતાં ઉતરવું ગણાય તેમાં શી નવાઈ?

આટલું દરેક વાંચનારની ખાતરી કરવાને માટે અસ યશો કે સઘળી જાતનું પરચુરણ અથવા સામાન્ય જ્ઞાન દરેક માણસે મેળવવું જોઈએ, અને જ્યારે આપણી આસપાસની ચીજો વિશે આપણે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ ત્યારે આપણે પોતાના વિશે તો સચ્ચી પહેલાં બાળવું જોઈએ, યાને "વૈદિકજ્ઞાન" મેળવવાની આપણી પહેલી જરૂર સમજવી જોઈએ.

સઘળા સામાન્ય જ્ઞાનમાં વૈદિક જ્ઞાન પહેલાં દરજ્જાએ ધરાવે છે; કેમકે સઘળી વેદો અને સંસ્કારની સઘળી હાલતમાં તેની જરૂર પડે છે. અને તેથી અતિ ઘણા કાયદા થાય છે. એક તો એકે આપણા શરીરના આંતરમાં જેટલી કળા કૌપલ્ય વાપરવામાં આવી છે તેનો સાંચો અહેવાલથી અને વગર અડચણે જરી રાખવાને જે જે યુક્તિઓ કામે લગાડી છે. અને તેનો જુ-આવ કરવાને જે જે ઉપાયો આપણને બખબોલા છે, તેમાંની એક કળા કૌસલ્ય અને એક યુક્તિ આપણને આશ્ચર્યમાં નાખે છે, અને તે ઉપરથી આપણને તે મહા જ્ઞાની હિંમતની અખુટ શક્તિ અને બેહદ ઉદાસીના સચ્ચી સરસ અગણિત દાખલાઓ મળી આવે છે.

વળી પરમેશ્વરે આપણને આપ્યા જગતમાં મોટા અને બળવાન કરાવી સર્વથી ચઢતે વાંધેનો જીવ બખર્યો છે તે માટે આપણે તે જીવની સંભાળ કરવાને જરૂરથી બધાએ જાણીએ. પણ જ્યારે તેને તનદૂરસ્ત હાલતમાં રાખવાના કાયદા તોડીને તેથી ઉલટા ચાલીએ, ત્યારે આપણે તે કીરતારની નજરમાં એ વિચાર્યું અને પાપી ગણાઈએ તેમાં શી નવાઈ? એ કાયદા આપણને વૈદિક શાસ્ત્ર સીખવે છે.

વૈદિક શાસ્ત્ર ફક્ત દેવા દાદ વિશે જ્ઞાન આપે છે એમ નથી; પણ રસાયણ શાસ્ત્ર, વનસ્પતિ વિદ્યા, અને બીજાં ઘણાં શાસ્ત્રો તે શિખવે છે. દુનિયામાં દરેક જગત તરેહવાર બનાવોનો બેઠ સહેલાઈથી અને ખાતરી થાય એવી રીતે સમજાવે છે. વિચાર શક્તિને મજબુત કરે છે. દેવાનો અસુલ્ય કરો બનામાં પહેલાં રાખે છે. નાસ્તિકને ધ્રુમદાઈમાંથી સીધો રસ્તો દેખાડે છે, અને દરેક વાતે સંપૂર્ણ બતાવે છે.

વૈદિક જ્ઞાન મેળવવાથી આપણને પોતાને કાયદા થાય છે એટલું જ નહીં, પણ આપણા બાઈબલમાં તેઓના દુર્બળતાં મદદ કરવાને, તે આપણને સામરથતાં કરે છે. એક કાળે જ દાકતરના બોલોમાં બોલીએ તો "એક મોટી દોલત એકઠી કરવાના કરતાં સર્વથી નહિયા રોગો ને સારો કરવાની કામ મોકલ રીત મોટી કાઠવામાં વધારે રાખે છે એવું હું દેવેશાં સમજું છું" અને જે શાસ્ત્ર આપણને મેળવે છે તેને મું નવાઈ સુખે મળવું. નવાઈ નહીં પણ દરેક વાતે આપણને ઉદાસીના પાત્રો મળવું.

માટે વેધનો ધધો ચલાવવાના હેતુથી નહીં; પણ તેના પરચુરણ સાતત્યે લાભ પામવાની મતઘણથી “વેધક જ્ઞાન” મેળવવાની દ્રષ્ટિ સમગ્ર મોખસે કાશેશ કરવી જોઈએ. આ વાત કંઈ અમ્ભણી નથી કે ધણી વેળા એ તદ્દાંત્રી દીવાથી ચૂળીઆરાં અને તનદુસ્તી બરેલાં કુટુંબમાં રોગને જાણે હાથે કરીને તેડું કરવામાં આવે છે; અને એવા ઉપાયો કામે લગાડવામાં આવે છે કે જે રોગનું જોર નરમ પડવાને કેદાણે તેની જગને મજબુત કરે છે. માટે એવા ઉલ્લાસ ઉપાયોજ આપણે અટકાવી શકીએ, તનદુસ્તી અગવવારેન્સાપતોને વગળી રહીને દરદ પેદા કરનારાં કારણોને આપણે વેળાં રાખી શકીએ છીએ. અને શીખણ વેધની ગેરલાજરીમાં એ રોગની સામાં તીવાય કરી શકીએ તો તે કંઈ યોગ્ય રાયજો કરેજો કહેવાય નહીં. કેમકે અનુભવી વેધાનું મત છે કે અધત્વી રીતે આપેલો એક જુલકાય પણ ઝગાતો માથાપ થઈ પડે છે. અને વખતમર મુકેજું એક રામનું પલાટતર અથવા ક્ષત્રી વેળા સારેલી એક પિચકારી બારી રોગોનું જોર તોડી પાડે છે, અને ક્ષત્રી છવને બદુલાંતો આવે છે. આ વાત કોષ્ટથી ના કહેવાશે નહીં કે રોગીની આતુર અને ઉપકાર બરેલી નજર, તેનાં સગાંને વડાજાંઓ દરતો ચહેરો. અને બાહ્યધોનું દુઃખ ઓછું કરવાના હરખથી ધડકતી બાની જેટલો સંતોસ આવે છે તેટલો સંતોસ મોટી દોષન મેળવવાથી પણ મળતો નથી.

દવાઓનું કોષ્ટક

આ ગ્રંથમાં જે વળનો હતાં તેને તોડાના આધારમાં અમેએ જે ફરફાર કરી આણેલાં છે તે તીચેના આધાર વે જે કોષ્ટક ગુણ ગ્રંથોમાં નો નથી પણ તેમાં જે દવાઓનું વળન છે તેને મળતું આ કોષ્ટક છે માટે આ કેદાણે મળવ કરેજું છે. આ પુસ્તકમાં જ્યાં શેર-એવા શબ્દ હોય ત્યાં ૬૪ તોલા બારનો શેર ગણાયો. પણ ગુજરાતનો જે ૪૦ તોલા ભાં રતો શેર છે તે જાણવો નહીં.

૮ સરસવતો... ૧ જાવ.

૪ જવની..... ૧ રતી.

૬ રતીનો..... ૧ માસો

૪ માસાનો..... ૧ ટંક.

૮ ટાંકનો..... ૧ પૈસા તેના વહેવારીક. તોલા ૨.

૨ પૈસાની..... ૧ પલ અથવા ટંકીજે વહેવારીક તોલા ૪ બારનો છે.

૪ પલનો..... ૧ પાસેર જેના વહેવારીક તોલા ૧૬.

૪ પાસેરનો ... ૧ શેર

૫૪

૪ શેરની..... ૧ આદક

૨૫૬

૪ આદકનો... ૧ દ્રોણ

૧૦૨૬

જો હિંદુસ્થાનમાં એ પૈસાનો ટંકો કહે છે અને ગુજરાતમાં વજુ પૈસાને ટંકો કહે છે.

સૂચના.

આ પુસ્તકમાં જે શબ્દોના અર્થ ક્યાં નથી તેનો ખુલાસો, અથવા સાવચેતી કરવી તેનું નામ સૂચના છે. તેની યાદ લખીએ છીએ.

ઉક્તાનુક્ત સમજણો.

ઉક્ત એટલે આ ગ્રંથમાં કહ્યા એવા જે યોગ, ક્રિયા, સાધન, નિદાન, ચિકિત્સા, ઇત્યાદિક યાદ કરવાં તે, અને અનુક્ત એટલે આ ગ્રંથમાં કહ્યાં નથી એવાં જે યોગાદિક સાધન તેનો ખુલાસો સદૈવે વિદ્વાન કનેથી સાંભળીને વાકેફ થવું એટલા વાસ્તે સૂચના કરી છે.

તેના હવે જુદા જુદા ભેદ કહેલું.

યુક્તા યુક્ત વિચાર ૧. ઓસડ લેવાનો સમય ૨. ઓસડ પ્રતિનિધિ ૩. ઓસડો વિગરે ના પરિમાણ ૪. ક્વાથાદિક ક્રિયા ૫. સ્નેહપાક ૬. પારો, ગંધક, આદિ લઘુ ધાતુ શુદ્ધ કરવી ૭. નાડી આદિ લઘુ અષ્ટવિધ પરીક્ષા ૮.

યુક્તા યુક્ત વિચાર.

સર્વ કામમાં નવાંજ ઓસડ લેધને યોજના કરવી; પરંતુ વાવડીંગ, પીપર, ગોળ, ધાણા, મધ, એટલાં એક વર્ષના જુનાં લેવાં. ગળો, લીમડો, કુડાની છાલ, અરડુસો, ભૂર કોહોળું, સતાવરી, આસન, કોરાંટો, વરીઆળી, ચાંદવેલ, એ ઓસડો હમેશાં લીલાં લેવાં. પણ લીલાં જાણીને જમણાં લેવાં નહીં. બીજાં ઓસડો સુકાં ન મળે તો સુકાંના વજનમાં લીલાં હોય તો જાણીને જમણાં લેવાં અને જે ઓસડોનું અંગ નથી કહ્યું તે ઠેકાણે પણ ઓસડનાં મુળ લેવાં, એવો વૈદ્ય સંપ્રદાય છે.

જ્યાં ઓસડો લેવાનો વખત કહેલો નથી ત્યાં સવાર જાણવી. તથા જે ઓસડોનું અંગ કહેલું નથી ત્યાં તેનું મુળ લેવું. જ્યાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં બરાબર ભાગ જાણવો. જ્યાં પાત્ર કહેલું નથી ત્યાં માટીનું વાસણ લેવું. પ્રયોગમાં એક ઓસડ એ વખત આપ્યા છતાં તે જાણવું લેવું. ચુર્ણ તથા ઘી તથા તેલ વગેરે સ્નેહ પદાર્થો, તથા અવલેહમાં સુખડ કાઢી હોય તો ઘોળી સુખડ લેવી. એક વર્ષ પછી ઓસડનું તેજ તથા ગુણ ઓછો થાય છે. તેમાં એ મહીના પછી ચુર્ણ નકાચું પડે છે, તથા ગોળી અને અવલેહ એક વર્ષ પછી ઉપયોગ વિનાનાં થાય છે. ઘી અને તેલ વગેરે પણ ચાર મહીના પછી ગુણ વિનાનાં થાય છે. ઓસડો તથા હલકા પાક એ એક વરસ પછી ગુણ વિનાનાં થાય છે. આસવ અને સોના વગેરે સર્વ ધાતુની ભસ્મો. તથા રસાયણો, એ જેમ જેમ જુના થાય તેમ તેમ તેના ગુણો વધતા જાય છે. રેગિા ઉપર ચુર્ણ ઉકાળા વગેરેની યોજના ગણુ ઉપર કરવાની છતાં ગણોમાં એ કાદુ ઓસડ રેગને અનુકુળ ન પડતું હોય અને તે ઓસડ દેવગણુ વગેરે ઉપર અનુકુળ હોય તોજ કાઢી નાખવું, તથા એકાદુ ઓસડ દ્વયારત છતાં ગણુ પ્રમાણે ન હોય તોજ પોતાની ખુદીએ કરી તેના ઉપયોગ કરવો.

ઓસડ લેવાનો વખત.

જે ઠંડાણે ઓસડ આપવાનો વખત કહ્યા ન હોય. તે ઠંડાણે ઓસડ પ્રભાતેજ આપવું. પણ અંગરસ, ઉકાળો, ચૂણુ વગેરે તો પ્રભાતેજ આપવાં જોઈએ તેમજ કફ, તથા શંટ, તથા હીમ એતો વિશેષે કરી સવારમાંજ આપવાં. પિત્ત, કફ, એઓનો પ્રકોપ થયા છતાં પિત્ત ને જીવાળ અને કરને ઉલ્લી, તેમજ લેખન એટલે જડાને પાતળો કરવાનું (એટલે વાયુ વગેરે દોષોને રહેલાદી વડે પાતળા કરવા) જડા માણસને મધ તથા પાણી આપી પાતળો કરવો. એ આખત પણ ઓસડ પ્રાતઃકાળેજ આપવું અને રોગીને સવારે ભોજન આપવું નહીં. (રેચ ક, બિલ્લી થયા પછી પાતળો હલકો કાંછ જેવો ખોરાક આપવો.) ગુદા સંબંધી વાયુ અંધ પડ્યો હોય, તો ભોજન પહેલાં જરાવારે ઓસડ ભક્ષણ કરવું, અને અશ્ચિ થઈ હોય તો તરેહ તરેહનાં અનાજો તથા ઘણાએક પ્રકારના તીખાં તમતમા, પદાર્થોની સાથે ઓસડો આપવાં (ભોજન કરતી વખત આપવું.) નાભી સંબંધી વાયુ પ્રકોપ થયો હોય, તથા જડરાગ્નિ મંદ પડ્યાં છતાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય એવું ઓસડ ભોજનનાં મધ્યમાં આપવું. અને સર્વ શરીર વ્યાપી વાયુ કોપ પામ્યો હોય. તો ભોજન થયા પછી ઓસડ આપવું, અને હેડ ફી તથા અક્ષેપક, તથા કંપ વાયુનો કોપ થયો છતાં ભોજનની પહેલાં તથા અંતે ઓસડ આપવું. કંઠ સંબંધી ઉદાન વાયુનો કોપ થઈ સ્વર ભગાદિ રોગ થયા છતાં સાંજના ભોજન વખતે કોળીઆની સાથે તથા એ કોળીઆમાં ઓસડ આપવું. પ્રાણુવાયુ તથા છાતી માલેલા વાયુનો કોપ થયો છતાં ઘણું કરી સાંજનું ભોજન થયા પછી ઓસડ આપવું. તરસ, બિલ્લી. હેડ-ફી. સ્વાસ અને ઝેર દોરા, એ રોગ છતાં વારંવાર અનાજ વિના તથા અનાજની સાથે ઓસડો આપતાં જવું, એટલે ગ્રીવામૂળ તેના ઉપલે ભાગે કાર્કુ રોગ તથા નેત્ર રોગ. તથા મુખરોગ, તથા નાસારોગ. ઇત્યાદિ રોગો આખત તથા વૃદ્ધ વાયુ વગેરે દોષોના વધારા વાસ્તે રાત્રિના વિષે પાચન ૩૫ તથા સમન ૩૫ ઓસડ અનાજ વિનાનું આપવું. (ભોજનના આદિ અંતમાં)

ઓસડ પ્રતિનિધિ.

બિકાળાચૂર્ણ ઇત્યાદિ કોષ/પણુ ઓસડના યોગમાં હરેક ઓસડ મળે નહીં. તો ઓસડના અવેજમાં તત્સમાન (તેના જેવા) ગુણુવાળું ઓસડ મેળવવું. જેમકે અતિવિષની કળીના અવેજમાં નાગરમોથો, અમલવેદના અવેજમાં ચુકો અથવા ચણખાર. કસ્તુરીના અવેજમાં જીવંત્રી. એ વીગેરે એ સડોનું ચોટું લીસ્ટ નીચે પ્રમાણે આપીએ છીએ.

ઓસડ

પ્રતિનિધિ

અંતઃસમારજની

અજમો. અજમો

અતિવિષની કળી

નાગરમોથ

અબ્રકસત્વ

લોહાનો કાટોડો

અષ્ટમૂત્ર

ગોમૂત્ર

અમલવેતસ

ચૂકો, ચણાની ખાટી

આસવ

મગ, દારૂ

ઉપ્પત

કમળ

ક્રધિધ વૃધિધ
અહસ્ત્રા
ક્રાક્રમ
આમલ
કંદ
કસ્તુરી
મરીચ કંક્રાળ

લોદાનો કાટોડા
કપૂર
કાર્મીરી
કેળ

• કેસર
ખેરસાર
ગજ પિપર
ધણી
ગોળ
સુખડ
અવક
ચિત્રક
નવત્રી
ભોરીંગણી
મરીજ કંક્રાલ
ધમાસો
ભોરીંગણી
કડવુંજીરું
ધાવડીનાં કુલ
નખસો
નાગકેસર
કમળકુલ
પીપર
પૂષ્કળમૃગ
બકૂળ
બહિસ મારજની
બાવચી

હુકરકંદ મહાબલા
માનકંદ, માયાનું મૂળ
ખાટું દાડમ
કાંજી
સુરણ
નવત્રી
હીરકાંક્રાલી. આસં
સતાવરી
ગજવેલ, પોલાદ
સૂખડ, રાતી સૂખડ
શીવણ, મહુડાનું ઝાડ
વગડક કેળ
કુસુંબ
કડવા લીમડાની છાલ
પીપરી મૂળ
બાવટો
રાખડીઓ ગોળ
વાળો, કપૂર
ગજપીપેર
દાંતી, નેપાળો
લવીંગ
કડવો લીમડો
વેલચી, નવત્રી
દુરાલભા
મોથ, રીંગણી
સાહાજીરું
મહુડાનાં કુલ
લવીંગ
કમલકેસર
કુમોદ પૂષ્પ
મરી
કોષ્ટ
કલાર, કમળ
અજમોદ, અજમો
કુંવાડીઆનું બી

બીલામો
 ભદ્રમોથ
 ભાંગરાતું મૂળ
 મધ
 મોરની ચોટલી
 છૂંદ
 જીવક, રસભ
 જેઠી મધ
 તગર
 ચોખા
 તાલીસ પત્ર
 ટુવેર
 જાતું ધી
 દહીં
 દારૂહળદર
 બકરીતું દુધ તથા ગાડરાતું દૂધ
 દરાખ
 મસૂર
 માક્ષીક
 મરી
 મગ
 ખાંડ
 સોતું, સૂવણું માક્ષીક
 હિરો
 હરડે
 મેદ, મહામેદ
 મોતી
 મોરવેલ
 રતીસુખડ
 રતાંજની
 આકડાતું દૂધ
 રૂપુ
 રીંગણી
 ચરીના ચોખા
 વટાણા

ચિત્રક
 કપૂર
 રીંગણી મૂળ
 જ્યુનો જોળ
 હિંમજ
 ધાણા
 ભોંયકાહોળુ, વંસજોયન
 ધાવડીનાં ડુલ
 કોષ્ટ
 જૂવાર, સાદીચોખા
 સ્વરણુ
 કળથી
 તાજુ ધી
 છાશ
 હળદર
 ગાયતું દૂધ
 ખગ્તૂર, સેવનતુ ડુલ એટલે શાકરજન
 અડદ
 સોનાગેર
 લવીંગ
 મઠ
 શાકર, જૂતું મધ
 લોહાની ભરમ
 વૈકાંતમણી
 આમળાં
 જેઠીમધ તથા આસન સતાવળી, પ્રસારણી
 મોતીની છીંપ
 દાઝચીનો
 વાળો
 દારૂહળદર
 આકડાના પાનનો રસ
 શૈથ્યમાક્ષીક, લોહભરમ
 મયુરશિખા
 સોમો
 લાંગ

વારાહિકંદ

કુકરકંદ

વાળો

નાગરમોથો

એખરે

નલ

વજ

મોરવેલ, કોલીજન

શાકા

દૂધીઊં

સંચળ

મીઠુવાપરવાનુ, પંચગવણુ

સુંઠ

આદુ

સોરઠી માટી

ફટકડી

સ્થાણેય

કોષ્ટ, મટારો

ક્ષારને ઠેકાણે સાટોડીનો રસ આપવો. જે પદાર્થોમળતા નથી તેઓના ગુણ દોષ જોઈ, તે વાજ ગુણો જે પદાર્થોના હોય, તે પદાર્થો તે તે ઠેકાણે યોગ્યવા ઇત્યાદિ વિસ્તાર નિષ્કટ પ્રકાશમાં જોવો.

ઓસડ, વગેરેનું વજન.

જે ઉકાળા. ચૂર્ણ વગેરે ઓસડોમાં જળસોનું વજન કહેણું નથી ત્યાંસર્વ ઓસડો તોલમાં બરાબર લેવાં. પણ તે બરાબર કેટલાં લેવાં એ સંશય એની રીતે મટાડવો કે જ્યાં સ્વરસઐટલે જળસોનું અંગરસ લેવા બાબત કહેણું છે ત્યાં સ્વરસની માત્રા હંમેશાં એ તોલા નીમવી(મેવી).

સ્વરસમાં મધ, ગોળ, ખાંડ, સાકર ઇત્યાદિ નાખવાંના હોય તો તે તોલો અરધો (છ માસા)નાખવું. પૂટપાકની માત્રા હંમેશાં ચાર તોલા જોઈએ, તેમાં મધ નાખવું હોય તો એક તોલો નાખવું. અને કલ્ક ચૂર્ણાદિક નાખવું પડે તો સ્વરસની પેઠે અર્ધો તોલો અથવા છ માસા જોઈએ.

ઉકાળાદિ પ્રક્રિયા.

ઉકાળો--ઉકાળા માહેલાં સર્વ ઓસડો મળી નિત્ય ચાર તોલા લઈ ખાંડવાં, અને સોળ લણું ઐટલે ૬૪ તોલા પાણી નાખી ધીમાં તાપે હાંલામાં ઉકાળવાં. પછી આઠમો ભાગુઐટલે આઠ તોલા પાણી ખાકી રાખી નબશેકો પીવો. કદાચ તેટલો સહન ન થાય તો તેનો અર્ધો ઐટલે ચાર તોલા લેવો અને નાના છોકરાંને પા તોલાથી એક તોલા સુધી આપવો. તે ઉકાળો નરણું કોઠે તથા અનાજનું પચન સારી પેઠે થયા પછી લેવો. ઉકાળામાં ખાંડ, સાકર નાખવાની હોય તો વાત, પિત્ત, કફ એ રોગો ઉપર અનુક્રમથી ચોથો આઠમો તથા સોળમો ભાગ નાખવો અને મધ નાખવાનું હોય તો ઉલટું ઐટલે કફ ઉપર ચોથો ભાગ, પિત્ત ઉપર આઠમો ભાગ, અને વાયુથી થએલા રોગ ઉપર સોળમો ભાગ એ પ્રમાણે નાખવું. જીરું, ગૂગળ, ખાર, શીલાજીત, હિંગ, વગેરે ઓસડો માસા ત્રણ સુધી નાખવાં. દૂધ, ધી, ગોળ. તેલ, કલ્ક, ચૂર્ણ વગેરે ઓસડો ઉકાળામાં નાખવાં હોય તો, તોલો તોલો નાખવાં. અને હીમ, ફાંટ, એઓનું પણ વજન તથા તેમાં નાખવાની જળસોનું વજન, ઉકાળા પ્રમાણે જળણવું.

હિમ--ઐટલે જળસો રાતે પાણીમાં પલાળી સવારે ચોળીને જે પાણી લે છે તે.

ફાંટ--ઐટલે જળસો ખાંડી ઊંના પાણીમાં નાખી તેજ વખત ચોળી ગાળી જે પાણી

લે છે તે.

કલ્ક--એટલે સુકું અથવા લીનું અથવા પક્ષાગ્રેનું ઓસડ લઈ પથરા ઉપર વાટે છે તેને કલ્ક કહે છે. તેનું પ્રમાણ ૧ તોલા સુધી છે. કલ્કમાં મધ, તેલ, ધી વગેરે નાખવાં હોય તો કલ્ક થી બમણાં બાંધે. અને ખાંડ, સાકર, ગોળ એ જરાબર નાખવાં અને ઓસડ ચોથાં ભેળવે.

ચૂર્ણ--ધણું સુકાગ્રેનું ઓસડ લઈ સારી પેટે ઝીણું કરી લુગડા વડે ચાળવું; તે ચાળેલા લુકાને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટી ઉમ્મરના માણસને અડધા તોલા (એટલે છ માસા) થી ૧ તોલા સુધી, તથા નાના છોકરાંને ૧ માસાથી ૩ માસા સુધી વિચાર કરી ઘટારત પ્રમાણે આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ નાખવો હોય તો ચૂર્ણ જેટલો નાખવો; અને સાકર બમણી નાંખવી. હિંગ નાખવી તે સંકીર્ણે નાખી હોય તો હાંફ અથવા મૂર્છા આવતી નથી. ધી વગેરેની સાથે ચૂર્ણ ચટાડવું પડે તો ચૂર્ણથી બમણું ધી વગેરે ભેળવે. પાણીમાં મેળવી ચૂર્ણ લેવું હોય તો પાણી ચોગણું ભેળવે. ચૂર્ણ, અવસેદ, ગોળી, કલ્ક, એ ખાધા પછી ને પાણી અથવા દૂધ પીવાનું તે વાત, કલ્ક, એ રોગો ઉપર અનુક્રમે કરી જ્યાર ૧૨ ૮-૪ તોલા પીવું. એટલે જેમ પાણી ઉપર તેલનું ટીપું પડતાં વેતળ ચારે તરફ ફેલાય છે, તેમ અનુપાનના જોર વડે ઓસડ પણ સર્વ અંગમાં ફેલાય છે. કોઈ ચૂર્ણને કોઈ પણ લીંબુ વગેરેના રસની ભાવના એટલે પુટ દેવા પડે તો જેટલા રસમાં સર્વ ચૂર્ણ પડજો તેટલુંજ ભાવનાનું પ્રમાણ સમજવું.

ઉપર ઉકાળા વગેરેનાં પ્રમાણો કહેલાં છે; તે પણ દેશ, વખત, પ્રકૃતિ, ઉમ્મર, અને શક્તિ વગેરેનો સારી પેટે વિચાર કરી કહેલાં ઓસડોના વજનો વગેરે ઉપયોગમાં લાવવાં.

સ્નેહ પાક.

કલ્ક કરતાં ચોગણું ધી, અથવા તેલ, લઈ તેમાં ચોગણું પાણી કિંવા બીજો દ્રવ પદાર્થ નાંખી પકવવું. તે તેલ અથવા ધી માત્ર આડી રહે ત્યાં સુધી તેનો પાક કરવો એટલે પકવવું. પછી એ તેલ અથવા ધી લુગડા વડે ગાળી લેવું. પછી એ તૈયાર થએલા સ્નેહની માત્રા તોલા ચાર આપવી અથવા પીવી; પછીતો ઓસડોનો સ્વભાવ સમજીને આપવું.

જે જણસોનું તેલ અથવા ધી કાઢવાનું હોય, તેનાથી ચોગણું પાણી નાંખી ચોથા ભાગનું આડી રાખવું; અને તેની સાથે તેલ કિંવા ધી તૈયાર કરવું—સુવાળી જણસ હોય તો પાણી ચોગણું, અને કઠણ હોય તો ૧૬ ગણું પાણી નાંખવું. જ્યાં કેવળ પાણી, ઉકાળો અને સ્વરસ, એ વડે સ્નેહ તૈયાર કરવું છે, ત્યાં કલ્કનો ભાગ અનુક્રમે કરી ચોથો, છઠો, આઠમો નાંખવો. દૂધ, દહી, સ્વરસ, અને છાશ એઓની સાથે સ્નેહ તૈયાર કરવું હોય, તો ૮ મો ભાગ કલ્ક નીમવો, અને કલ્કનો સારો પાક થતો સાર તેમાં ચોગણું પાણી માખવું. જ્યારે કેવળ ઉકાળા વડે સ્નેહ તૈયાર કરવાનું છે તો અહીંયાં ઉકાળાના ઓસડોનોજ કલ્ક નાંખી સ્નેહ તૈયાર કરવું. જ્યાં દૂધ વડે સ્નેહ તૈયાર કરવાનું છે ત્યાં ઓસડો કરતાં આઠગણુ દૂધ, અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી પકવવું—સ્નેહનું ટીપું અગ્નિ ઉપર નાંખી જોતાં તે તડતડ થવા લાગ્યું એટલે સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. ફીણ ચીવવા લાગે એટલે સમજવું કે તેલ તૈયાર થયું, અને ફીણ આવીને મટી જાય એટલે ધી તૈયાર થયું એવું જાણવું.

ઓસડો લાવવાનો પ્રકાર.

પ્રાતઃકાળમાં ઉઠ સ્વસ્ત ચિત્તથી પવિત્ર થવું. પછી સારો દીવસ જોઈ દેવને નમસ્કાર તથા તેનું ધ્યાન કરી કોઈની સાથે કાંઈ ન ઓલતાં જે ઓસડો લાવવાનાં હોય ત્યાં જઈ તે એ સડોની ઉત્તર દિશાનું મૂળ અથવા છાત્ર કાઢી લાવતી જે ઓસડ રાફડા ઉપર ઉગેતું, તથા નરસી જગા ઉપરના તથા પાણીના આશ્રયથી હોયછે. તે તથા સ્મસાન ભુમિ ઉપર થાયછે, તે તથા જે જગા ઉપર ઘાસ થતું નથી તે જગા ઉપરનું ઓસડ. તથા ખમ્બર વગેરે ઠેકાણે ઉગેતું હોય, તથા ઉધઈ લાગેતું, એવી પ્રકારનાં ઓસડો લાવવાં નહીં; તેથી કાંઈપણ કામ થવાનું નહીં. આસો. તથા કારતક મહિનામાં સર્વ ઓસડો રસથી ભરેલાં થાયછે. એ માટે દર એક કામ મ સાઈ તે એ મહિનામાં ઓસડો લાવી મૂકવાં. તથા જીલાળ અને ઉવડી થવા સાઈ જે ઓસડો જોઈએ, તે વૈસાખ તથા જોઈમાં લાવી મૂકવાં. જે ઝાડનું વનડું મૂળ છે તે મૂળની છાલ લ લેવી—તથા જે વનસ્પતિનું મૂળ પાતળું છે તેનું મૂળજ લેવું, અથવા પાન, ફુલ, મૂળો સુદ્ધાં પણ લેવાં. વડ તથા પીપરનાં ઝાડ, જાંબુ. અંગાડો, પીપળો વગેરેની છાલ લેવી.—ખીઓ, ખેર, આસિંદરો. મહુડાં. ખાવળ. વગેરે ઝાડોની અંતર છાલ લેવી. તાલીસપત્ર, તમાલપત્ર, કુંવાર. નાગરવેલ, વગેરેનાં પાંદડાં લેવાં ત્રિફળા, સોપારી, ભોર, વગેરેનાં ફળો લેવાં. ધાવડી. ખાખરો. ગુલાબ વગેરેનાં ફુલો લેવાં. થોર, આકડો. વગેરેનું દૂધ લેવું. એ પ્રકારે ઓસડોનું ચક્ર કરવું.

વખત તથા દેશના વિશે કીયા કીયા દોષોનું પ્રયત્ન હોય છે તે

ભાદરવો, શ્રાવણ, માહા. માગસર. પોસ, અપાડ, એટલા માસોમાં વાસુનું પ્રયત્ન જાણવું. વૈસાખ, આસો, જોઈ, કારતક, એ મહિનામાં પિત્તનું પ્રયત્ન જાણવું. ફાગણ, ચૈત્ર, એમાં કરતું જોર, તથા દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના તીરે પિત્તનો વધારો અને પૂર્વ સમુદ્રના તીરે ગરમી હોયછે—ઉત્તર દેશમાં ઠંડ હોય છે. સૈબાદ્રી પર્વતની તળાટીમાં પિત્ત વધારે હોય છે, અને તેના મથાળે કદ્દનો વધારો હોયછે, કાવેરી નદીને દક્ષિણ તીરે ઉષ્ણપણું હોયછે—તુંગભદ્રા નદીને તીરે પિત્તનો વધારો હોયછે. કૃષ્ણા નદીને તીરે વાતનો વધારો હોયછે. ગોદાવરી નદીના બેઉ ભાગમાં ત્રિદોષનું શેળભેળ પણ હોય છે. તાપી નદીની તીરે તથા તાપીના દક્ષિણ ભાગમાં પિત્તનો વધારો. રેવા (નદી) તીરે તથા તેના દક્ષિણ ભાગમાં પિત્તનો વધારો. મહિ નદીને કાંઠે તથા તેના દક્ષિણ પડખે પિત્તનો વધારો. પાર્વતી નદી તીરે દોષથી શેળભેળ હોય છે. ગંગા તથા જમુના નદીના તીરે શરદી હોયછે. એ પ્રમાણે કાળ. દેશ એઓનો વિચાર કરી ઓસડ આપવું.

વૈદ્ય લક્ષણ.

ગુરૂ પાસેથી સંપૂર્ણ વૈદ્યક શીખેલો, તથા રસાયણ વગેરે ઓસડો બનાવવામાં કુશળ તથા જશવાળો, લૌભ વિનાનો અને જીલાળ ઉવડીની ક્રિયામાં કુશળ; ધર્મ કરનારો; ધિરજ વાન. દયાવત, સારા આચરણ વાળો, કપટ વગરનો, અભિમાન વિનાનો, દેવની ભક્તિ કરનારો, આળસ વિનાનો, એવાં લક્ષણોથી સંયુક્ત જોઈએ. જેને એક એક રોગ ઉપર ૧૦૦ ઉપાયોની ખબર છે તેને વૈદ્ય કહેછે. ૩૦૦ ઉપાયો જાણે છે તેને ચિકિત્સક કહેછે. અને ૭૦૦ ઉપાયો

ચો જાણેછે, તેને ધનવંતરી કહેછે. એ કરતાં વધારે વદ્ધોનાં લક્ષણો કોપાંતરોના વિશે જોવાં.

વૈધનો મુખ્ય વિચાર.

પ્રથમ વૈધે સૂક્ષ્મ રીતનું રોગીને પુછી લેવું કે--રોગનું મૂળ કારણ, તથા રોગનું નામ કયું, રોગ કયા કારણથી થયો, એનો નિશ્ચય કરવો. પછી સાધ્ય, અસાધ્ય કષ્ટસાધ્ય એનો વિચાર કરવો. તેમાં સાધ્ય અથવા કષ્ટસાધ્ય રોગી હોય તો તેનો ઉપાય કરવો; અને અસાધ્ય હોય તો ઉપાય કરવો નહીં કારણ કે અસાધ્યનો ઉપાય હરિભજન છે.

પથ્યા પથ્ય વીચાર.

રોગીને વૈધ કહે તે અવસ્ય પથ્ય કરવી જોઈએ, અથવા રોગીએ પોતાના મનમાં વિચાર કરી પથ્યતો કરેજ કારણ કે પથ્યના કરવાથી રોગ નીવારણ થાય છે. જ્યારે ઓસડ ખાંધને પથ્ય રહે ત્યારે તેનો રોગ તો નીવારણ થાય તેમાં સંદેહ પણ નહીં. અને જે રોગી પથ્ય કરનારો. જેને ઓસડ સેવન કરવાની ગરજ નહીં. તેમજ રોગી પથ્ય કરનારો નહીં તે, ને પણ ઓસડ સેવન કરવાની ગરજ નહીં કારણ કે અપથ્ય રોગી મરે, જીવે નહીં.

મૂર્ખ વૈધનું ઓસડ લેવું નખેદ છ.

કાંઈ પણ રોગીએ મૂર્ખ વૈધના હાથનું ઓસડ લેવું નહીં. વ્યાધિથી પીડીત હોય, જવ રથી દુખીત હોય તોપણ મૂર્ખ વૈધનું ઓસડ લેવું નહીં. કારણ મૂર્ખ વૈધના ઉપાયથી ગુણુ આપવો તો કઠણ છે પણ બિલટો અવગુણુ તો જરૂર તરત થાય. એટલા વાસ્તે મૂર્ખ વૈધનું ઓસડ લેવું નહીં, જેમ કૂળવાન પુરૂષ વિભિચારણી સ્ત્રીને ત્યાગી દે છે તેમ મૂર્ખ વૈધના હાથનું ઓસડ ત્યાગી દેવું.

અમૃત સાગર.

તરંગ ૧.

શ્રી મન્મહારાજધિરાજ મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર મહારાજ શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી જેમણે મ નુબોના રોગ દૂર કરવાને વાસ્તે સંસારનું હિત વિચારો અત્યાંત કરૂણા કરી, ચરક, સુશ્રુત, વા ગ્ભટ્ટ, ભાવપ્રકાશ, આત્રેય આદિ વૈદ્યકના સંપુર્ણ ગ્રંથોને વિચારી તેનો સાર કાઢીને સર્વ રો ગોના નિદાન એટલે વૃત્તાંત પૂર્વક સંક્ષેપતાથી અમૃતસાગર નામે ગ્રંથ મારવાડી ભાષામાં ર ચ્યો. તેને સરલ ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરી, તેની વચનિકા પ્રમાણે આપધોના અનેક પ્ર કારના અજમાયા અજમાયા વિચાર પૂર્વક ઉપાય લખીએછીએ.

રોગ વિચાર.

રોગ એટલેશું? અનેક પ્રકારની પીડા થાય તેને રોગ કહેછે. એરોગ એ પ્રકારના છે. એકતો કાયિ ક, અને બીજો માનસિક. કાયામાં રહે તે કાયિક, જેનું નામ વ્યાધિ છે, અને મનમાં રહે તે માનસિક, જેનું નામ આધિ છે. એખને શરીરમાં કોઈ પ્રકારના કુપથ્યથી વાત, પિત્ત, કફ, દોશ, મિથ્યા અહાર, મિથ્યા વિહારને વસ થકી કોપથવાથી સર્વ રોગોને ઊપજવેછે, અને એજ વાત, પિત્ત, કફ કોષ પ્રકારના કુપથ્યથી બગડ્યાથી દેહને બગાડેછે અને એજ સારા પ્રકારે પથ્યના સેવનથી શરીરને પુષ્ટ કરેછે.

રોગ પરીક્ષા.

પ્રથમ રોગોની પરીક્ષા તો આટલા પ્રકારથી થાયછે. નાડી પરીક્ષા ૧. સુષ્પરીક્ષા ૨. અને રોગોના વૃત્તાંત આદિથી ૩. એત્રણ પ્રકારની છે અને રોગોના નિદાન એટલે તેના વૃત્તાંતથી પણ રોગનું જ્ઞાન થાયછે.

નાડી પરીક્ષા.

પુરૂષ રોગી હોય તો, તેના જમણા હાથની અને સ્ત્રી રોગી હોય તો તેના ડાબા હાથની નાડી જોવી, પરંતુ વૈદ્યને ઉચિત છે કે એકાગ્રહ અને પ્રસન્ન ચિતે થઈને વિચાર પૂર્વક રોગીના હાથને હાલવા ન દે એવી રીતે અંગુઠાની સમીપ જીવની સાક્ષી નાડી છે. એ નાડી જીવનાં સર્વ સુખ દુઃ ખને કહેછે, તેને વૈદ્ય સારા પ્રકારે પોતાની ત્રણ આંગળીઓથી જીવે. જેમ રાગના જાણનારને વીણાની તાંતથી સર્વ રાગ વિદિત થઈ જાયછે, એવીજ રીતે નાડી પણ શરીરના સુખ દુઃખને ખતાવેછે. અને તત્કાળ સ્નાન કરીને આબો હોય, અથવા તત્કાળ બોજન કર્યું હોય, અ થવા શરીરને તેલ લગાડ્યું હોય, યા સુતો ઉડ્યો હોય, અથવા દોડતો આબો હોય, અને ભૂખ્યા તરસ્યા, કામાતુર, મળમુત્ર આદિથી વેગ યુક્ત હોય, એટલા પુરૂષની નાડી ગ્રંથના મતથી જોવી નહીં જોઈએ. અને જો જીવે તો વૈદ્યને રોગીના રોગનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી થતું. જેમ વૈદ્ય રોગી ના હાથની નાડી જીવે તેમજ રોગીના પગની પણ નાડી જીવે. શાસ્ત્રના સંપ્રદાયથી અને પોતા ની બુદ્ધિના પ્રભાવથી, જેમ ઝવેરી પોતાના અભ્યાસથી હીરાને આદિ લઈ ઝવેરના સાચા જ્ઞ

ઠાને તથા મૂલને કહીદેહે તેમજ સદૈધ પણ શાસ્ત્રના અભ્યાસના બળથી રોગીના રોગની સાધ્ય અને અસાધ્યતા તથા શરીરના સુખ દુઃખની ચેષ્ટાને જાણીલેછે.

નાડીનું પિષ્તાન—તેની ગતિનાં લક્ષણ) અંગુઠાને લગતી ત્રણ આંગળીઓમાં પેહલી આંગળી નીચે વાયુની મુખ્ય નાડી ચાલેછે, વચલી આંગળી નીચે પિત્તની, અને પાછલી આંગળી નીચે કફની નાડી વહેછે. જેમ સાષ, જળો આદિ જીવ વાંકા ચાલે છે તેમજ વાયુની નાડી પણ વાંકી તથા ત્રાંસી ચાલેછે, અને જેમ કામ, કુલિંગ, દેડકા વગેરે કુદતા અને ઉતાવળ યુક્ત ચાલેછે, તેમજ પિત્તની નાડી ઉતાવળી તથા કુદતી ચાલે છે, અને જેમ રાજહંસ, ખતક, મોર, કમ્પુતર, ઢૂંકડા, વગેરે જીવ મંદ મંદ ચાલેછે, તેમજ કફની નાડી પણ મંદ મંદ ચાલેછે, અને વારંવાર સર્પ તથા દેડકા જેવી ગતિ ચાલે તેને વાત પિત્તની નાડી જાણીએ, અને જે નાડીની સર્પ તથા હંસ જેવી ગતિ હોય તેને વાત કફની જાણીએ, અને વાંદરા, દેડકા, હંસ, એ ત્રણે જેવી ગતિ હોય તેને પિત્ત કફની જાણીએ અને જેમ સૂતાર કાષ્ટને અત્યંત વેચથી વહેરેછે તેમજ જે પૂરૂષની નાડી ચાલે અને ચાલતાં રહી જાય તે પ્રિ ચાલવા લાગે તે નાડીને સન્નિપાતની જાણીએ, ને મંદ મંદ વાંકી વાંકી વ્યાકુળ ત્થા પૂર્વક સ્થિર સ્થિર હોય આધમની નાડી જીવની છે. આ નાડી સૂક્ષ્મ થઈ જવાથી પૂરૂષને મારે છે, જે નાડીને સન્નિપાતની જાણીએ, ને જે પુરૂષને તાવનો કોપ હોય તેની નાડી બહુ ગરમ તથા જલદી જલદી ચાલેછે અને જે રોગીની નાડી એક ઢંગથી પોતાના સ્થાન પર ચાલે તે રોગી મરતો નથી. અને કાષ્ઠાતુર પુરૂષની નાડી ઉતાવળ યુક્ત ચાલેછે. તેમજ કોધી પૂરૂષની પણ ચાલેછે અને ચિંતાતુર પુરૂષની નાડી ક્ષીણ ચાલેછે અને ક્રોધ પ્રકારથી બચ્ચિત થયેલા પુરૂષની નાડી મહા ક્ષીણ ચાલેછે અને મંદાગ્નિ તથા ક્ષીણ ધાતુ વાળા પુરૂષની નાડી મહા મંદ ચાલે છે.

લોહી વિકાર, વાળા પુરૂષની નાડી કંઈએક ગરમ તથા ભારે ચાલેછે, અને જે પુરૂષના પેટમાં આમનો વિકાર હોય તેની નાડી અત્યંત ભારે ચાલેછે, જે પુરૂષને ભૂખ ધણી લાગી હોય તેની નાડી ચપળ થાય છે. જે પુરૂષ અહાર ધણો કરતો હોય તેની નાડી હલકી ને જીતાવળી ચાલેછે. અને જે પુરૂષે ભોજન કચ્ચું હોય તેની નાડી ધીરી ચાલે છે, અને જે પૂરૂષને મળના ઊત્પાત થયા હોય તેની નાડી ધણી ઉતાવળી ચાલેછે. સુખી મનુષ્યની નાડી પણ ધીરી અને બળયુક્ત ચાલેછે. “એ વી એવી” નાડીની પરીક્ષા અનેક પ્રકારની છે, તે યુદ્ધિવાન સદૈધ પોતાની યુદ્ધિથી નાડી દ્વારા એ શરીરનું સુખ દુઃખ ચિંતારી લે- જેમ જોગીને જોગનાં અભ્યાસે કરીને બ્રહ્મનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થઈ જાય છે. તેમજ સદૈધને નાડીના અભ્યાસે કરી શરીરના સર્વ રોગ અને સુખ દુઃખનું જ્ઞાન થઈ જાય છે. ધૃતિ નાડી પરીક્ષા.

મૂત્ર પરીક્ષા.

વૈદ્યને ઉચિત છેકે પાછલી ચાર ધડી રાત રહે ત્યારે રોગીને ઉઠાડી, કામના સફેદ વાસણમાં અથવા કાંસાના વાસણમાં મૂત્રરાવવો. પછી તે વાસણને લૂગડા વડે ઢાંકી રાખવું, સૂર્યોદય થયા પછી વૈદ્યે તેની પરીક્ષા કરવી, રોગીનું મૂત્ર પાણી સરખું બહુ હોય તથા કંઈક કાળા વાદળી રંગનું હોય તો વાયુના વિકારનું મૂત્ર જાણીએ અને જે મૂત્ર લાલ કમુખા સરખું હોય તે ગરમ અથવા પીળા કેમુડાનાં ફુલના રંગ સરખું તથા ઘોડું ઉતરેતો ગરમીના રોગનું મૂત્ર જાણીએ, અને જે રોગીનું કંડુ તથા સફેદ તથા ચિંકણું મૂત્ર ઉતરે તેને કફના રોગી જાણીએ અને ચાર ધડી પાછલી રાતનું રોગીનું મૂત્ર ચાર ધડી સુધી તડકામાં રાખ્યા પછી વૈદ્ય તેમાં તેલ

નું બુંદ નાખી, તેલનું બુંદ મુત્રના ઊપર ફેલાઈ જાય તો તે રોગીને સાધ્ય જાણીએ, એ સારો થઈ જાય, અને જો તેલનું ટીપું મૂત્ર ઊપર ન ફેલાય ને સ્થિર થઈ રહી જાય તો તે રોગીને કષ્ટ સાધ્ય જાણીએ. અને જો એ ટીપું મૂત્રમાં ડુબી જાય અથવા ચક્ર માફક ફરવા લાગે તો એ રોગી અવસ્થા મરે, અને જે રોગીના મૂત્રમાં તેલનું ટીપું પડતાં જ છીદ્ર થઈ જાય અથવા ખર્ડાં યા દંડ યા ધનુષ્ય સરખો તેલના ટીપાનો આકાર થઈ જાય તો એ રોગી અવસ્થા મરે. અને રોગીના મૂત્ર ઉપર તેલનું ટીપું તળાવને આકારે થઈ જાય, અથવા હંસના આકારે હોય, અથવા પદ્મ, અથવા હાથી, અથવા છત્ર, યા ચમ્મર, યા તોરણને આકાર ટીપું થઈ જાય તો એ રોગી સાજો થાય. અને જેનાં મૂત્ર સરસીઆ તેલ સરખાં હોય તેને વાત પિત્તના રોગ જાણીએ. અને જેનું કાળું તથા પરપોટાવાળું હોય તેને સન્નિપાતના રોગ જાણીએ; અને મૂત્ર તરતાં જે રોગીની લાલ ધાર ઉતરે તેને માહા રોગી જાણવા. અને જેની ધાર કાળી નીકળે તે રોગી મરી જાય. અને જેના મૂત્રમાં બકરીના મૂત્ર સરખી વાસ આવે તેને અછરણના રોગી જાણીએ. અને જેનું મૂત્ર ગરમ ને લાલ અથવા કેશર સરખું પીળું હોય તેને તાવના રોગી જાણીએ. અને જેનાં કૂવાના પાણીસરખાં મૂત્ર ઉતરે તેને નીર રોગી જાણીએ. ઇતિ મૂત્ર પરીક્ષા સંપૂર્ણ હવે રોગોના વૃત્તાંત તથા પ્રસંગ કહીએ છીએ.

અથ રોગોની પરીક્ષા.

રોગીની પરીક્ષા આટલા પ્રકારથી થાય છે.—જેવાથી, સ્પર્શકરવાથી, કિંવા અડકવાથી, પુછવાથી, સ્વપ્નાથી, દૂતથી, સુકનથી, કાળજ્ઞાનથી, ઔશધી, દેશ, કાળ, અવસ્થા, અગ્નિ બળના વિચારથી, સાધ્ય અસાધ્ય આદિ પ્રકારથી રોગીની પરીક્ષા કરવી જોયિત છે તે અનૂક્રમે લખું છું.

પીળીઆ આદિ કંઈએક રોગ રોગીને જેવાથી જ વૈદને વિદીત થાય છે. અને તત્કાલે આદિ કંઈએક રોગ રોગીને સ્પર્શ કર્યા વિના વૈદને માલમ પડતા નથી. અને ઉદરસ્પર્શ, પાસાસૂળમ, સ્તકપીડા, હરસ, ઉપદંશ એટલે ગરમી અથવા ચાંદી, ઘેલછા અને બૂત્તાદીકનું વળગવું, પ્રમેહ આદિ લઈ કંઈએક રોગ રોગીના કબ્જા વિના વૈદ યથાર્થ જાણી શકતા નથી.

શ્રમ પરીક્ષા.

રોગીને આવાં સ્વપ્નાં આવે તો સારાં નહીં—અગર રોગી સ્વપ્નામાં નાખા સન્યાસી, તથા મૂડેલા, તથા લાલ કાળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં મનુષ્ય દેખે, તથા કાન કાપેલા, બુચા, તથા કાણા, તથા આયુધધવાળા તથા ફાંસીએ દીધેલા, મારતાં છતાં પુરૂષ દેખે તો એ રોગી અસાધ્ય જાણીએ. અને ભેંસો, ઊંટ, ગધેડાં, એપર બેઠેલાં દક્ષિણ દિશાએ જતાં સ્વપ્નામાં માણસ દેખે તો એ રોગી સારો થાય નહી. અને જોયેથી નીચે પડે, જળમાં ડુબી જાય, અગ્નિમાં બળી જાય તથા સિંહને આદિ લેઈ કોઈ હિંસક જીવ તેને ખાતે જોય, દિવાને ઓલવતો દેખે, તેલ, દારૂ પીતો દેખે, લોહાને ભેંસે તો દેખે, પકવાનને ખાતો જાય તથા કુવામાં પડે એવાં સ્વપ્નાં રોગીને આવે તો એ રોગી અસાધ્ય જાણીએ. એવાં સ્વપ્નાં દેખે તો સ્વપ્ન દેખનાર કોઈને કહે નહીં અને પરભાતમાં ઉઠતાં જ ભસ્માદીકથી સ્નાન કરે અને સ્વપ્ન માફક હોમ, દાન, પાઠ આદિ કરે તો સ્વપ્ન દોષ દુરથાય.

સારાં સ્વપ્નાં—ઈંદ્રાદી દેવતા, રાજા, જમ્બક, મીત્ર, પ્રાણી, ગાયો, અગ્નિ, તીર્થ દેખે તો, એ રોગી જલદી સારો થાય. અને સ્વપ્નામાં કીચડને એળંગી જાય તથા શત્રુને જીતે, મેહેલ રચ.

પર્વત આદિના ઉપર ચઢેતો એ રોગી જલદી સારો થાય. અને સ્વપ્નામાં સંકેત લુગડાં તથા સંકેત કુલ પેહેરે, અને માંસ, મીણુ, કળ, ખાય, તો એ રોગી જલદી સારો થાય. અને સ્વપ્નામાં અગ્નિ ગમન કરે તથા શરીરે વિષ્ટાનો લેપ કરે, તથા રડે, તથા પોતાનું મૃત્યુ દેખે, તથા સ્વપ્નામાં કાચુ માંસ ખાય, તો એ રોગી જલદી સારો થાય. અને જળો. સર્પ ભરતો, મધ ઉપરની કાળી માંખ્યો “રાત્રી માંખ્યો, ચાંચડ વગર” જેને સ્વપ્નામાં કરડે તે રોગી પણ જલદી સારો થાય. અને જે સ્વપ્નામાં સારા ભલા નીરોગી મનુષ્યોને પણ થાયતો સુભજાણીએ. ઇતિ સ્વપ્નપરીક્ષા સંપૂર્ણ.

અથ દૂત પરિક્ષા.

વૈદ્યને બોલાવવાને વાસ્તે જે દૂત મોકલે તે કાણો, ખોટો નકટો આદિ ન હોય; કેમકે એવા ને મોકલવાથી તે રોગી જલદી સારો નથી થતા. અને જે ચતુર માણસ તથા નીરમળ વસ્ત્ર પેહેરી, તથા સુખ પુચ્કે ઘોડે, રથ આદિ ઉપર બેસીને વૈદ્યને તેડવા જાય. કેવો માણસ વૈદ્યને તેડવા જાય તો સારો-ઉત્તમ જાતનો, સારો ચેષ્ટવાન, ચતુર પૂરપ જેનો ડાબો સૂર ચાલતો હોય તે વખતે વૈદ્યની પાસે એકલો જઈ ઉભો રહે, એવો દૂત વૈદ્યને તેડવા જાય તો તે રોગી જલદી સાજો થાય. ઇતિ દૂત પરિક્ષા સંપૂર્ણ.

અથ સુકન પરિક્ષા.

જે વૈદ્ય રોગીની ચિકિત્સા કરવાને જતો હોય તેને તે વખત સન્મુખ સીતળ સુકન થાયતો સારો; અને જે અગ્નિ આદિ લઈ ગરમ સુકન સામા મળેતો રોગી સાજો ન થાય. અને જે રોગી ના તરફનો માણસ વૈદ્યને બોલાવવા જતો હોય તેને પાણી આદિ શીતળ સુકન સન્મુખ મળેતો તે રોગી સાજો થાય નહીં. અને દૂતને અગ્નિ વગરે ગરમ વસ્તુ મળેતો રોગી જલદી સાજો થાય. ઇતિ સુકન પરીક્ષા સંપૂર્ણ.

અથ કાળજ્ઞાન.

જે રોગીને રાત્રીમાં ગરમી અને દિનમાં શીત લાગે, તથા રોગીના કંઠમાં કફ બેસે તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીના નાકની અણી શીતળ હોય, તથા તેના હાથ, પગ, હૃદય શીતળ હોય, તથા માથામાં શુળ ચાલે, તો તે રોગી પણ નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીની કાન્તી તથા, પ્રતાપ, તથા લજ્જા જાતી રહે, તથા સ્વભાવમાં અધિક થઈ જાય, તો તે રોગી છ મહીનામાં મરે. અને જે રોગીનું અંગ કંપતૂ હોય, તથા ગતિ ભંગ હોય, તથા શરીરનો વર્ણ કંઈનો કંઈ થઈ જાય, તથા સુગંધ દૂરગંધનું જ્ઞાન ન રહે તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને ઝાડમાં તથા તેની ડાળીઓમાં રોગીને અગ્નિના સરખા દેખાય તે રોગી પણ છ મહીનામાં મરે. અને જે રોગી કામે કરીને હીણુ હોય, તથા પસીનો નહીં આવે તે રોગી ત્રણ મહીનામાં મરે. અને જે રોગી ના કાનના છિદ્રને બંધ કરવા છતાં શબ્દ સંભળાતો નહીં, તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને જે રોગી ની આંખ, દેહ, મૂખનો વર્ણ બદલાઈ જાય, તે રોગી પણ નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીને પોતાની જાત તથા નાકનો અંગ ભાગ, તથા બૃગુટીની મધ્ય દેખાય નહીં, તે રોગી નીશ્ચય મરે, અને જે રોગીના મોઢાનો વર્ણ બદલાઈ જાય, તથા નાકની અણી બાંકી થઈ જાય, તથા આંખો લાલ થઈ જાય, તે રોગી પણ નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીની ઇંદ્રીઓ પોતપોતાના વીષયને ગ્રહણ ન કરે, તે રોગી પણ અવશ્ય મરે. અને જે રોગીની વાણી બોલવાથી થાકી જાય, તથા સામર્થ્ય ધટી જાય, તે રોગી પણ અવશ્ય મરી જાય. અને જે રોગીને કાચમાં તથા પાણીમાં પોતા

ની છાયા દેખાય નહીં. તે પણ અવશ્ય મરે. અને રોગીનું મોં લાલ પંચ સરખું થઇ જાય, તથા જેની જીભ કાળી થઇ જાય, તથા જેના શરીરમાં પીડા ઉડી આવે, તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીનું ત્વદ્ધ, તથા નાભી, તથા ખાંધ કાંપવા લાગી જાય તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને જે માણસનો અશ્લેષા, સતભિષા, આદ્રા, શ્વાતિ, મૂળ, પુર્વાશ્લગુન. પુર્વાષાઠ. પુર્વાભાદ્રપદ, ભરણી, એનક્ષત્રોમાં; તથા રવિ, શનિ, મંગળવાર; તથા ચોથ, છઠ્ઠ, બારસ એ તિથિઓમાં રોગ ઉત્પન્ન થાયતો તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીને બીજાની આંખની પુતળીમાં પોતાનું સ્વરૂપ નહીં દેખાય, તો તે રોગી નીશ્ચય મરે. અને જે રોગીને સૂર્યોદયમાં જમણો તથા સાયંકાળે ડાબો સુર ચાલે, તે રોગી મરે નહીં. ઇતિ કાળજ્ઞાન સંપૂર્ણ.

ઔષધ વિચાર.

વૈદને ઉચિત છે કે—ઔષધનો ગુણ ગુણ વિચારી રોગીને રોગના પ્રમાણ માફક ઔષધ આપે, તે એવી રીતે આપવું કે—જો રોગ થોડો હોય તો, ઔષધ અધિક આપવું નહીં, અને જો રોગ અધિક હોયતો થોડું ન આપવું—અને જો કડવું, કરેકું, ઔષધ રોગી ન ખાય, તથા તે ઉપર દ્વેષ કરેતો એવા રોગી જીવે નહીં. ઇતિ ઔષધ વિચાર સંપૂર્ણ.

દેશ વિચાર

દેશ ત્રણ પ્રકારના છે, અનૂપ ૧, સાધારણ ૨, જંગલ ૩. જ્યાં સદાએ ખડું સું પાણી વેહેતું હોય, અને જે દેશમાં કદની અધિક્તા હોય, એવો જે પુર્વ દેશ તેને અનુપ કહીએ. અને એવા પ્રકારના લક્ષણ જ્યાં કંઈ બીજા દેશમાં હોય તેને પણ અનૂપક કહીએ, અને જે દેશમાં વાત, પિત્ત, કફ બરાબર હોય, તેને સાધારણ કહીએ. અને જે દેશમાં વાયુ અધિક હોય તેને જંગલ કહીએ. અને જે દેશમાં જે મનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય તેની તેજ દેશના અનુસાર પ્રકૃતિ થાય છે. ઇતિ દેશ વિચાર સંપૂર્ણ.

કાળ વિચાર.

કાળ ત્રણ પ્રકારના થાય છે—શીત કાળ ૧, ઉષ્ણકાળ ૨, વર્ષાકાળ ૩. હવે તેનો વિચાર લખું છું. —શીતકાળમાં ઠંડી થોડી પડે યા વધારે પડેતો રોગ ઉત્પન્ન થાય; અને શીતકાળમાં ગરમીનું પડવું પણ વિપરીત છે, એ પણ સાચું નહીં, એથી પણ રોગ થાય છે, એજ પ્રકારે ઊનાળામાં ગરમી થોડી પડે અથવા ઘણી પડે અથવા ઠંડી પડે. તો રોગની ઉત્પત્તિ થાય. તે મજા ચોમાસામાં વરસાદ થોડો પડે, અથવા ઘણો પડે, અથવા આવે નહીં તો માણસોને રોગ પેદા થાય. ઇ. કા. સં.

અથ અવસ્થા વિચાર.

અવસ્થા તો ઘણા પ્રકારની છે પરંતુ તેમાં ત્રણ મુખ્ય છે. ૧લી બાળ, ૨ જી તરૂણ, ૩ જી વૃદ્ધા અવસ્થા. એ ત્રણમાં ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમ મનુષ્ય થાય છે, તેને જે રોગ ઉત્પન્ન થાય, તેના શરીર તથા અવસ્થા માફક સદૈવ જાપાય કરે. ઇતિ અવસ્થા વિચાર સંપૂર્ણ.

અર્થ વિચાર.

અર્થ પાંચ પ્રકારના છે. પ્રથમ શબ્દ ૧. બીજો સ્પર્શ ૨. ત્રીજો રૂપ ૩. ચોથો રસ ૪. પાંચમો ગંધ ૫. શબ્દનું સ્થાનતો કાનમાં, અને સ્પર્શનું સ્થાનતો આમડીમાં, રૂપનું સ્થાનતો આંખમાં, ર

રસનું સ્થાન જીભમાં, ગંધનું સ્થાન નાકમાં. સાંભળવાનું સામર્થ્ય ઘટવાથી થોડું સાંભળે અથવા ઘણું સાંભળે અથવા મીઠ્યા સાંભળે, યા કંઈનું કંઈ સાંભળે. અને સ્પર્શનું સામર્થ્ય ક્ષીણ થવાથી થોડો સ્પર્શ કરે અથવા મિઠ્યા સ્પર્શ કરે કીંવા કંઈનું કંઈ સ્પર્શ કરે ૨; જોવાનું સામર્થ્ય નુન્ય થવા પછી થોડું જુએ અથવા ઘણું જુએ અથવા મીઠ્યા જુએ યા કાંઈનું કંઈ જુએ ૩; છ રસના ખાવાનું સામર્થ્ય ઘટવાથી થોડું ખાય અથવા ઘણું ખાય અથવા મીઠ્યા ખાય અથવા કાંઈનું કંઈ ખાય ૪; સુંઘવાનું સામર્થ્ય ઘટવા છતાં થોડું સુંઘે અથવા ઘણું સુંઘે અથવા મીઠ્યા સુંઘે અથવા કાંઈનું કંઈ સુંઘે તો નિશ્ચય રોગિની ઉત્પત્તિ યાય- અને આ સાથેનું બેળું સાધન કરવાથી મનુષ્ય સદાએ નીરોગ્ય રહેછે ઇતિ અર્થ વિચાર સંપૂર્ણ-

કર્મ વિચાર.

કર્મ ત્રણ પ્રકારના છે. એકતો કાયક ૧, બીજો માનસિક ૨, ત્રીજો વાચિક ૩. કાયામાં રહે તે કાયક, અને મનમાં રહે તે માનસિક, વચનમાં રહે તે વાચિક. કાયાનું કર્મ સામર્થ્ય યાકવાથી થોડાં કર્મ કરે અથવા ઘણાં કર્મ કરે અથવા કાંઈનાં કાંઈ કર્મ કરે ૧, અને મનનું સામર્થ્ય ઘટવાથી થોડી ઇચ્છા થાય યા બહુ થાય અથવા કંઈની કંઈ થાય ૨, અને બોલવાનું સામર્થ્ય ઘટવાથી થોડું બોલે અથવા મિઠ્યા બોલે કીંવા કંઈનું કંઈ બોલે તો મનુષ્યને રોગની ઉત્પત્તિ યાય ૩, અને એ ત્રણે કર્મોને મનુષ્ય સદા સારા પ્રકારથી એકસા વરતેછે તો તે મનુષ્ય સદાએ નીરોગ્ય રહે. ઇતિ કર્મ વિચાર સંપૂર્ણ

અગ્નિ બળ વિચાર.

અગ્નિ પાંચ પ્રકારના છે. એક મંદાગ્નિ ૧, બીજો તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨, ત્રીજો વિષમાગ્નિ ૩, ચોથો સમાગ્નિ ૪, પાંચમો ભ્રમમાગ્નિ ૫, જેની કફની પ્રકૃતિ થાયછે તેનો મંદાગ્નિ થાયછે, આ કફના રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે તે સારો નહીં ૧. જેની પિત્તની પ્રકૃતિ હોય તેનો તીક્ષ્ણાગ્નિ થાયછે, તે સારો છે, આધેતુ સર્વ પચાવી દેછે, પરંતુ એ પણ ગરમીના રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે ૨, જેની વાત પ્રકૃતિ હોય તેનો વિષમાગ્નિ થાય, તેએ વાયુના રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે કદી અન્ન પચાવેછે, અને કદી અન્ન નહીં પચાવેછે ૩, એથો સમાગ્નિ છે તે સંપૂર્ણ અગ્નિઓથી શ્રેષ્ઠ છે, સારે પ્રકારે મનુષ્ય બોજન કરે તેને પચાવી દેછે, તથા કાષ્ઠ રોગોને ઉત્પન્ન કરતો નથી ૪-અને ભ્રમમાગ્નિ ભ્રમક રોગોને ઉત્પન્નવેછે ૫. આ પ્રકારે કદી આપધીના સંયોગથી શરીરમાં કફ ઘટી જાય અને પિત્તનું અગ્નિ રૂપ વધી જવાથી વાયુના સંયોગથી પ્રેરીત મહાતીવ્ર અગ્નિને ઉત્પન્નવેછે, ત્યારે એ ભ્રમક અગ્નિ થઈ જાયછે, તે અગ્નિનાળાને બ્યારે વખતસર ખાવા નહીં મળે, તો તરસ, પસીનો, દાહ, મૂર્છા આદીએ કરીને મનુષ્યને મારી નાખેછે. એમાં મનુષ્ય અગ્નિ બળના વિચાર પુર્વક ઉપાય કરે, અથવા ભોજનાદિક કરે, તો તેને અવસ્થજ રોગ થાય, અને તેની ચિકિત્સા સફળ નથી થતી. ૫

અસાધ્ય રોગીની પરીક્ષા.

જે રોગીને રાત્રિમાં નિંદ્રા નહીં આવે અને કંઠમાં કફ બોલે તથા શરીરમાં દાહ હોય, નાડી મંદ હોય, બોલવામાં જીભ થાકી જાય, સર્વ ઇંદ્રિયો પોત પોતાના ધર્મને છોડી દે, તો તે રોગી અવસ્થ મરે. જે રોગીનો મંદાગ્નિ યથા પ્રકૃતિ બગડી જાય, તે રોગીના રોગને પણ અસાધ્ય જાણીએ. જેની આંખ લાલ થઈ જાય, સ્વાસ ઉઠી આવે બ્લેધમાં સુળ હોય, તથા તંદ્રા, તથા હિચકી અને તુષા ધણી હોય, ઘણું સુએ, અત્યંત દાહ હોય, પસીનો અધિક અને ચિકણો આવે, તે રોગી નિશ્ચય મરે.

સાધ્ય રોગીની પરીક્ષી.

જે રોગીની પ્રકૃત ઠેકાણા પર રહે અને અગ્નિ તીવ્ર થાય, તથા કોઈ ભાતના રોગનો ઉપ દ્રવ ન હોય, એકજ દોષનો કોઈ રોગ હોય, અને એ રોગીની ચિકિત્સાના ચાર ઉપાય મળે, એ વા કે એકતો સારો સદ્વિધ, બીજુ એજ રોગને દૂર કરવા વાળી ઔષધિ અને તેવોજ ચતુર ચાકર મળે, તથા તેવોજ રોગી સુખણુ હૃતેન્દ્રિય અને રોગને ઘટવા વધવાનો જાણનારો હોય તે રોગીને સાધ્ય જાણીએ.

રોગોના ભેદ.

જે રોગ કાયામાં રહેછે તેનું નામ વ્યાધિછે તે રોગો યૌદ્ધ ૧૪ પ્રકારનાછે તે લખીએ છીએ સહજ રોગ ૧, ગર્ભરોગ ૨, જાતજાત રોગ ૩, પીડાજનિત ૪, કાલજનિત રોગ ૫, પ્રભાવજ નીત ૬, સ્વભાવ જનિત ૭, દેશ જનિત ૮, આગંતુક રોગ ૯, કાયિક રોગ ૧૦, અંતર રોગ ૧૧, કર્મજરોગ ૧૨, દોષજરોગ ૧૩, કર્મદોષજ રોગ ૧૪;

આ રોગોના જુદા જુદા લક્ષણો--મા આપના વિર્યના દોષથી તેના સંતાનને પણ એજ રોગ થઈ આવેછે “જેવાકે” હરસ, કોડ આઠિ સહજ રોગ કહીએ ૧. ગર્ભમાંથી કુખડા, પાંગળા, છ આંગળા,રાવણખંજને આદિ લઈ રોગ થાય,તેને ગર્ભજ રોગ કહેછે ૨. એ ગર્ભ છતાં માતાના મિથ્યા અહાર,તથા મિથ્યા વિહારના કરવાથી બાળકને રતવા,તથા ખુરશરીર,મુગાપણાને આદિ લઈ જે રોગ થાય તેને જાત જાત રોગ કહીએ ૩. શસ્ત્રાદિકના પ્રહારથી ઉપજ્યા જે હસ્તી ભંગ પીડા આદિ રોગ,તેને પીડાજનીત રોગ સમજવા જોઈએ, ૪. શિયાળો ઉનાળો, અને ચોમાસુ.તેનાથી પેદા થતા જે રોગ,જેવાકે શિયાળામાં અધીક ઠંડી,ઉનાળામાં તડકા અધિક,અને ચોમાસામાં અધિક બીજવું,એથી ઉપજ્યા જે રોગ તેને કાલજ રોગ કહે છે ૫, દેવતા, ગુરુ,તથા વડાના આપથી,તથા મહાના પ્રતીકૂળ પણાથી જે રોગ ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રભાવજ રોગ કહીએ ૬. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, જરા, આદીથી પેદા થયો જે રોગ, તેને સ્વભાવજ રોગ કહેછે ૭, ભૂતાદીક તથા કામ, ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, ભ્રમ, મોહાદીકે જેના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો હોય. તેથી જીવજ રોગ તેને આગંતુક રોગ કહેછે ૮, જવરાદિ વિષ પ્રયંત મુખ્ય રોગછે તેને કાયિક, રોગ કહેછે ૯.હૈલદિલને આદિ લઈ અર્ધ વિક્ષિપ થઈ જાય તેને અંતર રોગ કહીએ ૧૦.જે દેશમાં કાળેકાળાં, તથા લાલેલાલ, તથા ભુરેભુરાં મનુષ્ય પેદા થાય તેને દેશજ રોગ કહીએ ૧૧. પુરુષ જન્મમાં અથવા આ જન્મમાં બ્રહ્મહત્યાદિક પાપથી,જે રોગ ઉત્પન્ન થાય, તેને કર્મજ રોગ કહીએ ૧૨, અને વાત, પીત, કફથી પેદા થયા જે રોગ તેને દેશજ રોગ કહીએ ૧૩. અને બ્રહ્મહત્યાદિક જે દોષ, તથા વાત, પિત્ત, કફ આદિક જે દોષ એ બંને મળ્યાથી ઉપજ્યા જે રોગ તેને કર્મદોષજ રોગ કહેછે ૧૪.હવે એ સંપૂર્ણ રોગ બે પ્રકારનાછે, તેમાં એકતો સાધ્ય, અને બીજો અસાધ્ય.એ સાધ્ય પણ બે પ્રકારનાછે, તેમાં એકતો ઘણા ઉપાયથી જેવો તેવો સારો થાયછે ૧. અને, બીજો થોડાજ ઉપાય કરવાથી સારો થાયછે, તે સાધ્યછે ૨. તેમજ અસાધ્ય રોગ પણ બે પ્રકારના છે, એકતો જાપ્ય, જેવાકે ગંભીરાદિક હરસ, મૃગી, અર્ધાંગ, ક્ષય, સ્વાસાદિક, તથા જેમાં અધિક રોગ મળ્યા હોય, તે પુરુષ આપધી ખાયા કરે અને પથ્યથી ચાલે, તથા ભક્ષા વૈધના કલા પ્રમાણે જ્યાં સુધી રોગનો અંત થાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે, એ રોગોને જાપ્ય કહેછે. એક એવો રોગ પેદા થાયછે કે જેની ચિકિત્સાજ નહીં, તે મારી નાંખેછે; તથા તે

મહા અસાધ્ય અને અપ્રીતીકારક છે, એવા એવા રોગના બેદતો અનંત છે જેનો પાર નહીં, તે રોગોનું જ્ઞાનતો ઇશ્વરને જ છે; પરંતુ સદૈવ પણ સાસ્ત્ર બળ તથા પોતાની બુદ્ધિના બળથી, એ સર્વ રોગોને ૧૪. રોગોના અંતર્ગત જ બાણી લે. એ સર્વ રોગમાં અંતર ભુત જ છે-

બીજા પ્રકારથી સંપૂર્ણ રોગોત્પત્તિની બીજી વિધિ.

જે મનુષ્ય સર્વ વાતોથી સાવધાન છે, અને ૧૪ પ્રકારના વેગોમાંથી કોઈ વેગ વ્રથા પ્રગટ કરે નહીં; તથા સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રગટ થયા છે તેને રોકે નહીં; તથા તેનું કાર્ય કરેતો. મનુષ્યને રોગ થાય નહીં. એ ૧૪ ને વ્રથા પ્રગટ કરે, તથા તેના પ્રગટ થવાથી તેને ધારણ કરે, તો રોગ અવસ્થ થાય. આ ૧૪ વેગ લખીએ છીએ.

૧૪ વેગ-અધોવાયુ ૧, દીસા બાધા ૨, મુત્રબાધા ૩, ઓડકાર ૪, છીંક ૫, તૃપા ૬, ક્ષુધા ૭, નીંદ ૮, શ્વાસ ૯, ખેદ નોશ્વાસ ૧૦, બગાસાં ૧૧, ઓકારી ૧૨, આંસુ ૧૩, કાંમદેવ ૧૪. આ ૧૪ વેગ છે એ વેગોને વ્રથા રોકે તથા તેથી ઉત્પન્ન થએલા વેગને ધારણ કરે, તો નીશ્ચય મનુષ્યને રોગ ઉત્પન્ન થાય. તે ક્રમથી લખીએ છીએ-જે પુરુષ અધોવાયુને રોકે, તેને ગોળા નો તથા ક્ષીવાનો અને ઉદરમાં આક્રાંતો, પેટમાં પીડાનો, એ રોગ થાય; પછી તેને અધોવાયુ સારી પેઠે થાય નહીં; અને મૂત્રકૃચ્છ, તથા બંધકોષ તથા નેત્રરોગ તથા મંદાગ્નિ તથા હૃદય પીડા; એ રોગ થાય. એ પ્રમાણે અધોવાયુ રોકવાથી રોગોત્પત્તિ થાય છે.

ઑડો રોકવાથી થતા રોગ-જે માણસ ઑડાની બાધાને રોકે તેને આ રોગ થાય છે.-હાથ પગમાં કળતર, પીનસ, મસ્તકપીડા, અને વાયુની ઉર્ધ્વ ગતિ, તથા અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ સારી પેઠે થાય નહીં, અને હૃદય પીડા, ઉદાવર્ત તથા ગોળો, ક્ષીઓ, ઉદર રોગ, ઉદર પીડા, મૂત્રકૃચ્છ, બંધકોષ, નેત્રરોગ, મંદાગ્નિ, આ પણ રોગ થઈ આવે એ રીતે ઑડો રોકવાથી રોગોત્પત્તિ થાય છે,

મૂત્ર રોકવાથી થતા રોગો-જે માણસ મુત્રની બાધાને રોકે તેને આ રોગ થાય-અંગમાં કળતર તથા પથરી તથા ત્રિગેદ્રિને વિષે દુઃખ તથા વળણુની સંધીમાં દુઃખ અને ગોળો, ક્ષીઓ આદિ જે ઉપર ઑડો રોકવાથી રોગ કલા છે, તે પણ આ મૂત્રના રોકવાથી ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ રીતે મુત્ર રોકવાથી રોગોત્પત્તિ થાય છે.

ઓડકાર રોકવાથી થતા રોગો-જે મનુષ્ય ઓડકાર આવતો રોકે તેને આટલા રોગ થાય છે-અરુચિ, શરીર કંપે, હૃદય રોકાય, આશરો, ખાંસી, હિચકી ઇત્યાદી રોગ થાય છે કે. એ રીતે ઓડકાર રોકવાથી રોગોત્પત્તિ થાય છે.

છીંક રોકવાથી થતા રોગો-જે માણસ છીંકના વેગને રોકે તેને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.-મસ્તક રોગ, તથા શરીરની સંપૂર્ણ ઇદ્રી દુર્બળ થઈ જાય તથા ગર્દન મરડાય નહીં. અને મૂખ વાંકું થઈ જાય પણ એ પ્રમાણે છીંકનો વેગ રોકવાથી રોગોત્પત્તિ થાય છે.

તરસ રોકવાથી થતા રોગો-જે પુરુષને તરસ લાગી હોય તેને જે રોકે તો આ રોગ થાય. -મુખશોષ, તથા સર્વ અંગમાં કળતર, તથા બેહેરાપણુ, તથા મોહ, ભ્રમ, અને હૈયું દુખે. એ રીતે તરસ રોકવાથી થાય છે.

ભૂખ રોકવાથી થતા રોગો -જે પુરુષને ભૂખ લાગી હોય, ને ખાય નહીં તેને આટલા રોગ થાય -સર્વ અંગ તૂટવા લાગી જાય, અરુચિ થઈ આવે અને સર્વ વસ્તુઓ ઉપર અભાવ, શરીર

કૃપ, શુભ, ભ્રમ અને વગર શ્રમ કરે શ્રમ. તથા સર્વ ઇંદ્રી સિયળ થઇ જાય, તથા શરીરનો પ્રભુ બદલાઇ જાય. ૭. ભૂખ રોકવાથી એ રીતે થાય છે.

ઊંઘ રોકવાથી થતા રોગો—જે મનુષ્ય ઊંઘ આવતી હોય તેને રોકે, તો તેને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે—મોહ, તથા મસ્તક, નેત્ર ભારે; આંખસ, બગાસાં, અંગપીડા, ઇત્યાદિ રોગ થાય. ૮. ઊંઘ રોકવાથી એ અનર્થો થાય છે.

ખાંસી રોકવાથી થતા રોગો—જે માણસ આવતી ઉદરસને રોકે તેને ખાંસી, શ્વાસ, અરિયિ, ત્વદ્વય રોગ, હિયકી આદિ રોગોની વૃદ્ધિ થાય છે. એ રીતે ખાંસી રોકવાથી રોગો પેદા થાય છે.

શ્રમનો સ્વાસ રોકવાથી થતા રોગો—જે પુરૂષ શ્રમના શ્વાસને રોકે તેને આઠલા રોગ થાય છે. - ગોળો, ત્વદ્વય રોગ, મોહ, પ્રમેહ થાય. ૧૦. શ્રમનો સ્વાસ રોકવાથી ઇત્યાદિ પ્રકારે થાય છે.

બગાસાં રોકવાથી થતા રોગો—જે મનુષ્ય આવતા બગાસાંને રોકે તેને મસ્તક રોગ, ઇંદ્રીઓની દુર્બલતા, તથા ગર્દન, તથા મુખનું વાંકાપણું થાય. ૧૧. બગાસાં રોકવાથી એટલું થાય છે.

આંખુ રોકવાથી થતા રોગો—જે પુરૂષ આંખુ રોકે તેને પીનસ, નેત્ર રોગ, મસ્તક પીડા, ત્વદ્વય અને ગર્દનમાં પીડા; અરિયિ, ભ્રમ, ગોળો એ રોગ થાય. ૧૨.

ઝોકારી રોકવાથી થતા રોગો—જે માણસ આવતી ઝોકારીના વેગને રોકે તેને રતુઆ, પિત્તિ, કોઠ, નેત્રરોગ, લુખશ, પાંડુરોગ, જવર, ખાંસી, સ્વાસ, ત્વદ્વય શુભ; મુખ પર ખીલ અથવા મુખ છાયા. આ રોગ ઝોકારીના રોકવાથી થાય છે. ૧૩.

કામદેવ રોકવાથી થતા રોગો—જે પુરૂષ કામદેવના વેગને રોકે તેને શુભખ પ્રમેહ, લિંગંદ્રીમાં પીડા; અને લિંગશોથ (સોજો) પિત્ત; બોજનમાં અરિયિ. એટલા રોગ થાય છે. ૧૪. બીજા પ્રકારથી સર્વ રોગોને ઉત્પન્ન થવાના હેતુ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃત સાગર નામ ગ્રંથે રોગ વિચાર; નાહી, મૂત્રરોગ સ્વપ્ન, શુક્રન, કાળજાન, દૂત, ઔષધિ વિચાર, દેશ, કાળ, અવસ્થા. અર્થ, કર્મ, અભિજ્ઞા, રોગીનો સાધ્યા સાધ્ય વિચાર; રોગના ભેદ, રોગોની ઉત્પત્તિ નિરૂપણ નામ પ્રથમ તરંગ સામાત્મ.

તરંગ ૧ લુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨

દાયિક રોગમાં સર્વે રોગ ભ્રમનો રાજ જે જવર (તાવ) છે તેના વૃત્તાંત પુરૂષ લક્ષણ તથા ઉપાય ક્રમથી લખીએ છીએ.

પ્રથમ તાવની ઉત્પત્તિ (જવર)

સતીજી એટલે પાર્વતીના પિતા દક્ષપ્રજાપતિએ એક વખત યજ્ઞ કરવા માંડ્યો તેમાં અહંકારના જેરથી, ત્રિલોકના ધણી, જે સાક્ષાત શિવજી તેને પોતાના યજ્ઞમાં બોલાવ્યા નહીં. પરંતુ બીજા સધળા દેવતાને બોલાવી. યજ્ઞનો પ્રારંભ કર્યો, એટલે યજ્ઞ કરવા માંડ્યો. ત્યાં સતીજી પોતાના પિતા દક્ષે ન બોલાવ્યા છતાં, તેજ શિવજીના એકલ્યા વગર ગઇ. ત્યારે મ-

ઋ વિષે તેના પિતાએ સતીજનો અનાદર કર્યો એટલે આદરમાન કર્યું નહીં, ત્યારે ત્યાં પાર્તીતી એ ભેગ બળથી પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો, (બાળી ભસ્મ કર્યું અથવા પોતે બળી મરી) ત્યારે આ વાત શિવજીએ જાણી એટલે શિવજીને ક્રોધ ઉપજ્યો ત્યારે શિવજીને ક્રોધ ઉપજતાં જ લિલાટમાં ત્રીજું નેત્ર ઉઘડી ગયું. તે નેત્રમાંથી વીરભદ્ર નામે ગણ્ય પ્રગટ થયો. એ વીરભદ્ર ગણનું વર્ણન એવું છે કે—ધણો ક્રોધી, તથા જેનું શરીર પીળું છે, નેત્ર જેને ત્રણ, ભસ્મ લગાવેલી, પ્રલય રૂપ, પીળી જેની આંખો, વાધાંચર (વાધનું ચામડું) ધારણ કરેલું. અગ્નિ જેવું જેનું રૂપ, નહાતી જાંગ ત્રણ, પેટ મોટું, એવો વીરભદ્ર પ્રગટ થયો. તેણે શિવજીને અરજ કરીને કહ્યું કે શી આજ્ઞા છે? ત્યારે શિવજીએ આજ્ઞા કરી કે તમે દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો નાશ કરો. ત્યારે તેણે દક્ષને મારી તેના યજ્ઞનો નાશ કર્યો અને એ યજ્ઞની સઘળી સામગ્રી પોતે ખાઈ ગયો, તેથી એ વીર ભદ્રનું નામ શિવજીએ તાવ પાડ્યું. તે આ તાવ છે તે માણસને મિથ્યા વિહારથી નાભી અને સ્તનની મધ્યમાં જે આમનું ઘર તેમાં રહેતા જે વાત, પિત્ત, કફ. તેને રોગીના શરીરમાં આમાશયની જગામાં દુષ્ટ કરે છે, અને આમાશયની જગામાં રહેતા જે અહાર તેથી ઉપજ્યો જે રસ તેને પણ બગાડે છે, અને આમાશયના સ્થાનમાં રહેતો જે અગ્નિ તેને પેટમાંથી બહાર કાઢી રોગીના સંપૂર્ણ શરીરને અગ્નિ રૂપ તાતુ કરી દે છે. એજ તાવ રૂપ થઈને શરીરના બળને ખાઈ જાય છે. આ તાવ ૮ પ્રકારના છે. વાતજ્વર ૧, પિત્તજ્વર ૨, કફજ્વર ૩, વાતપિત્તજ્વર ૪, વાતકફજ્વર ૫, કષ્પિત જ્વર ૬, સન્નિપાત જ્વર ૭ આગંતુક જ્વર ૮, આ આઠ પ્રકારના તાવ છે તેના હવે જુદાં જુદાં લક્ષણ લખું છું:—

તાવ માત્રનાં સામાન્ય લક્ષણ—જેના શરીરમાં એકજ વખતે આ શોળ લક્ષણ થાય તેને તાવ કહેવો જોઈએ. શરીર ઉનું થઈ આવે, પરસેવો પણ નહીં આવે, ભૂખ જતી રહે, થઈ જીવું શરીર સજડ જેવું થઈ જાય, માથું દુખે, હાથ પગમાં કળતર થાય અથવા ચુસાય, કંઈ પણ મન લાગે નહીં, એવાં ૧૬ લક્ષણ જે રોગીમાં હોય તેને તાવ કહીએ ૧. આ સર્વ તાવનાં લક્ષણ છે.

જ્વરનું પુર્વ રૂપ—હાથ પગ તોડાય. માથું દુખવા લાગે. બગાસાં આવે. વગર શુભે શરીરમાં ખેદ થાય, એવાં લક્ષણ જે માણસને થાય, તો જાણવું કે તાવ આવશે. એ લક્ષણ વેદે જાણવાં જોઈએ.

જ્વરનાં વિશેષ લક્ષણ—પ્રણુમ વાત જ્વરનાં લક્ષણ—શરીર કંપે, તાવનું જોર વધારે હોય, કંઠ, હોઠ સુકાય, ઉંઘ અને છીંક આવે નહીં. શરીર લુખું થઈ જાય, માથું ભારે, શરીરમાં પીડા, મોંમાંથી છ રસનો સ્વાદ જતો રહે, ઝાડો ઉતરે નહીં. પેટમાં શુળ તથા આક્રોશ હોય, તથા બગાસાં ધણાસાં આવે, તો વાતજ્વર જાણીએ.

સામાન્ય તાવ માત્રના ઉપાય.

ગરમ પાણી પાવું, તથા ઝાડાના બળ માફક સારી હલકી લાંઘણ, અને લઘુ પ્રથ્ય કરાવવું. તથા જે જગાએ પવન ન આવતો હોય તે જગાએ રોગીને રાખવો. સારા ઝીણાં લુગડા ઉપર સુવાડે, તો તાવ જાય, અને ત્રણ દીવસ સુધી તો તાવમાં કડવું, કરેડું, જીલાબ વગેરેનું કોઈ ઔષધ આપવું નહીં એવી રીતે ઉપાય કર્યો પછી, સુઠ માસા ૨, ધાણા માસો ૧, એનો કવા થ કરી પાય તો, તાવ જતો રહે; અને ભૂખ પણ લાગે.

વાત જવરના ઉપાય—આટલા પુરપોને લાંબણ કરાવવી નહીં—વાતજવરવાળાને તથા તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિ વાળાને, તથા ક્ષયરોગ વાળાને, ગર્ભિણી સ્ત્રી, તથા દુર્બળ આદમી, તથા બાળક, તથા ઘરડો, તથા ભયભિત, તથા ત્રુષાવાળાને; એટલા માણસોને લાંબણ કરાવવી નહીં, ને હલકું પથ્ય પળાવવું. વાતજવર વાળાને કરીઆતુ, નાગરમોથ, નેત્રવાળો, બંને રીંગણી (રીંગણી અને ભોરીંગણી) ગળો, સુંઠ એ સર્વ ઓસડો છદામ છદામ ભાર (૧૦૦ તોલા) લઈને ખાંડીને કવાય દિન ૫ સુધી આપે, તો વાતજવર દૂર થાય. ૨

વાતજવર દુર કરવાના બીજા કવાય—સુંઠ, લીમડાની છાલ, ધમાસો, પાઠ, કમ્બુરો, અરકુસો, એરંડાનું મૂળ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ ઓસડો છદામ છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર લઈ કુટી તેનો કવાય કરી આપે, તો વાતજવર દૂર થાય ૩. હિંગળેશ્વર રસથી વાતજવર તત્કાળ દૂર થાયછે. —હિંગળો, પીપેર, સોધ્યો, વચ્છનાગ, એ ત્રણે બરાબર લઈ બારીક વાટી પાણીમાં અર્ધા અર્ધા રતીને વજને ગોળીઓ બનાવી પ્રતિ દિન એક એક ખાય, તો પાંચ ગોળીઓમાં વાતજવર નીશ્ચય જાય. વાતજવર વાળાને મગ, મસૂર, કુલ્થ, મક, એ સર્વની દાળનું ઓસામણ (પાણી) પથ્યમાં આપવું. અને સતાવળી, ગળો, એ બંને છદામ છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર લઈ તેનો કવાય કરી તેમાં જૂનો છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર ગોળ નાખીને દિન પાંચ સુધી પીએ, તો વાતજવર જાય. અને કાળી દરાખ, પીપર, પિત્તપાપડો, વરીઆરી, એ સર્વ છદામ છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર લઈને કવાય કરી આપે, તો વાતજવર જાય. એ પ્રમાણે વાતજવરના ઉપાય કલા.

પિત્તજવરનાં લક્ષણો.

આંખમાં ખળતરા થાય, મુખ કડવું રહે, તરસ ધણી હોય, ફેર આવે, બકારો ધણી કરે, શરીર ગરમ રહે, તાવનો વેગ પણ ધણો હોય, ઝાડો પાતળો હોય, ઉલટી થાય, બિંધ આવે નહીં, મોઢું શકાય. તથા પાકી જાય, પરસેવો આવે, તથા મળ, મૂત્ર, નેત્ર, એ બીજાં થાય. આ લક્ષણ જે પુરુષમાં હોય તેને પિત્તજવર જાણીએ.

પિત્ત જવરના ઉપાય—નાગરમોથ, ધમાસો, પિત્તપાપડો, નેત્રવાળો, કરીઆતુ, લીમડાની છાલ; એ સર્વ ઓસડોને છદામ છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર લઈને ખાંડી કવાય કરી આપે, તો પિત્તજવર દૂર થાય ૧. અથવા ગરમ પાણીની સાથે ખેરસારનું ચૂર્ણ છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર લઈ તથા બે માસા કડુ, તથા ટંક ૨ સાકર એનું ચૂર્ણ કરી આપે, તો પિત્તજવર જાય ૨. અથવા ચંદન ટંક ૧, વીરણ વાળો ટંક ૧, એને બારીક વાટી, દાલસાના આઠ તોલા ભાર સરખતમાં તોલા ૪ ભાર સાકર નાખીને પીએ, તો પિત્તજવર દૂર થાય ૩. આ ઉપાય ત્રિસંતિ નામે ગ્રંથમાં લખ્યાછે. અથવા ઓખાની ધાણીના પાણીમાં સાકર મેળવીને પીએ, તો પિત્તજવર દૂર થાય ૪. અથવા કડુ, ગરમાળાને ગોળ, નાગરમોથ, હરડેની છાલ, પિત્તપાપડો, એ સર્વને છદામ છદામ (૧૦૦ તોલા) ભાર લઈને, જે કુટીને કાઢો કરી આપે, તો પિત્તજવર અને તરસ, દાહ, મૂર્ચ્છા, પ્રલાપ, ચકરી, એ સર્વ રોગોને આ કવાય દૂર કરેછે. એ વૈદ્યવિનોદમાં કલાછ પ. અથવા ધર્મના ભોટને ખૂબ ભિંજવીને તેમાં સાકર નાખીને પાતળી રાખી કરી આપે તો પિત્તજવર દૂર થાય ૬. અથવા મીઠા દાડમનું સરખત આપે, તો પિત્તજવરની દાહ દૂર થાય ૭. અથવા એજ દાહજવર હોય તો મહા સુંદરી સ

ર્વ ગુણુ કરી સંયુક્ત એવી જે સોળ વર્ષની સ્ત્રી, પૂલનો જેનો આભરણુ, તથા મહા સુંદર જેનાં વસ્ત્ર, તેમજ મહા ચતુર, એવી સ્ત્રીથી સંભોગ કરે, તે દાહની વ્યથા દુર થાય. અને આટલી વસ્તુઓ દાહની વ્યથાને દુર કરેછે—પોપટ, મેનાં, અને બાળકની વાણી; તથા મનોહર બાગ, પૂલનો હાર, કમળનાં પૂલ, મનોહર શૃંગારરસની કથા, કપૂરનું લગાવવું, સુંદર સ્ત્રીઓનો સંગ, પૂવારા આદિ. આ સર્વ દાહની વ્યથાને દુર કરેછે ૮. અથવા શાલસાના શરબતમાં સિંધવખાર નાખી પીએ, તે પિત્તજ્વર જાય ૯. અથવા મગની દાળના પાણી (ઓસામણમાં) સાકર નાખી પીએ તે પિત્તજ્વર દૂર થાય ૧૦. અથવા કાળી દરાખના શરબતમાં સાકર નાખી પીએ, તે પિત્તજ્વર દુર થાય ૧૧, અથવા પિત્તપા પડો, નાગરમોથો, કરીઆતું, એ સર્વને ટંક પલછ કવાથ કરી દિન ત્રણ પીએ. તે પિત્તજ્વર દુર થાય ૧૨. આ સર્વ ઉપાય જ્વરતિમિર ભાસ્કરમાં લખ્યાછે. અથવા રક્ત ચંદન, પન્નાષ, ધાણા, લીમડાની છાલ, ગજો એ સર્વ ઓસડોને છદામ છદામ (ના તોલા) ભાર લઈ, જે ખાંડી દિન ૫ કાઢો કરી પીએ, તે પિત્તજ્વર, દાહ, તરસ, ઓઠારી, એ સર્વ રોગ દુર થાય ૧૩. આ ઉપાય લોલિંબરાજમાં લખ્યાછે, અને એજ પિત્તજ્વર ધણો દાહકારક જ્વર હોય, તે કમળના પુલની સજ્જનપર અથવા કેળનાં પાત્રાંપર સુવાડે, તે દાહ જ્વર દુક થાય ૧૪. અથવા રળીઆમણા વન, યા ખસતી ટટ્ટીમાં ખસનાજ પંખાથી વાકરે, તે દાહજ્વર દુર થાય ૧૫. આ ઉપાય લોલિંબરાજમાં લખ્યાછે: અથવા ગુલાબનાં પુલની પાંખડીને તેલમાં પાંચ સાત પૂટ દઈ, એનું તેલ ચંબેલીના તેલની માફક કાઢે તેને હકીમ ગુલાબ રોગન કહેછે, અને હિંદુ ગુલાબનું તેલ બોલેછે; તેનું દાહજ્વર વાળાને મરદન કરે, તે દાહજ્વર બંધ થાયછે, ૧૬. અથવા ૧૦૦ યા હજાર વાર ઘોચેલું ધી શરીરે મસજે, તે દાહજ્વરની વ્યથા તત્કાળ દુર થાય ૧૭. અથવા લીમડાનાં કોમળ પાનને પીસીને તેમાં પાણી નાંખી વક્ષોવીને તેમાં ફીણુ લાવી દાહજ્વર વાળાના શરીરે લેપ કરે, અથવા એ ફીણુમાં બેહેડાંની બે મીંજ મેળવી લેપ કરે, તે દાહની પીડા તત્કાળ દુર થાય ૧૮. આ ઉપાય વૈદ્ય જીવન તથા વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યાછે; એ પ્રમાણે પિત્તજ્વર તથા દાહ જ્વરનાં લક્ષણુ અને ઉપાય કહ્યાછે;

કફજ્વરના લક્ષણુ—અન્નમાં અરચી, શરીર ભારે અને રોમાંચ હોય, અને જેનું મૂત્ર, તથા નખ સફેદ હોય; ઉંઘ ઘણી આવે, શરીર ઠંડુ, અને મોઢું મીઠું (ગલચટું) હોય, જ્વરનો વેગ કમ હોય, આળસ, સ્વાસ, ઉદરસ, પીનસ, આદિ લક્ષણુ જેમાં હોય તેને કફજ્વર કહીએ.

કફજ્વરના ઉપાય—લીમડાની છાલ, સુંઠ, ગજો, બોરીંગણી, પૂષકર મૂળ, કડુ, કચુરો, અરડુસો, કાયફળ, પીપર, સતાવરી, એ સર્વને છદામ છદામ (ના તોલા) ભાર લઈ ખાંડી દીન સાત કવાથ કરી આપે, તે કફજ્વર દૂર થાય ૧. અથવા કાયફળ, પીપર, કાકડાસીંગી, પૂષકર મૂળ. એ સર્વ ઓસડોને બારીક વાટી લૂગડે ચાળીને છદામ (ના તોલા) ભાર મધમાં ચડાડે, તે કફજ્વર, સ્વાસ, કાસ, આદિ દૂર થાય. આ ઉપાય વૈદ્યવિનોદમાં કહ્યાછે ૨. અને કફ જ્વર વાળાને ગરમ શેરનું પોણાશેર કરેલું પાણી થોડું થોડું પાવું; અને ૧૨ લાંબણુ કરાંવવી; પછી મગ, મઠ અથવા કુલંત્યના પાણીનું પથ્ય કરાવવું, અને દાહડે સુવા ન દે, તથા બીજેના

ની ભીતરના જીરામાં, સિંધવ ખાર, આદુ મેળવીને પથ્થમાં આપે, અથવા આ પાચન વસ્તુ એ આપે-સુંઠ, મરી, પીપર, ચિત્રક, પીપરી મુળ, અને જીરૂ (જીરૂ અને સાહજીરૂ, લવંગ, ઇલાયચી, સેકી હીંગ. અજમો, અજમોદ એ સર્વને સમાન લેઈને ચૂર્ણ કરીને છદામ (૦૧૧ તોલા) ભાર ગરમ પાણીથી આપે, તો પાચન થઈ કફ જવર જઈ ભૂખ લાગે ૩. અથવા બોરીગણી, ગજો સુંઠ, પુષ્કર મુળ, અરડુસો, એ સર્વ એસડોને તોલા તોલા ભાર લઈને જો ખાંડી કવાથ કરી દિન સાત સુધી આપે, તો કફજવર જાય; આ કુદ્રાદિ કાથજી ૪. અથવા બોરીગણી, પીપર, કાકડસીંગી, ગજો, અરડુસો એ સર્વ એસડોને ટંક ૨ લઈને કવાથ કરી દિન ૧૦ આપે, તો કફજવર, સ્વાસ, મંદાગ્નિ, એ સર્વ રોગને આ કવાથ દૂર કરેછે ૫. અથવા અરડુસાનો ઉકાળો છદામ (૦૧૧ તોલા) ભારના તોલને પ્રમાણુ દિન ૧૦ આપે, તો કફજવર નિશ્ચય તત્કાળ દૂર થાય ૬. અથવા બે રતી શીતભંજરસ અરડુસા, અને સુંઠના કવાથના અનુપાનથી દિન સાત આપે, તો કફજવર નિશ્ચય તત્કાળ દૂર થાય ૭.

કફજવરને શીતભંજરસ-*હીંગળામાંથી કાઢેલો સોધ્યો પારો ટંક ૫, સોધ્યો ગંધક ટંક ૫, તાંબુલરમ ટંક ૫, સોધ્યો વચ્છનાગ ટંક ૨, સુંઠ ટંક ૫, મરી ટંક ૫, પીપર ટંક ૫, સોધ્યો ટંકણુ ખાર ટંક ૫, એ સર્વને ખારીક વાટી ચીત્રકના રસના પૂટ ૩ ત્રણ દેવા, પછી આ દાના રસના પૂટ ૭ સાત દઈ, તે પાનના પૂટ ત્રણ દઈ એક એક રતીની ગોળીઓ બનાવવી આ શીતભંજિ રસજીએથી કફજવર અને શીતાંગ તથા સર્વ વાયુના રોગ દૂર થાય છે. ઇતિ કફજવરનાં લક્ષણ તથા ઉપાય સંપૂર્ણ.-

વાતપિત જવરનાં લક્ષણ.

જે માણસને વાતપિત જવર થાય, તેને મૂર્છા, ફેર, દાહ થાય; તથા ઉંધ આવે નહીં માથું ટુપ્પ્યા કરે, કંઠ, મુખ સુકાય; એકારી, રોમાંચ, અશ્ચિ અને આંખે અધારાં આવે; સર્વ અંગમાં પીડા થાય, તથા બગાસાં, અને બકારો થાય. એ લક્ષણ જે જવરમાં થાય તેને વાતપિત જવર કહીએ.

વાતપિત જવરના ઉપાય-*ખરેટી (કોરાંટા) ગજો, એરંડાનું મૂળ, નાગરમોથ, પન્નાસ, ભારંગ, પીપર, વીરણુવાળા, રક્તચંદન, એ સર્વ એસડોને પાંચ પાંચ માસા પ્રમાણુ લઈ, પછી ખાંડી એનો છદામ છદામ (૦૧૧ તોલા) ભારનો કવાથ દિન ૧૨ ખાર સુધી આપે, તો વાતપિત જવર દૂર થાય ૨. અથવા ગજો, પીત્તપાપડો, કરીઆતું નાગરમોથ, સુંઠ એ સર્વને બરાબર લેઈ ખાંડી છદામ છદામ (૦૧૧ તોલા) ભારનો કવાથ પ્રતિદિન ખાર આપે, તો વાતપિત જવર દૂર થાય ૩.

આ પંચમદ્ર નામે કાથ છે. અથવા ગજો, પીત્તપાપડો, સુંઠ, નાગરમોથ, અરડુસો, એને

* હીંગળો તોલા ૭ લઈને લીંબુના રસમાં પોહોર બે ખલ કરવો પછી માટીના હાંલ્લાં નંગ બે લઈ, તેમાંના એકને તળીએ હીંગળાની લુગદી લંગાવી દેવી, પછી બીજા હાંલ્લાને મોઢે મોઢું જોડીને કપડમટી તેને મોઢે દઈ ચુલે ચઢાવી. સાધારણ આંચ દેવી; અને ઉપલા હાંલ્લાને પાણીનું પોતું પોહોર એક ફેરવવું પછી શીતળ થએ ઉતારી હાંલ્લાં ખોલતાં ઉપલા હાંલ્લામાં પારો આટા સરખો નીકળશે તે શુધ પારોજી એમ જાણી લેજો-આ હીંગળામાંથી સુધ પારો કાઢવાની રીત છે.

બરાબર લેઈ ખાંડી છદમ (ના તોલા) ભારનો ઉકાળો કરી આપે, તો વાત પિત્તજવર જય ૪. અથવા પડોળ, લીમડાની છાલ, ગજો, કડુ, આ સર્વને બરાબર લેઈ ખાંડી છદમ (ના તોલા) ભારનો ઉકાળો કરી દિન ૧૨ સુધી આપે, તો વાતપિત્ત જવર દૂર થાય ૫. અથવા મહુડાં, જેઠી મધ, લોદર, ઉપલસરી, નાગર મોથ, ગરમાળાનો ગોળ એ સર્વને બરાબર લેઈ ખાંડી છદમ (ના તોલા) ભારનો ક્વાથ દિન ૧૨ સુધી આપે, તો વાતપિત્ત જવર જય ૬. અથવા ચોખાની ધાણીના ધાણીમાં સાકર તથા મધ મેળવીને દિન ૧૦ આપે, તો વાતપિત્ત જવર દૂર થાય ૭. અથવા સુંઠ મરી, પીપર એ સઘળાની સમમાત્રા લેઈને સઘળાની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરી રોજ તોલા એક ભાર મધની સાથે દિન ૧૦ સુધી ખાય, તો પિત્તજવર દૂર થાય ૮. એ પ્રમાણે વાતપિત્ત જવરના ઉપાય છે.

વાતકફ જવરનાં લક્ષણ.

જે માણસને તાવમાં આ લક્ષણ થાય—ઊદરસ, અરચી, સાંધે સાંધે તથા મસ્તકમાં થી ડા. પીનસ, સંતાપ, અંગને ધ્રુગરો, શરીરનું ભારે પણું. ઊંધ નહીં આવે; પરસેવો, સ્વાસ, અને પેટમાં શૂળ થાય; તથા જે માણસની નાડી સર્પ અથવા હંસની ચાલ ચાલે; ધૂમાડા જેવું અથવા ધોળું તથા ચીકણું અથવા મૂરમા જેવું મૂત્ર, તથા ઝાડો જેનો કાળો અને ચીકણો હોય; આંખ ધૂમાડા જેવી; તથા મોઢું સ્વાદ વગરનું કરેડું અથવા ગળચડું; અને જીભ કાળી અથવા ધોળી બીની કંઠમાં કફ તથા ભારે બોલે, શરીર ઠંડું; આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને વાતકફ જવર જાણીએ આ લક્ષણ જવરતિભિર ભાસ્કરમાં લખ્યો છે ૧.

વાતકફ જવરના ઉપાય—આ જવરવાળાને દશ ૧૦ લાંધણો કરાવવી. અને અઘૌટા પાણી પાય. અને દિન ૧૦ પછી કરીઆતું, નાગરમોથ, ગજો, સુંઠ, એ સઘળાં બરાબર લઈને ખાંડી છદમ (ના તોલા) ભારનો ક્વાથ આપે, પછી તેને પથ્ય પળાવે, તો કોષ ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થાય નહીં. અને આ જવરમાં ત્રણ દિવસ પછી આ ક્વાથ આપે, તો તે તાવને દૂર કરે છે તે લખીએ છીએ—કાયફળ, દેવદાર, ભારંગ, નાગરમોથ, ધાણા, પિત્તપાપડો, હરડેની છાલ, સુંઠ, કાયકીનું મૂળ, એ સઘળાં આપઘો બરાબર લઈ ખાંડી ટંક બેનો ઉકાળો કરીને આપે, તો વાતકફ જવર, ઉદરસ, સોજો, સ્વાસ, એ સઘળાંને દૂર કરે છે ૧. અથવા નાગરમોથ, સુંઠ, ગજો પિત્તપાપડો, ધમાસો, એ સઘળાંને બરાબર લઈને ખાંડી એનો ક્વાથ છદમ (ના તોલા) ભારનો કરી દિન ૧૦ સુધી આપે, તો વાતકફ જવર, ઓકારી, દાહ, મુખશોષ ઇત્યાદિને, આ ઉકાળો દૂર કરે છે ૨. અથવા ભોરીંગણી સુંઠ, પીપર, ગજો, આ સઘળાં છદમ છદમ (ના તોલા) ભાર લઈ કાઢો કરી આપે, તો વાતકફ જવર જય ૩. અથવા શાલપર્ણી, પૃષ્ઠપર્ણી, ભોરીંગણી, રીંગણી, ગોખર, ખીલાનો મમજ, અરણી, અરણુ, કુંભાર, પાઠ, આ દશ મૂળ છે, એને ખાંડી ને ઉકાળો કરી, તેમાં પીપર મેળવી દિન ૧૦ દશ સુધી આપે, તો વાતકફ જવર દૂર થાય ૪. અથવા આ તાવમાં મુખ અને તાળવું સુકાઈ જાય, જીભ લડરા જાય, તો ખીજોરાના છરામાં સિંધવખાર, તથા મરી લગાવી જીભે લેપ કરે, તો મુખ અને તાળવાનો શોષ તથા જીભની લઠરતા, આલેપ દૂર કરે છે ૫. અથવા કરીઆતું, ગજો, દેવદાર, કાયફળ, વજ એ બરાબર લઈ છદમ (ના તોલા) ભારનો ક્વાથ કરી આપે, તો વાતકફ જવર જય ૬. આ ઉપાય જવરતિભિર ભાસ્કરમાં લખ્યો છે.

હવે વાતકફ જવરના ઉપાય સંપૂર્ણ.

કક્ષિત જવરનાં લક્ષણ.

મુખ તથા જીભ કઠ્ઠી ખરડાએલી હોય, તંદ્રા, મોહ, ખાંસી, અરુચિ, તરસ અધિક હોય; તારવાર શરીરમાં દાહ, તથા શીત તથા પીડા થાય; લ્હદય દુખે, ફેર આવે, ભૂખ લાગે નહીં, શરીર સજડ સરખું થઈ જાય, નાડી જેની હંસ અથવા દેડકા જેવી ચાલ ચાલે; અને જેતું મુત્ર ઘોળાસ તથા લાલાસ પર ચિકણું હોય. અને જાડો પગ લાલાસ પર હોય; નેત્ર દેડકાના રંગ સરખાં હોય. મુખ ગળચડુ અથવા કડવું રહે. જીભ લાલાશ પર ઘોળી હોય. જે માણસને આ લક્ષણ થાય તેને કક્ષિત જવર કહીએ. આ લક્ષણ જવરતિમિર ભાસ્કરમાં લખ્યા છે.

કક્ષિત જવરના ઉપાય-આ તાવ વાળાને ૧૪ લાંધણ કરાવવી તથા આઠા વશેષ પાણી પીવા આપવું; તથા આ ઓસડોનો ઉકાળો આપવો-ગજો, રક્તચંદન, સુંઠ, નેત્રવાળો, કાયફળ, દારહળદર આ ઓસડોને બરાબર લઘ ખાંડી છદામ (ગા તોલા ભાર લઘ ઉકાળો કરી દિન ૧૦ સુધી આપે તો-કક્ષિત જવર દૂર થાય ૧. અથવા લીમડાની છાલ, રક્તચંદન, પક્ષાશ, ગજો, ધાણા, એ ઓસડોનો ઉકાળો કરી દિન ૧૦ આપે, તો એ તાવ, તથા દાહ, તરસ, ઉલટી, એ સર્વ દૂર થાય ૨. અથવા ગજો, ઇંદ્રજવ, લીમડાની છાલ, પડોળ, કડુ, સુંઠ, સફેદચંદન, નાગરસોથ પીપર, એ સઘળાંને બરાબર લઘ બારીક ચૂર્ણ કરી માસા ચાર, અષ્ટાવશેષ પાણીની સાથે આપે, તો તાવ, શ્વાસ, ઉષ્ણતા, લ્હદયશુળ, અરુચિ, ખાંસી, આદિ રોગોને આ ચુર્ણ દૂર કરે છે ૩. અથવા ગજો, રીંગણી, ભોરીંગણી, કચુરો, દારહળદર, પીપર, અરુડસો, પડોળ, લીમડાની છાલ, કરીઆતુ એ સઘળાં ઓસડોને બરાબર લઘ ખાંડી છદામ (ગા તોલા) ભારનો ઉકાળો કરી બંને વખત દિન ૧૦ સુધી લે, તો કક્ષિત જવર દૂર થાય ૪. અથવા દરાખ, ગર માળાનો ગોળ, ધાણા, કડુ, નાગરમોથ, પીપરીમૂળ, સુંઠ, પીપર, એ સઘળાં ઓસડોને બરાબર લઘ ખાંડી છદામ (ગા તોલા) ભારનો ઉકાળો કરી બંને વખત દિન ૧૧ સુધી આપે, તો શૂળ, ભ્રમ, મુઠ્ઠા અરુચિ, ઓકારી, પિત્તકષ જવર, એટલા રોગોને આ ઉકાળો દૂર કરે છે ૫. અથવા આ રસથી તાવ તરતજ જાય છે તે લખીએ છીએ-હીંગળામાંથી કાઢેલો પારો ટંક ૫; સોધેલો ગંધક ટંક ૫; કાળાંમરી ટંક ૫, સોધ્યો ટંકણુખાર ટંક ૫, એ સઘળાંને બારીક વાટી આદાના રસના પૂટ ૭ દેવા, પછી પાનના રસના પૂટ ૭ દેવા, પછી રતી ચારના પ્રમાણમાં ગોળીઓ કરી ગોળી એકેક પ્રતિદિન સવાર સાંજ દિન ૭ સુધી ખાય, તો કક્ષિત જવર નિશ્ચય દૂર થાય. એ કક્ષિત જવરના ઉપાય કહ્યા.

સન્નિપાત જવર

સન્નિપાત જવરની ઉત્તિ-જે માણસ ધણું ચિકણું, અને ખાટાં, તથા અધિક ગરમ, તીખાં, મીઠાં, લુખાં, ભોજન કરે અને વિરહ, વસ્તુ ખાય; અથવા અધિક ભોજન કરે, તથા ન ઠાં પાણી પીએ, તથા ક્રોધવંતી, રોગીલી સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરે, તથા દુષ્ટ અને કાચુ માંસ ખાય; તથા શીત, તડકો, દેશ, રતુ, ગ્રહ, એના વિપરીત થવાથી માણસને સન્નિપાતનો રોગ થાય છે. આતો એની ઉત્પત્તિ છે.

સન્નિપાતનાં લક્ષણ-અકસ્માત કદી ક્ષણેકમાં દાહ થઈ આવે, કદી ક્ષણેકમાં શીત લાગે સ્વભાવ ફરી જાય, તથા સર્વ ઇંદ્રીઓ પોત પોતાની ફરજ છોડી દે. શરીરનાં હાડહાડમાં, તથા સાંધે સાંધામાં, તથા માથામાં ધણી પીડા થાય; તથા આંખમાં આંસુ આવ્યા કરે, તથા

આંખો કાળી તથા લાલ થઈ જાય, કાનમાં તમરાં અને પીડા થાય; કંઠમાં કાંટા પડી જાય; તંદુરો મોઢા સ્વાસ, કાસ, અરચિ, ભ્રમ, એ પણ હોય અને જીભ કાળી ખરખચડી થઈ કરી લઈ જાય અને લોહી મળેલા ગળદેા થૂંકે. દહાડે ઊંઘ આવે, રાતે જાગે, પરસેવો ધણો આવે, અગર ન આવે, ઓચિંતો ગાય. નાચે, હસે, રડે. માથું ધૂણાવે, તરસ અધિક લાગે, તદ્દય દુઃખે, મળા, મૂત્ર, ઉતરે નહીં અને જો ઉતરે તો થોડાં ઉતરે. શરીર કૃપ થઈ જાય, કંઠમાં કફનો ધુધરો બોલે, બોલવું બંધ થઈ જાય. હાઠ આદિ અંગ પાકી જાય. પેટ ભારે થઈ જાય, નાડી ના ગતિ મહા મન્દ, શીતળ. મહા સુદમ, ટુટીસી થાય, અને પેસાળ હલદર જેવો યા કાળો, યા લોહી સરખો, અને ઝાડો કાળો. ધોળાસપર હોય, અથવા ભૂંડના માંસ સરખો હોય, એટલાં લક્ષણ જે જવરમાં હોય, તેને સન્નિપાત જવર કહીએ. તે આ સન્નિપાત જવર કાળ સ્વરૂપ છે. એવા સન્નિપાત જવરનો જે વૈધ, આયુર્વેદ, રસ. તથા મન્ત્ર. યત્ર, તંત્ર, તથા બીજા દર્શન બદલને આદિ લઈ કોઈ પણ રીતે (આ સન્નિપાત જવરને ઉપાય કરી દુર કરે, તે વૈદ્યથી પૈસા વિગેરે આપી. કોઈપણ તરેહ રોગી ઉરણ નથી થતા.

* આ સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણ કહ્યા.

સન્નિપાત જવરના ઉપાય-સન્નિપાત જવર વાળા માણસને અર્ધવાવરોષ સારા કુવાના પાણીમાં ટંક ૧ સુંઠ નાખીને દીવસનું ઉકાળેલું દીવસે, અને રાતનું ઉકાળેલું રાતે પાવું, અને ચતુર આદર્મીને પાસે રાખવો. જેમાં પવન ન આવતો હોય એવી જગામાં રોગીને રાખવો, ઠંડા ઉપાઓ કદી કરવા નહીં. અને શિવ વગેરેનું પુજન; તથા હવન, મન્ત્ર, મણિધારણ દાનાદિક કરાવવું. અથવા ૭ સાત દીવસ પછી-કાયકળ, પીપળીમૂળ, ધ્રુવજવ, ‡ ભારંગ સુંઠ. કરીઆતું, કાળાં મરી. પીપર. કાકડસિંગ પુષ્કર મૂળ, રાસણા. રીંગણી, ભોરીંગણી, અજમોદ, છઠ્ઠડીલો, વજ, પાટ. ચવક, એ સઘળાં ઓસડોને સમાન લઈ ખાંડીને ટંક બેતો કવાથ કરી સાંજ સવાર મળી અને વખત આપ્યો હોય તો સન્નિપાત ને, તથા સર્વ વસ્તુની અજ્ઞાનતા, તથા અધિક પરસેવો, શીતાંગ, તથા વિક્ષિપ્તતા, ઉદર શુળ. આક્રોશ, વાયુ અને કફના રોગ, તથા સ્વારોગ; એ સઘળા રોગને આ કવાથ દૂર કરે છે ૧. અથવા આકડાનું મૂળ, જવાસો, કરીઆતું. દેવદાર, રાસણા, નિર્ગુડી, વજ, અરણી, સરગવો, પીપર. પીપરીમૂળ, ચવક, ચીત્રક, સુંઠ. અતિવિખની કળી, જળ ભાંગરો,

* જવરના ભેદ તો ૨૫ પ્રકારના છે. જેમાં મુખ્ય મુખ્ય આઠ પ્રકારના કહ્યા છે. અને ત્રી દોષ એટલે વાત, પિત્ત, કફ. એ ત્રણેના મળવાથી સન્નિપાત જવર થાય છે. જેમાં ભેદ તો અનેક છે. પણ સંતત, સતત, અન્યથુ. ત્રીજાં, ચોથાં, એ પાંચ પ્રકાર છે. અને સન્નિપાતમાં આગંતુક નામે જવાવર છે તેના ૧૩ પ્રકારના ભેદ આગળ કહીશું.

‡ ભારંગનું ઝાડ આસરે એક માણસ પૂર ઊંચું થાય છે, તેનો વિસ્તાર એ અઢી હાથ અને, પાતાં મટુડાનાં પાતાં જેવાં છે, પણ તેને બળે આંગળને અંતરે કાંગરી હોય છે. ભારંગના કુમળાં પાતાંની ભાજી કરે છે એનું મુળ આપધના કામમાં આવે છે. વૈધકમાં આ ઝાડને મોટી વનસ્પતિ માનેલી છે. એને મેર આવે છે. તેને તોરા એમ કહે છે. તોરાનો રંગ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તે જેવામાં ધૂણા સારો દેખાય છે. અને તેની ભાજી પણ ઠરી પાય છે. ઊદ્ભિદ પદાર્થ પ્રષ્ઠ ૧૪૫

એ સર્વ ઓસડોને બરાબર લઈ. ખાંડી ટંક ૨ ના પ્રમાણુનો બને વખત ઉકાળો કરી આપે, તો મદા સન્નિપાત જવર, ધનુર્વાયુ. તથા દાંત બંધાઈ ગયા હોય તેને, શીતાંગ, તથા સ્વાશે મને, સ્વાસ, ખાંડી, અને વાયુના રોગને આ ઉકાળો દુર કરે છે. આ ઉપાય લોહિંબરાજમાં લખ્યા છે ૨. અથવા સન્નિપાતમાં જીભ જર થઈ ગઈ હોય. તો જીભને બિજોરાના કેસરમાં, સિંધવખાર, તથા મરી મેળવીને લેપ કરે, તો જીભની જરૂતા દૂર થાય ૩. અથવા જે સન્નિપાતમાં જ્ઞાન જતું રહ્યું હોય તેનો ઉપાય આ છે કે-વજ, મટુડાં, સિંધવખાર, મરી, પીપર એ સર્વ બરાબર લઈને બારીક વાટી ગરમ પાણીમાં નાસ દે, તો જ્ઞાન થઈ આવે ૪.

સન્નિપાતને દુર કરવાનો બીજો નાસ-પાશે ટંક ૫, ગંધક ટંક ૫, એ બંનેની ખલમાં કાજળી કરવી; પછી એ બંનેની બરાબર સુંક, પીપર, મરી, બારીક વાટી, એ પાચેને મેળવી ધંતુરાના ફળના રસના પુટ ૩ દેઈ એક દિવસ ખલ કરવો. આ ઉન્મત નામે રસ છે એનો નાશ દે, તો સન્નિપાત દુર થાય ૫.

સન્નિપાત દુર કરવાનાં અન્ન-જમાલગોટાનો મગજ ટંક ૧૦. કાળાં મરી ટંક ૧. પીપરી મૂળ ટંક ૧, એ ત્રણને જાંબીરી લીંબુના રસમાં સાત દિવસ સુધી ખલ કરવો. પછી તેનું અન્ન કરે. તો સન્નિપાત દુર થાય ૬. અથવા પાશે. ગંધક. કાળાં મરી, પીપર. આ સઘળાં બરાબર લે, અને એ ચારેનો ચતુર્થાંસ જમાલ ગોટા લેઈને, પારા ગંધકની ખલમાં બારીક કાજળી કરવી, પછી એ બંનેને કાજળીમાં મેળવી એ સઘળાંને જાંબીરીના રસમાં દિન ૮ સુધી ખલ કરવો. પછી એનું અન્ન કરે, તો સન્નિપાત દુર થાય. અને ઉપદ્રવ મટે. આ અન્નનું નામ મૈરવાંજન છે. આ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યાં છે ૭. અથવા સિરસનાં બીજ. પીપર, કાળાં મરી. સિંધવખાર, લસણ મનસિત્ર, વજ, એને બરાબર લેઈને બારીક વાટી ગોમુત્રમાં એક દિવસ સુધી ખલ કરવો. પછી એનું અન્ન કરે, તો સન્નિપાત દુર થાય ૮.

સન્નિપાત દુર થવાને પંચવક નામે રસ-લિંબાગાંથી કાઢેલો પાશે ટંક ૫, સોધેલો ગંધક ટંક ૫. સોધેલો વચ્છનાગ ટંક ૫, સોધેલો ટંકણુખાર ટંક ૫. પીપર ટંક ૫. કાળાં મરી ટંક ૫ લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરીને. પછી એ કાજળીમાં એ સર્વ ઓસડોને મેળવી ને ધંતુરાના બીજના તેલમાં ચાર ઘડી ખલ કરીને રતી ૧ ના પ્રમાણમાં ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ આદાના રસમાં આપે. તો સન્નિપાત દુર થાય. એના ઉપર દહીં ભાત ખવરાવવો. આ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં છે ૯.

સન્નિપાત દુર થવાને રત્નકંઠ મૈરવ રસ-લિંબાગાંથી કાઢેલો પાશે, ટંક પાંચ, સોધેલો ગંધક ટંક ૫, સોધેલો વચ્છનાગ ટંક ૫, જયફળ ટંક ૨. પીપર ટંક ૧૦. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, પછીથી એ સઘળાં ઓસડોને એમાં મેળવી આદાના રસમાં દિન એક સુધી ખલ કરવા પછી રતી એક પ્રમાણે આપે, તો સન્નિપાત જવર, શીત જવર, વિશુચિકા, વિષ મજવર, જીર્ણવર. મંદાસિ, મરતક રોગ એ સઘળાંને આ રસ દૂર કરે છે. આ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યો છે ૧૦.

સન્નિપાતમાં શીત ઉત્પન્ન થયું હોય તેનું મર્દન-મરી, પીપર, સુંક, હરડેની છાલ. સોદ ૨. પુષ્કરમુળ. કરીઆતુ. કટુ. ઉપલેટ, કચુરો. ઈંદ્રજવ, એ સઘળાંને બરાબર લઈને અત્યંત બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરે, તો પરસેવાંને. તથા શીતાંગને દૂર કરે ૧૧. અથવા પાશે ટંક ૫, વચ્છનાગ ટંક ૫, મરી ટંક ૨૦, ધંતુરાનાં જીંડવાની રાખ ટંક ૪૦, એ સઘળાંને બારીક ના

છીને શરીરે મદન કરે, તો અતિસે પરસેવો, તથા શીતાંગ, અને સન્નિપાત દૂર થાય ૧૨.

મહા સન્નિપાત દુર કરવાના ઉપાય—પાશો, વચ્છનાગ, કાળાં મરી, નવસાર, મોરચૂથ, એ સયગાંને બરાબર લઈ બારીક વાટી ધતૂરા અને લસણના રસમાં રોટલો કરી. એ રોટલો હળ મત કરાવીને રોગીના મસ્તક ઉપર એક પોહોર સુધી મૂકે તેટલામાં જો શરીરમાં ગરમાવો થઈ આવે. તથા ચૈતન્ય થઈ જાય, તો આ રોમી જીવે; અને જો ગરમાવો, તથા ચૈતન્ય ન થાય, તો આ પુરૂષ નિશ્ચય મરે ૧૩. અથવા લસણ, રાઇ, સરગવાનું મુળ, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં ભળીક વાટી રોટલો કરી આ રોટલો હળમત કરાવી એ પહોર સુધી માથે મૂકવો, જો ચૈતન્ય ના તથા ગરમાવો એને નહીં થાય. તો એ જીવે નહીં. આ ઉપાય વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યા છે ૧૪.

સન્નિપાત દુર કરવાના ઉપાય—મહા ભયંકર સન્નિપાત વાળાને વિંછી કરડાવે. તો સન્નિપાત દૂર થાય ૧૫, અને સન્નિપાત વાળાને સર્પ પશુ કરડાવવો લખ્યો છે. પરંતુ લોકાવરૂધ છે તથા આ ચિકિત્સા કરવી નહીં ૧૬. અથવા સન્નિપાત વાળાને લોહાની સળી અત્યંત ગરમ કરી તેને પગ તળીએ, તથા ભમરની અને સિલાટની વચમાં એનો ડામ દે, તો સન્નિપાત દુર થાય ૧૭. આ વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યા છે. મંત્ર, યંત્ર, વગેરેના સાધનથી પણ સન્નિપાત દૂર થાય છે. સુશ્રુત, ચરક, વાગ્બટના મતથી તો સન્નિપાત જવર એકજ પ્રકારનો છે. પરંતુ બીજા કષિઓના મતથી પર પ્રકારના છે. તેમાં ૧૩ મુખ્ય છે, તેનાં જીદાં જીદાં નામ, તથા લક્ષણ, તથા ઉપાય લખીએ છીએ.

૧૩ સન્નિપાતના નામ.

સંધિગ ૧, અંતક ૨, રૂગ્દાહ ૩, ચિત્તભ્રમ ૪. શીતાંગ ૫, તન્દ્રિક ૬, કંઠકુખ્જક ૭, કર્ણક ૮, ભક્ષમેત્ર ૯, રક્તપ્રીવી ૧૦, પ્રલાપ ૧૧, જીહ્વક ૧૨, અભિન્યાસ ૧૩, હવે એનું આ પુર્ણજ લખીએ છીએ—સંધિક દિન ૭ સાત રહે, અંતક દિન ૧૦ દશ રહે, રૂગ્દાહ દિન ૨૦ વીશ રહે, ચિત્તભ્રમ દિન ૧૨ રહે, શીતાંગ દિન ૧૫ રહે. તન્દ્રિક દિન ૨૫ રહે, કંઠકુખ્જક દિન ૧૩ રહે. કર્ણક ગહીના ૩ લણુ રહે, ભક્ષમેત્ર દિન ૮ આઠ રહે. રક્તપ્રીવી દિન ૧૦ રહે, પ્રલાપ દિન ૧૩ થા ૧૪ રહે, જીહ્વક દિન ૧૬ રહે, અભિન્યાસ દિન ૧૫ રહે. આ ૧૩ સન્નિપાતનું આયુર્ભગ કહ્યું. પરંતુ એમાં જો કાંઈ ઉપદ્રવ ઉઠી આવે, તો માણસ તત્કાળજ મરી જાય. અને સન્નિપાત જવર વાળા માણસને ઠંડા ઉપાયો કરવા નહીં, અને દિવસે સુવા દેવો નહીં, અને અર્દ્રાવશેષ પાણી પાવું, અને આમ કર ધટે એવા ઉપાય કરવા, તથા સન્નિપાતના દોશ માફક લાંબણુ કરાવવી. *

સંધિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ—જો માણસને સંધિ સન્નિપાત ઉપજે તેના શરીરના સાંધે સાંધામાં ધણું શુળ આવે. તથા શરીર સુજી જાય. પેટ બારે થઈ જાય. અંગસિથિલ પડી જાય, બળ જતું રહે, જાત. કંઈનો કોપ બહુ થાય, ઊંઘ જીવે નહીં આ લક્ષણ સંધિક સન્નિપાતનાં

* શ્લોક સન્નિપાતસ્ય કાઠસ્ય કશ્ચિદ્દેદાનવિદ્યતે; ચિકિત્સકો જ

યેદ્યસ્તં તસ્માક્તોસ્તિ પ્રતાપવાન.

અર્થ—સન્નિપાત અને કાળ એમાં કાંઈ બેદ છે નહીં જે વૈદ્ય, એ સન્નિપાતને જીતે તેના જેવો પ્રાક્રમી કોઈ બીજો નહીં. જેના ઉપકારને વાસ્તે સર્વત્ર આપવા છતાં પ્રત્યુપકાર થાય નહીં, સન્નિપાતને લૌકિકમાં મંજારે કહે છે.

જાણીએ ૧.

સંધિગ સન્નિપાતના ઉપાય-રાશ્ણ, હરડેની છાલ, ગળો, સરગવો, ચિત્રક, લાન્નલૂ, સુંઠ, દેવદાર, કડુ, કચુરો, અરડુસો, વાવડીંગ, સાલપર્ણી, પ્રથપર્ણી, અન્નેરીંગણી, બીલાનો મગજ, અરણી અરલૂ, કુંભેર, પાઠ, પીપર, આ સર્વ અરાબર લઈ ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી બંને વખત આપે, તો સર્વ લક્ષણ સંયુક્ત સંધિગ સન્નિપાત દૂર થાય ૧.

અંતક સન્નિપાતનાં લક્ષણ. શરીરમાં દાહ ધણી, તથા શરીર કાંપે, તથા મસ્તક દુખે, એ થાય. ખાંશી તથા હિંચકી આવે તથા બકારો ધણો, જ્ઞાન જતું રહે, તથા સ્વાસ યથા આવે, એ લક્ષણ જેમાં થાય તેને અંતક સન્નિપાત કહિયે એનો ઉપાય છે નહીં. એ સન્નિપાત વાળા ખાણુસ જીવતો નથી. ૨.

રૂગદાહ સન્નિપાતનાં લક્ષણ. બકે, શરીરમાં દાહ ધણો થાય, પેટમાં શૂળ આવે, શરીર વ્યાકુળ થાય, તરસ ધણી લાગે. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને રૂગદાહ સન્નિપાત જાણીએ. આ પણ અસાધ્ય છે ૩.

રૂગદાહ સન્નિપાતના ઉપાય. હરડેની છાલ, પિત્તપાપડો, લીમડાની છાલ, કડુ, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, કાળી દ્રાક્ષ, નાગરમોથ, આ સર્વ અરાબર લઈ ખાંડીને ટંક બેનો ક્વાથ બંને વખત દિન ૧૫ આપે, તો રૂગદાહ સન્નિપાત દૂર થાય.

ચિત્તબ્રમ સન્નિપાતનાં લક્ષણ. જેને બ્રમ, ઉત્તમદ, સંતાપ, મોહ, સ્વાસ એ ધણો હોય લવરી કરે, બાવરાના (ચિકિત્સ) જેવી આંખ યથા જાય, તથા હસે, ગાય, નાચે, આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને ચિત્તબ્રમ સન્નિપાત જાણીએ ૪.

ચિત્તબ્રમના ઉપાય. આદમી, વજ, લાગુલુ, ત્રિકુળા, કડુ, ખરેંટી, ગરમાળાનો ગોળ. લીમડાની છાલ, નાગરમોથ, કડવા તુરીઆની જડ, કાળી દ્રાક્ષ, સાલપર્ણી, બંને રીંગણી, ગોખ ૩, બીલાનો મગજ, અરણી અરલૂ, કુંભેર, પાઠ, આ સર્વ અરાબર લઈ, બારે ખાંડીને ટંક બેનો ઉકાળો બંને વખત (સાંજ સવાર) દિન ૧૧ આપે, તો ચિત્તબ્રમ સન્નિપાત દૂર થાય ૩.

શીતાંગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ-જે મનુષ્યનું સઘળું શરીર શીતળ ખાલા જેવું થઈ જાય, અને કંપે. હિંચકી આવે, અંગ શિથિળ થઈ જાય. સ્વાસ, ખાંસી, અને ઓકારી થાય. મોઢા માંથી લાળ પડે, જેને આ લક્ષણ થાય તેને શીતાંગ સન્નિપાત જાણીએ. આ પણ મહા અસાધ્ય છે; આ સન્નિપાત વાળો જીવે નહીં તેથી તેના ઈલાજ છે. તોપણ તેના ઉપાય લખીએ છીએ ૫.

ઉપાય- આ સન્નિપાત વાળાને વિંછી કરડાવવો; તથા વચ્છનાગ તેલમાં મેળવી, ખૂબ શરીરે મર્દન કરવું; અને વચ્છનાગ, લસણ, રાઈ એને ગાયના મૂત્રમાં પીસી રોટલો બનાવી, રોગીને અઝામત કરાવી, તેને માથાપર મુકવો. જ્યાં સુધી શરીર ગરમ નહીં થાય ત્યાં સુધી રોટલો માથાપર મુકી રાખવો. જે (એ રોટલો મુક્યાથી) ગરમાવો ન આવે, તો એ રોગી મરી જાય ૪. હવે તેનું મર્દન લખીએ છીએ-પાંચ ટંક ૫, વચ્છનાગ ટંક ૫, કાળાં મરી ટંક ૨૦, ધંતૂરાના જીંડવાની રાખ ટંક ૪૦. એને બારીક પીસી શરીરે મર્દન કરે, તો શી

*કાળાં મરી ટંક ૫ • અમૃતસાગરનો હિંદીમાં તરણુ મો થયો છે તેમાં છે, અને મારવાડી મુળમાં ઉપર પ્રમાણે ટંક ૨૦ છે. એ બેમાંથી જે ખર્ચ હોય તે બુદ્ધિમાનો વિચારી મુખારી પ્રેશ એ વી બાષાંતર કરતાની બિનંતી છે. ત્રી. ગી.

તાંગ દુર થાય પ.

તંદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ. જેમાં તંદ્રા ઘણી થાય, તથા તાવનું જોર, તથા તરસ અધિક હોય; જીભ કાળી, તથા ખરબચડી થાય, સ્વાસ, અતિસાર, દાહ, કાનમાં પીડા; આ લક્ષણ જેને થાય તેને તંદ્રિક સન્નિપાત જાણિયે ૬.

તંદ્રિકના ઊપાય. ભારંગ, ગજો. નાગરમોથ, ભોરીંગણી. હરડેની છાલ, પુષ્કર મૂળ એ ને ખરાબર લઈ ખારીક વાટીને ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દિન ૧૫ આપે, તો તંદ્રિક સન્નિપાત ત દુર થાય ૬.

કંઠ કુખ્જવર સન્નિપાતનાં લક્ષણ.—માથું ઘણું દુખે, દાહ તથા દાઢમાં પીડા થાય, શરીર બહુ ગરમ રહે, મુઠ્ઠા થાય. ગળું રોકાય તથા સૂકાઈ (પાકી) જાય અને તેની શરીરમાં પીડા થાય; તથા લવરી કરે. આ લક્ષણ જેને થાય તેને કંઠ કુખ્જવર સન્નિપાત જાણિયે. આ સન્નિપાત કષ્ટ સાધ્ય છે ૭.

કંઠ કુખ્જવર સન્નિપાતના ઊપાય.—કાકડસિંગી, ચિત્રક, હરડેની છાલ, અરડુસો, કચૂરો, ફરીઆતુ, ભારંગ, દારહળદર, ભોરીંગણી. પુષ્કળ મૂળ, નાગરમોથ, કુડાની છાલ, ઇંદ્રવ. કડુ, કાળાંમરી એ સઘળાં ગોસડોને ખરાબર લઈને ન્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી અને વખત દિન ૮ આઠ સુધી આપે, તો કંઠ કુખ્જવર સન્નિપાત, ખીન્ન પણ ઊપદ્રવ સમેત જાય ૭.

કર્ણક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.—કંઠમાં પીડા અને શરીર ખેદયુક્ત, તથા અતિ ગરમ રહે; ખાંસી, શ્વાસ, અને કર્ણમૂળમાં સોજે, તથા ઘણી પીડા. આ લક્ષણ જે કોઈમાં હોય તેને કર્ણક સન્નિપાત જાણિયે ૮.

કર્ણક સન્નિપાતના ઊપાય.—રાશ્ણા, આસન. નાગરમોથો, અને રીંગણી, ભારંગ, કાકડસિંગી, હરડેની છાલ, વજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, એ સર્વને ખરાબર લઈ ન્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી અને વખત દિન ૨૦ સુધી આપે, તો કર્ણક સન્નિપાત જાય ૮.

અથવા ખીજા ઊપાય—હળદર, હિંગોરાનું મૂળ, ઉપલટ. ગવાનું મૂળ. સિંધવખાર, દારહળદર, દેવદાર, ઇંદ્રવરણાનું મૂળ, એ આપધિઓને ખરાબર લઈ ન્યારે ખાંડીને આકડાના દુધમાં ખારીક ખલ કરી, અને કર્ણમૂળ આગળ ઠંડોળ લેપ કરે, તો કર્ણ મૂળ બેસી જાય, અને કર્ણ મૂળનો રોગ દૂર થાય ૯. અથવા કર્ણ મૂળ થતાં જ જો લગાવી કર્ણ મૂળ માશક લોહી કઢાવે, તો કર્ણમૂળ જાય ૧૦.

ભગનેત્ર સન્નિપાતનાં લક્ષણ. જે રોગીનું સ્મરણ જતું રહે. જ્વરનો વેગ હોય. વાંકી અને અંચળ આંખ થઈ જાય; અને ભ્રમ. તથા ધ્રુવરો થાય; લવરી કરવા લાગે. આ કુલક્ષણ જેને થાય તેને ભગનેત્ર સન્નિપાત જાણિયે. આ પાશુ અસાધ્ય છે ૯.

ભગનેત્ર સન્નિપાતના ઊપાય—દારહળદર, પટોળપત્ર, નાગરમોથો. ભોરીંગણી. કડુ, હળદર, લીમડાની છાલ, ત્રિફળા એ સર્વને ખરાબર લઈ ટંક બેનો ઉકાળો કરી અને વખત દિન ૧૫ સુધી આપે, તો ભગનેત્ર સન્નિપાત દુર થાય ૧૧.

રક્તપ્તીવી સન્નિપાતનાં લક્ષણ. લોહી ઘણું થુકે (ઓકે) તરસ અધિક લાગે, મોહ, શ્વાસ

આ નિશાનીનો ખુલાશો પૃષ્ઠ ૨૧ માંના છેલ્લા ભાગ પર જે ખુલાશો લખ્યો છે તે વાંચી વાંચી જે માલમ પડશે.

ધણા, પેટમાં શળ, ભ્રમ, ઝોકારી, આફરે થાય, આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને રક્તટીવી સન્નિપાત નાળીએ. આ મહા અસાધ્ય છે ૧૦.

રક્તટીવી [સન્નિપાત] ના ઊપાય--નાગરમોથો, પન્નાપ. પિત્તપાપડો, રક્તચંદન. મહુડાં, નેત્રવાળો, સતાવરી, મળીઆમર ચંદન. બકામ લીમડીની છાલ એ સર્વને બરાબર લઈ. બ્યારે તેને ખાંડી ટંક રા નો ઉકાળો દિન ૧૫ આપે, તો રક્તટીવી સન્નિપાત દુર થાય ૧૨. અથવા દરોનો રસ કીંવા દાડમનાં ડુલનો રસ. એનો નાસ દે, તો રક્તટીવી સન્નિપાત દુર થાય ૧૩.

પ્રત્યાપ સન્નિપાતનાં લક્ષણ-શરીર કાંપે, તથા બંધુ ગરમ રહે, તથા લવરી ધણી કરે; દાહ ધણો થાય, તાવનો વેગ ધણો થઈ સંજા જતી રહે; સધણું શરીર વ્યાકુળ થઈ જાય આ લક્ષણ પ્રલાપ સન્નિપાતનાં નાળીએ ૧૧.

પ્રત્યાપ સન્નિપાતના ઊપાય--નાગરમોથો, નેત્રવાળો, સાલપર્ણી, પૃથ્વપર્ણી, રીંગણી, બોરીંગણી, બીલાનો મગજ, અરણુ. કુંબેર. પાહ, સુંઠ, પીત્તપાપડો. ચંદન, અરડુસો. એ સર્વે ને બરાબર લઈ, બ્યારે ખાંડીને ટંક રા નો ઉકાળો બંને વખત દિન ૧૦ સુધી આપે, તો પ્રલાપ સન્નિપાત દુર થાય ૧૪.

જીવંદુક સન્નિપાતનાં લક્ષણ--જેમાં શ્વાસ, કાસ થાય; તાપ ધણો હોય. જીમ લઠરી જાય, તથા કાંટા પડી જાય; બોલવું બંધ, તથા બેહેરો થઈ જાય, બળ જતું રહે. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને જીવંદુક સન્નિપાત કહીએ. એ પણ કષ્ટસાધ્ય છે ૧૨.

જીવંદુક (સન્નિપાત)ના ઊપાય--વજ, બોરીંગણી, જવાસો. રાસણા. ગજો. નાગરમોથ, સુંઠ, કડુ, કાકડસિંગી. પુષ્કળમૂળ, બ્રાહ્મી, બારંગ. લીમડાની છાલ. અરડુસો. કચ્છરો. એ સધળાં બરાબર લઈ, બ્યારે ખાંડીને ટંક રા પ્રમાણનો ઉકાળો કરી દિન ૧૦ સુધી આપે, તો જીવંદુક સન્નિપાત દુર થાય ૧૫.

અભિન્યાસ સન્નિપાતનાં લક્ષણ--જેમાં આવે નહીં, શ્વાસ ધણો બીજવળો આવે. શરીર કાંપે, શરીરની સધળી ચેષ્ટા જતી રહે, ઘોઘરું બોલે. લાકડા સરખો જડ થઈ જાય. આ જેને લક્ષણ થાય તેને અભિન્યાસ સન્નિપાત કહિયે. તે મહા અસાધ્ય તથા મૃત્યુ રૂપ છે ૧૩.

અભિન્યાસ સન્નિપાતના ઊપાય--ભારંગ. રાસણા, પડોળ, દેવદાર, હળદર. સુંઠ. મરી. પીપરો, અરડુસો, ઈંદ્રવરણાનું મૂળ, બ્રાહ્મી, કરીઆતુ. લીમડાની છાલ. નેત્રવાળો, કડુ. વજ, અરજૂ. દારૂહલદર, બોરીંગણી, ગજો. નસોતર. ખેણીની જડ. પુષ્કળમૂળ. ત્રાયમાણ. નાગરમોથ, જવાસો, ઈંદ્રજય. ત્રિશળા, કચ્છરો. એ સર્વને બરાબર લઈ બ્યારે ખાંડી ટંક રા નો ઉકાળો કરી, બંને વખત (સવાર સાંજ) દિન ૧૭ સુધી આપે. તો અભિન્યાસ સન્નિપાત દુર થાય ૧૬.

સુન્નિપાત દુર કરવાનું અંગન--લક્ષણ. પીપર, વજ, અરજુનાં બીજ. સિંધવખાર, એ સધળાંને બરાબર લઈ ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટીને આંખમાં અંગન કરે. તો સર્વ સન્નિપાત દુર થાય ૧૭.

*દાકટરોના મતમાં એમ છે કે,--વાયુના સન્નિપાતનું જોર ધણું હોય તો દિન ૧૪ દરદ રહે. પિત્તનાનું જોર દિન ૨૦. કફનામાં દિન ૨૪ દરદ રહે છે. અને સન્નિપાતના આદિમાં, તથા મધ્યમાં, તથા અંતમાં, કાનની નીચે ગાંઠ થઈ સોજે ધણો થાય; અરકા ધણા થાય, તો કોઈને સારા કરે, અથવા કોઈને ધાત પણ કરે છે.

સન્નિપાતનો નાસ (મુંઘવાનું)—કાળાંમરી, સિંધવખાર, મહુડાં, ચિત્રક. કાયકળ, પીપર, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી ગરમ પાણીમાં નાસ દે, તો સન્નિપાત દુર થાય ૧૮.

આઠે જવરને દુર કરવાનો ચિંતામણિ રસ—હિંધળામાંથી કાઢેલો પારો, સોધ્યો ગંધક. અબરખ, તાંમ્રબરખ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, હરડેની છાલ, બેહેડાની છાલ. આંમળાં, સાંધ્યા જમાલ ગોટા, એ સર્વને બરાબર લઈ, દડધલના પાનના રસમાં ખલ કરી એ પોહાર પછી તડ કામાં સુકવી રતી ૧ ના પ્રમાણમાં ગોળીઓ કરી. ગોળી ૧ આપે તો આઠે જવર દુર થાય, તથા બિદરશળ, અજીર્ણ, આમવાયુ, આ પશુ સર્વ દુર થાય. આ ઉપાય વૈદ્ય રહસ્ય તથા વૈદ્ય વિ નોદમાં લખ્યો છે ૧૯.

ધતિ ચિંતામણી રસ

મૃત સંજીવની ગુટિકા—હિંધળામાંથી કાઢેલો પારો ટંક ૨, સોધ્યો ગંધક ટંક ૩, સોધ્યો વ વચ્ચનાગ ટંક ૧, સોધ્યો ટંકણુખાર ટંક ૨, તાંમ્રબરખ ટંક ૪, કાળાં મરી ટંક ૪. પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરવા પછી બાકીની આ સધળી આપધી મેળવી સર્વને બાહીના રસમાં ૧ પૂટ આપવો, પછી આદાના રસના પૂટ ૨ દેવા, પછી સુંઠ, મરી, પીપર, એ ત્રણેને ઉકાળી પૂટ એક દેવો, પછી ચિત્રકનો પૂટ એક દહ તદનન્તર એની રતી ૧ ના પ્રમાણમાં ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ આદાના રસમાં આપે, તો સન્નિપાત અને મૂછાને દુર કરે. આ રસ મરતા પુરૂષને જીવાડે છે, અને આમવાત, વાયુશળ, સાહદાગ, વીરમજવર, મંદાસિ. સન્નિપાત. એ સર્વને પશુ આ મૃતસંજીવની ગુટિકા દુર કરે છે. એ રસ મંજરીમાં લખ્યો છે ૨૦. ધતિમૃતસંજીવની ગુટિકા.

કાલારિ રસ—સોધ્યો પારો માસા ૧૨. સોધ્યો ગંધક માસા ૨૦, સોધ્યો વચ્ચનાગ માસા ૧૨, કાળાં મરી માસા ૨૦, પીપરો માસા ૪૦, લવંગ માસા ૧૬, ધંતૂરાનાં બીજ માસા ૧૩, સોધ્યો ટંકણુખાર માસા ૨૦, જયકળ માસા ૨૦; અક્કલકરો માસા ૨૦, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરવી પછી તે કાજળીમાં એ સધળાં આપધ બારીક વાટીને મેળવી આદાના રસમાં તદનન્તર ત્રણ દિવસ ખલ કરવો પછી લીંબુના રસમાં ત્રણ દિવસ ખલ કરવો, પછી કેળાંના રસમાં ખલ કર્યા પછી રતી ૧ પ્રમાણે ગોળી બાંધી ગોળી ૧ આપ. તો વાયુ અને સન્નિપાત રોગ દુર થાય. ધતિ કાલારિ રસ આ રસ યોગચિંતામણીમાં લખ્યો છે ૨૧.

ત્રિપુરભૈરવ રસ—સુંઠ તોલા ૮, કાળાં મરી તોલા ૮, સોધેલો તેલીઓ ટંકણુખાર તોલા ૬, સોધ્યો વચ્ચનાગ તોલા ૨, એ સર્વને બારીક વાટી ત્રણ દિવસ લિંબુના રસમાં ખલ કરવો. પછી આદાના રસમાં ૫ દિવસ સુધી ખલ કરવો. પછી પાનના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી ખલ કરવો. પછી રતી એકના પ્રમાણમાં ગોળીઓ બાંધી ગોળી એક આદાના રસમાં આપે. તો સન્નિપાત દુર થાય. ધતિ ત્રિપુરભૈરવ રસ

સંજ્ઞાકરણ રસ—સોધેલો વચ્ચનાગ, સિંધવખાર, કાળાં મરી, રૂદ્રાક્ષ, બોરીંગણી, કાયકળ, મહુડાં, સમુદ્રકળ, આ સર્વ આપધો બરાબર લઈ બારીક વાટી આકડાના ખારના ત્રણ પૂટ દેવા, પછી રતી ૧, યા ૨, યા ૩, કાનના છિદ્રમાં, યા નાકમાં મુકીને ડૂંકી દે. તો સંજ્ઞા અથવા ચેતન યથા આવે અને સન્નિપાત દુર થાય ૨૩. ધતિ સંજ્ઞાકરણ રસ.

અક્ષત્ત્વ રસ—પારાનું બરખ ટંક ૩. સોધ્યો ગંધક ટંક ૩ ત્રણ એ બંનેની બરાબર સોધેલો વચ્ચનાગ, અને એની બરાબર કાળાં મરી લઈ મુંઘળાનો એક રસ કરી, કલહારીની છાલ અને જવાળા મુખી જાડીના રસમાં, તથા આદાના રસમાં, પુટ ૨૧ દહને એ રસ તૈયાર કર

વો, પછી રતી એકના પ્રમાણમાં આ રસ આપે. તો સન્નિપાત દુર થાય ૨૪.

તિ વ્રહ્માસ્ત્ર રસ

ધૃતિ સન્નિપાતના ઉપાય સૂ પૂણે

આગંતુક જવર.

આગંતુક જવરનાં નામ તથા ઉત્પત્તિ લક્ષણ. -સત્ત્વાદિકની યોગ વાગવાથી ૧. તથા ભૂતાદિકના વળગવાથી ૨. તથા વિષ આદિકના ખાવાથી ૩, આધિ એટલે માનસી વ્યથાથી ૪. તથા રાગ. ગુર, માતા. પિતા. આદિના તિરસ્કારથી ૫, તથા કામ, ક્રોધ, શોક, ભય, સ્નેહ, દ્રેષ, એ સર્વથી ઉપજ્યો જે જવર તેને આગંતુક જવર કહે છે.

સત્ત્વાદિકના ધાવથી ઉત્પન્ન થએલા તાવનાં લક્ષણ-સત્ત્વાદિકના વાગવાથી ઉત્પન્ન થઈ જે પાડા, તેથી થયો જે વાયુનો કોપ, એ લોહાંતે ગળાડે છે, પછી તેને પીડા. તથા સો જે થાયછે, તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાયછે, તદન્તર એ વાયુ શરીરમાં તાવ કરેછે ૧.

સત્ત્વાદિકના વાગવાથી ઉપજેલા તાવના ઉપાય-આ જવર વાળાને લાંઘણુ કરાવવી નહીં, તથા કરેડી અને ગરમ વસ્તુઓ ખાવા દેવી નહીં; મધુર એટલે સ્વાદીય. ચિકણી વસ્તુ ખંવરાવવી, તથા શેક કરવો. ધાને શીની દેમા દેવા; પાટો બાંધવો આદી યથા યોગ્ય ઉપાય કરવા, સેરવો વગેરે ખવરાવવો ૧,

ભૂતજવર

ભૂતાદિકના વળગવાથી ઉત્પન્ન થએલા તાવનાં લક્ષણ-શરીરમાં ઉદ્ભવ થઈ આવે, કઠી હશે, કઠી રહે. કઠી કંપે, ચિત્ત ચિયર ન રહે તેને ભૂતાદિકનો પ્રવેશ જાણવો ૨.

* ભૂત આદિકને દુર કરવાના ઉપાય-જેને ભૂતાદિક વળગ્યા હોય તેને બાંધવો, સતાવવો, વગેરે કરીને મંત્ર, જંત્ર, તંત્ર કરે તથા નાસ દે. આથી એ દૂર થાયછે.

ભૂતાદિક દૂર થવાને થોડા થોડા અજમાવેલી ઉપાય લખીએછીએ

પ્રથમ ભૂતાદિકને કાઢવાનો મંત્ર- ઝં નમો ઝં હ્રાં હ્રાં હ્રૂં નમો ભૂતનાયક સમસ્ત ભૂવન ભૂતાનિ સાધય ૨, હું ૩, આ મંત્ર ભણી મોરના પીંછાથી ઊંજણી નાંખે, તો ભૂતાદિક નાશિ જાય ૧. અથવા

ભૂતાદિક કાઢવાનો બીજો મંત્ર-ઐનમો નારાસિંહાય હિરણ્યકાશિપુવક્ષસ્થલ વિદાર ણાય ત્રિભૂવન વ્યાપકાય ભૂતપ્રેત પિશાચ શાકિની કિલોન્મૂલનાય સ્તંભોદ્ભવ સમ સ્તંભોદ્ભવ હનડર, સરફર, ચલ ૨, કંપ ૨, મથ ૨, હું ફટ ૩, ઠહઠહ મહારુદ્રોજા પયતિ સ્વાહા. આ વૃસિંહ રક્ષા મંત્રને ભણીને મોરના પીંછાથી ઊંજણી નાંખે, તો ભૂતાદિક

* ભૂત પ્રેતાદિકનો ઉપાય લખ્યોછે, તે હિંદુસ્થાની ધણા વૈદનો મતનો મંત્ર યંતાદિકથી સાદું થવાનો છે. અને ધણા ખરા એને ઢોંગ બતાવેછે. પણ એ એલમવાળા એલમિ હાલ થોડા દિશેછે બાકી ઢોંગી, ધુતારા, ઠગતો ધણાછે; તે ધન ઠગવાને વાસ્તે હાથમાં લોહનું કડું, કપાળમાં સિંદૂરનું તિલક, લાલ આંખ કરી લેછે, તેથી ખિચારા ભોળા મનુષ્ય અને સ્ત્રીને ડરાવતા કરેછે.

† મંત્રોમાં જે જે શબ્દોની આગળ ૨-૩ વગેરે આંકડા મુક્યા છે તે તે શબ્દને તેટલી વાર બોલવો. જેમ સર સર ચલ, ચલ, કંપ કંપ, મથ મથ.

ક રહે નહીં ૨, ઇતિ નૃસિંહ રક્ષા મંત્ર

ભુતાદિકને બોલવાના મંત્ર -ૐ નમો ધર્મગતે ભૂતેશ્વરાય કિલ ૨ તાર્ક્યાય રોદ્ર
દંબ્રાકરાલવજ્રાય ત્રિનયન ભૂપિતાય ધર્મધર્મિત પ્રસંગ લઝાટ નેત્રાય તીવ્રકોપાનલાય
મિતતેજસે પાસશૂલ સ્વદ્વાંગડમરૂઠ્ઠ ધનુર્વાણ મુદ્ગરમૂવદંડ ત્રાસમુદ્રા વ્યગ્રદશબોદહ
મંડિતાય કપિલજટાજટકટાધ્વચંદ્રવારિણે મસ્મરાગ રંજિતવિગ્રહાય ઉગ્રફણિપત્તિ
ઘટાટોપ મહિત કંઠદેશાય જય ૨ ભૂત હામરેશ આત્મરૂપંદર્શય ૨ નૃત્યય ૨ સર
૨ ચલ ૨ પાશોનંધ ૨ હંકારિણ ત્રાસય ૨ વજ્રદંડેન હન ૨ નિશિતસ્વદ્ગેન છિધી
૨ શૂલગ્રેણ મિન્ધિ ૨ મુદ્ગરેણ ચૂર્ણય ૨ સર્વગ્રહાણાં આવેશય ૨.

આ મંત્રથી ગાયના ધીમાં યુગળ મેળવી, ભુતાદિક વળગ્યું હોય તેની પાસે ધણોસો ધુપ દેવો;
અને આ મંત્રથી અડદને મંત્રી એ અડદ, તેને મારે તો, આ મનુષ્ય નહીં બોલીને જેવું હો
ય તેવું કહે. પછી એજ મંત્રથી લખી કરીને લીમડાનાં પાન, તથા સાપની કાંચળી મેળવી
ને ધુપ દેવો ૩.

ભુતાદિકને કાઢવાને નારા તથા અંજન-દિંગને લસણના પાણીમાં વાટી તેનો નાસ દે,
તથા અંજન કરે. તો ભુતાદિક દૂર થાય ૪. આ તંત્રોપચાર નામના અંથમાં લખ્યો છે.

ભુતાદિક કાઢવાનો તંત્ર-તુલશીનાં પાન ૮, કાળાં મરી ૮, સદેહેઈની જડ રવીવારે પવિત્ર
થઈને લે; પછી એ ત્રણે મેળવી કંઠે આંધે. તો ભુતાદિક દૂર થાય ૫.

ક્રોધ જવરનાં લક્ષણ-શરીર કંપે, માથું દુખે, અને પિત્તજવરનાં લક્ષણ પણ આ તાવમાં
થાય તેને ક્રોધજવર કહિયે ૩.

ક્રોધ જવરના ઊપાય-સારાં મીઠાસ ભરેલાં વચને કરી, તથા મનને ખ્યાસ લાગે એવા લોભે
કરી આ તાવ દૂર થાય છે ૬.

માનસ જવરની ઉત્પત્તિ તથા લક્ષણ.-મદ્ય, પૂત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી, ધન. એ વગેરે જેનાં નાસ થ
ઇ ગયાં હોય; અથવા રાગ, તથા મોઢા જેનો તિરસ્કાર કરે તેને, આ માનસ જવર થાય છે ૪.

લક્ષણ-શોચ ધણો થાય, અતિસાર તથા સર્વ વસ્તુમાં ગ્લાનિ, ચિત્તભ્રમ, તથા સ્વાસ. તથા
આંસુ આદિક થઇ આવે; આ સર્વ લક્ષણ માનસ જવરનાં જાણીએ ૫.

માનસ જવરના ઊપાય.-આ જવરના મુખ્ય કિપાય જ્ઞાન. તથા ધૈર્યના રાખવી યોગ્ય છે.
મિશ્રાન તથા નાના પ્રદારનાં રૂચિદારી ભોજન. તથા વ્યંજન ખાય, તો આ જવર દૂર થાય ૭-

પુરૂષના કામ જવરનાં લક્ષણ-જેને કામ જવર, પ્રગટ થયો હોય તેને ભોજનાદિકમાં અ
રૂચિ, તથા મનમાં દાહ થાય; તથા લાજ, ઉંધ, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, આ સર્વ જતાં રહે. હૃદય દુખે, સંભો
ગમાં જ ધ્યાન રહે, નિઃસ્વાસ થઇ આવે, આ લક્ષણ જેને થાય તેને કામજવર કહિયે ૬-

કામ જવરના ઊપાય-સર્વ ગુણે કરીને સંયુક્ત, અત્યંત સુંદર જેનાં નેત્ર, મહા ગાઢા અને
જીભા જેનાં સ્તન, સર્વ ગુણ સંપન્ન, નવ યોગના, સોળ ૧૬ વર્ષની, મોટીઆર, મહાયુષ્ય સ્ત્રી
સાથે સારી પેઠે સંભોગ કરે, તો કામજવર દૂર થાય ૮.

સ્ત્રીના કામજવરનાં લક્ષણ-જે સ્ત્રીને કામજવર પ્રગટ થયો હોય તેને મૂર્છા થઇ આવે,
તથા તેના સધળા શરીરમાં આળસ (અંગ મરોઠે) આવે, તરસ લાગે, આંખો ચંચળ થઇ જાય

સ્તન મસળાવાની મનમાં ઇચ્છા થાય, પ્રસેવો તથા હૈયામાં દાહ, તથા ભોજનમાં અરુચિ થાય; લજ્જા, ઉદ્ધ, અને ધૈર્યતા નાતી રહે; જેસ્ત્રીને આ લક્ષણ થાય તેને કામ જવર કહિયે ૭.

સ્ત્રીના કામજવરના ઉપાય—જે સ્ત્રીને કામજવર પ્રગટ થયો હોય તેણે સારા પ્રકારથી સર્વ અલંકાર સંયુક્ત યદને પોતાના ધણી સાથે સંભોગ કરે, તો કામજવર દૂર થાય ૯.

ભયજવરના લક્ષણ—જેને ભયજવર પ્રગટ થયો હોય તેને પ્રલાપ, અતિસાર, તથા ભોજનમાં અરુચિ થાય; અને ચિત્ત ઠેકાણે ન રહે. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને ભયજવર કહિયે ૮.

ભયજવરના ઉપાય—તેને આનંદની વાતો કહિને તેના કોઇ પણ પ્રકારથી ભયને દૂર કરે, તો ભયજવર નાશ ૧૦.

વિષમ જવરનાં લક્ષણ—જે પુરૂષને તાવ આવ્યા પછી કોઇ તરેહના કુપથ્યથી રસ ધાતુને છોડી, લોહીઆદિ ધાતુને પ્રાપ્તી થયા, જે પિત્ત, કફ, એ વિષમ જવરને કરે છે, અથવા જવર આવ્યા વિના પણ જે પુરૂષને તાવ થઇને શીત, દાહ થઇ આવે; તથા તરસ અથવા દાહનો ધણી થોડાનો નિયમ, તેમજ વખતનો પણ નિયમ ન રહે; ગમે તે વખત આવીજાય, તેને વિષમ જવર કહિયે; એ વિષમજવર ચાર પ્રકારના છે એકતો સંતત એટલે જે રોજ આવેતે ૧. બીજો એકાંતરીઓ એટલે જે એક દિવસ વચમાં ખાલીજવા દઇ આવેતે ૨. ત્રીજો ત્રીજાઓ એટલે જે ત્રીજે દહાડે આવ તેને ત્રીજાઓ કહિયે ૩, અને ચોથે દહાડે આવે તેને ચોથીઓ કહિયે ૪. વિષમ જવરના ભેદતો ધણીછે પરંતુ ચારે મુખ્યછે તેજ અહીં લખ્યાછે ૯.

વિષમ જવરના ઉપાય—વિષમ જવરવાળાને મગની અથવા મઠની દાળનું પાણી આપવું. ભોજન હવંકું રાખવું. ઉકાળેલું પાણી પાતું; અને પડોળ, હરડેની છાલ, લીમડાની છાલ, ઇન્દ્રજવ, ગળો, જવાસો. એ સધળાં ઓસડો બરાબર લઇ જ્યારે ખાંડી ટંક ૨ તો ઉકાળો કરી બંને વખત દિન ૭ સુધી આપે, તો રોજનો (સંતત) જવર દૂર થાય ૧૧. અથવા શીતજવર વાળાને આ વૃહત્ કુદ્રાદિ કવાચ આપે, તો શીતજવર દૂર થાય, તે લખીએ છીએ.

ભોરીંગણી, ધાણા, સુંઠ, ગળો, નાગરમોથ, પદ્માષ, રતાંદળી, કરીઆતુ. પડોળપત્ર, અરકુસો, પુષ્કરમૂળ, કકુ, ઇન્દ્રજવ, લીમડાની છાલ, ભારંગ, પીત્તપાપડો, એ સધળાં ઓસડોને બરાબર લઇ, જ્યારે ખાંડી ટંક ૨ પ્રમાણનો ઉકાળો કરી રોજ બંનેવખત દિન ૧૦ દશ સુધી આપે, તો શીતજવર દૂર થાય ૧૨. અથવા પોડસાંગચૂર્ણ—

પોડસાંગ ચૂર્ણ—કરીઆતુ, લીમડાની છાલ, કકુ, ગળો, હરડેની છાલ, નાગરમોથો, ધાણા, અરકુસો, ત્રાયમાણ, ભોરીંગણી. કાકડસીંગી, સુંઠ. પિત્તપાપડો, ઘઉંલો, પડોળ, પીપર, કચુરો એ સધળાં ઓસડો બરાબર લેઇ બારીક વાટી લુગડે ચાળી ટંક ૧. શીતળ પાણીમાં દીન ૮ સુધી ખાય, તો વિષમજવર દૂર થાય. ૧૩ અથવા કરીઆતુ, કકુ, નસોતર, નાગરમોથો. પીપર, વાવડીંગ. સુંઠ, લીમડાની છાલ, હરડેની છાલ, એ સધળાં બરાબર લેઇ બારીક વાટી ચૂર્ણ કરીને ટંક ૧ ગરમ પાણીની સાથે દિન ૭ સુધી આપે. તો વિષમ જવર દૂર થાય; અને જુ બ લાગે ૧૪—અથવા શીત, દાહ, એકાંતરીઓ, ત્રિજાઓ, આદિ જવરને જવરાંકુશ રસ દૂર કરેછે તે લખીએ છીએ.

જવરાંકુશ રસ—સોમલને માર રીંગણાની પેટમાં ચૌદ વાર પકાવીને તેનું ભરતીંગ કરી. પ

*લીમડાની છાલ લખીછે તે જુનો અને અતિ કડવો એવાની અંતર છાલ લેવી યોગ્યછે.

છી તેની બરાબર પીપર અને હિંગજો લઈ, એ ત્રણેની રાઈ જેટલી ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ પતાસામાં, ત્રણ ૩ થા ૪ દિવસ સુધી આપે, તો શીતજવર, એકાંતરો, ત્રીજીઓ, એ સર્વને દૂર કરે ૧૫.

જીર્ણ જવરનાં લક્ષણ—૨૧ દિવસ બીપરાંત જેના શરીરમાં કીણો થઈને જવર રહે. એ બુખ જતી રહે, શરીર દુર્બળ થઈ જાય, પેટમાં શિયો થઈ આવે તેને જીર્ણ જવર કહિયે. ૧૦.

જીર્ણ જવરના ડોપાય—પ્રથમતો વસંતમાસતીરસ જીર્ણજવરાદિકને દૂર કરેછે તે લ ખીએ છીએ—

વસંત માસતી રસ—સોનાના વરક ૧ ભાગ, બુકાના મોતી ૨ ભાગ, હિંગજો ૩ ભાગ, કાળાંમરી ૪ ભાગ, ગોમૂત્રમાં સોધ્યું ખાપખારીયું ૮ ભાગ એ શઘળાને ખલમાં બારીક વાટી, પછીથી તેને ગાયના માખણમાં તોલ માફક ખલ કરવો, પછી લીંચુના રસમાં બ્યાંસુધી ચી કાસ ન મટે ત્યાં સુધી ખલ કરવો, એ પ્રકારે એને તૈયાર કરીને રતી ૧ થા ૨ રતી પીપર અને મધની સાથે આપે, તો જીર્ણજવર, ધાતુના વિકાર, તથા ગરમીના રોગ, સંઘ્રહણી, મુત્ર કૃચ્છ, સ્વાસ, કાસ, પ્રદર, એ રોગોને અનુપાનના સંયોગથી દૂર કરે ૧૬. અથવા

રીંગણી, ગજો, સુંઠ, એ ત્રણેનો ઉકાળો દિન ૧૦ સુધી આપે, તો જીર્ણજવર જાય ૧૭. અથવા કચ્છરો, પિત્તપાપડો, સુંઠ, નાગરમેથ, કડુ, ભોરીંગણી, કરીઆતુ, એ સઘળાં એસ ડોને બરાબર લઈ ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો બંને વખત રોજ ૧૧ દિવસ સુધી આપે, તો જીર્ણજવર, વિષમજવર જાય ૧૮. આ વૈધવિનોદમાં લખ્યાછે

લાક્ષાદિ તૈલ—પીપળાની લાખ શેર ૧૬, મીઠું પાણી શેર ૬, લોદર ટંક ૧૦ એને મધુરી આંચથી ઉકાળી એનો ચતુર્થાસ કાઢવો. પછીથી એ રસમાં ગાયના દહીંતું પાણી શેર ૧, મીઠું તેલ શેર ૧, વરીઆરી ટંક ૨, આસન ટંક ૨, દેવદાર ટંક ૨, હળદર ટંક ૨, નગોડ ટંક ૨, પિત્તપાપડો ટંક ૨, કડુ ટંક ૨, મૂચા (મૂખ્યા) ટંક ૨, જેઠીમધ ટંક ૨, રતાંદળી ટંક ૨, રા રણા ટંક ૨, સર્વ ઔષધિયોને બારીક પીસી, એ તેલમાં નાંખવી. પછીથી એ સર્વનો એક ર સ કરી મધુરી આંચે ઉકાળવું, “તે એમ કે” બ્યારે રસ બળી જાય તે તેલમાત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું, પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો જીર્ણજવર, વિષમજવર, એ બંને દૂર થાય, અને શરીરમાં બળ આવે ૧૯.

અથવા પ્રથમ ત્રણ પીપરથી રોજ એક એક ૨૧ દિન સુધી વધારે, અને એજ પ્રમાણે એક એક ઘટાડે, બ્યારે પાછી ત્રણ પર આવી જાય ત્યાં સુધી ઘટાડતાં જવું. એને વર્દમાન પીપલી કહેછે. એથી પણ જીર્ણજવર, વિષમજવર રોગ દૂર થાયછે. અને પથ્યમાં રહેવું ૨૦. અથવા ખકરીના દૂધના ફીણથી પણ જીર્ણજવર જાય છે ૨૧.

નિંખાદિચૂર્ણ—અથવા લીમડાના પાન, ત્રિફળા, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, અંજમોદ, સિંધ વખાર, સંચળ ખાર, વિડલૂણ, જવખાર, ચિત્રક, કરીઆતુ, પિત્તપાપડો, એ સર્વ ઔષધિયો ને બરાબર લઈ બારીક વાટી લૂગડે ચાળી ટંક ૧ સવારમાં પાણી સાથે લે, તો વિષમજવર,

*રાજ૦ સ્થા. ગ્રં. માં લાખ સેર ૧ લેવી લખીછે ને તેના હિંદીમાં થએલા તરજુમામાં ખાશેરછે એ બેમાં જે ખર્ હોય તે વિદ્વાનોએ વિચાર કરી લેવું જોઈએ એવી અમારી અ રજ છે. ભા. કર્તા

જીર્ણજવર દૂર થાય. ૨૨. આ

નિંવાદિ ચૂર્ણ. છે

સુંદર્શન ચૂર્ણ-ત્રિકુળા, દારૂ હળદર, બને રીંગણી, કચૂરો, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપરો, પીપરીમૂળ, મૂલો, ગજો, ધાણા, અરડુસો, કડુ, ત્રાયમાણુ, પિત્તપાડો, મેથો, નેત્રવાળો, લીમડાની ઢાલ, પૂષ્કળમૂળ, જેઠીમધ, અજમો, ભારંગ, ઇંદ્રજવ, સરગવાનાં બીજ, ફટકડી, વજ, તજ, કમળકાકડી, પદ્માષ, ચંદન, અતિવીખનીકળી, ખરૈંટી, વાવડીંગ, ચિત્રક, દેવદાર, પડોળ, ચવક, લવંગ, વંશલોચન, તમાલપત્ર, એ સર્વ ઔષધિયો બરાબર લઈ એ સઘળાંથી અર્ધો ભાગ કરીઆતુ લઈને બારીક વાટી લૂગડે ચાણી ટંક ૧ શીતળ પાણીથી લે, તો વિષમજવર, જીર્ણજવર. તથા સર્વ જવર માત્રને દૂર કરે. આ સુંદર્શન ચૂર્ણ. છે. ૨૩.

અથવા ડોઢ તરેહથી વિષમજવર, જીર્ણજવર, જતા દીશે નહીં, તો તેના રોગ માફક જીલાય અને ઓકારી કરાવે, ત્યારે વિષમ જવર તથા જીર્ણજવર જાય. ૨૪.

અજીર્ણજવરનાં લક્ષણ.-વારંવાર પાતળો ઝાડો, ખાટા ઓડકાર આવે; ઉલટીની ઇચ્છા રહે, પેટમાં પીડા, તથા આક્રોશ, તથા ધડધડાટ શબ્દ થાય, તો અજીર્ણજવર જાણીએ. ૧૧.

અજીર્ણજવરના ઊપાય.-અજમોદ, હરડેદળ, સંચર, કચૂરો, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક ચૂર્ણ કરી ટંક ૧, ગરમ પાણીની સાથે લે, તો અજીર્ણજવર જાય. ૨૫.

દ્રષ્ટિજવરનાં લક્ષણ.-બગાસાં ઘણું આવે, પેટમાં પીડા થાય, હાથ પગ તોડાય, શરીરની સક્તિ જતી રહે, તો દ્રષ્ટિજવર જાણીએ ૧૨.

દ્રષ્ટિ જવરના ઊપાય.-સેકેલી હિંગ, કાળાંમરી, પીપરો, સુંઠ, એ સર્વને બારીક વાટી ગરમ પાણી સાથે ટંક ૨, લે તો દ્રષ્ટિજવર દૂર થાય ૨૬. અથવા મૂહરા આદિનું પાણી પાય, તો દ્રષ્ટિજવર દૂર થાય ૨૭.

બગડેલા લોહિના તાવનાં લક્ષણ.-શરીરમાં કળતર થાય, મોઢેથી સ્વાંસ આવે, શરીર શીથળ, તથા આંખો લાલ થાય. મૂઝા, તરસ, આક્રોશ થાય. જેમાં આ લક્ષણ હોય તે ને લોહીને જવર જાણીએ. ૧૩.

લોહિજવરના ઊપાય.-દરાખ, અરડુસો, રીંગણી, હળદર, ગજો, હરડેદળ એ સઘળાં ને બરાબર લઈ ખાંડી ટંક ૨ નો ઊકાળો કરી બ્યારે શીતળ થઈ જાય ત્યારે તેમાં તોલા ૧ ભાર મધ મેળવી દિન ૭ સુધી પીએ, તો બગડેલા રૂધિરનો જવર જાય ૨૮.

મળજવરનાં લક્ષણ.-જેમાં મુખ શોષ, દાહ, ભ્રમ, ઉલટી, મૂઝા, મસ્તક પીડા, અને હિંચકી, પેટમાં શળ; એ લક્ષણ જે માણસને થાય, તેને મળજવર જાણીએ ૧૪.

મળજવરની ઔષધી.-કડુ, પીપરીમૂળ નાગરમોષ, હરડેની ઢાલ, ગરમાળાનો ગોળ, આ સર્વ ઔષધિ બરાબર લઈ, બ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો રોજ ઊકાળો કરી પાય. તો મળ જવ દૂર થાય. આ કિરમાઝા પંચક. છે. ૨૯.

ગર્ભીણી સ્ત્રીના જવરના ઊપાય.-રતાંદળી, દ્રાખ, ઉપલસરી, ખસ, જેઠીમધ, મહુડાં, ધાણા, નેત્રવાળો, સારકર એ સર્વને બરાબર લઈ ખાંડી ઊકાળો કરી દિન ૭ આપે, તો ગર્ભીણી સ્ત્રીનો જવર જાય ૩૦.

અસુતિકા (સુવાડીના) જવરનાં લક્ષણ. અંગમાં હાડકાં કળે, શરીર ગરમ, ધૂનરો, ત

રસ, શરીર બારે, સોળે, અતિસાર થાય. એ લક્ષણ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને પ્રસૂતિકા જવર કહીયે.

પ્રસૂતિકા જવરની ઔષધિ.

અજમોદ, જીરું, વંશલોચન, ખેરસાર, વિજયસાર, વરીઆળી, ધાણા, મોચરસ, એ સર્વને બરાબર લઈ બ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દીન ૧૦ સુધી આપે, તો પ્રસૂતિકા જવર દૂર થાય ૩૧. અથવા દશ મૂળનો ઉકાળો આપે તો પ્રસૂતિકા જવર નય તે લખીએ છીએ.

દશ મૂળનો ઉકાળો—સાલપર્ણી, પૃષ્ઠપર્ણી, રીંગણી, ભોરીંગણી, ગોખર, બીલાનોમગ, અરણી, અરલ, કુંભેર, પાદ, પીપર, એ સર્વ બરાબર લઈ બ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દીન ૧૦ આપે, તો પ્રસૂતિકા રોગ નય ૩૨.

બાળકના જવરની ઉત્પત્તિ લક્ષણ.

બાળકની માતા અથવા ધાય કુપથ્ય કરે, તથા ગરમ વસ્તુઓ ખાય, તો બાળકને નાના પ્રકારના રોગ, તથા તાવ થાય; અને બાળકના રડવાથી, તાવ પ્રત્યક્ષ વિદિત થાય છે.

બાળકના જવરના ઉપાય.

બાળકની માતા અથવા ધાયને પથ્યથી રાખવી, તથા હલકું બોજન આપે; અને જે માતા ને દૂધ ન આવતું હોય, તો બકરીનું દૂધ આપવું; અથવા નાગરમોષ, હરડેદળ, પડોળ, જેઠી મધ, એ સર્વને બરાબર લઈ માસા ૧ ભારનો ઉકાળો દીન ૭ સુધી આપે. તો બાળકનો જવર નય ૧. અથવા જેઠીમધ, ખીલ, છડછડીલો, મહુડાં, એનું બારીક ચૂર્ણ કરી બાળકને માસા ૧, મધની સાથે આપે, તો બાળકનો જવર દૂર થાય ૨. અથવા બાળકને અતિસારની સાથે તાવ આવે, તો અતિવિખનીકળી, બીલાનો મગજ, ઇન્દ્રજવ, ધાવડીનાં ફુલ, લોદર, ધાણા, નેત્રવાળા, એ સર્વનો માસા બે ભારનો ઉકાળો આપે, તો બાળકનો જવરાતિસાર દૂર થાય ૩. અથવા બાળકની દૂંટી પાકી ગઈ હોય તો ધીથી શેકે તો સારી થાય ૪.

પેટમાં કરમીઆ પડી ગયા હોય તેથી ઉત્પન્ન થયેા જે તાવ તેનાં લક્ષણ—તાવ થઈ આવે, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય, પેટમાં શૂળ, તથા હૈયામાં પીડા, ઉલટી, બ્રમ, બોજનમાં અરચિ, અતિસાર આ સર્વ થાય, તો તેને પેટમાંના કરમીઆથી થયેા જવર નજીએ.

ઉપરના જવરના ઉપાય—પલાસપાપડો, લીમડાની છાલ, સરગબાતુંભૂળ, નાગરમોષો, દેવ દાડ, વાવડીંગ, એ ઓસડોને બરાબર લઈ બ્યારે ખાંડીને ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દીન ૭ સુધી આપે, તો પેટના કરમીઆ દૂર થાય, અને એ તાવ નય ૧.

કાળજવરનાં લક્ષણ—તાવનો વેગ ધણો હોય, ઉર્ધ્વ સ્નાસ આવે, શરીરની કાંતી જતીર હે, પરસેવો આવે. શરીર સીથીલ યઈ જાય, નાડી હાથ લાગે નહીં, સર્વ ધ્રિયોનો ધર્મ જતો રહે, તો કાળજવર નજીએ.

કાળજવરના ઉપાય.

ગાય, પૃથ્વી આદિનું શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન, તથા પરમેશ્વરનું સ્મરણ, તથા સન્નિપાતના ઉપાય જે

● રોગીને રાતમાં તો દાહ હોય, બય લાગે, દિવસમાં તો શીત થઈ સમાધાની રહે; કંઠમાં તો કષ્ઠ બોલે, મોઢાનો વર્ણ જતો રહે, લાલ નેત્ર થઈ જાય. જીભ કાળી અને કંઠણ થઈ જાય, નાડી તો મંદી તેજ (ઝપડ) આવે તેવાને (રોગીને) જરા વૈધે રામનામની ઔષધિ આપવી અને બીજી ઔષધિ પણ કરવી કારણકે સ્વાસ ત્યાં લગી આસછે.

પાછળ લખ્યાછે તે કરે.

જવરના ૧૦ ઉપદ્રવનાં નામ—તરસ ધણી લાગે ૧, ખાંશી ૨, સ્વાસ ૩, હિંચકી ૪, ઉલટી ૫, અતિસાર ૬, અશ્ચિ ૭, અંધકોશ ૮, આફરો ૯, મૂર્છા ૧૦, આ તાવના ઉપદ્રવ છે.

ઉપદ્રવનાં લક્ષણ—પ્રથમ તાવ આવે, પછી બીજા રોગ થાય, અને તે તાવના ઉપાય કરવા દે નહીં તેને જવર ઉપદ્રવ કહિયે. બૂખ, તરસ, તો તાવની સ્ત્રી છે. અને કાસ, સ્વાસ, જવર નાં છોકરાં. હિંચકી અને ઉલટી તાવની છોડી. અતિસાર જવરનો ભાષ. અશ્ચિ જવરની બેન. અંધકોશ જવરનો ભાણેજ. આફરો એ જવરનો સસરો. મૂર્છા એ જવરની છુડી છે. એમાં જે બળવાન હોય તેનો ઉપાય કરવો.

જવર અને અતિસાર એ બંને એકઠાં હોય તેના ઉપાય—સુંઠ, અતીવિખનીકળી, નાગરમોથો, કરીઆતુ, ગજો, કુડાની છાલ, એ સર્વને બરાબર લઈ, જ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો રોજ દિન ૭ સુધી આપે, તો એ દૂર થાય ૧. અથવા પીપેરો, પીપર મુળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, બીલાનો મગજ, નાગરમોથો, કરીઆતુ, કુડાની છાલ, ઇંદ્રજવ, એ સર્વને બરાબર લઈ, જ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દિન ૭ સુધી લે, તો જવરાતિસાર, મુખશોષ, હિંચકી તરસ, સ્વાસ, કાસ, એ સર્વ દૂર થાય ૨.

જવરમાં તરસ અધિક લાગે તેના ઉપાય—ધાણા, નાગરમોથો, પિત્તપાપડો, એને બરાબર લઈ, જ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દિન ૭ સુધી આપે, તો તરસ, દાહ, અતિસાર આ સર્વ દૂર થાય ૩. અથવા વડની કુંપરો, ચોખાની ધાણી, કમળકાકડી, એ સર્વને બરાબર લઈ ખારીક વાટી મધમાં ગોળીઓ ખાંધી ગોળી ૧ મોંમાં રાખે, તો તરસ દૂર થાય ૪.

જવરમાં ઉદરસ થઈ જાય તેના ઉપાય—પીપર, પીપરીમુળ સુંઠ, ભારંગ, ખેરજાર, રીંગણી, અરડુસો, કોલીજન, બેહેડાં એ સગળાંને બરાબર લઈ ખાંડી ટંક ૧ નો ઉકાળો કરી દિન ૭ સુધી આપે, તો તાવની ઉદરસ જાય ૫.

તાવમાં સ્વાસ હોય તેના ઉપાય—સુંઠ, મરી, પીપર, નાગરમોથો, કાકડસોંગી, ભારંગ, પુષ્કરમુળ, આ સર્વને બરાબર લઈ ખાંડી ટંક ૧ નો ઉકાળો કરી દિન ૭ આપે, તો જવરનો સ્વાસ દૂર થાય ૬.

તાવમાં હિંચકી થાય તેના ઉપાય—પાણીમાં સિંધવખારને ઝીણો વાટી નાસદે, તો હિંચકી દૂર થાય ૭. અથવા મોરના ચાંદલાની રાખ, પીપર, મધમાં ચાટે, તો હિંચકી અને ઝોકારી દૂર થાય ૮.

તાવમાં ઝોકારી આવે તેના ઉપાય—ગજો ટંક ૧ નો ઉકાળો મધમાં મેળવી આપે, તો જવરની ઉલટી બંધ થાય ૯. અથવા ખાખોની હાથર રતી ૨ મધમાં ચટાડે, તો ઝોકારી દૂર થાય ૧૦. અથવા ચોખાની ધાણી, પીપર મધમાં ચટાડે, તો પશુ ઝોકારી દૂર થાય ૧૧.

તાવમાં મૂર્છા થાય તેના ઉપાય—ગરમાળાનો ગોળ, દરાખ, પિત્તપાપડો, હરડેદળ, એને બરાબર લઈ ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી આપે, તો મૂર્છા દૂર થાય ૧૨.

તાવમાં અંધકોશ યા આફરો હોય તેના ઉપાય—સાબુની દીવેટ કરી ચુદામાં મૂકે, તો અંધકોશ, તથા આફરો એ બંને દૂર થાય.

તાવમાં મુખશોષ તથા જીભમાં વિરસપાણ થાય તેના ઉપાય—સાકર અને દાડમનાં બી

જના કોગળા કરે, અથવા દરાખ અને દાઝમનાં ખીજના કોગળા કરે, તો મુખશોષ તથા જીભનું વિરસપણું દુર થાય ૧૪.

તાવમાં ઊંધ જતી રહે તેને આવવાના ઉપાય—આહુમુખારા ૧, સેકી ભાંગ રતી ૧ ભાર, મધમાં ચટાડે તો ઊંધ આવે; તથા અતિસાર, સંગ્રહણા દૂર થાય. ભુખ લાગે ૧૫. અથવા પીપરીમૂળ ટંક ૧ ગોળમાં ખાય, તો અવસ્ય ઊંધ આવે ૧૬. અથવા દીવેલ, અને અળશીનું તેલ, એ બંને કાંસાની થાળીમાં ઘસી અંજન કરે, તો અવસ્ય ઊંધ આવે ૧૭.

તાવ ઉતરી ગયો હોય તેનાં લક્ષણ.—સર્વ શરીર હલકું થઇ જાય, માથામાં ચેળ આવે. ઓઠમાં પોપડી પડી જાય. સર્વ ઇદ્રિઓ પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવા લાગી જાય, શરીરની સઘળી વ્યથા જાતિ રહે, સઘળા શરીરમાં પ્રસેવો આવે, ભૂખ ઘણી લાગે, છીંકો આવે, ઝાડાની પ્રવૃત્તિ થાય, આ લક્ષણ જ્યારે થાય ત્યારે નિશ્ચય તાવ દુર થયો જાણીએ. બુદ્ધિવાન માણસે તાવ ગયા પછી પણ શરીરમાં જ્યાં સુધી બળ ન આવે ત્યાં સુધી પથ્યમાં રહેવું. કસરત, બોજો ઉઠાવવો, અતિભોજન ઇત્યાદિ ન કરવું ઇતિશ્રી આરેજવરની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય. સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાધપતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે સર્વ જ્વરની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, અને સર્વ જ્વરના મુખ્ય મુખ્ય ઉપાય, નિરૂપણ નામ દ્વીતિયસ્તરંગ સમાપ્ત ૨.

તરંગ ૨ જી સમાપ્ત.

તરંગ ૩ જી

અતિસાર રોગ.

અતિસાર રોગની ઉત્પત્તિ—માણસોને આટલી વસ્તુઓથી અતિસારનો રોગ થાયછે-ભારે વસ્તુઓ, મેંદા વગેરેના ખાવાથી; ઘણી ચિકણી, ભુખી, ગરમ, પાતળી, શીતળ, અને વિરૂદ્ધ વસ્તુથી; તથા ભોજન ઉપર ભોજન કરવાથી, તથા ઝાડાની બાધા રોકવી આદિથી માણસોને અતિસારનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

અતિસારનું સ્વરૂપ—માણસના શરીરમાં આ કૂપથ્યથી જળ ધાતુ વધે, તો પેટની અગ્નિ ને શાંતી કરે; અને એ જળ પવનને પ્રેરિત ઝાડાદ્વી સાથે મળી ગુદાને રસ્તેથી પાતળો થઇને નીચે અધિક ઉતરે તેને અતિસારનો રોગ કહીયે. એ અતિસાર રોગ છ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧ પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, શોયનો ૫, આમનો ૬.

અતિસારનું પૂર્વ રૂપ—પ્રથમ દૂડી, હૈયું, પેટ, પેદું, ગુદા, એમાં પીડા થાય; શરીરમાં કળતર થાય, ગુદાનો પવન રોકાઇ જાય; અંધકોષ, તથા આદરો થાય, અન્ન પચે નહીં ત્યારે જાણીએ કે માણસને અતિસાર થશે.

વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ.—કાંઈ એક લાલાંશપર ઝાડો ઉતરે, તથા ઝાડામાં ફીણ

મળેલું હોય; તથા લૂખો તથા થોડો થોડો વારંવાર આમ સહિત આવે, અને ઝાડો થતી વખત પેટમાં પીડા થાય; તો વાયુનો અતિસાર જાણીએ.

વાયુના અતિસારના ઊપાય.—વજ, અતીવિખની કળી, નાગરમોથો, ઇન્દ્રજવ, સુંઠ એ સર્વે અરાખર લઈ, જ્યારે ખાંડી ટંક રતો કાઢો દિન ૭ સુધી પીએ, તો વાયુનો અતિસાર દૂર થાય ૧. અથવા ઇન્દ્રજવ, નાગરમોથો, લોદર, ખીલાનો મગજ, કેરીની ગોટલી, ધાવડીનાં પૂલ, એ સર્વેને અરાખર લઈ ખાંડી ખારીક ચૂર્ણ કરી, ટંક ૨ ભેંસની છાશમાં દિન ૭ સુધી લે, તો વાયુનો અતિસાર દૂર થાય ૨.

પિત્તના અતિસારનાં લક્ષણો.—ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો, તથા દુર્ગંધિ સંયુક્ત, પાતળો જાય; તથા ગુદા પાકી જાય; શરીરમાં પ્રસેવો આવે, તરસ લાગે; શરીરમાં દાહ, તથા મૂર્છા થાય, એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને પિત્તનો અતિસાર જાણીએ ૨.

પિત્તના અતિસારના ઊપાય.—ખીલાનો મગજ, ઇન્દ્રજવ, નાગરમોથો, નેત્રવાળો, અતીવિખની કળી, એને ખાંડી ટંક રતો ઉકાળો દિન ૮ સુધી આપે, તો પિત્તનો અતિસાર જાય. ૧. અથવા રસોત, અતીવિખની કળી, ઇન્દ્રજવ, ધાવડીનાં પૂલ, સુંઠ એ સઘળાંને અરાખર લઈ ખારીક ખાંડી ચૂર્ણ કરી, ચોખાના ધોવરામણમાં ટંક રાખી, મધ મેળવી દિન ૭ સુધી આપે. તો ભયંકર પણ પિત્તનો અતિસાર જાય ૨. અથવા ખીલાનો મગજ નેત્રવાળો, મોથો, ઇન્દ્રજવ, અતપિની કળી, એ ઔષધિયોનો ટંક રાખી નો ઉકાળો કરી, દિન ૭ સુધી આપીએ, તો પિત્તનો અતિસાર જાય ૩.

અને પિત્તાતિસારનો રક્તાતિસાર પણ ભેદ છે—જે અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઈ લોહિને બગાડે છે ત્યારે તેનો ઝાડો રૂધિરથી મળેલો ઉતરે છે, તેને રક્તાતિસાર કહે છે.

રક્તાતિસારના ઊપાય.—કુડાની છાલ, દાડમનાં છોડાં, એ બંને ટંક ૨ ભાર લઈ તેનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ ટંક ૫ મેળવી દિન ૭ લે, તો રક્તાતિસાર જાય ૧. અથવા કુડાની છાલ, અતીવિખ નીકળી, મોથ, નેત્રવાળો, લોદર, રક્તચંદન, ધાવડીનાં પૂલ-દાડમનાં છોડાં, પાઠ, એ સર્વેને અરાખર લઈ જ્યારે ખાંડી ટંક રતો ઉકાળો કરી તેમાં ટંક ૨ મધ મેળવી દિન ૭ આપે, તો દાહ તથા શૂળ સંયુક્ત રક્તાતિસાર દૂર થાય છે ૨. અથવા સફેત ચંદન ટંક ૧ ને ખારીક વાટી તેમાં મધ ટંક ૨, તથા સાકર ટંક ૨ મેળવી દિન ૮ આપે, તો રક્તાતિસાર જાય છે, ૩. અથવા મીઠાં દાડમનો પુટપાક કરી ટંક ૧, મધ મેળવી આપે, તો રક્તાતિસાર જાય ૪. અથવા બકરીના દૂધમાં માખણ, શાકર, અને મધ મેળવી પીએ, તો રક્તાતિસાર બંધ થાય ૫.

ગુદા પાકી ગર્ધ હોય તેના ઊપાય.—પડોળ, જેઠીમધ, મહુડાં એને પાણીમાં ઉકાળી ઠંડું કરી એ પાણીથી ગુદા ધૂવે, તો ગુદાનો પાક સારો થાય ૧. અથવા બકરીના દૂધમાં

*અતિસારને અનારસ પણ ચોગ્ય છે તે લખ્યું છે. જુનું અરીણી તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, જાવંત્રી તોલો ૧, પીપરીમુળ તોલો ૧, સાકર તોલો ૪, એ ઓસડોને ખાંડી ખારીક કરવા પછી કાચા દાડમના ફળમાં ભરવાં, પછી ઉપર કપડ મઢી દઈને અગ્નિમાં પકવે, પછી તેને કાઢી બલ કરી ગોળીઓ બનાવી પ્રમાણે કરી ગોળી ૧, શીતળ જળની સાથે આપે, તો અતિસાર જાય.

ગધ. શાકર મેળવી એથી ગુદા ધૂએ. તો પણ ગુદાનો પાક સારો થાય ૨, અથવા ધર્મીના આ ટામાં ધી, મેળવી પાણીથી કસણી, એથી ખમતો ખમતો શેક કરે, તો ગુદાનો પાક સારો થાય ૩, કફાતિસારનાં લક્ષણ-જે માણસનો ઝાડો ચિકણો તથા સફેદ, ઝાડો. દૂર્ગંધિયો, શીતળ, થોડો પીડાની સાથે ઉતરે; તથા શરીર ભારે રહે ભોજનમાં અશ્ચિ હોય; આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને કફાતિસાર કહીએ.

સ્ત્રેષ્ઠમાતિસારના ઉપાય-કફાતિસાર વાળાને એ ચાર બાંધણુ કરાવવી, અથવા મગનું થોડું સુ પથ્ય આપવું. પછી ચવક, અતિવિખની કળી, ઉપલેટ, કકુ, બીલાનો મગજ, સુંઠ, કુડાની છાલ, તજ એને જ્યારે ખાડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દિન ૭ સુધી આપે, તો કફાતિસાર જાય ૧. અથવા સેકેલી હિંગ, સંચળ, સુંઠ, કાળાં મરી. પીપર, અતિવિખની કળી, એ સર્વને બરાબર લઈ ખાંડી ચુર્ણ કરી ટંક ૧૧ દિન ૭ સુધી લે. તો સ્ત્રેષ્ઠમાતિસાર જાય ૨.

સન્નિપાતના અતિસારનાં લક્ષણ-જેનો ભુંડના માંસ સરખો ઝાડો હોય; તથા અનેક રૂપ સરખો દેખાય, અને એ પુરુષને નેત્રમાં તંદ્રા, તરસ, ચૂપશોષ, બ્રમ, મોહ, એ સર્વ લક્ષણ બાળક અથવા વૃદ્ધ, અથવા સ્ત્રીને થાય, તો એ અસાધ્ય જાણીએ.

સન્નિપાતના અતિસારના ઊપાય-પીપર, પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, ખરેંટી, બીલાનો મગજ, ગળો, મોથો, પાઠ. કરીઆત્ર, કુડાની છાલ, ધન્દ્રજવ, એને ખાંડીને ટંક જેનો ઉકાળો કરી દિન ૧૦ સુધી આપે, તો સન્નિપાતનો અતિસાર જાય ૧. અથવા હીમજી હરડે, સુંઠ, મોથો, એ સર્વને બરાબર લઈ ખારીક વાટી જુના ગોળમાં ટંક ૨ દિન ૭ આપ, તો ત્રિદોષનો અતિસાર દુર થાય ૨. અથવા કુડાની છાલ લઈ તેનો પુટપાક કરી રસ કાઢી ટંક ૫ મધમાં મેળવી દિન ૧૦ લે, તો સન્નિપાતનો અતિસાર જાય ૩.

શાકના અતિસારનાં લક્ષણ-જે પુરુષ પૂત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે, આ શોક પેટની અગ્નિને મદ કરેછે, તથા શરીર બહારનું તેજ પેટમાં જઈને ઈધિરને બગાડે છે ને ભોહી ઝાડા સાથે મળીને, અથવા ન મળીને ગુદાદ્વારા એ ચણેાહી જેવો નીકળે, તો તેને શાકનો અતિસાર જાણીયે. એ શોક દૂર થવાથી જાયછે. અને એવીજ રીતે કોષ પ્રકારના બધી ઉપજ્યો જે બયાતિસાર તેને પણ જાણી લેવો.

શોક તથા બયાતિસારના ઊપાય-એ વાયુના અતિસારના ઉપાય કરવાથી જાય છે, માટે તે કરવા, તે જાણી લેજો.

આમાતિસારનાં લક્ષણ-જે માણસને પ્રથમ ભોજનનું અજીર્ણ થાય, અને પછી ભારે એટલે ન પચે એવા પદાર્થો ખાય, તો તેને કોઠામાં વાયુ, પિત્ત, કફ. આ ત્રણે ધાતુના સમૂહ ને, તથા ઝાડાને બગાડેછે. એ ઝાડો શૂળ સંયુક્ત, દૂરગંધ સાથે અનેક રંગનો ગુદા દ્વારા કાઢેછે તેને વૈધ આમાતિસાર કહેછે. અને એ ઝાડો જળમાં તરે, અને આમ પાણીમાં ડુબી જાય, અથવા દૂર્ગંધતા સંયુક્ત સફેદ ચિકાસપર હોય, આ પણ એનાં લક્ષણછે.

આમાતિસારના ઉપાય-ધાણા, સુંઠ, બીલાનો મગજ, નાગરમોથ, નેત્રવાળો, એ સર્વને બરાબર લઈ, જ્યારે ખાંડીને ટંક ૨નો, ઉકાળો કરી દિન ૭, અથવા રોગ માફક દિન ૧૦ તથા ૧૫ આપે, તો આમાતિસાર, અને શુળને એ દૂર કરેછે. આ ધાણા પંચક છે ૧.

અથવા હીમજી હરડે, મોથ, સુંઠ, અતિવિખની કળી, દારૂહળદઃ એ સર્વને બરાબર લ

જ્યારે ખાંડી ટંક મેનો ઉકાળો કરી દિન ૭ આપે. તો આમાતિસાર દૂર થાય ૨. અથવા હીમજી હરડે, અતિવિખની કળી, શેકેલી હીંગ, સંયજખાર, સિંધવખાર એ સર્વને બરાબર લઈ, તેને ખારીક વાટી ટંક ૨ ગરમ પાણીમાં લે. તો આમાતિસાર દૂર થાય ૩.

પકવાતિસારના ઉપાય-લોદર, ધાવડીનાં પૂલ, બીલાનો મગજ, મોચ, કેરીની ગોટલી ઇન્દ્રજવ, એ સર્વ બરાબર લઈ ખારીક પીસી ટંક ૨ બેંસની છાશમાં લે, તો પકવાતિસાર દૂર થાય ૪. અથવા અજમોદ, મોચરસ, સુંક, ધાવડીનાં પૂલ, જાંબુડાના કળીઆ, કેરીની ગોટલી, એ સર્વને બરાબર, લઈ ખારીક પીસી ટંક ૨. ગાયની છાશની સાથે લે, તો પકવાતિસાર દૂર થાય. આ લઘુગંગાધર ચૂર્ણ છે ૬.

સોજાતિસારના ઉપાય-સાંટીનું નૂળ, ઇન્દ્રજવ, પાઠ, વાવડીંગ, અતિવિખની કળી, નાગર મોચ કાળાંમરી, એ સર્વને બરાબર લઈ, જ્યારે ખાંડી ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી, દિન ૭ આપે, તો સોજાતિસાર જાય ૬.

અતિસારમાં ઊભટી થઇ જાય તેના ઉપાય-કેરીની ગોટલી, બીલાનો મગજ. એ બંને ને ટંક ૨ લઈ ઉકાળો કરી તેમાં મધ ટંક ૨, શાકર ટંક ૨. મેળવી દિન ૭ લે, તો ઉઘટી. અતિસાર સમેત દૂર થાય ૭. અથવા શેકેલા મગ, ચોખ્ખાની ધાંણી, એ બંને ને ઉઘાળી તેમાં શાકર અને મધ મેળવી દિન ૫ પીએ, તો ઉઘટી, અતિસાર, દાહ, તાવ, દૂર થાય ૮.

અતિસાર નો ભેદ મરડો છે તેનાં લક્ષણ. -કુપથ્યના કરનારા પુરુષને વાયુવધીને ક્ષમાં મંજી મરડાને કરે છે. જ્યારે પુરુષને ક્ષણ ક્ષણમાં અમળાઇને ઘોડો અથવા ધણો ચુદાને રસ્તે ઝાડાને કાઢે તેને મરડો કહે છે. એ મરડો ચાર પ્રકારનો છે; વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફ નો ૩, લોહિનો ૪.

૧ જેમાં ધણી પીડા થઇને ઝાડો ઉતરે તેને વાયુનો કહિયે, અને

૨ જેમાં દાહ ધણી હોય તેને પિત્તનો મરડો કહીયે. અને

૩ જેમાં કફ સંયુક્ત ઝાડો થાય તેને કફનો મરડો કહિયે. અને

૪ જેમાં લોહિ સંયુક્ત ઝાડો ઉતરે તેને લોહિનો મરડો કહિયે.

એ ચારેના ઉપાય. -બીલાનો મગજ, લોદર, કાળાં મરી એ ત્રણેને તોલા તોલા ભાર લઈ ખારીક પીસી ટંક ૧. મધમાં આટે; તો મરડો દૂર થાય ૧. અથવા ધાવડીનાં પૂલ ટંક ૨ ખારીક પીસી દહિની સાથે દિન ૭ ખાય, તો મરડો જાય ૨. અથવા કોઠાનો રસ ટંક ૫, મધમાં દિન ૭ ખાય, તો મરડો દૂર થાય ૩. અથવા લોદર ટંક ૨, દહિની સાથે દિન ૭ ખાય, તો મરડો જાય ૪. એ સર્વ લક્ષણ તથા ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

આમાતિસારના બીજા ઉપાય-હરડેદળને ખાસીક વાટી, ટંક ૨ મધમાં દિન ૫ ખા

અતિસારના રોગને વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ પણ આપે છે તે લખીએ છીએ નાગર મોચ, ટેકુ, સુંક, ધાવડીનાં પૂલ, લોદર, વાળો. બીલાનો મગજ, મોચરસ, પાઠ, ઇન્દ્રજવ, કુડાતી, છાલ, કેરીની ગોટલી, અતિવિખની કળી, લાન્નણ, આ ચૌદ ઔષધનું ચૂર્ણ કરી, ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવીને પીએ, તો અતિસાર જાય. આ વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ છે. એ સંપ્રદાયીને પણ મટાડે છે. એ ચૂર્ણ નદીનાં વેગ જેવો અતિસારનો વેગ હોય તો પણ બંધ કરે છે.

૫, તો આમાતિસાર દૂર થાય ૧. અથવા ભાંગરાનો રસ ટંક ૫, દહીંની સાથે દિન ૭ ખાય. તો સર્વ પ્રકારના અતિસારને દૂર કરે ૨. અથવા ટંક ૨ રાજમાં સાકર ટંક ૧૦ મેળવી દિન ૧૦ ખાય, તો ધણુ દિવસનો પણ અતિસાર જાય ૩. અથવા બીલાનો મગજ ટંક ૨, બકરીના દૂધની સાથે દિન ૭ પીએ, તો રક્તાતિસાર જાય ૪. એ ઉપાય વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યાછે. અથવા ધાણુ, સુંઠ, પીપેર, સિંધવખાર, અજમોદ, શેકીહિંગ, જીરું, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી દહીંના પાણી સાથે ટંક ૨ લે, તો સધળા અતિસાર, શળ, આમ ઇત્યાદિ દૂર થાય, ભૂખ લાગે, અને રૂચિ થાય, એ વૃંદમાં લખ્યું છે ૫. અથવા

સુંઠને પાણીમાં બારીક વાટી ગોળા કરી એ ગોળાને એરંડાના પાનમાં લપેટી ઊપર દોરા બાંધી કપડમટી કરી મધુરી આંચથી પકવવો, પછી તેની માટી વગેરે સર્વ કાઢી અંદરથી સુંઠ કાઢી લઈ ઠંડી કરી ટંક ૨. મધમાં દિન ૭ ખાય, તો આમાતિસાર જાય ૬. અથવા એક ભાગ અદિણુ, એ ભાગ હીંગ, ત્રણ ભાગ લવંગ, ચાર ભાગ મોચરસ, ત્રણ ભાગ સાકર, એને બારીક વાટી રતી ૧, ચાર, સાઠી ચોખાના પાણીમાં, અથવા છાશ સાથે લે, તો ભયંકર પણ અતિસાર જાય ૭ અથવા નાગરમોથો, મોચરસ, ધાવડીનાં ફુલ, બીલાનો મગજ, ઈંદ્રજ, અદિણુ. સોધેસો પારો, સોધેસો ગંધક, એ સર્વને બરાબર લઈ. પ્રથમ પારા, ગંધકની ખલમાં કાળજી કરવી, પછી એ સધળાં એસડો બારીક વાટી એ કાળજીમાં મેળવી રતી ૩ ત્રણને પ્રમાણુ છાશ સાથે દિન ૧૦ લે, તો અતિસાર, મરડો, સંઘ્રહણી, એ સધળાંને આ દૂર કરેછે. આ ગંગાધર રસ છે ૮.

અથવા સુંઠ, જયફળ, અદિણુ, કાચા દાડમનાં છોડાં, એ સધળાંને બરાબર લઈ એકઠાં કરી કાચા દાડમમાં ભરવાં, પછી તેનો પુટપાક કરી તેની ગોળીઓ ચણોદી જેવડી બાંધી ગોળી ૧ ગાયત્રી છાશમાં દિન ૭ ખાય, તો પકવાતિસાર દૂર થાય ૯ અથવા અદિણુને ઠીંકરામાં મધુરી આંચથી શેકીને અનુમાન માફક આપે, તો અતિસાર નિશ્ચય દૂર થાય ૧૦. અથવા જયફળ, લવંગ, ધાવડીનાં ફુલ, બીલાનો મગજ, નાગરમોથો, સુંઠ, મોચરસ. હીંગળો, અરીણુ. એ સધળાં એસડોને બરાબર લઈ બારીક વાટી અદિણુનાં ડોડવાંના પાણીમાં રતી ૧ ચાર ને પ્રમાણુ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ચોખાના ધોવરામણુ સાથે, અથવા છાશ સાથે દિન ૭ લે, તો નિશ્ચય સર્વ અતિસાર જાય ૧૧. અથવા જયફળ, ખારેકો, અદિણુ, એ તણે બરાબર લઈ નાગરવેલના પાનાના રસમાં રતી ૧ પ્રમાણુની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ છાસની સાથે દિન ૭ ખાય, તો ભયંકર પણ અતિસાર દૂર થાયછે ૧૨.

જેને અતિસાર થાય તે નવું અન્ન. ગરમ વસ્તુ. ભારે અને ચિકણું ભોજન; તડકો, ખેદ, મૈથુન, નહાવું, ચિંતા આદિ ન કરે, એ વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યા છે ૧૩.

અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણ=ભૂંડ અથવા ડુકરના માસ સરખો ઝાડો હોય અને તરસ, દાહ. અરૂચિ, રવાસ, હિંચકી, પસવાડામાં શળ, મૂંઝા ઇત્યાદિ હોય; અને કોઈ વાતમાં મન લાગે નહીં, યુદ્ધ પાકી જાય, અગ્નિ મંદ થાય. તરસ જેને ધણી લાગે, અને તાવ પણ રહે, તથા મુત્ર બંધ હોય, તથા શરીરનું બળ જતું રહે, એ લક્ષણ જે પુરૂષમાં હોય તે પુરૂષ મરી જાય

અતિસાર જતો રહ્યો હોય તેનાં લક્ષણ- જે માણસને ઝાડો થયા વિના મુત્ર ઉતરે. યુદ્ધ તો પથન સારી પેટે ચાલે, અને સારી ભૂખ લાગે. તથા કોઠો. હલકો થયો હોય. આ લક્ષ

ણ થાય, તો અતિસાર રોગ દૂર થયો જાણીયે. ઇતિ અનિસાર રોગની ઉત્પત્તિ. લક્ષણ સંપૂર્ણ.

સંગ્રહણી

સંગ્રહણી રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-પ્રથમ માણસને અતિસાર થઇ જતો રહ્યો હોય, તે માણસને કુપથ્ય કરવાથી “એટલે વાયડી તથા બારે વસ્તુ ખાય” તેથી તેનો મંદ થયો જે અગ્નિ, તે પુરસના પેટમાં રહેનારી જે છટ્ટી કળા, જેનું નામ સંગ્રહણી છે, એ કળા અગ્નિનું સ્થાન છે અને તે ખાધેલા અનાદિકને ગ્રહણ કરે છે એ મંદાઅગ્નિ તે કળાને બગાડીને કાચા અનને ગ્રહણ કરી પાકા અનને ગુદા દ્વારા કાઢે છે. એ કારણથી વૈધ લોક એ રોગને સંગ્રહણી કહે છે. એ સંગ્રહણી કળામાં અગ્નિનું બળ છે, તે આ કળા અગ્નિને બગાડે છે.

સંગ્રહણીનાં લક્ષણ-પ્રથમ સંગ્રહણી ચાર પ્રકારની છે. વાયુની ૧, પિત્તની ૨, કફની ૩, સન્નિપાતની ૪. આ વાયુ પિત્ત કફ છે તે અધિક કુપથ્યથી, તથા અધિક ભોજન કરવાથી, એ ગ્રહણી કળા ધણું ખાય, પણ તે કાચા અન્નને ગુદાને રસ્તે કાઢે છે. અથવા પાકા અન્ન કાઢે, તે પણ કદી પીડા, અને કદી ઝાડો પાતળો, અને કદી કઠણ ઉતરે એજ સંગ્રહણી રોગના લક્ષણ છે. અતિસાર અને સંગ્રહણીમાં એ ભેદ છે કે અતિસાર વાળો તો પાતળો ઝાડો જાય, અને સંગ્રહણી વાળો આકરો ઝાડો પીડાની સાથે જાય.

વાયુની સંગ્રહણીનાં ઉત્પત્તિ સમેત લક્ષણ-જે પુરુષ વાયડી વસ્તુઓનું ધણું શેવન કરે. અને મીઠા અહાર વિહાર મૈથુનાદિક અધિક કરે, તે પુરુષને વાયુ કુપિત થઇને જઠરાઅગ્નિ ને બગાડી વાયુની સંગ્રહણીને કરે છે તે પુરુષને ખાધેલું અન્ન અર્ધું પચે, અને કંઠ. મુખ. શ્વ કાય; ભૂખ, તરસ લાગે; કાનમાં શબ્દ, અને પસવાડાં, જાંગ, પેડું, અને ખાંસમાં પીડા થાય. અને કદી કદી વિશ્વચિકા થાય, હૈઠી દુઃખે, શરીર દુર્બળ થાય, જીભનો સ્વાદ જતો રહે, ગળ્યા વગેરે સર્વ રસ ખાવાની ઇચ્છા રહે, અને ભોજન કરે તો જીવને એન પડે, અને પેટમાં ગોળા ફીયાના આકાર હોય. પગ દુઃખવા લાગે અને થોડોસો ફીણ સમેત પવન સરતાંજ વારં વાર ઝાડો થાય; અને સ્વાસ કાસ પણ થાય. એ સર્વ લક્ષણ હોય તેને વાયુની સંગ્રહણી કહીએ ૧.

વાયુની સંગ્રહણીના ઉપાય=સુંઠ, ગજો. નાગમોચ, અતિવિખની કળી. એ સર્વને બરાબર લઇ જવારે ખાંડીને ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી દિન ૧૫ આપે, તો આમ સમેત વાયુની સંગ્રહણી જાય અને ભૂખ વધે ૧. અથવા ગાયની છાશમાં સુંઠ. પીપરી મૂળ, પીપર, ચિત્રક, ચવક, એ સર્વને બરાબર લઇ ચૂર્ણ કરી ટંક ૨ રોજ મેળવી ખાય અને છાશનું શેવન કરે, તો વાયુની સંગ્રહણી મુક્ત જાય ૨. અથવા સોધેલો ગંધક ટંક ૨, પારો ટંક ૨ એ બંનેની કાજળી કર્યા પછી સુંઠ માસા ૧૦, કાળાં મરી ટંક ૨, પીપર માસા ૧૦, પાંચે ખાર માસા ૧૦, સેકેલી અજ મોદ ટંક ૫, સેકેલું જીરું ટંક ૫, હાંગ સેકેલી ટંક ૫, સેકેલો ટંકણ ખાર ટંક ૫, સેકેલી બાંગ તોલા ૮ ભાર, એ સઘળાંને આરોક વાટી પેલ. પારા ગંધકની કાજળીમાં મેળવવા પછી એ સર્વ મેળવેલાને દિન ૨ સુધી ખવડ કરે, તો આ લાહી ચૂર્ણ થાય. એને માસા ૨ તથા ૪ ગાયની છાશમાં આપે, તો વાયુની સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અતિસાર, હરસ, પેટના કરમીયા, અને ક્ષય, એ સર્વને આ લાહી ચૂર્ણ દૂર કરે ૩.

પિત્તની સંગ્રહણીનાં ઉત્પત્તિ લક્ષણ જે માણસ પિત્તકારી મસી વગેરે ગરમ વસ્તુઓ; અને

તીખી ખાટી, ખારી, વસ્તુઓ ધણી ખાય તેનું પિત્ત દુષ્ટ થઈને જઠરા અગ્નિને ખુઝાવી દે છે, ત્યારે લીંણો, કાળો, પીળો, પાતળો જળ સહિત કાચો ઝાડો નીકળે. અને ખાટા ઓડકાર આવે; ત્વદય અને કુંઠમાં દાહ; અને અનંમાં અરચી થાય તરસ લાગે એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને પિત્ત સંગ્રહણી કહિએ.

પિત્તની સંગ્રહણીના ઉપાય--જરસોત, અતિવિખની કળી, ઇંદ્રજવ, તજ, ધાવડીનાં પૂલ, એ રાત્રે બરાબર લઘ ખારીક વાટી ચૂર્ણ કરી ટંક રા. ગાયત્રી છાશમાં અથવા મધમાં, અથવા એખાના ધોવરામણ સાથે દિન ૧૫ ખાય. તો પિત્તની સંગ્રહણી જય ૧ અથવા જયફળ, ચિત્રક, સફેત ચંદન, વાવડીંગ, ઇલાયચી, બરાસ કપૂર, વંશલોચન, જીરૂ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, તગર, તમાલ પત્ત, લવંગ, એ સર્વ ઓસડોને બરાબર લઘ ખારીક વાટી, એ સર્વથી બમણી સાકર મેળવવી; અને સર્વ ઓસડોની બરાબર વિના શેકી ભાંગ મેળવીને; સર્વ ઓસડોને ખારીક પીસી મુઝા ૪, યા ૬, ગાયત્રી છાશ સાથે દિન ૧૫ લે. તો પિત્તની સંગ્રહણી જય ૨, એ વૈધરહસ્યમાં લખ્યા છે.

કફની સંગ્રહણીનાં ઉત્પત્તિ લક્ષણ--ભારે અતિ ચીકણી, અને શીતળ વસ્તુઓનું જે માણસ ભોજન કરીને સુધ જાય, તે માણસને કફનો કોષ થવાથી અન્ન અર્ધ પચે, ત્વદય દુખે, અને ઉઘટી તથા અરોચકતા થાય; મોઢું મોઢું રહે; ખાંસી અને પીનસ થાય; પેટ ભારે રહે, મીઠા ઓડકાર આવે. સ્ત્રી ખારી લાગે નહીં; આમ સહિત ઝાડો ઉતરે; બળ વિના શરીર પુષ્ટ દેખાય, આળસ ધણુ આવે એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને કફની સંગ્રહણી કહિએ.

કફની સંગ્રહણીના ઉપાય--હરડેની છાલ, પીપર, સુંઠ, ચિત્રક, સંચળખાર, કાળાં મરી, એ સર્વને બરાબર લઘ ખારીક વાટી ચૂર્ણ કરી ટંક રા, રોજ છાશની સાથે દિન ૧૫ ખાય તો કફની સંગ્રહણી જય ૧.

સન્નિપાતની સંગ્રહણીનાં લક્ષણ--જેમાં વાયુ, પિત્ત કફ એ ત્રણેની સંગ્રહણીના સધળાં લક્ષણ મળે તેને સન્નિપાતની સંગ્રહણી કહિએ.

સન્નિપાતની સંગ્રહણીના ઉપાયો--બીજાનો મગજ, મોચરસ, નેત્રવાળો, નાગરમોથો, ઇંદ્રજવ, કુડાની છાલ, એ સર્વને બરાબર લઘ ખારીક વાટી ટંક રા બકરીના દૂધમાં દિન ૨૫, પીએ, તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી જય ૧ અથવા દાડમના દાણા ઉરતોલા ભાર. સંચળ ૪તો લા ભાર, ધાણા ૨ તોલા ભાર. સુંઠ ૨ તોલા ભાર. કાળાં મરી ૨ તોલા ભાર. જીરૂ ટંક ૧, સાકર ૨ તોલા ભાર. એ સર્વને ખારીક વાટી ટંક રા ગાયત્રી છાશમાં માશ એક પીએ, તો સન્નિપાતની સંગ્રહણી અને આમાતિસાર. પસવાડાની પીડા અરચિ, ગોળાનો આજીર, એ સધળા રોગ દુર થાય છે અથવા.

અમ્બક ગુટિકા--સોધેશો પોરો, સોધેશો ગંધક, વચ્છનાગ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, શેકેલો ટંકણખાર, લોહ ભસ્મ. અજમોદ, અફીણ, એ સર્વને બરાબર લઘ. એ સર્વની બરાબર અબર

૪. શ્લોક ગ્રહણી પંચ ધામતા; પૃથક દોષઃ સન્નિપાતા તથા ચામને પંચમી
જય પામતી પિત્ત પ્રકારની છે જેમાં ચાર પ્રકાર તો મુખ્ય છે. અને ત્રિદોષની સન્નિપાત સં
ગ્રહણી છે, તે એનો ભેદ છે તેનાં લક્ષણ આગળ લખ્યાં છે.

૫. હારદળદ-તો ઉકાળો આઠમો ભાગ રાખી તેમાં બકરીનું દુધ ચોથા ભાગનું નાખી તાપ ઉપર મુકી મુકી કરે તે રસોત અથવા રસાંજન

ખ લેવી, પછી એ સર્વને ચિત્રકના ઊકાળાના રસમાં દિન ૧ ખવ કરવો પછી કાળાં મરી બરાબર ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ રોજ એક માસ સુધી ખ.ય. તો સંનિપાતની સંગ્રહણી જય ૩. આ અબ્બક ગુટિકા છે અથવા

સંગ્રહણી કપાટ રસ—સોધો ગંધક, પારો, અબ્બક, હીંધળો લોહસાર, જયશળ, બીલાનો મગજ, મોચરસ, સોધેલો વચ્છનાગ, અતિનિખની કળી, સુંક. કાળાં મરી, પીપર, ધાવડીનાં ફુલ, ધોમાં શેકેલી હરડેની છાલ, કોઠું. અજમોદ ચિત્રક દાડમના દાણા ઇન્દ્રજય, ધંતુરાનાં બીજ, કાચકી, અશીશુ, એ સર્વને બરાબર લઈ, પ્રથમ પારાગંધકની કાળજી કરવા પછી આ કાળજીમાં એ ઔષધિ બારોક વાટી મેળવી, પછી મરી પ્રમાણે અદ્રીણનાં દોડનાનાં રસમાં ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ નિત્ય દિન ૧૫ સુધી આપે, તો સંનિપાતની સંગ્રહણી, અતિસાર, વિશુચિકાશળ એ સર્વને દૂર કરે. આ સંગ્રહણી કપાટ રસ છે એ વૈધવિનોદમાં લખ્યા છે ત્રિદોષની સંગ્રહણીનો બેદ આમવાતની સંગ્રહણી છે તેનાં લક્ષણો—પાતળો, સફેદ, ચિકણો, અને આમ સહિત ઝાડો થાય, અને કેડમાં પીડા ચાલે, વાયુ અધિક સરે, કદા મટી જાય, અને કદી મહીના પદર દિવસ પછો ફરી થઇ આવે, અથવા હમેશાં આ રોગ થએલો રહે. પેટમાં આંતરડાં બોલ્યા કરે, આજસ આલ્યા કરે શરીર દુર્બળ થઇ જાય, પેટમાં પીડા રહે તે દહાડે પીડા અને રાતે સાર થઇ જાય. એ લક્ષણો જેમાં હોય તેને આમવાતની સંગ્રહણી કહિયે પણ અસાધ્ય છે; એનો અને સંનિપાતની સંગ્રહણીના ઉપાય એકજ છે તે જાણી લેજો સંગ્રહણીનો બેદ ઘટી યત્ર છે તેનાં લક્ષણ—શરીર સુત્ર રહે, પસવાડામાં શુભ ચાલે, પેટ બોલ્યા કરે અને સંગ્રહણીના પણ લક્ષણ થાય તેને ઘટી યત્ર કહીયે. આ પણ અસાધ્ય છે. અને જે અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણ તથા સારા સારા ઉપાય પાછળ લખ્યા છે તે આ સંગ્રહણીના પણ જાણી લેવા જોઈએ.

સંગ્રહણીના બીજા વિશેષ ઉપાય—કોઠાના ૮ ભાગ, સાકરના ૬ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, પીપર ૩ ભાગ, બીલાનો મગજ ૩ ભાગ, ધાવડીનાં ફુલ ૩ ભાગ, દાડમના છોડાં ૩ ભાગ, ડાંસરા ૩ ભાગ, સંયળ ૧ ભાગ, નાગકેસર ૧ ભાગ, ઘાણા ૧ ભાગ ૧, તજ ૧ ભાગ, તમાલપત્ર ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ. અજમો ૧ ભાગ, પીપરી મુળ ૧ ભાગ, નેત્રવાળો ૧ ભાગ, ઇલાયચી ૧ ભાગ. એ સર્વને બારીક વાટી ગાયની છાશમાં ટંક રલે. તો સંગ્રહણી, અતિસાર, ગોળો. એ સઘળાંને આ ચૂર્ણ દૂર કરે. આ કાપિત્યાષ્ટકચૂર્ણ છે. અને સંગ્રહણીના રોગવાળા એ આટલી વસ્તુઓ ખાવી નહીં બારે વસ્તુઓ. જે આમ કરે તથા ભૂખ બંધ કરે, તથા અતિસારમાં જે વસ્તુઓ વરછતની છે તે ખાવી નહીં. અને જે વસ્તુઓથી ભૂખ લાગે એવી ખાય. તો સંગ્રહણી જય ઇતિ સંગ્રહણી રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ અને ઉપાય સંપૂર્ણ

હરસ.

હરસના રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—આણસને ગુદા સ્થાન છે. તે શંખની આંદરની દુંટીની માફક સાડા ચાર આંગળનાં ૩ ત્રણ આંટા છે. એક ઉપલો આંટો. બીજો વચલો. ત્રીજો નીચેનો ઉપલો આંટાનું નામ પ્રવાહિની, તે તો પવન આદિને બાહાર કાઢે છે. અને વચલો આંટો ઝાડો, પવન આદિકોને છુટા પાડી દે છે ત્રીજો નીચેનો આંટો, એ ઝાડો પવન વગેરેને છોડ્યા પછી ગુદાને જેમની તેમ ઢાંકી દે છે. આ ત્રણે આંટામાં હરસ ઉત્પન્ન થાય છે એ હરસનું સ્થાન છે પેદ

લા આંટામાં હરસ થાય તો સાધ્ય, અને વચકામાં થાય, તો કષ્ટ સાધ્ય; અને માંહેલા આંટામાં થાય તે અસાધ્ય. એ હરસનો રોગ ૬ પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, લોહીનો ૫, અને એક એ જે શરીરની સાથેજ ઉત્પન્ન થાય ૬.

વાયુડી અથવા ગરમ અથવા કફ કરનારી ચિકિત્સા. ગળી વસ્તુઓ જે પુરુષ ધણી ખાય; અને વાયુ, પિત્ત, કફને કરનારા મિથ્યા અહાર, મિથ્યા વિહાર કરીને કોષને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત કફ દોષ. આ ગુદાના ત્રણે આંટા ઉપરની ચામડી, માંસ, મેદને બગાડીને નાના પ્રકારના માંસના અંકુરને મરસાને આકારે ગુદા ઉપર કરે છે તેને વૈદ્ય હરસ કહે છે તે ૬ પ્રકારના છે પરંતુ લૌકિકમાં એ પ્રકારના પ્રસીદ્ધ છે એકતો ખુની, અને બીજા વાદી જેમાં ધણું લોહી જાય તે ખુની અને જેમાં રક્તિર તો નહીં જાય, પરંતુ પીડા, ચિમચિમી, અને ચેળ આદિ થાય તે વાદી. એ બંને પેલા છએના ભેદ છે.

સર્વ હરસનું પુર્વ રૂપ--અનંતો પરિપાક સારી પેઠે થાય નહીં અને કુખમાંજ રહે; બંધ કોશ, તથા મંદાગ્નિ થાય; ઓડકાર ધણા આવે. શરીર કૃશ થઈ જાય, કુખમાં આક્રમે હોય અંગમાં પીડા રહે. એ લક્ષણ જેને થાય તેને હરસ જાણિયે—

વાયુના હરસનાં લક્ષણ--જેની ગુદાના મરસા ચિમચિમી, અને લાલાશ પર, ખરખર, કઠોર, વાંકા, તીક્ષ્ણ, કુટેલા મોઢાના ગુદા ઉપર હોય. અને નાના ખોરે, અથવા કપાસીઆ અથવા કદમના કુલ્લ સરખા હોય; અને માયું, પાંસળી, ખાંધો, કેડ, બાંગ, પેડું, એમાં વ્યથા હોય-છીક, તથા ઓડકાર આવે નહીં ત્વદ્ય દુખે, ભૂખ લાગે નહીં કાસ, સ્વાસ, મંદાગ્નિ, કાનમાં, તમરાં, ભ્રમ, ગોળા, ક્રિયો. ઉદરરોગ હોય જેમાં આલક્ષણ હોય તેને વાયુના હરસ જાણિયે.

વાયુના હરસના ઉપાય--સૂરણને માટીથી લપેટી ભરસારમાં ખુબ ભરત કરી તેલ યા ધીથી ચોપડી તોલા ૪ ભાર નિત્ય દિન ૩૦ ખાય. તો વાયુના હરસ અવશ્ય દૂર થાય. એ બાવપ્રકાશમાં લખ્યો છે ૧. અથવા

આકાંડાનાં નવાં પાંદડાંમાં પાંચે ખાર અને તેલ, ખટાશ અનુમાન પ્રમાણે લગાવી એને બૂળી રાખ કરવાં, પછી ગરમ પાણીથી એ રાખ ટંક ૧, યા ૨, દિન ૧૫ ખાંચ, તો વાયુના હરસ જાય ૨, એ વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યો છે અથવા

ગાયત્રી છાશમાં સિંધવખાર અનુમાનપ્રમાણે મેળવી સારી પેઠે ધણા દિવસ સુધી સેવન કરે, તો વાયુના હરસ જાય ૨ અને શરીર પુષ્ટ રહે. એ બાવપ્રકાશમાં લખ્યો છે ૩. અથવા હરડેની છાલ તોલા ૨૦ ભાર, ચિત્રક તોલા ૫ ભાર, સુંઠ તોલા ૫ ભાર. સોધાભિષામા તોલા ૨૦ ભાર, કાળાં મરી તોલા ૫ ભાર, પીપરીમુળ તોલા ૫ ભાર. પીપર તોલા ૫ ભાર. જીર તોલા ૫ ભાર. ચવક તોલા ૫ ભાર, ચિત્રક તોલા ૫ ભાર, રાંધેલુ સૂરણ પાશેર. જવખાર તોલા ૨૧ ભાર, એ સર્વને લઈ બારીક વાટી સવથી બમણો ગોળ લઈ મેળવી તેની તોલા ૫ ભારની ગોળીઓ બાંધી ૧ રોજ ખાય, તો વાયુના હરસ નિશ્ચય જાય ૫. આ ગોળકાંકાયન મુનીષ્ કહ્યો છે ૪. અથવા બંદાલ (વનાવળના પાનને ઉકાળી તેના પાણીથી ઝાડે, તો હરસના મરસા દૂર થાય ૫. અથવા બંદાલનાં દોડવાં અને સિંધવખારને કાંજમાં વાટી હરસને લગાવે, તો મરસા દૂર થાય ૬. અથવા લીમડાનાં પાન, અને કરેણાનાં પાન, ગોળ, કડરી તુમડીનું મુળ, એ સર્વને કાંજના પાણીમાં વાટી મરસાએ લેપ કરે, તો મરસા દૂર થાય ૭. અથવા હળદર, કડવા

તૂરીઆનું મુળ, આકાંડનાં પાન, સરગવાનું મુળ એને કાંજના પાણીમાં બારીક વાટી મરસા ઉપર લેપ કરે.તો મરસા ખરી પડે ૮. અથવા એરંડાનું મુળ, જેડીમધ. રાસણ, અજમો, મહુડાં, એને કાંજમાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો, અથવા એથી મરસાએ શેક કરે તો મરસા ની ચિમચિમી જાય, અને મરસા ખરી પડે ૯. આ ઉપાય વૈધરહસ્ય તથા વૈધવિનોદમાં લખ્યા છે; અથવા

ક્ષાર તૈલ-હોરાકસી, સિંધવખાર, પીપેર, સુંઠ, ઉપલટ, કરીદારીનું મુળ, પાપાણબેદ, કરે-લ્યુનું મુળ, વાવડીંગ. દાતુણી (દંતા), ચિત્રક, હડતાલ. ચોખ. એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી એનાથી ત્રણ ઘણું તેલ લઈને. થોર, તથા આકાંડનું દૂધ, અને ગાયનું મુત્ર. એ લણે તે લથી ચાર ઘણા લઈ, એ સઘળાને ભેગાં કરી “ તેને ચુક્કા ઉપર મુકી પકવવાં તે એવી રીતેકે” જ્યારે એ બળી જાય અને તેલ ઉપર આવી રહે, ત્યારે ઉતારી તેલ કાઢી લઈ હરસના મરસા એ મર્દન કરે; તો મરસા દુર થઈ હરસ જાય, અને આમળ દુખે નહીં. આ ક્ષાર તૈલ વૈધરહસ્યમાં લખ્યું છે ૧૦.

૪૬ મુળ મોદક-પકવેલું સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૮ ભાગ, કાળાં મરી ૪ ભાગ. ત્રિશળા ૮ ભાગ. પીપરી મૂળ ૮ ભાગ, સોધ્યા* બિલામા ૮ ભાગ. ઇલાયચી ૪ ભાગ, વાવડીંગ ૮ ભાગ, સતાવળી ૧૬ ભાગ, વધાયરો ૮ ભાગ. ભાંગ ૪ ભાગ, *એ સઘળાંઓ ને બારીક વાટી સર્વ એસડોથી બમણા ગોળ મેળવી ટંક ૫ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી, ગોળી એ ક રોજ એક માસ સુધી ખાય, તો હરસ, હિચકી. સ્વાસ, ઉદરસ. રાજ રોગ, પ્રમેહ, ક્રિયે; એ સઘળા રોગોને દૂર કરે છે આ કૃત્ત સૂર્ણ મોદક છે ૧૧. એ વૈધ રહસ્યમાં લખ્યો છે. પિત્તના હરસનાં લક્ષણ; મરસાનાં મોઢાં લાલ. તથા નીલાં, પિળાં, ઘોળાશપર હોય; અને મરસામાં ઝીણી ધારથી ગરમ ગરમ લોહી નીકળે, અને બારીક કોમળ મરસા હોય, એ મરસા ના મોં જલો સરખાં હોય, અને શરીરમાં દાહ થાય, અને તાવ પણ રહે, તથા પે રસેવો આવે, તરસ ઘણી લાગે; મૂછો, અશ્ચિ થાય, અને કોમળ લિલો, પીળો, લાલ. ઝા ડો ઉતરે; અને ચામડી, નખ, આંખ જેનાં પીળાં થાય, એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને પિત્તના હરસ જાણજે ૧.

૩ ધિરના હરસનાં લક્ષણ--ગુદાના મરસા ચણાડીના રંગ સરખા હોય; અને મરસામાં થી લોહીની ધાર ગરમ અને બહુ પડે, અને એ કોમળ ધાડું, કાચું લોહી નીકળે, અને લોહિના ઘણા જવાથી રોગીના શરીરનો રંગ દેડકાના રંગ જેવો થઈ જાય. અને તેનું બળ વર્ણુ ગિત્સા પરાક્રમ. એ સર્વ જતાં રહે, શરીર લૂણું થઈ જાય; ગુદાનો પવન સારી

૧ અથ ગંધક સુદ્ધ કરવાની વિધિ લખીએ છીએ-ચોખો આમલસારો ગંધક લઈ ખાંડી કડીમાં ગાયનું ધીનાંખી સાફ તપાવતાં પાતળું થાય એટલે તેમાં ગંધકનું ચૂણું નાંખવું તે ગંધક ધીની સાથે મળે એટલે ગાયના દુધમાં રેડવો એટલે સુદ્ધ થાયછે. ગંધક પાતળો કરવાતે થોડી આંચે કરી લેવો કારણકે ઘણી આંચથી કાળો પડે છે. માટે એવી રીતે સુદ્ધ કરવો.

બિલામા શુદ્ધ કરવાની રીત -ચોખખા તાજા અને જાડા બિલામાં લાવી, તેની ટોપી માથા ઉપરથી તળવીજથી ઉતારવી પછી ચપ્પુંથી મોટા મોટા ટુકડા કરવા પછી ઈંટાળાના સારા કાંકરવાળા કાંકરા અને બિલામાના કકડાં એ બંને ટાટની કાંચલીમાં ભરી ખંખેરવા, પછી કાઢી ગરમ પાણીમાં ધોઈને ગાયના દૂધમાં ઉકાળે તો શુદ્ધ થઈ એનું જેર મટે.

પેટે ચાલે નહીં. અને મરસામાંથી લોહિ જતાં ફીણ થઇ આવે; કેડ, જાંગો, અને કુખમાં પીડા થઇ આવે; શરીર દુર્બળ થઇ જાય, તો લોહિના હરસમાં વાયુનો પણ મેળાપ “છે એમ” જાણવું.

અને જેનો ઝાડો ધોળો, ચિકણો, ભારે અને ઠંડો હોય; અને મરસામાંથી લોહિની ધાર મોટી અને ગરમ પડે. અને ગુનામાં કદ સરખું વળગ્યું રહે, તો રૂધિરના હરસ કદ સંયુક્ત જાણીએ.

હરસનું લોહિ જતું હોય તેને સ્થંભાવાની ઔષધિ--વડનાં પાન તોલા ૮ ભાર, સુકાં આમળાં તોલા ૮ ભાર, લઇને પાશેર ગાયના માંખણને લોહાની કઢાઈમાં ખૂબ તપાવવું એ ઘા ખૂબ તપી જાય ત્યારે એ જાને વસ્તુઓને ધીમાં નાંખવી. પછી જ્યારે ત્રણે વસ્તુઓ જળી જાય ત્યારે એ તાવડો ઉતારી ઠંડો કરીને ધાતુના વાસણમાં ધાલી રાખવું. પછી એ સઘળાને ખત્રમાં નાખી બારીક વાટી એક જીવ કરવાં. પછી એ હરસના રોગ વાળા રોગીને રોજ માસા ચાર પ્રમાણે દિવસ ૨૧ સુધી સવારમાં આપે, પછી પાણીના કોગળા કરે, પણ એ કોગળાનું પાણી પીવું અથવા પેટમાં જવા દેવું નહીં. અને ગરમ વસ્તુઓ બાજરો, કારેલાં, મરી, પેંડા, અથાણું, રીંગણાં, કેરાં, અડઃ વગેરે ખાય નહીં, તો હરસથી જતું લોહિ સ્થંભી જાય ૧. અથવા

રૂધિર રોકવાનો બોએ ઉપાય--લીંબોળીની મીંજ અને એળીઓ એ જાને બરાબર લઈ ખત્રમાં પાણીથી બારીક વાટી રતી ૧ પ્રમાણે ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ રસોતના પાણીમાં રોજ સવારમાં દિન ૧૧ સુધી લે, તો હરસનું લોહિ નિશ્ચયે સ્થંભે ૨. અથવા

હરસના મરસા દૂર કરવાની ઔષધિ--રસોત, ચાંણિયું કપૂર, લીંબોળીની મીંજ, એ ત્રણેને પાણીમાં બારીક વાટી હરસના મરસાએ લગાવ, તો હરસના મરસા મૂરદાલ થાય; પછી મોરચા લગાવે, તો હરસના મરસા દૂર થાય ૩.

પિત્ત તથા લોહિના હરસના ઉપાય એકજ છે તે લખીએ છીએ--રસોતને બારીક વાટી ટંક ૨, પાણીમાં ઘડી ૪ પલાળીને, પછી એ પાણીને ગાળી એ તોલ પ્રમાણે મહીના એક સુધી પીએ, તો પિત્ત તથા લોહિના હરસ અવશ્ય જાય ૪. અથવા પીપલાની લાખ હળદર, જે દીમધ, મજીઠ, કમર કાકડીની મીંજ, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી રોજ ટંક ૨૫ પ્રમાણે દિન ૪૯ લે, તો એ જાને હરસ જાય ૫ અથવા નાગકેશર શાકર એ ટંક ૫, રોજ દિન ૪૯ લે. તો જાને હરસ જાય ૬. અથવા નાગકેસર માખણ, શાકર એ ટંક ૫ રોજ બકરીના દુધમાં દિન ૪૯ લે. તો જાને હરસ જાય ૭.

કુડાની છાલનો અવલેહ--કુડાની છાલ તોલા ૪૦૦ ભાર લઇને વારી ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળતાં જ્યારે એ પાણીનો ૮ મો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી રસ ગાળી લેવો. પછી એ રસમાં નાગર મોથો તોલા ૪ ભાર, સુઠ તોલા ૪ ભાર, કાળાં મરી તોલા ૪ ભાર, પાપેરો તોલા ૪ ભાર, ત્રિશળ તોલા ૧૨ ભાર, રસોત તોલા ૮ ભાર, ચિત્રક તોલા ૮ ભાર, ઇંદ્રજવ તોલા ૮

* કુડાનું ઝાડ મોટું ઔષધિ છે એના પુલોનું તથા શિંગોનું શાક બનાવે છે, એના ફળ સફેદ અને સરગવાના પુલ જેવા દેખાય છે. એનો સ્વાદ કડવો લાગે, એનું શાક વાયુ નાસક છે, માટે લોહી પ્રીતિથી ખાય છે એને કડો કહે છે.

ભાર, વજ્ર તોલા ૪ ભાર, એ સર્વને ખારીક વાટી મેળવીને ગોળની ચાસણીમાં મેળવવાં. ૫ છી તેમાં શેર ૧ મધ, તથા શેર ૧ ગાયનું ધી મેળવીને તોલા ૪ ભાર રોજ ખાય, તો ખંને તથા સર્વ પ્રકારના હરસ, અને અમલપિત્ત, અતિસાર, પાંકુરોગ, સંઘ્રહણી, ક્ષિણતા, સોજો, એ સર્વ રોગોને જુદા જુદા અનુપાતથી તથા ઉપર છાશના સેવનથી દૂર કરે છે ૮. આ કુઢાની છાલનો અવલેહ છે. અથવા

બકામલીમડાનાં ફળ ૬, તથા ૭ તથા ૮, રોજ સાકરની સાથે મહિના એક થા બે સુધી ભે, તો ખંને પ્રકારના હરસ જાય ૯. અથવા ગજોનું સત્વ, સોધ્યો પારો, સોધરો ગંધક, રક્ત બોળ, મોચરસ, એ સર્વ બરાબર લઈ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરવી, પછી એ કાજળી માં એ સર્વ ઓસડો મેળવીને માસા ત્રણ નીત્ય મધ સાથે દિન ૨૧ લે. તો ખંને હરસ, અતિ સાર, પ્રમેહ, સ્ત્રીનું પ્રદર, ભગંદર, એ સર્વ રોગ જાય. આ બીજાવોલદ્ધવ રસછે. ૧૦ અથવા વસંતમાલતી રસ રતી ૨, પીપર નંગ ૨ તથા ૪, મધ અને સાકર સાથે દિન ૨૫ લે, તો ખંને હરસ તથા સંઘ્રહણી જાય ૧૧. એ ઉપાય વૈદરહસ્યમાં લખ્યા છે. અથવા

હરસથી બંધકોષ થઈને મરસા ઊંચા થઈ આવે, અને મેળ આવે, તથા લોહિની ધાર પડે, ત્યારે એ મરસાએ જળો લગાવીને લોહિ કાઢી નાંખે, તો એ હરસ જાય. આના જેવો બીજો કોઈ ઉપાય છે નહીં. એ વૈદરહસ્યમાં લખ્યો છે ૧૨. પિત્ત તથા લોહિના હરસને ખૂની હરસ જાણીએ. અને બીજા સર્વ હરસને વાદી જાણી લેજો.

કફના હરસનાં લક્ષણો—ગુદાના મરસા મોટા અને મંદમંદ પીડા સહિત ઊંચા તથા ભારે કફથી લપેટાએલા હોય; ખજુરી અથવા મેળ ધણી પ્યારી લાગે, પેડુંમાં આપરો, તથા ગુદામાં ધણી મેળ આવે; તથા કાસ, શ્વાસ. તહદય પીડા, અરચિ, પીનસ, તથા પ્રમેહ, મૂત્રક્રમ્હ, મસ્તક પીડા, મંદાગ્નિ, એ સર્વ થાય. અને શીત લાગે તથા ઊલટી પણ થાય. અને કફથી લપેટાયેલા ઝાડો ઉતરે, અને ગુદાના મરસામાંથી લોહિ જાય નહીં, અને શરીરનો રંગ પીળો, અને ચિકણો, તથા આમવાત સમુંકત થાય. એ જેમાં લક્ષણ થાય તેને કફના હરસ જાણવા.

કફના હરસના ઉપાય—૪ તોલા ભાર આદાનો ઉકાળો કરી દિન ૨૧ લે, તો કફના હરસ જાય ૧. અથવા હળદરને ચોરના દૂધના સાત પુટ દઈ એ હળદરનો મરસા ઉપર લેપ કરે, તો મરસા દૂર થાય ૨. અથવા ત્રિકુળ, દષમૂળ, ચિત્રક, નસોતર, દાત્યૂણી, એ પાંચે શેર ૧ લઈને ખાંડી ૨૦ શેર પાણીમાં નાખવાં અને એ આપધિ સાથે ગોળ શેર ૭ પણ પાણીમાં નાંખવો. પછી દારૂના યંત્રમાં દારૂની માફક અર્ક કાઢવો; પછી એને ટંક ૧ ભાર રોજ લે, તો કફના હરસ જાય ૩ આ દાત્યૂણિનો અર્કછે અને તે પ્રદ નામે ગ્રંથમાં લખ્યાછે.

સન્નિપાતના હરસનાં લક્ષણ—વાયુ, પિત્ત, કફના હરસને મળતાં જે લક્ષણ છે, તેજ લક્ષણ આના પણ જાણી લેવાં.

સન્નિપાતના હરસના ઉપાય—આદુ તોલા ૯ ભાર, કાળાંમરી તોલા ૪ ભાર, પીપરો શેર ૧, ચવક તોલા ૫ ભાર, નાગકેશર ટંક ૫, પીપરીમૂળ તોલા ૫ ભાર, ચિત્રક તોલા ૫ ભાર, ધલાયચી તોલા ૫ ભાર, અજમોદ તોલા ૫ ભાર, જીરૂ તોલા ૫ ભાર, એ સઘળી આપધિ ખારીક વાટી ગોળ તોલા ૧૨૦ ભારમાં, ગોળીઓ ટંક પાંચ પ્રમાણે વાળી ગોળી ૧ સવારમાં

ખાધને ભોજન કરી, પથ્યમાં રહે, તો સન્નિપાતના હરસ, મૂત્રકૃષ્ણ, વાયુના રોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, ગોળો, ફિયો, કાસ, સ્વાસ, ઊલટી, અતિસાર, હિંચકી, એ સઘળા રોગોને જૂદાજૂદા અનુપાનથી તત્કાળ દુર કરેછે. જેમ પાણીમાં તેલનું ટીપું નાખતાંજ કાણેકમાં ફેલાઈ જાયછે તેમજ આપણે પણ અનુપાનના બળથી તત્કાળ ફેલાઈ જાય છે-આ પ્રાણદા ગૂટિકા છે. એ સર્વ સંઘ્રહમાં લખ્યાછે ૧. અથવા ત્રિફળા, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એળચિ, વજ, સેકી હિંગ, પાઠ, સાજી, જવખાર, દારૂહળદર, ચવક, કડુ, ઇન્દ્રજવ, વરીઆળી, પંચખાર, પીપરીમૂળ, બીલાનો મગજ, અજમોદ, એ સર્વને બરાબર લઈ ખારીક વાટી ગરમ પાણીમાં ટંક ૨ રોજ લે, તો સન્નિપાતના હરસ, સ્વાસના રોગ, શોષ, હિંચકી ઉદરસ; મગદર, પસવાડાનાં શળ, ગોળો, ઊદરના રોગ, પ્રમેહ, પાંડુ રોગ, અંતરવૃદ્ધિ, સંઘ્રહણી, વિષમજ્વર, જીર્ણજ્વર, ઉન્માદ એ સર્વ રોગોને જૂદા જૂદા અનુપાનથી આ વિજય નામે ચૂર્ણ દૂર કરેછે ૨. એ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે. અથવા

સોધ્યો પારો તોલા ૫ બાર, સોધ્યો ગંધક તોલા ૫ બાર, તાંબેશ્વર તોલા ૧૩ બાર, મારે હું પોલાદ તોલા ૧૩ બાર, સુંઠ તોલા ૧૩ બાર, કાળાં મરી તોલા ૯ બાર, પીપરો તોલા ૯ બાર, સોધ્યો વમ્બનાગ તોલા ૫ બાર, દાત્યુણી તોલા ૫ બાર, ચિત્રક તોલા ૯ બાર, બીલા નો મગજ તોલા ૯ બાર, જવ ખાર તોલા ૧૦ બાર, ટંકણ ખાર તોલા ૯ બાર, સિંધવખાર તોલા ૧૦ બાર, ગાયનું મૂત્ર તોલા ૧૨૮ બાર, થોરનું દૂધ તોલા ૧૨૯ બાર, એ સઘળાંને એ કાંઠાં કરી કઢાઈમાં ધીમી આંચે ચૂલા ઉપર મૂકી પકવી લેવાં પછી તેનાં ચોસલાં ઘઈ જાય ત્યાં રે માસા બે બાર, ગરમ પાણી સાથે લે. તો અસાધ્ય પણ હરસ જાય ૩. આ કૂઠાર રસ છે. એ જોગ તરંગિણીમાં લખ્યોછે.

શિવજીના મતથી બનાવેલો લોહસાર જેથી હરસ વગેરે ધણું રોગ જાયછે તે લખીએ છીએ.

હરસનો મહા અસાધ્ય રોગ જાણીને માણસના રોગ દૂર કરવાને વાસ્તે નારદજીએ શ્રી મહાદેવજીને પૂછ્યું કે, હે મહારાજ સોમલ વગેરેના લગાવાથી ગુદાના મરસા દૂર થાયછે, પરંતુ એથી માણસ મરી મથીને ધણું કષ્ટ પામેછે, એ વાસ્તે એથી કોઈ બીજો સુગમ ઉપાય કે જેથી હરસ જાય તેવો બતાવો? ત્યારે શ્રી મહાદેવજીએ ધણી કશ્ણા કરી નારદજીને આ સાર બનાવાની ક્રિયા બતાવી. તેના કરવાથી હરસ વગેરે અનેક રોગ જાયછે તે લખીએ છીએ—

કાંતી લોહું અથવા ગજવેલનું લોહું લઈ તેનાં પતરાં કરાવી તેને તેલ, છાશ, ગાયનું મૂત્ર, કાંજી, ત્રિફળા, એમાં સાત સાતવાર પ્રથમ સોધવાં; પછી તેને ઘસી રેતી(ભૌત્યન) કરી તેની બરાબર મનસીલ, સૌનામખી લઈ પછી એ બંનેને રેતી કરેલાં લોહના સરખામાં ભેલીને અગ્નિ જીલ (અગ્નિ છાલ) ના રસથી (તે બંનેને) અનુમાન માફક કસણી રેતી કરેલાં લોહામાં નાંખી

કાંજી બનાવવાની વિધિ—માટીની નવીન મટકી લઈ તેમાં અંદર સરસીજી તેલ ચોપડવું. પછી તેમાં નિર્મળ પાણી ભરીને રાઈ, જીર, સિંધવ, હિંગ, સુંઠ, હળદર, એનું ચુર્ણ તથા આસામણ સમેતભાત, કળથીનો ઉકાળો, વાંસના પાન એ અનુમાન માફક નાખવાં; ધીધી તથા વડાં થોડાંસાં નાખી દિન ૩ એને રાખી ચૂકે તો એ પાણી ખાટું અને સ્વાદિષ્ટ થાયછે. તેને કાંજી કહે છે.

(તે બંનેને સરવામાં ધાલી) સરવાને બંધ કરી લુહારી કાયલામાં મૂકી ધમણથી ઘુબ ધમે તે જ્યારે એ બંને બળી જાય અને વાસ આવવી બંધ થઈ જાય ત્યારે તેને કાઢી લેવું; એવી રીતે એને દશેક વાર બાળી દેવું. પછી ત્રિશૂળના રસથી પારાને તથા રેતી કરેલા લોહના આઠ માં ભાગને ચરાવે એ વિધિથી ચારવાર, ફરી ભસ્મ કરવું. પછી એ સ્થળાને ખલમાં બારીક વાટવાં, જ્યારે એ લોહસાર પાણીમાં તરનારો થઈ જાય ત્યારે લોહના સરવામાં એ સારને વિષ ખાપરાના રસના પુટ ૧૦ એજ વિધિથી આપવા, પછી ત્રિશૂળનો પૂટ ૧ દે, પછી આદાના રસના પુટ ૧૦ દે, સૂરણના રસના ૧૦ પુટ દેવા. પછી ખાખરાના રસના પૂટ ૧૦, પછી ઘોરના દુધના પૂટ ૧૦, પછી સાટીના રસના પુટ ૧૦, પછી સતાવળીના પુટ ૧૦, પછી મળોના રસના પુટ ૨૦, પછી જાંબુડાની છાલના પુટ ૭, પછી ઉમઘડાની છાલના પૂટ ૭, કુવરનાં પાઠાના પુટ ૭, પછી તીંદુ (હિંડો તેંદુ)ના પુટ ૭, પછી આમળાંના રસના પૂટ ૨૦, ત્રિંબુના રસના પુટ ૨૦, પછી ખાખરાની છાલના રસના પૂટ ૧૦ દેવા. પછી સારનો બારમો ભાગ હિંગળો નાખીને તેને કુવરના પાઠાના રસમાં મેળવી તેના પુટ ૧૦ દેવા. પછી તેને ધીના પુટ ૧૦ દે. પછી મધનં પૂટ ૧૦ દે, અને હરેક પુટમાં ખલ કરતાં જવું, એવી રીતે એ સારને સિદ્ધ કરવો. પછી એ સારને રતી ૧ પ્રમાણે મધ અને પીપરની સાથે લે, અને શિવજીનું પુજન કરે અને ઓમંત મક્ષયામિ સ્વાહા આ મંત્રથી ખાય. અને એ ની પરમ માત્રા ચઢતી બળ માફક લે, તો રતી ૩ પ્રમાત કાળેજ લે, અને એનાં ઉપર ખરેંટી નો ઉકાળો પીવો. એવી રીતે મહિના ત્રણ સુધી એનું સેવન કરે, તો હરસ માત્ર તથા બુઢાજી છું જામને એ પુરૂષ તરૂણ થઈ જાય. અને એના સેવનથી મંદાગ્નિ, સ્વાસ, કાસ, પાંડુરોગના ત રક્ત, મૂત્રકૃમ્મ, અંતરગળને આદિ લઘ અસાધ્ય પણ રોગ જાય. અને બળ વર્ધે ધણું વધે; શરીરમાં પુષ્ટતા થાય, આયુર્મળ વધે; સર્વ રોગ માત્ર જાય, અને આ સારનું સેવન કરનારા કાઠોળુ, તેલ, અડદ, રાઈ, દારૂ, ખટાસ, એટલી વસ્તુઓ ના ખાય. આ વિધિ વડા આત્રેય અને ભાવપ્રકાશમાં લખી છે ૪.

અથવા મેઘટી હરડેની છાલ ટંક રા. પુરાણો ગોળ ટંક ૫. એ બંને ને મેળવી પાણી સાથે રોજ લે. જાપરથી ગાયની છાશનું સેવન કરે, તો આ હરસ જાય ૫. અથવા અંધા હેલી (હિંદિ) (રાજાંઆંધાહેલી) નીલા પૂલની જડ, ચીકણા, દારૂહળદર, પૃષ્ઠપર્ણી, ગોખ ૩, ધન્દ્રજવ, સાલરીનાં પૂલ, વડની કૂંપરો, ઉમરડાની કૂંપરો, અને પીપળાના કોમળપાન, એ સર્વ ઓસડોને તોલા ચાર ચાર ભાર લઈ ખાંડી ટંક રાનો ઉકાળો કરી ગાળી લેવો; પછી તેમાં જીવંતીનું મૂળ, કડુ, પીપરીમૂળ, કાળાં મરી, સુંઠ, કમલકાકડીની મીંજ, મજી, રીંગણી, બોલાનો મગજ, મોચરસ દેવદાર, સતાવળી, ચંદન રસોત, કાયફળ, ચિત્રક, મોથો, ગહુ લો, ચીકણા, સાલપર્ણી, પાદ, એ સ્થળી ઐષધિ તોલા તોલા ભાર લઈ બારીક વાટી શેર ૪ આ ઐષધિના ઉકાળાનો રસ લઈ તેમાં ગાયનું ધી, શેર ૧ નાંખી, બંનેને કઢાઈમાં નાખી ઓઠાવે, તે જ્યારે ઉકાળો બળી જાય ને ધી રહી જાય, ત્યારે ઉતારી ગાળીને તોલા ૮ ભાર રોજ ખાય, તો હરસ જાય ૬. અથવા સોધ્યો પારો, સોધ્યો ગંધક, એ બંને બરાબર લઈ કાળળી કરવી; પછી એ કાળળીને ધી ચોપડવું. પછી એ બંનેથી બમણો રક્ત ભોળ કાળળીમાં નાંખી, ફરી રગડીને તેની ટીકીટો કરવી, પછી એ ટીકીટોને લોહના વડ

સણુમાં આંચ દહને પાતળી કરી કેળના પાન ઉપર ઢાળીને તેની પોપડી કરવી, એટલે એ નું નામ પર્પટી રસ થયું. એ રસનું સેવન રોજ ૩ રતી પ્રમાણે દિન ૧૫ કરે, તો સ ત્રિપાતના હરસ જય ૭. એ વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યાછે.

અને ગુદાના મરસા સિવાય બીજા શરીરમાં કોઈ ઠેકાણા ઉપર મરસા થાય, જેને ચર્મબીલ કહેછે, તેને અગ્નિથી તથા ખારથી દુર કરવા.

મરસાના બીજા ઉપાય-ખાવાનો (કળી) ચુનો, સાણ, ટંકણખાર, મોરચુથુ, એ સર્વને બ રાખર લઈ લીંબુના રસમાં દિન ૩ સુધી પલાળી રાખે, પછી મરસાએ લગાવે, તો મરસા અવશ્ય દૂર થાય ૮. અથવા શીશાની ગોળીને ગાયના ધીમાં ઘસી હરસના મરસાએ દિન ૧૦ લગાવે, તો હરસ ડાઘ જય ૯. અથવા વિષ્ણુક્રાતાજડી ટંક રાા, કાળાં મરી ટંક ૨૦, બાંમ મા સો ૧૦, રોજ ઘુટીને પીએ, તો હરસ ડાઘ રહે*૧૦.

હરસના આસાદ્ય-લક્ષણ-જેના હરસમાં સોળે, અતિસાર, ઉલટી, અંગમાં પીડા, તરસ, તાવ, અશ્મિ, અગ્નિમંદ, ગુદાનું પાકવું, હૈયામાં શુળ, એ લક્ષણ જે હરસવાળાને થાય તે નિશ્ચય મરી જય.

અને હરસવાળા મળ મુત્રનું રોકવું, સ્ત્રીથી અધિક સંભોગ, ઘોડાપર સવારી, અડુકડુ ખેસ વુ, કેરાં, કારેલાં, બાજરા વગેરે ગરમ વસ્તુઓનું ખાવું, એટલી વસ્તુઓ કરવી નહી. ઇતિ હરસ રોગની ઉત્પતિ લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે અતિસાર, સંગ્રહણી, હરસની ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય, નિરૂપણ નામ લયયસ્તરંગઃ સમાપ્ત.

તરંગ ત્રીજું સમાપ્ત.

તરંગ ૪ થું

અજીર્ણ.

અજીર્ણ રોગની ઉત્પતિ-પ્રથમ મનુષ્યને જઠરાગ્નિ ૪ પ્રકારની છે, મંદાગ્નિ ૧, તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨, વિષ્માગ્નિ ૩. સમાગ્નિ ૪. જે પુરુષની કપ્પની પ્રકૃતિ હોય તેને મંદાગ્નિ ૧. અને જે ની પિત્તની પ્રકૃતિ હોય તેને તીક્ષ્ણાગ્નિ ૨, અને જે પુરુષને વાયુની પ્રકૃતિ હોય તેને વિષ્માગ્નિ હોય ૩. અને જેને વાયુ. પિત્ત. કફ, એ ત્રણેની ભેગી પ્રકૃતિ હોય તેને સમાગ્નિ હોય ૪.

મંદાગ્નિનાં લક્ષણ,-મંદાગ્નિવાળાને થોડું હિતકારી પણ ખાધા છતાં ભોજન સારી પેટે પચતું નથી. અને તેનું માથું તથા પેટ ભારે રહ્યા કરે; અને અંગમાં કળતર રહ્યા કરે ૧.

*હરસના મરસા કાઢવાને ઘણા ધુતાસ ઠગ લોક ફરછે અને તે હાથ ચાલાકીથી મરસા જડ સમેત કાઢી દેખાડે છે તે ભુલ છે. મરસાને ખારની આપધિ લગાવીને તે જીવડાને આકારે નસ્તર થી કાઢેછ. પણ કોઈ જનવરનું આંતરડું હસ્તક્રિયાથી દેખાડીને ઠગેછ. માટે આ વાંચીને આક્રમવાળા માણસો ઠગાસે નહીં એવી આશા છે.

તીક્ષ્ણાગ્નિનાં લક્ષણ.—અત્યંત પણુ ભોજન કર્યા છતાં સારી પેટે પચી જાય, એ અગ્નિ સારો જાણવો ૨.

વિષ્માગ્નિનાં લક્ષણ.—કદી સારી પેટે, અને કદી ભોજન સારી પેટે પચે નહીં—અને આફરો અઢી આવે, પેટમાં શૂળ ચાલે, પેટ ભારે રહે અતિસાર થઈ આવે, અને પેટ બોલ્યા કરે; એ લક્ષણ થાય તો વિષ્માગ્નિ જાણીએ ૩.

સમાગ્નિનાં લક્ષણ.—જેને સમાગ્નિ થાય છે, તેને પ્રમાણનું ભોજન, તથા અજીર્ણમાં પણ ઘણું ખાધેલું ભારે અન્ન પચે. એ સમાગ્નિ ત્રણે અગ્નિથી ઋષ્ટ છે. એ અગ્નિથી કોઈ પ્રકારનો બિકાર થતો નથી, અને લાગી ભૂખને કાંઈ કારણથી રોકે તો પણ તત્કાળ રોગ પેદા કરે નહીં અને તીક્ષ્ણાગ્નિ ભૂખને રોકતાંજ તત્કાળ પિત્તના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે, વારતે સમાગ્નિ ઋષ્ટ છે ૪. અને મંદાગ્નિથી કફનાં રોગ, તથા તિક્ષ્ણાગ્નિથી પિત્તના રોગ, તથા વિષ્માગ્નિથી વાયુના રોગ, અને સમાગ્નિથી કોઈ પણ રોગ થાય નહીં.

ભસ્મક રોગની ઉત્પત્તિ.—તીખી વસ્તુઓને આદિ લઈ લૂખાં અન્ન જે ખાય, તેને કફ ષ્ટે અને વાયુ પિત્ત વધે છે ત્યારે પિત્ત પવનથી પ્રેરિત થઈને ભસ્મક અગ્નિને રોગ રૂપ ઉત્પન્ન કરે છે તે સમય જે ખાય તે એક ક્ષણ માત્રમાં ભસ્મ થઈ જાય છે. તેને ભસ્મક રોગ કહે છે. એ તૃષ્ણ, દાહ, મૂર્છાને પ્રગટ કરી, કરેલા ભોજનને, તથા સર્વ ધાતુઓને ખાઈને માણુ સને મારી નાંખે છે ૫.

અજીર્ણ રોગની ઉત્પત્તિ.—ઘણું પાણી પીએ. વિષ્માસનથી ભોજન કરે, મળમૂત્રના વેગને રોકે, દિવસે સુવે, અને રાતમાં જાગે. એવા પુરૂષને પથ્યનું પણ ભોજન સારી પેટે પચે નહીં. અથવા (આટલી વસ્તુથી માણુસને સારી પેટે અન્ન પચે નહીં,) જેને આઠે પોહોર ધર્ષા, ભય, ક્રોધ, ક્ષોભ, અથવા કોઈ રોગ, દિનતા, એ રહ્યા કરે તથા સાડ મનસાદૃક ભોજન મળે નહીં, તે પુરૂષને ભોજન સારી પેટે પચે નહીં.

અજીર્ણનાં સામાન્ય લક્ષણ.—મનમાં નબળાઈ, શરીર ભારે, પેટમાં આફરો, પ્રમેહ, જમ રહે, ગુદાનો પવન સારી પેટે શરે નહીં, બંધકોષ થઈ આવે. અથવા વારંવાર પાતળા ઝાડાની પ્રવૃત્તિ થાય; એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને અજીર્ણ જાણીએ.

અજીર્ણના ભેદ.—અજીર્ણ છ પ્રકારના છે. એકતો આ જે ગળ્યું કાચુંજ ભોજન ગુદા દ્વારા જાય, અને કફ પ્રકૃતિએ કરી મંદાગ્નિ હોય તેને આમ કહે છે ૧. બીજો કાંઈક બળ્યો ખાડાશવાળો ઝાડો ગુદા દ્વારા જાય, અને પિત્તની પ્રકૃતિએ કરી તિક્ષ્ણાગ્નિ હોય, તેને વિદગ્ધ કહે છે ૨. ત્રિજો એ જે ખાધેલું અન્ન કુખમાંજ રહે પચે નહીં; પેટમાં આફરો, તથા શૂળ કરે; અને કાચુંજ અન્ન ગુદા દ્વારા જાય, અને વાયુની પ્રકૃતિએ કરી વિષ્માગ્નિ હોય તેને વિષ્ણુધ કહે છે ૩, ચોથો એ જે ભોજન કરેલું સારી પેટે પચે નહીં. ઝાડો પાતળો જાય તેને રસ શેષ કહે છે ૪. પાંચમો એ જે ભોજન ૧ રાત દિવસમાં પચે, બીજે દહાડે ભૂખ લાગે એ સારો નિર્દોષ છે, એને દિન પાક કહે છે ૫. છઠો જે સ્વતઃ સિદ્ધ સદાએ રહે, તેને પ્રતિવાસર કહે છે એ અજીર્ણ ડાખા પસવાડાના સુવાથી, તથા ગરમ પાણી પીવાથી, અને શ્રમ કરવાથી, અને હરડેના ખાવાથી જાય છે ૬.

* વપ્ત થયા વિના થોડું અથવા વધારે ખાવું તે વિષ્માસન કહેવાય.

આમાજીર્ણનાં લક્ષણ-શરીર ભારે રહે, ઊઘટીની ઇચ્છા રહે, જેવું ભોજન કર્યું હોય તેવા ઓઝાર આવે, ઝાડો કાચોજ નય ૧.

દંધાજીર્ણનાં લક્ષણ-બ્રમ, તરસ, ગરમીના નાના પ્રકારના રોગ થાય, અને ધૂમાડા સહિત ખાટા ઓઝાર આવે-દાહ અને પરસેવો થાય ૨.

વિષ્ટબ્ધ અજીર્ણનાં લક્ષણ-પેટમાં રૂળ, આક્રોશ, અને વાયુની નાના પ્રકારની પીડા થાય; તથા ઝાડો, અને અધો વાયુ રોકાઈ નય, શરીર સજ્જડ થઈ નય ૩.

રસ શોષ અજીર્ણનાં લક્ષણ-અન્નમાં અશ્મિ, લઘ્ય દુઃખે, શરીર ભારે રહે ૪.

અજીર્ણના ઊપદ્રવ-મૂર્છા, પ્રલાપ, ઉઘટી, અંગમાં પીડા, બ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય, તો તે મરી નય ૫.

મૂર્ખ માણસ અજીર્ણમાં પશુની માફક ભોજન કરે તો, તેનો સ્વરૂપ આમ, દોષોથી બંધ થઈને જ્યારે અગ્નિના માર્ગને રોકતો નથી ત્યારે અજીર્ણમાં પણ ભૂખ લાગે છે. એ કાચી ભૂખમાં જે પુરૂષ ખાય તે અનેક રોગ યુક્ત થઈને મરી નય ૬.

વિશ્વચિકિત્સાનાં લક્ષણ-જે પુરૂષને મંદાગ્નિમાં પ્રથમ આમાજીર્ણ થાય, અને પછી તેમાં મૂર્ખાઈથી પશુની માફક ઘણી ગરિષ્ઠ વસ્તુઓ ખાય, તો તેને વિશ્વચિકા, મૂર્છા અતિ સાર, ઉઘટી, તરસ, પેટમાં અથવા બીજે ઠેકાણે પણ રૂળ, બ્રમ, પીડા, પીંડીઓમાં કળતર, બગાસાં, દાહ, અને શરીરનો વર્ણ બદલાઈ નય; કંપારો, લઘ્ય, અને માથામાં પીડા, સઘળા શરીરમાં, સોયોં ઘોચાય, એ લક્ષણ હોય તેને વિશ્વચિકા કહીયે લૌકિકમાં એને મોડચિ કહે છે.

એના ઉપદ્રવ, ઊંધ આવે નહીં, સર્વત્ર અપ્રીતિ, શરીર કંપે મુત્ર રોકાઈ નય, સંસા જતી રહે, આ ઉપદ્રવ જેમાં થાય તે મરી નય.

વિશ્વચિકા રોગ છે તે સંસ્કૃતમાં નામ છે અને હિંદીમાં ઘણા લોકો આ રોગને વાસી, મરી, તથા મરકી, તથા મોડચિ, તથા માહામારી, તથા જરીમરી, તથા હેન્નેક રોગ પણ કહે છે, અને દાક્ટર લોકો કોલેરા, મારખસ કહે છે. આ રોગની ઉત્પત્તિ અજીર્ણથી, તથા ગંદી બદબોથી, પેટમાં મળ બગડવાથી થાય છે. એ વાસ્તે ચોખ્ખું ભોજન, ઘોંચેલાં કપડાં, સ્વચ્છ જગા નિર્ભળ, હવાં તથા પાણી, સારી ખસબોઈ એવી જગાએ, આ રોગ થાય નહીં તે થાય તો થોડો થાય છે.

વિશ્વચિકા, કોગળીજી, પકકી, એ મુડસીથીજ થાય છે કેમકે મોડસીના અને કોગળીઆનાં લક્ષણો તથા નિદાન ઘણું કરી એકજ જાતના હોય છે અને જે ઓસડો મોડસી ઉપર કહેલાં તેમાંથી કટલાંએક ઓસડો કોગળીઆ ઉપર આવેલાં અને તેથી તે માણસો તે રોગમાંથી બચેલાં છે. પણ પ્રાણુ વાયુ તથા અપાન વાયુ એઓની સાંકળ છુટવાના પેહેલાં ઉપાય કરવો જોઈએ. એ રોગ ઘણું કરી ધાસ્તીથી ઘણો વધે છે, તથા મુસ્કેલથી રોગી બચે છે. બદબોથી જે હતા તથા પાણી ખરાબ થાય છે તેથી તાવ વગેરે ઘણા રોગ જીવન્ન થાય છે, એવું ઘણા લોકોનું મતજ છેજ. તો પણ જવર અને કોગળીઆ રોગના ખરાબ થએલાં હવા પાણી એતો મુખ્ય કારણ છે. કોગળીઆનો રોગ જેટલો શહેરમાં વ્યાપક થાય છે તેટલો ગામડામાં થતો નથી, તથા જ્યાં મેળા, જાલા બરાય છે ત્યાં માણસોના અતિ જમાવથી મળ, મૂત્ર, પસીનો, (અક્રોશ) એ વધારે ગંદકીની સાથે ફેલાય છે, તે દુર્ગંધા યુક્ત હવા તથા પાણી, એ થકી કોગળીઆનો રોગ ફેલાય છે. એક વિદ્વાને એવો સુમાર કાઢેલો છે કે કાળા મોંઢાના એટલે ઝેરી મોંઢાના કારમ તે દુર્ગંધાથી તથા ખરાબ થએલા હવાના અક્રોશથી પેટમાં થઈ જલદીથી વધે છે. એ રોગ એકનો બીજાને વળગે છે. બીજું એવું કે એ રોગ થયાં છતાં બચવાની આશા નથીજ તેથીજ એકની અવસ્થા જોઈ ધાસ્તીથી બીજાને થાય છે.

આલસનાં લક્ષણ-પુરૂષને વિષ્ણુ વાયુના અજીર્ણથી પેટમાં આશરો થાય,આંતરડાં, બોલે, પવન ફરતો રોકઠને કૂખમાં ધરે, ઝાડો, મુત્ર, અને ગુદાનો પવન, પણ રોકઠ જાય, તરસ ધણી લાગે, ઓડકાર ધણા આવે; જે પૂરૂષમાં આ લક્ષણ થાય તેને આલસ જાણિયે ૨.

વીક્ષંખિકાનાં લક્ષણ-જે ભોજન કર્યું હોય તે પચે નહીં, ઉપર નીચે જાય નહીં, તેને વિલંબિકા)કહે છે (આ ત્રણે એમાં લક્ષણ થાયતો તે મરી જાય) દાંત, હોઠ, નખ, એ કાળા હોય; સંતા જાતી રહે, ઓકારી થાય, આંખો ઉડી ધુસી જાય, સ્વર માંધરો થઈ જાય, શરીરની સંતા શિયળ થઈ જાય. આ જેમાં લક્ષણ થાય તે મરી જાય.

અજીર્ણ જાતું રહ્યું હોય તેનાં લક્ષણ-ઓડકાર સુદ્ધ આવે, શરીરમાં ઉત્સાહ થાય, મળ, મુત્ર, અને પવનની સારી પેટે પ્રવૃત્તિ થાય, શરીર હલકુ થાય. જીખ, તરસ સારી પેટે લાગે ત્યાં રે જાણવું કે અજીર્ણ દૂર થયું છે.

મંદાગ્નિને આદિ લઘ અજીર્ણ, વિશ્વચિકાના ઉપાય.

હરડેની છાલ, સુંઠ, એ બંનેને ટંક રા લઘ આરીક વાટી, ટંક ૧૦ ગોળની સાથે પાણીથી પ્રતિ દિન ભે, તો આમાજીર્ણ દૂર થઈ જાય અને જીખ વધે ૧. અથવા હરડેદળ, સિંધવ, એનું સેવન રોજ પ્રતિદિન કરે, તો અજીર્ણ જાય, અને જીખ વધે ૨. અથવા ચિત્રક, અજમોદ, સિંધવ, સુંઠ, કાળાંમરી, એ સર્વને બરાબર લઘ આરીક વાટી, ટંક રા ગાયત્રી છાશની સાથે, દિન ૧૫ ભે, તો જીખ વધે, મંદાગ્નિ, પાંડુ રોગ, અને હરસ જાય ૩. અથવા આમાજીર્ણ હોય તો વજ, અને પચ્છવણી ઉલટીથી જાય. વિદ્યધાજીર્ણ હોય તો લાંબણથી જાય. વિષ્ણુજીર્ણ હોય તો શેક કરવાથી જાય ૪. અથવા

હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ-સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, અજમોદ, સિંધવખાર, બંનેજીર, સેકીહિંગ, એ સર્વને બરાબર લઘ ચૂર્ણ કરી ટંક ૧૧ તથા અઢી ખીચડીમાં ધીધી મેળવી પેહેલા કાળીઆની સાથે પ્રતિદિન ખાય, તો અજીર્ણ કદી પણ થાય નહીં અને જીખ વધે, ગોળા, કિયો દૂર થાય. આ હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ છે. ૫. અથવા

અગ્નિમુખ ચૂર્ણ-જવખાર, સાજી. ચિત્રક, પાંચેખાર. એલચી, તમાલપત્ર, બારંગ, શેકી હિંગ, પુષ્કરમુળ, કચુરો, નસોતર, મોથો, ઈન્દ્રજવ, ડાંસરા, અમલવેદ, જીર. આમળાં, હરડેની છાલ, અજમો, પીપર, તલનો ખાર, સરગવાનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, લોહભસ્મ એ સર્વ ઓસડો બરાબર લઘ આરીક વાટી લુગડે ચાળીને બીજોરાના રસના પુટ આઠ દહને સિંધવ કરી એ ચૂર્ણને ટંક રા પાણી સાથે પ્રતિદિન ભે, તો બહુ જીખ લાગે અને અજીર્ણ, ગોળા, ઉદર વ્યાધિ, અંત્રવૃદ્ધિ, વાતરક્ત, એ સઘળા રોગોને આ અગ્નિ મુલ ચૂર્ણ દૂર કરે છે ૬. અથવા

વૈશ્વાનર ચૂર્ણ-ધોર, આકડો, ચિત્રક, એરંડાનો ખાર, સાટી, તલ, અધેડી, કેળ, ખાખરો ડાંસરા, એ સર્વના જીદાજીદા ખાર કાઢી; અને અજમો, અજમોદ, જીર, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, શેકલીહિંગ. એ સર્વને બરાબર લઘ આરીક વાટી આદાના રસના પુટ પદેઈ આ વૈશ્વાનર ચૂર્ણ તૈયાર કરવું. પછી એને ટંક ૧, શીતળ પાણી સાથે પ્રભાત સમય ભે, તો અજીર્ણ કદી રહે નહીં અને જીખ ધણી વધે. અને જીદાજીદા અનુપાનથી અનેક રોગને દૂર કરે છે ૭ અથવા

લવણભાષ્કર ચૂર્ણ-સાંઘરજીંજી તોલા ૮ બાર, સંચળતોલા ૪ બાર, વાવડીંગ ટંક ૫, સિં

ધવ ટંક પ.ધાણુ ટંક પ.પીપેર ટંક પ.પીપરીમૂળ ટંક પ.તમાલપત્ર ટંક પ.કાળીજીરી ટંક પ. નાગકેશર ટંક પ.ચવક ટંક પ.અમલવેદ ટંક પ.કાળાંમરી ટંક રા. જીરું ટંક ૨. સુંઠ ટંક ૨ દાઢમના દાણુ ટંક ૧૦. તજ ટંક ૧. ઇલાયચી ટંક ૧. એ સઘળાનું બારીક ચૂણુ કરી માસા આર ગાયત્રી છાસમાં અથવા કાંજીમાં લે. તો ગોળો, શિયો, ઉદર રોગ, હરસ, સંઘ્રહણી, બંધકોસ શૂળ, સોજો, શ્વાસ, કાસ, આમના વિકાર, પાંદુરોગ, મંદાગ્નિ, સર્વ પ્રકારના અજીર્ણ માત્ર એ સર્વને આ **લવણમાપ્કર ચૂર્ણ** દૂર કરેછે ૮.

વડવાનળ ચૂર્ણ—સિંધવખાર ટંક ૧, પીપરીમૂળ ટંક ૨; ચવક ટંક ૩, ચિત્રક ટંક ૪, શુઠ ટંક ૫, હરડેદળ ટંક ૬, એની બરાબર સાકર લઈ, પછી એ તોલથી ચૂણુ કરી ટંક રા પ્રતિ દિન લે, તો અજીર્ણ દૂર થઈ ભૂખ બહુ લાગે ૯. આ **વડવાનળ ચૂર્ણ** છે.

કબ્યાદિ રસ—સોધ્યો ગંધક તોલા ૯ ભાર, પારો તોલા ૫ ભાર, લોહસાર ટંક ૫, તામ્બૂલ રમ ટંક ૫, પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરવી, પછી એ બંનેને એ કાળજીમાં મેળવવાં તદનન્તર આ ચારેને લોહના વાસણમાં અગ્નિપર ચઢાવીને પીંગળાવવાં. પછી એવી રીતે પીંગળાવ્યા પછી, ચતુરાધ્યયી એરંડાના પાંદડાં પર ઢાળવાં, પછી એને બારીક વાટીને ખલમાં નાખી તોલા ૪૦૦ ભાર જંભિરી લીંબુનો રસ અંદર શોષાવવો, પછી તેમાં બીજોરોનો રસ તોલા ૪૦૦ ભાર શોષાવવો પછી એમાં પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના પુટ ૫૦ દહને સુકવી લેવું, પછી એને ચુકાના રસના પુટ ૫૦ દેવા, પછી એને અમલવેદના રસના પુટ ૫૦ દેવા, પછી બ્યારે એ સર્વ સુકઈ જાય, ત્યારે એ સર્વની બરાબર શેકેલો ટંકણુખાર નાખવો, અને ટંકણુખારથી અર્ધો સંચળ મેળવવો, અને એ સર્વની બરાબર કાળાંમરી નાંખવાં, પછી એને ચણાના ખારના પુટ સાત દેવા, પછી એને તૈયાર કરી આ કબ્યાદિ રસને એત્યંત જાપતાથી સારા સુંદર વાસણમાં મુકી રાખવો, પછી એ રસમાંથી માસા ર લે અને ઉપર સિંધવ મેળવી ગાયત્રી છાસ પીએ, તો અજીર્ણ માત્ર તત્કાળ દૂર થાય. અને અતિ ગરીબ બોજન કર્યું હોય, તો પણ તત્કાળ પચી જાય. અને શૂળ, ગોળો, આદરો, શિયો, ઉદર રોગ આદિકોને પણ એ રસ દૂર કરેછે ૧૦ ધૃતિ **ક્રવ્યાદિ રસ**. અથવા

જવાળાનળ રસ—જવખાર. સાજી, ટંકણુખાર, પારો, સોધ્યો ગંધક, પીપરો, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, એ સર્વને બરાબર લઈ, એ બધાંની બરાબર શેકી ભાંગ, અને ભાંગનો અર્ધો ભાગ સરગવાનુ મૂળ લેવું, પછી પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરવી. પછી એ કાળજીમાં બાકીના સર્વ ઓસડો મેળવી બારીક વાટી, તેને ભાંગના રસમાં દિન એક ખસ કરવો, પછી સરગવાના મૂળના રસમાં દિન ૧ ખસ કરવો. પછી ચિત્રકના રસમાં દિને ૧ ખસ કરી તડકામાં સુકવવો પછી એને સરવા (સકારા)માં મેલી ઉપર કપડ મઠી દઈ ટુંકી દે, પછી એને કાઢી દિન ૭ આદાના રસમાં ખસ કરી એ જ્વાળા નલ રસ તૈયાર કરવો; પછી એ રસને રતિ એક તથા ૨ મધ સાથે લે, અને ઉપરથી ગોળનો ક્યાથ લે, તો તત્કાળ સર્વ અજીર્ણ માલ, અને અતિસાર, સંઘ્રહણી, કફના રોગ, ઉલટી, અરચિ, એ સર્વ રોગોને આ રસ દૂર કરેછે, અને બૂખ ધણી વધારે છે ૧૧. આ **જ્વાળાનલ રસ** છે. એ સર્વ ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે. અથવા

સોધ્યો ગંધક, કાળાં મરી, ચૂકો, સંચળ બ્યાર, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક ૧ પાણીની સાથે લે; તો બંધ કોષ દૂર થાય ૧૨- અથવા

શમખાણ રસ-પારો ટંક ૫, સોધ્યો ગંધક ટંક ૫, સોધ્યો વચ્છનાગ ટંક ૫, કાળાં મરી ટંક ૧૦, જાયફળ ટંક ૨, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તે કાજળીમાં પેલાં બાફીનાં સર્વ ઓસડો મેળવીને ડાંસરાના રસમાં દિન ૫ ખલ કરવો, પછી એ રસને રતી ૧ પ્રમાણે રોજ ખાય, તો ભૂખ ધણી વધે અને અજીર્ણ તત્કાળ મટે. આ રામવાણ રસ છે ૧૩. અથવા

અગ્નિ તુંડાવતી ગોળી-સોધ્યો પારો, સોધ્યો ગંધક, અજમોદ, લિફળા, સાજી, જવખાર, ચિત્રક, સિંધવખાર, જીરું, સંયળ, વાવડીંગ, સાંભરો લુણુ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેર, એ સર્વ ને બરાબર લેવાં, અને એ સઘળાંની બરાબર બકામલીમડાનાં ફળ લઇ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરવી. પછી કાજળામાં એ મેળવવાં, પછી જંભીરીના રસમાં દિન ૭ ખલ કરીને રતી ૧ પ્રમાણે ગોળી બનાવીને તે ગોળી ૧ પ્રતિ દિન ખાય, તો ભૂખ ધણી લાગે, એના ઉપર હરડે ની ઢાલ, સુંઠ, ગોળ, એનો ઉકાળો લે, તો સર્વ રોગ માત્રને દુર કરેછે. આ અગ્નિ તુંડાવતી ગોળી છે ૧૪. અથવા

ક્ષુદ્ર બોધ રસ-સુંઠ ૧ ભાગ, કાળાં મરી ૨ ભાગ, પીપેરો ૩ ભાગ, સિંધવખાર ૪ ભાગ, સોધ્યો ગંધક ૫ ભાગ, એ સર્વને બારીક વાટી લીંબુના રસમાં દિન ૧૦ ખલ કરવો, પછી તે ની રતી ૧ પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો ભૂખ ધણી વધે. આ ક્ષુદ્ર બોધ રસ છે ૧૫. અથવા

વિડલુણુ, સંયળ, અજમો, બંને જીરું, હરડેની ઢાલ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, ચિત્રક, અમલવેદ, અજમોદ, ધાણા, ડાંસરા, એ સર્વને બરાબર લઇ, બારીક વાટી ચુર્ણ કરી ટંક ૨ રોજ ખાય, તો પથ્થર પણ પચી જાય, તો બોજનનું શું કહેવું ૧૬. અથવા સોધ્યો ગંધક, કાળાં મરી, પીપેરો, સુંઠ, સિંધવખાર, જવખાર, લવંગ, એ સર્વને બરાબર લઇ બારીક વાટી લીંબુના રસમાં દિન ૧૦ ખલ કરવો, પછી તેની રતી ૧ પ્રમાણની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ પ્રતિ દિન ખાય, તો ભૂખ ધણી વધે ૧૭. અથવા હરડાની ઢાલ ૬ ભાગ, પીપેરો ૪ ભાગ ચિત્રક ૨ ભાગ, સિંધવખાર ૨ ભાગ. એ સર્વનું બારીક ચુર્ણ કરી ટંક ૨૫ પાણી સાથે રોજ લે, તો અજીર્ણ જાય અને ભુખ લાગે ૧૮.

આજીર્ણ કંટક રસ-સેકેલો ટંકણુ ખાર ટંક ૨૫, પીપેરો ટંક ૨૫, સોધ્યો વચ્છનાગ ટંક ૨૫, હિંગળો ટંક ૨૫, કાળાં મરી ટંક ૨૫, એ સઘળાં ઓસડોને બારીક વાટી લીંબુના રસમાં દિન ૧૦ ખલ કરવો, પછી એની મટર પ્રમાણે ગોળી ૧ તથા ૨ પાણી સાથે ખાય, તો તત્કાળ અજીર્ણ અને વિશ્લેષિકા દૂર થાય. આ અર્જીર્ણ કંટક રસ છે ૧૯. અથવા

કબ્યાદિ રસ-સોધ્યો વચ્છનાગ ટંક ૨૫, સેકેલો ટંકણુ ખાર ટંક ૨૫, કાળાં મરી ટંક ૨૫, સિંધવખાર ટંક ૨૫, એ સઘળાંને બારીક વાટી, પછી એમાં આદાનો રસ શેર ૧૫ મુકવો (શેષાવો), તથા દહીંને બાંધી એનું પાણી શેર એક એમાં સોસાવી દેવું તથા લીંબુનો રસ ૫

• આ કબ્યાદિ રસમાં સોધ્યો વચ્છનાગ પારાના વજન પ્રમાણે મેળવે તો બહુ ગુણુ કરે છે. તે સોધવાની વિધિ લખીએ છીએ-પ્રથમ તેલીઆ ભતનો વચ્છનાગ તોડા ૭ લેવો પછી તેના નાના નાના કકડા કરી બારીક કપડામાં પોટલી બાંધીને ડોળાયત્રમાં ધરવી, તેમાં ગાયનું દૂધ નાંખી પકવવી, પછી ઠાંડી લેવી એટલે શુદ્ધ થાય છે, પછી એને છાંયડે મુકવી લેવા.

ડાલ
(ચુલો)

જુ શેર એક એમાં સુકવી દેવો. પછી એની ગોળી રતી ૨ ને પ્રમાણે બાંધી ગોળી ૧ પ્રતિ દિ
ન પાણી સાથે લે, તો અજીર્ણ તત્કાળ દૂર થાય, અને એનું સેવન કરે, તો આશ્રમનો રોગ, ઉ
દર રોગ, ગોળોશિયો, શુળ એ સધળા રોગ દૂર થાય અને ભૂખ વધે. આ ક્રવ્યોદિ રસ છે
૨૦. અથવા

કૃપાદિ ચૂર્ણ-દાહચિની ટંક ૧૦, ધત્તાયત્રી ટંક ૧૦, લવંગ ટંક ૧૫, શેકેલો ટંકણુખાર
ટંક ૧૦, ચિત્રક ટંક ૧૦, કાળાં મરી ટંક ૫, સિંધવખાર તોલા ૧૦ બાર, એને બારીક વા
ટી ટંક ૧ ના પ્રમાણમાં ગરમ પાણી સાથે લે, તો તત્કાળ અજીર્ણ નય, આ પણુ
ક્રવ્યોદિ ચૂર્ણ છે ૨૧. આ સર્વ ઉપાય વૈદરહસ્યમાં લખ્યા છે. અથવા

દુધા સાગર રસ-સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, ત્રિકળા, પાંચે ખાર, સેકેલો ટંકણુખાર, જવ
ખાર, સાજીખાર, પારો, સોધ્યો ગંધક, સોધ્યો વચ્છનાગ એ સર્વને બરાબર લઇને પ્રથ
મ પારા ગંધકની કાજળી કરી, એ કાજળીમાં બાકાનાં સર્વે એસડોને આદાના રસના પુટ
૭ દઇને રતી ૧ પ્રમાણની ગોળી બાંધી ગોળી ૧ તથા ૨ લવીંગના કવાયત્રી સાથે લે, તો અ
જીર્ણ તત્કાળ નય અને ભૂખ વધે. આ દુધાસાગર રસ છે ૨૨. અથવા

અમૃત હરિતકી-મોટી હરડે નંગ ૧૦૦ લઇને ગાયત્રી હાસમાં બિડાળવી; પછી એ હર
ડેની ગોટલી કાઢી એ હરડેમાં જે એસડો બરવાં તે લખીએ છીએ) સુંઠ, કાળાં મરી, પી
પર, ચવક, ચિત્રક, દાહચિની, પાંચેખાર, શેકેલીહિંગ, જવખાર, સાજી, બંને જૃં, અજ
ગોદ, નસોતર, એ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી લીંબૂના રસના પુટ દેવા, અને એની
બરાબર એમાં ચૂકો મેળવીને પેલી હરડેમાં બરવાં. પછી એને તડકે સુકવી હરડે ૧ પ્રતિ
દિન ખાય, તો અજીર્ણ ૧ હરડેથી નય. અને મંદાગ્નિ, બિદર રોગ, ગોળો, શૂળ, સંત્રહણી,
બંધકોષ, આક્રોશ, આમવાત, એ સધળા રોગને આ હરડે દૂર કરી ભૂખ ધણી વધારે છે ૨૩.
આ અમૃતહરિતકી છે. અથવા

લવંગામૃત ગુટિકા-કાળાં મરી ટંક ૭, અજમો તોલા ૯ બાર, ચિત્રક તોલા ૯ બાર,
પીપર ટંક ૭, સંચળખાર ટંક ૨૧, સાંબરો. લણુ ટંક ૨૧, સિંધવખાર ટંક ૨૧, પારો
તોલા ૫, બારસોધ્યો ગંધક તોલા ૫ બાર, પીપરીનળ તોલા ૯ બાર, સુંઠ તોલા ૧૦ બા
ર, હરડેની છાલ તોલા ૧૦ બાર, બેહુકાંની છાલ ટંક ૫, જૃં તોલા ૪ બાર, ચવક ટંક
૫, આ સર્વથી અર્ધાં લવંગ લઈ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, પછી એ કાજ
ળીમાં બાકાનાં એસડોને બારીક ત્રાટી કાજળીમાં મેળવી આદાના રસના પુટ ૧૦ દેવા. એ
સર્વની બગાળ ચૂકો મેળવી માસા બે પ્રમાણની ગોળી કરી ગોળી ૧ પાણી સાથે ખાય,
તો અજીર્ણ તત્કાળ નય, અને એનું સેવન રોજ કરે, તો ભૂખ ધણી વધે, અને સર્વ રોગ
માત્ર એથી દૂર થાય, અને શરીર પુષ્ટ કરે આ લવંગામૃત ગુટિકા છે ૨૪. આ સધળા ઉપાય
વૈદવિનોદમાં લખ્યા છે. અથવા

રાજ વલ્લભ ચૂર્ણ-દાહચિની ટંક ૫, લવીંગ ટંક ૧૦, બંને જૃં ટંક ૧૦, સુંઠ ટંક

- ચૂકો ના મળે તો કઠોડી નાંખવી.
- ઉપર કહી જે અમૃત હરિતકી તે બિલ્લમ મોટી હરડે નંગ ૧૦૦ લઈ તેને મંદ આં
અથી હાસમાં પકવવી. પછી તેથી ગોટલી તળવીજથી કાઢવી તે એમ કે, હરડે આખી
સાખત રહે. પછી તેમાં એસડોનો મસાલો ખૂબ ડાખીને બરવો અને ઉપર દોરા બાંધવા.

૧૦, કાળાંમરી ટંક ૫, અન્નમોદ ટંક ૫, હરડેની છાલ ટંક ૫, તમાલપત્ર ટંક ૫, ડાંસરા ટંક ૧૦, સિંધવખાર ટંક ૨૦, સંચર ટંક ૨૦, નસોતર ટંક ૩૫, સોનામુખી શેર ૦૧ દાડમના દાણા શેર ૦૧. એ સધળાંને બારીક વાટી લીંબુના રસના પુટ ૧૦ દેવા, પછી એ સર્વ બરાબર ચૂકો મેળવી સૂકવી જાપતાથી અમૃત વાસણમાં ભરી મૂકવું. પછી ટંક ૧ પાણી થી લે, તો અજીર્ણ તત્કાળ મટી જાય. અને એનું સેવન કરે, તો બંધકોષ, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, ગોબો, ક્ષિયો આદિ સર્વ રોગોને આ દુર કરે છે. આ ચુર્ણનું નામ રાજ વલ્લભ ૨૫. અથવા હરડાની છાલ, પીપર, સંચરખાર, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક ૨૫, ગરમ પાણીથી લે, તો આશરા આદિ સર્વ અજીર્ણ જાય ૨૬. અથવા કાળીદાખ, હરડેળ સાકર, એ ત્રણેને બરાબર લઈ મધમાં ટંક ૨ પ્રમાણની ગોળી બાંધી ગોળી ૧ પાણી સાથે લે, તો અજીર્ણ જાય; એ વૃંદ નામે ગ્રંથમાં લખ્યા છે ૨૭; અથવા

જરકાદિ ચુર્ણ-જર, સંચર, સુંઠ, મરી, પીપરો, સિંધવખાર, અન્નમોદ, શેકેલીહિંગ, હરડેળ, એ સધળાં તોલા તોલા બારના પ્રમાણમાં, અને નસોતર તોલા ૮ બાર લઈને બારીક વાટી ચુર્ણ કરી ટંક ૨ ગરમ પાણી સાથે લે, તો તત્કાળ અજીર્ણ જાય, અને લુપ્ત લાગે આ જીરકાદિ ચૂર્ણ છે. એ જોગતરંગિણીમાં લખ્યું છે. ૨૮.

અન્નમોદાદિક ચુર્ણ-અન્નમોદ, હરડાંની છાલ, ચિત્રક, લવંગ, દાલચિની, સિંધવખાર, એ સધળાંને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક ૨. પાણી સાથે લે, તો અજીર્ણ જાય, અને લુપ્ત વધે. આ અન્નમોદાદિક ચૂર્ણ છે ૨૯. એ સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યાં છે. અથવા

ગંધક વટી-સોધ્યો ગંધક તોલા ૫ ભાર, ચિત્રક ટંક ૨૫. કાળાં મરી ટંક ૨૫, પીપર ટંક ૨૫, સુંઠ ટંક ૫, જવખાર ટંક ૨૫, સિંધવખાર ટંક ૧૫, સંચર ટંક ૧૫, સાંભરો લુણ ટંક ૧૫, એ સર્વને ક્રીણાં વાટી લીંબુના રસમાં ૭ દિવસ ખસ કરી ટંક ૧૫ ના પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળી ગોળી ૧ પાણી સાથે લે, તો અજીર્ણ, શુળ્ક, આમના દોષ, ગોબો, આશરો, આદિ સધળાં તત્કાળ, દૂર થઈ જાય, આ ગંધક વટી છે ૩૦. આ સર્વ સંગ્રહમાં લખી છે. ઇતિ મંદાગ્નિ અને અજીર્ણના ઉપાય સંપૂર્ણ.

વિશુચિકાના ઉપાય

જરકાદિ (ચુર્ણ)-એક કળીવાળા લસણનાં જીંડવાં, જર, સોધ્યો ગંધક, સિંધવખાર, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપરો, શેકી હિંગ. એ સધળાંને બરાબર લઈ ખસમાં બારીક વાટી લીંબુના રસના પુટ ૫૦ દેવા પછી એની ગોળીઓ નાના બોરના પ્રમાણમાં કરી ગોળી ૧ પાણી સાથે આપે, તો વિશુચિકા તત્કાળ જાય, અને અજીર્ણ મટે, લુપ્ત લાગે ૩૧. એ જીરકાદિ છે અથવા સંજીવની ગુટિકા-વાવડીંગ, સુંઠ, પીપરો, હરડેળ, આમળાં, બેહેડાં, વજ, ગોબો, સોધ્યાભિલામા, સોધ્યો વચ્છનાગ, એ સધળાંને બરાબર લઈ, ખસમાં બારીક વાટી ગાયના મૂત્રમાં દિન ૧ ખસ કરીને ૨૨ી આદાના રસમાં દિન ૧ ખસ કરવો પછી ગોળી ૨તી ૧ ના પ્રમાણમાં બાંધી ગોળી ૧ આદાના રસ સાથે અજીર્ણ વાળાને આપે, તો અજીર્ણ જાય, અને ગોળી ૨ આપેતો વિશુચિકા જાય, અને ગોળી ૩ આપેતો સાપડું કરડું મટી જાય, અને ગોળી ૪ આપેતો સંજીવની જાય; એ સંજીવની ગુટિકા છે ૩૨.

અગ્નિકુમાર રસ-શેકલો ટંકણુખાર ટંક ૫, પારો ટંક ૫, સોધ્યો ગંધક ટંક ૫, સોધ્યો વચ્છનાગ ટંક ૫, પીળી દ્રાડીની રાખ ટંક ૨૫, સાજીખાર ટંક ૨૫, પીપરો ટંક ૨૫, સુંઠ ટંક ૨૫, કાળાં મરી ટંક ૨ ભાર. પ્રથમ પારા ગંધકની કાઢળી કરવી; પછી એ સર્વે ઝોસડોને જંભીરી લીંબુના રસમાં દિન ૮ ખલ કરી રતી ૧ ના પ્રભાતમાં ગોળી બાંધી ગોળી ૧ વિશ્વચિકા વાળાને આપે, તો વિશ્વચિકા તત્કાળ સારી થાય. આ અગ્નિકુમાર રસ છે, ૩૩, અથવા આકડાનાં પાનનો રસ સેર ૧, ધંતૂરાનાં પાનનો રસ સેર ૧, ધોરીઆતું દુધ સેર ૧, સરગવાનાં મૂળનો રસ સેર ૧ ઉપલેટ તોલા ૮ ભાર, સિંધવખાર તોલા ૮ ભાર, તેલ શેર ૧. કાંજીનું પાણી શેર ૪, એ સઘળાંને એકઠાં કરી કઢાઈમાં મધુરી આંચથી પકવવાં. બ્યારે રસ માત્ર બળી જાય અને તેલ રહી જાય, ત્યારે ઉતારી એ તેલનું મર્દન કરે, તો વિશ્વચિકા, અને પક્ષધાત એ બંને જાય ૩૪. એ સર્વ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યું છે, અથવા

કાયકીનું મૂળ, અંગેડીનું મૂળ, લીમડાની છાલ, ગળો, કુડાની છાલ, એ સર્વને બરાબર લઈ ટંક ૨૫ નો ઉકાળો કરી દિન ૩ લે, તો વિશ્વચિકા જાય ૩૫. અથવા હરડેદળ, વજ, સેકેલી હિંગ, ઈન્દ્રજવ, ભાંગરો, સંચળ, અતિવિખની કળી, એ સર્વને બરાબર લઈ બાકીક વાટી રાં. ટંક પાણીથી લે, તો વિશ્વચિકા જાય, ૩૬. અથવા ઇલાઈચી માસા ચાર, લવંગ માસા ૪, અફીણુ માસો ૧, જયફળ માસા ૧૦ એએને બારીક વાટી ગરમ પાણી સાથે લે, તો વિશ્વચિકા તત્કાળ જાય ૩૭. અથવા ચુકાને ઉકાળીને તેનો શેર ૧ રસ કાઢી તેમાં સિંધવ ટંક ૫, ઉપલેટ ટંક ૧૦, તેલ શેર ૦, એ સઘળાંને એકઠાં કરી મંદાગ્નિથી પકવવાં, તે એમ કે બ્યારે રસ માત્ર બળી જાય, અને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી એ તેલનું મર્દન કરે તો વિશ્વચિકા દૂર થાય ૩૮. અથવા જવનો લોટ તોલા ૮ ભાર, જવખાર ટંક ૫ ને છાસમાં સી જવી ગરમ ગરમ ભેપ કરે, તો પેટનું શૂળ, વિશ્વચિકા, તથા તેનું શૂળ, દૂર થાય ૩૯. અથવા કડવા તેલનું ગરમ ગરમ મર્દન કરે, તો કૂખનું દરદ દૂર થાય ૪૦. અથવા વિશ્વચિકામાં તરસ ધણી લાગે, તો લવંગનો ઉકાળો આપવાથી તરસ દૂર થાય ૪૧. અથવા વિશ્વચિકા ધણી વધે, તો તેના પસવાડામાં ડામ દે, તો વિશ્વચિકા દૂર થાય ૪૨. અથવા બિન્નેરાનું મૂળ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર, હળદર, કાયકીનાં બીજ (કાયકાં) એને બરાબર લઈ કાંજીના પાણીમાં બારીક વાટી અંજન કરે, તો વિશ્વચિકા જાય ૪૩. એ ઉપાય સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યા છે. ઇતિ વિશ્વચિકાના ઉપાય સંપૂર્ણ.

અલસ વિલંબિકાના ઉપાય.

સાખુ ટંક ૬, મોરચૂ ટંક ૧, એને પાણીમાં બારીક વાટી ગુદામાં લગાવે, તો તત્કાળ બંધ છુટે, અને અલસ વિલંબિકા જાય ૪૪. અને દારૂહળદર, ચોખ, કુટ, વરીઆળી, હિંગ, સિંધવખાર, એને બરાબર લઈને કાંજીના પાણીમાં બારીક વાટી ગરમ કરી પેટે લેપ કરે, તો અલસ વિલંબિકા દૂર થાય ૪૫. જવનો આટો સેર ૦ = (નવટંક) એમાં સાજીખાર તોલા ૫ ભાર, નાંખી પકવીને કૂખે ગરમ ભેપ કરે, તો વિશ્વચિકા અને અલસ વિલંબિકા દૂર થાય ૪૬.

ઇતિ વિશ્વચિકા અને અલસ વિલંબિકાના ઉપાય સંપૂર્ણ.

કૃમિરોગ.

કૃમિ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-પ્રથમ કૃમિ એ પ્રકારના છે. એકતો બહારના ૧, બીજા બી

તરના ૨, બહારવાળાનો જન્મ ૨ જગાએ છે. એકતો ઝાડાથી બપોળે ૧, બીજો પરસેવાથી, જન્મ જી, લીખ, ચામજી.

ભીતરના કૃમિની ઉત્પત્તિ-અજીજીમાં ભોજન કરે. અને રોજ મીઠું, ખાટું પાતળું ખાય; અને ભોજન કરીને પરિશ્રમ કરે નહીં, તથા દહાડે સુએ, અને વિરહ ભોજન કરે, તે પુરૂષને પેટમાં કૃમિઆ પડી જાય છે, એ કૃમિઆ ગિ'ડોલા વગેરે ૨૦ પ્રકારના છે.

જેના પેટમાં ગિ'ડોલા વગેરે કૃમિયા પડી ગયા હોય તેનાં લક્ષણ-તાવ થઇ આવે શરીરનો રંગ બદલાઇ જાય. પેટમાં શુળ આવે, હૈડું દુખે. ઉલટી અને બ્રમ થઈ આવે. ભોજનમાં અશ્વિ અતિસાર થઈ આવે. એ લક્ષણ જોને થાય તેને જાણવું કે પેટમાં કૃમિયા ગિ'ડોલા છે ૧.

કૃમિરોગને દુર કરવાના ઉપાય

ખુરાસાણી અજમો ટંક રાા વાસી પાણી સાથે દિન ૭ લે, તો પેટના કૃમિઆ ઝાડા વાટે નીકળી જાય ૨. અથવા ટંક ૧૧ પલાસ પાપડાને પાણીમાં વાટી મધ ટંક રાા નાંખી દિન ૫ પી-એ તો પેટના કૃમિયા જાય ૩. અથવા વાવડીંગ ટંક રાા બારીક વાટી રોજ દિન ૭ મધ સાથે લે, તો પેટના કૃમિયા જાય ૪. અથવા વાવડીંગ, સિંધવખાર, હરડેદળ, જવખાર, એ સર્વને બરાબર લઇ બારીક વાટી ટંક રાા, છાશ સાથે દિન ૭ પીએ, તો પેટના કૃમિયા નીકળી પડે ૫. અથવા ટંક ૧૦ લીમડાના પાનના રસમાં ટંક ૧ સંચળ મેળવીને દિન ૭ પીએ, તો પેટના કૃમિયા જાય ૬. અથવા પારો ટંક ૧, સોધ્યો ગંધક ટંક ૨, ખુરાસાણી અજમો ટંક ૩, બકામ લીમડીના ફળ ટંક ૪, પલાસ પાપડો ટંક ૫, એ સર્વને બારીક વાટી ટંક રાા, મધ ટંક ૫. સાથે રોજના દિન ૭ ચાટે; તો પેટના કૃમિયા જાય ૭. આ સર્વ ઉપાય સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યા છે અથવા નાગરમોથ, ત્રિકુળા, દેવદાર, સરગવાનું મુળ, એ સઘળાંને બરાબર બ્યારે ખાંડી ટંક ૫, નો ઉકાળો દિન ૭ લે, તો પેટના કૃમિયા જાય ૮. અથવા વાવડીંગ, સિંધવખાર, કુલાવેલી હિંગ, પીપેરો, કંપોલો, સંચળ; એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાા, ગરમ પાણી સાથે દિન ૭ લે તો પેટના કૃમિયા જાય ૯. એ સર્વ વૈદ્ય વિનોદમાં લખ્યા છે.

માથામાં જી, લીખ. પડી ગઇ હોય તેને દુર કરવાના ઉપાય-ધંતુરાનાં પાનના રસમાં અથવા નાગરવેલનાં પાનના રસમાં પારો મેળવીને વાળમાં જી પડી હોય ત્યાં લેપ કરે; તો જી, લીખ, મરી જાય ૧.

ગુદામાં ચામજી પડી ગઈ હોય તેના ઉપાય-લસણ, મરી, સિંધવખાર, હીંગ, એ સર્વને બરાબર લઈ પાણીમાં વાટી ગુદામાં લેપ કરે તો ચામજી જાય ૧. અથવા મહુડાનાં ફુલ. વાવડીંગ, કરિહારીનું મુળ. મીંઢળ, સંચળ, રાજ, વીરજીવાળો, કોષ્ટ, ભીલાંમા, લોખાન; એ સર્વને બરાબર મેળવી ધુણી દે, તો મચ્છર, માંકણ, ચામજી, એ સર્વ ધરમાંથી બહાર જતાં રહે ૨. એ વૈદ્ય રહસ્યમાં, તથા વૈદ્ય વિનોદમાં લખ્યાં છે. ઇતિ શ્રીકૃમિ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને ઉપાય સંપૂર્ણ.

પાંડુ, કમળો, હલીમક રોગો.

પાંડુ રોગ.

પ્રથમ પાંડુ એટલે પીંડ રોગ ચાંચ પ્રકારથી ઉપજે છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, માટી ખાવાનો ૫.

પાંડુ રોગની ઉત્પત્તિ-ધણા ખેદના કરવાથી, ધણી ખટાસના ખાવાથી. દહાડે સુવાથી. ધણી જીખો વસ્તુઓ ખાવાથી (એટલા પ્રકારની વસ્તુઓ સેવવાથી) વાયુ, પિત્ત, કફ, પુરુષના લોહી ને અગાડી શરીરની ચામડી પીળી કરી દે છે ૧.

પાંડુ રોગના પુરૂ રૂપનાં લક્ષણ-ચામડી ફાટવા લાગી જાય, શરીરમાં પીડા થાય, માટીખા વાની ઇચ્છા રહે, આંખો ઉપર કંઈક સોજે હોય. મુત્ર, પીળાં હોય, અન્ન પચે નહીં. એ લક્ષણ જોને થાય તેને વૈદ્ય અતારી દેકે તમને પાંડુરોગ થશે. એ પાંડુરોગને લોકીકમાં પંડ્ય અથવા પીળાચો પણ કહે છે.

વાયુના પાંડુ રોગનાં લક્ષણ-જેની ચામડી, મુત્ર, નેત્ર, લુખાં અથવા કાળાં. અથવા લાલ હોય. અને શરીરમાં કંપારો. પીડા આદિ અને ભ્રમાદિક થાય, તો વાયુનો પાંડુ રોગ જાણીયે ૧.

પિત્તના પાંડુ રોગનાં લક્ષણ-મળ, મૂત્ર, નેત્ર, જેનાં પીળાં હોય, શરીરમાં દાદ, તરસ, અને તાવ પણ હોય; અને ઝાડો પાતળો ઉતરે. શરીરની ચામડી પીળી થાય, ત્યારે જાણવું કે પિત્તનો પાંડુ રોગ છે ૨.

કફના પાંડુ રોગનાં લક્ષણ-મોઢેથી કફ નીકળે, શરીરમાં સોજે હોય. તંદ્રા, આળસ, અને શરીર ભારે થાય. ચામડી, મૂત્ર, નેત્ર, ઘોળાં થાય, તો કફનો પાંડુ રોગ જાણીયે ૩.

સન્નિપાતના પાંડુ રોગનાં લક્ષણ-કરેડી માટી ખાવાથી વાયુનો કોપ થાય છે. અને મીઠી માટી ખાવાથી કફનો કોપ થાય છે. પછી એ ખાધેલીજ માટી સાથે ધાતુઓને તથા ખાધેલા ભોજનને લેખાં કરી નાખે છે. પછી એજ (ખાધેલી) માટી પેટમાં બગડીને પાકી થઈ નસોને પુલાવી દે છે, અથવા વહેતો રસ બંધ કરી દે છે, ત્યારે સધળી ઇંદ્રીઓનું બળ જતું રહે છે. અને શરીરનું વીર્ય તથા પ્રાક્રમ પણ જતાં રહે છે. ચારે પેટમાં ખાધેલી માટી શરીરની ચામડીને પીળી કરીને બળ, વર્ણ, અગ્નિ એનો નાશ કરે છે. ત્યારે તેને તંદ્રા, તથા આળસ, સ્વાસ, કાસ, શૂળ, હરસ, અરિચિ, અને આંખો, પગ, પેટ, ઇંદ્રી, (લીંગ) એટલા અંગપર સોજે થાય; પેટમાં કૃમિયા, અતિસાર, તથા ઝાડો, કફ, લોહિ, આદિથી મળેલા, હોય, એ સધળાં લક્ષણ થાય તો માટી ખાવાનો પાંડુરોગ જાણીયે ૪.

પાંડુરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ-શરીરનું લોહી જતું રહે. શરીર ઘોળું થઈ જાય. દાંત, નખ, નેત્ર પીળાં થઈ જાય. અને સર્વે પદાર્થો જોને પીળા પીળા દેખાય, અને સધળા શરીરમાં સોજે, તથા અતિસાર, અને તાવ પણ થઈ આવે. એવો પાંડુરોગ હોય તો એ રોગી મરી જાય.

ક્રમજો

ક્રમજો રોગનાં લક્ષણ-જે પાંડુ રોગી અરમ વસ્તુઓ ધણી ખાય છે તેનું પિત્ત, લોહિ અને માસને દબ કરે છે. અને નેત્ર, ચામડી, નખ, મોં, આદિ અંગ હળદરના રંગ સરખાં પીળાં કરી દે છે. અને મળ મૂત્ર, રૂધિર જેવાં ઉતરે છે; દેહકાના વર્ણો જેવો થઈ જાય. ઇંદ્રીઓનું બળ જતું કહે; દાહ થઈ આવે, અન્ન પચે નહીં, દુર્બળતા અને અરિચિ થાય. એ લક્ષણ થાય તો ક્રમજો રોગ જાણીએ.

હૃલીમક રોગનાં લક્ષણ-જે પાંડુરોગીને વાયુ, પિત્ત, વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઈ જાય; તથા બળ ઉત્સાહ જતાં રહે, તથા તંદ્રા, મંદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ,

તરસ, અરિચિ, બ્રમ એ સર્વ યદ્ય આવે; સ્ત્રી સંગ પ્યારો લાગે નહી. અંગમાં પીડા યામ. તો હલીમક રોગ જાણીએ ૨.

પાંડુ રોગના ઉપાય.

લોહસારને ગાયના મૂત્રમાં દિન ૭ પકવવો, પછી બારીક વાટી પાણીથી ટંક, ૧ ગોળ સાથે દિન ૧૫ સુધી લે. તો પાંડુરોગ જાય ૧. અથવા મંદુરને ગાયના મૂત્રમાં પકવી ટંક ૧ ગોળની સાથે દિન ૫૫ ખામ, તે પાંડુરોગ જાય ૨. અથવા

પુનર્નવાદિ મંદુર રસ—સાટીનું મૂળ, નસોતર, સુંઠ, મરી, પીપેર, વાવડીંગ, દારૂદળદર, નિત્રક, કડુ, હળદર, ત્રીણા, દંતી, ચવક, ઈંદ્રજવ, કડુ, પીપરીમૂળ, નામરમોયો, કાકડ સિંગુ, કરમાળીઅજ્ઞમો, કાયફળ, એ સઘળાં ઓસડો તેલા ચાર ચાર બાર લઈ બારીક વાટી એ મંદથી ગમણું મંદુર મેળવવો. પછી એ સર્વને આઠઘણા ગાયના મૂત્રમાં પકવીને ગોળી ટંક ૧ ના પ્રમાણની આંધાં ગોળી ૧ ગાયની છાસમાં મેળવીને દીન ૧૫ લે, તો અસાધ્ય પણ પાંડુરોગ જાય અને કમજો. હલીમક, સ્વાસ, કાસ, રાજરોગ, તાવ, સોજો, શુળ, શિયો, આંધરો, હરસ, સંગ્રહણી, કમિરોગ, વાતરક્ત કોઠ, એ સઘળા રોગોને એ દૂર કરેછે. આ પૂનર્નવાદી મંદુરરસ છે ૩. અથવા

નવાયસ મૂર્છા—હરડેની છાલ ટંક ૫, પીપેર ટંક ૫, બેહડાંની છાલ ટંક ૫, આમળાં ટંક ૫, સુંઠ ટંક ૫, કાળાંમરી ટંક ૫, નામરમોય ટંક ૫, વાવડીંગ ટંક ૫, ચિત્રક ટંક ૫, લોહ ભસ્મ તોલા ૧૮ બાર, એ સઘળાંને બારીક વાટી તેમાં લોહસાર મેળવી રતી ૯ લઈ મધ સાથે. અથવા ધીની સાથે. અથવા ગાયની છાસ સાથે. અથવા ગામના મૂત્રની સાથે લે તો પાંડુ રોગ, સોજો, અગ્નિમંદ, હરસ, અરિચિ, એ સઘળા રોગોને દૂર કરે. ખાવાનું આ પ્રકારે છે કે, પ્રથમ પેહુલે દહાડે એને રતી ૨ ખાવી, પછી રોજ બપોરે રતીને હિસાબે ૧૮ રતી સુધી વધારતા જવું. આ નવાયસ મૂર્છા છે ૪.

અથવા અરડુસો, ગળો લીમડાની છાલ ત્રિફળા, કરીયાતું, કડુ, એ સર્વને બરાબર લઈ જો ખાંડીને ટંક ૨૦ નો ઉત્તજો કરી મધ મેળવી દીન ૧૦ લે, તો પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમજો, હલીમક આ સર્વ રોગોને એ દૂર કરે છે ૫. અથવા ત્રિફળાના રસ, અથવા ગળોના રસ, અથવા દારૂ હળદરના રસ, અથવા લીમડાના રસમાં મધ મેળવી દિન ૧૦ પીએ. તો પાંડુરોગ કમજો, હલીમક, એ સર્વ રોગ જાય ૬. અથવા * દડધત્રનો રસ આંખમાં આંજો, તો પાંડુ રોગ, કમજો, હલીમક, એ રોગ દૂર થાય ૭. એ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

અષ્ટા દશાંગ અવસેહુ—કરીઆતું, કડુ દેવદાર, નામરમોયો, ગળો, પડોળ, ધમાસો, પિત્ત પાપડો, લીમડાની છાલ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેર, ચિત્રક, ત્રિફળા, વાવડીંગ, એ સર્વ ઓસડોને બરાબર લઈ બારીક પીસી, એની બરાબર એમાં લોહસાર મેળવી ટંક ૧. મધ સાથે, અથવા છાસ સાથે પ્રતિદિન ખાય, તો પાંડુરોગ, કમજો, હલીમક, સોજો, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત હરસ, આમળાત, ગળો કોઠ, આ સઘળા રોગોને આ અષ્ટા દશાં

* દડધત્ર નામે ઔષધિ છે. જેને રાજસ્થાનનારવાડ માં દડધલ અથવા કુકરડી કહે છે. જેને સિંગો ઉરથી લાસ, નિચેથી ધોળી આવેછે. અને સિંગોમાં બીજ કાળાં અને નાનાં બારીક હોય છે. જેનાં પાન તીખાં તીખાં, કારો ઉપર કાકરવાળાં, નિચેથી ગોળ હોય છે. અને મારવાડ દેશમાં દડધત્રનું શાક કરે છે, અને કઢી પણુ કરે છે. કુકરડી અથવા દડધલ પ્રસિદ્ધ છે.

ગ અવલેહ દૂર કરે છે ૮. આ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યો છે. અથવા કડવી તૂંબડીના ગર્ભના રસનો નાશ આપે, તો તત્કાળ પીળીઓ દૂર થાય ૯.

અને પાંડુરોગ વાળાએ જવ, ધજી, ચોખા, મગ, તુવેર, મસૂર, એ અનાજને ખાવાં ૧૦.

હિત શ્રીમ-મહારાગધિરાજ મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રીસવાઈ પ્રતાપ સિંહજી વિરચિતે અમૃત સાગર નામ ગ્રંથે અજીણું મંદાગિન, બસ્મક, વિશ્વચિકા, અલસ, વિલંબિકા, કૃમિરોગ, પાંડુ રોગ એઓની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ ચતુર્થ સ્તરંગ સમાપ્ત ૪.

તરંગ ચોથું સમાપ્ત.

તરંગ પ મું

*રક્ત પિત.

રક્તપિત્તની ઊત્પત્તિ લક્ષણ-ધણા તરકામાં રહેવાથી-ધણા ખેદથી-ધણા આલવાથી-ધણા મૈથુન તથા સોયથી-તીખી; ગરમ, ખારી, કડવી, વસ્તુઓ તથા લૂણ ખટાસના ખાવાથી -પિત્ત દગ્ધ થઈને શરીરના લોહિને દગ્ધ કરે છે. ત્યારે તેનું લોહિ બે પ્રકારથી પ્રવર્તે થાય છે. એક જી પર, બીજી નીચે. જી પર તો નાક, નેત્ર, કાન, મોંઢામાં; અને નીચે લોંગ, યોની, ગુદામાં થઈ ને પ્રવર્તે થાય છે અને જ્યારે ધણું લોહિ કુષિત થાય, તો સર્વ વાળમાં પ્રવર્તે થાય છે.

રક્ત પિત્તનું પૂર્વ રૂપ—અંગમાં પીડા તથા ઉલટી થાય, ઠંડું સારું લાગે, માંડામાંથી ધુ માડો નીકળે, અને મોંઢામાંથી લોહી આવે, તો જાણવું કે રક્તપિત્ત થશે.

કફના રક્ત પિત્તનાં લક્ષણ—શીતળ, જડું, પીળું, ચીકણું, મોરનાં પીંછાં શરખું લોહી હોય, તો કફનો રક્ત પિત્ત જાણિયે ૧.

વાયુના રક્ત પિત્તનાં લક્ષણ—કાળું, શીથ્વસમેત જીણી ધારથી લુપ્ત લોહી હોય તો વાયુ નો રક્ત પિત્ત જાણિયે ૨.

પિત્તના રક્તપિત્તનાં લક્ષણ—કાયાના કાઠા સમાન કાળું, ગાયના મૂત્ર, તથા સાદી સરખું ચીકણું લોહી હોય, તો પિત્તનો રક્તપિત્ત જાણિયે ૩.

ઉપર કહેલા ત્રણે જાતનાં સર્વ લક્ષણ લોહીમાં મળેલાં હોય, તો સંનિપાત્તનો રક્તપિત્ત જાણિયે ૪.

નાક મોંઢું આંખ કાનમાં થઈને લોહી જાય તો સાધ્ય જાણિયે, અને ગુદા, લોંગ, યોનીમાં થઈને જાય તો જાધ્ય જાણિયે; અને બંને માર્ગથી લોહી જાય; તો અસાધ્ય જાણિયે.

રક્તપિત્તના ઊપશ્વ-જેનું શરીર રોગોથી ક્ષીણ, તથા ધરડો તથા દૂર્બળ હોય-અને લાંબુ કરતો હોય, તો અસાધ્ય છે, અને કાસ, સ્વાસ, તાવ, ઉલટી, મદ્યુક્ત પાંડુ રોગના સરખી દા

* રક્તપિત્તનો રોગ અસાધ્ય છે જેથી હાય, પગ, નખ, કેશ, નાક, રોમરોમ, ગુદા, ઇન્દ્રી, યોની, એ માર્ગથી વાયુ, પિત્ત, કફથી બગડ્યાથી લોહિ અનેક પ્રકારના રંગ સાથે શરીરમાંથી નીકળવા લાગી જાય છે, અને શરીર બગડી જાય છે, તેથી એ રોગ વાળાને બિલાભા સંબંધી ઔષધિ જપતાથી આપે તો ધણો ગુણ કરે છે.

હ, મૂઠાં અને ઘેંચવાનની માફક લહેલ્ય શળ, તરસ અને અતિસાર વાળાની માફક બો જનમાં અરૂચિ થાય, તો ઉપદ્રવ જાણીએ. અને રક્ત પિત્તવાળાને આકાશ પશુ લાલ દેખાય, અને આંખ લાલ હોય, તથા લોહીના ઓડકાર આવે, તથા સર્વત્ર લોહી જેવું દેખાય, તો અ સાધ્ય જાણીએ.

રક્તપિત્તના ઉપાય

નાકશીર વાળાને મોઢામાંથી લોહી જાય તો, હરડે, ત્રિકુળા, નસોતર, ગરમાળો, એનો જીલ્લાળ આ પે, તો રક્તપિત્ત જાય, ૧. અને નીચલા માર્ગનો રક્તપિત્ત ઉગ્રી કરાવ્યાથી જાય છે ૨. અથવા વી રણુવાળો, કમળાકાકડી, અરકુસો, ગંગો, જેઠીમધ, મહુડાં, નાગરમોય, રક્તયંદન, ધાણા એ સર્વ એસડોને બરાબર લઈ જ્યારે ખાંડી ટંક રા નો ઉકાળો મત્ર નાંખીને લે, તો રક્તપિત્ત જાય ૩. અથવા મહુડો, લોદરકરસોત, ચાકની માટી, અરકુસો એ સર્વને બરાબર લઈ ટંક રા નો ઉકાળો, કરી મધ સાકર મેળવી દિન ૧૦ લે, તો રક્તપિત્ત જાય ૪. અથવા દરોના રસનો, અથવા દાડમના કુત્રના રસનો, અથવા ગરમાળાના રસનો, અથવા હરડેને ઠંડા પાણીમાં વાટી તેના ર સંતો નાસ આપે, તો નાકશીર વેહેવું દૂર થાય ૫. અથવા દરો અને આમળાને વાટી મસ્તકે લેન કરે, તો નાકશીર તત્કાળ બંધ થાય ૬. અથવા પાકાં ઊમરડાનાં ફળ, અથવા ખારેકો, અથ વા દરાખ એ મધથી ખાય તો રક્તપિત્ત જાય ૭. એ સર્વ વૈધ વિનોદમાં લખ્યા છે. અથવા

ધાણા, આમળાં, અરકુસો, દરાખ, પિત્તપાપડો. એ સર્વને બરાબર લઈ, પછી ટંક ૫ ઠંડા પાણીમાં બીજવી પાણીમાં વાટી ગાળી લઈ પીએ. તો રક્તપિત્ત, તાવ, દાહ, તરસ, શોષ, એ સર્વ જાય ૮. અથવા બોલ્લ વહ. વસંત માલતી રસ, પર્પરીરસ જે પાછળ લખ્યા છે તેથી પશુ નાકશી, સારી થાય છે ૧૦. અથવા કુંગળી પ્યાળ નારસ નો નાસ લે, તો નાકશીર બંધ થાય છે ૧૧. અથવા ૧૦૦ પાર્શ્વ એ ઘોએલા ધીનો મસ્તકે લેપ કરે તો નાકશીર બંધ થાય ૧૨.

કુખમાં ડાવલેહ-મોટું પાકું કોહોળુ લઈને તેના બીજ છોતરાં દૂર કરી પાણીમાં પકવી ઠંડું કરી જાડ લુમડા વડે તેનું પાણી ગાળને એ પાણીને જીલ્લાવાસણમાં રાખવું, અને કોહોળાને ક ઢાઢમાં ધી નાખી તળી લઈ બળે નહીં એવી રીતે કરવું. પછી એ કોહોળાના રસમાં (પાણીમાં) શાકરની ચાસણી કરી તેમાં પેત્રા તળી ખરા કરેલા કોહોળાને નાંખવું, અને પીપેર તોલા ૯ બાર, સુંઠ તોલા ૯ બાર છૂર તોલા ૯ બાર ધાણા ટંક ૫, તમાલપત્ર ટંક ૫, ઇલાયચી ટંક ૫, કાળાં મરી ટંક ૫. તજ ટંક ૫, વંશસોચન ટંક ૫. એ સર્વને બારીક વાટી શેર ૦૧ મધની સા થે તે ચાસણીમાં મેળવવાં. પછી એમાંથી તોલા ૪ બાર તથા તોલા આઠ બાર પ્રતિદિન ખાય. તો રક્તપિત્ત, જવર, તરસ, દાહ, પ્રદર, ક્ષીણતા, ઉગ્રી, સ્વરભંગ, કાસ, સ્વાસ, ક્ષય, એ સર્વ જા રોગોને આ કુખમાં ડાવલેહ દૂર કરી શરીરને પુષ્ટ કરે છે ૧૩. ઇતિ કુસ્માન્ડા વલેહ. અથવા

એલા દે ગુટિકા-ઇલાયચી. તમાલપત્ર વંશસોચન, તજ, દરાખ, પીપર. એ સર્વને એ એ તોલા બાર લઈ બારીક વાટી; શાકર તોલા ૪ બાર, જેઠી મધ તોલા ૪, દરાખ તોલા ૪ બાર, ખારેકો તોલા ૪ બાર, લઈ બારીક વાટી તેમાં મેળવી, મધમાં ટંક રા ની ગોળીઓ બાંધી એ ગોળી ૧ પ્રતિદિન ખાય તો રક્તપિત્ત સ્વાસ, કાસ, પિત્તજવર, હિયકી, મૂઠાં, મંદાગ્નિ, તરસ, જ સ્વાડાનું શળ, અરૂચિ, શોષ, સ્વરભંગ, ક્ષય, એ સર્વ રોગોને આ ચેલાદિ ગુટિકા દૂર કરે અને દેહને પુષ્ટ કરે છે. આ ચેલાદિ ગુટિકા છે. એ વૈધરહસ્યમાં લખ્યા છે. ઇતિ રક્તપિત્ત

ની ઊત્પત્તિ લક્ષણ. ઊપાય સંપૂર્ણ.

રાજરોગ તથા શોષ રોગ (કથ)

રાજ રોગ તથા શોષ રોગની ઊત્પત્તિ-રાજ રોગ પાંચ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતને ૪, ત્વદ્વયમાં ચોટ લાગવાનો ૫. અને શોષ રોગ છ પ્રકારના છે. એકતો અત્યંત સ્ત્રી સંગથી ૧, બીજો ધણા શોષથી ૨, ત્રીજો ગંભીરાદિક વૃણ તથા હુંયામાં ધણી ચોટ લાગ્યાથી ૩, ચોથો ધણા માર્ગના ચાલવાથી ૪. પાંચમો અત્યંત ખેદથી ૫ છઠો વૃક્ષાવસ્થાથી ૬. ઇત્યાદિ કારણોથી છ પ્રકારના છે.

રાજ રોગની ઊત્પત્તિ-મળ મૂત્ર તથા અથો વાયુનું રોકવું-વિર્યની ક્ષીણતા ઘણા-સાહસનું કરવું-સામર્થ્યથી બહાર (વધારે) કામના કરવાથી-કુ વખત અત્યંત ભોજન કરવું-ઇત્યાદિ કારણો રસ ને વહેવાની નાડીને રોકીને વીર્યને ક્ષીણ કરે છે. એ કારણથી એ રોગમાં કફ પ્રધાન છે. અને એ કફ ધણા સ્ત્રી સંગ કરવાથી ત્રિદોષ રૂપ રાજ રોગ થઇને પેદા થાય છે. અને તે રસને વહેવાની નાડીઓને રોકીને, તથા વીર્યને ક્ષીણ કરીને. પછી સાતે ધાતુઓને ક્ષીણ કરે છે. ત્યારે આ માણસ પ્રતિદિન સૂકાતો જાય છે. આ રાજ રોગની ઊત્પત્તિ છે.

રાજ રોગનું પૂર્વ રૂપ-સ્વાસ-અંગમાં પીડા-ખાંસીમાં કફ થુંકવો-તાળવાનો શોષ-ઊત્તરી-અગ્નિની મંદતા-પીનસ-ઉદરસ-અત્યંત નિંદ્રા-આંખમાં ઘોળાશ-માંસ ખાવાની, તથા મૈથુન કરવાની ઇચ્છા રહે. આ લક્ષણ માણસને થાય તો જાણીએ કે રાજરોગ પેદા થનારો છે ૧.

રાજ રોગનાં લક્ષણ-પસવાડામાં, તથા ખાંધોમાં સંતાપ-હાય પગમાં બળતરા-સર્વ અંગમાં તાવ રહે-આ લક્ષણ થાય તો રાજરોગ જાણીએ. અથવા ભોજન માત્રમાં અરચિ અને સ્વાસ, કાસ હોય-તાવ આવે-મોંમાં લોહી આવે-સ્વર ભંગ હોય. આ લક્ષણ હોય તો રાજરોગ જાણીએ ૨.

વાયુના રાજરોગનાં લક્ષણ-સ્વર બેદ, તથા શૂળ હોય-ખાંધો તથા પસવાડાં તણાય (સંકોચ)-આ લક્ષણો થાય તો વાયુનો રાજરોગ જાણીએ ૧.

પિત્તના રાજ રોગનાં લક્ષણ-તાવ, દાહ, અતિસાર, હોય-મોંમાં લોહી આવે, તો પિત્તનો રાજરોગ જાણીએ ૨.

કફના રાજરોગનાં લક્ષણ-માથું ભારે રહે-ભોજનમાં અરચિ, ઉદરસ થાય-કંઠથી બોલી શકાય નહીં, તો કફનો રાજરોગ જાણીએ ૩.

જે આ સર્વ ૧૧ અગીઆરે લક્ષણ બેગાં મળે, તો સન્નિપાતનો રાજરોગ જાણીએ ૪. ત્વદ્વયમાં ચોટ લાગવાથી પેદા થયો જે રાજરોગ તેનાં લક્ષણ-માથામાં પીડા. મોંમાં થી લોહીની ઉત્તરી શરીરમાં લૂખાશ હોય, તે રાજરોગી અસાધ્ય જાણીએ ૧-અથવા જે ની આંખો ઘોળી ઘોળી હોય-અત્રમાં અરચિ હોય-અને સ્વાસનો રોગ, તથા પ્રમેહ વધિ જાય-અને ધણું મૂત્ર તે રાજરોગી મૃત્યુવસ થાય છે ૨.

જે રાજરોગની અવધિ-સારા શાસ્ત્ર વેત્તા, સર્વ ઉપાય વગેરે ક્રિયામાં કુશળ અને ચતુર વૈદ્ય મળે-અને રાજરોગી તરૂણ, તથા ધનુવાન, તથા વૈદ્ય કહે તે કરે, તથા જીવેદ્રી હોય, તોપણ એક હજાર ૧૦૦૦ દિવસ સુધી જીવે. તે જીવરાંત જીવે નહીં.

કાંઈક સાધ્ય રાજરોગીનાં લક્ષણ—જેને તાવ હોય નહીં, અને બળવાન હોય—વૈદ્ય કંડ વી કરેડી આપધિ આપે તે પાઘ જાય—અને બૂખ જેની તિમ્મ હોય, અને શરીર પુષ્ટ હોય એવા રાજરોગીના ઉપાય કરવા જોઈએ ૧.

ધણા મૈથુનથી ઊત્પન્ન થયો જે શોષરોગ તેનાં લક્ષણ—લિંગેદ્રી તથા આંડમાં પીડ્યા હોય—અને મૈથુન કરવાની શક્તિ ન રહે—પછી હાડકાંનો નાશ થાય—અને પાછળ રાજરોગના જે ઉપદ્રવ કહેલા છે, તે પણ હોય—શરીર પીળું તથા ચિંતા ઝરત થઈ જાય—અને શરીર શીતળ હોય—એ લક્ષણ થાય ત્યારે જાણવું કે એને મૈથુન કરવાથી શોષરોગ ઉત્પન્ન થયો છે. અને શોષ કરવાથી જે શોષરોગ થાય છે તેનાં પણ એજ લક્ષણ છે. એમાં ૫કા વીયનો ક્ષય નહીં ૨.

જરા શોષીનાં લક્ષણ—કૃષ થઈને વીર્ય, બુદ્ધિ અને બળ એ જતાં રહે—શરીર કંપે—ભોજનમાં અરુચિ થાય—ઘોઘરં બોલે—કફ ધણો થુંકે—શરીર ભારે, પીનસ અને શરીર લુપ્ત થાય. એ જમાં લક્ષણ હોય તો જાણવું કે જરા શોષી છે ૩.

માર્ગ શોષીનાં લક્ષણ—આ પણ જરા શોષીના લક્ષણથી મળતાં છે. પરંતુ જરા શોષીમાં હૈયામાં પીડા થાય નહીં અને માર્ગ શોષીમાં થાય છે ૪.

ગંભીરશ્લેષ્મી પ્રણયી પેદા થયેલા શોષનાં લક્ષણ—ધણી તિરંદાજીથી તથા ભારના ઉઠાવવાથી હૃદયમાં જોર આવવાથી તથા અત્યંત મૈથુન કરીને લુપ્ત બોજન કરે તેને પણ હૈયામાં એ રોગ પેદા થાય છે. અને હૈયું ધણું દુખે, પસવાડાં દુખે. અંગ સુકાય. શરીરમાં કંપારો થાય, અને વીર્ય બળ, વર્ણ, રુચિ, અગ્નિ. એ સર્વ ધટી જાય અને લોહી થુંકે, લોહીજ એકે, અને લોહીજ મૂત્રરે, તથા ઝાડામાં જાય, અને પસવાડું, પીઠ, કમર દુખે, તાપ થઈ આવે, સુકઈને માહા કંગાલ સરખો થઈ જાય. અતિસાર અને ઉદરસ થઈ આવે. આ સર્વ લક્ષણ થાય તો પ્રણયશોષનો રોગ જાણીએ ૫.

રાજ રોગ તથા શોષ રોગના ઉપાય.

વંશજોચન ટંક ૮, પીપર ટંક ૪, ઇલાયચિ ટંક ૨. તજ ટંક ૧, સાકર ટંક ૧૬ એને બારીક વાટી મધ અને માખણની સાથે ચાટે, તો રાજરોગ, સ્વાસ, કાસ, પિત્તજવર, પાસાશળ, મંદાગ્નિ, અરુચિ, કાથ પગની બળતરા, રક્તપિત, એ સર્વ રોગોને દૂર કરે છે. આ શિતોત્પલાદિ અવલહ છે ૧. અથવા ગજાનું સત્વ, લોહસાર, એ બંને ટંક ૧ લઈ મધ અને માખણની સાથે ચાટે, તો રાજરોગ જાય ૨. અથવા

રાજ મૃગાંક રસ—મારેલો પાસો ત્રણ ભાગ, સોનાનું ભસ્મ ૨ ભાગ, મનશિષ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, એ સર્વને એકઠાં કરી. મોટી પીળી કોડીમાં ભરવાં. પછી બકરીના દૂધમાં ટંક ષુષ્કારને વાટી એ ઠંકણુખારથી કોડીનું મોં બંધ કરવું. પછી એ કોડીઓને એક કુલડામાં મુકી બંધ કરી ગજ પુટની આંચમાં મુકી ટુંકી દે. પછી શીતળ કરીને કાઢી લે. આ રાજમૃગાંક રસ છે. એને રતી ૪ પ્રમાણે મહીના એક સુધી વર્ધમાન પીપર એટલે પીપ ૩ થી ૨૧ સુધી મધ માખણ મેળવી જે ખાય તો રાજરોગ અવસ્ય જાય. આ રાજમૃગાંક રસ છે ૩. અથવા

કૃત્તિશ્લેષ્મી—બરાસ કપૂર ટંક ૫, તજ ટંક ૫, કંકાળ ટંક ૫, જમ્બૂળ ટંક ૫, લ

જીંગ ટંક ૫, નાગકેસર ટંક ૭, મરી ટંક ૮, પીપર ટંક ૮, સુંઠ ટંક ૮, એ સર્વ ખારીક વાટી સૂરની બરાબર સાકર મેળવી મધ વગેરે અનેક અનેક અનુપાનથી ટંક ૧ લે. તો રાજ રોગ, અરિચિ, ક્ષય, સ્વાસકાસ, ગોગો, હરસ, ઉલટી, અને કંઠનારોગ, એ સઘળા રોગોને એ દુર કર

રે છે ૪. આ કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ છે અથવા

કુમુદેશ્વર રસ-સોધ્યો ગંધક ટંક ૫, અબ્ધક ટંક ૫, સોધ્યો પારો ટંક ૫ હિંગળો ટંક ૨, મનશીલ ટંક ૨. પ્રથમ પારા ગંધની કાળગી કરવી પછી એમાં એ ઓસડો મેળવવાં, પછી એ સર્વથી અરધો એમાં લોહસાર મેળવવો. પછી એ સર્વને ખત્રમાં નાખી સતાવરીના રસના પૂટ ૧૪ દહને સુકવી લેવું. પછી રતી ૨ તથા ત્રણ સાકરની સાથે પ્રાતઃકાળમાં ખાય, તો રાજરોગ, વાયુ પિત કંઠના રોગો, અને સર્વ તાવને દૂર કરે છે ૫. આ કુમુદેશ્વર રસ છે. એ સઘળા વૈધરહસ્યમાં લખ્યા છે. અથવા તાંદળાનની બાજીને રાંધીને ખુબ થી મેળવીને

નિત્ય બોજન કરે તો રાજરોગ, બહુ મુત્રતા દૂર થાય.

ત્રીમન પ્રાસ અવલેહુ-મોટાં પાકાં લીલાં પાંચશે ૫૦૦ આમળાંને પાણીમાં પકવી એ નો રસ કાઢવો. પછી એ રસમાં ૨૦૦ તોલા બાર, સાકરની ચાસણી ચાંદીના વાસણમાં કરવી. પછી એ ચાસણીમાં જે ઓસડો નાંખવાનાં તે લખીએ છીએ, કાળીદરાખ, અગર ચંદન, કમળકાકડી, ઈલાયચી, હરડેનીછાત્ર, કાકોલી. ક્ષીર કાકોલી, રીંધિધ, વૃંધિધ મેદ, માહામેદ, જીવક, રીષભ, ગળો. કાકડસીંગી, પૂંકરમુળ, કચુરો, અરકુસો, બાંયકોહોળ, ચીકણા જીવંતી, સાલપર્ણી, પૃષ્ઠપર્ણી, બંને રીંગણી, બીલાનો મગજ, અરણી. અરલી, કુબેર, પાઠ. નાગામો થો, એ સર્વ ઓસડોને ચાર ચાર તોલા લઈ અત્યંત ખારીક વાટીને આમળાના સંયોગની સાકરની ચાસણીમાં મેળવવાં, પછી એ ચાસણીમાં ૨૪ તોલા બાર મધ નાંખવું, પછી પીપર ટંક ૧, તજ ટંક ૨ા, તમાલ પત્ર ટંક ૨ા. નાગકેસર ટંક ૨ા ઈતાઇચી ટંક ૨ા, વશ ભોચન ટંક ૨ા એ સર્વ ખારીક વાટી નાખવાં. પછી એનો એક રસ કરી તોલા ૪ બાર પ્રતિ દિન ખાય, તો રાજરોગ, શોષરોગને દૂર કરી બળ, કાંતિ, પુષ્ટતા, અને વૃદ્ધનો તરણ અ

ત્રીમનપ્રાસ અવલેહ કરે છે ૭. ઇતિ ચિમનપ્રાસ અવલેહ સંપૂર્ણ: અથવા

અરકુસાનો રસ અને ભોરીગણીનો રસ તોલા ૫ બાર લઈ તેમાં મધ તોલા ૫ બાર, પીપર રો તોલા ૧૦ બાર મેળવી પ્રતિદિન ખાય, તો રાજરોગ દૂર થાય ૮. અથવા

કુમુદેશ્વર રસ-મૃગાંક ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ. અવિધમોત્તી ૨ ભાગ સોધ્યો ગંધક ૨ ભાગ. પ્રથમ પારા ગંધકની કાળગી કરી. બાકીનાં સર્વ ઓસડો મેળવી કાંજના પાણીમાં દિન ૩ અલ કરવો. પછી એનો ગોળો કરી એક સરવામાં મૂકીને કપડ છાંણ કરી એ કપડ માટી ફરેલા સરવાને એક સીંઠાથી ભરેલા હાંદલામાં મૂકી એક દિન સુધી અગ્નિ દેહને પકવી લેવો, આપરે સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે કાઢીતે રતી ૧ યા, ૨ ને પ્રમાણ પ્રાતઃકાળ સાકરની સાથે લે.

તો રાજરોગ બાય ૯. આ કુમુદેશ્વર રસ છે. એ વૈધ વિનોદમાં લખ્યા છે. ૪ અથવા

કુમુદેશ્વર રસ-મોટી પ્રાણી કોડીઓ, અને પારો, ગંધક બરાબર લઈ તેની કાળગી કરી

તેને કોઢીઓમાં ભરી, એ કોઢીઓનું મોં રોકવા ટંકણુખાર વડે બંધ કરવું. પછી એ કોઢીઓ ને સરવામાં બંધ કરી ગળ પુટમાં ડુંકી દે, પછી બ્યારે ઠંડુ થાય ત્યારે કાઢી એમાંથી રતી એ કાઢીમાંથી આવે, તો રાજરોગ, શોષ, કાસ, સંઘ્રહણી, જ્વરાતિસાર. એ સધળા રોગોને એ દૂર કરે. એ કપાર્દિકેશવરસ છે. અને એ રૂદ્રદત્ત નામે ગ્રંથમાં લખ્યા છે ૧૦ અથવા

રાજરોગ તથા શોષ રોગવાગાને સાઢી ચોખ્ખા, ધર્જાં જવ, મગ, હરણું માંસ, કુપત્તા બ કરીનું દૂધ, મીઠું દાડમ, આંમળાં, એ હિતકારી એટલે કાયદાકારક વસ્તુઓ છે. એ પ્રદંભાં લખ્યો છે ૧૧. અથવા

શુદ્ધ શિશાજીતના સેવનથી રાજરોગ નય ૧૨. એ ચરકમાં લખ્યો છે.

મહા તાલીસાદિ ચુર્ણ-અથવા તાલીસપત ૧૦ ટંક ચિત્રક ટંક ૧૦, હરડેની છાલ ટંક ૧૦, દાડમના દાણા ટંક ૧૦, ડાંસરા ટંક ૧૦, અન્નમોદ ટંક ૨૧ ગજપીપરો ટંક ૨૧ અન્ન મો ટંક ૨૧, ખેંચીનીજડ ટંક ૨૧, જીરું ટંક ૨૧. ધાણા ટંક ૨૧. જાયરણ ટંક ૨૧. લવંગ ટંક ૨૧. તજ ટંક ૨૧. તમાલપત્ર ટંક ૨૧, ઇલાયચી ટંક ૨૧, એ સર્વની બરાબર શાકર મેળવાને બીસક વાટી ટંક ૨ એ રોજ બકરીના દૂધમાં ખાય તો રાજરોગ ક્ષયરોગ, પીનસ, હીચો અતિ સાર. મૂત્રકૃષ્ણ, પાંડુરોગ, વાધુ, પીત કફના રોગ, ને પ્રમેહ એ સધળા રોગોને આ ચુર્ણ દૂર કરે છે ૧૩. ઇતિ મહા તાલીસાદિ ચુર્ણ એ હારીતમાં લખ્યું છે.

સુંઠ્યાદિ ચુર્ણ-અથવા સુંઠ કેળાં મરી, પીપર, તજ તમાલપત્ર, ઇલાયચી, લવંગ. જય દળ વંશજોતન. કચુરો, બાવચી, દાડમના દાણા એ સર્વને બરાબર લઇ બારીક વાટી તેની બ રાખર એમાં ચોખ્ખો લોહસાર મેળવવો. પછી એ સર્વની બરાબર શાકર મેળવી ટંક ૨૧, પ્ર તિદિન બકરીના દૂધની સાથે ખાય તો રાજરોગ મંદાગિન. વિશ, પ્રમેહને એ દૂર કરે. ને શરો રતે પુષ્ટ કરે છે ૪- ઇતિ સુંઠ્યાદિ ચુર્ણ ૧૪. અથવા

લવંગાદિ ચુર્ણ-લવંગ, કંકાળ, મરી, વીરજવાળા, ચંદન, તગર, કમળકાકડી, કાળીજી રી, ઇલાયચી, અગર, નાગકેસર. પીપર. સુંઠ; ચિત્રક, નેત્રવાળો, બરાસકપુર. જાયરણ, વંશ જોતન. એ સર્વને બરાબર લઇ, અને સર્વથી અર્ધો ભાગ શાકર લઇને એ 'સર્વને ખાંડો' ટંક ૧. રોજ ખાય, તો રાજરોગ, મંદાગિન, સ્વાસ, કાસ, હીચકી. સંઘ્રહણી અતિસાર બ મંદર, પ્રમેહ, એ સર્વ રોગને એ દૂર કરે છે ૧૫. ઇતિ લવંગાદિ ચુર્ણ છે. અથવા

શુગારીભૂત ગુટિકા-મારેલી અખરખ તોલા ૯ ભાર, બરાસકપુર માસા ૪ ભાર. જવ માસા ૪, વીરજવાળો માસા ૪, નેજપાત માસા ૪. લવંગ માસા ૪, તાલીસપત્ર માસા ૪, કાચચીલી માસા ૪, દાવચીતીનાં પુત્ર માસા ૪, ધાવડીનાં પુત્ર માસા ૪, હરડેની છાલ માસા ૬, આમળાં માસા ૪, ખેહડાંની છાલ માસા ૬. સુંઠ માસા ૬. પ્રથમ, પારા ગંધકની કાળળી કરી, પછી એ સર્વ ઓસડાને બારીક વાટી એક રસ કરી એમાં મેળવી પાણીથી ચણા પ્રમા જે ઓળીઓ બાંધી મેળવી ૪ રોજ ઠંડા પાણી સાથે ખાય, તો રાજ રોગ, સ્વાસ શોષ કાસ, અગ. પ્રમેહ, ઉવટી, અમત્રપિત્ત. અરચિ, સંઘ્રહણી વાત રક્ત, એ સધળા રોગોને એ ઓળી દૂર કરીને શરીરને પુષ્ટ કરે છે ૧૬. આ શુગારી ભૂત ગુટિકા છે. અથવા

મધુપકવ હરડેનાં કિમ-દશ મુળ. પીપર, ચિત્રક, કૌચનાં બીજ. ખેહડાંની છાલ કાયફળ, અમળાં, મરી, પીપરી, સુંઠ, સેફિમ, ઠંટી, ફરસ, અને જીરું. હળદર, આમળાં, વાવડી, કાકડ

સીંગી, દેવદાર, સાદીનું મળ. ધાણા, લવીંગ, ગરમાળાનો ગોળ, ગોખર, વધારો. ઉપલટ, ધ્રુવરજુ, એ સર્વ ઓસડો તોલા ૮-૮ (આઠ આઠ તોલા) ભાર લઇ ન્યારે ખાંડી શેર ૧૬ પાકા (૩૨ શેર) પાણીમાં એ ઓસડોને નાખીને ઓસડોની સાથે ચોખી મોટી હરડો પાકા શેર ૪૮ શેર) નાખી હાંદલામાં ધાણી મધુરી આંચથી ઉકાળવી. ઊકાળ્યા પછી એ હરડોને પાણી માંથી કાઢી ઠંડી કરવી, પછી ચોખા મધમાં દિન ૫ સુધી રાખી મુકવી. પછી એને મધમાંથી કાઢી બીજા મધમાં એવી નાખવી કે ડુબી રહે, એવી રીતે નાખી દિન ૧૫ સુધી રાખી કાઢી લેવી, પછી એને ફરી બીજા મધમાં ડુબી રહે એવી રીતે નાખી એક માસ સુધી રાખવી. પછી હરડો સમેત મધના વાસણમાં તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ઇલાયચી, પીપર. એ સર્વને બારીક વાટી તોલા ૩૨ ભાર ચુર્ચ મેળવીને હરડ ૧ રોજ ખાય, તો રાજરોગ, શોષરોગ કાસ, સ્વાસ. હીચકી, ઉઝડી, તાવ, મુત્રકૃછ, પ્રમેહ, વાતરકત, હરસ, સંગ્રહણી રક્તપિત દાહ, ત્રિભૂતી વ્યૌચી, કાઠ, મૂગી, પાંડુરોગ, એ સધળા રોગોને આ મધપક્વ હરડે દૂર કરેછે ૧૭ ઇતિ મનૂકવ હરહે નો વિધિ પરીપુષ્ટ. આ ધનવંતરી સહિતામાં લખી છે. અથવા

આદાનો અવલેહુ-પુરાણો ગોળ શેર ૦૧, તથા આદાનો રસ શેર ૧, એ રસમાં મધુરી આંચથી ગોળની પાતળી ચાસણી કરવી પછી એ ચાસણીમાં તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર ઇલાયચી, લવીંગ, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, એ સર્વ ઓસડોને તોલા ચાર ચાર ભાર લઇને બારીક વાટી મેળવીને તોલા ૨ ભાર રોજ ખાય. તો રાજરોગ, મંદાગ્નિ કાસ, અરચિ, એ સધળા રોગોને દૂર કરેછે ૧૮. ઇતિ આદાનો અવલેહુ અથવા

બરાના દૂધમાં તેના બરાબર પાણી નાખીને પીપેરો નંગ ૩, નાખવી. અને એક એક રોજ ૧૪ માસ ૧ સુધી વધારતાં જવું. પછી રોજ એકેક ના પીપર ધટાડતાં જવું. ન્યારે પાણી બીજાજ અને દૂધ બાકી રહે ત્યારે પેહેલાં તો પીપર ખાવી, પછી એ દૂધને પી જાય તો રાજરોગ, સ્વાસ. કાસ, એ સર્વ રોગ જતા રહે. આ ઉપાય કાસીનાથ પદ્ધતિમાં લખ્યો છે ૨૯ અથવા હરાખતે: આસવ-કાળી: રાખ શેર ૪ પાકા (૮ શેર) લઇ મણ ૧ પાણીમાં ઊકાળવી, તે ન્યારે ચ તુલાંશ શેષ રહી જાય ત્યારે તે નાં પુરાણો ગોળ, વાવડીંગ ગહુણો, તજ, તમાલપત્ર ઇલાયચી નાગકેસર. એ સર્વ ચાર ચાર તોલા ભાર નાખીને દારૂના યંત્રથી એનો ચર્ક કાઢી તોલા પાંચ ભાર સેજ લે તો રાજરોગ, સ્વાસ, કાસ, દૂર થાય ૨૦. આ દરાલનો આસવ છે. એ જોગતરંગીણીમાં લખ્યો છે. અથવા

પંચામૃત રસ=મુગાંક ૧, રૂપરસ ૨, તાંબેજર ૩ પારાનું ભસ્મ ૪, અખરખ ૫. એ સર્વ એકેકથી એકેક ભાગ વધતો લઇ એકઠાં મેળવી એમાં જુદો જુદો હેઠે લખેલાં ઓસડોનો એક એક પુટ દેતો. તે ચું પ્રથમ વાવડીંગનો ૧. નાગરોમેયોનો ૧, નિર્ગૂડીનો ૧ દશ મૂળનો ૧, ચિત્રકનો ૧, હાજરનો ૧, કાળાંમરીનો ૧, સુંઠનો ૧, પીપરનો ૧, એસવંતા પુટ દઇને ગા-ગાઅર્ધી રતીની એ ગાઓ બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો રાજરોગ ઉદરસ. ફીચે, ગોળો, ઇલાયચી જાય. એ પંચામૃત રસ છે. એ સાર સંગ્રહમાં લખ્યો છે ૨૧. અથવા

મોટા શંખની રાખને ગાયના મૂત્રમાં કસણી મોટી. એ પ્યાલીઓ બનાવીને તેમાં પારો ટંક ૫, મંધક ટંક ૫, એ બંનેની કાળજી કરીને પ્યાલી માં ભરવી. પછી એ પ્યાલીને કપડ મટી કરી મજા પુટમાં કુકી દેવી. પછી પ્યાલી સમેતને વાટી રતી ૧, મધ સાથે ખાય તો રાજરોગ

જન્ય ૨૨. એ રસ'ણ'માં લખ્યો છે અથવા.

દુદાદિકાપાર-ચોરનાં લીલાં લાકડાં શેર ૦, સિંધવખાર તોલા ૫, સંયગખાર તોલા ૫, સાંભ શે લણુ તોલા ૫ રીંગણાં શેર ૧, ચિત્રક તોલા ૮ ભાર, એ સર્વને એકઠાં કરી ખારીક વાટી મોટા સરવામાં મૂકીને ગજ પુટમાં ધૂંકી દેવું. પછી એમાંથી માસો ૧ ભોજન કર્યો પછી પાણી સાથે લે, તો તત્કાળ ભોજન પચે. અને રાજરોગ, સ્વાસ, હરસ, જન્ય. અને આમ તત્કાળ ભ રમ થપ શ્વળ જન્ય આ દુદાદિકાં લેવાર છે ૨૩. એ રસ રાજલક્ષિમંત્રમાં લખ્યો છે. અથવા

શંખાદિ-શંખની રાખને લીંપૂના રસમાં ઓલવીને એ રાખમાંથી તોલા ૪ લઈ તેમાં ચવક ટંક ૧૦, જવખાર ટંક ૧૦, પાંચે ખાર ટંક ૧૦. શેકેલી હીંગ ટંક ૧૦, સુંઠ ટંક ૧૦, કાળાં મરી ટંક ૧૦, પીપરો ટંક ૧૦, પારો ટંક ૧૦, ગંધક શોધેલો ટંક ૧૦, શોધેલો વચ્છના ય ટંક ૧૦, એ સધળાં ઓસડો લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી એ કાજળીમાં ખાકીના સર્વ ઓસડો મેળવવાં. પછી લીંપૂના રસમાં ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળો ૧ પ્રતિદિ ન લવીંગના પાણીમાં લે તો રાજરોગ, સંગ્રહણી શુળગોળો, એ સધળા રોગો દૂર થાય ૨૪. અ, રીંછવટી ભેગ તરગિલીમાં લખી છે. અથવા

અગસ્ત હરડેનો વિધિ-દશ મુળ, ડોચનાં બીજ, શંખાવળી, કચુરો, ચીકણા, ગજ પીપર, અંધેડી, પીપરી મુળ, ચિત્રક, ભારંગ, પુષ્કરમુળ. એ સર્વ ઓસડો તોલા ૮-૮, અને મોટી હરડો નંગ ૧૦૦ લઈને, એ ઓસડોને બ્યારે ખાંડીને શેર ૨૦ પાણીમાં ઓસડો તથા હરડો સા મેલ કરી ઉકાળવું. બ્યારે પાણી ચતુર્થાંસ એટલે પાંચ શેર બાકી રહે ત્યારે ઊતારી તેમાંથી હરડો કાઢી લઈ તેની ગોટલી કાઢી એ હરડોને પીસવી. પછી પુરાણા મેળ તોલા ૪૦૦ ભારનીચા સણાં કરી, એ ચાસણીમાં હરડોનું ચુર્ણ મેળવીને ગાયનું ધી તોલા ૩૨ ભાર મેળવવું. પછી એ ને તોલા ૪ થા ૫ ભાર રોજ ખાય તો રાજરોગ, શોષરોગ, કાસ, સ્વાસ, હિચકી વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, હરસ, અરચિ, પીનસ. એટલા રોગોને આ અગસ્ત હરિતકી દૂર કરીને શરીરને પુષ્ટ કરી ભૂખને વધારી, કોઠાને સુદ કરે છે. આ અગસ્ત હરડે ની વિધિ જંદમાં લખી છે ઇતિ અગસ્ત હરડ ની વિધિ ૨૫.

અથવા * ૪૦૦ તોલા ભાર અરડુસાનો ઉકાળો કરી તેનો ચતુર્થાંસ બાકી રાખી જુદો ગાળી રાખવો. પછી એ ઉકાળાના રસમાં ૪૦૦ તોલા ભાર ગોળની ચાસણી કરી તેમાં ૩૨ તોલાભાર તંત્રનું તેજ, તથા ૩૨ તોલા ભાર ગાયનું ધી મેળવવું. પછી એ ચાસણીમાં મોટી હરડો નંગ ૧૦૦ ની છાલનું ચુર્ણ મેળવવું. પછી પીપર ટંક ૨૦, પીપળીમુળ ટંક ૨૦, કાળાંમરી ટંક ૨૦, પુષ્કરમૂળ ટંક ૨૦, ચવક ટંક ૨૦, ચિત્રક ટંક ૨૦, સુંઠ ટંક ૨૦. એ સર્વને ખારીક વાટા એ ચાસણીમાં નાંખવાં. પછી એ સર્વને એક જવ કરી તોલા ૫ પ્રમાણે રોજ ખાય. તો રાજરોગ નિશ્ચય દૂર થાય. અને હરસ, ઉદરસ, સ્વરભેદ, સોજો, અમલપિત્ત, પાંડુરોગ, ઊદરરોગ અગ્નિમંદ, નપુસકતા, એ સધળા આ આપધિથી જન્ય છે. એ ચરકમાં લખી છે ૨૬. ઇતિ રાજરોગ, શોષરોગ, ક્ષયરોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

કાસરોગ. (ઉદરસ)

* ચારસે તોલા ભાર અરડુસો લાવી તેનો ઉકાળો કરવો, પછુ એમ ન સમજવું કે ઉકાળાનું પાણી ઉપર કલા પ્રમાણે લેવું.

કાસરોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-મુખમાં ધુમાડો, તથા ધુળ જવાથી-જુખા અમના ખાવાથી- બોજનના કુપથથી-મળ, મૂત્ર તથા છીંકના રોકવાથી, ચીકાસ, મુળા આદિ (ખાધ) જિવર પાણી ના પીવાથી ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. પછી એ ખાંસી છાતીના પ્રાણ પવનમાં મળે છે, પછી એ પ્રાણ પવન કંઠના ઉદ્ધાન પવનથી મળી એ અંતે પવનોને બગાડે છે. ત્યારે બગડેલો પવન એના ક્ષ્મ્દને કાંસાના ડુટેલા વાસળ સમાન કરીને મોઢામાંથી વેગ (વિશ્વબધી કાઢે છે, ત્યારે માણસો એ ને ખાંસી અથવા ઉદરસ યા કાસ કહે છે. એ કાસરોગ પાંચ પા પ્રકારનો થાય છે-વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, ચોટલાગવાનો ૪. ક્ષયરોગનો ૫ અને અનુક્રમથી કાસ છે તે એક એકની અપેક્ષા બીજો બળવાન જાણુને. તે એમ કે પ્રથમ વાયુથી પિત્તનો કાસ બળવાન છે. તેમજ બીજા અનુક્રમે એકેકથી વધારે બળવાન જાણી લેજો.

ખાંસાનું પુર્વ રૂપ-કંઠમાં, ગળામાં કાંટાસા પડી જઈ એળ આવે; બોજન કર્યું જમ નહીં ત્યારે જાણુવું કે ઉદરસ અથવા ખાંસી થશે.

વાયુની ખાંસીનાં લક્ષણ-લઘુ, લમણું માથું, પેટ, પાંસળામાં એ સર્વમાં શુળ આવે; મોઢું ઉતરી જાય; અને બળ, પરાક્રમ, સ્વર. એ ક્ષીણ પડી જાય; અને અમનો કોળીઓ ખાવામાં કંઠમાં બધા ધાય; સૂકા ખાંસે-ખોખરો સ્વર બોલે; એ લક્ષણ થાય ત્યારે જાણુવું કે વાયુની ખાંસી છે.

પિત્તની ખાંસીનાં લક્ષણ-હૈયામાં દાહ તથા તાવ આવે; મુખ સુકાય તથા કડવું રહે, તરસ યુક્ત થાય, અને કડવી કડવી ઉલટી કરે-અને શરીર પીંગુ થઈ જાય. આ લક્ષણ થાય તો પિત્તની ખાંસી જાણીએ ૨.

કફની ખાંસીનાં લક્ષણ-કફથી મુખ લીપ્પું રહે, મસ્તક દૂબે, બોજનમાં અરચિ-સરીર ભારે. કંઠમાં એળ આવે. કફની ગાંઠો થૂંકે, આ લક્ષણ થાય તો કફની ખાંસી જાણીએ ૩.

ક્ષય કાસની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ધણે સ્ત્રી સંગ કરવાથી-ભાર ઉપાડવાથી-માર્જના આલસથી-યુદ્ધના કરવાથી-ધોક્કા હાથીના- (ઉપર બેસી દોડાવવાથી-લૂખાં બોજન કરવાથી વાયુ લઘુ દયમાં જઈને ઉદરસને પ્રગટ કરે છે. એ પ્રથમ લૂખો ખાંસે. પછી લોહિ થુકે કંઠ ધણે દૂબે-જળ આવે- સાંધે સાંધામાં પીડા આવે-તાવ, સ્વાસ, તરસ હોવા સ્વર ધોધરો બોલે, અત્યુત્તરની માફક બોલ્યા કરે. એ લક્ષણ થાય તો ક્ષતની ઉદરસ જાણવી ૪.

ક્ષયરોગની ઉત્પત્તિ જે ઉદરસ તેનાં લક્ષણ-કુપથ, તથા વિભાસન આદિ કરે-અને બહુ મૈથુન કરે-મળ મુત્રને રોકે-ધણે શોયાદિ કરે-ધણું સુત્રે-તે માણસને મંદાગિન થઈને વામ પિત્ત કફ, એ ત્રણેના કોષથી ક્ષય રોગની ઉદરસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉદરસ શરીરને ક્ષીણ કરીને તાવ દાહ મોહને કરે છે. ત્યારે એ પ્રાણનો નાસ કરે છે, સૂકા ખાંસે, દુર્બળ થતો જાણુ. શરીરનું રૂધિર તથા માંસ સંક્રાંતિ જાય-પર થુકે ત્યારે અસાધ્ય જાણીએ ૫.

ઉદરસનાં અસાધ્ય લક્ષણ-વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણેની ઉદરસ સાધ્ય; અને ક્ષત, સેમ, તથા ક્ષય રોગની ઉદરસ અસાધ્ય; અને યુદ્ધ માણસની ઉદરસ પણ અસાધ્ય જાણુજો.

ઉદરસના ઊપાય.

લવીંગાદિની ઝોળી-લવીંગ ટંક ૫ કાળાં મરી ટંક ૫ બેહેડનીં છલ ટંક ૫, ખેરસાર ટંક ૫, એ સર્વને બારીક વાટી બાવળની છાલનાં બીજામાં ઝોળીઓ રતીએ પ્રમાણે કરી ઝોળી

૧. યા ૨, યા ૩, રોજ દિન ૭ ખાય, તો ઉદરસ નળ્ય. આ લવંગીદની ગેઠિ લોલિંખ રોજમાં લખી છે ૧. અથવા

પારો ટંક ૧, શોધોગંધક ટંક ૨, પીપરો ટંક ૩, હરડેની છાલ ટંક ૪, બેહેડાંની છાલ ટંક ૫, કાકડસિંગી ટંક ૬, એ સર્વ ઓસડોને ખારીક વાટી આવળની છાલના ઉકાળાના પુટ ૨૧ દધને ગોળી ટંક ૧૧ બારની કરી ગોળી ૧ રોજ ખાઈને ઉપરથી સુંઠનો ઉકાળો કરી પીએ, તો ઉદરસ અવશ્ય નળ્ય ૨. આ રસ સમુહ ગ્રંથ તથા યોગ ચિંતામણી ગ્રંથમાં લખ્યા છે. અથવા કાળાં મરી ટંક ૨૧, પીપરો ટંક ૨૧, દાડમના છોડાં ટંક ૧૦. ગોળ તોલ ૧૦ બાર, જવ ખાર ટંક ૧૧, એ સર્વને ખારીક વાટી ગોળી ચણા પ્રમાણે કરી ગોળી ૨ યા ૪ રોજ ખાય, તો ઉદરસ નળ્ય ૩. અથવા પીપર, પુષ્કર મૂળ, હરડેની છાલ, સુંઠ, કચુરો, નાગરમોથો. એ સર્વ ઓસડોને ખારીક વાટી ગોળમાં ગોળી રતી ૩ પ્રમાણે કરી ગોળી ૧, યા ૨, યા ૩, ખાય તો ઉદરસ નળ્ય ૪. અથવા સુંઠના ઉકાળાથી ઉદરસ નળ્ય ૫. અથવા આદાના રસમાં મધ મેળવીને ખાય, તો ઉદરસ, નળ્ય ૬. ક્ષુદ્રાદિકનો કાઠો- અથવા ભોરીંગણી, ગજો, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ ઓસડોને ખરાખર લધને તેમાં અરકુસો મેળવી ઉકાળો કરી પીએ, તો ઉદરસ નળ્ય આ ક્ષુદ્રાદિક કોઠો છે ૭. અથવા નાની રીંગણીનું ભરત કરી તેનો રસ કાઢી એ રસમાં પીપરનું ચૂર્ણ મેળવી રોજ પીએ, તો ઉદરસ, સ્વાસ નળ્ય ૮. અથવા હરડેની છાલ, પીપર, સુંઠ, કાળાં મરી, એ સર્વને ખારીક વાટી ગોળમાં ગોળી કરી ગોળી ૧, તથા ૨ તથા ૩ રોજ ખાય તો ઉદરસ નળ્ય ૯. અથવા હરડેની છાલ, ટંક ૨૧, સુંઠ ટંક ૨૧, કાળાં મરી ટંક ૨૧. પીપર ટંક ૨૧, અમ લ વેતસ ટંક ૨૧, ચવક ટંક ૨૧. ચિત્રક ટંક ૨૧, છરં ટંક ૨૧, ડાસરા ટંક ૨૧, તજ માસા ૪, તમાલપત્ર માસા ૪, નાગકેસર માસા ૪ એ સર્વને ખારીક વાટી ગોળ સેર ૧ માં ગોળી ટંક ૨૧ પ્રમાણે વાળી ગોળી ૧ સવારમાં રોજ ખાય, તો ઉદરસ, સ્વાસ નળ્ય ૧૦. અથવા

સર્વિંગાદિ ચૂર્ણ-લવંગ ટંક ૨૧, પીપર ટંક ૨૧, જયફળ ટંક ૨૧, કાળાં મરી ટંક ૫ સુંઠ તોલા ૧૬, એ સર્વની ખરાખર શાકર લેવી પછી સર્વને ખારીક વાટી ટંક ૨૧, પાણી સાથે ખાય, તો ઉદરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરુચિ, સ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંઘ્રહણી, એ સધળા રોગોને આ ચૂર્ણ દૂર કરે છે. ઇતિ લવંગાદિ ચૂર્ણ ૧૧. અથવા

*હિંધજો, કાળાં મરી, નાગરમોથ, સોધજો વચ્છનાગ. એ સર્વને ખરાખર લઈ ખારીક વાટી જંબીરીના રસમાં, અથવા આદાના રસમાં મગ પ્રમાણે ગોળી ખાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો સ્વાસ, અને ઉદરસ નળ્ય ૧૨. અથવા કાળાં મરી, નાગરમોથ, ઉપલેટ, વજ: સોધો વચ્છનાગ, એ સર્વને ખરાખર લઈ આદાના રસમાં ખારીક વાટી મગ પ્રમાણે ગોળી કરી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો ઉદરસ મૂળ, કફના રોગ, સ્તવા રોગ, સંઘ્રહણી એ સધળા રોગોને આ ગોળી દૂર કરે છે ૧.

● હીંગજો છે તે મુખ્ય પારો છે. અમલસાર (ગંધક), તથા પારો એ બંને પએ ત્યારેજ હીંગજો થાય છે. તેથી વૈદ્યના હાથ વિના હીંગજાનું એપધ લેવું નહીં. કારણ કે ધાતુ ચીજ છે તે ઝેર છે. પણ તે ક્રિયાથી અમૃત થાય છે, અને એ ક્રિયા વૈદ્ય લોક જાણે છે. આ ગ્રંથમાં નવાં ટીપણ કર્યાં છે તેમાં વર્તમાન યથોક્તિ લખી છે. રસાયણ એપધ વૈદ્યના હાથ શિવાય લેવી યોગ્ય નથી. મારે આ ગ્રંથ વાંચી વાકેફ થવું. પણ મોટી ઔષધિ તો વિદ્વાન વૈદ્યની સહાયતાથી લેવી.

કાસ કર્તરી-વંગ ટંક ૧, પીપર ટંક ૨, હરડેની છાલ ટંક ૩, બેહુડાની છાલ ટંક ૪, અરકુ સો ટંક ૫, ભારંગ ટંક ૬, એ સર્વની બરાબર ખેરસાર લેવો. પછી એ સર્વને બારીક વાટી બા વળની છાલના ઉકાળાના પુટ ૨૧ દહને મધથી ગોળી ચણા પ્રમાણે બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય તો સ્વાસ, કાસ, ક્ષય, એ સર્વ રોગો જાય ૧૪. ઇતિકાસ કર્તરી. અથવા

કર્પુરાદિ ગુટિકા-બરાસકપુર ટંક ૧૧, કસ્તુરી ટંક ૧૧, લવંગ ટંક ૧૧, મરી ટંક ૨૧, પીપે ૨ ટંક ૨૧, બેહુડાની છાલ ટંક ૨૧, કાલીજન ટંક ૨૧, દાડમનાં છોડાં ટંક ૧૧, એ સર્વની બરાબર ખેરસાર એમાં નાખીને બારીક વાટી પાણીથી ચણા પ્રમાણે ગોળી બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય તો ઉદરસ જાય ૧૫. ઇતિ કર્પૂરાદિ ગુટિકાઆ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે અથવા આકડાનાં પૂલની વચલી પલી, અને તેની બરાબર મરી લઇએ બંનેને બારીક વાટી ચણા દી પ્રમાણે ગોળી બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય તો ઉદરસ જાય ૧૬, અથવા આકડાના પૂલમાંની વચલી પૂલી તથા તેની બરાબર લવંગ લઇને ગોળી રતી ૧ ના પ્રમાણમાં બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય તો ઉદરસ જાય ૧૭. એ ઉપાય રૂદ્રત્તમાં લખ્યા છે.

ભૃગુ હરીતકી-પસર રીંગણીના પંચાંગમાં શેર ૪ પાણી નાખી ઉકાળો કાઢી એ ઉકાળામાં મોટી હરડો નંગ ૧૦૦ સો પકવવી. બ્યારે સીજી જાય ત્યારે ઉકાળામાંથી કાઢી લઇ શીતળ ક રી ગોટલી કાઢી વાટી નાખવી. પછી ૪૦૦ તોલા ભાર પુરાણા ગોળની ચાસણી કરી એ ચાસણીમાં પેલી હરડોનો ભૂકા મેળવવો. પછી એ ચાસણીમાં જે ઓસડો નાખવાના તે લખીએછી એ સુંઠ તોલા ૪ કાળાં મરી તોલા ૪, પીપેરો તોલા ૪, તજ તોલા ૪ તમાલપત્ર તોલા ૪, ના ગકેસર તોલા ૪ ભાર, ઇલાયચી તોલા ૪ ભાર, એ સર્વને બારીક વાટી એ ચાસણીમાં નાખવાં પછી અગ્રેર મધ મેળવીને એક રસ કરી તોલા ૪ ભાર રોજ ખાય તો સર્વ પ્રકારની ઉદરસ જાય ૧૮ મૃગુ હરીતકી છે.

ભોરીંગણીના અવલેહ-૪ શેર ભોરીંગણીના ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના પાણીમાં ૪ શેર શાકરની ચાસણી કરી આ ઓસડો નાખવાં. ગળો તોલા ૪ ભાર, કાકડસિંગ તોલા ૪ ભાર, ચવક તોલા ૪ ભાર, ચિત્રક તોલા ૪ ભાર, નાગરમેયો તોલા ૪ ભાર, સુંઠ તોલા ૪ ભાર, પીપર તોલા ૪ ભાર, ધમાસો તોલા ૪ ભાર, ભારંગ તોલા ૪ ભાર, કચુરો તોલા ૪ ભાર, એ સર્વને બારીક વાટી, એ ચાસણીમાં મેળવવાં. પછી શેર ૧ મધ, તથા શેર ૧ પા વંશભોચન નાખીને તોલા ૪ રોજ ખાય, તો સર્વ પ્રકારની ઉદરસ જાય ૯. ઇતિ ભોરીંગણીનો અવલેહ. સંપૂર્ણ આ ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા અરકુસાના ઉકાળામાં મધ નાખી પીયે, તો ઉદરસ જાય ૨૦. અથવા આકડાના પાન, મનશીલ, સુંઠ, કાળામરી, પીપર, એ સર્વને બરાબર લઇ ગોળમાં ગડાકું તમાકૂની માફક બનાવીને હુકકામાં પીએ, તો ઉદરસ નિશ્ચય દૂર જાય ૨૧. અથવા પારો, સોધ્યો ગંધક, હીંગળો, સોધ્યો વચ્છનાગ, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપેરો, શેકેલો ટંકણુખાર, એ સર્વને બરાબર લઇ પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરી, પછી એ ઓસડો બારીક વાટી કાળજીમાં મેળવીને એ કાળજીને બાંગરાના રસમાં દીન ૧ ખલ કરવો. પછી બીજાના રસમાં દીન ત્રણ ખલ કરવો. પછી એની ગોળી રતી અડધી પ્રમાણે કરી ગોળી ૩ રોજ દીન દસ ખાયતો ઉદરસ ક્ષય, સંઘ્રહણી, સન્નિપાત, મૃગી એ રોગોને એ રસ દૂર કરેછે ૨૨. ઇતિ આનંદ ખેરવ રસ સંપૂર્ણ ઇતિ ઉદરસ

રસના રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

હિયકી

હિયકી રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—ગરમ, વાયડી, ભારે, લુખી, સીળીને આદિ વસ્તુઓ ખાવાથી—તથા મોઢામાં રજના જવાથી—ઐદના કરવાથી—માર્ગ ચાલવાથી—મળ, મુત્રના રોકવાથી જૂખ્યા રહેવાથી.—એ કારણથી માણસને હિયકી, સ્વાસ, ઉદરસ, ઉત્પન્ન થાયછે.

હિયકીનું સ્વરૂપ—વાયુ બળને પસવાડાં તથા આંતરડાંને દુઃખ દઇ મોંમાં થઈને મોટા શબ્દ સહિત પ્રાણનો નાશ કરનારો સુખમાંથી ભયંકર શબ્દ કાઢેછે તેને માણસો હિયકી કહેછે તે આ વાત, કશ્ચી મળીને પાંચ (૫) પ્રકારની હિયકીને કરેછે. અન્નજ ૧. યમલા ૨, ક્ષુદ્રા ૩, ગંભીરા ૪, મહતી ૫.

હિયકીનું પુર્વ રૂપ—કંઠ અને હૃદય ભારે રહે—મોઢું બગડી જાય—કુખમાં આક્રેશ થાય તો જાણવું કે એને હિયકી પેદા થશે.

અન્નજ હિયકીનાં લક્ષણ—અન્ન ઘણું ખાય, પાણી ઘણું પીએ તેણે કરી વાયુ વેગ દઈ કોપિત થઈને ઉર્ધ્વગામી થઈ માણસને અન્નજ હિયકીને પેદા કરેછે ૧.

યમલા હિયકીનાં લક્ષણ—રહી રહીને જાએ હિયકી ચાલે માથું તથા ખાંધને કંપાવે તેને યમલા હિયકી કહીએ ૨.

ક્ષુદ્રા હિયકીનાં લક્ષણ—રહી રહીને મંદ મંદ હિયકી, કંઠ અને હૈયાની સંધીથી ચાલે તેને ક્ષુદ્રા હિયકી કહીએ ૩.

ગંભીરા હિયકીનાં લક્ષણ—ફૂંટીથી ભયંકર શબ્દ ઉડે, અને પીડા ઘણી થાય, અને અને ક ઉપદ્રવ કરે તેને ગંભીરા હિયકી કહેછે ૪.

મહતી હિયકીનાં લક્ષણ—સર્વ મનસ્થાનોમાં પીડા કરતી, તથા સઘળા ગોત્ર (શરીર) અવયવને કંપાવતી ચાલે તેને મહતિ હિયકી કહેછે ૫.

હિયકીનાં અસાધ્ય લક્ષણો—હિયકી ચાલતાં જેનું શરીર કંપી ઉઠે, તથા ઉંચી દૃષ્ટિ થઈ જાય, તથા આંખે અંધારાં આવી જાય,—તથા ક્ષીણ થઈ જાય—તથા ભોજનમાં અરિય થઈ જાય.—છીંકો ઘણી આવે એવી ગંભીરા તથા મહતિ એ બન્ને હિયકી અસાધ્ય જાણીએ.

હિયકીના ઉપાય.

પ્રાણાયામના કરવાથી—કેઈ પ્રકારથી ભય ભીંત થવાથી—ભયંકાર વાતના સાંભળવાથી—વાયુ, કફ ધરાડનારી વસ્તુના ખાવાથી હિયકી દૂર થાય છે ૧. અથવા બકરીના દૂધમાં સુંઠને ૧૬કવી, સુંઠ સહિત દૂધ પીએ, તો હિયકી જાય ૨. અથવા બીજોરાના રસમાં જવની ધાણીનો લોટ અને સિંધવ ખાર મેળવીને ખાય તો હિયકી જાય ૩. અથવા સુંઠ અને પીપરો મધથી ચાટે તો હિયકી જાય ૪. અથવા માંખેની હવારને દૂધમાં વાટી નાસ લે તો હિયકી જાય ૫. અથવા ગોળ, અને સુંઠ પાણીમાં વાટી નાસ લે તો હિયકી જાય ૬. અથવા કાસના મૂળના રસ ફેંકો.—સુંઠ, મળી, અને પીપળી શ્રીધર જવનો ખાર, જુને ગોળ ગોળી કરી (ખાયતો) ખાંસીજાય તત્કાળ.

ચોપુલી રવી પુલ્લીની ૧ તકમાં ત્રીકટું ધાલ; શ્રીધર ગોળ સંગ દીઝએ જવખાર એક વાહ. જુના ગોળમાં ગોળી ભોર પ્રમાણે કરી આપવી એટલે ખાંસી જાય. તક એટલે ઝાસ ધાલી અથવા નાખી.

માં મધ મેળવી નાસ લે તો હિયકી જય ૭. અથવા મોરનાં પીછાંની રાખ મધ સાથે ચાટે તો હિયકી જય ૮. અથવા બીજોરાના કેસરને સિંધવ ખારમાં મેળવીને ખાય, તો હિયકી જય ૯. અથવા કુવરના પાઠાના રસમાં સુંઠ મેળવી ખાય, તો હિયકી જય ૧૦. અથવા પુષ્કરમૂળ, જવખાર, કાળાં મરી, એ સર્વે બરાબર લઘુ બારીક વાટી ટંક રાા ગરમ પાણી સાથે લે, તો હિયકી જય ૧૧. અથવા હળદર અને અડદને વાટી વગર ધુધવાતા અંગારા પર સુકી હુકામાં ધુમાડો પીએ તો બચકર ષણુ હિંચકી જય ૧૨. એ વૈદ્ય વિનોદમાં લખ્યા છે. અથવા

સણીની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચલમમાં મૂકી હુકા પીએ તો હિયકી જય ૧૩. અથવા સુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, જવાસો, કાયદળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડસિંગુ, એ સર્વને બરાબર લઘુ બારીક વાટી ટંક રાા, મધ સાથે ચાટે, તો હિયકી, ખાંસી, સ્વાસ જય ૧૪. અથવા પિત્તપાપડો, પીપેરો, એ બંને ટંક રાા. અને ગોળ ટંક ૫, એનો ઉકાળો આપે તો હિયકી જય ૧૫. અથવા ૧૦ ટંક અસાળીઆનો ઉકાળો કરી ગાળીને પીએ, તો હિયકી તત્કાળ દૂર થાય ૧૬. એ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે. અથવા

જેઠીમધ ટંક ૧૧, મધની સાથે ચાટે તો હિયકી જય ૧૭. અથવા પીપર ટંક ૧૧ સાકરની સાથે ખાય, તો હિયકી જય ૧૮. અથવા દૂધમાં ધી નાખી ગરમ ગરમ પીએ, તો હિયકી જય ૧૯, એ સુશ્રુતમાં લખ્યા છે. અથવા

બીજોરાનો રસ, મધ, સંચળ, મેળવીને ખાય, તો હિયકી નિશ્ચય દૂર થાય ૨૦. આ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યો છે. અથવા

કોઠાના રસ અથવા આંમળાના રસમાં મધ મેળવીને પીએ, તો હિયકી સ્વાસ જય ૨૧. એ કાશીનાથ પદ્ધતિમાં લખ્યો છે. અથવા

ઇલાયચી ૧, દાલચીની ૨, નાગકેશર ૩, કાળાંમરી ૪, પીપર ૫, સુંઠ ૬, એ અનુક્રમે નામ પ્રમાણે એકેક ભાગ વધતો વધતો લઘુ બારીક વાટી ધી મેળવવું. અને એ સર્વની બરાબર સાકર મેળવી ટંક રાા પાણીમાં લે. તો હિયકી, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, હરસ, સ્વાસ, કાસ, એ સઘળા રોગોને આ ચૂર્ણ દૂર કરે છે. આ પૂર્ણાદિ ચૂર્ણ વૃંદમાં લખ્યું છે ૨૨. ઇતિ હિયકી રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

સ્વાસ રોગ.

સ્વાસ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-જે વસ્તુઓ ખાવાથી હિયકી પેદા થાય તેજ વસ્તુઓ ખાવાથી સ્વાસ રોગ થાય છે. આ સ્વાસ રોગ પાંચ (૫) પ્રકારનો છે. એકતો મહા સ્વાદ ૧ ઉર્ધ્વ સ્વાસ ૨, ઊંચ સ્વાસ ૩, તમક સ્વાસ ૪, ક્ષુદ્ર સ્વાસ ૫.

સ્વાસ રોગનું પૂર્વ રૂપ-જાતી દુખે, સૂળ હોય, આક્રોશ, હોય મળ મૂત્ર ઉતરે નહીં મોંમાં રસોનો સ્વાદ આવે નહીં લમણાં દૂખે તો જાણવું કે સ્વાસ રોગ થયો.

સ્વાસ રોગનું સ્વરૂપ-સર્વ શરીરમાં ફરનારો જે વાયુ તે કફમાં મળી સર્વ નસોને રોકે છે ત્યારે એ વાયુ ફરતો બંધ થઇને સ્વાસને પ્રગટ કરે છે.

મહા સ્વાસનાં લક્ષણ-જ્યારે માણસ સ્કાસ યુક્ત થઇને ઊંચે પ્રકાર મસ્ત બળધની માફક નિરંતર સ્વાસ લે, અને જેની સંજ્ઞા તથા સ્થાન નષ્ટ થાય; આંખો તરતરાટ કરે-અને સ્વાસ

લેતાં મોંદું તથા આંખો શાટી જાય, અને મોંદે બોલાય નહીં ને ગરીબ થઈ જાય. તથા સ્વાસ નો શબ્દ વેગળો સંભળાય. આ લક્ષણ જોને થાય તેને મહા સ્વાસ જાણીએ ૧. આ સ્વાસ વાળો તત્કાળ મરી જાય ૧

ઊર્ધ્વ સ્વાસનાં લક્ષણ—ઉર્ધ્વો સ્વાસ લે-નીચો આવે નહીં. કપ્પી મોં બરાઈ જાય-ઉર્ધ્વ દ્રષ્ટિ થઈ જાય-આંખો તતરાટ કરે. આ સ્વાસથી દુઃખી થવા છતાં નેત્ર ભ્રમતા, મોહ, નબળાઈ થઈ આવે. આ લક્ષણ થાયતો ઊર્ધ્વ સ્વાસ જાણીએ. એ સ્વાસ માણસને મારી નાખે છે ૨.

છિન્ન સ્વાસનાં લક્ષણ—સર્વ શરીરના પાંચે પવનથી પીડિત માણસ ટુટો સ્વાસ લે, અથવા ટૂંપી થઈને સ્વાસ લે નહીં. અને તેનું મર્મસ્થાન ટુટી જાય ત્યારે આક્રોશ થઈ આવે. અને પરસેવો થઈને તથા સ્વાસ લેતી વખત આંખો લાલ થઈને શાટી જાય-ચેતનતા જતી રહે. શરીર નો વર્ણ બદલાઈ જાય. તે પ્રાણી તત્કાળ મરી જાય ૩.

તમક સ્વાસનાં લક્ષણ—શરીરનો પવન ઉઘટો ફરી જઈને નાસિકાને રોકી દે, ત્યારે ખાંધ, અને માથાને પકડીને કફને પ્રગટ કરે. ત્યારે એ કફ કંઠમાં જઈને ધુરધુર શબ્દ કરે છે. પછી પ્રાણનાશક સ્વાસ પ્રગટ કરે છે. ત્યારે માણસને સ્વાસના વેગથી નબળાઈ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યારે તેની અગ્નિ રોકાઈ જાય ત્યારે તે ખાંસે ત્યારે તે માણસને સ્વાસ લેતી વખત મોહનો પ્રાપ્ત થાય. આ અને કફ પશુ છુટે છે ત્યારે ટૂંપી થઈને મોંદામાંથી કફ ઢીકળી જાય, ત્યારે એ ધડી બે એક સુખ પામે છે, તથા તેનાથી બોદયું પશુ જાય છે-અને જ્યારે એ સૂવે ત્યારે સ્વાસ થઈ આવે, ઊંઘ આવે નહીં. બેઠાંજ એન પડે-ગરમી ખમાય-આંખો ઉપર સોજો હોય. લલાટમાં પરસેવો આવે-મુખ સુકાય-ધમણની માફક સ્વાસ લે-વરસાદનો પવન તથા શીતળ વસ્તુથી તથા મધુર ખાવાથી વધે. આ લક્ષણ થાયતો તમક સ્વાસનાં લક્ષણ જાણીએ આ સ્વાસ જામ્યો ૪.

ક્ષુદ્ર સ્વાસનાં લક્ષણ—લુખી વસ્તુઓ ખાવાથી-ખેદ કરવાથી-કેંદાના પવનથી-ક્ષુદ્ર સ્વાસ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે તે માણસને બહુ દુઃખ દે નહીં અને માણસના ખાનપાનની ગતિ રોકે નહીં તથા ઇન્દ્રિયોને પીડા કરે નહીં આ લક્ષણ ક્ષુદ્ર સ્વાસનાં જાણીએ ૫.

આ ક્ષુદ્ર સ્વાસ બળવાન પૂરે છે થાયતો સાધ્ય છે. અને તમક સ્વાસ કષ્ટ સાધ્ય છે. અને મહા સ્વાસ, તથા છિન્ન સ્વાસ તથા ઊર્ધ્વ સ્વાસ એ ત્રણે અસાધ્ય એટલે પ્રાણના હરનારા છે.

સ્વાસ રોગના ઉપાય.

મીઠામાં તેલ નાંખી ખમતો ખમતો છાતીએ રોક કરે, તો સ્વાસ દબાઈ જાય ૧. અથવા આદાનો રસ મધમાં મેળવી ચાટે તો સ્વાસ જાય ૨. અથવા આદાનો રસ શેર૧ તેમાં સુંઠ પારો ૨ બેડેડાંની છાલ શેર ૫ા (૧), બકરીનું મૂત્ર શેર ૨ ૨ એ સર્વને ગરમ કરી જરા જાડું થવા દઈ, એમાં મધ શેર ૧૦ મેળવી તેલા ૫ રોજ ખાય, તો કાસ, સ્વાસ, જાય ૩. અથવા દશમુળ, કયુરો, રાસ્ણા, પીપેર, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડસિંગુ, ગળો. ચિત્રક, એ સર્વ બરાબર લઈ ટંક રાંભારનો રોજ ઉકાળો કરી પીએ, તો કાસ, સ્વાસ, પસવાડાનું શુળ, એ રોગો નિશ્ચય જાય, ૪. અથવા કોહોળાના મૂળનું ચૂર્ણ કરી ટંક ૧૧ ગરમ પાણી સાથે લે, તો સ્વાસ, કાસ, એ નિશ્ચય જાય ૫. અથવા હળદર, કાળાંમરી, દરાખ, પીપર, રાસ્ણા, કયૂરો. એ સર્વને બરાબર લઈ, આરીક વાડી ટંક ૧૧ ગોળ, યા કડવા તેલની સાથે ચાટે. તો સ્વાસ, રોગ નિશ્ચય જાય

૫૬. અથવા

ભારંગનો અવલેહુ-શેર ૧ ભારંગને ઉકાળી રસ કાઢીને તેમાં તોલા ૪૦૦ ભાર ગોળની ચાસણી કરી, એ ચાસણી પાકતાં હરડેની છાલનું ચુર્ણુ શેર ૧ નાખવું. પછી ચાસણી ઠંડી થાય ત્યારે તોલા ૨૪ ભાર મધ નાખવું. પછી સુંઠ તોલા ૫, કાળાં મરી તોલા ૫, પીપર તોલા ૫, તજ તોલા ૫. તમાલપત્ર તોલા ૫. નાગકેસર તોલા ૫. જવખાર ટંક રાા એને ખારીક વાટી એ ચાસણીમાં મેળવવાં પછી તોલા ૨ ભાર રોજ ખાય તો સ્વાસ. ઉદરસ, હરસ, ગોળો, ક્ષય, ઉદરનારોગ, એ સર્વ રોગોને આ ઉપાય દૂર કરેછે. આ ભારંગના અવલેહુ છે. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

સ્વાસ કૂંદાર રસ=અથવા--પારો ટંક રાા. શોધ્યો ગંધક ટંક રાા. શોધ્યો વચ્છનાગ ટંક રાા. સેકેત્રો ટંકણખાર ટંક રાા. મનસિલ ટંક રાા, કાળાં મરી ટંક રાા, સુંઠ ટંક રાા. પીપરો ટંક રાા, એ સર્વ ઓસડો લઇ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં ખાકીનાં એ ઓસડો મેળવવાં. પછી એને આદાના રસનો પુટ ૧ દહને રતી ૧ રોજ ખાય તો સ્વાસ જાય. ઇ. ઇતિ સ્વાસ કૂંદાર રસ અથવા ધંતરાના બીજ ૧ વધારીને ૫ સુધી દિન ૩૦ ખાયતો સ્વાસરોગ જાય. ઇ. અથવા

સૂર્યા વરત રસ-પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧૦ ભાગ, એની યરાયર તામ્ર ભસ્મ લઇને, પછી એ ત્રણેને કુંવારના પાઠાના રસમાં ખલ કરવો. પછી એને તાંબાની ડગીમાં ઘાલી વાલુકા યંત્રમાં દિન ૧ પકવી સિદ્ધિકરી રતી એ પ્રમાણે પાનમાં મૂકી ખાય તો સ્વાસ રોગ જાય. ઇતિ સૂર્યાવર્ત રસ છે એ વૈદ્યવિનોદમાં લખ્યા છે ૧૦. અથવા

કાકડસિંગુ, સુંઠ, પીપરો, નાગરમેય, પુષ્કર મૂળ, કચ્છરો, કાળાં મરી, એ સર્વને યરાયર લઇ, સર્વની યરાયર શાકર લેવી. પછી ખારીક વાટી ટંક રાા પ્રમાણ ગોળો, અરકુસો, પીપરો, પીપળી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, એના ઉકાળાની સાથે એચૂર્ણુ લે તો સ્વાસ રોગ જાય ૧૧. આ ચક્ર દત્તમાં છે. અથવા

પીપર, પુષ્કર મૂળ, હરડેની છાલ, સુંઠ, કચ્છરો. કમળકાકડી. એ સર્વ ઓસડોને યરાયર લઇ ચૂર્ણુ કરી; એની યરાયરના ગોળમાં ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૩૦. નિત્ય ખાય તો સ્વાસ જાય ૧૨. અથવા મહોદધી રસ=પારો, ગંધક. શોધ્યો લોહસાર, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપર. તમાલપત્ર. નાગકેસર. નાગરમેય. વાવડીંગ, નગોડ, કંપીલો. પીપળી મૂળ. આ સર્વ પારા. ગંધક, લોહસાર. એ ત્રણેથી જમણું લેવાં- પછી એ સર્વને ખારીક વાટી જળખી પરના રસના પુટ ૩ દેવા. પછી એની ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧, રોજ ખાય. તો સ્વાસ, કાસ. હરસ, બગદર, હૈયા તથા પાસાનું સૂળ. સંઘણી. ઉદર રોગ. પરમેહ માત્ર. એ સંધળા રોગોને આ મહોદધિ રસ દૂર કરે છે, ઇતિ મહોદધિ રસ. આ સર્વ સંઘળમાં લખ્યા છે. ૧૩. અથવા

*સ્વાસનો રોગ મહા કઠણ છે. અને એ ઉપર અનેક પ્રકારના રસાદિ તથા કાષ્ટ દિક ઉપાય કલા છે, પરંતુ એ રોગ જવો મુરકેલ છે. જીવાની અવસ્થામાં એ રોગ થાયતો સાધન પથ્ય આ સધિથી દયાઇ જાય છે. પણ જીવામાં થાય તો પરમેશ્વરની કૃપાથી, વિદ્વાન વૈદ્યની સહાયતા થી દયાય. જીવામાં સ્વાસ રોગ લાગતાં છતાં અરીજીનું સાધન સુખદાઇ થાય છે.

અમૃતાણ્વ રસ—પારો, સોધ્યો ગંધક. લોહસાર. ટંકણખાર. રાસણા. વાવડીંગ, ત્રિકા, દેવદાર, ચુંઠ, કાળાંમરી, પીપર, ગજો, કમળકાકડી, સોધ્યો વચ્ચનાગ. એ સર્વ ઓસડો અગળર ભેવાં. પછી પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી, એ કાજળીમાં ક્ષાકીની વસ્તુઓ ખારીક વાટી નાખી મધમાં રતી ૧. યા એ પ્રમાણે ગોળીઓ આંધી ગોળી એક રોજ ખાય, તો સ્વાસ રોગ ન્ય. ૧૪ ઇતિ અમૃતાણ્વ રસ આ વૈદરહસ્યમાં લખ્યો છે.

મેઘ ડમર રસ—અથવા પારો, અને ગંધક અગળર લઇ તેની કાજળી કરી તાંદળાનની ભા જીનારસમાં દિન ૫ ખવ કરવો. પછી વજ્રદૃઢીમાં ઘાલીને વાલુકા ચંતમાં પકવવો. પછી દિ ન ૧ પછી એમાંથી રતી એ પાનમાં ખાયતો સ્વાસ દિયકી દૂર થાય ૧૫ ઇતિ મેઘડમર રસ. આ રૂદ્રદત્તમાં લખ્યો છે.

ઇતિશ્રી મન્મહારાજાધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે મૃતસાગર નામ ગ્રંથે રક્તપિત્ત, રાજરોગ, ક્ષયરોગ, સોપ રોગ, કાસરોગ, દિયકી, સ્વાસ રોગ ની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, નિરૂપણ નામ પાંચમ સ્તરંગ સંપૂર્ણ.

તરંગ પાંચમું સમાપ્ત.

તરંગ ૬ ઠું.

સ્વર ભેદ.

૧ સ્વરભેદ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—માણસને ધણું બોલવાથી—ઝેર વગેરેના ખાવાથી—હા આ સ્વરે બોલવાથી—કંઠને કોઇ તરાહની ચોટ લાગવાથી કોપને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત, ક ક, તે કંઠના સ્વરને વહેવા વાળી જે નસો તેમાં રહીને સ્વરને ભંગ કરે છે. એ સ્વરભંગ છ પ્ર કારના છે, વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, શરીરના મોટાપણનો ૫, ક્ષયરોગનો ૬.

વાયુના સ્વરભંગનાં લક્ષણ—જેની આંખો, મુખ, મળ, મૂત્ર, કાળાં હોય. ઢુટેલો શબ્દ બોલે, ગધેડાના જેવો શબ્દ થાય તો વાયુનો સ્વરભંગ જાણીએ ૧.

પિત્તના સ્વરભંગનાં લક્ષણ—જેની આંખો, મોંઢું, મળ, મૂત્ર, પિળાં હોય; અને બોલતી વખત ગળામાં બગતરા થાય તો પિત્તનો સ્વરભંગ જાણીએ ૨.

કફના સ્વરભંગનાં લક્ષણ—સદાએ કંઠ કફથી રોકાઇ રહે, અને મંદમંદ અર્ધુ બોલાય-અને રાતમાં વંધી જાય તો કફનો સ્વરભંગ જાણીએ ૩.

સન્નિપાતના સ્વરભંગનાં લક્ષણ—જેમાં વાયુ, પિત્ત, કફના સ્વરભંગના સર્વ લક્ષણ મળે તો સન્નિપાતનો સ્વરભંગ જાણીએ, એ અસાધ્ય છે ૪.

ક્ષયરોગનાં સ્વરભંગનાં લક્ષણ—બોલતાં મોંઢામાંથી ધુમાડો નિકળે તો ક્ષય રોગનો સ્વરભંગ જાણીએ. આ પણ અસાધ્ય છે ૫.

શરીરનાં મોટાપણથી ઉત્પન્ન થતાં સ્વરભંગનાં લક્ષણ—ગળાંની અંદરજ બોલે-શબ્દ

૧ સ્વરભંગ એટલે સાદ અથવા ઘોંટો બેસી જઇ ગરા અર ઉચ્ચાર થાય નહીં તે. તેમાં પ્રથ મ કફથી સાદ જાડો થઇ પછી બેસી જાય છે.

સમન્વય નહીં. ધિરે બોલે ગગુ' યજ્ઞે. તરમ ધ યી લાગે. જેને આ લક્ષ્ય થાય તેને શરીરના મોઢાપણનો સ્વરભંગ નહીં એ ૬. એ પણ સારો નહીં.

સ્વરભંગના ઉપાય.

વાયુનો સ્વરભંગ થાય તો મીઠાની અને તેડની વસ્તુએ! ખાવાથી જય ૧. પિત્તનો સ્વરભંગ થી અને મધના ખાવાથી જય ૨. કફનો સ્વરભંગ કડવી ખારી વસ્તુઓ, તથા મધ વગેરેના ખાવાથી જય ૩. અથવા ગળાનું, તાળવાનું પારા (દાંતના) નું લોહિ કઢાવાથી સ્વરભંગ જય ૪. અથવા ગરમ પાણીના પીવાથી વાયુનો સ્વરભંગ જય ૫. અથવા ધી ગોળના ખાવાથી વાયુનો સ્વરભંગ જય ૬. અથવા ગરમ દૂધના પીવાથી પિત્તનો સ્વરભંગ જય ૭. અથવા પીપર, પીપળી મુળ, કાળાંમરી, એને ગાયના મૂત્રમાં પીએ તો કફનો સ્વરભંગ જય ૮. અથવા ભોરીંગણી તોલા ૪૦૦ ભાર, લઘ; એનાથી અરધો ભાગ પીપરીમુળ, અને એનાથી અરધું ચિત્રક, ચિત્રક બરાબર દશમુળ લઘ એને એક મણુ પાણીમાં ઉકાળતાં જ્યારે શેર ૪ પાણી રહી જાય ત્યારે ગાળીને એ પાણીમાં તોલા ૪૦૦ ભાર જુના ગોળની પાતળી આસણી કરવી. પછી એ આસણીમાં પેલાં સર્વ આસડો બારીક વાટી નાખવાં. અને મધ શેર ૧ નાંખવું. પછી તોલા ૯, થી ૧૩ સુધી રોજ ખાય તો સર્વ પ્રકારના સ્વરભંગ સ્વાસ, કાસ, મંદાસિ ગળાના રોગ, આક્રોશ મુત્રદૃશ્ય એ સધળા રોગોને આ ભોરીંગણીનો અવેલેહ. દૂર કરે છે ૯. આ સર્વ ઉપાયો ભાવ પ્રકાસમાં લખ્યા છે. અથવા.

અજમોદ, હળદર. ચિત્રક, જવખાર, આમળાં એ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાધી અને મધની સાથે ચ ટે તોભયંકર પણ સ્વરભંગ જય ૧૦. અથવા હરડેની છાલ, વજ, પીપર, એને બારીક વાટી ગરમ પાણીમાં લે તો મેદનો. ક્ષય રોગનો સ્વરભંગ જય ૧૧. આ વૈધ વિનોદમાં લખ્યા છે. અથવા

બેહુડાંની છાલ, પીપર, સિંધવ ખાર, આમળાં એ સર્વને બારીક વાટી ગાયની છાસમાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં લે તો સ્વરભંગ જય ૧૨. આ વ્રંદમાં લખ્યો છે. અથવા

જાયફળનો અરસેહુ--અથવા જાયફળ, પીપરો, ખીલ (ચોખ્ખાની ધાણી), બીજોરાનું કેસર એ સર્વ બારીક વાટી મધની સાથે ચાટે. તો સ્વર ભંગ જાય, અને સ્વર અત્યંત સુંદર બીજો જાય. આ જાયફળનો અવેલેહ છે. એ સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યો છે ૧૩. અથવા

કોલીજન મોમાં રાખી તેનો રસ પીએ તો સ્વરભંગ જય ૧૪. અથવા

અવકાદિ ચૂર્ણ--અવક, અમલવેત, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપરો, ડાંસરા, તમાલપત્ર, તજ, જીરું, ચિત્રક, ઇલાયચી એ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાધી, જુના ત્રણ વરસના ગોળમાં લે. તો સ્વરભંગ. પિત્તસ. કફના રોગ, અરચિ. એ સધળા જય ૧૫. ઇતિ ચવકાદિ ચૂર્ણ.

ગોરખનાથજીની ગોળી--અથવા પારાની રાખ, તામ્બૂલમ, લોહસાર. એ ત્રણેને બરાબર લઈ; પછી એમાં ભોરીંગણીના રસના પુટ ૨૧ દેવા. પછી એની ગોળીઓ મગ પ્રમાણે બાંધી ગોળી ૧ મોઢામાં રાખે, તો સ્વરભંગ દૂર થાય. આ ગોરખનાથજીની ગોળી છે ૧૬. અથવા ખાલી, વજ, હરડેની છાલ, અરડુસો, પીપરો, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાધી. મધની સાથે દિન ૧૪ લે. તો સ્વરભંગ નિશ્ચય જાય અને એનો સ્વર કોયલના જેવો થઈ જાય ૧૭. આ સર્વ ઉપાય વૈધરહસ્યમાં લખ્યા છે. ઇ

તિ સ્વરભંગ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

અરુચિ.

અરોચક રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-રોચ્યથી-ક્રોધથી-મોહથી-અતિ લોભથી-ડરવાથી-ચિત્તને રોકનારાભોજનથી-અને નહારા પ્રકારના રૂપના દેખવાથી-અને નહારી ગંધના સંગવાથી-માણસને વાયુ, પિત્ત, કફ, એ ત્રણે અરુચિ નામે રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ અરુચિ પાંચ પ્રકારની છે. વાયુની ૧, પિત્તની ૨, કફની ૩, સન્નિપાતની ૪. શોકાદીકની ૫.

વાયુની અરુચિનાં લક્ષણ-ખાટું, તુર મુખ હોય-હૈયામાં શળ આવે-ભોજનમાંથી રુચિ જતી રહે તો વાયુની અરુચિ જાણીએ ૧.

પિત્તની અરુચિનાં લક્ષણ-કડવું, ખાટું, ગરમ. વિરસ, ખાર જેનું મુખ હોય-અને શરીરમાં દાહ, તથા મુખશોષ થાય, તો પિત્તની અરુચિ જાણીએ ૨.

કફની અરુચિનાં લક્ષણ-મોહું ગળચટું થાય-તથા ચીકણું થઇ ચોંટી જાય, એવું થાય અરુચિ થાય-શરીર ભારે રહે અધકાષ થાય-લાળ ગળે-શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે પીડા થાય-ભોજનમાં અરુચિ હોય તો કફની અરુચિ જાણીએ ૩. અને વાયુ પિત્ત કફની અરુચિમાં જે લક્ષણ થાયછે તે સર્વ ભેળાં મળે તો સન્નિપાતની અરુચિ જાણીએ ૪.

શોકાદીકની અરુચિનાં લક્ષણ-પેટમાં ભૂખ લાગે પણ મોઢે ખવાય નહીં; તો શોકાદિકની અરુચિ જાણીએ ૫.

૧ અરુચિનું સ્વરૂપ-ભૂખમાં અન્નનો કોળીયો લેતાં પૂરપને કાંઠ પણ સ્વાદ આવે નહીં ત્યારે જાણવું કે અરુચિનો રોગ છે.

ભક્તદ્રેષનાં લક્ષણ-ભોજનને ચિન્તન કર્યું અથવા ભોજનને જોવાથી ભોજન રૂચે નહીં ત્યારે તેને ભક્તદ્રેષ કહેછે.

અરુચિના ઉપાય

ભોજનના પેહેલાં સિંધવખાર, લગાવી આઠ ખાયતો અરુચિ જર્ઘ્ભુખ લાગે, અને કંઠ, જીભ, શુદ્ધ થઇ જાય ૧. અથવા મધને આદાના રસમાં મેળવીને પીએ તો અરુચિ, સ્વાસ, ખાંસી, જાય ૨. અથવા પાકી આમલીનું શરબત શાકર નાખી કરી તેમાં ઇલાયચી, લવીંગ, ખરાસ કપૂર. એનો પ્રતીવાસ દઇ એ સરબતને પીએ તો અથવા કોગળા કરે તો અરુચિ જાય ૩. અથવા રાઇ, જીરૂ, શેકેલી લીંગ, સુંઠ, સિંધવખાર. એ સર્વને ખારીક વાટી અનુમાન માફક, ગાયના દહીની છાશ કરી તેમાં નાખીને પીએ તો અરુચિ જઇને ભૂખ વધે ૪. અથવા

દાડિમાદિ ચુર્ણ-દારૂમના દાણા તોલા ૮, શાકર તોલા ૩૨ ભાર, સુંઠ તોલા ૪, કાળાં મરી તોલા ૫, પીપરો તોલા ૫ ભાર, તજ ટંડ રા ભાર, તમાચપત્ર ટંડ રા, નાગકેસર ટંક રા, એ સર્વને ખારીક વાટી ટંક ગા પ્રમાણ. પાણીમાં રોજ લે. તો અરુચિ, ઉદરસ, જાય ૫. કવિ

૧-અરુચિનો રોગ મહા નષ્ટક આગિમંદ થઇને શરીરનું જળ જતું રહે. અને બોળ અનેક ઉપદ્રવ જોડે. એ વાસ્તે લીંબુનો રસ, સિંધવખાર, આદાનો રસ એ ત્રણે એકસરો સમભાગ રૂચિ માફક લે. તો અન્ન ઉપર રૂચિ આવે, ભૂખ વધે, ચિત્ત ખુશી રહે; અને ચિંતાની અરુચિ તો ચિંતા દુર થાય ત્યારેજ મટે અને ચિંતા તો જ્ઞાન વિના જવી કહણુ છે અને સતસંગથી પણ જાય.

દાહીમાદિ ચૂર્ણ. અથવા

શિખરણીની ક્રિયા-ચાપના દહીને લુગડે ગાળીને તેમાં શાકર, ઇલાયચી, લવીંગ, બરા સકપુર, કાળાં મરી, એ અનુમાન માફક, (ખારીક) વાટી મેળવીને તે પીએ તો અરચિ તત્કાળ ન્યય પ. ઇતિ શિખરણીની ક્રિયા. અથવા

લવંગાદી ચૂર્ણ-લવીંગ, કંકોળ, મરી, વીરણવાળા, ચંદન, તગર, કમળકાકડી, કાળીજીરી, નેત્રવાળો, અગર, નાગકેસર, પીપરો, સુઠં, ચિત્રક, ઇલાયચી, બરાસકપુર, નયપ્રળ, વંશલોચન. એ સર્વ બરાબર લેવાં-અને એનાથી અર્ધી શાકર લેવી, પછી ખારીક વાટી ટંક ૧ રોજ પાણીની સાથે લે, તો અરચિ, મંદાગ્નિ, ક્ષીણતા, બાંધકોષ, ખાંસી, હિચકી, રોજરોગ, સંગ્રહણી, અતિસાર, પ્રમેહ એ સઘળા રોગોને આ લવીંગાદિ ચૂર્ણ દૂર કરેછે. લવિંગાદિ ચૂર્ણ. ૭ આ સર્વ ઉપાય બાવ પ્રકાશમાં લખ્યાછે. અથવા

વૃદ્ધદેહાદિક ચૂર્ણ-વરીઆરી, જીર, કાળાંમરી, ડાંસરા, અમલવેદ, સંચરખાર, ગોળ, મધ, બીજોરનું કેસર, તજ, તમાલપત્ર, વંશલોચન, ડાંડાંના બીજ, દાડમના દાણા, જીર, એ સઘળાં તોલા તોલા બાર લેવાં-અને પીપેરો, પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્રક, સુઠં, કાળાં મરી, અજમોદ, ડાંસરા, અમલવેદ, આસન, અજમો, કોહું, એ પણ તોલા તોલા બાર. અને શાકર, તોલા ૧૭ ખાર લેવી. એ સર્વને ખારીક વાટી ટંક ૨૫ પ્રતિદિન પાણી સાથે લે, તો અરચિ, સ્વાસ, ખાંસી, શળ, ઉલટી, રક્તપિત્ત, એ સઘળા રોગોને આ દૂર કરેછે. ઇતિ વૃદ્ધ દેહાદિક ચૂર્ણ. એ સાર સંગ્રહમાં લખ્યુંછે. અથવા

અગ્નિ કુમાર રસ-જવખાર, સાજખાર, સેકેલો ટંકણખાર, પાંચે ખાર, સુઠં, કાળાં મરી, પીપેરો, ત્રિજળા, લોહસાર, બરાસ કપૂર, લવીંગ, ચવક, ચિત્રક, દાડમના દાણા, ડાંસરા, આદિ એ સર્વ બરાબર લઈ ખારીક વાટી અજમાના અર્કના પુટ ૩ દેવા. પછી લીંબૂના રસના પુટ ૫ દેવા. પછી અમલવેદના રસના પુટ ૩ દેવા. પછી એ રસની ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય તો અરચિ, મંદાગ્નિ, ગોળો, પ્રમેહ, સ્વાસ, જિદરસ, અને કફના રોગોને નાના અનુપાનથી આ અગ્નિકુમાર રસ દૂર કરેછે. ઇતિ અગ્નિકુમાર રસ ૮. ઇતિ અરચિ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઉલટી.

ઉલટીની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ધણી પાતળી, તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવાથી-દુર્ગંધ વાળી વસ્તુઓ ખાવાથી-પેટમાં ક્રમિઆના પડવાથી-ખેદ કરવાથી-બંધથી-અજીર્ણથી-આમના દોષથી દુર્ગંધીની વસ્તુઓ જોવાથી-સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાથી-અતિ ઉતાવળા ભોજન કરવાથી વાયુ.

ઉપર શીખરણીએ નંબર ૫ નો ઉપાય છે, અને એ શીખરણી પેહેલાનો ઉપર લખેલો નંબર ૬ નો દાડમતા ચૂર્ણનો ઉપાય છે. પણ લખતાં ભૂલ થવાથી અવારનો અવાર ઉપાય થઈ ગયો છે તે જાણજો.

૧ છર્દિ રોગ સંસ્કૃતમાં નામ છે. અને દેસ ભાષામાં એનું નામ ઉલટી કહેછે. અથવા છા દણી, વમન, વાસી, ધરતી દેખણું કહેછે. અને દક્ષિણીમાં એને વાંતો તથા વામીટ, અને ગુજરાતીમાં આકારી કહેછે. આ રોગ વાસી તથા મરીના રોગથી જુદો છે. મરીનો રોગ અજીર્ણથી થાય છે. જેને વિશ્વચિકા કહેછે. ઉલટી વાંધાને શુદ્ધ મૃત્તિકાની ગોળી નંગ ૭૦ ને અગ્નિમાં લાલ કરી પાણીમાં ખુઝાવી એ પાણી પાયતો ઉલટી જાય.

પિત્ત, કફ દુષ્ટ યદને અંગને પીડા કરીને મોંઢા નજીક દોડી મૂખને રસ્તે ખાધેલું પીધેલું સર્વ કાઢેછે. ત્યારે તેને માણસો ઉલટી કહેછે. તે આ ઉલટી ૫ પ્રકારની છે. વાયુની ૧ પિત્તની ૨, કફની ૩, સન્નિપાતની ૪, દુર્ગંધિવાળી વસ્તુઓ વગેરેના જોવાથી ૫.

ઉલટીનું પૂર્વ રૂપ-છાતીએથી ખાટું, તથા ખાઈ ખાઈ પ્રથમ નિકળે, અને ઓડકાર આવે નહીં, લાળ પડવા માંડે-મુખ ખાઈ થઈ જાય-અન્ન પાન ઉપરથી રૂચિ જતી રહે ત્યારે જાણવું કે ઉલટી થશે.

વાયુની ઉલટીના લક્ષણ-હૈયા અને પસવાડમાં પીડા થાય-મુખ શોષ હોય-મસ્તક અને નાભિ દુખે-સ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય ઓડકારનો અવાજ જોયો (ધણો) હોય-ઉલટીમાં ફીસો ટા આવે-ઉલટીનો રંગ બગડેલો હોય-અને ધણ વેગથી ઘોડી ઉલટી કરે. ઓકતાં દુઃખ થાય તે આ લક્ષણ જે માણસને થાય તેને વાયુની ઉલટી જાણીએ. ૧.

પિત્તની ઉલટીનાં લક્ષણ-મૂંઠા, તૃષા, મુખ શોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે-તાળવા અને આંખોમાં ગરમી રહે- આંખે અંધારાં, તથા ફેર આવે. અને ગરમ, લીલું, લાલ ઓકે. આ લક્ષણ થાય તો પિત્તની ઉલટી જાણીએ ૨.

કફની ઉલટીનાં લક્ષણ-તંદ્રા, તથા મૂખ ગળચટું થાય-કફ ઓકે- જીંઘ આવે-બોજ નમાં અરૂચિ હોય-શરીર ભારે રહે-ચીકણી, ગળી, જાડી, સીતળ, અને કફ યુક્ત ઉલટી કરે રોમાંચ રહે-આ લક્ષણ થાય તો કફની ઉલટી જાણીએ ૩.

સન્નિપાતની ઉલટીનાં લક્ષણ-શળ હોય. અન્ન પચે નહીં-અરૂચિ, દાહ, તરસ. સ્વાસ, પ્રમેહ. એ સર્વ નિરંતર અધિક રહે-અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ, લાલ ઉલટી કરે; તો સન્નિપાતની ઉલટી જાણીએ ૪.

દુર્ગંધિત વસ્તુઓ વગેરે જોવાથી ઉપજી જ ઉલટી તેનાં લક્ષણ-ઉતક્રેદ યદને ઓકવા માંડી જાય ૫.

ઉલટીના ઉપાય

ધાણા, મુંઠ, દશમુળ, એનો ઉકાળો કરી પીવાથી વાયુની ઉલટી જાય ૧. અથવા ધીમાં સિંધવખાર નાખીને પીએ તો વાયુની ઉલટી જાય ૨. અથવા મગ, આંમળાં એ બન્નેને ઉકાળી એનો રસ ટાઢી એ રસમાં ધી. તથા સિંધવખાર નાખી પીએ, તો વાયુની ઉલટી જાય ૩. અથવા મગ, મશરૂ, જવ, એના આઠાની રાખ કરી તેમાં મધ નાખી પીએ તો પિત્તની ઉલટી જાય ૪. અથવા આંમળાંના રસમાં ચંદન, મધ. એ મેળવીને પીએ, તો પિત્તની ઉલટી જાય ૫. અથવા પિત્તપાપડાના કવાચમાં મધ, નાખીને પીએ તો પિત્તની ઉલટી જાય ૬. અથવા ગજો, લીમડાની છાલ. પડોળ, ત્રિફળા, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પીએ. તો પિત્તની ઉલટી જાય ૭. અથવા માખેાની લઘાર શાકર, ચંદન, એ મધમાં ચાટે, તો પિત્તની ઉલટી જાય ૮. અથવા ચોખ્ખાની ધાણીનો લોટ, ધી, શાકર, મધ મેળવી ખાય તો પિત્તની ઉલટી જાય ૯. અથવા શેકેલા મશૂરનો લોટ શાકર મેળવી ખાય તો પિત્તની ઉલટી જાય ૧૦. અથવા દાડમના રસમાં મધ નાખીને પીએ તો વાયુ, પિત્ત, કફની ઉલટી જાય ૧૧. અથવા ચોખ્ખાના ધોવરાણમાં મધ નાખી પીએ તો પિત્તની ઉલટી જાય ૧૨. અથવા ઘણાયચી, નાગરમોથ, નાગકેસર, ચોખ્ખાની ધાણી, ઊપસસરી, ચંદન, બહુફલી, ખોરના કળીઆ, લવીંગ, પીપેરો, એ સર્વને બ

રાખર લઈ બરીક વાટી ટંક ૧૧. તથા રાા, મંથમાં ચાટે, તો ત્રિદોષની ઉલટી જાય ૧૩. અથવા પીપળાના છોડાંને બાળી પાણીમાં ઓલવી, એ પાણી રાખ સુધ્ધાં પીએ, તો ઉલટી જાય ૧૪. અથવા બોરના કળીઆની મીઝ, પીપેરો, માખીની લદ્ધાર એનો ઊકાળો કરી તેમાં મધ, શાકર, મેળવી પીએ, તો ઉલટી જાય ૧૫. આ સર્વ ઉપાય વૈધવિનોદમાં લખ્યા છે. અથવા

જાંબૂડાના તથા આંઆના પાંદડાં પાણીમાં ઊકાળી એ પાણીમાં ચોખ્ખાની ઘાણીને લેગ નાખી મધ મેળવી પીએ, તો ભયંકર પણ ઉલટી જાય ૧૬. અથવા દૂર્ગધિ આવે એવી વસ્તુઓ થી ઉપજી જો ઉલટી તે સારી વસ્તુઓ જેવાથી જાય ૧૭. અથવા આમ ઉપજી જો ઉલટી તે લાંઘણુ કરવાથી જાય ૧૮. આ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં છે.

અથવા કેસર માસો ૧, ઇલાયચી માસા ૨, હીંગળો રતી ૨, એને મધમાં ચાટે તો ઉલટી જાય ૧૯. ઇતિ ઉલટી રોગની ઉત્પત્તિ. લક્ષણુ ઉપાય સંપૂર્ણ.

તૃપ્તારોગ (તરસ)

(તૃપ્તા રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણુ ઉપાય)

તરસ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણુ—મયથી—ખેદથી—નિર્જનતાથી વધ્યુ જે પિત્ત તે વાયુ મળી તાળવામાં જઈને તૃપ્તા રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. અને તે પાણીને વહેવાની નસોને રોકીને વાયુ, પિત્ત, કફ, એ ત્રણે સાત પ્રારની તૃપ્તાને કરે છે. વાયુની ૧, પિત્તની ૨, કફની ૩, શસ્ત્રાદિકની ચોટની ૪, નિર્જનતાની ૫. આમની ૬, ભોજન કરવાની ૭.

તૃપ્તા રોગનું સ્વરૂપ—વારંવાર પાણી પીએ પણ તૃપ્તિ થાય નહીં ને પાણી પીવાની મનમાં ઇચ્છા રહે ત્યારે જાણવું કે તૃપ્તા રોગ છે.

વાયુની તરસનાં લક્ષણુ—મુખ ઉતરી જાય—લમણાં તથા માથામાં પીડા થઈ આવે—નાસી કા રોકાઈ જાય—મોંમાંથી રસનો સ્વાદ જતો રહે—તાઠું પાણી પીવાથી તરસ વધે ત્યારે જાણવું કે વાયુનો તરસ રોગ છે ૧.

પિત્તની તરસનાં લક્ષણુ—મૂર્છા થાય—ભોજન પ્યારું લાગે નહીં—દાહ થાય—મુખમાં શોષ થઈ પડે—શીતજતા પ્યારી લાગે—મોઢું કડવું થાય—શરીમાં તાવ આવે—મળ, મૂત્ર, નેત્ર, એ પીળાં હોય—એવાં લક્ષણુ થાય ત્યારે પિત્તનો તૃપ્તા રોગ જાણીએ ૨.

કફની તરસનાં લક્ષણુ—જઠરાગ્નિને કફ રોકે છે ત્યારે આ અગ્નિની ગરમી, પાણીને વહેવાની નસોને શકવી કફની તરસને પેદા કરે છે. ત્યારે માણસ એ તૃપ્તાથી પીડિત થઈને ઉંઘ અને શરીરના બારેપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. તથા મુખ ગળચટું અને એ માણસ શકાતો જાય ત્યારે જાણવું કે એને કફની તૃપ્તા છે. ૩.

શસ્ત્રાદિકની ચોટથી ઉપજી તૃપ્તાનાં લક્ષણુ—શસ્ત્રાદિકના વાગવાથી શરીરનું રૂધિર નિઃકળવાથી અતિપીડા થાય છે. ત્યારે તેને ઘણી તરસ લાગે છે ૪.

ક્ષીણતાની તરસનાં લક્ષણુ—જાતી દુખે—કંપ થાય—મુખ શકાય—શરીરમાં શૂન્યતા હોય—તરસ ઘણી લાગે પીતો પીતો ધરાય નહીં ૫—અને એજ લક્ષણુ આમની તરસનાં જાણવાં ૬.

ભોજન ઉપરાંત તરસ લાગે તેનાં લક્ષણુ—ઘણું ચીકણું, ખાટું, ખાઈ, બારે અન્ન ખાઈને હોય ત્યારે તરસ તરસ લાગે છે ૭.

તરસનાં ઉપદ્રવ—મુખનો સ્વર બેશી જાય—કંઈ, મળું, તાળવું એ શકાય—અને તાવ.

મોહ, ર્વાસ, ખાંસી, એ થાયતો; એ તરસ વાળો મરી જાય.

તરસના ઉપાય.

વાયુની તરસવાળાને ગરમ અન્ન અને સાફ પાણી આપેતો વાયુની તરસ જાય ૧. અથવા દહીં અને ગોળ મેળવીને ખાય તો વાયુની તરસ જાય ૨.

પિત્તની તરસના ઉપાય—સોનું રૂપું ગરમ કરી પાણીમાં ઓલવી એ પાણી પીએ. તો પિત્તની તરસ જાય ૩. અથવા શાકરના ઠંડા શરબતથી પિત્તની તરસ જાય ૪. અથવા ઘાણા રાતે પલાળીને સવારમાં ઘુંટી શાકર મેળવીને પીએ તો પિત્તની તરસ જાય ૫. અથવા દાડમનાં સરખતમાં શાકર મેળવીને પીએ તો પિત્તની તૃષ્ણ જાય ૬. અથવા શીતળ જંગામાં રહેવાથી તથા જળ કાઢાથી. શીતળ વસ્ત્ર પહેરવાથી પિત્તની તરસ જાય ૭. અથવા કપૂર, ચંદન, અગર આ લગાવવાથી પિત્તની તરસ જાય ૮.

કફની તરસના ઉપાય—તીખી, કડવી, ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી કફની તરસ જાય ૯. અથવા લવંગના કવાથથી કફની તરસ જાય ૧૦. અથવા જીરું, સુંક, સંચળ, એનું રૂણ પાણીમાં લે તો કફની તરસ જાય ૧૧. અથવા સુંદર દારૂના પીવાથી કફની તરસ જાય ૧૨.

ક્ષીણતાની તૃષ્ણાના ઉપાય—શેરડીના રસથી તરસ દૂર થાયછે ૧૩. અથવા વડની કુંડળો, જેઠી મધ, ખીલ, કમળકાકડી. એને ખારીક વાટી ગોળીઓ મોંમાં રાખે તો તરસ જાય ૧૪. અથવા મહુડાંને ચુંદર મોંમાં રાખે તો તરસ જાય ૧૫. અથવા બીજેરાનું મૂળ, કોઠ, દાડમનું મૂળ, ચંદન, લોધરનું મૂળ, બોરડીનું મૂળ, એને પાણીમાં ખારીક વાટી માથે ચોપડે તો તૃષ્ણ, દાહ, શોષ, એ સધળાં જાય ૧૬.

શસ્ત્ર પ્રહારથી ઉપજી જે તૃષ્ણ તેના ઉપાય—બકરાનાં લોહીના પીવાથી આ તરસ જાય ૧૭. અથવા બકરાના શેરવામાં મધ મેળવીને ખાયતો શસ્ત્ર પ્રહારની તૃષ્ણ જાય ૧૮. અથવા ખીરમાં શાકર મેળવી ખાયતો આ તરસ જાય ૧૯.

આમની તૃષ્ણાના ઉપાય—વજ્ર અને બીલીના ઉકાળાથી આમની તરસ જાય ૨૦.

દુર્બળ આદમીની તરસના ઉપાય—દૂધના પીવાથી આની તરસ જાય ૨૧. તૃષ્ણથી દુઃખી પુરુષ મોહને પ્રાપ્ત થઇને પ્રાણને છોડે છે વાસ્તે એ અવસ્થાને વિષે માણસ પાણીની તરસને રોકે નહીં ને થોડું થોડું સદાયે પીએ. આ ઉપાય વૈદ્યવિનોદમાં, તથા ભાવપ્રકાશ વિગરે સર્વ ગ્રંથમાં લખ્યા છે. ઇતિ તૃષ્ણ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ

મૂઠાં

મૂઠાં, મોહ, ભ્રમ, તંદ્રા, સન્યાસ રોગ.

[અથ મૂઠાં, મોહ, ભ્રમ, તંદ્રા, નિંદ્રા, સન્યાસ, રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય લખીએ છીએ]

મૂઠાંની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—ક્ષીણ પુરુષને ઘણા દુષ્કૃત્ય કરનારાને મળ મૂત્રના રોકવાથી એના લાગવાથી પુરુષની બહારની જે આંખ, કાન, આદિ ઇન્દ્રિયાં છે, તેમાં વાયુ, પિત્ત, કફ, ઘુશી જંઘાંસના કરનારી નસોને તત્કાળ અધઃશર પ્રાપ્ત કરેછે. ત્યારે માણસને લાકડાની માફક પૃથ્વી પર નાખી દે છે. ને તેને કાંઈ સુખ દુઃખનું જ્ઞાન રહેતું નથી આ રોગને વૈદ્ય મૂઠાં તથા

મોહ કહે છે. એ મૂર્છા છ પ્રકારની છે. વાયુની ૧, પિત્તની ૨, કફની ૩, રૂધિરની ૪, મધની ૫, વિખની ૬. આ છએ મૂર્છા લિશે પિત્ત છે તે મુખ્ય પ્રધાન છે.

મૂર્છાનું સામાન્ય સ્વરૂપ-કુપથ્યના સેવન કરનારા, તથા હીણ પ્રાકમવાળા, તથા ક્ષીણ પુ ૩૫, તથા દારૂ આદિકના પીનારા, એવા પુરૂષનો અજ્ઞાનનો હેતુ જે તમોગુણ પિત્ત, તે વૃદ્ધિ પામી જ્ઞાન રૂપ જે સતો ગુણ, તથા રંગે ગુણ. તેને આચ્છાદન કરી દશે ઇન્દ્રીના સ્થાનમાં રહે નારા જે વાયુ, પિત્ત. કફ; એ જ્ઞાનને ચલવિનારી નસોને આચ્છાદન કરી સુખ દુઃખના નાસના હરવા વાળાં, એવાં અજ્ઞાનનું કારણ જે તમો ગુણ છે તે વધી વેગથી માણસને લાકડાની માફક પૃથ્વી પર નાખી દે છે. તેને વૈદ્ય લોક મૂર્છા કહે છે ૨.

મૂર્છાનું પૂર્વ રૂપ-નહદય દુખે-અગાસાં ધણાં આવે. મનમાં ગ્લાની થઇ આવે-સંજ્ઞા એટલે એજા ધટી જાય ત્યારે જાણીએ કે આ માણસને મૂર્છાનો રોગ થશે.

વાયુની મૂર્છાનાં લક્ષણ-આકાશ નીલું, અથવા કાળું, અથવા લાલ, જેને દેખાઇ કરીને પછી અંધકારમાં પ્રવેશ થઇને જ્ઞાન થાય, તદનંતર શરીર કાંપે-અંગમાં કળતર થાય-હૈયું દુ ખે-શરીર કૃશ થઇ જાય-લાલ, કાળી જેને છાંયા દેખાય. આ લક્ષણુ જેને થાય તેને વાયુની મૂર્છા જાણવી ૧.

પિત્તની મૂર્છાનાં લક્ષણ-આકાશ જેને લાલ તથા લીલું, પીળું દેખાય; પછી મૂર્છા થઇને પસીનો આવે. ત્યારે જ્ઞાન થઇને તરસ લાગી શરીર ઠંડા પસીનાથી યુક્ત થાય, તથા શરીરમાં સંતાપ થાય-લાલ પીળી જેની આંખો હોય- મોંમાંથી અક્ષર દુટ્ટા નિસરે-શુદ્ધ ખોલી શકાય નહીં-શરીરની કાંત પીળી થઇ જાય તો પિત્તની મૂર્છા જાણીએ ૨.

કફની મૂર્છાનાં લક્ષણ-મેઘની ધટા યુક્ત સુ (વરસાદના વાદળથી ઘેરાયલું) આકાશ દેખાય. પછી તેને મૂર્છા આવે. અને મોઢુ જેને જ્ઞાન (માન) થાય, તથા શરીર જાડા, ઠંડા, પસીના થી ભરાઇ જાય, તથા લાળ ધણી પડે, ને કડવું ગરમ. થકે, તે કફની મૂર્છા જાણીએ ૩.

૧ ઊપર જે ત્રણે જાતની મૂર્છાનાં લક્ષણુનું-વર્ણન કર્યું છે, તે સઘળાં લક્ષણો એકઠાં મ લ્યાં હોય તો સન્નિપાતની મૂર્છા જાણવી. આ મૂર્છા મૃગીની તુલ્ય છે. દૂર્ગંધિ વાળી વસ્તુઓ જેવા વગેરેથી થાય છે ૪

લોહીની મૂર્છાનાં લક્ષણ-માણસને લોહીની દૂર્ગંધિ આવીને પૃથ્વી અને આરાશ અંધકાર રૂપજ દેખાય તથા સર્વત્ર લોહિની વાસ આવે-નિશ્વસ દૃષ્ટિ થઇ જાય. તથા સ્વાસ સારી પેઠે આ નહી. પછી મૂર્છા આવે તો રૂધિરની મૂર્છા જાણીએ. એવી રીતે અંધાના ફૂલ આદિના સુધવા થી પણ મૂર્છા જાય છે. એ એનો સ્વભાવ છે ૫.

મધ [દારૂ]ની મૂર્છાનાં લક્ષણ-અધિક દારૂ પીને માણસ બહુ બકે અને પછીથી સુષ્ણ જાય પછી સંજ્ઞા જતી રહે ને જમીન ઉપર હાથ પગ પછાડે. તે એટલે સુધી કે જ્યાં સુધી એ દારૂનો અમલ શરીરમાં રહે ત્યાં સુધી શરીર કાંપે-સુએ ધણો-તરસ અધિક લાગે. આ લક્ષ

મૂર્છાનો રોગ ધણો અસાધ્ય છે. અને જે માણસ મૂર્છિત થઇ જાય તે તળાવમાં, વાવમાં ફવામાં. વનમાં, ઘરમાં, ક્યાંહી હોય પણ તેનું જેને ભાન નહીં રહે છે. અને દાંત બંધાઈ જાય છે. જડ સરખો થઇ જાય છે. એ વાસ્તે ચતુર વૈદ્યે સજ્ઞાના કાગળની ભૂંગળી બનાવી અસિથી સજ્ઞાવાવી મૂર્છિતના નાકે ભગાવી જગતી આગુ નૈઘ ટૂંકી દે તો તત્કાળ જાગત થાય છે.

ણ દારની મૂઠાનાં જાણીએ ૬.

ઝેરની મૂઠાનાં લક્ષણ-જેણે ઝેર ખાધું હોય તેનું શરીર કંપે. ને ઊંધ ઘણી આવે - તરસ ઘણી લાગે-સંજા જતી રહે-મોંઢું કાળું પડી જાય-અતિસાર થઈ જાય-ભોજનમાંથી રૂચિ જતી રહે. આ જેને લક્ષણ થાય તેને ઝેરની મૂઠા જાણીએ ૬. અને તમો ગુણ તથા પિત્તના અધિક પણાથી મૂઠા થાયછે.

બ્રમનાં લક્ષણ-રજે ગુણ અને વાયુ પિત્ત જ્યારે મળે છે ત્યારે બ્રમ થાયછે.

તંદ્રા(ઘેન)નાં લક્ષણ-તમો ગુણ અને વાયુ કદ જ્યારે મળેછે ત્યારે તંદ્રા થાયછે. એમાં અર્ધાં આંખો બિલાડી રહેછે.

નિંદ્રાના લક્ષણ-તમો ગુણ તથા કદ મળવાથી માણસનું ચિત્ત ખેદ યુક્ત થાય છે. અને દ શે ધંદ્રીઓ પણ ખેદને પ્રાપ્ત થઈને પોત પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે નહીં ત્યારે માણસ યુ એ છે, અથવા ઉંઘેછે,

સંન્યાસનાં લક્ષણ-ઢૈયામાં રહેનારા જે વાયુ, પિત્ત, કદ, એ ત્રણે દોષોથી વાણી. દેહ, મન ની ચેષ્ટાને ગ્રહણ કરી નિર્બળ પુરૂષને લાકડાની માદક મૂર્છિત કરેછે તેને સંન્યાસ રોગ કહેછે.

મૂઠાના ઉપાય

તલ આદિકના રોકથી વાયુની મૂઠા જય ૧.

પિત્તની મૂઠાના ઉપાય-શીતળ સરખત માત્રથી પિત્તની મૂઠા જય ૨. અથવા ચમત્કારી મણિના ધારણથી મૂઠા જય ૩. અથવા કપૂર, ચંદન આદિ શીતળ વસ્તુના લેપથી મૂઠા જય ૪. અથવા બોરની મીંજ, ચીણીકાપ્પા, વીરણવાળો નાગકેસર, એ ચારે ટંક પલછ શીતળ પાણી માં પલાળી સરખત કરી તેમાં મધ શાકર મેળવી પીએ, તો મૂઠા જય ૫. અથવા મીઠાં દાડ મના સરખતમાં શાકર મેળવીને પીએ, તો મૂઠા જાય ૬. અથવા કાળી દરાખના સરખતમાં શાકર મેળવીને પીએ, તો મૂઠા જય ૭. અથવા સાબુને પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજે, તો મૂઠા જય ૮. અથવા સિરસના બીજ, કાળાંમરી, પીપરો, સિંધવખાર, એ સર્વને ગાયના મુત્ર માં વાટી અંજન કરે, તો મૂઠા જય ૯. અથવા મનસિલ, વજ, લસણ, એ ત્રણેને ગાયના મુત્રમાં વાટી આંખમાં અંજન કરે તો મૂઠા જય ૧૦. અથવા મનસીલ. મહુડાં, સિંધવખાર, વજ, કાળાં મરી, એ સર્વ લછ એને પાણીમાં બારીક વાટી નાસ આપે, તો મૂઠા જય ૧૧.

રૂધીરની મૂઠાના ઉપાય-સર્વ શીતળ ઉપાયોથી આ મૂઠા જયછે ૧૨.

દારૂની મૂઠાના ઉપાય-સર્વ શીતળ ઉપાયોથી આ પણ મૂઠા જય ૧૩. મદિરાની મૂઠામાં બીજી થોડીસી મદિરા પીએ તો મદિરાની મૂઠા જય ૧૪.

ઝેરની મૂઠાના ઉપાય-ઝેરની મૂઠા વાળાને મીંઢળની અથવા મોરચાની. અથવા ફટકડીની. અથવા ગરમ પાણી, પીપરો આદિની કોઈ પ્રકારથી ઉલટી કરાવે, તો ઝેરની મૂઠા જય ૧૫. અથવા પીપર, મારેલો પારો, તામ્ર બરમ. વીરણવાળો, નાગકેસર, એ બરાબર લછ ખાંડી એ માંથી ૧, રતીને પ્રમાણ શીતળ પાણીમાં આપે તે: સર્વ પ્રકારની મૂઠા જય ૧૭.

રૂર અથવા ચક્રિના ઉપાય-ધમાસાના ઉકાળામાં ધી નાખીને પીએ, તો ચક્રી જય ૧૮. અથવા હરડે અને આંખમાંના ઉકાળામાં ધી નાખીને પીએ, તો ચક્રી જાય ૧૯. અથવા સુંઠ,

પીપેરો, વરીઆરી, હરડેની છાલ, એ સર્વ ઓસડો ચાર ચાર તોલા ભાર લેવાં, અને ગોળ તો લા ૨૫ ભાર લઇને ગોળીઓ ટંક ૫. ભારની યાંધી ગોળી ૬ રોજ ના ખાયતો ચકરી જાય ૨૦.

[ધેન] તંદ્રા. અતિ નિંદ્રાના ઉપાય-સિંધવખાર, કપુર, સરસવ, મનસિલ, પીપરો, મહુડાનાં ટુક. ને થોડાની લાળમાં આરીક વાટી અંજન કરે, તો તંદ્રા જાય, તથા અતિ નિંદ્રા એ બંને જાય ૨૧. અથવા સરગવાના બીજ, સિંધવખાર, સરસવ, ઉપલેટ, એને બકરા ના મુત્રમાં આરીક વાટી નાસ દે. તો તંદ્રા અને અતિ નિંદ્રા એ બંને જાય ૨૨. અથવા કાળાં મરી. સરગવાના બીજ, સુંઠ, પીપેરો, એ સર્વ બરાબર લઈ અગધિઆના રસમાં આરીક વાટી નાસ દે. તો તંદ્રા જાય ૨૩. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યાછે. અથવા

સુંઠના રસમાં મધ શાકર મેળવીને પીએ, તો મુઠ્ઠા જાય ૨૪. અથવા કૌચની શીંગો (કાત રાં લગાવાથી મુઠ્ઠા જાય ૨૫

ધતિ મૂઠ્ઠા, ભ્રમ, તંદ્રા, નિદ્રા, સંન્યાસ રોગોની ઊત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

ધતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રીસવાધિપ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે સ્વરંભેદ. અરોચક, છર્દિ (ઊલટી) મૂઠ્ઠા ને આદિ ભેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ પદ્યસ્તરંગ: ૬.

તરંગ છઠું સમાપ્ત.

તરંગ ૭ મું.

મદાત્મ્ય રોગ.

મદાત્મ્ય રોગની ઊત્પત્તિ લક્ષણ--જે ગુણુ જેર ભક્ષણમાંજ છે, તે ગુણુ મધ પીવામાં પણ છે. નહારે પ્રકાર અત્યંત કુપથ્યની સાથે જે પુરૂષ ઘણું દારૂ પીએ તેને મદાત્મ્યને આદિ લધ ઘણા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ વાસ્તે દારૂ સારી રીતે એટલે માફકસર પીવો યોગ્ય છે. એને સારે પ્રકાર પીએ તો અમૃતના જેવો ગુણુ કરે, અને નહારે પ્રકાર પીએતો રોગને ઉત્પન્ન કરી જેરની મદક અવગુણુ કરી માણસને મારી નાખે છે. તેનું દ્રષ્ટાંત એ છે કે--જે મ માણસ વખત સર સારે પ્રકાર પોતાની બૂખ માફક અન્નનું ભોજન પ્રમાણુ પૂર્વક કરે, તો તે ભોજન અમૃતની તુલ્ય ગુણુદાયક છે, અને શરીરને નિરોગ્ય કરે છે. અને એજ અન્નનું ભોજન પશુની માફક ખાય અને થોડા ઘણાનો વિચાર નહીં રાખે. તો એજ ભોજન વિશ્વચિકા ને આદિ લધ અને રોગોને ઉપજાવેછે, અનેક માણસને તત્કાળ મારી નાખે છે. તેમજ દારૂ તથા જેર આ બંને પ્રાણુના હરતા છે. પરંતુ એને યુક્તિપૂર્વક સેવન કરે, તો એ બંને અમૃતની તુલ્ય ગુણુ કરેછે, અને સર્વ રોગ માત્રને દૂર કરી સદા પુરૂષને તરણુ રાખેછે.

વિધિથી દારૂ પીવાનો ગુણ—સવારના પોહારમાં શોઆદિક દુર કરી નહાઈ તોલા ૮ ભાર રીતિથી દારૂ પીવો અને મધ્યાન સમય ચીકણું ભોજનની સાથે તોલા ૧૬ ભાર પીવો. અને સાંજે પોહાર રાતે ભોજનના વખતે તોલા ૩૨ ભાર દારૂ પીએ, તો એ દારૂ અમૃત જેવો ગુણ કરીને જીવને તથા વીર્યને વધારે છે અને રોગોને સમીપ આવવા દેતો નથી. અને એ દારૂ એ ખો, સારો નિરસાવાળો દાઢેલો પીવો. અને સારા ભોજનની સાથે પ્રસન્ન ચિત્ત રાખી વખતે વખતે પીએ, તો જેવા દારૂમાં ગુણ કલાએ તેવાજ ગુણ કરે છે. તે લખીએ છીએ—કામવધારે, મન પ્રસન્ન રાખે—અને તેજ્ય બુદ્ધિ-પરાક્રમ-સ્મૃતિ-હર્ષ-સુખ ભોજન-ઉંઘ-મૈથુન-એ સર્વને સારી રીતે પીધો દારૂ વધારે છે; અને અન્યથા પીયે તો મદાત્મને આદિ લક્ષ અનેક રોગોને અનેક વાતે ઉત્પન્ન કરે છે તે પણ લખીએ છીએ.

બકવા લાગી જાય, સ્મરણ જતું રહે-વાણી તથા શરીરની ચેષ્ટા ગાંડાની જેમ કરવા લાગી જાય-આગસ આવે નહીં, ન કહેવાની વાત કહી દે-લાકડાની માફક પડયો રહે- અગમ્યા ગમન કરે મોહોટાને ગણે નહીં-અભક્ષ્ય ભોજન કરે- સંજા જતી રહે-ગુણ વાત પ્રગટ કરી દે, અને રોગોને ઉપજાવીને શરીરની નિર્બળતા કરે છે. આ અયોગ્ય રીતિથી થાય છે. અને જેમ માણસો પીએ છે તે પ્રકાર લખીએ છીએ.

ભોજન વગર પીયે, નિરંતર પીયા કરે-કોષ કરી પીયે-ભય કરી પીયે-તરસ યુક્ત થઈને પીયે-ખેદ યુક્ત થઈને પીયે-મળ મૂત્રના વેગ યુક્ત થઈ પીયે-ઘણી ખટાસની સાથે પીયે-નિર્બળતામાં પીયે-કોઈ પ્રકારની ગરમીથી પીડિત થઈને પીયે, તો તે પુરૂષને મદાત્મયને આદિ લક્ષ ધણી રોગ થાય છે.

વાયુનાં મદાત્મય રોગનાં લક્ષણ—હિચકી અને સ્વાસ હોય--મસ્તક કંપે-પસવાડામાં શુળ હોય--નિંદ્રા આવે નહીં--બહુ બકે-આ લક્ષણ હોય તો વાયુનો મદાત્મય જાણીએ ૧.

પિત્તના મદાત્મયનાં લક્ષણ—તૂપા ઘણી લાગે--દાહ અને તાવ હોય--પસીનો, મોહ, અતિ સાર હોય--ફેર આવે--શરીરનો વર્ણ પીળો થઈ જાય તો પિત્તના મદાત્મયનાં લક્ષણ જાણીએ ૨.

કફના મદાત્મયનાં લક્ષણ—ઓકારી અને અરચિ થાય--ખાદુ ખાઈ ઓકે તંદ્રા હોય. શરીર ભારે રહે. આ લક્ષણ થાય તો કફનો મદાત્મય જાણીએ ૩.

અને આ સર્વ (વાયુ, પિત્ત, કફના મદાત્મયનાં) લક્ષણ મળ્યાં હોય તો સન્નિપાતનો મદાત્મય જાણીએ ૪.

પરમદનાં લક્ષણ—પિનસ,--મસ્તક પિડા--અંગમાં પીડા થાય--શરીર ભારે રહે--મુખનો સ્વાદ જતો રહે--મળ મુત્ર રોકાઈ જાય તંદ્રા. અરચિ, તૂપા, હોય--આ લક્ષણ થાય તો પરમદ જાણીએ ૫.

પાનાજીવંતનાં લક્ષણ—અત્યંત આફરો--ઉલટી, દાહ અને અજીર્ણ હોય. આ લક્ષણ થાય તો પાનાજીવંત જાણીએ ૬.

પાન વિભ્રમનાં લક્ષણ—હૈઈ દુખે--અંગમાં પીડા થાય--કફ થૂંકે--મોંમાંથી ઘુમાડા નીકળે--મુઠા તાવ, ઓકારી, અને મસ્તકમાં પીડા થાય--મીઠાઈ અને દારૂમાં રચિ હોય, આ લક્ષણ થાય તો પાન વિભ્રમ જાણીએ ૭.

મદાત્મયનાં અસાધ્ય લક્ષણ—નિચલો હોઠ, છત્રકી જાય, શરીર ઉપરથી ઠંડુ લાગે--શરીર

માં અંદર દાહ થાય, અને મોંમાં તેલની વાસ આવે—જીભ, હોઠ, દાંત, એ કાળાં પડી જાય. અને આંખો લીલી, પીળી અને લાલ થઈ જાય. =હિચકી, તાવ, ઉલટી, પસવાડામાં શુળ, ખાંસી ચકરી, આ ભક્ષણ થાય, તો મદાત્ય અસાધ્ય જાણીએ.

મદાત્યના ઉપાય.

(મદાત્ય. પરમદ. પાનાજી. પાનવિભ્રમ એઓના ઉપાય.)

દારૂની વિધિથી કાઢેલા સુંદર આસવના સેવનથી વાયુનો મદાત્ય જાય, અહીં દર્શાવે છે કે જોમ અગ્નિના દાઝેલા ખાણસને દેવતાથી તપાડે તો સારું થાય છે તેમજ આ છે. અથવા બીજોરનું કેસર, અમલવેદ, મીઠાં બોર, મીઠું દાડમ, અજમો, જીરું, સુંઠ, આ ત્રણે, (અજમો, જીરું, સુંઠ,) ને બારીક વાટી બીજોરાદિકના રસના એને પુટ આપવા, પછી એ ચૂર્ણને અનુમાન માફક સુંદર ચોખ્ખા દારૂમાં નાખીને વિધિ પૂર્વક પીયે, અથવા એમાં સિંધવ મેળવી, અથવા શેકેલા જવના લોટની સાથે દારૂ પીએ અને તે પૂરાણો પીએ. ૧ અથવા સંચળ, સુંઠ. કાળાં મરી, પીપેરો, એને બારીક વાટી ચૂર્ણ કરી અનુમાન માફક દારૂમાં મેળવી પીયે, તો વાયુનો મદાત્ય જાય ૨. અથવા ચવક, શંચળખાર, શેકેલી હિંગ, સુંઠ અજમો, એનું બારીક ચૂર્ણ કરી દારૂમાં મેળવીને પીયે. તો વાયુનો મદાત્ય જાય ૩. અથવા લાખરા, તેતરા, મરધાના માંસના ભક્ષણથી વાયુનો મદાત્ય જાય ૪. અથવા સર્વ શુણ સંપન જોજનવંતી સોળ વર્ષની સ્ત્રીની સાથે સંબોગ કરે, તો વાયુનો મદાત્ય જાય ૫. આ ઉપાય બાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે—અથવા

દરાખ, દાડમ, ખારેકો, મહુડાં, એનો દારૂ સાકરના સંયોગથી પીયે, તો વાયુનો મદાત્ય જાય ૬- અથવા ગાયના દહીંના પાણીમાં સાકર મેળવી પીયે, તો વાયુનો મદાત્ય જાય ૭. આ ઉપાય સારસંગ્રહમાં લખ્યા છે.

પિત્તના મદાત્યના ઉપાય—સર્વ શીતળ ઉપાયોથી પિત્તનો મદાત્ય જાય ૮. અથવા શીતળ પાણીમાં મધ શાકર મેળવીને પીયે, તો પિત્તનો મદાત્ય જાય ૯. અથવા મીઠા દાડમના ૨ સમાં શાકર મેળવી પીયે, તો પિત્તનો મદાત્ય જાય ૧૦. અથવા સસો, હરણુ, લાખરો, એનું માંસ ખાય તો પિત્તનો મદાત્ય જાય ૧૧. અથવા બકરાના શેરવામાં સાઠી ચોખા ખાવાથી પિત્તનો મદાત્ય જાય ૧૨.

કફના મદાત્યના ઉપાય—ચંદન, વીરણવાળો, એના લેપથી કફનો મદાત્ય જાય ૧૩. અથવા જવ, ઘઉં, કુલથ, એના ખાવાથી કફનો મદાત્ય જાય ૧૪. અથવા કડવી, ખાટી, ખારી, વસ્તુઓ ખાવાથી કફનો મદાત્ય જાય ૧૫. અથવા ઊલટી તથા લાંઘણુ કરવાથી કફનો મદાત્ય જાય ૧૬. અથવા સંચળ, જીરું, અમલવેદ, તજ, ઇલાયચી, જળાંમરી. શાકર, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક વાટી પાણીની સાથે ખાય, તો કફનો મદાત્ય જાય ૧૭.

સન્નિપાતના મદાત્યના ઉપાય—આંમળાના રસમાં પારા ગંધકની કાજળી ટંક ૧ મેળવી પીયે તો, સન્નિપાતનો મદાત્ય જાય ૧૮.

પાન વિભ્રમના ઉપાય—દરાખના સરખતમાં અથવા કોઠાના સરખતમાં, અથવા દાડમાના સરખતમાં મધ શાકર મેળવીને પીયે, તો પાન વિભ્રમ જાય. ૧૯. એ વૃંદમાં લખ્યા છે.

ધંતુરાના જીંડવાના મદનોઉપાય-કોઠોળાના રસમાં ગોળ મેળવી પીયે, તો ધંતુરાનો મદ જાય ૨૦.

અથવા દુધમાં સાકર નાંખીને પીયે, તો ધંતુરાનો તથા ભાંગનો મદ જાય ૨૧.

ભાંગના મદનો ઉપાય-કપાશના મૂળનો રસ, અથવા વેગણના મૂળનો રસ, અથવા પાતળી છાશ, અથવા ધી, અથવા લીંબુનો રસ, સાકરના સરખતમાં મેળવીને પીયે, તો ધંતુરાનો તથા ભાંગનો મદ જાય ૨૨. અથવા દુધ સાકર પીયે, તો ભાંગનો મદ જાય ૨૩.

ઝેરના મદના ઉપાય-લીંબોળીઓની મીઠ, અને મોરચૂથૂ માસા ૨, એ બંનેને વાટી કાં જીના પાણીમાં મેળવી પીયે, તો સર્વ ઝેર માત્રનો મદ દૂર થાય ૨૪. આ ઉપાય વેદોપચારમાં છે. ઇતિ મદાત્મ્ય, પાનાજીર્ણ, પાન વીઘ્રમ, ધંતુરો, ભાંગ, ઝેર, દાર. એ સર્વની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

દાહરોગ બળતરા.

દાહરોગની ત્પતિ લક્ષણ-દાહરોગ ૭ પ્રકારનો છે. પિત્તનો ૧, દુષ્ટ રૂધિરમાં વધવાનો ૨, સસ્ત્રા દિક્કથી નીકળ્યું જે રૂધિર તેથી પુરાયો જે કોઠો તેનો ૩, મદિરાદિક પીવાનો ૪, તરસને રોકવાનો ૫, ધાતુક્ષયનો ૬, મર્મની ચોટ લાગવાનો ૭. ઇતિ.

પિત્તના દાહનાં લક્ષણ-જેમાં પિત્તજ્વરનાં સર્વ લક્ષણ મળે તેને પિત્તનો દાહ જાણીએ ૧.

રૂધિરના દુષ્ટપણથી ઊપજ્યો જે દાહ તેનાં લક્ષણ-સર્વ શરીરમાં દાહ લાગી જાય અને સર્વ ધુમાડો સો નિકળે. અને શરીરની તાંબા જેવી આકૃતિ થાય, તથા તાંબાના રંગ સરખી આંખો હોય મુખમાં લોહીના સરખી ગંધ આવે, અને સર્વ અંગ અગ્નિની માફક બળે આ લક્ષણ થાય તો દુષ્ટ રૂધિરનો દાહ જાણીએ ૨.

સસ્ત્રાદિક્કથી નિસર્થ જે રૂધિર તેથી પુરાયો જે કોઠો તેના દાહનાં લક્ષણ-લોહીથી કોઠો ભરાઈ જાય, અને દાહ લાગી જાય. આ અસાધ્ય છે. એથી તે માણસ મરી જાય ૩.

મધુપાનાદિકના પીવાના દાહનાં લક્ષણ-છાતીનો પવન પિત્ત અને રૂધિરથી મળી સધ જો ચામડીમાં આવી પ્રાપ્ત થઈને સધળા શરીરમાં ભયંકર દાહને કરે છે ૪.

તરસને રોકવાનાં દાહનાં લક્ષણ-તરસને રોકવાથી શરીરના જળ અને ધાતુ ક્ષીણ થાય છે. ત્યારે શરીરમાં ગરમી વધીને શરીરને દગ્ધ કરે છે, ત્યારે તેનું ચિત મંદ થાય છે. અને ગળું, તાળવું શુક્રાઈને જીભ બહાર કાઢીને કાંપવા લાગે છે ૫.

ધાતુક્ષયના દાહનાં લક્ષણ-ધાતુક્ષયના દાહથી મૂંઝા અને તરસ થઈને ખોદાનો સ્વર બે સી જાય-શરીરનું સામર્થ્ય જતુ રહે, તો આ દાહ અસાધ્ય છે.

મર્મની ચોટ લાગવાના દાહનાં લક્ષણ-માયું, ત્વદ્ધ. પેદાને આદિ લઘ મર્મસ્થાનમાં ચોટ લાગવાથી જે દાહ ઉત્પન્ન થાય તે અસાધ્ય જાણીએ ૭.

દાહનાં અસાધ્ય લક્ષણ-શરીર ઠંડુ થઈ જાય, બીતર દાહ હોય તો જે માણસ મરી જાય.

દાહના ઉપાય.

એક હજાર ૧૦૦૦ વાર, અથવા ૧૦૦ સો વાર પાણીએ ધોએલા ધીનું શરીરે મર્દન કરે.

તો શરીરની દાહ જાય ૧-અથવા શેકેલા જવના લોટમાં શાકર મેળવી ખાય, તો દાહ જાય ૨. અથવા આમળાનાં પાણીમાં લૂગડું પલાળી ઓઢે. તો શરીરની દાહ જાય ૩. અથવા વીરણવાળો અને રક્તચંદન ધસીને શરીરે લેપ કરે, તો દાહ જાય ૪. અથવા કેળાનાં પાંદડાંની અથવા કમળની પાંખડીઓની પથારી કરી ઉપર સુએ, તો દાહ જાય ૫. અથવા કુવારા, ચાદર, આદિ જળકીડાથી દાહ જાય છે ૬. અથવા ખસ ખાનામાં રહેવાથી પણ દાહ જાય છે ૭. અથવા શીતળ પાણીના પીવાથી દાહ જાય છે ૮. અથવા ઉપવન વગેરે શીતળ સ્થાનમાં રહેવાથી દાહ જાય છે ૯. અથવા ચંદન, પીત્તપાપડો, વીરણવાળો, કમળકાકડી, ધાણા, વરીઆરી, આમળાં, એનો ટંક રાખારનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ શાકર મેળવીને પીએ, તો દાહ તત્કાળ દૂર થાય ૧૦. અથવા ધાણાને રાતે પલાળી સવારે એજ પાણીમાં વાટી ગાળી શાકર મેળવી પીએ તો દાહ દૂર થાય ૧૧. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

રૂધિરના બગડવાના દાહના ઊપાય-એને ફસ ખોલાવે, તો દુષ્ટ શોહીનો દાહ જાય ૧૨. અથવા પારો, શોધ્યો ગંધક, બરાસ કપુર, ચંદન. વીરણવાળો, નાગરમોથો, એ સર્વ ઓસડો બરાબર લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી એ કાજળામાં ખાકીનાં સર્વ ઓસડો નાખવાં. પછી એની પાણીમાં ગોળીઓ આંધી ગોળી ૧ માંમાં રાખીને ચૂએ, તો શરીરની બીજ રનો દાહ જાય. આ દાહને દૂર કરવાનો રસ છે ૧૩. અથવા પારો તોણ ૧. તામ્રભસ્મ તોણ ૧૧, અખપ તોણ ૧, અને શોધ્યો ગંધક તોણ ૨, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી ખાકીનાં સર્વ ઓસડો એ કાજળીમાં મેળવવાં. પછી એને નાગરમોથોના રસનો પુટ ૧ દે ૫ પછી મીઠા દાડમના રસનો પુટ ૧ દેવો. પછી વડની કુપરોનો પુટ ૧ દે. પછી કેવડાના ચર્કનો પુટ ૧ દે. પછી સહદધના રસનો પુટ ૧ દેવો. પછી પીપેરોના રસનો પુટ ૧ દેવો પછી ચંદનના રસનો પુટ ૧ દેવો. પછી દરાખના રસના પુટ ૭ દેવો. પછી એને છાંયામાં સૂકવી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ આંધી ગોળી ૧ નિત્ય ખાય, તો દાહ, અભવપિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રદર, પ્રમેહ, આ સઘળા રોગોને આ ચંદ્રકળા રસ દૂર કરે છે ૧૪. ઇતિ ચંદ્રકળા રસ. એ વૈધરહસ્યમાં લખ્યો છે ઇતિ દાહ રોગની ઊત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઉન્માદ (દીવાના પણું)

ઉન્માદ રોગની ઊત્પત્તિ લક્ષણ-વિરહ ભોજનથી, દુષ્ટ ભોજનથી-અપવિત્ર ભોજનથી (માણસનું ચિત્ત બગડે છે ૧) તથા દેવ ગુરુ, બ્રાહ્મણ, તપસ્વી રાજા, એ સર્વના તિરસકારથી (માણસનું મન બગડે છે ૨) તથા કોઈ પ્રકારના બયથી તથા હર્ષથી પણ (માણસનું મન બગડે છે ૩) તથા ધંતૂરા, ભાંગ, આદિના ખાવાથી પણ માણસનું ચિત્ત બગડે છે. પછી એ બગડેલું ચિત્ત વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણેમાં મળીને માણસને મદ યુક્ત કરી દેહે એટલે ગાંડો કરી દે છે. તેને લોકિકમાં હૈલદિલ કહે છે, આ રોગ છ ૬ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, મનના દુઃખનો ૫, ઝેર ખાધાનો ૬.

ઉન્માદનું સ્વરૂપ-ક્ષીણ પુરુષને વિરહ ભોજનાદિક જે ઉપર કહ્યા તે ક્ષી પછી વાયુ, પિત્ત કફ દુષ્ટ યદને બુદ્ધિનો નાસ કરે છે, પછી તેના હૃદયમાં પીડા કરીને મનને લઈ જનારી નસોને એ દોષ મોહિત કરે છે, ત્યારે માણસનું ચિત્ત ડામણીન થઈને સ્થિર નહીં રહે છે તેને હૈલદિલ

અથવા ઘેલછા કહેછે.

ઉન્માદનુ પૂર્વે રૂપ—યુદ્ધિ સ્થિર રહે નહીં—શરીરનું પ્રાકૃત જતું રહે—નજર ઠેકાણેદ રહે ન ધૈર્યતા જતી રહે—સારી પેટે બોલે નહીં—તદ્વચ સુનું થઈ જાય. આ લક્ષણ થાય તો જાણવું કે પુરૂષને ઉન્માદ થશે.

વાયુના ઉન્માદનાં લક્ષણ—લુપ્તી તથા ઠંડી અધિક વસ્તુઓ ખાવાથી—ધણા જીલાખના લેવાથી, ધાતુના ક્ષીણપણથી વાયુ વધે છે, એટલે એ વાયુ હૈયાને બગાડીને યુદ્ધિ તથા સ્મરણનો તત્કાળ નાશ કરેછે, ત્યારે માણસ વિના કારણ હસે, ગાય. નાચે, અને હાથ મૂખથી વાંદરા જેવી એ છા કરવા લાગી જાય - અને રડવા લાગી જાય, શરીર કઠોર અને કાળું લાલ પડી જાય—અને બોજન પચ્યા પછી એ રોગ વધે. આ લક્ષણ થાય તો વાયુનો ઉન્માદ જાણીએ ૧.

પિત્તના ઉન્માદનાં લક્ષણ—અજીર્ણમાં બોજન કરવાથી અને કડવા, ખાટા, ગરમ બોજનથી પિત્ત વધીને માણસના હૈયાને બગાડીને ઉન્માદને કરેછે. ત્યારે આ પુરૂષ કોઠની વાતને માને નહીં, અને નાગો થઈ જાય—મારવા લાગી જાય—અને ડોલવા લાગી જાય, અને શરીર ગરમ થઈ જાય—અને શીતળ વસ્તુઓ ખાવાની ઇચ્છા રહે અને શરીરની આકૃતિ પીળી થઈ જાય. આ લક્ષણ થાય તો પિત્તનો ઉન્માદ જાણીએ ૨.

કફના ઉન્માદનાં લક્ષણ—ભૂખ મંદ હોય અને ઘણું ખાય ત્યારે પુરૂષને કામ કરતાં ઘણું આળસ આવે, ત્યારે તેનું પિત્ત કફમાં મળીને મર્મસ્થાનને વધારે છે, ત્યારે પુરૂષની યુદ્ધિ તથા સ્મરણનો નાશ કરીને તેના ચિત્તને બગાડી ઉન્માદ કરીદેછે ત્યારે એ માણસ કમ બોલેછે અને ભૂખ જતી રહે—સ્ત્રીઓ પ્યારી લાગે—એકાંત સ્થાન પ્યાર લાગે—ઊંઘ ઘણી આવે—ઓકારી હોય—બળ જતું રહે—નખ વગેરે ઘોળા થઈ જાય. આ લક્ષણ થાય તો કફનો ઉન્માદ જાણીએ ૩

(ઉપર જે વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે ઉન્માદનાં જે લક્ષણો કહ્યાં તે) આ સર્વ લક્ષણો એક કાં હોય તો સન્નિપાતનો ઉન્માદ જાણીએ ૪.

મનના દુઃખના ઉન્માદનાં લક્ષણ—ચોરોના બચથી, રાજના બચથી, પ્રયત્ન શત્રૂના બચથી, અને બચાનક કર્મના બચથી અથવા ધન પુત્રાદિકના નાસથી—અધિક મૈથુનથી જ્યારે પુરૂષના ચિત્તમાં ચોટ લાગે છે ત્યારે તે પુરૂષના મનમાં ચોટ લાગીને મનને બગાડીને ઉન્માદ કરી દેછે. ત્યારે તે પુરૂષ જે ચાહે છે તે એ અસ્તવ્યસ્ત બકેછે, અને સંસાર જતી રહે—અને ગાવા હસવા લાગી જાય. આ લક્ષણ થાય તો મનના દુઃખનો ઉન્માદ જાણીએ ૫.

ઝેર ખાવાના ઉન્માદનાં લક્ષણ—લાલ આંખો હોય શરીરનું બળ, અને સર્વ ઈન્દ્રિયાની કાંતી જતી રહે—ગરીબ થઈ જાય, મુખ કાળું પડી જાય—આ લક્ષણ થાય તો ઝેર ખાવાનો ઉન્માદ જાણીએ. આ ઉન્માદ વાળા મરી જાય ૬.

ઉન્માદ માલનાં અસાધ્ય લક્ષણ—કંઈ તો નીચું મુખ રાખે, અને કાંઈ તો ઊંચું જ મુખ રાખે અને શરીરના બળ, માંસ જતાં રહે. ઊંઘ આવે નહીં ને જગ્યાજ કરે. આ લક્ષણ હોય તો એ પુરૂષ મરી જાય ૭.

ભુતાદિકના વળગવાથી ઉપજ્યો જે ઉન્માદ તેનાં લક્ષણ—જે પુરૂષને ભૂતાદિક વળગ્યાં હોય તે પુરૂષની બોલવાની ઢબ માણસના જેવી નહીં હોય, પણ વિચિત્ર હોય, અને તેનું પરાક્રમ, તથા શરીરની એજા, તથા તેનું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન પણ વિચિત્ર હોય. આ લક્ષણ હોય, તો બૂ

તાદિકને વળગ્યાનો ઉન્માદ જાણિયે ૧.

જેના શરીરમાં કોઈ દેવનો પ્રવેશ થયો હોય તેના ઉન્માદનાં લક્ષણ-સર્વ વાતે સંતુષ્ટ તથા પવિત્ર રહે. અને સુંદર પુલ વગેરેના હાર ધારણ કરે-અને સુંદર અત્તર સૂંધ્યા કરે-તથા આંખો બંધ ન હોય-અને વગર બલ્લે સંસ્કૃત બોલે-અને શરીરમાં તેજ વધે- જે માગે તેને વચન (વર) આપે આદ્ય યદ્ય જાય, જેમાં આ લક્ષણ હોય તેને દેવતાના પ્રવેશનો ઉન્માદ જાણિયે ૨.

જેના શરીરમાં અમુરે પ્રવેશ કર્યો હોય તેના ઉન્માદનાં લક્ષણ—પશીનો આવે. તથા આદ્ય ગુર, દેવતા. એમાં દોષ કાઢે કુટિલ જેની દૃષ્ટિ હોય-કોઈ પ્રકારનો ભય હોય નહીં; ખોટા માર્ગમાં દૃષ્ટિ હોય-કોઈ પ્રકારે તુષિ થાય નહીં, બોજનાદિકમાં દુષ્ટાત્મા હોય, આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને અમુર વળગ્યો જાણિયે ૩.

ગંધર્વ વળગ્યાથી ઉપજ્યો જે ઉન્માદ તેનાં લક્ષણ—દુષ્ટાત્મા હોય. તથા પુલીન વનમાં રહે વાથી ચિત્ત પ્રસન્ન રહે, આચારમાં મન રહે, ગાવું અને નાયવું ગમે-ચોડું બોલે-આ લક્ષણ થાય, તો ગંધર્વ વળગ્યો જાણિયે ૪.

અને આજ નક્ષત્રનાં લક્ષણ જાણિયે ૫.

જેના શરીરમાં પિતરાઈના દોષ થયો હોય તેનાં લક્ષણ—ડાબના ઉપર પિંડ મેલ્યા કરે-સ તોગુણ યદ્ય જન્ય-તર્પણ કર્યા કરે-માંસમાં, તેલમાં, ગોળમાં, અને ખીરના બોજનમાં રૂચિ રહે-આ લક્ષણ હોયતો પિતરાઈનો દોષ જાણિયે ૬.

સતીનો દોષ જેને હોય તેનાં લક્ષણ—મન નીશ્ચળ રહે નહીં-સંતાનાદિકનો અવરોધ કરે-સતીની વાર્તા ગમે-બોલે નહીં, ને બોલે તો વદાન આપે તથા પવિત્ર રહે-સારી વસ્તુઓમાં મન રહે. આ લક્ષણ હોય તો સતીનો દોષ જાણિયે ૭.

ખેત્રપાલના દોષના ઉન્માદનાં લક્ષણ-મુખ, નાસીકામાં રૂધિર ચલાવે-મસાણની રાખ મસ્તકમાં લગાવે-ખોટાં સ્વપ્નાં આવે-પેટમાં પીડા રહે-સાંધે સાંધામાં પીડા રહે-ચિત્ત સ્થિર રહે નહીં-આ લક્ષણ થાયતો ખેત્રપાળનાં દૂષણ જાણિયે ૮.

વિઝાસણી દેવીના દોષથી ઉપજ્યો જે ઉન્માદ તેનાં લક્ષણ-પક્ષધાત થાય-શરીર તથા રૂધિર સુકાઈ જાય મુખ અને પગ વાંકા થઈ જાય-શરીર ક્ષીણ થઈ જાય-સ્મૃતિદિક જતાં રહે. આ લક્ષણ થાય તો વિઝાસણી દેવીનો દોષ જાણિયે ૯.

કામગ્ના દોષથી ઉપજ્યો જે ઉન્માદ તેનાં લક્ષણ-ખાંધ અને મસ્તક ભારે હોય. મન સ્થિર રહે નહીં. સર્વ અંગ ક્ષીણ પડી જાય. નાસીકા. અને આંખ, હાથ, પગોમાં દાહ હોય વીર્ય નો નાશ હોય. શરીરનાં આઠે અંગમાં સોય જેવા ખટકા ચાલતા રહે-શરીર સુકાઈ જાય. આ લક્ષણ થાય તો કામગ્ના દોષના ઉન્માદ જાણિયે ૧૦.

ડાકણ સાકળના વળગવાથી ઉપજ્યો જે ઉન્માદ તેનાં લક્ષણ-સઘળા અંગમાં પીડા હોય આંખ ઘણી દુખે-મૂઠાં હોય-શરીર કંપે, રડે. બકે. બોજનમાં અરૂચિ હોય. હસે સ્વરમંગ

૧ ભૂતાદિકનો ઉન્માદ રોગ છે, કે જેને વાસ્તે ઉપાય મંત્ર. તંત્ર. ધુપ. ઉતાર વગેરે કરી ધણી ધુતારા લોક ઠગતા કરેછે. પરંતુ તેને વાસ્તે આ ઋથમાં જે ઉપાય લખ્યા છે તે યથા યોગ્ય છે. અને દેવનો ઉન્માદ રોગ છે તે. તો પવિત્ર છે તે ઉત્ક્રમ ઉપાય કરે આરામ થાય છે. વાસ્તે આ ઋથને સારી પેઠે વાંચી વિચારશે, તો તેને ઘણો ફાયદો થશે.

હૈય. શરીરનું બળ, અને બૂખ જતાં રહે. ફેર આવે. તાપ પણ હોય. આ લક્ષણ થાય તો સા કણ ડાકણનો દોષ જાણીયે ૧૧.

કુગતિથી મુઝા પુરૂષ જે પ્રેત થાય તેથી ઉપન્યા જે ઊન્માદ તેનાં લક્ષણ-સવારેજ ધ રમાંથી ઉઠી ઉઠીમે નાસે. ખોટાં વચન કાઢે. બહુ બકે. શરીર ક'પે. રડે, અને ખાય પીએ ન હોઈ-નહારે પ્રકાર સ્નાસ લયા કરે-પોતાના મનમાં આવે તે ખાય આ લક્ષણ થાય તો પ્રેતનો દોષ જાણીયે ૧૨.

જેને રાક્ષસ વળગ્યો હોય તેના ઊન્માદનાં લક્ષણ-માંસ ખાવામાં તથા લોહી પીવામાં જેની રૂચિ રહે-તથા દારૂ પીવામાં પણ રૂચિ રહે-નિર્લેજ ધણો રહે-બહુ દુષ્ટતાથી ખોત્રે-ધણુંક સૂર ચઢી જાય. ક્રોધ ધણો હોય. રાતે એકલો ધરે. અપવિત્ર રહે. આ લક્ષણ થાય તો રાક્ષસ વળગ્યો જાણીયે ૧૩.

બ્રહ્મ રાક્ષસ જેને વળગ્યો હોય તેના ઊન્માદનાં લક્ષણ-દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, એની ઉપર શત્રૂના રાખે. વેદ તથા વેદાન્તનો જાણનારો પોતે યથ જાય, અને પોતાના શરીરને પોતેજ દૂષ્ટ દે અને મારે નહીં. આ લક્ષણ થાયતો બ્રહ્મ રાક્ષસ વળગ્યોએ એમ જાણવું ૧૪.

પિશાચ વળગ્યાના ઊન્માદનાં લક્ષણ-ઉંચા હાથ રાખ્યા કરે-શરીર કુશ યથ જાય. કંઈનું કંઈ મિથ્યા બકે, શરીરમાં દુર્ગંધ આવે અ પવિત્ર રહે-અતિ ચંચળ યથ જાય, ધણું ખાય-ઊઘામાં મન રહે, બ્રમે ધણો. રડે; આ લક્ષણ થાય તો પિશાચ વળગ્યું જાણીયે ૧૫.

ઊન્માદનાં અસાધ્ય લક્ષણ-આંખો ફાટીસી યથ જાય-ડોહ્યા કરે. મોઢે શીસોટા આવે. નિંદ્રા ધણી આવે પડી પડી જાય-ક'પે-અ! લક્ષણ થાય તો અસાધ્ય જાણીયે.

અને પુનઃ આગર ધણો થાય તો દેવનો દોષ જાણીએ. અને સાંજુકા કોષ વળગે તો અસૂરનો દોષ જાણીએ-અને અમાસે આ લક્ષણ થાય તો પિત્રાધનો દોષ જાણીએ-અને આઠમ, નેત્રે એ લક્ષણ હોય તો ગંધર્વનો દોષ જાણીએ-અને પડવે એ વિકાર હોય તો જક્ષનો દોષ જાણીએ રાતમાં એ લક્ષણ થાય તો રાક્ષસ, પિશાચનો દોષ જાણીએ.

આ સર્વના વળગવાના પ્રકાર લખીએ છીએ-જેમ માણસ વગેરેનું પ્રતિબિમ્બ દર્પણાદિ ક્રમાં પ્રવેશ કરેછે તેમજ પ્રાણી માત્રમાં શીતોષ્ણ (ઠંડક, ગરમી) ધુસી જાયછે. અને જેમ આ ગીઆ, આતસી કાચમાં સૂર્યના કીરણ પ્રવેશ કરી અગ્નિને ઉત્પન્ન કરેછે, તેમજ માણસ વગેરેના શરીરમાં જૂત પ્રેતાદિક ધૂશી જાયછે. પણ દેખતા નથી. પરંતુ ચેષ્ટાદિકાથી જાણ પડેછે.

ઉન્માદને આદિ લઘુ એ સર્વના યથા યોગ ઉપાય.

ધી આદીના પીવાથી વાયુનો ઉન્માદ જાય ૧. સારા જીવાળના લેવાથી પિત્તનો ઉન્માદ જાય ૨. ઉલ્લીનાં કરવાથી કફનો ઉન્માદ જાય ૩. અને લીંગ તથા ગુદામાં એસડોની પિચકારી લખાવાથી ઉન્માદ જાય. અને વસ્તિકર્મ કરેછે ૪. અથવા લુણીની જાણનો રસ કાઢી તેની બરાબર એમાં ગોળ મેળવી તેમાં ખાયની છાશ નાખીને પીયે, તો ઉન્માદ જાય ૫. અથવા ચીકણા કે કાસકીની ડાળીઓનો રસ કાઢી પીયે, તો ઉન્માદ જાય ૬. અથવા કડવા તેલનું મર્દન કરીને તડકામાં બેસે તો ઉન્માદ જાય ૭. અથવા કોઈ અદ્યુત વસ્તુઓ દેખાડે, અથવા કોઈ ઇષ્ટમિત્રનું નામ સુણાવે, તો ઉન્માદ જાય ૮. અથવા ગરમ ધી, અથવા ગરમ તેલ, યા ગર

મ પાણીનો સ્પર્શ કરાવે, તો ઉન્માદ જ્ય ૯. અથવા કૌચના કાતરાનો સ્પર્શ કરાવે, તો ઉન્માદ જ્ય ૧૦. અથવા કારડાનો માર મારે તો ઉન્માદ જ્ય ૧૧. અથવા શસ્ત્રથી, હાથીથી, સિંહથી, સાપથી, ચા રોકવાથી; કાષ્ટ પ્રકારે ડરાવે, તો ઉન્માદ જ્ય ૧૨. જે પ્રકારે ચિત્ત ઠંડાણે આવે તે સર્વ દુઃખથી પ્રાણને રાખવો હત્યમ છે. એ કારણ આ ઉપાય સારા છે. અથવા.

સારસ્વત યુક્તિ—ઉપલેટ, આસન, સિંધવ ખાર, અન્મોદ, બંને જીરાં, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, પાહાડ, સંખાવળી એ સર્વને બરાબર લઈ, એ સઘળાંની બરાબર વજ લેવી; પછી સર્વને બારીક વાટી તેને બ્રાહ્મીના રશના પુટ ૧૦ આપવા, પછી છાંયડે સૂકવી ટંક રા પ્રમાણ ધી મધની સાથે આ સારસ્વત યુક્તિને દિન ૧૫ લે, તો સર્વ પ્રકારના ઉન્માદ જ્ય. અને આ યુક્તિ સર્વ વાયુના વિકાર તથા પ્રમેહને દૂર કરી બુદ્ધિને વધારીને કવિતા બનાવવાની શક્તિ કરે છે. આ યુક્તિ બ્રહ્માજીએ બનાવ્યું છે, ધૃતિ સારસ્વત ચૂર્ણ ૧૩. અથવા

કલ્યાણ મૃત-ત્રિશળા, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સાલપર્ણિ, જવાસો, તગર, હળદર, દારૂહળદર, ધંધવરણું મૂળ, ઉપલસરી, અંદન, પદ્માષ, ઉપલેટ, કમળકાકડી, ઇલાયચી, ભોરીંગણી, મજીઠા, તમાલપત્ર, નસોતર, વાવડીંગ, રૂંદતો, નાગકેસર, જેઠીમધ, પ્રથપર્ણિ, જાંબનાં ફુલ, આ સર્વ ઓસડો એક એક તોલા બાર લેવાં; પછી એ સર્વ ઓસડોને ૪ શેર પાણીમાં ખાંડી નાંખવાં; અને એમાં શેર ૧ (૬૪ તોલા) ગાયનું ધી નાંખીને મધુરી આંચે પકવે, તે એમ કે જ્યારે પાણી સઘળું બળી જાય અને ધી માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું; પછી રોજ ભોજનની સાથે ટંક ૫, ખાય તો, ઉન્માદ, મુગીનો રોગ, પાંડુરોગ, એ સર્વને આ મૃત દૂર કરે છે. ધૃતિ કલ્યાણ મૃત ૧૪. અથવા સુંઠ કાળાં મરી, પીપેરો, હીંગ, વજ, સીરસના બીજ, સિંધવ ખાર, સરસવ, આ સર્વને બરાબર લઈ ગાયના મુત્રમાં બારીક વાટી અંજન કરે. તો ઉન્માદ જ્ય ૧૫. આ ઉપાય વૈદ્યવિનોદમાં છે. અથવા

વિશ્વાંચ યુક્તિ—સુંઠ, અન્મોદ, હળદર, દારૂહળદર, જેઠીમધ, સિંધવ ખાર, વજ, ઉપલેટ, પીપેરો, જીરું, આ સર્વ બરાબર લઈ ગાયના મુત્રમાં બારીક વાટી ટંક રા લઈ ધીની સાથે ખાય, તો ઉન્માદ જ્ય. અને તેની જીભ ઉપર સરસ્વતિ આવી એસે ધૃતિ વિશ્વાંચ ચૂર્ણ આ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે અથવા

બ્રાહ્મીનો રસ અથવા કોહોળાનો રસ. અથવા પીપરીમુળનો રસ, અથવા સંખાવળીનો રસ ટંક ૧૦ પીએ તો ઉન્માદ જ્ય ૧૭. અથવા ઉપલટ, વજ, સંખાવળી, ધંતૂરાનું મૂળ એ સર્વ બરાબર લઈને એને બ્રાહ્મીના રસના પુટ ૭ દેવા, પછી ધંતૂરાના બીજના તેલમાં પુટ ૫ દેવા. પછી એનો નાસ દે તો ઉન્માદ દૂર થાય આ સર્વ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે ૧૮. અથવા સિરસનાં ફુલ, મજીઠા, પીપેરો, સરસવ, વજ, હળદર, સુંઠ. એ સઘળાંને બરાબર લઈ બકરીના

૧ વૈદ્યકમાં આ પુસ્તકના પેલા ભાગમાં લખવા પ્રમાણે ૬૪ તોલાનો શેરંહાય છે.

૨ કલ્યાણ મૃત છે તે મદા ગુણવાન છે અને તેને સેવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. તથા તેથી ઘણા ઘણા રોગો નાશ પામે છે જેવાકે—વાયુ, ક્ષય રોગ, તાવ, ઉન્માદરોગ, વાતરક્ત, ઉદરસ અગ્નિમદ, સજેખમ, કેડનું શળ તરીઓ તાવ, ચોથીઓ તાવ, મૂત્રકૃચ્છ, ખરજીવું ૫ જે થાય છે તે. એના પાંડુરોગ, સાપ વિગેરેના ઝેરીવિકાર, વચ્છનાગ, વગેરે (વખનો વિકાર, પ્રમેહ એ રોગ દૂર થાય છે. તથા એ ધી વાંઝણી ભીને છોકરું આપે છે. તથા એ ધીથી મૃત બાધા દૂર થાય છે. વૈ. સા.

મૂત્રમાં ભારીક વાટી ઝોળીઓ બાંધી ઝોળી ૧ ધસીને અંજન કરે તો ઉન્માદ ન્યએ ૧૯. એ જોગ રત્નાવળીમાં છે. અથવા

કુસુમેલી હીંગ, સંચર, સુકં, કાળાં મરી, પીપરો, એ સર્વે ખરાખર તોલા આઠ આઠ બાર લેવાં, પછી ગાયનું ધી શેર ૪, તથા ધીયો ચાર ધણું ગાયનું મૂત્ર લઈ એ સધળાં ને એક માં કરી મધુરી આંચે પકવવાં તે એમકે જ્યારે એમાંથી ગાયનું મૂત્ર બળી જાય અને ધી મા ત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારો ટંક ૫ બોજનની વખતે ખાય, તો ઉન્માદ દૂર થાય ૨૦. ઇતિ ઉન્માદ રોગની ઉત્પતિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

ભૂતાદિકના ઉન્માદના મંત્ર તંત્ર સર્વે શાસ્ત્રના અનુસાર લખીએ છીએ.—પ્રથમ ભૂતાદિકના જે ઉપાય કરે તે પોતે પવિત્ર થઈ પોતાની રક્ષા કરીને ઉપાય કરે.

કાળાં મરી, પીપર, સિંધવખાર, ગોશં ચંદન, એને ભારીક વાટી મધમાં અંજન કરે, તો ભૂત પ્રેત ન્ય ૧. અને તાવના પ્રકરણમાં ભૂત જવરના ઉપર શ્રી નૃસિંહજીનો દિવ્ય મંત્ર લખ્યો છે તેથી ભૂત પ્રેતાદિકના સર્વે ઉન્માદ દૂર થાય છે. માટે તે જોઈ (કરવો) લેજો અથ ઉડી સમાં એના સાખર મંત્ર જંત્ર શ્રી મહાદેવજીએ લખ્યા છે તે લખીએ છીએ—

ૐ નમો ભગવતે નારાસિંહાય અતુલવીર પરાક્રમાય ધોર રૌદ્ર માહિષાસુર રૂપાય ત્રૈલોક્ય હમ્બરાય રૌદ્ર ક્ષેત્રપાલાય હોહો ૦ ક્રિં ક્રિં ક્રિં કૃમિતિ તાડય તાડય મોહય મોહય દ્રમિ દ્રમિ ક્ષોભય ક્ષોભય આમિ આમિ સાધય સાધય હ્રીં હૃદયે આશક્ત યપ્રીતિ લલાટે બંધય બંધય હ્રીં હૃદયે સ્તંભય સ્તંભય કિલિ કિલિ ર્ફ હ્રીં ઢાકિની પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય, શાકીની પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય, ભૂતં પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય, અભૂતિ અદૂતિ સ્વાહા; રાક્ષસં પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય, બ્રહ્મારાક્ષસં પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય, આકાશં પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય, સિંહની પુત્રં પ્રચ્છાદય પ્રચ્છાદય એતે ઢાકિની ગૃહં સાધય સાધય, શાકિની ગૃહં સાધય સાધય, અનેન મંત્રેણ ઢાકિની શાકિની ભૂત પ્રેત પિશાચાદિ એકાહિક દ્વાહિક ત્રયાહિક ચાતુર્થિક પંચમક વાતિક પૈત્તિક શ્લેષ્મિક સન્નિપાત કેસરી ઢાકિની ગ્રહાદિ મુંચ મુંચ સ્વાહા ગુરૂકી શક્તિ મોરી ભક્તિ કુરો મંત્રે ર્ફશ્વરો વાચા આ મંત્રથી ૨૧ વાર મોરના પીઝાથી, અથવા લોહાની વસ્તુથી, અથવા હાપરાના પાણીથી ઊંજણી નાંખે, તો ભૂતાદિકના સર્વે ઉન્માદનો દોષ દૂર થાય ૨.

અથ ડાકુંજ સાકળને બોલાવાના મંત્ર— ૐ નમો આદેશ ગુરૂકું ૐ નમો જય જય નૃસિંહ ત્રીનલોક ચૌદા ભોવનમાં હાથચાવ હોઠચાવ નયન લાલ લાલ સર્વે વેરિ પછાડમાર મક્તનકી પળ રાજ આદેશ આદેશ પુરુષકો—આ મંત્રની ક્રિયા—

ઉન્માદ રોગ ઉપર ઉપાય કહ્યો છે, તે ઉત્તમ ઉન્માદને તો ઉત્તમજે જેવા નારાયણ કવચ. સત્પત્તી, દૃશી, શ્રુત્યુજ્ય ઇત્યાદિક. અને નેષ્ટ-ઉન્માદને ઊતાર વગેરે ક્ષેત્ર પાલાદિક કહ્યો છે. પરંતુ આપણે ઉપાય, તો તત્કાળ સિદ્ધ છે. અને વિદ્વાન પૂરેપોતા સત્સંગ છે તે પણ તત્કાળ સાધ ને છે. પરંતુ ગુરૂ, બ્રાહ્મણ, દેવના પુજનથી. આશીર્વાદથી પણ ઉન્માદનો રોગ ન્ય છે.

આ મંત્ર બણી રોગીને બેસાડી મંત્રથી પાણી મંત્રી પોતે પવિત્ર થઇ તે રોગીને પાય, પછી તેને પુછે, તો ડાકણ સાકણ નિશ્ચય બોલે સહી ૩.

ડાકણ બોલાવાના મંત્ર-ૐ નમો ચઢો ચઢો સૂરવીર ધરતી ચઢ પાતાલ ચઢ પગ પાલી ચઢા કોણ કોણ વીર ચઢયા, હનુમંત વીર ચઢયા, ધરતી ચઢી પગ પાની ચઢી એઢી ચઢી એઢી ચઢી, મુલે ચઢી મુલે ચઢી, પીડી ચઢી પિંડી ચઢી, ગોડા ચઢી ગોડા ચઢી, જાંઘ ચઢી જાંઘ ચઢી, કાટિ ચઢી કાટિ ચઢી, પેટ ચઢી પેટ ચઢી, પેટથી ધરાણિ ચઢી ધરાણિ ચઢી, ધરાણીથી પાંસઠી ચઢી, પાંસઠીથી હૈયે ચઢી, હૈયેથી છાતી ચઢી, છાતીથી લખે ચઢી, લખાથી કંઠ ચઢી, કંઠેથી મુલ ચઢી, મૂલથી જિવ્હા ચઢી, જિવ્હાથી કાનો ચઢી, કાનોથી આંખો ચઢી આંખોથી લલાટ ચઢી, લલાટથી સીસ ચઢી, સીસથી કપાઠ ચઢી, કપાઠથી ચોટલી ચઢી, હનુમાન નારસિંહ કરબારાત્મા ચલ્યાવીર સમદવીર, દીઠવીર આગ્યાવીર સોસં તાવીર એ વીર ચઢયા. આ મંત્રથી બોલાવે તો તે પુરૂષમાં એ નિશ્ચય આવી બોલે ૪,

ડાકણને ચોટ લાગવાનો મંત્ર-ૐ નમો મહાકાયા જોગિની જોગિની પાર સાકિની કલ્પવૃક્ષીય દૃષ્ટિજોગિની સિદ્ધિ રૂદ્રાયકાલદંડેન સાધય સાધય, મારય, મારય, ચૂરય ચૂરય, અપહર અપહર, શાકિની સપરિવારં નમઃ ૐઞ્ચિ ॥૬॥ ૐ-ઢીદ-હો-હોટફટ સ્વાહા,

આ મંત્રનો ક્રિયા-પવિત્ર થઇને ૭ વાર શુગળને મંત્રીને આઘણીઆમાં નાંખી સાંબેલાથી ખાંડે, તો એ ચોટા અથવા લા ડાકણને વાગે. અને આ મંત્રથી ૧ “દીંચણુ” મુડીએ તો ડાકણનું માથું મુડાઇ જાય. અને આ મંત્રથી અડદને મંત્રીને નાખે તો તેને ઘેર આવી “રમે” અને એ મંત્રથી પાણીને મંત્રી આંખોમાં છાંટે તો તે બોલી ઉઠે ૫.

ડાકણનો દોષ દૂર થવાની ઉજળી-આ ઉજળી મોરના પીછાંથી અથવા લોદાની છરીથી નાંખવી-ૐ નમો આદેશ ગુરૂકું ડાકિની સિંહારી કિસને મારી જતી હનુમન્તને મારી, કહાં જાય દવકી કોન દેલ્હી જતી હનુમન્તને દેલ્હી સાતવે પાતાલ ગઈ સા તવે પાતાલથી કોણ પકડી લાગ્યા જતી હનુમન્ત પકડી લાયા જતી હનુમન્ત પકડી લાયા એકતાલ દે એક કોઠા તોડયા દો તાલ દે દો કોઠા તોડયા, ત્રીન તાલ દે ત્રીન કોઠા તોડયા, (ત્રીન તાલ દે ત્રીન કોઠા તોડયા) ચારિ તાલ દે ચારિ કોઠા તોડયા, પાંચ તાલ દે પાંચ કોઠા તોડયા, છતાલ દે છ કોઠા તોડયા, સાતમો કોઠો તોડી દેલ્હી તો લુનામાં લેલ્હી છે ઢાકીની સિંહારી મૂત પ્રેત ચલ્યા જતી હનુમન્ત તેરે જ્ઞા જેલે ચલ્યા ૐ નમો આદેશ ગુરૂકું ગુરૂકી શક્તિ મેરી ભક્તિ ફુરો મંત્રેશ્વરોવાચ ૬.

૧ મારવાડી ભાષાના આ પુસ્તકમાં “દીંચણુ” અને એજ અથવા હિંદિમાં થએલા તરણુ માંમાં માથું મુડવું લખ્યું છે. ૨ અને આ નિશાનીથી એ મંત્રનો વિષય પુરો થતાં મુધીનું વાક્ય માં-પુ-માં છે. અને તેને બદલે હિ-પુ-માં- તેને ઘેર આવી બોલે, અને લેલ્હી લાગે, તથા એજ અડદને મંત્રીને આંખોમાં મારે તો તે બેલી ઉઠે. મતલબ કે ઘુણી ઉઠે એ મ લખ્યું છે. માટે એમાં જે અર્થ દેલ્હી તે વિદ્વાનો સુધારીને વાંચશે એવી આશા છે.

ડાકણને દુર કરવાના જાંત

૭	૭	૬	૮
૬	૫	૪	૬
૪	૩	૩	૧૧
૭	૫	૧૧	૧૧

આ જાંતને પવિત્ર પાણીમાં ઘોળી
પીવડાવે તો ડાકણી દૂર થાય.

૧૩	૬૬	૧	૫
૭	૪	૭	૮-૧
૬	=	૦૧	૦૧૦
૮	૧	૩	૪૦

૭ આ જાંતને આળકને ગળે બાંધવો.

પ્રત્યક્ષ હાજરાયત લખીએ છીએ- હાજરાયત (મરવાનો) મંત્ર-ઉં નમઃ કામારૂયા
યૈ સર્વે સિદ્ધિદાયૈ અમુક કર્મ કુરુ કુરુ સ્વાહા . અસ્ય મંત્રસ્ય બાલ્હિક ઋષિઃ
જગતી છંદઃ કામારૂયઃ દેવતા પ્રણવઃ શક્તિઃ અવ્યક્તં કાલિકં અમુક કર્મણિ જપે
વિનિયોગઃ ઝાંતમઃ અંગુષ્ઠામ્યાંનમઃ કામારૂયાયૈ તર્જનીમ્ય નમઃ સ્વાહા સર્વે સિદ્ધિદા
યૈ મધ્યમામ્યાં વષટ્ અમુક કર્મ અનામિકામ્યાંનમઃ હં કુરુ કુરુ કનિષ્ઠકામ્યઃ
બૌષટ્ સ્વાહા કરતલકર પૃષ્ઠામ્યાં અસ્ત્રાય ફટ ઝં નમો હૃદયાય. કામારૂયાયૈ સિ
રસે સ્વાહા સર્વે સિદ્ધિદાયૈ શિલાયૈ વષટ્ અમુક કર્મ કવચાયહં કુરુ કુરુ નેત્રત્ર
યાય વૌષટ્ સ્વાહા અસ્ત્રયફટ. ॥

ધ્યાન-યોનિમાત્ર શરીરાયા કંગવાસિનિકામદા રજસ્વલા મહાતેજા કામાંક્ષી ધ્યા
યતાં સદા અસ્ય મંત્રસ્ય સહસ્રં જપઃ॥

ગુદહલનાં ધુલોની ૧૦૦૦ આહુતિ, મીંઢળની રાખ કરી રાખી ૩ માં મેળવીને તેની દીવેટ કરી, એ દીવેટને તેલના દીવામાં મૂકી, એ દીવાની પૂજા કરવી. એ દીવાની આગળ ૮ વર્ષનો અથવા દશ ૧૦ વર્ષનો આળક પવિત્ર શુદ્ધ વંશનો દેવ ગણનો સ્થાપન કરવો (ખેસાડવો). અને પોતે પણ પવિત્ર થઈને “મીંઢળના ૬ કુલના” ઉપર આ મંત્રના સંકલ્પનું પાણી છાંટવું (નાખવું). અને દીવાની આગળ આ જાંતનું પૂજન કરવું. અને એ જાંત આળકને તેની હથેલીમાં દેખાડવો. અને મીંઢળની રાખ તેલમાં કાલવી એ આળકની હથેલીમાં મસળવી. પછી

૧	૮	૩	૮	૮
૫	૬	૩	૬	૨
૭	૨	૦	૨	૬
૭	૪	૫	૪	૬

તેને પુછવું એટલે જ એ દેખે તે સાચે સાચા સમાચાર સર્વ કહે. અથવા આઠ દશ વર્ષની પવિત્ર કુલની દેવ ગણવી કન્યાને ખેસાડવી તેને દેખાય તે કહે. દશાંશ માર્ગન, દશાંશ તર્પણ, દશાંશ આહુતિ, બોજન. ઇતિ હાજરાયતની વિધિ સંપૂર્ણ. ૭.

આ જાંત હાજરાયતનો (બાંધ્યો) છે.

આ સત્યહા

સાગર મંત્ર, અથવા ઉત્પન્ન જાંત. અથવા જાંતાદિક, તાંલાદિક, નાટક, એટક, ચતુરાષ્ટ્ર ઇત્યાદિક ઘણા એકમ સંસારમાં માણસે પેટ ભરવાને વાસ્તે કરેછે, પણ એમો કહીએ છીએ કે શ્રી હરવારે આ પુસ્તકમાં ૧૨માવ્યાજે તે સત્ય છે. પણ એ એકમતો કોઈ સિદ્ધ પુરુષ, બજાનંદ, કીર્તીદ્રોહિય, તથા સત્ય ખોલે એવા કને હશે. બીજા સર્વોપદેશ છે. એવું નહીં જાણવું. ૬૧ માં પુ. ૦ માં ‘મીંઢળના કુળ’ અને હિંદી પુસ્તકમાં ‘મીંઢળનાં કુલ ઉપર’ મંત્રના સંકલ્પનું પાણી છાંટવું લખ્યું છે. મારે એ ખેમાં જ અર્થ હોય તે વિદ્વાનો સુધારી વાંચસે એવી આશા રાખીએ છીએ.

જરાયત છે. એ સર્વ ઉર્ડીસમાં લખ્યું છે. અથવા લીમડાના પત્ર, વજ, હોંગ, સાપની કાંચળી, સરસવ. એની ધુણી દે. તો ડાકણ ભુતાદિક સર્વ દોષ જાય ૮. અથવા કપાસનાં કાલાં, મોરનાં ચાંદલા. ભોરીંગણી, શિવનો નિર્માલ્ય, મરવા. તજ. છઠ્ઠડીલો, બળધનો દાંત, બિલાડાની હધાર, તુપ, વજ, વાળ, સાપની કાંચળી, ગાયનું સિંગડુ, હાથી દાંત, હોંગ, કાળાં મરી, એ સર્વને બરાબર લઈ ખાંડીને એની ધુણી દે, તો સર્વ પ્રકારના ભૂતાદિકના જે દોષ હોય તે, સધળા દૂર થાય, આ મહેસ્વરગુપ્તે અને એ ચક્રદત્તમાં લખ્યા છે ૯. અથવા પીપરો, કાળાં મરી, સિંધવખાર, ગોરૂ ચંદન, એને મધમાં વાટી અંજન કરે, તો સર્વ ભૂત વગેરેનો દોષ દૂર થાય ૧૦. અથવા કાચકીનું મૂળ, દારૂહળદર, સરસવ, ઉપલટ, હોંગ, વજ, મજીઠ, ત્રિકુળા, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપરો, ગહુલો, એ સર્વને બરાબર લઈ બકરાના મુત્રમાં વાટી નાસ દે, અથવા અંજન કરે, તો સર્વ ભૂતાદિકનો દોષ જાય ૧૧. અથવા ગોરખ કાકડીને ગાયના મુત્રમાં વાટી નાસ લે, તો બ્રહ્મ રાક્ષસનો દોષ જાય ૧૨. અથવા સંખાવળીના મૂળને ચોખ્ખાના ધોવરાણુમાં, અથવા ધીમાં વાટી તેનો નાસ દે તો ભૂતાદિકના દોષ જાય ૧૩. ઇતિ ભુતાદિકના દનમાદની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણમ્.

મૃગીરોગ. (ફેફર)

મૃગીની ઉત્પત્તિ લક્ષણ.—ચિંતા અને શોકાદિકે કરીને કોષને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત, કફ તે હૃદયની નસોમાં પેસી સ્મરણ માત્રનો નાશ કરી મૃગીના રોગને પ્રગટ કરે છે. આ મૃગી રોગ ૪ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪.

મૃગીનું પુર્વ રૂપ તથા લક્ષણ.—હૃદય કંપે, તથા સૂન્ય થઈ જાય-પસીનો આવે અને ધ્યાન લાગી જાય-મૂર્છા થઈ આવે, યાન જતું રહે નિદ્રા આવે નહીં. આ લક્ષણ થાય, તો જાણવું કે એને મૃગીનો રોગ થશે. અને તેને સર્વેત અધકારજ દેખાય, સ્મરણ જતું રહે, અને હાથ પગ ને આદિ લઈ સધળા અંગને પ્રથ્વી પર પટક્યા કરે ત્યારે જાણવું કે મૃગી રોગ થયો ૧.

વાયુની મૃગીનાં લક્ષણ.—કંપારો થાય-દાંત આવે (કકડાવે) મુખમાં ફીસોટા આવે-સ્વાસ થાય-કાળું, પીળું, દેખે. આ લક્ષણ થાય, તો વાયુની મૃગી જાણિયે ૧.

પિત્તની મૃગીનાં લક્ષણ.—મોઢે પીળા ફીસોટા આવે, અને શરીરની ચામડી તથા મોઢું, આંખો એ પીળાં પડી જાય. તથા તેને સર્વેત લાલ પીળું દેખાય-તરસ ધણી લાગે-સર્વ શરીર ગરમ રહે, અને તેને સવત્ર અગ્નિ બળતી શી દેખાય. આ લક્ષણ થાય તો પિત્તની મૃગી જાણિયે ૨.

કફની મૃગીનાં લક્ષણ.—મુખમાં સફેદ ફીસોટા આવે. શરીરની ચામડી, મુખ, આંખો એ ઘોળાં પડી જાય. શીત લાગે. રોમાંચ થાય. અને તેને સર્વેત ઘોળે ઘોળુંજ દેખાય. આ લક્ષણ થાય, તો કફની મૃગી જાણિયે ૩.

સન્નિપાતની મૃગીનાં લક્ષણ.—ઉપર કહ્યાં જે (ત્રણે પ્રકારની મૃગી રોગનાં) સધળાં લક્ષણો થાય. તો સન્નિપાતની મૃગી જાણિયે ૪.

મૃગીનાં અસાધ્ય લક્ષણ.—જેનું શરીર ઘણું ફરકે, તથા ક્ષીણ થઈ જાય. જ્યાં ચઢવાં લાગી જાય. નેત્રોની વિકૃતિ બદલાઈ જાય. તે મૃગી રોગ વાળો મરી જાય.

મૃગીનો સમય.—આરમે દહાડે આવે તો વાયુની જાણિયે. અને પંદરમે દહાડે (થઈ) આવે તો પિત્તની મૃગી જાણિયે. માસ ૧. એકે આવે તો કફની જાણિયે, અહીં, દબાંત લખીએ છીએ

જેમ ઇંદ્ર પાણી વરસાવે છે ત્યારે સર્વ વસ્તુઓ ઉપજે છે; પરંતુ જવ, ધણી ચણાને આદિ લઈ પ્રધ્વી પર શરદ ઋતુમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ શરીરમાં એ મૃગી રોગ રહે તો સદાએ છે, પણ જ્યારે તેનો સમય આવે છે ત્યારે કોપ કરે છે.

મૃગીના ઉપાય.

તક્ષની સાથે લસણુ ખાય. તો વાયુની મૃગી જાય ૧. દૂધની સાથે સતાવરી ખાય તો પિત્તની મૃગી જાય ૨. બ્રાહ્મીનો રસ મધની સાથે ખાય, તો કફની મૃગી જાય ૩. અથવા રાષ્ટ્ર અને સરસવ ખાય. અથવા ગાયના મૂત્રમાં લાટી શરીરે લેપ કરે, તો મૃગી જાય ૪. અથવા તેલ શેર ૧. સરગવાનો રસ શેર ૪, કુંવારના પાઠાનો રસ શેર ૪, હંધેડીનો રસ શેર ૪, લી મઠાની છાલનો રસ શેર ૧, ગાયનું મુત્ર શેર ૪, એ સર્વમાં તેલ મેળવીને પકવવું (તે એમ કે) જ્યારે એ સર્વ રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી રહી જાય ત્યારે (યુક્તા પરથી ઉતારી) તેલને વાસણમાં જુદું રાખી મુકી એ તેલનું મર્દન કરે, તો મૃગી જાય ૫. અથવા મનસિલ, લીલ કંઠની હધાર, અથવા ખજુતરની હધાર, એ બંનેને બારીક વાટી અંજન કરે, તો મૃગી જાય ૬. અથવા પારો, મારેલી અબરખ, લોહસાર, શોધ્યો ગંધક, મારેલું મનસિલ, મારેલી હડતાલ, રસોત એ સધળાં બરાબર લઈ પછી એને ગાયના મુત્રમાં દિન ૧ ખલ કરવો, પછી લોહાના વાસણમાં એ સર્વથી બમણો ગંધક મેલી એ ગંધકની વચ્ચે એને અક્ષર એટલે ઉપર નીચે ગંધક મેલી પહોર ૧ માં અગ્નિથી પકવી લે, પછી ઉતારી ઠંડું કરી રતી ૧ પ્રતિ દિન ૭ સુધી ખાય, તો મૃગી જાય ૭. અથવા સુંઠ, કાળાંમરી, પીપેરો, સંચર, શેકી હાંમ, એને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રા રોજ ધીની સાથે દિન ૧૫ લે તો, મૃગી જાય ૮. અથવા જેઠીમધને બારીક વાટી ટંક રા કોહોળાના રસમાં દિન ૭ પીએ, તો મૃગી જાય ૯. અથવા વજ, ઉપલેટ એ બંનેને બારીક વાટી ટંક રા ને પ્રમાણ બ્રાહ્મીના રસમાં અથવા સંખા વળીના રસની સાથે, અથવા જુના ગોળની સાથે દિન ૧૫ પીએ, તો મૃગી જાય ૧૦. અથવા ગાયનું ધી શેર ૧, કોહોળાનો રસ શેર ૧૮. જેઠીમધને ઉકાળી પાણી ૧ એ ત્રણેને પકવવાં તે એમ કે, જ્યારે એ બંને રસ બળી જાય અને ધી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે (ઉતારી લઈ) એ ધી ખાય, તો મૃગી જાય ૧૧. અથવા સરગવાની છાલ, ઉપલેટ, નેત્રવાળો, જીરું, લસણુ, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપેરો, હાંમ. આ સધળાં બધાંને તોલા બાર લેવાં; અને તેલ શેર ૨ બા, બકરાનું મૂત્ર શેર ૨. “ એ પરમાણુ લીધા પછી ” એ સર્વને મધુરી આંચે પકવવાં તે એમ કે, જ્યારે એ સધળાં બળી જાય ને તેલ માલ આવી રહે ત્યારે એનો નાસ દે, તો મૃગી જાય ૧૨. આ સર્વ ઉપાય બાવપ્રકાસમાં લખ્યા છે.

અથવા પીપેરો, પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્તક, સુંઠ, ત્રિફળા, વાવડીંગ, સિંધવ ખાર, ધાણા,

• મૃગી એ એક જૂલમી રોગ છે. એ કપાળમાં મગજનો રોગ છે. જે ઉપર અનેક પ્રકારના ઉપાય છે, અને એ રોગથી માણસ બેહોસ થઈ જાય છે. અને એ રોગ વિષે કોઈક મસ્તકમાં કીડો પણ કહે છે; તથાપી બહુધા પ્રમાણ છે નહીં. બહુધા તો એ રોગ તદ્દયથી ઉપજ્યો કહે છે, —એવા રોગ વાળા માણસનો ઘણો જાપતો રાખવો જોઈએ. અસાધ્ય મૃગી રોગનો ઉપાય છે નહીં. આ રોગને આપણે વાયુ આવે છે અથવા ફેફસાનો અથવા અપરમારનો રોગ એવું કહીએ છીએ.

અજમો, ૭૩. એ સધળાંને યરાયર લધ યારીક વાટી ટંક રાખ, પ્રમાણે ગરમ પાણી સાથે લે
તો મૃગી, સંઘડણી ઉન્માદ, હરસ, એ સધળા રોગોને આ ચુરણ દુર કરેછે. ૧૩.

અથવા પુષ્પ નક્ષત્રને દિવસે કૂતરાનો પિત્તા કાઢી તેનું અંજન કરે અથવા ધીની સાથે એ
નો ધુપ દે, તો મૃગી જાય ૧૪. આ યોગતરંગિણીમાં લખ્યા છે: અથવા

વજનું ચૂણુ ટંક રાા દૂધની સાથે, અથવા મધની સાથે માસ ૧ એક પીએ, તો મૃગી જાય
૧૫. એ પણ યોગતરંગિણીમાં છે. અથવા

નોળવાની હધાર. બિલાડાની હધાર, કાગડાની હધાર, એની ધૂણી દે, તો મૃગી જાય ૧૬.
આ ચક્રદત્તમાં લખ્યો છે.

ઇતિ મૃગી રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજા ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજે શ્રી સવાધ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અ
મૃતસાગર નામ ગ્રંથે મદાલય ઉન્માદ, મૃગીએના સર્વ બેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય,
નિરૂપણ નામ રત્નમ સ્તરંગ : ૭. ૪

તરંગ સાતમું સમાપ્ત.

તરંગ ૮ મું.

વાત વ્યાધી

વાયુ રોગની ઉત્પત્તિ-વાસી. કડરી, તીખી, વસ્તુઓના ખાવાથી, સ્વદ્વ ભોજનથી-લુખી
વસ્તુઓ ખાવાથી-ખેદથી- શીતળ ભોજનથી- ઘણા મૈથુનથી-ધાતુના ક્ષીણ પણાથી. મળ મૂત્ર
ના રોકવાથી-શોચ તથા ભયથી-ઘણા લોહીના કઢાવાથી-માંસના ક્ષીણપણાથી-ઘણી ઉલટી તથા
જીભાથી-આમના દોષથી-દ્વૈડપણથી માણસોને વર્ષા ઋતુમાં ત્રીજે પોહોર અથવા પોહોર પા
છલી રાત રહે ત્યારે માણસોના શરીરની ખાલી નસોમાં જળવાન વાયુ પેસીને કોષિત થઇને
સર્વ અંગમાં, અથવા એક એક અંગમાં નાના પ્રકારના ૮૪ રોગોને ઉત્પન્ન કરેછે. તે રોગ લ
ખીએ છીએ. સિરોગ્રહ ૧. અદ્યકેશ ૨, અધિક બગાસાં ૩, ડાઢી મરડાય નહીં ૪, જીભ હાલે
નહીં ૫, તોતડું થા ડચકા ખાતું બોલે ૬, ધિમે (હળવે) બોલે ૭, મૂંગાપણું થાય ૮, ખોટું
બોલે ૯, ઘણું બળે ૧૦, જીભનો સ્વાદ જતો રહે ૧૧, બેહેરો થઇ જાય ૧૨, કાનમાં ગંભીર
ટ શબ્દ થાય ૧૩. આંખમાંથી સ્પર્શનું જ્ઞાન જતું રહે ૧૪, અદિત રોગ ૧૫, આંધ મરડાય
નહીં ૧૬, હાથ સુકાઈ જાય ૧૭, હાથ મરડાય નહીં ૧૮, ચર્ચિત રોગ ૧૯, વિશ્વાસી રોગ
૨૦, ઉર્ધ્વ વાયુ ઓડકાર ઘણા આવે ૨૧, આદરો ચઢે ૨૨, પ્રત્યાધ્માન રોગ ૨૩, અષ્ટીલા
૨૪, પ્રત્યષ્ટીલા રોગ ૨૫, તૂટી ૨૬, પ્રતિતૂટી ૨૭, અગ્નિની વિષમતા ૨૮, આટોપરોગ ૨૯,
પસવાડમાં શૂળ ૩૦, પીઠમાં શૂળ ૩૧, બહુ મૂત્રતા ૩૨, મુત્ર રોકાઈ જાય ૩૩, ઝાડો ધાડો થ

*એટલે આમડી બેર મારી જાય. ૧ પેટ ચઢે તે.

ધ જ્વ ૪૪, ઝાડો ઉતરે નહીં ૩૫, અંત્રસી રોગ ૩૬, કલાપ ખંજતા રોગ ૨૭. ખોડાપણું ૩૮, પાંગળા પણું ૩૯, કોષ્ટશીર્ષક ઢીંચણ (પગ નો રોગ ૪૦, ખદ્ધી રોગ ૪૧, વાત કંટક રોગ ૪૨, પગનો સોજો ૪૩, પગ બળ્યા કરે ૪૪, અક્ષેપક રોગ ૪૫, દંડક રોગ ૪૬. વાતા ક્ષેપક રોગ ૪૭, પિત્તાક્ષેપક રોગ ૪૮, દંડાવતાનક રોગ ૪૯, અભિધાતા ક્ષેપક ૫૦, અંતરાયામ ૫૧, બાહ્યાયામ ૫૨, ધતુર્વાયુ ૫૩, કૂખ્જક ૫૪, અપતંત્ર ૫૫, અપ્તાન ૫૬, પક્ષાધાત ૫૭. આંખ (ખી) લાગીક ૫૮, કંપ ૫૯, સ્તંભ ૬૦, વ્યથા ૬૧, લોહ ૬૨, ભેદ ૬૩, અસ્પુરણ ૬૪. લુખાપણું ૬૫, કાળાપણું ૬૬, ક્ષીણપણું ૬૭, શીતળપણું ૬૮, રોમાંચ ૬૯, અંગમર્દ ૭૦, અંગવિભ્રમ ૭૧, નસોતો સંક્રોચ ૭૨, અંગશોષ ૭૩, ડરવા પણું ૭૪, ઉન્માદપણું ૭૫, મોહપણું ૭૬, નિંદ આંખે નહીં ૭૭, પસીનો આવે નહીં ૭૮, બળની હાંની ૭૯, વીર્યનો નાશ ૮૦, સ્ત્રી ધર્મ (અડકાવ, રજસ્વલા) નો નાશ ૮૧, ગર્ભનો નાશ ૮૨, વિના શ્રમે શ્રમ ૮૩, શ્રમનાશ ૮૪.

વાત વ્યાધિના સર્વ રોગોનાં લક્ષણ તથા ઉપાયો.

પેઢલાં સામાન્ય ઉપાય લખીએ છીએ. “આઠવી વસ્તુઓ કરવાથી વાયુના સર્વ રોગો નાશ પામેછે” મીઠી, ખારી, ચીકણી, ગરમ વસ્તુઓ, આમળાં એઓના ખાવાથી-તથા ઊંઘવાથી-તડકાના સેવ્યાથી, પસીનો લાગ્યાથી-તૃપ્તિ ભોજનથી-ગરમ મર્દનથી-તેલના મર્દનથી-ઓસડા ખાવાથી. “(આ વસ્તુઓ સેવવાથી)” સામાન્ય વાયુના રોગો દુર થાયછે.

શિરો ગ્રહનાં લક્ષણ-વાયુ લોહીથી મળીને મસ્તકની નસોને લૂખી કરેછે. પછી તેમાં ઘણી ક પીડા કરીને નસોને કાળી કરી દેછે. આ રોગ અસાધ્ય છે ૧.

શિરો ગ્રહના ઉપાય-દશ મૂળનો ઉકાળો કરી તેનો રસ કાઢે, તથા બીજેરાનો રસ કાઢી એ બંને રસમાં તેલ પકવીને એ તેલનું મર્દન કરે.તો શિરોગ્રહ દુર થાય ૨. અથવા ઉપલેટ, એ રંડાનું મુળ, ધંતૂરાનું મૂળ, સરગવાનું મુળ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપરો, વચ્છનાગ, આ સઘળાં ઓસડો બરાબર લઈ બારીક વાટી (ગરમ ખમતો લેપ કરે તો શિરોગ્રહ રોગ દુર થાય એ માં ૧૦ પુ. માં લખ્યું છે) ઉકાળો કરી અનુમાન માફક તેલ નાખીને મધુરી આંચેથી પકવવું, બ્યારે તેલ માત્ર રહી જ્ય ત્યારે તેને ઊતારી મર્દન કરે. તો શિરોગ્રહ જાય. (એવું હિં.પુ. લખ્યું છે) ૩.

અહ્ય કેશીની ચિકિત્સા-દેશી ગોખર, તલનાં ફુલ એને બરાબર લઈ, એની બરાબર મ ધ અને ધી લઈ તેમાં આ બંનેને બારીક વાટી વાળોએ લેપ કરે, તો વાળ ધણા વધે ૧. અથવા જોડીમધ, કાળાં કમળનું મુળ, કાળી દરાખ; એને તેલ, ધી, દુધમાં બારીક વાટી વાળે લેપ કરે, તો વાળ ધણા લાંબા થાય ૨. અને આ ઓસડથી છજુંદરનો પણ દોષ દુર થાય ૨.

બગાસાંનાં લક્ષણ-મોઢાના એક સ્વાસને પ્રથમ મુખમાં પીળય, પછી એ સ્વાસ એકદમ ઓચિંતો વેગ દ્વંધ કાઢે, અને તે આળસ તથા ઊંઘની સાથે આવે તેને બગાસું કહેછે. ૩

બગાસાં ધણું આવે તેના ઉપાય-સુંઠ, પીપરો, કાળાં મરી, અન્નમોદ, સિંધવખાર. એ ઓસડોને જુદાં જુદાં અથવા એકઠાં બારીક વાટી ગરમ પાણી સાથે લે,તો બગાસાંનો રોગ દુર થાય ૧. અથવા ઠડતા તેલનું મર્દન કરે. અથવા મીઠાં ભોજન કરે,અથવા “(નાગરવેલના,” પાન ખાય, તો બગાસાંનો રોગ દુર થાય ૨..

હંતુગ્રહ રોગનાં લક્ષણ-દાતણની ચીરી વડે જીભને ઘણી ધમ્મવાથી. તથા ચવાંણુના ખાવાથી, અથવા કોઈ પ્રકારની ચોટથી દાઢીના મૂળમાં રહેતો જે વાયુ તે કોપિત થઈને મોઢાને

કાંઈકુંજ રાખી દે, અથવા બંધજ રાખી દે, ત્યારે પુરુષ બોલવામાં તથા ખાવામાં વડા કષ્ટે સમર્થ થાયછે. તેને વૈદ્ય અનુગ્રહ રોગ કહેછે ૪.

અનુગ્રહ રોગના ઉપાય—જેનું મોં બીડાઇ ગયું હોય તેને ચિકણી વસ્તુઓથી શેક કરી પરી નો લાવે, તો મોં ઉઘડી આવે ૧. અથવા જેનું મોં કાટયું રહી જાય તેને શીતળ વસ્તુઓથી આરામ થાયછે ૨. અને જેની દાઢી મરડાય નહીં તેને પીપરો અને આદુ ચવડાવી ચવડાવી થું ક્ષીન ખાવે, તો દાઢી મરડવાનો રોગ દૂર થાય ૩. અથવા ગરમ પાણીના કાગળા ફરાવે, તો એ રોગ દૂર થાય ૪. અથવા તેલમાં લસણને તળીને સિંધવખાર લગાવીને ખાય તો અનુગ્રહ રોગ દૂર થાય ૫. અથવા અડધના વડાંમાં લસણ, સિંધવખાર, આદુ, હીંગ; મેળવીને તેલમાં તળી ખાય તો હનુગ્રહ રોગ જાય ૬. અથવા તેલને ગરમ કરી ખમતું ખમતું માથે મર્દન કરે, તો અનુગ્રહ રોગ જાય ૭. અથવા પ્રસારણી તેલના મર્દનથી આટલા રોગ જાયછે તે તેલ લખીએછીએ

પ્રસારણી તૈલ—ખીપનો પંચાંગ તોલા ૪૦૦ ભાર લઇને ખાંડી ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળતાં બાકી જ્યારે એનો ચોથો ભાગ પાણી આવી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી એ પાણીમાં તેલનું તેલ તોલા ૪૦૦ ભાર, તથા તેમાં દહીંની છાસ તોલા ૪૦૦ ભાર, તથા કાંજનું પાણી ૪૦૦, તોલા ભાર, અને તેલથી ચોધણું ગાયનું દૂધ નાખવું; અને ચિત્રક, પીપરી મૂળ, મહુંડાં, સિંધવ ખાર, વજ, વરીઆરી, દેવદાર, રાસણ, ગજ પીપર, છઠ્ઠીલો, રક્ત ચંદન, એરડાનું મૂળ, ખરેંટીનું મૂળ, સુંઠ, એ સઘળાં ઓસડોને તોલા ચાર ચાર ભાર લઇ ઉકાળો કરી એ ઉકાળાનો રસ પેલા તેલમાં નાખવો. અને ખીપનો રસ શેર ૧ નાખીને મધરી આંચે પકવે, જ્યારે સઘળા રસ બગી જાય ને બાકી તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને ઉતારી લેવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે અથવા નાસ દે, અથવા ખવરાવે, અથવા એનો શેક કરે, તો સર્વ વાયુના વિકારને, હનુસ્થંભ, પાંગળાપણું, જીવ્યાસ્થંભ, અર્દિત રોગ, તોતડાપણાનો રોગ, ખાંધસ્થંભ, પીઠનું શૂળ, ગૃધ્રસી, ખોડાપણું, ચાંચલા, ધનુર્વાયુ, કુબ્જાપણું, એટલા વાયુના રોગોને આ તેલ દૂર કરે છે. ઇતિ પ્રસારણી તૈલ. ૮

જીવ્યાસ્થંભનાં લક્ષણ—વાણીને લઇ જનારી જે નસો, તેમાં રહેતો જે પવન તે કોપ પામીને જીભને સ્થંભિત કરે છે. ત્યારે એ જીભ પાણી (ગળામાં) પીવામાં અને બોલવામાં સમર્થ નહીં થાય છે. એને જીવ્યાસ્થંભ રોગ કહેછે ૫.

જીવ્યાસ્થંભના ઉપાય—મીઠારસ, ખાર, ખટાસ. ચીકણી ગરમ એટલી વસ્તુઓથી જીભને યથાયોગ્ય મર્દન કરે, અથવા ખમતા ખમતા ગરમ પાણીથી કાગળા કરે, તો જીવ્યાસ્થંભનો રોગ દૂર થાય છે.

મુગાપણું, ગુંગણું પાણું, તોતડું બોલવાનાં લક્ષણ—કંઈ કરીને જે સંયુક્ત વાયુ તે ધ મની નાડીને લઇ ચાલનારી જે નસો તેને આચ્છાદિત કરી માણસોને મુંગાપણું, તથા વાંક માજ બોલવું તથા તોતડું ડચકાં ખાતું બોલવું, એટલા રોગોને કરે છે ૬-૭-૮-

ગુંગાપણું તથા ડચકા ખાઈને તોતડું બોલે એ સરવના ઉપાય—ગાયનું ધી શેર ૧, સરગવાનું મૂળ, તોલાં ૪, વજ તોલા ૪, સિંધવ ખાર તોલા ૪, ધાવડીનાં ફુલ તોલા ૪, લોદર તોલા ૪ ભાર, એ સઘળાં ખાંડીને ચૂકરીના ૪ શેર દુધમાં શેર ૧ પ્રથમ ગાયનું ધી નાખવું પછી પેલા ખાંડેલાં ઓસડો મેળવી મધુરી આંચે પકવે “એમકું” જ્યારે દૂધ

અને ઓસડો બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી રહી જાય ત્યારે તેને કાઢીને એ ધીને સરસ્વતી મંત્ર થી વિધિપૂર્વક સેવન કરે તો ગુંગાપણું, ગણુગણુપણું. તથા તેતડાપણું આ સધળા રો એ દૂર થાય, અને સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મેધાકાંતિ ધણી વધે ઇતિ સારસ્વતઘૃત.

સરસ્વતી મંત્ર-ૐ હ્રીં ઐં હ્રીં ૐ સરસ્વત્યૈનમઃ આ સરસ્વતી મંત્ર સિધ્ધ છે. અ ને આ અક્ષરોની બરાબર સહસ્ત્ર (૧૦૦૦) જપ કરે, તો આ મંત્ર સિધ્ધ થાય. એ મંત્રથી આ ધી ખાય ૧; અથવા માલકાંકણીનું તેલ ખાય, તો સર્વ રોગ જાય, અને તેની બુદ્ધિ તત્કાળ અમતકારી થઇ જાય ૨. અથવા હળદર, વજ, ઉપશેટ, પીપરો, સુંઠ. ૭૩, અજમોદ. જેઠીમધ, મહુડાં, સિંધવ ખાર, એને બરાબર લઇ બારીક વાટી ટંક રા. માખણની સાથે રોજ દિન ૨૧ સુધી ખાય, તો સર્વ રોગ દૂર થાય. અને એ પુરૂષ ત્રુતિધર યઇ ૧૦૦૦ (એક હજાર) શ્લોક રોજ કંઠ કરે-ઇતિ કલ્પકાવલેહે ૩.

પ્રલાપ તથા વાચાલ રોગનાં લક્ષણ-પોતાના કુપથ્યથી કુપિત થયો જે વાયુ તે અર્થ સહિત કાંઇનું કાંઇ વચન બોલે, તો પ્રલાપ રોગ જાણવો ૯.

અને અર્થ સહિત ખોટા શબ્દ મૂખથી બોલે તેને વાચાળ કહેછે. ૧૦

પ્રલાપ તથા વાચાલ રોગના ઉપાય-તગર. પિત્તપાપડો. કકુ, નાગરમોથો, આસન, બ્રાહ્મી, દરાળ, અગર, દશમૂળ, સંખાવળી, આ સર્વને બરાબર લઇ બ્યારે ખાંડી એનો કાટો કરી આપે, તો પ્રલાપ અને વાચળ રોગ દૂર થાય ૧.

જીભના રસાજ્ઞાનનાં લક્ષણ-જે મધુર રસને આદિ લઇ જી રસના ખાવામાં જીભનું યથા થઈ જ્ઞાન જતું રહે, ને જાણે શું એ ખાઇએ છીએ તેને રસાજ્ઞાન રોગ કહેછે ૧૧.

જીભના રસાજ્ઞાન રોગના ઉપાય-સુંઠ. કાળાં મરી, પીપરો, સિંધવખાર, અમલવેદ, ચુક્રા એ ઓસડોને બારીક વાટી એક રસ કરી જીભે સારી પેઠે લેપ કરે, તો રસાજ્ઞાનનો દોષ દૂર થાય ૧. અથવા બ્રાહ્મી, પલાસપાપડો, રાઇ, કાળી જીરી, પીપરો, પીપરી મુળ. ચિત્રક, સુંઠ. એને બારીક વાટી જીભે વારંવાર લગાવે, અથવા એનો ઉકાળો કરી ડોગળા કરે, તો રસાજ્ઞાનપણાનો દોષ દૂર થાય ૨.

શરીરની ચામડી બહેરી થઈ ગઇ હોય તેનાં લક્ષણ-જે પુરૂષને શીત, ઉષ્ણ, ક્રોમળ, કઠી જીતાનું જ્ઞાન જતું રહે તેને ચામડી બહેર મારી ગયાનો રોગ જાણવો ૧૪.

ચામડી બહેરી થઈ ગઈ હોય તેના ઉપાય-ચામડીની બહેરાશ વાળાને કોહી કઢાવે, તો એ રોગ જાય ૧. અથવા મીઠું, ધમાસો, એ બંનેને તેલમાં મેળવીને શરીરે મર્દન કરે. તો એ રોગ જાય ૨.

અર્દિત રોગનાં લક્ષણ-ઉંચેથી પડતી ભારે વસ્તુને ઉંચું મોઢું કરી હાથોથી ઘસણ કરે, અથવા કડતી વસ્તુઓ ઘણી ખાય અથવા ઘણું હસે બગાસાં લે, અથવા માથાથી બોળે ઘણા ઉપાડે, અથવા વિષમ સ્થાનમાં સુએ તે પુરૂષને માથામાં, નાકમાં. હોઠમાં, દાઢીમાં, લલાટમાં, આંખમાં, આ સ્થાનોમાં રહેતો જે વાયુ, તે પુરૂષના મોઢામાં અર્દિત રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ત્યારે પુરૂષનું મોઢું અર્ધું વાંકું થઈ જાય, અને ખાંધ મરડાય નહીં, અને માથું હાલ્યા કરે, સારી પેઠે બોલાય નહીં, તથા જોવાય નહીં. અને ખાંધ, દાંત, દાઢીમાં પીડા રહે. જેમાં આ લક્ષણ હોય તેને અર્દિત રોગ કહીએ, તે વાયુ, પિત્ત, કફ. એ બેદોથી ત્રણ પ્રકારના છે. ૧૫.

વાયુના અદિત રોગનાં લક્ષણ-લાળ ધણી પડે, શરીરમાં પીકા ધણી થાય-શરીર કંપે તથા ધણું શરકે, દાઢી મરડાય નહીં, હોઠ સુજી જાય. આ લક્ષણ હોય તો વાયુનો અદિત રોગ જાણવો ૧.

પિત્તના અદિત રોગનાં લક્ષણ-મોઢું પીગુ થઈ જાય. તાવ થઈ આવે. તરસ ધણી હોય, તો પિત્તનો અદિત જાણીએ ૨.

કફના અદિત રોગનાં લક્ષણ-મોઢું ધણું થઈ આવે. ગળું, માથું, આંખ, એ ત્રણે ઠે કાણુમાં સોજી થઈ આવે. અને એ ત્રણે આમતેમ મરડાય નહીં, તો કફનો અદિત રોગ જાણીએ ૩.

અદિત રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ-ક્ષીણ પૂરૂષને નિમેશ નહીં લાગે, અને તે પુરૂષથી બોલી શકાય નહીં, તથા શરીર કાંપતાં ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં હોય, તો અદિત રોગ અસાધ્ય જાણવો.

અદિત રોગના ઉપાય

આદિત રોગવાળાને ચિકિત્સું ખવરાવવું. નારાયણ અને વિપગર્ભને આદિ લઈ તેલનું મર્દન કરાવવું. તથા ગરમ વસ્તુઓનું સેવન કરાવવું. ડામ દેવરાવવા. ગરમ ઓસરોથી પસીનો લે વડાવવો. માથાપર વાયુનું તેલ નાંખવું. એટલી વસ્તુઓથી અદિત રોગ જાય છે ૧.

વાયુના અદિત રોગના ઉપાય-દશમૂળના ઉકાળાથી વાયુનો અદિત રોગ જાય ૧. અથવા બીજોરનો રસ સેવ્યાથી વાયુનો અદિત જાય ૨. અથવા ખરેટી, પીપરો, પીપરીમુળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, એના ઉકાળાથી વાયુનો અદિત જાય ૩. અથવા અડદના વડામાં હીંગ આદુ, લસણ મેળવીને ખાઈ, ને ઉપરથી માંસનો સેરવો પીએ, તો વાયુનો અદિત જાય ૪.

પિત્તના આદિત રોગના ઉપાય-ધીની (પીચકારી મારવી) વસ્ત્ર કમં કરવી. અથવા દુધનું સેવન કરે, તો પિત્તનો અદિત દુર થાય ૧.

કફના અદિત વાયુના ઉપાય-ઉલટી કરાવવાથી કફનો અદિત જાય ૧. અથવા તલના તેલમાં લસણ મેળવીને ખાઈ, તો સર્વ પ્રકારના અદિત તત્કાળ જાય ૨.

૧ મન્યા સ્તંભનાં લક્ષણ-દિવસે સૂવાથી ઘણી વાર મોઢું રહેવાથી ચિકારને પ્રાપ્ત થયો જે કફ તે વાયુમાં મળી ખાંધને મરડાવા દે નહીં તેને મન્યા સ્તંભ રોગ કહે છે ૧૬.

મન્યા સ્તંભના ઉપાય-દશમૂળના ઉકાળાથી, અથવા પંચમુળના ઉકાળાથી મન્યાસ્તંભ જાય ૧. અથવા પસીનો લાવ્યાથી અથવા નાસના લેવાથી મન્યા સ્તંભ જાય ૨. અથવા તેલનું મર્દન કરીને ઉપર એરંડાનાં પાન ખાંધે, તો મન્યા સ્તંભ દુર થાય ૩. અથવા કુકડીના ઇંડાના રસમાં સિંધવ અને ધી મેળવી ખાંધે મર્દન કરે, તો મન્યા સ્તંભ જાય ૪.

બાહુ શોષનાં લક્ષણ-ખાંધોમાં રહેતો જે વાયુ તે કોપિત થઈને હાથને સુકવીને સ્તંભિત કરી દે તેને બાહુશોષ કહે છે ૧૭.

બાહુશોષના ઉપાય-પાછળ જે કલ્યાણ દ્રુત ઉન્માદ રોગમાં લખ્યું છે તેના સેવનથી બાહુ

૧ એટલે ગરદન ઝલાય છે તે.

* દશમુળનો ઉકાળો અથવા પંચમુળનો ઉકાળો માત્ર વાયુના રોગને સારા કરે છે પણ એ આપધિ પ્રસૂતિકા એટલે સુવાવડના રોગ ઉપર મૂખ્ય છે. અને એ આપધિને જાદાં જાદાં આ અથમાં ઘણી જગ્યાએ લખ્યાં છે. માટે વેલો સાંકળીઆમાં જોશે તો મળી આવશે.

શોષ રોગ જ્ય ૧. અથવા ચીકણાના ઊકાળામાં સિંધવખાર મેળવીને પીએ, તો આહુશોષ તથા મન્યાસ્તંભ રોગ જ્ય ૨.

અવબાહુક રોગનાં લક્ષણ-ખાંધોમાં રહે તો જે વાયુ તે કુપિત થઇને તેનાં ખાંધનારા કફને સુકવી નસાને ખેંચી અવબાહુક નામે રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ૧૮.

અવબાહુક રોગના ઉપાય-શીતળ પાણીનો નાસ દે, તો અવબાહુક રોગ જ્ય ૧. ગુગળ મોઢ જડીની જડનો ઉકાળો કરી તેમાં ગુગળ મેળવીને નાસ દે, તો અવબાહુક રોગ જ્ય ૩. અથવા અડદના પાણીનો નાસ દે તો અવબાહુક રોગ જ્ય. અથવા અડદ, અલસી, જવ, કટસેસો, રીંગણી, ગોખર, અન્લુ, કૌચનું મુળ, કપાસીઆ, સણનું બીજ, કુલત્થ, ખોરડીનું મુળ, સાટીનું મુળ, ખીપનું મૂળ, રાણણા, ખરેંટીનું મૂળ, ગળો, કડુ એને તેલમાં પકવીને એ તેલનું મર્દન કરે, તો અવબાહુક રોગ જ્ય ૪. ઇતિ માસતૈલં.

વિશ્વાચી રોગનાં લક્ષણ-હાથની આંગળીઓની નિચે ખસ થાય. તથા હાથની પાછળ ખસ થઇને હાથને નકામો કરી દે. તેને વિશ્વાચી રોગ કહેછે ૨૦.

વિશ્વાચી રોગના ઉપાય-દશમુળ, ખરેંટી, અડદ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ મેળવીને પીએ, તો વિશ્વાચી રોગ જ્ય ૧. અથવા અડદ, સિંધવખાર, ખરેંટી, રાણણા, દશમુળ, હિંગ, વજ, સુંઠ, એને બારીક વાટી પાણીમાં ઉકાળે-પછી એ પાણીમાં તેલ નાખીને, એ તેલને પકવવું ને જ્યારે પાણી બગી જાય તે તેલ માત્ર આવી રહેલ્યારે ઉતારી એ તેલનું મર્દન કરે, તો વિશ્વાચી, આહુશોષ, અવબાહુક, પક્ષઘાતને આ માષાદિ તૈલ દૂર કરેછે ૨.

ઉર્ધ્વ વાયુ રોગનાં લક્ષણ-કુપથ્યના સેવનથી અધો વાયુ કુપિત થઇ મોંઢાના કફમાં મળી વાર વાર ઓડકાર ધણા ખાય તો ઉર્ધ્વ વાયુ રોગ કહીએ ૨૧.

ઉર્ધ્વ વાયુના ઉપાય-સુંઠ ૧૦ ભાગ. વધાયરો ૧૦ ભાગ, હરડેની છાલ ૫ ભાગ, આસન ૧ ભાગ, સેકેલી હીંગ ૧ ભાગ, સિંધવખાર ૧ ભાગ, નસોતર ૫ ભાગ, આ સર્વની બરાબર ચિત્રક લઇ બારીક વાટી ચૂર્ણ કરી ટંક રાા ગરમ પાણીની સાથે લે, તો ઉર્ધ્વવાયુ રોગ જ્ય ૧.

આધ્માન રોગનાં લક્ષણ-સર્વ પેટમાં આશરો તથા પીડા ધણી થાય. અને ગુદાનો પવન રો કઈ જાય તેને આધ્માન રોગ કહેછે ૨૨.

આધ્માન રોગના ઉપાય-આ રોગમાં લાંઘણો કરાવવી. પાચન તથા ભુખ વધવાનાં એ સડો આપવાં. વસ્તિકર્મ કરાવવું ૧.

નારાયણ ચૂર્ણ-અથવા પીપરો ટંક રાા, નસોતર ટંક ૧૦, સાકર ટંક ૧૦, એનું ચૂર્ણ કરી ટંક રાા મધની સાથે ખાય, તો અધ્ધરો રોગ જ્ય. આ નારાયણ ચૂર્ણ છે. ૧. અથવા વજ, દ્રાઘ, વરીઆરી. સેકા હીંગ, સિંધવખાર, આ સર્વ બરાબર લઇ એનું ચૂર્ણ કરી. કાંજમાં બારીક વાટી ગરમ કરી ખમતો ખમતો પેટ પર લેપ કરે. તો આશરો દૂર થાય ૩. અથવા માહા નારાય રસથી આશરો જાય તે લખીએછીએ.

માહાનારાય રસ-હરડેની છાલ તોલા ૫. ગરમાળાનો ગોળ તોલા ૫, આમળાં તોલા ૫,

૧ વાયુના રોગ ઉપર પ્રસ્વેદ કર્મ લખ્યું છે. તે કોઇ પણ આસડના યોગથી પરીની લાવે તો તે પ્રસ્વેદ કર્મ કહેછે. અને વસ્તિકર્મ એટલે એ કમમાં લખ્યા પ્રમાણે આસડોનો રસ, તથા ઉકાળો, તથા પાતળું તેલ, રસ ધી ને અપ્પદિ લઇ, પીચકારીમાં ભરી મૂળદ્વારમાં (ગુદા) અથવા ઈન્દ્રીમાં આસડોનો પ્રવેશ કરે તેને વસ્તિકર્મ કહેછે.

દંતિ તોલા ૫, કકુ તોલા ૫, નસોતર તોલા ૫, નાગરમેથો તોલા ૫, થોરનું દૂધ તોલા ૯ ભા
૨, આ સધળાંને બારીક વાટી શેર ૪ પાણીમાં બિકાળતાં બ્યારે પાણીનો આઠમો ભાગ બાકી
રહે ત્યારે એ પાણીમાં જમાલગોટા એટલે નીપાળાની દીવેલીનાં છોતરાં કાઢી તોલા ૫ ભાર બા
રીક લુગડામાં બાંધી આસ્તે આસ્તે (એ નીપાળાની દીવેલીને) પકવતાં બ્યારે પાણી બળી જ
ય ત્યારે તેને કાઢી લેવી. પછી એ નીપાળાની દીવેલીના આઠ ભાગ, સુંઠ ત્રણ ભાગ, કાળાં મ
રી એ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સોંધંગો ગંધક ૧ ભાગ લઈ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી
એ કાજળીમાં બાકીનાં સધળાં એસડો મેળવી એક પહોર સુધી ખલ કરી રતી ૧ પ્રમાણે ગો
ળીઓ કરી ગોળી ૧ નિત્ય શીતળ પાણી સાથે ખાય, તો આદરાને, શળને, આનાહ, પ્રત્યાધ્મા
ન, ઉદાવત્ત ગોળાને, તથા ઉદરના રોગોને આ મહાનારાચ રસ દૂર કરેછે. એના ખાવાથી દ
સ્ત (ઝાડા) લાગી ચૂકે ત્યારે દહીંમાં સાકર મેળવી ખવરાવવું. પછી ભાતને દહીં મેળવી અતુ
માન માદક એમાં સિંધવખાર મેળવી યોડોસો ખવરાવે, તો આધ્માન રોગ જાય ૫.

પ્રત્યાધ્માનનાં લક્ષણ-પસવાડામાં તથા હંયામાં તો આદરો હોય નહીં, પરંતુ દૂંડીથી લઈ
ને પેટ સુધી આદરો હોય તેને પ્રત્યાધ્માન કહીએ ૨૩.

પ્રત્યાધ્માનના ઉપાય-લાંઘણ કરાવવી. પાયનાદિક એસડો આપવાં. વસ્તી કર્મ કરાવ
એ, તો પ્રત્યાધ્માન જાય ૧.

વાતપીડીનાં લક્ષણ-દૂંડીની નીચે પવનની ગાંઠ પથ્થર સરખી બંધ જાય. આ ગાંઠ
મળમૂત્રને રોકી દે તેને વાતપીડા કહેછે ૨૪.

પ્રત્યાપીડાનાં લક્ષણ-દૂંડીની નીચે પવનની ગાંઠ પાપાણુના જેવી બંધજે મળમૂત્રને રોકી
દે અને તે સ્થાન પર પીડા ધણી કરે તેને પ્રત્યાપીડા કહેછે ૨૫.

એ બંનેના ઉપાય-રોકી હીંગ, પીપરીમૂળ, ધાણા, જીરું, વજ, ચવક, ચિત્રક, પાઠ. ૪
ચુરો, અમલવેત. સંચર, સિંધવખાર, સામરમીઠું, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપરો, જવખાર, સાજી,
દાડમનાંદાણા, હરડેનીછાલ, પુષ્કરમૂળ, ડાસરા, ખેણીની જડ, એ સર્વને બરાબર લઈ બારીક
વાટી આદાના રસના પૃટ ૩ દેવા; પછી એ ચૂણને છાંયામાં સુકવી ટંક રાા ગરમ પાણીની સા
થે લે, તો વાતપીડા તથા પ્રત્યાપીડા સર્વ જાય ૧.

તુનીરોગનાં લક્ષણ-મળમૂત્રના સ્થાનમાં રહેનારો જે પવન તે ગુદા, લિંગમાં પીડા કરેછે
તેને તૂની કહેછે ૨૬.

પ્રતિતુની રોગનાં લક્ષણ-ગુદા, અને લીંગમાં રહેતો જે પવન તે ગુદા, લિંગમાં પીડા કરી
પેડુમાં જઈ પીડા કરેછે તેને પ્રતિતુની રોગ કહેછે ૨૭.

એ બંનેના ઉપાય-આ બંનેને તેલની પીચકારી લગાવે. તો તૂની તથા પ્રતિતુની રોગ જ
ય ૧. અથવા સુંઠ, પીપરો, કાળાંમરી. સેકી હીંગ, જવખાર, સાજી, સિંધવખાર, એને બારી
ક વાટી ટંક રાા ગરમ પાણીથી લે, તો તુની અને પ્રતિતુની રોગ જાય ૨.

ત્રિક્ષુળનાં લક્ષણ-કેડના ત્રણે હાડકાંમાં, તથા પીઠનાં ત્રણે હાડકાંમાં, તથા બરડાના ત્રણે
હાડકાંમાં, શળ થાય તેને ત્રિક્ષુળ કહેછે ૩૦-૩૧.

ત્રિક્ષુળના ઉપાય-વાલુ રેતથી શેક કરાવે. અથવા અડાયાં નામે છાંણાની રાખથી ખમ
તો ખમતો સેક કરાવે, તો ત્રિક્ષુળ જાય ૧. અથવા ગદહી બોલીના મુળની છાલ, આસન,

મેંજીની છાલ. ગળો. સતાવરી, ગોખર. રાસણા, નસોતર, વરીઆરી, કચુરો. અજમે, સુંઠ, એ સર્વને બરાબર લઇ, એ સર્વની બરાબર શોધ્યો ગૂગળ, અને ગૂગળથી ચોથો ભાગ ધી લ ઈસધનાં મેળવી, એક રસ કરી રોજ ૫ માસા દારની, અથવા ગરમ પાણી, અથવા માં સના સેરવાની સાથે ખાય. તો ત્રિકથળ. જનુચદ. ભૂખસ્તંભ. સંધિગત વાયુ યથ જ્વેનાં હાડ તુટી ગયાં હોય તેને, ખોડા પાણુ, ગૃધ્રસી, પક્ષધાત, એ સધળા રોગોને આતપોદશાંશ ગૂ ગળ દૂર કરેછે. ઇતિ ત્રયોદશાંશ ગૂગળ.

વસ્તિવાતનાં લક્ષણ-પેડુનો પવન કુપિત થઈને મુલને સારી પેટે ઉતરવા દે નહીં, તથા ધણુ રોગોને ઉત્પન્ન કરે તેને વસ્તિવાત રોગ કહેછે. ૩૨-૩૩.

એના ઉપાય--ખરેટાંનાં મૂળની છાલ, તેની બરાબર શાકર મેળવી ટંક રાા ગાયના દૂધની સાથે ખાય, તો વારંવાર મુતરવાનો રોગ જાય ૧. અથવા ત્રિકળાનું ચૂર્ણ કરી તેની બરાબર દો હસાર મેળવી માસા ૪ મધની સાથે ચાટે, તો વારંવાર મુતરવાનો રોગ દૂર જાય ૨.

મુત્ર રોકાઈ ગયું હોય તેના ઉપાય--જવખાર માસા ૫ સાકર ૧૧ સાથે ખાય તો મુત્રનો બંધ છુટે ૧. અથવા કહોળાનાં બીજ. તેવરસીના બીજ, એ બંનેને પાણીમાં વાટી, માસા ૨ જવખાર નાખીને સાકરની સાથે ખાય, તો મુત્ર રોકાઈ ગયું હોય તેનો બંધ છુટે ૨. અથવા ચીણીયા કપુરની દીવેટ કરી લિગમાં, અથવા ભગમાં આપે, તો મુત્રનો બંધ છુટે ૩.

ગૃધ્રસી રોગનાં લક્ષણ--પહેલાં કૂલામાં પીડા થાય- પછી કેડમાં પીડા થાય. પછી પીડમાં પીડા થાય. પછી જાંઘમાં પીડા થાય. પછી ઢીંચણમાં પીડા થાય. પછી પગને સ્થંભીત કરી દે અને પગ અત્યંત હળવે હળવે ઉપડે તેને ગૃધ્રસી રોગ કહીએ. એ એ પ્રકારના છે. એકતો વાયુનો ૧. અને બીજો વાયુકદનો ૨. વાયુનામાં તો પીડા ઘણી થાય. અને શરીર વાંકુ થઇ જાય. અને ઢીંચણમાં, જાંઘમાં. અને સાંધે સાંધે ફરક ફરક થઇ સ્થંભિત થઇ જાય. અને વાતકદની ગૃધ્રસીમાં શરીર ભારે રહે. અગ્નિ મંદ થઇ જાય અને તંદ્રા આવે. લાળ ઘણી પડે ૩૬.

ગૃધ્રસીના ઉપાય--ઉલટી કરવાથી ગૃધ્રસી રોગ જાય ૧. વસ્તિકર્મથી ગૃધ્રસી રોગ જાય ૨. શરીરને હરડેના જુલાબથી નિરામ કરીને પછી વસ્તિકર્મ કરવું ૩. અથવા દીવેલીનું તેલ અને ગાયનું મુત્ર મેળવીને એક મહીના સુધી પીએ, તો ગૃધ્રસી રોગ જાય ૪. અથવા તેલ. ધી. આના રસ બિજેરાનો રસ. ચુદા, ગોળ એ અનુમાન માફક મેળવી મહીના એક સુધી પીએ. તો ગૃધ્રસી રોગ જાય અને એથી કેડ અને જાંઘની પીડા, લિક્કણ, ગોળો ઉદાત્ત એ રોગ પણ જાય છે ૫. અથવા દીવેલીની મીઠને દુધમાં ખીર કરી એક મહીના સુધી ખાય. તો ગૃધ્રસી રોગ, વજ્રણનું શળ દૂર થાયછે ૬. અથવા એરંડાનું મુળ, બીલાનો ગરબ, રીંગણી, એનો ઉકાળો કરી એમાં તેલ મેળવી પીએ, તો ગૃધ્રસીને, આંડના શળને દૂર કરે ૭. અથવા વીંજીણું, સાંચ ૨, એને બારીક વાટી ગાયના મૂત્ર અને એરંડીના તેલમાં મેળવીને પીએ, તો કદવાયુની ગૃધ્રસી જાય ૮. અથવા અરકુસો, દાંતી, ગરમાળાનો ગોળ એનો ઉકાળો કરી તેમાં દીવેલ મેળવીને પીએ, તો ગૃધ્રસી રોગ જાય ૯. અથવા નિર્ગુડીનાં પાનના ઉકાળાથી ગૃધ્રસી રોગ જાય ૧૦. અથવા રાસણા તોલા ૨૦, ગુગળ તોલા ૨૦, એ બંનેને વાટીને ધીમાં ગોળીઓ માસા ૪ ની કરી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો ગૃધ્રસી રોગ જાય ૧૧. અથવા રાસણાદિ કવાથ-ગળો, રાસણા. ગરમાળાનો ગોળ. દેવદાર, ગોખર, એરંડાનું મુળ. સાટીનું મુળ, સુંઠ એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ગૃધ્ર

સી રોગ, જાંગની પીડા, પેટની પીડા, પાસાશ્લેષ, આટલા રોગોને આ ઉકાળો દુર કરેછે ૧૨. ઇતિ રાસ્ત્ગાદિ ક્વાથ

ખોડા પાંગળા રોગનાં લક્ષણ=જેકેકમાં રહેતો જે વાયુ તે જાંગને પકડી એક પગને સ્તંભિત કરી દે તેને ખોડા કહેછે ૩૮.

અને કેકમાં રહેતો જે વાયુ તે જાંગની નસોને ઘ્રહણ કરી અને જાંગોનો નાશ કરે, અને ચાલવા દે નહીં તેને પાંગળો કહેછે ૩૯.

આ બંનેના ઉપાય-બુલાબનાં લેવાથી, એસડોના ગરમ પસીનાથી, યોગરાજ આદિ ગુગળના ખાવાથી, તેલ વગેરેના મર્દનથી, વસ્તિકર્મથી આ બંને રોગો જાય ૧.

કલાપખંજ રોગનાં લક્ષણ-ચલતામાં શરીર કંપે, અને ખોડા અથવા લાંગડા સરખો દેખાય ત્યારે જાણવું કે નસોએ પોતાનું ઠેકાણું છોડી દીધું છે. એને કલાપખંજ રોગ કહેછે ૩૭.

એના ઉપાય-વિષગર્ભાદિક તેલના મર્દનથી એ રોગ જાય.

કોષ્ઠુશીર્ષ રોગનાં લક્ષણ-વાયુ અને રૂધિરના વિકારથી ઢીંચણમાં સોજો થઈ પીડા ધણી થાય, અને શીઆળના માથા સરખું કઠોર થાય તેને કોષ્ઠુશીર્ષ (જનવો) રોગ કહેછે ૪૦.

એના ઉપાય-ગળો ટંક રા, ત્રિક્ષ્ણા ટંક ૧૦, એ બંનેનો ઉકાળો કરી તેમાં ગોળ ટંક રા નાખી, એ તોલ પ્રમાણે મહીના ૧ સુધી પીએ, તો કોષ્ઠુશીર્ષ રોગ દુર થાય ૧. અથવા ગા શેર દૂધમાં દીવેલ ટંક ૧૦ નાખીને મહીના ૧ સુધી પીએ, તો કોષ્ઠુશીર્ષ રોગ દુર થાય ૨. અથવા વધાયરાનું ચૂર્ણ ટંક રા, ગાયનાં ગા શેર દુધની સાથે પીએ, તો કોષ્ઠુશીર્ષ રોગ જાય ૩. અથવા તેતરાના માંસના શેરવામાં ટંક રા ગુગળ નાખી ખાય, તો એ રોગ જાય ૪. અથવા કીશોર ગુગળના સેવનથી આ રોગ જાય ૫.

ઢીંચણ દુખે તેના ઉપાય-તેલનું મર્દન કરી તે ઉપરથી વાટેલી સુંઠનું મર્દન કરવું, પછી એના ઉપર એરંડાના પાંદડાંને તેલ ચોપડી ગરમ કરી આંધે, તો ઢીંચણ દુખતાં બંધ થાય ૧. અથવા કૌચનાં બીજ ટંક રા, દહીંની સાથે દિન ૭ અથવા ૧૪ ખાય, તો ઢીંચણ દુખતાં બંધ થાય ૨.

ખલ્લી રોગનાં લક્ષણ-પગમાં, જાંગમાં, પહોંચામાં, કાખમાં, વાયટાં આવે તેને ખલ્લી રોગ કહેછે ૧૪.

ખલ્લી રોગના ઉપાય-ઉપલેક, સિંધવખાર, એનો ઉકાળો કરી, એ ઉકાળાના રસમાં તેલ તથા અમલવેદ નામે લીંબુનો રસ નાખીને એ તેલને મધુરી આંચે પકવવું “તે એમ કુ” જ્યાં રે રસ બળી જાય તે તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલનું મર્દન કરે તો ખલ્લી રોગ જાય ૧.

વાતકંટક રોગનાં લક્ષણ-ઉંચી નીચી જગ્યામાં પગ મેલતાં પીડા થાય, ખજી ઢીંચણમાં પી

* હાથ પગનાં સાંધામાં પીડા આવે તે અનેક કારણથી થાય છે. પરંતુ ઉપદેશનો રોગ લાગે જો વાસ્તે મુખ વૈધ છે તે રસ કપુર તથા પારો, તથા બીજી કાચી ધાતુની આપધિ આપીને તે ટીકાયદો કરેછે, પણ પછી સાંધા પકડાય છે. તે વખત તે બહુ દુઃખ પામે છે. એ વાસ્તે મુખ વૈધની આપધિ લેવી નહીં.

* આ રોગમાં ઢીંચણ દુખે એમ લખ્યું છે, પણ તેમાં પગનો પણ સમાવેશ થાય છે માટે પગ દુખતા હોય તો પણ આ ઉપાય કરવા.

ડા થઇ આવે તેમે વાત કંટક રોગ કહેછે ૪૨.

એના ઊપાય-દીયણમાં નસ્તરથી ખોતરી કોહી કઢાવડાવે, તો વાતકંટક રોગ જાય ૧. અથવા દીવેલ પટકને મહીના ૧ સુધી નિત્ય ખીએ, તો વાતકંટક રોગ જાય ૨.

પાદ દાહનાં લક્ષણ-વાયુ પિત્ત, રધિર એ ત્રણે મળી પમનાં તળીયામાં દાહ કરે તેને પાદ દાહ રોગ કહેછે ૪૪.

પાદ દાહના ઊપાય-મસૂરની દાળને બારીક પરતી ઉકાળવી, પછી તેને આત્યંત ઠંડું કરી તેમાં (એ દાળનો) આટો કાલવી પાંચ સાત ચાર પાતળો લેપ કરે, તો પાદદાહ જાય ૧. અથવા માખણને પગને તળીએ મર્દન કરી અગ્નિથી તપાડે, તો પાદ દાહ જાય ૨. અથવા એરં દીઓને ગાયના દુધમાં બારીક વાટી હથેળી કિંવા પગને તળીએ લેપ કરે, તો આત્યંત પણ દાહ જાય ૩.

પાદદુષનાં લક્ષણ-જેના બંને પગ ઝણઝણાટ થઇ પડી *પડી જાય, અને કાંઈ પ્રદેહકા બાવાથી જાગી ઉઠે તેને પાદદુર્બ રોગ જાણીએ ૪૩.

એના ઊપાય-કદ અને વાયુને દૂર કરનારા ઉપાય કરે, તો પાદદુર્બ રોગ જાય ૧.

પગના હાડકા કળતરના ઊપાય-તલ, સાંમરોલુણ, હળદર એ બરાબર લઇ એમે ધંતુરા ના ખીજનાં પાણીમાં પીસી એ ત્રણેની બરાબર ગાયનું માખણ લેવું; પછી એને પકવવું તે પાકતાં એમાં ચોગણું ગાયનું સૂત નાખી પકવે “તે એમ કે” જ્યારે એ સર્વ બળી જાય અને ધીમાત્ર આવી રહે ત્યારે એ ધી પગના તળીઆએ મર્દન કરે, તો પગનું કળતર દૂર થાય ૧.

પિત્ત સહિત વાયુના આક્ષેપ રોગનાં લક્ષણ-પિત્તનું સ્થાન જે પેટ વગેરે તેમાં રહેતો જે વાયુ તેને સ્તંભિત કરી દંડની માફક કરી દે. અથવા કદમાં મળ્યો જે વાયુ તે ધમની ના ડીમાં રહીને શરીરને સ્તંભિત કરી દે. એ કદ સાધ્ય છે. ૪૫-૪૬

કેવલ વાયુના આક્ષેપનાં લક્ષણ-હાથ, પગ, મસ્તક, પીઠ, જાંઘ એને સ્તંભિત કરી દે. એ ને વાયુ એમાં પીડા પણ ધણી કરે, તો એ અસાધ્ય છે. ૪૭.

ચોટ લાગવાથી ઊપન્યો જે વાયુ તેના આક્ષેપનાં લક્ષણ-જ્યાં શસ્ત્રદિકની ચોટ લાગી હોય તેથી ઉપન્ન થયો જે વાયુ આ તેની માફક સાધ્ય જાણીએ. ૪૮

એના ઊપાય-ખરેંટીનું મુળ, દશમુળ, જવ, ખોરડીનું મૂળ, કુલ્થ, એ સર્વનો અષ્ટાવશેષ ઉકાળો કરી તેમાં તેલ નાખી ધીમી આંચે પકવી તેલ તૈયાર કરવું; અને જે ઓસડો ફરી એ જાવવાં તે લખીએ છીએ-સિંધવખાર, અગર, સળ દેવદાર, મજુક, પદ્માપ, કોષ્ઠ, ઇલાયચી છંડ છીડીલો, તમાલપત્ર, તગર, ઉપત્રસરી, સત્તાવરી, આસન, વરીઆરી. સાટીનું મુળ, એ ઓસડો તેલના પ્રમાણ માફક નાખી પકવી લેવું, પછી એ મહામલા તેલનું મર્દન કરે. તો સર્વ પ્રકારના આક્ષેપનાં રોગ, સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ, હિયકી, સ્વાસ, અંતરગળ, ક્ષીણતા, ટુટેલા હાડ, ખેદ, આ સર્વ રોગોને આ મહામલા તૈલ દૂર કરેછે ૧.

અંતરાયામ રોગનાં લક્ષણ--પગની આંગળી, દીચણ, પેટ, હૈયુ, ગળું, એમાં રહેતો જે વાયુ તે વડી નસોના સમુદાયે શરીરની બીતર પકવે છે. પછી તેની આંખો ફાટીને નિશ્વળ થઇ

*મતલબ કે ખેલેર મારી જાય પણ તેને કંઈ સ્પર્શ કરવાથી યા થવાથી ચેતન્ય થઇ આવે.

*પગ તોડાય યા ચુસાય યા તેમાં પીડા થાય.

જાયછે. અને દાઢી મરડાય નહીં. પાંસળાં ટૂટાં જેવાં થઈ જાય. કફ ઓઢે. શરીર કમાનની માફક વાંકુ થઈ જાય. જેને આ લક્ષણ થાય તેને અંતરાયામ રોગ કહીએ ૫૧.

બાહ્યાયામ રોગનાં લક્ષણ.—ધણી વાયડી વસ્તુ ખાવાથી કુપિત થયો જે વાયુ તે શરીરની સઘળી નસો, ખાંધ, પીઠ એને સુકવી માણસના શરીરને કમાનની માફક વાંકુ કરી દે છે. અને તેનાં હૈયા અને જાંઘને એ વાયુ તોડી નાંખે છે. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને બાહ્યાયામ રોગ કહીએ.

અર્ચિત રોગના જે ઉપાય લખ્યા છે છે. તેજ આ રોગના પણ જાણવા જોઈએ.

ધનુસ્તંભનાં લક્ષણ.—કમાનની માફક શરીર થઈ જાય, અને શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય. મોઢું બંધ થઈ જાય. દેહ સિતળ થઈ જાય. ચૈતન્યતા જતી રહે. પસીનો આવે તેને ધનુસ્તંભ રોગ કહે છે આ રોગવાળો ૧૦ દિવસ જીવે ૫૩.

કુખ્જક રોગનાં લક્ષણ.—કોપને પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તે હૈયાને ઉંચું કરીને હૈયામાં ધણી પીડયા કરે છે. તેને કુખ્જક રોગ કહે છે ૫૪.

અથ આ ત્રણે રોગને દૂર કરનાર પ્રસારણ તૈલ આ પ્રકરણમાંજ લખ્યું છે તેથી ધનુસ્તંભ, બાહ્યાયામ, અંતરાયામ, વાતવ્યાધિ સરવ પ્રકારના દૂર થાય છે.

અપતંત્ર રોગનાં લક્ષણ.—વાયડી વસ્તુઓના સેવવાથી કોપને પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તે પોતાના સ્થાનને છોડીને હૈયામાં જઈને પ્રાપ્તિ થઈ માથા અને લમણામાં પીડા કરે છે, અને કમાનની માફક શરીરને નમાવી દે છે. તથા તે મોહને પ્રાપ્ત થઈને વડા કષ્ટથી ઉંચેનો શ્વાસ લે. અને નેત્ર ફાટી મીચાઈ જાય. અને કંઠ ખમ્બુતરની માફક થઈ જાય. સંજા જતી રહે. જેને આ લક્ષણ થાય તેને અપતંત્ર રોગ થયો જાણીએ.

અપતંત્ર રોગના ઉપાય.—કાળાં મરી, સરગવાનાં બીજ, વાવડીંગ, અશીણ, મહુડાં, એ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી નાસ લે, તો અપતંત્ર રોગ જાય ૧. અથવા હરડેની છાલ, વજ, રાળ. સિંધવખાર, અમલવેદ એને બારીક વાટી ટંક રા, ધીની સાથે; અથવા આદાના રસ ની સાથે લે, તો અપતંત્ર રોગ જાય ૨.

અપતાનક રોગનાં લક્ષણ.—આંખો ફાટ્યા જેવી થઈ જાય-સંજા જતી રહે-કંઠમાં કફ બોલે સંજા થઈ આવે ત્યારે એન પડે; અને અજ્ઞાન આવે ત્યારે ધરી પણ મોહ થાય. આ ભયંકર રોગ છે. અને એ સ્ત્રીને ગર્ભપાતથી થાય છે; અને પુરૂષને ધણું લોહી નિકળવાથી થાય છે. અથવા ભારે (ધણી) ચોટ લાગવાથી થાય. આ રોગ અસાધ્ય છે ૫૬.

એના ઉપાય.—દશમુળના ઉકાળામાં પીપરો નાખીને પીએ તો અપતાનક રોગ જાય ૧. અથવા તેલના મદનથી (એ રોગ) જાય ૨. અથવા તીખી વસ્તુઓનો નાસ લે, તો અપતાનક રોગ જાય ૩. અથવા ધીના પીવાથી અપતાનક રોગ જાય ૪. અથવા સ્નેહની વસ્તુ લેવાથી અપતાનક રોગ જાય ૫.

પક્ષઘાત રોગનાં લક્ષણ.—કંઈ કારણથી કુપિત વાયુ થઈને માણસના અર્ધા શરીરને પકડી સર્વ શરીરની નસોને સુકવી દે છે, અને અર્ધા શરીરની નસોને તો અત્યંતજ દીલી કરી દે છે, અથવા સર્વ શરીરની નસોને અત્યંત દીલી અને નકામી કરી દે છે, તે નસોનું જ્ઞાન જતું રહે છે. આ લક્ષણ થાય, તો તેને પક્ષઘાત રોગ એટલે અર્ધાંગ વાયુ કહે છે એ રોગમાં જમણું અંગ,

અથવા ડાબુ અંગ નિરંજવ થઇ જાય. આ પક્ષધાત રોગ એ પ્રકારના છે. તેમાં એકતો પીત્ત વાયુનો ૧, બીજો કફવાયુનો ૨, શરીરની બહાર અને બીતર દાહ હોય, તો પીત્તનો પક્ષધાત જન્ય છે.

અથવા શરીરની બીતર અને બહાર શીત લાગે, સોજો હોય; શરીર બારે રહે, તો કફવાયુનો પક્ષધાત જન્ય છે. ૫૭.

પક્ષધાતનાં સાધ્ય લક્ષણ.—કેવળ વાયુથી પક્ષધાત ઉપજ્યો હોય, તો કષ્ટ સાધ્ય જણાયે.

પક્ષધાતનાં અસાધ્ય લક્ષણ.—ગર્ભણી અથવા સુવાવડી સ્ત્રીને પક્ષધાત થાય, તો અસાધ્ય જણાયે.

અથવા બાળક, વૃદ્ધ, ક્ષીણ પુરુષ, ધાવવાળાને, જેનું લોહી નિકળી ગયું હોય તેને, શુન્ય શરીરવાળાને પક્ષધાત થાય તો અસાધ્ય જણાયે.

* પક્ષધાતના ઉપાય.—અડદ, કૌવચનાં બીજ, એરંડાનું મૂળ, ખરેંટીનું મૂળ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં શેકી હાંપી. સિંધવખાર મેળવીને પીએ, તો પક્ષધાત દૂર થાય ૧. અથવા.

અથિકાદિ તૈલ—પીપરો, (ચિત્રક. પીપરી મુળ, સુંઠ. રાષ્ણા, સિંધવખાર, અડદ એનો ઉકાળો કરી, એ ઉકાળાના રસમાં તેલ પકવવું “ તે એવી રીતે કે ” જ્યારે રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલનું મર્દન કરે. તો પક્ષધાત જાય ૨. ઇતિ અથિકાદિ તૈલ.

માસાદિ તૈલ—અડદ, કૌચનાં બીજ, અતિવિખની કળી, એરંડાનું મૂળ, રાષ્ણા, વરીઆરી, સિંધવખાર. એને ખારીક વાટી ઉકાળો કરી. એ ઉકાળામાં તેલ પકવવું “ તે એમ કે ” જ્યારે સર્વ રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે મર્દન કરે, તો પક્ષધાત રોગ જાય ૩. ઇતિ માસાદિ તૈલ આ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા કૌચનાં બીજ, ખરેંટીનું મૂળ, એરંડાનું મૂળ, અડદ, સુંઠ, સિંધવખાર, એનો ઉકાળો કરી ગાળીને પીએ. તો પક્ષધાત જાય ૪. આ દૈવવિનોદમાં લખ્યા છે. અથવા

મહુડાનો રસ ટંક ૫, મુગળ ટંક ૫, બીજા બોળ ટંક ૫, બકરીની લીંડીઓ ટંક ૫, ભોરી ગણીનો રસ ટંક ૫, પલાસ પાપડો ટંક ૫, આંગાહળદર ટંક ૫, ટંકણખાર ટંક ૫, બીજેરાનું મૂળ ટંક ૫, એને ખારીક વાટી શરીરે લેપ કરે, પછી કમ્મર બરાબર ખાડો ખોદી તેમાં અગ્નિ ધીકાવી લાલ કરી એ ખાડની આસપાસ નીચે આકાડનાં પાંદડાં મૂકવાં. પછી પેલા પક્ષધાતના લેપ કરનારા માણસને ખાડામાં બેસાડવો; તે જ્યારે તેને પસીનો આવી જાય, તો પક્ષધાતનો રોગ એજ દિવસે જતો રહે.

નિંદ્રા નાસ રોગના ઉપાય—શેકલી ભાંગનું ચુલું ખારીક વાટી રાતમાં અનુમાન માફક મધમાં ચાટે, તો નિશ્ચય નિંદ્રા આવે, અને અતિસાર. સંગ્રહણી પણ જાય, અને ભૂખ ઘણી લાગે ૧. અથવા પીપળી મુળનું ચુલું ગોળની સાથે લે, તો ગએત્રી પણ નિંદ્રા આવે ૨. અથવા કાગળ હરીનું મૂળ માથે બાંધે, તો નિંદ્રા આવે ૩. અથવા કાંસકીથી ખમતું ખમતું મા

* પક્ષધાતના રાગજ ત વાયુ રોગના છે. પક્ષધાત એ સંસ્કૃતમાં નામ છે. લકવાનો રોગ, તે મજા અધોગ વાયુ પણ એને કહે છે, અને દેશ ભાષામાં બીજાં નામોના રોગ તથા માવડીનું વિમાણ પણ કહે છે. એ રોગવાળાને મંત્રાદિકથી ચીરામ થાય છે એવી લોક પ્રસિદ્ધ વાત ઘણી છે. અને એ વાસ્તેજ સમડી નામના જાડને પાણી રેડે, તથા પુજન કરે છે; તેમજ બીજા પણ તંત્રાદિક ઘણાં છે. પરંતુ આપણે જે તે તો સિદ્ધ રૂપ જ છે.

હું ઝોળે તો નિંદ્રા આવે ૪. અથવા કામળ હાથથી પગના તળીઆંને પંપાળે, તો નિંદ્રા આવે ૫. અથવા વેગળના બરતમાં મધ ઝેળવીને ખાય, તો નિંદ્રા તત્કાળ આવે ૬. અથવા તેલની કાંજની સાથે, અથવા ખટાસની સાથે રીંગણાનું ભરત રાતે ખાય, તો નિંદ્રા તત્કાળ આવે ૭. અથવા એરંડીઉં તથા આળસીનું તેલ એ બંનેને બરાબર લઇ કાંસાની થાળીમાં ખુબ ધસીને અંજન કરે, તો નિંદ્રા ધણી આવે ૮. અથવા વરીઆરી અને ભાંગને બારીક વાટી બકરીના દૂધમાં કાકરવરણો ખમતો લેપ કરે તો નિંદ્રા આવે ૯. અથવા બકરીના દુધથી પગનાં તળીઆં ધુવે, તો નિંદ્રા આવે, અને પગનાં તળીઆંની બળતરા દૂર થાય ૧૦. અથવા કસ્તુરીને સ્ત્રીના દૂધમાં બારીક વાટી અંજન કરે, તો ધણા દિવસની ગએલી પણ નિંદ્રા આવે ૧૧. આ સર્વ ઉપાય વેદવ્રત્યમાં લખ્યાછે ને

સર્વાંગમાં વાયુ હાય તેનાં લક્ષણ-સર્વ અંગમાં કાપને પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તે સધળા શરીરમાં પીડા કરે.

એના ઉપાય-ત્રિપર્ણને આદિ લઈ તેજથી સર્વાંગ વાયુ ભય ૧,

સાતે ધાતુઓમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં જીવાં જીવોં લક્ષણ, તથા ઉપાય-આમડીને શન્ય, તથા પીળી કરીને શરીરે ફૂશ અને પીડા કરે ૧.

રૂધિરમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-શરીરમાં પીડા ધણી હોય, વરણ બદલાઈ જાય, શરીર ફૂશ અને ભારે હોય. અરુચિ હોય, મોંપર ખીલ હોય. ભોજન પચે નહીં ૨.

માંસમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-શરીર ભારે હોય. પીડા થાય, શરીર સ્તંભિત હોય ૩.

મેદમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-શરીરમાં ફાદલા કરે ૪.

હાડમાં રહેતો જે કુપિત વાયુ તેનાં લક્ષણ-સાંધે સાંધામાં પીડા હોય. માંસ બળી જાય. બિંધ આવે નહીં ૫.

અને મજ્જા-(ધાતુ) માં વાયુ હાડના વાયુની મારફત જાય ૬.

વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-અસંગ કરે તો વીર્ય તત્કાળ ગરી પડે. ગર્ભને બગાડે અથવા ન બગાડે ૭.

એ સર્વના ઉપાય-રસમાં બગડ્યા વાયુ વાળાને તેલનું મર્દન કરાવે ૧. અને લોહીમાં બગડેલા વાયુ વાળાને શીતળ લેપ કરે અથવા જીરણ આપીને, અથવા લોહી કઢાવીને શાંતિ કરી દે ૨. માંસ. મેદમાં રહેતો જે વાયુ તેને જીરણથી શાંતિ કરીયે ૩. હાડમાં બગડેલા વાયુ વાળાને ચિકણી વસ્તુઓ ખવરાવવાથી, અથવા લગાવાથી શાંતિ કરીયે ૪. અને મજ્જામાં બગડ્યો જે વાયુ એ પણ ચિકણી વસ્તુઓના ખાવા તથા લગ્નત્રાથી સારો થાય ૫.

વીર્યમાં બગડ્યો-જેનો વાયુ તે પુષ્ટાઈના ઓસડો ખાવાથી સારો થાય ૬.

કોઠામાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-પેટમાં રહેતો જે નકારો વાયુ તે મળ મૂત્રને રોડીને લઢક્ય રોગ, બદ, ગોળા, હરસ, પસવાડામાં શુળ એ સર્વને ઉપજાવેછે ૮.

એના ઉપાય-પાયનાદિક ઓસડોથી એના ઉપાય કરવા અથવા દૂધ પાછયે.

આમાશયમાં રહેતો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-દેયામાં પસવાડામાં, પેટમાં નાભિમાં, એમાં પીડા થાય; તરસ લાગે. ઓડકાર ધણા આવે. વિશુચિકા તથા ખાંસી હોય, કંઠ, મોંદું સુકાઈ જાય. રવાસ થાય.

એના ઊપાય-દીપન અને પાચનના ઓસડો આપવાં. લાંધણ તથા ઉકટી કરાવવી. જુઝા બ આપવો. ખાવામાં જુના મગ, ચોખા ને આપવા. અથવા રોહિય, હરડેની છાલ, કચુરો, પુષ્કર મુળ, બીલાનો મગજ, ગજો, દેવદાર, સુંઠ, વજ, અતિવિખની કળી, પીપરો, વાવડીંમ, એ સર્વ ઘરાઘર લઘ એનો ઉકાળો કરી આપે, તો આમાશયનો વાયુ જાય ૧.

પક્વશયમાં રહેતો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-આંતરડાં બેસે, પેટમાં શુળ, તથા આદરો હોય. મળ મુત્ર કષ્ટથી ઉતરે પીડમાં પીડા હોય.

ગુદામાં રહેતો જે દુષ્ટ વાયુ તેનાં લક્ષણ-મળ મુત્ર પવનથી રોકાય જાય. પેટમાં શુળ થાય, આદરો હોય. પથરીનો રોગ થઈ જાય. જાંઘ પસવાડું, એમાં પીડા થાય.

એના ઊપાય-વરિતકર્મથી આ રોગ જાય.

ત્વડમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેના ઊપાય-ગજો, મરી એ બંનેને બારીક વાડી કાકરવરણા પાણીથી પીએ, તો એ વાયુ જાય ૧. અથવા આસન, બેહેડાંની છાલને બારીક વાડી ગોળ માં મેળવી ખાય, તો એ વાયુ જાય ૨. અથવા દેવદાર અને સુંઠને બારીક વાડી કાકરવરણા પાણીથી પીએ, તો એ રોગ જાય ૩.

કાન વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-એ કાન વગેરે ઇંદ્રીઓનો નાસ કરે છે.

એના ઊપાય-સેક તથા તેલાદિકના મર્દનથી એ વાયુ જાય ૧.

શરીરની નસોમાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-નસોમાં શુળ ચાલીને નસો એકઠી થઈ જાય.

એના ઊપાય-દસ ખેલવાથી એ રોગ જાય ૧.

સાંધામાં પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તેનાં લક્ષણ-સાંધે સાંધામાં શુળ થઈને સાંધાને બમાડી દે.

એના ઊપાય-સેક તથા તેલના મર્દનથી એ વાયુ જાય ૧. અથવા ઇંદ્રવરણાનું મૂળ અને પીપરો ટુંક સાં ગોળની સાથે ખાય, તો સંધિગત વાયુ જાય ૨.

વાતવ્યાધિના સામાન્ય ઊપાય.

નાશાયણ તેલની વિધિ-આસન, ખરેંટીનું મુળ, બીલાનો મગજ, પાહાડ, રીંગણી, બોરીંગણી, ગોખર. ગાંગેરણીની છાલ. લીમડાની છાલ, અરણુ, સાટીનું મૂળ, ખીપ, અરણી, એ સઘળાં ઓસડોને ૪૦ (ચાળીસ) તોલા બાર લઈને (અદકચરાં કરી) ૧૬ શેર પાણીમાં (એ ઓસડો) નાંખી ધીરે ધીરે પક્વતાં બ્યારે ઉકાળો ચોથા ભાગનો બાકી રહે ત્યારે (ગાળીલઈ તેમાં તલ નું તેલ શેર ૪; તથા સતાવરીનો (અંગ) રસ શેર ૪; તથા તેલથી ચોગણું એટલે ૧૬ શેર માયનું દુધ નાંખવું; પછી એને મધુરી આંચે પક્વવું અને પાકતાંજ “એમા નાખવાનાં ઓસડો એવાં કે” કાઢતોલા ૮, એળચી તોલા ૮, રક્તચંદન તોલા ૮, વજ તોલા ૮, છડછડીલો તોલા ૮, સિલ્લાજીત તોલા ૮, સિંધવખાર તોલા ૮, આસન તોલા ૮, ખરેંટી તોલા ૮, રાસણા તોલા ૮,

બીજા પણ વાત વ્યાધિ ઉપર ઉપાય તો ઘણાંએ, પણ મુખ્ય મુખ્ય તો આ ત્રંથમાં લખ્યાં છે. તોપણ સ્વેદ વિધિ લખી છે, તે તપાસ કરીને કરશે તેને ઘણો ફાયદો થશે. મહા અસાધ્ય વાતવ્યાધિ હોય તેને વાસ્તે જમીનમાં ખાડો ખોદી જેમાં જીવું કાંટાનું જાળું લઈને (ખાડામાં) બાળીને ગરમ કરવો. પછી રોગીને થયોગ્ય ખાડામાં, તપાસ કરી દેહનું બળ અબળ એ ધને બેસાડે તો વાતરોગ જાય.

૬, વરીઆરી તોલા ૮, ઈન્દ્રવરણી તોલા ૮, સાલપર્ણી તોલા ૮, પૃથ્વસર્ણી તોલા ૮. માષપર્ણી તોલા ૮, જિદરપર્ણી તોલા ૮, રાશ્ણા તોલા ૮. એ સઘળાં યરાળર લઘ એમાં મેળવી મધુ રી આંચે પકવવું, તે એમકે જ્યારે સર્વ રસ યળી જ્ય ને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે જિતારી ગાળી લેવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, અથવા ખાય, અથવા વસ્તિકર્મ કરે, તો પક્ષધાત એટલે અર્ધાંગ વાયુ, હનુસ્તંભ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, બેહેરાસ. ગતિભંગ, કઠિગ્રહ. ગાત્રશોષ. નષ્ટ શુક્ર. વિષમજ્વર, અંતરગળ, શિરોગ્રહ, પાસાશૂળ, ગૂઘ્રસી, અને સંપૂર્ણ વાયુના રોગ, આના રાયણ તેલથી દૂર થાયછે. ઇતિ નારાયણ તૈલં.

યોગરાજ ગુગળની વિધિ-સુઠં. પીપરો, ચવક, પીપરી મુળ, ચિત્રક, સેકી હોંગ, અજમોદ, જીર, સેહાજીર, સરસવ, નગોડ, ઇન્દ્રજવ, પાઠ, વાવડીંગ ગળ પીપેર, કકુ. અતિવિખની કળી, બારંગ. વજ, મૂરવા. આ સઘળાં ઓસડો ચાર ચાર માસા પ્રમાણે લેવાં, અને સર્વ ઓસડોથી બમણું ત્રિપળા લેવું. પછી એ સર્વ ઓસડોને બારીક વાટી ચુર્ણ કરી લુગડે ગાળી તેની બે શાખર શુદ્ધ કરેશો ગુગળ લઈ એ સર્વ ઓસડોનો એક જીવ કરી માસા ચાર ચાર બારની ગાળી ઓ કરી બીના ચિકણાં વાસજમાં રાખી મુકવી પછી રાશ્ણા દિકનાં ઉકાળાથી ગાળી ૧ લે. તે ઉકાળો લખીએ છીએ.

રાશ્ણા. સાટીનું મૂળ, સુઠં, ગળો, એરંડાનું મુળ, એના ઉકાળાથી યોગરાજ ગૂગળ લે. તો વાયુના સર્વ વિકાર જાય. અને કીરમાળા પચકના ઉકાળાથી લે, તો કફના રોગ જાય, અને દારહજનરતા ઉકાળાની સાથે લે, તો પ્રમેહના રોગ જાય. અને એને ગાંધના ગૂઘ્રમાં લે, તો પાંડુરોગ જાય, અને મધની સાથે લે, તો વાયુ અને લોહી (રક્ત)ના રોગ જાય, અને પુનનવા દિના ઉકાળાથી લે. તો સર્વ ઉદરના રોગ જાય. અને ગૂગળનાં સેવન કરનાર મૈથુન કરે નહીં. અને ખટાસ યિગેરે ખાય નહીં. ઇતિ યોગરાજ ગૂગળની વિધિ સંપૂર્ણ ૨. અથવા

લસણનો રસ તોલા ૪ બાર કાઢી તેમાં તેની બરાબરતેલ મેળવી અનુમાન માશક સિંધ વખારનાં ખી પીએ, તો વાયુના સર્વ રોગ જાય ૩. અથવા દૂધની સાથે. અથવા ધીની સાથે અથવા તેલની સાથે, અથવા માંસના શેરવાની સાથે લસણ દિન ૧૪ સુધી ખાય. તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ જાય. અને વિષમજ્વર, શુળ, ગળો. અગ્નિમંદતા, ક્રીયો માયાનો રોગ, નીર્યરોગ એને આ લક્ષણ પુર્વોક્ત ઓસડોના સંયોગથી દૂર કરેછે. ઇતિ લિસણ કલ્પ, અથવા

મહા રાસ્નાદિ ક્વાથ-રાશ્ણા, વમાસો, ખરેટીનું મૂળ, એરંડાનું મૂળ, દેવદાર, કચુરો, વજ, અરકુસો, હરડેનીછાલ, ચવક, નાગરમેથો, સાટીનું મુળ, ગળો, વધાયરો. વરીઆરી, જો અર, આસન, અતિવિખની કળી, ગરમાળાનો ગોળ, સતાવરી, પીપરો, સરગવાની છાલ, ધાણા, રીંગણી, બોરીગણી એ સર્વ બરાબર લઘ એનો કાઢો કરી, એની સાથે યોગરાજ ગુગળ લે, તો સર્વ પ્રકારના વાયુના વિકાર જાય. ઇતિ મહા રાસ્નાદિ ક્વાથ. આ સઘળા ઉપાય લા ૫ પ્રકારમાં લખ્યા છે. ૪.

અખટાંગ તૈલ-યોરનાં પાનનો રસ, એરંડાના પાનનો રસ, બકામ લીમડીના પાનનો રસ. નગેસ્ત્રનાં પાનનો રસ, સરગવાનાં પાનનો રસ. કરેણનાં પાનનો રસ, અને સઘળા રસનો ઓ આ ભાગ તેલ નાંખીને પકવે, પછી એમાં સુઠં નાંખે, જ્યારે એ સર્વ યળી જાય અને તેલ મા આવી રહે ત્યારે (જિતારી લેવું પછી) એ તેલનું મર્દન કરે તો સર્વ પ્રકારના વાયુ રોગ જાય.

અષ્ટાંગ તૈલ ૧. અથવા

વિષગર્ભ તૈલ—ધંતુરાનું મુળ, નીચુંડી, કડવી તુંબડીનું મુળ, આસન, કુમ્હીઓ, ચિત્રક સરગવાનું મુળ, કરીહારીનું મુળ, લીમડાની છાલ, બકામલીમડીની છાલ, દશમુળ, સપ્તાવરી, ચિરપોદશ્વી, ઉપલસરી, ભોંયકાહોળું, ચોરીઆનાં પાન, આકડાનાં પાન, મીંડીઆવળ, અને કરેણું (લાલ ધોળો) ની છાલ, હંધેડી, ખીપ, આ સર્વ આસડો બાર બાર તોલા બાર લે, અને એ આસડોની બરાબર કાળા તલનું તેલ લે, અને એટલુંજ એરંડીયું લે, અને એમાં ચોગણું પાણી નાંખવું, પછી સર્વ આસડો ખાંડીને એમાં મેળવીને ધીમી આંચે પકવે. “તે એમ કે” જ્યારે એ સર્વ આસડો પાણી સમેત બળી જાય અને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. પછી એ તેલમાં (જે આસડો નાંખવાનાં તે લખીએ છીએ) સુંઠ, મરી, પીપરો, આસન, રાણા, કોષ્ટ, નાગરમોથો, વજ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, જવખાર, પાંચેખાર, મોરચૂથુ, કાયજળ, પહાડ ભાંરંગ, નવસાર, ગંધક, પુષ્કરમુળ, સિલાજીત, હરતાળ, આ સઘળાં આસડો તોલા તોલા બાર લે, અને વચ્ચનાગ તોલા ૮ બાર લઈ એ સર્વને બારીક વાટી તેલમાં નાંખવાં પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો સર્વ વાયુના રોગ દૂર થાય. અને કુખ, ભૂગુટી, પીઠ, જાંઘ, અને સાંધે સાંધાનો સોજો, અને પગનો સોજો, ગૃધ્રસી રોગ, માથાનો રોગ, હાડ કળતર, કાનનું શુળ, કંઠમાળ, એ સર્વ રોગોને આ વિષગર્ભ તૈલ દૂર કરેછે. ઇતિ વિષગર્ભતૈલમુ ૬ અથવા

લક્ષ્મીવિલાસ મહા મુગંધી તૈલ—મજ્જા, દેવદાર, મીઠ, રીંગણી, વજ, તજ, નમાલપત્ર, શુદ્ધ ગંધક, કચુરો, હરડેની છાલ, બેહેડાંની છાલ, આંમળાં નાગરમોથો, આ સર્વ આસડો તેલા ચાર ચાર બાર લઈ વાટી ઊકાળી રસ કાઢી લેવો. પછી એ રસમાં તેલ શેર એક નાંખીને મધુરી આંચથી પકવવું. “તે એમ કે” જ્યારે એ રસ બળીને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલમાં (જે આસડો નાંખવાનાં તે એ કે) છડછડીસો, મુચાં, મીઠળ, ચંપાનું મુળ, તજ, પીપરી મુળ, ત્રેત્રવાળો, સંચર ખાર, આ સર્વ આસડો તોલા આઠ આઠ બાર લેવાં; અને લોખાંત, ખોર, જવ, આસન, નખલા, છડડીસો, એ સર્વ તોલા ચાર ચાર બાર લેવાં; અને ઇલાયચી, લવંગ, ચંદન, જયંતી કળીઓ, કંકોળ, અગર, નાગકેસર, એ સઘળાં તોલા બે બાર, અને કસ્તુરી ટંક ૨ લઈને સર્વને બારીક વાટી તેલમાં મધુરી આંચે પકવવાં. “તે એમ કે” જ્યારે સઘળો રસ આસડો સમેત બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે (એ તેલને ઉતારી) એમાં કપૂર ટંક ૨૫ વાટીને નાંખવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ, તથા, સર્વ પ્રકારનાં પરમીઆના રોગો, અને સોજો, ગોળો, તાવ, એ સર્વને આ તૈલ દૂર કરેછે. ઇતિ લક્ષ્મી વિલાસ મહામુગંધી તૈલ, ૭, એ ચક્રદત્તમા લખ્યાછે. અથવા

શુદ્ધ તોલા ૨૮ બાર, અને તેની બરાબર એક કળીના લસણનાં જીંડવાં લઈ સુંઠને બારીક વાટી બરાબરનાં ધીમાં શેષી લે. પછી લસણને વાટી તેમાં મેળવી એમાં ચોખું તોલા ૨૮ બાર મધ નાંખવું. પછી એ સર્વનો એક જીવ કરી તોલા ચાર ચાર બાર રોજ ખાય, તો પક્ષ

નારાયણ તૈલ, ચોગરાજ ગુગળ, રાસુણાદિ કવાચ, વિષગર્ભતૈલ, લક્ષ્મીવિલાસ મહાસુંગંધિતૈલ, વિજય ભેરવ તૈલને આદિ લઈ જે જે ઉપાય કહ્યાછે તે તે વાત વ્યાધિને વાસ્તેબળવાન છે. તો પણ આસડો વિચાર કરી લેવાં. તેમાં આસડો લીલાં હોય. તો વજનથી બમણાં લેવાં. ને સુંકાં હોય, તો વજન બરાબર લેવાં જોઈએ. પછી મધુરી આંચથી પકવવાં જોઈએ. કા રણ કે આસડોનો ગુણ ક્રિયામાંજ છે.

ખાત. કટીબાંગ, હનુસ્તંભ હાથની પીડા; અને સધળા વાયુના રોગો; એ સધળાને આ લક્ષણ દુર કરેછે. ૮.

વિજય ભૈરવ તૈલની વિધિ—માલકાંકણી, અસાળીઓ, કળી છરી, અજમે, મેથી, તલ, આ સર્વ બરાબર લઘુ ધાંચીની ઘાણીમાં (પીલી) એનું તેલ કઢાવીને એ તેલનું મર્દન કરે, તો સર્વ વાયુના રોગ જાય ૧. ઇતિ વિજય ભૈરવ તૈલ. અથવા

પારો, ગંધક, હરતાલ, મનસિલ એ સર્વ બરાબર લઘુ લઘુ દિવસ સુધી કાંજમાં બારીક વાટવાં; પછી ૧ હાથ કીણા કપડામાં એ ચારેનો લેપ કરવો. પછી એ કપડાની હીવેટ કરી તે ઉપર સુતર લપેટવું પછી તે ઉપર ચોધણું તલનું તેલ નાંખીને તે દિવેટને નિચી કરી બાળી દે તેની નીચે લોઢાનું વાસણુ રાખવું. તેમાં જે ટપકાંનું તેલ પડે તેને જીલ્લા વાસણમાં ભરી મે. પછી એ વિજય ભૈરવ તેલનું મર્દન કરે, તો સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ જાય. ૨. ઇતિ વિજય ભૈરવ તૈલ. ૯.

વિજય ભૈરવ રસ—હરડેની છાત તોલા ૧૨ ભાર, ચિતક તોલા ૧૨ ભાર, ઇલાયચી, તજ, તમાલપલ, નાગરમેથો, આ ચારે તોલા તોલા ભાર લે; અને નગોડ ટંક ૫, નાગકેસર ટંક ૨૫, સુંઠ ટંક ૧૦, કાળાં મરી ટંક ૧૦, પીપેરો ટંક ૧૦, પીપરી મૂળ ટંક ૧૦, શુદ્ધ કરેલો વચ્છનાગ ટંક ૧૦, લોહસાર ટંક ૧૦, વંશસોચન ટંક ૧૦, પારો ટંક ૧૦, શુદ્ધ ગંધક ટંક ૧૦; પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરવી; પછી એ કાજળીમાં બાકીનાં સર્વ ઓસડો નાંખવાં પછી એ સર્વ ઓસડોમાં જીલ્લા લીવેલો ગોળ તોલા ૨૦૦ ભાર મેળવીને એક રસ કરવો પછી ધીમાં એની ગોળીઓ બોર થા તેના કળીઆ પ્રમાણે વાળી એ ગોળીઓને ધીના રીઢા વાસણમાં રાખી મૂકવી. પછી ગોળી ૧, તથા ૨, તથા ૩, નિત્ય મહિના બે સુધી ખાય, તો કફનશ અને પિત્તના સર્વ રોગ જાય. અને એ રસને મહિના ૪ સુધી સેવન કરે. તો વાયુના સર્વ રોગ જાય. એને એક ૧ વર્ષ એ રસનું સેવન કરે. તો સર્વ રોગ જાય. અને બે વર્ષ સેવન કરે, તો ઘૈડપણુ દુર થઇને તરણ થઇ જાય. અને લજુ વરરા સેવન કરે, તો આયુશ બળ ધણું વધે અને શરીર નીરોગ રહે. ઇતિ વિજય ભૈરવ રસ ૧૦.

વાતારી રસ—પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લિક્ષણ ૩ ભાગ, ચિતક ૪ ભાગ, શુદ્ધ ગુગળ ૫ ભાગ, આ સર્વને એરંડીના તેલમાં દિન ૧ સુધી ખલ કરવો. પછી એમાં હિંગા છક ચૂર્ણ નાખીને વળી એક દિન ખલ કરવો પછી એની ઝોળીઓ ટંક ૨૫ પ્રમાણુ બાંધી ગોળી ૧; લવીંગ, સુંઠ, એરંડાના મૂળના ઉકાળા સાથે નિત્ય પ્રતિદિન મહિના ૧ સુધી લે, અને બ્રહ્મચર્યમાં રહે (મૈથુન ન કરે) તો સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ જાય. અને સાધારણ વાયુ તો એના સાત દિન સેવન કરવાથીજ દુર થાય. ઇતિ વાતારી રસ ૧૧.

સમીર પન્નગ રસ—શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વચ્છનાગ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપરો, પારો આ સર્વ બરાબર લઘુ પ્રથમ પારાગંધકની કાજળી કરી એ કાજળીમાં બાકીનાં સર્વ ઓસડો નાખી બાંગરાના રસના પુટ ૭ દેવા. પછી એની રતી ૧ પ્રમાણુ ઝોળીઓ કરી ગોળી ૧ આદાના રસ સાથે લે, તો સર્વ પ્રકારના વાયુ જાય ઇતિ સમીર પન્નગ રસ ૧૨.

સમીર ગજ કેસરી રસ—નવું ચોખું અધીણુ, એર કચોલાં, કાળાં મરી, આ સર્વ બરાબર લઘુ એ સર્વને બારીક વાટી રતી ૧ પ્રમાણુ ઝોળી પાનના રસમાં બાંધી ગોળી ૧ સત્રાર

માંજ ખાય ને ઉપરથી પાન આવે, તો સર્વ પ્રકારના વાયુ જાય, અને શોળે, ત્રિશચિકા, અરિચિ, મૃગી, એ સધળાં જાય. ઇતિ સમીર ગજ કેસરી રસઃ ૧૩. આ સધળા વૈધરહસ્ય માં લખ્યા છે.

વૃદ્ધચિંતામણી રસ--ખુરાસાણી અજમો, જીરું, અજમોદ, કાકડસિંગી. આસન, આ સર્વ બરાબર લઈને બારીક વાટી માસા ૧ પ્રમાણ ચરમ પાણીની સાથે લે. તો સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય. અને સ્વાસ, ઉદરસ, પ્રલાપ, અતિ નિદ્રા, અરિચિ, આ સધળા જાય ઇતિ વૃદ્ધ ચિંતામણી રસઃ ૧૪.

અમૃત નામ ગુટિકા-ચિલક તોલા ૧૨ બાર. હરડેની છાત્ર તોલા ૧૨ બાર, પારો તોલા ૪, સુંઠ તોલા ૪, કાળાં મરી તોલા ૪. પીપરી તોલા ૪, પીપરી મૂળ તોલા ૪. નાગરમોષ તોલા ૪, જયફળ તોલા ૪, વધાયરો તોલા ૪. ઇલાયચિ ટંક ૫, કોષ્ઠ ટંક ૫. શોધ્યો મંધક ટંક ૫, હોંગળો ટંક ૫, અકલકરો ટંક ૫, માલકાંકણી ટંક ૫, તજ ટંક ૫, અબ્જબ ટંક ૫. શોધ્યો વચ્છનાગ ટંક ૫, ગોળ તોલા ૩૨ બાર લઈને પ્રથમ પારા મંધકની કાજળી કરવી પછી બાકીનાં સર્વ ઓસડોને બારીક વાટી ગોળ સહિત કાજળીમાં મેળવવાં, પછી એને જળમાં ગરાના રસનો પુટ ૧ દેવો, પછી રતી ૧ તથા ૨, તથા ૩, બારની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો સર્વ પ્રકારના વાયુ, કોઠ, પ્રમેહ, મૃગી, ક્ષય, સ્વાસ, સોળે, આસવાત, પાંડુ રોગ, હરસ એ સર્વ રોગોને આ રસ દૂર કરેછે. ઇતિ અમૃત નામ ગુટિકા. આ યોગત રંગિણીમાં છે.

રસ રાક્ષસ રસ-શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ મંધક એ બંનેને બરાબર લઈ કાજળી કરવી. પછી એને દુધેલીના રસનો પુટ દે. પછી તુલસીના રસનો પુટ ૧ દે. પછી બાવચીના રસનો પુટ ૧ દે. પછી મોર સિંખાના રણનો પુટ ૧ દે, પછી જીંદીમધના રસનો પુટ ૧ દે. પછી વારાહી કદના રસનો પુટ ૧ દે, પછી બક શળીના રસનો પુટ ૧ દઈ એનો રસ સુકવી પારા અને મંધકની કાજળીને કુકરીના ઇંડામાં ભરી, એ ઇંડાને ઘોળને શોષી લે. પછી એ ઇંડાને કપડમટી કરી ઇંડાને સુકવી લે, પછી એ ઇંડાને ગળ પુટમાં પકવવું. એવી રીતે ૩ ત્રણ વાર કરવું પછી એ રસમાંથી રતી ૧ ખાય, તો સર્વ પ્રકારના વાયુ જાય, અને એ બૂખને ઘણી કરેછે. ઇતિ રસ રાક્ષસ રસ, એ ૨ સાર્થવમાં છે ૧૬.

વૃંગેશ્વર રસ--શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ મંધક, એ બંનેની કાજળી કરવી, અને બંનેથી અર્ધાં શુદ્ધ હરદાલ નાખવી, અને એ સરવની બરાબર કલઈ નાખવી, પછી એને આકડાના દુધમાં દિન ૭ ખલ કરવો, પછી સુકવી કાચની આતસી શીશીને કપડમટી કરી તેમાં ભરી દેવું પછી એને (શીશીને, વાળુકા ચંત્રમાં મૂકી પહોર ૧૨ સુધી પકવે, પછી શીતળ કરીને કાઢી તેમાંથી રતી ૧૦ અર્ધાં પ્રમાણ પાનમાં ખાય, તો સર્વ પ્રકારના વાયુ, ઉન્માદ, ક્ષીણતા, મંદાગ્નિ કોઠ, પ્રણુ, વિષમજ્વર, એ સધળા જાય. ૧૭. ઇતિ વૃંગેશ્વર રસ એ યોગત રંગિણીમાં છે.

હરતાલ ગુટીકા--શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ મંધક, પારો, હિંગળો, ટંકણુબાર, સુંઠ, કાળાંમરી, પીપરી, આ સર્વ બરાબર લઈ પ્રથમ પારા મંધકની કાજળી કરી બાકીનાં સર્વ ઓસડો મેળવવાં. પછી આદાના રસનો પુટ ૧ દેવો. પછી મગ પ્રમાણ ગોળી બાંધી ગોળી ૧ સવારમાં ખાય, તો, સર્વ પ્રકારના વાયુ, અને સુબારોગ, મંદાગ્નિ, સંમહણી, શીતજ્વર, આ સધ

જા રોગો જન્ય. ઇતિ હરતાલ મૂટીકા આ રસ રત્ન પ્રદીપમાં છે ૧૮.

* લસણપાકની વિધિ-લસણ તોલા ૨ ભાર લઇને તેની ઝીણી જીરા જેવી કરચો કરીશે વી પછી દુધ તોલા ૨ ભાર અને પાણી તોલા ૧ ભારમાં ચઢાવીને આંચ દેવી. જ્યારે એ દૂધ લસણમાં શોષક જન્ય ત્યારે તેનો ખત્ત કરવો ને તેમ કરતાં જ્યારે લુગદી અર્ધજન્ય ત્યારે તેમાં તોલા ૧ ભારથી નાખીને આંચ દેતાં જ્યારે સુકાપણું થઈ આવે ત્યારે ઉતારી લે. શિવા વાયવી અધિક રહે તે કાઢી નાંખવું. પછી તોલા ૪ ભાર શાકરની ચાસણી કરી તેમાં કરતુ રી ૦૦ અર્ધી રતી. લવંગ રતી ૪. જન્યકા માસો ૧, દાલચીની માસો ૧, સોનાના વરક માસો ૧. આ સર્વ ઓસડો વાટી ચાસણીમાં મેળવવાં, પછી પેલુ લસણ નાખી ગોળીઓ ૪ બાંધી ગોળી ૧ રોજ સવારમાં જ ખાવી, અને જો ઘણું વાયુ હોય તો બીજી ગોળી સાંજની વખતે ખાય, તો વાયુનો રોગ આરામ થાય. અને પથ્યમાં રહીને એ ગોળી દિન ૨૧ સુધી ખાવી, અને જો વધારે વાયુ હોય, તો દિન ૪૯ ખાવી, અને એ ગોળી શિવાચ બીજી વધારે ગોળીઓ કરવી હોય, તો એ જ હિસાબ પ્રમાણે લસણના તોલ મારક ઓસડો વધારી લે. આ લસણપાકના ખાવાથી સર્વ પ્રકારના વાયુના વિકાર દૂર થાય છે અને શરીર પુષ્ટ થઈ ભૂખ વધે છે. ઇતિ લસણ પાક. ઇતિ વાતવ્યાધી રોગના ૮૪ ભેદો સમેત ઉત્પત્તિ. લક્ષણ અને ઊપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજા ધિરાજ મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે વાત વ્યાધિના ૮૪ ચોરાસી ભેદો સમેત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ અષ્ટમ સ્તરંગ સમાપ્ત: ૮

તરંગ આઠમું સમાપ્ત.

તરંગ ૯ મું.

ઉદ્વેગ.

ઉદ્વેગ રોગની ઉત્પત્તિ-શીતળ, ગરમ, પાતળી, સુકી, ભારે ચિકણી, આ વસ્તુઓના ખાવાથી; અને દહાડે સુવા, તથા રાતે જાગવાથી, ઘણી લુખથી અથવા અજીર્ણમાં ઉપર કંઠેલી વસ્તુઓ ખાવાથી પુરુષનો વાયુ કોપિત થઈને પિત્તને બગાડી તેની બંને જાગે તેને સ્તંભિત અને શન્ય કરી દે છે તે જાણે જાગે અંગમાં છે જ નહીં. હાલવા ચાલવા કે નહીં તેને ઉદ્વેગ રોગ કહે છે.

* લસણ એ તીક્ષ્ણ આપધિ છે. એને ઉચ્ચગંધા કહે છે. એ વાયુ રોગ ઊપર બળવાન છે. હર દોષ કુક્ષિત થી એને ખાય, તો પ્રાક્રમી છે પણ બીજી આપધિના યોગથી યથા યોગ્ય લેવું જોઈએ. ઘણું લોક એને ગંધના કારણથી તજી છોડી દે છે. પરંતુ જે આપધિમાં ઉપચોગી હોય છે તેને જરૂર લેવી જોઈએ. આપધિ નિમિત્ત દોષ નહીં છે.

ઉરસ્તંભ રોગનું પુર્વ રૂપ.—નિંદ્રા ઘણી આવે-ધ્યાન લાગી જાય. કંઈક તાવનો અંશ, શેમાંચ, અરૂચિ, ઓઠારી, બંને જાંઘોમાં પીડા; આ લક્ષણ થાય ત્યારે જાણવું કે ઉરસ્તંભ રોગ થશે. આ રોગને ધન્વંતરીજીએ શુશ્રૂતમાં મહા વાત વ્યાધિ રોગ કહ્યો છે. તેનાં લક્ષણ લખીએ છીએ-બંને પગ શૂન્ય થાય તથા તેમાં પીડા હોય, વડા કપટે બંને પગ ઉપડે. બંને જાંઘોમાં પીડા, દાહ, અને ધરતી ઉપર પગ મુકતાંજ પીડા થાય. શીતળ સ્પર્શને જાણે નહીં. ચત્રાચું જન્ય નહીં, જાંઘો લાકડા સરખી થઈ જાય, ટુટીસી દેખાય. આ લક્ષણ થાય તો મહા વાત વ્યાધિ રોગ જાણીએ, એને ઉરસ્તંભ પણ કહે છે.

ઉરસ્તંભનાં અસાધ્ય લક્ષણ—જે ઉરસ્તંભ રોગવાળાને દાહ અને પીડા હોય; અને શરીર કપે, તે ઉરસ્તંભ મરી જાય.

ઉરસ્તંભના ઉપાય.

ત્રિશળા, પીપરી મૂળ. સુંઠ, કાળાં મરી, પીપરો. એને ખારીક ચુર્ણ કરી ટંક રાશ રોજ મધ ની સાથે ખાય. તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૧. અથવા સુંઠ, પીપરો, સિલાજીત, ગુગળ, આ સઘળા માસા ૫, ગાયના મુલતી સાથે રોજ પીએ, તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૨. અથવા દશમુળના ઉકાળાની સાથે ગુગળ ખાય, તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૩. આ ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા ભિલામા ટંક ૧૧. સુંઠ ટંક ૧૧, ગળો ટંક ૧૧. દેવદાર ટંક ૧૧, હરડેની છાલ ટંક ૧૧. સાટીનું મુળ ટંક ૧૧, દશમૂળ ટંક ૨૧ એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૪. અથવા ગુગળ ટંક ૧૧ ને ગાયના મૂત્રની સાથે દિન ૧૫ લે, તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૫. અથવા મધ, સરસવ, રાફડાની માટી એને ખારીક વાટી મદન કરે, તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૬. અથવા વજનું ચુર્ણ ટંક રાશ ચરમ પાણીથી લે, તો ઉરસ્તંભ રોગ જાય ૭. અથવા ઉરસ્તંભવાળા એ આઠલી વસ્તુઓ કરવી નહીં-લોહી કઢાવે નહીં. વમન (ઓઠારી) વિરેચન અને વસ્તિકર્મ કે રવું નહીં ૮. આ સર્વ ઉપાય વૈદ્યહસ્યમાં છે. અથવા વીરજીવાળાના રસ અથવા લીંબુનો રસ ગોળની સાથે, અથવા મધની સાથે પીએ, તો ઉરસ્તંભ જાય ૯. એ કાશીનાથ પદ્ધતિમાં છે. અથવા ચવક, હરડેની છાલ, ચિત્રક, દેવદાર. કાચકીનાં પુલ, સરસવ, એનું ચુર્ણ કરી ટંક રાશ મધની સાથે લે, તો ઉરસ્તંભ જાય ૧૦. એ સર્વસંગ્રહમાં છે. ઇતિ ઉરસ્તંભ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

આમવાત

આમવાત રોગની ઉત્પત્તિ—મંદાગ્નિ વાળા પૂરૂષ કુપથ્ય કરીને ચિકણું અન્ન ખાય. અને શ્રમ કરે નહીં એવા જે પૂરૂષ તેને વાયુએ કરીને પ્રેરિત જે કાચા અન્નનો રસ, આ કફનું સ્થાન જે લઘ્ય, તેમાં પ્રાપ્ત થઈને એ કાચોજ રસ વાયુએ કરીને નસોમાં જઈ પ્રાપ્ત થઈને શરીરની નસોના છિદ્રોને રોકીને અગ્નિના મંદપણને પ્રગટ કરી હૈયાને ભારે કરી દે છે. અને કફવાયુ કુપિત થઈને કોઠા અને ત્રિક સાંધામાં પ્રવેશ કરી શરીરને સ્તંભિત કરી દે છે તેને આમવાત કહેયે. એ કાચા અન્નનો રસ આમના અને બીજા સર્વ રોગને કરે છે ૧.

અંતરથી—પણ આ રોગનાં લક્ષણ લખીએ છીએ-મંદાગ્નિ વાળા પૂરૂષ અર્જુનમાં ભોજન કરે ત્યારે તેના પેટમાં આમ પેદા થાય, ત્યારે એ આમ અનેક રોગને પેદા કરે છે જેવા કે-

ઉરસ્તંભ એટલે સાંધાનો અગ્નિ અથવા શૂની પડે છે તે.

માથાના દુખવા પણાને, સર્વ ગાલમાં પીડા કરે; અને ખાંધમાં, પીઠમાં, કુટમાં, પગમાં, એઓમાં ધણી પીડા થઇ નસોને સંક્રાંચિત કરી શરીરને સ્તંભિત કરી દે છે, એ લક્ષણ જેને હોય તેને આમવાત કહે છે.

અંધાંતરથી આમવાતનાં લક્ષણ—અંગમાં હાડ કળતર, બોજનમાં અરૂચિ, તરસ ધણી, આળસ ધણું, શરીર ભારે, તાવ એ થાય, અને અન્ન પચે નહીં, અંગ સુત્ર પડી જાય. જે માં આ લક્ષણ હોય તેને આમવાત રોમ કહિયે.

ધણા વધેલા આમવાતનાં લક્ષણ—કોપને પ્રાપ્ત થયો જે આમવાત તે સર્વ રોગોમાં કષ્ટ સાધ્ય થાય છે. તેના દોષ લખીએ છીએ- હાય, પગ, માથુ અને ટાંગામાં ત્રિક અને જંઘાઓ ની સંધિઓમાં પ્રાપ્ત થઇને પીડાયુક્ત સોજો કરે છે. અને એ સ્થાનોમાં વિંછીના ડંધો જેવી બહુ પીડા હોય; અગ્નિમંદ હોય; લાળ પડે; ઉત્સાહ જતો રહે; મુખનો શ્વાદ બદલઈ જાય, દાહ હોય, મુત્ર ધણું ઉતરે, કૃષ્ણમાં કઠીણતા થઇને શુભ યાય, નિંદ્રા આવે નહીં. ઓકારી હોય, તરસ ધણી લાગે, ભ્રમ અને મૂર્છા હોય, જાડો ઉતરે નહીં. શરીર જડ થઇ જાય, આંતરડાં બોલ્યા કરે, આક્રમે હોય, અને વાતવ્યાધીના કહેલા બીજાં પણ ઉપદ્રવ હોય, અને જેમાં પિત્ત અધિક હોય તેમાં દાહ હોય. પીળાશપર હોય, અને વાયુ અધિકમાં શુભ હોય, અને કફ અધિકમાં જતા હોય, ભારેપણું હોય, ખુજળી હોય, એક દોષનો સાધ્ય, બે દોષનો કષ્ટ સાધ્ય, અને સર્વ દેહમાં વિચરનારા સન્નિપાતનો સોજો અસાધ્ય જણીએ.

આમવાતના ઉપાય

આમવાતવાળાને લાંધણુ કરાવવી-સેક કરવો-તીખો રસ આપવો. ભુખ લાગે એવાં ઓસડો આપવાં-જીલાય આપવો- પિચકારી મારવી-નદીની રેતથી સેક કરીએ-ગીઠાથી સેક કરવો એ ને યોગ્ય છે-ડામ દેવો એને યોગ્ય છે-ચીલની ભાજીની તથા વેગણની તરકારી એને ખવરાવીએ-કોરેલાં એને યોગ્ય છે-કોદા-જવ-સાદીચોખા. જીના ચોખા, એટલી વસ્તુઓ એને યોગ્ય છે-ગાય ની છાશ એને યોગ્ય છે, અને ફૂલતથ, મટર, ચણા, એને યોગ્ય છે ૧. અથવા ચિલક, કડુ. હરડે ની છાલ, દેવદાર, અતિવિખની કળી, ગજો, એનો ઉકાળો ટંક રા નો રોજ ગરમ પાણી સાથે લે, તો આમવાત જાય ૨. અથવા કચુરો, સુંઠ, હરડેની છાલ, વજ, દેવદાર, અતિવિખની કળી, ગજો, એનો ઉકાળો ટંક રા નો રોજ લે, તો આમવાત જાય ૩. અથવા એરંડીઆનું તેલ, (દીવેલ) ટંક ૫ રોજ પીએ, તો આમવાત નિશ્ચય જાય ૪. અથવા દીવેલ, હરડેની છાલનું ચુર્ણ એનું સેવન કરે, તો આમવાત અને ગૃધ્રસી નિશ્ચય જાય ૫. અથવા ગરમાળાના પાનને કડવા તેલમાં શેકી રોજ ભાતની સાથે ખાય, તો આમવાત જાય ૬. અથવા એરંડીઓને દુધમાં પકવી ખીર કરી ખાય, તો આમવાત અને ગૃધ્રસી એ બંને રોગ જાય ૭. અથવા

મહા રાસ્થાકિ ક્વાથ— રાસ્થા, એરંડાનું મૂળ, અરડુસો, ધમાસો, કચુરો, દારહળદર, ખરેંટી, નાગરમોથ, સુંઠ, અતિવિખની કળી, હરડેની છાલ, ગોખર, સરગવો, ચંવક, રીંગણી, ભોરીંગણી. એને ખરાખર લેવાં પણ રાસ્થા એક ઓસડથી ત્રણ ધણું લેવું. પછી એને

રાસ્થા નામે ઓષધિ છે, જેને રાયસેણુ પણ કહે છે. આ ઓષધિ વાત વ્યાધિ દૂર કરે છે. અને ગભીરે પાષણુ કરે છે. રાસ્થા, શાકર એનો સાધારણુ ઉકાળો આપવો જોઇએ, તેથી આના મનના અને પેટના દુષણુ દૂર કરે છે.

જ્યારે ખાંડીને ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી નિત્ય આપે, તો આટલા રોગ દૂર થાય-પક્ષધાત, અર્દી ત, કંપ, કુબડાપણું, સંધિ સંધિનો વાયુ, પગની પીડા, ગુદ્ધસી, હન્યુહ, ઉચ્ચતંબ, વાતરક્ત, હરસ, વીર્યનો દોષ, સ્ત્રીનું વાંછીઆપણું, એ સર્વ રોગોને આ ઉકાળો દૂર કરે છે. ઇતિ મહા રા ર્ણાદિ ક્વાથઃ ૮. અથવા

અન્નમોદાદિ ચૂર્ણુ-અન્નમોદ, કાળાંમરી, પીપરો, વાવડીંગ, દેવદાર, ચિત્રક, વરીઆરી, સિંધવખાર, પીપરી મુળ, આ સર્વ ઓસડો તોલા ચાર ચાર ભાર લેવાં; અને સુંઠ તોલા ૪૦ ભાર લેવાં, * વધાયરો તોલા ૪૦ ભાર, હરડેની છાલ તોલા ૨૦ ભાર લઈ એ સર્વને ખારીક વા ડી, ને એ સર્વની બગબર ગોળ લઈ એની ટંક રા ભારની ગોળીઓ ખાંધી ગોળી ૧ રોજ ગરમ પાણીથી લે, તો આમવાત, આક્રરો, સૂળ, ગુદ્ધસી, ગોળો, પ્રતીતુની, કૂડ, પીઠ, જાંબ, અને હાડકાનું કળતર, સોજો, આ સર્વ રોગોને આ ચુર્ણુ દૂર કરે છે ૯. ઇતિ અન્નમોદાદિ ચૂર્ણ.

એગરાજ ગુગળ જે પાછળ વાત વ્યાધિમાં લખ્યો છે, તેથી પણ આમવાતનો રોગ દૂર થાય છે ૧૦. અથવા

સુંઠ પાક-સુંઠ તોલા ૩૨ ભાર, ગાયનું ધી શેર ૧, દુધ શેર ૪ લઈ પ્રથમ સુંઠને ખારીક વાટી ધીમાં કરમોડીને દુધમાં પકવી કંસાર કરી લે, પછી ખાંડ તોલા ૨૦૦ ભારની ચાસણી કરી એ ચાસણીમાં ધીથી કરમોડેલી સુંઠ માવા સમેત નાંખવી. પછી એ ચાસણીમાં (નાંખવા ના ઓસડો એ કે-) સુંઠ તોલા ૪, નાગકેસર તોલા ૪ ભાર, લઈ એ સર્વને ખારીક વાટી નાંખે પછી એની ગોળીઓ તોલ ચાર ચાર ભારની ખાંધી ગોળી ૧ એકેક જાને વખત ખાય, તો આ મવાતને દૂર કરી શરીરને પુષ્ટ કરી બળ વધારી પ્રાક્રમ કરે છે ૧૧ ઇતિ મુંઠપાક. અથવા

મેથી પાક-મેથી તોલા ૩૨ ભાર, સુંઠ તોલા ૩૨ ભાર, એ જાનેને ખારીક વાટી ગાયના ૪ શેર દુધમાં પકવી એ જાનેને ધીમાં કરમોડીને એનો ખરો માવો કરવો. પછી શેર ૪ પાકી સાકરની ચાસણી કરી એ ચાસણીમાં પેલો માવો નાખવો, અને મરી તોલા ૪, ચિત્રક તોલા ૪, પીપરો તોલા ૪, ધાણા તોલા ૪, સુંઠ તોલા ૪, પીપરી મુળ તોલા ૪, અન્નમો તોલા ૪, જીરું તોલા ૪, વરીઆરી તોલા ૪, જાયફળ તોલા ૪. કચુરો તોલા ૪, તજ તોલા ૪, તમાલ પત્ર તોલા ૪. નાગરમોચો તોલા ૪ ભાર, એ સર્વને ખારીક વાટી ચાસણીમાં નાખવાં, પછી એ સર્વનો એક રસ કરી, તોલા ચાર ચાર ભારની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ નિત્ય ખાય, તો આમવાત, વાતવ્યાધિ, વિષમજ્વર, પાંકુરોગ, ઉન્માદ, મૃગી, પ્રમેહ, અને વાતરક્ત, અમલ પિત્ત, મસ્તકરોગ, નેત્રવિકાર, પ્રદર, એ સગળા રોગોને દૂર કરી વીર્યને વધારે છે ૧૨. ઇતિ મેથી પાક. અથવા

લસણનો રસ ટંક રા, ગાયનું ધી ટંક રા. એ જાનેને મેળવી રોજ પીએ, તો આમવાત નાય ૧૩. અથવા

વૃહસિંધવાઘ તૈલ-સિંધવખાર ટંક ૫, હરડેની છાલ ટંક ૫, પુષ્કર મુળ ટંક ૫, મહુડાં ટંક ૫, પીપરો ટંક ૫, એ સર્વને ખારીક વાટવાં પછી એરંડીયું શેર ૧, વરીઆરીનો અર્ક શે

* વધાયરો એટલે એને વૃહ દાર, તથા વધારો. તથા શુકર કંદ, તથા હુકરકંદ, પણ કહે છે. એ ગર્ભને વધારે છે; વીર્યને વધારે છે. અને બળ કરે છે.

૨૧, કાંજી શેર ૨; દહીંનું પાણી જાડું સેર ૪, એ સર્વને ઓસડો સમેત એકઠાં કરી કઢાઈમાં નાખી ચુલે ચઢાવી નિચે મંદ મંદ આંચ દેતાં જ્યારે સર્વ રસ યજી જાય તે તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી લે, પછી ટંક રા. એમાંથી રોજ ખાય અથવા લગાવે, તો આમવાત જાય, અને ભૂખની વૃદ્ધિ થાય છે ૧૪. ઇતિ વૃહત્સૈંધવાદ્યં તૈલં અથવા

આમવાતારિ રસ—પારો, શુદ્ધ ગંધક, સુંઠ, કડુ, ત્રિફળા, ગરમાળાનો ગોળ, આ સર્વે જરાજરા લે, અને હરડેની છાલ અન્ય ઓસડથી ત્રણધણી લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં ખાકીનાં સર્વ ઓસડો મેળવવાં, પછી એમાંથી ૧ માસા પ્રમાણ, સુંઠ, અને એરંડાના મુળના ઉકાળા સાથે લે, તો આમવાતનો રોગ તત્કાળ જાય ૧૫. ઇતિ આમવાતારિ રસ

અને દહીં દુધ, ગોળ, માછલીનું માંસ, અડદના લોટની વસ્તુઓ, માંસ, આટલી વસ્તુ આમવાત વાળાએ ખાવી નહીં ૧૬, આ સર્વ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે. અથવા

વ્યાધિ સાર્દૂલ ગુગળ—ગુગળ શેર ૧, કડવું તેલ તોલા ૩૨ ભાર, હરડેની છાલનું ચૂર્ણ શેર ૧, આમળાનું ચૂર્ણ સેર ૧, ખેહડાની છાલનું ચૂર્ણ સેર ૧, આ શધળાં ઓસડો ૪ સેર પાણીમાં નાંખે, પછી કઢાઈમાં પકવે, જ્યારે પાણીનો ચતુર્થાંસ બાકી આવી રહે ત્યારે ઉતારી લે, ફરી અગ્નિ ઉપર ચઢાવી કાંઈક જાડું કરી લે, (પછી એમાં નાંખવાનાં ઓસડો એ કે.) સુંઠ ટંક રા, મરી ટંક રા, પીપેરો ટંક રા, ત્રિફળા ટંક રા, નાગરમોથો ટંક રા, દેવદાર ટંક રા, શુદ્ધ ગંધક ટંક રા, શુદ્ધ જમાલગોટા એટલે નીપાળાની દોલેલી નંગ ૧૦૦ લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી એ કાજળીમાં ખાકીનાં સર્વ ઓસડો મેળવ્યા પછી એ સર્વ ગુગળના રસમાં મેળવીને માસો ૧ ગરમ પાણીની સાથે લે, તો આમવાતને તત્કાળ દૂર કરી ભૂખની વૃદ્ધિ કરી ધાતુને વધારે છે, અને ખુદાનો જવાન કરે. અને વાયુના રોગો, ભગંદર, સોજો, શળ, હરસ, એ શધળા રોગોને આ દૂર કરે છે ૧૭. ઇતિ વ્યાધિ સાર્દૂલ ગુગળં અથવા

આમવાતારિ ગુટિકા—હરડેની છાલ, સિંધવખાર, નસોતર, ઇંદ્રવરણાનું મુળ, સુંઠ, ઇંદ્રવરણાના ફળનાં બીજ, એ સર્વને ખારીક વાટી લોઢાનાં વાસણમાં પાણી ભરીને તેમાં એ ઓસડો નાખી મધુરી આંચથી પકવી નાંખા બેર પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ ગરમ પાણીથી લે, અને ઉપરથી ઘણું ધી નાખી ભાત ખાય, તો આમવાતનો રોગ જાય ૧૮. ઇતિ આમવાતારિ ગુટિકા. આ શધળા ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે. અથવા

દ્વાત્રિંશત ગુગળ—સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, ત્રિફળા, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, ચવક, વજ. ધલાયચી, પીપરી મૂળ, ખેણીનું મુળ, દેવદાર, તુમર, પુષ્કરમુળ, કોષ્ઠ, બંને હળદર, વરીઆરી, જીરું, સુંઠ, તમાલપત્ર, ધમાસો, સંચર, જવખાર, સાંજી, લીંડી પીપેરો, સિંધવખાર, આ સર્વ ઓસડો જરાજરા લઈ, એ સર્વની જરાજરા શોષેલો ગુંગળ લે; પછી એ ઓસડોને ખારીક વાટી ગુગળમાં મેળવે; પછી એને ટંક રા. ધીની અથવા મધની સાથે નિત્ય ખાય, તો આમવાત. ઉઢાવત, હરસ, કૃમી રોગ વિષમજ્વર, ઉન્માદ, આફરો, કોઠ સોજો, પાંડુરોગ. આ સર્વને એ દૂર કરે છે. ધન્યતરીજીએ એનું નામ દ્વાત્રિંશત ગુગળ પાડ્યું છે ૧૯. એ વીરસિંહાવલોકનમાં છે.

સિંહનાદ ગુગળ—શોધ્યો ગુગળ સેર ૧, કડું તેલ તોલા ૩૨ ભાર. ત્રિફળા ૩ સેર, પા

છી સેર ૨૪ માં ત્રિફળા નાંખીને ઉકાળતાં જ્યારે પાણીનો ૧૬ સેર ૬ બાકી રહે ત્યારે એ પાણીને ગાળી ૫રી અમ્મિ ઉપર ચઢાવીને ગાદું કરી લે, પછી એમાં (નાંખવાનાં ઓસડો એ કે) ગુગળ તેલ, અને સુંઠ ટંક રા, મરી ટંક રા, પીપેરોટંક રા, ત્રિફળા ટંક રા, નાગરમોથ ટંક રા, દેવદાર ટંક રા, ગળો ટંક રા, નસેતર ટંક રા, દંતી ટંક રા, વજ ટંક રા, સરણુ ટંક રા, પારો ટંક રા, સોધ્યો ગંધક ટંક રા, ધાંતુરાનાં બીજ ટંક ૪, આ સર્વને બારીક વાટી પેલા ત્રિફળાના પાણીમાં મેળવીને એક છવ કરે પછી એમાંથી માસો ૧ રોગ ગરમ પાણી સાથે લે, તો બુખ ધણી લાગે, ધાતુને વધારે. શરીરને નિરોગ કરે; અને આમવાત માથાના દુખને, ક્રેડનો વાયુ ભગંદર, પગનો વાયુ. જાંગનો વાયુ, પથરી, મૂત્રક્રમ એ સઘળા રોગોને આ ગુગળ દૂર કરે છે ૨૦ ધતિ સિંહનાદ ગુગળ. આ યોગતરંગિણીમાં છે. અથવા

વાતેશ્વર રસ—શોધ્યો ગંધક ટંક ૫, તામ્રભસ્મ ટંક ૫, પારો ટંક રા, લોહસાર ટંક રા એ સર્વને એકઠાં કરી એરંડાના પાંદડાંની ઉપર ઢાળે, પછી એને ખત્તમાં વાટી; પીપરો, પીપરી મૂળ, ચવક, ચિત્તક, સુંઠ, એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના પૂટ ૧૬ દે, અને મેહેડાના બિડાળાના રસના પુટ ૨૦ દેવા; અને ગળોના રસના પૂટ ૧૦ દેખને એ સઘળાં ઓસડોની બરાબર એમાં શેકેલો ટંકણુ ખાર નાખે, અને ટંકણુ ખારથી અર્ધું વિડુણુ નાખે, અને વિડુણુની બરાબર કાળાં મરી નાખે, અને ડાંસરા, સુંઠ, પીપરો, ત્રિફળા, લવંગ આ સર્વ દરેક મરી બરાબર નાખે, પછી એ સઘળાંને બારીક વાટી એક છવ કરવો; પછી એને માસો ૧ રોજ ગુદા ગુદા અનુપાનથી ખાય, તો સર્વ રોગ માત્રને આ રસ દૂર કરી બુખને ધણી વધારે છે. અને આમવાતને દૂર કરી બીડા માણસને પાતળા, તેમજ પાતળા માણસને પુટ કરે છે. એની ૪ રતીની માત્રા છે, ગળા સુધી પણ ભોજન કર્યું હોય તેને પણ તત્કાળ પચાવી દે છે ૨૧. ધતિ “આમ” વાતેશ્વર રસઃ એ સારસંગ્રહમાં છે.

અને દહીં, માછલી, ગોળ, દુધ, અડદનો લોટ, આ સર્વ વસ્તુ આમવાત વાળાંએ ખાવી નહી. ધતિ આમવાત રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય સંપૂર્ણ.

પિત્ત વ્યાધિ

પિત્ત વ્યાધિની ઉત્પત્તિ—કડવા રસ, ખટાસ, ગરમ વસ્તુઓ દાહ કરનારી વસ્તુઓ, તીખી વસ્તુ, એના ખાવાંથી; તથા અપવાસના કરવાથી; તડકાના સેવ્યાથી. ધણા મૈથુનના કરવાથી-ધણા ખારના ખાવાથી-ક્રોધના કરવાથી-તરસ. બૂખના રોકવાથી-ખેદના કરવાથી-દાર વગેરેના પીવાથી-એટલી વસ્તુના કરવાથી ગરમીનો કોપ થઇ જાય છે, અને ભોજનની જીજ્ઞાસાને સમય શરદ ઋતુમાં, શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં, મધ્યાનમાં, અર્ધી રાત્રે સમય પિત્ત કોપને પ્રાપ્ત થઇને (પિત્ત ના) ૪૦ રોગોને પ્રેદા કરે છે. તેનાં નામ તથા લક્ષણ લખ્યાંએ છીએ—

પિત્તના ૪૦ રોગોનાં નામ—જવાનીમાં ઘોળા વાળ થઇ જાય ૧. લાલ આંખો રહે ૨. મુત્ર લાલ રહે ૩. આંખો પીળી રહે ૪. મુત્ર પીળું ઉતરે ૫. ઝાડો પીળો રહે ૬. નખ પીળા રહે ૭.

* આમવાત રોગના ઉપાય તો ધણા છે, પરંતુ આ અંધમાં તેનો સંક્ષેપ કહ્યો છે. આ રોગ વાળાને પથ્યનું સાધન જરૂર યોગ્ય છે. કારણ કે પથ્યથી રોગોની વૃદ્ધિ યોડી થાય છે. અને ગુગળ, ખાર, રસાયણને આદિ લઈ ઉપાય છે, તો પણ પથ્ય અને આયુર્ધનો યોગ, જેમાં ખાર સંબંધિ આયુર્ધિ શ્રેષ્ઠ હોય છે.

શરીર પીળું રહે ૮, અંધારાં આંખ્યા કરે ૯, દાંત પીળા રહે ૧૦, સર્વત્ર પીળાં દેખ્યાં કરે ૧૧ નિંદ્રા થોડી આવે ૧૨. મોંદું સુકાય ૧૩, મૂખમાં દુર્ગંધ આવે ૧૪. મૂખ તીવ્રું રહે ૧૫, ગરમ સ્વાસ નીકળે ૧૬. મોંદું ખાદું રહે ૧૭, ઓઝકારમાં ધુમાડો નિકળે ૧૮, ચક્રરી આવે ૧૯, ઇંદ્રીઓ શીથળ થઇ જાય ૨૦, કોષ ધણો આવે ૨૧. દાહ રહે ૨૨, અતિસાર રથા કરે ૨૩. ગરમી ગમે નહીં ને શીતળતા ગમે ૨૪, કોષપણુ વસ્તુથી તૃપ્તિ થાય નહીં ૨૫, સર્વ વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ રહે ૨૬, ભોજન કર્યા પછી બળતરા થાય ૨૭. ભૂખ ઘણી લાગે ૨૮, નસ દોરી આદિક ધુટે ૨૯. ઝાડો પાતળો હોય ૩૦, ઝાડો ગરમ ઉતરે ૩૧, મૂત્ર ગરમ ઉતરે ૩૨, મૂત્રકૃછ હોય ૩૩, વીર્યની અધિકતા હોય ૩૪. શરીર ગરમ રહે ૩૫, પસીનો ઘણો આવે ૩૬, પસીનામાં દુર્ગંધ આવે ૩૭, હાથ પગમાં રોગ બહુ હોય ૩૮, શરીરમાં હાડકરતર થાય ૩૯, આ ને ફેલ્લા, ફેલ્લીઓ ઘણી થાય ૪૦, આ ૪૦. રોગ ગરમીના છે.

એ સર્વ પિત્તના રોગોના સામાન્ય ઉપાય.

લીમડાની છાલ ને આદિ લઘુ તિક્ત વસ્તુઓ ખાવાથી-તથા શાકર આદિ લઘુ મીઠી (ગળા) વસ્તુઓ ખાવાથી - ચંદન (શુખડ) ને આદિ લઘુ સીતળ વસ્તુના લાગવાથી - શીતળ પવનના સેવવાથી - શીતળ છાયામાં રહેવાથી - રાત્રિમાં સુવાથી-ખસખાનામાં ખસના પંખાના પવનથી-ચંદ્રમાની ચાંદનીથી-તહ ખાનામાં રહેવાથી-ફૂંચના પીવાથી- જીવાળના લેવાથી-ફિરના કદાવાથી- એટલી વાતો (વસ્તુઓ) ના કરવાથી, પિત્તના રોગ દૂર થાય છે. યતિ પિત્ત વ્યાધિની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

કફ વ્યાધિ.

કફ વ્યાધિની ઉત્પત્તિ-ભારે, ગળા, ઘણી ચીકણી, દહીંને આદિ લઘુ શીતળ વસ્તુઓ ના ખાવાથી - મંદામિથી-દહાડે સુવાથી- બહુ એઠાં રહેવાથી-એટલી વસ્તુઓથી કફનો કોપ થાય છે. સવારના પહોરમાં, અને ભોજન કર્યા પછી, વસંત ઋતુમાં કફનો કોપ થાય છે.

કફના ૨૦ રોગોનાં લક્ષણ-મોંદું ગળચકું રહે ૧, મોંદું કફથી ખરડાએબું રહે ૨, લાળ પડે ૩, નિંદ્રા બહુ આવે ૪, કંઠમાં ધુર ધુર શબ્દ થાય ૫, કડવા રસની ઇચ્છા રહે ૬, ગરમ વસ્તુઓની ઇચ્છા રહે ૭, બુદ્ધિની જડતા થાય ૮, ચૈતન્યતા થોડી રહે ૯, આળસ બહુ આવે ૧૦, ભૂખ લાગે નહીં ૧૧, મંદામિ થાય ૧૨, દિશા બહુ જાય ૧૩, ઝાડો ઘોળો થાય ૧૪, મૂત્ર ઘણું ઉતરે ૧૫, મૂત્ર ઘોળું હોય ૧૬, વીર્યની અધિકતા હોય ૧૭, નિશ્ચળતા હોય ૧૮, શરીર ભારે હોય ૧૯, શરીર ઠંડુ રહે ૨૦, આ કફના ૨૦ રોગ છે.

કફના ૨૦ રોગોના સામાન્ય ઉપાય.

લુખી, કરેડી, ગરમ, કડવી વસ્તુના ખાવાથી. એદ તથા કોગળા તથા ઉસડીના કરવાથી-પશીનો આવ્યાથી-લાંધણુ કરવાથી-તરસ રોકવાથી-હુકકો પીવાથી, કુસ્તી કરવાથી-જળ કીડા કરવાથી-ચિત્રકના ખાવાથી- નાસના લેવાથી-માર્ગના ચાલવાથી-ઐથુન કરવાથી-જગવાથી-એટલી વસ્તુઓના કરવાથી કફના ૨૦ પ્રકારના રોગો જાય છે. ઇતિ કફ વ્યાધિની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ મહારાજ રાંજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાધ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે

અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે ઉદરતંબ, આમવાત, પિત્તવ્યાધિ, કફવ્યાધિ, આદિ રોગોના બેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ નવમસ્તરંગ: સમાપ્ત:

તરંગ ૯ મું સમાપ્ત.

તરંગ ૧૦ મું.

વાતરક્ત રોગ.

વાતરક્ત રોગની ઉત્પત્તિ—ખારી, ગરમ વસ્તુઓ તથા અજીર્ણ, બગડેલું માંસ, મોટા ખૂળા, કુલત્ય, અડદ, બહુ તરકારી, માંસ, માછલાં, દહીં. વિરદ વસ્તુઓ; એ સર્વના ખાવાથી-તથા આસવ, અને કાંજના પીવાથી-તથા અજીર્ણમાં બોજન કરવાથી-ક્રોધથી-દહાડે સુવાથી-હાથી, ઘોડા, ઊંટના દોડાવાથી—આ વસ્તુઓથી સુકુમાર અને સુખી પુરુષને વાત રક્તનો રોગ કાપને પ્રાપ્તિ થાય છે.

* વાત રક્તનું સ્વરૂપ—સર્વ શરીરમાં રૂધિર દગ્ધ થઈ જાય, પછી એ રૂધિર દુષ્ટ થઈને બંને પગમાં ચુવા લાગી જાય છે.

વાત રક્તનું પૂર્વ રૂપ—પસીનો ધણો આવે, અથવા આવે નહીં-શરીર કાળું પડી જાય-શરીરમાં સ્પર્શનું ગાન હોય નહીં- થોડીસી ચોટ (ઠોકર) માં પીડા ધણી થાય-સાંધે સાંધા શિતળ થઈ જાય. આજસ ધણું આવે-શરીરમાં ફાલ્લીઓ થઈ આવે-ધુંટણ, જાંગ, ફેડ, હાથ, પગના સાંધામાં પીડા થાય-શરીર ભારે રહે. શુન્ય થઈ જાય-શરીરમાં દાહ હોય-શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય-શરીરમાં લાલ ચાઠાં પડી જાય; આ લક્ષણ થાય ત્યારે જાણુજો કે વાતરક્ત થશે.

વાતાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ—પગમાં શુળ વગેરે બહુ હોય, અને ફરકે-સોજે હોય, લુખો અને કાળો હોય, અને રજ નાડીઓમાં તથા આંગળાના સાંધામાં સંકોચ હોય, શરીર સજ્જડ હોય, તથા કાંપે-અને શરીર ઝુકા જેવું દેખાય. આ લક્ષણ હોય તો વાતાધિકનો વાતરક્ત જાણીએ ૧.

રક્તાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ—જેમાં સોજે હોય-પીડા ધણી હોય, લાલાસ સહિત હોય; અને ચિમચિમી તથા ખજૂરી હોય. આ લક્ષણ હોય તેને રક્તાધિક વાતરક્ત કહીએ ૨.

પિત્તાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ—જેમાં દાહ, મોહ, પસીનો, મુઝા, મદ, તરસ એ હોય, સ્પર્શ સહેવાય નહીં પીડા, સોજે હોય; પાકી જાય, ગરમ બહુ હોય. આ લક્ષણ હોય તેને પિત્તાધિક વાત રક્ત કહીએ ૩.

* વાત રક્ત રોગ મહા પ્રબળ છે. વાત વ્યાધિમાં રક્ત (લોહી) દુષ્ટ થઈને શરીરનો નાશ કરે છે. એ વાસ્તે વિદ્વાન વૈદ્યની સહાયતા લઈને નિદાન પૂર્વક ઉપાય, ચિકીત્સા કરવી યોગ્ય છે. અને સનિપાતનો વાતરક્ત ત્રિદોષ યુક્ત થાય છે. તે મહા અસાધ્ય છે. માટે એનો યથા યોગ્ય ઉપાય કરવો એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

કદાચિક વાતરક્તનાં લક્ષણ-શરીર સિયળ અને ભારે, ચિકણું થઇ જાય, શરીરે સોજે થઇ જાય, શુન્ય અને ઠંડુ હોય. શરીરમાં ચેળ ચાલે. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેમે કદાચિક વાતરક્ત કહીએ ૪. અને જેમાં આ ઉપરનાં સર્વ પ્રકારના વાતરક્તનાં) સર્વ લક્ષણ મળેલાં હોય તેને સન્નિપાતનો વાતરક્ત કહીએ ૫.

વાતરક્ત હાથમાં થાય તેનાં લક્ષણ-જેમ પગના તળીયામાં થાય છે તેમજ હાથેળીના ઉપર ફાલ્લીઓ વગેરે થાય છે, પછી સમગ્ર શરીરમાં થાય.

વાતરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ-પગનાં તળીયાંથી લઇને છુટણુ સુધી ફાલ્લીઓ હોય, અને તે છુટવા તથા ચુવા લાગી જાય-તથા બળ, માંસ, અગ્નિ એ સર્વનો નાશ થઇ જાય તો વાતરક્ત અસાધ્ય જાણીએ. અને એને ૧ વર્ષનો નાખ્ય જાણીએ.

વાતરક્તના ઉપદ્રવ-ઉંઘ આવે નહીં-રૂચી જતી રહે-સ્વાસ હોમ-માંસ ગળી જાય-મરતક પીડા, મુઠ્ઠા, તરસ, તાવ, મોઢા, હિચકી એ હોય-શરીર કાંપે-આંગળાં ગળવા લાગી જાય વિસર્પે હોય-ફાલ્લીઓ પાકી જાય-પીડા હોય-ચકરી આવે-આંગળાં વાંકાં થઇ જાય-ફાલ્લામાં બળતરા થાય-એ એના ઉપદ્રવ છે.

વાત રક્તના ઉપાય.

વાતરક્તવાળાને જો ભગાવીને, અથવા સિંગડી ભગાવીને, અથવા અન્નાએ કરીને, અથવા ફસ ખોલીને રધિર કઢાવીએ. પરંતુ રધિર એવા અનુપાન માફક કઢાવવું કે જ્યાં સુધી વાયુ વધે નહીં-અને દહાડે સુવું, કોષ, ખેદ, મૈથુન એ કરે નહીં-અને કડવી, મરમ, ભારે, લુખી, ખારાસ. ખટાસ, એટલી વસ્તુઓ વાતરક્ત વાળા ખાય નહીં- અને આટલી વસ્તુઓ કરવા યોગ્ય છે તે એ કે” જૂના જવ, જૂના ધર્ણ, જૂની ડાંગર, એટલી વસ્તુ ખાવી; અથવા લાખરે, તેતરે, વટેર, તુવેર, ચણા, મગ, મસુર, કુલ્થ, ધાણા, ચિરપોટણિ, ચિલ, લુણીની ભાજી, બકરીનું દૂધ, બકરીનું ધી આટલી વસ્તુઓ ખાવા યોગ્ય છે, ૧. અથવા એરંડાનું મૂળ, ગજો, એનો ઉકાળો પીવો યોગ્ય છે. અથવા ગુગળ ટંક ૧૧ ગજોના ઉકાળા સાથે લે, તો થોડું છે ૩. અથવા એરંડીયું ટંક રાત્રી ગજોના ઉકાળામાં નાખીને પીએ તો વાતરક્ત જાય ૪. અથવા મંજિષ્ઠાદિક કાઠાથી વાતરક્ત જાય તે લખીએ છીએ-મજ્જા, ત્રિકુળા, કકુ, વજ, દારૂળદર, ગજો, લીમડાની છાલ, આ સર્વ બરાબર લઇને ખાંડીને ટંક રાત્રી ઉકાળો નિત્ય પીએ, તો વાતરક્ત, કોઢ, પામા, ફાલ્લા, એ સર્વ રોગોને આ દૂર કરે છે. એ એક મહીના સુધી લેવો ૫. ઇતિ લગૂમંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ. અથવા

મુકુચાદિ ક્વાથ-ગજો, બાવચી, કૂમાડીઓ, લીમડાની છાલ, અને હરડેની છાલ, હળદર, આમળાં, અરડુસો, સતાવરી, નેત્રવાળો, ખરેંટી, જેઠીમધ, મહુડાં, ગોખર, પડોળ, ખસ, મજ્જા; રતાંદળી, આ સર્વ બરાબર લીધા પછી જે ખાંડી ટંક રાત્રી ઉકાળો નિત્ય લે, તો વાતરક્ત, કોઢ, પામા, દાહ, એ રોગોને આ ઉકાળો દૂર કરે છે ૬. ઇતિ ગુહુવાદિ ક્વાથ. આ સર્વ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે. અથવા

કિશોર ગુગળ-શુદ્ધ ભેંસા ગુગળ સેર ૧, હરડેની છાલ સેર ૧, ખેહડાંની છાલ સેર ૧, આમળા સેર ૧, ગજો તોલા ૧૨૮ ભાર એ સર્વને જે ખાંડીને ૬૪ સેર પાણીમાં ઉકળતાં જ્યા

રે અધું પાણી રહી જાય ત્યારે ઉતારીને ગાળી લે, પછી ફરી એ પાણી કઠાઈમાં ધાલી ઉકાળીને જાડું કરે; પછી (એમાં નાંખવાનાં ઓસડો એવા કે) પારો ટંક રા, વાવડીંગ ટંક રા. નસો તર ટંક રા, ગજો ટંક રા, દાંતી ટંક રા, આ લઘ પ્રથમ પારા અને ગંધકની કાળજીક યોપ છી એ કાળજીમાં આકીનાં આ સર્વ ઓસડો ખારીક વાટી મેળવી પેલા યુગળમાં નાખ્યા પછી સર્વનો એક રસ કરી ૪ માસા અથવા ૮ માસા માંજિષ્ટાદિક ઉકાળાથી નિત્ય લે, તો વાતરક્ત ફેલાઈ, ફેલાઈઓ. વ્રણ એટલે ગોડ. ઉદરસ, ગોજો, કોઢ, સોજો, ઉદરના રોગ, પ્રમેહ મંદાગ્નિ, પાંકુ રોગ, એ સર્વ રોગોને એ દુર કરેછે. અને એના ખાનારા (આટલી વસ્તુ કરે નહીં તે એ કે) ખેદન કરે. તડકામાં ન રહે. અગ્નિની પાસે બેસે નહીં, ખટાસ ખાય નહી, માંસ, દહીં ખાય ન હો. મૈથુન કરે નહીં, માર્ગ ચાલે નહીં, મીઠું અને તેલ ખાય નહીં ૭. ધતિ કિશોર ગૂગલ. અથવા

અમૃત ભદ્રા તકા વલેહુ-૨ શેર બીલામાં એવાં બારે ત્રેવાં કે જે પાણીમાં ડુબી જાય તેના મોઢાં ઢેખારાથી ધસી ૧૬ શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવાં; એ ઉકાળતાં પાણીમાં ગજો શેર ૨ ખાંડીને નાખે. જ્યારે એ પાણીનો ચતુર્થાંસ રહી જાય ત્યારે એમાં (નાખવાનાં ઓસડો એ કે) ગજો ટંક રા, આવચી ટંક રા, લીમડાની છાત્ર ટંક રા, હરડેની છાલ ટંક રા, આંખળાં ટંક રા, હળદર ટંક રા, નાગરમોથો ટંક ૫, તજ ટંક ૫, ધત્તાયચી ટંક ૫, સુંઠ ટંક ૫, નાગકેસર ટંક ૫. પિત્તપાપડો ટંક ૫, તમાલપલ ટંક ૫, નેત્રવાજો ટંક ૫, ખસ ટંક ૫, ગોખર ટંક ૫, કચુરો ટંક ૫. રતાંજળી ટંક ૫, એને ખારીક વાટી નાંખી બિલામા સમેત એ ૬ જીવ કરી અમૃત વાસણમાં બરીરાખે. પછી એમાંથી ટંક ૫ નિત્ય પાણીની સાથે લે, તો વાતરક્ત. કોઢ, હરસ, વિસર્પ, પામા, વાયુ અને લોહીના સર્વ વિકાર એટલા રોગોને આ દુર કરેછે. એના ખાનારા ખેદ કરે નહીં-તડકે રહે નહીં-અગ્નિકને રહે નહીં-અને ખટાસ તથા માંસ ખાય નહીં-તેલ લગાવે નહીં-માર્ગ ચાલે નહીં-એટલાં વાનાં કરે નહીં ૮. ધતિ અમૃત મલ્લા તકાવલેહુ.

અળસી અથવા એરંડીઓને દુધમાં વાટી હાથે પગે ચોપડે, તો વાતરક્ત જાય ૯. અથવા ગૌરીસર, રાળ, મીંચુ, મજીઠ. એ સર્વ ખરાબર લઘ તેલમાં પકવી એનું મર્દન કરે તો વાતરક્ત જાય ૧૦. અથવા એરંડાનું મૂળ, ગજો, અરડુસો, એનો ઉકાળો કરી તેમાં યુગળ માસા ૪, તથા એરંડીયું (દીવેલ) ટંક રા નાખીને પીએ તો વાતરક્ત, મુઝા, માથાનું દુખનું, સ્વાસ, અને ફેલા એ સર્વને આ દુર કરેછે ૧૧. આ વૈધરહસ્યમાં લખ્યાછે. અથવા

હરતાલકેશ્વર રસ—હરતાલનાં ચોખાં પત્રાં લઘ તેને સાદીના રસમાં દિન બે ખલ કરે, પછી એને ઘાડાં લોંદા જ્વેમાં કરી ટીકોટો (ચકતી) કરી સુકવી લે, પછી સાદીના ખારની વચમાં પેલી હરતાલની ટીકોટોને ઠીકરામાં મુકી એ ઠીકરાને ચુલા ઉપર મુકી દિન ૫ સુધી રાત દાહાડા મધુરી આંચ દે; પછી સ્વાંગ શીતળ થઈ જાય ત્યારે કાઢે, જે એ હરતાલ સફેત નિકળે અને તોલમાં પુરી ઉતરે, તો એમાંથી રતી ૧ ગૂડ્ડાદિ ઉકાળાની સાથે લે, તો વાતરક્ત, અને ૧૮ પ્રકારના કોઢ, શિરંગવાયુ, વિસર્પરોગ, પામા, ફેલા. એ સર્વ રોગોને આ દુર કરેછે. અને એના ખાનારા મીઠું, ખટાસ, કડવો રસ, તડકામાં તથા અગ્નિપાસે બેસવું એટલી વા તો છોડી દે. અને ફક્ત સિંધવખાર, મીઠોરસ ખાય. ૧૨. ધતિ હરતાલકેશ્વર રસ. આ હરતાલની ક્રિયા બારપ્રકાશમાં લખીછ.

ઈતિ વાતરક્ત રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઊપાય સંપૂર્ણ.

શુળ રોગ.

શુળ રોગની ઉત્પત્તિ-શુળ રોગ આઠ પ્રકારના છે-વાયુ ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, સન્નિપાત ૪, આમ ૫, વાતકફ ૬, કફપિત્ત ૭, વાયુ પિત્ત ૮, એ ૮ આઠ પ્રકારનાં શુળ છે.

વાયુના શુળની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ખેદથી-ઘોડા વગેરેના દોડાવાથી-અતિ મૈથુન કરવાથી બહુ ભગવાથી-પાણી વગેરેના અત્યંત પીવાથી-મટર, મગ, તુવેર, કોદા, અને સુકી વસ્તુ ઓના અધિક ખાવાથી-અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી-ચોટ લાગવાથી-તુરી, તીખી, કડવી, પલાળેલું અન્ન, વિરદ વસ્તુ; સૂકું માંસ. એના ખાવાથી-અને મળ, મૂત્ર, મૈથુનના રોકવાથી-અધો વાયુ તથા ઝાડાના રોકવાથી-સોચ, લાંઘણ કરવાથી - બહુ હસવાથી, એટલી વસ્તુઓથી વાયુ વધીને. (જેટલા ઠેકાણામાં શુળને પ્રગટ કરે તે) હૈયું, બંને પસવાડાં, મોં, સાંધા, રૂવાં, એ સ્થાનોમાં સાંયકાળ સમય. વાદળાં અને શીતકાળમાં બહુ શુળ ચાલે-અને તે વારંવાર થંભી જાય અને ફરી થવા લાગી જાય-મળ, મૂત્ર, રોકાઈ જાય-શુળ ચાલે પીડા ધણી થાય-એ વા યુના શુળ ની ઉત્પત્તિનાં લક્ષણ છે ૧.

પિત્તના શુળની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ખારી અને મરી આદિ ધણી તીખી વસ્તુઓ, ગરમ વસ્તુ, તલ, ખસ, કુકત્ય, ખટાશ, એના ખવાથી-કાંજી, દારૂ, આસવના પીવાથી-તડકાના સેવવાથી-તથા ક્રોધ, અને ખેદ, અને ઘણા મૈથુનના કરવાથી-એટલી વસ્તુઓથી પિત્તને ક્રોધ થઈને શુળને પ્રગટ કરેછે, ત્યારે તરસ, દાહ, દુઠ્ઠીએ પસીનો, મુછા, બ્રમ, ક્રોધ, આ થાય. અને મધ્યાન, અર્ધરાત્રિ, ઔષ્મઋતુ, શરદઋતુ, એટલા સમયમાં અધિક શુળ હોય, તો જાણીએ કે પિત્તનું શુળ છે. ૨.

કફના શુળની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-અનુપદેશ એટલે ભેજવાળા દેશનું માંસ, માછલી. પેંડા વગેરે દૂધની વસ્તુ, મેંદાની વસ્તુઓ, એ વસ્તુઓના ખાવાથી-અને શેરડીના ચુસવાથી-ઘણા મધુર રસના પીવાથી-આટલી વસ્તુઓથી કફ ક્રોધને પ્રાપ્તિ થઈને શુળને ઉત્પન્ન કરે છે-લ્હવ્ય દુખે-ઓઢારી સરખું આવે-ખાંસી અને પીડા, ભોજનમાં અરૂચિ, પેટમાં પીડા, મસ્તક પીડા શરીર ભારે, ભોજન કરતાં ધણી પીડા, આ સર્વ થાય-તથા ઝાડો ઉતરે નહીં-અને વસંત ઋતુમાં, પ્રભાત સમય, બહુ હોય ત્યારે જાણીએ કે કફનું શુળ છે ૩.

સન્નિપાતના શુળનાં લક્ષણ-જે લક્ષણ ઉપર (વાયુ, પિત્ત, કફના શુળના) કલાં એ સર્વ ભેગાં મળે ત્યારે સન્નિપાતનું શુળ કહીએ ૪.

આમના શુળનાં લક્ષણ-આરો અને પેટમાં ગુડગુડાટ અવાજ થાય-હૈડાં કપાઈ જાય-ઓઢારી આવે-શરીર ભારે થઈ જાય-લાળ ગરે-અને કફના શુળનાં સર્વ લક્ષણ મળે તે આમનું શુળ કહીએ ૫.

વાયુ કફના શુળનાં લક્ષણ-પેડું, હૈયું, કંઠ, બંને પસવાડાંમાં શુળ ચાલે તેને વાયુ કફનું શુળ કહીએ ૬.

કફ પિત્તના શુળનાં લક્ષણ-કુખ, હૈયું, દુઠ્ઠી, એમાં ચાલે તેને વાત કફ પિત્તનું શુળ કહીએ ૭.

શુળ રોગ ૧૧ ઉપદ્રવ-પીડા, તરસ, મુઠાં, આક્રોશ, શરીર ભારે, અરુચિ, કાશ, સ્વાસ, એ યાય તો શુળના ઉપદ્રવ જાણીએ.

શુળ રોગનો બેદ પરિણામ શુળછે તેનાં લક્ષણ--જેટલા બેદ શુળના છે તેટલાજ બેદ પરિણામ શુળના છે. અને એજ તેની ઉત્પતિ છે. એમાં એટલું વિશેષ છે કે જે કૃપિત વાયુ છે તે કષ્ પિત્તથી મળી શુળને કરે છે.

એનાં લક્ષણ--ભોજન પચ્યા પછી શુળ ઉપજે તેને પરિણામ શુળ કહીએ.

અનદ્રવ શુળનાં લક્ષણ--ભોજન કરેલું કદી પચી જાય અને કદી ન પચે, પણ શુળ સદાએ રહે અને તે પથ્ય ચાલતાં પણ કાઠ તરેહથી શુળની શાન્તી થાય નહીં તેને અનદ્રવ શુળ કહીએ.

જરત્પિત શુળનાં લક્ષણ--જે ભોજન પચતી વખત શુળ ચાલે તેને જરત્પિત શુળ કરીએ.

શુળ રોગના ઉપાય.

શુળ રોગ વાળાને ઉઘટી અને લાંધણ કરાવવી-અને ઓસડોથી પસીનો લવરાવવો-પાચન આપીએ પિચકારી લગાવીએ-સાજખાર આદિનું ચુર્ણ અને ક્રબ્યાદિ રસ આપીએ-ગરમ ગરમ કુલ્તથીનો શેક કરીએ અને રેતીને ગરમ કરી તેમાં પાણી નાખી તેને ઓલવી લુગડામાં ઘાલી પોટલી બનાવી સેક કરાવે ૧. અથવા કાકડસિંગી, કુલ્તથ. તલ, જવ, એરંડાનું મુળ, અળશી, સાટીનું મૂળ, ત્રસણનાં ત્રી, એને કાંજમાં ગરમ કરી જ્યાં શુળ હોય ત્યાં તેનો શેક કરાવે. તો શુળ જાય ૨. અથવા તલને વાટી કાંજમાં શીજવી (ગરમ કરી) થોડું શુ તેલ નાખી લુગડાની પોટલીથી તેનો શેક કરાવે, તો તલ્કાળ શુળ જાય ૩. અથવા મીંઢળને કાંજમાં વાટી દુઠીએ લેપ કરે, તો શુળ જાય ૪. અથવા સુંઠ, એરંડાનું મૂળ, એનો ઉકાળો. કરી આપે, તો શુળ જાય ૫. અથવા સુંઠ અને હરડેના ઉકાળામાં હીંગ, સંચળ નાખીને પીએ, તો શુળ જાય ૬. અથવા ગોળને ઉકાળી તેમાં જવખાર નાખીને પીએ, તો શુળ જાય ૭. અથવા કાંસુ, રૂપ, તાંબુ, એનાં વાસણમાં પાણી ભરી જ્યાં શુળ ચાલતૂ હોય તે પર એ વાસણને ફેરવે, તો શુળ જાય ૮. અથવા પિત્તનું શુળ હોય, તો જીલાળથી દુર થાય ૯. અથવા ગોળ અને હરડેની છાલને વાટી ધી મેળવી ખાય, તો પિત્તનું શુળ જાય ૧૦.

કફના શુળના ઉપાય--આમળાનું ચુર્ણ મધમાં ચાટે, તો કફનું શુળ જાય ૧૧. અથવા લીમડાની છાલનો ઉકાળો કરી તેમાં (પીવાનો) દારૂ નાંખી પીએ, તો કફનું શુળ જાય ૧૨. અથવા જવખાર, સિંધવખાર, સંચળ, સામ્હરલુણ, પીપરો, પીપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ સેકી હીંગ, એને ગરાબર લઈ ચુર્ણ કરી ટંક રાત્ર ગરમ પાણીથી લે, તો કફનું શુળ જાય ૧૩. જે આ ઉપાય કફના શુળના છે તેજ આમ શુળના જાણી લેજો. અથવા રાઈ અને ત્રિફળાનું ચુર્ણ મધ ધીથી લે, તો સર્વ શુળ માત્ર દુર થાય. ૧૪. અથવા દાહળદર, ઓખ, કોષ્ઠ, વરિઆરી, હીંગ, સિંધવખાર, એ સર્વને કાંજમાં વાટી ગરમ કરી ખમતો ખમતો લેપ કરે, તો શુળ દુર થાય ૧૫. અથવા બીલીનું મૂળ, એરંડાનું મૂળ, ચિત્રક, સું

* શુળ રોગ જેન લોકિકમા ચસક, તથા ચન્ક્રો કહે છે. તે જુદા જુદા અંગમાં ઉઠે છે જેમમાં જુદા કારણ છે. પરંતુ એમાં એક પાસા શુળ છે તે મહા કઠણ છે જેમાં સ્વાસની સાથે એ ખાંસે અને થુંકમાં લોહી આવે તે રોગ લોહી કદાએ આરામ થાય છે. કસ ખોલાવે, તથા જળો, તથા રૂમડી, તથા ફૂલડાં તથા ડામ પણ દે છે. એના જલદી ઉપાય લાગે તો જીવે છે. અને પાસા શુળને હિક પણ કહે છે.

ક. સેકેલી હોંગ, સિંધવખાર, એ સંવેને બરાબર લઈ બારીક વાટી ચુરણ કરી ટંક રાા ગરમ પાણીથી લે, તો શુળ જય ૧૬. અથવા

કુખમાં ક્ષાર-પાકું કોહોળું લઈ અથવા જુર કોહોળું લઈ તેના દુકડા કરી તડકામાં સૂકવવા, પછી એ દુકડાને પીતળના વાસણમાં મૂકી સુદલા પર ચઢાવી આગ બાળી યુક્તિથી એના કોયલા કરવા અને તેમ કરતાં રાખ થવા પામે નહીં એમ કરવું; પછી એ કોયલાને વાટી એમાં ૨ માસા સુઠનું ચુર્ણ મેળવી પાણીથી પીએ, તો અસાધ્ય પણ શુળના રોગ જય ૧૭. ધતિ કૂખમાં ક્ષારઃ આ સર્વ ઉપાય બાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે. અથવા અજમો, સિંધવખાર, સેકી હોંગ, જવખાર. સંચળ, હરડાંની છાલ, એ સર્વ બરાબર લઈ એનું બારીક ચુરણ કરી ટંક રાા ગરમ પાણી સાથે લે. તો વાયુનું શુળ જય ૧૮. અથવા સંચળ ટંક ૧, જીરું ટંક ૩, કાળાં મરી ટંક ૪, એને બારીક વાટી અમલવેતના રસના પુટ ૭ દે, પછી બીજોરના રસના પુટ ૭ દે; પછી એની માસા ૫ ના પ્રમાણમાં ગોળી બાંધી ગોળી ૧ પ્રતિદિન ગરમ પાણીથી લે, તો વાયુનું શુળ જય ૧૦. અથવા

પંચસમં ચુર્ણ-સુઠ, હરડેની છાલ, પીપરો. નસોતર, સંચળ. એ સર્વ બરાબર લઈ એને બારીક વાટી ટંક ૧ા ગરમ પાણીથી લે, તો શુળ, આક્રો. હરસ, આમવાત, એ સર્વ રોગોને દૂર કરે છે. ૨૦, ધતિ પંચસમં ચૂર્ણ. અથવા

સુઠના ઉકાળામાં એરંડીયું નાખી; સંચળ, સેકી હોંગ. એને મેળવી પીએ. તો તત્કાળ શુળ જય ૨૧. અથવા શંખનું ચુર્ણ, સંચળ, સેકી હોંગ, સુઠ, પીપરો, કાળાં મરી, આ સર્વ બરાબર લઈ ચુર્ણ કરી ટંક રાા, ગરમ પાણીની સાથે લે, તો તત્કાળ શુળ જય ૨૨- અથવા સુદ વમ્છનાગ, ચિત્રક, સુઠ, કાળાં મરી, પીપરો, જીરું, સેકી હોંગ. આ સર્વ બરાબર લઈ એને બારીક વાટી એને બાંગરાના રસના પુટ ૩ દે પછી એની ગોળી ચણા પ્રમાણ બાંધી ગોળી ૧ ગરમ પાણીથી લે, તો શુળ તત્કાળ જય ૨૩- અથવા

શુળ નાશનં ચુર્ણ-શંખની ભરમ, કાચકીનું મૂળ, સેકી હોંગ, સુઠ, કાળાં મરી. પીપરો, પાંચેખાર, આ સઘળાં બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાા ગરમ પાણીની સાથે લે, તો શુળ નો રોગ જય ૨૪- ધતિ શૂઠ નાશનં ચૂર્ણમ્. અથવા

ચિત્રકાદિ ગુટિકા=ચિત્રક, સેકી હોંગ, પાહાડ, સુઠ, કાળાં મરી, પીપરો. પાંચેખાર, જીરું, ઘાણા, છડછડીલો, અજમો. પીપળી મુળ, આ સઘળાં બરાબર લઈ એને બારીક વાટી જાંબીરીના રસના ૫ પુટ આપવા- પછો એની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ પ્રતિ દિન ગરમ પાણીથી લે, તો શુળ, તદ્દય શુળ. પસવાડનાં શુળ- અરચી, અને ટંક પ્રકારના વાયુ, આમનાં શુળ, એ સર્વેને તત્કાળ આ ગોળી દૂર કરે છે- ૨૫ ધતિ ચિત્રકાદિ ગૂટિકા. અથવા

શુળનાશિની ગુટિકા-હરડેની છાલ, સુઠ, કાળાં મરી, પીપરો, કચોલાં, શૂઠ ગંધક. સેકી હોંગ, સિંધવખાર, એ સર્વ બરાબર લઈ એને બારીક વાટી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ પ્રતિદિન સવારમાં ગરમ પાણીથી લે, તો શુળ, સંગ્રહણી. અતિસાર. અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, એ સઘળા રોગોને આ ગોળી દૂર કરે છે ૨૬. ધતિ શૂઠનાશિની ગૂટિકા. અથવા

કોષ્ઠાદિ ગુટિકા-કોષ્ઠ ટંક રાા, સુઠ ટંક ૨૫, સંચળ ટંક ૧ા, સેકી હોંગ ટંક ૧ા. એને બારીક વાટી સરગવાના મૂળના રસમાં અથવા લસણના રસમાં ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ પ્ર

તિ દિન ગરમ પાણીથી ખાય, તો શુળ તત્કાળ જાય ૨૭. ધૃતિ કોષ્ટાદિ ગૂટિકાઃ અથવા લિફળા, સાર, જેઠીમધ, મહુડાં, એ સર્વને બરાબર લઇ ખારીક વાટી ટંક ૧૧, મધ ધીમાં ચાટે, તો ત્રિદોષનું શુળ જાય ૨૮, અથવા

શુળ દાવાનળ રસ-શુદ્ધ પારો ટંક ૧૦, ગંધક ટંક ૧૦, વચ્છનામ ટંક ૧૦, કાળાં મરી ટંક ૨૦, પીપરો ટક ૨૦, સુંઠ ટંક ૨૦, સેકી હીંગ ટંક ૧૦, પાંચેખાર તોલા ૨૦ બાર આ મલીનો ખાર તોલા ૩૨ બાર, જંબીરીનો રસ તોલા ૩૨ બાર, અને શંખને ૭ વાર દગ્ધ કરી તેનું ચુર્ણ તોલા ૩૨ બાર લઈને પછી એ સર્વને એકઠાં કરી લીંચુના રસમાં દીન ૫ ખલ કરે, પછી એને ટંક ૧૧ ગરમ પાણી સાથે લે. તો શુળ તત્કાળ જાય ૨૯. ધૃતિ શૂલ દાવાનળ રસ.

શંખદ્રાવ-હીરાકસી શેર ૦૧, લાહોરી શટકડી શેર ૧, સિંધવ શેર ૧, કલમી સુરો શેર ૨, એને વાટી * ટીકલી યંત્રમાં ચુવરાવી ચીનાઈ વાસણમાં રસ કાઢવા પછી માસો ૧ રોજ ૭ બે ધી ચોપડી દાંતે અડવા દે નહીં એવી રીતે લે, તો શુળ રોગ, ગોળાનો રોગ, ફિયો, ઉદરના રોગ, હરસ, અજીર્ણ, વાયુના રોગ, એ સર્વને આ દુર કરેછે ૩૦. ધૃતિ શંખદ્રાવ અથવા શુળગજ કેસરી રસ-શુદ્ધ ગંધકથી અર્ધો શુદ્ધ પારો, એ બંનેની બરાબર શુદ્ધ કંટક વેધી તાંબાનાં પત્રાં, એ ત્રણેને ખલમાં નાંખીને મર્દન કરી ૧ દિન પછી એનો ગોળો કરી હાંદલામાં મીઠુ ભરી તેની વચમાં એ ગોળાને મેલી દિન ત્રણ સુધી આય દેષ ગોળાને પકવવો, પછી એ ને સ્વાંગ શીતળ થયા પછી રતી ૧, નાગરવેલનાં પાનથી ખવરાવે, તો તત્કાળ શુળ માત્ર દૂર થાય ૩૧. ધૃતિ શૂલ ગજ કેસરી રસ. અથવા

જરૂં, સુંઠ, કાળાંમરી, સેકી હીંગ, વજ, આ સર્વ બરાબર લઇ ખારીક વાટી ટંક ૨૧ ગરમ પાણીની સાથે લે, તો શુળ જાય ૩૨

ગંધક રસાયણ-ત્રિફળા તોલા ૪ બાર. શુદ્ધ ગંધક ટંક ૫, સાર ટંક ૨૧, એને ખારીક વાટી એક રસ કરી ટંક ૨૧ મધ, અને ૨૧ ટંક ધી, એ બંનેની સાથે એને ત્રણ મહીના સુધી લે, તો શુળ માત્ર, વાયુના વિકાર, ફાલ્લા, આ સર્વ દૂર કરે છે ૩૩. ધૃતિ ગંધક રસાયણ

ગુડાધં મંદુર-ગોળ તોલા ૪ બાર, આકળાં તોલા ૪, હરડેની છાલ તોલા ૪, મંદુર તોલા ૧૨, એ સર્વને ખારીક વાટી ટંક ૨૧ મધ અને ધીની સાથે ખાય, તો શુળ, અનદ્રવ, જરતિપિત, અમ્લપિત, પરિણામ શુળ. એ સર્વને દૂર કરેછે ૩૪. ધૃતિ ગુડાધં મંદુર. અથવા

તારા મંદુર-વાવડીંગ, ચિત્રક, ચવક, ત્રિફળા, સુંઠ, કાળાં મરી પીપરો, આ સર્વ બરાબર લે અને એ સર્વની બરાબર મંદુર લે, અને મંદુરની બરાબર ગોળ લે, અને એ સર્વથી દશ ધણુ ગાયનું મુત્ર લેવું, પછી એને કઢાઇમાં ભરી મધુરી આંચથી પકવે; પછી એનો એક પેંડો બનાવીને ચિકણા વાસણમાં રાખી મૂકે; પછી એને ટંક ૨૧ બોજનની પહેલાં લે, તો શુળ, પક્તિ શુળ, કમળાના રોગ, પાંડુ રોગ, સોજો, મંદાગ્નિ, હરસ, સંઘ્રણી, કમીરોગ, ગોળો, ઉદરના રોગ, અમલપિત એ સર્વને આ દુર કરેછે ૩૫. ધૃતિ તારામંદુર. અથવા

શુળ ગજ કેસરી ગુટીકા-હરડેની છાલ, ટંકણખાર, સુંઠ, સેકી હીંગ, કાળાં મરી, ચીત્રક, શુદ્ધ ગંધક, સિંધવખાર, આ સર્વ બરાબર લે, અને એ સર્વની બરાબર કચોલાં લીધા પછી એ સર્વને ખારીક વાટી એક રસ કરી માસો ૧ પાણીની સાથે લે, તો શુળ, આક્રોશ, બંધકાષ,

* ટીકલી યંત્ર એટલે પાંચડી રંગનારા કસુંગર લોકો કસુઆનો રંગ ઝોળી બાંધી કઢાડે છે તેનું.

ગોળા, ખાંસી, કફના રોગ, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, તાવ એ સર્વને આ દૂર કરે છે ૩૬. ઇતિ શૂઠ્ઠ ગજકેસરી ગુટિકા.

અથવા કાચકીનું મુળ, સેકી હિંગ, શેકયો ટંકણુખાર, સુંઠ, આ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી ટંક રાા ગરમ પાણી સાથે લે, તો મહા શુળ દૂર થાય ૩૭. આ સંધ્યાના ઉપાય પે થ રહસ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા નસોતર, વાવડીંગ, સરગવાની શીંગો, હરડેની છાલ, કંપીલો, આ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી ઘોડાના મુલમાં પકવી લે, પછી એને ટંક રાા (પીવાના) દારૂની સાથે લે, તો વાયુનું શુળ નય ૩૮. આ ચક્રદત્તમાં છે.

અથવા શેકી હીંગ, અમલવેત, પીપેરો, સંચળખાર, અન્નમો, જવખાર, હરડેની છાલ, સિંધવખાર, આ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી ટંક રાા (પીવાના) દારૂની સાથે લે, તો વાયુનું શુળ નય ૩૯.

સૌવર્ચલાદિ ગુટિકા-સંચળખાર, અમલવેત, જીરું, મરી, એ સર્વ એક એકથી અમલમાં લઘુ ખારીક વાટી બિન્નેરાના રસમાં ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ રોજ ગરમ પાણીની સાથે લે, તો શુળ નય ૪૦. ઇતિ શૌવર્ચલાદિ ગુટિકા. અથવા

હિંગવાદિ ગુટિકા-સેકી હિંગ, અમલવેત, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, અન્નમો, સંચળખાર, વરાગુડુ મીઠું. સિંધવખાર. એ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી બિન્નેરાના રસમાં ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ ગરમ પાણીની સાથે લે, તો શુળ નય ૪૧. ઇતિ હિંગવાદિ ગુટિકા. અથવા

વિજય પુરાદિ યોગ-બિન્નેરાનું મુળ ટંક રાા, ખારીક વાટી ઘીનો સાથે પીએ, તો વાયુનું શુળ દૂર થાય ૪૨. વિજય પૂરીદ યોગ. આ ઉપાય સર્વ સંચલમાં છે. અથવા

સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, સંચળખાર, એને યરાયર લઘુ ખારીક વાટી બિન્નેરાના રસના પુટ ત્રણ દધને રસ સુકવી લે. પછી ટંક રાા મધની સાથે ચાટે, તો ત્રિદોષનું શુળ દૂર થાય ૪૩. અથવા શંખની ભસ્મ. સંચળ, સેકી હીંગ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો. એ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી ટંક રાા ગરમ પાણીથી લે, તો ત્રિદોષનું શુળ નય ૪૪. અથવા હળદર, સરગવાની છાલ, સિંધવખાર, એરંડાનું મૂળ, ભેંસા ગૂગળ, સરસવ. મેથીના દાણા, વરીઆરી, આસન. મહુડાં. એ સર્વને યરાયર લઘુ ખારીક વાટી કાંજના પાણીમાં રોટલો કરી તેને દેવતા ઉપર પકવીને પેટના ઉપર એનો શેક કરે. તો પેટનું શુળ નય ૪૫. અથવા

શુળ ગજ કેસરી રસ-કાડીઓની રાખ. શુદ્ધ વચ્છનાગ. સિંધવખાર, સુંઠ. કાળાં મરી પીપેરો, આ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી નાગર વેલનાં પાનના રસમાં ગોળીઓ રતી ૧ ના પ્રમાણમાં બાંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો શુળનો રોગ નય ૪૬. ઇતિ શૂઠ્ઠ ગજ કેસરી રસઃ અથવા

અગ્નિ મુખ રસ=પારો, શુદ્ધ ગંધક, અબ્જ, તામ્ર ભસ્મ, અમલવેત, શુદ્ધ વચ્છનાગ. એ સર્વ યરાયર લઘુ ખારીક વાટી આદાના રસમાં ગોળીઓ રતી ત્રણ પ્રમાણે બાંધી ગોળી ૧ રો

• શુળ રોગ ઉપર નાના પ્રકારના લેપ કલા છે. પરંતુ લૌકિક પ્રસિદ્ધ લેપ આ ટીપણમાં લખીએ છીએ-રાઈ, ખાંડ, એ બંને યરાયર લઘને પાણીની સાથે ખારીક વાટીને જાડો જાડો લેપ કરી ઉપર જાતું રૂ ચોટાડે તો શૂળ મટી નય-અને સાયર સિંગાનો લેપ, અથવા હીંગની રાખડી બાંધે, તો શુળ મટે. અથવા સરેસની પટ્ટીથી પણ આરામ થાય છે.

જ પાણીથી ખાય. તે વાચનું સૂળ દુર થાય ૪૭. ધતિ આગ્રિ મૂલ રસઃ અથવા

શંખવટી રસ-વડા શંખને ૨૧ વાર ગરમ કરી લીંબુના રસમાં ઓલવે પછી એનું ચુર્ણ કરે, પછી એમાં આમલીનો ખાર. તોલા ૪ ભાર. અને સંચળ ખાર ટંક ૫, સિંધવખાર તોલા ૪, વરાગડું મીઠું તોલા ૪, અંગડી ખાર (કાચલુણ) તોલા ૪, નિડલુણ તોલા ૪ ભાર, સુંઠ માસા ૬, કાળાં મરી માસા ૬, પીપરો માસા ૬, સેકી હીંગ તોલા ૪ ભાર, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, પારો તોલા ૪, શુદ્ધ વચ્છનાગ ટંક ૫. નાંખી એ સર્વને બારીક વાટે પછી પારા અને ગંધકની કાળળી કરી એ કાળળીમાં એ સર્વ ઓસડોને મેળવીને એક રસ કરી નાના ભોર પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ લવીંગના ઉકાળાની સાથે લે, તો શુળ તત્કાળ દુર થાય ૪૮. ધતિ શંખવટી રસ. અથવા છીંપ (સીપ) ની ભસ્મ ટંક ૨૦ ગરમ પાણીની સાથે પીએ, તો ભોજન કર્યા પછી શુળ ચાલતું હોય તે અંધ થઈ જાય ૪૯. અથવા

શુળદાવાનળ રસ-શુદ્ધ પારો તોલા ૪ ભાર. શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪. શુદ્ધ વચ્છનાગ તોલા ૪, કાળાં મરી તોલા ૪, પીપરો તોલા ૪, કાકડસિંચુ તોલા ૪, સેકી હીંગ ટંક ૨, પાંચે ખાર તોલા ૩૨, આમલીનો ખાર તોલા ૩૨ ભાર, જંભીરીના રસમાં ઓલવેલી શંખની ભસ્મ તોલા ૩૨ ભાર; પ્રથમ પારા અને ગંધકની કાળળી કરવી, પછી એ કાળળીમાં બાકીનાં સર્વ ઓસડો મેળવી લીંબુના રસમાં એક રસ કરી ૧ ટંક પ્રમાણની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ પાણીથી લે, તો શુશ, અજીર્ણ, ઉદરના રોગ મંદાગ્રિ, એ સર્વને એ દુર કરે છે ૫૦. ધતિ શૂલ દાવાનલ રસઃ આ સધળા ઉપાયો સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યા છે.

પરાવાડાના શુળના ઉપાય-વચ્છનાગ; હરતાલ; હીંગ, રાઈ; નૌસાર મનસિલ; લસણ; વજ; એળાઓ. એને બરાબર લઈ બારીક વાટી ગરમ પાણીથી ગરમ ગરમ ખમતો લેપ કરે; તો પસવાડાનું અથવા કુખનું શુળ જાય ૫૧. ધતિ આઠ પ્રકારનાં શુળ પરિણામ શુળ અન્નદ્રવ, જરત્પિત્તના ઉપાય સંપૂર્ણ

ધતિશ્રીમન્મહારાજધિરાજ મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે વાતરકત શુલ, પરિણામ શુલ, અન્નદ્રવ જરત્પિત, ઉત્પત્તિલક્ષણ ઉપાય નિર્દેશ નામ ૧૦ દસમ સ્તરંગઃ સમાપ્તઃ

તરંગ ૧૦ મું સમાપ્ત.

* શ્રીધર કહે છે કે એક દીવસના સમાજેગને વિષે રામાજી ગણી દાકતરને પુછ્યું કે હે દાકતર શાહેય? શુળ રોગ ઉપર મુખ્ય ઉપાય કહો. ત્યારે દાકતર સાહેબે કહ્યું કે હે શ્રીધર મહારાજ શુળ રોગના ઉપાય તો ઘણા છે, પરંતુ મુલાબ, ફસ્ત (ફસ) જળો. રમડી; રક્તશ્રાવને આ દે લઈ મુખ્ય છે. પરંતુ તે નહીં બની શકે; તો લેપ કરવો-રાઈ; સુંઠ; હીંગ; વચ્છનાગ; ગુગળ મેંદાલકડી; અસાળીઓ; આબાહળદર; બિન્બાળ; અદ્દીણ; એ સર્વ બરાબર લઈ ગાયના મુઠ્ઠામાં પીસી જડો લેપ કરે; તો આરામ થાય છે.

તરંગ ૧૧ મું.

ઉદાવર્ત રોગ.

ઉદાવર્ત રોગની ઉત્પત્તિ-જે માણસો ૧૩ તેર પ્રકારના વેગને ધારણ કરે તેને ઉદાવર્ત નો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તે તેર ૧૩ વેગનાં નામ લખીએ છીએ-અઘોવાયુનો ૧; ઝાડાનો વેગ ૨, મુલનો વેગ ; ખગાસાનો વેગ ૪; અશ્રૂપાત (રડવાનો) નો વેગ ૫; છીંકનો વેગ ૬; ઓડકારનો વેગ ૭; ઓકારોનો વેગ ૮; મૈથુનનો વેગ ૯; ભૂખનો વેગ ૧૦; તરસનો વેગ ૧૧; સ્વાસનો વેગ ૧૨; નિંદ્રાનો વેગ ૧૩; એ તેર વેગોને જે માણસો રોકે તેને ઉદાવર્તનો રોગ ઉત્પન્ન થાય.

અથ અનુક્રમથી અઘોવાયુને આદિ લઘ ૧૩ વેગ લખ્યાછે તેનાં લક્ષણ લખીએ છીએ.

અઘો વાયુના રોકવાથી જે રોગ-ઉત્પન્ન થાય તે લખીએ છીએ-અઘોવાયુને જે રોકે છે તેને મળ મુત્ર રોકવાના રોગ. આફરો હોય-પેડુમાં, આંડમાં ઇંદ્રીમાં પીડા થાય; અને પેટ માં વાયુના જીજ્ઞ પણ રોગ થાય તેને અઘો વાયુના રોકવાનો ઉદાવર્ત કહીએ ૧.

ઝાડો રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-પેટમાં ગુડગુડાટ શબ્દ બોલે-પેટમાં શુળ ચાલે-પેડુમાં પીડા હોય-ઝાડો ઉતરે નહીં-ઓડકાર ધણા આવે-ઝાડો મોંમાં નિકળી આવે-આ લક્ષણ હોય તો ઝાડો રોકવાનો ઉદાવર્ત જાણીએ ૨.

મુત્ર રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-પેડુ અને ઇંદ્રીમાં શુળ હોય-મુત્ર કટ્ટથી ઉતરે-મસ્તકમાં પીડા થાય-પીડાથી શરીર સીધું થાય નહીં-આમ વગરજ પેડુમાં આફરો થાય, તો મુલ રોકવા નો ઉદાવર્ત જાણીએ ૩.

ખગાસાં રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-જેમાં ખાંધ, ગળું રોકાઇ જાય-મસ્તકના વિકાર થઇ આવે-ખગાસાં ધણાં આવે-વાયુના વિકાર થાય-આંખમાં, નાકમાં, કાનમાં પીડા ધણી હોય-આ લક્ષણ હોય તો ખગાસાં રોકવાનાં ઉદાવર્ત રોગ જાણીએ ૪.

આંસુના રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-આનંદ અથવા શોકના અશ્રૂપાતને રોકે તો તે નું માથું ભારે રહે-અને નેલના રોગ થાય-પીનસ થાય ૫.

છીંક રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ- ખાંધ મરડાય નહીં-માથામાં શુળ ચાલે- આદાશીશી થાય-સર્વ ઇંદ્રીઓ દુર્બળ થઈ જાય ૬.

ઓડકાર રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-કંઠ અને મુખ બોજનથી ભરાએલાં દેખાય-અત્યંત મોહ, શરીરમાં બ્યથા અને વાયુના ધણા વિકાર હોય-પવન સરે નહીં ૭.

ઓકારી રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-શરીરમાં ચેળ અને ચક્રતાં પડી જાય-અરિચિ હોય-મોં પર ઢાંચા પડી જાય- સોજે, પાંડુરોગ, તાવ, કાઠ હોય-ઢેયુ દુઃખે-વિસર્પ રોગ હોય ૮.

શુક રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ-પેડુમાં, ગુદામાં, આંડમાં, ઇંદ્રીમાં પીડા; અને સોજે હોય- મુત્ર રોકાઇ જાય- વીર્ય અને રૂધિર ઇંદ્રીમાંથી ગરવા લાગી જાય-પથરીનો આબર થાય નેલના વિકાર થાય ૯.

ભૂખ રોકવાનાં ઉદાવર્તનાં લક્ષણ—તંદ્રા, હાડોમાં કળતર, અરિચિ, વિના શ્રમે શ્રમજ દોષ-શરીર ક્ષીણ પડી જાય-દ્રષ્ટિ મંદ થઈ જાય ૧૦.

તરસ રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ—કંઠ, મૂખ સુકાય-થોડું સાંભળે-રહદયમાં પીડા થાય ૧૧.

સ્વાસ રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ—દોડતાં સ્વાસ ચઢી આવે- તેને રોકે તેને આ લક્ષણ થાય-હૈયું દુઃખે, મોઢ ધણો હોય-પેટમાં ગોળાનો રોગ થાય ૧૨.

નિંદ્રા રોકવાના ઉદાવર્તનાં લક્ષણ—અગાસાં ધણું આવે-અંગમાં હાડ કળતર થાય-આંખ અને માથું ભારે રહે-તંદ્રા થાય ૧૩.

ઉદાવર્ત રોગની ઉપતિ—કોઠામાં રહેતો જે વાયુ તે લુખાં, અગડેલાં, કડવાં ભોજનોથી કૃપિત થઈને ઉદાવર્ત રોગને કરે છે.

ઉદાવર્તનાં સામાન્ય લક્ષણ—જ્યાં વાયુનો ઉર્ધ્વ ભ્રમ થઈ જાય તેને ઉદાર્ત કહિયે

ઉદાવર્તનાં વિશેષ લક્ષણ—કફ અને મેદને લઈ ચાલનારી જે નસો તે અધોવાયુ અને મળ, મૂત્રને ઊંચા લઈ જઈને ઝાડાને સુકવી દે છે; અને હૈયામાં તથા પેટમાં શૂળ ચલાવે-શરીર ભારે રહે-ઉલટી જેવું રાખે-અરિચિ થાય- અને અધોવાયુ તથા મળ, મૂત્ર અત્યંત કટ્ટથી ઉતરે-સ્વાસ, ઉદરસ, પીનસ, દાહ, મોહ, તરસ, તાવ, ઉલટી, હિચકી, મસ્તકનો રોગ, હોલદી લી (મંદ્રા) થોડું સાંભળે, અને વાયુના ધણાક આજર થઈ જાય;— અને તરસે કરીને પીડિત થઈ શરીર ક્ષીણ પડી જાય-શૂળ ધણું ચાલે-ઝાડાની ઉલટી કરે, એવા ઉદાવર્ત વાળા મરી જાય.

* ક્રમે કરી ઉદાવર્તના ઉપાય.

અધોવાયુના રોકવાથી ઉપજ્યો જે ઉદાવર્ત તેને સ્નેહપાન કરાવે, તો ઉદાવર્ત જાય ૧. અથવા એ ઓસડોથી પસીનો લેવરાવે, અથવા ઉલટી કરાવે, તો ઉદાવર્ત જાય ૨.

ઝાડો રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય—એને જીલ્લાળ આપે, અને શુળને દુર કરનારાં ઓસડો આપે, અને એવાંજ અન્ન આપે, ફળવર્તિ આપે, તેલનું મર્દન કરે, વસ્તિકર્મ કરાયે ૩.

મૂત્ર રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય—જવખાર ટંક ૧૧, વજ ટંક ૧૧ એને પાણીમાં ખારીક વાટી પાય, તો મૂત્રના રોકવાનો ઉદાવર્ત જાય ૪. અથવા ભોરીંગણી અને અર્જુન વૃક્ષના મૂળનો ઉકાળો લે, તો મૂત્રના રોકવાનો ઉદાવર્ત જાય ૫. અથવા તેવરસીનાં બીજ પાણીમાં વાટી સિંધવખાર નાખીને પીએ, તો મૂત્ર રોકવાનો ઉદાવર્ત જાય ૬. અથવા શાકર, શેરડીનો રસ, દૂધ, દરાખ, એનું શરબત પીય, તો મૂત્ર રોકવાનો ઉદાવર્ત, મૂત્રકૃચ્છ, પથરીનો રોગ, અને બીજાં પણ વાયુના રોગ, એ સર્વ જાય ૭.

અગાસાં રોકવાનાં ઉદાવર્તનાં ઉપાય—સ્નેહને પીવા અથવા મર્દન કરવાથી, અથવા પસીનો લાવ્યાથી આ રોગ અને બીજાં પણ વાયુના રોગ જાય ૮.

અશ્રુપાતના રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય—જિંચે પ્રકારથી રૂદન કરી આંસુ પાડી નાંખે તો

*ઉદાવર્તનાં અગાસાંમાં તેર જાતના ઉદાવર્ત લખ્યા છે. જેમાં કોઈ તો લૌકિકમાં વિરહ છે અને કોઈ તો લૌકિકમાં સાધ્ય છે. વાસ્તે આ ગ્રંથના વાંચનો વિચાર કરવો જોઈએ. જેમકે શીયળવૃતવાળા માણસને કામનો વેગ વધે. તો સ્ત્રી પ્રસંગ કરે તો વૃત્ત ખંડિત થાય છે, ને નહીં કરે તો ઉદાવર્તનો રોગ થાય છે. વાસ્તે સ્ત્રી પ્રસંગી વચન સાંભળવા યોગ્ય નહીં પણ એ વાસ્તે તો સત્સંગ, જ્ઞાનનાં વચન સાંભળીએ. એવી રીતે વૈદ્યને વિચાર કરવો ઘટે છે.

આ રોગ જન્ય ૯. અથવા સુખ પૂર્વક સારી પેઠે સુએ, તો આ રોગ જન્ય ૧૦. અથવા મનો હર કથાને સાંભળે, તો આ રોગ જન્ય ૧૧.

છીંક રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-કાળાં મરી, રાઇ, નાક છીંકણી આદિનો નાસ લેએટ લે સુધે, અથવા સુર્યને જોઇને છીંક લાવે, તો ઉદાવર્ત જન્ય ૧૨. અથવા તેલનું મર્દન કરાવે, અથવા પસીનો લેવરાવે, તો આ રોગ જન્ય ૧૩.

ઝોડકારના રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-તેલનાં મર્દન અને પસીનાથી આ રોગ જન્ય ૧૪.

ઉસટી રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-એ રોગ વાળાને ઉલટી અને લાંધણું કરાવે, અને જી લાખ આપીએ-તેલનું મર્દન કરાવે-વસ્તિકર્મ કરાવે-નાકથી પાણી પાચ, તો આ રોગ જન્ય ૧૫.

શુકના રોકવાથી ઉપજ્યો જે ઉદાવર્ત રોગ તેના ઉપાય-સુંદર ૧૬ સોળ વર્ષની સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરાવે, તો આ રોગ જન્ય ૧૬. અથવા તેલને લગાવે, યા દાડ પીવડાવે. યા કૂકડાનું માંસ ખવડાવે-અથવા સાટી ચોખ્ખા ખવડાવે-વસ્તિકર્મ કરાવે-તો આ રોગ જન્ય ૧૭.

ભુખ રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-ચિકણા, ગરમ હલકાં. રચિકારી, હિતકારી, ભોજન કરાવે તો, તથા સુગંધિકારક ધુલના હાર ધારણ કરાવે, તો આ રોગ જન્ય ૧૮.

તરસ રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-શીતળ ક્રિયા સર્વ હિતકારી; આદર. ધુઆરા. આદિ જળ ક્રિડા, એ એને સારાં અને હીતકારી છે, અને શીતળ પાણીમાં બરાસ કપૂર નાખી તેને આ સતે આસતે પીએ, તો આ રોગ જન્ય ૧૯.

શ્રમના સ્વાસ રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-વિશ્રામ કરી એનો ખેદ દૂર કરે, અથવા શેરવાની સાથે ભાત ખવરાવે, તો આ રોગ જન્ય ૨૦.

નિંદ્રા રોકવાના ઉદાવર્તના ઉપાય-ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ખમતું ખમતું રચિ માફક પીએ, અથવા નિરાંતે સુખથી સુએ, અથવા મનોહર કથા સાંભળે, તો આ રોગ જન્ય ૨૧.

લૂપી વસ્તુઓ આદિ ખાવાથી ઉપજ્યો જે ઉદાવર્ત તેના ઉપાય.

હીંગાદિ ફલવર્તિ-હીંગ, મધ. સિંધવખાર એને ખારીક વાટી દીવેટ કરી ધીએ ચોપડી બ્યાં સુધી ખમાય ત્યાં સુધી ગુદામાં સૂકે તો આ ઉદાવર્ત જન્ય ૨૨. ઇતિ હિંગાદિ ફલવર્તિ: અથવા

મદન ફલાદિ ફલવર્તિ-મીંઢળ, પીપેરો. કોષ્ઠ, વજ, સરસવ, ગોળ એને દૂધમાં વાટી એની દીવેટ કરી ગુદામાં ખમાય ત્યાં સૂધી રાખે, તો આ ઉદાવર્ત જન્ય ૨૩. ઇતિ મદન ફલાદિ ફલવર્તિ:

નારાચ ચુર્ણ-ખાંડ તોલા ૫, નસોતર તોલા ૫. પીપેરો ટંક ૫, એનું ચુર્ણ કરી ભોજનની પહેલાં ટંક ૨ મધની સાથે લે, તો જાડો ગાઢો ને થોડો ઉતરતો હોય તે બંધ થાય, અને ઉદાવર્ત જન્ય ૨૪. ઇતિ નારાચ ચુર્ણ. અથવા

ગુડાષ્ટક-સુંઠ, મરી, પીપેરો. પીપરીમૂળ, નસોતર, દાંતી, ચિત્રક, એ સર્વને બરાબર લઈ ખારીક વાટી ટંક ૧ ગોળની સાથે પ્રભાતમાં જ પાણીથી લે, તો ઉદાવર્ત, ફીથો, ગોળો, સોજા પાંડુરોગ, આ દુર થાય ૨૫. ઇતિ ગુડાષ્ટકમ. અથવા

શુક્રમુલકાંધ ધૂત-સૂકા મૂળ, સાટીનું મૂળ, પીપેરો, પીપરી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ દશ મૂળ, ગરમાળાનો ગોળ, એ ઝોસડોને ધીમાં પકવવા પછી એ ધૂતને ખાય, તો સર્વ પ્રકારના

ઉદાવર્ત જય ૨૬. ધતિ શુષ્ક મૂલકાધધૃત. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રદાશમાં લખ્યા છે.

અજેપાળ રસ-જમાલ ગોટા (નીપાળો) પારો, શુદ્ધ ગંધક, શેક્યો ટંકણુપાર. સુંઠ, મરી, પીપેરો, આ સર્વ બરાબર લઈ પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી એ કાજળીમાં આ સર્વ બાકીનાં ઓસડો મેળવી રતી ૪ અથવા માસા ૧, સાકરની સાથે લે, તો ઉદાવર્ત; આફરો, ઉદરના રોગ, ગોળો, એ સર્વને દૂર કરે છે ૨૭. ધતિ ડું અજેપાલ રસ: આ વૈધ રહસ્ય માં છે. અથવા

નસોતર, થોરીઆનાં પાન. તલને આદિ લઈ ગરમ વસ્તુઓના સેવનથી ઉદાવર્ત જય ૨૮. અથવા નસોતર, દાંતી, તજ, થોરીઓ શંખાવળી, ગરમાળો, કંપેલો, કાચકીનું મૂળ, ચોખ, એ સધળાંને બરાબરે લઈ જો ખાંડીને ટંક ૧ નો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ ટંક રા, ધી ટંક રા નાખી નિત્ય દિન ૭ સુધી પીએ, તો ઉદાવર્ત, ઉદરના સર્વ રોગ, આફરો, વિખ, અને તરસના રોગ, ગોળો, એ રોગોને આ ઉકાળો દૂર કરે છે ૨૯.

ધતિ ઉદાવર્ત રોગની ઉત્પત્તિ. લક્ષણ, ઉપાય, સંપૂર્ણ.

આફરો.

†આફરાના રોગની ઉત્પત્તિ-પેટમાં આમના વધવાથી, અથવા મળના વધવાથી અથવા અધોવાયુના રોકવાથી અથવા શરીરમાં દુષ્ટ પવનના વધવાથી માણસોના પેટમાં અનાહ એટલે આફરાનો રોગ પેદા થાય છે. (એ રોગ બે પ્રકારના છે આમનો ૧, મળના વધવાનો ૨).

આમના આફરાનાં લક્ષણ-જે આફરાના રોગમાં તરસ ઘણી, પીનસ, માથાના સંપૂર્ણ વિકાર થાય, પેટમાં શૂળ ચાલે. શરીર ભારે રહે, તદ્દય દુઃખે, ઓડકાર આવે નહીં, આ લક્ષણ જેને થાય તેને આમનો આફરો કહીએ ૧.

ઝાડો વધવાના આફરાનાં લક્ષણ-શરીર સજ્જડ થાય અને દિશાને વખત કેડ, અને પીઠમાં શુળ થાય, મૂર્છા થાય, ઝાડાની ઉલટી કરે, સ્વાસ અને વિશ્વચિકા હોય, અને ઉપર કહેલાં (આમના આફરાનાં) લક્ષણ પણ હોય તેને ઝાડો વધવાનો આફરો જાણીએ ૨.

†આફરાના ઉપાય.

જે ઉદાવર્ત રોગના ઉપાય પાછળ (પ્રષ્ઠ ૧૨૯ માં) લખ્યા છે તેજ આફરાના પણ જાણવા પરંતુ કેટલાક વિશેષ છે તે લખીએ છીએ નસોતર ૨ ભાગ, પીપરો ૪ ભાગ, મોટી હર

ડું એ રસનું નામ મા. પુસ્તકમાં અજેપાળ રસ છે અને એના હિંદીમાં થયેલા તરજુમામાં નારાય રસ છે એ બેમાં જે ખરું હોય તે વિકાનો સુધારી લેશે. પણ મને તો અજેપાળ રસ ખરું નામ લાગે છે, કારણ કે નારાયરસ પાસેના પ્રષ્ઠમાં ૨૪ મા નંબરમાં છે.

†આફરો એટલે અનાહ એને લૌકિકમાં પેટનું ચઢવું કહે છે, એમ થતી વખત માણસ અકળ વિકળ થઈ જાય છે, ને તેમ ઘણી વાર રહેવાથી પ્રાણનો નાસ થાય.

*પેટના આફરાનો રોગ માણસોને નિર્મળ કરે છે. જેમાં અરચિને આદિ લઈ ઘણા ઉપદ્રવ થાય છે. વાસ્તે રચક, પાચક, દૈદિપ્ય, ક્ષારાદિકના ઓસડો આપવાં. સાધારણ જુલાય આપવો. ઘણા અનેક કઠણ જુલાય આપવા નહીં-સેનું. ચાંદિ, પોલાદ, તાંબુ, કલાઈ, જસત, સીસુ એ ધાતુઓને ગરમ કરીને જુલાયજળમાં ઓલવી ઓલવી એ ગુલાયજળ ગાળીને નિત્ય પ્રભાત સમે પાય, તો આફરો મટે છે.

હેની છાંદ ૫ ભાગ, એને આરીક વાટી એ સરવની બરાબર ગોળ મેળવી ટંક ૧ પ્રમાણુ ગોળી કરી ગોળી ૧ નિત્ય પાણીની સાથે દિન ૧૫ સુધી લે, તો આફરાનો રોગ ન્ય ૧. અથવા મુંઠ, કાળાંમરી, પીપરો, સિંધવખાર, સરસવ, ઘુમાસો, કોષ્ટ, મીંદળ આ સર્વ બરાબર લઈ આરીક વાટી ગોળમાં મેળવી પકવે. પછી એની અંગુઠા બરાબર મોટી દીવટ કરી, તેને ધી યોળી ગુદામાં મૂકે. તો આફરાનો રોગ, ઉદાવર્તના રોગ, ઉદરના રોગ, પેડુના રોગ, ગોળાના રોગ, એ સઘળા દૂર થાય છે ૨. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

ધતિ અનાહ એટલે આફરાના રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

ગુદમ રોગ.

ગુદમ રોગની ઉત્પત્તિ-મિથ્યા અહાર અને મિથ્યા વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઈને પુરુષ અથવા સ્ત્રીના હૈયાથી લઈ પેડુ સુધી ગોળાને આકારે એક ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે (એ ગાંઠ ઘણું કરી કેરીના ગોટલા જેવી હોય છે.) એ ગોળો પાંચ પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩. સન્નિપાતનો ૪, શ્વિરનો ૫, કોઈને વિશે જે સ્થાનમાં ગુદમ થાય છે તે સ્થાન લખીએ છીએ-અને પસવાડમાં ૧, હૃદયમાં ૨, હાંટીમાં ૩, પેડુમાં ૪,

ગુદમનો સામાન્ય લક્ષણ-હૈયા અને પેડુની વચ્ચેમાં ગાંઠ થાય. અને તે પ્રેરે અથવા નહીં પ્રેરે, ગોળ હોય, અને વધતી ન્ય (ગોળ અથવા આંખાની ગોટલી જેવડી અથવા નહાની તથા હાતનારી અથવા ન હાતનારી એવી થાય છે. કોઈ કોઈ વખત મોટી ગય તે નાની થઈ ફરી વધારે મોટી થાય છે એવું થાય) તેને ગુદમ કહે છે. એ રોગમાં અરુચિ હોય. મળ મૂત્ર યોડાં ઉતરે, વાયુ વધે અને (પેટમાં) આંતરડાં બોલે, આફરો હોય, પવનની ઉર્ધ્વ ગતિ હોય, જેમાં આ લક્ષણ હોય તેને ગુદમનો આબર કહે છે.

વાયુના ગોળાની ઉત્પત્તિ-લક્ષણ-લુખાં અન્નના ખાવાથી-વિષમાસનના બેસવાથી-મુત્રરોકવાથી-સોચ કરવાથી-ચોટ લાગવાથી-મળના ક્ષીણપણાથી-લાંઘણો કરવાથી-વિરૂદ્ધ ચેષ્ટાથી-બળાનની સાથે યુદ્ધ કરવાથી વાયુનો ગોળો ઉત્પન્ન થાય છે ૧.

વાયુના ગુદમનાં લક્ષણ-જે ગોળાના સ્થાનમાં પીડા ઘટે વધે અને અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ સારી પેઠે થાય નહીં-ઝાડો ઉતરે નહીં-મુખ અને ગળું સુકાય-શરીરની કાંતી કાળી થઈ ન્ય-શીત્ત જવર હોય-હૃદય-કુખ, પસવાડાં, માથું, એ સર્વમાં પીડા હોય- અને હૈયામાં ભોજન પચ્યા પછી ઘણી પીડા હોય, પણ તે ભોજન કર્યા પછી હલકી પડે-અને લુખા, કરેડા કડવા રસથી પીડા વધે. આ લક્ષણ થાય તેને વાયુનો ગુદમ કહીએ.

પિત્તના ગુદમની ઉત્પત્તિ-કડવા, તીખા, ખાટા, ગરમ એ રસોના સેવનથી - ક્રોધના કરવા અને ઘણા દારૂના પીવાથી-તડકા અને અમિના સેવનથી - આમના વધવાથી - ચોટના લાગવાથી -શ્વિરના બગડવાથી-એ વસ્તુઓથી પિત્તનો કોપ થાય ૨-

પિત્તના ગુદમનાં લક્ષણ-તાવ, તરસ, શરીરમાં પીડા શુળ, દાહ, વૃણ, ગોળાને હાથ લગડતામાં અધિક પીડા, અને ભોજન પચતી વખત ઘણો પસીનો થાય. આ લક્ષણ થાયતો પિત્તનો ગોળો બણવો.

કફના ગોળાની ઉત્પત્તિ ઠંડી ભારે, ચિકણી, એ વસ્તુઓના ખાવાથી-અને બેઠું રહેવાથી-દહાડે સુવાથી- એ વસ્તુઓથી કફનો ગોળો ઉત્પન્ન થાય છે ૩. અને આ સર્વ કારણો ભેગાં મળે તો સન્નિપાતનો ગોળો ઉત્પન્ન થાય છે ૪.

કફના ગોળાનાં લક્ષણ-જેમાં શીતજ્વર. શરીરમાં પીડા હોય -મેંમાંથી કડવું ખાટું એ ક્રે-ખાંશી થાય- ભોજનમાં અશ્ચિ, શરીર ભારે-આ લક્ષણ થાય, તો કફનો ગોળો જાણવો. અને એ સર્વ (વાયુ, પિત્ત કફના, ગુલ્મનાં) લક્ષણો જેમાં હોય તેને સન્નિપાતનો ગોળો જાણવો.

સ્ત્રીધર્મ રૂપી જે રૂધીર તેથી ઉપજ્યો જે ગુલ્મ તેનાં લક્ષણ-આ રૂધિરનો ગુલ્મ સ્ત્રીને જ નવમહીના પહેલાં (સ્ત્રીનો) કાચો ગર્ભ ગરી પડે-કુપથ્ય ભોજનથી પ્રથમ ગર્ભની ઋતુ સમય અથવા રુતુ વિના પણ એ સ્ત્રીને વાયુ રૂધિરને ગ્રહણ કરી ગોળાને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગોળામાં અતિ પીડા અને દાહ હોય-અને પિત્તના ગોળાનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ મળે. અને તે ગોળો અંગ વીના એ સર્વ પેટમાં ફરે, અને શુળ ચાલે, અને સ્ત્રીના પેટના ગોળામાં ગર્ભનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ મળે, તેને રૂધિરથી ઉપજ્યો ગોળો જાણીએ. પરંતુ એ સ્ત્રીનો દશમો મહીનો વ્યતીત થઈ ચુકે ત્યારે વૈદ્ય તે ગોળાના ઉપાય કરે ૫.

ગુલ્મ રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જે માણસનો ગોળો ફરે અથવા નહીં ફરે. અને પીડા ધણી તથા શરીરમાં દાહ ધણી હોય પથરી સરખી ગાંઠ ઊંચી હોય એ ગાંઠ મનને બગાડી શરીર ને દુર્ભંગ કરી અભિના બળનો નાસ કરી દે તે ગોળાને ત્રિદોષનો જાણવો. આ અસાધ્ય છે ૧.

ગોળાનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણ-ગોળો ક્રમથી વધે-શુળ ચાલે-કાચબાના જેવો કઠોર હોય (જે ગુલ્મ ધણી દિવસ રહેવાથી પેટ તથા નસોને આપી કાચબાની પેટે ઉચાડે થાય છે તે અસાધ્ય છે) સરીર દુર્ભંગ થઈ જાય -ભોજનમાંથી શ્ચિ જતી રહે-કડવી, ખાટી ઉલટી કરે-તાવ. તરસ, તંદ્રા, પીનસ, અતિસાર હેયુ-ઢૂંટી અને હાથ પગમાં સોજો હોય- તરસ ધણી-લાગે-આ ગોળા વાળા માણસોને અસાધ્ય જાણીએ ૨.

ગોળાના ઉપાય.* (ગુલ્મ)

ગરમ દુધમાં એરંડીયું અને હરડેનું ચુર્ણ નાખી નિત્ય પીએ, તો જીવાળ્ય લાગીને ગોળો દુર થાય ૧. અથવા તેલના મદનથી પણ ગોળો જાય ૨. અથવા સાજી કાષ્ઠ, જવખાર, કેવડાનો ખાર એનું ચુર્ણ કરી એમાં એરંડીનું તેલ મેળવી પીએ, તો વાયુનો ગોળો જાય ૩.

પિત્તના ગોળાના ઉપાય-નસોતરના ચુર્ણનું સેવન કરાવે, અથવા લિફળાનું સેવન કરાવે; અથવા કંપેલાને શાકરની સાથે અથવા મધની સાથે આપે, તો પિત્તનો ગોળો જાય ૪-

વાયુના ગોળાના ઉપાય-જે વાયુના ગોળાના ઉપાય છે તેજ કફના ગોળાના જાણી લેવા ૫. અથવા

હિંવ્વાદિ ચૂર્ણ-શેકેલી હીંગ. પીપળી મૂળ, ધાણા, જીરું, વજ, ચવક, ચિત્રક, પહાડ, કચુ શે. અમલવેત, સંચળ, વરાગડુ મીઠું, સિંધવખાર. જવખાર. સાજીખાર, દાડમના દાણા. હ

* ગોળાનો રોગ વિચિત્રજી છે. જેમાં એ જાત પ્રસિદ્ધ છે. એકનો સ્થિર અને બીજો ચળકે. માટે વિદ્વાન વૈદ્ય છે તેણે ગોળાનો ઉપાય વિચાર કરીને કરવો જોઈએ. સ્ત્રીના પેટમાં ગોળો બહુ ધા હોય છે. વાસ્તે ગોળાનો મરજ પેદા થતાં જલદિ ઉપાય કરવા. જેમકે લેપથી, અને જીવાળ્ય આપવો માફક હોય તેને જીવાળ્યથી, જાણથી, તેલ વગેરેથી, ક્ષારાદિકથી-એવા એવા સહેજ ઉપાયથી ધણું કરીને એ જાય છે.

રડાંની છાલ પુષ્કરમૂળ, ડાંસરા. ખેંણીની જડ, આ સર્વ બરાબર લઘુ બારીક વાટી એને આ દાના રસના પુટ ૭ દે-પછી બીજોરાના રસના પુટ ૭ દે- પછી ટંક રા રોજ લે, તો ગોળો, આદરો, હરસ, સંપ્રહણી, ઉદાવર્ત, ઉદરના રોગ, ઉચ્ચંબ, ઉન્માદ, શુળના રોગો, એ સર્વ ને આ દૂર કરે છે ૬. ઇતિ હિંગ્વાદિ ચૂર્ણમ્ અથવા

સાજી માસા ૪, ગોળ માસા ૪, એને મેળવી રોજ ખાય, તો ગોળો જય ૭. અથવા

ક્ષારાષ્ટક--ખાખરાનો ખાર, ઘોરનો ખાર, હંગેડીનો ખાર, આમલીનો ખાર, આકડાનો ખાર, તલસરાનો ખાર, જવખાર, સાજીખાર. એને બારીક વાટી ટંક ૧૧ અથવા રા પ્રમાણુ ગરમ પાણીની સાથે લે. તો ગોળો અને શુળના રોગોને દૂર કરે છે ૮. ઇતિ ક્ષારાષ્ટકમ્

વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ-વરાગડું મીઠું, સિંધવખાર, કાચલુણુ, જવખાર, સંચળ ટંકલુખાર, સાજી, આ સર્વ બરાબર લઘુ બારીક વાટી એને થોરીઆના દૂધમાં દીન ૧ પલાળી રાખે, પછી તડકે સુકવે પછી દિન ૩ આકડાના દૂધમાં પલાળે, પછી તડકે સુકવે. પછી આકડાના પાનમાં લપેટી માટીના વાસણમાં મૂકી ગળ પુટમાં પકવી લે, પછી સુંકાળાં મરી, પીપરો, ત્રિશુળા, અજમો ૭૩, ચિત્રક, એને એ ખારોની બરાબર લઘુ બારીક વાટી એમાં મેળવીને પછી એને ટંક ૨ પ્રમાણુ ગરમ પાણીથી, અથવા ગાયના મૂત્રની સાથે લે, તો ગોળો, શુળ, અજીર્ણ, સોજો, ઉદરના સર્વ રોગ, મંદામિ, ઉદાવર્ત, શીયો, એ સર્વને દૂર કરે છે. ઇતિ વજ્રક્ષાર ચૂર્ણ. અથવા

અથવા કુંવરના પાઠાનો ગર્ભ એટલે ગામો લખતેમાં સુંક, કાળાં મરી, પીપરો, સિંધવ ખાર. એને બારીક વાટી મેળવી ટંક રા પ્રમાણુ ધીની સાથે નિત્ય ખાય, તો ગોળો, શીયો, સર્વ દૂર થાય ૧૦.

કુંવરના પાઠાનો આસવ-કુંવરના પાઠાના એક મણુ ગર્ભમાં ગોળ તોલા ૮૦૦ બાર: મધ તોલા ૪૦૦ બાર, ધાવડીનાં ફુલ શેર ૨ નાંખીને પછી સુંક તોલા ૧૦, મરી તોલા ૧૦, પીપરો તોલા ૧૦, તજ તોલા ૧૦, તમાલ પત્ર તોલા ૧૦, ચવક તોલા ૧૦, ઈલાયચી તોલા ૯, કચુરો તોલા ૯, ત્રિશુળા તોલા ૯, ચિત્રક તોલા ૯, નાગકેસર તોલા ૯, ખેંણીના ઝાડની જડ તોલા ૯, અજમોદ તોલા ૯, ૭૩ તોલા ૯, દેવદાર તોલા ૯, ખોરડીની છાલ તોલા ૯, આ સન તોલા ૯, રાસણ તોલા ૯, વધાયરો તોલા ૯, ઇંદ્રજવ તોલા ૯, એ સર્વને બારીક વાટી કુંવરના પાઠાના રસમાં નાંખે, પછી એનો એક રસ કરી ચિકણા વાસણમાં ભરી ૨૧ દિવસ સુધી જમીનમાં દાટીને પછી કાઢીને તોલા ૯ બાર પીએ, તો ગોળો, ઉદાવર્ત, ઉદરના વિકાર, વિસ્ત્રિકા, ગૃધ્રશી, સ્વાસ. ખાંશી, પાંડુરોગ, વાયુના સર્વ વિકાર, એને આ દૂર કરે છે ૧૧ ઇતિ કુંવરના પાઠાનો આસવ આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા સુરોખાર ટંક ૧૧, આદુ ટંક ૧૧, એને રોજ ખાય, તો ગોળો જય ૧૨. અથવા

સીપ્રયોગ-સીપની ભસ્મ તોલા ૫, ગોળ માસા ૪ બાર: રોજ ખાય, તો ગોળો જય ૧૩.

ઇતિ સિપ્રયોગ.

અથવા લસણુ તોલા ૯ બારને દુધમાં પકવી ખીર કરીને એ ખીર રોજ ખાય, તો ગોળો જય ૧૪. અથવા એરડાનું મુળ, ચિત્રક, સુંક, પીપળી મૂળ, વાવડીંગ, સિંધવખાર, સેકીહીંગ, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ગોળો, આદરો, શુળ જય ૧૫. અથવા

કાંકાયન ગુટિકા-અજમો માસા ૧૬, જીરું ટંક ૫, ધાણા ટંક ૫, કાળાં મરી ટંક ૫, કુડાતી છાલ ટંક ૫, અજમોદ ટંક ૫, કાળીજીરી ટંક ૫, શેકી હીંગ ટંક ૬. જવખાર ટંક ૮, સાજી ટંક ૮, પાંચેખાર ટંક ૮, નસોતર ટંક ૮. દંતિ ટંક ૧૦. કચુરો ટંક ૧૦, પૂષ્કર મુળ ટંક ૧૦, વાવડીંગ ટંક ૧૦, દાઢમના દાણા ટંક ૧૦, હરડેતી છાલ ટંક ૧૦, ચિત્રક ટંક ૧૦, અમલવેત ટંક ૧૦, સુંઠ ટંક ૧૦, એ સઘળાંને બારીક વાટી બિન્નેરાના રસના પુટ ૧૦ દે. પછી ટંક ૧ પ્રમાણની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ ધીની સાથે અથવા દુધની સાથે રોજ ખાય, તો પિત્તના ગોળાને દૂર કરે; અને દશમુળના ઉકાળાની સાથે લે, તો ત્રિદોષના ગોળાને દૂર કરે, ને હેયાના રોગ, સંઘ્રહણી, અને દારૂની સાથે લેતો વાયુના ગોળાને દૂર કરે; શૂળ, કૃમિયા, હરસ, એટલા રોગોને આ ગોળી દૂર કરે છે ૧૬ ઇતિ કાંકાયન ગૂટિકા.

અથવા લવણ માસ્કર ચુર્ણ જે પાછળ (૫૪ ૪૮માં લખ્યું) છે તેના ખાવાથી ગોળાનો રોગ જાય ૧૭. અથવા પીપેરો, ભારંગ પીપળી મુળ, દેવદાર, કાચકીતું મુળ, તલ એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ગોળાના રોગ જાય ૧૮. અથવા તલનો ઉકાળો પીએ, તો ગોળો જાય ૧૯. અથવા કણાદિ ક્વાથ-ભારંગ, ગોળ, ધી, પીપરો, તલ, સુંઠ, મરી, એનો ઉકાળો લે, તો ગોળાનો રોગ જાય ૨૦. ઇતિ કળાદિ ક્વાથ

વિદ્યાધર રસ-ગનસિલ, હરતાલ, રૂપમખી, આંમલસાર ગંધક, તાંબૂલસ્મ, મારો, આ સર્વ બરાબર લઘુ પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરી એ કાળજીમાં બાકીનાં સર્વ એસડો નાખવાં, પછી પીપરના ઉકાળાના રસમાં દિન ૧ ખલ કરે, પછી થોરના દૂધમાં દિન ૧ ખલ કરે, પછી ટંક ૧ પ્રમાણમાં મધમાં અથવા ગાયના મુત્રમાં લે, તો ગોળા અને શૂળના રોગ જાય ૨૧. ઇતિ વિદ્યાધર રસઃ અથવા

ગુલ્મકુઠાર-રસ-પારો, શુદ્ધ ગંધક, શેકેલો ટંકણખાર, ત્રિફળા, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ વચ્છનાગ, તાંબેશ્વર, શુદ્ધ જમ્બાલ ગોટા, આ સર્વ બરાબર લઘુ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરી એ કાળજીમાં બાકીનાં સર્વ એસડો ખાંડી મેળવે, પછી એને ભાંગરાના રસના પુટ ૩ ત્રણ દહ ત્રણ દિવસ સુધી ખલ કરવો-પછી એની રતી ૧ પ્રમાણ ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ આદાના રસમાં લે, તો ગોળાને દૂર કરે છે ૨૨. ઇતિ ગુલ્મ કુઠાર રસ. આ સઘળા ઉપાય વૈદ્યહરયમાં લખ્યા છે.

અથવા હાથની ફસાદિ ખોલાવે, તો ગોળાના સર્વ રોગ જાય ૨૩. અથવા શેકી હીંગ, દાડમના દાણા. વિડલુણુ. સિંધવખાર, આ સર્વ બરાબર લઘુ બિન્નેરાના રસમાં ખલ કરે, પછી ટંક ૨૫ દારૂની સાથે રોજ લે, તો વાયુનો ગોળો જાય ૨૪. અથવા સાજી, કોષ, જવખાર, કેવડાનો ખાર, આ સર્વ બરાબર લઘુ બારીક વાટી ટંક ૨૫ તેલની સાથે પીએ, તો વાયુનો ગોળો જાય ૨૫.

યોનિમાં શુળ ચાલતું હોય તેના ઉપાય.

મિશ્રક સ્નેહ-ત્રિફળા, નસોતર, દાંતી, દશ મૂળ, આ સર્વ જુદાં જુદાં તોલા ચચ્ચાર ભા ૨ લઘુ, પછી એને જે ખાંડીને ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી ગાળી લઘુ તેમાં એરંડીતું તેલ નાખી ધી મેળવી દુધની સાથે પીએ, તો યોનીતું શુળ દૂર થાય ૨૬. ઇતિ મિશ્રક સ્નેહઃ આ યોગતરંગિણીમાં લખ્યા છે.

અથવા ટંક ૫ અન્નમો આરીક વાટી, મીઠું ટંક ૫, ગોળ ટંક ૫ માં મેળવી છાશની સાથે રોજ લે, તો ગોળો જઈ ભુખ લાગે-મળ મૂત્ર સારી પેટે ઉતરે ૨૭. આ વંદમાં લખ્યો છે.

અથવા અન્નમો, શેકી હીંગ, સિંધવખાર, જવખાર, સંચળ, હરડેની છાલ, આ સર્વ બ રાખર લઈ આરીક વાટી ટંક ૨૫, દારૂની સાથે નિત્ય લે, તો ગોળો, શુળ જાય ૨૮. અથવા

હિંગુદ્વાદશકં ચુર્ણ-શેકી હીંગ ૧ ભાગ. સિંધવખાર ૨. પીપેરો ૩, પીપરી મુળ ૪ ભાગ, કંઠાળામરચ ૫ ભાગ, અન્નમો ૬ ભાગ. હરડેની છાલ ૭ ભાગ, દાડમના દાણા ૮ ભાગ, આ મલીના મૂળના છોડાં ૯ ભાગ, ચિત્રક ૧૦ ભાગ, સુઠં ૧૧ ભાગ, ધટકડી ૧૨ ભાગ. એ સર્વને આરીક વાટી ટંક ૨૫ રોજ પાણીની સાથે લે, તો ગોળો અરચિ, ત્હરોગ, આફરો, હરસ, વાયુ ના સર્વ વિકાર એને આ ચુર્ણ દૂર કરેછે ૨૯. ઇતિ હિંગુદ્વાદશકં ચુર્ણઃ અથવા

વળથં ચુર્ણ-વજ. હરડેની છાલ, શેકી હીંગ, સિંધવખાર, અમલવેત, જવખાર, અન્નમો એને બરાબર લઈ આરીક વાટી ટંક ૨૫ ગરમ પાણીની સાથે લે. તો શુળ અને ગોળાને દૂર કરેછે ૩૦. ઇતિ વજાઠં ચુર્ણ. અથવા

દંતી હરીતકી-૨૫ નંગ મોટી હરડેને ૧૬ શેર પાણીમાં પકવે, અને પાણીમાંજ દાંતી ૬૪ તોલા ભાર, ચિત્રક ૬૪ તોલા ભાર, નાખીને મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે પાણીનો ચતુર્થાંસ બાકી રહી જાય ત્યારે હરડો સમેત પાણીમાં ગોળ તોલા ૬૪ ભાર, નાખી ફરી ઉકાળતાં જ્યારે અર્ધું પાણી રહે ત્યારે તેમાં (નાખવાના) ઓસડો એ કે -) પીપરો તોલા ૪, સુઠં તોલા ૪, ધી તોલા ૧૬, મધ તોલા ૧૬, તજ તોલા ૪, તમાલપત્ર તોલા ૪, નાગકેસર તોલા ૪, ઇલાયચી તોલા ૪ ભાર, એ સર્વ (ઓસડો આરીક ખાંડી નાખવાં પછી એ) નો એક રસ કરી અવલેહ (આથો) કરવો. પછી તોલા ૪ ભાર સેજખાય, તો ગુલાબ લાગે. અને (જેટલા રોગોને દૂર કરેછે તે એ કે -) ગોળો, સંઘ્રહણી, પાંડુરોગ, સોજો. વિષ્મજવર, કોઠ, હરસ, અરચિ, રીયો, ત્હરોગ, આ સર્વ રોગ જાય ૩૧. ઇતિ દંતી હરીતકી. અથવા સંખદ્રાવથી પણ ગોળો જાય ૩૨. અથવા

જંભીરી દ્રાવ-મોટી પાકી જંભીરી નંગ ૨૦૦ લઈ તેનો રસ લઈને ધોના ચિકણાં વાસણમાં ભરી રાખે, પછી શેકી હીંગ તોલા ૮. સિંધવખાર તોલા ૪, સુઠં તોલા ૪, કાળાં મરીતોલા ૪. સંચરખાર તોલા ૧૬, અન્નમો તોલા ૪, સરસવ તોલા ૩૬, એ સઘળાં ઓસડોને આસ્રીક ખાંડી પેલા જંભીરીના રસમાં નાખી દિન ૨૧ ઉકરડામાં દાટી મૂકે, પછી તોલા ૪ ભાર રોજ ખાય, તો ગોળો, ફીયો, વિદ્રધિ અષ્ટિલા, વાયુ અને કફના અતિસાર, પસવાડાનાં શુળ, ત્હદય રોગ, બંધકોપ, ઝેર, ફૂંટીનાં શુળ, ઉદરના રોગો, વાયુ અને કફના રોગો, આ સર્વ રોગોને આ દૂર કરેછે ૩૩. ઇતિ જંભીરી દ્રાવઃ આ ઉપાય બાવપ્રકાશમાં લખ્યાછે. અથવા

નાદેઈ ક્ષાર-નદીનો ખાર (ઉસ) કુડાનો ખાર, આકડાનો ખાર, સરગવાનો ખાર, ભોરી ગણીનો ખાર, ચોરીઆનો ખાર; બીલાનો ખાર, ખાખરાનો ખાર, બકાયણનો ખાર, હંધેડીનો

ખાર, કદમનો ખાર, અરડુસાનો ખાર, વરાગડુ મીઠુ, એ સર્વના * ખાર બરાબર લધ એમાં એના અનુમાન માફક શેકી હીંગ નાખી એને ઠંક રાા ગરમ પાણીની સાથે લે, તો ગોળા શુભ, ઉદરના રોગ, આ સર્વ એ દૂર કરે છે, ૩૪. ઇતિ નાદેઈ ક્ષારઃ આ યોગશતકમાં છે.

અથવા વરીઆરી, કાચકીનું મૂળ, તજ, દારૂહળદર, પીપેરો, એનો ઉકાળો કરી આપે અને તલ, ગોળ, સુંઠ, મરી, શેકીહીંગ, ભારંગ, આ સર્વ એસડો ઉકાળામાં નાખી ઉકાળીને આપે, તો રૂધિરનો ગોળા અને અડકાવ રહ્યો હોય તેને આ દૂર કરેછે ૩૫. અથવા જવખાર, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, એને ઉકાળીને પાય, તો રૂધિરનો ગોળા જાય ૩૬.

વંગેશ્વર રસ—અથવા પારો ૧ ભાગ, વંગની બસ્મ ૧ ભાગ, સોધ્યો ગંધક ૪ ભાગ, તાં બેશ્વર ૪ ભાગ, એ સર્વને આકડાના દુધમાં દિન ૨ સુધી ખલ કરે. પછી એનો ગોળા કરી સ રવામાં સૂકી ગજ પૂટમાં પકવવો. પછી એને ઠંડો કરી કાઢીને રતી ૨ પ્રમાણુ ધીની સાથે લે, તો ગોળા, ફિયો, ઉદરના રોગ આ સર્વ દૂર કરે ૩૭. ઇતિ વંગેશ્વર રસ.

માંછલીનું માંસ, સૂકી તરકારી, દાળ, મીઠા ફળો, ગોળાવાળા આટલી વસ્તુઓ ખાય નહીં આ સર્વ સંત્રમાં લખ્યા છે.

ઇતિ ગુદમ રોગની ઇત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય, સંપૂર્ણમ્.

યકૃત, પ્લીહરોગ.

(કલેન્દુ, કાળન્દુ, અને પિત્તાનો રોગ)

યકૃત, પ્લીહ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—યકૃત, પ્લીહ આ બંને શરીરનાં અંગ છે; જમણા પસવાડામાં તો હૃદયની નીચે યકૃત(કાળન્દુ) રહેછે, અને ડાબા પસવાડામાં હૃદયની નીચે પ્લીહ (બરોળ) રહેછે. એને લૌકિકમાં ફિયો અથવા (બરોળની ગાંઠ) પીયો કહે છે. તે એ બંને લોહીથી ઉત્પન્ન થાયછે, અને લોહીને લધ ચાલનારી નસોમાં એનું સુખ્ય ટેકાણું છે.

પ્લીહ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—જે માણસ ગરમ વસ્તુઓ અથવા દહીંને આદિ લધ કફકારી વસ્તુઓ ધણી ખાય તેને રૂધિર અને કફ, આ બંને વધિને મંદ જવર, અને અગ્નિના મંદ પણીને કરેછે, અને કફ પિત્તના જેમાં લક્ષણ હોય તેના શરીરનું બળ જતું રહે-શરીર પીળું પડી જાય તેને ફિયો (બરોળ) કહે છે. આ ફિયો ચાર પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩. રૂધિરનો ૪.

વાયુના ફિયાનાં લક્ષણ—પેટમાં નિત્ય આશરો, ઉદાવર્ત, અને પીડા રહ્યા કરે તો વાયુનો ફિયો જાણીએ ૧.

પિત્તના ફિયાનાં લક્ષણ—તાવ રહે-તરસ બહુ લાગે-દાહ. મોહ થાય-શરીર પીળું થઇ

* ક્ષાર એટલે ખાર કહ્યા છે તે જેને વૃક્ષ (ઝાડ) માં ખાર દેખાય તે વૃક્ષની લત્તા. વેલડીની તથા હરેક જાતની આપધિ, તથા લાકડું. છોડાં, પંચાંગ, અને જે ઉપયોગી હોય તે લધ ને બાળીને સજીવ રાખ કરવી. પછી એ રાખને પાણીમાં પલાળીને વારાફરતી ગરણીથી ગળાવી નિતરાવી સ્વચ્છ પાણી થાય ત્યારે તેને કઢાઇમાં નાખી સુલે ચઢાવવું એટલે પાણી માત્ર બળી જઇને ખાર માત્ર બાકી રહે છે. એવી રીતે સર્વ જાતના ખાર થાય છે.

નય, તો પિત્તનો શિયો નાણીએ ર.

કફના દ્રિયાનાં લક્ષણ-પીડા મંદ હોય-દ્રિયો ભારે અને ગાઢો હોય-શરીર ભારે હોય-બોજનમાં અશ્ચિ હોય-તો કફના દ્રિયાનાં લક્ષણ નાણીએ ૩.

રૂધિરના દ્રિયાનાં લક્ષણ-સર્વ ઇંદ્રીઓ શિતળ થઈ નય-બ્રમ, દાહ, મોહ, એ હોય-શરીરનો રંગ બદલાઈ નય-શરીર ભારે રહે-પેટ લાલ થઈ નય-આ લક્ષણો થાયતો રૂધિરનો ૪ થો નાણીએ ૪. અને ત્રિદોષનો દ્રિયો થાય તો અસાધ્ય નાણીએ ૫. અને આ લક્ષણજ ય કૃત એટલે કાળજના રોગનાં પણ નાણીએ.

દ્રિયાના ઉપાય.

જવખાર ઊંટડીના દૂધની સાથે લે, તો દ્રિયો નય ૧. અથવા સીપની ભસ્મ દહીની સાથે ખાય, તો દ્રિયો નય ૨. અથવા પીપેરો ટંક ૧ા દૂધની સાથે રોજ ખાય, તો શિયો નય ૩. અથવા આકડાના પાનની રાખમાં મીઠું મેળવી દહીના પાણી અથવા નડી છાસની સાથે પીએ, તો દ્રિયો નય ૪. અથવા શેકી હીંગ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, કાષ્ઠ, જવખાર, સિંધવખાર, આ સઘળાં બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાખિએના રસમાં રોજ લે, તો શિયો નય ૫. અથવા ખાખરાના ખારમાં ભીજવેલી પીપેરોને ટંક રાખ રોજ ખાય, તો દ્રિયો, ગોળો નય ૬. અથવા શંખની ભસ્મ માસા ૪ જંભીરીના રસની સાથે ખાય, તો શિયો નય ૭. અથવા ડાખા હાથની ફસ્ત ખોલાવે, તો શિયો નય ૮. અથવા જમણા હાથની ફસ્ત ખોલાવે, તો યકૃત નય ૯. અથવા પાકી કેરીના રસમાં મધ મેળવીને પીએ, તો શિયો નય ૧૦. અથવા અજમો, ચિત્રક, જવખાર, પીપરી મૂળ, દંતી, પીપેરો, એ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાખ નડી છાસની સાથે અથવા દારૂની સાથે રોજ પીએ, તો દ્રિયો નય ૧૧. આ સર્વ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે. અથવા સિંધવખાર ટંક ૫. પાણીમાં ઊકાળી રોજ પીએ, તો દ્રિયો નય ૧૨. આ વૈદ્યરહસ્યમાં છે.

અથવા જવખાર, વાવડીંગ, પીપેરો, કાચકીનું મૂળ, અમલવેત, આ બરાબર લઈ, એથી બમણી હરડેની છાલ લઈ એ સર્વને બારીક વાટી ટંક ૨ ગોળની સાથે પાણીથી લે, તો દ્રિયો નય ૧૩. અથવા પીપેરો, સુંઠ, દંતી, આ સર્વ બરાબર લે, અને એથી બમણી હરડેની છાલ લઈ એ સર્વને બારીક વાટી ગોળની સાથે પાણીથી ખાય, તો દ્રિયો નય ૧૪. અથવા વાવડીંગ, ઇંદ્રવરણુનું મૂળ, સિંધવખાર, ચિત્રક, એ બરાબર લે, અને એથી બમણું દેવદારૂ લે, અને સુંઠ ત્રણ ઘણી લે, અને વાવડીંગ, સાટીનું મૂળ, એ બરાબર લે, અને નસોતર ચોધણું લઈ એને બારીક વાટી ટંક ૧ા ગરમ પાણીની સાથે લે. તો શિયો નય ૧૫. અથવા સરગવાનું મૂળ, સિંધવખાર, ચિત્રક, પીપેરો, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો શિયો નય ૧૬. અથવા ભીલામા, હરડેની છાલ, જીરું, આ સર્વ બરાબર લઈ એને બારીક વાટી એમાં એની બરાબર ગોળ મેળવી ટંક ૫ નિત્ય દિન ૭ સુધી ખાય, તો દ્રિયો નય ૧૭. અથવા લસણ, પીપરી મૂળ, હરડેની છાલ, આ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાખ, ગાયના મૂત્રની સાથે લે, તો દ્રિયો નય ૧૮. એ ચક્રદત્તમાં લખ્યા છે.

અથવા રોહીશનું મૂળ, હરડેની છાલ, સુંઠ, આ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાખ ગાયના

મૂત્રની સાથે લે, તો શિયો અને ઉદરના રોગ, પ્રમેહ, હરસ, કફના રોગ, કોટ, આ સર્વ જાય ૧૯. એ યોગતરંગિણિમાં છે.

તકસંધાન-વરાગડું મીઠું, હળદર, રાધ, આ ત્રણેને તોલા ચાર ચાર ભાર લે, અને તોલા ૪૦૦ ભાર જાડી છાસને ચિકણા વાસણમાં ભરી દિન ૫ સુધી રાખી મૂકે, પછી દિન ૩ તોલા ૨૦ ભાર પીએ, તો શિયો જાય ૨૦. ઇતિ તકસંધાન. આ ભાવપ્રકાશમાં છે.

મહા રોહિતકં ધૂતં-તોલા ૪૦૦ ભાર રોહિષ અને ૪ શેર ખોરડીના મુળને ખાંડીને ૧૬ શેર પાણીમાં એ બંનેને ઉકાળતાં જ્યારે ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી નીતરી લેવું, પછી એ પાણીમાં શેર ૧ ગાયતું ધી નાખે, અને તેમાં બકરીનું દુધ શેર ૪ નાખે, સુંઠ ટંક રા, કાળાં મરી ટંક રા, પીપેરો ટંક રા, ત્રિક્ષ્ણા ટંક રા, શેકેલી હાંગિ ટંક રા, અજમેા ટંક રા, સાટીનું મૂળ ટંક રા, તુલસી ટંક રા, વાવડીંગ ટંક રા, સંચળ ટંક રા, દાડમના દાણા ટંક રા, દેવદાસ ટંક રા, ઇંદ્રવરણનું મૂળ ટંક રા, વાવડીંગ ટંક રા, જવખાર ટંક રા, પુષ્કરમુળ ટંક રા, ખેંણીના ઝાડની છાલ ટંક રા, વજ ટંક રા, ચવક ટંક રા, એ સર્વને બારીક વાટી ધીમાં મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે એ ઓસડો અને દુધમાં બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી રહી જાય ત્યારે તેને ઉતારી નીતારી અમૃત વાસણમાં ભરી મુકે પછી એ ધીમાંથી તોલા ૧૨ ભાર પથ્થની સાથે ખાય, તો શિયા, પ્લીહાદર, કુખનાં શુળ, પસવાડાનાં શુળ, અશ્મિ, અધકોષ, પાંડુરોગ, ઓઝારી, અતિસાર, વિષમજ્વર, એ સર્વ રોગોને દુર કરેછે. ૨૧, ઇતિ મહા રોહિતકં ધૂતં. એ ચક્રદત્તમાં છે

ચિત્રકાઘં ધૂતં-ચિત્રક તોલા ૪૦૦ ભાર લઈ એનો ઉકાળો કરી તેમાં કાંજનું પાણી ૮૦૦ તોલા ભાર, અને દહીંનું જડું પાણી ૧૬૦૦ તોલા ભાર, પીપળી મૂળ તોલા ૪, ચવક તોલા ૪, ચિત્રક તોલા ૪, સુંઠ તોલા ૪, તાલીસપત્ર તોલા ૪, જવખાર તોલા ૪, સિંધવખાર તોલા ૪. બંને જીરું તોલા ૮, બંને હળદર તોલા ૮, કાળાંમરી તોલા ૪ ભાર, એ સર્વને બારીક ખાંડી પેલા ચિત્રકના ઉકાળામાં મેળવવાં. પછી એમાં શેર ૧ ધી નાખીને ઉકાળતાં જ્યારે અંદરનું પાણી વગેરે સર્વ બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એને ઉતારી ગાળી ને ચોખ્ખા અમૃત વાસણમાં ભરી મુકવું. પછી એનું સેવન કરે, તો શિયા, ગોળા, ઉદરના રોગ, આફરો, પાંડુરોગ, અશ્મિ, વિષમજ્વર, પેડુનાં શુળ, સોજો, મંદાશ્મિ, એ સઘળા રોગો ને આ ધી દુર કરી બળને વધારે છે ૨૨. ઇતિ ચિત્રકાઘં ધૂતં. આત્રંદમાં લખ્યું છે.

અને જે ક્ષીયાના ઉપાય છે તેજ યકૃતના પણ જાણવા. અથવા જવખાર, વાવડીંગ, પીપરો કાચકીનું મુળ, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો યકૃત ક્ષીયો એ બંને જાય. ૨૩.

ઇતિ શિયો, યકૃત રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ અને ઉપાય સંપૂર્ણ.

હૃદ્રોગ.

(દીલ, અંતઃકરણનો રોગ)

હૃદ્રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ધણી ગરમ અને ખાટી; ધણી ભારે, ધણી તીખી, ધણી તુરી એ વસ્તુઓના ખાવાથી-ધણી મેહેનતના કરવાથી-ભારે ચોટના લાગવાથી-ધણી ધાડુ કુટવાથી-તથા ધણી ચિન્તા કરવાથી-ધણી મળ મૂલના રોકવાથી, એવું એવું કરવાથી

અંતઃકરણના એટલે હૈયાના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે એ રોગ પાંચ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાત ૪, અને ક્રમિઆનો ૫,

દૃદ્રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ-અન્નનો ખાધેલો રસ જે પ્રથમ હૃદયમાં જાય છે તે રસને વાયુ, પિત્ત, કફ બગાડીને હૃદયમાં ઘણી પીડા કરે છે તેને વૈદ્ય દૃદ્રોગ કહે છે.

વાયુના દૃદ્રોગનાં લક્ષણ-હૈયામાં પીડા ફેલાઈ જાય અને હૈયામાં સોયનાં અણીયાં ભોંકાયા સરખા ખટકા ચાલ્યા જાય. હૈયામાં ડંડુકાથી ફેડી નાખવા સરખું થાય હૈયામાં કરવતની માફક ફરે તથા તેમાં (હૈયામાં) પથ્થર અને કુહાડા જેવી ચોટ લાગે-આ લક્ષણ થાય તો વાયુનો દૃદ્રોગ જાણીએ ૧.

પિત્તના દૃદ્રોગનાં લક્ષણ-તરસ ઘણી લાગે-દાહ થાય-ત્વદ્વ્ય દૂખે-કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળે

• દીલ અથવા અંતઃકરણ છાતીમાં ડાબી બાજુ તરફ એક ફેફસાં વચ્ચે મૂકાયેલું છે. તે ઉપરથી પહોળું અને હેઠળથી સાંકડું કેકના આકાર જેવું છે. તેનો પહોળો છેડો પીઠમાં આવેલાં જન્મણી તરફનાં કાંઠામાં ૩ હાડકાંને લાગેલો છે. તેની ટોચ અથવા તેનો સાંકડો છેડો ૫ મી અંતે ૬ ઈ ડાબી પાંસળીની કૂમળી હાડકીની વચ્ચેની જગ્યામાં છે. અને તે ડાબી ચુંચી અથવા ધાધની ૧૧ા ધૈય નીચે ધબકતો જણાય છે. દીલની આગલી બાજુ ગોળ છે. અને તે સીનાનાં હાડકાં પાછળ છે-જેની પાછલી બાજુ છાતી તથા પેટ વચ્ચેના પડદા સાથે લાગેલી છે.

દીલ માંસના લોચાનું બનેલું છે તે આશરે ૫ ધૈય લાંબુ ઉપલે છે-તેથી ૩૧ ધૈય પોહોળું, અને ૨૧ ધૈય જડુ છે. તેનું કદ સાધારણ રીતે બોલીએ તો હાથની મૂઠી જેવડું છે. મરદનું દીલ આસરે ૧૧૧ શેરનું, અને સ્ત્રીનું ૧૧૧ શેરનું થાય છે. તે અંદરથી પોલું છે. અને તેના અંદરના ખાડાની વચ્ચેમાં એક પડદો આવવાથી તેના બે ભાગ થયેલા છે, જે દીલનાં જન્મણ તથા ડાબા એરડા” ને નામ આપવાય છે. દર એક એરડાના બન્ને વિભાગ થાય છે, જેથી દીલના ખાડામાં બરાબર બે ધૈય છે. તે ૪ નાહના એરડા હોય છે. જન્મણી બાજુના એરડામાં કાળું લોહી, અને ડાબી બાજુના એરડામાં રાતું લોહી રહે છે. ચારે એરડા એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે, અને તેઓનાં નાકાંની વચ્ચે નાહના આરણું જેવાં ઢાંકણું હોય છે, જે ખુલ્લાં હોય છે ત્યારે એક એરડામાંથી બીજા એરડામાં લોહીને જવાને રસ્તો મળે છે. પણ તે બંધ થાય છે ત્યારે એવાં તે ચપટ બેસે છે કે એક એરડામાંથી આગળ ગયેલું લોહી તેમાં પાછું આવી શકતું નથી-દરેક એરડામાં આશરે પાંચ તોલા લોહી માય છે, દીલનું કામ લોહી સઘળી જગા ઉપર પહોંચાડવાનું છે તેનાં માંસના લોચા તંગ દીલા થાય છે, અને તેથી તેના એરડા માંહેલું લોહી બહાર નસોમાં જાય છે. જેમ એક બંધાને ડાખ્યાથી તેની મુંઠ અથવા ચાંમડાની નળીમાં પાણી જોરથી જાય છે. તેમ દીલના માંસ તાં સંકોચાવાથી તેનાં અંદરનું લોહી ધમનીમાં જોરથી દોડે છે અને તેથી શરીરના દરેક દૂરના ભાગમાં પણ ફરી વળે છે. દીલનો ડાબો એરડો સંકોચાતી વેળા એટલું જોર રાખે છે કે તેના મોં આગળ લણ રતલનું વજન હોય તો તે ઊંચકી શકે, એવું અજબાયશ ઉપરથી શાખીત થયું છે. દીલના તંગ દીલા થવાથી તેની ટોચ છાતીની સાથે જરા અથડાય છે, અને તેથી દીલનો “ધબકારો” છાતીની ડાબી તરફ માલમ પડે છે. એક મિનિટ એટલે ૨૧૧ પળમાં સરાસરી ગણતાં ૭૨ વખત દીલ સંકોચ થાય છે.

દીલની આસપાસ એક મજબુત જડો સફેત પડદો ફરી વળેલો છે, તેને દીલનો “બહારનો પડદો” કહે છે; તે એક બંધિઆર કાચળીની માફક છે. અને દીલ સાથે ચોટી ગયેલો નથી પણ તેનાથી જુદો રહેલો છે. અને તેમાં પાણી જેવો રસ પેદા થાય છે જેથી દીલને હાલતી વેળા કસો ધસારો લાગતો નથી દીલના એરડાની અંદર એક નાજુક પડદાનું અસ્તર છે જેને “દીલનો અંદરનો પડદો” કહે છે.

જે અન્ન વગેરે ખાધું હોય તેનો જઠરાગ્નિમાં રસ થઈ સ્વચ્છ લોહી થવા હૃદયમાં જાય છે પછી ત્યાંથી એ સ્વચ્છ લોહી શરીરમાં ફરે છે. માટે જે કુપથ્યથી બોજન કર્યું હોય તો ત્યાં રોગ થાય છે. ભા. ૬.

મુઠ્ઠા આવે-શરીર શીતળ થઇ જાય-પસીનો આવે-મોઢું સૂકાઇ જાય-આ લક્ષણ જેમાં હોય તે ને પિપ્પને હૃદ્રોગ જાણીએ ૧.

કફના હૃદ્રોગનાં લક્ષણ-હૈયું ભારે રહે-મોઢામાંથી કફ ધણો નીકળે-ભોજનમાંથી રચિ જ તી રહે-શરીર સજ્જડ જેવું થઈ જાય-મોઢું મીઠું રહે-મંદાગ્નિ હોય-લઘ્વમાં કફ જામી જાય. આ લક્ષણ હોય, તો કફનો હૃદ્રોગ જાણીએ ૩.

અને આ સર્વ લક્ષણ વાયુ પિત્ત, કફના હૃદ્રોગના) એકઠાં મળેલાં હોય ત્યારે જાણવું કે સન્નિપાતનો હૃદ્રોગ છે ૪.

કૃમિયાના હૃદ્રોગનાં લક્ષણ-આંતરડામાં કૃમિયા હોય, પછી કુપથ્યના કરનારા માણસ તલ, દુધ, ગોળને આદિ લઇ ગળી વસ્તુઓ ખાય ત્યારે તેને મર્મસ્થાનોમાં પીડા થાય-હૈયું દુખે, હૈયું સિડાઇ જાય ત્યારે તેનો આત્મા ધણું દુઃખ પામે. આ જેમાં લક્ષણ હોય-અને મનમાં અકળામણ થાય-થુંકે ધણું-હૈયામાં ઘુળ ચાલે-ભોજનમાં અરચિ થાય-આંખો કાળી પડી જાય-શરીર સૂકાઈ જાય. આ કૃમિયાના હૃદ્રોગનાં લક્ષણ જાણવાં ૫.

હૃદ્રોગના અસાધ્ય લક્ષણ-સર્વ ઇન્દ્રિયોનું યાન જતું રહે-શરીરમાં પીડા થાય-ફેર આવે-શરીર સૂકાઈ જાય.

હૃદ્રોગના ઉપાય.

બહેડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ ટંક રાા, રોજ દુધની સાથે અથવા ધીની સાથે, અથવા ગોળના પાણીની સાથે પીએ, તો હૃદ્રોગ જીર્ણવર, રક્તપિત્ત, એને દુર કરે ૧-અથવા હરડેની છાલ, વજ, રાસણા, પીપેરો, સુંઠ, કચુરો, પુષ્કરમુળ. આ સર્વ બરાબર લઇ બારીક વાટી ટંક રાા પાણીની સાથે લે, તો હૃદ્રોગ જાય ૨-અથવા હરણનાં શીંગડાનો પુટ પાક કરીને ગાયના ધીની સાથે ખાય, તો હૃદ્રોગ, શ્વા, માત્રને દુર કરે છે ૩. ઈતિ હરણના સીંગડાનો પુટ પાક

અથવા ખરેંટી, ગંગેરણીની છાલ, કાહુ વૃક્ષની છાલ, જેઠીમધ, આ ઓસડો બરાબર લઇ બારીક વાટી કંઠ રાા નો ઉકાળો કરી રોજ લે. તો હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, એ સર્વને આ દુર કરે છે ૪-આ સર્વ બાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા કોષ્ઠ, વાવડીંગ, એને બારીક વાટી ટંક રાા ગાયના મુત્રની સાથે લે, તો હૃદયના કૃમિ યા ગરી પડે અને હૃદ્રોગ જાય ૫. અથવા ગંગેરણી (ગાંગેરી) નું મુળ, અને કાહુ વૃક્ષની છાલ, પુષ્કર મુળ, એને બારીક વાટી ટંક રાા દૂધની સાથે, અથવા મધની સાથે રોજ લે. તો હૃદ્રોગ, સ્વાસ, કાસ, ઓકારી એને દુર કરે છે ૬. અથવા હરીતક્યાદિ ચુર્ણ-હરડેની છાલ, વજ, રાસણા, પીપેરો, સુંઠ, કચુરો, પુષ્કરમુળ, એનું ચુર્ણ કરી લે, તો હૃદ્રોગ જાય ૭. ઈતિ હરીતક્યાદિ. ચૂર્ણ,

અથવા દશમુળના ઉકાળામાં એરંડીનું તેલ અને સાંભરો લુણ નાખીને પીએ, તો હૃદ્રોગ જાય ૮. અથવા પુષ્કરમુળ, સુંઠ, કચુરો, હરડેની છાલ, જવખાર, આ સર્વ બરાબર લઇ એનો ઉકાળો કરી એમાં ધી નાખી પીએ, તો વાયુનો હૃદ્રોગ જાય ૯. આ સર્વ વૈધરહસ્યમાં છે.

અથવા શેકી હીંગ વજ, વાવડીંગ, સુંઠ, પીપેરો, હરડેની છાલ, ચિત્રક, જવખાર, સંચળ, પુષ્કરમુળ, આ સર્વ બરાબર લઇ બારીક વાટી ટંક રાા ગરમ પાણીની સાથે લે, તો હૃદ્રોગ

નય ૧૦. એ જોગ રત્નાવળીમાં છે.

અથવા પુષ્કરમુળને બારીક વાટી ટંક રા મધની સાથે લે, તો હૃદ્રોગ, સ્વાસ, કાસ, રાજ રોગ, હિયકા એ રોગોને આ દૂર કરે છે ૧૧.

અથવા શેકી હોંગ, મુંઠ, ચિત્રક, કોષ્ઠ, જવખાર, હરડેની છાલ, વજ, વાવડીંગ, સંચળખાર, પારો, પુષ્કરમુળ, આ સત્રંગાં બરાબર લખ બારીકવાટી ટંક ૧, પાણીની સાથે લે, તો હૃદ્રોગ, અજીર્ણ, વિશ્વચિકા. આ સર્વને દૂર કરે છે ૧૨. આ રસપ્રદીપમાં છે.

ધૃતિહૃદ્રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણમ્.

ધૃતિશ્રીમન્મહારાજધિરાજ મહારાજ રાજરાજેન્દ્ર શ્રી સવાધ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે ઊદાવર્ત, અનાહ એટલે આદરો, ગુદમ એટલે ગોળો, ચક્રત, પ્લીહ, હૃદ્રોગ, આ સર્વ રોગોના બેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઊપાય નિરૂપણ નામ એકાદશ સ્તરંગઃ સંપૂર્ણમ્ ૧૧.

તરંગ ૧૧ મું સમાપ્ત.

તરંગ ૧૨ મું.

મૂત્રકૃછ રોગ.

મૂત્રકૃછ રોગની ઉત્પત્તિ-ખેદના કરવાથી-તીખી વસ્તુઓના ખાવાથી-લુખાં અન્નના ખાવાથી-દારના પીવાથી-નાયવાથી-દૂષ્ટ ઘોડા પર ખેસવાથી- નદીના જીવનું માંસ ખાવાથી- ભોજન ઉપર ભોજન કરવાથી-અજીરણથી-એ કારણોથી માણસને મૂત્રકૃછ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૮ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, ચોટલાગવાનો ૫, ઝાડો રોકવાનો ૬, શુક્રના રોકવાને ૭, પથરીનો ૮.

મૂત્રકૃછ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ-કોપને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત, કફ, એ પોતપોતાનાં જ કારણથી પેડુમાં પ્રાપ્ત થઈ મુત્રના માર્ગમાં ઘણી પીડા કરીને વડા કષ્ઠથી ચીસ પાડી પરા-જે મુતરે છે અને મુત્ર બંધ થતાંમાં તો કમ અને મુતરતાંમાં અધિક પીડા થાય તેને મુત્રકૃછ કહે છે,

વાયુનાં મુત્ર કૃછનાં લક્ષણ-જાંઘો અને પેડુની સંધિમાં તથા પેડુ અને ઇંદ્રીમાં પીડા ધણી થાય અને થોડુંથોડું વારંવાર મુતરે. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને વાયુનો મૂત્રકૃછ જાણીએ. પિત્તના મુત્રકૃછનાં લક્ષણ-પીળું, લાલ, અને ઘણું ગરમ મુત્ર ઘણા કષ્ઠથી ચીસ પાડીને મુતરે તેને પિત્તનો મુત્રકૃછ જાણીએ ૨.

કફના મુત્રકૃછનાં લક્ષણ-પેડુ અને લીંગ, એ બંને બારે થાય, અને એ બંનેમાં સોજો હોય, અને મુત્રમાં ફીણ આવે, તથા મુત્ર કષ્ઠથી ઉતરે. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને કફનો મુત્રકૃછ કહીએ ૩.

અને એ ત્રણે-(પ્રકારના મુત્રકૃછનાં) લક્ષણોં એકઠાં હોય, તો તેને સન્નિપાતનો મુત્રકૃછ ક

હીએ ૪.

ચોટ લાગવાના મુત્રકૃષ્ણનાં લક્ષણ મુત્રને લઈ ચાલનારી નસોમાં ઢાઈ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી મુત્ર રોકાઈ જાય, અને વાયુના મુત્રકૃષ્ણનાં સર્વ લક્ષણો આ મુત્રકૃષ્ણનાં લક્ષણમાં મળે, તો માણસ મરી જાય ૫.

ઝાડો રોકવાના મુત્રકૃષ્ણનાં લક્ષણ-જે પુરુષ ઝાડાના વેગને રોકે તેને વાયુ કૂપિત થઈને પેડુ અને પેટમાં આક્રો કરે, અને તે જગાએ પીડા ધણી કરે, મુત્ર ધણા કટતી ઊતરે. એ લક્ષણ જેને થાય તેને ઝાડાના રોકવાનો મુત્રકૃષ્ણ કહીએ ૬.

વિર્યના રોકવાના મુત્રકૃષ્ણનાં લક્ષણ-શુક્ર એટલે વિર્યના રોકવાથી મુત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય, તો પુરુષને પેડુ અને ઇન્દ્રીમાં શુભ ચાલી વિર્ય સહિત વડા કટતી મુત્ર ઊતરે, તો તેને શકના રોકવાનો મુત્રકૃષ્ણ કહીએ ૭.

પથરીના મુત્રકૃષ્ણનાં લક્ષણ-પથરી અને શર્કરા એટલે રેત એ બંને આંડમાં રહેછે. એ બંનેથી મુત્રકૃષ્ણ થાય છે. એ પથરી પિત્તે કરીને પચી, વાયુએ કરીને શુક્રી, કફથી રહિત, પથરીનું ૩૫ ઘઈ નીકળી મુત્રને રોકે છે ૮.

શર્કના ઉપદ્રવ-હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કાંપે, કુખમાં શુભ ચાલે, મંદાગ્નિ અને મુછા થાય. એ લક્ષણ થાય, તો માણસ મરી જાય ૯.

મુત્રકૃષ્ણના ઉપાય.

ગોક્ષુરાદિ કવાચ-ગોખર, ગરમાળાનો ગોળ, ડાભનું મુળ, કાશનું મુળ, જવાસો, આમળાં, પાષાણુ ભેદ, હરડેની છાલ, આ સર્વ બરાબર લઈ જો ખાંડીને ટંક રાના ઉકાળો કરી મધ મેળવી રોજ લે, તો મુત્રકૃષ્ણ અને પથરીનો અસાધ્ય પણુ રોગ જાય ૧. ઇતિ ગોક્ષુરાદિ કવાચ

અથવા ઇલાયતી, પાષાણુભેદ, શિલાજીત, પીપેરો, ગોખર, તેવરસીનાં બીજ, સિંધવખાર, કેસર, આ મર્વ એસડા બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રા ચોખાના ધોવરામણુની સાથે, અથવા જુના ગોળના પાણીની સાથે પ્રતિદિન લે, તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૨. અથવા દૂધમાં જુનો ગોળ, અથવા શાકર નાખી જરા ગરમ કરી પીયે, તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૩.

ચોટ લાગવાના મુત્રકૃષ્ણના ઉપાય-આમળાંના રસમાં મધ મેળવી પીએ, અથવા શેરડીના સાંઠાના રસમાં મધ નાખીને પીએ, તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૪.

ઝાડો રોકવાથી થએલા મુત્રકૃષ્ણના ઉપાય-ગોખરનો ઉકાળો કરી મધ અને જવખાર મેળવી પીએ તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૫. અથવા ત્રિશળા ટંક ૫, બોરડીના મુળની છાલ ટંક ૫, એ બંનેને રાતે પલાળી સવારે નેજ પાણીમાં વાટી સિંધવખાર નાખી પીએ તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૬. અથવા જવખાર માસા ૫, શાકર માસા ૫, એને વાટી પાણીની સાથે લે, તો મુત્રકૃષ્ણ નિશ્ચય જાય ૭. અથવા કાળી દ્રાક્ષ ટંક ૫, શાકર ટંક ૧૦, દહીંનું પાણી ટંક ૧૦, આ ત્રણેને મેળવી પીએ તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૮. અથવા ગોખરનો મુળ સમેત ઉકાળો કરી મધ શાકર નાખી પીએ તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૯. આ સધળા ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા ગજો સુઠ આમળાં આસન ગોખર, આ સર્વ બરાબર લઈ એને જ્યારે ખાંડીને ટંક રા ને પ્રતિદિન ઉકાળો કરી પીએ, તો મુત્રકૃષ્ણ જાય ૧૦. અથવા પાકા લીંબુનો રસ ચાપના કાચા દૂધમાં નાખી પ્રતિદિન મરજીયાં આવે એટલુ પીએ તો સ્ત્રીની યોનીના દોષ

થી ઉપજ્યા ને રોગ તે, અને દાહ, પ્રમેહ, મુત્રકૃછ, એને દૂર કરે છે ૧૧. અથવા હરડાની છાલ, ગોખર, ગરમાળાનો ગોળ, પાપાણુબેદ, ધમાસો, અરકુસો, આ સર્વ બરાબર લેઈ જ્યા રે ખાંડી ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી મધ નાખી પ્રતીદિન પીએ, તો દાહ સંયુક્ત મુત્ર-કૃછ, બંધ કોષ, એને દૂર કરે છે ૧૨ ઇતિ હરિતક્યાદિ ક્વાથ.

કબ્ધી રૂધીર મુતરતો હોય તેના ઉપાય-ડાભનું મુળ, કાશનું મુળ, દરોનું મુળ, સ-રકંઠનું મુળ, શેરડીનું મૂળ એનો ઉકાળો કરી આપે.તો રૂધીર મુતરતો સારો થાય ૧૩. ઇતિ તૂળપંચકં.

અથવા પાકા કોહેળાના રસમાં સાકર મેળવી પીએ, તો મુત્રકૃછ જાય ૧૪. ઇતિ કૂખ્માંડ રસ.

અથવા ભોરીંગણીના રસમાં મધ નાખી પીએ, તો મુત્રકૃછ જાય ૧૫.

ગોક્ષુરાદિ ગુગળ-૧૧૨ તોલા બાર ગોખર ને આઠ ઘણા પાણીમાં ઉકાળતાં બીઅ ક ડુંડું રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી એમાં ગુગળ તોલા ૨૮ બાર નાખી ફરી પકવતાં એમાં સુંઠ તોલા ૪, કાળાં મરી તોલા ૪, પીપેરા તોલા ૪, હરડેની છાલ તોલા ૪, બેહેડાંની છાલ તોલા ૪, આમળાં તોલા ૪, નાગરભોયો તોલા ૪, એ સર્વને બારીક વાટી ગુગળમાં નાખ્યા ૫ છી એનો એક જીવ કરી માસા ૫ પ્રતિદિન પાણીની સાથે લે, તો મુત્રકૃછ, મુત્રધાત, પ્રમેહ પ્રદર, વાતરક્ત, ધાતુના દોષ, આ સધળા રોગોને એ દૂર કરે છે ૧૬. ઇતિ ગોક્ષુરાદિ ગૂગલં

જવખાર તક્રયોગ-૭૩ તોલા ૪, ગોળ તોલા ૪ બાર, રોજ ખાય તો મુત્રકૃછ જાય ૧૭. અથવા જવખાર ટંક રાખ, ગાયની છાસની સાથે પીએ, તો મુત્રકૃછ, પથરી એ બંને રોગો જાય ૧૮. ઇતિ જવખાર તક્રયોગઃ અથવા

લઘુલોકેશ્વર રસ-પારો ૧ ભાગ, સોધ્યો ગંધક ૪ ભાગ, એ બંનેની કાળળી કર્યા પછી એ કાળળીને મોટી કોડીમાં ભરી, અને શેકેલા ટંકણખારને પાણીમાં વાટી કોડીને મોઢે લ ગાવે, પછી એ કોડીને ફૂલડામાં સુકી ગળ પુટમાં ટુંકીદે. અને એ સ્વાંગ શીતળ થયા પછી એ કોડીને ફૂલડામાંથી કાઢી બારીક વાટી રતી ૪ બાર લઈ તેમાં મરી ૨૧ બારીક વાટી મેળવી ધીની સાથે ખાય, તો મુત્રકૃછ જાય ૧૯. ઇતિ લઘૂ લોકેશ્વર રસઃ આ સવ ઉપાય બ વ પ્રકાશમાં અને વૈદ્ય રહસ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા નિરૂહ પીચકારી, અથા ઉત્તર પીચકારીના કરવાથી મુત્રકૃછ જાય ૨૦. અથવા સ તાવરિ, કાસનું મુળ, ડાભનું મુળ, ગોખર, વિદારી કંદ, સાલરીનું મુળ, કેસોરા, એનો ઉકાળો કરી મધ શાકર મેળવી પીએ, તો મુત્રકૃછ જાય ૨૧. આ ચક્રદત્તમાં લખ્યા છે.

* મુત્રકૃછ રોગ (બહુધા) ઘણું કરીને માણસોને અનેક કારણોથી થાય છે. પરંતુ પથરી ના રોગનો મુત્રકૃછ કંઈ જ છે, અને પથરીનો મુખ્ય ઉપાય તો નસ્તર છે. અને એ નસ્તર વિદ્યા અંગરેજ હકુમત વાળા દાકતર લોક અને કોઈ કોઈ દેશી શસ્ત્રવિદ્યામાં ફૂલણ હોય તે પણ જાણે છે. મુખ્યમાં દાકતર બાહ દાજ મોટા વિદ્વાન પૂરણ હતો. તે હાલ બે ત્રણ વરસથી મરી ગયો છે. ને મોટી મોટી પથરી ચીરીને કાઢતો હતો. માટે તે પુરણની પ્રસંસા વિદ્વાન દાકતર અને વૈદ્ય કરે છે. તેણે ધાતકી રોગથી બહુ માણસોને જીવાડ્યાં હતાં.

અથવા તેવરસીનાં બીજ, મહુડાં, દારહળદર, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો પિત્તને મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૨. અથવા કેળાના રસમાં ગાયતું મૂત્ર નાખી પીએ, તો કફનો મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૩. અથવા ઇલાયચીને બારીક વાટી પાણીની સાથે લે. તો કફનો મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૪. અથવા પરવાળાનું ચુર્ણ ટંક ૧૧ એખાના ધોવરામણમાં પીએ, તો કફનો મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૫. અથવા ગોખરું સુઈ, એનો ઉકાળો કરી લે, તો કફનો મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૬. આ વૃંદમાં છે.

અથવા મોટી રીંગણી, પાઠ, જોડીમધ, મહુડાં, ઇંદ્રજવ, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો સનિષાતનો મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૭.

ધાતુના રોકવાના મૂત્રકૃષ્ણના ઉપાય-શિલાજીત મધમાં મેળવીને ખાય, તો શુક્રના રોકવાનો મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૮. એ ચક્રદત્તમાં છે.

અથવા ઉત્તમ સ્ત્રી સાથે સંગ કરે. તો આ મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૨૯. અથવા ખરેટીના મૂળનો ઉકાળો કરી પીએ, તો સંપુર્ણ મૂત્રકૃષ્ણ જાય ૩૦.

ગોક્ષુરાવ લેહુ-ગોખરનો પંચાંગ ૪૦૦ તોલા ભાર લઈ તેને ખાંડી આઠ ઘણા પાણીમાં ઉકાળતાં બ્યારે બાકી ચતુર્થાંસ રહે ત્યારે તેને ગાળી લેવું, પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા ભાર શાકરની અવલેહ (આપા) સરખી આસણી કરે, પછી તેમાં (નાંખવાનાં ઓસડો એ કે-) સુઈ તોલા ૮, પીપરો તોલા ૮, ઇલાયચી તોલા ૮, જવખાર તોલા ૮, કેશર તોલા ૮, કાહુ વૃક્ષની છાલ તોલા ૮, તેવરસીનાં બીજ તોલા ૮, વંશલોચન તોલા ૩૨ ભાર, એ સઘળાં ઓસડોને બારીક વાટી એ આસણીમાં નાખવાં. પછી તોલા ૪ ભાર પ્રતિદિન ખાય, તો મૂત્રકૃષ્ણ, દાહ, બંધકાષ, પથરી, રૂધિરનું મૂતરવું, મધુપ્રમેહ, એ સર્વને દુર કરે છે ૩૧. ઇતિ ગોક્ષુરાવલેહઃ આ સઘળા ઉપાય સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યા છે.

ઈતિ મૂત્રકૃષ્ણ રોગની ઉત્પત્તિ, *લક્ષણ. ઉપાય, સંપુર્ણમ્.

મુત્રાધાત રોગ.

મુત્રાધાતનું સ્વરૂપ-માણસ મૂત્રકૃષ્ણ અને મુત્રાધાતમાં (શોભેદ હશે એવી) આશંકા કરે છે માટે તેનો ભેદ લખીએ છીએ- મુત્રકૃષ્ણમાં મૂતરતાં કષ્ટ તો ધણું, અને મૂત્રનો અવરોધ થોડો; અને મુત્રાધાતમાં મૂત્રનો રોધ તો ધણો પરંતુ મૂતરતાં પીડા થોડી થાય છે. એટલે એનો ભેદ છે. (બાકીના સર્વ પ્રકાર એક સરખા છે)

મુત્રાધાતની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-કૂપથ્યે કરીને કાપને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત, કફ, તેણે કરીને મુત્રાધાત થાય છે. તે મુત્રાધાત રોગ ૧૩ પ્રકારનો છે. વાત કુંડલિકા ૧, અષ્ટીલા ૨, વાતવસ્તિ ૩, મૂલાતીત ૪, મૂલજઠર ૫, મૂત્રાત્સંગ ૬, મૂલક્ષય ૭, મૂલમંથિ ૮, મૂલશુક્ર ૯, ઉષ્ણ

* મૂલનું બંધ થવું એ ઘણો કઠણ રોગ છે. એ વાસ્તે આપણે પ્રકાર તો બહુ છે પરંતુ લોકમાં આ ચાલતા વખતના વિદ્વાન છે તે, એ રોગ વાસ્તે, એક જાતની મૂલ ખાલી કરવાની નળી થાય છે તેણે કરીને મૂલનો ખુલાશો કરે છે. તે એ નળી અગ્રેજી વિદ્વાન લોક ધણી રાખે છે. એ નળી ઇલાના માર્ગે મૂલના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે કે તરતજ નળામાં થઈ મૂલ જોડાઈ હોય તેટલું વેગથી ધાર ચાલી ખાલી થઈ જાય છે. પછી અનેક ઉપાય લાગી શકે છે. એ ચ મહારીક નળી છે. તેથી પેટનો ખુલાશો થાય છે અને તત્કાળ રોગીને આરામ થાય છે માટે વિદ્વાન વૈદ્ય લોકે પણ રાખવી જોઈએ. એ નળી શહેરમાં મોટા અગ્રેજી દવા વેચનારની દુકાને એક એ રૂપીએ મળે છે.

વાત ૧૦, મૂત્રસાદ ૧૧, વિડવિધાત ૧૨, વસ્તિકુંડલિકા ૧૩.

વાતકુંડલિકાનાં લક્ષણ—લુખી વસ્તુઓના ખાવાથી-મળમૂત્ર અને શુક્રના ધારણથી વાયુ પેદુમાં જઈને પીડા કરે, અને મૂત્રની નસોમાં જઈ વિચરે તથા કોષિત થઈ જાય ત્યારે કફ મૂત્રના ઊદ્રને રોકે ત્યારે ઈંદ્રીના મૂખમાં વાયુ કુંડલને આકારે થઈ ત્યાંજ રહે ત્યારે પુરૂષ થોડું થોડું મૂત્રે, અને મૂત્રરતાં પીડા ધણી થાય. આ લક્ષણ થાય તેને વાતકુંડલિકા રોગ કહે છે. આ અસાધ્ય છે. એ રોગ વાળા પૂરૂષ મરી જાય ૧.

અષ્ટીલાનાં લક્ષણ—પેદુમાં આક્રમે થાય-ગુદાનો પવન આવે નહીં-ગુદામાં પવનની ગાંઠ પથ્થર જેવી થઈ જાય-એ સ્થાનમાં પીડા ધણી થાય અને એ પવન મળ મૂત્રને રોકી દે, એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને અષ્ટીલા રોગ કહે છે ૨.

વાતવસ્તિનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ મૂત્રના વેગને રોકે તેને પવન પેદુમાં જઈને મૂત્રની નસોના મૂખને રોકી ઈર્ષ મૂત્ર ઉતરવા દે નહીં પેદુ અને કુખમાં પીડા કરે તેને વાતવસ્તિ રોગ કહે છે. આ રોગ કષ્ટકારી છે ૩.

મુત્રાતીત રોગનાં લક્ષણ—મૂત્રને ધણી વાર રોકે, અને વેગ પ્રમાણે મૂત્ર નહીં ત્યારે પુરૂષને મૂત્રમંદ ઉતરે, તેને મૂત્રાતીત કહે છે ૪.

મુત્રજ્વર રોગનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ મૂત્રના વેગને રોકે તેની ગુદાનો અપાન વાયુ પેટમાં પવનને ભરીને દુઃટીની નીચે આક્રમણ કરીને ધણી પીડા કરે તેને મૂત્રજ્વર રોગ કહે છે ૫.

મુત્રોત્સર્ગનાં લક્ષણ—પેદુ અથવા લિંગની નસોમાં આવ્યું જે મૂત્ર તેને મૂત્ર નહીં ત્યારે તે પૂરૂષને મૂત્રને રસ્તે પીડા સહિત અથવા વિના પીડા થોડું થોડું રૂધિર ઉતરે તેને મૂત્રોત્સર્ગ રોગ કહે છે ૬.

મુત્રક્ષયનાં લક્ષણ—જે માણસનું એકે કરીને શરીર લુખુ પડી જાય તેના પેડામાં રહેતા જે વાયુ, પિત્ત, કફ, આ પીડા અને દાહ સહિત મૂત્રનો નાશ કરે છે તેને મૂત્રક્ષય રોગ કહે છે ૭.

મુત્રગ્રંથિ રોગનાં લક્ષણ—પેદુની વચમાં ગોળ અને સ્થિર તથા નાની આમળા પ્રમાણે અત્યંત વાયુની ગાંઠ અકસ્માત ઉપજી આવે તેને મૂત્રગ્રંથિ કહે છે ૮.

મુત્રશુક્ર રોગનાં લક્ષણ—મૂત્રનો વેગ લાગી રહ્યા હોય અને મૈથુન કરવાને સ્ત્રીની પાસે જાય ત્યારે તેનો વાયુ શુક્રને સ્થાનથી બ્રહ્મ કરે છે, મૂત્રની પહેલાં અથવા મૂત્રની પછી અડાયા છાણાંની રાખના પાણી સરખું ગરે તેને મૂત્રશુક્ર રોગ કહે છે ૯.

ઉષ્ણવાત રોગનાં લક્ષણ—સ્ત્રીના સગથી-એકથી-તડકામાં રહેવાથી પૂરૂષના પેદુમાં રહેતા જે વાયુ, પિત્ત, તે પેદુ, ઈંદ્રી, ગુદાને દગ્ધ કરે છે ત્યારે હળદરના જેવો પેશાબ ઉતરે અથવા લોહી સહિત વડા કષ્ઠથી મૂત્ર ઉતરે તેને ઉષ્ણવાત કહે છે ૧૦.

મુત્રસાદ રોગનાં લક્ષણ—પૂરૂષને કુપચ્ચે કરીને પેદુમાં રહેતો જે વાયુ તે પિત્ત અને કફને બગાડે છે ત્યારે તેને મૂત્ર અત્યંત કષ્ઠથી પીળું અથવા લાલ, ઘોળું, અત્યંત જાડું, ગરમ, ગોરું અંદાન સરખું; સંખ સરખું, લોહી જેવું, ચુનાની ખાખ સરખું થોડું ઉતરે. શરીર સૂકાઈ જાય તેને મુત્રસાદ રોગ કહે છે ૧૧.

વિડવિધાત રોગનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ ધણું લુખાં અત્ર ખાય તે દુર્બળ થઈ મળાં સહિત મૂત્રે, અને તેના મતરમાં મળ જેવી ગંધ આવે, અને ધણા કષ્ઠથી મૂત્ર ઉતરે તેને વિડવિધા

ત રોગ જાણીએ ૧૨.

વસ્તિકૂંડલ રોગનાં લક્ષણ-ધણા ઉતાવળા દોડવાથી-લાંધણ કરવાથી-ધણા ખેદથી-પેદુમાં કોઇ પ્રકારની ચોટ લાગવાથી, પેદુમાં ગોળ ગાંઠ પડી જાય ત્યારે તે ઠેકાણે પીડા થઇ એ ગાંઠ મોટી થઇ હાલે નહીં. ગર્ભની માફક રહે, તે ઠેકાણે શૂળ આવે, ફરકે, દાહ અધિક થાય; એ ગાંઠને હાથથી દાખે તો મુત્રનું પુંદ ઉતરે, અને ધણી પીડા થાય ત્યારે મુત્રની ધાર નિકળે, અને શસ્ત્રની ચોટ વાગવા સરખી પીડા થાય, એને વસ્તિકૂંડલ રોગ કહે છે. આ રોગ અસાધ્ય છે, એ રોગવાળો મરી જાય ૧૩.

મુત્રાધાત રોગના ઉપાય.

પોલી સરકઠ(નરસલનું) મૂળ કાસનું મૂળ ડાબનું મૂળ, શેરડીના સાંઠાનું મૂળ, ખરેંટીનું શૂળ, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી ઠંડો કરી પીએ, તો મુત્રાધાત જાય ૧. અથવા કપૂરને પાણીમાં બારીક વાટી ઝીણે લુગડે તેનો લેપ કરી એ લુગડાની દીવેટ કરવી, પછી એ દીવેટને ધંદ્રીમાં મેલે, તો મુત્રાધાત રોગ જાય ૨. અથવા

ધાન્ય ગોક્ષુરા ઘૂત-ધાણા, ગોખર એ બંનેનો ઉકાળો કરી, એ ઉકાળાના રસમાં ધી ૫ કવી ખાય, તો મુત્રાધાત, અને મૂત્રકઃ શુક્રદોષ આ ત્રણે જાય ૩. ધૃતિ ધાન્ય ગોક્ષુરા ઘૂત.

અને જેટલા ઉપાય મૂત્રકઃ અને પથરીના છે તેટલા એ મુત્રાધાતના છે એમ જાણી લેજો ૪. આ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા ધાણા ટંક ૫. તેવરસીનાં બીજ ટંક ૫. એને રાતે પલાળી મુકી પ્રભાતે તેજ પાણીમાં વાટી ગાળી સિંધવખાર ટંક ૧ નાખીને પીએ, તો મુત્રાધાત જાય ૫. અથવા પાટલ વૃક્ષનો ખાર ટંક ૨૦, સંચરખાર ટંક ૧૦. આ બંને દારૂની સાથે પીએ, તો મુત્રાધાત જાય ૬. અથવા દારૂમાં ખાટા દાડમનો રસ, અને ધલાયચી નાખીને પીએ, તો મુત્રાધાત જાય ૭. આ વૃદ્ધમાં લખ્યા છે.

અથવા શિલાજીતનું સેવન કરે, તો ધાતમુત્ર જાય ૮. અથવા કૈયાનાં બીજ ટંક ૫, ખરેંટી ટંક ૧૦, પીપેરો ટંક ૧, તાલીમખાનું ટંક ૧૦, શાકર ટંક ૧૦, કાળીદરાખ ટંક ૧૦, એ ને બારીક વાટી ગરમ દૂધમાં મધ ધી નાખી પીએ, તો શુક્રતા રોકવાનો મુત્રાધાત જાય અને આ પ્રયોગ વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર ઉત્તમ કરનારો છે ૯. આ સર્વે સંગ્રહમાં લખ્યા છે. અથવા

ચિત્રકાંઠ ઘૂત-ચિત્રક ૦૦ શેર, ગૌરીસર ટંક ૫, ખરેંટી ટંક ૧૦, દરાખ ૦) = બે હોળા, ધંદ્રવરણનું મુળ ટંક ૫, પીપેરો ટંક ૫, ત્રિફળા ટંક ૧૦, મહુડાં ટંક ૧૦, મોટાં આમળાં નંગ ૧૦૦ એનો ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળો કરતાં બ્યારે (એને) ઠંડુ બાકી રહી જાય ત્યારે ઉતારીને ગાળીલેવો, એ પછી એ ઉકાળામાં ૪ શેર ધી નાખીને પકવતાં બ્યારે એસડો અને પાણી બગી જાય તે ધી માત્ર આવી રહે ત્યારે ગાળી લેવું; પછી એમાં વંશલોચન ૦) = નાખીને પ્રતિદિન શેર ૦) = ખાય, તો સર્વ પ્રકારના વિર્યના દોષોને દુર કરે છે, અને સ્ત્રી ને ગર્ભ કરે છે. અને મુત્રાધાત, પ્રદરનારોગ, યોનિના દોષ, મુત્રકઃ એ સર્વ રોગોને એ ધી દુર કરે છે ૧૦. ધૃતિ ચિત્રકાંઠ ઘૂત. આ ચરકમાં લખ્યા છે. અથવા

ત્રિફળાના ઉકાળામાં ગોળ, દૂધ નાખીને પીએ, તો મુત્રાધાતનો રોગ જાય ૧૧. અથવા પાટલ, અરલુ, લીમડાની છાત્રા હળદર, જેમ્બર. ખાખરાની છાત્રા, આ સર્વે બરાબર લઇ એનો

ઉકાળો કરીતેમાં ગોળ નાખીને પીએ, તો મૂત્રધાત રોગ જાય ૧૨. અથવા સુંદર ચતુર સ્ત્રીની સાથે મૈથુન કરે, તો મૂત્રધાત જાય ૧૩. આ સર્વ આત્રેયમાં લખ્યા છે. ઇતિ મૂત્રાધાત રોગની જ્ઞાતિ, લક્ષણ, ઉપાય. સંપૂર્ણ.

મુત્રરોગના ઉપાય.

જે ઉપાય મુત્રક્રમ અને મુત્રાધાતના છે તેજ એનાં પણ જાણી લેજો. અને કાંઈક વધારે છે તે લખીએ છીએ—કાકડી (એક જાતનું આરિયું) નાં બીજ, ત્રિફળા, સિંધવખાર, આ સર્વ બ રાખર લઈ ખારીક વાટી ચાળી ટંક ૫ ગરમ પાણીથી સાથે પીએ, તો મુત્રરોગ જાય ૧. અથવા તલનાં દોડવાંને બાળીને ખાર કાઢી એ ખાર ટંક રાઠ્ઠી અને મધની સાથે લે, તો મુત્રરોગ રોગ જાય ૨.

મુત્ર અત્યંત ગરમ ઉતરે તેના ઉપાય.

અંબેરીના મુળને બકરીના દુધમાં વાટીને પીએ, તો આ રોગ જાય ૩. અથવા કમળના મુળને ગાયના મુત્રમાં વાટી તેમાં તલ મેળવી પીએ, તો મુત્ર રોગ જાય ૪. એ આત્રેયમાં લખ્યા છે. ઇતિ મુત્રરોગના ઉપાય સંપૂર્ણ.

પથરી (અસ્મરી)

પથરીના એક-અસ્મરીને લોકમાં પથરી અથવા પાણુવી કહે છે. આ પથરીના રોગ ૪ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, વિર્યના રોકવાનો ૪. એ ચારેમાં જે કફ મળ્યો છે તે જમરૂપ છે.

પથરીની ઉત્પત્તિ—પેડામાં રહેતો જે વાયુ તે પેડુના વિર્ય. મુત્ર, પિત્ત, કફ, એને સુકવી કે મથી પથરીને ઉત્તન કરે છે અહીં આ દ્રષ્ટાંત છે કે—જેમ ગાયના પિતામાં ગોરૂઅંદન વધી જાય છે તેમજ માણસને પથરી પેદા થાય છે.

પથરીનું પૂર્વ રૂપ—પથરીનો રોગ સન્નિપાતથી ઉત્તન થાય છે. પથરી વાળા પુરુષના મુત્રમાં મસ્ત બકરા સરખી ગંધ આવે. પેડુમાં આક્રોશ થાય, પેડુમાં પીડા ધણી થાય, મુતર બહુ કષ્ટથી ઉતરે, તાવ અને બોજનમાં અરુચિ થાય. આ પથરીના પૂર્વ રૂપનાં લક્ષણ છે.

પથરી રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ—હુંટીમાં, મુલની નસોમાં, પેડુમાં, માથામાં પીડા ધણી થાય, મુતરની ધાર બધી એક સરખી પડે નહીં, અને મુત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય—જ્યારે એ પથરી મુત્રના માર્ગથી ખસી જાય ત્યારે તે પુરુષને સુખ થાય—મુત્ર સારી પેઠે પીણું ઉતરે—અને જ્યારે એ કોપને પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે ધણી પીડા સહિત રૂધિર મળેલો પેસાબ ઉતરે.

અધિક વાયુવાળી પથરીનાં લક્ષણ—જેમાં મુતરતી વખત ધણી પીડા થાય. દાંતને આવે

જાતલ નવા કાળા, એનાં ડોડવાં નવાં એ બંને ઔષધિ યરાયર લઈને લોહાની કઢાઈમાં ધણી નિહંજ થાય નહીં એવી રીતે જાતનથી બાળવી. પછી એને ઝોલવીને ઠંડી થાય ત્યારે કઢાઈમાં ખારીક વાટી બીજ વાસણમાં ધણા પાણીમાં પલાળી મસળી ઉપજી પાણી નીતારી લેવું. પછી એ નીતારેલા પાણીને કઢાઈમાં ઉકાળતાં જ્યારે પાણી માત્ર બળી જાય ને કઢાઈને તળીએ ખાર થઈને બાકી રહે ત્યારે તે ખાર કામમાં લેવો.

સુતરતો કંપવા લાગી જાય, સુતરતાં ઇંદ્રીમાં અને દુંદીમાં પીડા ધણી થાય, —સુતરતાં યુએ પાડી ઉઠે અને ઝાડો કરી દે, સુતરતું ટીપું ટીપું ઉતરે. પથરીનો રંગ કાળો હોય, અને પથરીને કાંઠાસા હોય. આ લક્ષણ જેને થાય તેને વાયુની પથરીનો રોગ કહે છે ૧.

કફ પિત્તની પથરીનાં લક્ષણ—પેડુ અમિની સમાન એવું બળેકે જાણે પાકીને પણ થઈ ગયું છે. અને પથરી જઠામના છોડાના સરખી, તથા પીળી, લાલ, ઘોળાશપર, હોય. આ લક્ષણ હોય. તો કફ પિત્તની પથરી જાણીએ ૨.

કફની પથરીનાં લક્ષણ—પેડુમાં પીડા ધણી થાય. અને પેડુ શીતળ, ભારે થાય, અને તેની પથરી ચીકણી, ભીની ભીની તથા સફેદ કુકડાના ઇંડાની બરાબર હોય. જેમાં આ લક્ષણ હોય તેને કફની પથરી જાણવી ૩.

ધાતુના રોકવાથી થએલી પથરીનાં લક્ષણ—જે મોટો માણસ હોય તેને મૈથુન કરવા ની ઇચ્છા થાય, અને તે ધાતુને રોકે ને કાંઈ પ્રકારે જવા દે નહીં તેને ધાતુની પથરી ઉત્પન્ન થાય છે. ઇંદ્રી અને આંડ વચ્ચે આ પવન વિર્યને સુકવી પથરી કરી દે. પછી એ પછરી પેડુમાં પીડા કરે, મૂત્ર મહા કષ્ટથી ઉતરે, આંડ સુજી જાય, તેનું વિર્ય જતું રહે, અને ઇંદ્રીમાં પીડા કરે ત્યારે ઇંદ્રીને રસ્તે ધાતુ નિકળે અથવા તે ઇંદ્રીમાં પીડીત કરે ત્યારે વાયુ એ પથરીના અત્યંત બારીક રેત જેવા ધાતુના ચુરે ચુરા કરી દે ત્યારે તેને સર્કરા કહે છે ૪.

પથરીનાં અસાધ્ય લક્ષણ લખીએ છીએ—શરીર દુર્બળ થઈને તેમાં પીડા થઈ કુખમાં શુળ આવે, અરચિ થાય, શરીર પીળું થઈ જાય. મુત્રાધાત થાય, અને દુંદી તથા આંડ સુજી જાય. મુત્ર રોકાઈ જાય. આ એના ઉપદ્રવ છે.

પથરી રોગના ઉપાય.

સુંઘાદિ ક્વાથ—સુંઘ, અરણી. પાંપાણુમેદ, કોષ, વરણો, ગોખર, એરંડાની છાલ, મર માળાનો ગોળ, આ સર્થ બરાબર લઈ બ્યારે ખાંડીને ટંક પ નો ઉકાળો કરી તેમાં શેકી હોંઘ, જવખાર, સિંધવખાર, આ ત્રણે નાખી પથરી વાળા માણસ, એ ઉકાળાને પીએ, તો તેનો પથરીનો રોગ, અને મૂત્રક્રમ એ બંને જાય. અને એ કોઠાનો વાયુ, હરસ, ઉપદ્રંશ, એને પણ દુર કરે છે. અને એ દીપન પાચન છે. ઇતિ સુંઘાદિ ક્વાથ અથવા

એલાદિ ક્વાથ—ઇલ્લયચી, પીપેરો, મહુડાં, પાંપાણુમેદ, પિત્તપાપડો ગોખર, અરડુસો. એરંડાનું મૂળ, એ સર્થ બરાબર લઈ બ્યારે ખાંડીને તેનો ઉકાળો કરીને તેમાં શિલાજીત નાખી ને પીએ, તો પથરી અને મૂત્રક્રમને દૂર કરે છે ૨. ઇતિ એલાદિ ક્વાથ અથવા

કોહ્લોના રસમાં શેકેલી હોંઘ, જવખાર, નાખીને પીએ, તો પેડુની પીડા અને પથરીના રોગને એ દૂર કરે છે ૩. અથવા વરણાની છાલ, પાંપાણુમેદ, સુંઘ, ગોખર, એનો ઉકાળો કરી જવખાર નાખી પીએ, તો પથરીનો રોગ દૂર કરે છે ૪. અથવા ગોખરનું ચુરું કરી ટંક પ, મધ એળવી થેટીના દુધમાં પીએ. તો પથરીનો રોગ જાય ૫. અથવા વરણાના મુળનો ઉકાળો કરી તેમાં એળ નાખીને પીએ, તો પથરીનો રોગ અને પેડુનાં શૂળને એ દૂર કરે છે ૬. અથવા આદાનો રસ, જવખાર, હરડેની છાલ, મળીયાગર ચંદન, એનો ઉકાળો કરી તેમાં હોંઘ નાખી પીએ, તો પથરી જાય ૭.

વરણાદિ ગોળનો અવસેહ—વરણાની છાલ તોલા ૪૦૦ બાર લઈ તેમાં ચોખણું પાણી

નાખીને ઉકાળતાં જ્યારે ૬ રહી જાય ત્યારે તેમાં ૪૦૦ તોલા ભાર ગોળની ચાસણી કરી ચિ કણા વાસણમાં ભરી તેમાં (નાંખવાના ઓસડો એક) સુક તોલા ૪, કોહોળાનાં બીજ તોલા ૪, બેહોળાની મીંજ તોલા ૪, ચીવની ભાજનાં બીજ તોલા ૪, સરગવાનાં બીજ તોલા ૪, દ રાખ તોલા ૪, ઘણાયચી તોલા ૪, હરડેની છાલ તોલા ૪, અવડીંગ તોલા ૪ ભાર, આ સઘ ણાં ઓસડોનું ચુર્ણુ કરી તેમાં નાખી એક રસ કરી પ્રતિદિન તોલા ૮ ભાર ખાય, તો પથરી નો રોગ જાય ૮. ઇતિ વરણાદિ ગોઠનો અવલેહ.

અથવા: મજ્જા, તેવર્ષીનાં બીજ, જીરું, વરીઆરી, આમળાં, બોરની મીંજો, શુદ્ધ આમળ સાર ગંધક, મનસિલ, આ સર્વે બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક ૧૧ પ્રતિદિન મધની સાથે ખા ય તો પથરી નિશ્ચય જાય ૯. અથવા કુસત્ય તોલા ૯ ભારનો ગ્રિકાળો કરી તેમાં સિંધવખાર માસા ૨, સરપ ખાનો રસ માસા ૨, મેળવી પીએ તો પથરી જાય ૧૦. આ સર્વે ભાવપ્રકા શમાં લખ્યા છે અથવા

હળદરનું ચુર્ણુ ટંક ૫, ગોળ ટંક ૧૦. એને એક માસા કાંજીમાં નાખીને પીએ, તો પથરી ઇંદ્રીદારા ખરી પડે ૧૧. અથવા સંચળખાર, મધ, દુધ, તલના ઝાડા મૂળની રાખ, એ સર્વે દારૂમાં મેળવી દિન ૩ પીએ, તો પથરી પડી જાય ૧૨. આ ચક્રદત્તમાં લખ્યા છે.

અથવા તલસરાના મૂળની રાખ (ખાર) ટંક ૨૧, મધ ટંક ૫, એને દુધની સાથે દિન ૧૫ પીએ તો પથરી નિશ્ચય ખરી પડે ૧૩. અથવા ગોખાલ કાકડીનું મૂળ ટંક ૨૧ લઈ તેને રા તે પલાળી મૂકી સવારે એજ ખાણીમાં વાટી દિન ૭ પીએ, તો પથરી ઇંદ્રીદારા ખરી પડે ૧૪ એ રાજમાર્તંડમાં લખ્યા છે. અથવા

કુસત્ય, સિંધવખાર, વાવડીંગ, સાર, સાકર, શેરડીના સાંઠાનો રસ, જવખાર, કહોળાનો રસ, તલનો ખાર, કહોળાનાં બીજ, ગોખર, એ સર્વનો ઉકાળો કરી, એમાં ગાયનું ધી પકવી તોલા ૪ ભાર નિત્ય ખાય. તો પથરી, મૂત્રકૃંચ, મૂત્રધાત, શુક્રબંધ, એ સઘળા રોગોને આ દુ ર કરે છે ૧૫. ઇતિ કુલ્લથાદ્યં વૃત્તં. આ વૃંદમાં લખ્યું છે.

અને મગ, જવ, ઘઉં, ચોખા, ધી, દૂધ, ટીંડસ, સિંધવખાર, એ આ રોગમાં પથ છે. ઇં તિ અશ્મરી એટલે પથરી રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

પ્રમેહ રોગ

* પ્રમેહ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ધણું એસવા તથા ઘણા સુવાથી નવિન ખાણીના પી વાથી-બકરાનું ઘેટાંનું માંસ તથા ગોળને આદિ લઈ ઘણી મીઠાઈ, અને ધણું દહીં તથા કદ્દ કારી વરતુઓ, એના ખાવાથી-અને ઘણો થાક તથા મૈથુન કરવાથી-તરકામાં રહેવાથી-વિરૂ દ્ધ અને ગરમ ભોજનના કરવાથી-ધણા દારૂના પીવાથી-ખાટા અને કડવા રસના ખાવાથી, એ વસ્તુઓના કરવાથી પુરૂપને પ્રમેહ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

કદ્દ, પિત્ત. વાયુના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ એટલે જન્મ-પેદુમાં પ્રાપ્તિ તથા જે મેદ તથા

* પ્રમેહ રોગને શાસ્ત્રમાં પ્રમેહ કહે છે. અને તેને દેશ ભાષામાં પરમો. તથા પરમિયો ક હે છે, અને શુભક રોગાદિ પરમાનો ભેદ છે. અને પરમાનો ભેદ તો અનેક છે. પરંતુ મુખ્ય તો વાયુ, પિત્ત. કદ્દ, એથી થાય છે. પરમાનો રોગ ઉત્પન્ન થતાંજ ઉપાય કરે તો દીક છે. એ રોગ રડીખાજ કીધાથી પીસાય બાહાર આવવાની નળીની અંદર તીક્ષ્ણ સોજો થાય છે. તેથી પે સાખમાં આગ બળે છે દુખાવો થાય છે, પેસાય આવવાને રસ્તે પડે નિકળે છે, તેને પરમો કહે છે

માંસ અને શરીરનું પાણી, તેને કદ દૂધીત કરીને કરના પ્રમેહને કરે છે, તેમજ પિત્ત. ગરમ ઘણી વસ્તુઓથી દોષ પામીને પેદુમાં પ્રાપ્ત થયા જે મેદ, માંસ, અને શરીરનું પાણી, તેને દૂધીત કરી પિત્તના પ્રમેહને કરે છે. તેવીજ રીતે વાયુ પણ પોતાની અપેક્ષાએ કરી પોતાથી ક્ષીણુ જે કર, તિષ, તેને પેદુમાં પ્રાપ્ત કરી. શદ્દ જે માંસનો સ્નેહ (ધાતુ) તેને તથા શરીરના પાણીને પેદુની નસોના મુખમાં પ્રાપ્ત કરી વાયુના પ્રમેહને કરે છે-કરના ૧૦ પ્રકારના પ્રમેહ સાધ્ય છે. કેમકે તે કાંઈક દોષ દોષાંતનાં સામાન્ય ઉપાય કરવાથી જાય છે; અને પિત્તના ૬ પ્રમેહ જાપ્ય છે, અર્થાત ઉપાયથી દબાઈ રહે, એના વિપમ ઉપાય છે. કેમકે દોષ દૂષ્યના વિપમપણાથી આ ઠેકાણે દોષ દૂષિત છે, તથા દૂષ્ય રસ માંસાદિક છે, શીતળ મધુરાદિક પિત્ત હારી વસ્તુઓ છે; અને રસ, માંસ, મેદ, એને શીતળ મધુરાદિક પિત્તહારી વસ્તુ ઉપજાવે છે અને વાયુના ૪ પ્રકારના પ્રમેહ અસાધ્ય છે તે જાય નહીં, કેમકે મનજનને આદિ લઈ એ ગંભીર ધાતુ છે, અને સર્વ શરીરમાં વ્યાપી છે, અને શરીરને વિનાશ કારી છે, એ કારણ વાયુના પ્રમેહ અસાધ્ય છે.

વૌશ પ્રકારના જે પ્રમેહ તેનાં નામ-ઉદક પ્રમેહ ૧, ઇક્ષુ પ્રમેહ ૨, સાંદ્ર પ્રમેહ ૩, સુરા પ્રમેહ ૪, પિષ્ટ પ્રમેહ ૫, શુક્ર પ્રમેહ ૬, સિકતા પ્રમેહ ૭, શીત પ્રમેહ ૮, શૈત્ર પ્રમેહ ૯ લાલા પ્રમેહ ૧૦, એ દશ તો કરના પ્રમેહ છે; અને ક્ષાર પ્રમેહ ૧, નીલ પ્રમેહ ૨, કાળો પ્રમેહ ૩, હારિદ્ર પ્રમેહ ૪, માંજીષ્ટ પ્રમેહ ૫, રક્ત પ્રમેહ ૬, એ છ પિત્તના પ્રમેહ છે; અને વસા પ્રમેહ ૧, મજ્જા પ્રમેહ ૨, સૌર પ્રમેહ ૩, હસ્તી પ્રમેહ ૪, એ ચાર વાયુના પ્રમેહ છે. એ ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ વાગ્બટ, સુશ્રૂત, ચરક, ભાવ પ્રકાશ આદિના મતથી છે- અને આ ત્રેય કે જેના મતથી વિશેષ છે તે લખીએ છીએ- પુચ પ્રમેહ ૧, તક (છાશ) પ્રમેહ ૨, પિડિકા પ્રમેહ ૩, સર્કરા પ્રમેહ ૪, ધૃત (ધી) પ્રમેહ ૫, અતિ મુત પ્રમેહ ૬.

પ્રમેહનું પુર્વ રૂપ-દાંત, તાળવું, જીભ, એમાં મેલ ઘણો હોય, હાથ, પગમાં દાહ, અને દેહ ચિકણો હોય. તરસ ઘણી લાગે. મુખ ગળ્યું રહે. એ લક્ષણ હોય તો જાણીએ કે એને પ્રમેહ થશે.

પ્રમેહનાં સામાન્ય લક્ષણ-ઘણું જાડું અને પાતળું મૂત્ર હોય ત્યારે જાણવું કે એને પ્રમેહ રોગ થયો છે.

કરના ૧૦ પ્રમેહના ક્રમથી લક્ષણ લખીએ છીએ.

ઉદક પ્રમેહનાં લક્ષણ-નિર્મળ સફેદ અને ગણું શીતળ ગંધ રહિત પાણી સમાન કાંઈ એક જાડું અને ચિકણું મુત્રે તેને ઉદક (પાણી) પ્રમેહ કહે છે ૧.

* ઇક્ષુ પ્રમેહનાં લક્ષણ-શેરડીના સાંકાના રસ સમાન અત્યંત ગળ્યો જેનો પેશાબ હોય તેને ઇક્ષુ પ્રમેહ કહે છે ૨.

સાંદ્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેમ પાણી વાસણમાં વાસી રાખી મૂકવાથી ઠંડુ થાય છે તેવોજ

* ઇક્ષુ પ્રમેહ નામે કરના દશ પ્રમેહોમાં ચાલતાં જીભે પ્રમેહ છે. જેમાં મોટી આશ્ચર્ય રૂપી વાત લખી છે કે એ પ્રમેહમાં પેશાબ ગળ્યો હોય તે શી રીતે ખર પડે? કેમકે એને કાંઈ અખાય નહીં જેને વાસ્તે જીભા ગ્રંથમાં લપ્પયું છે તે આ જગાએ લખીએ છીએ-ઇક્ષુ પ્રમેહ શેરડીના સાંકાના રસ સરખો મીઠો હોય છે. તે વાત ખરેખરી સાચી છે. પરંતુ એની પરિક્ષા એવી રીતે થાય છે કે-કીડીયો વગેરે જે પ્રમેહ પર બહુ ઘા આવી લપટાય તે ઇક્ષુ પ્રમેહ જાણીને,

જે માણસ પેશાબ કરે તેને સાંદ્ર પ્રમેહ કહે છે ૩.

સુરા પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેના મૂત્રમાં દારૂ જેવી વાસ આવે, અને તેનું મૂત્ર ઉપર તો નિર્મળ દેખાય ને નીચે જાડું હોય, તેને સુરા પ્રમેહ કહે છે ૪.

પિષ્ટ પ્રમેહનાં લક્ષણ-ચોખ્ખા આદિના ભોટના પાણી સરખો સફેદ કળે કરીને પેશાબ કરે, અને મૂતરતાં રોમાંચ થઇ આવે તેને પિષ્ટ પ્રમેહ કહે છે ૫.

શુક્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ-વિર્ય સરખું અથવા વીર્ય સહિત મૂતરે તેને શુક્ર પ્રમેહ કહે છે ૬.

સિકતા પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેના મૂત્રમાં રેતીના કણ સમાન કરની મળદ્રીઓ આવે તેને સિકતા પ્રમેહ કહે છે ૭.

શીત પ્રમેહનાં લક્ષણ-વારંવાર ધણું શીતળ મૂતરે તેને શીત પ્રમેહ કહે છે ૮.

શનૈઃ (ધીમા) પ્રમેહનાં લક્ષણ-ધીમૂ ધીમૂ અત્યંત મંદ મંદ મૂતરે તેને શનૈઃ પ્રમેહ કહે છે ૯.

લાળ પ્રમેહનાં લક્ષણ-લાળના તાંતણા સહિત મૂત્રે તેને લાળ પ્રમેહ કહે છે ૧૦. એ દશ ૧૦ કદના પ્રમેહ છે.

પિત્તના ૬ પ્રમેહમાં, પ્રથમ ક્ષાર પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેના મૂત્રમાં ખાર સરખી મંધ, અને રંગ હોય; તથા ખારના પાણી જેવું મૂતરે, તેને ક્ષાર પ્રમેહ કહીએ ૧.

નીલ પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેનું મૂત્ર લીલકંઠના રંગ જેવું ઉતરે તેને નિલ પ્રમેહ કહીએ ૨.

કાળા પ્રમેહનાં લક્ષણ-સ્વાહીના જેવું કાળું જે મૂતરે તેને કાળો પ્રમેહ કહીએ ૩.

હળદરીઆ પ્રમેહનાં લક્ષણ-હળદરના રંગ સમાન પીળું અને કડવું દાઢ સહિત મૂત્રે તેને હળદરીઆ પ્રમેહ કહીએ ૪.

મજ્જીઆ પ્રમેહનાં લક્ષણ-મજ્જીના પાણીના રંગ સરખું મૂતરે અને તેમાં દુર્ગંધ ધણી આવે તેને મજ્જીઆ પ્રમેહ કહે છે ૫.

રક્ત પ્રમેહનાં લક્ષણ-સોહી સમાન ધણી દુર્ગંધ યુક્ત ગરમ ને ખાર વાળું મૂત્રે તેને રક્ત પ્રમેહ કહીએ ૬-એ ૬ પિત્તના પ્રમેહ છે.

વાયુના ૪ પ્રમેહમાં પ્રથમ વસા પ્રમેહનાં લક્ષણ-શુદ્ધ માંસનું જે ધીતેને તથા તેના રંગ સહિત મૂતરે તેને વસા પ્રમેહ કહીએ ૧.

મજ્જા પ્રમેહનાં લક્ષણ-હાડ માંહેલી મજ્જા સહિત તથા તેના રંગ સરખું વારંવાર મૂતરે તેને મજ્જા પ્રમેહ કહે છે ૨.

ક્ષોદ્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ-કાળાશ પર તથા મધ જેવું ગળ્યું તથા લુપ્તું જેનું મૂત્ર હોય તેને ક્ષોદ્ર પ્રમેહ જાણીએ ૩ (મધુપ્રમેહ ક્યારે થાય?) જે પુરૂષને કાઠ પણી જાતનો પ્રમેહ થયો હોય અને તે ઉપાય કરે નહીં, અને પ્રમેહ ધણી દિવસનો થઇ જાય, અને તે પુરૂષ કુપથ્ય કર્યા કરે તો તે માણસને મધુ પ્રમેહ થઈ જાય છે. એ અસાધ્ય છે.

કંક પ્રમેહના ઉપદ્રવ-અત્ર પચે નહીં. ભોજનમાં અરૂચિ, અને ઓકારી થાય-નિંદ્રા ખાંશી બહુ આવે- પીનસ હોય-આ કદના પ્રમેહના ઉપદ્રવ છે.

પિત્તના પ્રમેહના ઉપદ્રવ-પેડું અને ઇંદ્રીમાં શૂળ હોય-આંડ ફાટવા લાગી જાય-તાવ, દાઢ, તરસ, મૂર્છા, અતિસાર થાય. ખાટા ઓડકાર આવે- આ પિત્તના પ્રમેહના ઉપદ્રવ છે.

વાયુના પ્રમેના ઉપદ્રવ-જેમાં ઉદાવર્ત શેગ થાય, શરીર કાંપે, તદ્દય દુઃખે-સર્વ રસો ખાવાની ઇચ્છા રહે-પેટમાં શૂળ થાયે-ઉંઘ આવે નહીં-શરીર સુષ્ણ જાય-ખાંસી અને સ્વાસ હોય-આ વાયુના પ્રમેહના ઉપદ્રવ છે.

પ્રમેહનાં અસાધ્ય લક્ષણ-વાયુ, પિત્ત, કફના જે પ્રમેહો છે તે ઊપદ્રવ સંયુક્ત જે માણસ ને થાય તેને અસાધ્ય જાણવો. એ માણસ મરી જાય. અને પ્રમેહની જે દશ પિડિકા કહી છે તે પિડિકા સંયુક્ત જે પુરૂષ હોય તે પુરૂષ પણ મરી જાય.

આત્રેયના મતના જે ૬ પ્રમેહ તેનાં નામ તથા લક્ષણ લખી એ છીએ

પુય પ્રમેહ ૧, તક (છાશ) પ્રમેહ ૨, પિડિકા પ્રમેહ ૩, શર્કરા પ્રમેહ ૪, ઘૃત પ્રમેહ ૫, અતિ મુત્ર પ્રમેહ ૬.

પુય પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેના મૂત્રમાં ૫૩ પડે અને ૫૩ના જેવો વાસ આવે તેને પુય પ્રમેહ જાણવો ૧.

તક પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેનું મુત્ર છાશના સરખું ઉતરે અને મુત્રમાં છાશનાજ જેવો વાસ આવે તેને છાશીઓ પ્રમેહ જાણીએ ૨.

પિડિકા પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેના મૂત્રમાં વિર્યની પિતકડી પડે તેને પિડિકા પ્રમેહ કહિયે ૩.

શર્કરા પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેનું મૂત્ર શાકર સરખું ગળ્યું હોય, અને શાકરના ઘૂર્ણ સરખું હોય તેને શર્કરા પ્રમેહ કહિયે ૪.

ઘૃત પ્રમેહનાં લક્ષણ-જેના મૂત્રનો સ્વાદ અને રંગ ધીના જેવો હોય તેને ઘૃત પ્રમેહ કહીએ ૫.

અતિમૂલ પ્રમેહનાં લક્ષણ-જે પૂરૂષને રાત દહાડો ધણું મૂત્ર ઉતરે, અને એ પુરૂષ નિર્બળ પડી જાય તેને અતિમૂત્ર પ્રમેહ કહિયે ૬. એ આત્રેયના મતના પ્રમેહ છે.

અથ પ્રમેહ વાળા પુરૂષને દશ ૧૦ જાતની પિડિકા થાય છે તેનાં નામ લખીએ છીએ

સરાવિકા ૧, કચ્છપિકા ૨, જાલિની ૩, વિનતા ૪, અલ ૫, મસૂરિકા ૬, શર્ષપિકા ૭, પુત્રિણી ૮, વિદારિકા ૯, વિદ્રધિ ૧૦.

પિડિકાનાં લક્ષણ-શરીરના હુંગા (કુલા) ને આદિ લઘ જે પૂષ્ટ સ્થાન તેના મર્મસ્થાનને વિશે ૧૦ સધિમાં ઉપજે તેને પિડિકા કહીયે.

સરાવિકાનાં લક્ષણ-ફેણ ઉપર તો જાંચી અને જેને વચમાં ખાડો હોય તેને સરાવિકા કહીએ ૧.

કચ્છપિકાનાં લક્ષણ-પાછળ કલા જે શરીરનાં પૂષ્ટ સ્થાન તેમાં સરસવને પ્રમાણુ દાહ સહિત કાચ્યાને આકાર જે ફેણિયો થાય તેને કચ્છપિકા કહેછે ૨.

જાલિનીનાં લક્ષણ-જે ફેણિઓમાં દાહ ધણી થાય અને તે માંસના સમૂહમાં થાય તેને જાલિની કહીયે ૩.

વિનતાનાં લક્ષણ-જે ફેણિની અંદર પીડા થાય અને એ ફેણિ મોટી હોય, તથા પીઠ ખાછળ અથવા પેટપર હોય તેને વિનતા કહીએ ૪.

અલજનાં લક્ષણ-જે ફાલ્ગિ લાલ અને કાળી હોય, ઘણી ફાટે, પીડા અધિક થાય તેને અલજ કહીએ ૫

મસૂરિકાનાં લક્ષણ-જે ફાલ્ગિ મસૂરને પ્રમાણ હોય. અને મસૂરના જેવોજ રંગ હોય તેને મસૂરિકા કહીએ ૬.

શર્ષપિકાનાં લક્ષણ-જે ફાલ્ગિ સરસવને પ્રમાણ હોય, અને સરસવ જેવો રંગ હોય તેને સર્ષપિકા કહીએ ૭.

પુત્રિણીનાં લક્ષણ-જે ફાલ્ગિઓ થતાંજ મોટી થાય તેને પુત્રિણી કહીએ ૮.

વિદારિકાનાં લક્ષણ-જે ફાલ્ગિ ભોંય કોહોળા સરખી ગોળ હોય, અને કરડી હોય, તથા તેનો રંગ ભોંય કોહોળા જેવોજ હોય તેને વિદારિકા કહીએ ૯.

વિદ્રધિનાં લક્ષણ-વિદ્રધિ રોગ ૬ પ્રકારનો છે તેનાં લક્ષણ પાછળ લખ્યાં છે, તે અહીં પણ જાણી લેવાં. આ દસ પિડિકા પ્રમેહ વાળા રોગીને થાય છે. અને જે પુરૂપના શરીરમાં મેદ દુષ્ટ થાય તેને વિના પ્રમેહ પણ એ દશ ૧૦ પિડિકા થાય છે.

દશ ૧૦ પિડિકાના ઉપદ્રવ-તરસ, ખાંસી, માંસનો સંક્રોચ, મોહ, હિચકી, મંદજ્વર, વિપર્ષ, મર્મને રોકવાં. એ એના ઉપદ્રવ છે.

પિડિકાનાં અસાધ્ય લક્ષણ-ગુદા, હૃદય, મસ્તક. ખાંધો, મર્મસ્થાન, એ સ્થાનોમાં મંદાગ્નિ વાળાને ફાલ્ગી થાય તો અસાધ્ય જાણીએ. કંઈ આયુર્વેદના મત એવાં છે કે સ્ત્રીને પ્રમેહ નો રોગ થતો નથી કેમકે સ્ત્રીને મહીને મહીને અડકાવ થઈ આવે છે તેથી સ્ત્રીના શરીરના સર્વ રોગ જતા રહે છે.

પ્રમેહ જતો રહ્યો હોય તેનાં લક્ષણ-જેનું મુત્ર નિર્મળ હોય, તથા પાતળ પાણી સમાન હોય, તથા કડવું અને તીવ્ર થઈ જાય, તેનો પ્રમેહ ગયો જાણીએ.

રક્તપિત રક્ત પ્રમેહનો ભેદ-જેના શરીરનો વર્ણ હળદરના સરખો પીળો થઈ જાય. અને મુત્ર રક્તરંગ સરખો ઉતરે તેને રક્ત પ્રમેહ જાણીએ તર્કી પણ આ રક્તપિતનો કોષ જાણીએ.

પ્રમેહ રોગના ઉપાય.

“પથ્ય”-પ્રમેહવાળાને આટલી વસ્તુઓ ખાવા યોગ્ય છે તે એકે-સામે, કોદ્રી ધર્મ, ચણા, તુવેર, કુલ ત્યજવ, મગ, મઠ, સાદી ચોખા, આ સર્વ પ્રમેહ વાળાએ જી નાં ખાવા યોગ્ય છે. “ક્રુપથ્ય”-તીખાં શાક પાંદડાં, હરણું માંસ; પ્રમેહ વાળાને એ ક્રુપથ્ય છે-ગોળને, આદિ લઈ ગળી વસ્તુઓ, દુધ ધી, તેલ, છાશ, દારૂ, ખટાશ. શેરડીના સાંકાનો રસ, પીસાં અન્ન, સરદી વાળા દેશનું માંસ, એટલી વસ્તુઓ પ્રમેહ વાળાએ ખાવી નહીં.

કફના ૧૦ પ્રમેહ વાળાને આ ઊંકાળો યોગ્ય છે-નાગરમોથો, હરડેની છાલ, લોદર, કાચફળ, એને બરાબર લઈ જ્યારે ખાંડીને ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી મધ મેળવી પ્રતિદિન પીએ, તો પિત્ત કફના પ્રમેહ જાય ૧. અથવા ખસ (વીરણ), લોદર, કાહુંની છાલ. રક્તચંદન, એને બરાબર લઈ જ્યારે ખાંડીને ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી રોજ મધ નાખી લે. તો પિત્તના પ્રમેહ જાય ૨-આ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં છે.

જળ પ્રમેહના ઉપાય-ધાવડીના ઝાડની છાલ, કદમની છાલ, રક્તચંદન, સાલરીના વ્રક્ષની છાલ, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો જળ પ્રમેહ જાય ૩.

રક્ત પ્રમેહના ઉપાય-વાસી પાણીમાં દરાખનું સરખત કરી તેમાં જેઠીમધ, ઘોળી સૂખ ડા નાખીને પીએ, તો રક્ત પ્રમેહ જાય ૪.

ક્ષાર પ્રમેહના ઉપાય-સુંદર સ્ત્રીની સાથે સંભોગ કરવાથી ક્ષાર પ્રમેહ જાય ૫. અથવા ધાવડીના ઝાડની છાલ, કાલુવ્રક્ષની છાલ, અરડુસાની છાલ, કીસોરા, કેળની બીતરની ઘોળી છાલ, કમળનું મૂળ, દરાખ, એ સર્વનો ઉકાળો કરી આપે, તો ક્ષાર પ્રમેહ જાય ૬.

તક પ્રમેહના ઉપાય-લોદર, કાલુની છાલ, ખસ, લીમડાનાં પાન, આમળાં, રક્તચંદન એ સર્વનો ઉકાળો કરીને તેમાં ગોળ નાખી પીએ, તો તક એટલે જાશિયો પ્રમેહ અને પિડિ કા પ્રમેહ એ જાને જાય ૭.

શુક્ર પ્રમેહના ઉપાય-દરો, મૂર્વા, ડાખનું મૂળ, કાસનું મૂળ, દાંતી, મછઠ, સાલરીની છાલ, એનો ઉકાળો લે, તો શુક્ર પ્રમેહ અને રૂધિર પ્રમેહ એ જાને જાય ૮.

ઘૃત પ્રમેહના ઉપાય-ત્રિફળા, ગરમાળાનો ગોળ, તથા તેનું મૂળ, મૂર્વા, સરગવાનાં પાન, લીમડાનાં પાન, કેળનું અંદરનું સફેત છોડું, કાળી દરાખ, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ઘૃત પ્રમેહ જાય ૯.

ધક્ષુ પ્રમેહના ઉપાય-કોષ્ઠ, પિત્તપાપડો, કડુ, શાકર, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ધક્ષુ પ્રમેહ જાય ૧૦. અથવા અરણીનું મૂળ, પાટલ, ધમાસો, અરલૂ, ખાખરાનું મૂળ, એનો ઉકાળો આપે, તો ધક્ષુ પ્રમેહ જાય ૧૧.

પિત્તના પ્રમેહના ઉપાય-કમળનું મૂળ, કાલુની છાલ, ઇન્દ્રજવ, ધાવડીના ઝાડની છાલ આમલીની છાલ, આમળાં, લીંબોળીઓ, એમાં શાકર નાખી પીએ, તો પિત્તના પ્રમેહ જાય ૧૨.

કફના પ્રમેહના ઉપાય-વાવડીંગ, રાળ, કાલુવ્રક્ષની છાલ, કાયફળ, કન્નની છાલ, લોદર, વિજયક્ષાર, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો કફના પ્રમેહ જાય ૧૩.

સંપૂર્ણ પ્રમેહ માત્રના ઉપાય-નાગરમેથ, તિરળા, હળદર, દેવદાશ, મૂર્વા, ઇન્દ્રજવ, લોદર, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો સંપૂર્ણ પ્રમેહ માત્ર, અને મૂત્રગ્રહ, દૂર કરે છે ૧૪. અથવા ક રિઆરી, હરડેની છાલ, હળદર, કાલુની છાલ, આ સર્વ યરાયર લઘુ આરીક વાટી, એની યરાયર એમાં શાકર મેળવી ટંક ૫ મધની સાથે ખાય, તો સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ જાય ૧૫.

મધુ પ્રમેહના ઉપાય-વડના મૂળની છાલ, અરલૂના મૂળની છાલ, ચારોળીના ઝાડની છાલ, આમળાના ઝાડની છાલ, પીપળાના મૂળની છાલ, ગરમાળાના મૂળની છાલ, જેઠી મધ, લીમડાની છાલ, પડોળ, વરણીની છાલ, દાંતી, મરડાશીંગો, ચિત્રક, કાયફીનું મૂળ, ઇન્દ્રજવ, ત્રિફળા, શુદ્ધ બિલામા, સુંઠકાળાં મરી, તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, આ સધળાં યરાયર

* વીસ ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહ છે જે જીવર ઔષધિ ઘણા પ્રકારની છે, અને સારા વૈદના કત ક તો પછી જુદાંજુદે તે લખીએ છીએ-મુલ્લના શ્રીધર નામે વૈદ એક દિવસના સમા જોગ ને વીશે કોષ પ્રમેહ વાળા રોગીને ઔષડ આપે છે એટલામાં તેના એક મિત્રે સમ આધને નિદાન કહ્યું કે આ રોગની તો દવા મારા ગુરૂએ મને સારી બતાવી છે તે મને યાદ છે તે તમે આપો-તે એ કે- છોટી ઇલાયચી તોલો ૧, ટટકડી તોલો ૧, શાકર તોલો ૨, એ સર્વને આરીક વાટી લુગડે આળી પડીકાં નંગ ૩ કરી શીતળ દૂધની સાથે આપવાથી આરામ થયો. આ ઉપાય નજર પહોંચે તો આપજો.

લઘુ આરીક વાટી ટંક રા, મધની સાથે રોજ ખાય, તો મધુ પ્રમેહ જાય ૧૬. અથવા વડની મૂળીને આદિ લઘુ એ ઓસડોનો ઉકાળો આપે, અથવા એનું તેલ, યા ઘૂત કરે, તે તેલનું તો મેદન કરે અને ધીને ખાય (પીએ) તો મધુ પ્રમેહ જાય ૧૭. ઇતિ ન્યગૃંધાદ્યં ચૂર્ણમ્.

અથવા સોધી (કાંકરાની) સોના મદખી, પાપાણુ ભેદ, શોધી સિલાજીત. સુખડ, કચુરો, પીપરો, વંશલોચન, આ સર્વ બરાબર લઘુ આરીક વાટી ટંક રા લઈ, ટંક ૧૦ મધ મેળવી ગાયના દૂધની સાથે રોજ પીએ. તો મધુ પ્રમેહ અને મૂત્રનો અવરોધ એ સર્વને આ દૂર કરે છે ૧૮. એ સર્વ ઉપાય આત્રેયમાં લખ્યા છે.

અંદ્રપ્રભા ગુટિકા લખીએ છીએ-કચુરો ટંક ૧, વજ ટંક ૧, નાગરમોચ ટંક ૧, કરીઆનુ ટંક ૧, દેવદાર ટંક ૧, હળદર ટંક ૧, અતિવિખની કળી ટંક ૧, દારૂહળદર ટંક ૧, પીપળી મૂળ ટંક ૧, ચિત્રક ટંક ૧, ધાણુ ટંક ૧. લિફળા ટંક ૧, સવક ટંક ૧, ગળ પીપરો ટંક ૧, જવખાર ટંક ૧, સાજખાર ટંક ૧, સિંધવખાર ટંક ૧, સંચળ ટંક ૧. વરાગડું મીઠું ટંક ૧, સાર ટંક ૫, શાકર ટંક ૨, શુદ્ધ શિલાજીત ટંક ૪, શુદ્ધ ગુગળ ટંક ૪, એ સઘળાંને જીરું જીરું આરીક વાટી એ સર્વને મેળવી એક રસ કરવો; પછી પારો તોલા ૪, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, અશ્વખ તોલા ૪ ભાર લઈ, પ્રથમ પારા ગંધકની કાજળી કરી તેમાં પેલાં સઘળાં ઓસડો મેળવવાં, પછી માસા ૪ એને મધ અને ધીની સાથે લે, તો સર્વ પ્રમેહ માત, હરસ ક્ષય, વીર્યના દોષ, નેત્ર અને દાંતના રોગ, ખાંસી, પાંડુરોગ, પગનું શળ, ઉદરના રોગ, મૂલકૃષ્ણ, મૂત્રાઘાત, ફિયો, કોઠ, એ સઘળા રોગોને આ દૂર કરે છે ૧૯. ઇતિ ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.

પ્રમેહારી યુર્ણ-ત્રિફળા તોલા ૧૬, જીરું તોલા ૧૬, ધાણુ તોલા ૧૬, કૌચનાં બીજ તો ૧૬, છોટી ઇલાયચી તોલા ૮, દાલચીની તોલા ૮, લવીંગ તોલા ૮, નાગકેસર તોલા ૮, તુલસીઆનાં બીજ તોલા ૮, એ સર્વને આરીક વાટી એક રસ કરી, પછી એને શાકર અને ધીમાં મેળવી તોલા ૪ ભારના લાડુ બાંધી લાડુ ૧ રોજ સવારમાં ખાય, તો પ્રમેહ માત્રને દૂર કરે છે ૨૦. ઇતિ પ્રમેહારી ચૂર્ણમ્.

મધુ પ્રમેહના ઉપાય-શોધ્યો પારો, શોધ્યો ગંધક, કાહુની જાલ, શાકર, એ સર્વ બરાબર લઘુ ખલમાં આરીક વાટી સાલરીના મૂળના ૩ પુટ દેવા. પછી ખલ કરી તેની એક ૧ માસા પ્રમાણની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ નિત્ય ખાય, તો મધુ પ્રમેહ જાય ૨૧. અથવા લોદર ટંક ૧ મધની અથવા ખરેટીના ઉકાળાની સાથે લે, તો પ્રમેહ જાય ૨૨. અથવા ગોળાનું સત્વ, ત્રિફળા, શાર, આ ત્રણે મેળવી મધથી ટંક ૧ ખાય, તો પ્રમેહ જાય ૨૩. અથવા શાકર, શિથોડા, રેવત ચીની, એ સર્વ બરાબર લઘુ આરીક વાટી ટંક રા પાણીની સાથે રોજ લે, તો ધણુ દિવસનો પણ પ્રમેહ દૂર થાય ૨૪. અથવા ઉમૈડાનાં પાકાં ૧૫ તોલા ૪ ભાર. સિંધવખારની સાથે ખાય, તો અસાધ્ય પણ પ્રમેહ જાય ૨૫. અથવા વૈગેશ્વર રસ રતી ૧ મધથી લે, અને એના ઉપર પાકાં ઉમૈડાનાં ૧૫નું યુર્ણ મધથી લે, તો અસાધ્ય પણ પ્રમેહ દૂર થાય ૨૬.

વૈગેશ્વર રસની ક્રિયા લખીએ છીએ-કલાઇ ચોખી શેર ૦૮ લઘુ ગાળવી, ગળતી વખત પારો ૦) = (એક નવટાંક) નાખવો, પછી એની થાળીમાં પાતળી પોપડી જમાવે, પછી એ ન નોનાં નાનાં કકડા કરી જીરું રાખવા, પછી પાંચ પાંચ શેરનાં મોટાં મોટાં જાણુના બે જાણુ થાપી એક જાણુની ઉપર ૧ શેર કેસડાંનું યુર્ણ પાંચરવું અને ચુકિતથી તેમાં મેદનું યુર્ણ શેર ૧

મેળવી, પેલા પારા અને કલાઈના પતરાના કકડાને એ બંનેના ચુર્ણથી યુક્તિથી દાખી દઈ ઉપર બીજા છાણું મૂકવું, પછી તેને યુક્તિથી નિર્વાત સ્થાનમાં ટુંકી દે. પછી ઠંડું કરી જ્યારે તે નાં કુલ સફેદ થઈ જાય અને પૂરી તોલ ઉતરે ત્યારે કાઢી લે. આ વંગેશ્વર રસની ક્રિયા છે. એ ના ચુણનો પાંચ નથી-એ જુદાં જુદાં અનુપાનથી સર્વ રોગ માલને દૂર કરે છે. ૨૩. ઇતિ વંગેશ્વર રસની ક્રિયા સંપૂર્ણ. અથવા

સોપારી પાક લખીએ છીએ-દક્ષિણી સોપારી ૩૨ તોલા ભારને બારાંક વાટી ગાયના ૩૨ તોલા ભાર ધીમાં કસણી ૩ શેર ગાયના દૂધમાં એનો ખરો માવો કરવો, પછી એ માવામાં “(નાંખવાનાં ઓસડો એ કે-)” નાગકેસર ટંક ૫, નાગરમોયો ટંક ૫, સુખડ ટંક ૫. સું ટંક ૫, કાળાં મરી ટંક ૫, પીપેરો ટંક ૫, આમળાં ટંક ૫, કોયલનાં બીજ ટંક ૫, જાય ફળ ટંક ૫. લવીંગ ટંક ૫, ધાણા ટંક ૫, ચારોળી ટંક ૫, તજ ટંક ૫, તમાલ પત્ર ટંક ૫, ઇલાયચી ટંક ૫, બંને જીરું ટંક ૧૦, શિંધોડાં ટંક ૫, વંશલોચન ટંક ૫. એ સર્વને બારીક વાટી માવામાં નાખવાં. પછી ૨૦૦ તોલા ભાર શાકરની ચાસણી કરી એ ચાસણીમાં સર્વ ઓસડો સમેત પેલા માવાને નાંખવો. પછી એની તોલા ૫ ભારની લાડુડીઓ બાંધી લાડુડી ૧ સવાર અને ૧ સંધ્યાકાળે ખાય, તો પ્રમેહ, જીર્ણવર, અમલપિત્ત, હરસ, મંદાગ્નિ, ધાતુ ના દોષ, અને પ્રદર, એ રોગોને એ દૂર કરી શરીરને પુષ્ટ કરે છે. ૨૮. ઇતિ સોપારી પાક.

ગોખરૂ પાકની વિધિ લખીએ છીએ-ગોખરૂ શેર ૧૦ લઈને બારીક વાટી ગાયના ૧ શેર ધીમાં કરમેડી (મોહી) પછી ૫ શેર ગાયના દૂધમાં એનો ખરો માવો કરી એ માવામાં “(નાંખવાનાં ઓસડો એ કે-)” બીલાનો મગજ ટંક ૨૦, કાળાં મરી ટંક ૨૦, લોહ ભસ્મ ટંક ૫, જાય ફળ ટંક ૨૦, સમુદ્રશેષ ટંક ૨૦, ઇલાયચી ટંક ૨૦, અપરાસ કપૂર ટંક ૨૦, તમાલ પત્ર ટંક ૨૦, દાલચીની ટંક ૨૦, હળદર ટંક ૨૦, કોષ્ઠ ટંક ૨૦, તાલીમખાંના ટંક ૨૦, અક્ષીણુ ટંક ૨૦ એ ઓસડોથી અર્ધા ભાગ ભાંગ લઈ એને બારીક વાટી તે માવામાં નાંખે, પછી ૪ શેર શાકરની ચાસણી કરી એ ચાસણીમાં પેલો ઓસડો સમેત માવો મેળવવો. પછી ટંક ૫, પ્રમાણુની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ નિત્ય સદતી સદતી ખાય, તો પ્રમેહને દૂર કરી વિવેક સ્થંભ થઈ સ્ત્રીઓને ધણી પ્રસન્ન કરે. ૨૯ ઇતિ ગોખરૂ પાક. અથવા

પંચાનન ગુટિકા-ચિત્રક, શુદ્ધ ગંધક, સુંડ, કાળાં મરી, પીપેરો, પારો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, તિફળા, નાગરમોયો, એ સર્વ બરાબર લઈ પ્રથમ પારા અને ગંધકની કાજળી કરવા પછી એ કાજળીમાં બાકીનાં ઓસડો બારીક વાટી મેળવે, પછી એને ભાંગરાના રસનો એક પુટ દઈ ખાલ કરવો. પછી એની ટંક ૧ પ્રમાણુની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ રોજ પ્રભાત સમય ખાય. તો અરાધ પ્રકારના કોહ જાય ૩૦. ઇતિ પંચાનન ગુટિકા. આ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા અપરાસ કપૂર માસો ૧, કસ્તુરી માસો ૧, અક્ષીણુ માસો ૪, જવંતી માસો ૪, એ સર્વને નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી રતી ૧ પ્રમાણુની ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ નિ

* અપરાસ કપૂરને ભીંમસેતી કપૂર કહે છે. અને એને સંસ્કૃતમાં શુદ્ધ કપૂર કહે છે. એજ વસ્તુને પાનના બીડા આદિ ઘણા પદાર્થોમાં ચેષ્ટના કરવી યોગ્ય છે. એની સુગંધી ઘણી શ્રેષ્ઠ છે. બળ વિવેકને વધારે છે. આંખમાં આંજવાના કામમાં આવે છે; અને મુખની દુર્ગંધતા દૂર કરે છે. મરમી, પ્રમેહ, અર્યિને દૂર કરે છે.

ત્ય દૂધ સાકરની સાથે લે. તો પ્રમેહ માત્ર દૂર થાય અને વિર્યસ્તંભ થાય ૩૧.

ઘૃત પ્રમેહના ઉપાય—ગળો, ચિત્રક, પહાડ, કુડાની છાલ. શેકી હીંગ, કડુ, કોષ્ઠ, આ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રા પાણીની સાથે લે. તો ઘૃત પ્રમેહ જાય ૩૨. અથવા આમળાં હળદર, આ બરાબર લઈ ટંક પરાંતે પલાળી મૂકી સવારે એજ પાણીમાં વાટી મધ મેળવી પ્રતિદિન પીએ, તો પ્રમેહ માત્ર જાય ૩૩. અથવા

મેઘનાદ રસ—પારો, શોષ્યો ગંધક. સાર, શોષ્યો (કાંકરાનો) સોના મક્ખી, સુંદ, મરી. પીપેરો, ત્રિફળા. શિલાજીત, બોરની મીઠ, હળદર, કોડુ, આ સવ બરાબર લઈ, પ્રથમ પારા અને ગંધકની કાજળી કરી એ કાજળીમાં બાકીનાં ઓસડો બારીક વાટી મેળવવાં. પછી તેને બાંગરાના રસના પુટ ૨૧ દેવા, પછી ટંક ૧૧ રોજ ખાય, તો પ્રમેહ માત્ર દૂર થાય ૩૪. ઇતિ મેઘનાદ રસ. અથવા

હરિશંકર રસ—પારાની ભસ્મ, અશ્વખની ભસ્મ, એ બંને બરાબર લઈ આમળાના રસમાં દિન ૭ ખવ કરવો, પછી રતી ૧ રોજ ખાય, તો પ્રમેહ માત્ર જાય ૩૫. ઇતિ હરિશંકર રસ. અથવા.

પ્રમેહ કુઠાર રસ—ઈલાયચી. બરાસકપૂર, ભારંગ, જયફળ. ગોખર. સાલરની છાલ. મોચરસ, પારો, અશ્વખ, બગસાર આ સર્વ બરાબર લઈ એને ખલમાં બારીક વાટી રતી ૨ રોજ મધની સાથે ખાય. તો પ્રમેહ માત્ર દૂર થાય ૩૬. ઇતિ પ્રમેહ કુઠાર રસ.

અથવા બકાચળુનાં બીજ ટંક ૫ ચોખાનાં ઘોવરામળુમાં વાટી તેમાં ગાયનું ઘી મેળવી પ્રતિદિન પીએ, તો ઘણા દહાડાનો પણ પ્રમેહ જાય ૩૭. આ સઘળા ઉપાય સર્વસંગ્રહમાં લખ્યા છે. ઇતિ પ્રમેહ હરણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

આત્રેયના મતના પ્રમેહ પિડિકાનાં લક્ષણ અને ઉપાય લખીએછીએ
પિત્તની પિડિકા પીળી, અથવા લાલ હોય. દાઢ અને તાવ હોય. વાયુની પિડિકા કાળી હોય, શરીર કાંપે, મૂતરની વખત શૂળ આવે, પુરૂષ આકળ વિકળ થઈ જાય. - કફની પિડિકા સફેદ, જાડી, શીતળ હોય, મોડી પાકે, સોજ સહિત હોય, અને આ સર્વ લક્ષણ જેમાં હોય તેને સ ત્રિપાતની પિડિકા કહે છે.

પિડિકાના ઉપાય—ધાવડીની છાલ, કાઢુની છાલ, કદમની છાલ, બોરડીની છાલ, સરસની છાલ, લીમડાની છાલ, એ સર્વનો ઉકાળો કરી તેના પાણીથી એ પિડિકાને ધૂવે, તો પિડિકા સારી થાય ૧.

ઈંદ્રિના ઉપર પડે પડી ગયું હોય તેના ઉપાય—કાઢુની છાલ, કદમની છાલ, તેંદૂની અંતર છાલ, એના ઉકાળાથી ધૂવે તો ઈંદ્રીનું પડ મટી જાય ૨.

ઈંદ્રીના ઉપર વાયુની પિડિકા થાય તેના ઉપાય—બાંગરાનો રસ, તુલશીનાં પાન, પડોળનાં પાન એને કાંજમાં વાટી પિડિકાએ લેપ કરે, તો પિડિકા જાય ૩.

પિત્તની પિડિકાના ઉપાય—જેઠી મધ, કોષ્ઠ, રક્તચંદન, ખસ, રોહિષ, ગેર, કમળ કાકડી, એ દૂધમાં વાટી પિત્તની ફેલિયોએ લેપ કરે, તો તેની બળતરા દૂર થાય ૪.

ઈંદ્રીની ફેલિયો પાકી જાય તેના ઉપાય—શીતળ પાણીએ ૧૦૦ વાર ધોએલા માખણનો લેપ કરે, તો તેની બળતરા દૂર થાય ૫. અથવા કદમનાં પાન, કાઢુનાં પાન, દાડમડીનાં પાન, ખેરનાં પાન, આમળાનાં ઝાડનાં પાન, એને ગરમ પાણીમાં વાટી લેપ કરે, તો ફેલિયોનું

પર જય ૬. અથવા ત્રિફળાના પાણીએ ધોવાથી પર જય ૭. અથવા કાંજીએ ધોવાથી. છાશે ધોવાથી. શીતળ પાણીએ ધોવાથી, પર જય ૮. આ ઉપાય આત્રેયમાં લખ્યા છે.

રસ રત્નાકરના ઊપાય-કપાસીઆની મીંજને બેંશની છાશમાં દેન ૭ ખલ કરે, પછી એમાંથી માસા ર નિત્ય ખાય. તો લાલા પ્રમેહ જય ૧.

બહુમૂત્ર પ્રમેહના ઉપાય-મારેસો પારો, વંગ અથવા વંગેશ્વર, સાર, અપ્પખ, આ સર્વને બ રાખર લઇ મધમાં દિન ૧ ખલ કરવો. પછી માસો ૧ મધમાં રોજ ખાય, તો બહુ મૂત્ર પ્રમેહ જય ૨. ઇતિ તાલકેશ્વર રસ. એ રસ ખાધા પછી ઉમૈડાનાં પાકાં ફળનું ચૂર્ણ કરી ટંક ૨૥ ઊપરથી લે, તો બહુ મૂત્ર પ્રમેહ જય ૩. અથવા પંચવક્ર રસ માસ ૨ લે, તો બહુ મૂત્ર પ્રમેહ જય ૪. આ ઊપાય રસ રત્નાકરમાં છે. ઇતિ પ્રમેહ અને પ્રમેહ પિડિકા રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજા શિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે મૂત્રકૃશ્ન. મૂત્રાધાત, પથરી. શર્કરા, પ્રમેહ, એ સર્વ રોગોના બેદ સંયુક્ત, ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઊપાય, નિરૂપણ નામ દ્વાદશસ્તરંગઃ સમાપ્ત ૧૨.

તરંગ ૧૨ મું સમાપ્ત.

તરંગ ૧૩ મું.

મેદરોગ

મેદ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-જ્યારે એસ આરામના કરવાથી તથા ખેડા રહેવાથી, દહાડે સુવાથી, અને કફકારો વસ્તુઓ તથા મધુર અન્ન, ધીને આદિ લઇ ચિકણી વસ્તુઓના ખાવાથી મેદ વધે છે, અને જ્યારે મેદ વધે છે ત્યારે માણસ કાંઈપણ કામ કરી શકતા નથી, કેમકે બીજી જે હાડકાં, મજ્જા, વિર્ય આદિ ધાતુ છે તે મેદના વધવાથી પૂષ્ટ થાય નહીં, અને માણસ નકામે થઇ જાય ૧.

મેદના બીજા દોષ લખીએ છીએ-જેને મેદ હોય તેને ક્ષુદ્ર સ્વાસ. તરસ. મોહ, એ થાય. કરાંઝતા સૂએ-શરીરમાં પીડા થાય-છીંક અને પસીનો આવે-શરીરમાં દુર્ગંધ આવે- મૈથુન ક રચાનું સામર્થ્ય હોય નહીં. આ મેદ વાખાનાં લક્ષણ છે.

મેદનાં સ્થાન-પ્રાણી માત્રને પેટમાં મેદ રહે છે. એ કારણ મેદ પેટને વધારે તથા દીપ્યમાન કરે છે, કેમકે મેદ કરીને ઢંકાયો છે જેનો આર્ગ એવો જે વાયુ તે કાઠામાંજ વિચરીને અગ્નિને દૈદીપ્યમાન કરી ભોજનનીજ વાસના રાખે. ત્યારે માણસને ધણા ખાવાથી અનેક બયંકર રોગ ધણા દીવસોમાં ઉત્પન્ન કરે છે, પછી પેટમાં રહેતો જે અગ્નિ અને પવન, તેથી સ્થૂળ થયો જે એ મેદ વાળો પુરૂષ, તેને આ અગ્નિ દગ્ધ કરે છે. આ ઢેકાણે દ્રષ્ટાંત આપીએ છીએ કે-જે મ વનમાં રહેતો જે અગ્નિ તે પવનને દગ્ધ કરે છે. પછી મેદના ધણા વધવાથી પેટમાં રહેતા જે વાયુ, પિત્ત, અગ્નિ, એ ધણા વિકારને ઉત્પન્ન કરી તે માણસને મારી નાખે છે.

સ્થૂળનાં લક્ષણ-મેદ માંસ જ્યારે ધણાં વંધે છે ત્યારે પુરૂષના કૂલા, પેટ, સ્તન વધીને લયડ

લથડ હાથે, અને પુરૂષનાં બળ, માંસ, ઉત્સાહ, જતાં રહે, તેને સ્થૂળ કહે છે. પછી સ્થૂળ પૂરૂષને વિસર્પ, ભગંદર. વિષમજ્વર, અતિસાર, હરસ પામા આદિ બચકર બીજા પણુ રોગ થાય છે.

મેદવાળા રોગીના ઊપાય.

શુના ચોખા, મગ, કુસુત્ય. કોદ્રી, આ ખાવાં-અને લેપન, પિચકારી, ખેદ, ચિંતા, કુસ્તી, માર્ગનું ચાલવું, મધ અને જવનું ખાવું, જાગવું, ખારા રસ, એરંડાનાં પાનની તરકારી (શાક) હીંગ, ભાનનું ઓસામણ, એટલી વસ્તુઓ એ રોગ વાળાને ખાવા યોગ્ય છે ૧-અથવા ગજો, તિફળા, એના ઉકાળાથી મેદનો રોગ જાય ૨. અથવા ગજો, તિફળા એના ઉકાળો કરી તેમાં સાર અને મધ મેળવી પીએ, તો મેદનો રોગ જાય ૩. અથવા વાંશી ઠંડા પાણીમાં મધ નાખી પીએ તો મેદનો રોગ જાય ૪. અથવા ગરમ (ઉન્હુ) અન્ન ખાય. અથવા ભાતનું ઓસામણ પીએ. તો મેદનો રોગ જાય ૫. અથવા સુંઠ મરી. પીપેરો. ચિત્રક, ત્રિફળા, નાગરમેથો, વાવડી ગ. એના ઉકાળામાં ગુગળ નાખી પીએ, તો મેદનો રોગ જાય ૬. અથવા પીપેરો મધમાં પ્રતિ દિન ચાટે, તો મેદનો રોગ જાય ૭. અથવા ધંતૂરાનાં પાનના રસનું મર્દન કરે, તો મેદનો રોગ જાય ૮. અથવા

વડવાનલ રસ--પારો, તાંબેશ્વર, સાર, બીજાઓળ એને બરાબર લઈ ખારીક વાટી કુકર ભાંગરાના રુસમાં દિન ૩ ખલ કરવો. પછી રતી ૨ પ્રમાણુ પ્રતિદિન મધથી ચાટે, તો મેદનો દોષ જાય ૯. ઇતિ વડવાનલ રસ. એ વૈદ્યહસ્યમાં છે.

અથવા ચવક, જીરું. સુંઠ. કાળાં મરી, પીપેરો. શેકી હીંગ, સંચળ ખાર આ સર્વ બરાબર લઈ ખારીક વાટી શેકલા જવના લોટની સાથે ટંક રા પ્રતિદિન ખાય, તો મેદનો રોગ જાય ૧૦. એ ચક્રદત્તમાં લખ્યો છે. અથવા

વાવડીંગ. સુંઠ, જવખાર. પીપેરો. સાર, અને ખારીક વાટી તેમાં ટંક ૧ જવ, એને આમળાં નું ચુરુ કરી મેળવી મધથી લે. તો પ્રમેહનો રોગ જાય ૧૧. અથવા ખોરડીનાં પાનનું કદક. કાંજના પાણીમાં નાખીને તેમાં ચરણીનો રસ તથા શિલાજીત નાખીને પીએ. તો મેદનો રોગ જાય ૧૨.

અમૃત ગુગળ-મજો, ઇલાયચી, કુડાની છાલ, આમળાં એ સર્વ અનૂક્રમથી એકથી એક અધિક લેવાં, અને એ સર્વની બરાબર ગુગળ લઈ એનાં એક રસ કરી ટંક ૧ મધની સાથે લે, તો મેદનો રોગ, અને ભગંદર સર્વ જાય ૧૩. ઇતિ અમૃત ગુગળ, એ ચક્રદત્તમાં છે.

ત્રિફળાધં તૈલ-ત્રિફળા, અતિવિખનીકળી, મૂર્ધા નસોતર, ચિત્રક, અરડૂસો. લીમડાની છાલ. ગરમાળાનો ગોળ, પીપળી મૂળ, બંને હળદર, ગજો, ઇંદ્રવરણું, પીપેરો. કોષ્ઠ, સરસવ સુંઠ. આ સર્વ બરાબર લઈ એનો ઉકાળો કરી એમાં તુળશીનો રસ અનુમાન માફક નાખવો, પછી તેમાં તેલ પકવવું, પછી એ તેલનું મર્દન કરે, અથવા બદલ દેષ પિચકારી. મારે, તો મેદ અને કફના રોગને દૂર કરે છે ૧૪. ઇતિ ત્રિફળાધં તૈલ, આ ચક્રદત્તમાં છે.

* કુકરભાંગરોએ નામે એક વનસ્પતિમાં બુટ્ટી છે, જેને હિંદિમાં તથા મારવાડી વર્ગેમાં કાગ લાંબો ખેત કહે છે. અને ગુજરાતમાં હાડીઆ કરહણુ કહે છે, એ બુટ્ટી ચોમાસામાં ઘણી થાય છે, જેનાં પાંદડાં પંજા સરખાં આવે છે. અને એક પાનની ડાંડીમાં પાંચ પાંચ પાન હોય છે. અને તે ઘણું કરી જમીનથી ઊંચામાં ઊંચી ૧ હાથને આસરે હોય છે. અને જેને મગની શાંઝો સરખી શાંઝો આવે છે. વાસ મછલાંદિ આવે છે, અને તે ઉકેડા કે બીજી ખાતરની જગામાં થાય છે. એ બુટ્ટી દેસ પ્રસીદ્ધ છે.

ધતિ મેદ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

દેહમાં પસીનાથી દુર્ગંધિ આવતી હોય તેના ઉપાય-અરડુસાના પાંદડાંના રસમાં શંખ મું ચૂર્ણ મેળવી લેપ કરે. તો શરીરની દુર્ગંધિ જાય ૧. અથવા ખીંચીના પાંદડાંમાં શંખનું ચૂર્ણ મેળવી લેપ કરે, તો શરીરની દુર્ગંધિ જાય ૨.

કાખમાં વાસ આવતી હોય તેના ઉપાય-લીંબોચીના પાનના રસનો લેપ કરે, તો કાખના પસીનાની વાસનો દોષ દૂર થાય ૧. અથવા હળદરને અધઘળી કરી પાણીમાં વાટીને લેપ કરે, તો કાખની દુર્ગંધિ જાય ૨. અથવા નાગકેસર, સરસની છાલ, લોદર, ખસ, હરડેની છાલ, એ ને પાણીમાં વાટી ચોળે, તો શરીરની દુર્ગંધિનો દોષ જાય ૩. અથવા બોરડીનાં પાનને પાણીમાં બારીક વાટી શરીરે મદન કરી, નહાઇ નાંખે, તો શરીરના દુર્ગંધિપણનો દોષ જાય ૪. આ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

શરીરની દુર્ગંધિ દૂર થવાનું મદન-નાગરવેલનાં પાન, હરડેની છાલ, કોષ્ટ, એને પાણીમાં વાટી શરીરે મદન કરે, તો શરીરની દુર્ગંધિ જાય ૫. એવંદમાં છે.

સ્ત્રીની કાંતિ સારી કરવાનો ઉપાય-હરડેની છાલ, લોદર, લીમડાનાં પાન, દાડમનાં છોડાં, આંબાની છાલ, એને પાણીમાં બારીક વાટી શરીરે લેપ કરે, તો શરીરની કાંતિ વધે ૬. આ કાશીનાથ પદ્ધતિમાં છે.

કાખની દુર્ગંધિ દૂર કરવાના ઉપાય-કોષ્ટ, હળદર, આંબા હળદર એને ગાયના મુત્રમાં, અથવા છાણમાં વાટી (પાણીથી) લેપ કરે; તો કાખની દુર્ગંધિ જાય. અને એ ઉપાયથી કોષ્ટ પણ જાય ૭. આ ઉપાય ચક્રદત્તમાં લખ્યા છે.

શરીરની દુર્ગંધિ દૂર થવાના ઉપાય-કુલચ. તથા, કોષ્ટ, છડછડીલો, શુખડ, શેકેલા જવનું ચૂર્ણ, તજ, વજ, એને પાણીમાં બારીક વાટી શરીરે લેપ કરે, તો શરીરની દુર્ગંધિ જાય ૮. આ સારંગધરમાં છે.

ક્ષીણરોગ. (કસ્ય)

કૃસ્ય રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-કસ્ય રોગને લૌકિકમાં ક્ષીણતા કહે છે. વાયડી વસ્તુઓ અને સુકાં અન્નના ખાવાથી, લાંઘણો, ધણું મૈથુન, ખેદ, એ સર્વના કરવાથી-ભયથી-ધન પુત્રાદિક નો નાશ થવાના ધણા સોચથી, આ કારણોથી પુરુષને કસ્ય રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

કૃસ્ય રોગનાં લક્ષણ-ઠૂલા, પેટ, ખાંધ, એ સુકાઇ જાય. નસો નિકળી આવે. હાડ, ચામડી શરીરમાં બાકી આવી રહે. શરીર દુર્બળ થઇ જાય. આ લક્ષણ હોય તો ક્ષીણતાનો રોગ માણસને જાણિયો.

માણસ અર્લત ક્ષીણ પડી ગયો હોય તેને આટલા રોગ થાય-દિયો, ખાંશી, ક્ષય, ગોળા, હરસ, ઉદરના રોગ, સંગ્રહણી. આકરને આદિલઇ ઓર પણ રોગ થાય. અને ધણાક પુરુષ દેખાતા દુબળા હોય છે કેમકે તેને શરીરમાં મેદનો ભાગ તો થોડો, અને વિદ્યનો ભાગ ઘણો રહે, મૈથુન ધણું કરે, તથા બંધેજ પણ બહુ રહે, અને સ્ત્રીઓને ગર્ભ સ્થિત (રાખે) કરી દે. અને કેટલાક દેખાતા, તો શરીરના પુષ્ટ, પણ તે બળહિણ તથા મૈથુનાદિકમાં સામર્થ્ય રહિત હોય તેને ક્ષીણ કહે છે. તેના શરીરમાં મેદનો ભાગ તો ઘણો અને વિદ્યનો ભાગ થોડો થાય છે, તે

થી તેને પણ ક્ષીણુજ કહિયે.

કૃશ એટલે ક્ષીણુતાના ઉપાય.

જેટલાં બળકારી અને બંધેજનાં ઓસરો છે, તથા જેટલાં પુષ્ટકારી ઘૂત, દૂધ, માંસ આદિ ક પદાર્થો છે, તેથી ક્ષીણુતાનો રોગ દૂર થાય છે ૧. અને એના ઉપાય પુષ્ટાદિમાં, અંથની સમાપ્તિમાં લખ્યા છે.

ક્ષીણુતાના અસાધ્ય લક્ષણ—જે પુરૂષને સ્વતઃસ્વભાવથી ક્ષીણુતા અને મંદાગ્નિ હોય, અને સદા શરીર દુર્બળ રહે તેના ઉપાય છે નહીં. આ સર્વ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

ધૃતિ કૃશ એટલે ક્ષીણુતાના રોગનિ ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણમ્.

ઉદર રોગ.

ઉદર રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—સર્વ ઉદર રોગ ૮ આઠ પ્રકારના છે તેને આદિ લઈ સર્વ ઉદર રોગ મંદાગ્નિ વાળા પુરૂષને નિશ્ચય ઉત્પન્ન થાય છે. અને અજીર્ણથી અનંત રોગ ઉપજે છે એવી એવી વસ્તુઓના ખાવાથી ઉદર રોગ થાય છે. અને દોષોનો સમૂહ, તથા મળ અને આમનો સંચય દોષમાં હોય. તો પુરૂષને ઉદર રોગ થાય છે ૧.

ઉદર રોગની ઉત્પત્તિ—કુપથ્યથી સંચયને પ્રાપ્તિ થયા જે વાયુ, પિત્ત, કફ તે પાણીને લઈ ચાલનારી નસોને રોકે છે અને હૃદયનો પવન, અગ્નિ, ગુદાનો પવન, એને બાધ દૂષિત કરી ૮ આઠ પ્રકારના ઉદર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઉદર રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ—પેટમાં આક્રમે હોય; ફરવા હરવાનું સામર્થ્ય જતું રહે. શરીર દુર્બળ હોય, મંદાગ્નિ થઈ જાય. શરીરમાં સોજે તથા હાડમાં હાડ કળતર હોય. મળ મૂત્ર સારી પેટે ઉતરે નહીં, શરીરમાં દાહ હોય; આ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણીએ કે એને ઉદર રોગ છે.

*આઠ પ્રકારના ઉદરરોગનાં નામ લખીએ છીએ—વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, ક્રિયાનો ૫, ઝાડો બંધ થવાનો ૬, ચોટ લાગવાનો ૭. જળોદરનો ૮,

વાતોદરનાં લક્ષણ—જે માણસના પગ, હાથ, દુંટીએ સોજે હોય, કુખમાં, પસવાડમાં, કંડમાં, પીઠમાં, અને સાંધે સાંધામાં પીડા હોય, મુકા ખાંસે, શરીર ભારે રહે, ઝાડો ઉતરે નહીં, શરીરની ચામડી, નખ, આંખો, એ કાળાં પડી જાય. પેટમાં પીડા. અને આક્રમે હોય-પેટ બોલ્યા કરે—આ લક્ષણ હોય ત્યારે વાયુના ઉદરનો વિકાર જાણિયે ૧.

પિત્તોદરનાં લક્ષણ—જેમાં તાવ, મૂર્છા, દાહ, તરસ, આ હોય, મુખ કડવું રહે. ચક્રી અતિ સાર, આ સર્વ હોય-તથા શરીરની ચામડી પીળી. લીલી હોય-શરીરમાં પક્ષીનો આવે. અને

*આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ છે, જેને જળોદર રોગ કહે છે, જે પેટનું મોટાપણું છે. અને એ મહા અસાધ્ય રોગ છે. એ રોગના ઉપાય તો ઘણાં છે પરંતુ રોગ પ્રગટ થતાં જ ઉપાય કરવા યોગ્ય છે. નસોમાં પાણી ભરાઈ જાય છે તે કોઈ યુક્તિથી ઓષધિ દ્વારા બહાર કાઢે, તો રોગી બચે, આ રોગમાં પેટ પાણી ભરાવાથી ઘણું મોટું થાય છે તેને હાલના અંગ્રેજી વિદ્વાન દાકતર લોક દુંટીની હેઠળ એક જાતનું નસ્તર ભોંકીને તેની નળીમાંથી પાણી બહાર કહાડે છે. એ છેવટના ઉપાયથી કેટલીક વેળા મોતના ઝંઝામાં આવી પડેલા રોગી બચી જાય છે.

દાહ હોય, ધૂમાડા સહિત ઓડકાર આવે, ચામડીનો સ્પર્શ કોમળ હોય, ચામડી પાક્યા સરખી થઈ જાય. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને પિત્તનો ઉદરરોગ જાણિયે ૨.

કફોદરનાં લક્ષણ—જેના શરીરમાં પીડા હોય-સુએ ધણું-સોજે હોય. શરીર ભારે રહે, હૈયું દુખે, ભોજનમાં અશ્ચિ હોય, મોડુ પચે. શરીર ઠંડુ રહે, અને પેટ ઓલ્યા કરે. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને કફોદર કહીએ ૩. અને જેમાં એ સર્વ લક્ષણ મળેલું હોય તેને સન્નિપાતનો ઉદરરોગ કહિયે ૪.

દુષ્યોદરનાં લક્ષણ—જે પુરૂષનો શત્રુ કોઈ પ્રકારે સિંહના નખ અથવા મૃચ્છના વાળ અથવા કોઈ દૂષ્ટ જનવરનાં મળ, મૂત્ર, રધિર, વિર્ય, અથવા એર કશામાં મેળવી યા અન્નપાનમાં ખવરાવી દે તેને દુષ્યોદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ તેનાં શરીરનાં રધિર, વાયુ, પિત્ત, કફ એ સર્વશરીરમાં ક્રેપિત થઈ દુષ્યોદર સન્નિપાતના ભયંકર ઉદર રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. પછીએ ઉદરરોગ વર્ષાક્રતુમાં ક્રેપિત થઈને માણસને ધણું હેરાન કરી મૂર્છાંત કરી મૃત્યુ તુલ્ય કરી દે તેને દુષ્યોદર કહિયે ૫.

પ્લીહોદર એટલે દ્વિયાનાં લક્ષણ—ગરમ વસ્તુઓના ખાવા તથા ગરમ વસ્તુઓના પીવાથી દૂષ્ટ થયું જે રધિર તે કષ્ઠી દ્વિયાને વધારે છે, પછી વધેલા દ્વિયો ડાખા પસવાડામાં ઉદરના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એથી પિડિત માણસને મંદાગ્નિ જીર્ણવર થઈ જાય. બળ જતું રહે એ લક્ષણ થાય તો પ્લીહોદર કહિયે ૬.

મળના બદ્ધ ગુદોદરનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ સાદુ કર્યા વિના અન્ન ખાય અને તેમાં વાળ, કાંકરા, રેત, ધૂળ, એ મળ્યાં થાય તેના દોષોને લીધે મળનો સંચય હોય ત્યારે તે પુરૂષને કષ્ઠી થોડો થોડો ગુદાને રસ્તે મળ ઉતરે, અને તે પુરૂષનું હૈયું, ફૂટી વધી જાય તેને વૈદ્ય બદ્ધગુદોદર કહે છે ૭.

ક્ષતોદરનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ પથ્થરને આદિ લઈ રેતથી મળેલું અન્ન ખાય તે પુરૂષનાં આંતરડાં કાપી અન્ન પાણી સમાન થઈને ગુદાને માર્ગે નિકળે, અને તેની ગુદા રાત દહાડો વલ્લા કરે, તથા તેનું પેડું વધે અને પેડુંમાં પીડા ધણી થાય તેને ક્ષતોદર કહે છે ૭. ક્ષતોદર અને બદ્ધગુદોદર એકજ છે.

જળોદરનાં લક્ષણ—જે પુરૂષે ધી વગેરે ખાયું હોય, અથવા વસ્તિકર્મ કર્યું હોય, અથવા જીવાળ લીધો હોય, અથવા એકારી કરી હોય, એવા પુરૂષો એ કર્મ ઉપર શીતળ પાણી પી એ તે પુરૂષોની પાણીને લઈ ચાલનારી જે નસો તે દૂષિત થાય, અને સ્નેહે કરીને લીંપાય લી જે એજ નસો તેને વિષે એ શીતળ પાણી જળોદરને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી એ ઉત્પન્ન થયું જે જળોદર તે ફૂટી નીચે આસ પાસ ચોગડદમ ગોળ અને ચિકણું થઈ પાણીની મસક સમાન બહુ વધે ત્યારે માણસ તેથી ધણો દુખી થાય, તથા તેનું શરીર કાંપે. એ લક્ષણ હોય તેને જળોદર કહીએ ૮. એ સર્વ આઠે ઉદરરોગ ઉત્પન્ન થતાંજ કષ્ટ સાધ્ય છે. અને બળવાન પુરૂષને જળોદર તત્કાળ થાય તે સાધ્ય છે.

ઉદર રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ—બદ્ધગુદોદર હોય, તો એક પક્ષ ઉપરાંત અસાધ્ય જાણિયે. અને જળોદર તો અસાધ્યજ છે. અથવા પસવાડામાં શૂળ ચાલે, આંખો ઉપર સોજે હોય, તથા ઇંદ્રી વાંકી હોય, તથા જેના શરીરની ચામડી ગળી જાય; શરીરનું રધિર, માંસ, બળ

સર્વ જતાં રહે; અગ્નિ મંદ થઇ જાય તે પુરૂષ અસાધ્ય જાણિયે.

પુનઃઅસાધ્ય લક્ષણ--પસવાડામાં એવું શુભ ચાલે તે જાણે પસવાડું ટુટી ગયા જેવું થઇ જાય, અન્નમાંથી રચિ જતી રહે, શરીરમાં સોજો હોય તથા અતિસાર થઇ જાય, અને પેટ ખાલી હોય તે ભરાયલા જેવું દેખાય તો ઉદરરોગ અસાધ્ય જાણિયે.

ઊદરરોગના ઉપાય.

વાતોદરના ઉપાય--દશમૂળના ઉકાળામાં એરંડીયું નાખી પીએ, તો વાતોદર જાય ૧. અથવા ત્રિફળાના ઉકાળામાં ગાયનું મૂત્ર નાખી પીએ, તો વાતોદર જાય ૨. અથવા

કોષ્ટાદિ યુર્ણુ--કોષ્ટ, દાંતી, જવખાર, પાઠ, સંયળખાર, સિંધવખાર, વરાગડું મીઠું, વજ્ર, સુંઠ આ સર્વ બરાબર લઇ બારીક વાટી ટંક પ, ગરમ પાણીથી લે, તો વાતોદર જાય ૩. ઇતિ કોષ્ટાદિ ચૂર્ણમ્.

અથવા એક કળીના છાંડવાનું લસણ તોલા ૪૦૦ ભાર લઈ તેને વાટી ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળવું. ઉકાળતાં તેમાં (નાંખવાનાં ઓસડો એ કે--) સુંઠ તોલા ૪, કાળાં મરી તોલા ૪, પીપર તોલા ૪, સાંડેડીનું મૂળ તોલા ૪, સંયળખાર તોલા ૪, વિડવૂણ તોલા ૪, ત્રિફળા તોલા ૧૨, દાંતી તોલા ૪, સરગવાની છાલ તોલા ૪, અજમો તોલા ૪, લીંદી પીપેરો તોલા ૪, નસોતર તોલા ૨૪ ભાર, એને બારીક વાટી પેલા લસણના ઉકાળામાં નાખવાં, અને તેમાં તેલ શેર ૨ નાખી મધુરી આંચે પકવતાં બ્યારે એ સર્વ રસ અને ઓસડો બળી જાય તે બ. છીતેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉનારી વાસણમાં ભરી મુકવું પછી એને ટંક પ પ્રાતઃકાળે પોતાની અગ્નિ માફક પીએ, તો સધળા ઉદરના રોગો, મૂત્રક્રૂ, ઉદાવર્ત, અંતરગળ, પાશાશૂળ, આમશૂળ, અરચિ, ક્ષિયો, અષ્ટીવા, હાડકળતર, સર્વ વાયુના રોગો, મહિનો ૧ સેવન કરે, તો આ સર્વ રોગોને દૂર કરે છે ૪.

પિત્તોદરના ઉપાય--ગુડાખ લેવાથી પિત્તોદર જાય ૫.

કફોદરના ઉપાય--નસોતરનું યુર્ણુ ટંક રાા ઊંટડીના દૂધમાં નાખી તથા તેમાં એરંડીયું ટંક ૫, પીપર, પીપળી મૂળ, ચિત્રક, આ સર્વ ઓસડો તોલા ૧ ભાર નાખી એ દૂધને ૧ મહિના સુધી ગરમ કરી પીએ, તો કફોદર જાય ૬.

સન્નિપાતના ઉદરરોગના ઉપાય--સુંઠ ત્રિફળા, એનો ઊકાળો કરી તેમાં દહીં અને તેલ અથવા ઘી નાખી પકવે થઈ એ તેલ અથવા ઘીને ખાય. તો સન્નિપાતનો ઉદર રોગ જાય ૭. અથવા ગરમ દૂધમાં એરંડીયું અને ગાયનું મૂત્ર નાખી પીએ. તો વાયુનો ઉદરરોગ જાય ૮. અથવા છાશમાં સંયળખાર, પીપેરો નાખી પીએ, તો વાતોદર જાય ૯. અથવા શાકર, કાળાં મરી, એ પાણીથી પીએ. તો પિત્તોદર જાય ૧૦. અથવા અજમો, ખેંણીનું મૂળ, જીરું, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, એને બારીક વાટી ટંક પ, ગરમ પાણીની સાથે લે, તો કફોદર જાય ૧૧. અથવા સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, જવખાર, સિંધવખાર એને બારીક વાટી ટંક પ, ગરમ પાણીથી પીએ, તો સન્નિપાતનો ઉદર રોગ જાય ૧૨.

નારાયણ યુર્ણુ--અજમો, ખેંણીની છાલ, ધાણા, ત્રિફળા, પીપરો, કાળીજીરી, અજમોદ, પીપળી મૂળ, વાવડીંગ, આ સર્વ બરાબર લે, અને દાંતી, એક ઓસડના હિરસાથી ત્રણ ઘણી લે,

અને નસોતર એક ઓસડના ભાગથી બમણું લે, અને ઈંદ્રવરણું એક ઓસડના ભાગથી બમણું લે, ધારનું દૂધ સર્વથી ચોધણું લઈ એ સર્વને બારીક વાટી યોરના દૂધનો પુટ ૧ આપવો, પછી સૂકવી ટંક રા ગરમ પાણીથી લે. તો ઉદર અને વાયુના રોગોને દૂર કરે અને એને બોરડીની છાલના ઉકાળાની સાથે લે, તો ગોળાના રોગ જાય. અને દારની સાથે લે તો આદરાનો રોગ જાય. અને જાડી છાસમાં લે. તો બંધકોષ જાય અને દાડમના રસની સાથે લે, તો હરસના રોગ જાય. અને ગરમ પાણીથી લે, તો અજીર્ણ જાય. અને આ ચૂર્ણ ભગંદર પાંદુરોગ, ખાંસી, સ્વાસ, ક્ષયરોગ સંગ્રહણી, કોઠ, મંદાગ્નિ, અને વિષ માતને દૂર કરે. જેમ ભગવાનનું સુંદરીન ચક્ર દૈત્યોને મારે તેમજ આ નારાયણ ચૂર્ણ એ રોગોને દૂર કરે છે ૧૩. ઇતિ નારાયણ ચૂર્ણમ. અથવા

નારાયણ ધૃત-યોરનું દુધ, દંતી, ત્રિશળા, વાવડીંગ, ભોરીંગણી, ચિત્રક, કૂકરભાંગરો, એ સઘળાં શેર બે લઈ એથી ચોધણું પાણી નાખીને શેર ૧ ગાયનું ધી નાખી મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે એ સર્વ ઓસડો તથા પાણી બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી વાસણમાં ભરી રાખવું, પછી એમાંથી ટંક રા લે, તો જીલ્લાખ લાગી જઈ ઉદરના રોગોને દૂર કરે ૧૪. ઇતિ નારાયણ ધૃતં.

પુનર્નવાદિ ક્વાથ-સાટીનું મૂળ, દારહળદર, કડુ, પડોળ, હરડેની છાલ, લીમડાની છાલ, દેવદાર, સુંઠ, ગળો, આ સર્વ બરાબર લઈ એને જ્યારે ખાંડી ટંક ૫ નો પ્રતિદિન ઉકાળો કરી ગાયનું મૂત્ર તથા ગૂગળ નાખી રોજ પીએ, તો કફાદર, પસવાડાનું શૂળ, સ્વાસ, પાંદુરોગ, આ સર્વ જાય ૧૫. ઇતિ પુનર્નવાદિ ક્વાથ. આ સર્વ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા અજમો તોલા ૫૬, શેકેલો ટંકણુખાર તોલા ૮ ભાર, એનું ચૂર્ણ કરી ટંક રા ગરમ પાણીથી લે. તો ઉદરના રોગ જાય ૧૬. અથવા પીપરો તોલા ૨૦ ભાર લઈ તેને યોરના દૂધમાં દિન ૭ સુધી પલાળી રાખવી, પછી છાંયડામાં સૂકવી બારીક વાટી માસા ૪ પાણીથી એકેક દિવસને આંતરે લે, અને એના ઊપર ભાતને છાશ ખાય, તો ઉદરના રોગ જાય ૧૭. ઇતિ ઉદરામય હરં ચૂર્ણમ

અથવા પીપરો નંગ ૧૦૦૦ લઈ તેને યોરના દૂધના પૂટ ૭ દેવા, અથવા હરડેના ચૂર્ણને યોરના દૂધના પુટ ૭ દઈ તેમાંથી ટંક ૧૧, ગાયના મૂત્રની સાથે લે, તો સર્વ ઉદરના રોગ જાય ૧૮. અથવા દંતી, પીપરો, સુંઠ, આ સર્વ બરાબર લે, અને એ સર્વથી બમણો ચોખલે, અને એથી ચોથે ભાગ વિડલુણુ લે, પછી એને બારીક વાટી ટંક ૧૧ ગરમ પાણીથી લે, તો શિયો ગોળો, મંદાગ્નિ, પાંદુરોગ, ઉદરના રોગ એ સર્વને દૂર કરે છે ૧૯. અથવા આકડાનાં પાન, અને સિંધવખારને હાંદલામાં ભરી તેના મોંને બંધ કરી કુંકી (અગ્નિમાં) દે. પછી એને વાટી ટંક ૫ પ્રતિદિન છાશમાં અથવા કુંવરના પાઠામાં લે, તો ઉદરના રોગો જાય ૨૦. અથવા સુંઠ અને ગોળ, અથવા ગોળ અને હરડે. અથવા ગોળ અને પીપરો, એને ટંક રા રોજ ખાય

ઈંદ્રવરણું, ઈંદ્રાયણુ, કડુ વૃંદાવન, તુંબો ગડતુંબો, તસ તુંબો. ઈંદ્રવારણું, એ નામથી પ્રસીધ છે એના વેલા ધરતી ઉપર પથરાય છે. મતિરા તથા કલિંગા સરખા વેલા, પાન, ફળ હોય છે. પરંતુ મતિરાથી એનાં પાંદડાં ફળ નાનાં હોય છે, એ કડવી ઘણી હોય છે. એનો ગુણ રેચાદિકમાં વિશેષ છે. ઉદર વિકારને એ ઉત્તમ આષધિ છે. એના ફળમાં અજમો ભરીને સુકાયા પછી ગરમ પાણીથી શાકી લીધે પેટની પીડા મટે છે.

તો ઉદરના રોગ, સોજો, પીનસ, ખાંસી, અરુચિ, જીર્ણજ્વર, હરસ, સંઘ્રહણી, કફ અને વાયુના રોગો, એ સર્વને આ દૂર કરે છે ૨૧. આ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

જળોદરના ઊપાય.—મોરચૂ, ગંધક, પીપેરો, હરડેની છાલ, આ સર્વ યરાયર લઈ એને ખારીક વાટી ચોરના દૂધમાં દીન ૫ ખલ કરવો, પછી ગરમાળાના ગોળના રસમાં દીન ૫ ખલ કરવો, પછી એને માસો ૧ પ્રતિદિન ગરમ પાણીથી લે, તો જળોદર રોગ જાય; એ ઉપર ભાત ખાવો, અને આમલીનું સરખત પીવું ૨૨. ઇતિ ઉદરાંરિ રસ; આ જોગતરંગિણી માં છે. અથવા

ઊદયભાસ્કર રસ.—સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, પાંચે ખાર, ટંકણખાર, સાજી, આ સર્વ યરાયર લઈ એ સર્વની યરાયર શુદ્ધ નીપાળાની દીવેલી લઈ એ સર્વને દંતીના રસના પુટ ૩ દેવા પછી બિજોરાના રસના પુટ ૩ દઈ ખલ કરી છાંયામાં સુકવી લે, પછી એમાં રતી ૦૧ અર્ધા પ્રમાણ ખાય, તો સર્વ જીદરના રોગો, ફિયો, ગોળો, આશરો, શૂળ, હરસ, એ સર્વ રોગોને આ રસ દૂર કરે છે. અને એને આંખમાં આંજોથી સાપનું ઝેર દૂર થાય છે ૨૩. ઇતિ ઉદય ભાસ્કર રસ; આ રસ રત્ન પ્રદીમાં છે. અથવા

બિંદુ ધૃત.—આકડાનું દુધ તોલા ૯, કુડાની છાલ તોલા ૧૦, ચિત્રક તોલા ૫, પીપેરો તોલા ૫, શંખાવળી તોલા ૫, નીલનું મૂળ તોલા ૫, ગાયનું ધી શેર ૧, ચોરનું દૂધ તોલા ૨૫, નસો તર તોલા ૫, હરડેની છાલ તોલા ૫, કંપોક્ષો તોલા ૫, એ સર્વને ખારીક વાટી એકઠાં કરી ૫ શેર પાણીમાં નાખી ધી સમેત અગ્નિ ઉપર ચઢાવી મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે પાણી વગેરે સર્વ બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એ ધી ઉતારી વાસણમાં ભરી રાખવું. પછી એ ધીનાં જોટલાં ટીપાં ખાય તેટલાજ ઝાડા જીવાનમાં આવે ત્યારે આટલા રોગો જાય) ઉદરના રોગ, સોજો, ભગંદર, ગોળો, એ સર્વને આ ધૃત દૂર કરે છે ૨૪ ઇતિ બિંદુ ધૃત આ વૈદ્ય વિનોદમાં છે.

ઇતિ ઉદર રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃત સાગર નામ ગ્રંથે મેદરોગ, કાર્શ્ય એટલે ક્ષીણપણાનો રોગ, ઉદર રોગ, આ સર્વ રોગોના બેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઊપાય, નિરૂપણ નામ ત્રયોદશસ્તરંગ સમાપ્ત: ૧૩.

તરંગ ૧૩ મું સમાપ્ત.

તરંગ ૧૪ મું.

સોજો.

સોજાની ઉત્પત્તિ લક્ષણ.—જે પુરુષોએ ઉલટી વિરેચન લીધાં હોય તેણે કરી દુર્બળ હોય, તથા તાવ આદિક રોગથી દુર્બળ હોય, અથવા સાંધાનાદિકથી દુર્બળ હોય તેને ખારી, ખાટી

તીખી, ભારે વસ્તુ; અને દહીં, તથા કાચી, ઉની વસ્તુ; તથા માટી, શાક, અને વિરૂદ્ધ વસ્તુ; ઘઉંના મેંદા, ઝેર મળેલું અન્ન એના ખાવાથી; તથા હરસનો રોગઘણો રહેવાથી, પેટમાં આમ હોય; જીવાળના લેવાથી, તથા ચોટના લાગવાથી, કાંચા ગર્ભના પડવાથી, જીવાળાદિથી પાંચ કર્મ કરે તેમાં કુપચ્ચના કરવાથી (એટલી વસ્તુઓથી) તે દુર્બળ માણસને સોજનો રોગ થાય છે- આ સોજનો રોગ ૯ પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, વાતપિત્તનો ૪, વાત કફનો ૫, કફપિત્તનો ૬, સન્નિપાતનો ૭. ચોટ લાગવાનો ૮, ઝેરનો ૯.

●સોજાનુ પુર્વ રૂપ-શરીરમાં વાયુ રહે. નસોને પસારતા પીડા ધણી થાય, તથા શરીર ભારે રહે. આ લક્ષણ હોય તો જાણીએકે એને સોજનો રોગ થશે.

સોજનાં સામાન્ય લક્ષણ-પોતાના કારણે કરીને દુષ્ટ થયા જે વાયુ, રક્ત, પિત્ત, એ શરીરની જે બહારની નસો તેમાં કફને પ્રાપ્તિ કરી શરીરની જે ચામડી. માંસ, તેના સમૂહને ધણું કુલા વી દે છે, આ કારણથી એને સોજનો રોગ કહે છે. તે એ સોજનો રોગ શરીરને ભારે કરે, અને મનમાં આવે ત્યાં થઈ જાય; તથા સોજમાં ઉજ્જ્વળતા હોય, નસો નીકળી આવે, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય. આ લક્ષણ હોય તો સોજનો રોગ જાણીયે.

વાયુના સોજનાં લક્ષણ-શરીરની ચામડી છે તે કઠોર થઈ જાય, લાલ અથવા કાળો સોજને થઈ જાય ત્યારે તેને શેક વગેરે કરે, તો સારો થઈ જાય. અને દહાડે સોજને ઘણો થાય, તો વાયુનો સોજને જાણીયે ૧.

પિત્તના સોજનાં લક્ષણ-શરીરની ચામડી કોમળ અને ગંધ યુક્ત પીળી તથા લાલાશ પ ર હોય, શરીર ધ્રુવે, તાવ હોય, પશીનો ઘણો આવે. તરસ ધણી લાગે. મદ થઈ આવે. શરીર થી સ્પર્શ ખમાય નહીં. આંખો લાલ હોય, શરીરની ચામડીમાં બળતરા ધણી હોય. આ લક્ષણ હોયતો પિત્તનો સોજને જાણીયે ૨.

કફના સોજનાં લક્ષણ-જેને સોજમાં શરીર ભારે રહે તથા ચામડી પીળી હોય, ઊંઘ ધણી આવે. અગ્નિ મંદ હોય. સોજને ઊંચો નહિ હોય, ભોજનમાંથી રચિ જતી રહે. રાતમાં સોજને વધી જાય. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને કફનો સોજને કહિયે ૩. અને બંને દોષોના જેમાં લક્ષણ મળતાં હોય તેને બંને દોષોનો સોજને કહિયે ૪-૫ અને જે સોજમાં સર્વ દોષોનાં લક્ષણ મળે તેને સન્નિપાતનો સોજને કહિયે ૭.

ચોટ લાગવાથી ઉપજ્યો જે સોજને તેના લક્ષણ-શસ્ત્રાદિકના વાગવાથી અથવા શીતળ પવન લાગવાથી અથવા દહીના ખાવાથી અથવા બિલામાના લાગવાથી અથવા કૌચના લાગવાથી અથવા સૂરણ વગેરેના લાગવાથી ઉપજ્યો જે સોજને, તે આ એક જગાનો સોજને સર્વ શરીરમાં ફેલાઈ જાય અને તે સોજમાં લાહે ધણી બળે, લાલ થઈ આવે, અને પિત્તનાં સર્વ લક્ષણો મળે. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને સસ્ત્રાદિકના વાગવાનો સોજને જાણીયે ૮.

●સોજનો રોગ શરીરને નાશકારક છે. એ શરીરની કાંતી કુરતી ધ્રુવે હરવું ચેષ્ટા બગાડે છે, અને શરીર સ્થુળ (જડુ) કરે છે. એ મહા દુષ્ટ વ્યાધિ છે એ વાસ્તે વેધ જીવન, લોલિંબ રાજ, રત્નકળા ગ્રંથો કહે છે કે-સોજ કરીઆતુ, કડુ. એનું ચૂર્ણ સંભાગે કરી માસા ૧૦ ગરમ પાણીમાં ફાકી આપવી ૧. અથવા પાઠ, હળદર, રીંગણી, નાગરમોથો, જીરૂ, પીપરો, પીપળી સૂળ, ચવક, ચિત્રક. સુંઠ, એનું સંભાગનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીથી ફાકી લે, તો સોજને જાય ર.

ઝેરી જાનવરો વગેરેથી ઉપજ્યો જે સોજને તેનાં લક્ષણ-ઝેરી જાનવરના મુત્રના સ્પર્શ કરવાથી અથવા દાદના લાગવાથી, અથવા દાંતના કરડવાથી, નખના વાગવાથી ઝેરી જાનવરનાં મળ, મુત્ર, વિષના સ્પર્શ કરવાથી, ઝેરી ઝાડના પત્રના સ્પર્શ કરવાથી, ઝેરના ખાવાથી અથવા લાગવાથી સોજને થાય છે.

એ સર્વનાં લક્ષણ જે સોજનામાં પોડા ઘણી હોય, શરીરમાં ઘણો ફેલાઈ જાય, બળતરા ઘણી હોય, ત્યારે જાણિયે કે આ ઝેરનો સોજને છે છે.

સોજનાના ઉદ્રવ સ્વાસ, ખાંસી, તરસ, ઓકારી હોય. શરીર દુર્બળ થઈ જાય. તાવ હોય બોજનમાંથી રૂચિ જતી રહે. એ સોજનાના બિપદ્રવ છે. એ ઉપદ્રવ વાળાના ઉપાય કરીએ નહીં.

સોજનાનાં કષ્ટ સાધ્ય લક્ષણ-પેડુથી તે સ્તન સુધી સોજને હોય, તો કષ્ટ સાધ્ય છે. અને જે સર્વ શરીરમાં હોય તે સોજને અસાધ્ય છે.

સોજનાનાં પુનઃઅસાધ્ય લક્ષણ-પુરૂષને તો પ્રથમ પગથી લઈ મોઢા ઉપર સુધી સોજને ચઢે, અને સ્ત્રીને પ્રથમ મોંપર થઈ પગ સુધી સોજને આવે તે અસાધ્ય છે. એના ઉપાય છે નહીં. અને પ્રથમ પેડુમાં હોય પછી સર્વ ફેલાઈ જાય તે સોજને (સ્ત્રી-પુરૂષ) બંનેને અસાધ્ય જાણિયે.

સોજના ઉપાય.

સુઠં, સાટીનું મળ. ઝેરડાની ઊલ. પીપેરો, પીપળી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, એનો ઉકાળો કરી પીએ. તો વાયુનો સોજને જાય ૧. અથવા પડોળ, ત્રિશળા, લીમડાની ઊલ, દારૂળદર, એનો ઉકાળો કરી ગૂગળ નાખી પીએ. તો પિત્તનો સોજને જાય, અને તરસ, તાવને પણ આ ઓપડોનો ઉકાળો દૂર કરે છે ૨.

કૂશનાં સોજના ઉપાય-પીપેરો. અથવા હરડેને ચોરના દુધમાં દીન ૩ પલાળી રાખ્યા પછી એને સૂકવી ખારીક વાટી ટંક રાશ રોજ દિન ૧૦ લે, તો કફ અને સન્નિયાતનો સોજને જાય ૩.

ભિલામાના સોજના ઉપાય-તલ અને કાળી માટી ભેંશના દુધમાં અથવા ભેંસના માખણમાં વાટી લેપ કરે, તો ભિલામાનો સોજને દૂર થાય ૪. અથવા જેઠીમધ, કાળા તલ, ભેંશનું દૂધ એને ભેંશના માખણમાં વાટી લેપ કરે, તો ભિલામાનો સોજને જાય ૫. અથવા સાગ વ્રક્ષના પાંદડાંને વાટી લેપ કરે, તો ભિલામાનો સોજને જાય ૬, અને ઝેરના સોજના ઉપાય ઝેરના પ્રકરણમાં લખીશું.

સોજના રોગના સામાન્ય ઉપાય-હરડેની ઊલ, હળદર, ભારંગ, ગજો, ચિત્રક, દારૂળદર, સાટીનું મૂળ, દેવદાર, સુઠં, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો પેટ, પગ, મોં એનો સોજને તત્કાળ જાય ૭. ઇતિ પથ્યાદિ ક્વાથ

આંડના સોજના ઉપાય-ત્રિશળાના ઉકાળામાં ગાયનું મૂત્ર નાખી પીએ. તો આંડનો સોજને જાય ૮. અથવા ભોંય સાંટોડીનું મૂળ, (વિષખાપરો) દેવદાર, સુઠં, એનો ઉકાળો કરી પીએ. તો સોજને જાય ૯. અથવા દંતી, નસોતર સુઠં, કાળાં મરી, પીપેરો, ચિત્રક, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો સોજને જાય ૧૦. અથવા સોનામખી, ભોંય સાંટોડી (વિષખાપરો), લીમડાની ઊલ ગાયનું મૂત્ર, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો સોજને જાય ૧૧. અથવા

સાટીનું મૂળ, દારૂળદર, સુઠં, સરગવાનું મૂળ, સરસવ, એને કાંજના પાણીમાં વાટી જરા

મરમ કરી લેપ કરે, તો સર્વ પ્રકારના સોજા માત્ર દૂર થાય ૧૨. અથવા ગોળ આઢૂ, અથવા ગોળ સુંઠ, અથવા ગોળ અને હરડેની છાલ, અથવા ગોળ પીપરો, એને બારીક વાટી ટંક રાખી તોલા ૪ ભાર સુધી નિત્ય વધતી એક મહિના સુધી ખાય. તો સોજો, પીનસ, કંઠના રોગ, સ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ, જીર્ણીકર, હરસ સંપ્રહણી, કફ વાયુના વિકાર, આ સર્વ રોગોને એ દૂર કરે છે ૧૩. અથવા પીપરો, સુંઠ, એને બારીક વાટી એની બરાબર ગોળ મેળવી ખાય, તો સોજો, આમ, અજીર્ણ, શૂળ, એને આ દૂર કરે છે ૧૪. અથવા ગોળ તોલા ૧૩, સુંઠ તોલા ૧૩, પીપરો તોલા ૧૩, મંદુર તોલા ૫, તલ તોલા ૫, એ સર્વને બારીક વાટી એક જીવ કરવો, પછી ટંક રાખી પ્રતિદિન ખાય. તો સર્વ પ્રકારનો સોજો જાય ૧૫. અથવા સૂકો મૂળો, સાટીનું મૂળ, દારૂહળદર, રાસણા, સુંઠ, એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના રસમાં તેલ પકવી લેવું. પછી એ તેલનું મદન કરે, તો શૂળ સંયુક્ત સોજો જાય ૧૬. એ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકારમાં લખ્યા છે.

સોજાની બળતરાને દૂર કરવાના લેપ.—એહેડાંની મીંજોને પાણીમાં વાટી લેપ કરે, તો રોગની બળતરા દૂર થાય ૧૭. અથવા સાટીનું મૂળ, દારૂહળદર, ગજો, પહાડ, સુંઠ ગોખરૂં, આ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક રાખી ગાયના મૂત્રની સાથે પીએ, તો સર્વ પ્રકારના, સર્વ શરીરમાં ફેલાયેલા સોજા જાય, અને એથી આઠ પ્રકારના ઉદરના રોગ, તથા વ્રણ માત્ર જાય ૧૮. ઇતિ પુનર્નવાદિ ચૂર્ણમ.

અથવા સાટીનું મૂળ, લીમડાની છાલ, પડોળ, સુંઠ, કદુ * ગજો, દારૂહળદર, હરડેની છાલ, એનો ઉકાળો કરી ગાયનું મૂત્ર નાંખી લે, તો સર્વાંગ સોજો, ખાંસી, સ્વાસ, ઉદરના રોગ, પાંડુરોગ, એ સર્વ રોગોને આ દૂર કરે છે ૧૯. ઇતિ પુનર્નવાદિ ક્વાથ. ઇતિ સાંથ એટલે સોજાના રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણમ.

અંતરગળ.

અંતરગળ રોગને લૌકિકમાં વૃદ્ધિ, અંડ વૃદ્ધિ, અંત્રવૃદ્ધિ કહે છે. એ અંતરગળનો રોગ છ પ્રકારનો છે, વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, રુધિરનો ૪, મેદનો ૫, મૂત્રનો ૬. અંતરગળ એક પ્રકારના વાયુનું.

અંતરગળનાં સામાન્ય લક્ષણ.—અધો ગામી જે પવન તે પોતાનાજ કારણથી કોપ પામી આંડમાં અને જાંઘોના સાંધામાં પ્રાત્તિ થઈ તેમાંજ ચિચરી જઈ સોજાને તથા શૂળને કરે. પછી એ બંને આંડ. તથા તેની ખાલનાં ભંડારને વહેવાની જે નસો તેમાં એ દુષ્ટ પવન પ્રાત્તિ થઈ તે નસોને પીડીત કરી, એ બંને આંડ તથા બંને આંડના ભંડારને વધારી દે છે તેને વૈધ અંતરગળ કહે છે.

વાયુના અંતરગળનાં લક્ષણ.—વાયુએ કરી ભરાઈ જેવી લુહારની ધમણ તેના સરખો

* ગજો—કડવી ગિલવૈ. ગીલૈય, નિમ ગીલૈય, ગજો, ગડુચી. ગુલવૈલ, એટલાંતો એનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે. એના વેલા થાય છે. અને પાન મોટાં નાગરવેલનાં પાન સરખાં થાય છે, જેમાં થોડો એક ફરક છે. એનાં લાકડાં જાડાં હોય છે. એના વેલા મોટાં ઝાડ ઉપર ચઢી ધણાં લાંબા જાય છે. જેમાં લીમડાના ઝાડ ઉપરની ગજોમાં ઘણો ગુણ હોય છે. એનાં લાકડાંમાંથી સત્વ નિકળે છે, તે ગજોનું સત્વ ઉત્તમ ઔષધિ છે. એથી ઘણા પ્રકારના રોગો જાય છે.

સ્પર્શ હોય એટલે (લૂહારની ધમણ જેમ વાયુ ભરાવાથી ટુલે છે તેમ પવન ભરાવાથી આંડ ટુલી મોટા થાય) તથા લૂખો હોય, અને વિનાકારણજ તેમાં પીડા થાય તેને વાયુનું અંતરગળ કહિયે ૧.

પિત્તના અંતરગળનાં લક્ષણ—જે અંતરગળનો રંગ પાકાં ઉમૈડાના ણ સરખો હોય. અને જેમાં દાહ તથા પાક હોય તેને પિત્તનું અંતરગળ કહિયે ૨.

કફના અંતરગળનાં લક્ષણ—જે અંતરગળ શીતળ, ભારે ચિકણું હોય, અને તેમાં એળ આવે, કરડું હોય, અને તેમાં પીડા થોડી હોય તો જળુવું કે અંતરગળ કફનું છે ૩.

રૂધિરના દોષના અંતરગળનાં લક્ષણ—જે અંતરગળ કાળું હોય, ફેલા જેમાં ધણુ હોય, અને પિત્તના અંતરગળનાં લક્ષણ જેમાં મળે તેને રૂધિરનું અંતરગળ કહિયે ૪.

મેદના અંતરગળનાં લક્ષણ—સર્વ કફ સરખાં જેમાં લક્ષણ હોય, અને કોમળ તાડના કળ સરખું હોય તેને મેદનું અંતરગળ કહિયે ૫.

મૂત્ર રોકવાના અંતરગળનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ મૂત્રના વેગને રોકે, અને માર્ગ આલે તેને મસક સરખા કોમળ આંડ વધે, તથા તેમાં પીડા થાય, અને મૂત્ર કષ્ઠથી ઉતરે તેને મૂત્ર રોકવાનું અંતરગળ કહિયે ૬.

અંતરગળની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—જે વસ્તુઓથી વાયુ કોપને પ્રાપ્તિ થાય એ તો ભોજન કરે, તથા શીતળ પાણીમાં નહાય, મળ મૂત્રના વેગને રોકે, યુદ્ધમાં ધણુ રહે, આર ઉપાડે-લાંખે માર્ગ આલે, બેસ જક કરે, અને કોષ ભયંકર વસ્તુને કરે. એ કારણોથી પવન સંકુચિત થઈ શરીરના નાનાં આંતરડાના અવયવોને પોતાના સ્થાનથી નિચે પ્રાપ્તિ કરી પેટું અને જાંગની સંધિમાં આક્રોશ અને પીડા કરે; પછી માણસ આંડને હાથથી મસળે ત્યારે એ આંડ ગોળી પોતાના સ્થાનમાં બેસી જાય, અને ફરી કોષ રીતે આક્રોશ થાય ત્યારે બહાર નિકળી આવે. અને જે પુરૂષને વાયુનો સંચય ધણુ હોય તેને આંતરડાના અવયવો મળી અંતરગળ ને કરે છે. આ અંતરગળ વાયુની વૃદ્ધિની ખરાબર છે. એ અંતરગળ રોગ અસાધ્ય છે.

અંતરગળના ઉપાય

દૂધમાં એરંડીઊં નાખી એક મહિના સુધી પીએ, તો વાયુનું અંતરગળ જાય ૧. અથવા ગૂગળ દીવેલ એ બંનેને ગાયના મૂત્રમાં મેળવી પીએ. તો પિત્તનું અંતરગળ જાય ૨. અથવા રક્તચંદન, મહુડાં, કમળકાકડી, ખસ, કમળનું મૂળ, એ સર્વ ખરાબર લીધા પછી એને દૂધમાં ખારીક વાટી આંડે લેપ કરે, તો પિત્તનું અંતરગળ, બળતરા, પીડા, એને આ લેપ દૂર કરે છે ૩. અથવા સુંદ, કાળાં મરી, પીપેરો, ત્રિફળા, એનો ઉકાળો કરી તેમાં જવખાર, સિંધ વખાર નાખીને પીએ. તો કફનું અંતરગળ દૂર થાય ૪. અથવા લુખી કડવી તુંમડીનો ખમતો ખમતો લેપ કરે, અને એનાજ પાણીથી ઝારે, તો સર્વ પ્રકારનાં અંતરગળ જાય ૫. અથવા વારંવાર જળો લગાવીને તે જગાનું લોહિ કઢાયા કરે, તો રક્તના કોપનું અંતરગળ જાય ૬. અથવા બૂલાખના લોહીનું અંતરગળ જાય ૭. અથવા શાકર, મધ, પાણીમાં નાખી પીએ, તો લોહિના કોપનું અંતરગળ જાય ૮. અથવા શીતળ વસ્તુઓના લેપથી લોહિ અને પિત્તનું અંતરગળ જાય ૯. અથવા તુળશીનાં પાનને આદ્રી તેનો ખમતો લેપ કરે, તો મેદનું અંતરગળ જાય ૧૦.

ગાસો ઉતરી ગયો હોય તેના ઉપાય—ધેરીના ધીને કાંસાની થાળીમાં શીણી તેમાં રાજ

મેળવી ફરી ફીણુવું. પછી તેમાં થોડો વચ્છનાગ મેલવી એનો ગોસાએ લેપ કરે, તો ગોસો સારો થાય ૧૧.

અંતરગળનાં ઝોશડો--ખેરીયુંદર ટંક ૧૫, વજ ટંક ૧૦, સુંઠ ટંક ૧૫, ગાયનું દૂધ તો લા ૧૬ ભાર. એમાં સાલમમિશ્રી તોલા ૧૬ ભાર મેળવી ટંક ૪ નિત્ય દિન ૨૧ સુધી આંડો એ લેપ કરે, તો અંતરગળ જાય ૧૨. અથવા આંડની સીમણિને પાંસળીઓની નીચે ઝીણા શસ્ત્રથી વીંધે. તો મૂત્રનું અંતરગળ જાય ૧૩. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા રાસણા, જેઠી મધ, ગળો, એરંડાનું મૂળ, ખરેંટી, ગરમાળાતો ગોળ, એખર, પડોળ, અરડુસો, એનો ઉકાળો કરી તેમાં દીવેલ નાખી પીએ, તો અંતરગળ જાય ૧૪. અથવા હરડેની છાલ, કરીઆતુ. ધાણા, આ સર્વ બળ્ખે તોલાભાર; અને લવીંગ તોલા ૧૧ ભાર, સોનામખી તોલા ૪ ભાર, એ સર્વની બરાબર શાકર લેવી, અને શાકરની બરાબર મધ મેળવી પ્રતિદિન ટંક ૨૧ ભાર ખાય. તો નિશ્ચય અંતરગળ જાય ૧૫. આ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે ઇતિ અંતરગળ, અંત્રવૃદ્ધિ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણમ્.

બદ.

(બદરોગ જેને લોકિકમાં બદ કહે છે તેની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય.)

બદની ઉત્પત્તિ--ધણી ભારે અને કશકારી વસ્તુઓ ખાય, અથવા ભારે, અથવા પિત્તકારી માંસ ખાય. મિથ્યા વિહાર સ્ત્રી સંગાદિકથી કોપ પામ્યો જે પિત્ત સંયુક્ત વાયુ તે પેદું અને બાંગેની સંધિમાં સોજ સહિત ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. અને એ ગાંઠ તાવ, શૂળને કરે તથા અંગમાં પીડા કરે છે તેને વૈદ્ય બદ અથવા બદ કહે છે.

બદના ઉપાય.

હરડેની છાલ, પીપરો, સિંધવખાર, આ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી એને દીવેલમાં તળવાં, પછી ટંક ૨૧ એમાંથી ખાય, તો બદનો રોગ જાય ૧. અથવા જીર, ખેંણીની છાલ, કોષ્ટ, ઘઉં, ખોરડીનાં પાન એને કાંજના પાણીમાં બારીક વાટી બદને લેપ કરે, તો બદનો રોગ જાય ૨. આ ભાવ પ્રકાશમાં છે.

અથવા તરતનોજ મારેસો જે કાગડો તેની ભીંતરનો મળ લઈ તેને જરા ગરમ કરી બદે બાંધે અથવા લેપ કરે, તો તત્કાળ બદ સારી થાય ૩. આ વૈદ્ય રહસ્યમાં છે.

અથવા ધીસોડાંને ઘેટીના દૂધમાં વાટી લેપ કરે, તો બદ સારી થાય ૪. ઇતિ *બદ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણમ્.

૧ અંતરગળવાળા અફીણનું વ્યસન રાખે તો આરામ રહે છે. અથવા અંગ્રેજી એક જાતની ડાબવાની પેટી આવે છે તે પેદું એ ડાબી બાંધવાથી આરામ થાય છે.

*બદ રોગ છે તેને લોકિકમાં બદની ગાંઠ અથવા બદ કહે છે. એ રોગ ધણું કરી ગરમીના આભારથી થાય છે. કોઈ કોઈ માણસને પાકી એક તરફ કાચમાં ધણી મોટી લાંબી સરખી ગાંઠ થાય છે. અને કોઈ કોઈને બે તરફ પંચ થાય છે. એને લેપાદિક તથા મલમ પટ્ટી ધણા પ્રકારની છે. તો પણ કાચી ગાંઠને તો જળો લગાવવી ધણી શ્રેષ્ઠ છે. એ ગાંઠ પરમા અથવા ચાંદીના જોરથી જાંગના કાતરા આગળ થાય છે."

અંતરમૂખ ૧, કંઠમાળ ૨, અપચિ ૩, ગાંઠ ૪, અર્બુદ ૫.

(અંતરમૂખ. કંઠમાળ ૨, અપચિ ૩. ગાંઠ ૪, અર્બુદ ૫, આ સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય.)

અંતર મૂખની ઉત્પત્તિ—જે પુરુષના ગળામાં ઈંડા જેવો કઠોર સોજો થઈ લટકે, અને મોટો અથવા નાહાનો હોય, તેને વૈદ્ય અંતરમૂખ અથવા ગલગંડ રોગ કહે છે ૧.

અંતર મૂખનાં સામાન્ય લક્ષણ—વાયુ અને કફ બંને ગળામાં દુષ્ટ થઈ ગળાની વચ્ચે મેદ ને પકડી આરતે આરતે ઈંડાની માફક પોતાના ચિન્હને લઈ પકવી દેછે તેને અંતરમૂખ કહિયે. એ અંતરમૂખ ૩ પ્રકારના છે વાયુનો ૧. કફનો ૨. મેદનો ૩.

વાયુના અંતર મૂખનાં લક્ષણ—જેમાં પીડા ઘણી હોય, ગળાની નસો કાળી હોય, અથવા લાલ હોય, અને તેમાં કઠોરતા હોય, અને મોટો વધે, અને પાકે નહીં, તથા મૂખ વિરસ થઈ જાય. તેનું તાળવું અને ગળું શકાય. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને વાયુનું અંતર મૂખ કહિયે ૧.

કફના અંતરમૂખનાં લક્ષણ—ગળામાં ઈંડાની માફક લટકતો સોજો સ્થિર રહે અને ભારે હોય, તેમાં ચેળ ઘણી આવે, અને તે શીતળ હોય. મોટો વધે, અને મોટો પાકે, એમાં પીડા કમ હોય અને તેનું મોં ગળ્યું હોય, તથા તાળવું અને ગળું કફથી લીપાએલાં સરખાં રહે, તેને કફનું ગલગંડ કહિયે ૨.

મેદના અંતર મૂખનાં લક્ષણ—જે અંતર મૂખ ચિકણું, કોમળ, પીળું હોય, અને તેમાં ચેળ તથા પીડા હોય. તથા ગળામાં ગલકાની માફક લટકે, એનું મૂળ થોડું હોય અને રોગીના દેહના અનુમાન માફક ઘટે વધે, તથા તેનું મૂખ ચિકણું હોય; એ ગળામાંજ ઓડે. એ લક્ષણ હોય તો તેને મેદનું અંતર મૂખ કહિયે ૩.

અંતર મૂખનાં અસાધ્ય લક્ષણ—જેને સ્વાસ કઠોળુતાથી આવે, તથા સર્વ શરીર કોમળ થઈ જાય, સ્વર સારો નીકળે નહીં. તથા તે વર્ષ ૧ ઓછાં જાય. ભોજનમાંથી રચિ જતી રહે. શરીર ક્ષીણ પડી જાય તો એ અંતર મૂખવાળો મરી જાય ૪.

કંઠમાળનાં લક્ષણ.

જેના ગળામાં અથવા કાળમાં અથવા ખાંધમાં અથવા પેટું અને જાંગોની સંધિ સંધિમાં ઓર અથવા આંમળાં પ્રમાણે મેદ કફની ઘણીક ગાંઠો પડી જાય તેને વૈદ્ય કંઠમાળનો રોગ કહે છે ૫.

અપચીનાં લક્ષણ—અને જે એજ (ઉપર લખેલો) કંઠમાળ ઘણા દિવસનો થઈ જાય અને તેમાં એ લક્ષણ થાય કે—ગાંઠો પાકી જાય તથા તેમાં પક પડીને વહેવા લાગી જાય. તે ઠંડાણે પેદા થતી જાય અને મટતી પણ જાય. એનું ઘણું દિવસ લાગે તેને વૈદ્ય અપચી રોગ કહે છે ૨.

અપચીનાં અસાધ્ય લક્ષણ—પાંસળામાં શૂળ હોય, ખાંસી જવર, અને આંકારી હોય. એ લક્ષણ હોય તો અસાધ્ય બન્યાંયે.

ગાંઠ.

અંધિ જેને ગાંઠ કહે છે તેનાં લક્ષણ—વાયુ, પિત્ત, કફ. એ લોહી, માંસ, મેદ, અને નસો ને દૂષિત કરી ગોળ બની સોજા સહીત ગાંઠને પેદા કરે છે તેને વૈદ્ય અંધિ એટલે ગાંઠનો રોગ કહે છે. તે એ ગાંઠ ૫ પ્રકારની છે. વાયુની ૧. પિત્તની ૨. કફની ૩. મેદની ૪. નસોની ૫.

વાયુની ગાંઠનાં લક્ષણ.—પ્રથમ આ ગાંઠ ચામડીને ખેંચીને મોટી પાય. પછી તેમાં ચટકા આ લે, પછી તેમાં બધા ઘણી થાય. અને જ્યારે એ ફાટે ત્યારે તેમાંથી નિર્મળ રૂધિર વહે ૧.

પિત્તની ગાંઠનાં લક્ષણ.—જે ગાંઠમાં અગ્નિ સરખું બળે, ખેંચાણ અને બળતરા ઘણી બળે, લાલ અથવા પીળા જેનો રંગ હોય, તથા જે ફાટે તો તેમાંથી ઘણું ખરાબ લોહિ નીકળે તેને પિત્તની ગાંઠ કહિયે ૨.

કફની ગાંઠનાં લક્ષણ.—એ ગાંઠ શીતળ હોય અને તેનો રંગ બદલાઈ જાય. પીડા થોડી હોય, એળ જેને ઘણી આવે, પથ્થરના સરખી ગાંઠ હોય, મોટી વધે. અને એ ફાટે ત્યારે તેમાંથી બહુ પડ અને લોહિ નીકળે, એ લક્ષણ હોય, તો કફની ગાંઠ કહિયે ૩.

મેદની ગાંઠનાં લક્ષણ.—શરીરની માફક આ ગાંઠ વધે ઘટે, અને ચિકણી હોય. મોટી હોય, અને તેમાં એળ આવે. પીડા ઘણી હોય. અને જ્યારે એ ફાટે ત્યારે ખાત્ર અને ઘી સરખો મળ નીકળે, તેને મેદની ગાંઠ કહિયે ૪.

નસોની ગાંઠનાં લક્ષણ.—આ ગાંઠ નિર્બળ પુરૂષને ખેદથી નસોને સંક્રાંચિત કરી વાયુની ગાંઠને ઉત્પન્નવે, એ ગાંઠ ઢીચી અને ગોળ હોય, અને તેમાં પીડા હોય, તથા ક્રોમળ હોય અથવા કરડી હોય; પીડા પણ નહીં હોય, અને એ ગાંઠ મર્મસ્થાનમાં હોય, તો નિશ્ચય અસાધ્ય છે. યા કષ્ટ સાધ્ય છે ૫.

મર્મસ્થાન લખીએ છીએ.—ગાત્ર, ગળું, ખાંધ, શરીરના સાંધા, હૈયું, ગુદાની મજક, પીઠ, એ મર્મસ્થાન છે.

અર્બુદ રોગ.

અર્બુદ રોગની ઉત્પત્તિ.—જે પુરૂષ માંસ ઘણું ખાતા હોય, અને અન્નાદિક થોડાં ખાય તેને વાયુ, પિત્ત, કફ, દુષ્ટ થઈ લોહિ અને માંસને જગાડી તેના શરીરમાં અથવા શરીરના એક દેશ માં મોટી ગોળ. સ્થિર જેમાં પીડા થોડી હોય તથા તેનાં મૂળ થોડાં, મોટી વધે. પાકે નહીં એ વી માંસની ગાંઠને કરે તેને વૈદ્ય અર્બુદ રોગ કહે છે. તે આ અર્બુદ રોગ ૨ પ્રકારના છે. એકતો રક્તાર્બુદ ૧, અને બીજો માંસાર્બુદ ૨.

રક્તાર્બુદનાં લક્ષણ.—પોતાના કારણથી દુષ્ટ થયું જે પિત્ત તે લોહી અને નસોને સંકુચિત કરી તેમાં પીડા કરી તેને માંસનો પિંડ કરી માંસના અર્કરોથી તેને ઢાંકે તથા વધારે. પછી એ ગાંઠને કાંઈક પકવી લોહી સંયુક્ત નિરંતર બહુ વેહેવડાવે તેને લોહીનો અર્બુદ કહિયે. આ અસાધ્ય છે. લોહીના નાશ થવાથી આ શરીરમાં બીજા ઉપદ્રવો પાંડુરોગને આદિ લઈ કરે છે. તેને રક્તાર્બુદ કહિયે ૧.

માંસાર્બુદની ઉત્પત્તિ સંયુક્ત લક્ષણ.—જે પુરૂષને મૂકા દૂધ્યાને આદિ લઈ ક્રોમ તરેહની શરીરમાં ચોટ વાગે તે જગાનું માંસ દુષ્ટ થઈ તે જગાએ સોજાને કરે. અને તે સોજામાં પીડા નહીં હોય, તથા તે સોજાનો રંગ દેહના રંગ સરખો હોય, એ સોજા ચિકણો હોય, પાકે નહીં, પથ્થર સરખો કઠોર અને સ્થિર હોય તેને માંસાર્બુદ કહિયે આ પણ અસાધ્ય છે ૨.

અધ્યર્બુદનાં લક્ષણ.—જે અર્બુદ મર્મસ્થાનમાં ઉપજે અથવા નસોમાં ઉપજે અને એ નાની પણ હોય તેને અધ્યર્બુદ કહિયે ૩.

અર્બુદ રોગ પાકે નહીં તેનું કારણ.—એમાં કફનું અને મેદનું અધિકપણ હોવાથી પાકે

નહીં એથી એ અસાધ્ય છે ૪.

અંતરમૂખને આદિ લઘ જે રોગ (પાંચ)

કહયા તેના અનુક્રમથી ઉપાય.

સરસવ, સરગવાનાં બીજ, સણુનાં બીજ, અળશી, જવ, મૂળાનાં બીજ, એને યરાયર લઈ ખાટી હાશમાં બારીક વાટી એનો લેપ કરે, તો અંતરમૂખ, કંઠમાળ, ગાંઠ, એ સર્વ રોગો ને તત્કાળ દૂર કરે ૧. અથવા સરસવ, જળકુંભીની રાખ, એ બંનેને તેલમાં વાટી લેપ કરે, તો અંતરમૂખ રોગ જય ૨. અથવા શંખાવળીને પાણીમાં વાટી તેને ગાળી લઈ પ્રભાત સમય દિન ૧૫ પીએ, ઉપરથી ઘણું ગાયનું ધી ખાય, તો અંતરમૂખ રોગ જય ૩. અથવા કહુને બારીક વાટી તેને પાક્કા ધીયામાં રાતે પલાળી રાખે. પછી તેજ પાણીમાં તેને બારીક વાટી ગાળી લઈ દિન ૭ પીએ, તો અંતરમૂખ રોગ જય ૪. અથવા ગળેા, લીમડાની છાલ, છડ, તુણુની છાલ, પીપેરે, બંને ખરેંટી, દેવદાડ, આ સર્વ યરાયર લઈ એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના રસમાં તેલ પકવવું, પછી એ તેલને ટંક ૫ રોજ દિન ૧૫ પીએ, તો અંતરમૂખ રોગ જય ૫. ઇતિ અમૃતાદિ તૈલં.

અથવા જવ, મગ, પડોળ, કડરી વસ્તુઓ, લુખાં અંન, ઉચટી લોહીનું કઢાવવું, નસ્તરથી છુંદવું, એ સર્વ અંતરમૂખ રોગને સારાં છે. ૬. અથવા જળકુંભી, સિંધવખાર, પીપેરે, એને બારીક વાટી પ્રભાત સમે સુંઠ નાખી પીએ. તો અંતરમૂખ જય ૭. અથવા વરણાના મૂળનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખી પીએ, તો કંઠમાળ જય ૮. અથવા *કૃશ્નાની અંતરજાલ તોલા ૨૦, સુંઠ તોલા ૪, પીપેરે તોલા ૪, મરી તોલા ૪, હરડેની છાલ તોલા ૨૦, બેહેડાની છાલ તોલા ૨૦, આંમળાં તોલા ૨૦, વરણાની છાલ ટંક ૨૧ તજ ટંક ૧, તમાલ પલ ટંક ૧, ઇલાયચી ટંક ૧, એને બારીક વાટી એની યરાયર એમાં સોધ્યો ગુણ મેળવી એ સર્વનો એક જવ કરી માસા ૪ પ્રભાતેજ પાણીથી નિત્ય લે, તો અંતરમૂખ, અશ્વિદ, ગાંઠ, પ્રણુગાળો, કોઠ, ભગંદર, જૂદાં જૂદાં અતુપાનથી, એ રોગોને આ દૂર કરે છે ૯. ઇતિ કૃશનાર ગુગ્ગલ.

ચક્રમર્દન તૈલં—વાવડીંગનાં મૂળનો ઉકાળો કરી તેમાં કુકરભાંગરાનો રસ નાખી તેમાં અતુમાન માફક તેલ નાખી મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે સર્વ રસ માત્ર બળી જાય ને તે લ માલ આવી રહે ત્યારે તેમાં સિંદૂર નાખી ઉતારી લેવું. પછી એનો લેપ કરે, તો કંઠમાળ જય ૧૦. ઇતિ ચક્રમર્દન તૈલં.

ગુંજા તૈલં—ચણોડીનો પંચાંગ લઈ પાણીમાં બારીક વાટી અતુમાન માફક તેમાં તેલ નાખી મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે રસ બળી જાય અને તેલ માલ આવી રહે ત્યારે ઉતારી એ તે લનું મર્દન કરે, તો કંઠમાળ જય ૧૧. ઇતિ ગુંજા (ચણોડી) તૈલં.

અપચીના ઉપાય.

*કૃશ્નાનાં ઝાડને હિંદીમાં કચનારનું વૃક્ષ કહે છે. એ ઝાડ મોટું હોય છે. અને તે સર્વ દેશ માં થાય છે. માટે દેશ પ્રસિદ્ધ છે. એની છાલમાં સોનાનું ભસ્મ થાય છે. અને બીજાં અનેક ઔષધોમાં યોગ્ય હોય છે. એનાં ફુલનું શાક થાય છે. એ ઔષધિ ગુણકારી છે. એના વિશેષ ગુણ જોવા હોય તો નીચેનાં લખ્યા છે તેમાં જોવા.

અંદનાદિ તૈલ—લીમડાનાં પાન, બિઝામા, એને કાળી બકરીના દૂધમાં ખારીક વાટી લેપ કરે. તો અપચી જય ૧૨. અથવા રક્તચંદન, હરકેની છાલ, લાખ, વજ, કડુ, એ સર્વને પાણી માં વાટી એ પાણીમાં તેલ પકવવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો અપચી રોગ જય ૧૩. ઇતિ ચન્દનાદિ તૈલં.

ઘૈયાવાદિ તૈલ—સુંદ, કાળાં મરી, પીપેરો. વાવડીંગ, મહુડાં. સિંધવખાર, દેવદાર, એને પાણીમાં ખારીક વાટી એમાં તેલ નાખી મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે પાણી માત્ર બળી જય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલનો નાસ લે તો અપચી જય ૧૪. ઇતિ ઘૈયાવાદિ તૈલં

ગાંઠના ઉપાય.

સાજી, મૂળાનોખાર, શંખનું ચૂર્ણ, એને પાણીમાં વાટી લેપ કરે. તો ગાંઠ, અર્બુદ, એ બંનેને આ દૂર કરે છે ૧૫. અથવા જારત્યાદિ વૃત આગળ વ્રણ રોગમાં કહ્યું છે તેથી ગાંઠ વગેરે વ્રણ માલ સર્વ જય ૧૬.

અર્બુદના ઉપાય.

હળદર, લોદર, પતંગ, ધમાસો, મનસિલ, એને મધમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો મેદનો અર્બુદ રોગ જય ૧. અથવા મૂળાનો ખાર, હળદર, શંખનું ચૂર્ણ, એને પાણીમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો અર્બુદ જય ૨. અથવા કોષ્ઠ, પાપડીઓ ખારો. વડનું દૂધ, એને ખારીક વાટી લેપ કરી ઉપર વડનાં પાન દિન ૭ બાંધે, તો અર્બુદ રોગ જય ૧. અથવા સરગવાનું મૂળ, અને સરગવાનાં બીજ, સરસવ, તુલશીનાં પાન, જવ, કરેણાની છાલ, ઇંદ્રજવ, એ સર્વ બરાબર લઈને પછી છાશમાં ખારીક વાટી એનો લેપ કરે. તો અર્બુદ રોગ જય ૪. આ સર્વ ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા લાલ એરંડાનું મૂળ, ખાખરાનું મૂળ, એ બંનેને ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી લેપ કરે, તો અંતરમૂખ જય ૫. અથવા ગરમાળાનું મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી લેપ કરે, તો કંઠમાળ જય ૬. અથવા નગોડનું મૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરે, તો કંઠમાળ જય ૭. અથવા સરસવ, ભૂંડ એટલે દૂકરની હગાર, એને બરાબર લઈ ઠીંકરામાં બાળવાં. એને કડવા તેલમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો કંઠમાળ જય ૮. એ સર્વ ઉપાય વૈદ્યહરયમાં લખ્યા છે ઇતિ અંતરમૂખ, કંઠમાળ, અપચી, ગાંઠ, અર્બુદ, એ રોગોની ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ

ઇતિ શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવામી પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે સોજાનો રોગ, અંડવદ્ધિ એટલે અંતરગળ, બદ, અંતરમૂખ, કંઠમાળ, અપચી, ગ્રંથિ એટલે ગાંઠ, અર્બુદ. એ સઘળા રોગોના બેદ સંયુક્ત, ઉત્પતિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ ચતુર્દશમસ્તરંગ: ૧૪. સમાપ્ત.

તરંગ ૧૪ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૧૫ મું.

શ્લીપદ રોગ.

શ્લીપદ રોગની ઉત્પત્તિ—જે માણસ પુરાણું તળાવ વગેરેનું પાણી છ ક્રતુમાં પીએ, તેાં તે શીતળ પાણીજ એ પુરપતે આ * શ્લીપદ રોગને નિશ્ચય કરે છે.

શ્લીપદ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ—જેને પેદું અને નાંગોની સંધિમાં ઘણો સોજો હોય. તથા તે ઠંડાણે પીડા ધણી કરે, અને એ પીડા તાવને કરે; પછી એ સોજો એ જગાએથી ચાલી ને કમથી પગ સુધી આવે તેને વૈધ શ્લીપદ રોગ કહે છે. અને કેટલાક આચાર્ય હાય, કાન, ઇંદ્રી, આંખ, હોઠ, નાક, એને પણ સોજો હોય તો તેને પણ શ્લીપદ રોગ કહે છે. એ શ્લીપદ રોગ ૪ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪.

વાયુના શ્લીપદનાં લક્ષણ—જે સોજો કાજો અને સૂકો થઈને ફાટી જાય, અને જેમાં પીડા ઘણી, તથા તાવ હોય તો વાયુનો શ્લીપદ રોગ જાણીને ૧.

પિત્તના શ્લીપદનાં લક્ષણ—પીજો જેનો રંગ હોય, અને દાહ, તાવ સહિત હોય; કામળ જે નો સ્પર્શ હોય તેને પિત્તનો શ્લીપદ જાણીએ ૨.

કફના શ્લીપદનાં લક્ષણ—ચિકણો, પીજો અને સ્થિર હોય-ઘોળાશ પર હોય, તો કફનો શ્લીપદ જાણીએ. એ ત્રણે શ્લીપદ કફની અધિકતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, કેમકે વિના કફ ભારે પણ અને મોટપણ નથી થતું ૩.

સન્નિપાતના શ્લીપદનાં લક્ષણ—શ્લીપદમાં છીદ્ર ઘણું થઈ ટપકવા લાગી જાય, અને રાત્રી ડાની માફક થાય તે શ્લીપદ સન્નિપાતનો જાણીએ. આ અસાધ્ય છે ૪.

શ્લીપદ રોગ નાઉપાય.

એ રોગ વાળાને લાંઘણ, લેપ, શેક, જીવાળ, લોહીનું કઢાવવું, ગરમ વસ્તુઓનું ખાવું એ સર્વ સારાં છે ૧. અથવા સરસવ, સરગવોનું મૂળ, દેવદાડ, સુંઠ, એને ગાયના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરે, તો શ્લીપદ જાય ૨. અથવા સાટોડીનું મૂળ, સુંઠ, સરસવ એને કાંજમાં વાટી લેપ કરે, તો શ્લીપદ જાય ૩. અથવા ધંતુરાનું મૂળ, એરંડાનું મૂળ, નજોડનું મૂળ, સાટીનું મૂળ, સરગવાનું મૂળ, સરસવ એને પાણીમાં બારીક વાટી લેપ કરે, તો શ્લીપદ જાય ૪. અથવા સહદેઇ ને તાડ ફળના રસમાં વાટી લેપ કરે. તો શ્લીપદ જાય ૫. અથવા સાગના વૃક્ષની છાલનો ઉકાળો કરી તેમાં ગાયનું મૂત્ર નાખી પીએ, તો શ્લીપદ જાય ૬. અથવા હળદર અને ગોળ, એ બંને બરાબર લઈ બારીક વાટી એક રસ કરી જે માણસ ગાયના મૂત્રમાં પાંચે. તો શ્લીપદ રોગ બળતરા. કોઠ, એને દૂર કરે છે ૭. અથવા સાટોડીનું મૂળ, ત્રિફળા, પીપરો. આ સર્વ બરાબર

* જે દેશમાં હમેશાં જાણી હોય છે તે સર્વ પીએ છે તે. તથા ક્રતુમાં સરદ હવા હોય છે તે દેશમાં એ શ્લીપદ રોગ ઘણો હોય છે, એ રોગને હાથીપદ એવું પણ કહે છે.

લઘુ આરીક વાટી ટંક રા મધની સાથે ખાય, તો ઘણા દહાડાનો પણ શ્લીપદ જાય ૮. અથવા મોટી હરડના ચૂર્ણમાં એરડીયું મેળવી તેમાં ગાયનું મૂત્ર મેળવી દિત ૧૫ પીએ, તો શ્લીપદ જાય ૯. એ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા વરધારા. પીપેરો, સુંઠ, કાળાં મરી, વાવડીંગ, એને પાણીમાં આરીક વાટવાં. પછી અનુમાન માશક એમાં તેલ મેળવી મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે એમાંનું પાણી સર્વ બળી જાય તે તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે. તો શ્લીપદ રોગ જાય ૧૦. અથવા ધંતુરાના બીયાને * એકથી વધતાં ૨૦ સુધી ખાઈ તેની ઉપર ઠંડુ પાણી પીએ, તો શ્લીપદ રોગ જાય ૧૧. આ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા ડુંભળડ, મહુડાંડી, રાસણાડી, જલ, સાટાડીનું મૂળ, એને કાંજમાં આરીક વાટી લેપ કરે, તો પિત્તના શ્લીપદ જાય ૧૨. અથવા અંગુઠા ઉપલી નસોનું રંધિર કઢાવે, તો પિત્તના શ્લીપદ જાય ૧૩. અથવા સુંદરીન નામે કુમાડીઆનું મૂળ ટંક રા લઘુ ગાયના ધી સાથે પીએ, તો શ્લીપદ જાય ૧૪. અથવા પીપેરો, ત્રિણા, દેવદાર. એને આરીક વાટી ટંક રા નિત્ય કાંજના પાણીમાં લે, તો શ્લીપદ. અજીર્ણ, વાયુના રોગો. ક્રિયો એ સર્વ રોગોને આ દૂર કરી ભૂખને ઘણી વધારે છે ૧૫. ઇતિ પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ આ વૃદ્ધમાં છે.

ઇતિ શ્લીપદ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, સંપુર્ણમ.

વિદ્રધિ.

(વિદ્રધિ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય.)

વિદ્રધિની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-હાડામાં રહેતા જે વાયુ, પિત્ત, કફ તે શરીરની ચામડી, લોહિ, માંસ, મેદ, એને બગાડી આસ્તે આસ્તે પુરપતે ભયંકાર સોજાને પેદા કરે છે. એ સોજા ગોળ હોય, તથા પિડા સહિત હોય, ઘણો ઉડો અને ઘણો મોટો હોય. એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને વૈદ્ય વિદ્રધિ રોગ કહે છે, એ વિદ્રધિ રોગ ૬ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, ચોટ લાગવાનો ૫, રક્તવિદ્રધિ ૬.

વાયુની વિદ્રધિનાં લક્ષણ-એ સોજા કાળો અથવા લાલ હોય, ક્ષણેકમાં યોડો થાય, અને ઉડતાંજ પાકવા લાગી જાય. એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને વાયુની વિદ્રધિ કહિયે ૧.

પિત્તની વિદ્રધિનાં લક્ષણ-આ સોજા પાકવા આવે ત્યારે ઉમૈડાના ફળ સરખો હોય. અને

ડુંભળડ-મળડનો રંગ લાલ નિકળે છે જેથી લુગડાં રંગે છે. એ લાકડાની જાતમાં ઝાડનાં મૂળ હોય છે. મળડ આ દેશમાં સર્વ ઠંડાણે મળે છે તેથી દેશ પ્રસિદ્ધ છે. એ રંગમાં ગણાય છે ડુંભળડ પ્રસિદ્ધ નામ છે. એ મધુ વૃક્ષ એટલે મહુડાનાં ઝાડનાં પુલ હોય છે. એનો દાર ઉત્પન્ન થાય છે. મહુડાના દારને આધવી દાર કહે છે.

રાસણા નામ છે જેને રાયસેણુ કહે છે. એ દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઔષધિ વાયુના રોગ ઉપર બળવાન છે. એને રાસણા કહે છે.

* એટલે-પહેલે દહાડે ૧ બીજ ખાવું, બીજે દહાડે બે, ત્રીજે દહાડે ૩, ચોથે દહાડે ૪, એ મ દરરોજ એક એક વધારી ૨૦ સુધી ખાવાં.

કાળો હોય. તાવ, બળતરાની સાથે હોય. તથા એ સોજો તત્કાળ પાકી જાય. એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને પિત્તની વિદ્રધિ કહિયે ૨.

કફની વિદ્રધિનાં લક્ષણ-પીઠો રંગ હોય. શીતળ અને ચિકણો હોય. અને જેમાં પીડા થોડી થતી હોય, ઘણા દાદાડામાં પાકે તેને કફની વિદ્રધિ કહિયે ૩.

સન્નિપાતની વિદ્રધિનાં લક્ષણ-જે સોજામાં નાના પ્રકારના વર્ણ, તથા જેમાં નાના પ્રકારના શ્રાવ, અને એ સોજો ગળાની ઘાંટી નજીક હોય, અને વિપમ હોય, કદી તો ઘટે કદી વધે, મોટો હોય, અને તેનું પાકવું પણ વિપમ હોય; કદી તો જલદી પાકે કદી મોડો પાકે એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને સન્નિપાતની વિદ્રધિ જાણિયે ૪.

ચોટ લાગવાની વિદ્રધિનાં લક્ષણ-જે સ્થાનમાં ચોટ લાગે ત્યાંનો જે વાયુ તે પિત્ત સંયુક્ત થઈ રૂધિરને અગાડે, પછી તે સ્થાનમાં સોજાને કરી તાવ. દાદ, તરસને ઉપજાવે, અને એ વિદ્રધિમાં પિત્તની વિદ્રધિનાં પણ લક્ષણ મળેલાં હોય, તેને ચોટ લાગવાની વિદ્રધિ કહીયે ૫.

રક્ત વિદ્રધિનાં લક્ષણ-એ સોજો કાળો હોય, અને તેમાં ફેણા ઘણા હોય, તથા તેમાં પીડા. દાદ, તાવ એ પણ હોય. અને પિત્તની વિદ્રધિનાં જેમાં સર્વ લક્ષણ મળે તેને રક્તની વિદ્રધિ કહિયે ૬.

સાધ્ય, અસાધ્ય જાણવાને વાસ્તે અંતર વિદ્રધિનાં લક્ષણ-જ્વર જ્વર અથવા મળેલા વાયુ, પિત્ત, કફ, એ કુપથ્યથી કોષને પ્રાપ્તિ થઈ શરીરમાં એક ગાંઠ ગોળાકાર રાફડાની ટેકરી સરખી ઊંચી ઉત્પન્ન કરે છે તેને વૈદ્ય અંતર વિદ્રધિ કહે છે. એ અંતર વિદ્રધિ ૧૦ પ્રકારની છે. એક તો ગુદાને વિશે થાય છે ૧. પેટુંના મુખમાં ૨, ફૂંટીમાં ૩, કૂખમાં ૪, પેટું અને જાં ગની સંધિમાં ૫, હૃદય અને તરસના સ્થાનની વચ્ચે ૬, ફિયા એટલે કલેમનમાં ૭, હૃદયમાં ૮, ફૂંટીની જમણી તરફ ૯, તરસના સ્થાનમાં ૧૦.

ગુદાની વિદ્રધિનાં લક્ષણ-ગુદામાં વિદ્રધિ હોય. તો પવન સારી પેટે સરે નહીં યા પવન રો કાઢી જાય ૧. પેટુંના મુખમાં વિદ્રધિ હોય. તો તેને મૂત્રકૃન્નના રોગ થાય ૨. ફૂંટીમાં વિદ્રધિ હોય તેને હિચકી ઘણી આવે અને પેટુંમાં આક્રમે રહે ૩. કૂખમાં વિદ્રધિ થાય તો તે જગ્યાએ વાયુનો કોષ હોય ૪. પેટું અને જાંગોની સંધિમાં વિદ્રધિ હોય, તો કમરમાં, પીઠમાં પીડા ઘણી થાય ૫. હૈયા અને તરસના સ્થાનની વચ્ચે વિદ્રધિ હોય, તો પાંસળીઓનો સંક્રાંત હોય તથા તે જગ્યાએ પીડા ઘણી થાય ૬. ફિયામાં વિદ્રધિ હોય તો સ્વાસ નહીં આવે ૭, હૈયામાં વિદ્રધિ થાય તો સર્વ અંગમાં પીડા થઈ સર્વ અંગ રોકાઈ જાય, અને ખાંસી હોય ૮. અને ફૂંટીની જમણી તરફ વિદ્રધિ હોય, તો સ્વાસનો રોગ હોય ૯- અને તૃપાના સ્થાનમાં વિદ્રધિ હોય, તો પાણી ઘણું પીએ ધરાય નહીં ૧૦.

વિદ્રધિનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ-ફૂંટીની ઉપર જે વિદ્રધિ પાકીને શાટે તેનું પૃથ્વિ ઉપર જાય છે, જે વિદ્રધિનું પૃથ્વિ નીચે જાય તે તો પ્રાણી જીવે, અને જે વિદ્રધિનું પૃથ્વિ ફાટીને ઉપર જાય તે પ્રાણી મરી જાય ૧.

પુનઃ અસાધ્ય લક્ષણ-હૈયામાં, ફૂંટીમાં, અને પેટુંમાં વિદ્રધિ હોય, તો સારી નહીં, અને એ વિના બીજાં સ્થાનમાં થાય, તો સારી, અને વિદ્રધિ કાચી યા પાકી યા દગ્ધ થઈ ગઈ હોય તેને સોજાની જેમ જોઈ લઈએ.

ભીતરની વિદ્રધિનાં અસાધ્ય લક્ષણ-આફરો, ઓકારી, તરસ, હિચકી બહુ હોય, પીડા થ જી હોય. એ લક્ષણ જેમાં હોય તે વ્રણી મરી જાય.

વિદ્રધિનાં કષ્ટ સાધ્ય લક્ષણ-જે વિદ્રધિ કાચી હોય. અને વાયુની હોય, વડી હોય. અથવા નાની હોય યા મર્મસ્થાનમાં હોય. તો કષ્ટ સાધ્ય જાણીએ ૧૦. અને જે વિદ્રધિ સન્નિપાતની હોય અને તદ્દયમાં, ફૂંટીમાં. અને પેટમાં હોય, અને પાકી જાય, અને તે મૂઠી પ્રમાણ હોય. તો તે વિદ્રધિ અસાધ્ય જાણીએ ૨. અને મૂઠી પ્રમાણ માંસ અને રૂધિરનો ગોળો પણ થાય છે, પણ એમાં ભેદ એટલોજ કે વિદ્રધિ તો પાકી જાય, અને ગોળો પાકે નહીં (એજ ફેર છે) ૧.

વિદ્રધિ (એટલે ગાંઠ) ના ઉપાય.

સર્વ વિદ્રધિ માત્રમાં જજો લગાવી તેનું કોહી કઢાવે, તો વિદ્રધિ સારી થાય ૧. અથવા ગુલાબથી પિત્તની વિદ્રધિ જાય ૨. અથવા વિદ્રધિ પાકી ન હોય, તો તેને વ્રણના સોજા સરખા ઉપાય કરવા ૩. અથવા એરંડાના મૂળનો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ અથવા ઘી પકવવું. પછી તે નોખમતો ખમતો શેક કરે. તો વાયુની વિદ્રધિ જાય ૪. અથવા જવ, ઘઉં, મગ, એના લોટને ઘીમાં પકવી લેપ કરે. તો વાયુની વિદ્રધિ વિના પાકી પણ સારી થાય ૫. અથવા આસન, ખસ, મહુંડાં, રતાંદળી, એને દૂધમાં બારીક વાટી, એમાં ઘી મેળવી કોકરવરણું કરી લેપ કરે, તો પિત્તની વિદ્રધિ જાય ૬. અથવા ઇંટની રેત. નદીની રેત. લોઢાનો કાટ, છાણુ. એને બારીક વાટી ગાયના મૂલમાં સીજવી એનો ખમતો ખમતો શેક કરે અથવા લેપ કરે, તો કફની વિદ્રધિ જાય ૭. અથવા દશમૂળના ઉકાળામાં તેલ અથવા ઘી નાખી એથી ઝારે, તો વિદ્રધિના વ્રણનો સોજો અને તેનું શૂણ જાય ૮. અથવા રક્તચંદન, મહુંડાં હળદર, મહુંડાં ગેર, એને દૂધમાં સીજવી લેપ કરે, તો લોહીની અને ચોટ લાગવાની વિદ્રધિ જાય ૯. અથવા કાળી જીરી, ઈંદ્રવરણાનું મૂળ, તુરીયું એનો ટંક રાત્રીનો ઉકાળો કરી લે, તો કોઠામાં ઉપજી વિદ્રધિ જાય ૧૦. અથવા સરગવાના મૂળના રસમાં મધ મેળવી પીએ, તો અંત્રની વિદ્રધિ જાય ૧૧. અથવા સરગવાના મૂળના ઉકાળામાં શેદી હીંગ, સિંધવખાર નાખી પ્રભાતેજ પીએ, તો અંત્રની વિદ્રધિ જાય ૧૨. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે. ધર્મ વિદ્રધિ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

વ્રણ સોથ

(વ્રણ સોથ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય.)

* વ્રણ સોથ રોગની ઉત્પત્તિ -વ્રણ સોથ રોગ ૬ છ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, ક

* વ્રણ રોગ એટલે ઘા. ગુમડાં, ફેાલી, ગાંઠ, ઇત્યાદિક છે. જે કાચાં હોય તેને તો ગાંઠ કહે છે. જે દુખણું, અદિઠ એટલે આંધળું, કાળોલાઇ એટલે બગલમાં બામણી અને બીજી પણ ઘણા પ્રકારની ગાંઠ છે જેને વાસ્તે પકવવાને પોટીસ આંધવી ઘણી શ્રેષ્ઠ છે. તે દાક્ટર લોક અંધાવે છે તે અહીં લખીએ છીએ-ઘઉંનો લોટ, દૂધ, હળદર, ખાંડ, ઘી એને ગરમ કરી ગરમ ગરમ થપોલી કરી આંધે, તો ગાંઠ જલદી પાકે છે. પછી એને નસ્તરથી ફાડવી.

ક્રનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, લોહીના દૂષ્ટપણનો ૫, કોઈ તરેહ લાકડી વગેરેની ચોટ લાગવાનો ૬, આ કારણોથી પ્રથમ વ્રણ થાય, પછી વ્રણમાં સોજે થાય.

વ્રણસોથનાં લક્ષણ—વાયુનો વ્રણસોથ વિષમ પાડે, પિત્તનો વ્રણ તત્કાળ પાડે, કફનો વ્રણ મોડો પાડે, રૂધિર અને ચોટ લાગવાનો વ્રણ પણ તત્કાળ પાડે.

વ્રણસોથ પાક્યો નહીં હોય તેનાં લક્ષણ—જે વ્રણસોથમાં ગરમી અને સોજે થોડો હોય, તથા તે (વ્રણસોથ) કરડો હોય, અને તેની ચામડી સરખો રંગ હોય, તથા તેમાં પીડા ક્રમ અ ને સોજે થોડો હોય. એ લક્ષણ હોય તો જાણિયે કે વ્રણસોથ કાચો છે.

પાકા વ્રણસોથનાં લક્ષણ—એ સોજે અગ્નિની માફક બળે, અને ખારની જેમ પાડે. અને કીડી તથા છરીની જેમ કાપે, અને લાકડીની માફક મારે, અને હાથથી ડાબે તો જાણે એ સોજે સોંચોકરીને વિંધાયા સરખો હોય, તથા તેમાં દાદ ધણી હોય, તેનો રંગ બદલાઈ જાય, એ સોજે આંગળીના ડાબવાથી પિડિત થાય તે જાણે આસન અને સુવાને પિપે શાંતીને પ્રાપ્ત થાય, તથા તેમાં વીંછી નાકરડવા સરખી પીડા હોય, અને એ સોજે ગાદો હોય. ગમે તેટલા તેના પકવવાના ઉપાય કરે પણ શરે નહીં, અને એ સોજામાં તાવ, તરસ, અશ્વિ હોય, એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને જાણવું કે એ સોજે પાકી ગયો.

વ્રણ સોથ પાકી ગયો હોય તેનાં લક્ષણ—એ સોજામાં પીડા હોય નહીં, લાલાશ થોડી હોય, ઘણો ઉંચો હોય નહીં, તથા તે સોજામાં કરચોલીઓ ધણી પડી જાય, તથા પીડા હોય, જેળ ધણી આવે, સર્વ ઉપદ્રવ જતા રહે પણ એ સોજે જાય નહીં, ચામડી ફાટવા લાગી જાય, તથા તેમાં આંગળી અડવાથી પીડા થઈ પણ નિકળે. એ લક્ષણ થાય તો જાણીએ કે વ્રણ સોથ પાકી ગયો છે. એમાં પણ વાયુ વિના પિડા નહીં, પિત્ત વિના પાકવું નહીં, કફ વિના પડે નહીં, આ કારણ પાકતી વખતે એ જાણે હોય છે.

પરિપાક અવસ્થામાં બીજાં પણ મતાંતરનાં લક્ષણ—એના ઉપાય કરવામાં ટીલ કરે, તો પિત્ત વધીને કફને ગ્રહણ કરી રૂધિરને પકવી દે, એ પાકેલું રૂધિર પણ કરે, અથવા પણ કરે કાઢે નહીં તેના દોષ લખીએ છીએ—જેમ ખરસલાના જથાને પવનથી પ્રેરિત અગ્નિ દગ્ધ કરે છે તેમજ તેનું પણ કાઢે નહીં, તો તેના શરીરના માસને તથા નસોને એ પણ ખાઈ જાય છે.

વ્રણ સોથના કાચા પાકાના જ્ઞાનનો અર્થ વૈદ્યના ગુણદોષ લખીએ છીએ.—જે કાચા અને પાકા થએલા વ્રણને જાણે તે તો વૈદ્ય; અને તેને જાણે નહીં તે વૈદ્ય નહીં, એ ચોરની વૃત્તિ કરનારો વૈદ્ય ચોર છે ૧—અને જે વૈદ્ય જ્ઞાણને યા વ્રણને કાચા ફાડે અને પાકાને ફાડે નહીં, તથા જેને કાચા પાકા પણાનું જ્ઞાન હોય નહીં તે વૈદ્યને ચંડાળ, ભંગીઆની માફક જાણવા.

ઘટિ વ્રણસોથની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણમ.

વ્રણરોગ.

(વ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય.)

વ્રણરોગની ઉત્પત્તિ—પ્રથમ વ્રણરોગ ૮ પ્રકારનો છે. એકતો વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩ એ દોષોનો ૧, શસ્ત્રાદિકના વાગવાનો ૨, વાયુ પિત્ત કફનો ૩, રૂધિરનો ૪, વાયુ પિત્તનો ૫, વાયુ કફનો ૬. કફપિત્તનો ૭, સન્નિપાતનો ૮.

વાયુના વ્રણનાં લક્ષણ.—એ વ્રણ સ્થિર અને કઠણ હોય, મંદ ઝરે, પીડા ધણી હોય; જેમાં વ્યથા ધણી હોય, અધિક ફરકે—કાળો હોય—એ લક્ષણ જે વ્રણમાં હોય તેને વાયુનો વ્રણ કહિયે ૧.

પિત્તના વ્રણનાં લક્ષણ.—જેમાં તરસ, મોહ, તાવ હોય. ભીનાપણું, દાહ, પીડા થઇ શકી તે માંથી દૂર્ગંધિ સહિત ૫૩ નિકળે. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને પિત્તનો વ્રણ કહિયે ૨.

કફના વ્રણનાં લક્ષણ.—જેમાં ધણું ભીનાપણું હોય—ભારે અને ચિકણો હોય, જેમાં પીડા કમ હોય, પીળો વર્ણ હોય, મોડો પાકે. એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને કફનો વ્રણ કહિયે ૩.

રૂધિરના વ્રણનાં લક્ષણ.—એ વ્રણ લાલ હોય—તથા તેમાં લોહિ ધણું નીકળે ૪.—જે વ્રણમાં વાયુ પિત્તનાં લક્ષણ હોય તેને વાયુ પિત્તનો કહિયે ૫,—જેમાં વાયુ કફનાં લક્ષણ હોય તેને વાયુ કફનો વ્રણ કહિયે ૬. જે વ્રણમાં કફ પિત્તનાં લક્ષણો હોય તેને કફ પિત્તનો કહિયે ૭. જે વ્રણમાં સર્વ લક્ષણ હોય તેને સન્નિપાતનો વ્રણ કહિયે ૮.

શુદ્ધ વ્રણનાં લક્ષણ.—જીભની નિચેના તળીઆ સરખી જે વ્રણની કાંતિ હોય, અતિ ક્રોમળ, તથા નિર્મળ, ચિકણો હોય—જેમાં પીડા થોડી હોય, સારી જેની વ્યવસ્થા હોય, તથા તેમાં ૫૩ આદિ કાંઇ પણ નિકળે નહીં ત્યારે જાણિયે કે આ વ્રણ સારો થયો ૯.

દૂષ્ટ વ્રણનાં લક્ષણ.—જે વ્રણમાં ૫૩ રૂધિરની દૂર્ગંધિ ધણી નિળ્યા કરે, તથા સોજો અને સ્થિર પણ રહે તેને દૂષ્ટ એટલે નકારો વ્રણ કહિયે ૧૦.

જે વ્રણમાં અંકુર શુદ્ધ નિકળતું હોય તેનાં લક્ષણ—જે વ્રણનો પીળો અથવા ધુંભાડા સરખો વ્રણ હોય—તેને અંકુરિત વ્રણ જાણિયે ૧૧.

સારી પેઠે વ્રણ ભરાતો હોય તેનાં લક્ષણ.—જે વ્રણમાં અંકુર શુદ્ધ નિકળે, અને ગાંઠો તથા સોજો હોય નહીં તેને ભલે પ્રકાર વ્રણ ભરાયો જાણિયે ૧૨.

વ્રણના સુખ સાધ્યાદિકનાં લક્ષણ.—એ વ્રણ મર્મસ્થાનમાં નહીં હોય, ચામડી અને માંસમાં હોય—અને તરણ તણા બુદ્ધિવાન પથ્યથી ચાલતા હોય એવા પુરૂષને હોય—શીતકાળમાં હોય તો વરણ સુખ સાધ્ય છે ૧૩. વાયુ, પિત્ત, કફના તો વ્રણ હોય, અને વસા, મેદ, મજ્જા તથા મસ્તકની બેજ જેવા જે વ્રણ ઝમે, તો તે સારા થાય નહીં ૧૪. અને શસ્ત્રાદિકની ચોટથી ઉપજ્યા જે વ્રણ તેમાં વસા, મેદ, મજ્જા તથા માથાની બેજ સરખો મેલ નીકળે, તો તે સારા થાય ૧૫—અને કોહી તથા ઝેર ખાતો હોય તેને, રાજ રોગી, મધુ પ્રમેહવાળા પુરૂષને, વ્રણમાં વરણ થયો હોય તેને, કોહો હોય તો કટથી સારો થાય. આટલા પુરૂષોને વ્રણ હોય તે કહ્યો મરી સારા થાય ૧૬.

પુનઃ વ્રણનાં અસાધ્ય લક્ષણ.—જે વ્રણમાં ધણી દાહ હોય—અને વ્રણ બાહારથી શીતળ હોય—તથા તે પુરૂષના શરીરતું માંસ, લોહી સુકાઇ ગયાં હોય—સ્વાસ, ખાંસી, અરિચિ, એ જેને થઇ જાય—ધરડો હોય—અને તે વ્રણમાં ૫૩, લોહીજ નિકળ્યા કરે, મર્મસ્થાનમાં હોય તો એવા વ્રણ સારા નહીં થાય. માટે વૈધ પોતાનો જશ ચઢાતો હોય, તો ઉપાય કરવા નહીં. એ વાયુ, પિત્ત, કફ, એ દોષોના વ્રણનાં લક્ષણ કહ્યાં ૧૩.

આગંતુક વ્રણ.

અથ આગંતુક વ્રણ એટલે તરવાર આદિ શસ્ત્રાદિકના વાગવાથી ઉપજ્યો જે ધા તેને વ્રણ

સંજ્ઞા કહે છે તેની ઉત્પત્તિ લક્ષણ લખીએ છીએ.

આગંતુક વ્રણની ઉત્પત્તિ—તરવાર, ભાલો, તીર, છરી, ગોળી, બાણ, ફરસી, વગેરે કોઈ પણ શસ્ત્રના, શરીરના કોઈ અંગમાં વાગવાથી પુરૂષને નાના પ્રકારની આકૃતિના વ્રણ એટલે ધા થાય છે. તે આ આકૃતિ મૂખ્ય છ પ્રકારની છે તે લખીએ છીએ—છિન્ન ૧, ભિન્ન ૨, વિદ્ધ ૩, ક્ષત ૪, પિચિત, રઘૃષ્ટ ૫.

છિન્નવ્રણનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ તરવારને આદિ લઘુ શસ્ત્રે કરીને ત્રાંસા કપાયા હોય, અથવા સીધા કપાયા હોય, ને ધા મોટો હોય, અને માણસના શરીરને પૃથ્વી ઉપર નાખી દે તેને વૈધ છિન્ન વ્રણ કહે છે ૧.

ભિન્નવ્રણનાં લક્ષણ—અરછી, ભાલો, તીર, છરી, તરવારને આદિ લઘુ જેને વાગી તેનો કોઈ કોઈ રીતે કપાઈ જાય, ને તે કપાએલા કોઈમાંથી રૂધિર વહે ત્યારે રૂધિરથી પેટ ભરાઈ જાય ત્યારે તે તાવ, દાહને કરે છે. પછી એ રૂધિર ઇંદ્રી, ગુદા, મૂખ, નાસિકાની વાટેની કળે; અને મુઠ્ઠા, સ્વાસ, તરસ, આક્રોશ, અરૂચિ, એને પેદાકરે-અને મળ મૂત્ર રોકાઈ જાય-પસીના આવે-આંખો લાલ થઈ જાય-મોંમાં લોહીની વાસ, શરીરમાં દૂર્ગંધ આવે-હૈયામાં, પાંસળીઓમાં ગ્રાણ ચાલે. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને ભિન્નવ્રણ કહીએ ૨.

વિદ્ધવ્રણનાં લક્ષણ—જે માણસને ભીતર શસ્ત્રની અણી વાગી તેનું અંગ કપાઈ જાય તે-ને વૈધ વિદ્ધ “ધા” કહે છે ૩.

જે ધામાં તીર વગેરે રહી ગયા હોય તેનાં લક્ષણ—જે ધા કાળો અને સોજ સંયુક્ત ફોક્ષીઓ સહિત હોય અને એ ધાનું માંસ પરપોટા સરખું ઊંચું હોય-અને તેમાં પીડા હોય તે “ધા” ને શસ્ત્ર સમેત જાણિયે ૪.

કોઈમાં તીર ઇત્યાદિક રહી ગયા હોય તેનાં લક્ષણ—શરીરની સાતે ચામડી તથા શરીરની નસોને વિંધિ નાખ્યા પછી એ નસોને વિદીર્ણ કરે, અને કોઈને વિશે રહ્યું જે એ શસ્ત્ર તે આક્રોશને કરી વ્રણના મોંમાં અન્ન અને મળ મૂત્રને લેતુ આવે ત્યારે જાણુને કે એના કોઈમાં શલ્ય છે ૫.

અસાધ્ય કોઈમાં રહેતા રૂધિર અને મળ, તેનાં લક્ષણ—કોઈમાં રહેતું જે રૂધિર તે પીળું થઈને શરીરની પીળું કરે-અને હાથ, પગ, મૂખ, શીતળ હોય; તથા તેના નાકનો સ્વાસ શીતળ આવે-આંખો લાલ હોય-એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને અસાધ્ય કોઈનું લોહી, મળ, જાણિયે. આ અસાધ્ય છે ૬.

ક્ષત વ્રણનાં લક્ષણ—જેમાં અતિ છિન્ન, અતિ ભિન્નનાં લક્ષણ નહીં મળે, અનેનાં લક્ષણ

૧ દયાવુ, ૨ ધસાવુ, છોલાવુ.

*ભિન્ન વ્રણ છે તે શસ્ત્રાદિકના પ્રહારથી થાય છે તેને ટાંકા તર્ત મારીને લોહી બંધ કરીએ કારણ કે લોહી જલદે નિકળે તો નિર્બળતા થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને અનેક ઉપદ્રવ થાય છે વાસ્તે વિદ્વાન વૈધે સમય જોઈને યથા યોગ ઉપચાર કરવા. અથવા ગોળી, તીરને આદિ લઘુ શરીરમાં રહી જાય તો તત્કાળ ચીરો કરી દયાવાથી તરત આરામ થાય છે. અને એ ધા ધોવા નહીં. ધામાંથી જતું લોહી બંધ કરવાનો સહેલો ઉપાય એ છે કે તે પર ઝીણી ધારે પાણી રેડવું. અને ધોરી નસ કપાઈ હોય તો કપાએલા ભાગ અને આવતા લોહીની વચ્ચે દોરીથી બાંધી લેવું એટલે આવતું લોહી બંધ થશે.

મજેલાં હોય તે વ્રણ વિષમ છે ૭.

હુંદાયેલા વ્રણનાં લક્ષણ-જે અંગ મદગર, કમાડ, આદિ કોઈ ભારે વસ્તુથી હુંદાયેલા અગદાય જઈ હાડમાં વ્રણ થઈ જાય તેને હુંદાયેલાં યા અગદાયેલાં વ્રણ કહિયે ૮.

ઘટવ્રણનાં લક્ષણ-જેને ઘટ, પથ્થર, ભીંત, વગેરે કોઈ તરેહના ધસારાથી શરીરની આ મડી ધસાઈ જઈ શરીરથી દૂર થઈ જઈ તેમાં ચેપ નિકળ્યા કરે, અને દાહ હોય તેને ઘટવ્રણ કહિયે ૯.

જેને માંસ, નસો, સંધિ, મર્મસ્થાન, એમાં ચોટ વાગી હોય તેનાં સામાન્ય લક્ષણ-જેને ભ્રમ પ્રલાપ હોય-પડી જાય-મોહ હોય-ચેતન્યતા જતી રહે-નબળાઈ અને દાહ હોય-અંગ શીતળ થઈ જાય-પીડા ધણી હોય માંસના પાણી સરખું જેનું રૂધિર હોય-અને સર્વ ઇંદ્રીયો નો ધમ જતો રહે-અને પાછળ કલાં જે પ મર્મસ્થાન તેમાં ચોટ લાગે, તેનાં પણ આ લક્ષણ કહિયે ૧૦.

મર્મસ્થાન, નસો, સંધિ, હાડ, એ ધાથી વીંધાઈ ગયાં હોય તેનાં જુદાં જુદાં લક્ષણ-મેઘ ધતુપ, અને પરમેશ્વરની ગાયના સરખું જેમાં રૂધિર નિકળે તેને ક્ષત વ્રણ કહિયે, એ વ્રણ વાયુના અનેક રોગોને કરે છે ૧. અને તીર, તરવાર, આદિ શસ્ત્રે કરીને નસો વીંધાઈ જાય તેથી ઉપજ્યો જે વ્રણ તેથી શરીર કુણકુ થઈ જાય, શરીરના અંગ અંગમાં પીડા હોય-આશુ જાય નહીં, અને બહુ કાળ પછી તેમાં અંકુર આવે ત્યારે જાણુને કે નસો વીંધાઈ ગયાનો વ્રણ છે. એ વ્રણમાં સોળે ધણો હોય-જળ જતું રહે, અને સંધિ સંધિમાં ઘા લાગ્યો હોય, તો સંધિનું હાલવા આલવાનું જતું રહે-તથા તેમાં પીડા ધણી હોય, રાત દહાડો એન પડે નહીં તેને હાડમાં શસ્ત્રાદિકથી ઉપજ્યો વ્રણ જાણિયે. અને મર્મસ્થાનમાં ચોટ લાગવાથી વ્રણ થાય તેના શરીરનો રંગ પીળો હોય, અને વ્રણ સ્પર્શ સહે નહીં.

વ્રણના ૧૬ ઉપદ્રવ લખીએ છીએ-વિસર્પ રોગ ૧, પક્ષાઘાત ૨, માથુ ૩ નહીં ૩, અપતાન ૪, પ્રમેહ ૫, કિન્નાદ ૬, વ્રણમાં પીડા ૭, તાવ ૮, તરસ ૯, ખાંધ મઇડાય નહીં ૧૦, ખાંશી ૧૧, ઓઢારી ૧૨, અતિસાર ૧૩, હિચકી ૧૪, સ્વાસ ૧૫, કંપારો ૧૬, એ વ્રણ રોગ ના ઉપદ્રવ છે.

અગ્નિ દગ્ધ વ્રણ.

અગ્નિ દગ્ધ વ્રણની ઉત્પત્તિ.-પ્રથમ અગ્નિ દગ્ધ ૨ એ પ્રકારના છે. એક તો તેલ વગેરેથી દાઝવું ૧, બીજું લોહું દેવતા વગેરેથી દાઝવું ૨. પુનઃ અગ્નિ દગ્ધ ૪ પ્રકારના છે-પ્લુટ ૧, દુર્દગ્ધ ૨, સમ્યક દગ્ધ ૩, અતિદગ્ધ ૪.

પ્લુટ દગ્ધનાં લક્ષણ-અગ્નિથી દાઝવાથી જેનું વર્ણ બદલાઈ જાય તેને પ્લુટ કહિયે ૧.

દુર્દગ્ધનાં લક્ષણ-જેમાં જળતરા ધણી, પીડા અને ફેલાવા થઈ આવે, અને ધણા દાહાડા માં મટે તેને દુર્દગ્ધ કહિયે ૨.

સમ્યક દગ્ધનાં લક્ષણ-જેના અંગનો તાંબો સરખો રંગ હોય, અને એ પુદો નહીં હોય-જેમાં જળતરા અને પીડા હોય, અને ફેલાય નહીં-તેને સમ્યક દગ્ધ કહિયે ૩.

અતિ દગ્ધનાં લક્ષણ-જેની આમડી, માંસ, સર્વ દગ્ધ થઈ જાય, અને તેથી શરીર જુદુ થ

ઈ જાય, તથા નસો, સ્નાયુ (તંતુઓ) દાડકાં, સંધિ, એ સધળાં દાઢી જાય, અને તેમાં પીડા. બળતરા, તાવ, તરસ, મૂઝાં, હોય- અને જેમાં અંકુર મોડું આવે, વર્ણ બદલાઈ જાય. એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને આત દગ્ધ કહિયે ૪.

ત્રણુના ઉપાય.

દોષોથી ઉપજ્યા છે શરીરના ત્રણુ તેના ઉપાય—એના મખ્ય ઉપાય સર્વમાં ૧૧ પ્રકાર ના છે તે ક્રમથી લખીએ છીએ. અને સુશ્રુત, ચરકમાં તો ત્રણુના ૬૦ પ્રકારના ઉપાય છે. પ્રથમ તો લેપ ૧, પછી બીજાં ઓસડોના પાણીથી કોકરવરણું ઝરવું ૨, પછી વાંસની લાકડીએ અંગુઠો ધસી તેને પસીનો લવડાવે ૩, પછી કોઈ રીતે લોહી કઢાવવું ૪, પછી ઓસડોના પાટો બાંધી તેને પરસેવો લેવડાવે ૫, પછી તેને પકવવો ૬, પછી શસ્ત્રાદિકથી તેને ચીરે દેવો ૭, પછી ત્રણુને અંગુઠથી ડાળી તેનું પડ કાઢવું ૮, પછી ત્રણુને શોષવો ૯. પછી તેને અંકુર લાવવું ૧૦, પછી એને આમડીના રંગ જેવો કરીદેવો ૧૧.

વાયુનો સોજો દૂર કરવાનો લેપ—જેમ લહાય લાગી હોય ને તે લહાયને પાણી ચોલવી દે તેમજ આ લેપ છે તે સોજની પીડાને દૂર કરે છે. = બિજોરાનું મૂળ. છડછડીલો, દેવદાર, સુંદ, રાસણ, અરણી આ સર્વ બરાબર લઈ એને પાણીમાં બારીક વાટી કોકરવરણો લેપ કરે, તો વાયુનો સોજો દૂર થાય ૧.

પિત્તનો સોજો દૂર કરવાનો લેપ—મડુડાં રતાંદળી, દરો, આમળાં, કમળનું મૂળ, ખસ, ને ત્રવાળો, પદ્માપ, આ સર્વ બરાબર લઈ પાણીમાં બારીક વાટી ઠંડોળ લેપ કરે, તો પિત્તનો સોજો દૂર થાય ૨. અથવા વડનું મૂળ, બિમ્બાનું મૂળ, નેતરનું મૂળ, પીપળાનું મૂળ, એની છાલ લઈ એને પાણીમાં બારીક વાટી એમાં ઓસડોથી ૧૦મે ભાગ ધી મેળવી લેપ કરે, તો પિત્તનો સોજો દૂર થાય ૩.

કફનો સોજો દૂર થવાના લેપ—અજમોદ, આવચી બાવચી, મૈડાસીંગ, મજીઠ, રાળ, આ સન. સતાવરી, એને પાણીમાં બારીક વાટી કોકરવરણો લેપ કરે, તો કફનો સોજો દૂર થાય ૪, અથવા પીપરો, ખલિ, સરગવાના મૂળની છાલ, હરડાની છાલ, રેત, એને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટી કોકરવરણો લેપ કરે, તો કફનો સોજો દૂર થાય ૫. અને રાતે લેપ કરવો નહીં.

ઓસડોના કોકરવરણા પાણીથી ઝારે તે અનુક્રમે લખીએ છીએ—હરડેની છાલને ઉકાળી એ પાણીએ ખમતું સોજની બળતરાને ઝારે, તો બળતરા તટાળ દૂર થાય ૬. અથવા વાયુને દૂર કરનારાં જે ઓસડો તેના ઉકાળાના પાણીથી એને ઝારે, અથવા તેલથી ઝારે, અથવા માંસના રસથી ઝારે, અથવા ગરમ ગરમ ઘીથી, અથવા ગરમ ગરમ કાંજીથી એને ઝારે, તો વાયુનો સોજો દૂર થાય ૭.

પિત્તનો સોજો દૂર કરવાને ઝારવાનું—શીતળ ઓસડોના ઉકાળાએ ઝારવાથી, તથા દૂધ

* ઉપર જે સોજના રોગ ઉપર લેપ કહ્યો છે, તેમાં બિજોરાનું મૂળ લખ્યું છે તે બિજોર એ કલિંબીની જાતનું ફળ છે. જેને સંસ્કૃતમાં માતુલિંગ કહે છે. અને મુગલાઈમાં તુરંજ બીજ એવું નામ કહે છે. એ ઉત્તમ ગુણકારી ફળ છે, જેનો મુરખો ધણો શ્રેષ્ઠ થાય છે. એ ફળ ઘણું કરી સર્વ દેશમાં મળે છે માટે દેશ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ એના ગુણ તો વૈદ્ય લોક વિશેષ જાણે છે. અને હકીમ લોકો તો એને આબરી માણસ કને સદા રાખે છે.

થી, ધીથી; ખાંડ, શેરડીના સાંઠાના રસથી ઝારે, તો પિત્તનો સોજો જાય ૮.

કફના સોજાને દૂર કરવાને ઝારવાનું—કફને દૂર કરનારાં ઓસડોએ ગરમ ગરમ ઝારે અથવા તેલ, ખારનું પાણી, ગાયનું મૂત્ર, એના ઝારવાથી કફનો સોજો દૂર થાય ૯. રક્તના સોજાના તથા પિત્તના સોજાના ઉપાય એકજ છે. અને વ્રણના સોજાને અંગુઠા આદિથી મસળીને પરસેવો લાવવો ૧૦. જે વ્રણ કરડો હોય તેને અંગુઠા અથવા વાંસની સાફ લાકડીથી આસ્તે આસ્તે મસળી પરશેવો લવરાવે તો તે ઢીલો પડી સારો થઈ જાય ૧૧. અને તેનો વ્રણ બદલાઈ જાય, કળો હોય, પીઠા ઘણી હોય, એવા વ્રણના સોજાને અથવા કોઈ ઝેરી જાનવરના કરડવાનાં જો લગાવી તેનું લોહી કાઢી નાખવું, અથવા અસ્ત્રાથી છુંદી લોહી કાઢી નાખવું, એક તરફ સર્વ ઉપાય છે, અને એક તરફ લોહી કાઢવું, આ એકજ ઉપાય સત્રજા ઉપાયો બરાબર છે ૧૨.

કાચા વ્રણ (ગુમડાં) ને પકવવાનાં ઓસડો—દશ મૂળ, ખરેંટી, રાસણ, આસન, ખીપ, એરંડાનું મૂળ, અથવા એનાં ફળ, નિર્ગુડિ, સાટોડી, સરગવો, પીપેરો, સિંધવખાર, સુંઠ, સણનાં બીજ, કપાસનાં બીજ, અળશી, કુત્રત્થ, તલ, જવ, સરસવ, મૃગાનાં બીજ, વરીઆરી, લીંમડાનાં પાન, નાગરવેલનાં પાન, ગુલબાનાં પાન, આદિ ગરમ કરી એને બારીક વાટી ખાંધે અથવા એનો ઊકાવો કરી તેથી સુખ પૂર્વક સારી રીતે ક્રિયાથી ઝારે તો વાયુના વ્રણનો સોજા મટી જાય ૧.

વ્રણના સોજાને દૂર કરવાનો લેપ—સાટોડીનું મૂળ, દેવદાર, હળદર, સુંઠ, સરગવાની છાલ, સરસવ એને ખટાસમાં બારીક વાટી કોકરવરણું કરી લેપ કરે, તો સર્વ પ્રકારના વ્રણ સોજા દૂર થાય ૨.

વ્રણને પાકવાની વિધિ—વ્રણ લેપાદિકે કરીને પાકે નહીં તો-સણનું મૂળ, સરગવાની શીંગો, તલ, સરસવ, અળશી, દારૂ કાઢવાનો મસાલો, જવ, ઘઉં, લીંમડાનાં પાન, વગેરેને સિંજવી વ્રણે ખાંધે તો વ્રણ પાકી જાય ૩.

વ્રણ પાકી ગયો હોય તેને ચીરો દેવાની વિધિ—જે વ્રણમાં પરં થઈ ગયું હોય તેને ચતુર વૈદના શસ્ત્રથી વ્રણ ચીરા દેવડાવી તેનું પર કાઢી નાખવું. પછી મલમ આદિ લગાવે તો વ્રણ મટી જાય ૪.

આટલા આદમીને ચીરો લગાવવો નહીં—બાળકને, ઘેડાને, જેથી ચીરો સહન થાય નહીં તેને, ક્ષીણ પુરંપને, ભય વાળાને, સ્ત્રીના મર્મસ્થાનમાં, એને ચીરો દેવો નહીં. તેમાં ઓસડોથી ભેદન કરી તેનું પર કઢાવી સારો કરવો. તે ભેદન ઓસડો લખીએ છીએ—કાચકીનું મૂળ, ચિત્રક, દંતી, બિલાભા, કરેણો, ખતૂતરની હધાર, ગીધની હધાર, એમાંથી કોઈનો પણ લેપ કરે, તો વ્રણ પોતાની મેળે ફાટી તેમાંનું પર નિકળી મટી જાય ૫. અથવા પાપડીઓ ખારો, જવ ખાર, સાજી, હઘેડીનો ખાર, એમાંથી કોઈનો પણ લેપ કરે, તો વ્રણની રસી નિકળી જાય ૬. અથવા વ્રણ ઘણો ઘાડો હોય તો હાથી દાંતને પાણીમાં ધસી તેનું ટીપું વ્રણ પર મૂકે તો તેનો સોજો દૂર થઈ પર નિકળી જાય ૭.

પિડન (દુખી વ્રણ) લખીએ છીએ—જે વ્રણમાં પરં થઈ ગયું હોય અને મર્મસ્થાનમાં હોય, તેવા વ્રણને ચીરો દેવો નહીં પરંતુ તેણે આ ઓસડો લગાવી તેનું પર કાઢી નાખીએ, તો

એ વ્રણ સારો થાય તે ઓસડો લખીએછીએ.-જવ, ઘઉં, અડદ, એને ખારીક વાટી પાણીમાં ક્રાકરવરણું ગરમ કરી આંધી એ વ્રણના મૂખમાંથી પર કાઢી નાખવું, પછી તેને મલમ આ દિક લગાવે તો એ વ્રણ સારા થાય ૮.

વ્રણનાં શોધન-જે વ્રણ કાચા હોય તો પડોળનાં પાન, અથવા લીમડાનાં પાન, એને બાકી એના પાણીથી વ્રણને ધૂએ, તો વ્રણ સારા થાય ૯. અથવા દશમૂળના ઉકાળાના પાણીથી વ્રણ ધૂએ, તો વાયુનો વ્રણ સારો થાય ૧૦. અથવા ઉમૈડાની છાલના ઉકાળાથી વ્રણ ધૂએ, તો વ્રણ સારા થાય ૧૧. અથવા ગરમાળાની છાલના ઉકાળાથી ધૂએ, તો કફના વ્રણ સારા થાય ૧૨. અથવા પીપર વૃક્ષ, ઉમૈડો, વડ, બીલી, એની છાલના ઉકાળાથી વ્રણનો સોળે તથા ઉપદંશને ધૂએ, તો વ્રણ સારા થાય ૧૩. અથવા તલ, સિંધવખાર, જેઠીમધ, લીમડાનાં પાન, બને હળદર, નસોતર, નાગરમેથો એને બરાબર લઈ પાણીમાં વાટી એનો લેપ કરે, તો વ્રણ પાકીને તેનું પર નિકળી જાય ૧૪. અથવા લીમડાનાં પાન, તલ, દંતી, નસોતર, સિંધવખાર, એમાં મધ મેળવી ખારીક વાટી લેપ કરે, તો દુષ્ટ વ્રણ સારા થાય ૧૫. અથવા લીમડાનાં પાન ને બાકીને આંધે, તો દુષ્ટ વ્રણ સારા થાય ૧૬. અથવા હરડે, નસોતર, સિંધવખાર, દંતી, કલિહારિનું મૂળ, એને મધમાં વાટી દીવેટ કરી વ્રણમાં મૂકે, તો દુષ્ટ વ્રણ વ્રણ સારા થાય ૧૭. અથવા વ્રણનાં મૂખ શક્તિ હોય તો તેમાં લીમડાનાં પાન વગેરે ઓસડોની દીવેટ કરી અંદર મૂકે તો વ્રણ સારા થાય ૧૮. અથવા લીમડાનાં પાન, ધી, મધ, દારૂહળદર, મહુડાં, એની દીવેટ કરી વ્રણમાં મૂકે, તો વ્રણ સારા થાય ૧૯. અથવા તલને ઉકાળી તેની દીવેટ કરી વ્રણમાં મૂકે, તો વ્રણ સારા થાય ૨૦.

વ્રણમાં ફણગા એટલે અંકુર લાવવાના ઉપાય-જે વ્રણનું પર નીકળી ગયું હોય અને વ્રણ પુરાય નહીં તેને લીમડાનાં પાન ઉકાળી તે પાણીથી (વ્રણ) ને ઘોવો, પછી મધ મેળવી તે લના પોળવાં તેપર મૂકે તો વ્રણ ભરાઈ જાય ૨૧. અથવા આસન, કાયફળ, લોદર, જેઠીમધ, મજીક, ધાવડીનાં પુલ, એને ખારીક વાટી વ્રણે આંધે, તો વ્રણ ભરાઈ સારા થાય ૨૨.

વ્રણમાં દાહ, શૂળ ઉપજ્યાં હોય તેને દૂર કરવાનો લેપ-જવનો લોટ, મધ, તેલ, ધી, એ સર્વ મેળવી થોડાં ગરમ કરી લેપ કરે, તો વ્રણની બળતરા શૂળ જાય ૨૩.

વ્રણમાં જીવડા પડી ગયા હોય તેને દૂર કરવાનો લેપ-કાચકીનું મૂળ, લીમડાની છાલ, નિર્મુડી, એને ખારીક વાટી લેપ કરે, તો વ્રણના જીવડા મરી જાય ૨૪. અથવા લસણનો લેપ કરે તો વ્રણનો જીવડો મરી જાય ૨૫. અથવા હીંગ, લીમડાની છાલનો લેપ કરે, તો વ્રણના જીવડા મરે ૨૬.

વ્રણમાં છૂત પડી તેમાં ખાજ પીડા હોય-જીવડા પડી ગયા હોય તેની ધૂણી-લીમડાનાં પાન, વજ, હિંગ, ધી, પાપડીઓખારો, સરસવ, એને એકઠાં કરી ધીમાં ખારીક વાટી એની ધૂણી દે, તો વ્રણની છૂત, જીવડા, ચેળ, પીડા જાય ૨૭. એ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

* કાચકીનું મૂળ કહ્યું છે તે કાચકીની જડ લેવી, એને હિંદી, તથા મારવાડી ભાષામાં કણ્ઠ ગય કહે છે. તેને કરંજ પણ કહે છે. કાચકીનું ઝાડ હોય છે, જેનાં ફળને કાચકો કહે છે, અને શાગર ગોટા પણ કહે છે. તેહનાં બીજ, ને નાનાં નાનાં પાન, ગોળ હોય છે. લાંબી ડાળીઓ જે ને કાંટા ધણા હોય છે. એનાં પાન કડવાં હોય છે. તાવ વાળા માણસને કાચકીનાં પાન, કાળાં મરી એનો રસ કાઢી એક ઘુંટડો પાય, તો તાવ ઉતરી જાય છે. આ પ્રસિદ્ધ આપધિ છે.

પ્રણુને ભરવાનું મહત્ત્વ—કડવું તેલ તોલા ૫ ભાર, પાણી તોલા ૫ ભાર, એ બંનેને કાંસાની યાળીમાં દિન ૧ સ્થ ૬ થયી મથી, પછી એમાં રાજ તોલા ૧૦ ભાર બારીક વાટી મેળવે; ખેરસાર તોલા ૫ ભાર બારીક વાટી એમાં મેળવવો. કોષ્ટ ટંક ૫ એમાં બારીક વાટી મેળવવું; મોરચૂચુ ટંક ૨૫ એમાં મેળવે, ખેરજો ટંક ૧૫, મરી ટંક ૧૫ બારીક વાટી એમાં મેળવે; પછી એને બારીક વાટી હાથથી મથી પ્રણુ લગાવે, તો પ્રણુ તત્કાળ ભરાઈ જાય ૨૮.

આગંતુક પ્રણુ એટલે તરવાર પગેરે શસ્ત્રાદિકના વાગવાથી ઊત્પન્ન થયેા જે પ્રણુ તેના ઉપાય.

જે માણસોને તરવારને આદિ લઈ શસ્ત્રોની નાના પ્રકારની ધારના વાગવાથી ચામડી ફાટી જાય અથવા ચામડીની નાના પ્રકારની આકૃતિ થઈ જાય, તો તેને સારા ચતુર વાડકૂટીઆની પાસે પવનન આવે એવા સ્થાનમાં રેસમના દોરાથી સિવાવે. પછી તે ટાંકાના પ્રણુના સ્થાનમાં ઘઉંના મેદામાં પાણી, ધી, મેળવી પકવી લેતાં બ્યારે પાણી બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે તેની લુધ બનાવી ખમતો ખમતો શેક કરે, તો એ પ્રણુ માત્ર તત્કાળ સારા થાય ૧. અથવા કડુ, મીણુ, હળદર, જેઠીમધ, કાચકીનું મૂળ, અને કાચકીનાં પાન, તથા તેનાં ફળ, પડોળ, ચંબેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાન, એને ધીમાં નાંખી પકવતાં બ્યારે પાણી માત્ર બળી જાય અને ધી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે ઉતારી એ ધીનો ખમતો ખમતો શેક કરે, તો એ પ્રણુ તત્કાળ સારો થાય ૨. એ ઉપાય વૈદરહમ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા—શસ્ત્રાદિકથી જેનું લોહિ બહુ નીકળી ગયું હોય તેને વાયુની પીડા થઈ આવે તેને દૂર કરવાને વાસ્તે ઘૃતપાન કરાવીએ મત્તવજ કે ધી પાતું, અને જેનું ખડગાદિકાએ કરીને ગાત્ર છીન થઈ જાય તેને ગંજેરણીના મૂળનો રસ તેમાં ભરી દે, તો એ પ્રણુ તત્કાળ ભરાઈ જાય અને સારા થાય ૩. એ પ્રણુ વાળાને શીતળ ઉપાય સર્વ સારા છે. અને શસ્ત્ર લાગતાં જેનું રૂધિર આમાશયમાં જાય, તો તે પુરૂષને ઉલટી કરાવે, તો સારું થાય. અને પેટમાં રૂધિર જાય, તો એ જુલાબથી સારું થાય ૪. અથવા વાંસની છાલ, એરંડાની છાલ, ગોખર, પાપાણુમેદ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં શેકી હાંગ, સિંધવખાર નાખી પીએ, તો કોઠાનું લોહી વહી નીકળી સારું થાય ૫. અથવા જવ, કુલ્લથ, સિંધવખાર, લૂખાં અન્ન. એનું ખાવું સારું છે ૬. અથવા

જાત્યાદિ ઘૃત—ચંબેલી એટલે જળનાં પાન, લીમડાનાં પાન. પડોળ, કડુ, દારૂહળદર. ઉપલસરી, મજીઠ, હરડેદળ. મીણુ, મોરચૂચુ, મધ, કાચકી, એ સર્વ બરાબર લઈ એની બરાબર ગાયનું ધી લઈને એથી આઠગણું પાણી લઈ (એમાં સર્વ એસડો નાંખી) મધુરી આંચે પકવતાં બ્યારે પાણી બળી જાય ને ધી માત્ર બાકી રહે ત્યારે એ ધીની દીવેટ કરી પ્રણુને લગાવે, તો ગંભીરને આદિ લઈ સર્વ પ્રણુ સારા થાય. ઇતિ જાત્યાદિ ઘૃતં. અથવા

જાત્યાદિ તેલ—ચંબેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાન, પડોળનાં પાન, ગરમાળાનાં પાન, મીણુ, મહુડાં, કોષ્ટ, દારૂહળદર, હળદર. કડુ, મજીઠ, પદ્માસ, હરડેની છાલ. લોદર, તજ. કમળકાકડી. ગૌરીસર, મોરચૂચુ, ગરમાળાનો ગોળ, આ સર્વ બરાબર લઈ એનો ઉકાળો કરી, એ ઉકાળાના રસમાં તેલનું તેલ મધુરી આંચે પકવતાં બ્યારે એ ઉકાળાનો રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એ તેલને ઉતારી સારા વાસણમાં રાખી મૂકવું. પછી એ તેલની દીવેટ વ

ગેરે કરી કંઈ તરેહથી પ્રણુને લગાવે, તો પ્રણુ તત્કાળ ભરાઈ સારા થાય. ૮. ઈતિ જાત્યાદિ તૈલં.

વિપરીત મલ્લ તૈલં—ચિત્રક, લસણ, હીંગ, સરપંખો જે બંગાળા તથા ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે, કલીહારી જડીનું મૂળ, સિંદૂર, અતિવિખની કળી, કોષ્ઠ, કડવું તેલ. એ ઓસડોની માફક પાણી નાંખી મધુરી આંચથી પકવતાં બ્યારે પાણી બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે એ તેલને વાસણમાં ભરી રાખવું, પછી એ તેલને લૂગડાની દીવેટ વગેરેથી કોષ્ઠ તરેહ પ્રણુને લગાવે, તો પ્રણુ માત્ર, દૂષ્ટ પ્રણુ, નાડી પ્રણુ, એને આ તેલ તત્કાળ દૂર કરે છે ૯. ઈતિ વિપરીત મલ્લ તૈલં. અથવા

અમૃતાદિ ગૂગળ—ગોળ, પડોળનું મૂળ ત્રિફળા, વાવડીંગ, એને બરાબર લઈ બારીક વાટી એની બરાબર ગુગળ મેળવી એક છવ્વ કરી ટંક રા પાણીની સાથે નિત્ય ખાય તો પ્રણુ માત્ર, વાતરકત, ગોળો, ઉદરના શોગો, સોજો એને આ ગુગળ દૂર કરે છે ૧૦. ઈતિ અમૃતાદિ ગૂગળ એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાસમાં છે.

૬ પ્રકારના અગ્નિ દગ્ધ પ્રણુના અનુક્રમથી ઉપાય.

જે પુરુષ અગ્નિથી કોષ્ઠ તરેહથી દાઝી ગયા હોય તેને દેવતાથી તપાડે તો તે પુરુષ તત્કાળ સારા થાય ૧. અથવા તે પુરુષને અગરને આદિ લઈ ગરમ ઓસડોના, એ દાઝેલા ભાગ ઉપર લેપ કરે, તો એ જલદિ સારા થાય ૨. આ પ્રણુના ઉપાય છે.

દૂર દગ્ધના ઉપાય—ઓસડોના ધીને, અથવા એવાજ ધીને ગરમ કરી પછી તેને ઠંડું કરી લેપ કરે, તો દુર્દગ્ધ સારા થાય ૩.

સમ્યક દગ્ધના ઉપાય—તવાખીર, વડનું મૂળ, રક્તચંદન, રસોત, સોના ગેર, ગોળ, એને ધીમાં બારીક વાટી લેપ કરે, તો સમ્યક દગ્ધ સારા થાય ૪.

અતિ દગ્ધના ઉપાય—નહારા માંસને કાઢી નાખવું. પછી સાડી ચોખ્ખા, તેંદુ એને ધીમાં બારીક વાટી લેપ કરી ઉપર ગોળાનાં પાન બાંધે, તો અતિ દગ્ધ પણું સાફ થાય ૫. અથવા મીણ, મહુડાં, લોદર, રાળ, મજક, રક્તચંદન, મુરવાં; આ સર્વ બરાબર લઈ બારીક વાટી ગાયના ધીમાં પકવવાં, પછી એ ધીનો લેપ કરે, તો અતિ દગ્ધ પણું દૂર થાય અને સર્વ શરીરમાં માંસ બીજું થઈ આવે ૬. ઈતિ સિક્ક્યાદિ વૃતં.

અથવા પડોળના પંચાંગનો ઉકાળો કરી તેમાં કડવું તેલ પકવતાં બ્યારે એ ઉકાળાનો સર્વ રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે ઉતારી એ તેલને લગાવે, તો અગ્નિના દાઝ્યાનો દાહ અને ઝમવું, તથા ફોલ્લા, એ સર્વ સારા થાય ૭. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા જૂના ભીના ખાવાના ચૂનાને દહીના પાણીમાં વાટી દાઝેલા ભાગ ઉપર લગાવે. તો તે સારા થાય; અને તેલથી દાઝ્યો હોય તો તેના ફોલ્લા પણુ દૂર થાય ૮. અથવા જવને બાળી તલના તેલમાં વાટીને પછી દાઝ્યા ઉપર લેપ કરે, તો સારો થાય ૯. અથવા શેકેલા જીરા ને બારીક વાટી તેની બરાબર મીણ, રાળ, ધી મેળવી લેપ કરે, તો અગ્નિના દાઝેલા તત્કાળ સારા થાય ૧૦.

*તેલ આદિથી દાઝ્યા હોય તેના ઉપાય-તેલનું તેલ શેર ૦૮ અને જૂનો બીનો ખાવા નો ચૂનો તેલા ૮ ભાર, તેને હાથથી ૧ પહોર સુધી મસળી રાખડી સરખો કરી રૂના પોળથી તેને લગાવે, તો દાઝેલા તલ્કાળ સારા થાય ૧૧.

ત્રણ ગ્રંથિ રોગ.

ત્રણગ્રંથિ રોગની ઉત્પત્તિ-વિના ખેદજ શરીરમાંથી નીકળતું જે દુષ્ટ લોહી તેને પવન શોષીને ગાંઠને ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગાંઠમાં દાહ, ચેળ ધણી હોય તેને ત્રણ ગ્રંથિ કહિયે ૧૨.

ત્રણ ગ્રંથિના ઉપાય.

કંપેલો, વાવડીંગ, તજ, દારૂહળદર, એને માણીમાં ખારીક વાટી તથા તેમાં તેલનું તેલ નાંખી મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે પાણી બળી જાય તે તેલ માત્ર ખાકી આવી રહે ત્યારે એ તેલનો લેપ કરે, તો ત્રણગ્રંથિ જાય ૧૪. ઇતિ ત્રણગ્રંથિ, ત્રણરોગ, અમ્લિદંઘની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

હાડકાનું ભાંગવું. (ભગ્ન રોગ)

ભગ્ન રોગની ઉત્પત્તિ-હાડકાના ભાંગવાને ભગ્ન રોગ કહે છે. તે બે પ્રકારના છે. કાંડાના ૧, સંધિના ૨. કાંડાનાં તો નળ, કપાળ, પહોંચાને આદિ લઈ; અને સંધિના ૬ પ્રકારના છે. ઉત્પિષ્ટ ૧, વિશ્લિષ્ટ ૨, વિવર્તિત ૩, તિર્થંગતિ ૪, ક્ષિપ્ત ૫, અધ ૬,

પ્રથમ કહુવાની માથૂક કોઈ સ્થાનની શરીરની સંધિ ટૂટી ગઈ હોય તેનાં સામાન્ય લક્ષણ-ઉઠતાં, પસારતાં, એકાં કરતાં, સંધિ સ્થાનમાં પીડા ધણી હોય, તેને તે જગાએ સ્પર્શ સહેવાય નહીં ત્યારે જાણુએ કે કોઈ તરેહ સંધિ ટૂટી છે ૧.

ઉત્પિષ્ટ સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ-એ હાડકાંની સંધિ ટૂટી હોય તે જગાએ ચસકા અને સોજો ધણો હોય. અને પીડા હોય તો જાણુવું કે ઉત્પિષ્ટ સંધિ ટૂટી છે ૧.

વિશ્લિષ્ટ સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ-એ જગાએ સોજો હોય, અને રાતમાં પીડા, સોજો અધિક હોય, તેને વિશ્લિષ્ટ સંધિ ટૂટી જાણીએ ૨.

વિવર્તિત સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ-પાંસળીઓમાં પીડા ધણી હોય, અને એ સ્થાનમાં સોજો, પીડા રહ્યા કરે તો વિવર્તિત સંધિ ટૂટી જાણીએ ૩.

તિર્થંગતિ સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ-એ જગાએ સોજો થઈ પીડા ધણી થાય તો તિર્થંગતિ સંધિ ટૂટી જાણીએ ૪.

ક્ષિપ્ત સંધિ ટૂટી હોય તેનાં લક્ષણ-સાંયળામાં કદી ચોડું કદી બહુ વિષમ શળ હોય તે

જેવતાથી, તથા જોના ધીથી, તથા તેલથી, અને કોઈ પણ પ્રકારથી, તથા કંદોઈની આ સણીથી; કંદોઈ, રસોઈઓ, સોની, લૂહાર, કંસારા, હરકોઈ અમિ સંધિ કામ વાળા માણુ સ બળી જાય અને દાઝી જાય, તો એવી વ્યાધિ વાસ્તે અનેક ઉપાય છે. પરંતુ ઉપર કહ્યો જે ચૂના તેલનો પુલભો તે ધણો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. એ લગાવાથી ઠંડક પડે છે અને શરીર ઉપર ધોળાં ડાખ રહે નહીં. એ પ્રસિદ્ધ છે.

ની ક્ષિપ્ત સંધિ ટૂટી જાણિયે ૫.

અંધ: સંધિ ટૂટી હોય તેનાં લક્ષણ-જે સંધિ નિચેની ટુટી હોય તેને નિચે પીડા હોય તેને અંધ: સંધિ ટૂટી જાણિયે ૬.

સંધિ વિના નળ, કપાળ, ખરડાની કરોડનાં હાડ ટુટી ગયાં હોય તેનાં લક્ષણ-પોલી સર કઠની માફક એ હાડકાં કાંણા કાંણા વાળાં હોય, સીધાં હોય તેને નળ કહિયે.

હાડનું ભાગવું ૧૨ પ્રકારનું છે તે લખીએ છીએ-કર્કટક ૧. અશ્વકર્ણ ૨. વિચુર્ણિત ૩. પિચ્ચિત એટલે યંત્રિત કર્ણ ૪, અસ્થિ છલિકા ૫, કાંડાના વિષય ભગ્ન ૬, અતિપાતિત ૭, મન્મગત ૮, પ્રસ્ફુટિત ૯, વક્ર ૧૦, છિન્ન ૧૧, દ્વિધા કરવા ૧૨; જેવાં એનાં નામ છે તેવાંજ લક્ષણ જાણિ લેજો.

હાડકું ભાગ્યું હોય તેનાં લક્ષણ-અંગ શીતળ થઇ જાય, અને એ જગાએ સ્પર્શ ખમાય નહીં, તથા ત્યાં શરીર ફરકે, અને શરીરમાં પીડા તથા શ્વળ હોય. રાત દહાડો કદિ પણુ એન પડે નહીં. એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણવું કે એનું કોઈ પણુ રીતે હાડકું ભાંગી ગયું છે.

હસ્તિભંગ રોગનાં કષ્ટ સાધ્ય લક્ષણ-અગ્નિ મંદ થઇ જાય, કુપથ્ય કર્યા કરે; વાયુનું શરીર હોય, અને જેમાં તાવ, અતિસારાદિક પણુ હોય તે ભગ્ન રોગી કહીએ.

હાડભંગ રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જેનું મસ્તક ફાટી ગયું હોય-કમર ટૂટી ગઇ હોય; અને સંધિ વધુટી જાય, જાંગ વટાઇ જાય, અને લલાટના ચુરે ચુરા થઇ જાય; સ્તનની જગા ટૂટી જાય; હૃદય, ગ્રુદા, લમણાં, માથું, પીઠ ફાટી જાય તે અસાધ્ય જાણિયે.

પુનઃ અસાધ્ય લક્ષણ-હાડકાને સારા પ્રકારે બાંધ્યા પછી કઠણ બાંધે, અને તે નઠારી રીતે બંધાય જાય, તથા તેમાં ચોટ આવી જાય અને મૈથુનાદિક કરે, તો એ હાડ ટૂટવું અસાધ્ય થઇ જાય.

શરીરમાં ઠેકાણાં ઠેકાણાંનાં હાડકામાં ચોટ લાગી હોય તેનાં ચિન્હ-કંઠ; તાળવું, લમણાં, બાંધ, માથું, પગ, કપાળ, નાક, આંખ, એ સ્થાનમાં કાંઇ તરેહની ચોટ લાગે, તો તે જગાના હાડકાં નમી જાય; અને પહોંચ્યાં, પીઠ, વગેરેના સીધાં હાડકાં છે તે વાંકા થઇ જાય; અને કપાળને આદિ લઇ જે જોળ હાડકાં છે તે ફાટી જાય; દાંત વગેરે નાનાં હાડકાં ટૂટી જાય ૧

ભગ્ન રોગ એટલે હાડ, સંધિનું ભાંગવું તેના ઉપાય.

પ્રથમ ચોટ વગેરે કોઈ તરેહથી હાડકું અને સંધિ ટૂટેલી જાણે તો તેજ વખત તે જગાએ ઠંડુ પાણી નાંખવું. પછી બુદ્ધિવાન પુરુષ તેને ઓસડોને શેક કરે, અથવા પાટો બાંધે, અને એ જગાએ જે ઇલાજ કરે તે શીતળ કરે, અને જે બુદ્ધિવાન પુરુષ હોય તે પાટો પોચો નહીં બાંધે તેમ ઘણો કઠણ પણુ નહીં બાંધે, સારી રીતે સાધારણ બાંધે, પોચો લુગડાનો પાટો બાંધવાથી સારી પેટે હાડ સ્થિર મજે નહીં, અને કઠણ બાંધવાથી ચામડીમાં સોજો પીડા થઈ ચામડી પાકી જાય, એટલા વાસ્તેજ પાટો સાધારણ બાંધવો યોગ્ય છે ૧. હાડકાની સંધિ ટુટ્યાની જગા ડામથી બાંધવી. ઓસડોને ભીનાં કરી અથવા ચોટની જગાએ લીલી ડુંગળી લગાવે, તો હાડ, સંધિ ટૂટેલી સારી થાય ૨. અથવા મજીક, મહુડાં, એ બંનેને ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી ટુટેલા હાડ પર લેપ કરે, તો તે સારાં થાય ૩. અથવા

૧૦૦ વારના ધોયેલા ધીમાં સાઠી ચોખા વાટી લેપ કરે, તો તે સારાં થાય ૪. અથવા હાડકાની સંધિ ટુટી હોય તો બોરડી તથા પીપળાની લાખ, ઘઉં, કાઠુવૃક્ષની છાલ. એ ધીમાં વાટી ટંક ૫ દૂધમાં પીયે, તો સંધિ અને હાડ ભાંગેલાં સારાં થાય ૫. અથવા લાખ, કાઠુની છાલ, આસન, ખરેંટી, ગૂગળ આ સર્વે અરાખર લઇ એને એક જીવ કરી ટંક રાા દૂધની સાથે લે તો હાડ અને સંધિ સારાં થાય ૬. અથવા ઘઉંને ઠીંકરામાં મૂકી અથ બળ્યા કરી લઈ પછી તેને બારીક વાટી ટંક ૫ લઈ ટંક ૧૦ મધની સાથે રોજ દીન ૭ સુધી ચાટે, તો ટુટા હાડ સારાં થાય ૭. અથવા આંમળાં, મેંદાલકડી, તલ, એને ઠંડા પાણીમાં બારીક વાટી તે જગાએ લેપ કરે, અને એમાં ધી પણ મેળવે, તો ટૂટા હાડ અને ટૂટી સંધિ સારી થાય ૮. અથવા માણસના માંસની ચોખી મમર્ધ મળે તો તે અનુમાન માફક લઈ મધમાં તેને ચટાડે તો ટૂટા હાડ, ટૂટી સંધિ સારી થાય ૯. અથવા ચોટવાળાને માંસનો શેરવો, દૂધ, ધી, પુટ્ટીનાં એસડો આપે, તો એ સર્વ સારાં છે. અને આટલી વસ્તુઓ તેને સારી નહીં-મીઠું. કડવી વસ્તુઓ, ખાર, ખટાશ, મૈથુન, તડકો, ખેદ, લૂખાં અન્ન.-બાળકની તથા તરણ (જવાન) ની ચોટ જલદી સારી થાય; બુદ્ધાની અને રોગીની ચોટ જલદી સારી થાય નહીં ૧૦. અથવા લાખ ટંક રાા દૂધમાં દિન ૧૫ પીએ તો ભાંગેલાં હાડ સારાં થાય ૧૧. અથવા પીળી કોડીઓનો ચુનો રતી ૨ તથા ૩ ભાર ઉકાળીને દૂધમાં પીએ, તો ભાંગેલાં હાડ જોડાય ૧૨. એ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા બોરડીની છાલ, ત્રિકુળા, સુંઠ, મરી, પીપેરો, એ સર્વની અરાખર ગૂગળ નાખી સર્વ નો એક જીવ કરી ટંક રાા નિત્ય દિન ૧૫ દૂધમાં લે, તો શરીર વજનું થઈ જાય ૧૩. અથવા બોરડીની છાલ ટંક રાા બારીક વાટી મધની સાથે મહિના ૧ સુધી લે, તો શરીર વજનું થાય ૧૪. આ જોગતરંગિણીમાં છે.

મૃદુગર વગેરે કંઈ તરેહની ચોટ લાગી હોય તેને સારી થવાની આપધિ-મેથી, મેંદાલકડી, સુંઠ, આમળાં, એને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટી ચોટ પર લેપ કરે, તો ચોટ સારી થાય ૧૫. ઇતિ ભગ્ન રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ. ઉપાય સંપૂર્ણ.

નાડીવ્રણ.

(નાડીવ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય.)

નાડી વ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ-જે અગ્નિ વૈદ્ય અથવા શસ્ત્ર ક્રિયા વાળો ગુમડાના વ્રણને કાચા બણી તેના ઉપાય કરે નહીં, અને તેનું પર કાઢે નહીં, તેથી એ પર વ્રણની અંદર નસોમાં ધસી જઈ તેના સ્થાનને બગાડી દે. પછી એ કોઈ રીતે બહાર નિકળે નહીં, અને પરના અધિક પ્રભાવથી એ પર નાડિયોમાં નળની માફક, જેમ નળમાં પાણી ચઢે તેમજ નાડિયોમાં પર ચ-

શરીરમાં અનેક તરેહનાં નાનાં તો હાડકાં ઘણાં છે જેની ગણતરી વૈદ્યક શારીરક શાસ્ત્રમાં છે. તો પણ મૂખ્ય મૂખ્ય હાડકાં જે છે તે કહિયે છીયે-મસ્તકમાં, હાથમાં, પગમાં, પાંસળામાં બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગ છે, જે સંધિમાં જોડાઈ રહ્યા છે; જેનું મૂખ્ય બાંધણ ચરબી અને નસોનું છે, અને તે ઉપરથી માંસ ચામડીથી ઢંકાયેલાં છે; તે કોઈ તરેહની ચોટથી તથા પ્રહારથી ભાંગી જાય, ઊતરી જાય, જેને કુશળ વૈદ્ય વિચારીને ઉપાય કરે તો આરામ થાય.

ઢે છે; એ કારણ એ રોમનું નામ નાડી વ્રણ છે ૧. આ નાડી વ્રણ રોગ ૫ પ્રકારના છે, વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, સત્ત્વાદિકની ચોટ લાગવાનો ૫.

વાયુના નાડી વ્રણનાં લક્ષણ-કઠોર આરીક જેનું મૂખ હોય. તથા શૂળ ચાલે, અને જેના મૂખમાં ૫૩ રહે, તે રાતમાં ઘણું રહે એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને વાયુનો નાડી વ્રણ કહીયે ૧.

પિત્તના નાડી વ્રણનાં લક્ષણ-જેમાં તરસ, તાવ, આરીક બળતરા એ હોય-ગરમ પીણું જે માં ૫૩ નિકળે તેને પિત્તનો નાડી વ્રણ કહીયે ૨.

કફના નાડી વ્રણનાં લક્ષણ-જે વ્રણના મૂખમાં લોહી સહિત ઘણું જડું સંકેત ૫૩ નિકળે અને વ્રણમાં ચેળ આવે, અને પીડા પણ હોય તે રાતમાં ઘણી હોય. એ જેમાં લક્ષણ હોય તે ને કફનો નાડી વ્રણ કહીયે ૩.

સન્નિપાતના નાડી વ્રણનાં લક્ષણ-જે વ્રણમાં બળતરા, તાવ, સ્વાસ, મૂર્છા એ હોય. મૂખ સૂકાય, અને ૫૩ની ગતિ ગંભીર હોય કે જેનો અંત મળે નહીં એવું ૫૩ નિકળે તે નાડી વ્રણ કાળની રાત સમાન છે, જોણને એ મારી નાંખે. એ લક્ષણ સન્નિપાતના નાડી વ્રણનાં કહીયે ૪.

સત્ત્વાદિકની ચોટથી ઉપજ્યા જે નાડી વ્રણ તેનાં લક્ષણ-જેના શરીરમાં તીર, ગોળી, છત્વાદિક વાગ્યાં હોય અને તે કંઈ તરેહ શરીરમાં રહી જાય તેને વૈધ યા વાડકુટીઓ કાઢે ત્યારે તેને તે જગાએ વ્રણ પડી જાય; અને તે વ્રણમાંથી શીણ સહિત લોહી ૫૩ નિકળ્યા કરે-કોઈ રીતે શરીર હાલવાથી પીડા રહે તેને સત્ત્વાદિકની ચોટ લાગવાના નાડી વ્રણ કહીયે ૫.

નાડીવ્રણનાં અસાધ્ય, કષ્ટ સાધ્ય લક્ષણ-ત્રિદોષના નાડી વ્રણ સારા થાય નહીં ૧. અને બીજા ચાર પ્રકારના નાડી વ્રણ સારા તે વૈધના ઉપાયથી સારા થઈ જાય.

નાડી વ્રણના ઉપાય.

સૂક્ષ્મ મૂખના વ્રણમાં જે ૫૩ નિકળ્યા કરે તો તેને ચોરના દૂધમાં, અથવા આકડાના દૂધમાં દારૂહળદર બીજવી તેને ઘસી દીવેટ કરી એ વ્રણના મૂખમાં ઘાલે, તો એ વ્રણ ભરાઈ જાય ૧. અથવા ગરમાણાનું મૂળ, હળદર, મજૂઠ, એને મધમાં આરીક વાટી તેની દીવેટ કરી વ્રણમાં યુક્તિથી વૈધ ઘાલે; તો વ્રણ સારા થાય ૨. અથવા ચંબેલીનાં પાનનો રસ, આકડાનું મૂળ, ગરમાણાનું મૂળ, દંતી, સિંધવખાર, સંચળ, જવખાર, એને આરીક વાટી એની દીવેટ આરીક વ્રણના મૂખમાં યુક્તિથી નાખે, તો વ્રણ ભરાઈને સારા થાય ૩. અથવા જાત્યાદિ ઘૂત અથવા જાત્યાદિ તૈલથી પણ નાડી વ્રણ રોગ જાય છે ૪. અથવા ત્રિશૂળા, સુંઠ, મરી પીપેરો, અને એની બરાબર સોધ્યો ગુગળ લઈ એને આરીક વાટી એક જીવ કરી ટંક રાત્રી નિત્ય દિન ૪૯ શીતળ પાણીમાં લે અને પથ્થથી રહે, તો સર્વ પ્રકારના નાડી વ્રણ રોગ જાય ૫. અથવા ગુગળ, સિંદૂર એ બંનેને આરીક વાટી એને જતનથી વ્રણમાં ભરે, તો નાડી વ્રણ સારા થાય ૬. આ સર્વ ઉપાય બાવ પ્રકારમાં લખ્યા છે.

અથવા હંધેડીનાં બીજ, તલ, એને આરીક વાટી જતનથી નાડી વ્રણે લેપ કરે. તો વાયુના નાડી વ્રણ સારા થાય ૭. અથવા તલ, મજૂઠ, હાથીનો દાંત, હળદર, એને આરીક વાટી પિત્તના વ્રણે લેપ કરે, તો પિત્તના નાડી વ્રણ જાય ૮. અથવા તલ, જેઠીમધ, દંતી, લીમડાની છાલ, તથા પાન, સિંધવખાર, એને આરીક વાટી લેપ કરે, તો નાડી વ્રણ રોગ જાય ૯. અથવા તલ, મ

ધ, ધી; એને એકઠાં કરી લેખ કરે, તો ધાના ત્રણ સારા થાય ૧૦. અથવા મધની દીવેટ અથવા મીઠાની દીવેટથી દુષ્ટ ત્રણ સારા થાય ૧૧. અથવા તેલની દીવેટથી દુષ્ટ ત્રણ સારા થાય ૧૨. અથવા સાજી, જવખાર, કંપેલો, મેંદી ટંકણખાર. ઘોળો ખેરસાર, એ ખરાખર લઘુ એને ગાયના ધી માં ખારીક વાટી ૧ દીવસ પછી ત્રણમાં ભરે, તો ત્રણના કીડા મરી જાય, અને એળ જતી રહે, તથા ત્રણ ભરાઈ જઈ સારા થાય ૧૩. ઇતિ સ્વાજકા મૂર્તિ. આ ચક્ર દત્તમાં લખ્યા છે.

અથવા નગોડના પાનના રસમાં તેલ પકવીએ તેલની દીવેટ ત્રણમાં ધાલે, તો ત્રણ સારા થાય ૧૪. ઇતિ નિર્મૂહો તૈલં. એ વ્રંદમાં છે.

સંજેત મલમની વિધિ—રાજ તોલા ૨ ભાર, સંજેત મીણ તોલા ૪ ભાર, મુરદારસીંગ તોલા ૨ ભાર, એને ખારીક વાટયા પછી ગાયનું ધી તોલા ૧૨ ભાર ગરમ કરી તેમાં મીણ પીગળાવી શુદ્ધ કરવું. પછી પેલા ઓસડો ત્રણ મીણના ધીમાં તેજ વખત નાખવાં, પછી એને કાંસાની થાળીમાં પાણી નાખી તે પાણીમાં મીણ સહિત સર્વ ઓસડો નાખી હાથથી ખૂબ ૧૦૮ વાર ધ્રુવે, પછી ત્રણને લગાવે, તો ત્રણ સારા થાય ૧૫. અથવા સોધ્યો પારો, સોધ્યો આમ લસાર ગંધક, એ ખરાખર લે. અને એ બંનેની ખરાખર મુરદારસીંગ લેવું, અને એ ત્રણેની ખરાખર કંપેલો લઘુ તેમાં થોડું મોરચૂથૂ નાખવું, અને એ સર્વથી ચોથણું ગાયનું ધી મેળવવું, અને તેમાં લીમડાનાં પાનનો રસ અનુમાન માફક નાખવો, પછી એ સર્વને ધીમાં દિન ૨ સુધી ખૂબ પરતવાં, પછી ત્રણને લગાવે, તો ત્રણ માત્ર સર્વ સારા થાય ૧૬. આ વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા સંજેત મીણ, મસ્તકી ગુંદર, મીંઠળ, મોરચૂથૂ. ટંકણખાર. સાજી, સિંદૂર, કંપેલો, મુરદારસીંગ, ગુગળ, કાળાં મરી. સોનાગેર, ઇલાયચી, ખેરજો, સંજેતો, હીંધળો, શોધ્યો ગંધક, એ સર્વ ખરાખર લઘુ મીણ વિના સર્વને એકઠાં બૂદાં બૂદાં ખારીક વાટવાં; અને મીણને ગાયના ધીમાં અગ્નિ ઉપર તપાવી શુદ્ધ કરી લેવું, પછી સર્વ ઓસડો આ મીણમાં મેળવી દીન ૨ સુધી ખૂબ ખારીક ખલમાં પરતી એક જીવ કરે, તો સર્વ શસ્ત્ર ત્રણ, અને દુષ્ટ ત્રણ પણ આના લગાવાથી સારા થાય ૧૭. આ વૈદ્ય કુતૂહળમાં લખ્યા છે.

અથવા મોરચૂથૂ, કંપેલો, મુરદારસીંગ, ઘોળો ખેરસાર, સંજેતો. સિંદૂર, હીંગળો, મીણ, કેસર, ગાયનું ધી એ સર્વ ખરાખર લેવા પછી ગાયના ધીને ગરમ કરી નિચે ઉતારી એમાં પેહેલાં મોરચૂથૂ વાટીને નાખવું, પછી તેજ વખત એમાં મીણ નાખી તેને પીગળાવી લેવું. પછી એમાં આકીનાં ઓસડો ખારીક વાટી નાખી એ સર્વને એક જીવ કરી, કાંસાની થાળીમાં ઘણું પાણી નાખી, તેમાં મીણ સહિત એ સર્વ ઓસડો નાખી દિન ૧ સુધી હથેળીથી ખૂબ મદન કરવું. પછી એ મલમને ત્રણ માત્રને લગાવે, તો ત્રણ માત્ર, આંદાં વગેરે સર્વ સારા થાય ૧૮. આ પણ વૈદ્ય કુતૂહળમાં છે.

ત્રણ રોગ ઉપર અનેક મલમ કહ્યાં છે. પરંતુ એક ગ્રહસ્થ પૂન્યને વાસ્તે ગરીબ લોકોને આ મલમ આપ્યા કરે છે. તે મલમ લખીએ છીએ.—ભેંસા ગુગળ શેર ૧, સિંદૂર તોલા ૧૦ વચ્ચનાગ તોલા ૫ લઘુ પ્રથમ ભેંસા ગુગળ ને લહારના હથેળીથી એરણુ ઉપર, ઈર્ષિયત ધીનો હાથ લગાવી કુટી નરમ કરે છે પછી વચ્ચનાગ, સિંદૂર, મેળવી કુટી નરમ કરવો. પછી ચીય રે લગાવી મોંટાડે તો ત્રણ સારા થાય.

અથવા હીંધળો તોલા ૬ ભાર, ઘોળું મીણુ તોલા ૬ ભાર, સાછ તોલા ૨ ભાર, લીમડાનાં પાંદડાંના કકડા કરી ગાયના ધીમાં પકવીને, મીણુ ધીમાં પીંગળાવી લઘ મૂરદારસીંગ તોલા ૨ લ ધનાખી એને ખારીક વાટી એ સર્વનો એક જીવ કરી વ્રણને લગાવે, તો વ્રણ માત્ર સારા થાય ૧૯

શરીરમાં હાથ, પગ, વગેરે ક્ષાદિ ક્ષાદિ વહીયોસી પડી જાય તે સારા થવાનું મલમ-રાળ તોલા ૨ ભાર, કાથો તોલા ૨ ભાર, કાળાં મરી તોલા ૨ ભાર, ગાયનું ધી તોલા ૮ ભાર, અંબેલીનું તેલ તોલા ૮ ભાર, એ સર્વ એસડોને ખારીક વાટી લોઢાની કડછીમાં મલમ કરી લેવું. પછી એને લગાવે, તો હાથ, પગ આદિનું શટવું નિશ્ચય સારું થાય ૨૦.

લીમડાનું મલમ-લીમડાનાં પાનનો રસ શેર ૧ કાઢવો, પછી ગાયનું ધી શેર ૦૧ કડછીમાં નાખી તેને ઉનું કરવું, જ્યારે ગરમ થાય ત્યારે તેમાં રાળ તોલા ૪ ભાર નાખી તેને પીંગળાવતાં જ્યારે એ પાનનો રસ તેમાં શોષાર્ધ જઘ જઘડો થઈ જાય ત્યારે, કાથો તોલા ૨ ભાર, મોરચું તોલા ૨ ભાર, મૂરદારસીંગ તોલા ૨ ભાર એને વાટી તેમાં નાખી એક જીવ કરી એને ખારીક વાટી તેમાં નાખી એક જીવ કરી એને લૂગડે લગાવી ફેલા, વ્રણના ઉપર લગાવે, તો વ્રણ નિશ્ચય સારા થાય ૨૧.

વ્રણના સ્થાનની ચામડીનો રંગ બદલાઈ જાય તો તે ચામડીના રંગ જેવો કરવાની ઐષ્ઠિ-મનસિલ, મજ્જા, લાખ, જંને હળદર, એ બરાબર લઘ એને ધી, મધમાં ખારીક વાટી ચામડીએ લેપ કરે, તો વ્રણની ચામડીનો રંગ શરીરની ચામડી સરખો થાય ૨૨.

મતિ નાડી વ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

મતિ શ્રી મન્મહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપ સિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે શ્લોક, વિદ્રધિ, વ્રણસોથ, શરીર વ્રણ, વાયુપિત્ત કકાદિ, તથા શ્વાદિકના આગંતુક વ્રણ, અગ્નિ દગ્ધ વ્રણ, વ્રણગ્રંથિ, ભગ્ન, નાડી વ્રણ, એ સઘળા રોગોના બેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, નિરૂપણ નામ પંચ દશ સ્તરંગ

તરંગ ૧૫ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૧૬ મું.

ભગંદર.

(ભગંદર રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, અને ઉપાય લખીએ છીએ.)

ભગંદર રોગની સંપ્રાપ્તિ-ગુદાની આસપાસ યોગદમ બળે આંગળ જગામાં ફેલાઈ થાય. અને તે ધ્રુટે ત્યારે ત્યાં પીડા થાય. તથા તે જગાએ ફેલાઈ વહા કરે તેને ભગંદર કહિયે. ભગ. ગુદા, અને વસ્તિની વચ્ચે એ થાય છે. ભગની માફકજ આ રોગ થાય છે એ વાસ્તે એને

વૈધ ભગંદર કહે છે. તે ભગંદર પાંચ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાત નો ૪, સસ્ત્રાદિકની ચોટ લાગવાનો ૫.

વાયુના સત્તેયોનીક ભગંદરનાં લક્ષણ—જે પુરૂષ જગડેલાં અને લૂખાં ધણું બોજન કરે તેનો વાયુ કોષને પ્રાપ્તિ થઈ ગુદાની પાસે ફેલાઈ કરે તેના આળસ કરી માણસ, ઉપાય કરે નહીં, ત્યારે એ ફેલાઈ પાકી એ જગાએ ઘણી પીડા કરે; અને એ કાઠે ત્યારે તેમાં પર વગેરે મળ, મૂત્ર, વિર્ય, એ પણ નિકળ્યા કરે, અને તેમાં ચારણી સરખાં સાં છિદ્ર થઈ જાય એથી એને શતયોનિક ભગંદર કહે છે ૧.

પિત્તના ઉષ્ણીય ભગંદરનાં લક્ષણ—ગરમ વસ્તુઓના ખાવાથી પિત્ત કોષ પામે છે, ત્યારે ગુદાની યોગડદમ એ આંગળની જગામાં લાલ ફેલાઈ તત્કાળ પાકી જાય અને તેમાંથી ગરમ ગરમ પર નિસરે, અને ફેલાઈ ઊંટની ગર્દન સરખી ઊંચી હોય તેને વૈધ પિત્તનું ઉષ્ણીય ભગંદર કહે છે. ૨.

કફના પરિશ્રાવી ભગંદરનાં લક્ષણ—એમાં ચેળ ઘણી આવે, અને ગાઢું પર નિસરે ને તેમાં પીડા થોડી રહે. એ ફેલાઈ ઘોળી હોય, વલ્લા કરે તેને પરિશ્રાવી કફનું ભગંદર કહે છે ૩.

સન્નિપાતના સંયુકાવર્ત ભગંદરનાં લક્ષણ—એ ફેલાઈમાં ઘણા પ્રકારની તો પીડા હોય, અને તેમાં ઘણા પ્રકારના રંગ હોય, તથા તે વલ્લા કરે; અને એ ફેલાઈ કાળી દરાખના સરખી હોય, તથા શંખીની ભીતરની નાબિના સરખી હોય તેને સન્નિપાતનું સંયુકાવર્ત ભગંદર કહિયે ૪.

સસ્ત્રાદિકની ચોટ લાગવાના ભગંદરનાં લક્ષણ—ગુદાની પાસે કાંટાને આદિલઈ વાગ્યું હોય અથવા ત્યાં વલુરવાથી નખાદિ લાગી જાય અથવા ત્યાંના વાળ લેતાં અસ્ત્રાની ધાર લાગી જાય ત્યારે ત્યાં ફેલાઈ થાય. એ ફેલાઈ ડુટે ત્યારે તેના પરના ચેપથી ત્યાં બીજી ફેલાઈઓ થઈ જાય, તે જાય નહીં. તે સૂચા કરે. તેને ઉન્માર્ગ સનિક શસ્ત્રની ચોટ લાગવાનું ભગંદર કહિયે ૫.

ભગંદરનાં કષ્ટસાધ્ય લક્ષણ *ભગંદર તો સર્વ કઠિણતાથી સારાં થાય પરંતુ સન્નિપાતનાં તથા ત્યાં ચોટ લાગવાના ભગંદર સારાં થાય નહીં ૬.

ભગંદરના ઉપાય.

ગુદાની જગાએ ભગંદર ઉપજ્યાં જાણે ત્યારે વૈધ જગો વગેરે લગાવી તે જગાનું લોહી તત્કાળ કઢાવી નાંખે, તો એ ફેલાઈ પાકે નહીં ૧. અથવા એ જગાએ ફેલાઈ ઉપજી જણાય ત્યારે ત્યાં સા ટોડીનું મૂળ, ગજો, સુંઠ, જેઠીમધ, વડનાં કુળાં પાંદડાં, એને બારીક વાટી ખમતો ખમતો ગરમ લેપ કરે. તો ભગંદરની ફેલાઈ સારી થાય ૨. અથવા તલ, લીમડાની છાલ, મહુડાં એને બારીક વાટી શીતળ પાણીમાં લેપ કરે, તો પિત્તનાં ભગંદર સારાં થાય ૩. અથવા ચંબેલીનાં પન. વડનાં પાન, ગજો, સુંઠ, સિંધવખાર, એ સર્વને છાશમાં બારીક વાટી ભગંદરને લેપ કરે તો ભગંદર મટી જાય ૪. અથવા હળદર, આકડાનું દૂધ, સિંધવખાર, ગુમળ. લીમડાનાં પાન

*ભગંદર રોગ મહા અસાધ્ય વ્યાધિ છે. મૂળ દ્વારા બેપર આસ પાસ પાંચાણમાં થાય છે ચક્ર આકારની આસ પાસ એ છ નાડીનો સમૂહ હોય છે, જેની માંહે પ્રવેશ થઈ એ છ નાડી ઓના સમૂહને ખાઈ જાય છે, ત્યારે માણસના મૂળ દ્વારાથી ઝાઝો રોગાયો જાય નહીં. આ રોગ લોકિકમાં એક લબર (૧૦૦૦) દિવસના આયુષનો હોય છે. પરંતુ તાજા રોગનો ઉપાય લાગે. તો આરામ થાય છે.

એને ઉકાળી તેમાં તોલના અનુમાન માફક તેલ નાખી પકવતાં જ્યારે પાણી માત્ર બળી જાય, ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલનું મદન કરે, તો ભગંદર જાય પ. અથવા ગૂગળ, ત્રિફળા, પીપેરો, એને બરાબર લઘુઆરીક વાટી ટંક ૧૧ પાણીમાં લે, તો ભગંદર જાય અને સોળતે, ગોળાને, હરસને, એ સર્વને આ દૂર કરે છે ૬. ઇતિ નવકાષિકા ગૂગળ.

અથવા ઘણા ચતુર વૈદ્ય યાવાટકુટ્ટીયા પાસે ચીરા દેવરાજવા, અને મલગ આદિ લગાવી ઘણાના ઉપાય કરે, તો ભગંદર સારાં થાય ૭. અને ભગંદર વાળા આટલી વસ્તુઓ કરે નહીં-ખેદ, મૈથુન, કુસ્તિ, ધોડાની સ્વારી, અને નાવન અન્નનાં ભોજન, ભગંદર સાર થઇ ગયું હોય તો પણ ૧ વર્ષ સુધિ આટલી વસ્તુઓ કરે નહીં. આ સર્વે ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા રસોત. અને હળદર, મજીડ, લીમડાનાં પાન, નસોતર, તેજબળ, દાંતી. એને આરીક વાટી ભગંદરે લેપ કરે, અને એનાથીજ એને ધૂવે, તો ભગંદર સારાં થાય ૮. અથવા કુતરાના હાડકાંને ચુવરાવી એને ગવેડીના લોદિમાં પથ્થર ઉપર આરીક વાટી ભગંદરે લેપ કરે, તે ભગંદર સારાં થાય ૯. અથવા ગિઝાડાના હાડકાંને ત્રિફળાના રસમાં આરીક વાટી ભગંદરે લેપ કરે, તો ભગંદર જાય ૧૦. અથવા ગિઝાડાના હાડકાંની રાખ, કુતરાના હાડકાંની રાખ, એને લોદાના વાસણમાં ગાયના ધીમાં ઘસી ભગંદરે લેપ કરે. તો ભગંદર જાય ૧૧.

૩૫ શબ્દ રસની વિધિ-પારો ૨ ભાગ, તાંબાનો મેસ ૪ ભાગ, એ બંનેને એકઠાં કરી કાગ લહરીના રસમાં દિન ૧૫ ખવ કરવો. પછી એને તાંબાના સંપૂટમાં મેલી તેની આસપાસ ઉપર નદિની રેતીથી લાંટુ ભરવું. પછી તેની નીચે લાકડાંની ખૂળ આડ પહોર સુધી આંચ દેવી. પછી સ્વાંગ શીતળ થયે સંપુટને લાંબામાંથી કાઢી એ સંપુટમાંથી એને કાઢી ધી, મધ, ટંકણખારમાં ડબોળે. પછી એને પાકા કૂતરામાં મૂકી તેને અધમસી કરી ધમળુથી ખૂળ ધમે, જ્યારે એ ચક્ર સરખું કરે, ત્યારે તેમાંથી કાઢી લે ત્યારે આ રસ સિદ્ધ થાય. પછી એ રસમાંથી રતી ૩ મધમાં લે. તો ભગંદર નિશ્ચય સારાં થાય. ઉપરથી ત્રિફળાનો ઉકાળો પીવો, અને પથ્થથી ૨ હેલું ૧૨. ઇતિ રૂપરાજ રસ.

રવિ સુંદર રસ-પારો ૧ ભાગ, આમલસાર ગંધક ૨ ભાગ લઈને એ બંનેની ખલમાં કાળા કરે, પછી કુંવરના પાકાના રસમાં ખવ કરે. પછી એનો ગોળો કરી તાંબાના સંપુટમાં મૂકી એ સંપુટને, લાંબામાં આસપાસ ચારે તરફ રાખ ભરી વચમાં મકે. પછી તેની નીચે દિન એક સુધી અગ્નિ બાળે. પછી સ્વાંગ શીતળ થયે એને કાઢે, પછી એને જાલીરોના રસના પુટ ૭૬, પછી એને રતી ૧ મધ અને ધીમાં ચાટે, તો ભગંદર જાય. એ ઉપર મૂસળી. લસણ પીવું. એ ખાધા ઉપર મીઠા અહાર. દીનમાં સુવું. મૈથુન. અને શીતળ ભોજન કરે નહીં ૧૩. ઇતિ રવિસુંદર રસ. આ રસ સિંધુમાં લખ્યા છે. ઇતિ ભગંદર રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

*તેજબળ-હિમાલયના પ્રદેશમાં હરિદ્વાર અને ગંગોત્રિ. અહીંયાંના અરણ્યમાં તેજબળનું વૃક્ષ થાય છે. જે તેજબળ ઓસડમાં કામ આવે છે, તેજ બતનું આ એક વૃક્ષ છે. આ વૃક્ષની છાંય મરચાં જેવી તીખી હોય છે. માટે ત્યાંના લોકો એનો ઉપયોગ મરચાંને ખદલે કરે છે. જેમ આપણે કાંઈ પદાર્થમાં મરચાંનો ભૂકો નાખીએ છીએ, તેમ તે લોકો આ છાંય વાટી આ ધાના પદાર્થમાં નાંખે છે.

ઉપદંશ. (ચાંદી, ટાંકી)

(ઉપદંશ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય લખીએ છીએ)

ઉપદંશ રોગની ઉત્પત્તિ—હાથ રસના કરવાથી-તથા ઇંદ્રીમાં કોષ તરેહ નખ અને દાં તના લાગવાથી, અથવા સ્ત્રિયોને ગરમીના પ્રભાવથી-અથવા સ્ત્રિયોની યોનિ ઉપર મોટા કઠોર વાળના ઉપાડવાથી, અથવા યોનિનાં છિદ્ર આરીક હોવાથી. સ્ત્રિયોની યોનિ દૂષિત હોવાથી, અથવા લિંગેદ્રીને ધૂવે નહીં એ કારણથી, અથવા સ્ત્રી, પુરૂષથી મૈથુન બહુ કરે; એ કારણથી પુરૂષની લિંગેદ્રીને વિષે પાંચ પ્રકારના ઉપદંશ થાય છે. અને નાના પ્રકારના કુપથ્ય કરે, તો એ રોગ થાય છે-તે ઉપદંશ ૫ પ્રકારના છે વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, અને લિંગેદ્રીમાં કોષ તરેહ નખ દંતાદિકની ચોટ લાગવાનો ૫.

વાયુના ઉપદંશનાં લક્ષણ—લિંગેદ્રીને વિષે ગરમીએ કરી પીડા હોય, અને ચીરાડા સરખી શાટી જાય તથા તે ફૂડકે, અને તે જગાએ કાળી ફેણી હોય, તો જાણિયે કે વાયુનો ઉપદંશ છે ૧.

પિત્તના ઉપદંશના લક્ષણ—તે જગાએ પીળી ફેણીઓ થઈ જાય, અને તેમાં ચેપ ધણો નિસરે, અને કંઠમાં દાહ હોય; અથવા ફેણીઓ લાલ હોય, તો પિત્તનો ઉપદંશ જાણીએ ૨.

કફના ઉપદંશનાં લક્ષણ—જેમાં ચેળ તથા સોજો ધણો હોય. અને સફેદ ફેણીઓ હોય, તથા તેમાં જાડું જાડું પડે ચૂએ. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને કફનો ઉપદંશ કહિયે ૩. અને એ સર્વ લક્ષણ જેમાં મળે તેને સન્નિપાતનો ઉપદંશ જાણિયે ૪.

ઉપદંશનાં અસાધ્ય લક્ષણ—જે લિંગેદ્રીનું માંસ વિખરાઈ જાય, તેમાં જીવડા પડી જાય. ઇંદ્રી ગળી જાય અને ચાંડ અવશેષ આવી રહે તે ઉપદંશ અસાધ્ય જાણિયે ૫. અથવા ઉપદંશ વાળા એનો ઉપાય કરે નહીં ને વિપય કરતા રહે તેણે સમય એ લિંગેદ્રીને વિષે સોજો થઈ આવે અને ઇંદ્રી પાકી જાય તથા તેમાં જીવડા પડી જાય, તથા ઇંદ્રી ગળી જાય તો તે પુરૂષ મરી જાય.

લિંગાર્શનાં લક્ષણ—જે પુરૂષની લિંગેદ્રીને વિષે ધાનના અંકુર સરખાં ઉપર થઈ જાય તથા કુકડાની માંજર સરખું થઈ જાય. અને લિંગેદ્રીમાં તથા તેની સંધિની નસોમાં પીડા ધણી હોય અને તેની સંધિ તથા ઇંદ્રી ચૂવા લાગે તેને લિંગાર્શ કહિયે ૧.

ઉપદંશના ઉપાય.

જો લગાવીને એ જગાનું શ્વિર કઢાવે, અને તેને પાકવા દે નહીં, એવી રીતે કરે, તો ઉપદંશ જાય ૧. અથવા સાટોડીનું મૂળ, ગળો, સુંઠ, જેઠીમધ. વડનાં ફૂમળાં પાંત્રાં, એને ઉકાળી તેના પાણીથી લિંગેદ્રીને ધૂએ તો ઉપદંશ જાય ૨. અથવા લિંગેદ્રીની ફસ ખોલાવે, તો ઉપદંશ જાય ૩. અથવા વડનાં ફૂળાં પાન. મહુડાની છાલ, જાંબુડાની છાલ. લોદર. હરડેની છાલ, હળદર, આ સર્વ બરાબર લઈ એને પાણીમાં આરીક વાટી લિંગેદ્રીએ લેપ કરે તો સઘળી વ્યથા અને ત્યાંનો સોજો જાય ૪. અથવા લિંગેદ્રી પાકી જાય તો એજ ઓસડોથી ધૂએ તો ઉપદંશ જાય ૫. ત્રિફળાના ઉકાળાથી ધૂવે, અથવા ભાંગરાના રસથી ધૂવે. અથવા કમળના પાણીથી ધૂએ, અથવા તેનો ત્યાં લેપ કરે, તો ઉપદંશ જાય ૬. અથવા સરગવાના

ઝાડની છાલનાં ચર્ણુને ખારીક વાટી, અથવા દંતીની છાલનું ચર્ણુ ખારીક વાટી ત્રિંગેદ્રીએ લેપ કરે, તો ઉપદંશ ન્યય ૭. અથવા સોપારીને પાણીમાં ઘસિ લગાવે. તો ઉપદંશ ન્યય ૮. અથવા કડાઇમાં ત્રિકાળને આળી તેની રાખ કરી મધમાં ઉપદંશ પર લેપ કરે, તો આ રોગ દૂર થાય ૯. અથવા પડોળ, લીમડાની છાલ, ત્રિકાળ, કરીઆતુ, ખેરસાર, ત્રિજ્યસાર, ગૂગળ, આ સર્વે અરાખર લીધા પછી તેનો ઉકાળો કરી પીએ, તો ઉપદંશ ન્યય ૧૦. અથવા કરીઆતુ, લીમડાની છાલ, તિરળા, પડોળ. કાચકીનું મૂળ, આંમળાં, ખેરસાર, ત્રિજ્યસાર એનો ઉકાળો કરી તે ઉકાળામાં ધી પકવતાં જ્યારે પાણી બળી ન્યય તે ધી માત્ર રહી ન્યય, ત્યારે (ઊતારી) એ ધીનો લેપ કરે અથવા ભોજનમાં ખાય, તો ઉપદંશ ન્યય ૧૧. ઇતિ મૂર્નિવાદિ વૃત્તં.

અથવા જે વૃત્તો કોઠના અને વ્રણના ઉપાયમાં લખ્યાં છે તે વૃત્ત લગાવે, અથવા ભોજનમાં ખાય. તો ઉપદંશ ન્યય ૧૨. અથવા ગુલાબના લેવાથી ઉપદંશ ન્યય ૧૩. અથવા હી મછડરડે તોલા ૧૬ ભાર, ઘોળો કાળો તોલા ૨ ભાર, મેરચૂચૂ તોલા ૨ ભાર, એને ખારીક વાટવા પછી પાકાં લીંણુ નંગ ૧૦૦ સોના રસમાં ખલ કરી એ રસ શોસાવી દે, પછી એની ગોળીઓ માસા ૧ ભારની કરી ગોળી ૧ રોજ દિન ૧૫ દહીંની સાથે લે. અને પચ્ચથી રહે, તો ઉપદંશ નિશ્ચય ન્યાય ૧૪. અથવા મેરચૂચૂ ૧ ભાગ. કાથો ૨ ભાગ. મૂરદાસંગ ૨ ભાગ, સોપારીની રાખ ૨ ભાગ, એને ખારીક વાટી ઉપદંશની ચાંદીમાં એને ભભરાવી દાખે, તો ઉપદંશ નિશ્ચય સારો થાય ૧૫. અથવા પારો, ગધક, હરતાલ, સિંદૂર, મનસિલ, એને તાંબાના વાસણમાં તાંબાના ઘૂંટણી ધીમાં દિન ૩ પીંચી પછી એને લગાવે, તો ઉપદંશ ન્યય ૧૬. અથવા મસા દૂર થવાના ઉપાય જે પાછળ લખ્યા છે, તેણું કરી લિંગાર્શના ઉપાય વૈધ કરી લે ૧૭. ઇતિ ઉપદંશ એટલે ચાંદીના રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય સંપૂર્ણ. એ સર્વે બાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

શુક્રરોગ.

* શુક્રરોગની ઉત્પત્તિ-જે મૂર્ખ પુરૂષ વિના વિચારે મૂર્ખના કલ્પાથી ત્રિંગેદ્રીને પટ્ટી લેપા દિક્કે કરીને વધારવા ચાહે તે પુરૂષને અરાહ પ્રકારના લિંગને વિષે શુક્ર રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે

* ઉપદંશ નામે રોગ છે જેને લોકિકમાં ગગમીનો અથવા ચાંદીનો આગર કહે છે. ચાંદીનો રોગ મહા અરાખ છે. પાછળ પ્રથ ૧૯૭ માની ઓળખ મીમાં ઉપદંશના નિદાનમાં લખ્યું છે કે-એ રોગની ઉત્પત્તિ ઘણી ખરી તો સ્ત્રિયોના પ્રસંગથી થાય છે. તે રોગીલી સ્ત્રી અને કૃત્સિત પુરૂષ એમાં એ રોગ વિભિચારના પ્રભાવથી થાય છે. અને એ રોગવાળો સર મથી પેહેલાં તો કહે નહીં ત્યારે પછી એ રોગની વૃદ્ધિ થવાથી જવો કઠણ છે. વારતે વૈધનેજલદી કહે તો આરામ થાય છે.

* શુક્રરોગ એટલે ઇંદ્રીને વિષે જે રોગ થાય છે તે-જે કામાંધ, મુરખ માણસ છે. તે સ્ત્રી વિપયમાં લપટ થઇ, એકાએક ઇંદ્રી ધગી મોટી થાય તો વિપય સારી રીતે યશ એવી આસાથી વાલ્યા અનાદિ શાસ્ત્રમાં કહેલા ભિલામા વગેરે લેપના ઉપાયો કરે છે, તે ઉપાયેમાં કમી નવરતી થવાથી ઇંદ્રીને વિષે દ્રોષા તથા ગાંડો જેવો સોગંદ. ઇત્યાદિ રોગો થાય છે. તે અરાહ પ્રકારના છે. સુવાળી જગાએ તથા એવના ઇંદ્રી ઉપર થાય છે. તે માટે તેનો ઉપાય ઘણી તજવીજથી કરવો.

અદાર પ્રકાર એ છે કે-સર્પપિકા ૧, અઘિલિકા ૨, અંથિત ૩, કુંભીકા ૪, અલગ ૫, મૃદિત ૬, સમૂહ પિડિકા ૭, અવમંથ ૮, પુષ્કરિકા ૯, સ્પર્શ હાનિ ૧૦. ઉત્તમા ૧૧, શતયોનક ૧૨, ત્વક પાક ૧૩, શોણિતાર્બુદ ૧૪, માંસાર્બુદ ૧૫, માંસપાક ૧૬, વિદ્રાધિ ૧૭ તિલકાલક ૧૮, (એ ૧૮ પ્રકારના શૂકરોગ છે).

સર્પપિકાનાં લક્ષણ-જેને કોઇ તરેહથી લીંગમાં કફ, રક્તે કરીને સરસવ સરખા ફેણી થઇ જાય તેને સર્પપિકા નામે શૂકરોગ કહિયે ૧.

અઘિલિકાનાં લક્ષણ-કોઇ તરેહ પુરપને લિંગેંદ્રીને વિષે કરડી તથા વાંકી પીડા સહિત વાયુએ કરીને ફેણિયો થાય તેને અઘિલિકા શૂક રોગ કહે છે ૨.

અંથિતનાં લક્ષણ-કોઇ રીતે લિંગેંદ્રી વિષે કફથી ફેણી થઇ જાય તેને અંથિત નામે શૂકરોગ કહિયે ૩.

કુંભીકા શૂક રોગનાં લક્ષણ-કંઈ કારણથી રક્તપિત્તથી જેના લિંગમાં બાંધુકાના કળીઆ સરખી ફેણિ થઇ જાય તેને કુંભીકા શૂકરોગ કહિયે ૪.

અલગ શૂકરોગનાં લક્ષણ-જેની ઇંદ્રીમાં પ્રમેહની ફેણી થઇ જાય તેને અલગ શૂક રોગ કહિયે ૫.

મૃદિત શૂકરોગનાં લક્ષણ-જેની ઇંદ્રી કોઇ તરેહ મસળાઇ ગઇ હોય. અને તેમાં વાયુએ કરીને પીડા થઇ આવે તેને મૃદિત શૂકરોગ કહિયે ૬.

સમૂહ પિડિકા શૂકરોગનાં લક્ષણ-જેના બંને હાથથી કોઇ રીતે ઇંદ્રી પીડાઇ ગઇ હોય તે ને ત્યાં ફેણિ થઇ આવે તેને સમૂહ પિડિકા શૂક રોગ કહિયે ૭.

અવમંથ શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેને કંઈ કારણથી લિંગના મધ્ય ભાગને વિશે કફ લોહિના દૂષ્ટ પાણીથી વડી તથા બહુ ફેણીઓ થઇ આવે, અને તેમાં પીડા થઇ રોમાંચ થઇ આવે તેને અવમંથ શૂક રોગ કહિયે ૮.

પુષ્કરિકા શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેની સોપારી (ઇંદ્રીના ધ્રુવ) ના ઉપર પિત્ત લોહિના કોષથી ફેણિયો ઘણી હોય તેને પુષ્કરિકા શૂક રોગ કહિયે ૯.

સ્પર્શ હાનિ શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેની ઇંદ્રી કંઈ કારણથી હાથ વગેરેના સ્પર્શ સેહે નહીં તેને સ્પર્શ હાનિ શૂક રોગ કહિયે ૧૦.

ઉત્તમા શૂક રોગનાં લક્ષણ-જે પુરપને અજીર્ણથી મગ, અડદના સરખી રક્ત પિત્તના કોષથી લિંગને વિષે લાલ ફેણી થઇ જાય તેને ઉત્તમા શૂક રોગ કહિયે ૧૧,

શત યોનક શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેના લિંગને વિષે કોઇ કારણથી વાયુ લોહિના કોષથી ઊદ્ર ઘણાં પડી જાય તેને શત યોનક શૂક રોગ કહિયે ૧૨.

ત્વક પાક શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેની ઇંદ્રી વાયુ, પિત્ત કફે કરીને પાકી જાય અને તેમાં દાહ હોય, તથા પીડાથી શરીરમાં તાવ થઇ આવે તેને ત્વકપાક શૂક રોગ કહિયે ૧૩.

શોણિતાર્બુદ શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેની ઇંદ્રીને વિષે કાળી, લાલ, ફેણી થઇ આવે, તથા ત્યાં પીડા હોય, તેને શોણિતાર્બુદ શૂક રોગ કહિયે ૧૪.

માંસાર્બુદ શૂક રોગનાં લક્ષણ-જેની ઇંદ્રીનું માંસ વિખરાઇ જાય, તથા ત્યાં પિડા અધિક હોય, તો તેને સર્પ દોષના કોષનો માંસ પાક કહિયે ૧૫.

વિદ્યધશૂક રોગનાં લક્ષણુ-જેના લિંગમાં સન્નિપાતના કોપથી ફેલિયો ઉઠે તેને વિદ્રધિ શૂક રોગ કહિયે ૧૬.

તિલકાલક શૂક રોગનાં લક્ષણુ-જેની ઇંદ્રીને વિષે કાળી અને નાના પ્રકારના રંગ સહિત, તથા ઝેરી, એવી ફેલ્લી હોય, અને તે પાકવા લાગી જાય, તથા તેમાં ૫૩ પડી ઇંદ્રી ગળી જાય. આ સન્નિપાતના કોપથી થાયછે. એને તિલકાલક શૂક રોગ કહિયે ૧૭.

શૂક રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણુ-માંસાર્મુદ ૧, માંસ પાક ૨, વિદ્રધિ ૩. તિલકાલક ૪, એ ચાર પ્રકારના શૂક રોગ સારા થાય નહીં ૧.

શૂક રોગના ઉપાય.

અરાદે શૂક રોગોના ઝેરને દૂર કરનારા ઉપાયો કરવા ૧. અથવા લિંગેંદ્રીએ જળો લગાવી દૃષ્ટ લોહી કઢાવી નાખીએ, તો શૂક રોગ જાય ૨. અથવા ઇંદ્રીને સારા જીલાય આપે, તો શૂક રોગ જાય ૩. અથવા લઘુ ભોજનથી શૂક રોગ જાય ૪. અથવા ત્રિકુળાના ઊકાળામાં ગૂંગળ નાખી ખાય, તો શૂક રોગ જાય ૫. અથવા સારી ઔષધિયોના લેપ તથા શેકથી શૂક રોગ જાય ૬. અથવા શીતળ ઉપાયોથી શૂક રોગ જાય ૭. અથવા દારૂદળદર, તુળશી, જેદોમધ, ધમાસો એમાં તેલ નાંખી પકવતાં જ્યારે એ ઝોસડો સીજી જાય ત્યારે એ તેલનું મર્દન કરે, તો શૂક રોગ જાય ૮. અથવા ખરેંદીના તેલનું મર્દન કરે, તો શૂક રોગ જાય ૯. આ સર્વ સંચરક માં લખ્યા છે. ઇતિ શૂક રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણુ, ઉપાય, સંપૂર્ણ.

કોઢરોગ.

*

(કુટ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણુ, અને ઉપાય લખીએ છીએ.)

કોઢ રોગની ઉત્પત્તિ-વિરૂધ અન્ન પાનના ખાવા પીવાથી-પાતળી, ચિકણી, ભારે વસ્તુઓ ના ખાવાથી-અને તડકામાં રહેવાથી-શ્રમ કરવાથી -ઉલટી અને મળ, મૂત્રના વેગને રોકવાથી -ધણી અગ્નિના તાપવાથી-ધણા ભોજનના કરવાથી-શીત, ઉષ્ણને નહીં ગણવાથી-ભયના લાગવાથી-અને તડકો, ભય, શ્રમથી દુષીત થયા જે પુરુષ તે તત્કાળ એના ઉપર શીતળ પાણી પીવા તથા અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી-તથા ઉલટી, જીલાયને આદિ લઈ, એમાં કુપથ્ય કરવાથી-નવીન પાણીના પીવાથી-દહીં. માંછલી, ઘણું મીઠું (ખાર), ઘણું ખાટું, તથા અડદ, મૂળા, પીસાવ અન્ન, તલ, દળદર, ગોળ, એના ઘણા ખાવાથી-દહાડે સુવાથી-આહુતિના આપથી, અને અનેક પ્રકારના અધિક ખાવાથી-ધણા સ્ત્રી સંગથી- અને અનેક પ્રકારના પાપોના કરવાથી, માણસોને વાયુ, પિત્ત, કફ અને સાને ધાતુ દૃષ્ટ થઈ તેના શરીરનું લોહી, માંસના જળને દુષીત કરીને ૧૮ *પ્રકારના કોઢનાં કારણ પ્રગટ કરે છે.

* સંસારમાં કોઢ રોગ મહા દુઃખદાય અને નિંદક છે. એ રોગ ઘણા મોટાં પાપથી થાય પરંતુ સાધ્ય તો ૧૧ અગીયાર પ્રકારના કોઢ છે તે સાધારણ છે જેનો ખુલાશો આ પૃષ્ઠમાં જ લખ્યો છે, અને બાકી અરાદમાં સાત કોઢ છે તે અસાધ્ય અને મોટા કષ્ટદાય તથા નિંદક છે જેને વારંતે આ ગ્રંથમાં મોટા મોટા રસ લખ્યા છે; અને દાન, પુન્ય, જપ, હોમાદીક, ગુરૂ આ હાણીની સેવા ઇત્યાદિ ઉપાય ખરા અને સત્ય છે તે વિદ્વાનો જાણી લેશે. કોઢના રોગને સંસ્કૃતમાં કુટ રોગ કહે છે. ૧ મેદા

અરોઢ પ્રકારના કોઠનાં નામ-કપાળ ૧, ઉદુઘ્નર ૨, મંડળ ૩, ક્ષણચ્છ ૪, પુંડરીક ૫, સિધ્ધમ એટલે વિભૂતિ ૬, કાકળ ૭, એકકુટ ૮, ગજ ચર્મ ૯, ચર્મદલ ૧૦, વિચર્યિકા ૧૧, પામા ૧૨, દાદ ૧૩, વિરેકાટક ૧૪, વૈપાદિક ૧૫, કિટિભ ૧૬, અલસ ૧૭, શતાશ ૧૮, એ ૧૮ મધે ૭ મહા કુટ-કપાળ ૧, ઉદુઘ્નર ૨, મંડળ ૩, સિધ્ધમાં એટલે વિભૂતિ ૪, કાકળ ૫, પુંડરીક ૬, ક્ષણચ્છ ૭. અને બાકીના અગિયાર પ્રકારના કોઢ સાધારણ છે.

કુટ રોગનું પુર્વ રૂપ-પેહેલા વ્રણ થાય, એ વ્રણ કોમળ હોય. અથવા ખરબચડો ઘણો જે નો સ્પર્શ હોય અથવા લૂખો હોય, અથવા એ વ્રણમાં પરસેવો આવે અથવા તડકામાં પસીનો આવે નહીં. અથવા એ વ્રણનો રંગ બદલાઈ જાય; અથવા એ વ્રણમાં દાહ હોય, તેમાં એ જ આવે-એ ચામડી સૂકાઈ જાય-વ્રણમાં પીડા હોય એ વ્રણ ઉંચા હોય તથા શળ ધણું હોય અને તત્કાળ તેની ઉત્પત્તિ હોય. તથા ઘણા દહાડા સુધી રહે. તથા કુપથ્ય તો યોડું કરે પરંતુ તે નો કોષ ઘણો થાય, અને વાયુના થચાથી રોમાંચ થયા કરે, તથા તેમાં લોહી કાળું નિકળે. એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણીને કે એને કોઢ થશે ૧.

કોઠનાં સામાન્ય લક્ષણ-પૂર્વ જન્મના પાપથી માણસોની કુચ્છિથી વિકૃતિ થઈને કુપથ્ય કરે, પછી એ રૂપથી કોષને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ. પિત્ત, કફ, તે શરીરની નસોમાં પ્રાપ્ત થઈ ચામડી, લોહી અને માંસને દૂષિત કરીને શરીરની ચામડીનું સ્વરૂપ બદલી બીજું જ કરી દે તેને વૈધ કોઢ કહે છે ૧. અને વાયુ શરીરમાં ઘણો કોષ કરીને કપાળ કુટને પેદા કરે છે ૧. શરીરમાં પિત્ત-કોષને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ ઉદુઘ્નર કોઢને પેદા કરે છે ૨. અને શરીરમાં કફ કોષને થાય ત્યારે પ્રાપ્ત મંડળ નામે કોઢને કરે છે ૩. અને વાયુ, પિત્ત, શરીરમાં કોષને પ્રાપ્ત થયા હોય તો વિચર્યિકા અને ક્ષણચ્છ નામે કોઢને પેદા કરે છે. ૪-૫. અને વાયુ, કફ શરીરમાં કોષને પ્રાપ્ત થઈને ગજચર્મ ૬, તથા કિટિભ કુટ ને ૭, સિધ્ધમ ૮, અલસ કુટને ૯, વિપાદિકા ૧૦, એને પેદા કરે છે-પિત્ત, કફ શરીરમાં કોષને પ્રાપ્ત થઈને દાદ ૧૧, શતાશ્પી નામે કોઢ ૧૨, પુંડરીક ૧૩, વિરેકાટક કોઢ ૧૪, પામા ૧૫, ચર્મદલ કોઢ ૧૬. એને પેદા કરે છે. અને સર્વ વાયુ, પિત્ત, કફ શરીરમાં કોષને પ્રાપ્ત થઈને કાકળ નામે કોઢને પેદા કરે છે ૧૭. (૧)

સાત મહા કુટ મધેના કપાલિક કોઠનાં લક્ષણ-જેના શરીરની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠેકાણે ઠેકાણે શાટેલી. લૂખી, તથા કઠોર, અને શૂકી હોય- અને તેમાં પીડા ઘણી હોય તે કોઢને વૈધ કાપાલ નામે કોઢ કહે છે. એ કોઢ વિપમ છે. વારથી જાય ૧.

(સાત મહા કુટ મધેના) ઉદુઘ્નર કોઠનાં લક્ષણ-જેના શરીરની ચામડીમાં ખળતરા અને લાલાશ ઘણી હોય-અને રોમ રોમમાં ખળુરી ઘણી આવે, તથા રોમ રોમમાં પીડા હોય, તથા શરીરની ચામડી ઉમૈડાના ફળ સરખી થઈ જાય તેને ઉદુઘ્નર કોઢ કહે છે ૨.

(સાત મહા કુટમાંના) મંડલ (દરાજ) કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડી ઘોળી તથા લાલ હોય, અને એ સ્થિર રહે. ચિકણી અને ઊંચી હોય, હવાએલી રહ્યા કરે તેને વૈધ મંડળ નામે કોઢ કહે છે ૩.

સિધ્ધમ એટલે વિભૂતિ (કરોડીઆ છાતી વગેરેમાં થાયતે) કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડી સફેદ તાંબાના રંગ સરખી હોય; અને ચામડી સૂક્ષ્મ હોય, તેમાં ખળુરી આવે અને (ધ

સવાથી કે ધવડવાથી) જરા જરા ચામડી ઉતરતી જાય. અમે એ વિભૂતિ મુખ્ય છાતીમાં ધણી થાય, મે આ (ફૂધી) ના ફળ સદૃશ હોય તેને વૈદ્ય સિદ્ધમાં એટલે વિભૂતિ કોઠ કહે છે ૪.

કાકણ નામે કોઠ (દહરાજ) નાં લક્ષણ-જેની ચામડી રેસમતા સરખી હોય, વચમાં કાળી, અંતમાં લાલ, એવી હોય, અને તે પાકે નહીં. જેમાં ખીડા ધણી હોય તેને કાકણ નામે કોઠ કહે છે. તે સન્નિપાતના કોપથી ઉપજે છે. એ સારો ચાય કે નહીં થાય પ.

પુંડરીક નામે કોઠ (લાલ દરાજ) નાં લક્ષણ-જેની ચામડી સફેદ લાલાશપર હોય, કમળની પાંખડી સરખી હોય. આ કફના કોમથી થાય છે. એને વૈદ્ય પુંડરીક નામે કોઠ કહે છે ૬.

ઋક્ષ જીવહ (દરાજ) નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડી રૂધિર પર્યંતમાં લાલ હોય, તથા જેમાં કાળાપણુ હોય તેને ઋક્ષજીવહ કોઠ કહે છે ૭. “આ સાત પ્રકારના કોઠ ધણું કરી મટતા નથી. અને આકીના ૧૧ પ્રકારના કુદ્ર કોઠ છે તે ઉપાયોથી ધણું કરી મટે છે. તેનાં અતુ ક્રમે લક્ષણો લખવાં સર કરીએ છીએ.”

૧૧ કુદ્રકોઠ છે તેમાં-એક કુદ્ર નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડીમાં પ્રરશેવો નહીં આ વે-મોટું જેતું સ્થાન હોય, માછલીના ભીંગડા સરખા હોય તેને એક કુદ્ર નામે કોઠ કહે છે ૧.

ગજચર્મ કોઠનાં લક્ષણ-હાથીની ચામડી સરખી જેની ચામડી જડી હોય તેને ગજચર્મ કોઠ કહે છે ૨.

ચર્મદલ કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડી શૂળ સહિત લાલ હોય, અને જેમાં ચેળ ચાલે, તથા જેમાં ફેણા ડુટેલા જેવા હોય-તથા તે હાથના સ્પર્શને સહી શકે નહીં. તેને ચર્મદળ કોઠ કહિયે ૩.

વિચર્યિકા (ખરજવા) કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડીમાં ફેણીયો, ચેળની સાથે હોય, અને તે કાળી હોય, તથા તેમાંથી ચેપ નિકળે, તથા હાથ પગમાં હોય તેને વિચર્યિકા કોઠ કહે છે ૪.

પામા (ખરજવા) નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેના શરીરમાં નાની નાની ને ધણી ફેણીયો હોય અને જેમાંથી ચેપ નીકળે, ચેળ આવે, અને લાલ ફેણીયો હોય ને બળતરા બળે તેને પામા એટલે પાવ કોઠ કહિયે ૫.

દાદ નામે [દરાજ] કોઠનાં લક્ષણ-જેમાં ચેળ આવે અને ફેણીયો લાલ હોય તે ચામડીમાં ઊંચી હોય. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને દાદ નામે કોઠ કહિયે ૬.

દાદના ભેદ કચ્છ દાદ કોઠનાં લક્ષણ-જેના હાથ, પગ, કાચ્છ, કેડ, ઢીંચણમાં જે ફેણીયો થાય, અને જેમાં બળતરા ધણી બળે તેને કચ્છ દાદ કોઠ કહિયે ૭.

વિસ્ફોટક નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડીમાં ફેણા કાળા, તથા લાલ અને નાનાં નાનાં હોય તેને વિસ્ફોટક નામે કોઠ કહિયે ૮.

કિટિલ નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડીમાં સૂક્ષ્મ વ્રણના સ્થાન માફક કાળો ખરખ ચડો, કઠોર જેનો સ્પર્શ હોય તેને કિટિલ નામે કોઠ કહિયે ૯.

વૈપાદિક (ખરજવા) નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેમાં ચેળ ચાલે-દાદ અને પિડાની સાથે પગમાં જાય તેને વૈપાદિક નામે કોઠ કહિયે ૧૦.

અલસ નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડીમાં લાલ ચેળની સાથે ફેણીયો થાય તેને અલસ નામનો કોઠ કહિયે ૧૧.

સતાડ્ર નામે કોઠનાં લક્ષણ-જેની ચામડીમાં ફેણીયો લાલ, કાળી બળતરાની સાથે થાય

તેને સતારૂ નામે કોઠ કહિયે ૧૨. એ ૧૮ નામના કોઠ તો કલ્યા પશુ શરીરની સાતે ધાતુઓ માં પ્રાપ્ત થયા જે કોઠ તેનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો લખીએ છીએ.

૨૨૨ ધાતુમાં પ્રાપ્ત થયો જે કોઠ તેનાં લક્ષણ-આમડીમાં થયો જે કોઠ તેની આમડીનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય, તથા આમડી લૂખી થઈ સૂકાઈ જાય. રોમાંચ હોય. પસીનો ધણો આ વે. આ લક્ષણ હોય ત્યારે ૨૨૨ ધાતુમાં પ્રાપ્ત થયો કોઠ જાણુજો ૧.

૩૩૩ ધિરમાં પ્રાપ્ત થયા જે કોઠ તેનાં લક્ષણ-જેમાં ચેળ આવે, તથા ૫૩ નિકળે ત્યારે જાણુજો કે ૩૩૩માં કોઠ પ્રાપ્ત થયો છે ૨.

માંસમાં પ્રાપ્ત થયો જે કોઠ તેનાં લક્ષણ-જે કોઠ પુષ્ટ બહુ હોય--તથા મૂખ ધણું સૂકા થય-તથા ફેલિલ્યો કઠોર હોય અને તેમાં પીડા થાય. એ લક્ષણ હોય, તો માંસમાં પ્રાપ્ત થયા કોઠ જાણુજો ૩.

મેદમાં પ્રાપ્ત થયા જે કોઠ તેનાં લક્ષણ-હાથનો નાસ થઈ જાય તે કોણીએ આવી રહે-આ હથું જાય નહીં-સર્વ અંગ ટુટવા લાગી જાય-ચોડી ચોટ સર્વેત્ર ફેલાઈ જાય-મૂખ સૂકાઈ-ફેલિલ્યો કઠોર હોય તે તેમાં પીડા થાય. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને મેદમાં કોઠ પ્રાપ્ત થયા જાણુજો ૪.

હાડ. મીંજમાં પ્રાપ્ત થયા જે કોઠ તેનાં લક્ષણ-નાક ગળી જાય-આંખો લાલ થઈ જાય-અને તે વ્રણમાં જીવડા પડી જાય, કંઈનો સ્વર ઘોઘરો થઈ જાય, તથા વ્રણમાં પીડા થાય ત્યારે જાણુજો કે હાડ. મીંજમાં કોઠ પ્રાપ્ત થયે છે ૫-૬.

વિર્યમાં પ્રાપ્ત થયા જે કોઠ તેનાં લક્ષણ-જેના માત પિતાના વિર્યમાં કોઠના દોષ ધણા હોય તેને થયાં જે છોકરાં છંયાં તે પણ કોટીયાં થાય ૭.

કોઠનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ-જે કોઠ વાયુ કરના હોય અને આમડી, રૂધિર, માંસમાં રહે તો હોય તો તેને સાધ્ય જાણુજો-અને જે કોઠ મેદમાં જઈ પ્રાપ્ત થાય તથા જે દોષના હોય તે જાપ્ય જાણુજો અને જે કોઠ મીંજમાં જઈ પ્રાપ્ત થાય અને કીડા પડી જાય, તથા બળતરાય છે આવે, તથા મંદાગ્નિ થઈ જાય, ને ત્રિદોષના હોય તે અસાધ્ય જાણુજો. તેમજ ધાતુમાં પ્રાપ્ત થયા જે કોઠ તે પણ અસાધ્ય જાણુજો.

કોઠનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જે કોઠ વિખરાઈ જાય ને ચૂવા લાગી જાય-કંઈનો સ્વર ઘોઘરો પડી જાય. તથા તેને ઉલટી, વિરેચક કરવા દે નહીં એવા પુરૂષને કોઠ મારી નાખે ૧.

કોઠનો ભેદ એક ચિત્રી પણ છે તેની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-જે કોઠની ઉત્પત્તિ છે તેજ ચિત્રીની પણ ઉત્પત્તિ છે. ભેદ માત્ર એ કે ચિત્રી કોઠ પણ લાલ હોય, ચૂવે નહીં; ને કોઠ ચૂવે, એમાં એજ ભેદ છે. અને ચિત્રીનો ભેદ એક કિત્તાસ છે. એ લાલ હોય છે પુનઃ ચિત્રી એ પ્રકારના છે એક તો વાયુ પિત્ત કરનો ૧. અને બીજો વ્રણનો ૨.

ચિત્રી કોઠનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ-સૂક્ષ્મ હોય, કાળાવાળમાં હોય, એક દોષનો હોય, ન

*શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગ છે તેની જાદી જાદી પ્રવર્તિત છે. પરંતુ ઘણા રોગ તો વંશ પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે. અને ઘણા રોગો તો ઉડીને લાગે છે. અને ઘણા રોગ વાયુ, પિત્ત કરની પ્રકૃતિના બગડવાથી થાય છે. ખસ, પાંચ એટલે પામા આંખો દુખવી ઈત્યાદિ રોગ ઉડીને વળગે છે. ગળતક કોઠ, કોઠ મહા અસાધ્ય, ક્ષય, ભગંદર, એ રોગ વંશ પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે. જે વાસ્તે દાન, પુન્ય, જપાદિ એટ છે. કલકુટી પીતાના પ્રત્યે કર્મ કરનારા પુત્રને કોઠ થાય છે.

વિન ઊત્પન્ન થાય નહીં, અગ્નિથી ઉપજ્યા હોય, એવા શિત્રી કોટ સાધ્ય જાણિયે. અને એ માં બીજાં લક્ષણો હોય, તે શિત્રી કોટ અસાધ્ય જાણવે-અથવા કોટીના મેળાપથી કોટ જેમ બીજા માણસને જઈ વળગે છે તેમજ બીજા પણ આ રોગ જઈ વળગે છે. એ રોગ વાળાનો પ્રસંગ કરે અથવા ગાત્રથી ગાત્ર મેળવે, અથવા એકઠાં ભોજન કરે, તે અથવા એકઠાં સૂવે, તે અથવા એક બીજાનાં વસ્ત્ર પેહેરે, તે અથવા ભેગાં કોષ્ટ વસ્તુનો લેપ કરે, તે કોટલા રોગ તેને જઈ વળગે તે રોગ લખીએ છીએ-સ્વાસ ૧, કોટ ૨, તાવ ૩, રાજરોગ ૪, નેત્ર રોગ (આંખ દુખવી) ૫, શિતળાને આદિ લઈ ૬, એ રોગ ઉડી જઈને વળગે છે.

પુનઃકોટનાં અસાધ્ય લક્ષણ-ગુણ સ્થાનમાં તથા મોં, હાથ ઉપર હોય તે કોટ જાય નહીં.

કોટ રોગના ઉપાય.

હરડેની છાલ, કાચકીનું મૂળ, સરસવ, હળદર, આવચીઆવચી, સિંધવખાર, વાવડીંગ. એ સર્વે બરાબર લઈ એને ગાયના મૂત્રમાં આરીક વાટી કોટને લેપ કરે, તે કોટ દૂર થાય ૧. ઇતિ પથ્યાદિ લેપ.

અથવા આવચીઆવચીને આરીક વાટી તેને આદાના રસનો પુટ દેવો પછી એ કોટના ઉપર ચોળે, તે કોટ જાય ૨. અથવા અક્ષાણુએ માફ્ટીને બનાવ્યો જે પ્રયોગ તે કોટને આદિ લઈ બીજા પણ રોગોને દૂર કરે છે તે(વાસ્તે હમે) આ કોટાણું લખીએ છીએ- લીમડાનાં પૂલને સમય તો લીમડાનાં ટુક લે, અને ઈળ, છાલ, અને મૂળ, પાન લેવાં. એ લીમડાનો પંચાંગ નવો લે, અને બંને હળદર, લિફળા, સુંઠ, કાળાં મરી. પીપેરો. આહી, ગોખર, સોધ્યા બિલામાચિત્રક, વાવડીંગ, લોહસાર. વારાહીકંદ, ગળો આવચી. ગરમાળો, શાકર, કોટ, ઇંદ્રજવ, પાદ, ખેરસાળ, આ સર્વે એસડો બરાબર લઈ એને આરીક વાટી નાગરમેથોના રસના પુટ દેવા. ૫ છી લીમડાના પંચાંગના રસના એને પુટ ૭ દેવા. પછી એને ભાંગરાના રસના પુટ ૭ દેવા પછી એને છાંયામાં સૂકવી આરીક વાટી ચૂર્ણ કરી લેવું. પછી સારો દિવસ જોઈને કોટ વાળાને મધની સાથે અથવા ખેરસારના ઉકાળાની સાથે પ્રભાત સમય ગરમ પાણીની સાથે તોલા ૧ ભારને પ્રમાણ જુલાય આપે, તે પછી થોડું થોડું તોલા ૪ ભાર સુધી વધારતાં જવું. અને એ ઉપર ધી સહિત હલકાં ભોજન કરે. તે આટલા રોગોને દૂર કરે-બૈચી, (વહીયો, ફાટો), ઉદ્ગંધ, પુંડરીક, કાપાલ, દાદ, કિટિભ, અલસક, શતાશ, ચિસ્કોટક, આ સર્વજાતના કોટ છે તેને તથા વિસર્પ રોગ, ભગંદર ચિત્રપદ. વાતરક્ત, અને વણુ માલ, પ્રમેહ માત્ર. પ્રદર, ઝેર માત્ર. ઉદરના રોગો, આટલા રોગોને આ લીમપંચકાવલેહ દૂર કરે છે ૩. ઇતિ નિર્વિં પંચકાવલેહ.

અથવા આવચી તોલા ૨૦ ભાર, સોધ્યા ગૂગળ તોલા ૨૦ ભાર, સોધ્યા (કાંકરાનો) સોના મઝૂબી તોલા ૧૨ ભાર, લોહસાર તોલા ૧૦ ભાર, ગોરખમુંડી એટલે બોડીઆ કલાર તોલા ૧૨ ભાર, ત્રિફળા તોલા ૧૨ ભાર, કાચકી તોલા ૪ ભાર, ખેરસાર તોલા ૨૦ ભાર અથવા ગળો તોલા ૮ ભાર. નસોતર તોલા ૮ ભાર, નાગરમેથો તોલા ૮ ભાર, વાવડીંગ તોલા ૪ ભાર, હળદર તોલા ૪ ભાર, તજ તોલા ૪ ભાર, લીમડાનો પંચાંગ તોલા ૨૦ ભાર, ચિત્રક તોલા ૧૨ ભાર. લિફળા તોલા ૧૨ ભાર, એ સગળાંને આરીક વાટી ટંક ૨ પ્રમાણ

મધ, ધીની, સાથે ગોળીઓ કરવા પછી ગોળી ૧ પ્રભાતેજ ગાયના મૂત્રમાં લે, તો કોઠ માત્ર, તથા વાતરક્ત, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ. ગોળાને આદિ લઈ રોગોને આ દૂર કરે છે. અને એ વ્રક્ષતાને દૂર કરી તરણુતાને કરે છે ૪. ઇતિ સ્વાયંભૂવ ગૂગલ.

અથવા ચિત્રક, ત્રિફળા, સુંઠ, મરી, પીપેરો, જીરૂ, કલોજી, વજ, સિંધવખાર, અતિવિખની કળી, કોષ્ઠ, ચત્રક, ઇલાયચી, જવખાર, વાવડીંગ, અજમોદ, નાગરમોથો, દેવદાર. એ સર્વ બરાબર લઈને એ સર્વની બરાબર સોધ્યો ગૂગળ લેવો. પછી એ સર્વને બારીક વાટી એક જ વ કરી પછી ધીથી માસા ૪ ભારની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ બોજનને સમય ખાય, તો કોઠ માત્ર. કૃમિયા, વ્રણ માત્ર. સંઘ્રહણી, હરસ, મોઢના રોગ, ગૃધ્રસી. ગોળા આદિ, એ સર્વ રોગોને આ દૂર કરે છે ૫. ઇતિ કિશોર ગૂગલ.

અથવા ૨ શેર સોધ્યા *ભિલામા ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળવા પછી ઉકળતાં તેમાં ૨ શેર ગળો ખાંડીને નાખવી, પછી બ્યારે એ પાણીનો ચતુર્થાંશ રસ બાકી આવી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ તેમાં ગાયનું ધી ૧ શેર નાખી ગાયનું દૂધ ૪ શેર નાંખે. પછી શાકર શેર ૧ નાંખે, મધ શેર ૧ નાંખે પછી મધુરી આંચથી પકવતાં બ્યારે એ સર્વ જડું જડું થઈ જાય ત્યારે એને આંચપરથી ઉતારી આ એસડો નાખવાનાં-બાવચી ટંક ૨, કુમાડીઆનાં બીજ ટંક ૨, લીમડાની છાલ ટંક ૨, હરડેની છાલ ટંક ૨, આંમળાં ટંક ૨, સિંધવખાર ટંક ૨, નાગરમોથો ટંક ૨, તજ ટંક ૨, ઇલાયચી ટંક ૨, નાગકેસર ટંક ૨, પિત્તપાપડો ટંક ૨, તમાલપત્ર ટંક ૨, નેત્રવાળો ટંક ૨, ખસ ટંક ૨, ચંદન ટંક ૨, ગોખરૂ ટંક ૨, કચૂરો ટંક ૨, રક્તચંદન ટંક ૨, એ સઘળાં એસડો બારીક વાટી ભિલામા વગેરે પેલા જડા રસમાં મેળવી એક જવ કરે, પછી એને ટંક એક ભાર સવારમાંજ પાણીની સાથ નિત્ય લે. તો સર્વ કોઠ માત્ર. વાતરક્ત, હરસ, આદિને આ દૂર કરે છે. અને આ અમૃત ભંડલાતકના ખાનારા આટલી વસ્તુઓ કરે ન હોં ખેદ કરવો નહીં-તડકામાં રહેવું નહીં-અગ્નિ કને જવું નહીં-ખટાસ, માંસ, દહી ખાવાં નહીં-તેલ લગાવવું નહીં-મોંઘે ચાલવું નહીં ૬. ઇતિ અમૃત મહાતકાવલેહ.

અથવા લીમડાની છાલ, ગૌરીસર, મજીઠ, કડુ, ત્રાયમાણુ, ત્રિફળા, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, જવાસો, વજ, ખેરસાર, રક્તચંદન, પાઠ, સુંઠ, ભારંગ, અરડુસો, કરીઆતુ, કુડાની છાલ, નસોતર, ઈંદ્રવરણાનું મૂળ. મૂઘા, વાવડીંગ, ઈંદ્રજવ, ચિત્રક, માતપાત, ગળો, બકાયણુ, પડોળ, બન્ને હળદર, પીપેરો, ગરમાળાનો ગોળ, સતોન્યુ, વેત (નેતર), સોધી ચણાહી, મ જીરૂ, કરિહારી જડીની જડ, રાસણુ, સાટોડીનું મૂળ, દંતી, સોધ્યા જમાલ ગોટા, ભાંગરો, ઉ ટકંટો, અકોટ, સાખોટક એ સર્વ એસડો જૂદાં જૂદાં તોલા આઠ આઠભાર લઈ એને જે ખાંડીને ૧૬ શેર પાકા (૩૨ શેર) પાણીમાં ઉકાળતાં બ્યારે એ પાણીનો ચતુર્થાંશ રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પંછી ૧૦૦૦ સોધ્યા ભિલામાને ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળી લેતાં બ્યારે એનો પણ

*ભિલામાને સરકૃતમાં ભટ્ટાત, મરાઠીમાં બિખ્યા, ને ગુજરાતીમાં ભિલામા, હિંદીમાં ભિલાવા કહે છે. રૂધિરના બિગાડાને એ ઘણા શ્રેષ્ઠ છે. ગત્તજોઢને મટાડે છે. એક હકિમની કિતાબમાં લખ્યું છે કે-ભિલામા ૧ પાશેર, ખુરાસાણી અજમો ૧ પાશેર, કાળા તલ ૧ પાશેર. એ ત્રણે ચિજ બારીક વાટી તેની ગેળીઓ સોપારી પ્રમાણે કરી ગોળી ૧ પ્રભાત અને ગોળી ૧ સંધ્યાકાળ દિવ ૪૦ સુધી ખાય અને પથ્ય ચિણાનો રોટલો ખાવા આપે, અને ખાડું ખાર સર્વ ટાળે, તો શરીર શુદ્ધ થઈ કોઢના રોગ જાય એવું લખ્યું છે.

અતુર્યાંશ બાકી રહે ત્યારે જૂઠું રાખવું. પછી એ બંને ઉકાળાના રસોને એકઠા મેળવી લેવા. પછી એ બંનેના રસમાં ૪૦૦ તોલા ભાર, ગોળની ચાસણીમાં આ ઓસડો નાંખવાં શુંઠ તોલા ૪ ભાર, મરી તોલા ૪ ભાર, પીપરો તોલા ૪ ભાર, ત્રિફળા તોલા ૧૨ ભાર, નાગરમોથ તોલા ૪ ભાર, વાવડીંગ તોલા ૪ ભાર, ચિત્રક તોલા ૪ ભાર, સિંધવખાર તોલા ૪ ભાર, ચંદન તોલા ૪ ભાર, કોષ્ઠ તોલા ૪ ભાર, અજમોદ તોલા ૪ ભાર, તજ તોલા ૪ ભાર, તમાલપત્ર તોલા ૪ ભાર, નાગકેશર તોલા ૪ ભાર, ઇલાયચી તોલા ૪ ભાર, એ સઘળાં ઓસડો બારીક વાટી અવલેહમાં નાખી એનો એક જીવ કરે. પછી સારો દિવસ જોઈતોલા ૮ ભાર રોજ ખાય તો સર્વ કોઢ માત્રને, હરસને, પ્રણુમાત્રને, કૃમિ રોગને, રક્તપિત્તને, ઉદાવર્તને, ઉદરસને, સ્વાસને, ભગંદરને એ સઘળા રોગોને આ દૂર કરે છે. અને આમ વાતને દૂર કરી યુષ્ઠાધને કરે છે. અને જીવાની તથા શરીરની પરમકાંતિને કરે છે. ભૂખને અત્યંત ધણી વધારે છે. એના ખાનારા ખટાશ વગેરે કુપથ્ય કરે નહીં, ગરમ વસ્તુઓ ખાય નહીં. ઇતિ મહા મહાતક અવલેહ. ૭.

અથવા મજ્જા, ત્રિફળા, કડુ, વજ, દારૂહળદર, લીમડાની છાલ, ગળો એને બરાબર લઘ જ્યા રે ખાંડીને ૫ ટંકનો ઉકાળો કરી નિત્ય આપે તો કોઢ માત્ર, વાતરક્ત, વિસર્પ, વિસ્ફોટક, એને એનો હબ્બાસ કથીથી દૂર કરે છે ૮. ઇતિ લઘૂ મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

અથવા મજ્જા, બાવચી, કુમાડીઓ, લીમડાની છાલ, હરડેની છાલ, હળદર, આંબળાં, અરડુસો, સતાવરી, ખરેંટી, ગંગેરણીની છાલ, જોધીમધ, મહુડાં ભોરંગણી, પડોળ, ખસ, ગળો, રક્તચંદન, એ સર્વ બરાબર, લઘ એને જ્યારે ખાંડીને ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી આપે, તો કોઢ માત્ર, વાતરક્ત, એને આ દૂર કરે છે ૯. ઇતિ મધ્ય મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

અથવા મજ્જા, ઇંદ્રજવ, ગળો, નાગરમોથો, વજ, સુંઠ, હળદર, રંગણી, ભોરંગણી, લીમડાની છાલ, પડોળ, કોષ્ઠ, કડુ, ભારંગ, વાવડીંગ, ચિત્રક, મૂઘા, દેવદાર, જળભાંગર, પીપરો, ત્રાયમાણુ, પાઠ, સતાવરિ, ખેરસાર, વિજયસાર, ત્રિફળા, કરીયાતુ, બકાચણુ, ગરમાળાનો ગોળ, નસોતર, બાવચી, રક્તચંદન, વરણો. દંતી, શાખોટક, અરડુસો, પિતપાપડો, ગૌરીસર, અતિવિખની કળી, જવાસો. ઇંદ્રવરણુનું મૂળ. એ સર્વ બરાબર લઘ જે ખાંડીને ટંક ૫ નો ઉકાળો કરી રોજ લે, તો અરાઠ પ્રકારના કોઢ માત્રને વાતરક્તને, લોહીના વિકાર માત્રને, વિસર્પ રોગને આમડીની ખેલરાશને, એ સઘળા રોગોને આ દૂર કરે છે ૧૦. ઇતિ વૃહ ન્મંજિષ્ઠાદિ ક્વાથ.

અથવા કાળાં મરી, નસોતર, નાગરમોથ, હરતાલ, મનસિલ, દેવદાર, બંને હળદર, છડછડીલો, કોષ્ઠ, રક્તચંદન, ઇંદ્રવરણુનું મૂળ, કલોંજ, આકડાનું દૂધ, છાંણુનો રસ, એ સઘળાં ઓસડો તોલા તોલા ભાર લે. અને વચ્છનાગ, તોલા ૨ ભાર, કડુનું તેલ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર, ગાયનું મૂત્ર શેર ૮ લધને પછી એ સર્વને મધુરી આંચથી ઉકાળી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ પાણી વગેરે બળી જાય તે તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો સર્વ કુષ્ટ માત્રને આ દૂર કરે છે ૧૧. ઇતિ લઘૂ મરિચાદિ તૈલ.

અથવા કાળાં મરી, નસોતર, દંતી, આકડાનું દૂધ, છાંણુનો રસ, દેવદાર, બંને હળદર, છડ, કોષ્ઠ, રક્તચંદન, ઇંદ્રવરણુનું મૂળ, કલોંજ, હરતાલ, મનસિલ, કરેણુનું મૂળ, ચિત્રક, કલિહારીનું મૂળ, નાગરમોથ, વાવડીંગ, કુમાડીઆના બી, સીરસનું મૂળ, કુડાની છાલ, લીમડા

ની છાલ, સતોન્યાની છાલ, ગળો, ધોરનું દૂધ, ગરમાળાનો ગોળ, ખેરસાર, આવચાં, વજ, મ. લકાંકણી, એ સઘળાં એસડો ચાર ચાર તોલા ભાર લે, અને વચ્ચનાંગ તોલ ૧૬ ભાર, કડ વું તેલ શેર ૪, ગાયનું મૂત્ર શેર ૧૬ લઈ એ સઘળાંને એકઠાં ચૂસા ઉપર ચડાવી મધુરી આં ચથી પકવતાં બ્યારે ગાયનું મૂત્ર વગેરે સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો સર્વ કોઠ માત્રને, વ્રણ માત્રને, પામાને. વહિયોને, દાદને, ફાક્ષાને, મૂખના ઊંચાને. આ રોગોને એનું મર્દન શ્રેષ્ઠ છે. અને એનું મર્દન જોખનપણા ને કરે છે. અને માણસના, ઘોડાના, હાથી વગેરેના વાયુ માત્રના રોગ દૂર કરે છે ૧૨. ઇતિ મહા મરિચાદિ તૈલં.

અથવા હરતાલનાં એમાં પત્રાં લઈ તેને ચિત્રકના રસમાં દિન ૧ ખલ કરે. પછી સાટોડી ના રસમાં દિન ૧ ખલ કરે. પછી એની ચકતીઓ કરી સારી પેટે સૂકવે. પછી એ હરતાલ ને સાટોડીના પંચાંગના ખારની વચ્ચમાં મૂકી ચૂસાપર ચઢાવે—અને એ હરતાલનો ઘૂમાંડા નિ કળવા પામે નહીં એવી રીતે એ હરતાલની ટીકડીઓને તે સાટોડીના ખારની વચ્ચે ખૂબ દાબી દે. પછી તેની નિચે નિરંતર એક રાત દિવસ સુધી આંચ દે અથવા દિન ૪ સુધી દે. પછી સ્વાંગ શીતળ થયે તે હરતાલની ટીકડીને સાટોડીના ખારમાંથી અત્યંત જપતાથી ચતુર માણસે કાઢવી. એ હરતાલ તોલમાં પૂરી ઉતરે, નિર્ધૂમ તથા સફેત, (ઘોળી) થાય. પછી એમાં થી રતીર માણસ ખાઈ તેના ઉપર મરિચાદિ કવાચ લે, તો અરાઢ પ્રકારના કોઢ, વાતરકત્ત ને, ઉપદંશ, ફિરંગ વાયુ, એને આ હરતાલ દૂર કરે છે. અને એ હરતાલના ખાનારા ખાટું ખાટું, કડવા રસ, ખાય નહીં. તડકામાં સૂએ નહીં—અને કદિ મીઠા વગર ન રહેવાય તો સિંધવખાર ખાય. અને ગળ્યું ધણું ખાય ૧૩. ઇતિ હરતાલનાં વિધિ એને તાલકેશ્વર રસ કહે છે.

અથવા પારો, સોધ્યો ગંધક, * તાંબેશ્વર, સાર, ગુગળ, ચિત્રક, શિલાજીત, કચોલાં, વજ, અશ્રખ, એ સર્વ બરાબર લે; અને કાચકીના બીજ (કાચકાં) એક એસડના ભાગથી ચાર ધણું લે, પછી પ્રથમ પારા ગંધકની કાળળી કરી એ કાળળીમાં ખાકીનાં સર્વ એસડો મેળવ્વી એક જીવ કરે પછી એમાંથી ટંક ૨ મધ અને ધીની સાથે નિત્ય ખાય, અને ઉપરથી ભાતને દૂધજ ખાય, તો ગલકોઢ જાય—અને શરીર તેનું મહા સુંદર કામદેવના સરખું થઈ જાય. આ રસ ખાય ત્યાં સુધી સ્ત્રી સંગ કરે નહીં ૧૪. ઇતિ ગલત્ કુષ્ટારિ રસઃ

વિભૂતિ (કરોડીઆ) ના ઉપાય—કોષ્ઠ, મૂળાનાં બીજ. સરસવ. હળદર, કેસર, એને રી રસના પાણીમાં પકવી લેપ કરે, તો ધણા દહાડાની પણ વિભૂતિ જાય ૧૫. અથવા કેળનો ખાર, હળદર, દારૂહળદર, મૂળાનાં બીજ, હરતાલ, દેવદાર, શંખનો લોટ, એ સર્વ બરાબર લઈ એને નાગરવેલનાં પાનના રસમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો વિભૂતિ દૂર થાય ૧૬.

ચર્મદલ કોઠના ઉપાય—અમચૂર (ખાખટી) માં કિંચિત્ સિંધવખારનાખી તાંબાના વાસણુ માં તાંબાના ઘુંટા વતી પાણીમાં ખૂબ પરતી લેપ કરે, તો ચર્મદલ કોઢ જાય ૧૭.

* તાંબ્રભસ્મને તાંબેશ્વર કહે છે, પરંતુ તાંબ્રભસ્મ શુદ્ધ હોય તે તો ગુણુ ધણો કરે છે, અને ક દાચિત અશુદ્ધ રહો ગયાથી મહા અવગુણુ કરે છે, આ ગ્રંથમાં તાંબ્રભસ્મની ક્રિયા તરંગ ૨૩ માં છે તે યથાયોગ્ય છે. પરંતુ ક્રિયા સિદ્ધિ છે કે નહીં તેની પરીક્ષા કરી લેવી. પરીક્ષામાં સા બીત ઉતરે તો ભસ્મ શુદ્ધ જણાય, અને પરિક્ષામાં કસર જણાય, તો ભસ્મ અશુદ્ધ છે એમ જણવું. એ કાચુ રહેલું ખાય—તો રશાયણનાં જોવા અવગુણુ કરે છે.

પામા (ખરબવા) ના ઉપાય—જીર તોલા ૪ ભાર. સિંદૂર ટંક ૫. એ બંનેને કડવા તેલ માં ખુબ પીસી પકવી એનો લેપ કરે, તો પાંચ [ખરબવા] સારી થાય ૧૮. અથવા મજીક, ત્રિફળા, લાખ, કલિહારીનું મૂળ, હળદર, આમલસાર ગંધક, એને ખરાખર લઈ બારીક વાટી ત ડકામાં ખૂબ ગરમ કરે. પછી એનો લેપ કરે, તો પાંચ જય ૧૯. અથવા પારો, બંને જીર, બંને હળદર, કાળાં મરી, સિંદૂર. આમલસાર ગંધક, મનસિલ. એ ખરાખર લે, પછી પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરી એ કાળજીમાં બાકીનાં એ ઓસડો બારીક વાટી ગાયના ધીમાં દિ ન ૧ સુધી ખત્ત કરે. પછી એનું મર્દન કરે, તો પાંચ જય ૨૦. અથવા પારો, આમલસાર ગંધક, મોરચૂચૂ, કાયો. મેંદી, ખુરાસાણું અજમો. મીણુ. માલકાંકણી, આ સર્વે ખરાખર લીધા પછી પ્રથમ પારા ગંધકની કાળજી કરે અને મીણુને ધીમાં જૂંદું પીગળાવે, પછી બીજાં ઓસડો જૂંદાં વાટી કાળજીમાં મેળવવાં. પછી સર્વ ઓસડો ગાયના ધીમાં એકઠાં કરી દિન ૧ સુધી વાટવા પછી એનું મર્દન કરે. તો પાંચ વગેરે લોહિના સર્વ રોગો જય ૨૧. અથવા સોંધ્યો આમલસાર ગંધક ટંક ૨, મોરચૂચૂ માસા ૩, એ બંનેને પાણીમાં બારીક વાટી ગોળી ૧ બાંધે. પછી એ ગોળીને ઝીણું લુગડામાં બાંધી પોટલી કરી એ પોટલીને ઘડેની અડધી ૩ થા ૪ બાટીમાં સેકીને પછી બારીક વાટી ધીમાં ચોપડી ખવરાવે. અથવા એનું ખુરામાં ચૂરસુ કરી દિન ૧ સુધી ખાય, તો પાંચ વગેરે લોહિના સર્વ વિકાર જય ૨૨. અથવા સિંધવખાર, કુમાંડીયાનાં બીજ. સરસવ, પીપેરો. એને કાંજના પાણીમાં બારીક વાટી લેપ કરે, તો પાંચની ખબુરી દૂર થાય ૨૩.

કચ્છદાદની ઔષધિ—આકડાનાં પાનનો રસ, અને હળદરના ઉકાળાનો રસ, એમાં સરસવનું તેલ પકવે. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો કચ્છદાદ જય ૨૪. ઈતિ અર્ક તૈલં.

અથવા મનસિલ. હીરાકશી, આમલસાર ગંધક, સિંધવખાર, સોનામકખી, પથરેદાડી, સુંઠ, પીપેરો, કરિહારી, કરેણો, વાવડીંગ, કુમાંડીઓ, ચિત્રક, દંતી, લીમડાનાં પાંદડાં, એ સર્વે ઓસડો તોલા તોલા ભાર લઈ એને પાણીમાં બારીક વાટી એના પાણીમાં કડવું તેલ શેર ૨ પકવે, તે મધે આકડાનું અને ઘેરનું દૂધ નવટાંક નવટાંક નાંખવું, અને ગાયનું મૂત્ર શેર ૪ નાખે. પછી એને મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે ઉતારી એ તેલનું મર્દન કરે, તો અસાધ્ય પણ કચ્છદાદ જય. અને પાંચ, ખસ, અને લોહીના પણ સર્વ રોગ જય ૨૫. ઈતિ કચ્છ રાક્ષસ નામે તૈલં.

દાદ(દરાજ)ના ઉપાય—કોષ્ઠ, વાવડીંગ, કુમાંડીઆનાં બીજ, તલ સિંધવખાર, સરસવ, આ સર્વે ખરાખર લઈ એને ખટાશમાં, બારીક વાટી લેપ કરે. તો દાદ કોઢ દૂર થાય ૨૬. અથવા દરો, હરડેની છાલ, સિંધવખાર, કુમાંડીઆનાં બીજ, કરેણાની છાલ, આ સર્વે ખરાખર લીધા પછી એને કાંજમાં અથવા જાશમાં બારીક વાટી લેપ કરે. તો દાદ, કચ્છદાદ, ખસ પણ જય ૨૭.

શિવત્રી નામે કોટના ઉપાય—બહેડાંની છાલ, હરડેની છાલ, કડૂંબર, બાવચી, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો શિવત્રી નામે કોઢ દૂર થાય ૨૮. અથવા હરતાલ, મનસિલ, ચણોડી, ચિત્રક, એ ને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટી લેપ કરે, તો શિવત્રી નામે કોઢ દૂર થાય ૨૯. અથવા વિષ્ણુકાંત, શંખાવળી, બાવચી, આમળાં, ખેરસાર, એનું સેવન કરે અને પથ્થમાં રહે તો શિવત્રી નામે કોઢ દૂર થાય ૩૦. એ સઘળાં જોપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા હળદર તોલા ૩૨ ભાર, ગાયનું ધી તોલા ૨૪ ભાર, ગાયનું દૂધ શેર ૪ શાકર તોલા ૨૦૦ ભાર, સુંક તોલા ૪ ભાર, કાળાં મરી તોલા ૪ ભાર, પીપેશો તોલા ૪ ભાર. તજ તોલા ૪ ભાર, તમાલપત્ર તોલા ૪ ભાર, નાગકેશર તોલા ૪ ભાર, વાવડીંગ તોલા ૪ ભાર, નસો તર તોલા ૪ ભાર. ત્રિફળા તોલા ૧૨ ભાર, કેશર તોલા ૪ ભાર, નાગમોથો તોલા ૪ ભાર લઘ, પછી એને જૂદી આરીક વાટી ધીમાં કરમોડી હળદરમાં અને દૂધમાં એનો ખરો માવો કરે. પછી એ માવા સમેત શાકરની ચાસણી કરી એમાં સવળાં ચોસડો નાખે. પછી એની લાડુડીઓ તોલા ૪ ભારની કરી લાડુડી ૧ રોજ ખાય, તો કોઢ, ખસ, ફેણા, દાદ, એ રોગોને આ દૂર કરે છે ૩૧. ઇતિ હરિદ્રા સ્વહ.

હરતાલ મારવાની વિધિ-તખ્તિયા (વરકીઆ) હરતાલ ચોખી લઘ તેમાં દશમે ભાગ ટંકણુખારના કકડા મેળવી તેની ફલાનલના કપડામાં ચાર પોટલીઓ કરે, પછી એ પોટલીઓ ને ડોલા ચંત્રમાં જાંબિરીના રસની વચમાં મૂકી તેની નિચે ૨ પોહોર સારી ગાટી આંચ દઈ ઉકાળે. પછી એવીજ રીતે કાંજના પાણીમાં ઉકાળે. પછી (ભો) કોહોળાના પાણીમાં ઉકાળે, પછી તેલમાં ઉકાળે, અને એવીજ તરેહ ત્રીફળાના પાણીમાં ઉકાળે પછી એ હરતાલને કોઈ તરેહની ખટાશમાં ઘોષ લે. પછી એ હરતાલને ખાખરાની ઝાલના રસમાં દિન ૨ રાત દહાડો ખલ કરે. પછી એને તડકામાં સૂકવી એનો ગોળો કરે. પછી એ ગોળાને સંકોરાના સંપુટમાં ખૂબ જાપતાથી મૂકી એ સર્વને મેળવી બંધ કરી દે. પછી ગજ પુટમાં અડાયા ઢાંણાની આંચ દે. શીતળ થયા પછી તેમાંથી સંપુટને કાઢે. પછી એ હરતાલ ને કાઠી બકરીના દૂધમાં દિન ૧ ખલ કરે. પછી ફરી એનો ગોળો કરી તડકામાં સૂકવી લેવો. પછી ખાખરાની રાખ શેર ૪ પાકા હાંધામાં ભરીને એની વચ્ચે હરતાલનો ગોળો મૂકી ખૂબ કઠણ ઘાડી ડાળી ડાળીને હાંધામાં મોઢા સુધી ભરે. પછી એ હાંધાને ચૂંકાપર ચઢાવી નિચે આંચ દઈ તેો ધૂમાડો નિસરવા દે નહીં એવી રીતે અતુકમથી મંદ, મધ્ય, અને અત્યંત ગાઠી એવી ૩૨ પોહોર આંચ દીધા પછી સ્વાંગ શીતળ થયા પર એ હરતાલને કાઢે. એ હરતાલ સફેત નિર્ધૂમ, તોલે પુરી નિકળે. પછી એને જૂના ગોળની સાથે રતી ૧ ખાય, ને ઉપર ચણાનો રોટલો, સાંઠી ચોખા, ગાયનું ધી, એ દિન ૨૧ ખાય, અને ખાર, ખાટું, ખાય નહીં, તો ૧૮ પ્રકારના કોઢ, વાતરકત, શિરંગવાયુ, એને આ હરતાલ દૂર કરે છે ૩૨. ઇતિ હરતાલ મારવાની વિધિ

અથવા પારો ટંક ૨, સોધ્યો ગંધક ટંક ૨, હરતાલ ટંક ૨, મનસિલ ટંક ૨, આવચી ટંક ૫, ધમાસો ટંક ૨. સિંદૂર ટંક ૨, અને હળદર ટંક ૫, એ સર્વને ગાયના ધીમાં ખૂબ ખાકરી વાટી લેપ કરી એ પોહોર તડકામાં બેઠા પછી નહાઈ નાખે, તો કકડું (ખસ), દાદ, કુમિ, કોઢ, એ રોગોને દિન ૩ ની અંદર દૂર કરે છે ૩૩.

* કંડુ નામ ખસનું છે જેને ખરજવી કહે છે. એ ખસનો રોગ મહા ખરાબ છે, જેને વાસ્તે અનેક અનેક ઔષધિ છે. પરંતુ દક્ષિણ હૈદ્રાવાદમાં એક વિદ્વાન વૈદ્ય ચૈનજી જતી (ગોરજી) છે. જેને પુછ્યું કે હું ગુરૂ સાહેબ એ ખસનો રોગ લોકોમાં સાધારણ છે અને માણસોને ધણું હરાન કરે છે માટે તેનો સુગમ ઉપાય કહો? (ઉત્તર) ત્યારે તેણે કહ્યું કે-હે શ્રીધર જંગલી બદા મનો મગજ દહીમાં વાટીને શનીવારે મંદન કરે, તો આરામ થાય. પછી આ ઔષધિ કરી ઘણાને લગાવી કે તે વિના અડચણે આરામ થયો છે એમ શ્રીધર કહે છે.

અથવા ખાખરાના મૂળની સૂકી છાલ તોલા ૧૦૦ ભારની રાખ કરી તેને નવા પાક્કા ઘાઠા સારા હાંદલામાં ભરી એની વચ્ચે એખી તબકિયા † હરતાલ માસા ૨૫ ભાર ચતુરાઈથી મૂકી મળ્યૂત દાખી દે. પછી એ હાંદલા ઉપર સંકોર ઢાંકે પણ માટીથી તેનું મેં અંધ કરી લે નહીં. પછી એ હાંદલાને ચૂલા પર ચઢાવી એની નીચે પહોર ૧૦ સુધી અત્યંત અગ્નિ બાળે. પછી સ્વાંગ શીતળ થયે પર નવા લૂગડા વડે એને ચાળી લે. પછી એ રાખને રતી ૧ પ્રમાણ લઈ, વાટેલુ જીરૂ ૧ માસા ભાર લઈ એ બંનેને એક કરી પાકા નાગરવેલનાં પાનની સાથે શીતળ પાણીથી ખાય. એ ઉપર ચણાનો મીઠા વગરનો રોટલો એક મહીના સુધી ખાય-એનાખા નારા પવન, તડકો ખાય નહીં. આ વિધિ પ્રમાણે રહે, તો અરાઢ પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત, વ્રણ માત્ર, પિડિકા, વાતવ્યાધિ, એ સઘળા રોગોને આ નિશ્ચય દૂર કરે છે ૩૪.

દાઢ (દરાજ) ના ઉપાય—કુમાડીઆનાં બીજ, બાવચી, સરસવ, તલ, કોષ્ટ, બંને હળદર, નાગરમેથો, આ સર્વ બરાબર લઈ એને છાશમાં ખૂબ બારીક વાટી લેપ કરે, તો કંડુ એટલે ખસ, વહીયો (વ્યૌચી,) એ સર્વ દૂર થાય ૩૫.

કોઢને દૂર થવાનો લેપ—મોરચૂચ, ટંકણખાર, એ બંને ટંકે ૨. બાવચી ટંકે ૫. એ ત્રણેને બારીક વાટી જળભાંગરાના રસના પુટ ૭ દે, પછી એનો લેપ કરે, તો કોઢ જાય ૩૬. આ સઘળા ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

મહા લેપ—પારો તોલા ૪ ભાર, શંખનો ખાર તોલા ૪, હંધેડીનો ખાર તોલા ૪, તલનો ખાર તોલા ૪, સાટોડીનો ખાર તોલા ૪, હરડેનો ખાર તોલા ૪, અરડૂસાનો ખાર તોલા ૪, પડોળનો ખાર તોલા ૪, એરંડોનો ખાર, જવખાર, ટંકણખાર, સાજીખાર, નૌસાર, આમલ સાર ગંધક, પાંચે ખાર, કોષ્ટ, સુંઠ, કળાં મરી, પીપેરો, ડાંસરાનું મૂળ, કાચકીનું મૂળ, કરિ હારીનું મૂળ, હળદર, સરણ, બોડીઆ કલારનો ખાર, કાહૂનો ખાર; પીપળાનો ખાર, રાઇ, સરસવ, સિંદૂર, સિલાજીત, પાપડીઓ પારો, કંપેલો, લોદર, થોરીઆનું મૂળ, આકડાનું મૂળ, મોરચૂચ, ચિત્રક, આકડાના પંચાંગનો ખાર, આ સઘળાં ઓસરો જૂદાં જૂદાં તોલા ચાર ચાર ભાર લે, પછી એ સઘળાં ઓસરોને બારીક વાટી એકઠાં કરી ગાયના મૂત્રમાં મેળવી તાંબાના મોટા વાસણમાં રાખે. પછી એમાં ફરી આટલી વસ્તુઓ નાખવી કે—ભેંસ, ઘોડા, બકરાં, હાથી, ઊંટ, એ સર્વનાં મૂત્ર. લિંબૂનો રસ, જંબિરીનો રસ, બિબેરાનો રસ, નારંગીનો રસ, ચણાનો ખાર, સરગવાનો રસ, રાઇના સંયોગની સાતે ધાતુની કાંજ, એ સર્વ તેના અનુમાન માફક નાખે. પછી તેનું મોઢું ઢાંકી દિન ૨૧ જાપતાથી મૂકી છાંડે. પછી એનો લેપ કરે, તો સર્વ કોઢ માત્ર દૂર થાય. અને બીજા પણ એના લેપથી જાય છે કે-કંઠમાળ, વિસર્પ, હરસ, શરો, વાયુના સર્વ રોગો મહીના ૧ માં, એ સર્વ રોગો જાય ૩૭. આ રસ સારસંગ્રહમાં લખ્યા છે. ઇતિ કોઢ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્માહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે ભગંદર, ઉપદંશ, લિંગારીના રોગ, શૂક રોગ, કોઢ, એ સર્વ રોગોના ભેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, નિરૂપણ નામ પોઠશસ્તરંગ: ૧૬

તરંગ ૧૬ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૧૭ મું

શીતપિત્ત વગેરે. (શિળસના)

[શીતપિત્ત, ઉર્દઠ કોઠ, ઉત્કોઠ, આ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય.]

શીતપિત્ત રોગની ઉત્પત્તિ-શીતળ પવનના સ્પર્શ કરવાથી કફ અને પવન દુષ્ટ થઇ પિત્ત સહિત પોતાના અનેક કારણે કરીને દુષ્ટ થઇ ચામડીમાં અને બહાર વાયુ અને કફ કરીને શીત પિત્તાદિકના રોગોને પેદા કરે છે.

શિતપિત્તાદિકનું પુર્વ રૂપ-તરસ લાગે, અરચિ હોય, ઉલટી સરખું આવે-દેહમાં પીડા હોય-શરીર બારે હોય- આંખો લાલ થઇ જાય- એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણુને કે શીતપિત્તાદિક રોગ થશે.

શીતપિત્ત, ઉર્દઠનાં લક્ષણ-જેમ કીડીના ચટકાથી ચક્રતાં થઇ આવે તેવાંજ ચામડી ઉપર ચક્રતાં ધણું થઇ આવે, અને તેમાં ચેળ આવે, અને પીડા ધણી હોય. ઓકારી અને તાવ હોય. બળતરા લાગી જાય ત્યારે જાણુને કે શિતપિત્ત છે, અને એનેજ ઉર્દઠ કહિયે. વાયુની અધિક્યતા હોય તો શીતપિત્ત જાણુને. કફની અધિક્યતા હોય તો ઉર્દઠ જાણુને. એ શિશુ ઋતુમાં એટલે ઠંડી રતુમાં [શિયાળામાં] ધણો થાય છે.

કોઠ, ઉત્કોઠનાં લક્ષણ-(શીળ ધાય તે) ઉલટીને રોકે. તો પિત્ત. કફ, દુષ્ટ થઇ લાલ લાલ ચેળની સાથે ચક્રતાં અથવા ચક્રામાં શરીરમાં કરી દે તેને કોઠ કહિયે, આ થોડી વાર રહે. અને એજ ધણી વાર રહે. તો ઉત્કોઠ કહિયે.

*શીત પિત્ત, ઉર્દઠકોઠ, ઉત્કોઠ (શિળસ ધાય તે) રોગના ઉપાય

ઓસડોથી ઉલટી કરાવી દે, તો શિત પિત્ત, ઉર્દઠ દૂર થાય ૧. અથવા પડોળ, લીમડાની છાલ, અરડુસો, ત્રિફળા, ગૂગળ, પિપેરો, એનો ઉકાળો કરી આપે. તો શીત પિત્ત, ઉર્દઠ, જાય ૨. અથવા જીલ્લામ આપે, તો એ રોગ જાય ૩. અથવા કડવાતેલનું મર્દન કરી શરીરને ગરમ પાણીથી ધૂએ, તો શિત પિત્ત, ઉર્દઠ જાય ૪. અથવા ત્રિફળા મધમાં ખાય, તો શીત પિત્ત, ઉર્દઠ જાય ૫. અથવા કડુનો જીલ્લામ સાકરના સયોગથી લે તો શીતપિત્ત ઉર્દઠ જાય ૬. અથવા ગોળ આમળા ખાય અથવા સુંઠ, અજમો, કાળાં મરી, પીપેરો, જવખાર, એનું ચૂર્ણ કરી ટંક ૨ દિન ૭ ગરમ પાણીથી લે. તો શિત પિત્ત, ઉર્દઠ જાય ૭. અથવા આદનો રસ અને જીનો ગોળ ખાય, તો શીત પિત્ત ઉર્દઠ જાય ૮. અથવા અજમોદ ટં

* શીળસના પૃષ્ઠ ૨૧૧ માં માં શીત પિત્તાદિક છે તે પ્રસિધ્ધ છે. જેમાં પિત્તી એટલે એક ઉપદ્રવ છે. તે એનો એવો બેદ છે કે-જેમાં સાધ્ય, અસાધ્ય કૃષ્ણસાધ્ય છે. પિત્તી શિળસ થઇને તત્કાળ સારી થાય છે, તે તો સાધ્ય છે. અને ઓસડો સેવ્યાથી જાય તે કષ્ટ સાધ્ય છે. અને કદાચિત શરીરમાં રહી જાય તો અસાધ્ય છે. એ બીગાડ કરે છે. અને બીજા પાણુ અનેક જાતના રોગ પેદા કરે છે. જેને હરેક સાધનથી સારી કરવી જોઇએ. એ રોગને લૌકિકમાં શિળસ ધાય કહે છે. જેમાં એકદમ હીમણું સરખું ચક્રામાયજ આવે છે.

કપ, ગોળ ટંક ૫, એ બન્નેને એકઠાં કરી દિન ૫ કે ૭ નિત્ય ખાય, તો શીતપિત્ત, ઉદર્દ જ ન થયે. અથવા સરસવ, હળદર, કુમાડીઆનાં બીજ, તણ, એ સર્વને કડવા તેલમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો શીતપિત્ત, ઉદર્દ જ ન થયે. અથવા બકામ લીમડાની છાલ ટંક ૫ ને ખારીક વાટી ગાયના ધીની સાથે પીએ, તો શીત પિત્ત, ઉદર્દ જ ન થયે. અથવા લોહી કઠાવીએ તો શીતપિત્ત, ઉદર્દ જ ન થયે. અથવા આંખમાં તથા લીમડાના કામળ પાંદડાંને ધીમાં તળી તોલા ૪ પ્રમાણે માણસ દિન ૧૫ ખાય, તો ફોદરાના રોગ, પિત્તી, કૃમિ, શીતપિત્ત, ખસ લુખસજના રોગ, ગરમીના રોગ, કફના રોગ, એને દૂર કરે છે ૧૩. અથવા આદાને છોલી તેના નાનાં નાનાં ટૂકડા શેર ૧ કરે, અને ગાયનું ધી શેર ૧ લે, તથા ગાયનું દૂધ શેર ૨ લઈ તેનો માવો કરી તેમાં આદાના કકડા ધીએ ચોળીને નાખે. પછી એ માવાની નીચે આંચ દઈ તેનો ખરો માવો કરે, અને સાકર શેર ૧ ની પાતળી અવલેહ જેવી ચાસણી કરી તેમાં માવાને નાખીને જે આ સડો ખારીક વાટી નાંખવાં તે લખીએ છીએ-પીપળી મૂળ, મરી, સુંઠ, ચિત્રક, વાવડીંગ, નાગરમોથો, નાગકેસર, તજ, ધણાયથી, તમાલપત્ર, કચ્છો. એ સવળાં આસડો જૂદાં જૂદાં તો લા ચાર ચાર ભાર લઈ એને ખારીક વાટી શાકરની ચાસણીમાં નાંખે. પછી એને નિત્ય તોલા ૪ ભાર પ્રમાત એને સંધ્યાએ ખાય. તો શીત પિત્ત, ઉદર્દ, કોઢ બેટકોઢ, રાજરોગ, રક્તપિત્ત, ખાંસી, અશ્ચિ, વાયુનો ગોળો, ઉદાવર્ત, સોળે, ખસ, કૃમી રોગ, ઉદરના રોગો, એ સર્વ રોગોને આ અવલેહ દૂર કરે છે. અને બળ વિધેને વધારે છે; અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે ૧૪. ધતિ આર્દ્રક લેહ અવલેહ. એ સર્વે બિપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા સિંધવખાર ધીમાં ખારીક વાટી શરીરે મર્દન કરે, તે પછી લાત્ર કામળો ઓઢે, તો પિત્તનો રોગ જ ન થયે. અથવા ગાયનું ધી, ગેર, સિંધવ ખાર કસુંબીનાં ફલ, એ સર્વ બે રાખર લઈ એને ખારીક વાટી શરીરે ચોળે, તો પિત્તી એટલે શીળસ દૂર થાય ૧૬. અથવા કરી આતુ, અરડુસો, કડુ, પડોળ, ત્રિફળા, રક્તચંદન, લીમડાની છાલ, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો પિત્ત રોગ, ફોદરા, બળતર, તાવ, મૂખશોષ, તરસના રોગો, ઓઢારી આ સર્વ રોગોને આ ઉકાળો દૂર કરે છે ૧૭. અથવા અડાયાં છાણુંની રાખ શરીરે મર્દન કરે, તો પિત્તી-એટલે શીળસ જ ન થયે ૧૮. અથવા ફટકડી નાગરવેલનાં પાનના રસમાં વાટી શરીરે મર્દન કરે, તો પિત્તી એટલે શીળસ જ ન થયે ૧૯. અથવા લસણુ તોલા ૪ ભાર ખાય, અથવા ત્રિફળા તોલા ૨૦ ભાર ખારીક વાટી મધમાં ચાટે, તો પિત્તી શીળસ જ ન થયે ૨૦. એ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં છે.

અથવા મેથી દાણા તોલા ૪ ભાર, કાળાં મરી તોલા ૪ ભાર, હળદર તોલા ૪ ભાર, એ સર્વને ખારીક વાટવા પછી એને આદાના રસના પુટ ૩ દે. પછી એની ગોળીઓ ટંક બે પ્રમાણે વાળી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો પિત્તી (શીળસના) સર્વ વિકારને દૂર કરે છે ૨૧. આ બિપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યો છે. ધતિ શીતપિત્ત, ઉદર્દકોઢ, ઉકોઢ રોગ એ પિત્તી (શીળસ)ના બેદ છે તેની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

અમ્લપિત્ત રોગ.

ખાટાઓડકારના અમ્લપિત્ત રોગની ઉત્પત્તિ-લણ, ખટાઈ, ભારે, ગરમ વસ્તુઓના આ વાથી * એજ પિત્ત છે તે કોપને પ્રાપ્ત થઈ અમ્લપિત્તને પેદા કરે છે. તે અમ્લપિત્ત રોગ પણ

●ઉપરના શીતપિત્ત રોગથી થાય છે તે.

ત્રણ પ્રકારનો છે વાયુનો ૧, કફનો ૨, અને કફ વાયુનો ૩.

અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ-અત્ર પચે નહીં, વિના ખેદ કરે શ્રમ થાય. ઓકારી સરખું આવે, કડવા, ખાટા ઓડકાર આવે-શરીર ભારે હોય-હૃદયમાં, કંઠમાં દાહ હોય. બોજનમાં અરચિ હોય એ લક્ષણ હોય તેને અમ્લપિત્ત કહિયે ૧. આ અમ્લપિત્ત ૨ બે પ્રકારના છે. એકનો બિર્ધગામી તે તો મૂખમાં જ થઈને જાય. એક અધોગામી ગુદાદ્વારા થઈને જાય છે.

ઉર્ધ્વગામી અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ-જે ઓકે તે લીલુંં યા પીળુંં, કાળુંં, લાલ, અત્યંત, નિર્મળ માંસના પાણી સરખું હોય અને અમ્લપિત્ત કફથી મળ્યું હોય, તો ઘણું ચિકણું ઓકે, તથા કડવું ખાંડ તીખું ઓકે ૧.

અધો ગામી અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ-જેના મળમાં નાના પ્રકારના રંગ હોય-અને તરસ, દાહ, મૂંછા, મોહ હોય-હૃદયે ટુપે-ઓકારી સરખું આવે-શરીરમાં ચક્રતાં થઈ આવે-અગ્નિ મંદ થઈ જાય-રોમાંય હોય-પસીનો આવે-શરીર પીળું થઈ જાય, એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણુજે કે અધોગામી અમ્લપિત્ત રોગ છે ૨.

બોજન કર્યા પછી અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ થાય તે લખીએ છીએ-બોજન કરે અથવા બોજન નહીં કરે તોપણ તીખું અને ખાટું ઓકે-અને શરીરમાં ચેળ થઈ ચક્રતાં પડી જાય, અને ઓડકાર ઘણા આવે-તથા કંઠ, કૂખમાં દાહ, શરીરમાં પીડા, હાથ પગમાં દાહ, બોજનમાં અરચિ, તાવ હોય-એ લક્ષણ થાય ત્યારે જાણિયે કે એને અમ્લપિત્તનો રોગ છે ૧.

અમ્લપિત્તમાં બીજા પણ દોષોના મેળાપ હોય તે લખીએ છીએ અમ્લપિત્તને વિષે વાયુને કફનો મેળાપ હોય, તો વૈદ મોહને પ્રાપ્ત થાય છે.

દોષ બેઢે કળેને અમ્લપિત્તનો બેદ-જેમાં કંપ હોય-પ્રલાપ, મઝા, શરીરમાં ચમચમાટ હોય-તથા શરીરમાં પીડા અને શૂળ હોય-આંખે અધારાં ફેર, મોહ અને હર્ષ થઈ આવે ત્યારે જાણુજે કે અમ્લપિત્તમાં વાયુનો મેળાપ છે ૧. અથવા કફ યૂક્ત-શરીર ભારે રહે-અરચિ હોય શરીરમાં શીત લાગે-ઉલટી હોય, અગ્નિ અને બળ જતું રહે-શરીરમાં ચેળ ચાલે-અને ઉંઘ ઘણી આવે, એ લક્ષણ થાય ત્યારે જાણુજે કે અમ્લપિત્તમાં કફ મળ્યો છે.

અમ્લપિત્તનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ-અમ્લપિત્તનો રોગ નવો ઊત્પન્ન થયો હોય તે તો સાધ્ય, એ ઉપાય કરવાથી જાય-અને એજ ઘણા દહાડાનો થાય તે જાપ્ય જાણુજે-અને એજ ઘણા દહાડાનો હોય તે પથ્યમાં ચાલે નહીં તે અસાધ્ય જાણુજે ૧.

અમ્લપિત્ત રોગના ઉપાય.

અમ્લપિત્ત રોગ વાળાને પડોળ, લીમડાની છાલ, અરડુસો, આ સર્વ બરાબર લઈ એનો ઉકાળો કરી એથી ઉલટી કરાવીએ, તો અમ્લપિત્ત જાય ૧. અથવા મીઠળ, મધ, સિંધવખાર, એથી ઓકારી કરાવે, તો અમ્લપિત્ત જાય ૨. અથવા જીલાબથી અમ્લપિત્ત જાય ૩. અથવા નસો તર, મધ, આમળાં એનો જીલાબ આપે. તો અમ્લપિત્ત જાય ૪, અથવા ઉર્ધ્વગામી અમ્લપિત્ત હોય તેને જીલાબ, ઓકારી કરાવે; અને અધોગામી અમ્લપિત્ત હોય તેને જીલાબ આપવો અથવા * જવની ધાણીનો અથવા ઘઉંની ધાણીનો અથવા ચોખાની ધાણીનો લોટ સાકરના

* જવ, ઘઉં, ચોખા, એની ધાણી લખી છે પણ અમોએ જે ગ્રંથોનું ભાષાંતર કર્યું છે તે-

સંયોગથી ખાય, તો અમ્લપિત્ત જાય ૬. અથવા જવ, અરકુસો. આંમળાં, તજ, તમાલપત્ર; ધલાયી, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પીએ, તો તત્કાળ અમ્લપિત્ત જાય ૭. અથવા ગજો, લીમડાની છાલ, પડોળ, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પીએ, તો મહા ભયંકર પણ અમ્લપિત્ત જાય ૮. અથવા અરકુસો, ગજો, પિત્તપાપડો, કરીઆતુ, લીમડાની છાલ, જળભાંગરો, ત્રિફળા, કુલ્લથ, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી આપે, તો અમ્લપિત્ત જાય ૯. ઇતિ દશાંગ ક્વાથ

અથવા ભોજન કરી આંમળાંનો રસ પીએ, તો અમ્લપિત્ત, ઓકારી, અરચિ, દાહ, મોહ, આંખે અંધારાં, વ્રણ, મૂત્રના દોષને દૂક કરે છે. અને એજ યુઠાપાને દૂર કરી તરણુ કરે છે ૧૦.

કુખમાંડા વલેહુ-પાકા કોહોળાને છોલી તેનાં બીજ ગર્ભ કાઢી કુરી તેનો રસ તોલા ૪૦૦ભા ૨ લઈને પછી તોલા ૪૦૦ ભાર ગાયનું દૂધ, તોલા ૩૨ ભાર આંમળાં, તોલા ૩૨ ભાર શાકર, ગાયનું ધી તોલા ૮ ભાર લઈ એ સધળાંને મધુરી આંચથી પકવીને એની અવલેહુ સરખી ચાસણી કરવી. પછી તોલા ૪ ભાર અથવા ટંક પા સવા પાંચ રોજ ખાય, તો અમ્લપિત્ત જાય ૧૧.

અથવા નાળીએરના ગર્ભને છોલી (ખુદો કરી) તેને પથ્થર ઉપર વાટી લેવું. પછી એ કોપરાથી ચોથણી બંગાળી ખાંડ લઈ તેની ચાસણી કરવી, અને પેલા વાટેલા કોપરાનો ગાયના દૂધમાં પકવી માવો કરી એ માવો એ ચાસણીમાં નાખવો. પછી આ ઓસડો બારીક વાટી એ ચાસણીમાં નાખવાં-ધાણા, પીપળી મૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ધલાયચી, એ સધળાં ઓસડો ટંક એકેક લઈ મેળવી એનો એક જીવ કરી તોલા ૫ ભારની ગોળીઓ આંધવી, અથવા ટંક ૫ ભારની ગોળીઓ આંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય. તો અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, શૂળને દૂર કરે છે ૧૨. ઇતિ નાલિયેર खंड. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા કાળી દરાખ તે ધોઈ તેના કળીઆ કાઢી તે બરાબર મોટી હરડોની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી, એ બંનેની બરાબર શાકર મેળવી એની ટંક ૨૫ ભારની ગોળીઓ આંધી ગોળી ૧ રોજ ખાય, તો અમ્લપિત્ત; હૈયાની, કંઠની દાહને; તરસ, મૂર્છા, ચક્રી, મંદાગ્નિ, આમવાતને એ દૂર કરે છે ૧૩. ઇતિ દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા.

અથવા સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, ત્રિફળા, ધલાયચી, નાગરમોથો, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, એ બરાબર લઈ આ સધળાંની બરાબર લવંગ લે, અને એ સર્વથી બમણું નસોતર લે, ને એ સધળાં ઓસડોની બરાબર શાકર લઈ એનું ચૂર્ણ કરી ટંક ૨ ઠંડા પાણીમાં લે, તો અમ્લપિત્ત જાય ૧૪. ઇતિ અવિપિત્તક ચૂર્ણમ્.

ઇતિ અમ્લપિત્ત રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય સંપૂર્ણ.

માં એનો સાતુ લખ્યો છે. પણ ગુજરાતમાં સાતુ થોડો પ્રસિદ્ધ છે માટે તેના નામ ફેરવ્યાં છે. પણ એ સાતુ તથા તે બનાવાની રીત દેશ પ્રસિદ્ધ છે.

ફેદશાંગ ક્વાથમાં જે આઠ ઓસડો લખ્યાં છે તેનું બારીક ચર્ણ કરી શીતળ પાણી લે, તો અમ્લપિત્ત જાય ૯. આ અમ્લ પિત્ત ચૂર્ણ છે, એવું હિંદિ અં સાં માં લખ્યું છે. અને માં અં સાં માં ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો છે માટે એ બેમાં કયુ ખરું તે વિદ્વાન સમજ લેશો. * અમ્લપિત્ત રોગ છે તે દુષ્ટ વ્યાધિ છે. એ રોગને વિદ્વાન વૈદ્યજ્ઞ ઓળખે છે, કારણ એ રોગમાં ઘણી બારીકી છે. એ રોગના ઉપાય તો અનેક છે પરંતુ આદ્રકાવલેહુ લખ્યો છે તે ઉત્તમ ઔષધ છે. તેમજ કોહોળાનું ઔષધ પણ ઘણું ગુણુ કરી છે, માટે પ્રસિદ્ધ છે.

વિસર્પ રોગ

(ફાલ્ગુ અને ગાંઠો બળતરાની વિસર્પ રોગ)

વિસર્પ રોગની ઉત્પત્તિ-લૂણુ ખટાઈ અને ગરમ વસ્તુઓના ખાવાથી વિસર્પ રોગ પેદા થાય છે. તે વિસર્પ રોગ ફેલાયા થકાં સાત પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, વાયુપિત્તનો ૫, વાયુ કફનો ૬ કફ પિત્તનો ૭.

વિસર્પ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ-લૂણુ, ખટાઈ, ગરમ વસ્તુઓને આદિ લઈ જે ઉપર લખી છે તેના ઘણા ખાવાથી વાયુ, પિત્ત, કફ કોપને પ્રાપ્ત થઈ શરીરનું લોહી માંસ વગેરે સા તે ધાતુઓને બગાડી શરીરમાં નાની મોટી ફાલ્ગુઓના મંડળને ફેલાવી દે છે એ વારતે વૈદ્ય એ રોગનું નામ વિસર્પ કહે છે.

વાયુના વિસર્પનાં લક્ષણ-શરીરમાં પોતાના કુપથ્યના કરવાથી વાયુ કોપને પ્રાપ્ત થઈ શરીરમાં કોઈ જગાએ નાની મોટી ફાલ્ગુઓ પેદા કરે ત્યારે ફાલ્ગુઓ શરીરમાં ફેલાઈ જતાં ત્યારે તેમાં વાતજ્વરનાં સર્વ લક્ષણ મળે, અને તેમાં સોજો થઈ આવે. તથા તેમાં પીડા ઘણી થાય, તથા એ ફાલ્ગુઓ ફાટવા લાગી જાય, તથા તેમાં પાવ (ખરજવા) રોગ સરખી પીડા, ચેળ ઘણી થાય.

પિત્તના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ-આપના કુપથ્યથી પિત્ત કોપને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે શરીરમાં નાની મોટી ફાલ્ગુઓ થાય, તે ફાલ્ગુઓ જલદી ફેલાઈ જાય ત્યારે તેમાં પિત્તજ્વરનાં સર્વ લક્ષણો મળે, અને એ ફાલ્ગુઓ જલદી ઘણી ફેલાઈ જાય તથા ઘણી લાલ હોય ૨.

કફના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ-પોતાના કુપથ્ય કરવાથી કફ કોપને પ્રાપ્તિ થઈ શરીરમાં નાની મોટી ફાલ્ગુઓને ફેલાવી દે. પછી તેમાં ચેળ ઘણી આવે. તથા એ ફાલ્ગુઓ ચિકણી થઈ તેમાં કફજ્વરનાં સર્વ લક્ષણો મળે ૩.

સન્નિપાતના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ-પોતાના કુપથ્યના કરવાથી સન્નિપાત કોપને પ્રાપ્તિ થઈ શરીરમાં નાની મોટી ફાલ્ગુઓને પેદા કરી તત્કાળ શરીરમાં ફેલાવી દે, અને એ ફાલ્ગુઓમાં (ઉપર) કલાં તે સર્વ લક્ષણો થઈ જાય, અને સન્નિપાત જ્વરનાં પણ સર્વ લક્ષણો થઈ જાય ૪.

વાયુ પિત્તના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ-જેના શરીરમાં વાયુ પિત્ત આપના કુપથ્ય કરવાથી કોપને પ્રાપ્તિ થઈ શરીરમાં નાની મોટી ફાલ્ગુઓને પેદા કરે, એ ફાલ્ગુઓ શરીરમાં ફેલાઈ જાય ત્યારે અગ્નિ નામે એ ફાલ્ગુઓને કહિયે. અગ્નિ સરખું તેનું રૂપ હોય અને વાયુ પિત્ત જ્વરનાં જેમાં લક્ષણો મળે, તથા ઓકારી, મૂર્છા, અતિસાર, તરસ, ભ્રમ, એ પણ જેમાં હોય, તથા શરીરના હાડ ટુટે-અંગમાં પીડા થાય-આંખે અંધારા આવે-અરુચિ હોય-સર્વ શરીરમાં અંગારાની માફક બળે-જે ઠંડાણે થાય તેને કાળું, લિલું, અથવા લાલ કરી નાંખે. મર્મસ્થાનમાં ફેલાઈ જાય, તેનું અંગ ઘણી પીડાને પ્રાપ્તિ થાય સંસાર જતી રહે, ઉંઘ આવે નહીં સ્વાસ થઈ આવે, હિયકી થઈ જાય, આ વિસર્પ રોગ અસાધ્ય જાણિયે. શરીરમાં એન પડે નહીં. મન, દેહ, સર્વ બગડી જાય. શરીરનું માન જતું રહે. આ વિસર્પ રોગ અત્યંત અસાધ્ય છે

વાયુ કફના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ-વાયુ, કફ પોતાના કુપથ્ય કરવાથી કોપને પ્રાપ્તિ થઈ શરીરમાં નાની મોટી ફાલ્ગુઓને પેદા કરી ફેલાવી દે, તે ફાલ્ગુઓને ગ્રંથાક્રુચ નામ કહિયે; એ ગાંઠ સરખી થાય છે. અને કફ કકીને રોકાયો, થકો જે પવન તે કફને ઘણા પ્રકારે ભેદન કરે પછી ચામડી, માંસ, અને નસોમાં પ્રાપ્તિ થયું જે રુધિર તેને તથા શીતને નાના, મોટા

ગોળ, ભારે ખરબચડા ગુમડાની (ચકતાંની) માળાને પેદા કરે, તેમાં ઘણીક પીળી, લાલ, તાવ સહિત થાય. અને સ્વાસ, ખાંસી, અતિસાર, મૂખશોષ, હિચકી, ઓકારી, બ્રમ, મોઢ, શરીરના રંગનું જુદાપણું. મૂંછા, અંગમાં હાડ કળતર, મંદાગ્નિ; એ પણ જેમાં હોય ત્યારે જાણવું કે વાયુ કફનો વિસર્પ રોગ છે ૬.

કફ પિત્તના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ-કફ પિત્ત પોતાના કુપથ્યના કરવાથી કોપને પ્રાપ્તિ થઈ શરીરમાં નાની મોટી ફેલિયોને પેદા કરી ફેલાવી દે. આ ફેલિયોને વૈદ્ય કદંમ નામે મહાભયંકર વિસર્પ રોગ કહે છે. તેમાં આ લક્ષણો થાય- તાવ, શરીર સજ્જડ થઈ જાય, ઉંઘ આવે નહીં, તંદ્રા હોય, શરીરમાં પીડા હોય, અંગમાં હાડ કળતર, પ્રલાપ, બ્રમ એ હોય. ભૂખ જતી રહે, હાડકે હાડકાં ટુટે, તરસ હોય; શરીર ભારે રહે, આંખ પડે, ઇંદ્રીયો પાકી જાય, અંગે અંગમાં પીડા થાય. ફેલિયો સર્વ શરીરમાં ફેલાઈ જાય; ઘણી લાલ, ચિકણી, કાળી, મેલી, સોજા સહિત ભારે હોય. મોટી પાકે ગંભીર જેનું પાકવું થઈ દાહ ઘણી થાય. પરં ઘણું નીકળે. કંપે. શરીરની નસો નિકળી રહે, અને જેમાં મૂંઢ જેવી દુર્ગંધ આવે. આ લક્ષણ હોય તેને કદંમ નામે વિસર્પ રોગ કહિયે ૭.

શસ્ત્રાદિકના ધાવથી ઉપજ્યાજે વિસર્પ રોગ તેનાં લક્ષણ-શસ્ત્રાદિકની ચોટ લાગવાથી કોપને પ્રાપ્તિ થયો જે વાયુ તે લોહી સમેત પિત્તને દુષ્ટ કરી કુલત્યના સરખી શરીરમાં ફેલિયોને પેદા કરે; જે પછી એ ફેલિયોના ફેલાયા થઈ જાય. તથા તેમાં સોજા અને તાવ હોય. લોહી કાળું હોય ૮.

વિસર્પ રોગના ઉપદ્રવ-તાવ, અતિસાર, ઓકારી, તરસ. માંસ વિખરાઈ જાય. ખુદ્ધિ ઠેકાણે રહે નહીં. અશ્ચિ હોય-અન્ન પચે નહીં. આ એના ઉપદ્રવ છે.

વિસર્પ રોગનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ-વાયુ, પિત્ત, કફના જૂદા જે વિસર્પ, તથા અગ્નિથી ઉપજ્યા જે વિસર્પ, તથા મર્મરથાનમાં ઉપજ્યા જે વિસર્પ, તે અસાધ્ય જાણીએ.

વિસર્પ રોગના ઉપાય.

જુલામ, ઉલટી, ઓસડોનાં સેવન તથા લેપ, રૂધિર કઢાવવું. એ સધળા ઉપાય વિસર્પ રોગને સારા છે ૧.

વાયુના વિસર્પ રોગના ઉપાય-રાશ્ણા, કમળકાકડી, દેવદાર, રક્તચંદન, મહુડાં, ખરેંટી, એને બરાબર લીધા પછી દૂધ યા ધીમાં બારીક વાટી લેપ કરે. તો વાયુનો વિસર્પ રોગ જાય ૨.

પિત્તના વિસર્પ રોગના ઉપાય-કિસોરાં, સિગોડાં, કમળકાકડી, પાણીનો સેવાર, રક્તચંદન, એને બારીક વાટી ધોયેલા ધીથી યા શીતળ પાણીથી લગાવે, તો વિસર્પ રોગ જાય ૩.

કફના વિસર્પ રોગના ઉપાય-ત્રિફળા, કમળકાકડી, ખસ, લજ્જમલૂ, કરેણાનું મૂળ, પો

* વિસર્પ રોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ ઘણો દુષ્ટ રોગ છે. ત્રિદોષ યુક્ત અસાધ્ય છે જે વાસ્તે લિફળા દિ લેપ લખ્યો છે તે શ્રેષ્ઠ છે. ત્રિફળાનું પ્રમાણ તો એવું છે કે હરડાં, બેહડાં, આમળાં સંભાગ લેવાં. અને કોઈક વૈદ્ય સંપ્રદાયમાં એક હરડું, બે બેહડાં, ચાર આમળાં એજ પ્રમાણ છે. અને વિસર્પ રોગને લૌકિકમાં ખરબચડાં કહે છે.

શી સરકકનું મૂળ, જ્યાસો, એને પાણીમાં આરીક વાટી લેપ કરે. તો કદનો વિસર્પ જાય ૪ દશાંગ લેપ-તગર, સિરસનું મૂળ, જેહીમધ, રકતચંદન, ઈલાયચી. છઠ્ઠીકોણને હળદર, ઉપલેટ, નેત્રવાળો, એને પાણીમાં આરીક વાટી ગાયનું ધી નાખી લેપ કરે, તો સર્પ પ્રકારના વિસર્પ રોગ જાય ૫. અથવા કરીઆતુ, અરકુસો, કકુ, પડોળ, ત્રિફળા, રકતચંદન, લીમડાની છાત્ર. એ સર્પ જરાજર લઈ એને જ્યારે ખાંડીને ટંક ૨ નો ઉકાળો કરી આપે, તો વિસર્પ રોગ, દાહ, તાવ, સોજો, ચેળ, ફાલ્લા, ઓકારી, એટલા રોગોને આ ઉકાળો દૂર કરે છે ૬. અથવા કાયકી, સતોન્ધાની છાલ, કરિહારીનું મૂળ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ચિત્રક, જળમાંગરો. હળદર, વચ્છનાગ, આ સર્પ જરાજર તોલા ચાર ભાર લે; અને ગાયનું મૂત શેર ૨ લે, પાણી શેર ૨ લે, તલનું તેલ શેર ૧ લીધા પછી એને એકઠાં કરી એની નીચે મધુરી આંચ દેતાં જ્યારે સર્પ રસ જળી જાય ને તેલ માત્ર રહી જાય ત્યારે એનું મર્દન કરે, તો વિસર્પ, ફાલ્લા, વૈચી (ચીરાડો), એને આ તેલ દૂર કરે છે ૭. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા વડની જટા, નાગરમોથો, કેળનો વચસો ગર્મ એને ધોયલા ધીમાં લેપ કરે, તો વિસર્પ રોગ અને ગાંઠ દૂર થાય ૮. અથવા સિરસની છાલને ૧૦૦ સો વારના ધોએલા ધીની સાથે આરીક વાટી લેપ કરે. તો વિસર્પ અને ગાંઠ, એને દૂર કરે છે ૯. અને કાટ, ફાલ્લા, શી તળા, એ સર્વ જળોના લગાવાથી નિશ્ચય જાય ૧૦. એ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે. ઇતિ વિસર્પ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

સ્નાયુ એટલે વાળો.

સ્નાયુ રોગ એટલે વાળાના રોગની ઉત્પત્તિ-નહારા પાણીના પીવાથી તથા નહારા અન્ન ના ખાવાથી કોપને પ્રાપ્ત થયો જે વાયુ તે હાય પગને વિષે ફેલાવેને અથવા સોજાને કરે છે. ૫ છી તે ફેલાવેનો એ વાયુ ફેલાવેને ફેડીને ફેડાની જગાએ પ્રાપ્ત થયું તેજ પિત્ત છે તે નસોને સુકવી તાંતણાના સરખા દોરાને, પેસો કુપિત થયો વાયુ કરે છે-તે તાંતણા સરખો દોરો જાશ સાતુનો (શેકેલા જવ કે ઘર્ગે વગેરેનો લોટ) પેડો કરી આંધવાથી આસ્તે આસ્તે બહાર નિકળી પડે-અને એ ટુટી જાય, તો કોપને પ્રાપ્ત થાય, ને બહાર નિકળી આવે તો એ જતો રહીને એ જ બીજા અંગમાં થઇ જાય. અથવા હાથમાં અથવા પગમાં કાંઈ કારણથી ટુટી જાય તો મા

વાળાના રોગ વિષે અંગેરેજ દાકતરોનો એવો મત છે કે-તલાવનાં અને બીજાં ખરાબ બધા પાણીમાં નહાના જનાવરો પેદા થાય છે અને જ્યારે એવું પાણી અંગને લાગે છે ત્યારે આ મડીમાં આ જનાવરો પ્રવેશ થાય છે અને ચામડીની હેડળ તે મોટા થાય છે-એટલા માટે ઘાટ ઉપરનાં અને બીજાં દેશોમાં જ્યાં સારા સાફ તાબું પાણી મળતું નથી ત્યાં આ રોગ વધારે ફેલાયેલો હોય છે. ગદ્ગદું પાણી પીધાથી આ રોગ થાય છે એવો કેટલાક દાકતરો શક લઈ જાય છે, પણ હમણે એ વિષે ખાતરીથી જણાયું નથી.

એક કેકાણીથી વાળો સારો થયા પછી બીજા જગામાં નીકળે છે, અને એ રીતે ખાંચ સાત દેકા છે વારા ૪૨વી નિકળ્યા કરે છે-વાળો ધણું કરીને પગની ચામડી નીચે ધણી વાર થાય છે; કેટલીક વેળા હાય ઉપર નીકળે છે અને પેટ તથા જાતી વગેરે બીજા ભાગોમાં પણ જણાય છે.

વાળાનો ફાલ્લો અથવા ગડ થવા માંડે કે તેના ઉપર પોટીસ દર ૩ થા ૪ ફાલ્લા આંધવી, જેથી ગડ ટૂટી જશે અને પડ તથા વાળો છૂટા બહાર નિકળશે. અને જ્યાં સુધી વાળાના ગડમાં દુખાવો હોય ત્યાં સુધી પોટીસ મારી રાખવી.

જુસને ખોડો કરી દે. આ જેમાં લક્ષણ હોય તેને વાળાનો રોગ કહિયે ૧.

વાળાના ઉપાય.

ટંક ૫ હીંગને શીતળ પાણીમાં દિન ૩ ખાય, તો વાળાનો રોગ કદી થાય નહીં ૧. અથવા ગાયનું ધી ૦૧ પા શેર નિત્ય દિન ૩ પીએ, તો વાળાનો રોગ જાય ૨. અથવા નિર્ગુડીનો રસ દિન ૩ તોલા ૮ બાર નિત્ય પીએ, તો વાળાનો રોગ જાય ૩. અથવા કલોંજનું મૂળ શીતળ પાણીમાં દિન ૭ પીએ તો વાળાનો રોગ જાય ૪. અથવા એરંડાના મૂળનો રસ ગાયના ધીમાં દિન ૭ સુધી પીએ, તો વાળાનો રોગ જાય ૫. અથવા અતિવિખની કળી, નાગરમોથો, બારંગ, સુંઠ, પીપેરો, ખેલેડાંની છાલ, એ સર્વ બરાબર લઈ એને ઝીણું વાટી ટંક ૨ રોજ દિન ૭ ગરમ પાણીમાં પીએ, તો વાળો જાય ૬. અથવા સરગવાનું મૂળ, એને પાન, એને કાંજના પાણીમાં વાટી સિંધવખાર મેળવવા પછી એને વાળા ઉપર આંધે, તો વાળો જાય ૭. અથવા કાંટા વાળી નવલીના મૂળને પાણીમાં વાટી વાળા ઉપર દિન ૭ આંધે, તો નિશ્ચય વાળો જાય ૮. એ સર્વ ઉપાય બાવપ્રકાશમાં છે.

અથવા કોષ્ટ, સુંઠ, સરગવાનું મૂળ, એને પાણીમાં ખારીક વાટી વાળા ઉપર લેપ કરે અથવા એ ઓસડોને પીએ, તો વાળો જાય ૯. અથવા ધંતૂરાના પાંદડાં તેલ લગાવી વાળા ઉપર આંધે, તો વાળો જાય ૧૦. અથવા બાવળના બીજને કાંજમાં સીજવી વાળા ઉપર આંધે, તો વાળો જાય ૧૧. અથવા વાળાના મંત્રથી વાળો જાય તે મંત્ર લખીએ છીએ: મંત્ર. વિરુપનાથ વા મન કે પૂત, સૂત કાટિ કિયે બહૂત; પાકે ફૂટે પેઢા કરે, વિરુપનાથકિ આજ્ઞા ફૂરે. આ મંત્રથી વાળા ઉપર ગોળને ૭ વાર મંત્રી વાળા વાળાને ખવરાવે, તો વાળો જાય ૧૨. એ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

અથવા કપૂતરની હાથરની મધમાં ગોળી કરી દિન ૭ ગળાવી દે, તો વાળો કદી પાણુ નિમરે નહીં ૧૩. આ વૈદ્ય રહસ્યમાં લખ્યો છે.

અથવા મધમાં સાજખાર વાટી લેપ કરે, તો વાળો જાય ૧૪. ઇતિ વાળાના રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

વિસ્ફોટક રોગ.

(વિસ્ફોટક રોગ ફોલ્લીનાની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય.)

વિસ્ફોટક રોગની ઉત્પત્તિ—કડવી વસ્તુઓ તથા ખટાશ, તીખી, ગરમ વસ્તુ; લૂખી, ખાટી વસ્તુઓના ખાવાથી; અજીર્ણના રહેવાથી; બોજન ઉપર બોજન કરવાથી, તડપ્રામાં રહેવાથી; શીત, ઉષ્ણ, વર્ષા ઋતુ એ જ્યાં અહુ હોય અથવા નહીં હોય, અથવા એના વિપરીત પાણીથી કોપને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત, કફ, એ દોષોથી શરીરની આમડીમાં પ્રાપ્ત થઈ શરીરના લોહી અને માંસ તથા હાડકો દુષિત કરી પેહેલાં તાવને ઉપજવી શરીરમાં બચકર ફેલાતો પેદા કરે છે. એને વિસ્ફોટક રોગ કહિયે ૧.

વિસ્ફોટક રોગનાં લક્ષણ—તાવ સહિત ફેલામાં આગ સરખું બળે, એવા ફેલા પાકે તો ફેલા ગળ પિત્તથી ઉપજ્યા છે. તે શરીરમાં સર્વજ હોય અથવા કંઈ હોય તેને વિસ્ફોટક કહિયે ૨.

વાયુના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ—આયામાં પીડા થાય ફેલામાં પીડા લખી થાય તાવ તરસ,

હાડ કળતર થાય-ફાલ્ગનો વાગુ (ધા) થાય, એ વળુ કાળો હોય-એ લક્ષણુ થાય તો વાયુનું વિસ્ફોટક જાણિયે ૩.

પિત્તના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-તાવ, દાહ, ફાલ્ગમાં પીડા હોય-જવહી કુટે તથા પાકી આવે, યૂએ વહેલા-તરસ લાગે-ફાલ્ગનો પીળો લાલ રંગ હોય-એ લક્ષણુ હોય તો પિત્તનો વિસ્ફોટક કહિયે ૨.

કફના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-ઓકારી, અરચિ હોય-મોડા પાકે તેને કફનું વિસ્ફોટક કહિયે ૩.

વાતપિત્તના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-ધણી પીડા થાય-અને વાયુ પિત્તનાં લક્ષણો મળતાં હોય તેને વાતપિત્તનું વિસ્ફોટક જાણિયે ૪.

વાયુ કફના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-શરીર ભારે-હોય-એળ ચાલે તો વાયુ કફનું વિસ્ફોટક જાણિયે ૫. પિત્ત કફના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-ખગુરી, દાહ, તાવ, ઓકારી હોય તો કફ પિત્તનું વિસ્ફોટક જાણિયે ૬.

સન્નિપાતના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-ફાલ્ગનીના વયમાં ખાડા હોય, અને કીનારે ઉંચા પશુ હોય, તથા ફાલ્ગ ઘાટા હોય, થોડા પાકે. ફાલ્ગમાં જલતરા હોય, લાલાશ ધણી હોય, તરસ, મોહ, મૂંઝા હોય-ફાલ્ગમાં પીડા અને તાવ, પ્રલાપ હોય-શરીર કંપે-એ લક્ષણુ હોય તેને સન્નિપાતનું વિસ્ફોટક કહિયે આ અસાધ્ય છે ૭.

રૂધિરના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ-જેમાં પિત્તના ફાલ્ગનાં સર્વ લક્ષણો હોય-ફાલ્ગનો રંગ ચણાકીના રંગ જેવો હોય-રૂધિર નિકળે-દાહ હોય-આ રોગ ઉપાયોથી પણ મટે નહીં ૮.

વિસ્ફોટકના ઉપદ્ર-તરસ, સ્વાસ, માંસનો સંક્રોચ, અને તેમાં દાહ હોય-હિચકી આવે-તાવ આવે-મર્મસ્થાનમાં ફાલ્ગ ફેલાઈ જાય-એ એના ઉપદ્રવ છે ૯.

વિસ્ફોટકનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ-એક દોષનાં વિસ્ફોટક સાધ્ય, એ દોષનાં કષ્ટ સાધ્ય, ત્રિદોષનાં અને જેમાં ઘણા ઉપદ્રવ હોય તે અસાધ્ય છે.

વિસ્ફોટક રોગના ઉપાય.

વિસ્ફોટક રોગ વાળાને લાંઘણુ તથા ઉઘટી કરાવીએ, અને જુલાય આપવો. અને પશ્ય ભોજનમાં પુરાણી શાળ, ચોખા, જવ, ઘઉં, મગ, મસૂર, તૂવેર, એ સારાં છે ૧. અથવા દશમૂળનો ઉકાળો, રાસણુ, દાઝહળદર, ખસ, ભોરીંગણી, ગળો, ધાણુ, નાગરમોથો, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો વાયુનો વિસ્ફોટક જાય ૨. અથવા દરાખ, કુંભેર, ખારેકો, પડોળ, લીમડાની છાલ, અરડુસો, કડુ, ચોખાની ધાણી, જવાસો, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો પિત્તનો વિસ્ફોટક રોગ જાય ૩. અથવા કરીઆતુ, વજ, અરડુસો, ત્રિફળા, ઇંદ્રજવ, કુડાની છાલ, પડોળ, એનો ઉકાળો કરી મધ મેળવી આપે, તો કફનો વિસ્ફોટક જાય ૪. અથવા કરીઆતુ, કડુ, લીમડાની છા

* ધંતૂરાનો રસ, નાગરવેલનો રસ, ચંબેલીનો રસ, ઘોળી દરેનો રસ, મનસિલ, પારો, ગંધક, પ્રથમ પારા ગંધકની કાળળી કરી એમાં મનસિલ, પોસીને તેમાં સરસીયું તેલ નાખી ખલ કરવો. પછી બાકીના ચારે રસ એમાં નાખી પહેલ એ ખલ કરવો; પછી કાચના વાસણમાં અથવા ચીનાઈ વાસણમાં ઘાલી રાખવું. પછી એમાંથી લેપ કરે. તો અસાધ્ય પણ વિસર્પ જાય-વિસ્ફોટક જાય આ સાચી ઔષધિ છે -અને શ્રીધર મહારાજ કહે છે કે એ હમારી અજ્ઞતા આવેલી છે.

લ, બેલીનધ, નાગરમેથો, પટોળ, પિત્તપાપટો, અમ, ત્રિકા, કુડાની છાલ, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો સર્વ પ્રકારના વિરેદ્ધાટક જાય ૫. અથવા ચોખા, કુડાની છાલ, એને પાણીમાં ઘારી વાટી ફોલાની ઉપર લેપ કરે, તો વિરેદ્ધાટક જાય ૬. અથવા ગળો, પટોળ, કરીઆતુ, અરકુસો, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપટો, ખેરસાર, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો વિરેદ્ધાટક રોગનો તાવ જાય ૭. અથવા ચંદન, નાગકેસર, ગૌરીસર, તાંદળાળની ભાજનું મૂળ, સરસની છાલ, ચં બેલીનાં પાન, એને પાણીમાં ઘારી વાટી ફોલાની ઉપર લેપ કરે, તો વિરેદ્ધાટક જાય ૮. અથવા કમળકાકડી, રક્તચંદન, લોદર, ખસ, ગૌરીસર, એને પાણીમાં ઘારી વાટી લેપ કરે, તો વિરેદ્ધાટક જાય ૯. અથવા છાયાપોતાની મીંછને પાણીમાં ઘારી વાટી લેપ કરે, તો વિરેદ્ધાટક, કા ખની આમણી, ગળાની ગાંઠ, કાનની ગાંઠ, અને ફોલા, ફોલીએ માત્રને આ લેપ દૂર કરે છે ૧૦. એ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં છે.

અથવા દશાંગ લેપ, કિશોર મૂગલ એથી પણ એ રોગ જાય છે ૧૧. કૃતિ વિરેદ્ધાટક રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય મંગેળું

ફિરંગ રોગ.

(ફિરંગ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ, ઉપાય, લખીએ છીએ)

ફિરંગ રોગની ઉત્પત્તિ-આ ફિરંગ રોગ ઉપદ્રવ વાયુનો બેદ છે. તે ધણી ગરમી વાળા સ્થિતિનો સંગ કરવાથી અથવા એવીનો સંગ બીજા કોઈએ કર્યો હોય તે જ્યાં મૂતરે ત્યાં એ પ જ મૂતરે અથવા તેને કોઈ તરેહ ભોજનાદિકમાં સંગ કરે, તો વાયુ પોતાના કારણથી કોપને પ્રાપ્ત થઈ આ રોગને પ્રગટ કરે. અથવા જે ક્ષીણ પુરુષ હોય અને મૈથુન વારંવાર કરે ત્યારે અત્યંત ક્ષીણ પડે ત્યારે એને બંધેજ રહે નહીં, અને વાયુની નાના પ્રકારની શરીરમાં પીડા થાય ત્યારે એને વાયુ, પિત્ત, કફ એ સઘળા અત્યંત કોપને પ્રાપ્ત થઈ એ આગંતુક નામે ફિરંગ વાયુને કરે. તે ફિરંગ વાયુ ત્રણ પ્રકારનો છે. શરીરની અંદર નસોમાં ધસી જાય ૧, શરીરની આગડી ઉપર રહે ૨, અને માંહે બહાર પણ રહે ૩.

શરીરની આગડીની બહાર હોય તેનાં લક્ષણ-લિંગેદ્રીના ઉપર ફોલી, અને ફાટવા વગેરે નાં ચિન્હ હોય, તથા ત્યાં પીડા થોડી હોય તે તો સુખ સાધ્ય છે. એ ઉપાય કરેથી મટી જાય ૧.

શરીરની સંધિઓમાં તથા નસોમાં ધસી ગયો હોય તેનાં લક્ષણ-શરીરમાં કીડીએ ચટકા માર્યા હોય એવાં ગાંઠ પડી જાય. કેડના કંદોરાની જગમ, જાંઘ, પીઠ, એમાં ઘણી પીડા તથા ત્યાં સોજો હોય તે કષ્ટ સાધ્ય છે ૨.

શરીરની માંહે બહાર હોય તેનાં લક્ષણ-એ સર્વ લક્ષણ કહ્યાં તે હોય, તથા ઘણા દિવસ સુધી રહે તે મહા કષ્ટ સાધ્ય છે ૩.

ફિરંગ વાયુના ઉપદ્રવ-શરીર ક્ષીણ પડી જાય-બળ જતું રહે-નાક ગળી જાય- અસિ મંદ થઈ જાય-સોહી, માંસ સૂકાઈ જાય-અને હાડ માત્ર આવી રહે-એ એ ૪ ઉપદ્રવો છે. એ સારા નહીં

ફિરંગ વાયુના ઉપાય.

રસકપૂરના સાધવાથી આ ફિરંગ વાયુ નિશ્ચય જાય. તે રસકપૂરના સાધવાની તથા ખાવાની વિધિ લખીએ છીએ--રસકપૂર ૨ની ૪ લઘ તેને ઘર્જીતા આટામાં પાણીથી કસણી તે ની વચ્ચે રસકપૂરને મેલી તેની ગોળી કરવી. પછી લવીંગને બારીક વાટી તેના ઘર્જીમાં ઘર્જી ના આટાની ગોળી રસકપૂર સમેત લપેટવી. પછી એ ગોળીને દાંતે અડે નહીં એવી રીતે શીતળ પાણીથી ગળી જઈ તેના ઉપર કાથા ચૂના વગર નાગરવેદનાં પાન આવનાં. એના ઉપર લૂણુ, ખટાશ ખાય નહીં. ખેદ કરે નહીં. તડકામાં રહે નહીં, એની તરેહ દિન ૩ કરે, તો ફિરંગ વાયુ જાય ૧.

સંપ્રસારણ ગુટિકા--પારો ટંક ૧, ખેરસાર ટંક ૧, અક્કલકરો ટંક ૨, મધ ટંક ૩ એ સર્વને ખત્રમાં બારીક વાટી એક જીવ કરે. પછી એની ગોળીઓ ૭ કરી ગોળી ૧ રોજ પ્રવાતે શીતળ પાણીની સાથે લે, તો ફિરંગ વાયુ જાય. અને એના ઉપર લૂણુ, ખટાશ ખાય નહીં ૨. અથવા પારો ટંક ૨, આમળસાર ગંધક ટંક ૨, ચોખા ટંક ૨, એ ત્રણેને ખત્રમાં બારીક વાટી કાજળી કરે. પછી એનાં ૭ પડીકાં કરી પડીકા ૧ ની નિત્ય છંદ્રીને ધૂણી દે, તો ફિરંગ વાયુ જાય ૩. ધતિ સૂતકાચં લેપ.

અથવા પીળા ટૂંકની ખરેડીના પાનનો રસ ટંક ૧, પારો ટંક ૧, એ બંનેને બંને હાથમાં મસળવા (તે એટલે સુધી કે) પારો અને એ રસ હાથમાં જ્યાં સુધી દેખાય ત્યાં સુધી મસળ્યા કરે. પછી હાથને જરા પશીનો આવે ત્યાં સુધી તપાવવા. પછી એની રીતે દિન ૭ કરે, તો ફિરંગ વાયુ જાય. અને લૂણુ, ખટાશ ખાય નહીં ૪. અથવા લીમડાનાં પાન ટંક ૮, હરડેની છાલ ટંક ૭, આમળાં ટંક ૭, હળદર ટંક ૧, પારો, એ સઘળાંને બારીક વાટી માસા ૪ શીતળ પાણીથી રોજ દિન ૭ લે, તો બહાર. ભિતરનો ફિરંગ વાયુ જાય ૫. અથવા ચોખી ચોપચીનીનું ચૂણુ માસા ૪ લઘ મધની સાથે દિન ૧૫ ચાટે, તો ફિરંગ વાયુ જાય. એના ઉપર લૂણુ, ખટાશ ખાય નહીં, અને લૂણુ ખાય, તો સિંધવખાર ખાય ૬. અથવા પારો ટંક ૧ ને કાંટાશેરીઆના રસમાં ખત્ર કરે, પછી એમાં ગૂગળ ટંક ૫, અક્કલકરો ટંક ૫, ત્રિફળા ટંક ૫, એ સર્વને બારીક વાટવાં, અને મધ ટંક ૫, ગાયના ધી ટંક ૫ ને મેળવી એ ચૂણુને ટંક ૧ નિત્ય દિન ૧૧ સુધી ખાય તો. અથવા એનું મર્દન કરે, તો ફિરંગ વાયુ જાય. એના ઉપર લૂણુ, ખટાશ ખાય નહીં ૭. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા જીવંતથી અથવા લોહીના કઢાવવાથી ફિરંગ વાયુ જાય ૮. અથવા પારો, હિંગળો, મોરશૂચ, હિરાકશી, શોષ્યો આમળસાર ગંધક, એ સર્વ બરાબર લઘ એને ખત્રમાં બારીક વાટી એક જીવ કરી એને ભમરાની દાખી દે. અથવા એનો લેપ કરે, તો * ફિરંગ વાયુ જાય ૯ ધતિ સૂતકાચં લેપ

અથવા ૧૦૦ સો પાણીએ ધોએલા ધીનો લેપ કરે. તો ફિરંગ વાયુ જાય ૧૦. અથવા મોર

* ફિરંગ રોગના અનેક ઉપાય કહ્યા છે પરંતુ બિલામની આપધિ નિદાન વૈધ કનેથી લેવી. અથવા વૈધ પોતાની ખાત્રી મુજબ સોધ્યા બિલામનો ઉપચાર કરે, તો એ રોગ જાય. પરંતુ હમારા લખ્યાથી કોઈ પણ બિલામમાં ખાસે નહીં, કારણ કે એ ઝેરી જલુસ છે. વાસ્તે વૈધના હાથથી લેશે તો ઘણું સુખ થશે.

ગુચ, મીઠુ. એ બંનેને ધીમાં પકવી એનો લેપ કરે. તો ફિરંગ વાયુ જય ૧૨. અથવા કડવું તેલ તોલા ૪ બાર, મીઠુ ટંક ૫, કંપીલો, ખેરજો, એ બંને તોલા ૧ બાર લે, સિંદૂર ટંક ૨, સુરોખાર ટંક ૨, મુરદાસીંગ ટંક ૨. આ સર્વને બારીક વાટી પીતળના વાસણમાં મધુરી અંદે ચથી પકવે. પછી પોતાના હાથથી મથી (ફીણી) ડાબલીમાં ભરી રાખે. પછી એની પટ્ટી લગાવે, તો ફિરંગના ફાણા, (ગુમડાં) ઉપદંશ, ઘા, એને આ મક્કમ સારાં કરે છે ૧૨. ઇતિ મલ્હર મલમ.

અથવા સિંદૂર નવટાંક, ગાયનું ધી શેર ૧, એ બંનેને મથી શરીરે લેપ કર્યા પછી કાદરાના પરાળને શરીરે લપેટવું; એવી તરેહ દિન ૩ કરે, એના ઉપર ખીર ખાય, તો ત્રણ માત્ર, વિસ્ફોટક. શિરંગના ચક્રતાં (ગુમડાં), એ સર્વ સૂકાઈ જાય ૧૩. અથવા પારો અને સીસુ એ બરાબર લીના પછી એ બંનેની ખજમાં કાજળી કરી ધર્જિનું ચૂકું. કાચી આમલી, લીમડાનાં પાન, ઘરનો ધુમાસ, એ સર્વ બરાબર લઈ લીંબુના રસમાં ખજ કરે. પછી ટંક ૨ બારની ગોળીઓ બાંધવી. પછી શરીરને લૂગડાથી ઢાંકીને ગોળી ૧ ની દરરોજ મૂણી લે. એવી રીતે દિન ૭ કરે, તો સર્વ પ્રકારના વિસ્ફોટક જાય. એ ઉપર દિન ૨૧ તથા ૧૪ ખીર ખાય ૧૪. અથવા ત્રિફળા, ખેરસાર, જવંત્રી, એ સર્વ બરાબર લઈ એને પાણીમાં ઉકાળી મોઢાને મૂવે, પછી મૂણી લે, તો ફિરંગ વાયુ જય ૧૫. અથવા કાળીજીરી, કોષ્ઠ, એ બંને ત્રણ ત્રણ ટંક લેવાં. એને જૂનો ગોળ એથી ત્રણ ધણો લઈ એને ખાંડી એની ૧૫ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ પ્રમાણે એને ગોળી ૧ સંધ્યા સમય ખાય, તો ફિરંગ વાયુ જય. એના ઉપર ધર્જિની રોટલી યા રોટલો ધી ચોપડી ખાય ૧૬. ઇતિ ફિરંગ ગજકેસરી રસ:

અથવા હિંગળો માસા ૬, ટંકણ ખાર માસા ૧૦, અક્ષતકરો માસા ૧૦, મીઠુ માસા ૧૦, એને બારીક વાટી એની ગોળીઓ રતી ૧ પ્રમાણની કરી ગોળી ૧ ને ખોરડીના કોયલામાં દિન ૭ મૂણી દે, તો ફિરંગ વાયુ જય ૧૭. અથવા સરગવાની છાલ, વડની છાલ, ખેંણીની છાલ, લીમડાની છાલ, જળભાંગરો, ભોરીંગણી, કૃન્નાની છાલ, એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ફિરંગ વાયુ દિન ૭ માં જય ૧૮. અથવા હિંગળો માસા ૪, મનશિલ માસા ૪, એને બારીક વાટી ખોરડીનાં લાકડાંની અગ્નિમાં માસા ૨ ની નિર્વાતસ્થાનમાં લુગડું ઓરાઢી મૂણી દે, તો ફિરંગ વાયુ જય ૧૯. ઇતિ હિંગુલાદિ ધૂમ ગૂદા કે દે.

રસકપૂરે મુખ આંચુ હોય તેના ઉપાય-પીપળાની છાલ, ઉમૈડાની છાલ, પ્લક્ષ એટલે નહાનું ખેલેકું તેની છાલ, વડની છાલ, વેત (નેતર) ની છાલ, એનો ઉકાળો કરી તેના કોગળા કરે, તો મોઢાને સોજે દૂર થાય ૨૦. અથવા જીરું ટંક ૫. ખેરસાર ટંક ૨, એને પાણીમાં વાટી ચાંદાએ લગાવે, તો મૂખપાક જય ૨૧. ઇતિ ફિરંગ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

શીતળા.

(મસૂરિકા એટલે શીતળા માતા, ગોખર, અછબડા, રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય લખીએ છીએ)
મસૂરિકાની ઉત્પત્તિ-કડવી વસ્તુઓ, મીઠાની ખારી વસ્તુઓ, વિરૂદ્ધ વસ્તુઓના ખાવાથી. ભોજનના ઉપર ભોજન કરવાથી. ઘણા શાકાદિક તથા લૂણુ, શાક, માંસના ખાવાથી દૂષ્ટ-પવ

નના સેવનથી. દૂધ મહત્તા આવનાથી. દેશોમાં શ્મિતળાના બિપદવોથી. આ કારણોથી શરીરને વિષે રૂધિરને એ દોષો દૂષ્ટ કરી મસૂરની આકૃતિએ ફાલ્લિયોને પેદા કરે છે. તે મસૂરિકા નામે રોગ ૧૪ પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, રૂધિરનો ૪, સન્નિપાતનો ૫, ચર્મજ ૬, રોમાંતિકા ૭, અને સાતે ધાતુગત. રસગત ૮, રક્તગત ૯, માંસગત ૧૦, મેદગત ૧૧, અસ્થિગત ૧૨, મજ્જાગત ૧૩, શુક્રગત ૧૪.

વાયુની મસૂરિકાનાં લક્ષણ-જેની ફાલ્લિયો કાળી તથા લૂખી હોય. પીડા ધણી હોય. કરડી હોય, અને મોડી પાકે. આ લક્ષણ હોય, તો વાયુની મસૂરિકા જાણીને ૧.

પિત્તની મસૂરિકાનાં લક્ષણ-જેની ફાલ્લિયો લાલ, કાળી, પીળી, દાહ સહિત હોય, તથા ધણી પીડા હોય. અને વેહેલી પાકે. આ લક્ષણ થાય, તો પિત્તની મસૂરિકા જાણીને ૨.

રૂધિરની મસૂરિકાનાં લક્ષણ-જેમાં અતિસાર, તથા તાવ ધણો હોય. અને પિત્તની મસૂરિકાનાં પણ લક્ષણો હોય. એ જેમાં લક્ષણ હોય તેને રૂધિરની મસૂરિકા કહિયે ૩.

કફની મસૂરિકાનાં લક્ષણ-જેમાં ફોલ્લીયો સફેદ અને ચિકણી મોટી હોય-તથા જેમાં એળ આવે-અને મંદ પીડા હોય, મોડી પાકે-આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને કફની મસૂરિકા કહિયે ૪.

સન્નિપાતની મસૂરિકાનાં લક્ષણ-જેમાં ફોલ્લીયો ગળીને રંગે તથા ચપટી હોય, અને ફેલાઈ જાય, તથા વચમાં ખાડાવાળી હોય-પીડા ધણી હોય-મોડી પાકે-પર થઈ ગયું હોય-અને ધણી હોય. આ લક્ષણ જેમાં હોય તેને સન્નિપાતની મસૂરિકા કહિયે ૫.

રસમાં પ્રાપ્ત થઈ જે મસૂરિકા તેનાં લક્ષણ-આમડીમાં પ્રાપ્ત થઈ જે મસૂરિકા તે પાણીના પર પોટા સરખી હોય, અને એમાં સ્વલ્પ દોષ હોય, અને એ ઘૂટે ત્યારે તેમાંથી પાણી નિકળે ૬.

રૂધિરમાં પ્રાપ્ત થઈ જે મસૂરિકા તેનાં લક્ષણ-એ ફોલ્લીયોનો આકાર લાલ હોય-અને તલકાળ પાકે-આમડીમાં થઈ જાય-અને એ અતિ દૂષ્ટ થઈ સાધ્ય છે નહીં-તથા એજ શટી જ છ લોહિને વેહેવડાવે છે ૭.

માંસમાં પ્રાપ્ત થઈ મસૂરિકાનાં લક્ષણ-એ ફોલ્લીયો કઠોર અને ચિકણી હોય-મોડી પાકે આમડીમાં થઈ જાય-ગાત્રમાં શૂળ આવે, તથા ખજૂરી હોય-મૂંઝા, દાહ, તરસ, એ હોય ૮.

મેદમાં પ્રાપ્ત થઈ મસૂરિકાનાં લક્ષણ-એ ફોલ્લીયો મંડળ (કુંડાળા) ને આકાર તથા કો મળ તથા કંઈક ઉંચી હોય; અને તેમાં બચંકર તાવ હોય-એ ફોલ્લીઓ મોટી અને ચિકણી, શૂળ સહિત હોય-અને જેમાં મોહ, અપ્રીતિ, તાપ હોય. તો એમાં કોઈકજ માણસ જીવે ૯.

હાડ, મીંજમાં પ્રાપ્ત થઈ મસૂરિકાનાં લક્ષણ-એ ફોલ્લીયો નાની અને શરીર સરખા રંગની લૂખી, ચપટી. કંઈએક ઉંચી હોય, અને તેમાં મોહ હોય, પીડા ને અપ્રીતિ ધણી હોય ૧૦.

શુક્રમાં પ્રાપ્ત થઈ મસૂરિકાનાં લક્ષણ-એ ફોલ્લીયો ઠેક સુધી પ્રથમથીજ પાકેલા જેવી દેખાય, અને ચિકણી હોય-જેમાં ધણી પીડા અપ્રીતિ, મોહ, દાહ, ઉન્માદ, એ પણ હોય. એમાં લક્ષણ હોય તો જીવે નહી ૧૧.

ચર્મમાં ઉપજી મસૂરિકાનાં લક્ષણ-ચર્મમાં ઉપજી જે મસૂરિકા તે કંઈને રોડીને અરચિ, તંદ્રા, પ્રલાપ, અને અપ્રીતિને કરે છે. આ ધણી ઉપાય કરવાથી સારી થાય છે ૧૨.

રોમાંતિકા એટલે રોમ રોમમાં પ્રાપ્ત થઈ મસૂરિકાનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ થયા પછી રોમ રોમમાં કફ પિત્તથી ફેલિયો થાય જે કાંઈ એક ઊંચી હોય, તથા તેમાં ખાંશી, આ

રૂચિ હોય, તો રોગાતિકા કહિયે ૧૩.

મસૂરિકાનાં સાધ્ય લક્ષણ-ચામડીમાં, રક્તમાં મસૂરિકા હોય, અને પિત્તથી ઉપજી હોય; અથવા કફથી ઉપજી હોય; અથવા કફ પિત્તથી ઉપજી હોય તે તો સાધ્ય જાણિયે. અને એ વગર ઉપાયથીજ મટેછે.

***મસૂરિકાનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જે મસૂરિકા સન્નિપાતથી ઉપજી હોય, તથા તેનો પરવાળા**

*મસૂરિકા નામે જે રોગ છે તે શીતળાનો***બેદ છે. એ શીતળાનો રોગ માતાના ઉદરનું કારણ છે. એ રોગ કદાચ છે જેથી ઘણા બાળક મરી જાય છે, તથા ઘણા કાંણા અને આંધળાં થઈ જાય છે. એ રોગની અધિષ્ઠાતાદેવી શીતળા છે એવું આપણા લોકોમાં છે પરંતુ એક દાકતર જેનર નામે વિકાસે એ શીતળાનો ઉપાય ઘણાં શ્રેષ્ઠ સોધી કાઢ્યો છે જેથી ઘણું કરી કામ બાળક પી ડા પામતું નથી. એ શુભ ઉપાય કોને, અને કયારે, કેવી રીતે સોધી કાઢ્યો તેની કેટલીક જાણવા જંગ હકીકત નીચે આપીએ છીએ જેથી આપણા લોકો અચંચો પામશે.

અગર જે ગઉ શીતળા પેહેલે સોધી કેમ કાઢ્યા તેની આપણે તમજીજ કરીએ તો તે ગઉ શીતળાના શયદાની સામેતી આપવાને બસ થશે એડવરડ દાકતર જેનર. જેણે શીતળાના ભૂ ડા અને નાશ કારક મરજનો આ મોટો ફતે ભરેલો ઉપાય પ્રસિદ્ધ કર્યો તેને ઈંગ્લીશ ૧૭૭૫ માં એવું માલમ પડ્યું કે વિલાયતના “ગ્લોસેસ્ટરશીઅર” નામના એક ભાગમાં વસનારા ગવળીઓ એટલે ભરવાડોને બીલકુલ શીતળાનો રોગ થતો નહોતો. અને તેની તમજીજ અજાવી ત્યારે તેની આત્રી થઈ કે ગાયોને દોહતાં તેના સ્તનનાં સહીયેડ ભરવાડોની ચામડીને લાગ્યાથી તેઓના હાથ પાકી જતા હતા, અને તેના ઉપર સહીએડ જેવા દાણા પુટતા હતા અને તેથી તેઓને શીતળા ન આવતા હતા. અગર જે ગાયના શીતળા હાવી રીતે બચાવ નહીં કરતા હોત તો એ સધળા ભરવાડોને શીતળા આવ્યા વિના રહેત નહીં, કારણ કે તે ગામમાં બીજો ધંધો કરનારા સધળા લોકોને એ ભૂંડો મરજ છોડતો નહોતો એવી રીતે અનુમાન કરતાં કરતાં ઈંગ્લીશ ૧૭૮૬ માં એ પરાપકારી દાકતર એડવરડ જેનરે નક્કી કરી એવોડિ પાય સોધી કાઢ્યો કે જેથી શીતળાનો બુરો મરજ શરીર ઉપર લાગ્ય પડી શકે નહીં. તેણે એવું સાબિત કર્યું કે ગાયના સ્તન ઉપર શીતળાના જેવા દાંણા પુટી નિકળે છે તેમાંનો ચેપ માણુ સનો ચામડીમાં પ્રવેશ કર્યાથી તે જગા ઉપર દાણા પુટી નિકળે છે, અને પછી શીતળા નિકળતા નથી. એ રીતે ગાયનાં સ્તન ઉપરના દાણાનો ચેપ નક્કરની આણીથી ઘણું કરીને હાથની બાબતી ચામડીમાં ૩-૪ ઠેકાણે દાખલ કરવામાં આવે છે, અને તેની અસરથી ત્યાં જે દાણા પુટી નિકળે છે તેને “ગઉ શીતળા” કહે છે. તે ગઉશીતળાના દાણાનો ચેપ બીજા માણુસની ચામડીમાં પ્રવેશ કર્યાથી તેને પણ એવા દાણા પુટી નિકળે છે. અને શીતળાનો અટકાવ થાય છે.

ગઉ શીતળા કાઢવાનો વખત-જોકર જે મહીનાનું થયા પછી જેમ જલદીથી ગઉ શીતળા કાઢવામાં આવે તેમ વધારે સારું. બાળક છ મહીનાનું થયા પછી તેને દાંત પુટવાની વેદના થાય તેથી માંદું પડે છે. ત્યારે ગઉ શીતળા મુકાવી સક્રતાં નથી, માટે દાંત પુટવાના વખતની આગ મચથી ગઉ શીતળા મેલાવવા. જે બાળકને ખસ અથવા કહોવાટ થયો હોય-અથવા તેને તાવ આવતો હોય ત્યા બીજી બીમારી હોય તો તે મરજને સારા થયા પછી ગઉ શીતળા મુકાવવા પળ શીતળાનો રોગ ગામમાં ફેલાતો હોય ત્યારે અને તેમ જલદીથી આ શબ્દ ઉમાયને લાભ લેવો, અને બાળકને મોટું થવાની રાહ જોવી નહીં. હિંદુસ્તાનના તેમજ બીજા દેશોના લોકો ગઉ શીતળા કાઢવાને ઘણી અડચણ લે છે, અને નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી જે તેઓને પરાપકારી અને બેગરજ મદદ મળે છે તેનો ફાયદો તેઓ લેતા નથી અને કહે છે કે જેને શીતળા કાઢ્યા હોય છે તેને પણ નિકળે છે ત્યારે શીતળા કાઢ્યામાં શો ફાયદો છે? જેઓ એમ કહે છે ત્યાંએ ખાતરીથી જાણવું જોઈએ કે તેની ખામીને લીધે નહીં પણ આપણી પોતાની ભૂલને લીધે થાય છે. એ રીતે નીચણ થવાના ૪ કારણો છે તેની મનલખ એ છે કે ચેપ સારો નહોતો ગયો તથા ચેપ ચામડીમાં અગરજ પ્રવેશ ન થયાથી તથા નકારા દાણા ખીંચવા છતાં ફરી ન

સરખો, અથવા જાંબુડાના સરખો, અથવા લોહીના સરખો, અથવા અગસીના ટુકડાના સરખો રંગ હોય, એના અનેક રંગ છે. એ મસૂરિકા અસાધ્ય છે. અને જેમાં એ લક્ષણ હોય તે પછી અસાધ્ય જાણિયે.

મસૂરિકાના ઉપાય.

મસૂરિકાના પ્રારંભમાં (શીતળા નિકળવાની સરઆતમાં) સફેત ચંદનને પલાળી તેનો ધા સો લઘુ દિન ૭ લેપ કરે, તો મસૂરિકા થોડી નિકળે ૧. અથવા મહુડાંનો રસ પીએ, તો મસૂરિકા થોડી નિકળે ૨.

વાયુની મસૂરિકાના ઉપાય-દશમૂળ, રાસણા, આંમળાં, ખસ, ધમાશો, ગજો ધાણુ, ના ગરખોથો, એનો ઉકાળો કરી આપે. તો વાયુની મસૂરિકા સારી થાય ૩. અથવા મજીક, વડની કુંપળો, સરસની છાલ, ઉમઘડાની છાલ. એનો ધી મેળવી લેપ કરે, તો વાયુની મસૂરિકા સારી થાય ૪. અથવા ગજો, મહુડાં, દરાખ, મૂંઘા, દાડમની છાલ, એનો ઉકાળો કરી ગોળ નાખી પી એ. તો વાયુની મસૂરિકા સારી થાય પાકે નહીં ૫. અથવા મસૂરિકામાં શાળના ચોખા, મગ, મસૂર, શાકર, એ ખાય. મીઠું (લૂણ) ખાવું નહીં ને ખાય તો થોડો સિંધવખાર ખાય ૬.

પિત્તની મસૂરિકાના ઉપાય-પડોળના મૂળનો ઉકાળો કરી પીએ. અથવા મહુડાંનો રસ પીએ, તો પિત્તની મસૂરિકા સારી થાય ૭. અથવા લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, પાઠ, પડોળ, બંને ચંદન (ચંદન અને રતાંદળી), ખસ, કડુ, આંમળાં, અરડુસો, જવાસો, એનો ઉકાળો કરી શાકર નાખી પીએ, તો પિત્તની મસૂરિકા સારી થાય ૮.

લોહીની મસૂરિકાના ઉપાય-એમાં લોહી કઢાવે તો લોહીની મસૂરિકા સારી થાય ૯.

કફની મસૂરિકાના ઉપાય-અરડુસો, કરીઆતુ, ત્રિફળા, જવાસો, પડોળ, લીમડાની છાલ, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી આપે, તો કફની મસૂરિકા જાય ૧૦.

સર્વ મસૂરિકા માલના ઉપાય-પાઠ, પડોળ, કડુ, બંને ચંદન, ખસ, આંમળાં, અરડુસો, જવાસો, એનો ઉકાળો કરી શાકર નાખી આપે. તો સર્વ મસૂરિકા માત્ર સારી થાય ૧૧.

મસૂરિકામાં કંઠમાં વ્રણ થઈ ગયા હોય તેના ઉપાય-આંમળાં, મહુડાં, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી કોગળા કરે, તો કંઠના વ્રણ સારા થાય ૧૨.

મસૂરિકામાં આંખો મીચાઈ ગઈ હોય તેના ઉપાય-મહુડાંના પાણીથી આંડને શેક કરે, તો આંખો ઉઘડે ૧૩.

મસૂરિકામાં આંખમાં વ્રણ થયા હોય તેના ઉપાય-મહુડાં, ત્રિફળા, મૂંઘા, દારહળદર, ક મળકાકડી, ખસ, લોદર, મજીક એનો લેપ કરે. તો આંખોના વ્રણ સારા થાય, ફરી એ જગાએ વ્રણ થાય નહીં ૧૪. અથવા વડની છાલ, ઉમઘડાની છાલ, પીપળાની છાલ, એનો આંખો ઉપર લેપ કરે, તો આંખો સારી થાય ૧૫. અથવા અડાયાં છાંણાંની રાખના લગાવાથી મસૂરિકા સારી થાય ૧૬. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

કઢાવાથી-તથા ગઉ શીતળાની ડેટલાક વરસે અશર ઓછી થાય છે માટે દર ૭-૭ વરસે ન કઢાવાથી ફરી નીસરે છે. આ કારણથી એમ જણાય છે કે એ શુભ ઉપાયનો વાંક નથી માટે એ ઉપાય હાયમાંથી જવા દેવો નહીં. એવી અમો સર્વ લોકોને ખાતરીથી ભલામણ કરીએ છીએ, અને તેમ કરશે તો તેને ધણેજ ફાયદો થશે ને મનમાં વહેમ લાવી નહીં કઢાવે તો તેનાં પ્યારાં છોકરાંનો પ્રાણ પોતાને હાથે જોખમમાં નાંખે છે એમ જાણવું.

મસૂરિકાનો બેદ શીતળા તેનું સ્વરૂપ-પ્રથમ કદી વિપમ. જ્યાર ધણો હોય, કદી થોડો, કદી શીત લાગે, કદી ગરમી, એનો પણ નિયમ રહે નહીં. પછી મસૂરિકાને આકાર ફાલ્લિયો નિકળે, એ વડી થઇ જાય-તાવ આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસથી સાત દિવસ સુધી નિકળ્યા કરે પછી ઢળે તેને શીતળા કહિયે. એ શીતળા સાત પ્રકારના છે.

શીતળાના ઉપાય.

જે શીતળા પામ્યા હોય તેો અડાયાં છાંણાંની રાખ નીચે પાથરવી ૧. અથવા લીમડાની ડાં ખળથી માંખે ઉરાડવી ૨. એના તાવમાં શીતળ પાણી પાછએ ૩. શીતળાને મનોહર શીતળ સ્થાનમાં સ્થાપીએ. પવિત્ર થઇ શીતળાનું પૂજન કરીએ, અને શીતળામાં ધણા ઓસડોના ઉપાય કરવા નહીં ૪. અથવા શીતળ પાણીમાં હળદરને ધીએ, તેો તેને શીતળાના ફાલ્લા અત્યંત કમ થાય ૫. અથવા કેળના પાણીથી ધોળી સુખડને અથવા અરડુસાના રસમાં મહુડાંને અથવા મધની સાથે મહુડાંને જે પુરૂષ બાળકને શીતળા નિકળ્યા પહેલા પાય, તેો તેને શીતળાનો કોઈ વિકાર થાય નહીં ૬.

શીતળા વાળાની રક્ષા-જે ઘરમાં શીતળા વાળા રહે તે ઘરને આરણે લીમડાનાં પાંદડાં બાંધવાં-અથવા અંદન, અરડુસો, નાગરમેથો, ગળો, દરાખ, એનો ઉકાળો કરી આપીએ, તેો શીતળાનો તાવ જાય ૭. અથવા જપ, હોમ, દાન, બ્રાહ્મણ બોજન, શિવ પાર્વતીનું પૂજન, શ્રદ્ધા થી કરાવવું ૮. અથવા શીતળાની આમળ શીતળા સ્તોત્ર પઢાઇએ તે સ્તોત્ર લખીએ છીએ.

સ્કંદ ઉવાચ.

ભગવન્ દેવ કેવેશ શીતલાયાઃ સ્તવં શુભમ્ ;

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ વિસ્ફોટક મયા પહમ્ .

૧

ઈશ્વર ઉવાચ.

વંદેઽહં શીતલાંદેવી સર્વ રોગ મયા પહમ્ ;

યામાસાદ્ય નિવર્તેત વિસ્ફોટક મયં મહત્ .

૨

શીતલે શીતલે ચેતિ યોઽબ્રુયાદ્દાહપીઢીતઃ ;

વિસ્ફોટકમયં ઘોરં ક્ષિપ્રં તસ્ય વિનસ્યતિ.

૩

યસ્ત્વામુદક મધ્યેતુ ધૃત્વા સંપૂજયેન્નરઃ ;

વિસ્ફોટક મયં ઘોરં કુલેતસ્ય ન જાયતે.

૪

શીતલેતનુજાન્ રોગાન્ તૃણાં હરસિસુ દુસ્તરાન્ ;

વિસ્ફોટક વિશીર્ણાનાં ત્વમેકાઽમૃત વર્ષિણી.

૫

ગલગંડ ગ્રહા રોગા યેચીન્યે દારૂણા તૃણામ્ ;

ત્વદ્રનુ ધ્યાન માત્રેણ શીતલે યાંતિસંક્ષયમ્ .

૬

નમંત્રં નૌષધં કિંચિત્ પાપ રોગસ્ય વિદ્યતે ;

ત્વમેકાશીતલે ધાત્રિ નાન્યાંપસ્યામિ દેવતાં.

૭

મૃણાલતંતુસદ્દર્શિ નામિહન્મધ્ય સાંસ્પિતાં ;

યો ત્વાં વિચિન્તયે દેવિ તસ્ય મૃત્યુર્નજાયતે.

૮

શ્રોતવ્યં પઠિતવ્યંયૈ નરૈર્મક્તિસમાન્વિતે ;

ઉપસર્ગ વિનાસાર્થ પરસ્વસત્યયનં મહત્. ૯
 શીતલાષ્ટકમેતદ્દૈ નદેયં यस્ય કસ્ય ચિત્;
 કિંતુતસ્મૈ પ્રદાતવ્યં ભક્તિ શ્રદ્ધા ન્વિત શ્રય. ૧૦
 ઇતિ સ્કંદ પુરાણે શીતલાષ્ટકં સમ્પૂર્ણમ્.

શીતળાના બીજ ભેદ.

વાયુ કૃથી ઉપજે તેને કોદ્રવા કહિયે, કોદ્રી સરખી આકૃતિ થઇ વાયુ કદની પણ થઇ જાય એમાં અંગ અંગને વિષે ગરમી થઇ સર્વ શરીર ખરખરડાસુ થઇ જાય. એ સાત ૭ દિવસમાં અથવા ૧૨ દિવસમાં એસડ વિનાજ સારી થાય, એને લૌકિકમાં બોદરી તથા ઓરી કહે છે. એમાં ગરમી ઘણી હોય. તથા શરીરમાં સરસવને આકાર પીળી પીળી ફેલ્લીયો થાય, એ સર્વ બાળકોને થાય છે. એ સર્વ શીતળાઓના ભેદ છે. ઇતિ મશ્વરિકા એટલે શીતળા, બોદરી, ઓરીની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણમ્.

ઇતિ શ્રીમન્માહારાજા ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે શીત પીત્ત, ઉદદં કોઠ, ઉત્કોઠ. અમ્લપિત્ત, વિસર્પ, પામા, * સ્નાયુ એટલે વાળો, વિસ્ફોટક, શિરંગવાયુ. મશ્વરિકા એટલે શીતળા, બોદરી, ઓરી, એ સર્વ રોગોના ભેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય નિરૂપણ નામ સમદશસ્તરંગ: ૧૭. સંપૂર્ણમ્.

તરંગ ૧૭ મું સમાપ્ત.

તરંગ ૧૮ મું

ક્ષુદ્રરોગ.

(ક્ષુદ્ર એટલે હલકા યા નાના રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય લખીએ છીયે.)

અજમલ્લિકા નામે શેલ્લિનાં લક્ષણ-એ ફેલ્લિ ચિકણી હોય, શરીરના રંગ જેવી હોય, જેમાં પીડા નહીં હોય, અને મગ પ્રમાણે હોય. એ કદ વાયુથી ઉપજે છે.

અવપ્રચ્છા શેલ્લિનાં લક્ષણ-જવને આકાર હોય, અને કઠણ ગંઠીલી હોય, માંસમાં રહેલી હોય. આ વાયુ કૃથી ઉપજે છે ૨.

અંત્રાલજા ફેલ્લિનાં લક્ષણ-આ ફેલ્લિ કઠણ તથા સીધી, અને જાંચી જાળાકાર હોય-પર જેમાં થોડું હોય. એ કદ વાયુથી ઉપજે છે ૩.

* સ્નાયુ એટલે વાળો જેને નાઈ કહે છે. જેને દાકતર લોક પાણીની ઉત્પત્તિ કહે છે. આગળ એક અંગ્રેજ ઢીયણ સુધી પાણીમાં કોઇ તળાવમાં સિકાર કરવાને ધસ્યો જેને ઢીયણ હેઠે પચાસ વાળા પગમાં નિસર્યો. વાસ્તે કોઇક નકારા ગંદા ઝાડની છાંયા તળે પાણી હોય છે તેમાં સ્નાન કરે, તો નાઈ થાય છે. એ રોમને માર્ગે આરીક જંતુ પ્રવેશ થાય છે માટે વાળો નીકળે છે એવો ઇંગ્રેજ દાકતરોનો મત છે.

વિવ્રતા નામે શ્રેણીનાં લક્ષણ-આ ફેણિ શરેલા મોંઢાની હોય. જેમાં ઘણી બળતરા હોય. પાકા ઉમેડાના ફળ સરખી હોય. મંડળની સહિત હોય ૪.

કચ્છપિકા ફેણીનાં લક્ષણ-પાંચ અથવા છ ગાંઠી હોય તે ભયંકર હોય-કાચબા સરખી ઉગી હોય-આ કફ વાયુથી ઉપજે છે ૫.

વાલ્મિકિ શ્રેણીનાં લક્ષણ-ખાંધ, કાખ, હાથ, પગ, ગળું એ સ્થાનમાં કુપથ્ય કરવાથી ખોલાણુ આકારે જે ગાંઠ થાય, પછી તે વધે, એનાં અનેક મૂખ હોય. તેનાં મૂખોમાંથી ૫૩ નિસરે અને પીડા થાય, તથા તે ઊંચી હોય, અને વિસર્પ રોગની માફક ફેલાઈ જાય. એના ઉપાય છે નહીં ૬.

ધંદ્રવૃદ્ધ નામે શ્રેણીનાં લક્ષણ-કમળની વચ્ચે કણિકામાં જે કમળ કાકડીનું ધર છે તે ના આકારે ફેણિયો ચારે તરફ વાયુ પિત્તથી થાય તેને ધંદ્રવૃદ્ધ ફેણી કહિયે ૭.

ગર્દભિકા ફેણીનાં લક્ષણ-કુંડાળાને આકાર ગોળ હોય, તથા ઊંચી અને લાલ હોય, તથા તેમાં પીડા હોય- આ વાયુ પિત્તથી ઉપજે છે. એને ગર્દભિકા ફેણી કહિયે ૮.

પાષાણગર્દભિકા શ્રેણીનાં લક્ષણ-આ ફેણી દાઢીની સંધિમાં સોજ સહિત યા સ્થિર કફ યુક્ત હોય-એમાં પીડા મંદ હોય તથા ચિકણી હોય તેને પાષાણ ગર્દભિકા ફેણી કહિયે ૯.

પનસિકા ફેણીનાં લક્ષણ-કાનની વચમાં હોય, તેમાં પીડા ઘણી હોય, અને એ સ્થિર હોય-એ વાયુ કફથી થાય છે-એને પનસિકા ફેણી કહિયે ૧૦.

જલગર્દભિકા ફેણીનાં લક્ષણ-જે સોજે પેહેલે થોડો હોય અને વિસર્પની માફક ફેલાઈ જાય અને એ પાકે નહીં ને દાહજવરને કરે છે-એ પિત્તથી ઉપજે છે-એને જલગર્દભિકા ફેણી કહે છે ૧૧.

ધરિ બેલિકા ફેણીનાં લક્ષણ-જે મસ્તકમાં જોળ ફેણી હોય, અને જેમાં તાવ સહિત પીડા ઘણી હોય-એ સન્નિપાતથી થાય છે-એને ધરિબેલિકા કહિયે ૧૨.

કાખોલાઇ એટલે બગલની ખામત્રીનાં લક્ષણ-હાથના એક ભાગમાં, અથવા પસવાડાના એક ભાગમાં, અથવા ખાંધના એક ભાગમાં પીડા સહિત પિત્તના કોપથી કાળો ફેણો થાય તેને કાખોલાઈ એટલે ખામત્રી કહે છે-અને કોઈ એક અસ્થાના દોષથી કાખમાં ફેણા થાય તેને પણ કાખોલાઈ કહે છે ૧૩.

અગ્નિ રોહિણી ફેણીનાં લક્ષણ-કાખના એક ભાગમાં જે માંસને વિદીર્ણ કરનારો ફેણો ભયંકર હોય, અને એ ફેણામાં બળતરા, તાવ પણ હોય તે જાણે એ ફેણામાં અંગારા બરી દાખા છે. તે ફેણો સાત દિવસમાં તથા બાર દિવસમાં અથવા શોળ દિવસમાં માણસને મરી નાંખે છે. એને અગ્નિ રોહિણી કહિયે-એ સન્નિપાતથી ઉપજે છે. આ અસાધ્ય છે ૧૪.

અચ્ચ નામે ફેણીનાં લક્ષણ-વાયુ, પિત્ત નખના માંસમાં રહી ફરીને બળતરાને તથા પાકને કરે છે ત્યારે આ અચ્ચ નામે ફેણી પેદા થાય છે ૧૫.

કુનખ રોગ જેનાં નખ જતા રહ્યા હોય તેનાં લક્ષણ-વાયુ, પિત્ત, કફ, એ થોડા કોપને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુરુષને કુનખ રોગને કરે (તે નખ રક્ષ અને કાળાશ વર્ણુ ખરબચડા થાય) ૧૬.

અનુશયી ફેણીનાં લક્ષણ-આ ફેણી ગંભીર હોય-જેનો આરંભ અદ્ય હોય, શરીરના વર્ણુ સરખી પગના ઉપર હોય, કોપને પ્રાપ્ત હોય-જેમાં એ લક્ષણ હોય તેને અનુશયી ફેણી

કહિયે ૧૭.

વિદારિકા ફ્રેલ્લીનાં લક્ષણો-આ ફ્રેલ્લી બોય કોહળા ના સમાન ગોળ ગાંઠ થઇ કા ખની સંધિમાં અથવા જાંગની સંધિમાં સન્નિપાતથી જીપજી હોય તેને વિદારિકા ફ્રેલ્લી કહિયે ૧૮.

શર્કરા નામે ફ્રેલ્લીનાં લક્ષણ-કફ, મેદ, વાયુ છે તે માંસ અને નસોમાં પ્રાપ્ત થઇ ગાંઠ ને (ફરે છે તે પાકીને ફાટવાથી) મધ અથવા ધી અથવા વસા (ચરબી) ને સમાન (પર) પેદાક રે છે. અને પછી એ ગાંઠ વધી તો તે થકી મેલા લોહીને ચલાવે છે, ને શરીરના માંસને સૂકવી દે છે-તેને શર્કરા ફ્રેલ્લી કહિયે ૧૯.

શર્કરા યુદ્ધ ફ્રેલ્લીનાં લક્ષણ-એ દુષ્ટ ગાંઠ થાય તેમાં નાના પ્રકારના રંગનો ચેપ ધણો નિકળ્યા કરે ને તેની નસો લોહીને ધણું અવ્યાજ કરે તેને શર્કરાયુદ્ધ કહિયે ૨૦.

વ્યાઉ એટલે પગની વહીએનાં લક્ષણ-જેના પગ ધણા લૂખા હોય ને દ્રઢ કરે તેની પગ તળીમાં વાયુ છે તે વ્યાઉને કરે છે ‘જેને પગનું ફાટવું કહે છે’ ૨૧.

કદર ફ્રેલ્લીનાં લક્ષણ-પગમાં અથવા હાથમાં કાંકરી પેઠી હોય અથવા કાંટો ભોકાયો હોય તેણે કરીને બેર જેવી ઉંચી ગાંઠ થઇ જાય તેને કદર ફ્રેલ્લી કહિયે ૨૨.

ખારવાનાં લક્ષણ-નહારા કાદવનાં સ્પર્શ કરવાથી પગનાં આંગળાં નીચે ચેળ આવે, અને એ જગાએ બળતરા તથા પીડા થઇ આવે, તેને ખારવો એટલે કહો કહિયે ૨૩.

ઇન્દ્ર લુપ્ત એટલે લૌકિકમાં ઉદરો લાગી કહે છે તેનાં લક્ષણ-રોમ રોમમાં રહેતું જે પિત્ત તે વાયુ કફ કરીને વધેલા વાળને દૂર કરે છે. પછી લોહી સહિત કફ છે તે વાળને ઉપજ તાં બંધ કરી દે છે તેને ઇન્દ્ર લુપ્ત અથવા ચાંદસો (તાલ) કહીએ ૨૪.

અરૂંપિકા એનો (ઉપસાનો) ભેદ છે તેનાં લક્ષણ-કેશોની ભૂમીમાં ખજૂરી ધણી ચાલે અને એ ભૂમિ કફ વાયુના કોપે કરીને લૂખી પડી જાય તેને દારણ કહિયે. અને કફ તથા લોહી મસ્તકમાં કોપને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મનુષ્યને અરૂંપિકા એટલે ખોટા પ્રગટ કરે છે ૨૫.

ચોખ્ખન અવસ્થામાં ઘોળા વાળ થાય તેનાં લક્ષણ-કોષથી અથવા શોકથી શરીરની ગરમી માથામાં જાય ત્યારે પિત્ત વાળને ઘોળા કરી દે છે ૨૬.

*લસણ એટલે લાખાનાં લક્ષણ-કાળા તથા ચિકણા હોય, અને તેમાં પીડા નહીં હોય, ગોળ હોય. એ કફ લોહિથી ઉપજે છે. અને એ શરીરની સાથે પેદા થાય છે. એને લસણ કહિયે ૨૭.

મરસાનાં લક્ષણ-એમાં પીડા થાય નહીં. સ્થિર તથા કાળા હોય શરીરથી અડદ સમાન ઉંચા હોય. એ વાયુથી થાય છે. એને મરસા કહિયે ૨૮.

તલનાં લક્ષણ-કાળા અને તલને સમાન હોય, પીડા નહીં હોય, દેહની બરાબર હોય, એ વાયુ, (પિત્ત)કફના અધિક પણાથી થાય છે. અને ધણા થાય છે તેને તલ કહિયે ૨૯.

ન્યચ્છનાં લક્ષણ-વડો અથવા જોટો હોય. કાળો અથવા ઘોળો હોય, ગોળ તથા પીડા રહી

*લસણ એટલે લાખુ અથવા પદમ.

ફૂંશણ નામે રોગ છે જે શરીર ઉપર કાળું ચાટું હોય છે, અને કોઇ યુગળા રંગનું પણ હોય છે-તે લોક પ્રસિદ્ધ છે જેને લૌકિકમાં શુભસ્તાનના અંગ ઉપર હોય તો શુભ કહે છે, અને અશુભમાં હોય તો અશુભ કહે છે. અને એવાજ રીતે તલને તથા મસાને શુભાશુભ કહે છે. પરંતુ એતો ચામડી ઉપરનો માત્ર રોગ છે. જે વાયુ, પિત્ત, કફાદિકથી થાય છે. અને બીજા તો બ્રમ માત્ર છે.

ત હોય. તેને ન્ય઼્છ કહિયે ૩૦.

લિંગ વર્તિકાનાં લક્ષણ-ત્રિંગેદ્રીને મસળગથી અથવા એને પીડગથી અથવા ત્યાં ચોટ લાગવાથી. ત્રિંગેદ્રીને વિષે વાયુ છે તે ધ્રુમતો. થકો ત્રિંગેદ્રીની ચામડીને ઉથલાવી દબને સોપારીની નીચે એક લાંબી પાંડા-સહિત ગાંઠને કરી દે. એ વાયુથી ઉપજે છે. તેને લિંગ વર્તિકા નામે રોગ કહિયે ૩૧.

અવપાટિકા રોગનાં લક્ષણ-જે સ્ત્રીની ચોનિનું મૂખ ધણુંજ સાંકડું હોય તે સ્ત્રીની સાથે પુરૂષ સંગ કરવા જાય, તેને હર્ષથી અથવા પોતાના શરીરના બળથી ધણું સંગ કરે ત્યારે તે પુરૂષની લિંગેદ્રીની ચામડી ઉતરી જાય તેને અવપાટિકા નામે રોગ કહિયે ૩૨.

નિરૂદ્ધ પ્રકાશ રોગનાં લક્ષણ-લિંગેદ્રીમાં વાયુ આવીને ધસે ત્યારે સોપારીની ચામડીમાં રહીને સોપારીની ચામડો સુજવાથી ત્રિંગેદ્રીને ઢાંકી મૂત્રના માર્ગને રોકી દે. અને ત્યાં વાયુથી મળી પીડા કરે ત્યારે તેને નિરૂદ્ધ પ્રકાશ નામે રોગ કહિયે ૩૩.

મણિ નામે રોગનાં લક્ષણ-નિરૂદ્ધ પ્રકાશ રોગના થયા પછી મૂત્રની ધાર ઝીણી તથા વિના પીડા ચાલે. અને તેના રસ્તાનું મોઢું ચોડું થઈ જાય તેને મણિ નામે રોગ કહિયે ૩૪.

સન્નિરૂદ્ધ ગુદ રોગનાં લક્ષણ-જે પુરૂષ ઝડાની આધાના વેગને રોકે તેને ગુદાના વડા માર્ગને વાયુ નાનો કરી દે, ત્યારે નાના માર્ગના પ્રભાવથી લૂખી વિદ્યો વડા કષ્ટથી ઊતરે તેને સન્નિરૂદ્ધ ગુદરોગ કહિયે. આ બંધકર છે ૩૫.

વ્રષણકુચ રોગનાં લક્ષણ-જે માણસ સ્નાત નહીં કરતા હોય તેના આંડમાં મેલ ધણું થઈ જાય-જેમાં પસીનો આવી ચેળ ધણી ચામે ત્યારે ત્યાં વલુરવાથી ફોલ્લા થઈ આવ્યા પછી એ ફોલ્લામાં પડે વહે ત્યારે એ જમ્યાએ કદ અને લોહીના કોષથી ઉપજેલાને વ્રષણ કુચ રોગ કહિયે ૩૬.

ગુદસ્ત્રંશ રોગનાં લક્ષણ-(ગાંડની આંખળ નિકળી આવે તે) મેડો તથા અતિસાર એ બંને એથી માણસ ક્ષીણ પડી જાય તથા તેનું શરીર લૂખું પડી જાય-અને તે દુર્ગંધ થઈ જાય ત્યારે તે પુરૂષની ગુદા બહાર નિકળી આવે તેને કાંચ રોગ કહિયે ૩૭.

શૂકર દંષ્ટ રોગનાં લક્ષણ-જેની ચામડી પાકિ જઈ તે જગાએ ધગી પીડા થાય-દાહ લાગી જાય-અને લાલ જગા થઈ ત્યાં ચેળ ધણી ચામે-તથા તાવ થઈ આવે તેને શૂકર દંષ્ટ રોગ કહિયે ૩૮.

ક્ષુદ્ર રોગોના ઉપાય.

અજગલ્લિકાને આદિ લઈ જે ફેલ્લિઓ છે તેનું જળો લગાવીને લોહી કઢાવી નાંખે ૧. અથવા પાકા વ્રણના જે ઉપાયો પાછળ લખ્યા છે તે કરિયે તો એ રોગ સારા થાય ૨. અથવા ૫ ટકડી, વરીઆરીનો ખાર, એને શીતળ પાણીમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો અજગલ્લિકાને આદિ લઈ જે સધળી ફેલ્લિયો તે સારી થાય ૩. અથવા મનસિલ, દેવદાર, કોષ્ઠ, એને પાણીમાં ખારીક વાટી લેપ કરે. પછી એ પાકી જાય ત્યારે એને શસ્ત્રથી ચીરી પડે કાઢી નાંખે. પછી પાછળ જે મલમો કહ્યાં છે તેથી એ નિશ્ચય સારી થાય ૪. અથવા સરગવો, દેવદાર, એને પાણીમાં વાટી લેપ કરે, તો વિદારિકા ફેલ્લિ સારી થાય ૫.

ધરિયેલિકા ફ્રોલિલના ઉપાય—જે પિત્તના વિસર્પના ઉપાય છે તે આના પણ ઉપાયો છે ૬.

પનસિકા ફ્રોલિલના ઉપાય—પ્રથમ લીમડાનાં પાન બાંધી એને પકવે. પછી મનસિલ, કોષ્ટ, હળદર, તલ, એને બારીક વાટી એનો લેપ કરી એને પકવે. પછી ચીરો દધ એનું પૃ કાઢવા પછી મલમ લગાવે. તો પનસિકા સારી થાય ૭.

પાપાણુ ગર્દભિકા ફ્રોલિલના ઉપાય—પ્રથમ જળો લગાવી લોહી કઢાવવું, અથવા ગરમ લેપ કરી એને પકવે. પછી પ્રણુના ઉપાયોથી એના ઉપાય કરવા ૮.

વાદ્મીક ફ્રોલીના ઉપાય—આ ફોદલીને પકવી ચીરો દેવો પછી મીઠું, ચીત્રક એનો લેપ કરી પછી એનું પૃ કાઢી નાખે. પછી અર્બૂદ રોગના ઉપાય કરી એને ભરે ૯. અથવા જળો આદિથી એનું લોહી કઢાવવું ૧૦. અથવા કુશ્મંતું મૂળ, ગળો, મીઠું. ગરમાળાનું મૂળ, દંતી, નસોતર, એને પાણીમાં બારીક વાટી ગરમ કરી એમાં થોડું ધી મેળવી લેપ કરે, તો એ પાકી જાય. પછી ચીરો દધ એનું મૂરડાલ માંસ કાઢી નાખે પછી પ્રણુના સારા થવાના મલમેથી સાફ થાય ૧૧. અથવા મનસિલ, ઇલાયચી, અગર, રક્તચંદન, કોષ્ટ, ચંબેલીનાં પાન, બિલામા, છાશ, લીમડાનાં પાન, એમાં તેલ પકવ્યા પછી એ તેલ એમાં લગાવે, તો વાદ્મીક ફોલ્લી, સોળ સંયુક્ત સારી થાય. ધૃતિ મનસિલાદિ તૈલ. ૨૧

કાખોલાઇ એટલે બગલની ખામલી અને અંજિ રોહુણી એ ખંનના ઉપાય—પ્રથમ જળો વગેરેથી એનું લોહી કઢાવીએ, અથવા જે પિત્તના વિસર્પના ઉપાય, તેજ એના ઉપાયો કરવા ૧૩. અથવા દેવદાર, મનસિલ, કોષ્ટ, એને બરાબર લઇ પાણીમાં બારીક વાટી કાંઇક ગરમ કરી એનો લેપ કરે અથવા એની ખમતી ખમતી કાખોલઇએ થપોલી બાંધે તો કાખોલાઇ સારી થાય ૧૪.

અવપાટિકાના ઉપાય—ચિકણી વસ્તુઓથી આસ્તે આસ્તે ખમતો ખમતો સેક કરે, તો અવપાટીકા સારી થાય ૧૫.

નિરૂદ્ધ પ્રકાશના ઉપાય—ચૂકાના રસમાં તેલને પકવી એ તેલનો સેક કરે, અથવા હુફર એટલે ભૂંડના ધીનો શેક કરે, તો નિરૂદ્ધ પ્રકાશ સારી થાય ૧૬.

સંનિરૂદ્ધ ગુદાના ઉપાય—ગરમ ખમતો તેલનો સેક કરે. અથવા વાયુને દૂર કરનારાં તેલનો સેક કરે, તો સંનિરૂદ્ધ ગુદાનો રોગ જાય ૧૭.

વ્રષણુ કચ્છરોગના ઉપાય—રાળ, કોષ્ટ, સિંધવખાર, સરસવ, એને પાણીમાં બારીક વાટી મર્દન કરે, તો વૃષણુ કચ્છ રોગ સારો થાય ૧૮.

ગુદબ્રંશના કાંચ રોગના ઉપાય—ગાયના ધીને આદિ લઇ ચીકણી વસ્તુઓનો ખમતો લેપ કરે, તો ગુદબ્રંશ જાય ૧૯. અથવા કમળીનીનાં ક્રમળ પાનને સુકવી તેમાં શાકર મેળવી ટંક રા નિત્ય ખાય, તો આમળ નિકળતી બંધ થાય ૨૦. અથવા ઊંદરના માંસનું ધી ચરબી આમળ લેપ કરે, તો આમળ નિકળતી બંધ થાય ૨૧. અથવા ડાંસરા, ચિત્રક, લૂનીની ભાજી, બીલાનો ગર્ભ, પાઠ, જવખાર, એ સર્વ બરાબર લઇ એનું બારીક ચૂર્ણ કરી ટંક રા ગાયની છાશમાં રોજ લે, તો ગુદબ્રંશ એટલે આમળ નિકળવાનો રોગ જાય ૨૨. અથવા ઊંદરનું માંસ, અને દશમળ, એમાં પાણી નાખી એનો કવાથ કરે. પછી એ કવાથમાં તેલ પકવીને પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો ગુદબ્રંશ આમળ નિકળવાનો રોગ, ગુદ શળ, અને ભગંદર રોગ જાય

૨૩. ઇલિ મૂષક તૈલં.

અથવા છળદરનું તેલ મૂષક તેલની માફક કરી તેનો લેપ કરે, તો ગુદબ્રંશનો રોગ જય ૨૪ અથવા ચૂકાની ભાછનો રસ, બોરડીના મૂળનો રસ, દહીં. છાશ. એમાં સુંઠ અને જવખાર, ધી નાખી પકવે, પછી એ ધીને ટંક પ નિત્ય ખાય, તો ગુદબ્રંશ રોગ જય ૨૫. ઇલિ

ચાગેરી વૃતમ

ભૂંડ દંઈ રોગના ઉપાય-જળભાંગરાનું મૂળ, હળદર. એને આરીક વાટી પાણીમાં જ્યાં ભૂંડ કરડયું હોય ત્યાં એનો લેપ કરે, તો ભૂંડની દાઢનું ઝેર સારું થાય ૨૬.

અસલ એટલે ખારવાના ઉપાય-પડોળ, મનસિલ. લીંબૂ, ગોરૂચંદન, કાળાં મરી, તલ, બોરીગણીનો રસ, કાંછ. એમાં કડવું તેલ પકવે. પછી એનું ખારવાને મર્દન કરે. તો ખારવો સારો થાય ૨૭. અથવા કાચકીનાં બીજ (કાચકાં), હળદર, હીરાકસી, મહુડાં, ગોરૂચંદન. હરતાલ, આ સઘળાં બરાબર લઈ એને મધમાં આરીક વાટી લેપ કરે, તો ખારવો સારો થાય ૨૮.

વ્યાડિના ઉપાય-ગરમ ગરમ તેલનો ખમતો શેક કરે, તો વ્યાડિ સારી થાય ૨૯. અથવા મીણુ, જવખાર, ધીમાં મેળવી ગરમ ગરમ વ્યાજિમાં ભરે, તો વ્યાડિ સારી થાય ૩૦. અથવા રાળ, સિંધવખાર, મધ, ધી એ સઘળાંને કડવા તેલમાં મેળવી મથે, પછી એને વ્યાજિમાં ભરે, તો વ્યાજિ સારી થાય ૩૧. અથવા મધ, મીણુ, ગેરૂ, ધી. ગોળ. ગુગળ. રાળ, એને આરીક વાટી એક છવ કરી વ્યાજિમાં ભરે, તો વ્યાડિ સારી થાય ૩૨. અથવા ધંતૂરાનાં બીજ, જવખાર, એને કડવા તેલમાં પકવી મર્દન કરે. તો વ્યાજિ સારી થાય ૩૩.

કદરના ઉપાય જેના પગમાં કાંટો, કાંકરી પેઠી હોય ત્યારે તેને આંટણુ પડી જાય ત્યારે તે આંટણુને ગરમ તેલથી સેકે-અથવા આકડાનું દૂધ. ગોળ મેળવી આંધે, તો કદર રોગ જય ૩૪.

તલના ઉપાય-સરસવ. સાજી, હળદર, કેસર એને પાણીમાં આરીક વાટી, પેહેલાં છરી વ ગેરૂથી તેને સોરી ચોળે, તો શરીરના તલ જય ૩૫.

મરસાના ઉપાય-સાજી, ચૂનો, સાચુ, એને પાણીમાં વાટી મરસાએ લગાવે, તો મરસા દૂર થાય ૩૬.

જનુમણિ એટલે લસણના ઉપાય-લસણને અઆથી છોલીને પછી સરસવ, હળદર, કોષ્ટ, સાજી, જવખાર, કેસર, એને પાણીમાં આરીક વાટી મર્દન કરે, તો લસણ જય ૩૭.

ચેપ્ય નામે રોગના ઉપાય-આ રોગને વિષે જોને આદિ લઈ, એનાથી લોહી કઢાવે અથવા સોપારીની રાખ, પીળી કોડીઓની રાખ. કાથો, કંપીલો. સુરદાસિંગ, મોરચૂચુ. એનો ભૂકો કરી દાખે, યા ભભરાવે, તો ચેપ્ય જય ૩૮. અથવા લોહાના વાસણમાં હરડેને હળ દરના રસમાં રગડયા પછી એને ગરમ કરી લગાવે તો ચેપ્ય જય ૩૯.

કુનખ રોગના ઉપાય-લોહભરમ માસો ૧ મધમાં રોજ ખાય, અથવા કંડુનું સાધન કરે તો કુનખ રોગ જય ૪૦.

મરસા, તલ. લસણ, એના ઉપાય-હીંધજો, સેકેલું મોરચૂચુ, એ બંને તોલા ૨ ભાર

*વ્યાજિ રોગ પ્રસિદ્ધ છે જે પગની એડીમાં થાય છે. શીયાળામાં પગ ફાટી ચીરાડા થાય તેને વ્યાડિ કહે છે, જેને વાસ્તે રાળ તોલો ૧, તલનું તેલ તોલો ૧ લઈ પ્રથમ તેલ કડાઈમાં કાઢું ગરમ કરી તેમાં રાળ મેળવી ગરમાગરમમાં પાણી મેળવી હલાયા કરતાં જ્યારે એક છવ થાય ત્યારે મલમ થાય છે, તે વ્યાડિમાં ભરે, આરામ થાય છે.

લે, અને સિંદૂર ટંક ૧, રાળ ટંક ૭, એ સધળાંને ગાયના ૨૪ તોલા ભાર ધીમાં કાંસાની થાળીમાં લોઢાના ઘૂંટાથી અથવા તાંબાના ઘૂંટાથી દીન ૩ ઘૂંટતાં બ્યારે એ કાળજી સરખું થઇ જાય ત્યારે એનો લેપ કરે. તો મરસા, લસણ, ખારવો, ફેલ્લા, ખસ, એ સર્વ જય ૪૧. અથવા કાળીજીરી ટંક ૨૧, નૌસાર ટંક ૫, સીંપનું ચૂર્ણ ટંક ૭, મોરચૂ તોલા ૮ ભાર લઇ એ સર્વને ખારીક વાટી અરણીના રસના પુટ ૩ દે, પછી જળભાંગરાના રસના પુટ ૩ દઇ એને તડકામાં સુકવે. પછી ગાયની વાછડીના મૂત્રમાં એની ગોળીઓ બાંધે. પછી વાછડીના મૂત્રમાં આ ગોળીને ધસીને લગાવે, તો તલ, મરસા, લસણ એ સધળાં જય ૪૨.

ખસ યા ખજૂરી યા હુખસના ઉપાય-લોઢાના વાસણમાં લોઢાના ઘૂંટાથી આમલસાર ગંધક ૧ ભાગ, પારો ૨ ભાગ, મોરચૂ ૩ ભાગ, એ ત્રણે લઇ ગાયના ધીમાં ખૂબ ઘૂંટીને પછી લેપ કરે, તો ખસ દૂર થાય ૪૩.

ચેપના બોળ ઉપાય-લોઢાના વાસણમાં હરડેને હળદરના રસમાં ઘૂંટીને પછી ગરમ કરી લગાવે, તો ચેપ જય ૪૪.

પલિત એટલે જેખન અવસ્થામાં વાળનું ધોળું થવું તેના ઉપાય-લોઢાનું ચૂર્ણ ટંક ૨૧, કેરીની ગોટલી ટંક ૨૧, આમળાં ટંક ૨, મોટી હરડેનું ચૂર્ણ ટંક ૨, બેહેરાં ટંક ૨, એ સધળાંને ખારીક વાટી લોઢાના વાસણમાં ભાંગરાના રસમાં દીન ૨ બીજવી રાખે, પછી ધોળા વાળોએ લેપ કરે, તો વાળ કાળા થાય ૪૫. અથવા કેતકીનું મૂળ, અથવા કેવડાનું મૂળ, સરગવાનાં ફૂલ, કરેણાનું મૂળ, લોઢાનું ચૂર્ણ, જળભાંગરો, ત્રિફળા, એ સર્વને તેલમાં પકવે. પછી લોઢાના વાસણમાં મૂકી જમીનમાં એક મહિના સુધી દાટી રાખે. પછી કાઢી એ તેલને ધોળા વાળોએ લગાવે, તો ધોળા વાળ કાળા થાય ૪૬. અથવા ત્રિફળા, લીમડાનાં પાન, લોઢાનું ચૂર્ણ, જળભાંગરાનો રસ, એને ઘેટીના મૂત્રમાં ખારીક વાટી ધોળા * વાળોએ લગાવે, તો વાળ કાળા થાય ૪૭. અથવા પાપડીઓ ખારો માસો ૧, સિંદૂર ૧ માસો, મૂરદારસીંગ માસો ૧, ખાવાનો કળી ચૂનો માસો ૮, એને પત્થર ઉપર પાણીમાં ૩ ઘડી સુધી ખારીક પીસતાં બ્યારે એનો રંગ નખ ઉપર કાળો આવે. ત્યારે ધોળા વાળે લગાવે, તો કાળા કેશ થાય ૪૮. અથવા મોઠા નવાં માયફળ લઇને જ્યાં સુધી સેકે ત્યાં સુધી ફાટે નહીં તથા તેને બળવા દેન હોં એવી ચતુરાઇથી સેક્યા પછી માયફળ તોલો ૧, સંઘરાસિ માસો ૧, મોરચૂ રતી ૪, નૌ

* પાસેર મેથી લઇ તેને બીલામાના રસમાં બિજવી છાંયડે સુકવે, પછી તેને જમીનમાં વાવે ને શાક ખનાવરા લાયક મોટી થાય ત્યારે તે ઉગેલી ભાછને દીન ૧૪ શાક ખનાવી રોટલા કે રોટલી સાથે ખાય, પણ તે શાક ધીના વધારથી કરી ખાય, તો ધોળા વાળ કાળા થઇ જાય. (એ શાકમાં મીઠું કે સિંધવખાર નાખી ખારે તેની અડચણ નથી.) જે તેની ખાતરી કરવી હોય તો ધોળી બકરીને એ શાક ખવરાવશે તો તે કાળી થઇ જશે ૧.

એક પાણીચું નાળીએર લઇ તેને બિલામાના ઝાડના થડમાં નાળીએર માય એટલું ગાય-ડું કાઢી અંદર નાળીએર મૂકી ગાયડું પાછું બંધ બેસાડી દેવું, પછી તેને એક વરસ પછી કાઢી તેનું કોપર ધોળા વાળ વાળો એ ચાર દીવસમાં ખઇ જાય તો તેના વાળ કાળા થઇ જાય ૨.

સરગવાના ઝાડના થડમાં જેઠ મહીનામાં ગાયડું કાઢી અંદર ૧૫ બીલામા મુકી દઇ ગાયડું પાછું દઇ દેવું તે ચોમાસુ ઉતરવા પછી તે સરગવાના ઝાડની શીંગોનું શાક તેલ મરચાં વગરનું ખનાવી દીન ૧૫ ધોળા વાળ વાળો ખાય તો તેના વાળ કાળા થઇ જાય ૩.

એક પારસી મિત્ર ન. સ.

સાર રતી ૩, લવીંગ રતી ૩, ફટકડી રતી ૩, લોઢાનું ચૂણુ માસો ૧, એ સધળાને આમળાના પાણીમાં લોઢાના વાસણમાં લોઢાના ઘૂંટાથી પહેર ૧ સુધી ઘૂંટતાં જ્યારે એનો રંગ નખો ઉપર આવે, ત્યારે ઘોળા વાળને આંમળાના પાણીએ ઘોઘ કેશો પર જડો લેપ કરી એ ઉપર એરંડાનાં પાન પહેર ૧ સુધી બાંધી રાખે. પછી એને આંમળાના પાણીથી ઘોઘ નાખે, તો વાળ કાળા થાય ૪૯. અથવા ખાવાનો કળીચૂનો, અથવા તૂવેરોની રાખ, અથવા ઢોડીઓની રાખને સીસાથી ઘૂંટી એમાં થોડું ગોપીચંદન નાખી મુરદારસંગ માસો ૧ નાખીને રંગડતાં જ્યાં રે નખોનો રંગ કાળો આવે ત્યારે એનો વાળ ઉપર લેપ કરી ઉપરથી એરંડાનાં પાન બાંધે તો વાળ કાળા થાય ૫૦.

ઈન્દ્ર સુપ્ત જેને લૌકિકમાં ઉંદરી લાગી કહે છે તેના ઉપાય-પડોળનાં પાનના રસમાં કડુને વાટી જ્યાં વાળ ખરી ગયા હોય ત્યાં લેપ કરે, તો વાળ ઉગી આવે ૫૧. અથવા ગોખર, તલનાં પુલ, એ બંનેને બરાબર લઈ એને મધ, ઘીમાં બારીક વાટી જ્યાં વાળ ગયા હોય ત્યાં લેપ કરે, તો વાળ નવા ઉગી આવે ૫૨. અથવા હાથી દાંતની રાખને બકરીના દૂધમાં મેળવી લગાવે, તો વાળ ઉગી આવે ૫૩. અથવા કમળનું મૂળ, દરાખ, તેલ, ઘી, દૂધ, એ સર્વને બારીક વાટી લેપ કરે. તો વાળ ઉગી આવે ૫૪. અથવા ચંબેલીનાં પાન, કાચકીનું મૂળ. કરેણાનું મૂળ, ચિત્રક, એમાં તેલ પકવે, પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો ગએલા વાળ બીજા ઉગી આવે ૫૫.

ચેપના ઉપાય-ચિરેંછને કરછીમાં સજીવતી બાળી લેપ કરે, તો ચેપનો રોગ જાય ૫૬. આ સર્વ ઉપાયો ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે. ઇતિ ક્ષુદ્ર એટલે હલકા રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઊપાય સંપૂર્ણમ્.

મસ્તક રોગ.

(મસ્તક રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઊપાય લખીએ છીએ.)

મસ્તક રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-મસ્તકના રોગ ૧૧ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, શનિપાતનો ૪, લોહિનો ૫, ક્ષીણપણનો ૬, કીડાનો ૭, સૂર્યોવર્ત ૮. અનન્તવાત ૯. શંખ એટલે લમણાં દૂખવાનો ૧૦, અર્ધવભેદક ૧૧. એ અગીઆર પ્રકારના મસ્તક રોગ છે તે મૂખ્ય તો દૂષ્ટ ભોજનથી થાય છે.

વાયુના મસ્તકરોગનાં લક્ષણ-કારણ વિનાજ જેના મસ્તકમાં ઘણી પીડા હોય, તથા રાત્રિમાં અત્યંત હોય, તથા આપધિયોના લેપ, અથવા સેક કરવાથી આરામ થાય, તો જાણુ જે કે વાયુની પીડા છે ૧.

પિત્તના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-જેનું માથું અગ્નિની માફક બળે, અને માથાના ટુકડા થયાં જાય, તથા આંખોમાં પીડા ટુટવા સરખી ઘણી થાય, અને શીત રાત્રિમાં કમ હોય, તો જાણુ જે કે પિત્તની પીડા છે ૨.

કફના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-જેનું મસ્તક કફથી લીખ્યું રહે અને ભારે તથા ઠંડું હોય. અને આંખ, નાસિકા, મૂખમાં જેને સોજે હોય. અને જેનું માથું બળે, એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણુ જે કે કફની પીડા છે ૩.

સન્નિપાતના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-જે ઉપર (વાયુ પિત્ત, કફ એ ત્રણેનાં) લક્ષણો કહ્યાં તે સર્વ લક્ષણો હોય ત્યારે જાણીને કે સન્નિપાતની પીડા છે ૪.

લોહીના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-પિત્તનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે તે સર્વ હોય, તથા મસ્તક હાથનો સ્પર્શ સહે નહીં ત્યારે જાણીને કે રક્તની પીડા છે ૫.

ક્ષીણપણાથી ઉપજ્યો જે મસ્તક રોગ તેનાં લક્ષણ-શરીરનું બળ જતું રહે ત્યારે મસ્તક ખાલી પડી જઈ મસ્તક બળે તથા ઘણી પીડા થાય ત્યારે જાણીને કે ક્ષીણપણાની પીડા છે ૬.

*ક્રીડાથી ઉપજ્યા મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-જેનું માથું ઘણી પીડાને પ્રાપ્ત થાય, તથા ફડકે, તથા જેના નાકમાંથી લોહી અને પડ ધણું નીકળે. તથા તેનું માથું અત્યંત ઘણું બળે. એ લક્ષણ થાય. તે જીવડાની પીડા જાણીની ૭.

સુખાવર્ત રોગનાં લક્ષણ-સૂઈની ઉગતી વખત મસ્તકને વિષે મંદ મંદ પીડા થાય તે જે મ જેમ દિવસ ચઢે તેમ તેમ એ પહોર સુધી પીડા વધે; અને આંખોમાં, ભવામાં પીડા ઘણી થાય. અને એ પહોર પછી પીડા મંદ થતી જાય. એને સુખાવર્ત રોગ કહિયે ૮.

અનન્ત વાત મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દોષ દૂષ્ટ થયાથી, ખાંધ તથા આંખ તથા ભવાં, અને લમણાંને વિષે અત્યંત ઘણી પીડા કરે; અને દાઢને હાલવા દે નહીં, તથા ક પાળને વિષે કંપારે અને નેત્ર વિકાર. માથામાં પીડા ઘણી કરે. એને અનન્તવાત કહિયે ૯.

શંખ એટલે લમણાં દુખે તેનાં લક્ષણ-પિત્ત, લોહી, અને વાયુએ દૂષ્ટ થઈ લમણાંમાં અત્યંત પીડા કરે, અને શરીરમાં બળનરા, તથા લમણાંને લાલ કરી દે, તથા મસ્તકના દુકડા કરે; અને ગળાને રોકી દે, એને શંખ નામે મસ્તકનો રોગ કહિયે. આ રોગ વાળા ત્રણ દિવસ જીવે ૧૦.

અર્ધ્વાવભેદક મસ્તક રોગનાં લક્ષણ-સૂકી વસ્તુઓના ખાવાથી ભોજનના ઉપર ભોજન કરવાથી-પૂર્વે દિશાના પવનથી; ઘણું મૈથુન કરવાથી, મળ મૂત્રના રોકવાથી, ખેદના કરવાથી, વાયુ કુપિત થઈ કફને ગ્રહણ કર્યા પછી એ વાયુ ખાંધ, ભવાં, લમણાં, કાન, લલાટ, મુખ એ સર્વને અર્ધા અર્ધામાં એવી પીડા કરે કે જાણે વજનું શસ્ત્ર વાગ્યું છે. તેને અર્ધ્વાવભેદક ક કહિયે. અને એ પીડા આંખોમાં તથા કાનમાં ઘણી વધવાથી મનુષ્યને મારી નાંખે છે ૧૧.

મસ્તક રોગના ઉપાય.

વાયુના મસ્તક રોગના ઉપાય-વાયુનાં તેલનાં, અથવા એવાંજ તેલનાં મર્દન કરે. અને વાયુને દૂર કરનારી વસ્તુઓને ખાય. તે વાયુનો મસ્તક રોગ જાય ૧. અથવા કોષ્ટ, એરંડાનું મૂળ, સુંઠ, એને ઊશમાં ખારીક વાટી ગરમ કરી માથામાં લેપ કરે, તે વાયુની મસ્તક પીડા જાય ૨. અથવા સ્વાસ કુઠાર રસનો નાસ લે. તે નાના પ્રકારની મસ્તકની પીડા જાય ૩. અથવા અડદના લોટને પાણીમાં કસણીને તેનો રોટલો કરી એ રોટલાને માથે ૧ પહોર સુધી ખાંધે, તે માથાની પીડા દૂર થાય ૪.

*ક્રીડાનો રોગ મસ્તકમાં થાય છે તે મહા દૂષ્ટ છે. જેના અનેક ઉપાય છે. પરંતુ મુંડાપાતી નામે ઔષધિ થાય છે તે લોક પ્રસિદ્ધ છે જેને ફળ થતાં નથી પરંતુ તેની ડાળીમાં. થડમાં પો લી ગાંઠો થાય છે તે કુલી સફેત કુદાં સરખી થાય છે. તે ઔષધને આક્રીને માથાએ બાંધે તે આરામ થાય છે એવું મુખ્યનો શ્રીધર મહારાજ કહે છે.

શિરો વસ્તિ.

અડદના લોટને પાણીમાં કસણી ૧૬ આંગળની અથવા ૮ આંગળની ઉંચી [મસ્તકે પાળ] વાડ કરી તેને ગરમ તેલમાં પૂર્ણ કરી (પુરી ભરી)એ તેલ ૧ પહોર અથવા ૪ ધડી નિશ્ચળ સ્થાં નમાં માથા ઉપર રાખે, તો વાયુનો મસ્તક રોગ, દાઢી, ખાંધ, આંખ, દાનના રોગોને, તથા મસ્તક કાંપતુ હોય તેને આ શિરો વસ્તિ દૂર કરે છે. ૫ દીન સેવન કરે, તો ઉપરના રોગ જાય પ. ઇતિ શિરોવસ્તિ સંપૂર્ણમ.

પિત્તના મસ્તક રોગના ઉપાય-ચંદન, કમળકાકડી, એ શીતળ પાણીમાં વાટી લેપ કરે, તો પિત્તની મસ્તક પીડા જાય ૬. અથવા સો ૧૦૦ વાર ઘોએલા ધીનો લેપ કરે. તો પિત્તનો મસ્તક રોગ જાય ૭. અથવા સ્વાસ કુઠાર રસ, કપૂર, કેસર. શાકર, ચંદન, એને બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરે. તો પિત્તની મસ્તક પીડા જાય ૮. અથવા સુંઠ. તથા ગોળ એ બંનેને પાણીમાં વાટી નાસ લે, તો સર્વ પ્રકારની મસ્તક પીડા જાય ૯.

લોહીના મસ્તક રોગના ઉપાય-પિત્તના મસ્તક રોગના અને આના ઉપાય એકજ છે. આમાં લોહી કઢાવવું વિશેષ છે ૧૦.

કફના મસ્તક રોગના ઉપાય-આ મસ્તક રોગમાં લાંબણુ કરવી યોગ્ય છે. અથવા કફ હારી ઓસડોને વાટી એનો ગરમ લેપ કરે. તો આ મસ્તક પીડા જાય ૧૧.

રાત્રિપાતના મસ્તક રોગના ઉપાય-સન્નિપાતને દૂર કરનારાં ઓસડોનો લેપ કરે, અથવા તેને ખાય, તો આ મસ્તક પીડા જાય ૧૨.

ષટ્ત્વિંદુ તૈલ--એરંડાનું મૂળ, તગર, વરીઆરી. જીવંતી, સિંધવખાર, રારણા, જળમાં ગરો, વાવડીંગ. જેઠીમધ. સુંઠ, તલનું તેલ, એ ઓસડોથી આઠ ઘણું લે, અને તેલથી ચોઘણો જળમાંગાનો રસ લે, અને (એજ પ્રમાણે) તેલથી ચોઘણું બકરીનું દૂધ લીધા પછી એ સઘળાં ને એકઠાં કરી કઢાઇમાં મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એ તેલનાં ૬ બુદ્ધનો નાકમાં નાસ લે, તો માથાના સર્વ રોગ, તથા દાંતના સર્વ રોગ, તથા નેત્રના સર્વ રોગ જાય ૧૩. ઇતિ ષટ્ત્વિંદુ તૈલં.

ક્ષીણુપણાથી થયો જે મસ્તક રોગ તેના ઉપાય- આ રોગ ક્ષીણુપણાને દૂર કરનારા ઉપાયો કરવાથી જાય ૧૪.

કીડાથી ઉપજ્યો જે મસ્તક રોગ તેના ઉપાય-સુંઠ. મરી, પીપેરો. ગરમાળાનું મૂળ, સરગવાનાં બીજ. આ સર્વ બરાબર લઇ એને બકરીના મૂત્રમાં બારીક વાટી નાસ લે, તો માથાના કીડા જાય ને મસ્તક પીડા સારી થાય ૧૫.

સૂર્યાવર્તના ઉપાય-દૂધ અને ધી મેળવી નાસ લે, તો આધાસીસી જાય ૧૬. અથવા ગોળ અને ધી મેળવી માલપુઆ ખાય, અથવા ખીર ખાય, અથવા તલનો સેક કરાવે, તો આધાસીસી જાય ૧૭. અથવા જળમાંગાનો રસ, બકરીનું દૂધ. આ બરાબર લઇ એને તડકામાં ગરમ કર્યા પછી એનો નાસ લે. તો આધાસીસી જાય ૧૮. અથવા વચ્છનાગ, અદ્રીણુ, આકડાનું મૂળ ધાત્રાનું મૂળ. સુંઠ, કોષ્ઠ, લસણુ, હીંગ, એને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટી ગરમ કરી માથાએ લેપ કરે, તો આધાસીસી જાય ૧૯.

અર્ધ મસ્તક દૂખે તેના ઉપાય-એને જીવાળા આપે, તો અર્ધ મસ્તક દૂખતુ બંધ થાય

૨૦. અથવા ગરમ ભોજનથી એ મટી જાય ૨૧. અથવા વાવડીંગ, ફાળા તલ આ જાને આ રીક વાટી લેપ કરે. તો એ મટી સારું થાય ૨૨. અથવા શાકર, દૂધ, કાચા નાળીએરનું પાણી, એ સર્વ મેળવી પીએ, અથવા એનો નાસ લે, તો આધાસીસી, અર્ધ મસ્તકનું દૂધવું આ સારાં થાય ૨૩.

અનન્ત વાયુ મસ્તક રોગના ઉપાય—આધાસીસીના અને આ રોગના ઉપાય એકજ છે અથવા માથાના નાસની ક્ષત ખોલાવે. તો એ રોગ સારો થાય. અથવા મધના માત્રપુ આ ખાય, તો અનન્ત વાત મસ્તકનો રોગ જાય ૨૪.

પથ્યાદિ ક્વાથ લખીએ છીએ—હરડેની છાલ, બેહેડાં, આંમળાં, હળદર, ગળો, કરીઆતુ, લીમડાની છાલ, ગોળ, આ સર્વ યરાયર લઇ એને જે ખાંડીને એનો ઉકાળો કરી પીએ કીમ્વા નાસ લે. તો ભવાં. લમણાંની પીડા. અને નેત્ર રોગ, આધાસીસી. એ રોગ જાય ૨૫. ક્ષતિ પથ્યાદિ ક્વાથ.

લમણાં દૂખતાં હોય તેના ઉપાય—દારૂહળદર. હળદર, મજીક, ગૌરીસર, ખસ કમળ કાકડી એને ઠંડા પાણીમાં જીણું વાટી લમણાંએ લેપ કરે, તો લમણાં સારાં થાય ૨૬. અથવા શીતળ પાણીમાં શીતળ એસડોનો લેપ કરે. તો લમણાં સારાં થાય ૨૭. અથવા જેદી મધ, અડદ, એ જાને યરાયર લઇ એનો એથો ભાગ વચ્છનાગ લીધા પછી એને યારીક વાટી એની સરસવ પ્ર માણે માત્રા લે, યા સુંઘે, તો સર્વ પ્રકારની માથાની વ્યથા દૂર થાય ૨૮. ભીજવેલો સીપનો ચૂનો અને નવસાર એને હથેળીમાં મથી એટલે મસળી એનો નાસ લે, તો સર્વ પ્રકારની મસ્તકની વ્યથા જાય ૨૯.

આધાસીસીના બીજા ઉપાય—શાકર, કેસર એને ધીમાં સેકવા પછી એનો નાસ લે, તો આધાસીસી, લમણાં, ભવાં આંખોનું દૂધવું, એ સધળા રોગો સારા થાય ૩૦. આ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા સુંઠ, મરી, પીપરો, પુષ્કળ મૂળ, હળદર. રાસણા, દેવદાર, આસન, એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો સર્વ પ્રકારના માથાના રોગ જાય ૩૧. અથવા શાકર અને એથી અર્ધી દાડમની કળી લઇ એને યારીક વાટી નાસ લે, તો માથાની પીડા જાય ૩૨. અથવા મુચકંદનાં પૂલો નો લેપ કરે, તો મસ્તક પીડા જાય ૩૩. અથવા કાષ્ઠ, એરંડાનું મૂળ, એને કાંજીમાં વાટી લેપ કરે, તો મસ્તક પડા જાય ૩૪. અથવા દેવદાર, તગર. કોષ્ઠ, ખસ, સુંઠ, તલ, એને કાંજીમાં વાટી લેપ કરે, તો મસ્તક પીડા જાય ૩૫.

આધાસીસીના વળી ઉપાય—શાકર, * મીંઢળ, એને ગાયના મૂત્રમાં યારીક વાટી નાસ લે, તો આધાસીસીને આદિ લઇ સર્વ રોગો જાય ૩૬. અથવા સસલાના (માંસના) સેરવામાં મરી નાખી ભોજનની પેહેલાં યા સાથે દિન ૭ ખાય, તો આધાસીસીને આદિ લઇ સર્વ મસ્તક રોગો જાય ૩૭. એ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

મીંઢળ નામે ફળ છે જેને લૌકિકમાં પ્રસિદ્ધ નામ મીંઢળ ફળ કહે છે. તે મીંઢળ ફળ શાકરની સાથે ઘસીને ગાયના મૂત્રમાં, અથવા કાંજીના પાણીમાં ગરમ કરે. અથવા આદાના રસમાં, અથવા નાગરવેલના રસમાં, અથવા ચિત્રકના રસમાં, આ રસોમાંથી કોષ્ઠ પણુ રસ મળે તેમાં ઘસી લગાવે તો આરામ થાય, એવું શ્રીધર મહાજી કહે છે.

અથવા રક્તચંદન, લવીંગ, સુંઠ, એને પાણીમાં આરીક વાટી લેપ કરે, તામસ્તકની પીડા જન્ય ૩૮. અથવા આંગાની છાલનો લેપ કરે, તો ઘણુંજ માથું દૂખતું મટી જન્ય ૩૯. અથવા જળભાંગળાનો રસ, ગાયનું માખણ. કોષ્ટ, એ ત્રણેને વાટી લેપ કરે. તો ઘણું પણ માથું દૂખતું મટી જન્ય ૪૦. અથવા પીપેરો, મરી, લોદર. એ સર્વ અરાબર લઇ આરીક વાટી એનો ૩ દિવસ નાસ લે, તો આધાસીસી વગેરે મસ્તક રોગ જન્ય ૪૧.

કપાળના કીડાના ઉપાય-કડવી કંકોડીનાં પાનના રસનો નાસ લે, તો કપાળના કીડા જન્ય ૪૨. અથવા પીપેરો, હાથેડી, સરસવ. આકડાના ફળનાં બીજ, એનો શીતળ પાણીમાં લેપ કરે. તો માથાનો રોગ જન્ય ૪૩. આ ઉપાય વૈદ વલ્લભમાં છે.

માથાના વાળ વધવાના ઉપાય-છડછડીલો, કોષ્ટ, કાળાતલ, ગૌરીસર, કમળકાકડી, એને મધ તથા દુધમાં આરીક વાટી લેપ કરે, તો માથાના કેશ વધે ૪૪. અથવા ચણોડીને આરીક વાટી જળભાંગરાના રસમાં, આ ચૂર્ણ અને તેલનું તેલ પકવી એ તેલમાં ઇલાયચી, છડછડીલો, કોષ્ટ, એને પાણીમાં આરીક વાટી એ તેલનું મર્દન કરે, તો કેશ વધે ૪૫. અથવા છડછડીલો, ખરૈંટી, બોલસિરીની છાલ, આંબળાં. કોષ્ટ. એને પાણીમાં આરીક વાટી લેપ કરે, તો કેશ વધે ૪૬.

મસ્તક પીડાના ઓર ઉપાય-લવંગ ૧, મરી ૩. લીંગ ચણા પ્રમાણે, એ ત્રણેનો પાણીમાં વાટી નાસ લે, તો મસ્તક રોગ નિશ્ચય જન્ય ૪૭.

આધાસીસીને દુર થવાનો સિદ્ધ મંત્ર-ૐ નમો કાલી દેવી કિલિકિલે વાસી મૃધા મ્યાસે હનમંત વીર હાંકમારે આધાસીસી અધ કપાલી નાસય જાજારી પાપળી જા જારી હત્યારી ન જાય તો તેરે ગુરુકી આજ્ઞા, હનમંત વીરકી આજ્ઞા, ગરૂડપંચકી આજ્ઞા મેરી ભક્તિ ગુરુકી શક્તિ ફુરો મંત્ર ઇશ્વરો વાચ.

આ મંત્રથી માથાને (મંતી) આસ્તે આસ્તે ૨૧ વાર ધૂંક મારે તો આધાસીસી નિશ્ચય જન્ય. અંધારીઆની (વદી) ૧૪ ને દહાડે શક્તિ માફક એ મંત્રના જપ કરે. તો એ મંત્ર સિદ્ધ રહે ૪૮.

અથ બીજે મંત્ર-આમનમો આધાસીસી હૂં હૂં કારી પહરપચારી મૂલમૂદિ પાટલે ઢારી અમુકારે સીસ રહે મુલ મહેશ્વરકી આજ્ઞા ફરે ૐ ઠંઠ સ્વાહા ૨૧ વાર આ મંત્રથી આંગળી મસ્તક ઉપર ફેરવે. તો આધાસીસી જન્ય ૪૯. ઇતિ મસ્તક રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય સંપૂર્ણ.

નેત્રરોગ.

(આંખોના રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, લખીએ છીએ.)

પ્રથમ આંખનું મંડળ છે તે બે અદી આંગળ પ્રમાણ છે, અથવા આપણું અંગુડાના ઉદર પ્રમાણ છે. તે સર્ગધરના મતથી આંખના મંડળમાં ૯૪ રોગ છે. અને કંઈએક આચાર્યોના મતથી ૭૮ રોગ મૂખ્ય છે (જેવા કે) દૃષ્ટિમાં તો ૧૨ રોગ છે, આંખમાં ૨ બે રોગ છે, આંખની કાળી જગામાં ૪ રોગ છે, આંખના સફેત ભાગમાં ૧૧ રોગ છે, આંખના માર્ગમાં ૨૧ રોગ છે, આંખની પાંપણમાં ૨ રોગ છે, આંખની સંધિમાં ૯ રોગ છે, સર્વ આંખમાં ૧૭ રોગ છે. એવા આંખને વિષે ૭૮ રોગ છે. એ ચરકમાં લખ્યા છે. અને સુશ્રૂતમાં ૭૬ લખ્યા છે તેમાં વાધુના ૧૦, પિત્તના ૧૦, કફના ૧૩, લોહીના ૧૬, સન્નિપાતના ૨૫, આંખની બહારના

૨, એવા ૭૬ રોગ લખ્યા છે.

આંખના રોગોની ઉત્પત્તિ-તડકા આદિથી શરીરમાં ગરમી થઈ હોય ને પાછી નદી, તળાવ, વાવ વગેરેના પાણીમાં પ્રવેશ કરવાથી-યા છેટે હમેશાં જોવાથી-નરમ વસ્તુઓ ખાવાથી દહાડે સૂવાથી-પરસેવાથી-આંખોમાં રજના પડવાથી-આંખોમાં ધૂમાડાના જવાથી-ઉલટીના રોકવાથી-ધણુ વમનના કરવાથી-ગરમ વસ્તુઓના ખાવાથી-કાંઈ, કુસત્થ, અડદ, એના ખાવાથી-અધોવાયુ, ઝાડો, મૂત્ર, એના રોકવાથી કાતુના વિપરીત પણાથી-કલેશ અને બહુ મૈથુનના કરવાથી-આંસુના રોકવાથી-સુદૃઢ વસ્તુઓના જોવાથી-એને આદિ લઈ સર્વ વસ્તુઓથી આંખોના ૭૬ રોગ પેદા થાય છે.

પ્રથમ દ્રષ્ટિ રોગ લખીએ છીએ.

દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ-આ નેત્ર મંડળને ચિષે કાળી જગામાં મસૂરની દાળને પ્રમાણુ એક માણુ સ્થો (રતન) છે તે આ માણુસ્થો પાંચ મહા ભૂતોથી ઉપજ્યો છે, તથા તે અગ્નિ જેવો ચમકે છે. અને અવિનાશી જેતેજેત સ્વરૂપ સિદ્ધ છે. અને એ આંખના ગોળામાં ચાર પટલે કરી દેં કાયો છે. પટલ એટલે પ્યાજ અથવા ડુંગળીના છોડા સરખો પડદો. જેણે કરીને આ સત્રળી આંખો આચ્છાદિત થઈ રહી છે. અને આ દ્રષ્ટિ અત્યંત શીતળ રૂપ છે. એને બુદ્ધિવાન દ્રષ્ટિ કહે છે-તે આ દ્રષ્ટિ પાણી અને લોહીના આધારે છે. એ દ્રષ્ટિના ૪ પડ છે. પ્રથમ પડ તો તેજ તથા પાણીને આશ્રય છે. બીજું પડ માંસને આશ્રય છે. ત્રીજું પડ મેદને આશ્રય છે. તેને પાણી, તેજ, માંસ, મેદ, અસ્થિ આ પાંચેનો આશ્રય છે.

પેહેલા પડમાં થયો જે રોગ તેનાં લક્ષણ-આંખના પેહેલા પડની દ્રષ્ટિમાં જે રોગ રહે છે, તે પુરપતે જે દેખાય તે બરાબર યથાર્થ દેખાય નહીં. કેમકે પેહેલાં પડમાં દોષ થોડા રહે છે ૧.

બીજા પડમાં થયા જે રોગ તેનાં લક્ષણ-આંખના બીજા પડમાં પ્રાપ્ત થયો જે દોષ તે ને માંખો, મચ્છર, વાળ, એના સમૂહ સમૂહ સૂઝે નહીં-દૂરનું નજીક દેખે, ને નજીકનું દૂર દેખે-દ્રષ્ટિ ભ્રમતી રહે, અને ધણુ યત્નથી પણ સોંચના છિદ્ર દેખે નહીં-કેમકે દ્રષ્ટિ છે તે ધણી વિન્હળ થઈ જાય છે ૨.

ત્રીજા પડમાં થયા જે દોષ તેનાં લક્ષણ-(આ પડમાં જેને રોગ થાય તે) ઊંચેનું દેખે અને નીચેનું દેખે નહીં, રૂપનો સમૂહ પણ દીસે નહીં, જાણે લૂગડું વચમાં આવી ગયું છે. કાન, નાક, નેલ, એ ઓરસાં દીસે, દ્રષ્ટિમાં દોષ ધણુ આવી રહ્યા હોય, તો જે નિચેની વસ્તુ તે ઉપર દીસે-અને ઉપરની નીચે દીસે-અને આંખની પાંસળીમાં દોષ ધણુ આવી ગયા હોય તેને પાસેની યા નજીકની વસ્તુ કોઈ દીસે નહીં; અને આંખની ચારે તરફ રહેતા જે દોષ તેને આકુળ વ્યાકુળ ચક્રચોંધા દીસે-અને દ્રષ્ટિને મધ્ય રહેતા જે દોષ તેને વડી વસ્તુ નાની દેખાયા-દ્રષ્ટિમાં સ્થિત જે દોષ તેને પાસેની વસ્તુ એકની બે દેખાય, અને બગલની જે બે વસ્તુઓ તે ત્રણુ દીસે, ને બગલમાં ધણી વસ્તુઓ હોય તો તેની ગણતરી થાય નહીં. એ લક્ષણ ત્રીજા પડના દોષનાં જાણુને ૩.

ચોથા પડમાં થયા જે દોષ તેનાં લક્ષણ-ચોથા પડમાં ઉપજ્યો જે દોષ તેને લૌકિકમાં તિમ્મર કહે છે. અને એને કોઈ વંદ શાસ્ત્રના આચાર્ય લિંગનાશક એટલે જેને આંખોની તે

વંતમય પુતળી વાદળી કાચ સરખી થઇ જાય; અને જેમાં એ લક્ષણ હોય—તે પડગમાં દોષ ધણો થઇ ચંદ્રમા, સૂર્ય નક્ષત્ર તારા આકાશ, વિજળી. એ નિર્મળ તેજ છે તે પણ સારાં દી સે નહીં, એ ભ્રમતાંસાં દીસે, એ દોષને નિમિત્ત કહે છે. અથવા એને લિંગનાશક કહિયે અને લૌકિકમાં એને નજલો કહે છે, અને કોઇ કોઇ મોતિયા બિંદુ પણ કહે છે ૪.

બીજા રાસ્ત્રના મતથી એ લિંગનાશ મોતિયા બિંદુનાં લક્ષણ—આ લિંગનાશ મોતિયા બિંદુ રોગ ૬ પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, રૂધિરનો ૫, પરિભ્રાવિનનો ૬, પરિભ્રાવિન એટલે લોહિથી મુશ્કિલ થયું જે પિત્ત તેનો.

વાયુના લિંગનાશનાં લક્ષણ—જેને વાયુનો લિંગનાશ થાય તેને સંપૂર્ણ વસ્તુ ભ્રમતીસી તથા મલીનસી દીસે. અને સર્વ વસ્તુ કાંઈએક લાલ દીસે. તથા કુટિલ એટલે વાંકી ચુંકી દે ખાય ત્યારે જાણીએ કે એને વાયુનો લિંગનાશ છે ૧.

પિત્તના લિંગનાશનાં લક્ષણ—જેને પિત્તનો લિંગનાશ થાય તેને સૂર્ય, ચંદ્રમાં, તારા, અગ્નિ, મેઘનું ધનું, વિજળી, આ સર્વ ભ્રમતાંસાં દીસે. અને સર્વ વસ્તુઓ ગળીઅલસી દે ખાય ત્યારે જાણીએ કે એને પિત્તનો લિંગનાશ છે ૨.

કફના લિંગનાશનાં લક્ષણ—જેને કફનો લિંગનાશ થાય તેને ચિકણું તથા ઘોળું દેખાય તથા તે માણુશની આંખો પાણીથી ભરીજ રહે ૩.

સન્નિપાતના લિંગનાશનાં લક્ષણ—જેને સન્નિપાતનો લિંગનાશ થાય તેને નાના પ્રકારના આકાર દેખાય નહીં. અધિક અંગ દીસે. તથા તેજ રૂપ સઘળી વસ્તુ દેખાય અને ઉપર કહેલાં લક્ષણ પણ હોય ૪.

લોહીથી ઉપજેલા લિંગનાશનાં લક્ષણ—જેને લોહીનો લિંગનાશ થાય તેને લાલ, તથા ઘોળી, લીલી, કાળી અને પીળી સર્વ વસ્તુઓ દીસે ૫.

પરિભ્રાવિનથી ઉપજેલા લિંગનાશનાં લક્ષણ—રક્તથી મુશ્કિલ થયું જે પિત્ત તેને પરિભ્રાવિન કહે છે. તેથી ઉપજ્યો જે લિંગનાશ તેને દશે દિશા પીળીજ દેખાય. તે જાણે સર્વત્ર સૂર્ય ઉગ્યા છે. ઝાડ વગેરે સર્વ વસ્તુઓ દગ્ધ થએલી અગ્નિ સરખી દેખાય ૬.

લિંગનાશનાં બીજાં સ્વરૂપ—વાયુનો લિંગનાશ અરણ્ય (તાંબુસવર્ણ) પીળાશ સહિત વાદળી રંગનો હોય ૧. અને એવોજ પિત્તનો હોય ૨. અને કફનો ઘોળો હોય ૩. અને લોહીનો લાલ હોય ૪. અને સન્નિપાતનો વિચિત્ર હોય ૫.

વાયુને આદિ સર્વ ૬ પ્રકારનાં લિંગનાશ કહ્યા છે તેના નેત્રના મંડળનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ—વાયુનાં નેત્રમંડળ અરણ્ય (તાંબુસવર્ણ), ચંચળ તથા કઠોર હોય ૧—પિત્તનાં નેત્રમંડળ વાદળી રંગે, કાંસાના રંગ સરખાં તથા પીળાં હોય ૨. કફનાં નેત્રમંડળ (નીકાં) ધણાં ચિકણાં

*મોતિયા બિંદુનો રોગ છે તે નેત્રના મધ્ય બિંદુમાં છે. જેને લૌકિકમાં મોતિયો કહે છે. એ બિંદુ આંખના હેઠલા ભાગથી ઊંચું આવે છે. એ મધ્ય બિંદુમાંથી મધ્ય બિંદુની પુતળીની આડે આવે ત્યારે સૂજતું નથી. જ્યારે એ મોતિયો બિંદુ પરિપક્વ થયા પછી ચતુરવૈધ નસ્તર દ્વારા કાઢે ત્યારે આરામ થાય છે, આંખના પડદા, પાણી, રતન અને તેની નસો વગેરેનાં દરદો જુદાં જુદાં થાય છે. પણ તે સઘળાં સાધારણ માણુસથી પરખાતાં નથી, તો પણ તે સઘળાં વીસ્તારીને ખ્યાન આપ્યું છે તે ધણોજ કુશળ વૈદ્ય સમજી ઉપાય કરશે. નહીં તો કરશે નહીં એવી આશા છે.

હોય, તથા શંખ યા કુંદનાં પૂલ સરખાં, ચિદ્રમા સરખાં ઘોળા રંગે, કમળનાં પાંદડાં ઉપર જેમ પાણીનું ટીપું પડેલું સદૈવ દેખાય તેમ આંખોને ચોળવાથી તે નેત્ર મંદળમાં સદૈવ બૂંદ હોય પીળાં તથા ચંચળ હોય ૩.

સન્નિપાનના નેત્ર મંડળનાં લક્ષણ--આ નેત્રમંડળમાં ઉપર જેલક્ષણ કહ્યાં છે તે પણ હોય ૪.

લોહીના નેત્રમંડળનાં લક્ષણ--આ નેત્રમંડળ પરવાળા સરખું અથવા પક્ષના પાંદડાં સરખું લાલ હોય ૫.

પરિસ્થાયિન નેત્રમંડળનાં લક્ષણ--આ નેત્ર જડાં કાચના સરખાં પીળાં હોય અને આ મંડળ લાલ, લૂખાં, મેલાં, અને વાદળી હોય ૬.

પિત્ત વિદગ્ધ દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ--જેના શરીરમાં પિત્ત દુષ્ટ થયું હોય તે પુરુષની દ્રષ્ટિ પીળી થઈ જાય, અને તેને સર્વ વસ્તુઓ પીળી પીળીજ દીસે ૭.

દુષ્ટ પિત્ત ત્રીજા પડળમાં જઈ પ્રાપ્ત થાય તેનાં લક્ષણ--એ પુરુષને દહાડે સુજે નહીં અને રાત્રીમાં સુજે. ચંદ્રમાના શીતળ પણાથી કાંઈ એક પિત્ત રાતમાં થોકું થવાથી ૮.

કફ વિદગ્ધ દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ--જેની દ્રષ્ટિ કફ કરીને વિદગ્ધ થાય તેને સર્વ સદૈવ દેખાય. આ રોગ પ્રથમ બીજા પડળમાં થાય છે ૯.

નકતાંધ એટલે રતાંધળાનાં લક્ષણ--ત્રણે પડળમાં કફ આવે ત્યારે નકતાંધ થાય. દહાડે દેખે પણ રાતમાં સુજે નહીં. (કેમકે કફ દીવસે સુર્યના તાપથી કમી થવાથી દીવસે દેખાય છે) એને લૌકિકમાં રતાંધળો કહે છે ૧૦.

ધૂમ દર્શી રોગનાં લક્ષણ--શોક યા તાવથી, ખેદથી મસ્તકમાં તાપ જઈ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે (પિત્ત કોષ પામી) માણસની દ્રષ્ટિ [નિવિકાર કરે] છે તેથી ધૂમાડાથી વ્યાપ્ત (દ્રષ્ટિ) થાય ત્યારે માણસને સઘળી વસ્તુઓ ધૂમાડા સરખી દેખાય. (રાતે પિત્ત કમી થાય ત્યારે સાફ દેખાય) તેને ધૂમદર્શી (નેત્ર) રોગ કહિયે ૧૧.

દૃસ્વજાત્ય રોગનાં લક્ષણ--જે માણસ વડા કષ્ટે કરી પણ વડી વસ્તુને દેખે ને તે વસ્તુ દહાડે નાની દેખે અને રાતમાં યથાર્થ દેખે તેને દૃસ્વજાત્ય રોગ કહિયે ૧૨.

નકુલાંધ રોગનાં લક્ષણ--જે પુરુષની દ્રષ્ટિ તો સારી પેઠે દેખે પણ તે દ્રષ્ટિમાં દોષ આવી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને દહાડે ચિત્ર વિચિત્ર દેખાય એને નકુલાંધ કહિયે ૧૩.

ગંભીર રોગનાં લક્ષણ--જે પુરુષને સ્વાસ લેતાં તેની દ્રષ્ટિ ભિતર પેસી જાય, અને અખમાં પીડા આવે, એને ગંભીર નામે રોગ કહિયે ૧૪.

વિના કારણજ લિંગનાશ થાય તેનાં લક્ષણ--જેની દ્રષ્ટિ નિર્મળ સારી હોય તે વિના કારણજ કાળી થઈ જાય. તેને વિના કારણજ લિંગનાશ કહિયે ૧૫. ઇતિ દ્રષ્ટિ રોગ સમાપ્ત.

કાળા નેત્ર મંડળમાં થયા જે રોગ તેનાં નામ તથા સંખ્યા લખીએ છીએ--એ ચાર રોગ કાળા મંડળમાં થાય છે--સત્રણ શુક્ર ૧, અત્રણ શુક્ર ૨, અક્ષિપાકાત્મક ૩, અજકા જાત ૪.

સત્રણ શુક્રનાં લક્ષણ--આંખની કાળી જગામાં પુતળીના ઉપર દોષ આવ્યો હોય, અને તે દોષે કરીને રતન ઢંકાઈ જાય. તથા તે બૂંદ આંખમાં પેસી જઈ તેમાં સાંચ સરખા ખટકા આવી જાય, અને તેમાંથી ગરમ ગરમ પાણી પડવા કરે. તો તેને સત્રણ શુક્ર રોગ કહિયે ૧.

સત્રણ શુક્રનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ--એ બૂંદ દ્રષ્ટિની સમીપ ગાઢું તથા પાકી ચામડીમાં ન

હીં હોય. તથા આંખમાંથી ઘણું પાણી નહીં પડે તથા તેમાં પીડા કમ થાય, અને એક આંખ માં હોય તે તો, કદાચિત સાર થાય. પણ એથી વિપરીત લક્ષણ હોય તે અસાધ્ય જાણીએ ૧.

અવ્રણ શુક્રનાં લક્ષણ—જેની કાળી પુતળીના રતન ઉપર શુક્રનું બૂંદ આવ્યું હોય, અને એ બૂંદ હાલે ચાલે. તથા શંખ યા ચંદ્રમાં યા કુંદના કુલ સરખું; અથવા આકાશ અથવા વાદળ સરખું હોય-તેને અવ્રણ શુક્ર કહિયે, એ અત્યંત સાધ્ય છે ૨.

અવ્રણ શુક્રસાધ્ય છે પણ એનાં અવસ્થાના બેઢે કરીને કટસાધ્ય લક્ષણ લખીએ છીએ જેના નેત્રનું માંસ વિખરાઈ જાય ને એ બૂંદ ઉઠું હોય, તથા એ નસોમાં થયું હોય. તથા યજ્ઞ ગાદું હોય. તથા બીજા પડળમાં થાય તથા ચારે તરફ લાલ હોય. અને ઘણા દિવસનું હોય. એના અવ્રણ શુક્ર પણ અસાધ્ય જાણિયે. એના ઉપાય કરીએ નહીં ૧.

એનાં વળી અસાધ્ય લક્ષણ—જેનાં નેત્રમાંથી આંસુ ગરમ પડે, અને નેત્રમાં ફેલિયો હોય, તથા પુતળીઓના ઉપર શુક્રનું બૂંદ મગના દાણા સમાન હોય, તથા તેતરા પક્ષીની પાંખ સરખો રંગ હોય તે અવ્રણ શુક્ર પણ અસાધ્ય જાણિયે ૨.

અક્ષિ પાકાત્વ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના નેત્રની સફેત જગા સધર્મી સુઝ જાય. અને આંસુ પણ ઘણું પડે, તથા તે જગાએ પીડા પણ ઘણી હોય, તથા એ નેત્ર દોષોથી પાકી જાય એને અક્ષિપાકાત્વ રોગ કહિયે. આ પણ અસાધ્ય છે ૩.

અજકા જાત નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખો બદરીની લીંડીઓ સરખી થઈ જાય. તથા તેમાં પીડા ચાલે-તથા આંખો લાલ રહે, અને જેમાં લાલજ આંસુ જડાં જડાં આવે એને અજકા જાત નેત્ર રોગ કહિયે ૪. આ ચારે કાળા પડળના રોગ છે.

આંખના સફેત ભાગમાં ઉપજ્યા જે રોગ તેનાં નામ તથા સંખ્યા લખીએ છીએ.

આંખના સફેત ભાગમાં ૧૧ અગીયાર રોગ છે-પ્રસ્તાર્થમ ૧, શુક્રલાર્થમ ૨, રક્તાર્થમ ૩. અધિમાંસાર્થમ ૪, સ્નાયુર્થમ ૫, શુક્રિત ૬, અર્જુન ૭, પિટક ૮, શિરાજ્વલ ૯, શિરાનિડિકા ૧૦, બલાસ ગ્રંથિત ૧૧. એ અગીયારે કફ કરીને લખેલા આંખના સફેત ભાગમાં થાય છે.

પ્રસ્તાર્થમ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—આંખના સફેત ભાગમાં ગરમી સહિત વડાં કાળાં લાલ ચિન્હ હોય તેને પ્રસ્તાર્થમ નેત્ર રોગ કહિયે ૧.

શુક્રલાર્થમ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—આંખના ઘોળા ભાગમાં સફેત ને કોમળ માંસ વધે તેને શુક્રલાર્થમ આંખનો રોગ કહિયે ૨.

રક્તાર્થ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—આંખના સફેત ભાગમાં પક્ષના સરખું, કોમળ જે માંસ વધે તેને રક્તાર્થ નેત્ર રોગ કહિયે ૩.

અધિ માંસાર્થમ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—આંખના ઘોળા ભાગમાં વડું, કોમળ, પુટ કાળજ સરખું ચિન્હ હોય તેને અધિ માંસાર્થમ નેત્ર રોગ કહિયે ૪.

* શુક્રલાર્થમ એ આંખનો દુર્ઘટ રોગ છે જે આંખના ગોળક એટલે ડોળામાં સફેત ભાગ છે તેમાં થાય છે. એ સફેત રંગને બાંધ્યા કરી નેલના ડોળાને બગાડી દે છે. જેને ચતુર અને વિદ્વાન વેધ હોય છે તેઓ મોરચાના સંયોગથી કાપે તો કપાય છે. પરંતુ મૂર્ખને હાય અરાડ વા દેવો નહીં કારણ કે આંખ ફેડીને નાશી જાય વાસ્તે મૂર્ખ વેધને દૂર રાખવો યોગ્ય છે.

સ્નાય્વર્મ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—આંખના સફેત ભાગમાં કરકું અને સ્થિર (આવ રહિત) ચિન્હ હોય તેને સ્નાય્વર્મ નેત્ર રોગ કહિયે ૫.

શુક્રિત નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જે આંખના સફેત ભાગમાં કાળાં, તથા માંસ સરખાં બૂદ ઘણાં હોય તેને શુક્રિત નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૬.

અર્જુન રોગનાં લક્ષણ—જેના આંખના સફેત ભાગમાં સસલાના લોહી સરખું ૧ બૂદ હોય તેને અર્જુન નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૭.

પટક નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જે નેત્રના સફેત ભાગમાં વાયુ કકના ડ્રોપે કરીને દળેલા લોટ સરખું સફેત માંસ ઊંચુ થઇ આવે તેને પિટક નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૮.

શિરાગ્ગલ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જે આંખના સફેત ભાગમાં નસોનો સમૂહ કડળુ તથા પીળો [જળાની] રીતે થઇ આવે, તેને શિરાગ્ગલ નેત્ર રોગ કહિયે ૯.

શિરાપિડિકા નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જે આંખના સફેત ભાગમાં નસોથી ઢંકાએ લી સફેત ફાલ્કિયો હોય તેને શિરાપિડિકા નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૧૦.

બલાસ ગ્રથિત નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જે આંખના સફેત ભાગમાં કાંસા સરખું સફેત અથવા કમળ સરખા રંગનું કઠોરકું ચિન્હ હોય તેને બલાસ ગ્રથિત નેત્ર રોગ કહિયે ૧૧. આ ૧૬ રોગ આંખના ઘોળા ભાગના છે. (ઇતિ ઘોળા ભાગના ૧૧ રોગ સંપૂર્ણ).

આંખના મર્મસ્થાનમાં ૨૧ રોગ છે જે બંને નેત્રોને ઢાંકનારી ની ચેની તથા ઉપરની પાંપણમાં રહે છે તેનાં નામ.

ઉત્સંગ પિડિકા ૧, કુંભીકા ૨, પોથકી ૩, વર્મશર્કરા ૪, અર્શોવર્ત્મા ૫, શુષ્કારો ૬, અંજ નનામિકા ૭, બહુલવર્ત્મા ૮, વર્મખંધ ૯, કિલ્લવર્ત્મા ૧૦, વર્મકદ્દમ ૧૧, સ્યામવર્ત્મા ૧૨, અત્રવર્ત્મા ૧૩, અકિલ્લવર્ત્મા ૧૪, વાતહતવર્ત્મા ૧૫, વર્માબુદ ૧૬, આશ્રસ્તનિમેષ ૧૭, શોણિતાશો ૧૮, લગણ ૧૯, વિસવર્ત્મા ૨૦, કુંચન ૨૧.

ઉત્સંગ પિડિકાનાં લક્ષણ—આંખને ઢાંકનારાં * પોપચા એટલે પાંપણ તેમાં ફાલ્કિ હોય, અને તેનું મોં માંહે હોય, ને તે ફાલ્કી લાલ તથા ઘણી ઊંચી હોય. તથા લોહાથી ઉપજી તથા વડી હોય, અને જેમાં ચેળ ચાલે. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને ઉત્સંગ પિડિકા કહિયે ૧.

કુંભીકા પિડિકાનાં લક્ષણ—જેના આંખના માર્ગના અંતમાં કુંભીકા (કોહલા)ના બીજ સરખી ફાલ્કી હોય, અને એ ફાલ્કી ધૂટીને ચૂંચા કરે તથા સોજી સહિત હોય તેને કુંભીકા નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૨.

પોથકી નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની પાંપણમાં લાલ સરસવના સરખી ફાલ્કી હોય અને તે ઝરે ઘણી, ચેળ ચાલે, ને પીડા યાય તેને પોથકી પિડિકા નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૩.

વર્મ શર્કરા પિડિકા નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખની પાંપણમાં શુદ્ધ ફાલ્કી આ ઘણી હોય તથા બીજી ખરબચડી અને મોટી હોય તેને વર્મ શર્કરા નેત્ર રોગ કહિયે ૪.

અર્શો વર્ત્મા પિડિકા નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની પાંપણમાં તેવરસી કાકડીના બી

* પોપચું—એ શબ્દમાં પાંપણનો નીચલો ને ઉપરનો માર્ગ, બંને ખુણા પાંપણ, વગેરે નો સમાવેશ કરી આ પુસ્તકમાં હમોએ ઉપયોગમાં આણ્યો છે.

જ સરખી ફેણીઓ થાય તથા જેમાં પીડા કમ થાય, અથવા ફેણી ચિકણી તથા કઠોર હોય તેને અર્સી વર્ત્મા ફેણીનો નેત્ર રોગ કહિયે ૫.

શુષ્કાર્શ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખની પાંપણોમાં મોટા મોટા અંકુર ખરબચડાં, બચકર હોય તેને શુષ્કાર્શ નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૬.

અંજન નામિકા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના આંખના પોપચામાં ફેણિયો બળતરાની સાથે લાલ, કામળા નાની હોય. અને જેમાં પીડા મંદ હોય તેને અંજન નામિકા નેત્ર રોગ કહિયે ૭.

બહુલ વર્ત્મા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખના પોપચામાં ચારે તરફ એક રંગની ઘણીસી ફેણિયો હોય તેને બહુલવર્ત્મા ફેણિ નેત્ર રોગ કહિયે ૮.

વર્ત્મ બંધક નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખના પોપચામાં સોજો હોય. તેથી નેત્ર બરાબર મીચાતાં નથી તથા તેમાં થોડી ચેળ ચાલે, તથા થોડી પીડા હોય તેને વર્ત્મબંધક નામે નેત્ર રોગ કહિયે ૯.

કિલ્લવર્ત્મા નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના નેત્રની પાંપણોનો માર્ગ અકસ્માત્ લાલ થઈ જાય, અને જેમાં મંદ પીડા હોય તેને કિલ્લવર્ત્મા નેત્ર રોગ કહિયે ૧૦.

વર્ત્મ કદંભ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના નેત્રમાં પિત્ત સંયુક્ત કૃપચ્ચથી લોહી દબ્ધ થઈને તેની આંખો રસીથી ભીંજાએલી ઘણી રહે તેને વર્ત્મ કદંભ નેત્ર રોગ કહિયે ૧૧.

શામ વર્ત્મા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખની પાંપણના માર્ગમાં તથા બહાર કાળો સોજો હોય. તથા તે સોજામાં પીડા થાય, તથા ચેળ ચાલે, તથા ચીપડાં. ૫૩, ૫૪ વડે, તેને શામ વર્ત્મા નેત્ર રોગ કહિયે ૧૨.

પ્રકિલ્બન્નવર્ત્મા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના નેત્રની પાંપણોની બહાર સોજો હોય, અને તેમાં પીડા થોડી હોય તથા બગદો ઘણો આવે, તેને પ્રકિલ્બન્નવર્ત્મા નેત્ર રોગ કહિયે ૧૩.

અકિલ્બન્ન વર્ત્મા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખો ઘોઝે યા નહીં ઘોઝેથી ઉઘડે નહીં [ચીકાશ વાળું ૫૩ ઘણું ઝરવાથી ચોટી જાય તેથી] તે મીચાએલીજ રહે, તેને અકિલ્બન્નવર્ત્મા નેત્ર રોગ કહિયે ૧૪.

વાતહતવર્ત્મા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની પાપણો સારી પેટે મીચાય નહીં ને ખુલ્લીજ રહે, તથા પીડા રહે, અથવા નહીં રહે, અથવા આંખ મીચાએલીજ રહે તેને વાતહતવર્ત્મા નેત્ર રોગ કહિયે ૧૫.

વર્ત્માર્બુદ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખની પાપણોના માર્ગ માંહે લાંબી, લાલ, ગાંઠ થાય, જેમાં પીડા નહીં હોય. તેને વર્ત્માર્બુદ નેત્ર રોગ કહિયે ૧૬.

અશ્રુ નિમેષ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના નેત્રની પાપણો નેત્રની ભીતર પેસી જાય, અને વાયુથી પાંપણ બળ્યા કરે તેને અશ્રુ નિમેષ નેત્ર રોગ કહિયે ૧૭.

શોણિતાર્શ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેના પોપચાની પાંપણના માર્ગમાં ઉપજી ફેણીને કામળા અંકુર હોય તેને દૂર કરવાને વાસ્તે આંધે તેથી તે અંકુર વધ્યા કરે તેને શોણિતાર્શ નેત્ર રોગ કહિયે ૧૮.

લગણ નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ—જેની આંખોની પાંપણના માર્ગમાં બેર જેવડી પાકે નહીં એવી કરડી ગાંઠ હોય, તથા તેમાં ચેળ ચાલે અને આંખમાં ચીપડાનો બગદો આવે તેને

લગણ નેલ રોગ કહિયે ૧૯.

વિષવર્ત્મા નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેના આંખના પોપચામાં ઘણાં કાંણાં પડી જઈ પોપચા ની ઉપર સોજે ચઢી જઈ આંખમાં આંશ ઘણાં આવે તેને વિષવર્ત્મા નેલ રોગ કહિયે ૨૦.

કુચન નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-વાયુ, પોત્ત, કફ જેની પાપણુના માર્ગને સંકુચિત કરી લઈ પોપચાને આંખો બેપરથી ઉઠવા દે નહીં કોઈ પણ વસ્તુ દેખાય નહીં. તેને કુચન નામે નેલ રોગ કહિયે ૨૧.

આંખની પાંપણુના રોગ.

(આંખની પાંપણુના ૨ રોગ છે)*પદ્મ કોષ ૧, પદ્મ શાંતિ ૨.

પદ્મ કોષ પાંપણુના રોગનાં લક્ષણ-જેના પોપચાની પાંપણો જતી રહે, અથવા પોપચા માં પાંપણુના વાળ ઘૂંટી જાય. અથવા પોપચામાં ચેળ ઘણી આવે. આ રોગ વાયુના કોષ થી થાય છે. અને તે ઘણો ભયંકર છે. સોજે પણ હોય છે. એ અસાધ્ય છે ૧.

પદ્મશાંતિ પાંપણુના રોગનાં લક્ષણ-આંખના પોપચાની પાંપણો જતી રહે તેમાં ચેળ આવે, તથા ખળતરા બળે -આ પોત્તના કોષથી થાય છે અને પદ્મશાંતિ નામે નેલ રોગ કહિયે ૨.

આંખની સંધિમાં જે નવ રોગ હોય છે તેનાં નામ.

પૂપાલસ ૧, ઉપનાહ ૨, પૈત્તિકશ્રાવ ૩, કફશ્રાવ ૪, સન્નિપાત શ્રાવ ૫, રક્તશ્રાવ ૬, પર્વણીશ્રાવ ૭, અલ્પ ૮ જંતુગ્રંથિ ૯.

પૂપાલસ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-આંખની મધે પુતળીની પાસે પોપચાના અંતમાં જે સંધિ છે, તે દૂખી આવી પાકીને સૂજી જાય. તથા તેમાં બગદોષ સરખો જાડો જાડો ઘણો આવે. તેને પૂપાલસ નામે નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૧.

ઉપનાહ નામે નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-આંખની દ્રષ્ટિની સંધિમાં મોટી ગાંઠ હોય, ને પાકે નહીં, તથા તેમાં ચેળ આવે, ને પીડા થાય નહીં-તેને ઉપનાહ નામે નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૨.

પૈત્તિકશ્રાવ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-જેની આંખમાં પીડા ઘણી હોય, તથા રોમાં અથવા આવે, અને આંખોમાં ચેળ આવે, -આંખો કડવી હોય-ને માથું બળે. અને જેની આંખોની સંધિમાં આંસ, હળદર જેવાં પીળાં ઘણાં આવે, તેને પૈત્તિકશ્રાવ આંખની સંધિનો રોગ કહિયે ૩.

કફશ્રાવ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-જેના નેત્રની સંધિમાં સફેદ જડાં અને ચિકણાં આંસ આવે તેને કફશ્રાવ નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૪.

સન્નિપાતશ્રાવ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-જેના નેત્રની સંધિમાં નાસર પડી જાય. તથા તેમાંથી દુર્ગંધ વાળું પણ નિકળ્યા કરે તેને સન્નિપાતશ્રાવ નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૫.

*પદ્મ રોગ છે તે આંખની પાંપણુમાં થાય છે. જેને કાંપરીનો રોગ કહે છે. તે પોપચાના માંહેના પસવાડામાં લાંબી, ખરબચડી થાય છે. તે રતનમાં જઈ અટકે ત્યારે ખટકા પણ કરે છે. પાંપણુ જડી થતી જાય તડકો દેખે પાણી આવે. તે રોગ ગરબન ઉપર પોત લે ત્યારે જાય.

રક્તશ્રાવ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-જેના નેત્રની સંધિમાં ગરમ લોહી ઘણું નિ કળે તેને રક્તશ્રાવ નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૬.

પર્વણીકા નામે નેત્રની સંધિના શુગ્મનાં લક્ષણ-જેના નેત્રની (કાળી યા સફેત) સંધિમાં તાંઆના રંગ જેવી લાલ, ને ઝીણી ફોલીઓ હોય. દાહ તથા શળ સહિત હોય, ગોળ જેનો સોજો હોય, ને પાકી જાય તેને પર્વણીકા નામે નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૭.

અલ્પજી નામે નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ-જેનાં નેત્રની (કાળી યા સફેત) સંધિમાં તાંઆના રંગ સરખી લાલ, ને ઝીણી ફોલીઓ હોય-અને દાહ, શળ સહિત હોય ને ગોળ જેનો સોજો હોય, પાકી સોના સરખી હોય તેને અલ્પજી નામે નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે. એનાં અને પર્વણીકાનાં એકજ લક્ષણ છે. ૮.

જંતુચયિ નામે નેત્રની સંધિનાં રોગનાં લક્ષણ-જેના નેત્રની સંધિની ગાંઠમાં જીવડા પડી જાય, અને તેથી પાંપણો જતી રહે, ને તે જગાએ ચેળ આવે. અને તેના નેત્રની સંધિમાં અનેક ઝીણા માર્ગ થઈ જાય, તેથી આંખોમાં પીડા ઘણી થાય તેને જંતુચયિ નામે નેત્રની સંધિનો રોગ કહિયે ૯. ઇતિ નેત્રસંધિ રોગ સંપૂર્ણ.

આંખોના બીજા સમસ્ત રોગની સંખ્યા તથા તેનાં નામ લખીએ છીએ.

વાયુનો અભિષ્યંદ ૧, પિત્તનો અભિષ્યંદ ૨, કફનો અભિષ્યંદ ૩, રક્તનો અભિષ્યંદ ૪, વાયુનો અધિમંથ ૫, પિત્તનો અધિમંથ ૬, કફનો અધિમંથ ૭, રક્તનો અધિમંથ ૮, સશોયપાક ૯, અશોયપાક ૧૦. હતાધિમંથ ૧૧, વાતપર્ણીય ૧૨, શુષ્કાક્ષિપાક ૧૩, અન્યતોવાત ૧૪, અસ્લાધ્યુષિત ૧૫, શિરોત્પાત ૧૬, શિરોહર્ષ ૧૭, અને નેત્રની સમતા ૧, નેત્રની નિરામતા ૨,

આંખનો વાયુનો અભિષ્યંદ જેને લૌકિકમાં આંખો દૂખતી કહે છે તેનાં લક્ષણ-જેની આંખોમાં પીડા ઘણી થઈ રોમાંચ થઈ આવે, આંખમાં ચેળ આવે-આંખો કરડી થઈ જાય, અને માથું બળે, તથા તેની આંખોનાં આંસૂ શીતળ પડે ત્યારે એને વાતાભિષ્યંદ આંખોનો રોગ કહિયે ૧.

પિત્તનો અભિષ્યંદ જેને લૌકિકમાં ગરમીથી આંખો દૂખતી કહે છે તેનાં લક્ષણ-જેની આંખોમાં બળતરા ઘણી હોય, આંખો પાકી જાય, આંખને શીતળતા ગમે, અને ધુમાડા સરખું નિકળે ને ગરમ આંસૂ પડે, તથા પીળી આંખો હોય તેને પિત્તનો અભિષ્યંદ નેત્રનો રોગ કહિયે ૨.

કફના અભિષ્યંદનાં લક્ષણ-જેની આંખને ગરમી સારી લાગે અને આંખો ભારે હોય, તે ઉપર સોજો હોય, અને આંખમાં ચેળ આવે તથા ચીપડાં ઘણાં આવે, તથા નેત્ર શીતળ ઘણું રહે, જાડું જાડું ઘણું ઝરે એને કફનો અભિષ્યંદ રોગ કહિયે ૩.

રક્તાભિષ્યંદ જેને લૌકિકમાં લોહીની આંખો દૂખતી કહે છે તેનાં લક્ષણ-જેની આંખના પોપચાં લાલ હોય અને જેનાં આંસૂ તાંઆના સરખાં પડે, તથા આંખોમાં બળતરા બળે, અને શીતળતા ગમે, ગરમ આંસૂ પડે ત્યારે જાણીને કે લોહીનો અભિષ્યંદ નેત્ર રોગ છે ૪.

વાયુનો અધિમંથ જેને લોકિકમાં ઘણી આંખો દુખવા આવી કહે છે તેનાં લક્ષણ-આંખો દુખતામાં કુપથ્ય કરે ત્યારે આંખોમાં ખટકા ઘણા ચાલે, તે એવા ખટકા ચાલે કે જાણે આંખો એથી ઝુટી જશે, તથા આંખોમાં કરકર ઘાલી જાણે મસળે છે. અર્ધું માથું અધર થઇ જાય-માથું બળી ઉઠે, આંસૂ શીતળ આવે ત્યારે જાણે કે એને વાયુનો અધિમંથ નેત્ર રોગ છે ૫.

પિત્તના અધિમંથનાં લક્ષણ-જેની આંખો દુખવા આવી હોય, અને એ ગરમ વસ્તુઓ તથા ખટાશ વગેરે કુપથ્ય કરે ત્યારે એની આંખમાં ખટકા ઘણા ચાલે, તે જાણે આંખ ખટકાથી ઝુટી જશે. આંખમાં બળતરા થઇ પાકી જાય તથા આંખોને શીતળતા મમે. આંસૂ પીળાં નીસરે, તથા આંખો પીળી હોય ત્યારે જાણે કે પિત્તનો અધિમંથ નેત્ર રોગ છે ૬.

કફના અધિમંથનાં લક્ષણ જેની આંખમાં ખટકા ઘણા ચાલે તે જાણે આંખો બેશી જશે તથા તેમાં ગરમ ખમાય. તથા આંખોમાં સોજો હોય. એળ આવે, બહુ બહુ ઝરે એને કરના અધિમંથનો નેત્ર રોગ કહિયે ૭.

રક્તના અધિમંથનાં લક્ષણ-જેની આંખો દુખતી હોય ને તેમાં રૂધિર બગડે એવું કુપથ્ય કરે તેની આંખમાં ખટકા ઘણા ચાલે કે જાણે આંખો બેશી જશે, તથા તાંબાના રંગ સરખાં આંસૂ પડે, અને લાલ જેની આંખો હોય, દાહ હોય, પાકી જાય. ગરમ આંસૂ પડે ત્યારે જાણે કે કફના અધિમંથનો નેત્ર રોગ છે ૮.

કફનો અધિમંથ સાત દિવસમાં આંખોને ફાડે. વાયુનો અધિમંથ ૬ દિવસમાં આંખોને ફાડે; લોહીનો અધિમંથ પાંચ દિવસમાં આંખોને ફાડે. પિત્તનો અધિમંથ તરફાળ આંખને ફાડે છે,

સશોથ પાક નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેની આંખોમાં * આંસૂ તથા એળ આવે, અને તેની આંખો પાકાં ઉમૈડાનાં ૧૭ સમાન પાકી જાય તથા આંખો ઉપર સોજો થઇ જાય, તથા આંખો લાલ હોય તેને સશોથ પાક નેત્રનો રોગ કહિયે ૯.

અશોથ પાક નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેની આંખોને ઉપર સોજો હોય નહીં, ને એળ આવે, તથા પાકાં ઉમૈડાના ૧૭ સમાન પાકી જાય. તથા આંખો લાલ થાય તેને અશોથ પાક નેત્રનો રોગ કહિયે ૧૦.

હતાધિમંથ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેની આંખોએ દેખાય નહીં ને તેમાં પીડા ઘણી થાય, જેમ કમળ સૂકાઇ જાય તેમ નેત્ર થઇ જાય. તેને હતાધિમંથ નેત્રરોગ કહિયે ૧૧.

વાતપર્યાય નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેના ભવામાં તથા આંખમાં વારંવાર પીડા ઘણી ચાલે તે ને વાત પર્યાય નેત્ર રોગ કહિયે ૧૨.

શુષ્કાક્ષિપાક નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેની આંખો મીચાઈ જાય તથા બળે, લાલ થઇ જાય, અને સારી પેઠે સૂઝે નહીં ને (આંખો) લૂખી થઇ જાય તેને શુષ્કાક્ષિપાક નેત્ર રોગ કહિયે ૧૩.

અન્યતોવાત નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેની ખાંધ, માથું, દાઢી, કાન, ભવાં, આંખો, એમાં વાયુની પીડા ઘણી ચાલે તેને અન્યતોવાત નેત્ર રોગ કહિયે ૧૪.

અમ્લાધ્યુપિત નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જેની આંખો સધળી કાળી તથા લાલ થઇ પાકી જાય

*આંસૂ-આંસૂ એટલે આંખોમાંથી પાણી ઘણું આવે, લાલાશ હોય નેત્રનો કેવો સંપૂર્ણ નેત્રમાં સોજા તથા પીડા સંયુક્ત થાય છે. જેને વાસ્તે પોટલી કરે છે. પરંતુ પોટલીથી આરામ નહીં થાય, તો લમણા ઉપર પલાસ્તર મારે તો આરામ થાય છે. અને જે ગરદન ઉપર પોતલે તો આંખોના સધળા વિકાર જાય. પોતલેવું તે ચતુર વૈદ્ય કને લેવું યોગ્ય છે.

ય તથા તેમાં સોજનની સાથે દાદ થઇ આંખોમાં પાણી આવે, તેને અમ્લાધ્યુપિત નેત્ર રોગ કહિયે ૧૫.

શિરોત્પાત જેને લોકિકમાં સખળ-વાયુ નેત્ર રોગ કહે છે તેનાં લક્ષણ-જેની આંખોમાં પીડા હોય અથવા નહીં હોય અથવા જેની આંખોની નસો ચારે તરફથી તાંબા સરખી લાલ હોય તેને શિરોત્પાત એટલે સખળ વાયુ નેત્ર રોગ કહે છે ૧૬.

શિરોહર્ષ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ-જે પુરૂષ અજ્ઞાનતાથી એ સખળ વાયુના ઉપાય કરે નહીં તે ની આંખોમાં આંસુ વારંવાર ધણાં પડ્યાં કરે અને તેને આંખોથી કાંઈ તરેહ પણ દેખાય નહીં તેને શિરો હર્ષ નેત્ર રોગ કહિયે ૧૭.

આંખોનો રોગ ગયો નહીં હોય તેનાં લક્ષણ-આંખમાં ઘણી પીડા રહે તથા તેમાં લાક્ષણ ને ચેળ રહે તથા તેમાં શૂળ પણ રહે ત્યારે જાણીએકે એને નેત્રમાં રોગ રહ્યો છે. પણુ તે ગયો નથી ૧.

નિરોગ નેત્રનાં લક્ષણ-(આંખનો રોગ જતો રહ્યો હોય તેનાં લક્ષણ) નેત્રમાં કાંઈ પણ પીડા નહીં રહે; તથા કાંઈ પણ ચેળ અને સોજો હોય નહીં તથા આંસુ આદિ કાંઈ પણ આવે નહીં. આંખનો અત્યંત સારો વર્ણ હોય, અને સર્વ વસ્તુ ઝીણી પણુ યથાર્થ દીસે, તેને નેત્ર નો રોગ ગયો જાણીએ ૨. આ પરીક્ષા છે.

જ્યાં સુધી આંખમાં રોગ રહે ત્યાં સુધી આટલી વસ્તુઓ કરીએ નહીં તે લખીએ છીએ- નેત્ર રોગ વાળા સુરમો તથા મેશ યા કાળજી આદિ કાંઈ પણ ધાલે નહીં. ઘણું ધી ખવરાવે નહીં. તથા કરેડી, ખટાશ વગેરે કુપથ્ય કરાવવું નહીં. ભારે ભોજન તથા સ્નાન કરાવે નહીં પાન વગેરે ગરમ વસ્તુઓ ખવરાવે નહીં. ઇતિ સમસ્ત નેત્ર રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, સંપૂર્ણ.

સમસ્ત નેત્ર રોગોના ઉપાય.

આંખના રોગ વાળાને લાંધણુ તથા લેપ તથા સ્વેદ કર્મ (શેક કરવો) તથા માથાની ન સની દ્રુત ખોલાવે; તથા ગુલાબ અને* આશ્રોતન કર્મ તથા એને આદિ લઘુ બીજા ઉપાય કરે, તો આંખોના વિકાર સર્વ જાય ૧.

આંખો દુખવા આવી હોય તેના ઉપાય-જેની આંખો દુખવા આવી હોય તેને ૩ દિવસ સુધી અંજનાદિક કરીએ નહીં. કેમકે ૩ દિવસ સુધી આંખોનું દુખવા પણુ કાચું રહે છે. પછી ચોથે દહાડે પાકી જાય ત્યારે આંખમાં અંજન ઔષધિ કરે, તો એ આંખો તત્કાળ સારી થાય ૧. હીંમત અને શિશિ ક્રતુમાં (કારતક, માગશર તથા પોશ, મહા મહીનામાં) તો અંજન મધ્યાને કરવું. શ્રીષ્ઠ તથા શરદ ક્રતુમાં [વેશાખ, જેઠ અને બ્રાદરવા, આસો મહીનામાં] મધ્યાનની પહેલાં અંજન કરવું. વર્ષા રતુમાં [અસાડ તથા શ્રાવણ મહીનામાં] વાદળાં નહીં હોય ત્યારે અંજન કરવું. અને વસંત રતુમાં [શ્રાવણ અથવા ચૈતર મહીનામાં] ચાલ્યો ત્યારે સુરમાં વગેરું અંજન કરે, તો તેને નેત્ર રોગ કદિ પણુ થાય નહીં. પ્રથમ તો દાખી આંખ આંજવી પછી જમણી આંખ આંજવી. એવો સંપ્રદાય છે.

* આંખ ઉઘાડી રાખી તેમાં આઠ ૮ ટીપાં ઓસડોના રસના નાખવાં તેને આશ્રોતન કર્મ કહે છે.

આંખો દુખવા આવી હોય તેનો લેપ-હરડેની ઊલ, સિંધવખાર, સોનાગેર, રસોત, આ સર્વ ખરાબર લઈ એને પાણીમાં યારીક વાટી આંખોની ઉપર લેપ કરે, તો સર્વ આંખ ના રોગો જાય ૧.

આંખોને સારી થવાનો બીજો લેપ-લોહના વાસણમાં લીંચુનો રસ નાખે, પછી એ રસને કંઈક જાડો કરે, પછી આંખોની ઉપર લગાવે, તો આંખો દુખતી સારી થાય ૨.

આંખોના દુખવાને તત્કાળ દૂર કરનારો લેપ-અડીણુ માસો ૧, ઝૂનાવેલી ફટકડી માસો ૧, લોદર માસો ૧, એને લીંચુના રસમાં વાટી લોહની કડછીમાં કંઈ એક ગરમ કર્યા પછી આંખોના ઉપર લેપ કરે, તો આંખો દુખતી તત્કાળ સારી થાય ૩.

આંખોને સારી થવાનો બીજો લેપ-જેઠીમધ, ગેર, સિંધવખાર દાહ્લગદર રસોત. આ સર્વ ખરાબર લઈ એને પાણીમાં યારીક વાટી આંખોના ઉપર લેપ કરે, તો આંખો દુખવાના સર્વ રોગ જાય ૪.

આંખો દુખવા આવી હોય તેને સારી થવાની પોટલી-પડાણી લોદર માસો ૧, રસોત માસો ૧, જેઠીમધ માસો ૧, એને યારીક વાટી કુંવરના પાકાના રસમાં, અથવા પોસ્તના (ખસખસના ડોડાના) પાણીમાં, અથવા પાણીમાં માસા ૧ બારની પોટલી કરવી, પછી દુખતી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવે, તો આંખો સારી થાય ૫.

આંખોમાં વાયુએ કરી શુભ ચાલતુ હોય તેને સારા થવાનો શેક-પડાણી લોદરને યારીક વાટી લૂગડામાં ચાળીને એને ધીમાં શેક્યા પછી તેનો ગરમ પાણીથી શેક કરે, તો આંખો સારી થાય ૬.

આંખના રોગને સારા કરવાને વાસ્તે આ તરેહુ આટલા ઉપાય કરે તો વેધ ઠુગાય નહીં તે શાર્ગંધર વાગલટાદિકના મતથી લખીએ છીએ-શેક ૧, અશ્વોતન કર્મ ૨, થપોલી બંધન ૩, વિડાલ કર્મ એટલે આંખો ઉપર લેપ કરવો ૪, તર્પણ એટલે આંખમાં ધી, રસ, વગેરેનું ઘાલવું ૫, પુટ પાક ૬, અંજન ૭, શસ્ત્ર કર્મ ૮, આ પ્રકારે આંખના રોગોના ઉપાય કરવા. અને એરંડાનાં પાન, ઊલ, મૂળ, એને ઉકાળી એનું પાણી કાઢી એ પાણીને બકરીના દૂધમાં ઉકાળતાં જ્યારે એ પાણી સર્વ બળી જાય ને દૂધ આવી રહે ત્યારે એ દૂધને કંઈએક ગરમ કરી આંખ ઉપર ૧૦૦ વાર ગણતાં સુધી જારો દે, તો વાયુથી દુખતી આંખો સારી થાય ૭. અથવા દૂધમાં થોડો સિંધવખાર નાખી ગરમ કરી ખમતો ખમતો આંખોના ઉપર જારો દે, તો વાયુની આંખો દુખતી સારી થાય ૮. અથવા હળદર, દાહ્લગદર, સિંધવખાર, એને દૂધમાં પકવી એ દૂધનો આંખોના ઉપર જારો દે, તો આંખો સારી થાય ૯.

ગરમીથી આંખો દુખવા આવી હોય તેના સેક-પડાણી લોદર, જેઠીમધ, એને યારીક વાટી ધીમાં સેકે, પછી બકરીના દૂધમાં એને પકવે, પછી એ દૂધનો આંખો ઉપર જારો દે તો ગરમીથી દુખતી આંખો સારી થાય ૧૦. અને લોહીના દૂષ્ટપણાથી આંખો દુખે તેના પણ આજ ઉપાય છે ૧૧. અથવા ત્રીફળા, લોદર, જેઠીમધ, શાકર, નાગરમોથો, એને શીતળ પાણીમાં યારીક વાટી આંખોએ જારો દે, તો લોહીથી દુખતી આંખો સારી થાય ૧૨.

આશ્વીતનની વિધિ-આશ્વોતન કર્મ રાતમાં કરવું નહીં. આંખ ઉઘાડી રાખી તેમાં આઠ ટીપાં ઓસડોના રસના નાંખવાં. શીત કાળમાં (શીયાળામાં) ગરમ નાખવાં. ઉષ્ણ કાળમાં ઉના

ળામાં) શીતળ નાંખવાં. વાયુની આંખો દૂખે, તો ગરમ ઓસડો નીંખવાં. કદની આંખો દૂખે, તો તીખી, લૂખી અને ગરમ આંખોનો રસ નાંખવો ૧૩.

વાયુથી આંખો દૂખે તેનો લેપ-લીમડાનાં પાનનો રસ પાણી નાખી કાઢી તેમાં લોદરને વાટી ગરમ કર્યા પછી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરે, તો વાયુની, રક્ત પિત્તથી દૂખતી આંખ સારી થાય ૧૪.

રક્તપિત્ત અને વાયુથી આંખો દૂખે તેના ઉપાય-આંખને ઉઘાડી તેમાં સ્ત્રીના દૂધના આઠ ટીપાં નાખે. તો ગરમી તથા લોહીથી દૂખતી આંખો સારી થાય ૧૫ અથવા વાયુથી આંખમાં ખટકા ચાલે ને ઉપાય કર્યાથી આરામ નહીં થાય, તેના લલાટની નસનું કંઈક લોહી કઢાવે અથવા બવાની ઉપર ડામ દે, તો આંખના ખટકા સારા થાય ૧૬. અથવા સરગવાનાં પાનની થપોલી. અથવા લીમડાનાં પાનની થપોલી કરી આંખોના ઉપર આંધે, તો કદના આંખના ખટકા જાય * ૧૭.

ગરમીથી આંખમાં ખટકા ચાલે તેના ઉપાય-આંખોને પાણીમાં વાટી તેની થપોલી આંધે, અથવા બકાયણના પાંદડાંની થપોલી કરી આંધે, તો આંખના ગરમીના ખટકા જાય ૧૮. અથવા ત્રીફળા, લોદર એને કાંછના પાણીમાં વાટીને પછી તેને ધીમાં તળ્યા પછી એની થપોલી કરી આંખ ઉપર આંધે, તો ગરમીથી તથા કદથી થયા આંખના ખટકા જાય ૧૯.

આંખમાં ખટકા તથા સોજા તથા ચેળ થાય તેના ઉપાય-સુંઠ, લીમડાનાં પાન. એ માં થોડો સિંધવખાર મેળવી ખારીક વાટી એની થપોલી કરી આંખોએ આંધે, તો આંખના ખટકા, સોજા. તથા ચેળ એ સર્વ જાય ૨૦.

આંખની આંજણીના ઉપાય-આંખની આંજણીને ધીથી શેકવી, પછી એ આંજણીને શસ્ત્રથી ફેડી તેના ઉપર મનસિલ, હરતાલ, તગર, સિંધવખાર, એ સર્વ બરાબર લઇ એને મધમાં ખારીક વાટી એનો લેપ કરે. તો આંજણી જાય ૨૧.

નેત્ર રોગને વારતે તર્પણની વિધિ-જે જગાએ પવન ચાલતો હોય નહીં ત્યાં શીઘ્રો શ્વેત્રાડી એ, પછી તેની આંખ ઉપર ચોગડદમ અડદનો લોટ ખારીક વાટી પાણીમાં મસળી તેની એ આંગળીની ઊંચી વાડ કરવી. પછી તેમાં ધી કંઈએક ગરમ ખમતું, અથવા ૧૦૦ વાર ઘોએડું ધી, અથવા દૂધ, એ ૧૦૦ સો વાર ગણતરી ગણે એટલી વાર સુધી રાખે, તો નેત્રના રોગ, વાંકા પણું, પાંપણો જતી રહી હોય તે, આંખ સારી પેટે ઉઘડે નહીં તે, તિમર, ઝૂલ, માથાનું દરદ, વાયુ, ખટકા, એ સઘળા રોગો આ તર્પણથી જાય છે. આ તર્પણ વાદળામાં, ઉખલુકાળમાં, ચિંતામાં, ભ્રમમાં, કરીએ નહીં ૨૨. ઇતિ તર્પણ વિધિ.

આંખનાં અંજન લખીએ છીએ.

અદ્રોહ્ય ગુટિકા-શંખની દૂંટી, બેહેડાંની મીંજ, હરડાંની મીંજ, મનસિલ, પીપેરો, મરી, કોષ્ઠ, વજ, આ સર્વ બરાબર લઇ એને બકરીના દૂધમાં ખારીક વાટી અંજન કરે, તો ઝૂલ, તિમર. આંખમાં માંશની વૃદ્ધિ, આંખમાં કાયદળ્યા હોય તે. પડાળ, રતાંધળો અને આંખ

* આંખના રોગના કારણથી મસ્તકમાં વેગ ચાલે છે જેને સણુકા કહે છે. તે સણુકા ઘણું અસાધ્ય છે જેને વારતે મસ્તકનું લોહી કઢાવીને પછી સુંકેને નાળીએરના ગોટામાં પકવી તેમાં ધી, શાકર, બદામ, પરતાં નાંખીને ખવરાવે, તો મગજ તર યદ ખટકાનો રોગ આરામ થાય છે. આ કીયા શ્રીધરની તપાસેલી છે તે ખરી છે એમ જણાય છે.

ના રોગોને આ અંજન દૂર કરેછે ૨૩. ઇતિ ચૈદ્રાદય ગુટિકા.

લેખન ગુટિકા-કાચકીનાં બીજને બારીક વાટી તેને કેશ્વડાના રસના ઘણાંક (૨૧) પુટ દેવા. પછી તેની ગોળી કરી એ ગોળીને પાણીમાં ઘસી અંજન કરે, તો પુત્રાને આદિ લઘ આંખના સર્વ રોગો જાય ૨૪. ઇતિ લેખન ગુટિકો.

દંતવર્તી ટાપીએ છીએ-હાથી દાંત પુકરેલા ભૂડનો દાંત, ઊંટનો દાંત, ઘેડાનો દાંત, ગાયનો દાંત, બકરાનો દાંત, ગધેડાનો દાંત, શંખની દૂટી. અર્ધિંધ મોતી, સમદ્રશીણ, આ સર્વ બરાબર લઘ એને બારીક વાટી એનું અંજન કરે, તો સર્વ પ્રકારના પુત્રાં જાય ૨૫. અથવા કમળ કાકડી, સરગવાનાં બીજ, નાગકેસર. એને બારીક વાટી અંજન કરે, તો બિંધ આવતી હોય, તો તેથી બિંધ આવે નહીં ૨૬. ઇતિ નિંદ નાશક અંજન.

રોપણી ગુટિકા-તલનાં પુલ ૮૦, પીપર મોટી પીપર ૧૦, ચંબેલીનાં પુલ ૫૦, મરી ૧૬, એને બારીક વાટી ગોળી કરી રાખવી. પછી એ ગોળીને પાણીમાં ઘસી અંજન કરે, તો તિમર, અર્ધુન રોગ, પુત્રાં. માંસ વૃદ્ધિને આદિ લઘ નેત્રના સર્વ રોગો જાય ૨૭.

સ્નેહુની ગુટિકા-રસોત, બનેહળદર, ચંબેલીનાં પુલ, અથવા લીમડાનાં પાન, એ સર્વને બારીક વાટી છાંણના રસમાં અંજન કરે. તો રતાંધળાપણું જાય ૨૮. અથવા દ્વિતિય સ્નેહુની ગુટિકા. આંખનાં બીજ, બેહેડાનાં બીજ, હરડેનાં બીજ, એને બારીક વાટી અંજન કરે. તો આંખના પાણીને તથા વાતરકતના રોગોને આ અંજન દૂર કરેછે ૨૯. અથવા મોરથૂચ સોનામખી નો કાંકરો) સિંધવખાર, શાકર. શંખની દૂટી, મનસિલ. ગેર, સમુદ્રશીણ. કાળાં મરી, આ સર્વ બરાબર લઘ એને મધમાં બારીક વાટી અંજન કરે. તો તિમર આંખમાં કાચ આવ્યા હોય તે. પુલ એને આ અંજન દૂર કરેછે ૩૦.

પુલાંને દૂર થવાનું અંજન-ચિણિયા કપૂરનું વડના દૂધમાં અંજન કરે તો બે મહીનાનું પૂલ જાય ૩૧.

નીંદ નાશક અંજન-બે કાળાં મરીને બારીક વાટી ઘેડાની લાળમાં અથવા મધમાં અંજન કરે. તો ઘણી ઉધ જતી રહે ૩૨.

તંદ્રાને દૂર થવાનું અંજન-જયનાં પુલ પરવાળું, કાળાં મરી, કડુ, વજ, સિંધવખાર, આ સર્વ બરાબર લઘ એને બેકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરે તો તંદ્રા જાય ૩૩.

રસાંજન ગુટિકા-રસોત, રાળ, ચંબેલીના પુલ, મનસિલ, સમુદ્રશીણ. સિંધવખાર, ગેર, કાળાં મરી, આ સર્વ બરાબર લઘ એને બારીક વાટી મધમાં અંજન કરે, તો આંખની ચેળ, પાપણો જતી રહી હોય તેને આ સારાં કરે છે ૩૪.

મોતીઆ બિંદુને દૂર થવાનું અંજન-ગજોનો રસ ટંક રા, મધ માસો ૧, સિંધવખાર માસો ૧, એ સર્વને એકઠા કરી બારીક વાટી અંજન કરે, તો મોતિયા બિંદુ તિમર, ધૂંધળું કાચ. એ વગેરે સર્વ નેત્ર રોગ જાય ૩૫. અથવા સાટોડીના મૂળને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરે, તો આંખની ચેળ જાય. સાટોડીના મૂળને મધમાં ઘસી અંજન કરે, તો આંખમાંથી પાણી પડતું બંધ થાય, અને સાટોડીના મૂળને ઘીમાં ઘસી અંજન કરે, તો પુત્રાં જાય. સાટોડીના મૂળને (તલના) તેલમાં ઘસી અંજન કરે, તો તિમર જાય. સાટોડીના મૂળને કાંજમાં ઘસી અંજન કરે, તો રતાંધળાપણું જાય ૩૬.

આંખોમાંથી પાણી પડે તેને દૂર કરવાનાં અંજન--આવળીઆનાં પાનનો ઉકાળો કરી તે નો રસ ઢાઢવો. પછી એ રસને ગાળી લઈ ફરી (ઉકાળી) બઢો કરે. પછી તેમાં મધ મેળવી અંજન કરે, તો આંખોમાંથી પાણી પડતું બંધ થાય ૩૭. નિર્મળીનાં ફળને પાણીમાં ધસી અંજન કરે, તો આંખમાંથી પાણી પડતું બંધ થાય ૩૮.

આંખોને નિર્મળ કરવાનું અંજન--નિર્મળીનાં ફળને મધમાં ધસી એમાં થોડું કપૂર મેળવી અંજન કરે, તો આંખો નિર્મળ થાય ૩૯.

જેની આંખમાં મોતિયા ધિંદુ યા કાચ વગેરેથી સૂજે તહીં તેને સારા થવાનું અંજન--કાળા સાપના માંસનું ધી, અને શંખની નાભિ. નિર્મળી એને બારીક વાટી આંખોમાં અંજન કરે, તો મોતિયા ધિંદુ આદી રોગ જઈ એને દેખાવા લાગે ૪૦. અથવા મરઘીના 'ધ' ડાના છોતરાં, મનસિલ, કાચ. શંખની ઢૂંટી, સંકેત ચંદન, સોનાગેર, આ સર્વ બરાબર લઈ એને બારીક વાટી અંજન કરે, તો મોતિયા ધિંદુ પૂલાને આદિ લઈ આંખના રોગ જાય ૪૧.

આંખના સર્વ રોગ દૂર કરવાનાં અંજન--કાળાં મરી માસા ૨, પીપરો માસા ૬, સમુદ્રીણ માસા ૬, સિંધવખાર માસા ૨, સુરમો માસા ૬, એને ચિત્રા નક્ષત્રને દહાડે બારીક વાટી એનું અંજન કરે, તો પૂલા, ચેળ, કાચ આંખમાં આવ્યા હોય તે. વગેરે સર્વ આંખના રોગ જાય ૪૨. અથવા ખાપરીઆને બારીક વાટી તેને પાણીમાં ડોળી દે. પછી તેના ઉપરનું (નીતરનું) પાણી લેતા જતું તેને જતું રાખતા જતું એવી રીતે વારંવાર પાણી લે અને નીચે રતું જે ખાપરીઆનું ચૂર્ણ તેને લે તહીં, એને પેલા ખાપરીઆના પાણીને જુદા વાસણમાં [ઉકાળી તડકે] સૂકવી દઈ તેની પોપડી કરી લે. પછી તે પોપડીને ત્રિશાળાના રસના ૩ પુટ દે. પછી એ પોપડીનો દશમો ભાગ એમાં કપૂર મેળવે, પછી એને બારીક વાટી અંજન કરે, તો આંખના સર્વ રોગ જાય ૪૩.

આંખની દ્રષ્ટિ કરનારી સળી-સીસાને અગ્નિમાં ગાળી ગાળીને ત્રિશાળાના રસમાં ૧૦૦ વાર ડોળો. પછી એવીજ રીતે જળભાગરાના રસમાં ૫૦ વાર ડોળો, પછી એવીજ રીતે સુઢના રસમાં ૫૦ વાર ડોળો, પછી એવીજ રીતે ધીમાં ૫૦ વાર ડોળો. પછી ગાયના મૂત્રમાં એવી રીતે ૨૫ વાર ડોળો. પછી એવીજ રીતે મધમાં ૨૫ વાર ડોળો. પછી બકરીના દુધમાં એવીજ રીતે ૨૫ વાર ડોળો. પછી એ સીસાની સળી કરીને એ સળીને આંખમાં ફેરવે, તો સર્વ પ્રકારના નેત્રના રોગ જાય ૪૪.

* આંખના સર્વ રોગ દૂર થવાનું વળા અંજન--સુરમાને અગ્નિથી ગરમ કરી ત્રિશાળાના રસમાં ૭ વાર ડોળાવો. પછી સ્ત્રીના દૂધમાં એવી તરેહ ૭ વાર ડોળો. પછી ગાયના મૂત્રમાં એવી તરેહ વારંવાર ગરમ કરી સુરમાને ડોળો. પછી ફરી સ્ત્રીના દૂધમાં ૫ વાર ડોળો.

* શ્લોક--શીતાંશુ પૂરિત મુખઃ પ્રતિવાસરંયઃ

કાઠ ત્રયેણ નયનં દ્વિતયં જલેન ॥

આસિચતિ ધ્રુવમસૈન કદાચિ દક્ષિ

રોગ વ્યથા વિધુરતાં મજતે મનુષ્યઃ ॥૧॥

અર્થ--આંખો ઉપર થંડા પાણીના ઢોગળા દર રોજ ત્રણ ત્રણ વખતે કરાવે તો અતિ દુખ દેનાર નેત્ર સંબંધી પીડા આરામ થાય, એ શારંગધરમાં લખ્યું છે.

જે. પછી એને ખારીક વાટી અંજન કરે. તો આંખના સર્વ રોગો જાય, ૪૫.

નયના મૃત અંજન—સોધ્યા સીસાને ગાળી તેની ખરાબર તેમાં પારો મેળવે પછી એ ખં તેની ખરાબર એમાં સૂર્યો મેળવી એ સધળાંનો દશમો ભાગ તેમાં ખરાસ કપૂર નાંખે. પછી એ સધળાને ખારીક વાટી એનું અંજન કરે, તો આંખના સર્વ રોગો જાય ૪૬.

સાપ વગેરેનું ઝેર દૂર કરવાનું અંજન—નીપાળાની દીવેલીની માંહેલી ગીંજે લઈ તેને લીંબૂના રસના પુટ ૨૧ દે, પછી એની ગોળી કરે. પછી એ ગોળીને માણસની લાળમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરે, તો સાપ વગેરેનું ઝેર દૂર થાય ને એ આદમી મુઝો પણ જીવે ૪૭. આ સર્વ અંજન શારંગરધરમાં લખ્યા છે.

આંખો દુખતી હોય તેને સારી થવાનો શાહુ હાથુરીનો ખનાવેલો નુકસો—અત્તારની દવા. હિમચ હરડે. એ બંને આપધિ પાણીમાં ઘસી આંખોની ઉપર યોગદમ લેપ કરે, તો વા યુ, પિત્ત, કફ, એ ત્રણે આખરોમાંના કોઈ વિકારથી આંખો દુખવા આવી હોય તો શીઘ્ર આ રામ થાય. આ નુકસો અજમાયે થયો છે ૪૮.

વાગ્બટના મતથી મોતિયા બિંદુના ઉપાય—કાચા મોતિયા બિંદુનો જલો સળીથી ઉતારવો નહીં (પણ) પાકા મોતિયા બિંદુનો જલો ઉતારી લેવો ૪૯.

પાકા મોતિયા બિંદુનાં લક્ષણ—આંખની પુતળી ઉપર દહીં યા છાશ (મઠા) સરખું ટપકું આવી જાય. ને તેને કાંઈ પણ દેખાય નહીં. તથા તે આંખમાં પીડાદિક કાંઈ પણ હોય નહીં ત્યારે તે આંખોનો જલો સળી વગેરેથી ઉતારે. આટલા આદમીનો આંખનો જલો ઉતારીએ નહીં—પીનસ રોગ વાળાનો, ખાંસી વાળાનો, અજીર્ણ વાળાનો, બીકણનો, ઉલટી કરી હોય તે નો, માથાના રોગ વાળાનો, કાન તથા આંખમાં જેને શૂળ ચાલે તેનો, અને શ્રાવણ, કાર્તિક, તથા ચૈત્ર મહીનામાં આંખનો જલો ઉતારિયે નહીં. પણ સાધારણ કાળ હોય ત્યારે જુલાય આખી શરીરને શુદ્ધ કરી ભોજન કરી સારા નિર્મળ સ્થાનમાં પવનાદિક જે ઠેકાણે નહીં હોય તે ઠેકાણે રોગીને બેસાડી મધ્યાનનાં પહેલાં આંખના રોગોને દૂર કરનારા પ્રવીણ વૈદ્ય કને આંખોનો જલો સલીથી લેવરાવે. વૈદ્ય એવા રોગીને પત્રાંડી વાળી બેસાડે. અને રોગીની પાછળ સાણા ચતુર આદમીને બેસાડે, તે માણસ (પોતાના) બંને હાથથી રોગીને પકડે, હાલવા આ લવા દે નહીં એવી રીતે તેને બેસાડે. પછી તેની આંખમાં વૈદ્ય સળી નાખી અત્યંત ચતુરાઈ થી તેની આંખમાં શળીને ફેરવી સળીથી આંખના પ્રાન્ત ભાગમાં જલોને ફેાડી સર્વ આંખ ના જલોને દૂર કરી એ જલોમાંથી આંખની પુતળીના ઉપરનું એ વિકારનું બૂંદ ઢળી પડે ત્યારે એ માણસને સર્વ વસ્તુ યથાર્થ દેખાય. સળીના ફેરવ્યા પહેલાં આંખને મોંઢાના પાકથી ડુંકી દઢ પસીના યુક્ત કરી લેઈ વૈદ્ય પોતાના અંગુઠાથી એ રોગીની આંખને મસળી ક્રોમળ કરીલે, પછી સળીથી જલો લે. વૈદ્ય પણ પોતાનો હાથ બીજી તરફ હાલવા દે નહીં. આ વિધિથી આંખનો જલો લીધા પછી રોગીને સારી વાતોથી પ્રસન્ન કરી તથા ઘણી ખાતર જમા કર્યા પછી તેને શ્વાડી દે—પછી એ રોગીની આંખના ઉપર ધીના પોળવા બાંધે અને તે રોગીને સીધો (જીતો) સ્વાડે તે એવા સ્થાનમાં કે જ્યાં પવન ચિલકા(પરછાયો વગેરે આવવા પામે નહીં. અને રોગીનું માથું વગેરે સધળું શરીર હાલવા ન દે, તથા રોગીને છીંક, ખાંસી, ઓડકાર, ચક્રવું, ઘણા પાણીનું પીવું, દાતણ, નહાવું, ખેદ વગેરે કર્મ કરવા દે નહીં, અને એ રોગીને જી

ધે મુખે સુત્રા દે નહીં અને અત્યંત દલકું ભોજન કરાવી, ધી વગેરે ભારે વસ્તુઓ ખાવા દે નહીં. આ વિધિથી ૭ દિન કર્યા પછી કંઈએક ધી નાખી પાનળી દલકી અન્નની કાંચ (રાખડી) ખવડાવે. પછી વાયુને દૂર કરનારી શાકરતે આદિ લઘુ વસ્તુઓ ખવડાવે. એવી તરેહ ૧ માસ સુધી રાખે કાંચ કુપથ્ય કરવા દે નહીં; પવન તેજ તથા ઝીઝી વસ્તુ વગેરેને બુઝે નહીં અને આંખમાં શીતળ થાય એવી વસ્તુઓ દરે વગેરે દેખવા દે. એવી રીતે કરે, તો મોતિયા બિંદુને આદિ લઘુ આંખના સર્વ રોગો જાય. પછી એને શીતળ ચરમા લગાવે તો આ રોગ કદી એને થાય નહીં. આ મોતિયા બિંદુનો ઉપાય વાગ્બટમાં લખ્યો છે ૫૦.

પાંડુ રોગને દૂર કરનારું અંજન-હીંગને દડવલના રસમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરે, તો પાંડુરોગ. પીગિયા જાય ૫૧.

નારાયણ અંજન-તૂલસીનાં પાનનો રસ તથા ઘીલીનાં પાનનો રસ એ બરાબર લીધા પ પછી બંનેને કાંસાની થાળીમાં નાખી એ બંનેની બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ નાખ્યા પછી એ ત્રણેને ગળવેલના લોહના) ઘૂટાથી પહોર બ સુધી રગડે. પછી એજ વાસણમાં તાંબાના ઘૂટાથી પહોર ૨ રગડ્યા પછી એનું અંજન કરે, તો આંખનું શ્વેત તથા આંખનું પાકતું તત્કાળ જાય ૫૨.

નયના મૃત ગુટિકા-સુંઠ, હરડેની છાલ. કુલથ્ય, ખાપરીયું, ટટકડી. માયરળ, ખેરસાર, આ સઘળાં એસડો બરાબર લે; અને બરાસ કપૂર, કસ્તુરી, વગર વીધેતું મોતી, એ એક એસડના તોલથી અર્ધું અર્ધું લીધા પછી એ સર્વને ખલમાં વારીક વાટી લીંબુના રસમાં દિ ન પ ખલ કરે પછી એની ગોળી કરી એ ગોળીને પાણીમાં ઘસી અંજન કરે, તો આંખનું તિમર જાય. અને એ ગોળીને સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરે, તો કુશો, પડળ જાય. અને એ ગોળીને મધમાં અંજન કરે, તો આંખમાંથી પાણી પડતું બંધ રહે. એને ગાયના મૂત્રમાં અંજન કરે. તો રતાંધળો જાય. અને કેળના રસમાં અંજન કરે, તો આંખની માંસ વૃદ્ધિ જાય. ઇતિ નયના મૃત ગુટિકા ૫૩.

આંખની પાંપણો જતી રહી હોય તેને આવવાનું અંજન-હંધેડીનાં પાનને ગાયના મૂત્રમાં વાટવા પછી એથી અર્ધું ખાપરીયું લે. પછી એ બંને ને ખલમાં વાટે પછી એ બંનેની વચ્ચે જસતનાં ઝીણાં પતરાં કરી મૂકે. પછી એને કપડમટ્ટી દધ સૂકવી અડાયાં છાણાંના ગજપુટમાં ડુંકી દે. પછી સ્વાંગ શીતળ થયે કાઢે. પછી એને બારીક વાટી અંજન કરે, તો આંખોએ પાંપણો આવે ૫૪.

શીતળાનાં ફુલ દૂર થવાનું અંજન-ગંધેડાની દાઢને ઝીણી વાટી અંજન કરે, તો શીતળાના ફૂલાં જાય ૫૫.

સખળ વાયુને દૂર થવાનું અંજન-આમળ સાર ગંધકથી મારેલા તાંબાનું બારીક વાટી અંજન કરે, તો સખળ વાયુ. પડળને આદિ લઘુ આંખના સર્વ રોગો જાય ૫૬. આ સર્વ ઉપાય વૈદ્ય રહસ્યમાં છે.

ફૂલા, ધૂધિને દૂર થવાનું અંજન-ચોખ્ખું મોરચૂથૂ ટંક ૫, ફૂલાવેલી ટટકડી ટંક ૫, બીજવેલી પીપેરોનાં બીજ ટંક ૫, શાકર માસા ૫. એને બારીક વાટી કાજળી કરી એ કાજળી આંખમાં આંડે, તો ફૂલાં, દલકા, ધૂધિ સર્વ જાય ૫૭.

મુત્તકા પાણિતલં વૃષ્ટ્વા ચક્ષુષોર્યદિદીયતે; જાતરોગા વિમસ્યંતિ િતિમિરાણિ તથૈવચ.

અદ્રોદય ગુટિકા-શંખની દૂધી, બેહેડાની મીઠા, હરડેની છાલ, મનસિત્ર. પીપેરો, કાંગાં મરી, કોષ્ઠ, વજ, એ સઘળાં ઓસડો યરાયર લઈ એને બકરીના દૂધમાં બારીક વાટી ગોળી કરીને પછી એ ગોળીને પાણીમાં ઘસી અંજન કરે, તો તિમર, આંખની માંસ વૃદ્ધિ, પડાળ. કાચ, રતાંધળો, પૂલાં, આ સર્વ દૂર થાય ૫૮.

અંદ્રપ્રભાવ ગુટિકા-હળદર. લોમડાનાં પાન, પીપેરો, મરી. વાવડોંગ, નાગરમેથો. હરડેની છાલ આ સર્વ યરાયર લઈ એને બારીક વાટી બકરીના મૂત્રમાં દિન ૩ ખવ કયા પછી એ ની ગોળી કરી છાંયડે સૂકવે, પછી એ ગોળીને ગાયના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરે, તો આંખના કાચને દૂર કરે. પાણીમાં ઘસી અંજન કરે, તો તીમીરને દૂર કરે. મધમાં ઘસી અંજન કરે. તો પડાળને દૂર કરે. સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી અંજન કરે, તો પૂલાને દૂર કરે ૫૯. ઇતિ ચંદ્રપ્રભાવ ગુટિકા.

દ્વાદશામૃત હરિતકી-હરડેની છાલનો ૧ ભાગ, બેહેડાની છાલના ૨ ભાગ, આંખનાં ૪ ભાગ, સતાયરી તોલા ૮ ભાર, સાર તોલા ૪ ભાર. જેહી મધ તોલા ૮ ભાર, તજ ટંક ૫, સિંધ વખાર ટંક ૫, પીપેરો ટંક ૫, અને એ સર્વની યરાયર શાકર લઈ એને બારીક વાટી ટંક ૨૫ મધ તથા ઘીની સાથે દિન ૪૯ રોજ ખાય. તો તિમિર, પડાળ, આંખના કાચ, રતાંધળો, પૂલાં, આંખમાં પાણી આવે તેને, સળળ વાયુને આદિ લઈ સર્વ આંખના રોગને આ દ્વાદશામૃત હરિતકી દૂર કરે છે ૬૦.

ત્રિફળાદિ ઘૃત-ત્રિફળાનો રસ શેર ૧, ગળોનો રસ શેર ૧, આમળાનો રસ શેર ૧, જળબાંગરાનો રસ શેર ૧, અરડુસાનો રસ શેર ૧, શતાવરીનો રસ શેર ૧, બકરીનું દૂધ શેર ૧, કમળકાકડી, ત્રિફળા, જેહીમધ, પીપેરો. દરાખ, શાકર. ભોરીંગણી, આ સર્વનો રસ અચ્છેર અચ્છેર લઈ એ સર્વમાં ગાયનું ઘી શેર ૨ પાકા (૪ શેર કાચા) નાખી મધુરી અંચ થી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને ઘી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે (ઉતારી) લઈ એ ઘી ને તોલા ૮ ભાર રોજ ખાય, તો આંખનું તિમિર, કાચ, પૂલાં, સળળ વાયુ, વગેરે સર્વ આંખ ના રોગ જાય ૬૧. ઇતિ મહા ત્રિફળાદિ ઘૃત.

ગરમીના વિકાર દૂર થવાનાં અંજન તથા લેપની વિધિ-આંખ હુબે યા સોજે થાય, તો આંખમાં અંજન યા લેપ કરવાથી આરામ થાય. સોધ્યો સફેતો માસા ૧૦, તેને સોધ વાની વિધિ (એ કે) -સફેતાને ઝીણો વાટી ચીનાઈ વાસણમાં ઘણા પાણીથી ઘોષ લેતાં જ્યા રે સફેતો નિચે બેસી જાય ત્યારે તેનું પાણી કાઢી નાંખે. એવી તરેહ ત્રણ વાર કરી લેવું. પછી અત્તારની અંજરત ઔષધિ માસા ૩ લઈ તેને સોધવાની વિધિ (એ કે) અંજરતને બારીક વાટવા પછી જે સ્ત્રીને છોડી હોય તેનું દૂધ એટલું લેઈ મેળવવું કે જે ૮ પોહોરમાં સૂકાઈ જાય. એવી રીતે પુર ૫ દે. પછી કતીરો માસો ૧, બરાસ કપૂર રતી ૪, અત્તારની નિસોત ઔષધિ માસા ૨, ઘોળો ગૂંદર માસો ૧, એ તોલ માફક સર્વ ઓસડો એકઠાં કરી ગુલાબનાં પાણીમાં ખવ કરે. પછી એકજીવ કરી બેાર પ્રમાણે ગોળી બાંધ્યા પછી ગુલાબના પાણીમાં

અર્ચના બાજન કર્યા પછી ભીના ભીના હાથની બને હથેળી ધરીને આંખો ઉપર ફેરવે તો નેત્ર વિકાર. તિમિરાદિક રોગ દૂર થઈ આંખો થંડી રહે શારંગધર રાવીના મત પ્રમાણે આ અંચ ઉપર ટીપણ સંક્ષેપ યથાર્થ કરી છે, તેને વાંચીને વિદ્યાનંજન પ્રસન્ન થશે એવી અમને ત આ શ્રીધરને ખાતરી છે.

અથવા સાદા પાણીમાં ઘસી અંજન કરે અથવા લેપ કરે, તો ગરમીના સર્વ વિકાર દૂર થાય
૬૨. ધર્તિ ગરમીના અંજન લેપની વિધિ.

ઘર્તિ આંખના સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ. લક્ષણ, સંખ્યા, નામ ઉપાય સંપૂર્ણ.

કાનના રોગ.

(કાનના રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ નામ સંખ્યા, ઉપાય લખીએ છીએ)

કાનના રોગ સુશ્રુતમાં ૨૮ લખ્યા છે તે લખીએ છીએ-કર્ણશૂળ ૧, કર્ણનાદ ૨, અધિર એટલે બેહેરાપણું ૩, ક્ષેપેડ ૪, કર્ણશ્રાવ ૫, કર્ણકંડુ ૬, કર્ણગૂથ ૭, કર્ણપ્રતિનાદ ૮, કૃમિકર્ણ ૯, ચોટ લાગવાથી કાનમાં વ્રણ થાય ૧૦. દોષથી કાનમાં વ્રણ થાય ૧૧, કર્ણપાક ૧૨, પૂતિ કા કર્ણ ૧૩, વાયુનો કર્ણ સોથ ૧૪. પિત્તનો કર્ણ સોથ ૧૫. કફનો કર્ણ સોથ ૧૬, લોહીનો કર્ણ સોથ ૧૭, વાયુનો કર્ણાર્શ ૧૮. પિત્તનો કર્ણાર્શ ૧૯. કફનો કર્ણાર્શ ૨૦, લોહીનો કર્ણાર્શ ૨૧, વાયુનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૨. પિત્તનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૩, કફનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૪, લોહીનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૫ માંસનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૬, મેદનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૭, નસોનો કર્ણ અર્બૂદ ૨૮. ચરકમાં કર્ણ પાલી-ને વિષે ૪ રોગ અધિક કહ્યા છે (તે એકે) ઉત્પાત ૧, ઉન્મથ ૨, દૂષ્ય વર્ધન ૩, પરિવેહિત ૪. “(આ સર્વ રોગોનું ઓળખાણ તથા પીછાન લખીએ છીએ.)”

કર્ણશૂળનાં લક્ષણ-જેના કાનમાં વાયુ ધસિ જાય અને તે કોપને પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે કાન માં ધણું શૂળ ચલાવે તેને કર્ણશૂળ કહિયે ૧.

કર્ણનાદનાં લક્ષણ-જેના કાનના છિદ્રમાં વાયુ ધસિ જાય ત્યારે તે પુરપના કાનમાં ભેર, પખાજ, શંખને આદિ લઘ અનેક શબ્દ થાય તેને કર્ણનાદ કહિયે ૨.

બેહેરાપણનાં લક્ષણ-જે કર્ણના છિદ્રમાં વાયુ, કફ સંયુક્ત પ્રવેશ કરી તેમાં બેસી રહે, તો માણસને બેહેરા કરી દે ૩.

બેહેરા પણનાં અસાધ્ય લક્ષણ-બાળક, બૂઢા, તથા ઘણા દહાડાના બેહેરાજ હોય તે સારા થાય નહીં.

ક્ષેપેડકર્ણ રોગનાં લક્ષણ-જેના કાનમાં વાયુ, પિત્ત, કફ, ધસી જાય અને તેના કાનમાં વાંસને શટવા સરખા શબ્દ થાય તેને ક્ષેપેડકર્ણ રોગ કહિયે ૪.

કર્ણશ્રાવનાં લક્ષણ-જેના માથામાં ચોટ વાગી હોય, અથવા જેના કાનમાં પાણી પડયું હોય તેના કાનમાંથી રસી વહ્યા કરે, તેને કર્ણશ્રાવ રોગ કહિયે ૫.

કર્ણકંડુ રોગનાં લક્ષણ-જેના કાનમાં કફ સંયુક્ત વાયુ પેસે તેના કાનમાં ખસ ખસ (ખુબ્બી કે ખસ સરખી ફાહી) કરે તેને કર્ણકંડુ કહિયે ૬.

કર્ણગૂથનાં લક્ષણ-જેના કાનમાં પિત્તની ગરમી ધસિ જઈ કફને શોષિ લે તેના કાનમાં મળ ઘણો ઝરે તેને કર્ણગૂથ કહિયે ૭.

કર્ણપ્રતિ નાહનાં લક્ષણ-એ (ઉપસો) કર્ણ ગૂથ પાતલો પડી ગયા પછી તે નાકમાં આવી પ્રાપ્તિ થાય તેને કર્ણ પ્રતિનાદ કહિયે ૮.

કૃમિકર્ણનાં લક્ષણ-જેના કાનમાં જગમગ, પતંગીયુ. જીવડું, કાનખ ૯૩. અર્થ ૯૪.

નાવર પેસી જાય તેના કાનમાં ફક્કડાવે તથા તે માણસને ખીડા કરી ઘણા બ્યાકુળ કરી દે તથા તેની ભૂખ વગેરે સર્વ જતી રહે તેને કૃમિ કર્ણ રોગ કહિયે ૯.

કર્ણ વિદ્રધિનાં લક્ષણ--એ એ પ્રકારની છે. એક તો કાનમાં ચોટ વાગી વણ પડી જાય. અને એક દોષથી કાનમાં વણ પડી જાય, પછી તે કાનમાંથી લોહી, પર, વગેરે સર્વ નિકળે, તથા કાનમાં બળતરા વગેરે સર્વ રહે. તેને કર્ણ વિદ્રધિ કહિયે ૧૦-૧૧

કર્ણપાકનાં લક્ષણ--જેના કાન પિત્તે કરીને પાકી જાય, ને કાનમાંથી કાઢા સરખું પર નિકળે, તેને કર્ણપાક કહિયે ૧૨.

પૂતિકર્ણનાં લક્ષણ--જેના કાનમાં વણ પડ્યા પછી તેના કાનમાંથી પાણી ગર્બા કરે તથા તેમાં પરં પણ પડે, તેને પૂતિકર્ણ રોગ કહિયે ૧૩. અથવા વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહીના પ્રભાવથી જે થઈ જાય તે એનાં લક્ષણથી જાણી લેજો ૧૪-૧૪=૧૭ અને વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહીના પ્રભાવથી મરસાના રૂપે કાનમાં અર્ચી પેદા થાય છે તેને વાતાદિકથી જાણી લીજો ૪-૧૭=૨૧. અને કાનમાં વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માંસ, મેદ, નસો, એ સાને, એક અર્જુદ નામે રોગ ગાંઠ રૂપ હોય છે તેને પણ કરે છે, તેનાં પણ લક્ષણો પાછળ અર્જુદ રોગમાં કહ્યાં છે તે જાણી લેજો ૭-૨૧=૨૮. એ સર્વ કાનમાં ૨૮ રોગ છે. ચરકના મતથી કાનની નીચે ૪ રોગ છે--વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪,

*કર્ણપાલીને વિષે ૫ રોગ છે તેનાં તથા પરિપોટકનાં લક્ષણ--કાનની બૂટી કોમળ ઘણી હોય છે તેને સ્ત્રી વધાર્યા કરે ત્યારે કાનની બૂટી સૂજ જાય ને તેમાં ખીડા થઈ આવે તેને પરિપોટક કહિયે ૧.

ઉત્પાતનાં લક્ષણ--કાનની બૂટીમાં ભારે ધરેણું પેહેરે તેના સંયોથી અથવા કોઈ રીતે બૂટીને ખેંચવાથી બૂટી ઉપર સોજો થઈ જ આવે, અને તેમાં દાહ થઈ પાકી જાય. તથા ખીડા હોય તેને ઉત્પાત રોગ કહિયે ૨.

ઉન્મથનાં લક્ષણ--જે કાનની ‡ લોલ એટલે બૂટીને હઠથી વધારવા આહે ત્યારે ત્યાં વાયુ કોપ કરી કફ શંયુક્ત સોજાને કરે, તથા ત્યાં એળેને કરે તેને ઉન્મથ કહિયે ૩.

દુઃખવર્ધનનાં લક્ષણ--જેના કાનની બૂટી દુખથી વિંધાઈ ગઈ હોય અને ત્યાં બળતરા તથા ખીડા હોય તથા પાકી જાય તેને દુઃખવર્ધન કહિયે ૪.

પરિલેહિનનાં લક્ષણ--જેની કાનની બૂટીના ઉપર કફ, લોહીના કોપથી સરસવ સરખી ફેાલિયો થઈ જાય. તથા તે જગાએ એળ આવે, તથા બળતરા બળે, તથા પાકી જાય તેને પરિલેહિન કહિયે ૫.

* કાનના રોગ છે તેના મોટા મોટા અંશમાં અનેક પ્રકાર લખ્યા છે. અને ક્રમિ મત ધણા છે, તેમાં સૂક્ષ્મ રોગનો નિદાન કઠણ છે વાસ્તે સ્થૂલ રોગોનો નિદાન આ અંશમાં લખ્યો છે, અને આપણે પણ યથા યોગ્ય લખી છે. તો પણ બીજા પણ લોક પ્રસિદ્ધ આપણે ધણી છે. વાસ્તે વિદ્વાન વૈદ્ય છે તે દેશ, કાળ, અવસ્થા જોઈને આપણે કરે તો આરામ થાય. અસાધ્ય કર્ણ રોગનો મુરકેલીથી આરામ થાય છે.

‡ લોલ એટલે પાલી, બૂટી.

કાનના રોગના ઉપાય.

આદાનો રસ, મધ, સિંધવખાર, તેલ એ સર્વ એકઠાં કરી એને જરા ગરમ કરી કાનમાં નાંખે, તો કાનની પીડા, કર્ણનાદ, અને બેહેરાપણું, તથા કર્ણદ્વેડ, એ સધળા રોગો દુર થાય ૧. અથવા લસણનો રસ, આદાનો રસ, વરણાના મૂળનો રસ, કેળનો રસ, એ સર્વને એકઠાં કરી કીંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખે, તો કાનની પીડા આદિ કાનના રોગ જાય ૨.

કાનનાં મૂળ દુર થવાના ઉપાય—આકડાનાં કોમળ પાનને ખટાસ (લીંબુના રસમાં) બારીક વાટી તેનો રસ કાઢી એમાં તેલ તથા મીઠું નાંખ્યા પછી એને થોરીઆના લાકડામાં ભરે, પછી એ લાકડાને કપડ મટ્ટી કરી તેના પુટ પાક કરી તેનો રસ કાઢે, પછી એ રસને થોડો ગરમ કરી કાનમાં નાખે, તો કાનનાં શૂળ જાય ૩. અથવા આકડાના (પાકા) પાનને ધી ચોપડી અગ્નિ થી તપાવી તેનો રસ કાઢે, પછી એ રસને જરા ગરમ કરી કાનમાં નાખે, તો કાનનું શૂળ જાય ૪. અથવા બકરાના મૂતરમાં સિંધવખાર નાખી જરા ગરમ કરી, કાનમાં નાખે, તો કાનનાં શૂળ જાય ૫. અથવા અરલૂના મૂળના રસમાં મધુરી આંચે તેલ પકવતાં જ્યારે એ રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે, તો ત્રિદોષથી ઉપજ્યું પણુ કાનનું શૂળ જાય ૬.

બેહેરાપણુને આદિ લઈ સર્વ કાનના રોગોને દુર કરનારું તેલ—કડવા તેલમાં, સુંદ, મરી, પીપેરો, કોષ્ઠ, પીપળી મૂળ, હંધેડીનો ખાર, જવખાર, બીલીના મૂળનો રસ, ગાયનું મૂત્ર, આ સર્વ મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે. તો બેહેરાપણું, કાનમાં સખ્દ થાય તેને, કાન વહેતા હોય તેને, એ સર્વ રોગોને આ દુર કરેછે ૭. ઇતિ વિલ્વ તૈલમ.

અથવા બીલીનાં કાચા ફળનો રસ કાઢી તેમાં સાજીનો બૂકો નાખી તેને પીએ, તો કાનની પીડા, બેહેરાપણું, કાનની અંદરની બળતરા, આ સર્વને દુર કરે ૮.

કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તેને સાંડું થવાનું તેલ—આંબળાનાં પાનનો રસ, જાંબુડાનાં પાનનો રસ, મહુડાનાં પાનનો રસ, વડની છાલનો રસ, ચંબેલીનાં પાનનો રસ, એમાં તેલ નાખી મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે, તો કાન વહેતા સારા થાય ૯. અથવા રસોતને સ્ત્રીના દુધમાં ઘસી મધ મેળવી કાનમાં નાંખે, તો કાન વહેતા બંધ થાય ૧૦. અથવા કોષ્ઠ, હીંગ, વજ, દારૂળદર, વરીઆરી, સુંદ, સિંધવખાર, એને ઝીણું વાટી બકરાના મૂત્રમાં ઘોળી એમાં તેલ નાખી મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે, તો પડે વહેતું બંધ થાય ૧૧.

કાનમાં પ્રણ પડી ગયા હોય તેને દુર થવાનું તેલ—મોટી શીપના ચૂર્ણને કડવા તેલમાં પકવે, પછી એ તેલ વહેતા કાનમાં નાખે, તો કાનના પ્રણ સારા થાય છે ૧૨. અથવા અમલસાર ગંધક તોલા ૪ ભાર, મનસિત્ર તોલા ૪, હળદર તોલા ૪, કડવું તેલ તોલા ૩૨ ભાર, અને [તેટલોજ] ધતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, આ સર્વને બરાબર લઈ, એને બારીક વાટી મધુરી આંચથી પકવે, જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને તેલ માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાંખે, તો કાનના પ્રણ સારા થાય ૧૩.

કાનમાં જીવડા પડી ગયા હોય તેને દુર કરવાના ઉપાય—કૃમિ રોગને દુર કરવાના ઉપાય જે પાછળ લખ્યા છે, તેથી જીવડાનો રોગ જન્ય માટે તે જોઈ લેજો ૧૪. અથવા વેંગણુ (વંતાક) ના મૂળના રસનો ઘૂમાડો સરસીઆ તેલની સાથે કાનમાં દે, તો કાનના જીવડા પડી જન્ય ૧૫. અને કાનના સોજાના તથા કાનના ચસકાના તથા કાનના અર્ધુદ રોગના ઉપાય પાછળ એ રોગોમાં લખ્યા છે તેથી એ રોગ જન્ય, તે જોઈ લેજો. આ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

ખેહરાપણને દુર કરવાનું તેલ—મૂળાના મૂળનો (મૂળાના કાંદાનો) રસ, કડવું તેલ, મધ, આ સર્વ બરાબર લઈ એને જરા ગરમ કરી કાનમાં નાખે. તો ખેહરા પછું જન્ય ૧૬. અથવા શાકર, ઇલાયચી એને બારીક વાટી કાનમાં નાખે, તો ખેહરાપછું જન્ય ૧૭.

કાનની પીડાને દુર કરનારું તેલ—સુંઠ, પીપેરો, સિંધવ ખાર, કોષ્ટ, હીંગ, વજ, લસણ, તલનું તેલ, એને આકડાનાં પાનના રસમાં મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે એ રસ આદિ સરવ બળી જન્ય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે, તો કાનની પીડા દૂર થાય ૧૮.

કાનના સર્વ રોગોને દુર કરનારું તેલ—જડી અને મોટી સીપોનો લોઠ, પદ્મમાંશ. હીંગ, તુંબક, સિંધવ ખાર, કોષ્ટ, કપાશીઆની મીંજો, એને વાટી એનો ઉકાળો કરી એમાં કડવું તેલ તોલા ૨૮ ભાર નાખે, અને હાડીઆ કરહણનો રસ એ સર્વની બરાબર એમાં નાખે પછી એને મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે રસ વગેરે સર્વ બળી જન્ય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે, તો કાનના વ્રણ, પર, ખેહરાપછું, કાનમાં શબ્દ થાય તેને આદિ લઈ કાનના સર્વ રોગોને આ દુર કરે છે ૧૯. અથવા હાડીઆ કરહણનો રસ શેર ૦૧, હર ફારેવડીનો રસ તોલા ૮ ભાર, લસણનો રસ તોલા ૮ ભાર, વરીઆરી ટંક રા, વજ ટંક રા, કોષ્ટ ટંક રા, સુંઠ ટંક રા, મરી ટંક રા, પીપેરો ટંક રા, લવંગ ટંક રા, બકરીનું દુધ શેર ૦૧, કડવું તેલ ૨૦ તોલા ભાર, આ સર્વ એકઠાં કરી મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે સર્વ બળી જન્ય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનમાં નાખે, તો ખેહરાપછું, કાનનું પર, અને કાનના સર્વ રોગ જન્ય ૨૦.

કાનમાં પર વહેતું હોય તેને સાફ થવાની ઔષધિ—સમુદ્રનું કીણુ, સોપારીની રાખ, કાથો, એને બારીક વાટી કાનમાં નાખે, તો કાનનું વહેતું બંધ થાય ૨૧. આ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં છે.

કાનની ખુટી પાકી ગઈ હોય તેને સારી થવાના ઉપાય—સતાવરી, આસન. દૂધ, એરંડાનું મૂળ. (યા દીવેલી,) કાળા તલનું તેલ, એને મધુરી આંચે પકવતાં જ્યારે સર્વ બળી જન્ય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનની ખુટીએ લગાવે, તો ખુટીની પીડા આદિ સર્વ મટે અને કાનની * ખુટી વધે ૨૨.

* બાળકાના કાન વિંધાવે છે. જે ઠંડાણે ઘણી સાવચેતી રાખવી. કારણ કે મૂખ સાની હોય છે તેને કાનની લોલમાં નસનું યથાર્થ જ્ઞાન નહીં હોવાથી બેચાજથી કાન વિંધે અથવા નાક વિંધે તેથી પાકો જઈ સુજી જન્ય છે. વાસ્તે ઊંઘરની લીડીઓ માસા બે લઈને ધી, હળદર, એ ત્રણે પકવીને આંધે, તો આરામ થાય છે. પરંતુ નસ ઉપર વિંધાયો કાન ધરેલાના ભારથી ઉચ્છેદ દેવા કરે છે.

પરિપોટક સારા થવાનું તેલ-જીવંતી ગણમાં તેલ પકવી મદન કરે, તો પરિપોટક સારા થાય ૨૩. જળોના લગાવાથી ઉત્પાત રોગ જાય ૨૪. સુરમો, કલિહારી, આવચી, કંક પક્ષીનું માંસ, એમાં મધુરી આંચથી તલનું તેલ પકવતાં જ્યારે રસ બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેલને કાનની યુટીએ લગાવે, તો ઉન્મંથ જાય ૨૫. અથવા જાંબુડીનાં પાન, આંબાનાં પાન, વડનાં પાન, એનો કાઢો કરો એ કાઢામાં તેલ પકવવું. પછી એ તેલનું મદન કરે, તો દુઃખવર્ધન રોગ જાય ૨૬. અથવા છાંણના છાંણથી સેકે અથવા દૂધથી યા ગાયના મૂત્રથી કપૂરનો લેપ કરે, તો કાનની લોન સારી થાય ૨૭. આ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશ માં લખ્યા છે. ઇતિ કર્ણ રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય: સંપૂર્ણ.

નાસિકા રોગ.

(નાસિકા રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, સંખ્યા તથા નામ સહિત બ્રહ્મીએ લીએ.)

નાસિકા રોગનાં નામો—નાસિકામાં ૩૪ રોગ છે—પિનસ ૧, પૂતિનાસ ૨, નાસાપાક ૩, પૂયશોણિત ૪, ઘણી છીંકા આવે ૫, છીંક આવે નહીં ૬, નાક બળ્યા કરે ૭, પ્રતિનાહ ૮, પરિશ્રાવ ૯, નાસા શેષ ૧૦, પ્રતિશ્યાય પાંચ પ્રકારના ૧૫, સાત પ્રકારના નાસાર્જુદ ૨૨, નાસારી ચાર પ્રકારના ૨૬, નાક શોથ ચાર પ્રકારના ૩૦. નાસિકામાં રક્તપિત્ત ચાર પ્રકારના ૩૪.

પિનસનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં કફ કરીને સ્વાસ સારી પેઠે આવે નહીં. ને નાક રોકાઈ જાય, અને સૂકું રહે. તથા તેમાં ધુમાડો નીકળે. અને જેના નાકમાં સુગંધ દુર્ગંધિની વાસ આવે નહીં તેને પિનસ કહિયે ૧.

પૂતિનાસનાં લક્ષણ—જેને ગળા તાળવાના મૂળનો વાયુ છે તે પિત્ત કરને દૂષિત કરી એના મોઢામાં અને નાકમાં એ વાયુ સ્વાસને માર્ગે દૂર્ગંધને કાઢે તેને પૂતિનાસ રોગ કહિયે ૨.

નાસાપાકનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં પિત્ત દુષિત થઈ નાકમાં ફેણી કરે, તથા તેને પકવે, તે માંથી પર કાઢે તેને નાસાપાક કહિયે ૩.

પૂયરક્તનાં લક્ષણ—જેના લલાટમાં કંઈ તરેહથી ચોટ લાગે ત્યારે તેનો દોષ કાપને પ્રાપ્તિ થઈ નાસિકાને માર્ગે પર સહિત લોહીને કાઢે તેને પૂયરક્ત રોગ કહિયે ૪.

ક્ષવથુ એટલે છીંક ઘણી આવે તેનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં પવન દૂષ્ટ થઈને નાકના મર્મ સ્થાનેને દુષિત કરે. પછી એ કફમાં મળે ત્યારે તે ઘણી વારંવાર છીંકને પ્રગટ કરે તેને ક્ષવથુ નામે રોગ કહિયે ૫.

ક્ષવથુનાં બીજાં લક્ષણ—જે માણસ નાકમાં મરિને આદિ લઘુ ઓપડો નાંખે, અથવા સૂર્ય તરફ જુએ, અથવા નાકમાં સતરનો તાંતણો. (ઝીણું) સલેકડું, ઇત્યાદિ ધાવે, ત્યારે તેના નાકમાં છીંકા ઘણી આવે એને પણ ક્ષવથુ નામે રોગ કહિયે ૬.

ક્ષવથુબ્રંશનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં પિત્તે કરીને કફ દાઝી જાય તે માણસને છીંક આવે નહીં એને ક્ષવથુબ્રંશ રોગ કહિયે ૭.

દીપ્ત રોગનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં પિત્ત કુષિત થઈને નાકમાં દાહ ઘણી કરે અને નાકમાં થી ધુમાડાસુ નીકળે. અને તે પવનથી નાક બળે તેને દીપ્ત રોગ કહિયે ૮.

પ્રતિનાહનાં લક્ષણ—વાયુએ કરીને સંયુક્ત કફ છે તે નાકના માર્ગને રોકી દે, સ્વાસ આવવા દે નહીં તેને પ્રતિનાહ નામે રોગ કહિયે ૯.

પરિશ્રાવનાં લક્ષણ—જેના નાકના સ્વરમાં ગાદો, પીળો, ઘોળાશપર, મળ નીકળે તેને પરિશ્રાવ કહિયે ૧૦.

નાસાસંશોષનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રણે દુષ્ટ થાય તો તે મહા કટ્યથી સ્વાસ લે તેને નાસા સંશોષ કહિયે ૧૧.

પ્રતિશ્યાયનાં લક્ષણ—જેને પીનસનો રોગ થાય ને તે આળશ કરી તેના ઉપાય કરે નહીં, ત્યારે એ પીનસ વધીને કોષ કરી બીજાં સ્થાનમાં જઈ પ્રગટે ત્યારે તેનાં અનેક નજલા વ ગેરે નામ પડે. અને આ પ્રતિશ્યાય નામે રોગ પીનસના અનેક રોગોને કરે છે ૧૨.

પીનસના પૂર્વરૂપનાં લક્ષણ—જેને છીંકો આવે. અને માથું ભારે રહે, અંગ સંગ્રહ થ ઇ જાય. અને રોમાંચને આદિ લઈ બીજા ઉપદ્રવ હોય ત્યારે જાણિએ કે એને પીનસનો રોગ થશે ૧૩.

વાયુના પીનસ (સળેકમ) નાં લક્ષણ—જેના નાકનો માર્ગ રોકાઈ જાય; અને જેને થોડું, પાતળું, ગરમ, પાણી ઝરા કરે; તથા ગળું, તાળવું, હોઠ. એ સુકાય. તથા તેનાં લ મણાં દૂખે. તથા મોંનો બોલ ઘોઘરો પડી જાય તેને વાયુનો પીનસ કહિયે ૧૪.

પિત્તના પીનસ (મળેકમ) નાં લક્ષણ—જેના નાકમાં દાહ હોય. પીળાશની સાથે ગરમ પાણી ગરે. તથા તે મનુષ્ય કૃશ થઈ જાય, અને તેનું શરીર ગરમ રહે. અને જેના નાકમાંથી અગ્નિ રૂપ ધુમાડો નકળે, અને એ ઓકારી પણ કરે, તેને પિત્તનો પીનસ કહિયે ૧૫.

કફના પીનસનાં લક્ષણ—જેના નાકમાંથી જડો જડો સંકેત, કફ ઘણો નીકળે તથા તેનું શરીર ઘોળું થઈ જાય. અને આંખોનાં ઉપર સોજે હોય. મસ્તક ભારે રહે. અને ગળું, તાળવું, હોઠ, માથું, એમાં ખજવાળ ઘણી હોય ત્યારે જાણીએ કે એને કફનો પીનસ છે ૧૬.

સન્નિપાતના પીનસનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં ઉપર કહેલાં (ત્રણે પ્રકારનાં) સર્વ લક્ષણ મળે, અને એ પીનસ વારંવાર થાય, ને ઉપાય કરવાથી જાય નહીં તથા પાકે પણ નહીં તેને સન્નિપાતનો પીનસ કહિયે એ અસાધ્ય છે ૧૭.

દુષ્ટ પીનસનાં લક્ષણ—જેનું નાક વારંવાર ઝરા કરે ને સુકાઈ જાય. અને નાકમાં સારી પેટે સ્વાસ આવે નહીં, નાક રોકાઈ જાય, અને કઠી ખુલી પણ જાય. અને જેમાં સુગંધિ દુર્ગંધિ નું જ્ઞાન રહે નહીં તેને દુષ્ટ પીનસ કહિયે ૧૮.

લોહીથી થએલા પીનસનાં લક્ષણ—જેની છાતીમાં ચોટ લાગી હોય તેને લોહીનો પીનસ થઈ જાય, નાકમાંથી લોહી પડે. અને તેને પિત્તનાં જે લક્ષણ ઉપર કહ્યાં છે તે થાય, તથા તેની આંખો લાલ હોય તેને લોહીનો પીનસ કહિયે ૧૯.

પીનસનાં અસાધ્ય લક્ષણ—આળશ કરીને પીનસના ઉપાય કરે નહીં, તો સર્વ પીનસ અસાધ્ય થઈ જાય ૨૦.

પીનસ વાળાના નાકમાં જીવડા પડો જાય તેનાં લક્ષણ—જેના નાકમાં પીનસે કરીને ઘોળા અને ચિકણા નાના નાના જીવડા પડી જાય ને દીસે નહીં તેને માથાનો રોગ થઈ જાય; તથા બીજા બીજા પણ રોગોને પ્રગટ કરે. બેહરાપણું, નેત્રના રોગ, સોજે, મંદાગ્નિ, ઉપદ્રવ

શ. આ સર્વ રોગોને આ કૃમિ પીનસ પ્રગટ કરે છે--અને જ્ઞાનમાં અર્થદ નામે ગાંઠ ૭ પ્રકારની, સોળે ૪ પ્રકારનો. અર્થ નાકમાં ૪ પ્રકારના, નાકમાં રક્તપિત્ત ૪ પ્રકારના થાય છે. પાછળ એ સર્વનાં લક્ષણ લખ્યાં છે તે યુદ્ધિવાને જાણી લેવાં ૨૨.

પીનસના કાચા પશાનાં લક્ષણ--જેનું માથું ભારે રહે ભોજનમાં અરુચિ હોય-. નાક ઝરા કરે--ધીરે બોલે--શરીર ક્ષીણ પડી જાય--બહુ થૂંકે--એ લક્ષણ હોય. તો કાચો પીનસ જાણીએ ૨૨.

પાકા પીનસનાં લક્ષણ--જેના નાકનો કદ જાડો નીકળે, અને નાકના છિદ્રને ચોટી પણ રહે, તથા જેનો વર્ણ પણ સારો થઈ જાય--અને સ્વર પણ સારો થાય--અને ભૂખ આદિ સર્વલાભ--તેને પાકો પીનસ કહિયે ૨૩.

નાકના રોગના ઉપાય.

કાળાં મરી, ગોળ, દહીં આ ત્રણે મેળવી અનુમાન માફક ખાય, તો પીનસનો રોગ જાય ૧. અથવા કાયફળ, પુષ્કળ મૂળ. કાકડસીંગ, સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, કલોંજ, એ સર્વને ખારીક વાટી ટંક રા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં ખાય, અથવા એનો ઉકાળો કરી પીએ, તો પીનસ, સ્વરભંગ, પાંદુરોગ, સન્નિપાત, કદ, સ્વાસ, કાશ, એ સર્વને આ દૂર કરે છે ૨. અથવા કાયફળ, હીંગ, મરી, લાખ, ઇંદ્રજવ, કોષ્ઠ, વજ, સરગવાનું મૂળ, વાવડીંગ, એ સર્વનો ઉકાળો કરી પીએ, તો પીનસ જાય ૩.

વૈષાદિ ગુટિકા--સુંઠ, કાળાં મરી, પીપેરો, ચિત્રક, તાલીસપત્ત, ડાંસરા, અમલવેત, ચવક, જીરૂ, ધલાયચી, તજ, તમાલપત્ર, આ સર્વ યરાળર લઘ ખારીક વાટી એની યરાળર જુનો ગોળ લઘ એમાં ટંક રા આરની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ રોજ દિન ૧૦ ખાય, તો પીનસ, ખાંસી, અરુચિ દૂર થાય ૪. ઇતિ વૈષાદિ ગુટિકા.

પીનસને દુર થવાનું તેલ--રીંગણી, દાંતી, વજ, સરગવાની છાલ, તુળછીનાં પાનનો રસ, સુંઠ, મરી, પીપેરો, સિંધવખાર. એ સર્વને ઝીણું વાટી એમાં તેલ પકવવું--પછી એ તેલનો નાસ લે, તો પીનસ જાય ૫. ઇતિ વ્યાધી તૈલં.

અથવા સરગવાની છાલ, રીંગણી, નસોતર, સુંઠ, મરી, પીપેરો, સિંધવખાર, બીલીનાં પાનનો રસ, એ સર્વને તેલમાં પકવે--પછી એ તેલનો નાસ લે, તો પીનસ જાય ૬. ઇતિ શિશ્ર તૈલં.

જેને છીંક * ધણી આવે તેના ઉપાય--ધી. ગૂગળ, મીણુ, એની નાકમાં ધૂણી દે. તો છીંક અંધ થાય ૭. અથવા સુંઠ, કોષ્ઠ, પીપેરો, બીલાનો મગજ, દરાખ, એનો ઉકાળો કરી એમાં તેલ પકવવું. પછી એ તેલનો નાસ લે. તો ધણી છીંક આવતી દૂર થાય ૮.

પીનસને દુર થવાનું ચુર્ણ--વાવડીંગ સિંધવખાર, હીંગ, ગૂગળ, મનસિલ, વજ, એને ખારીક વાટી સુંઘે. તો પીનસ જાય ૯.

* છીંકના રોગ ઉપર એનેક એસડો છે. પરંતુ સાધારણ છીંક આવે તેને રોકવાને વાસ્તે નાસિકાનો આવતો સ્વાસ દમ ખેંચીને રોકી શકાય ત્યાં સુધી રોકવો. પછી આસ્તે આસ્તે છોડવો--એટલે તરત છીંક દિયકી. ઓડકાર અંધ થાય છે. લોકિકમાં સારા કામમાં છીંક ની રોધ ગણે છે, માટે તેવી વખતે છીંક આવતી હોય તો ઉપર પ્રમાણે અંધ કરે, તરત અંધ થશે. એ ધણી ચમત્કારી વાત છે.

પીનસને દૂર થવાનું તેલ-ભાંગરાનાં પાનનો રસ. સિંધવખાર, એમાં તેલ પકવે-પછી એ તેલને સૂંધે, તો પીનસ તત્કાળ જાય ૧૦.

નાકમાં અરી એટલે મરસા થાય તેને દૂર થવાનું તેલ-ધમાસો, પીપેરો, દારૂદળદર, હં ઘેડીનાં બીજ, જવખાર, ગરમાળાનો ગોળ અથવા છાત્ર, સિંધવખાર. એમાં તેલ પકવે, પછી એ તેલ નાકમાં મરસાએ લગાવે. તો મરસા દૂર થાય ૧૧. બીજ નાકના જે રોગ કહ્યા છે તેમાં એના ઉપાય યુદ્ધિવાને જોઈ લેવા. આ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા જે માણસ સૂતી વખત અર્ધ ઉકાળેલું (શેરનું ગા રહે તે) પાણી પીએ. તો પીનસ નો રોગ જાય ૧૨. અથવા જીરૂ, ધી, ખાંડ. મેળવી ખાય, તો પીનસ જાય ૧૩. ઇતિ નાસિકાના રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

મુખ રોગ.

(મુખરોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય લખીએ છીએ)

મોઢાના ૭ સાત અંગ છે (તેનાં નામ)- હોઠ ૧, મસૂદા એટલે પારા ૨. દાંત ૩, જીભ ૪, તાળવું ૫, ગળું ૬. ગળાને આદિ લઈ મોંનાં સર્વોગ ૭.

મોઢાના સર્વ રોગની સંખ્યા-સર્વ મોઢાને વિષે ૬૭ રોગ છે. હોઠના ૮, પારાના ૧૬, દાંતના ૮, જીભના ૫, તાળવાના ૯, કંઠના ૧૮, સર્વ મુખમાં ફેલતા ૩.

મુખ રોગની ઉત્પત્તિ-અનૂપ દેશ એટલે બીનાશ વાળા દેશના માંસના ખાવાથી. ઘણા દૂધના પીવાથી. ઘણું દહી તથા ઘણા અડદ આદિના ખાવાથી કોપને પ્રાપ્ત થયા જે વાયુ, પિત્ત, કફ, તે મુખના રોગોને પ્રગટ કરે છે ૧.

૧ હોઠના રોગોની ઉત્પત્તિ સંખ્યા-હોઠના ૮ રોગ છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪, લોહીનો ૫. માંસનો ૬, મેદનો ૭, ચોટ લાગવાનો ૮.

વાયુના હોઠ રોગનાં લક્ષણ-જેના હોઠ કઠોર, તથા ખરબચડા તથા જાડા અને કાળા હોય; જેમાં પીડા ઘણી હોય; અને ફાટ્યા ઘણા હોય, તો વાયુના કોપનો હોઠ રોગ જાણિયે ૧.

પિત્તના કોપના હોઠ રોગનાં લક્ષણ-જેના હોઠાએ ફેલિયો હોય, અને એ ફેલિયો વેહેવા લાગી જાય, તથા તેમાં પીડા પણ ચોગડદમ હોય, તથા દાહ હોય, તથા પાકી જાય, તથા તેની કાંતિ પીળી થઈ જાય ત્યારે જાણીને કે પિત્તના કોપનો હોઠ રોગ છે ૨.

કફના કોપના-હોઠ રોગનાં લક્ષણ-જેના હોઠ દેહના વર્ણ સમાન હોય, અને એ શ્રવે, તથા તેમાં ફેલિયો હોય, અને તેમાં પીડા નહીં હોય. ટૂંચેળ આવે. અને જેમાં જાડા કઠોર કફની કળે-તેને કફના કોપનો હોઠ રોગ જાણિયે ૩.

સન્નિપાતના કોપના હોઠ રોગનાં લક્ષણ-જેના હોઠ કદિ કાળા, કદિ પીળા, કદિ ઘોળા થઈ જાય. અને જેમાં ઘણી ફેલિયો હોય, અને (ઉપરના ત્રણે દોષનાં) સર્વ લક્ષણો જેમાં મળે તેને સન્નિપાતના કોપનો હોઠ રોગ જાણિયે ૪.

લોહીના કોપના હોઠ રોગનાં લક્ષણ-જેના હોઠાએ ફેલિયો ઘણી હોય, અને જેમાં પીડા ઘણી હોય, તથા તે ફેલિયોનો રંગ ખારેકના સરખો હોય, અને જેમાં લોહી ઘણું પડે-એ.

લક્ષણ હોય તો લોહીના કોપનો હોઠ રોગ જાણિયે ૫.

માંસનાં કોપના હોઠ રોગનાં લક્ષણ જોના હોઠનું માંસ દુષ્ટ હોય તેના હોઠ બારે અને ગંઠીઆળ થઇ જાય. અને જોના લોહીમાં કોષ જનવર નાખે તો તે જનવર મૃત્તિ થઇ જાય ત્યારે જાણિયે કે એને લોહીના કોપનો હોઠ રોગ છે ૬.

મેદના કોપના હોઠ રોગનાં લક્ષણ—જોના હોઠનું લોહી ધી અથવા (ભાતના) ઓસામણ સમાન. હોઠની ફાલિયોમાં નીકળે, અને જોમાં ચેળ હોય, તથા હોઠ કોમળ હોય, તથા લોહી ઘોળું પત્થરના સરખું, જડું શ્રવે ત્યારે મેદના કોપનો હોઠ રોગ જાણિયે ૭.

ચોટ લાગવાનાં હોઠના રોગનાં લક્ષણ—જોના હોઠમાં કંઈ તરેહની ચોટ લાગી હોય ત્યાં તેના હોઠ ફાટી જાય. તેમાં ચેળ આવે તથા હોઠ મસળ્યા સરખા થઇ જાય. તથા તેમાં પીડા પણુ હોય ત્યારે ચોટ લાગવાના કોપનો હોઠ રોગ જાણિયે ૮.

હોઠના રોગના ઉપાય.

જોના હોઠોમાં રોગ થાય તેનું જજોયી લોહી કઠાવીએ, તો હોઠનો રોગ જાય ૧. અથવા શુદ્ધ મીણમાં ધી નાખી તેની જતીથી સારી પેઠે રોકાવે, તો હોઠના રોગ જાય ૨. અથવા ચાર પ્રકારના સ્નેહ છે, તે ૧, ધી ૨, માંસનું ધી ૩, અથવા માંસ માંહેલી મીઞ (ચરબી) ૪, આ ચારે સ્નેહોમાં મીણ મેળવી એથી ખમતો સેક કરે, તો હોઠનો રોગ જાય ૩. અથવા હોઠની ડસ્ત ખોલાવી દે, તો હોઠનો રોગ જાય ૪. અથવા શીતળ ઓસડોનો લેપ કરે, તો હોઠના રોગ જાય ૫. અથવા ધવલો, ત્રિફળા, લોદર, એને ઝીણા વાટી સ્નેહમાં એનો ખમતો હોઠોએ સેક કરે, અથવા મધમાં ખાય, તો હોઠના રોગ જાય ૬.

પ્રતિસારણ વિધિ—હોઠોએ ચૂર્ણ, અવલેહ આંગળીથી ધીમે ધીમે લગાવે તેને પ્રતિસારણ કહિયે ૭.

હોઠોમાં ઘણા વ્રણ પડી ગયા હોય તેના ઉપાય—જે ઉપાયો વ્રણના પ્રકરણમાં સારા થવાના પાછળ લખ્યા છે તે કરી લેવા ૮.

ધતિ હોઠોના રોગનાં લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ.

૨(દાંતના) પારાનો રોગ.

પારાના રોગની પ્રથમ નામ તથા સંખ્યા—શીતાદિ ૧, દંતપુષ્પ ૨, દંતવેષ્ટિ ૩, સૌપિર ૪, મહાસૌપિર ૫, પરિદર ૬, ઉપકુશ ૭, વૈદર્ભ ૮, ખલિવર્ધન ૯, અધિમાંસ ૧૦, પંચનાડી વાયુથી પારાની નસ નીસરે ૧૧, પિત્તથી પારાની નસ નીસરે ૧૨, કફથી પારાની નસ નીસરે ૧૩, સન્નિપાતથી પારાની નસ નીસરે ૧૪, ચોટ લાગવાથી પારાની નસ નીકળે ૧૫, દંત વિદ્રધિ ૧૬.

શીતાદિ પારાના રોગનાં લક્ષણ—કારણ વિનાજ અકસ્માત પારામાં વ્રણે કરીને લોહી નીકળી આવે. તથા તે લોહીમાં દુર્ગંધ ઘણી આવે, તથા લોહી કાળું હોય, તથા પારા કોમળ હોય, અને વિખરાઈ જઈ (પોત) પોતામાં પાકવા લાગી જાય. એવી તરેહ કફ લોહીના દુષ્ટ ૫

ણાથી ઉપજે. એને શીતાદિક પારાનો રોગ કહિયે ૧.

દંતપુષ્પુટ પારાના રોગનાં લક્ષણ-દાંતના (એ અથવા) ત્રણ પાશમાં સોજે ધણો યધ જાય. એ કફ લોહીના કોપથી થાય છે. એને દંતપુષ્પુટ રોગ કહિયે ૨.

દંતવેષ્ટિ રોગનાં લક્ષણ-(લોહી દુષ્ટ થવાથી) જેના પાશમાં ૫૩ સહિત લોહી નીસરે, અને દાંત હાલવા લાગી જાય. તેને દંતવેષ્ટિ પારાનો રોગ કહિયે ૩.

સૌષિર પારાના રોગનાં લક્ષણ-પારાએ સોજે યધ આવે. અને તેમાં પીડા યધ આવે, તથા લાર પડે, એજ આવે તેને સૌષિર નામે પારાનો રોગ કહિએ. આ કફ લોહીથી ઉપજે ૪.

મહા સૌષિર રોગનાં લક્ષણ-એ પાશમાં દાંત હાલવા લાગી જાય, અને તાળવું એ સી જાય અથવા તાળવે છૂટી જાય. આ સન્નિપાતના કોપથી ઉપજે છે. એને મહા સૌષિર કહિયે ૫.

પરિદર પારાના રોગનાં લક્ષણ-જેના દાંતના પારા વિખરાઈ જાય પણ તેમાંથી લોહી વેહે નહીં. એ પિત્ત, લોહી, કફ, એના કોપથી ઉપજે છે. એને પરિદર કહિયે ૬.

ઉપકુશ પારાના રોગનાં લક્ષણ-જેના પાશમાં બળતરા યધને પાકી જવાથી દાંત હાલવા લાગી જાય. પારાના દાખવાથી અથવા એસડોના ઘસવાથી લોહી નીકળે પણ તેમાં પીડા થાય નહીં અને મુખમાંથી દુર્ગંધ આવે. આ પિત્ત લોહીથી ઉપજે છે. એને ઉપકુશ પારાનો રોગ કહિયે ૭.

વૈદર્ભ પારાના રોગનાં લક્ષણ-જેના પારાને કંઈ તરેહની ચોટ લાગે અથવા એ (કસાથી) ઘસાઈ જાય ત્યારે તેમાં સોજે ચઢી આવે, અને દાંત હાલવા લાગે, અને તેમાં દાહ, પીડા પણ હોય એને વૈદર્ભ પારાનો રોગ કહિયે ૮.

ખલિવર્ધન પારાના રોગનાં લક્ષણ-જેના પાશમાં દાંત ખીજ કરતાં એક અધિક વધે, અને ત્યાં પીડા ધણી થાય, તેને ખલિવર્ધન પારાનો રોગ કહિયે ૯.

અધિમાંસ પારાના રોગનાં લક્ષણ-જેની નીચેની દાદના અંતમાં સોજે ધણો હોય, તથા તેમાં પીડા પણ ધણી હોય; અને મોંમાંથી લાળ ધણી પડે. એ કફથી ઉપજે છે. એને અધિમાંસ પારાનો રોગ કહિયે ૧૦.

પારાની નસોમાં રોગનાં લક્ષણ-પારાની નસોમાં વાયુ, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, અને ચોટ લામવાથી પાંચ નસોના રોગ થાય છે ૧૦-૫=૧૫

દંતવિદ્રધિ પારાના રોગનાં લક્ષણ-દાંતના પાશમાં લોહી નીસરે, તથા ત્યાં ધણો સોજે હોય, અને તેમાં દાહ તથા પીડા પણ હોય. અને ૫૩ લોહી સહિત ધણું શ્રેવે (ચૂએ) એને દાંત વિદ્રધિ પારાનો રોગ કહિયે ૧૬.

* દાંતના પારાનો રોગ મહા દુષ્ટ છે. જેથી મુખની કાંતી જતી રહે છે, અને દાંત સમૂળ થી કાઢી નાખે છે. વાસ્તે પારાના ઉપાય જલદી કરવા યોગ્ય છે. તે આપધિ લખીએ છીએ-હ રડાં, બેહોડાં, આંખમાં, લોદર, સુંઠ, હીરાકશી, ફટકડી, બદામની છાલ, મોરચૂચુ, એને જાદાં જાદાં બાળવાં; તેમાં સેકવાનાં એસડો સેકવાં ને પુલાવવાનાં પુલાવવાં. પછી સર્વને ખારીક વાટી ચૂર્ણ કરી એથી નીત્ય દાંત માંજે, મસજે, તો પારાની દંત પીડા જાય.

(દાંતના) પારાના તથા શીતાદિ પારાના રોગના ઉપાય.

આ રોગમાં પારાનું લોહી કઢાવીએ. પછી સુંઠ, સરસવ, ત્રિફળા, એનો ઉકાળો કરી ડોગળા કરે, તો શીતાદિ પારાના રોગ જય ૧. અથવા હીરાકસી, પઠાણી લોહર, પીપેરો, મન સિલ, ઘંઉલો, તેજબળ, (અથવા માલકાંકણી) એને બરાબર લઘુ બારીક વાટી મધથી પારાએ લગાવે, તો શીતાદિ પારાના રોગ જય ૨. અથવા તેલ અથવા ધીના ડોગળા કરે, તો શીતાદિ પારાના રોગ જય ૩.

દાંત પુષ્પુટ પારાના ઉપાય—આ રોગમાં પારાનું લોહી કઢાવી પછી તે ઉપર, પાંચેખાર, જવખાર, મધ નાખી દાંતે ઘસે, તો દાંતપુષ્પુટ રોગ જય ૪.

દાંત વેષ્ટિના ઉપાય—આ રોગવાળાને ચિકણું ભોજન ક્ષ્મા, અને તેલના ડોગળા કરાવીએ, તો એ રોગ જય ૫.

ચલદાંત પારાના ઉપાય—લોહર, પતંગ, મહુડાં, લાખ, બીલી, સિરસની છાલ, એને બારીક વાટી ચુર્ણ કરી પારાએ મસજે, તો ચળદાંત પારાનો રોગ જય ૬. અથવા નાગરભોથો, હરડેની છાલ, સુંઠ, મરી, પીપેરો, વાવડીંગ, લીમડાનાં પાન. એને બારીક વાટી ગાયના મૂત્રમાં ગોળીઓ કરી છાંયડે સૂકવી સૂતી વખત ગોળી ૧ મોંમાં રાખે, તો ચળદાંત પારાનો રોગ જય, ને દાંત ગાઢ થાય ૭. ઇતિ મદ્રમુસ્તાદિ ગુટિકા.

સહચરાદિ ધૃત તૈલ—જાંબુડીઆ ડુલનો કાંઠાશેરીઓ, ધમાસો. ખેરસાર, જાંબુડાની છાલ, આંબાની છાલ, જેહીમધ, કમળકાકડી, એ સર્વ બરાબર તોલા ૮ આઠ ભાર લીધા પછી એને ૧૬ શેર પાણીમાં ઉકાળતાં બાકી ચતુર્થાંસ રાખે. પછી એમાં તેલ અથવા બકરીનું ઘી મધુરી આંચે પકવતાં જમારે રસ આદિ બળી જય ને તેણે માત્ર બાકી રહે ત્યારે એ તેલને અથવા ધીને ઘડી ૨ મોંમાં રાખે, તો દાંત ગાઢ થાય ૮. ઇતિ સહચરાદિ ધૃત તૈલ.

સૌષિર પારાના રોગના ઉપાય—આ રોગમાં પારાનું લોહી કઢાવીએ. પછી લોહર, નાગર ભોથો, રસોત, મધ, એ સર્વને ઝીણું વાટી મધમાં પારાએ લેપ કરે ને પછી દૂધના ડોગળા કરે, તો સૌષિર પારાનો રોગ જય ૯.

પરિદર પારાના રોગના ઉપાય—આ રોગમાં પ્રથમ પારાનું લોહી કાઢે. પછી સુંઠ, સરસવ, ત્રિફળા, એનો ઉકાળો કરી ડોગળા કરે, તો પરિદર તથા ઉપકુષ એ બંને પારાના રોગ જય ૧૦.

પારામાં વ્રણ પડી ગયા હોય તેના ઉપાય—ઉમેડાનાં પાન, (વરાગડુ) મીઠું, મધ, સુંઠ, મરી, પીપેરો. એને ઉકાળી કાઢો કરીને, પ્રથમ પારાનું શસ્ત્રાદિકથી લોહી કાઢ્યા પછી આ ઉકાળાના ડોગળા કરે, પછી પારાને મિઠા વગેરેનો થોડો ખાર લગાવે, તો પારાના વ્રણ સારા થાય અને તેના જીવડા મરી જઈ રોગ જતો રહે ૧૧.

ખલિવર્ધન પારાના રોગના ઉપાય—આ રોગમાં પારાનું માંસ કાઢી નાખે. પછી મધના ડોગળા કરે, પછી વજ, તેજબળ, પાઠ, સાજી, જવખાર, પીપેરો એ સર્વને બારીક વાટી પારાએ લગાવે તો ખલિવર્ધન પારાનો રોગ જય ૧૨.

પારાની નસોમાં પાંચ પ્રકારના વ્રણ પડી ગયા હોય તેના ઉપાય—એ પારાનું જરા માંસ શસ્ત્રથી દૂર કરે. પછી પડોળ, લીમડાનાં પાન, ત્રિફળા, એનો ઉકાળો કરી જરા ગરમ ખ

મતા કોગળા કરે, તો પારાની નસોના વ્રણ જય ૧૩. અથવા ચંબેલીનાં પાન, ધંતૂરાનાં પાન, ભોરીંગણી, ગોખરનો પંચાંગ, મજીઠા, લોદર, ખેરસાર, જેઠીમધ, એનો ઉકાળો કરી એ કાઢમાં મધુરી આંચથી તેલ પકવે. પછી એ તેલના કોગળા કરે, તો પારાના વ્રણ વગેરે સર્વ રોગ જય ૧૫. ઇતિ પારાના રોગોના ઉપાય સંપૂર્ણ.

૩ દંતરોગ.

—:—

દાંતના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા લખીએ છીએ—દાલન ૧, કૃમિદંતક ૨, ભંજનક ૩, દંતહર્ષ ૪, દંતશર્કરા ૫, કપાલિકા ૬, સ્થામદંત ૭, કરાલ ૮.

દાલન નામે દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંતમાં ભાગ્યા દાંતની પીડા હોય, એ પીડા વાયુથી થાય તેને દાલન નામે દાંતનો રોગ કહિયે ૧.

કૃમિદંતક રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંતમાં કાળા છિદ્ર પડી જાય ને હાલે, દાહ હોય, તથા તે માંથી કંધક રૂધિર નિકળે, અને સોજે હોય ત્રિના કારણજ વાયુ જેવી પીડા પણ હોય, તેને કૃમિદંત રોગ કહિયે ૨.

ભંજન દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંત વાંકા ચુકા થઈ ટુટી જાય. એ કષ્ટ વાયુથી ઉપજે છે. એને ભંજનક નામે દાંતનો રોગ કહિયે ૩.

દંતહર્ષ દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેને શીતળ જળાદિકથી, સુકી વસ્તુઓથી, શીતળ પવનથી, ખટાશથી. દાંત અર્થાધ્વજાય, એ વાયુ પિત્તથી થાય છે, તેને દંતહર્ષ રોગ કહિયે ૪.

દંતશર્કરા દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંતમાં મેલ રહે એ મેલને કષ્ટ, વાયુ શોષાં લે, ત્યારે તેને દાંત ખરબચડા લાગે, અને રેતની માફક ખરી જાય તેને દંતશર્કરા કહિયે ૫.

કપાલિકા નામે દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંત માટીના ઘડાના કપાળ સમાન હોય. અને તેમાં છિદ્ર હોય, તથા તેમાં મેલ હોય, તે ખરે તેને કપાલિકા દાંતનો રોગ કહિયે ૬.

સ્થામદંત દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંત દુષ્ટ લોહીમાં મળ્યું જે પિત્ત તેણે કરી સધળા દગ્ધ થઈ જાય, ને દાંત કાળા તથા વાદળી રંગના પડી જાય તેને સ્થામદંત રોગ કહિયે ૭.

કરાલ નામે દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેના દાંતોને વાયુ છે તે આસ્તે આસ્તે ભયંકર મોટા વીકટ ધાટના કરી દે એને કરાલ દાંતનો રોગ કહિયે. એ રોગ ઉપાય કરવાથી પણ સારો થાય નહીં ૮.

અંતરથી હનુમોક્ષ ૧ દાંતના રોગનાં લક્ષણ—જેની દાઢીમાં કે હનુવટીમાં વાયુ કુપિત

દાંતના રોગોમાં પારાનું દરદ થાય છે, તેમાં પારા દાંતથી ઉંચા ઉપસેલા ઘણા જણને જણાય છે ને તેમાંથી લોહી નીકળે છે, ને કળતર થાય છે. તેથી માણસ ઘણું દુઃખી થાય છે ને ચીંતા કરે છે કે મારા દાંત જલદી પડી જશે. માટે એનો સરલ અને અમારો અજમાવેલો ઊપાય લખીએ છીએ—મસ્તકી તોલા ૨, મોચરસ તોલા ૧, હીરાદખણ તોલા ૧, દાડમડીનાં સુકાં ઝૂલ તોલા ૨, હીંમજી હરડે તોલા ૨, સુકાં આંમળાં તોલા ૨, કાથો તોલા ૨, આ ઓસડાને ખારીક વાટી તેનું દાંતે મંજન દરદના પ્રમાણમાં દરરોજ કરવું. એ મંજનથી પારા તનદુરસ્ત અને લાલ થાય છે—દાંતમાંથી લોહી નીકળતું અંધ પડે છે, અને દાંત હાલતા હોય છે, તો તે મજબુત થાય છે. ભાષાંતર કર્તા. ત્રી. ભો.

યદને દાંતોને પકડી દાંતમાં અથવા દાઢીમાં ખીડા કરે તેને હનુમેશ્વ રોગ કહિયે. અને એમાં અદિત રોગનાં લક્ષણ મળે ૯.

દાંતના રોગના ઉપાય.

દાંતના રોગોને દૂર કરનારું લાક્ષાદિ તૈલ-લાખનો રસ શેર ૦૧, તલનું તેલ શેર ૫૦ (૦૧) ગાયનું દૂધ પાશેર, લોદર તોલા ૧ ભાર, કાયફળ તોલા ૧ ભાર, મજીથ તોલા ૧, કમળકાકડી તોલા ૧, કમળનું કેસર તોલા ૧, રક્તચંદન તોલા ૧, જેઠીમધ તોલા ૧ ભાર, એ સર્વનો ઉકાળો કરી, પછી એ ઉકાળામાં મધુરી આંચે તેલ પકવતાં જ્યારે એ સર્વ રસ વગેરે બળી જાય ને તેલ માત્ર આવી રહે ત્યારે (ઉતારી નાખવું) એ તેલને મોંમાં ૧ ઘડી રાખે, તો દાંતના સર્વે આઠે રોગ જાય, ને દાંત મજબુત થાય. ઇતિ લાક્ષાદિ તૈલં.

અથવા વાયુને દૂર કરનારાં જે તેલ તેના કાગળા કરે, તો દાંતના સર્વ રોગ જાય ૨.

કૃમિ (જીવડા) દાંત રોગના ઉપાય-કહિંગને જરા ગરમ કરી દાંતોની વચ્ચે દે. તો દાંત ના કીડા જાય ૩. અથવા કાગળ હરી, ગળીનું મૂળ, કડવી તુમરીનું મૂળ, એને ખારીક વાટી એનું દાંતોએ મર્દન કરે, તો દાંતના કીડા જાય ૪.

દાંત અખાએલા (ખાટા) રહે તેના ઉપાય-સાંભર લૂણ, નરકચૂરો, સુંઠ, અકલકરો, એ ને ખારીક વાટી દાંતોએ મર્દન કરે, તો અખાએલા દાંત સારા થાય ૫.

દાંતનાં સર્વ રોગો દૂર થવાની ઔષધિ-પાંચે ખાર, મોરચૂથૂ, સુંઠ, મરી, પીપરો, પીપરી મૂળ, હીરાકસી, માયફળ, વાવડીંગ, એને ખારીક વાટી દાંતોએ મર્દન કરે, તો દાંતના સર્વ રોગો જાય ૬.

દાંતને મજબુત થવાની મસી-હીરાકસી, માયફળ, લોઢાનું ચૂર્ણ, સોનામકખી, મજીથ, પૂલા વેલી ફટકડી, ત્રિફળા, એ સર્વ બરાબર લઈ એને ખલમાં ખારીક વાટી કાળજી સમાન કરે, પછી માસો ૧ ઘડી ૨ દાંતે મસજે, આ વિધિથી દિન ૭ કરે, તો દાંત કાળા તથા મજબુત થાય ૭.

દાંતના સર્વ વિકાર દૂર થવાની ઔષધિ-પૂલાવેલી ફટકડી, મોરચૂથૂ, તેજબળ. પાપડીઓ કાથો, પીપળાની છાલ, લાખ, સુંઠ, મરી, પીપરો, આંમળાં, હીરાકસી, માળફળ, મજીથ, ૩ મી મસ્તકી, બૈલસિરની છાલ, સિંધવખાર, દક્ષિણી સોપારી, આ સર્વ બરાબર લઈ એને ખાંડી લુગડે ચાળી નિર્જીડીના રસના પુટ ૨૧ દે. પછી બૈલસિરની છાલના પુટ ૨૧ દધને દરેક પુટ દધને તડકામાં સૂકવે. પછી એને ખારીક વાટી જરા સિંધવખાર મેળવે. પછી તેનું દાંતોએ મર્દન કરે, તો દાંતના સર્વ રોગો જાય ૮.

દાંત દુખતા બંધ થવાની બીજી ઔષધિ-કોષ્ટ ટંક ૫, સુંઠ ટંક ૫, મરી ટંક ૫, પીપરો

* દાંતના રોગમાં “કૃમિદાંત રોગ” છે તે સંપૂર્ણ પ્રકારથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. કોઈના મનમાં સંદેહ આવે છે કે દાંતમાં જીવડા કેવી રીતે રહે છે? તે લખીએ છીએ-એક દીવસે રા માણ ગણેજી દાકતરની પાસે શ્રીધરજી બેઠા છે, તેવામાં કોઈ એક દાંત રોગી આવ્યો, તેની બે-મોટી ડાઢો વિલાયતી બોજારથી ઉપાડી ત્યારે તે દાંતની સંધિમાંથી જીવડા નીકળ્યા, જે ઠેકાણે ઔષધિ પુગી શકે એવું નહોતું. અને જન મંત્રથી જીવડા કાઢે છે તે જુદા છે એમ ન-કી જાણવું.

ટંક ૫, ખુરાસાણી અજમે ટંક ૫, હરડેની છાત્ર ટંક ૫. કાથો ટંક ૫, એને ખારીક વાટી દાંતોએ મર્દન કરે, તો દાંત દુખતા બંધ થાય ૯. અથવા ગંગા પારની (સારી ઉચી) તમાકુ, અકલકરો. કાયફળ, વાવડીંગ, સુંઠ, મરી, પીપેરો, વરાગડું મીઠું એને ખારીક વાટી દાંતોએ મર્દન કરે, તો દાંત દુખતા બંધ થાય ૧૦.

દાંત હાલતા હોય ને તેમાં પીડા ચાલે તેની ઔષધિ-પીપરો. સિંધવખાર. ૭૩. હરડે ની છાલ, મોચરસ, એને ખારીક વાટી દાંતે ધસે, તો દાંત હાલતા બંધ રહેને તેની પીડા જાય ૧૧. અથવા નાગરમેથો, હરડેની છાલ, સુંઠ, મરી, પીપેરો, વાવડીંગ, લીમડાનાં પાન, એને ખારીક વાટી ગાયના મૂત્રના પુટ ૩ દહિયાં સૂકવી ગોળી કરે. પછી એ ગોળી રાતે સૂતી વખત મોંમાં રાખી (ઉઘી જવું) સવારે એ ગોળી નાખી દહિયાં કોગળા કરે, તો દાંતના સર્વ રોગો જાય ૧૨. અથવા ફટકડી, મોરથુથુ. ખેરસાર. પાપડીઓ કાથો. તેજબળ, કાચી લાખ, વંશક્ષોચન, મરી, આંમળાં, મજીઠ, રૂમીમસ્તકી, ઐલસિરની છાલ, સિંધવખાર, માયફળ, દક્ષિણી સોપારી, એને ખારીક વાટી લૂગડે ચાળી એને નિર્ગુડીના રસના ધણા પુટ દે. પછી એને ચંબેલીના રસના પુટ દે. એ પુટો દેતાં દરેકે તડકે સુકવતા જવું. પછી ઐલસિરના ધણા પુટ દે. પછી એને સૂકવી ખારીક વાટી દાંતોએ રગડે, તો દાંત મજબુત થાય, અને દાંતનાં સર્વ રોગો જાય ૧૩.

દાંતમાંથી લોહી નીકળે તે (બંધ કરવા) ની ઔષધિ-સિંધવખાર. ખેરસાર. કોષ્ટ, ધાણા, સુંઠ, શેકેલું ૭૩, એ સર્વને ખારીક વાટી દાંતોએ મર્દન કરે, તો દાંતોનું લોહી નિસરતું (બંધ) રહે ૧૪.

ઈતિ દાંતના ઉપાય સંપૂર્ણ,

૪ જીભ્યા રોગ.

(જીભના રોગની ઉત્પત્તિ, નામ, અને સંખ્યા લખીએ છીએ.)

જીભના રોગોનાં નામ-જીભના રોગ ૫ પ્રકારના છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, અલાસ ૪, ઉપજીવ ૫.

વાયુના જીભ્યા રોગનાં લક્ષણ-જેની જીભ ઠાટી જાય ને સોજે આવી જાય. તથા લીલી થઈ જાય, તથા જીભમાં કાંટા પડી જઈ ગળ્યાને આદિ લઈ સ્વાદનું ગાન જતું રહે. એ લક્ષણ હોય તો વાયુનો જીભ્યા રોગ જાણિયે ૧.

પિત્તના જીભ રોગનાં લક્ષણ-જેની જીભમાં ખળતરા રહે, અને જેનો વર્ણ લાલ હોય, તથા કાંટા પડી જાય ત્યારે જાણીએ કે જીભમાં પિત્તનો રોગ છે ૨.

કફના જીભના રોગનાં લક્ષણ-જેની જીભ ભારે જણાય અને જાડી થઈ જાય, તથા જીભમાં સફેદ કાંટા પડે, તો કફનો જીભ રોગ જાણિયે ૩.

અલાસ જીભના રોગનાં લક્ષણ-જીભની નીચે ધણો સોજે આવી, જીભને તથા ડાહી ને સજડ કરી દે હાલવા દે નહીં, જીભ નીચે પાકી જાય. આ રોગ કફ લોહીથી પેદા થાય છે. એને અલાસ કહિયે-એ અસાધ્ય છે ૪.

ઉપજીવનાં લક્ષણ-જીભની અણીના ઉપર એવો સોજે હોય તે જાણે બીજી જીભ

છે. અને જીભમાંથી લાળ ઘણી પડે. ખજવાળ તથા બળતરા હોય. એને ઉપજીવડા નામે જીભનો રોગ કહિયે ૫.

જીભના રોગના ઉપાય.

જીભના સર્વ રોગોને દૂર કરવાને વાસ્તે લોહી કઢાવવું યોગ્ય છે ૧. અથવા ગળે, પીપેરો. લીમડાની છાલ, કડુ, એનો ઉકાળો કરી કોગળા કરે, તો જીભના રોગ જાય ૨. અથવા હો દના ઉપાયો જે પાછળ કહ્યા છે તેથી પણ જીભના રોગો જાય છે ૩. અથવા સુંઠ, મરી, પીપેરો, જવખાર. હરડે. ચિત્રક. એને બારીક વાટી જીભે લગાવે તો જીભના રોગો જાય ૪, અથવા સુંઠ, મરી પીપેરો, જવખાર. હરડેની છાલ, ચીત્રક, એમાં તેલને પકવી એ તેલ ના કોગળા કરે. તો ઉપજીવડા દૂર થાય ૫.

પુનઃ જીભની આપધિ—કશ્માની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરે, તો જીભના સર્વ રોગો જાય ૬. ઇતિ જીભના રોગોનાં લક્ષણ તથા ઉપાય સંપૂર્ણ.

૫ તાળવાના રોગો.

—૦૦૦—

તાળવાના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા—તાળવામાં રોગ ૯ પ્રકારના છે. ગલસુંડી ૧. તુંડકે સરી ૨. ધ્રુવ ૩. કચ્છપ ૪. તાલ્વર્ચુદ ૫. માંસસંઘાત ૬. તાલ્વર્ચુપુટ ૭. તાણશોષ ૮, તાણુપાક ૯.

ગલસુંડીનાં લક્ષણ—તાળવાના મૂળથી સોજે મોટાવધે અને એ સોજે કપાએલી આ લ સરખો થઈ જાય ત્યારે જાણે એ ખાલમાં [ધમણની માફક] વાયુ ભરી દીધો છે. તથા તે ને તરસ લાગે ને ખાંશી, સ્વાસ પણ હોય તેને ગળસુંડી રોગ કહિયે. આ કષ્ લોહીથી ઉપજે છે ૧.

તુંડકેસરીનાં લક્ષણ—તાળવાના મૂળથી ઉપજ્યો જે સોજે તે બળતરા તથા પીડા તથા પાકની સાથે ઉપજે, તે કષ્ લોહીના દુષ્ટ પણાથી ઉપજે છે. તેને તુંડકેસરી રોગ કહિયે ૨.

ધ્રુવ રોગનાં લક્ષણ—જેના તાળવામાં તાવની સાથે લાલ સોજે હોય તેને ધ્રુવ રોગ કહિયે ૩.

કચ્છપ રોગનાં લક્ષણ—જેના તાળવામાં સોજે કાચખાના આકારે જાંચો હોય, અને તે માં પીડા પણ હોય. આ કષ્થી ઉપજે છે. તેને કચ્છપ રોગ કહિયે ૪.

તાલ્વર્ચુદ રોગનાં લક્ષણ—જેના તાળવામાં કમળને આકારે સોજે હોય, અને જેમાં મોટા અંકુર હોય, તથા દાઢ હોય, તેને તાલ્વર્ચુદ રોગ કહિયે ૫.

માંસસંઘાત રોગનાં લક્ષણ—જેના તાળવામાં દુષ્ટ માંસ વધે અને તેમાં પીડા નહીં હોય તેને માંસસંઘાત રોગ કહિયે ૬.

તાલ્વર્ચુપુટ રોગનાં લક્ષણ—જેના તાળવામાં ખોર સરખો સોજે (ઢેકા) હોય, જેમાં પીડા નહીં હોય તેને તાલ્વર્ચુપુટ રોગ કહિયે ૭.

તાણુ શોષ રોગનાં લક્ષણ—જેનું તાળવું સૂકાઈ જાય, તથા શાટી જાય, તથા બળકર સ્વાસ થઈ આવે તેને તાણુ શોષ રોગ કહિયે ૮.

*તાણુપાક રોગનાં લક્ષણ-જેનું તાળવું ગરમીથી ઘણું પાકી જાય તેને તાણુપાક રોગ કહિયે ૯.

તાળવાના રોગોના ઉપાય.

જો ગળસુંડી રોગ થાય તેનું ચતુર વૈધ છે તે શસ્ત્રે કરીને વિષ કાઢી નાખે. તો ગળસુંડી રોગ જાય ૧. અથવા કોષ્ટ, મરી. વજ. સિંધવખાર. પાદ. નાગરમોથો. એને આરીક વાટી ગ લસુંડીએ મસજો તો ગલસુંડી રોગ જાય ૨. અથવા પીપેરો, અતિવિષ્ણી કળી, કોષ્ટ, વજ. સુંઠ, કાળાં મરી. સિંધવખાર. એને આરીક વાટી મધમાં ગલસુંડીએ લગાવે, તો ગલસુંડી સારી થાય ૩. અથવા પીપેરો, અતિવિષ્ણી કળી, કોષ્ટ, વજ. રાણા, કડુ, લીમડાની છાત, એ સર્વને ખાંડીને જો એનો ઉકાળો કરી આપે, તો ગલસુંડી, તુડકેસરીને આદિ લઇ તાળવાના સર્વ રોગો જાય ૪. ઇતિ તાળવાના રોગોનાં લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

૬ ગળાના રોગો.

(ગળાના રોગોનાં લક્ષણ. ઉપાય. નામ તથા સંખ્યા લખીએ છીએ.)

ગળાના રોગોની નામ સંખ્યા-ગળાના ૧૮ રોગ છે. પાંચ પ્રકારની તો રોહિણી, વાયુ ની ૧, પિત્તની ૨, કફની ૩, સન્નિપાતની ૪, લોહીની ૫, કંઠશાલુક ૬, અધિજ્વલ ૭, જલ્મ ૮, અલાસ ૯, એક ઘંટ ૧૦, ઘંટ ૧૧, શતમ્બી ૧૨, ગિત્તાયુ ૧૩, ગલવિદ્રધિ ૧૪, ગલૌધ ૧૫, સ્વરક્ષ ૧૬, માંસતાન ૧૭, વિદારી ૧૮.

વાયુની રોહિણીનાં લક્ષણ-સઘળી જીભમાં ઘણી પીડા સહિત માંસના અંકુર નીકળી આ વે તેથી કંઠ રોકાઈ જાય. અને વાયુના સર્વ ઉપદ્રવે (કંપાદીક) થઈ જાય તેને વાયુની રોહિણી કહિયે ૧.

પિત્તની રોહિણીનાં લક્ષણ-જેનું ગળું પાકી જાય અને ગળામાં દાહ, તથા તાવ ધણો આવે તેને પિત્તની રોહિણી કહિયે ૨.

કફની રોહિણીનાં લક્ષણ-જેના ગળાના ચોરીઆ કફથી રોકાઈ જાય, તથા ગળું મોઢું પાકે, અને ગળું ભારે હોય તેને કફની રોહિણી કહિયે ૩.

સન્નિપાતની રોહિણીનાં લક્ષણ-જોડા જેનો પાક હોય અને તેનું પદ ઉપાસથી પણ દૂર થાય નહીં. અને જેમાં (ઉપરના ત્રણે રોગનાં) સર્વ લક્ષણ મળે તેને ત્રિદોષની રોહિણી કહિયે ૪.

લોહીની રોહિણીનાં લક્ષણ-જેના ગળામાં ફેલા થઈ આવે, અને જેમાં પિત્ત (ની રોહિણી) ના લક્ષણ મળે તેને લોહીની રોહિણી કહિયે ૫.

કંઠશાલુકનાં લક્ષણ-જેના ગળામાં બોરના કળીઆ પ્રમાણે કફની ગાંઠ થઈ જાય, તથા ગળામાં ખરખમડા ખરખમડા કાંટા પડી જાય, તથા તે સ્થાનમાં પીડા પણ હોય તેને કંઠશાલુક રોહિણી કહિયે ૬.

અધિજ્વલ રોગનાં લક્ષણ-જેની જીભની અણી ઉપર સોજો (ટેકો) હોય, અને લોહી સ

* તાળવાનો રોગ મહુધા છે. પરંતુ તાળું પાક રોગ છે તે અતિ કઠણ છે. તે ઘણું કરી ગરમીના આગ્નરથી થાય છે. કોઈ વિદ્વાન વૈધ કને મોઢું આવવાની ઔષધિ લીધાથી તો એ રોગ જાય છે, અને કોઈ મૂર્ખ વૈધની મોઢું આવવાની ઔષધિ લીધાથી તે ધણો થાય છે. વાસ્તે મોઢું આવવાની ઔષધિ મૂર્ખવૈધ કનેથી લેવી નહીં. આ વાંચી ને સાવ ચિતે થવું જોઈએ.

હિત કફ થુકે, તથા જીભ કફ લોહીથી ખરડાએલી રહે, પાકી પણ હોય તેને અધિજીહ્વા ગળાનો રોગ કહિયે ૭.

વલય નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં કફ વધે, પછી એ ગળામાં સોજને કરે, અન્ન વગેરેને ગળામાં જવા દે નહીં ને તેનો માર્ગ રોકી દે એને વલય ગળાનો રોગ કહિયે. એ અસાધ્ય છે ૮.

અક્ષાસ નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં કફ વાયુ વધીને ગળામાં સોજે કરે, અને સ્વાસ, કફ, વાયુ, તથા પીડાને પ્રગટ કરી મર્મસ્થાનને છેદતાં થકાં હૈયામાં પીડા કરે. એને અક્ષાસ ગળાનો રોગ કહિયે ૯.

એક વૃન્દ નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં કફ લોહી દુષ્ટ થવા છતાં ગળાની માંહે ગોળને ઉંચો બળતરા સહિત સોજે કરે, અને ત્યાં એળ પણ આલે; તથા ગળું પાકી જાય ને ભારે તથા ક્રોમળ હોય. એને એક વૃન્દ ગળાનો રોગ કહિયે ૧૦.

વૃન્દ નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં પિત્ત તથા લોહી કોપને પ્રાપ્ત થાય (તેને) વાયુ સંયુક્ત ગળામાં વિના પીડા ગોળ સોજને પ્રગટ કરે, તથા ગળામાં દાહને કરે, અને આ રોમ તીવ્ર તાવને પેદા કરે. એને વૃન્દ નામે ગળાનો રોગ કહિયે ૧૧.

શતમ્ન નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં માંસનાં અંકુર જડાં જડાં કરડાં કરડાં કંઠને રોકનારાં ધણાં ઉગે, તથા તેમાં પીડા ધણી આલે, બળે બહુ. એને પ્રાણુનો હરનારો જાણિયે, તે જાણુ કંઠમાં લોહીની લાકડી નાખી છે. આ રોગ ત્રિદોષના કોપથી પેદા થાય છે, તે અસાધ્ય છે, એને શતમ્ન ગળાનો રોગ કહિયે ૧૨.

ગિલાયુ ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં આંખજાની મીઠા પ્રમાણુ ગાંઠ થાય, તથા તેમાં પીડા ક્રમ હોય, તથા એ ગાંઠ કફ લોહીથી પ્રગટ થાય છે, અને ભોજન કરે ત્યારે એ ગાંઠ નહારી લાગે, એને શસ્ત્રથી દૂર કરે ત્યારે એ દૂર થાય. એને ગિલાયુ નામે ગળાનો રોગ કહિયે ૧૩.

ગલવિદ્રધિનાં લક્ષણ—જેના સધળા ગળામાં સોજે હોય, તથા તેમાં પ્રાણુને હરનારી (વા તાદી વેદના દાહ ખજવાળ ઇત્યાદિ) ધણી પીડા હોય. આ પણ ત્રિદોષના કોપથી પેદા થાય છે. એને ગલવિદ્રધિ કહિયે ૧૪.

ગઢાધ નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળાના માર્ગમાં સોજે ધણો હોય, તેથી ગળાના માર્ગમાં (અન્ન પાણી ઉતરવાનો વહીવટ) પવન પણ જઈ શકે નહીં, ને તેને તીવ્ર તાવ પેદા થઈ જાય. આ કફ લોહીના દુષ્ટ પણથી પેદા થાય છે. એને ગઢાધ નામે ગળાનો રોગ કહિયે ૧૫.

સ્વરમ્ન નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં કફ દુષ્ટ થઈ ગળાના સ્વરને દુષ્ટ કરે, અને દોહરો માંસ ગરતો જાય. તથા ઘોષરો આલે, અને ભોજન સારી પેટે કરી શકાય નહીં, ને એ કફ કંઠના પવનને બગાડે. એને સ્વરમ્ન ગળાનો રોગ કહિયે ૧૬.

માંસતાન ગળાના રોગનાં લક્ષણ—જેના ગળામાં સોજે ક્રમથી વધી સધળા ગળામાં ફેલાઈ જઈ ગળાનો અવરોધ કરી માં પ્રાણુને હરનારી પીડા કરે. આ પણ ત્રિદોષથી થાય છે, એને માંસતાન ગળાનો રોગ કહિયે ૧૭.

વિદારી નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણુ-જેના ગળામાં તાંબાના રંગ સરખો બળતરા અ-
ને પીડાની સાથે ધણો સોજો થઇ ગળું લટકી જાય તથા પાકી જઈ જેમાં ૫૩ પડી જાય. આ
પિત્તના કોપથી થાય છે. અને ગળાની પછવાડે જે બાજુએ (રોગી) સૂએ તે ઠેકાણે વિદારીક
દ સરખો થાય તેને વિદારી નામે ગળાનો રોગ કહિયે ૧૮.

ગળાના રોગોના ઉપાય.

જેને રોહિણી રોગ હોય તેના ગળાનું જો વગેરેથી કોઇ તરેહ લોહી કઢાવીએ. તો રોહિ-
ણી રોગ સારો થાય ૧.

ગળાના સર્વ રોગોના ઉપાય-ઉલટી કરાવવી-ઝોસડોનો હુકકો પીવો-ઝોસડોના કોગળા ક-
રવા-નાસ આપવો-લોહી કઢાવવું-ખારનો સેક-આ સર્વ ગળાના રોગોને સારાં છે ૨. અથવા
સ્નેહના કોગળા કરે, તો એ સર્વ ઉપાય વાયુના ગળાના રોગને સારા છે ૩.

પિત્તના ગળાના રોગના ઉપાય-શાકર, મધ, ઘઉંનો, એના ઉકાળાથી પિત્તના ગળા
ના રોગો જાય ૪.

કંઠના ગળાના રોગોના ઉપાય-ધરનો ધૂમાસ, કડુ, એના ઉકાળાથી કંઠના ગળાના રો-
ગો જાય ૫. અથવા કડુ, સુંઠ, પીપેરો, મરી, વાવડીંગ, દંતી, સિંધવખાર, એનો કાઢો કરી
તેમાં તેલ પકવે. પછી એ તેલનો નાસ દે, તો કંઠના ગળાના સઘળા રોગો જાય ૬. અથવા
વિષ્ણુકાંતાનો કાઢો પીએ, તો રોહિણી નામે ગળાના રોગ જાય ૭. અથવા વિષ્ણુકાંતા, અ-
ને શંખાવળી એ બંનેને ઘુંટી પીએ, તો કંઠશાલક, તુંડકેસરી, ઉપજીવ્હા, અધિજીવ્હા, એક
ત્રંદ, ત્રંદ. ગિલાયુ, એ સઘળા રોગો જાય ૮. અથવા શસ્ત્ર ક્રિયાએ કરી ગળાનું લોહી કઢાવે,
તો ગર્ભવિદ્રધિને આદિ લઈ ગળાના સઘળા રોગો જાય ૯.

કંઠના રોગોના ઉપાય-કંઠના રોગોને વિષે લોહી કઢાવવું, તથા નાસના દેવાથી સારા થા-
ય ૧૦. અથવા દારૂળદર, લીમડાની છાલ, ઇંદ્રજવ, હરડેની છાલ, તજ, એનો ઉકાળો કરી
તેમાં મધ નાખી પીએ, તો કંઠના સર્વ રોગો જાય ૧૧. અથવા કડુ, અતિવિખની કળી, દા-
રૂળદર, નાગરમોથો, ઇંદ્રજવ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં ગાયનું મૂત્ર નાખી પીએ, તો કંઠના
સર્વ રોગો જાય ૧૨. અથવા હરડેની છાલનો ઉકાળો (કરી તેમાં) મધ નાખી પીએ, તો કંઠ
ના સર્વ રોગો જાય ૧૩. અથવા કાળી દરાખ, કડુ, સુંઠ, મરી, પીપેરો, દારૂળદર, તજ,
ત્રિફળા, નાગરમોથો, પાઠ, રસોત, મૂલી, તેજબળ, હળદર, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી પી-
એ. તો અથવા એના કોગળા કરે, અથવા મધમાં એની ગોળી બાંધી એ ગોળીને મોંમાં રા-
ખે, તો ગળા અને કંઠના સઘળા રોગો જાય ૧૪.

ગળાના સર્વ રોગોની ગોળી-તેજબળ, પાઠ, રસોત દારૂળદર. પીપેરો, એને બારીક વા-
ટી મધમાં ગોળી બાંધવી, પછી એ ગોળીને મોંમાં રાખે, તો સર્વ ગળાના રોગો જાય ૧૫.

ઇતિ ગળાના સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણુ, ઉપાય સંપૂર્ણ.

૭ સમસ્ત મુખ રોગ.

(સમસ્ત મુખ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય, અને સંખ્યા લખીએ છીએ)

સમસ્ત મુખ રોગની સંખ્યા તથા નામ--વાયુનો મુખ રોગ ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪,

વાયુના મુખ રોગનાં લક્ષણ--જેના મુખમાં સર્વત્ર ફેણ થઈ જાય અને તેમાં પીડા ધણી થાય, તો વાયુનો મુખરોગ જાણિયે ૧.

પિત્તના મુખ રોગનાં લક્ષણ--જેના મુખમાં લાલ કે પીળા ફેણ દાહની સાથે હોય. તેને પિત્તનો મુખરોગ કહિયે ૨.

કફના મુખરોગનાં લક્ષણ--જેના મુખમાં ઘોળાફેણ વિના પીડા હોય અને તેમાં ચેળ આ લે તેને કફનો મુખરોગ કહિયે ૩.

*મુખરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ--જેના હોઠમાં તથા પારામાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષના કોપથી ફેણ હોય તે અસાધ્ય જાણિયે ૪.

સમસ્ત મુખ રોગના ઉપાય.

મુખમાં વાયુના ફેણ હોય. તો મિઠું અને ફટકડીના કોગળા કરાવીએ ૧. અથવા વાયુને દૂર કરનારાં તેલના કોગળાથી ફેણ જાય ૨.

પિત્તના મુખરોગના ફેણના ઉપાય--જેઠીમધ, ખેરસાર, એને ઉકાળી તેમાં મધ નાંખી કોગળા કરે, તો પિત્તના મુખ રોગના ફેણ જાય ૩. અથવા દૂધને ગરમ કરી તેમાં થોડું ઘી અને મધ નાખી કોગળા કરે, તો પિત્તના મુખરોગના ફેણ જાય ૪.

કફના મુખરોગના ફેણના ઉપાય--મોરચૂચૂ, ફટકડી, એને ખારીક વાટી ફેણએ લગાવી સાર નાખી દેતો જાય, તો મુખના ફેણ જાય ૫.

સન્નિપાતના મુખ રોગના ફેણના ઉપાય--આ રોગોમાં મોઢાની નસની ફસ્ત ખોલાવે, તો એ ફેણ જાય ૬. અથવા ચંબેલીનાં પાન, ગજો. ત્રિફળા, જવાસો, દારૂહળદર, દરાખ, એ નો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખી કોગળા કરે, તો ત્રિદોષના મુખ રોગના ફેણ જાય ૭. અથવા કાળીજીરી, કોષ્ટ, ઇંદ્રજવ, એને ખારીક વાટી દાંત નીચે ચગદી તેનો રસ મોંમાં લે, ૫ છી ચૂંકતો જાય, તો ત્રિદોષનો મુખપાક યા ફેણ સારા થાય ૮. અથવા પડોળનાં પાન, લીમડાની છાલ, જાંબૂડાનાં પાન, આંખાનાં પાન, ચંબેલીનાં પાન, એનો ઉકાળો કરી કોગળા કરે, તો ત્રિદોષના મુખ પાકના ફેણ જાય ૯. અથવા પડોળનાં પાન, ત્રિફળા, દારૂહળદર, એનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખી કોગળા કરે, તો ત્રિદોષનો મુખ પાક જાય ૧૦. અથવા ખસ, પડોળ, નાગરમેથો, હરડેની છાલ, કડુ, ગરમાળાની છાલ, રક્તચંદન, એનો ઉકાળો કરી પીએ, અથવા એના કોગળા કરે, તો ત્રિદોષના મુખ પાકના ફેણ જાય ૧૧. અથવા તલના

* મુખના ફેણનો રોગ ખરાબ છે. જેથી ભોજન કરતાં ઘણી પીડા થાય છે. એ રોગ જીભ ઉપર થાય છે તેમજ ગલોદમાં. હોઠમાં, દાંતના પારામાં, તાળવામાં પણ થાય છે. એ રોગ વાસ્તે અનેક ઉપાય કરે છે પરંતુ કેવડાના સીરામાં (ડોશીમાં) મેંદા સરખો આટો થાય છે તેને ઝાટકી એટલે ખંખેરી લેવો. પછી એ આટો જીભ ઉપર તથા મુખના ફેણ ઉપર પાંચ-થી દશ વાર ભભરાવે તો દિન ત્રણમાં આરામ થાય. પરંતુ ફેણ વાળાને જીવાળ લેવો યોગ્ય છે. કારણ કે એ રોગની જડ પેટમાં છે, વાસ્તે જીવાળથી આરામ થાય છે. ફેણને છાલા કહે છે.

ઝોડવાંની ડાંડી, કમળનું મૂળ, ધી, શાકર, દૂધ, મધ, એ સર્વને એકઠી કરી ડોગળા કરે, તો ત્રિદોષના મુખ પાકના ફોલા જાય ૧૨. અથવા હળદર, લીમડાનાં પાન, જેઠીમધ, કમળનું મૂળ, એને તેલમાં પકવે. પછી એ તેલના ડોગળા કરે, તો ત્રિદોષના મુખ પાકના ફોલા જાય ૧૩, એ સર્વ ઉપાયો ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

મુખ પાકને દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય-ચંબેલીનાં પાન રોગ આવે, તો ફોલા જાય ૧૪.

મુખ પાકને દૂર કરનારી ખેરસારની ગોળી-ખેરસાર, જયફળ, ખરાસ કપૂર, દક્ષિણી સો પારી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ધલાયચી, કસ્તૂરી, આ સર્વ ખરાખર લઈ એને બારીક વાટી ખેરસારના કાઠામાં એની ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધી એ ગોળી ૧ને મોંમાં રાખે, તો જીભ, હોઠ, દાંત, મોઢું, ગળું, તાળવું, એના સઘળા રોગો જાય ૧૫.

ખેરસારની બીજી ગોળી-જયફળ, કસ્તૂરી, ખરાસકપૂર, સોપારી, એની ખરાખર ખેરસાર લઈ એ સર્વને બારીક વાટી ગોળી કરે, એને મોંમાં રાખે, તો મુખના સર્વ રોગ જાય ૧૬.

અથવા દારૂહળદર, ગજો, ચંબેલીનાં પાન, દરાખ, અજમે, ત્રિફળા, એનો ઉકાળો કરી ડોગળા કરે, તો મુખ પાક જાય ૧૭. એ સર્વ ઉપાય વૈદ્યરહસ્યમાં લખ્યા છે.

મોંના ઉપરની છાયાને દૂર કરવાના ઉપાય-સોદર, ધાણુ, વજ, ગોચંદન, મરી, એને બારીક વાટી મોઢે લેપ કરે, તો મોંના છાયા જાય ૧૮. અથવા સરસવ, વજ, સોદર, સિંધવખાર, એને પાણીમાં વાટી મુખપર લેપ કરે, તો મુખના છાયા જાય ૧૯. અથવા રતાંદળી, મજી, કોષ્ટ, સોદર, ઘઉંસો, વડની કુંપરો, મસૂર, એને પાણીમાં બારીક વાટી મુખના છાયાને લેપ કરે, તો છાયા જાય ૨૦. અથવા જયફળને ઘસી લેપ કરે, તો છાયા જાય ૨૧. અથવા આકડાના દૂધમાં હળદરને પલાળી લેપ કરે, તો મુખની છાયા જાય ૨૨. અથવા મસૂરને દૂધમાં વાટી એમાં થોડું ધી મેળવી લેપ કરે, તો મુખની છાયા જાય અને કાંતિ વધે ૨૩. અથવા કેસર, કમળનું મૂળ; અથવા કેસર, રતાંદળી, સોદર, ખસ, મજી, જેઠીમધ, તમાલપત્ર, કોષ્ટ, ગોચંદન, હળદર, લાખ, દારૂહળદર, નાગકેસર, કેસડાં (ના પૂલ), ઘઉંસો, વડની કુંપરો, ચંબેલીનાં પાન, મીણુ, સરસવ, વજ, એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળામાં મધુરી આંચે તેલ પકવે. પછી એ તેલનું મર્દન કરે, તો મુખની છાયા, ખીલ, તલ, મરસા આદિ મોંમાંના સર્વ વિકાર જાય ૨૪. ઇતિ કુંકૂમાચં તૈલં. એ સર્વ ભાવપ્રકાશમાં છે.

ઇતિ શ્રી મન્માહારાજ*ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપસિંહજી વિરચિતે અમૃત સાગર નામ અથે હ્રુદરોગ, મસ્તક તથા આંખના સર્વ રોગ તથા કાન, નાક, મુખ, હોઠ, (દાંતના) પારા, દાંત, જીભ, તાળવું, ગળું, કંઠ, એ સર્વના રોગોના બેદ સંયુક્ત ઉપચાર, લક્ષણ, ઉપાય, નિરૂપણ નામ અષ્ટાદશસ્તરંગ: સંપૂર્ણ. ૧૮.

તરંગ ૧૮મું સમાપ્ત.

* મુખ છાયા રોગ છે તે સુમુખ સ્પર્શને કુમુખ સ્પર્શ કરી દે છે. ચન્દ્ર મુખની સ્ત્રી હોય છે તેના મુખને ચન્દ્રમા સરખું કલંક સહિત કરી દે છે. વાસ્તે કમળના છોડાં અથવા નારંગીના છોડાં છાયા ઉપર મસજે તો છાયા જાય. શ્રીગપતિ જયંતિ. છાયા એટલે કરોળીઆ.

તરંગ ૧૯ મું.

સ્થાવર જંગમ * ઝેર.

—oOo—

(અથ સર્વ સ્થાવર જંગમ ઝેર માતની અને એથી ઉપજ્યા જે રોગ તેની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, સંખ્યા લખીએ છીએ)

સ્થાવર ઝેરનાં નામ—પ્રથમ ઝેર બે પ્રકારનાં છે. સ્થાવર ૧, અને જંગમ ૨, સ્થાવર ૩ છે તે ૧૦ જગાએ રહે છે. ઝાડના મૂળમાં ૧, પાંદડાંમાં ૨, ફળમાં ૩, પૂલમાં ૪, છાલમાં ૫, ઝાડના દૂધમાં ૬, ઝાડના રસ એટલે ગુદરમાં ૭, ઝાડના ખારમાં ૮, ધાતુ માત હરતાલ આદિકમાં ૯, કંદ એટલે વચ્છનાગાદિકમાં ૧૦, એ દશ જગામાં સ્થાવર ઝેર રહે છે. જંગમ વિષ-જંગમ વિષ ૧૬ જગામાં રહે છે તે લખીએ છીએ-મનુષ્યાદિકની દ્રષ્ટિમાં ૧, સર્પાદિકના સ્વાસમાં ૨, સ્વાન (કુતરાં) શિયાળા દિકની દાઢમાં ૩, સિંહ, વાઘાદિકના નખોમાં ૪, વિષ ખાપરા દિકોના મળમાં ૫, મૂત્રમાં ૬, વાંદરાદિકોની શુક્ર(ધાતુ) માં ૭, હડકાયાં જનાવર, કુતરાં, શિયાળને આદિ લઇ તેની લાળમાં ૮, ગરમ વસ્તુ ખાધી હોય એવી જે સ્ત્રી તેના બગમાં ઝેર ૧૦, અને ગરમ વસ્તુઓ જેણે ખાધી હોય તેની ગુદામાં ઝેર ૧૧, સર્પાદિકોના હાડમાં ૧૨, નોળવા, માંછલાંને આદિ લઇ એના પિત્તનાં ૧૩, બમરા દિકના કાંટામાં ૧૪, ઉંદરના દાંતમાં ૧૫, સિંહાદિકોના રૂવાંમાં ૧૬.

સ્થાવર ઝેર ખાધાથી જે રોગ થાય છે તે લખીએ છીએ—સ્થાવર ઝેરના ખાવાથી તાવ તથા હિયક્રી થાય. દાંત અખાઇ જાય. ગળું ખંધાઇ જાય. મોઢે ક્ષીસોટા આવે. ઓઢારી તથા અરિ, સ્વાસ, મૂંછા હોય. એ જેમાં લક્ષણ થાય ત્યારે જાણીને કે એણે સ્થાવર ઝેરને ખાધું છે ૧.

ઝાડ આદિકોના મૂળના ઝેરના આધાનાં લક્ષણ—ઝાડાદિકના મૂળનું ઝેર ખાવાથી ઉલટી, મોહ, અને લવારો કરે ૧.

વૃક્ષાદિકોના પાંદડાંના ઝેરના આધાનાં લક્ષણ—જગાસાં ધણાં આવે. શરીર કંપે. સ્વાસ થાય ૨.

વૃક્ષાદિકના ફળનું ઝેર આધાનાં લક્ષણ—મુખમાં સોજે તથા શરીરમાં દાહ હોય. બોજન માત્રમાં દ્રેષ હોય ૩.

વૃક્ષાદિકના પૂલના ખાવાથી અથવા મુંઘવાથી જે રોગ થાય તેનાં લક્ષણ—ઓઢારી, આશ્રે, અને મૂંછા થાય ૪.

વૃક્ષાદિકની છાલના રસના ખાવા અથવા લગાવાના ઝેરનાં લક્ષણ—એ (ખાનાર) ના મુખમાં ઘૂર્ગધિ આવે, શરીર કરડું થઇ જાય. માથામાં પીડા થાય. મોઢામાં કંક ધણો નીસરે ૫.

* જે વીજ કે શરીરના કોઇ ભાગને લાભ્યાથી, અથવા સ્વાસમાં લીધાથી, અથવા પેટમાં ગયાથી, અથવા ગુદામાં લગાડ્યાથી જીવને મારી નાખે તેને ઝેર કહે છે. કેટલાંક ઝેરા ધીમેથી મારી નાખે છે; પણ બીજાં ધણાં ઝડપથી અસર કરે છે. બા. ક. ત્રી. ગી.

ઝાડ વગેરેના દૂધના ઝેરના ખાધાનાં લક્ષણ-મોઢે ફીસોટા આવે. હૈઠું દુખે મૂઝા હોય ગુ દાનો બંધ છૂટી જાય. જીભ ભારે થઈ જાય ૬.

હરતાલાદિક ધાતુઓના ઝેરના ખાધાનાં લક્ષણ-હૈઠું દુખે. મૂઝા હોય. શરીરમાં દાહ લાગી જાય તથા તાળવામાં દાહ હોય. આ ઝેરથી તત્કાળ મરે અથવા કાળોતરથી મરે ૭.

કંદ ઝેર વચ્છનાગ આદિના ખાવા વગેરેનાં લક્ષણ વચ્છનાગાદિકના ખાથી, મનુષ્યાદિક તત્કાળ મરી જાય. હૈઠું દુખે મૂઝા હોય. શરીરમાં દાહ હોય તાળવું બળે ૮.

સ્થાવર ઝેર માલને શુદ્ધ કરી ખાવાના ગુણ-સ્થાવર ઝેર માત્ર લૂખાં તથા ગરમ, તથા તીક્ષ્ણ છે; અને એનો ગુણ શુદ્ધ છે, અને સ્ત્રી સંગ ધણો કરાવે છે, તથા સર્વ શરીરમાં તત્કાળ ફેલાઈ જાય તે ઉર્ગી આવે છે, અને તત્કાળ એનો પરિપાક થઈ જાય છે. એ દશ ગુણ સ્થાવર ઝેરમાં છે ૯.

સ્થાવર ઝેરના ખાવાથી જે રોગ ઉપજે છે તે લખીએ છીએ-ઝેરના લૂખાપણના ગુણથી મતિ બગડે, અને સર્વ સ્થાનોના બંધને કાપે. અને ઝેરના સૂક્ષ્મપણના ગુણથી શરીરના અંગ અંગમાં એ ઝેર વ્યાપી જાય. અને ઝેરના પરાક્રમથી સ્ત્રી સંગ બહુ કરે. આ ગુણથી શરીરના દોષોને તથા શરીરની ધાતુઓને તથા શરીરના મળને બગાડે. અને ઝેરના શીઘ્ર પણના ગુણથી શરીરને ક્ષેશ દે. એજ કારણથી ઝેરના ઉપાય અતિ કઠણ છે ૧૦.

ઝેરનાં પાણી પાએલાં શસ્ત્રના લાગવાનાં લક્ષણ-ઝેરનાં પાણી પાએલાં શસ્ત્ર જેને લાગે તેના ધા તત્કાળ પાકી જાય, અને એ ધામાંથી લોહી ધણું નિકળે, તથા તેનું લોહી કાળું હોય, અને જેમાંથી દૂર્ગંધિ ધણી આવે, અને જેનું માંસ વિખરાઈ જાય. તરસ લાગે. તાપ, દાહ, મૂઝા હોય. એ લક્ષણ હોય તો જાણિયે કે કોઈ વેરીએ ઝેરના પાણી પાયલા શસ્ત્રથી માર્યો છે ૧૧.

ઝેર દેનાર જાણવાનાં લક્ષણ-ઝેર દેનારા મનુષ્યની વાણીની ચેષ્ટા, મુખની કાંતિ, બદલાઈ જાય. કોઈ એને પૂછે ત્યારે તેનો ઉત્તર (એ ઝેરનો દેનારો) દે નહીં તેને બીજું જ કહે. અને ઝેરના દેનારા મોહને પ્રાપ્ત થાય, બોલ્યું જાય નહીં, અને કદી બોલે, તો મૂર્ખની માફક બોલે. અને આંખનીથી પૃથ્વીને ખણે, તથા નાસી જાય. હસવા લાગી જાય, અને ઘરમાંથી બહાર નિસરવાનું કરે. અહીં તહીં વારંવાર જોતો જાય. અને તેનું ચિત્ત વિપરીત થઈ જાય. એ સર્વ લક્ષણ ઝેરના દેનારા મનુષ્યમાં હોય છે, તે યુદ્ધિવાન એને જાણિ લે ૧૨.

જંગમ ઝેર સર્પાદિક જેને કરડે તેથી ઉપજ્યા જે રોગ તેનાં સામાન્ય લક્ષણ-જેને એ વા કોઈ જનાવરે કરડ્યો હોય તેને નિંદ્રા તથા તંદ્રા હોય, અને તેની સર્વ શાનંદ્રી જતી રહે, બળતરા થાય, આંખે અંધારા આવે; તથા શેમાંય હોય; અને એ સ્થાનમાં સોજો હોય. તથા અતિસાર હોય. એ સર્વ લક્ષણ હોય તો જાણજે કે કોઈ ઝેરી જાનવરે કરડ્યો છે ૧.

ભોગી, મંડલ, રાજલ નામે જે સર્પ તેના કરડવાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણ-વાયુની પ્રકૃતિ વાળો ભોગી, પિત્તની પ્રકૃતિવાળો મંડલ નામે, કફની પ્રકૃતિ વાળો રાજલ નામે, એ સર્પ જેને કરડે તેનાં લક્ષણ લખીએ છીએ-ભોગી સર્પ જેને કરડે તેના ડંખની જગા કાળી પડી જાય, અને તેને સર્વ વાયુના રોગ ઉપજી આવે.

અને મંડલ નામે સર્પ જેને કરડે તેના કરડવાની જગા પીળી પડી જાય, અને કોમળ સોજો થઈ જાય, અને તેને પિત્તના સર્વ રોગ થઈ જાય.

અને રાજીલ નામે સર્પ જેને કરડે તેને કરડવાની જગામાં સ્થિર સોજો હોય, તથા તે જગામાં પીળું ચિકણું, ફીણ સદિત ગળું લોહી નીસરે. અને તેને કરના સર્વ રોગ થઇ જાય ૨.

દેશ વિશેષ તથા કાળ વિશેષમાં જે સર્પાદિક કરડે તેનાં લક્ષણ-પીપળાના સ્થાનમાં દેહરામાં, મસાણમાં, *રાફડામાં ચકલામાં, સંધ્યા કાળે, બરણી તથા મધ્યા નક્ષત્રમાં અને મર્મસ્થાનમાં જે સર્પાદિક મનુષ્યાદિકને કરડે તો તે મનુષ્ય મરી જાય ૩.

દર્વીકર નામે સર્પ જેની ફેંણ કરછી સરખી હોય તેના કરડ્યાનાં લક્ષણ-જે (સાપની) ફેંણ હોય સરખી. અથવા છત્ર, ચાકમળ ચા અંકુશના સરખી હોય; અને એ સર્પ જલદી ચાલે. એને દર્વીકર સપ કહિયે ૪.

આટલા મનુષ્યાદિકને સર્પાદિક કરડ્યો હોય તેના ઉપાય કરવા નહીં-અજીર્ણ વાળાને, ગરમીના વિકાર વાળાને. આળકને, બદાને. ભૂખ્યા આદમીને. ધાયલને, પ્રમેહ વાળાને, ગભવંતી સ્ત્રીને, જેના શરીરમાં લોહી નહીં હોય તેને. આ મનુષ્યોને સર્પાદિક કરડે તો અસાધ્ય જાણિયે ૫. અથવા જેના મોઢામાંથી રૂધિરની ધાર પડે તથા જેની ગુદા અને ઘંટ્રીમાંથી લોહીની ધાર પડે તે પણ અસાધ્ય છે ૬.

બીજા ઝેરનાં લક્ષણ-સ્થાવર અથવા જંગમ જે ઝેર છે તે ઘણા દહાડાના પ્રભાવથી ઔષ્ધાદિક પણ દુસી ઝેર થઈ જાય છે તેનો ગુણુ જતો રહે; રસ જતો રહે, એ પુરાણી ઝેરી ઔષ્ધાદિક ખાય તો તેને મૂંછા, ભ્રમ, વમનાદિક થઇ જાય ૭.

ઉંદરના ઝેરનાં લક્ષણ-જ્યાં ઉંદર કરડ્યો હોય તે જગાએ લોહી પીળું નીકળે. અને તે જગાએ કુંડાળું [મંડલ] પડી જાય, અને તાવ. અરિચિ, રોમાંચ તથા દાહ હોય. એ લક્ષણ જેના શરીરમાં હોય તેને ઉંદર કરડ્યો જાણિયે ૮.

પ્રાણહર ઉંદરના ઝેરનાં લક્ષણ-જે ઉંદરના કરડવા થકી મૂંછા થાય, અંગ અંગમાં સોજો થાય તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઇ જાય, શરીરમાં ખેદ ધણો થાય જાય, ડંશની જગામાંથી લોહી ધણું પડે અને તાવ થઇ જાય. શરીર ભારે થઇ જાય. લાળ ધણી પડે. લોહી ઓકે. એ ઉંદરના કરડવાને અસાધ્ય જાણુજો ૯.

કાંકીડાના કરડ્યાના ઝેરનાં લક્ષણ-કાંકીડાની કરડેલી જગાએ સોજો થાય, અને એ જગા કાળી પડી જાય, તથા શરીરના નાનાં (પ્રકારનાં) વર્ણ થઇ જાય. અને મોહ થાય અતિ સાર થઇ જાય ત્યારે જાણિયે કે કાંકીડાના કરડ્યાનું ઝેર છે ૧૦.

*વિંછીના કરડ્યાના ઝેરનાં લક્ષણ-શરીરમાં જ્યાં વિંછી કરડે તે જગાએ અગ્નિ લાગી જાય ને જ્યોત્ત્યે ચઢે; અને કરડેલી જગા ફાટવા લાગે ૧૧.

વિંછીના કરડ્યાનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જે વિંછી અત્યંત ઝેરી હોય ને નાકમાં કરડે તો તે જગાએ લાહે ધણી લાગી તેની જીભ પીડાયથી થાકી જાય, અને તે જગાનું માંસ ગરવા લા

* અથવા આંગણા કને.

*વિંછીને વૃશ્ચિક એવું નામ કહે છે. દેશ ભુમીનાં ઘણાં કારણ છે. પાહાડનો વિંછી કાળો ને મોટો ધણો હોય છે ને તેનું ઝેર કઠણુ હોય છે. મંત્રથી ઉંજણી પણ ધણી નાખે છે પરંતુ ઊંજણી નાખનારો તો એકજ પુરૂષ હોય છે પણ મંત્રાવનારો તો ઘણા હોય છે. જેમાં કોઇ કનેજ આરામ બતાવે, ને ધણાને તો નહીં બતાવે, વાસ્તે આપણે સત્ય છે. મંત્રની ઊંજણી નો તો દોંગળ નજર આવે છે.

ગી ૧૧૫ એવા મનુષ્ય મરી જાય ૧૨.

ઝેરી દેડકાના કરડયાના ઝેરનાં લક્ષણ--ઝેરી દેડકું જેને કરડે તેને કરડેલી જગાએ (પી-જો) સોજે થાય, તે ત્યાં પીડ્યા થાય, અને તેને તરસ લાગે, તથા ઉંઘ ઘણી આવે, તથા ઉલટી થાય ૧૩.

ઝેરી માંછલીના કરડયાના ઝેરનાં લક્ષણ--ઝેરી માંછલી જેને કરડે તેના શરીરમાં દાદ લાગે અને તે જગાએ સોજે તથા પીડા થાય ૧૪.

ઝેરી જળોના કરડયાનાં લક્ષણ--જેને ઝેરી જળો કરડી હોય તેને) તે જગાએ ચેળ આવે સોજે હોય, તાવ હોય, મૂર્છા હોય. ત્યારે જાણિયે કે. આ ઝેરી જળોના કરડવાનું ઝેર છે ૧૫.

ઝેરી વિષ આપરી(ગરોળી)ના કરડયાનાં લક્ષણ--એ જગાએ દાદ હોય અને સોજે, પીડા હોય; પસીનો આવે ૧૬.

કાનશિયાળના કરડયાનાં લક્ષણ--જે જગાએ કાન શિયાળ કરડે તે જગાએ પીડા થાય, પસીનો આવે અને દાદ થાય ૧૭.

મચ્છરના ઝેરનાં લક્ષણ--(જે જગાએ મચ્છર કરડે) તે જગાએ ચેળ આવે, કંધક સોજે થાય પીડા મંદ થાય ૧૮.

વનના મચ્છરના કરડયાનાં અસાધ્ય લક્ષણ--જેને ઝેરી મચ્છર કરડે તેને પિત્તની સમાન લાલ ચક્રતાં ધા સરખાં ઉંડા પડી જાય અને તે જગાએ પીડા ઘણી થાય. એ અસાધ્ય જાણિયે ૧૯.

ઝેરી માંખી કરડયાનાં લક્ષણ--જે જગાએ ઝેરી માંખી અથવા ભમરીઆ માંખી કરડે તે જગા કાળી પડી જાય, બળતરા થાય. મૂર્છા થાય, તાવ આવે, અને ત્યાં ચક્રતાં થાય તો એના કરડેલા મરી જાય ૨૦.

સિંહ, ડીપડા, ચિત્તા વાઘ જેને કરડે તેનાં લક્ષણ--જેને સિંહાદિક કરડે તેનો ધા પાકે અને તેમાંથી પડે પડે. અને તાવ થઈ આવે ૨૧.

હડકાયા કૂતરાનાં લક્ષણ--જે કૂતરાના મોંમાંથી લાળ પડે અને એ કૂતરું આંધળું તથા બેહુરું થઈ જઈ યોગદંભ દોડે અને તેની પુંછડી સીધી થઈ જાય અને એની દાદી તથા આંધ તથા માથું ઘણું દુખે તેથી તેનું મુખ નીચું જ રહે. એવાં કૂતરાં અથવા શિયાળ, સિંહ, વ્યાઘ્રાદિકને પણ હડકાયાં અથવા ઘેલાં જાણિયે ૨૨.

હડકાયાં કૂતરાંદિક જેને કરડે તેનાં લક્ષણ--જેને હડકાયાં કૂતરું વગેરે કરડે તેનું લોહી કાળું નીકળે. અને તેનું હૈજી, મસ્તક ઘણું દુખે, અને તાવ આવે. શરીર સજ્જડ થઈ જાય. તરસ લાગે. અને તે જગાએ ચેળ તથા પીડા થાય. શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય. શરીરમાં કશેશ ઘણો થાય. ભૂમરી આવે. બળતરા થાય. કરડેલી જગા પાકે, સોજે થાય, ગાંઠ પડી જાય, કરડેલી જગા ફાટવા લાગી જાય, તથા તે જગાએ ફેલાઈ થઈ આવે. એ લક્ષણ હડકાયાં કૂતરાના કરડયાનાં જાણિયે ૨૩.

એનાં અસાધ્ય લક્ષણ--જે પુરુષ પાણીમાં, કાચમાં તેલ વગેરેમાં શિયાળ, તથા કૂતરાને દોષે ને બૂમો પાડી ઉડે, અને એના જેવી વાંકી ચેષ્ટા કરવા લાગે જાય, અને પાણીથી ઉડે, તે મરી જાય ૨૪.

સ્થાવર ઝેર માત્રના ઉપાય.

સ્થાવર ઝેર જેણે ખાધું હોય તેને ઓસડો વગેરેથી ઉલટી કરાવીએ, તો સ્થાવર ઝેર જ ૫ ૧. ઝેર માત્ર ગરમ છે એ વાસ્તે શીતળ સર્વ ઉપાય સારા છે ૨-અથવા મધ, ઘી, સંયુક્ત ઝેરને દૂર કરનારાં ઓસડો આપીએ તો ૨ ૧૪૨ ઝેર જાય ૩. અથવા સ્થાવર ઝેર વાળાને ખટાસ મરચાં, આપીએ નહીં ૪. અને એને ભોજનમાં સાટી ચોખા. કાદી, સિંધવખાર આપીએ ૫.

ઝેરને દૂર કરવાનો લેપ-વડો. કાંસકીનું મૂળ. પાંદડાં, છાલ, કુલ. બીજ; અને સરસ તો પંચાંગ. એને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટી લેપ કરે. તો સ્થાવર ઝેરના રોગ જાય ૬.

દૂસી ઝેરને દૂર કરવાના લેપ-પીપેરો. છડછડડીયો, દર, ઇલાયચી, કાળાં મરી, નેત્રવાળો, સોનાગેર, એને પાણીમાં બારીક વાટી લેપ કરે. તો દૂસી ઝેર જાય ૭. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં છે.

અથવા તાંદળજની ભાજના મૂળને ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પીએ, તો સ્થાવર ઝેરના દોષ દૂર થાય ૮.

જંગમ ઝેરના ઉપાય.

મૃત્યુ પામી છેદ દુત લખીએ છીએ-હરડેની છાલ, ગોરૂચંદન, ઉપલેટ, આકડાંનાં કુલ, કમળનું મૂળ, પોલી સરકડનું મૂળ. નેતરનું મૂળ, તૂળશી, ઇંદ્રજવ, મજીક. જવાસો, શતાવરી, સિંધોડાં. એનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય ને ઘી માર આવી રહે ત્યારે ઉતારી એ ઘીમાં એની બરાબર મધ નાખી એનો શરીરે લેપ કરે. તો ઝેર માલતો દોષ. સાપનું કરડવું વગેરે, તથા સર્વ જનાવરનું ઝેર દૂર થાય. આ ધીને ખાવામાં લેપમાં, નાસમાં આપીએ ૯. આ ભાવપ્રકાશમાં છે.

સાપના ઝેરને દૂર થવાના ઉપાય-ઘી, મધ, માંખણ, પીપેરો, આદુ, મરી, સિંધવખાર, એ સર્વને બારીક વાટી પીએ, તો કાળા સાપના કરડેલા પણ સારા થાય ૧૦. અથવા સરસનાં ઝાડના કુલના રસમાં સરગવાના બીજને ૭ પુટ દીધા પછી એનું અંજન કરે, તો

અરીઠાને પાણીમાં ફીંગ આવતાં સુધી વલોવી એ ફીણ આંખમાં યાંજે તો સાપનું ઝેર જાય. અને કાઈ માણસ સારી હાલતમાં હોશીઆર હોય તેને એ ફીણ અથવા પાણી પાછ ઉલટી કરાવે. ને કદી ઉલટી ન થાય તો ગળામાં કાગડા વગેરેનું પીછું ઘાસી ઉલટી કરાવથી પણ આરામ થાય છે. અને એ અરીઠાનું ફીણ માથે, તાળવે પણ ચોપડવાથી મટી જાય છે. માટે બેતો ઉપરના સર્વ ઉપાય સાથેજ કરશે તો જલદી આરામ થશે ૧. અથવા ઘોળી ચણોદીનાં પાન, કાળા ધંતૂરાનાં પાન. રેન (સુસલમાં કોકો કબર ઉપર પુલને ઠેકાણે મુકે છે તે) નાં પાન, એ લણેને વાટી તેનો રસ કાઢી આંખમાં યાંજે, નાકે સૂધાડે, (તણાવે), ને તેના કૂચા સાપના ડંખ ઉપર બાંધે તો સાપનું ઝેર ઉતરી જાય ૨. અથવા

મોરનું ઇંડું લઈ તેનું ઉપરથી ગાયનું કાઢી તેમાં ઘોળાં મરી થોડાં ભરી તે ગાયનું પાછું ઇંડા ઉપર બંધ કરી, જૂના લીમડાના ઝાડના થડને ઇંડું સમાય એટલું ગાયનું કાઢી અંરક ઇંડું ઘાલી ગાયનું પાછું દઈ દે, તે છ માસ સુધી રાખવા પછી ઇંડું કાઢી લેવું. ૫ છો એ મરીને પાણીમાં ઘસી આંખમાં યાંજે અને વખતે નાકમાં પાછું સૂધાડે તો સાપનું ઝેર નિશ્ચય જાય ૩. એક બુટો પારસી મિત્ર.

સાપના કરડયા સારા થાય ૧૧. અથવા ઘોળી સાટોડીના મૂળને પુષ્પ નક્ષત્રને દહાડે લાવવું પછી એને ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં ખારીક વાટી પીએ. તો સાપના કરડેલા સારા થાય ૧૨.

વિંછીના ઝેરના ઉપાય-નીપાળની દીવેલીને ઘસીને વિંછીના ડંખ ઉપર લગાવે, તો વિંછીનું ઝેર દૂર થાય ૧૩. અથવા નૌસાર, હતારલ, એને પાણીમાં ખારીક વાટી વિંછીના ડંખ પર લેપ કરે. તો વિંછીનું ઝેર દૂર થાય ૧૪. અથવા પલાસપાપડાને આકડાના દૂધમાં ઘસી વિંછીના ડંખે લગાવે, તો વિંછીનું ઝેર દૂર થઈ જાય ૧૫. અથવા સરસના બી આને બકરીના દૂધમાં ઘસી યા વાટી વિંછીના ડંખે લગાવે. તો વિંછીનું ઝેર જાય ૧૬.

વિંછીના ઝેરને દૂર થવાનો મંત્ર-ઝાં આદિત્ય રથવેગેન વિષ્ણુ બાહુ બલેનચ; મુખ ણે પક્ષપાતેન ભૂમ્યાં ગચ્છ મહા વિષ ૧. કોપક્ષ જોગ પદાજ્ઞા શ્રી શિવોત્તમ; પ્ર ભૂપદાજ્ઞા ભૂમ્યાં ગચ્છ મહા વિષ ૨. આ મંત્રથી ૨૧ વાર ડંખના ઉપર જાંબળી નાં પીએ. તો વિંછીનું ઝેર ઉતરી જાય ૧.

કરેણાનું ઝેર દૂર કરવાનો ઉપાય-હળદરને દૂધમાં ખારીક વાટી તેમાં શાકર મેળવી પી એ, તો કરેણાનું ઝેર ઉતરે ૧૭.

ધંતૂરાના ઝેરને દૂર કરવાનો ઉપાય-તાંદળખની ત્વાડનું ગળા અથવા ગળો, એને પીએ અથવા કપાસના પંચાંગને પીએ. તો ધંતૂરાનું ઝેર જાય ૧૮.

આકડાનું ઝેર દૂર થવાનો ઉપાય-હળદર, તલ, દરો એને પાણીના દૂધમાં ખારીક વાટી લેપ કરે. તો આકડાનું ઝેર જાય ૧૯.

કૌચનું ઝેર દૂર થવાનો લેપ-ધીનું મર્દન કરે. તો કૌચનું ઝેર જાય ૨૦.

ભિલામાના ઝેરને દૂર થવાનો ઉપાય-સો (૧૦૦) વારના ધોએલા ધીનું મર્દન કરે, તો ભિલામાનું ઝેર જાય ૨૧.

માખીના ઝેરને દૂર થવાનો લેપ-કેસર, તગર, સુંડ એને પાણીમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો માખીનું ઝેર જાય ૨૨.

ભમરીઆ માખીના ઝેરને દૂર થવાનો લેપ-સુંડ, કઝૂતરની હધાર, બિન્નેરાનો રસ, હ રતાવ, સિંધવખાર, એને ખારીક વાટી ત્યાં લેપ કરે, તો ભમરિયા માખીનું ઝેર જાય ૨૩.

ઉંદરના ઝેરને દૂર થવાનો ઉપાય-ધુમાસ, મહડા હળદર, સિંધવખાર એને પાણીમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો ઉંદરનું ઝેર જાય ૨૪.

દેડકાનું ઝેર દૂર થવાનો ઉપાય-સરસના ઝાડના બીયાને ઘોરના દૂધમાં ખારીક વાટી લેપ કરે, તો દેડકાનું ઝેર જાય ૨૫.

કાન શીયાળના ઝેરને દૂર થવાનો લેપ-દીપકના તેલનો લેપ કરે, તો કાનશીયાળનું ઝેર જાય ૨૬.

સર્પનું ઝેર દૂર થવાનું અંજન-નીપાળની મીંજીને લીંચુના રસના પુટ ૭ દહ તડકે સૂ કવે, પછી એવી રીતે લાખના રસનો પુટ ૧ દીધા પછી એનું અંજન કરે, તો સાપના કરડે લા સારા થાય ૨૭.

હડકાયું કૂતરું, શિઆળ વગેરે કરડે તેના ઉપાય-એ જનાવર જે જગાએ કરડે તે જ ગાનું લોહી કઢાવી નાખીએ, અથવા તે જગાએ લોહાની સળી વતી ડામ દઇએ. તો કૂતરાં શિઆળ વગેરેનું ઝેર દૂર થાય ૨૮. અથવા ધંતૂરાનો રસ તોલા ૪ ભાર. આકડાનું દૂધ તોલા ૪ ભાર, ધી તોલા ૪ ભાર, એને ખારીક વાટી લેપ કરે, તો હડકાયા કૂતરાનું ઝેર જાય ૨૯.

અથવા ધંતૂરાના ફળને બી સહિત લઈ તાંદળજાની ભાજના મૂળમાં ખારીક વાટી, અથવા ગળજીબી અને મધમાં વાટી ને પછી લેપ કરે, તો હડકાયા કૂતરાનું ઝેર જાય ૩૦. અથવા માંસ, આકડાનું દૂધ, તેલ, ગોળ, એ ચારેને બરાબર લઇને પછી ટંક ૧ રોજ દિન ૭ ખાય. તો એનું ઝેર જાય ૩૧. અથવા આ મંત્રની એકસો આઠ (૧૦૮) આહુતિ દઇ જેને કૂતરું કરડ્યું હોય તેને ચકલે, અથવા નદીને તીર સ્નાન કરાવી પોતે પશ્ચિમ થઇ આ મંત્રથી એકસો આઠ આહુતિ દીધા પછી ડાલથી એને ઊંજણી નાખે, તો એનું ઝેર કતરે.

મંત્ર લખીએ છીએ.

અલર્કાધિપતે યક્ષ સારમેય ગણાધિપ,

અલર્ક જુષ્ટમેતં મેં નિર્વિષં કરમાચિરાન્ સ્વાહા. ઇતિ મંત્ર.

અથવા ગોળ, તેલ. આકડાનું દૂધ, એનો લેપ કરે, તો કૂતરું કરડયાનું ઝેર જાય ૩૨. અથવા કૂકડાની હઢારનો લેપ કરે, અથવા કુંવરના પાકાનો ગર્ભ. સિંધવખાર, એના ઉપર દિન ૫ બાંધે, તો કૂતરાનું ઝેર જાય ૩૩. અથવા તાંદળજાની ભાજનું મૂળ, તૂળશીનું મૂળ, વજ, એને ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટી દીન ૭ પીએ, તો કૂતરાનું ઝેર જાય ૩૪. અથવા તાંદળજાની ભાજના મૂળનો રસ, અને ચોખ્ખા. ધી મેળવી દિન ૭ પીએ, તો કૂતરાનું ઝેર જાય ૩૫. અથવા કડવી તુંમડીનું મૂળ ટંક ૪, સુંઠ ટંક ૪, મરી ટંક ૪, લીંમડાની લીંબોળીઓ ટંક ૪, સોધી નીપાળાની દીવેલી ટંક ૮, નસોતર ટંક ૭, એને ખારીક વાટી ગોળમાં ટંક ૨૦ ભારની ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ગરમ પાણીથી દિન ૭ તથા ૧૪ દિન લે, તો હડકાયા કૂતરાનું ઝેર જાય ૩૬. અથવા કડવી તુંમડીનું મૂળ. હિંધળો, સોધી નીપાળાની દીવેલી, મરી. કુલાવેલો ટંકણખાર, આ સર્વ બરાબર લઇ એની રતી ૨ ભારની ગોળી તાંદળજાની ભાજના રસમાં બાંધી ગોળી ૧ ગરમ પાણીથી દિન ૭ લે, તો કૂતરાનું ઝેર જાય. અને જ્યાં કૂતરાએ કરડ્યું હોય ત્યાં એ ગોળીને મૂત્રમાં ધરી લગાવે. તો મૂત્રમાં થઇ જવાત ગરી પડે ૩૭.

ઈતિ કૂતરા વગેરેના ઝેરના ઉપાય સંપૂર્ણ.

ઇતિ સ્થાવર જંગમ ઝેર માત્રની ઉત્પતિ. લક્ષણ. ઉપ.૫. સંપૂર્ણ.

કદેલુ અથવા હડકાયુ કૂતરું એટલે સ્વાન, અથવા જાણુક એટલે શિઆળ, અથવા બિલાડાની જાતનાં પ્રાણી, માણસને કરડવાથી એક જાતનો રોગ પેદા થાય છે તેને હડકવા કહે છે. એના ઝેરથી માણસ મરી જાય છે પણ ચકાળ મરે છે જેનું મૃત્યુ બગડી જાય છે, એ લોક પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ હિંદુ ધર્મમાં ધર્માર્થ મૂર્ખ લોક એવા ઝેરી જીવને મારવાનું પાપ ગણે છે. ઝેરી જીવથી મનુષ્યા દેહ સરખું અમુલ્ય દેવળ પડી જાય જેમાં આયુષો પરાલખ્ય કર્મ માત્ર છે. એવા વગર પૂજાના, તથા વગર શિંગડાના મનુષ્યો કંઈ યોગ થશે નહીં. અને કરડેલો ભાગ રજાયા છતાં નાનો હોય અને હાથ યા પગ પર હોય તો કાપી નાંખવો, કારણ કે કૂતરાનું ઝેર ખણા દહાડા સુધી કરડેલા ભાગમાંજ રહે છે.

ધતિ શ્રી મન્માહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સ્વાધિપ્રતાપસિંહજી વિરમિ તે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે સ્થાવર, જંગમ ઝેર માત્રના ભેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ એકોત્તરવિંશતિમસ્તરંગ:-સંપૂર્ણ ૧૯.

તરંગ ૧૯ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨૦ મું.

સ્ત્રિયોના રોગો વિષેનું

પ્રદર રોગ.

[સ્ત્રિયોના પ્રદરને આદિ લઈ સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય લખીએ છીએ.]

પ્રદર રોગની ઉત્પત્તિ-વિરુદ્ધ એટલે અધટતા ભોજનથી, ઘણા દારૂના પીવાથી, ભોજન ના ઉપર ભોજન કરવાથી-અણુથી-ગર્ભના પડવાથી-ઘણું મૈથુન કરવાથી-અસવારીના ચઢવાથી-માર્મના ચાલવાથી-શોચથી-અતિ તીક્ષ્ણપણાથી-ભારના ઉપાડવાથી-ચોટના લાગવાથી-દહાડામાં સવાથી-(એ કારણોથી) સ્ત્રિયોને વાયુ, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, એ સર્વ કાપને પ્રાપ્ત થઈ પ્રદરના રોગને પેદા કરે છે. એ પ્રદરનો રોગ સ્ત્રિયોને ૪ પ્રકારનો છે. વાયુનો ૧, પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪.

પ્રદર રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ-સ્ત્રીની યોનિમાંથી નાના પ્રકારનું રૂધિર વિનાજ રતુ ની કળે. અને રૂધિર નિકળતાં હાડમાં કળતર થાય, તથા સર્વ શરીરમાં પીડા આલે તેને પ્રદર રોગ કહિયે ૧.

વાયુના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ-જેની યોનિનું લોહી લૂપ્ત હોય, ને શીસોટા સહિત હોય, અને પીડાની સાથે થોડું થોડું માંસના પાણી સરખું જાય (તેને વાયુનો પ્રદર રોગ કહિયે) ૧.

પિત્તના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ-એની યોનિનું લોહી પીળું જાય, ગળીયલ ઘોળાશ વાળું. તથા લાલ, ગરમ, ઘણું જાય, અને શરીરમાં બળતરા થાય. આ પિત્તના પ્રદરનાં લક્ષણ છે ૨.

કફના પ્રદરનાં લક્ષણ-જેની યોનિનું રૂધિર ગૂંદર સરખું ચિકણું, પીળું, ગુલ્મજનું પાણી સરખું જાય તેને કફનો કહિયે ૩.

સન્નિપાતના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ-મધ અથવા ધી સરખું, હરતાલ સરખું, માથાના ભેજ સરખું, સુરદા સરખી દુર્ગંધ સહિત જેનું લોહી જાય. તેને ત્રિદોષનો પ્રદર રોગ કહિયે ૪.

રૂધિરના ઘણા જવાના ઉપદ્રવ-લોહી ઘણું જાય ત્યારે સ્ત્રી દુર્બળ થઈ જાય-શ્રમ, મૂર્છા, અને મદ હોય. તરસ ઘણી લાગે. બળતરા, પ્રલાપ હોય. શરીર પીળું હોય. તંદ્રા હોય. અને વાયુના બીજા પણ રોગો થાય ૫.

પ્રદર રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ-યોનિ માંહેથી નિરંતર રૂધિર આલ્યા કરે અંધ થાય ન

હીં. અને તરસ લાગે, દાદ તથા શરીરમાં તાવ હોય. શરીર દુર્બળ થાય તેને અસાધ્ય જાણાયે ૬.

શુદ્ધ આર્તવ (અડકાવ) નાં લક્ષણ—જે સ્ત્રીની યોનિનું રૂધિર મહીતે ને મહીતે સસન્નાતા રૂધિર સમાન નિકળે. અને રૂધિરમાં દાદ નહીં હોય. અને લોહી નિકળતા પીડા નહીં હોય. અને પાંચ રાત્રિ સુધી નિકળે તે ધણું નિકળે નહીં તેમજ થોડું પણ નિકળે નહીં તેને શુદ્ધ સ્ત્રી ધર્મ (અડકાવ) જાણાયે ૭. અને સ્ત્રી ધર્મ પાણું ૧૬ દિવસ સુધી રહે છે.

પ્રદર રોગના ડિપાય.

સંચર ખાર, જીરૂ, જેઠીમધ, કમળાકાકડી, એનો ઉકાળો કરી મધ નાખી લે, તો વાયુના પ્રદર રોગ જાય ૧. અથવા જેઠીમધ ટંક રા, શાકર ટંક ૨. એને યારીક વાટી ચોખાના ઘોવરામણના પાણીમાં લે, તો પિત્તના પ્રદર રોગ જાય ૨. અથવા રસોત ટંક રા, તાંદળાની ભાજનો રસ તોલા ૯ ભાર લઈ તેમાં મધ મેળવી દિન ૭ પીએ, તો સર્વ પ્રકારના પ્રદર રોગ જાય ૩. અથવા આસોપાલાની જાલનો ઉકાળો કરી તેમાં દૂધ નાખી પીએ, તો ઘણા પણ (વ્યાપિલો) પ્રદરનો રોગ જાય ૪. અથવા ડાભના મૂળને ચોખાના ઘોવરામણના પાણીમાં વાટી દિન ૩ પીએ. તો પ્રદરનો રોગ જાય ૫. અથવા કઠુંબરની જાલના રસમાં મધ નાખી, અથવા શાકર નાખી તેમાં ચોખાના ઘોવરામણનું પાણી નાખી પીએ. તો પ્રદરના રોગ જાય ૬. અથવા દાદળદર. રસોત. કરીઆતુ, અરડુસો. નાગરમોયો, રકતચંદન, આકડાના પૂલ, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પીએ. તો લાલ અને ઘોળા, પીળા, સર્વ પ્રકારના સ્ત્રીના પ્રદર રોગ જાય ૭. ઇતિ દાવ્યાદિ ક્વાય.

અથવા ઉમૈડાના પ્રજોને સૂકવીને એને ઝીણું વાટી તેમાં શાકર, મધ મેળવી તોલા ૪ ભારની ગોળી બાંધી એ ગોળીને દિન ૭ ખાય. તો પ્રદરના રોગ જાય ૮.

સોમ રોગ.

—*—

(સ્ત્રિયોને પ્રદર રોગનો ભેદ સોમ રોગ થાય છે તેનાં લક્ષણ.)

સોમ રોગનાં લક્ષણ—સ્ત્રિયોને ઘણા પ્રસંગથી શાયથી-ખેદથી ઝેરના સંયોગથી, અતિસારની માદક સ્ત્રિયોને અથવા પુરૂષોને પણ સોમ રોમ થાય છે. વારંવાર મૂત્ર ધણું ઉતરે એનું નામ સોમ રોગ કહાયે ૧.

સોમ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ—સુંદર સ્વરૂપ વાન એવી જે સ્ત્રિયો તેને યોનિના માર્ગમાં થઈ મૂત્ર વારંવાર ધણું ઉતરે, અને એ સ્ત્રી દુબળી થઈ જાય, તથા તેને સુંખ ધરી એકનું પણ હોય નહીં. ધણું મૂત્રવાથી તેનું શરીર શિથળ થઈ જાય, અને મુખ તથા તાળવું સૂકાયા

* પ્રદરના રોગનું નામ પેર છે. જેને સાધારણ ગુજરાતિમાં લોહીવા પણ કહે છે, જે એ પ્રકારનો છે. એકતો રક્ત એટલે લાલ પ્રદર, અને બીજો સ્વેત એટલે ઘોળો પ્રદર જેને સોમ-રોગ એવું કહે છે. પ્રદર રોગ સાધારણ તો સેહેજમાં જાય છે. પરંતુ અસાધ્ય રોગ કહાય છે. વાસ્તે વૈદે દેશ, કાળ, અવસ્થા જોઈને ઓસડ કરવું. હરેક પુરૂષનું બતાવેલું ઓપડ ન કરવું-કારણ કે એ ગર્ભનું સ્થાન છે તે મર્મસ્થાન છે.

કરે, અને મૂઠ્ઠી થાય, ને બગાસાં ધણું આવે, ને પ્રલાપ થાય. તેની સામગી લૂખી પડી જાય, અને ભોજના દિકમાં તૃપ્તિ થાય નહીં. એ લક્ષણો જેમાં હોય તેને સોમ રોગ કહિયે ૨.

સોમ રોગના ઉપાય.

પાકા કેળાંને શાકર ચોપડી ખાય, તો સોમ રોગ જાય ૧. અથવા આંમળાના રસમાં મધ નાખી ખાય. તો સોમરોગ જાય ૨. અથવા અડદનો લોટ, જેઠીમધ, વિદારી કંદ, એને ખારીક વાટી તેમાં તેની બરાબરની શાકર મેળવી તોલા ૪ બાર. દૂધમાં રોજ દિન ૧૦ લે. તો સોમરોગ જાય ૩.

ઘોળા પ્રદરને જવાનો ઉપાય-આમળાના બીજ ટંક ૫ ને પાણીમાં પલાળી ખારીક વાટી ગાળી તેમાં મધ શાકર મેળવી નિત્ય દિન ૧૪ પીએ, તો ઘોળા પ્રદરનો રોગ જાય ૪.

મૂત્રાતિસારનાં લક્ષણ-સોમ રોગ ધણુ દિવસ રહે ત્યારે મૂત્રાતિસાર થાય. આ મૂત્રાતિસારમાં બળ જતું રહે અને મૂલ ધણું ઉતરે ૫,

મૂત્રાતિસારના ઉપાય-તાડ વૃક્ષનું મૂળ, ખારેકો, જેઠીમધ, વિદારીકંદ, એને ખારીક વાટી તેમાં મધ શાકર મેળવી તોલા ૪ બાર રોજ ખાય, તો મૂત્રાતિસાર જાય ૬, અથવા કૂમાડી-આના મૂળને ચોખ્ખા ધોવરામણના પાણીમાં પીએ, તો મૂત્રાતિસાર જાય. અથવા ઘોળી મૂસળી, તાડ વૃક્ષનું મૂળ, ખારેકો, પાકુ કેળું, એને દૂધમાં પીએ, તો મૂત્રાતિસાર જાય ૮.

પ્રદરના બીજા ઉપાય-ઊંદરની લીંડીઓ ટંક ૨ તેમાં તેની બરાબર શાકર મેળવી દૂધમાં દિન ૩ પીએ, તો સ્ત્રીના લાલ, ઘોળા, સર્વ તરેહના પ્રદર રોગ સારા થાય ૯, અથવા ધાવડીનાં પૂલ, રક્ત બોળ, ઊંદરની લીંડીઓ, આ સર્વ બરાબર લઇ એને ખારીક વાટી શાકર મેળવી ટંક ૨૫ પાણીમાં લે. તો પ્રદરના રોગ જાય ૧૦,

ઇતિ પ્રદર રોગની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય, સંપૂર્ણ.

સ્ત્રિયોના યોનિરોગ.

.*

(સ્ત્રિયોની યોનિના રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ. ઉપાય લખીએ છીએ)

સ્ત્રિયોની યોનિના રોગોની ઉત્પત્તિ-સ્ત્રિયોને મિથ્યા અહાર. મિથ્યા વિહાર, કરીનેવાયુ, પિત્ત. કષ્ટ તે દુષ્ટ થઇ સ્ત્રીની યોનિને વિષે વીસ પ્રકારના રોગોને ઊપજાવે છે તેનાં નામ લખીએ છીએ-ઊદાવર્ત ૧, વંધ્યા [વાંઝણી] ૨, વિપ્લુતા ૩, પરિપ્લુતા ૪, વાતલા ૫, લોહિતક્ષયા ૬, દુઃપ્રજાવની ૭, વામિની ૮, પુત્રધી ૯, પિત્તવા ૧૦, અત્યાનંદ ૧૧, કર્ણિની ૧૨, ચરણા ૧૩, અતિચરણા ૧૪, અનાચરણા ૧૫, અનાર્તવા ૧૬, અસ્તની ૧૭, ખંડી ૧૮, અંડની ૧૯, વિવૃત્તા ૨૦, સૂચીવક્રા ૨૧.

સ્ત્રિયોની યોનિનાં લક્ષણ-જે સ્ત્રી સ્ત્રીધર્મ થતાં વડા કષ્ટથી ફીણ સહિત લોહી છોડે તેને ઉદાવર્ત યોનિ કહિયે ૧, અને જે સ્ત્રી સ્ત્રીધર્મ થાય નહીં તેને વંધ્યા અથવા વાંઝણી યોનિ કહિયે ૨. અને જેની યોનિમાં હમેશાં પીડા રહે તેને વિપ્લુતા યોનિ કહિયે ૩. અને જે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ કે મૈથુન થતામાં ઘણી પીડા થાય તેને પરિપ્લુતા યોનિ કહિયે ૪. અને જેની યોનિ કઠો

રહાય, તથા યોનિમાં શૂળ આસે તેને વાતલા યોનિ કહિયે ૫. અને જેની યોનિમાં બળતરા રહે. અને લોહી નીકળ્યા કરે તેને લોહીલક્ષ્યા યોનિ કહિયે ૬. જેની યોની ટપક્યા કરે અને કુપિત્તરહે તેને દુઃપ્રજાવિની યોની કહિયે દુઃપ્રજાવિની એટલે એ યોનિમાં સંતાન દુઃખથી થાય તે પ્રજા સિની ૭ જે સ્ત્રીની યોનિમાંથી પવન સંયુક્ત લોહીની સાથે વીર્ય નિકળે તેને વામિની યોનિ કહિયે ૮. અને જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને પછી જતો રહે તેને પુત્રાશ્વી કહિયે ૯. અને જેની યોનિમાં બળ તરા ધણી રહે, ને પાકી બળ. તથા શરીરમાં તાવ રહે તેને પિત્તલા યોનિ કહિયે ૧૦. અને જેની યોનિ મૈથુનથી સંતોષને પ્રાપ્ત થાય નહીં, તેને અત્યાનંદ યોનિ કહિયે ૧૧. અને જેની યોનિ કર્ણુપ્પલને આકાર [જેમ કમળ ફુલની વચે દાણા થાય તેવી રીતે માંસના દાણા કે ગાંઠો] હોય, અને તેમાંથી કફ, લોહી નીસરે તેને કર્ણુની યોનિ કહિયે ૧૨. અને જે યોનિમાં વીર્ય ન હો રહે તેને * અતિચરણા યોનિ કહિયે ૧૩+૧૪. અને જે સ્ત્રીના ધણા નાના સ્તન હોય તેને અસ્તની યોનિ કહિયે ૧૫. અને જે સ્ત્રીની યોનિ ખંડીત હોય, અને મૈથુન કરતાં કંઈક નીચે લ ટકા આવે તેને ખંડીતા યોનિ કહિયે ૧૬. અને જેની યોનિનો છીદ્ર સુક્ષ્મ હોય તેને અંડની યોનિ કહિયે ૧૭. અને જેનું (યોનિનું) મુખ મોટું હોય તેને મહા વિવ્રતા યોનિ કહિયે ૧૮. અને જે (યોનિ નું) મોં સોય સરખું હોય તેને સુચીવકત્રા યોનિ કહિયે ૧૯. વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મલા, વગેરેના દોષોના કોપના સર્વ લક્ષણ થાય તેને સન્નિપાતકા યોની કહેછે. ૨૦.

યોનિકંદ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—દાહાડે શ્વાથી-અતિ કરોધના કરવાથી-એદથી-અતિ મૈથુનના કરવાથી-યોનિના ઉપર કોઈ તરેહની ચોટ લાગવાથી-અથવા યોનિને નખ. દાંતના વાગવાથી-કુપિત થયા જે વાયુ પિત્ત, કફ તે યોનિને વિષે યોનિકંદ નામે રોગને ઉપજાવે છે.

યોનિકંદ રોગનું સ્વરૂપ—યોનિની અંદર એક ગાંઠ ૫૨, લોહી સહિત ઓરડીના ફળ સમાન ઉપર કહેલા કારણોથી ઉપજે છે તેને બદ કહેછે. અને યોનિકંદ નામે રોગ પણ કહેછે ૧. તે યોનિકંદ નામે રોગ ચાર પ્રકારનો છે—વાયુનો ૧. પિત્તનો ૨, કફનો ૩, સન્નિપાતનો ૪.

વાયુના યોનિકંદનાં લક્ષણ—એ યોનિ માંહેલી ગાંઠ લુખી હોય અને તેનો વર્ણ સારો ન હોય અને યોનિના વર્ણ સમાન હોય. અને એ ગાંઠનું મુખ ફાટયું હોય તેને વાયુનો યોનિ કંદ કહિયે ૧.

પિત્તના યોનિકંદનાં લક્ષણ—એ યોનિ માંહેલી ગાંઠ બળતરાની સાથે લાલ હોય, અને તે ને તાવ થઇ આવે, એને પિત્તનો યોનિકંદ કહિયે. અને જે સ્ત્રીને યોનિકંદ રોગ હોય છે તે સ્ત્રી વાંઝણી હોય છે. એ સ્ત્રી સ્ત્રીધર્મ થાય નહીં ૨.

કફના યોનિકંદનાં લક્ષણ—કફ કોપેથી શીતળતા, ગળીના રંગે ગાંઠ, ખજવાળ સહિત ૪ ત્યાદિ કફ કોપના લક્ષણો હોય છે ૩.

સન્નિપાતના યોનિકંદનાં લક્ષણ—વાયુ. પિત્ત, કફ. ત્રણે દોષોના કોપેથી ગાંઠને ત્રણે દો

* મૈથુન વખતે જે સ્ત્રી પુરૂષની પેહેલાં ખલિત થાય તેને અતિચરણા કહે છે. અને પુરૂષ ની પછી ખલિત થાય તેને ચરણા કહેછે, એ બંને વીકારથી સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં પુરૂષનું બીંદુ પ્રવેશ કરી શકતું નથી. આ તથા સન્નિપાતનો યોનિ રોગ મુળ પુસ્તકમાં નથી પણ ખુટતા ઉપર લખેલા છે. ની. ૫. ૨.

૧ કફ અને સન્નિપાતના યોનિ કંદનાં લક્ષણ મુળ પુસ્તકમાં ન હોવાથી ખુટતા શારંગધરમાંથી ઉપર ઉમેરેલાં છે.

યોના સર્વ લક્ષણો સહિત વેદના થાય છે ૪.

યોની રોગના ઉપાય.

વાંઝણી સ્ત્રીના ઉપાય-જે સ્ત્રીને અડકાવ આવે નહીં તે સ્ત્રી નિત્ય માંછવાનું માંસ ખાય, તો અડકાવ આવે ૧. અથવા કાંજ નિત્ય ખાય, અથવા તલ નિત્ય ખાય, અથવા અડદ નિત્ય ખાય. અથવા દહીં નિત્ય ખાય, તો તે સ્ત્રીને અડકાવ આવે ત્યારે તેનો વાંઝિયા પણાનો દોષ દૂર થાય ૨. અથવા સાટોડીનાં બીજ, કડવી તુમડીના બી, દાંતીના બી. પીપેરો, ગોળ, મીઠળ, દારૂનું ફીણુ, જવખાર, ઘોરનું દૂધ. એ સર્વને એકઠું કરી ખારીક વાટી યોનીમાં એની દીવેટ કરી મૂકે, તો એ સ્ત્રીને અડકાવ તત્કાળ આવે અને તેનો વાંઝીઆ પણાનો દોષ તત્કાળ દૂર થાય ૩. અથવા માલકાંકણી. રાઈ, વિજયસાર, વજ, એને ખારીક વાટી શીતળ પાણીમાં દિન ૫ પીએ, તો તે સ્ત્રીને અડકાવ આવે ને તેનો વાંઝીઆ પણાનો દોષ જાય ૪.

*વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર થવાના ઉપાય-ખરેંટી. ગંગેરણીની છાલ, મહુડાં, વડની કુંપેરો, નાગકેશર, એ સર્વ બરાબર લઈ એને ખારીક વાટી ગાયના દુધમાં ટંક ૫, મધ નાખી એ ચૂણુંને રોજ દિન ૧૫ પીએ, તો વાંઝણી સ્ત્રીને નિશ્ચય પુત્ર થાય ૫.

સ્ત્રીને અડકાવ ન આવતો હોય તે (લાવવાના ઉપાય-કાળા તલ, સુંક, મરી, પીપેરો, ભારંગ, ગોળ, એ સર્વને ટંક ૧ ભાર ઓટાવી એનો કાઢો કરી દિન ૧૫ પીએ, તો તે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ નિશ્ચે થાય, અને તેને લોહીનો ગ્રહમ દૂર થઈ પુત્ર થાય ૬. હુંઅથવા આસનના ઉકાળામાં ગાયનું દૂધ તથા ધી મેળવી રુતુને સમય સ્ત્રી પ્રભાતેજ દિન ૫ પીએ, તો તે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે ૭. અથવા ઘોળી ૨ ભોરીંગણીનું મુળ પુખ્ત નક્ષત્રને દહાડે ઉપાડ્યું હોય તેને ટંક ૨૦ ખારીક વાટી દૂધની સાથે ઋતુ સમય દિન ૩ પીએ, તો સ્ત્રી નિશ્ચય તે સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે ૮. અથવા ૩ ટક સેલાનું મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની કુંપેરો, કમળકાકડી, એને ખારીક વાટી ટંક ૨૦ ઋતુને સમય સ્ત્રી પીએ, તો તે નિશ્ચય ગર્ભને ધારણ કરે ૯. અથવા ૪ પાર્શ્વ પીપળો એટલે ઘોળા પીપળાનું મૂળ અથવા એનાં બીજ, તથા સફેત ૭૩. તથા ૫ સરપંખો એ સર્વ બરાબર લઈ એને ખારીક વાટી ટંક ૨૦ ઋતુને સમય સ્ત્રી દૂધની સાથે લે, તો તે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને તેને નિશ્ચય પુત્ર થાય ૧૦, અથવા જે સ્ત્રી ગર્ભવંતી હોય તે સ્ત્રી ૬ ખાખરાના એકેક પાનને ગાયના દૂધની સાથે પીએ. તો નિશ્ચયજ તેને પરાક

* ગર્ભ ધારણનો અનુભવી ઉપાય-૧ ભાગ જયફળ, ૧ લવીંગ ૧ કપૂર. ૧ કેસર, ૧ હીંગળો, ૫ રૂદ્રવંતી, એ ઓપડાનો દૂધમાં ખસ કરી ગોળીઓ ચણા જેવડી બાંધવી. તે ચોથે દિવસે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું અને ૪૬૫ દૂધ ભાત પથ્થ. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું, અને દર રોજ સંભોગ કરવો. એવું ત્રણ ઋતુ સુધી કર્યા છતાં વાંઝણી હોય તે પણ પુત્ર વંતી થશે.

હું આસન નામે ઐષધિ છે તેને સંસ્કૃતમાં અશ્વગંધા કહે છે. અને નાગોરી આસન. આસ ગંધ પણ કહે છે. ૨ ઘોળી ભોરીંગણી જેને લક્ષમણા કહે છે. અને સફેત કટયાલી તથા ભૂરી રીંગણી પણ કહે છે. ૩ કટસેલો જેને ઊંટકંટો કહે છે તે શ્રોક પ્રસિદ્ધ છે ધાવડીનાં ફૂલ પણ પ્રસિદ્ધ છે. વડની જટાનીકુંપેરો પણ પ્રસિદ્ધ છે. ૪ પાર્શ્વ પીપળાને પારસ પીપળો, તથા વિલાયતી ભીંડી કહે છે. ૫ સરપંખો એટલે ઘોળા ખમાસો લોક પ્રસિદ્ધ છે. ૬-ખાખરાનાં પાન એટલે શુ! એને

મી પૂલ થાય ૧૧. અથવા ૭ વારાહી કંદ, તથા કોહું, તથા શિવલિંગી, એને બારીક વાટી કાતુને સમય ટંક ૨૫ દૂધની સાથે ને સ્ત્રી લે તેને નિશ્ચય પુત્ર થાય ૧૨. એ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં છે.

અથવા ૮ બીજો નાનાં બીજને ગાયના દૂધમાં પકવે, તેમાં ગાયનું ધીમેળે અને એની બરાબર એમાં નાગકેસર મેળવી કાતુને સમય ટંક ૫. શાકરની સાથે દિન ૭ સ્ત્રી ખાય, તો તે સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે ૧૩. અથવા એરંડાની એરંડી, અને બીજોરાનાં બીજ એ બંને ને ધીમાં વાટી દૂધની સાથે કાતુને સમયે સ્ત્રી દિન ૩ પીએ. તો સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે ૧૪. અથવા પીપેરો, સુંઠ, મરી, નાગકેસર, એને બારીક વાટી કાતુને સમય સ્ત્રી ધીની સાથે દિન ૩ પીએ, તો તે સ્ત્રી ગર્ભને ધારણ કરે ૧૫, આ સર્વ સંગ્રહમાં લખ્યા છે.

બીજાનાં પાન તથા પલાસનાં પાન કહે છે. ૭-વારાહી કંદને શકર કંદ તથા હકર કંદ કહે છે. ૮-બિજોરાનાં બીજોને માતુલિંગનાં બીજ તથા તુરંગ બીજ કહે છે. એ મોટા લીંબુની જાતમાં છે.

***છોકરું થવાના ઉપાય-**કોષ એક મહા પુરૂષે લોકોના ઉપકારને સાર એવો ઉપાય કહે લોકો છે કે છોકરું નથી થતું તે બાળક સાત કારણો છે તે નિચે પ્રમાણે.

૧ પૂલ ફરે છે તેથી તેમાં બિંદુ પડતું નથી એટલે ગર્ભ રહેતો નથી.

૨ પૂલમાં વાયુ હોય છે. તે ગર્ભ ઠરવા દેતો નથી.

૩ પૂલ ઉપર માંસ વધે છે. તેથી બિંદુ પેસ્તો નથી.

૪ પૂલ ઉપર જીવ પડે છે, તે બિંદુ ખાઈ જાય છે.

૫ પૂલ ઉપર જળ પડે છે તેથી બિંદુનું લોહી થાય છે.

૬ પૂલ ઉપર થંડક હોય. તો બિંદુનું પાણી થાય છે.

૭ પૈસા ચિકાસની પીડા વડે બિંદુ નહીસો થાય છે.

ઉપરનાં નુકસાનો મટવાના ઇલાજો-કાતુ વખતે સંગ કરવા પછી સ્ત્રીના શરીરમાં કેવી ભાવના થાય છે તે સ્ત્રીને પૂછવી તથા તે ઉપરથી કયું નુકસાન છે તે જાણવું.

૧ સ્ત્રીના સર્વ સાંધા દુખતા હોય તો પૂલ ફરેલું છે એમ જાણવું.

૨ શરીર ફરતું હોય, તો પૂલમાં વાયુ છે એમ જાણવું.

૩ ગળું દુખતું હોય તો પૂલમાં માંસ ચઢેલું છે. એમ જાણવું.

૪ પીડીઓ દુખતી હોય, તો પૂલ ઉપર જીવ પડેલા છે એમ જાણવું.

૫ સાંધાઓ દુખતી હોય તો પૂલ ઉપર જળ પડેલું છે એમ જાણવું.

૬ છાતી દુખતી હોય તો પૂલમાં થંડક છે એમ જાણવું.

૭ કાંઈજ દુખતું ન હોય તો પૈસા ચિકાસની પીડા જાણવી.

એવા દર એક નુકસાન ઉપર ઉપાય

૧ પૂલ ફરેલું હોય તો કપાશીયાનો મગજ ફેંકડાના પિત્તમાં ઘૂંટી તેમાં ૩ પલાળાં તે યોનિમાં રાખ્યા પછી પુરૂષે સંગ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ કાતુ સુધી ત્રણ ત્રણ દિવસ કરવું એટલે પુત્ર થશે.

૨ પૂલમાં વાયુ હોય તો-દ્વીપ દરાખ તોલા ૨ તલના તેલમાં ઘૂંટી તેમાં ૩ પલાળી યોનિમાં રાખવું પછી ઉપ-ની પેટે કરવું.

૩ જીવડા હોય તો સાયુનાં પાણીમાં સાજખાર, હરડે અને એહેકું કુટી લુગડે ચાળી નાખવું અને ઝીણું છેક ખજ કરી તેમાં લગડું પલાળવું તે દુર્યો યોનિમાં રાખવા આપવો. પછી સંગ કરવો.

૪ પૂલ ઉપર માંસ વધેલું હોય તો-જીવ અને હાથીના પાછલા પગના નખ ખાંડી ધીમાં તળવા અને તેમાં ૩ પલાળી યોનિમાં મૂકવું પછી ઉપરની પેટે કરવું.

૫ પૂલ ઉપર જળ પડેલું હોય તો-ગોળ, ખાખડી, અને આદુ એ ત્રણે સરખે ભાગે લઈ કુટવાં અને કપડામાં લગાડી તે કપડું યોનિમાં મૂકવું. અથવા ધાવડીનાં પૂલ તેલમાં ઘૂંટી તે

ગર્ભ નહીં રહેવાની ઔષધિ-પીપરો. વાવડીંગ. ટંકણખાર, એ યરાચર લઘુ એને ખારીક વાટી ઋતુને સમય સ્ત્રિ દિન ૫ પાણીથી લે, તો સ્ત્રીને કઠી પણ ગર્ભ રહે નહીં ૧૬. અથવા જૂનો ગાળ તોડા ૫ ભાર લઘુ એને ઉકાળો ઋતુને સમય સ્ત્રી નિત્ય દિન ૧૫ પીએ. તો સ્ત્રી કઠી પણ ગર્ભને ધારણ કરે નહીં ૧૭. અથવા લીંગોળીના તેલના પોળવાંને સ્ત્રી ઋતુને સમય યોનિમાં દિન ૫ ધારણ કરે, તો તે સ્ત્રીને કઠી પણ ગર્ભ રહે નહીં ૧૮. એ ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

સ્ત્રીની યોનિના રોગોના ક્રમથી ઉપાય લખીએ છીએ-તગર, ભોરીંગણી, કોષ્ટ, સિંધ વખાર દેવદાર, એનો કાઠો કરી એ કાઠામાં તેલ પકવ્યા પછી એ તેલના પોળવાં યોનિમાં રાખે, તો સ્ત્રીની વિખટુતા યોનિના રોગ જાય ૧૯. વાયુના યોનિના રોગોને દૂર કરવાને વાસ્તે પાઢવના પાંદડાંને અથવા એની છાલને સીજવી એથી યોનિને પસોનો લવરાવે ને ધોયા કરે. તો વાયુની યોનિના રોગો જાય ૨૦. અથવા પિત્તની યોનિના રોગોને દૂર કરવાને વાસ્તે તલના તેલમાં ત્રિંગોળીઓને પકવી એ તેલથી યોનિને સેકે. તો પિત્તની યોનિના રોગો જાય ૨૧. અથવા પિત્તને દૂરનારાં ઓપડોના ઘૂતથી યોનિને સેકે, તો પિત્તની યોનિના રોગ જાય ૨૨. અથવા આમળાના રસમાં શાકર નાખી સ્ત્રી દિન ૧૦ પીએ. તો સ્ત્રીની યોનિની દાહ જાય ૨૩. અથવા હાડીઆ કરસણના મૂળના રસને ઓખાના ધોવરામણની સાથે સ્ત્રી પીએ. તો સ્ત્રીની યોનિમાંથી પડ પડતુ હોય તે દૂર થાય ૨૪. અથવા લીમડાનાં પાન, ગરમાળાનાં પાન વગર અરકુસાનાં પાન, પડોળનાં પાન, એને ઉકાળી એથી યોનિને ધૂએ. તો દુર્ગંધ જાય ૨૫. અથવા પીપર, મરી, અડદ, વરીઆરી, કોષ્ટ, સિંધવખાર, એને ઓટાવી એથી યોનિને ધૂએ, તો યે નિના કઠના સઘળા રોગ જાય ૨૬.

યોનિ સંક્રાંત્યનની ઔષધિ-મગનાં પૂત્ર, ખેરસાર, હરડે, જયફળ, માયફળ, સોપારી, એને ખારીક વાટી ઝીણું લૂગડાથી ચાળી સ્ત્રી યોનિમાં રાખે, તો સ્ત્રીની યોનિ (સંક્રાંત્યન) કીણ થાય ૨૭. અથવા ક્રાંત્યના મૂળના ઉકાળાથી યોનિને ધૂએ. તો સ્ત્રીની યોનિ ગાદી થાય ૨૮. અથવા

માં ૩ પત્તાળી તે યોનિમાં મૂકવું. પછી સંગ કરવો.

૬. પૂત્ર ઉપર થંડક હોય, તો-કોષ્ટ કોલીજન. શાહાજી, જયફળ. ધાવડીનાં પૂત્ર એ આસડાને ખારીક વાટી લગડે ચાળી તેલના તેલમાં તેલવાં તેમાં ૩ પત્તાળી યોનિમાં મૂકવું.

૭. પૈસા ચિકાશની પીડા હોય. તો કંક. કેસર, અને કસ્તુરી. પાણીમાં ઘૂંટી તે વડે નિચે લખ્યો છે તે મંત્ર કાગળ ઉપર લખી ચામડાના માદળીઆમાં નાંખી લોખાંતનો ધુપ આપી સ્ત્રીના ડાખા હાથે બાંધવું.

મંત્ર-અલ્લા હેમયા જાલમ વલક લક દિન વલકી વેરી ચાલી યાહા ચાલી સદ્દહીયા વદી હશી અશ્વેહે રહીમાન આ રહીમાના આઅસદે આફરતિયા યા બો ચીત્રા આરત્રી લાલહી લાહી આ કરીમા આદિ રહીમાન ધો રહીમાન.

સ્ત્રી રગસ્વસ્તા થાય એટલે પોટલી કરી યોનિમાં મકવા આપવી ત્રણ દિવસ ત્રણ પોટલી ઓ આપવી. એથે દિવસે પોટલી ન મૂકતાં સાંજ સુધી લાંઘણ કરી રાત્રે દૂધ ભાત ખાવો. સંગ થયા પછી પુરુષે સ્ત્રીના પેડુ ઉપર તાડું પાણું છાંટવું. તેને તાડ વાગવા જેવું થાય એટલે સમજવું કે ગર્ભ રહ્યો. એ પ્રમાણે રતુના વખત છે ત્યાં સુધી કરવું. પોટલી પણ રહેવા દેવી, અને સંગ પણ ત્યાં સુધી કરવો, અને પાણી છાંટના જવું; જે દિવસે તાડ વાગે તે દિવસે કામ થયું એમ સમજવું. એક વારમાં નહીં થયું તો ત્રણ વાર વાર સુધી ઉપર લખેલી રીત ચલાવવી એટલે મંથર કૃપા કરશે. પોટલી સારારીની કરવી.

ભાંગને ખારીક વાટી એની પોટલી કરી સ્ત્રી યોનિમાં રાખે, તો યોનિ મહા સંક્રોચન થાય ૨૯ અથવા મોચરસને ખારીક વાટી એની પોટલી કરી સ્ત્રી યોનિમાં રાખે, તો સ્ત્રીની યોનિ સંક્રોચને પ્રાપ્તિ થાય ૩૦. અથવા આંમળાનું મૂળ, કાંટાશેરીઓ, ખાવળનું મૂળ, ખેરડીનું મૂળ, અરડુસાનું મૂળ, માયફળ, આ સર્વને ઉકાળી એ પાણીથી યોનિને ધૂએ તો યોનિ સંક્રોચ થાય ૩૧. અથવા દહીંથી યોનિને ધૂએ, તો યોનિ સંક્રોચ થાય ૩૨. અથવા ઘોળી ફટકડી ને કુલાવી, ધાવડીનાં ફૂલ, માયફળ, મેળવી ખારીક વાટી પોટલી કરી યોનિમાં ધરે, તો યોનિ સંક્રોચ થાય ૩૩. ઇતિ મમ સંકોચન.

યોનિના સર્વ રોગોને દુર કરવાનું ફલધૂત-મજ્જા, જેઠીમધ, કોષ્ટ, ત્રિશળા, શાકર, ખરેંટી, મેદ, આસન, અજમોદ, ખંને હળદર એટલે હળદર અને દારૂ હળદર, ધઉલો, કડુ, કમળનું મૂળ, દરાખ, રક્તચંદન, ચંદન, એ સર્વ એક એક તોલા ભાર લેવાં; અને ગાયત્રું ધી શેર ૧ લેવું, સતાવરીનો રસ શેર ૪ લેવો. પછી એને મધુરી આંચથી પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય તે ધી માત્ર બાકી આવી રહે ત્યારે એ ધીને પુરૂષ અથવા સ્ત્રી નિત્ય તોલા ૪ અથવા ૫ ભાર પીએ, તો પુરૂષ જે નપુસક પણ હોય તે મહા કામી વડો પરાકામી પુત્રોને ઉપજવનારો, આ ફલ ધૂતના પ્રભાવથી થાય, અને સ્ત્રી જે આ ધૂતને ખાય, તો તે સ્ત્રીની યોનિના સર્વ રોગો જાય, અને તેને એ ધૂતના પ્રભાવથી પુત્ર થાય તે દીધાયુર્મલવાનું સુદ્ધિવાન થાય ૩૪.

યોનિકંદ રોગના ઉપાય-ગેરૂ, વાવડીંગ, હળદર, કાયફળ, એ સર્વને ખારીક વાટી ત્રિશળાના ઉકાળામાં મધ મેળવી એ સૂણેને સ્ત્રી યોનિમાં રાખે, તો સ્ત્રીનો યોનિ કંદ રોગ જાય ૩૫.

ગર્ભિણી સ્ત્રીના રોગોના ઉપાય-જે સ્ત્રીના ગર્ભ ખરતા હોય તેને ખેંણીના ઝાડનું મૂળ, અતિવિખની કળી, નાગરમોથો, મોચરસ, ઇંદ્રજવ, એનો કાઢો કરી આપે, તો તે સ્ત્રીનો ગર્ભ ગરતો બંધ થાય ૩૬.

ગર્ભિણી સ્ત્રીના તાવના ઉપાય-જેઠીમધ, રક્તચંદન, ખસ, ગીરીસર, કમળનું મૂળ, એનો ઉકાળો કરી શાકર, મધ નાખી પીએ, તો ગર્ભિણી સ્ત્રીનો તાવ જાય ૩૭.

ગર્ભિણી સ્ત્રીની-સંઘ્રહણોના ઉપાય-સેકેલા ચોખાના લોટને આંખાની અને જાંબુડાની છાંયના ઉકાળાથી લે. તો ગર્ભિણી સ્ત્રીની સંઘ્રહણી જાય ૩૮. અથવા ખેંણીના ઝાડની છાલ, અરલુની છાલ, રક્તચંદન, ખરેંટી, ધાણા, કુડાની છાલ, નાગરમોથો, જવાસો, પિત્તપાપડો, અતિવિખની કળી, એનો ઉકાળો કરી ગર્ભિણી સ્ત્રી લે, તો અતિસાર તથા સંઘ્રહણી, તાવને દૂર કરે ૩૯.

ગર્ભશ્રાવ. (ગર્ભનું પડવું ગર્ભપાત)

(સ્ત્રીના ગર્ભના પડવાની તથા ગર્ભશ્રાવની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય)

સ્ત્રીના ગર્ભ પડવાની તથા ગર્ભશ્રાવની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ધણા મૈથુનના કરવાથી-માર્ગના ચાલવાથી-સ્વારીના ચઢવાથી-પેટની પીડાના ચાલવાથી-તાવના આવવાથી-અપવાસના કરવાથી-ચોટના લાગવાથી-અશુભમાં ભોજન કરવાથી-દોડવાથી-વમનના કરવાથી-ગૂંલાખના લેવા

ચી-તીખી,કડવી, મરમ, લખી. વસ્તુના ખાવાથી, વિષમઆસનના બેસવાથી-બયના હોવાથી પેટમાં શળના ચાલવાથી-એટલી વસ્તુઓથી સ્ત્રીને પેટમાં શળ ચાલીને ગર્ભનું પડવું તથા મર્ભનો શ્રાવ થાય છે ૪૦.

ગર્ભને પડવાનું તથા ગર્ભ શ્રાવનું પૂર્વ રૂપ લખીએ છીએ-સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યા પછી ચાર મહીનાની અંદર જો ગર્ભ પડે તો તેને ગર્ભ શ્રાવ કહિયે, અને ચાર મહીનાની ઉપરાંત પાંચ, છ મહીનામાં ગર્ભ પડે તેને ગર્ભપાત કહિયે. આ જગ્યાએ દ્રષ્ટાંત છે કે-જેમ ઝાડને લાગેલાં ફળ કોઈની ચોટ લાગવાથી ગરી પડે તેમજ કાંઈ ગર્ભ કંઈ તરેહની ચોટ લાગવાથી ગરી પડે ૪૧.

ગર્ભ ઝરતો હોય તેને સ્થંભવાના ઉપાય-કમળનું મૂળ, કમળની નાલ, કમળનાં પૂલ, જેડીમધ, એને દૂધની સાથે ઉકાળી પીએ. તો ગર્ભ ઝરતો બંધ થાય. અને એજ ગર્ભિણી સ્ત્રીની દાહ, મૂચ્છા, તરસ, ઉઘટી, અરચિ. એને દૂર કરે ૪૨.

ગર્ભ પાતના ઉપદ્રવ-સ્ત્રીને ગર્ભ પડે ત્યારે દાહ હોય-શળ ચાલે- પાંસળામાં તથા પીઠમાં પીડા હોય-અડકાવ છુટી જાય તથા મૂત્ર ઉતરે નહીં ૪૩. અને ગર્ભ ઓર સ્થાનમાં જાય તેને પણ એજ ઉપદ્રવ થાય ૪૪.

ગર્ભ પડતો હોય તેને સ્થંભવાના ઉપાય-ડાબનું મૂળ, કાંસનું મુળ, એરંડાનું મુળ, ગોખરું મુળ, એમાં ગાયનું દૂધ ઉકાળી ગર્ભિણી સ્ત્રી પીએ, તો તેને તદ્દય આદિનું શળ જાય ૪૫. અથવા ગોખર, જેડીમધ, ભેરૂંગણી, મદના પાણુનાં પૂલ, એને ગાયના દૂધમાં ઓઠાવી પીએ, તો ગર્ભ પડતો બંધ થાય, અને સ્ત્રીના શરીરની સર્વ પ્રકારની વેદના જાય ૪૬. અથવા કુંભારના ચાકની માટી, જેર, ચંબેલી, મજક, ધાવડીનાં પૂલ, રસોત, રાજ, એનું ચુર્ણ કરી ટંક પ મધથી સ્ત્રી લે, તો સ્ત્રીના પ્રદર વગેરે સર્વ રોગ જાય ૪૭. અથવા ભૂંગી જનાવરના ધરની માટી, મજક, લાગમૂ, કીસોરાં, કમળનું મૂળ, એને ગાયના દૂધમાં ઉકાળી સ્ત્રી પીએ, તો ગર્ભ પડતો બંધ થાય ૪૮.

ગર્ભિણી સ્ત્રીને આશ્રે થાય તેના ઉપાય-ડાબનું મુળ, દરોનું મૂળ, વજ, રસોત, હાંગ સંચરખાર. એમાં દૂધ ઓઠાવ્યા પછી પીએ, તો સ્ત્રીનો આશ્રે જાય ૪૯.

ગર્ભિણી સ્ત્રીને મુત્ર ઉતરે નહીં તેના ઉપાય-ડાબનું મૂળ, દરોનું મૂળ, કાંસનું મૂળ, એને દૂધમાં ઓઠાવી એ દૂધને સ્ત્રી પીએ. તો મૂત્ર ઉતરે ૫૦.

મહીને ને મહીને આ ઔષધિ આપે. તો સ્ત્રીના ગર્ભ ગરે નહીં તે લખીએ છીએ -જેડીમધ, સાલવૃક્ષ એટલે સાગનાં બીજ, ક્ષીરકાકાલી, દેવદાર, લૂણીની ભાજ, કાળા તલ, રાજ, પીપેરો, સતાવરી. કમળનું મૂળ, જવાસો, ગૌરીસર, રાસણ, બંને રીંગણી, સિંધોડાં, કીસોરાં, દસખ. શાકર, એને ઉકાળી મહીને ને મહીને દિન ૭ પીએ, તો સ્ત્રીના મર્ભ પડે નહીં ને કોઈ ઉપદ્રવ થાય નહીં ૫૧. આ સધળા ઉપાય સાત મહીના સુધી કરવા પર.

આઠમા મહીનાના ઉપાય-કોલીનું મળ, ભેરૂંગણીનું મૂળ, બીલીનું મુળ, પડોળનું મુળ,

* રસણા નામે ઔષધિ છે જે ગર્ભને પુષ્ટી કારક છે જેને લોકિકમાં રાયસેણ કહે છે. શાકરની સાથે રાસણને ઉકાળી પીએ, તો ગર્ભને પોષણ કરે છે. અને વરધારો તથા બધાપરો. તથા વૃદ્ધદાર, એ ત્રણે નામની ઔષધિ એકજ છે. એને શાકરની સાથે સેવે, તો ગર્ભને પુષ્ટ કરે છે.

સેરડીનું મૂળ. એને દૂધમાં ઓટાવી પીએ. તો ગર્ભ પુષ્ટ રહે ૫૩.

નવમા મહીના ના ઉપાય-જેડીમધ, જવાસો, ક્ષીરકાકોલી, ગૌરીસર, (ઉપલસરી) એને તો લા એક એક ભાર લઈ પછી એને દૂધમાં ઓટાવી એ દૂધને પીએ. તો ગર્ભ પુષ્ટ રહે ૫૪.

દશમા મહીનાના ઉપાય-સુંઠ, ક્ષીરકાકોલી, એને દૂધમાં ઓટાવી એ દૂધને પીએ. તો અથવા સુંઠ, જેડીમધ, દેવદાર, ક્ષીરકાકોલી, કમળકાકડી, મજીઠ, એને પાણીમાં ઉકાળી, પાણી સમેત દૂધમાં ઉકાળ્યા પછી જ્યારે પાણી સર્વ બળી જાય તે દૂધ માત્ર આવી રહે ત્યાં રે આ દૂધને પીએ, તો સ્ત્રીના ગર્ભ પુષ્ટ થઈ નિરોગ રહે અને એ સ્ત્રીને કંઈ તરેહના ઉપદ્રવ ઉઠે નહીં ૫૫.

વાયુએ કરીને ગર્ભ સૂકાઈ જાય તેના ઉપાય-જે સ્ત્રીનો ગર્ભ વાયુએ કરીને સૂકાઈ જાય એટલે છોડ બાકી જાય તે સ્ત્રીનું પેટ પરિપૂર્ણ હોય નહીં, ખાલી રહે ત્યારે ગાણી સ્ત્રી છે. તે પુષ્ટાઈવાળાં દૂધ, માંસ, રસ, અને પુષ્ટ વસ્તુ ખાય, અને દૂધ પીએ ત્યારે વાયુ દૂર થઈ ગર્ભ પરિપૂર્ણ થાય ૫૬.

ગર્ભના બાળકને થવાના મહીના લખીએ છ એ-સ્ત્રી છે તે નવમે મહીને અથવા દશમે મહીને સંતાનને ઉપન્નવે છે. અને કાંઈ સ્ત્રી અગીયારમે અથવા આરમે મહીને સંતાનને ઉપન્નવે છે. અને એ મહીના ઉપરાંત જે ગર્ભ રહે તે ગર્ભ વિકારનો બનજીવે. એમ થાય ત્યારે એ ગર્ભને ઉદરના રોગોમાં ગણી તેના ઉપાય કરીએ ૫૭.

સ્ત્રીને સુખ પુર્યક પ્રસવ થવાના ઉપાય-સાપની કાંચળી, મૂત્રાં. એ બંનેની યોનિમાં ધૂણી દે, તો સ્ત્રી સુખથી સંતાન જણે ૫૮. અથવા કલિદારીનાં મૂળને સ્ત્રી લાધે. પગે બાંધે તો સ્ત્રીને તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૫૯. અથવા લાડીઆ કરસગુના મૂળ અને પાટલનાં મૂળને સ્ત્રી લાધે પગે બાંધે, તો સ્ત્રીને તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૦. અથવા પોઈના મૂળના ઉકાળામાં તલનું તે લનાખી સ્ત્રી ગર્ભને લેપ કરે. તો સ્ત્રીને સુખથી તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૧. અથવા પીપેરો, વજ, એને પાણીમાં વાટી યોનિએ લેપ કરે, તો સ્ત્રીને સુખથી તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૨. અથવા એરંડીના તેલ (દીવેલ) નો સ્ત્રીની દૂડીએ લેપ કરે, તો તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૩. અથવા બિજોરાનું મૂળ, મહુકાં, એ બંને ને ઘામાં વાટી સ્ત્રી પીએ. તો સ્ત્રીને તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૪. અથવા શેરડીના મૂળને સ્ત્રી કમરે બાંધે, તો તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૫. એ સર્વ ઉપાય બાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

અથવા હંધેડીના મૂળને, કગલદરીના મૂળને કમરે બાંધે, તો તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૬. અંબે ચોગચિંતામણીમાં લખ્યો છે.

સુખથી તત્કાળ પ્રસવ કરવાનો મંત્ર, જંત્ર લખીએ છીએ

મુક્તાઃ પાસા વિમુક્તાશ્ચ મુક્તાઃ સૂર્યેણ રશ્મયઃ; સુક્તાઃ
સર્વં મયાદ્ગર્ભં એહિમાં ચિરમા ચિર સ્વાહા. આ મંત્રથી
પાણીને ૭ વાર મંત્રી સ્ત્રીને પાય, તો તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય
૬૭. અથવા આ જંત્રને સ્ત્રી દેખે તો તત્કાળ પ્રસૂતિ થાય ૬૮.

૧૬	૬	૮
૨	૧૦	૧૮
૧૨	૧૪	૪

(મૂઠ ગર્ભની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ઉપાય લખીએ છીએ)

મૂઠગર્ભની ઉત્પત્તિ-જે સ્ત્રીના શરીરમાં વાયુ કુપિત હોય તો તે સ્ત્રીની યોનિમાં તથા પેટમાં, કૂખમાં શૂળને કરે તથા મૂતર ઉતરવા દે નહીં, અને એ દુટ્ટ પવન ગર્ભને યોનિમાં ચાર પ્રકારે કરીને વાંકા કરી દે તે લખીએ છીએ.

ગર્ભમાં દુટ્ટ પવન કરીને બાળક ચાર પ્રકારે કરી અથવા આઠ પ્રકારે કરી રહે છે તે પ્રકાર લખીએ છીએ-કીલક ૧, પ્રતિખુર ૨, પરિધ ૩, બીજ ૪, ઉર્ધ્વ ૫, આહુ ૬, ચરણ ૭, પાંસળીઓના ભેદથી આઠ પ્રકારથી બાળક ગર્ભમાં રહે છે.

કોલનાં લક્ષણ-સ્ત્રીની યોનિને મોઢે બીલ સરખા લાગી જાય તેને બીલ યા કીલ કહિયે ૧. અને સ્ત્રીની યોનિને મોઢે હાથ, પગ, આડા આવી જાય તેને પ્રતિખુર કહિયે ૨ સ્ત્રીની યોનિને મોઢે આગસી લાગી જાય તેને પરિધ કહિયે ૩. સ્ત્રીની યોનિના મોઢામાં માથું આવી ને અટકે તેને બીજક મૂઠ ગર્ભ કહિયે ૪. સ્ત્રીની યોનિના મોઢામાં પેટ આવી અટકે ૫. સ્ત્રીની યોનિના મોઢામાં પસવાડું આવીને અટકે ૬. અને સ્ત્રીની યોનિના મોઢાનું મુખ નિચું હોય ૭. સ્ત્રીની યોનિના મોઢામાં પસવાડું, પાંઠ આવી અટકે ૮. એવા મૂઠ ગર્ભ આઠ પ્રકારથી થાય છે.

મૂઠ ગર્ભનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જે ગર્ભવંતી સ્ત્રીનું માથું ઉભું સીંજી રહે નહીં, લટકી જાય; અને જે સ્ત્રીની લાજ જતી રહે તથા અંગ શીતળ થઈ જાય, તથા શરીર ૧૧ નસો ગળીના રંગે થઈ જાય તે સ્ત્રીનું બાળક મુઠી જાણજો. અને એ સ્ત્રી પણ મરી જાય ૧.

જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં બાળક મરી ગયું હોય-તે સ્ત્રીનો ગર્ભ ૧૨૬ નહીં, અને તેનું મોં કાળું, પીળાશ તથા નસોવાળું થઈ જાય અને તેના નાકના તથા મોંના સ્વાસમાં મુઆ જેવી દૂર્ગંધ આવે, અને પેટમાં શૂળ ચાસે. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને જાણિયે કે એના પેટમાં બાળક મુઠી છે ૨.

જેના પેટમાં બાળક મર્યું હોય તેનાં કારણ-જે સ્ત્રીનો કોઈ ભાઈ, માતા, પિતા, પુત્ર, ભાઈ, આદિ કોઈ ખ્યાર મર્યું હોય. અથવા તેનાં દ્રવ્યાદિક કાંઈ તરેહથી જતાં રહે. અથવા તેના પેટમાં કોઈ તરેહની ચોટ લાગી જાય ત્યારે તે સ્ત્રીને દુઃખ ઉપજે ત્યારે તે દુખના પ્રભાવથી તેનો ગર્ભ ઘણો દુર્બલ થાય ને તેની કૂખમાં અનેક રોગ પેદા થાય ત્યારે તેના પેટનું બાળક પેટમાં મરી જાય ૩.

ગર્ભણી સ્ત્રીનાં અસાધ્ય લક્ષણ-જે સ્ત્રીની યોનિનું મોંદું મરેલા બાળકથી ઢંકાઈ જાય અને કૂખમાં શૂળ ચાસે, તે ગર્ભને મકલક સંસા કહિયે, અને બપોર કહેલા ઉપદ્રવ તે પણ થાય ૪. .

મૂઠ ગર્ભના ઉપાય:

જે સ્ત્રીને ગર્ભ સમય ભગની પાસે બાળક ખૂરી તરેહ આવી ગયું હોય તેને વાસ્તે અત્યંત ચતુર, જેણે ઘણા બાળક સારી પેઠે જાણ્યાં હોય એવી દાઈયણને બોલાવીએ. તે દાઈયે ધી લગાવી એ હાથ ચતુરાઈથી ભગમાં ધાતો બાળકને સીધું કરી જવતું તત્કાળ ભગ

માંથી બહાર કાઢે છે * ૫.

ગભિમાં બાળક મરી ગયું હોય તેના ઉપાય—જે અત્યંત ચતુર દાઈ યજ્ઞ હોય તે ચતુરાઈથી ભગમાં તીખું નાનું નસ્તર ઘાલી તે મુઆ બાળકનું અંગે અંગ કાપી ચતુરાઈથી ભગની બહાર સર્વ અંગ કાઢે, તે એ મુઆ બાળકને એવી તરેહ ભગમાંથી કાઢે નહીં તો એ ગભિવંતી સ્ત્રી તેની સાથે મરી જાય, એ વાસ્તે તત્કાળ મરેલા ગભિને એ રીતે કાઢે. અને મરેલા બાળકને ગભિમાંથી કાઢ્યા પછી ભગને ચતુરાઈથી ગરમ પાણીથી ધૂએ અને તેજ સમય ખમના ગરમ ધીથી અથવા તેજથી ભગને યોગે તો ભગ કામળ રહે, ને એ ભગને શ્વાદિક કોઈ બિપદ્રવ થાય નહીં. પછી કડવી તૂંમડીના પાંદડાં, અને પક્ષાણી લોદર એ બંને બરાબર લઈ બારીક વાટી એનો ભગમાં લેપ કરે, તો ભગ જેમનો તેમ પોતાને ઠંડાણે બેસી જાય. અથવા પત્રાસપાપડો. પાક્કા ઉમઠડાનાં ૧૦ એને બરાબર લીધા પછી એને તલના તેલમાં બારીક વાટી ભગમાં લેપ કરે. તો તે ભગ ગાદો થઈ જાય. અને એવી તરેહ દિન ૨૧ કરે તો ભગમાં કોઈ રોગ થાય નહીં ૬.

એના બીજા ઉપાય લખીએ છીએ—સાપની કાંચળી. કાટ. સરસવ, એ ત્રણેને બારીક વાટી કડવા તેલથી ભગને એની ધૂણી દે, તો ભગના રોગ જાય ૭. અથવા કઝિહારીના મૂળ ને ઉકાળી તે પાણીથી હાથ, પગને ધૂએ. તો ભગમાંથી મુઆ બાળકનો દોષ દૂર થાય ૮.

મકલ્લક રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ—જે સ્ત્રીને સંતાન થયું હોય ને એ સ્ત્રી લૂખી અને વાયલ વસ્તુ ખાય તે સ્ત્રીને તીખી વસ્તુ પીપળી મૂળ વગેરે મળે નહીં. અને એ ખાય નહીં, તેને વાયુ છે તે નાભિની નીચે અથવા બંને પસવાડમાં અથવા પેદુમાં લોહીને રોડી વાયુની ગાંઠ કરે છે અથવા એ વાયુ છે તે નાભિ તથા પેદુમાં પેટ તથા પકવા શયમાં શળને પ્રગટ કરે છે. અથવા એ વાયુ છે તે પેદુમાં આક્રાંતે કરે છે, અને મૂત્રને ઉતરવા દે નહીં એને પૈદ છે તે મકલ્લક રોગ કહે છે ૧.

મકલ્લક રોગના ઉપાય.

જવખારને ગરમ પાણીમાં વાટી જે સ્ત્રી લે, તો મકલ્લક રોગ જાય ૨. અથવા પીપેરો, પીપળી મૂળ મરી, સુંઠ. ગજપીપેરો, ચિત્રક, ચવક. નગોડ ઇલાયચી, અજમોદ, શરસવ શે કેલીહીંગ, પાઠ. ઇંદ્રજવ બારંગ. જરૂર બકાયણ, મૂવા, અતિવિખની કળી, કકુ, વાવરીંગ, આ પિપ્પલ્થદિ ગણ છે. એને બરાબર લઈ બારીક વાટી ટંક ૨૫ ગરમ પાણીથી લે અથવા એ નો ઉકાળો કરી એમાં યોગે સિંધવખાર નાખી લે, તો સ્ત્રીના કકના તથા વાયુના સર્વ રોગો જાય, અને સ્ત્રીના ગોળા, શળ. ઉદરના રોગ. તાવને દૂર કરે ને બૂખ લગાડે. અને આમને દૂર કરે, અને એ મકલ્લક રોગને નિશ્ચયજ દૂર કરે ૩. અથવા સુંઠ. મરી, પીપેરો. તજ. તમાલપત્ર. નાગકેસર, ઇલાયચી. ધાણા. એ સર્વને ઝીણું વાટી ટંક ૨૫ જૂના ગોળાની સાથે લે, તો મકલ્લક રોગ જાય ૪. અને જે સ્ત્રીને પ્રસૂતિ થઈ હોય તે સ્ત્રીને યુક્તિથી અહાર. વિહાર, કારવે. અને એ આટલી વસ્તુ કરે નહીં. ખેદ. મૈથુન, ક્રોધ. ઈંડામાં રહેવું. આ વસ્તુ કરવી નહીં,

* ગભિનું કારણ અનેક તરેહથી છે. અને ગભિમાં બાળક ૧ તથા ૨ તથા ત્રણ ૩ પર્યંત થાય છે, પરંતુ જે તો ઘણી જગાએ થાય છે અને ત્રણ તો કોઈકજ જગાએ થાય છે, કારણ કે ગભિસ્થાનમાં જગા કમતી હોવાથી ત્રણ સુધી થાય છે. અને વિદ્વાન લોકના વિચાર પ્રમાણે તો પુરુષના વીર્યમાં તો ચોથા બાળક પર્યંત હોય. પરંતુ ગભિસ્થાનમાં જગા છે નહીં.

મિથ્યા અહાર કરે. તો તેને સ્તિકા એટલે સુવા રોગ થાય.

સુવા રોગ.

સુવા રોગની ઉત્પત્તિ-મિથ્યા અહારે કરીને ધણી ક્ષેત્રે કરીને વિષમ આસને કરીને-અ
ભૂખમાં ભોજન કરીને-અને જાપા એટલે સુવાવડમાં જે રોગ થાય છે તે સધળા એ બધું કર છે ૧.

સુવા રોગનાં લક્ષણ અંગમાં પીડા થાય. તાવ આવે. ઉદરસ થાય, તરસ ધણી લાગે. શરીર બારે થાય તથા શરીરમાં સોજો તથા પેટમાં શૂળ હોય. અતિસાર, આંકરો હોય. શરીરનું બળ જતું રહે. તંદ્રા અને અશ્ચિ હોય. અને એને આદિ લઘ વાયુ, કફના ધણી રોગો થાય. અને બળ, માંસ, અગ્નિ જતિ રહે. આ સર્વ રોગોને સુવાવડના રોગો કહિયે ૨.

સુવા રોગના ઉપાય.

જે વસ્તુ વાયુને દૂર કરે તે સર્વ ઔષધિ સુવા રોગને દૂર કરે ૨. અથવા દશ મુળનો ઊકાળો સુવા રોગને દૂર કરે ૩. અથવા ગળો, સુંઠ, સરગવો. પીપેરો, પીપળી મૂળ, ચવક, ચિત્રક, નેત્રવળો. એનો ઊકાળો મધ નાખી આપે. તો સુવા રોગ દૂર થાય ૪. અથવા દેવદાર, વજ, કોષ્ઠ, પીપેરો. સુંઠ, કરીઆતુ, કાયફળ, નાગરમોથ, હરડેનીછાલ, પીપેરો, ધમાસો, ગોખર, જવાસો, ભોરીંગણી, ગળો. કાળી જીરી, આ સર્વ બરાબર લઘ એને ઊકાળો કરી અને હીંગ, સિંધવખારનો પ્રતિવાસ દધ આ ઊકાળો આપે, તો સુવાવડનો રોગ શુભ, ખાંશી, સ્વાસ, તાવ, મૂર્ચ્છા, મસ્તક પીડા, તંદ્રા, અતિસાર, પ્રલાપ, તરસ, ઓકારી, એ સધળા એ રોગોને આ દૂર કરે છે ૫. ઇતિ દેવદાર્વ્યદિ ક્વાય.

પંચજીરક પાક લખીએ છીએ-સાહ જીર. સફેત જીર, વરીઆરી, અજમે. અજમેદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ. પીપેરો. પીપળી મૂળ, ચિત્રક,* ખેંછીના ઝાડના મૂળની છાલ. બોરના કળીઆની મીજ, કોષ્ઠ. કપીલો, આ સધળાં એસડો તોલા ચાર ચાર બાર લઘ એને ખારીક વાટી લુગડે ચાળા પછી ગાયના ૧ શેર ધીમાં કરમોડયા પછી એ ચૂર્ણને શેર ૪ ગાયના દુધના માવામાં ધીથી કરમોડી ચૂર્ણને પકવી તેનો ખરો માવો કરવો. પછી એ માવાને તોલા ૪૦૦ બાર ખાંડની ચાસણીમાં નાખ્યા પછી (હજાવી એક જીવ કરી) તોલા ૪ બારની લાડુડીઓ કરવી. પછી એને રોજ સ્વાવડી સ્ત્રી ખાય, તો સુવા રોગ, તાવ, ક્ષય, સ્વાસ, ખાંશી, પાંડુ રોગ. ક્ષીણતા, વાયુના રોગને આ પંચ જીરાપાક દૂર કરે છે ૬.

સૈભઃગ્ય સુંઠી પાક-સતવા (રમટા વગરની) સુંઠ સેર ૧૦, એને ખારીક વાટી લુગડે ચાળીને શેર ૧૦ ગાયના ધીમાં કરમોડયા પછી ગાયના શેર ૫ દુધના માવામાં પકવી એને મધુરી આંચથી ખરો માવો કરવો. પછી શેર ૫ ખાંડની ચાસણી કરી એ ચાસણીમાં જે એસડો ખારીક વાટી લુગડે ચાળી નાંખવાનાં તે એસડો લખીએ છીએ-ધાણા ટંક ૧, વરીઆરી ટંક ૫, વાવડીંગ તોલા ૪ બાર. સુંઠ તોલા ૪. કાળાં મરી તોલા ૪, પીપેરો તોલા ૪ ના

* ખેંછીના ઝાડને છીણી અથવા છીણીઆ કહેછે, જે નદી કાનારે થાય છે. એ ઝાડ આ સરે ત્રણ ચાર હાથ સુધીનું જાયુ થાય છે. અને જેનું લાકડું સખત ને મુળમાં ગાંઠ સરખું થાય છે. એના લાકડાની ગાંઠની નિશાળામાંના છોકરા કલમો કરી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી લખેછે. એ ઔષધિ દેશ પ્રસિદ્ધ છે.

ગંડસર તોલા ૪ નાગરમોથો તોલા ૪ ભાર, આ સઘળાં ઓસડો ઝીણું વાટી એ આસ જીમાં નાખી; લોહસાર ટંક ૫. અથ્થળ ટંક ૫ એમાં નાખે અને મેવો ચથારચિ નાખ્યા પછી તોલા ૪ ભારની ગોળીઓ બાંધ્યા પછી એ ગોળીને સ્ત્રી ખાય. તો તેની તરસ, ઓકારી, તાવ દાહ, સ્વપ્ન, ખાંસી, પાનકુરોજ, મદાગ્નિ, એને આ દૂર કરે ૭. ધતિ સૌભાગ્ય સુંઠી પાક

સ્તન રોગ.

સ્તન રોગનાં લક્ષણ--સઘળા શરીરમાં ફેલાતા ને વાયુ, પિત્ત, કર, દોષથી એ દુષ્ટ થએ સ્ત્રીના સ્તનમાં જઠ પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્ત્રીના સ્તન દુધ સંયુક્ત થાય અથવા દુધ વિનાના થઈ તે સ્તનોને વિષે એ દુષ્ટ દોષ છે તે ગાંઠ વગેરે લોહીના રોગોને પેદા કરે છે ૧.

સ્તન રોગના ઉપાય.

સ્ત્રીના સ્તનના ઉપર વૈદ્ય સોળે દેખે તો વિદ્રધિના ઉપાય ને પાછળ લખ્યા છે તે ઉપાય કરે, તો સ્ત્રીના સ્તનના રોગો જન્ય ૧. અને સ્ત્રીના સ્તન ઉપર કાચીજ ગાંઠ હોય, તો ગાંઠને પિત્તને દૂર કરનારાં શીતળ ઓસડો લગાવે, તો સ્તનનો રોગ જન્ય ૨. અથવા જળો લગાવી સ્તનની ગાંઠનું લોહી કઢાવે તો સ્તનના સર્વ રોગો જન્ય ૩.

સ્તનની પીડાના ઉપાય--ગરદુવાના મૂળને પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરે. તો સ્તનની પીડા જન્ય ૪. અથવા હળદર, ધંતુરાનું મૂળ, એને પાણીમાં બારીક વાટી લેપ કરે, તો સ્તનની પીડા દૂર થાય ૫. અથવા વાંઝણી કંકોડીના મુળને બારીક વાટી પાણીમાં લેપ કરે, તો સ્તનની પીડા જન્ય ૬. અથવા લોહાને ગરમ કરી પાણીમાં ઓલવી એ ગરમ પાણી સ્ત્રી પીએ, તો સ્ત્રીના સ્તનના રોગ જન્ય ૭. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

* રંડાસ્ત્રીના ગર્ભ નિવારણ તથા ગર્ભ પાતન, જેને વાસ્તે શ્રીધર તથા ત્રિભોવનનો અર્ચ-વિશેષ કરીને અંથની મર્યાદ મુજબ રંડા સ્ત્રીઓના ગર્ભ નિવારણ તથા ગર્ભપાતના ઉપાય આ અંથમાં શ્રી દરબારે એટલે આ અંથના રચનાર જેપુરના મહારાજ સવાઇ પ્રતાપ સિંહજીએ તો સંક્ષેપે કરીને ફરમાવ્યા છે, પણ હમણાનો સમય જેતાં માણસોનાં મન પ્રાશ્નિત કર્માદિકમાં ઘણાં પ્રવર્તે થતાં દેખાય છે વાસ્તે આ અંથમાં એ ઉપાય બ્યારે પાપી માણસોને મળે ત્યારે માણસ જરૂર ઉોગ કરે. પછી જેમાં અકાળ હોય અથવા સુકાળ હો

* શ્રીધર તથા ત્રિભોવનની પ્રાતઃજ્ઞા--મેં આ અંથમાં ગર્ભ પાતની ઐષધિનો ત્યાગ કીધો છે જેમાં ઘણા દુષ્ટ લોક મારી નિંદા કરે છે કે શ્રીધર અમૃત સાગર અંથમાં કમતી લખ્યું છે-પરંતુ સત્ય પ્રતિષ્ઠા છે કે એક અક્ષર પણ કમતી કીધો નથી. કોઈ પણ દુષ્ટ તથા નિંદક તથા કતક્ષીના કલ્યાણી વિના તપાસ કરી તથા નિશ્ચય કર્યા વિના અમારા નામના છપાએલા અંથને કમતી કહેશે નહીં એવી અમારી ખાતરી છે. કદાચિત દુષ્ટના કલ્યાણી સાંભળીને નિશ્ચય વિના કહેશે તેને અક્ષહત્યા લાગશે. સ્ત્રીધર.

અમેએ પણ તમામ આત્મોત્તરુ બાપાંતર કર્યું છે-કોઈ પણ વિષય કે વાક્ય બાકી રાખ્યા નથી માટે અમેને પણ જે કોઈ જૂઠો દોષ મુકશે તો તેને પણ અક્ષહત્યા લાગશે. ત્રિભોવન-ગીરધર બાપાંતર કરતા.

ય, પણ મેં તો એ ચાર અથવા પાંચ ઔષધિનું પ્રકરણ છોડી દીધું છે. કારણ હમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે એ ઉદ્યોગ દુરસ્ત ધ્યાનમાં આવ્યો નહીં, જેથી સર્વ વિદ્વાન પુરુષોને અમારી વિનંતિ છે. ઘણા પ્રમાણિક ગ્રંથ બહુધા પુરુષોના હાથમાં પ્રવર્તે થાય, એવા ગ્રંથમાં એ ઉદ્યોગ હોય. તો તેને વ્યાજ્ઞી કોઇ પણ કહેશે નહીં. કારણ એકતો સાધારણ સમય, બીજું કોઇ કોઇ માણસોનાં મન પાપી, ત્રીજું ગ્રંથમાં ઓસડોના ઉદ્યોગ, ત્યારે એવા કર્મનો વિસ્તાર ઘણો વધે એ વાસ્તે મેં ચાર પાંચ ઔષધિ છોડી દીધી છે. જે વાસ્તે વિદ્વાન મારા ઉપર ક્ષમા કરશે. શ્રીધર.

ઉપર પ્રમાણે અમોએ જે મુળ મારવાડી ભાષાના ગ્રંથનું ભાષાંતર કર્યું છે. તે ગ્રંથનો છ પાવનાર મુખ્યનો રહેનાર શ્રીધર નામે કુશળ વૈદ્ય લખે છે. પણ અમારો વિચાર એવો છે કે એ ગર્ભપાતના ઉપાયો આ ગ્રંથમાં દાખલ ન રહેવા દેવા જોઈએ. કારણ કે કેટલીક વખત કેટલીક ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને કોઇ કારણથી ઘણું શૂળ, તાણ, વગેરે વિકાર થઇ મરણના અંત ઉપર આવે છે પણ પેટમાં કેટલાક માસનો ગર્ભ હોવાના કારણથી ઉપાયો થતા નથી. એવી વખતે ગર્ભ પાડવાના ઉપાયનો ખપ પડે છે. માટે તે વખતે ગર્ભ પાડવાના ઉપાયે કરી ગર્ભ પાત કરી ઉપાયો કરે. તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ઉગરે છે. એવા કેટલાક દાખલા અમારી નજરે જોએલા છે. આ અમૃત સાગર ગ્રંથનું હિંદી ભાષામાં, અયોધ્યાના રાજાની ફરમાશથી મીં. મુનસી નવલકીશોરે ભાષાંતર કરી છપાવેલા અમારા જોવામાં આવે છે તેમાં મુનસી નવલ કીશોરે જે શ્રીધરે પડતા મુકેલા ગર્ભ પાતના ઉપાય, તે દાખલ કર્યા છે, જે નવલકીશોર મહા વિદ્વાન છે માટે તેણે વિચાર કરી દાખલ રાખ્યા હશે. તો પણ અમારા ધ્યાનમાં પણ મીં. શ્રીધરના વિચાર વ્યાજ્ઞી લાગે છે તેમ છતાં જો વિદ્વાનો તરફથી અમને ફરમાસ થશે તો ત્રીજી આવૃત્તિમાં ગર્ભ પાતના ઉપાયો અમો ઘણી ખુશીથી દાખલ કરીશું ત્રીભોવન ગીરધર ભાષાંતર કરતા.

ઈતિ સ્ત્રીઓના સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય સંપૂર્ણમ.

ઈતિ શ્રી મન્મહારામનુંધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઈ પ્રતાપ સિંહજી વિરચિતે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે સ્ત્રીઓના પ્રદરને આદિ લઘુ સર્વ રોગોના ભેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ વિંશતિમ સ્તરંગ; સંપૂર્ણમ. ૨૦.

તરંગ ૨૦ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨૧ મું.

બાળકના રોગ.

૦૦૦

(બાળકના રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય લખીએ છીએ)

બાળકોના રોગોની ઉત્પત્તિ-પ્રથમ બાળકોના નવ ગ્રહ બુદ્ધિ છે. એ નવ ગ્રહોથી બિન્ન છે, તે અપવિત્ર બાળકોને એ નવ ગ્રહ પીડા કરે છે, તે એ કારણથી એ નવ ગ્રહોથી બા

બાળકની રક્ષા કરવી જોઈએ.

બાળકના નવ ગ્રહોનાં નામ—સ્કન્દ ગ્રહ ૧, સ્કન્દાપસ્માર ૨, શકુની ૩, રેવતી ૪, પૂતના ૫, ગન્ધપૂતના ૬, શીતપૂતના ૭, મુખમંડિકા ૮, નૈગમેષ ૯.

નવ ગ્રહોની ઉત્પત્તિ—એ નવ ગ્રહ સ્વામિ કાર્તિકની રક્ષાને અર્થે શ્રી મહાદેવજીએ ઉત્પન્ન કીધા છે. તે એ નવ ગ્રહોનું સ્વરૂપ મહા સુંદર સ્ત્રી જેવું છે, અને તેમાં કંઈએકનું સ્વરૂપ સુંદર પુરૂષના જેવું છે અથવા સ્વામિ કાર્તિકજીનો સ્નેહી વિસાખ નામે હતો, અગ્નિ સમાન જેના શરીરની કાંતિ. એ સર્વને શ્રી મહાદેવજીએ પેદા કીધા. પછી એ સર્વ મળી સ્વામિ કાર્તિકજીની સાથે રહેવા લાગ્યા. પછી સ્વામિ કાર્તિકજીને એ સર્વે મળી વિનંતિ કરી કે મહારાજ અમે ભૂખ્યા છીએ, માટે ખાવાને વાસ્તે કોઈ આજીવિકા બતલાવો. ત્યારે સ્વામિ કાર્તિકજીએ મહાદેવજીને કહ્યું ત્યારે શ્રી મહાદેવજીએ આજ્ઞા આપી કે જે આ જગતને વિષે પશુ, પંખીને આદિ લઘુ તિર્થંગ યોગિ, તથા મનુષ્ય રહે છે, અને દેવતા પણ રહે છે. એ દેવતા માણસોને પીડીત કરે છે, તથા કાળાંતરે કરી દેવતા પશુ પક્ષીને પણ પીડા ઉતારનામાં ગરમીએ કરીને, અને એ માસામાં શીત પવને કરીને, અને શિયાળામાં સીતે કરી કરે છે. અને મનુષ્ય છે તે નમસ્કાર, જપ, હોમાદિક કરીને ભલે પ્રકાર દેવતાઓને પ્રસન્ન કરી ભોજનના ભોગ આપે છે. અને એ વી તરેહ જે મનુષ્ય નહિ કરે છે તેના બાળકને પીડા કરે, અને તેને ખાઓ ૧.

બાલ ગ્રહ ૯ છે તે બાળકોને લેવાનાં કારણ—જે મનુષ્યોના કુળમાં દેવતા, પિતામહ, ઇશ્વર, બ્રાહ્મણ, અતીથ, ગુરુ, અતિથિની પૂજાદિક નહીં કરે અને એને ભોજનાદિક કંઈ આપે નહીં તથા કાંસાના કુટેલા વાસણમાં જે ખાય છે તેના બાળકોને તમે ખાઓ. આવું મહાદેવજી એ ગ્રહોને કહ્યું ત્યારે તેની આજીવિકા થઈ ૧.

બાલગ્રહ જે બાલકોને વળગે તેનાં લક્ષણ—જે બાલકોને આ બાલ ગ્રહ વળગે તે બાળક ક્ષણ એકમાં તો ઉદ્ભવે પ્રાપ્ત થાય અને ક્ષણ એકમાં ડરવા લાગી જાય; અને ક્ષણ એકમાં રડે, અને ક્ષણ એકમાં પોતાની ધાયને નખોથી તથા દાંતોથી કાપવા લાગી જાય. અને ઊંચું આકાશની તરફ જોયા કરે, અને પોતાના દાંતોને ચાવ્યા કરે, તથા કરાંઝ્યા કરે, બગાસાં ખાયા કરે, અને ભવાં ચઢાવ્યા કરે, અને હોઠ કરડ્યા કરે, અને મોઢે ફીસોટા આવે, અને ઓકારી કરે, અને અતિસાર યુક્ત પણ હોય, અને તેનું શરીર ક્ષીણ પડી જાય, અને રાત્રિમાં જાગે, અને શરીરે સોજાં આવી જાય, અને કંઠનો સ્વર ઘોઘરો થાય, અને તેના શરીરમાં માછલીના જેવી દુર્ગંધિ હોય, અને જેનું શરીર દુર્બળ થાય, અને ગુદામાંથી લોહી જાય, અને સઘળા શરીરની સંસાર જતી રહે. એ લક્ષણ જે બાળકમાં હોય તેને બાલગ્રહ લાગ્યા જણાયે. આ બાળ ગ્રહનાં સામાન્ય લક્ષણ છે ૧.

બાળ ગ્રહ જેને લાગ્યો હોય તેનાં વિશેષ લક્ષણ—જેનું અંગ શિયળ થઈ જાય તથા શરીરમાં લોહીની દુર્ગંધિ આવે, તથા સ્તનોનું દૂધ ધાવે નહીં, તથા મોં વાંકુ થઈ જાય, તથા અર્ધ અંગ રહી જાય અને આંખોમાં આંશુ રહે, રડે થોડું, હાથની મુઠી બંધાઈ રહે. એ લક્ષણ જેને હોય ત્યારે જણાયે કે એને સ્કન્દ ગ્રહ વળગ્યો છે ૧.

વિશાખ ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં લક્ષણ—જેની સંસાર જતી રહે અને ફરી સંસાર આજીવ જાય. અને કદી હાથ પગને નમાવા લાગી જાય, અને વગર સંસારે મળી, મૂત્ર ક

રી દે. અને અગાસાં ધણું આવે. મોઢે ફીસોટા આવે ત્યારે જાણિયે કે એને વિશાખ ગ્રહ લાગ્યો છે ૨.

શકુની ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં લક્ષણ—અંગ શિથળ રહે, ભયથી ઝખઝખે રહ્યા કરે, અને તેના શરીરમાં માછલી સરખી દુર્ગંધ આવે. તથા શરીરમાં વ્રણ ધણી પડી જાય, અને દાહ હોય એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણિયે કે એને શકુની ગ્રહ વળગ્યો છે ૩.

રેવતી ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં લક્ષણ—જેનું મોં લાલ અને લીલું હોય, અને પીળી જેની દેહ હોય, અને પીડાની સાથે હાથ, પગ જેના કાળા હોય. એવાં આળક હોય ત્યારે જાણિયે કે એને રેવતી ગ્રહનો દોષ છે ૪.

પૂતના ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં લક્ષણ—જેનું શરીર શિથળ હોય, રાત રહાડો સુ એ નહીં, અને તેનો ઝાડો પાતળો પડી જાય, અને તેના શરીરમાં કાગળ સરખી દુર્ગંધ આવે, અને ઓકારી થાય, તરસ ધણી લાગે, એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણિયે કે એને પૂતના ગ્રહ વળગ્યો છે ૫.

જેને ગંધ પુતના ગ્રહ વળગ્યો હોય તેનાં લક્ષણ—એ આળક સ્તનનું દૂધ ધાવે નહીં—અતિસાર હોય-ખાંસી-હિચકા-ઓકારી તાવ એ હોય-અને શરીરનો વર્ણ જતો રહે-અને શરીરમાં રૂધિર સરખી દુર્ગંધ આવે, ત્યારે જાણિયે કે એને ગંધ પૂતનાનો દોષ છે ૬.

શિત પૂતનાના દોષનાં લક્ષણ—આળક રોયાજ કરે તથા કાંખાજ કરે, અને તેના (પેટમાં) આંતરડાં બોલે. શરીર સિથિળ થઇ જાય અને અતિસાર ધણી હોય, જેને એ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણિયે કે એને શિત પૂતનાનો દોષ છે ૭.

નૈગમેય ગ્રહના દોષનાં લક્ષણ—જેના મોંમાં ફીસોટા ધણી આવે, અને કાંપે બહુ, જાંઝે જ દેખે, અને પોકારે ધણું, તથા શરીરમાં દુર્ગંધ આવે, સંસા જતી રહે ત્યારે જાણિયે કે એને નૈગમેય ગ્રહનો દોષ છે ૮. અને એજ લક્ષણ ડાકિણીના દોષનાં જાણિ લેજો ૯.

સામાન્ય ગ્રહોના દોષોના ઉપાય.

બોડીઓ ક્ષાર, ખસ, એનો ઉકાળો કરી એ કાઢાથી આળકને સ્નાન કરાવે. અથવા હળ દર. સુખડ, કોષ્ટ. એને બારીક વાટી શરીરે લેપ કરે, તો આળકના સામાન્ય ગ્રહોનો દોષ દૂર થાય ૧. અથવા સાપની કાંચળી, લસણ, સરસવ. લીમડાનાં પાન. બિલાડાની હધાર, બકરાના વાળ, ઘેટાનું શીંગડું, વજ, મધ, એ સર્વ બારીક વાટી એની આળકને ઘણી દે, તો આળકના ગ્રહોના સઘળા દોષ જાય ૨. અથવા ઉતાર વગેરે સર્વ ઉપાય કરે, તો આળકના ગ્રહોના દોષ જાય ૩.

સ્કંદ ગ્રહને આદિ સર્વ આળકના ગ્રહોના વિશેષ ઉપાય—વાયુને દૂર કરનારાં વૃક્ષનાં પાલાનો ઉકાળો કરી એથી આળકને સ્નાન કરાવે, તો આળકના ગ્રહોના દોષ દૂર થાય ૪. અથવા સરસવ, સાપની કાંચળી, વજ, કાગલદરી. એને ફૂટી એમાં જીંટના તથા બકરાના વાળ એ

* આળકોના રોગ અનેક તરેહના છે. પરંતુ શીતળા, સસણી જન ડાહ્યા ખાસા યા વરા ઝ કહે છે. રતવા જેને બાદલાનો રોગ કહે છે. શીતળા જેને શીળી માતા કહે છે. બીજા પણ પેટમાં જતું વિકાર ચૂર્ણા સરખાં પડે છે તે. પરંતુ આળકોનું પાળણુ પોષણુ ધણું કંઠણુ છે. આળકોના ગ્રહ દોષે કરી ઉપાય કરવા જોઇએ.

ળવે. અને ધી મેળવી એની આળકને ધૂણી દે, તો આળકના ંદનો દોષ દૂર થાય ૫.

સ્કંદા પરમારના દોષના ઉપાય—બીલીનું મૂળ, સરસનું મૂળ, સંકેત ધ્રો. સંકેત સરસવ, પાઠ, મરવો, સંકેત રાધ, આવચીઆવચી. કાપફળ, કસૂબી, વાવડીંગ, નગોડ, ઉમેડો, ખરેંટી, ચિર પોટણી એટલે પીલુડો, બકાવડુ એટલે બકામં લીમડી, કાળી તૂળસી, બારંગ. એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના પાણીથી આળકને સ્નાન કરાવે, તો સ્કંદાપરમાર આળકના ંદનો દોષ જાય ૬. અથવા ગાય, બકરી, થેટુ, ભેંસ. ઘોડો. ગધેડો, ઉંટ, એ સર્વના મૂત્રમાં તેલને મધુરી આં. એ પકવતાં જ્યારે એ મૂત્ર સર્વ જળી જાય ને તેલ માલ બાકી આવી રહે ત્યારે (ઉતારી) એ તેલ નું આળકને મર્દન કરે, તો સ્કંદાપરમાર આળકના ંદના દોસ જાય ૭ અથવા ગાયનું મૂત્ર, બકરીનું મૂત્ર, માથાના વાળ, હાથીના નખ. જળદના રવાં, એમાં ધી મેળવી એની ધૂણી દે, તો આળકના સ્કંદાપરમાર ંદનો દોષ જાય ૮. અથવા જવાસો. મનસિલ, કસ્તૂરી. કૈયનું મૂળ. એની આળકને ધૂણી દે, તો અથવા આળકને બાંધે. તો આળકના સ્કંદાપરમાર ંદના દોષ જાય ૯. અથવા આળકને ચકલામાં સ્નાન કરાવે, તો સ્કંદાપરમાર અને વિશાખનો દોષ જાય ૧૦.

શકુની ંદના દોષ દૂર થવાના ઉપાય—નેતરનું મૂળ, આપાનું મૂળ, કોઠીનું મૂળ. એના ઉકાળાના પાણીથી આળકને સ્નાન કરાવે. તો શકુની ંદનો દોષ જાય ૧. અથવા ખેંણીનું મૂળ, મહુડાં, ખસ, ગૌરીસર, કમળનું મૂળ, પદ્માંસ. લોદર, ધકેલો, મજક, ગેર. એને પાણીમાં બારીક વાટી એનું આળકને મર્દન કરે, તો શકુની ંદનો દોષ જાય ૨ અથવા સ્કંદાપરમાર ંદના ઉપાય જે ઉપર કહ્યા છે, તે પણ શકુની ંદના દોષને દૂર કરે છે ૩. અથવા સતાવરી, અથવા ઈંદ્રવરણાનું મૂળ. અથવા નાગદવણી, અથવા ભોરીંગણી, અથવા સહદેઈ. એનું પૂજન કરી આળકના ગળામાં બાંધે, તો શકુની ંદનો દોષ દૂર થાય ૪. અથવા તલ, ભાત. ધૂલની માળા, હરતાલ, મનસિલ, એનું વિધિ પૂર્વક શકુની ંદને બળીદાન આપે, અને આળકને આપધિના પાણીથી સ્નાન કરાવે, તો શકુની ંદનો દોષ દૂર થાય ૫.

રેવતી ંદના ઉપાય—આસન. મૈડારીંગ, ઉપલસરી, સાટોડીનું મૂળ. સેવતીનાં ધૂલ. ભેં. યદ્રાહળું એનો ઉકાળો કરી એના પાણીથી આળકને સ્નાન કરાવે. તો આળકને રેવતી ંદનો દોષ જાય ૬. અથવા આળકની દેહમાં તેલનું મર્દન કરે, તો અથવા કોટ, રાળ. ગુગળ, ખસ, હળદર, એની આળકને ધૂણી દે, તો રેવતી ંદનો દોષ દૂર થાય ૭. અથવા સુગંધિવાન ઘોળાં ધૂલ, ચોખ્ખાની ધાણી, દૂધ, ભાત. દહીં, એને આળકના ઉપર નાખી સ્નાન કરાવે, અને એનું જ ગૌશાળામાં બળીદાન આપે. તો આળકને રેવતી ંદનો દોષ દૂર થાય ૮.

પૂતના ંદના ઉપાય—લીમડાની છાલ, વિજળું કાંતતાવળીની છાલ. એનો ઉકાળો કરી એ પાણીથી આળકને નવરાવે, તો પૂતના ંદનો દોષ દૂર થાય ૯. અથવા નવિન વિદારી કંદ, ઘોળી દરાખ, હરતાલ, મનસિલ, કોટ, રાળ, એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાનાં રસમાં તેલ અથવા ધી પકવ્યા પછે એ તેલ અથવા ધીનું આળકને મર્દન કરે, તો પૂતના ંદનો દોષ દૂર થાય ૧૦.

ગંધ પૂતના ંદના ઉપાય—લીમડાનાં પાંદડાં. પટોળનાં પાંદડાં, ભોરીંગણીનાં પાન, ગળાનાં પાન. અરકુસાનાં પાન, એનો ઉકાળો કરી એ પાણીથી આળકને સ્નાન કરાવે, તો ગંધ પૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૧. અથવા પીપેરો, પીપળી મૂળ. બને રીંગણી, એનો ઉકાળો કરી

એ ઉકાળામાં ગાયનું ધી પકવ્યા પછી એ ધીનું મદન કરે, તે આળકનો ગંધપૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૨. અથવા કેસર, અગર, કપૂર, કસ્તૂરી, ચંદન, એને ખારીક વાટી આળકની આંખોના ઉપર લેપ કરે, તે ગંધ પૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૩. અથવા કુકડાની હઘાર, આળકના વાળ, લ સચુનાં છોડાં, ધી, એને આળકને ઉપર ઉતારી ચક્રે મૂકે, તે ગંધપૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૪.

શીત પૂતનાના ઉપાય—ગાયનું મૂત્ર, જકરીનું મૂત્ર, નાગરમોથો, દેવદાર, ચંદનને આદિ લઈ સર્વ મુગધિ લઈ એમાં તેલ પકવો એ તેલનું આળકને મદન કરે, તે શીતપૂતનાના અહનો દોષ દૂર થાય ૧૫. અથવા કડુ, લીમડાની છાલ, ખેરસાર, આખરાની છાલ, કાઠુ વૃક્ષની છાલ, એનો ઉકાળો કરી એમાં ધી પકવ્યા પછી એ ધી આળકને ખવરાવે અથવા લેપ કરે, તે શીતપૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૬. અથવા લીમડાનાં પાનની આળકને ધૂણી દે, અથવા આળકને ચણોડીની માળા પેહેરાવે. તે શીતપૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૭. અથવા નદીની તેડે મગ, ભાત શીતપૂતનાને સમર્પણ કરે, તે શીતપૂતનાનો દોષ દૂર થાય ૧૮.

મુખમંડિકા અહના ઉપાય—કોઠી, બીલી, અરણી, અરકુસો, ઘોળો એરંડો, કોષ્ટ, એનો ઉકાળો કરી એ ઉકાળાના પાણીથી આળકને સ્નાન કરાવે, તે મુખમંડિકાના દોષ જાય ૧૯. અથવા ભાંગરાનો રસ, વજ એમાં તેલ પકવ્યા પછી એ તેલનું આળકને મદન કરે, તે મુખમંડિકાના દોષ દૂર થાય ૨૦. અથવા રાજ. કોષ્ટ. એનો ઉકાળો કરી એના રસમાં ધી પકવ્યા પછી આળકને મદન કરે, તે મુખમંડિકાના દોષ દૂર થાય ૨૧. અથવા ગાયના સ્થાનમાં બળીદાન કરે. એને ત્યાં આ મંત્રથી સ્નાન કરાવે. તે મુખમંડિકાના દોષ દૂર થાય ૨૨.

સ્નાન કરાવાના પાણીનો મંત્ર—અલંકૃતા કામવતી શુભગા કામ રૂપિણી ॥ મોષ્ટ મધ્યા લયરતા પાતુત્વાં મુલમંડિકા ॥ ૨૩.

નૈગમેય અહના ઉપાય—બીલીના મૂળની છાલ, અરણીનું મૂળ, કાયકીનું મૂળ, એનો ઉકાળો કરી એ પાણીથી આળકને સ્નાન કરાવે, તે નૈગમેય અહના દોષ જાય ૨૪. અથવા ધ-ઉગ્રો, જવાસો, વરીયારી, ચિત્રક વૃક્ષની છાલ એને લોકિકમાં ગુડહલનું ઝાડ કહે છે, એનો કાઠો કરી એ કાઠના રસમાં તેલ પકવવું, પછી એ તેલ પાકતાંજ એમાં ગાયનું મૂત્ર, દહીં, એને કાંજ નાખ્યા પછી ફરી એ તેલને પકવતાં જ્યારે એ સર્વ બળી જાય તે તેલ માલ આકી આવી રહે ત્યારે (ઉતારી) એ તેલનું આળકને મદન કરે, તે નૈગમેય અહના દોષ જાય ૨૫. અથવા લઘ, ભાત, વૃક્ષની માળા. લાડુ એને આદિ લઈ મીઠાઈ, એને આળકના ઉપર ૭ સાત વાર ઉતારી ઉતારી ઝાડના થડ પાસે મૂકે, તે નૈગમેય અહનો દોષ દૂર થાય ૨૬.

ઉતારનો મંત્ર—આજાનનશ્ચ લાક્ષીતૃ કામરૂપી મહાયશા ॥ વાલંપાલ યતો દેશ નૈગ મેયોશિરક્ષતું. ॥ ૨૭. એ સર્વ ઉપાય ભાવપ્રકાશમાં લખ્યા છે.

રાવણનો ખતાવેલો આળ તંબ નામે અંથ છે તેના મંત્રથી આળકોને ડાકણીને આદિ લઈ સારા યવાનાં લક્ષણ ઉત્પત્તિ લખીએ છીએ—આળકોને જન્મ થયા પછી પેહેલેદહાડે, પેહેલે માસે, પેહેલા વર્ષમાં મંત્ર નામે માતૃકાને આદિ લઈ રાવણની ૧૨ ખાર બેહેનો છે તે આળકને ખીડા કરે છે તેનાં આ લક્ષણ છે—આળકને તાવ આવે— ૨૩ ઘણું અથવા બોલે નહીં તેને સારૂ યવાને વાસે બળીકામ

કરિયે છીએ-નદીની બંને તેડની માટી લઈ તેનું કોસ સ્થાનકમાં પુતળું કરી તે નીકળે ભાત, સત ઘેળાં ધુત્ર સાત ધન સાત દીવા સાત નાની માલપુડીઓ, સાત પાન, ગંધ ધુપ, માંસ, દારૂ એ સર્વ બાળક ઉપર ઊંતારી પૂર્વ દિશાની તરફ ચક્રામાં મધ્યાન ને સમય બળીદાન આપે, અને પીપળાનાં પાંદડાં મસ્તક ઉપર મૂકી બાળકને સ્નાન કરાવે, તો મંદા નામે માતૃકાનો દોષ દૂર થાય ૧. એવા પ્રકારે ચાર દિન કરવું, અને બાળકને સર સવ, ઘેરાનું શિંગડું, લીમડાનાં પાંદડાં, શિવનિર્માલ્ય, એની ધૂણી દે. તો બાળક સારું થાય ૨.

ઉતાર મુકવાનો મંત્ર-ૐ નમો ભગવતે રાવણાય હન હન મુંચ મુંચ સ્વાહા. ૩૦

બાળકના જન્મથી બીજી દહાડે, બીજી મહીને બીજી વર્ષ શુભદા નામે માતૃકા રાક્ષસની બેન બાળકને દોષ કરે છે તેનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ આવે-આંખો મિચે નહીં-શરીર કંપ્યા કરે-બોલે નહીં-ઊંઘ આવે નહીં-બુઝો ખાડ્યા કરે-તેને સારા થવાને વાસ્તે બળીદાન એટલે ઉતાર (મુકવાનો) લખીએ છીએ, જેથી બાળકને સુખ થાય-સવાશેરનો ભાત, દહીં, માંચડીનું માંસ, દારૂ, તલનો ભૂકો, એ સર્વ શંકોરામાં મૂકી પશ્ચિમ દિશાની તરફ ચક્રામાં ત્રણ દિવસ સંધ્યા સમય બાળકના ઉપર ઉતારી ઉતાર મૂકે, પછી શાંતિનંદાં પાણી થી બાળકને સ્નાન કરાવે, પછી શિવનિર્માલ્ય, ખસ, બિલાડાનાં રૂવાં, ધી, દરો, એની બાળકને ધણી દે.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ રાવણાય હન હન મુંચ મુંચ હું ફટ સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણ બોજન યથા શક્તિ (પ્રમાણે) કરાવે, તો શુભદા નામે માતૃકાના દોષ જાય ૩૧.

ત્રીજી દહાડે, ત્રીજી માસે, ત્રીજી વર્ષ પૂતના નામે રાવણની બેન બાળકને દોષ કરે છે તેનાં લક્ષણ-પ્રથમ બાળકને તાવ કરે, શરીર કંપે, બોલે નહીં, મૂકીઓ ઉઘાડે નહીં, રૂદન કરે, આકાશની તરફ જોયા કરે. તે બાળકના સુખને વાસ્તે ઉતાર (મુકવાનો) લખીએ છીએ-નદીના બંને કીનારાની માટી લઈ તેનું પુતળું બનાવીએ પુતળકને શંકોરામાં મેલી તેની મધ્યે (નાગરવેલનાં) પાન, રક્તચંદન, લાલ પૂલ, સાત લાલ ધન, સાત દીવા, સાત દાબડીઓ, માંસ, દારૂ, ભાત મેલી દક્ષિણ દિશામાં લીજે પોછેરે ચક્રામાં બળીદાન આપે. પછી શિવનિર્માલ્ય, યુગળ, સરસવ, લીમડાનાં પાન, ઘેરાનું શિંગડું, એની ધૂણી દિન ૩ દેવી.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય નમઃ હન હન મુંચ મુંચ ત્રાસય ત્રાસય સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બોજન કરાવે. તો બાળકને આરામ થાય ૩૨.

ચોથે દહાડે, ચોથે માસ, ચોથે વર્ષ મુખમંડિકા નામે રાક્ષસની બેનના દોષ કરવાનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ આવે. આંખો નમે નહીં, આંખો ફાટી રહે. એ બાળક બોલે નહીં, રોયા કરે, સૂએ ધણું, હાથની મુઠાઓ બંધ રહે. તેના સુખને વાસ્તે ઉતાર (મુકવાનો) લખીએ છીએ-નદીના બંને કીનારાની માટી લઈ તેનું પુતળું બનાવે. તેની આગળ કમળનાં

* બાળકના જન્મદિ સોળ વર્ષ પર્યંત સાધન કલાં છે. તે જે શાસ્ત્રાદિકોથી સમજને ઉપાય, (સાધન) રાખે છે તેનાં બાળક આરોગ્ય ક્રાંતિવાન, તેજ્યુક્ત, બાળસ રહિત હોય છે. અને બાળ્યવાન હોય છે તેની સંતતી શ્રેષ્ઠ હોય છે. વાસ્તે કુળ વૃદ્ધિકારક ઉત્તમ સંસ્કાર બૌદ્ધિક નો પ્રકાર અપેક્ષા સત્ય છે.

પૂલ મેલે ગંધ, (નાગરવેલનાં પાન, ઘોળાં પૂલ, ૪ દીવા, તેર ૧ = માલપુરીઓ, માંછલીનું માંસ, દારૂ, છાશ, આ સર્વ ચક્રોરમાં મેલ્યા પછી ઊત્તર દિશામાં ત્રીજે પહોર ચક્રમાં મૂકે, તો બાળકને સુખ થાય.

ઉતાર-(મુકવાનો) મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય હન ૨ મય ૨ સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે. તો બાળક સારાં થાય ૩૩.

પાંચમે દહાડે, પાંચમે માસ, પાંચમે વર્ષ પુત્રના નામે માતૃકા રાવણની બેનના દોષનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ હોય, શરીર કાંપે, અને બોલે નહીં. હાથની મુઠીઓ ઉઘાડે નહીં.

તેને સાડ૨ થવાનો ઉતાર-કુંભારના ચાકની માટી લઈ તેનું પુતળું બનાવી તેની આગળ ગંધ, (નાગરવેલનાં) પાન, બાત, ઘોળાં પુલ. પાંચ (૫) ધન. પાંચ[૫] દીવા, પાંચ (૫) વડાં. [એનો] ઘસાન દિશામાં ઉતાર મુકવો. પછી શાંતિના પાણીથી સ્નાન કરાવે, પછી શિવનિર્માલ્ય, સાપની કાંચળી, ધી, લીમડાનાં પાન, એની ધુણી દે, તો બાળક સારું થાય.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય નમઃ ચૂર્ણય ૨ સ્વાહા. ચોથે દિન બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે તો બાળક સારાં થાય ૩૪.

છઠે દહાડે, છઠે મહીને, છઠે વર્ષ શકુની નામે માતૃકા રાવણની બેનના દોષનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ હોય, શરીર કાંપે, રાત દહાડો એન પડે નહીં. ઊંચું જૂએ. તેના સુખને વાસ્તે-ઉતાર-ઘઊંના લોટનું-પુતળું કરે. (પછી તેની આગળ) ઘોળાં પુલ, લાલ પુલ. પીળાં પુલ. માંસ, દારૂ, દિવા ૧૦, ધન ૧૦, વડાં ૧૦, દૂધ, જાંબુડાં, એનો ઉતાર, અગ્નિ ખૂણમાં મધ્યાન સમે મૂક્યા પછી શીતળ પાણીથી સ્નાન કરાવે, પછી શિવનિર્માલ્ય, લસણ, ગૂગળ, સરસવ, સાપની કાંચળી, લીમડાનાં પાન. ધી. એની ધુણી દે.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય ચૂર્ણય ૨ હન ૨ સ્વાહા. ૩૫. ત્રીજે દહાડે બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે, તો બાળક સારાં થાય

સાતમે દિન, સાતમે મહીને, સાતમે વર્ષ શુષ્ક રેવતી નામે માતૃકા રાવણની બેન બાળકને નડે તેના દોષનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ આવે, ગાત્ર કાંપે-મુઠીઓ બંધ રહે, રડે ઘણું તેના સુખને વાસ્તે ઉતાર લખીએ છીએ-નદીની તેડની માટીનું પુતળું કરી તેની આગળ લાલ પુલ. (નાગરવેલનાં) પાન, લાલ ચોખાની ખીચડી, ૧૦ દીવા, માંસ, દારૂ, ૧૩ ધન પશ્ચિમ દિશાએ ગામની બહાર ત્રીજે પહોર ઊતાર મુકવો. પછી સ્નાન કરાવે. પછી * શિવનિર્માલ્ય, મેઢાનું શિમડુ, સરસવ ખસ, ધી, એની ધુણી દે.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય તતેજસે હન ૨ મૂચ ૨ સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે, તો બાળક સારાં થાય ૩૬.

આઠમે દિન આઠમે મહીને, આઠમે વર્ષ નાના નામે માતૃકા રાવણની બેન (બાળકને નડે) તેના દોષનાં લક્ષણ-પ્રથમ તાવ આવે, શરીરમાં દૂર્ગંધ આવે-અહાર લે (ખાય) નહીં-શરીર કાંપે તેના સુખને વાસ્તે ઉતાર લખીએ છીએ-લાલ પુલ. પીળી ધન, રક્તચંદન, ખીર, માંસ, દારૂ, એનો ઉતાર પ્રભાત સમય આ મંત્રથી મુકવો-**ૐ નમો**

શિવને અરપણુ કરેલું એવું.-કોઇના હપભોગમાં આવે નહીં એવું- ઉપભોગ કીધે પાપ માં પડાય એવું.

રાવણાય ત્રેલોક્ય વિદ્યાવણાય ચતુર્દશ મોક્ષણાય હવર હન ર ઝોં ફટ સ્વાહા. ૩૭.

નવમે દિન, નવમે મહીમે નવમે વષ સૂતિકા નામે માતૃકા રાવણની બેનના દોષ નાં લક્ષણ-તાવ આવી શરીરમાં પીડા થાય-ઓકારી હોય તેના સુખને વાસ્તે ઉતાર (મુક બાનો) લક્ષીએ છીએ-નદીની બંને તેડની માટીનું પુતળું કરી ધોળાં લૂગડાં પેહેરાવી, ધોળાં પુત્ર, ગંધ (નાગર વેલનાં પાન. ૧૩ દીવા. ૧૩ ધન્ય, (એનો) ઉતાર દિશામાં ગામની બહાર ઉતાર મુકે. પછી શાંતિના પાણીથી બાળકને સ્નાન કરાવી ગૂગળ, લીમડાનાં પાન, ગાયનું શિંગડુ, સરસવ. ઘી. એની ધુણી દે.

ઉતાર (મુકયા)નો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય હન ર સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે, તે બાળક સાઈં થાય ૩૮.

દશમે દિન, દશમે માસ, દશમે વર્ષ, ક્રિયા નામે માતૃકા રાવણની બેન (બાળકને નડે) તેના દોષનાં * લક્ષણ-તાવ આવે. શરીર કાંપે, રોવે, મળ મૂલ કરી દે. તેનો ઉતાર-નદીની બંને તેડની માટીનું પુતળું કરે, પછી ગંધ, તાંબુલ, લાલ ફુલ, રક્તચંદન, ધન્ય પ.દી વા પ. માલપુડીઓ, માંસ, દારૂ, (એનો) ઉતાર વાવ્ય ખુણામાં મુકે- પછી કાગડાની હવાર, ગાયનું શિંગડું, બિલાડાના રૂપાં, લીમડાનાં પાન, ઘી, એની ધુણી દે.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય ચૂર્ણિત હસ્તાય મૂંચ ર સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે, તે બાળક સાઈં થાય ૩૯.

અગીઆરમે દહાડે. અગીઆરમે માસ, અગીઆરમે વર્ષ પિપીલિકા નામે માતૃકા રાવણની બેન. તેના દોષનાં લક્ષણ-તાવ હોય- અહાર લે નહીં.

તેના સુખને વાસ્તે બલિદાન-ધર્જિના આટાનું પુતળું કરી તે પુતળાના મુખમાં દૂધની ધાર કરવી. પછી રક્તચંદન, પીળાં ફુલ, ગંધ, તાંબુલ, દીવા ૭, વડાં ૮, માળા, માલપુઆ, માંસ, દારૂ, (એનો) પૂર્વ દિશામાં ઉતાર મુકવો. પછી શાંતિના પાણીથી સ્નાન કરાવે. પછી શિવનિમાલ્ય, ગૂગળ, ગાયનું શિંગડુ. સાપની કાંચળી, ઘી, એની ધુણી દે.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય મૂંચ ર, હન ર સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બોળન કરાવે, તે બાળક સાઈં થાય ૪૦.

બારમે દિન, બારમે માસ, બારમે વર્ષ કામુકા નામે માતૃકા રાવણની બેન (બાળકને નડે) તેનાં દોષનાં લક્ષણ-તાવ આવે-હસે-હાથથી દૂર કરે-ખૂંભે ધણી પાડે-સ્વાસ ધણો લે.

તેના ઉતારની વિધિ-માવાનું પુતળું કરી પછી ગંધ, તાંબુલ, ધોળાં ફૂલ, ધન્ય, માલપુ-વા, એનો ઉતાર મુકે. પછી શાંતિના પાણીથી સ્નાન કરાવે, પછી શિવનિમાલ્ય, ગૂગળ, સરસવ, ઘી, એની ધુણી દે.

ઉતારનો મંત્ર-ૐ નમો રાવણાય મૂંચ ર, હન ર સ્વાહા. ચોથે દહાડે બ્રાહ્મણને બો

હિતાર એટલે રોગી અથવા બાળક રોગી હોય છે જે ઉપર મંત્રાદિ યોગ અથવા ઉપાય, તે ઉપર કહેલી જે સામગ્રી તે સમેત તૈયાર કરી રોગી ઉપર ઉતારે છે તેને ઉતાર કહે છે. તે ઉતાર અનેક જાતનો અનેક તરેહથી કરે છે. એ ઉતારની રીત હિંદુસ્થાનમાં પ્રાચીનથી છે. કારણ કે જુના ગ્રંથમાંથી એ રીત મળી આવે છે. પરંતુ વર્તમાન કાળ એટલે હાલના ચાલતા વખતમાં તે ધણી લોક દક્ષતરાદિક ઉતારમાં અશ્રદ્ધા કરે છે વાસ્તે લૌકિક પરંપરાની રીત કરવી યોગ્ય છે, નહીં કરે તેના ઉપર બદનામી આવે છે.

જન કરાવે, તે આળક સાર થાય ૪૧. આ રાવણુનો બનાવેલો કુમારતંત્ર ચક્રદત્તમાં લખ્યો છે.

આળક રોગ.

(આળકના રોગની ૧૨ી ઉત્પત્તિ. લક્ષણ. ઉપાય લખીએ છીએ.)

આળકને વાયુના રોગોની ઉત્પત્તિ લક્ષણ-ધાયના બારે ગરિષ્ઠ ભોજન કરવાથી, તથા તે ના વિપમ વાયુ પિત્તના આગ્રશેથી આળકના શરીરમાં દોષ ક્રોધને પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એમજ કુપથ્યના ભોજનથી ધાયના સ્તનમાં પ્રાપ્તિ થઇ દૂધને રસને આળકને વાયુના રોગને કરે છે. તે એમ કે ધાયનાં વાયડાં દૂધ ભોજનથી વાયુ દુષ્ઠ થઈ એ વાયુ દૂધમાં પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે એ દુધ પીએ ત્યારે આળકને વાયુના રોગ થાય છે ત્યારે એ આળક ક્ષીણ થઇ જાય-મુખ સફેદ થઇ જાય-શરીર કૃશ થઇ જાય, તથા તેને મળ મૂત્ર કઠિણતાથી ઉતરે અને આદિ લઇ વાયુના આળ પણ રોગ થાય છે. એમજ આળક પિત્તથી દૂષ્ઠ પણ વાળી ધાયને ધાવે તો આળકને પિત્તના રોગ પેદા થાય છે તે આળકને પસીનો આવે ઝાડો પાતળો જાય-શરીર પીણું પડી જાય-તરસ ઘણી લાગે શરીર ગરમ રહે-એને આદિ લઇ પિત્તના રોગ થાય છે. અને તેને લાળ ઘણી પડે ઊંઘ ઘણી આવે-શીત બહુ રહે શરીર શુષ્ક થઇ જાય. આંખો, મોં, સર્વ શરીર બારે રહે, અને તાવને આદિ લઇ જે રોગ મોટાં આદર્મીને થાય છે એજ આળકને થાય છે. અને જે તાલુક કંટકને આદિ લઇ રોગ આળકને થાય છે તે મોટા આદર્મીને ક્રોધ પણ થાય નહીં.

તાલુક કંટકનાં લક્ષણ-તાળવાના માંસમાં આળકને કફ ક્રોધ કરે ત્યારે તેના તાળવામાં કાંટા પડી જાય તે તેનું તાળવું બેસી જાય અને તાળવાના બેસવાથી દુધ ધવાય નહીં. ઝાડો પાતળો જાય-તરસ ઘણી લાગે-આંખો દુખે-કંઠમાં, મોંમાં પીડા થાય-માથું ઉપડે નહીં-એકારી કરે ૧.

મહાપક્ષ રોગનાં લક્ષણ-આળકને મસ્તકમાં તથા ગુદામાં રોગ પેદા થાય, તથા રતવા (વાયુ) પેદા થાય ને પક્ષના રંગ સરખો જેનો રંગ હોય, તે એ લણે દોષોના ક્રોધથી થાય છે. પ્રથમ એ રોગ લમણમાં થાય છે, પછી લમણેથી હૈયામાં આવે છે. પછી હૈયેથી ગુદામાં આવે; એમજ પેડુંથી ગુદામાં જાય અને ગુદાથી ૧૨ી હૈયામાં જાય, અને હૈયેથી માથામાં જાય ૨ “એવી રીતે એ રોગ સવળા શરીરમાં ફરે છે ”.

કુંક્રુણક રોગનાં લક્ષણ-કુંક્રુણક રોગ દુષ્ઠ દુધના ધાવવાથી આળકનેજ થાય છે. તેમાં આંખો દુઃખે, આંખોમાં ચેળ આવી આંસુ વારંવાર ઘણું પડે, અને એ આળક લલાટ, નેત્ર, નાક, એને ઘસ્યાજ કરે-અને તડકા તરફ જાય નહીં. આંખો ઉઘડે નહીં અને કુંક્રુણક રોગ કહિયે ૩.

તુડિ ગુદા પાક રોગનાં લક્ષણ-આળકની ગુદા પાકી જાય અને તેની દૂંટીમાં પીડા થાય તેને તુડિ ગુદા પાક રોગ કહિયે ૪.

અંહિપુતના રોગનાં લક્ષણ-આળકની ગુદા મળ મુત્રથી ખરડી રહ્યા કરે. અને ગુદાને ધોએ અથવા કપડાથી લસે વાયુ લાગે ત્યારે ચેળ આવે ને ગુદા લાલ રહે, અને એ આળક ગુદાને ખજેરે ત્યારે તેને દ્રોષ્ઠા થઇ તેની ગુદામાંથી પાણી સરખું ઝરા કરે. અને તેની ગુદામાં

ભયંકર વધુ થઇ જાય તેને અહિપુતના રોગ કહિયે ૫.

અન્નગણિકા રોગનાં લક્ષણ-જેના શરીરમાં ચિકણી લાલ એકજ વર્ણની મગ પ્રમાણે ધણી શી ફેલિયો થઈ જાય ને તેમાં પીડા નહીં હોય. એ કદ વાયુથી ઊપજે છે તેને અન્નગણિકા રોગ કહિયે ૬.

પારિ ગર્ભિક રોગનાં લક્ષણ-જે બાળક ગર્ભિણી સ્ત્રીને ધાવે તો તેને ખાંશી આવે-અગ્નિ મંદ થઇ જાય. શરીરમાં દાહ તથા તંદ્રા થાય. ને ક્ષીણ પડી જાય. અરુચિ થાય. ફેર આવે. અને તેનું પેટ વધી જાય તેને પારિ ગર્ભિક રોગ કહિયે (પાણુડો લાગે તે) ૭.

બાળકોના દાંતના રોગ લખીએ છીએ-બાળકોને દાંત આવતી વખતે તાવ આવે, પેટ છૂટી જાય, ખાંશી આવે, ઓઠારો થાય, મસ્તક તથા આંખો દુઃખે, લાલાઇ થાય. એ લક્ષણ દાંતના રોગના જણિયે ૮.

બાળકોના રોગના ઉપાય.

જે મોટા આદમીઓને રોગ થાય છે તેજ બાળકોને થાય તો જે ઉપાયો મોટા આદમીઓને કરે તેજ બાળકોને કરવા. અને બાળકને એક વર્ષ સુધી એક રતી પ્રમાણ ગોસડ આપવું. અને બીજા વર્ષથી માસો ૧ આપવું. આ મર્યાદા છે. અને બાળકને જ્યાં હાથ લગાડતાં રહે તો ત્યાં રોગ જાણી જાય. અને તેના ઉપાય કરવા ૧.

બાળકના તાવના વિશેષ ઉપાય-નાગરમેથો. હરડેની છાલ, લીમડાની છાલ. પડોળ, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી બાળકને પાય, તો બાળકના સર્વ પ્રકારના તાવ જાય ૨. ઇતિ સર્વ તાવના ઉપર મદ્દ મસ્તાદિ ક્વાથ.

બાળકના જ્વરાતિસારના ઉપાય-નાગરમેથો, પીપેરો, અગ્નિવિખની કળી, કાકડશીંગુ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં બાળકને ચઠાડે તો બાળકનો જ્વરાતિસાર જાય અને ખાંશી, ઓઠારો દૂર કરે ૧૦. ઇતિ ચાતુર્મદ્દાદિ.

*બાળકના અતિસારના ઉપાય-બીલાનો ગર્ભ ધાવડીનાં ફૂલ, નેત્રવાળો. લોદર, ગજ પીપર, એના કાઢામાં મધ નાખી આપે, તો બાળકનો અતિસાર જાય ૧૧.

બાળકના ભયંકર અતિસારના ફરી ઉપાય-મજ્જા, ધાવડીનાં ફૂલ, લોદર, ગૌરીસર, એનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ નાખી આપે, તો બાળકનો ભયંકર વધુ અતિસાર જાય ૧૨. ઇતિ સમંગાદિ ક્વાથ.

બાળકના આમાતિસારના ઉપાય-વાવડીંગ, અન્નમોદ, પીપેરો, એને ચારીક વાટી ચોખાના ધોવરામણના પાણીમાં આપે, તો આમાતિસાર જાય ૧૩. ઇતિ વાર્વાર્ડિંગાદિ ક્વાથ.

બાળકના રક્તાતિસારના ઉપાય-મોચરસ, મજ્જા ધાવડીનાં ફૂલ, કમળનાં ફૂલ, એને બાળક વાટી સાટી ચોખાના ઓસામણની સાથે આપે, તો બાળકનો રક્તાતિસાર જાય ૧૪.

*બાળકનો રક્ત અતિસાર દુધટ હોય છે, જેને આરામ કરવાને વાસ્તે અનેક આયુધિ છે, પરંતુ અતિસારમાં બાળકને ખાંશી થાય ત્યારે જય યુક્ત વ્યાધિ જાણીને. વારતે અતિવિખની કળી જેને અતિસ કહે છે, અને મોચરસ જેને સોપારીનાં ફૂલ કહે છે, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગરમેથો ઇત્યાદિ આપડો દ્રેષ્ટ છે.

બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસારનો ઉપાય—સુંઠ, અતિવિખની કળી, નાગરમોથો, નેત્રવાળો, ઇંદ્રજવ. એનો કવાય આપે. તે બાળકના સર્વ પ્રકારના અતિસાર જય ૧૫.

બાળકોના મરડાનો ઉપાય—ચોખાની ધાણી, જેઠીમધ, મહુડાં. એને બારોક વાટી મધ અને શાકરમાં ચટાડે, તે બાળકનો મરડો જય ૧૬.

બાળકોની સૂંચડણીનો ઉપાય—હળદર, ચવક દેવદાર, ભોરીંગણી. ગજ પાંપેરો, પૃષ્ઠ પર્ણી વરીઆરો એને બારોક વાટી મધ ધીની સાથે ચટાડે, તે સૂંચડણી તથા પાંડુરોગ ના જવરાતસારને દૂર કરી ભૂખ લગાડે છે. ઇતિ રજન્યાદિ ચૂર્ણમ. ૧૭.

બાળકની ખાંશી ના ઉપાય—નાગરમોથો, અતિવિખની કળી, અરડુસો. પીપેરો, કાકડશી ગી. એને બારોક વાટી મધની સાથે ચટાડે, તે બાળકને પાંચ પ્રકારની ખાંશો, સ્વાસ જય ઇતિ મસ્તીદ ૧૮.

ખાંખીના વળી ઉપાય—ભોરીંગણીનાં ધુલના કેસર [વાળા]ને મધથી ચટાડે, તે બાળકની ખાંશી જય ૧૯.

ખાંશો સ્વાસના ઉપાય—કાળીદરાખ, અરડુસો, હરડેની છાલ. પીપેરો એને બારોક વાટી મધ તથા ધીની સાથે ચટાડે, તે સ્વાસ તથા ખાંશી જય ૨૦. ઇતિ દ્રાક્ષાદિ.

બાળકની હિચકીનો ઉપાય—કકુને બારોક વાટી મધથી ચટાડે, તે બાળકની હિચકી તથા એકારી જય ૨૧.

બાળકની એકારોના ઉપાય—કેરીની ગોટતો, તથા ચોખાની ધાણી, સિંધવખાર, એને બારોક વાટી મધથી ચટાડે, તે બાળકની એકારી જય ૨૨.

બાળક ધિવે કે તરત દુધ એકે તેનો ઉપાય—ભોરીંગણીના છાંડવાનો રસ. પીપેર, પીપળી મૃગ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, એને બારોક વાટી મધ, ધીથી ચટાડે, તે બાળક દુધ એકે નહીં ૨૩.

બાળકના પેટમાં આક્રોશ થાય ને શુળ ચાલે તેનો ઉપાય—સિંધવખાર, સુંઠ, ઇલાયચી, શેકી હીંગ. ભારંગ, એને બારોક વાટી ગરમ પાણીમાં લે, તે બાળકનો આક્રોશ અને શુળ જય ૨૪.

બાળકનું મુલ બંધ થઈ ગયું હોય તેનો ઉપાય—પીપેર, મરી, છોટી ઇલાયચી સિંધવખાર. એને બારોક વાટી મધ તથા શાકરથી ચટાડે, તે મુલ રોકાઈ ગયું હોય તે સારી પેઠે ઉતરે ૨૫.

બાળકને લાળ ધણી પડે તેનો ઉપાય—ગૌરીસર. તક્ક, લોદર, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી બાળકને પાંચ. તે બાળકના મોઢાની લાળ પડતી બંધ થાય ૨૬.

બાળકના મોઢાં ફેલા હોય તેનો ઉપાય—પીપળાની છાલ અને તેનાં પાંદડાં એને બારોક વાટી મધમાં મેળવી ચટાડે, તે બાળકના મૂખના ફેલા સારા થાય ૨૭.

બાળકની દુટીએ સોજે હોય તેનો ઉપાય—પીળી માટીને દેવતામાં લાલ કરી દુધથી લગાવે, તે અથવા શેકે, તે બાળકની દુટીને સોજે જય ૨૮.

બાળકની દુટી પાકી ગઈ હોય તેનો ઉપાય—હળદર, લોદર, ઘઉંતો, એને મધમાં બારોક વાટી દૂધીએ લેપ કરે, તે દુટીનું પાકવું સારું થાય ૨૯.

આળકની ગુદા પાકી ગઈ હોય તેના ઉપાય—રસોતને પાણીમાં ખરીક વાટી આળકની ગુદા એ લેપ કરે, તો ગુદા પાકતી બંધ થાય ૩૦. અથવા શંખ. જેકીમધ, રસોત, એ ત્રણેને ખરીક વાટી લગાવે તો આળકની ગુદા પાકતી બંધ થાય ૩૧.

આળકને દાંત દોડુરા આવે તેના ઉ ૧૫-ધાવડીનાં ૪લ. પીપેર. એને આંમળાના રસમાં આળકના દાંતના પાંચાએ લગાવે, તો દાંત સારી પેઠે આવે ૩૨. અને લાક્ષ દિ તેજથી આળકના જવરાદિક સર્વે રોગ જાય ૩૩.

ઇતિ શ્રી આળકના સર્વ રોગોની ઉત્પત્તિ, લક્ષણ ઉપાય સંપૂર્ણ. એ સર્વ બાવપ્રકારમાં લખ્યા છે.

ઇતિ શ્રી મન્માહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સગર્ભ પ્રતાપસિંહજી વિરચિ તે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે આળકના સર્વ રોગોના ભેદ સંયુક્ત ઉત્પત્તિ, લક્ષણ, ઉપાય નિરૂપણ નામ એકવિંશતિમ સ્તરંગઃ ૨૧. સંપૂર્ણ

તરંગ ૨૧ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨૨ મું.

વાજકરણ.

[વાજકરણ એટલે નપુંસકપણાની ઉત્પત્તિ. લક્ષણ લખીએ છીએ]

વાજકરણઃ ધકાર લખીએ છીએ-વાજકરણ એટલે જે પુરુષ દેખીતા મોટા પુષ્ટ જણાય પણ તે નપુંસક હોય, સ્ત્રીના કામના હોય નહીં તેના ભેદ એકે- આ નપુંસક પુરુષ ૭ પ્રકારના હોય છે તેની ઉત્પત્તિ લક્ષણ લખીએ છીએ—(જે પુરુષને સ્ત્રીની સાથે રમવાની ઇચ્છા તો હોય પણ સંગ થાય નહીં, આ કારણથી જિંગ ઉઠે નહીં તેને નપુંસક કહિયે, તે કારણ લખીએ છીએ— કડવી વસ્તુ, ખટાશ. ગરમ વસ્તુ, ખાર. એના ધણા ખાવાથી વિર્યનો નાશ થઈ નપુંસક થાય; અથવા શોકથી તથા ક્રોધ આદિના કરવાથી વિર્યનો નાશ થઈ નપુંસક થાય. અથવા પુત્ર સ્ત્રી ધન આદિના નાશથી નપુંસક થાય; અથવા રોગોના આવવાથી નપુંસક થાય અથવા અતિ મૈથુનના કરવાથી વિર્યનો નાશ થાય. અથવા હાથની ત્રિગમાં કંઈ તરેહની ચોટ લાગવાથી જિંગની નસ મારી જાય તેથી તથા ધણા હાથયથે રેહેવાથી નપુંસક થાય; એને આદિ લઈ બીજા પણ કારણ છે. એ કારણોથી ક્રોધ તરેહ જિંગની નસ ટૂટે તે અસાધ્ય જાણજો.

નપુંસક પણાના ઉપાય.

મધુરી વસ્તુને આદિ લઈ નાના પ્રકારના મનોહર અતિ સ્વાદ યુક્ત એવાં જે ભોજન તનાથી નપુંસકપણું જાય ૧. અથવા મહા સુંદર જેનું સર્વાંગ એવા સ્ત્રીના સ્પર્શ કરવાથી નપુંસકપણું જાય ૨. અથવા મહા સુંદર જે સ્ત્રી, જેની પાણી કાનને મનોહર લાગે તેણે કરી નપુંસકપણું જાય ૩. અથવા પાનની બીડી, સુંદર આસવનું પીવું, ઉપવનમાં રહેવું પુષ્પાદની

આપણે દૂધ શાકરના સંયોગની, મૃગાંક, ચંદ્રોદયને આદિ લઈ સાને ધાતુ દહીં. શિખરણી (શીખંડ), અડદ એ સર્વ વસ્તુ નપુંસક પણ્ણને દૂર કરે છે. અથવા આમગમ પાક કેરી-નો રસ આદિના ભોજન; બરાસ કપૂર, કસ્તૂરીના સંયોગની પાનની બીડીને આદિ લઈ બીજી પણ વસ્તુથી નપુંસકપણ્ણ જાય.

ગોમુરાર્દિ ચૂર્ણ લખીએ છીએ-ગોખર, તાલીમખાનું, આસન સતાવરી, ઘોળી મસળી, કોયનાં બીજ, જેઠીમધ, ખરેંટીનાં બીજ. ગંગેરણીની છાલ. આ સર્વ બરાબર લઈ એને બારીક વાટી એમાં શાકર અનુમાન માફક મેળવી ઉકાળી દૂધની સાથે ટંક પ રાતે રોજ લે અને પથ્થથી રહે તો નપુંસક પણ્ણ જાય.

સોપારી પાક લખીએ છીએ-દક્ષિણી સોપારી વા અચ્છેર લઈ તેને પાણીમાં દિન ૨ પલાળવી પછી તેની બારીક ચૂરી કરી શકવી લે, પછી એનું ચૂર્ણ કરી લૂગડામાં એની બરાબર ધીથી કરમોડી આઠ ઘણા દૂધમાં તેને ખરો માવો કરે, પછી આઠ ઘણા શાકરની ચાસણી કરી તેમાં એ સોપારીનો માવો નાખે. અને જે એસડો એમાં નાખવાં તે લખીએ છીએ-છલાયચી, ખરેંટી ગંગેરણીની છાલ પીપેરો, જયફળ, લવીંગ, જયવંત્રી, તમાલપત્ર, સુંઠ, સતાવરી, મસળી, કોયનાં બીજ, ભોંય કાલળુ, ગોખર, દરાખ શાલમભિત્રી, સિંઘોડાં, જીરું, છડછડીલો, વંશલોચન. આસન, કેસર, કસ્તૂરી. કચુરો, ચંદન. બરાસકપૂર, અગર, આ સર્વ એસડો તોલા ચાર ચાર ભાર લે, (તેમ નહીં તો પછી વૈધ પોતાની બુદ્ધિ માફક લે. અને મૃગાંક. ચંદ્રોદય વગ, લોહ ભરમ, અબ્રક સુગંધિ પદાર્થો મેલો પોતાની બુદ્ધિ માફક એમાં નાખે. પછી તોલા ૪ પ્રમાણે એના લાડવા કરી લાડુ ૧ રોજ ખાય તે પથ્થથી રહે, તો નિશ્ચયજ નપુંસક પણ્ણ જાય ઇતિ રતિવજ્ઞાન પૂર્ણિપાક ૭.

કેરી (આમ્ર) પાક લખીએ છીએ-* પાકી મીઠી કેરીઓનો રસ શેર ૧૬ સોળ લઈ તેમાં શાકર શેર ૪ નાખે. અને એમાં ધી શેર ૧ નાંખે, પછી એને માટીના વાસણમાં પકવી ગાઢો કરી એને ચાસણી સરખો કરે. અને ચાંદીનું વાસણ મળે. તો તેમાં કરે. અને એમાં આ એસડો નાંખવાં-સુંઠ તોલા ૩૨ ભાર, મરીતોલા ૩૨ ભાર. પીપેરો તોલા ૮ ભાર, ઘાણા તોલા ૮ ભાર, જીરું તોલા ૪ ભાર ચિત્રક તોલા ૪ ભાર, તમાલપત્ર તોલા ૪ ભાર, દાવચની તોલા ૪ ભાર. નાગકેસર તોલા ૪ ભાર. કેસર તોલા ૪ ભાર. છલાયચી તોલા ૪ ભાર. લવીંગ તોલા ૪ ભાર, જયફળ તોલા ૪ ભાર કસ્તૂરી માસા ૪. બરાસકપૂર ટંક ૧, મધ શેર ૧, (એ સર્વ એસડો લઈ ખાંડી એ રસની ચાસણીમાં નાખી) પછી એ સર્વ નો એક જીવ કરી રીઠા વાસણમાં ભરી રાખે, પછી એમાંથી તોલા ૪ ભાર રોજ ખાય. તો નપુંસક પણ્ણ દૂર થાય ને સ્ત્રીથી સંગ ધણો કરાવે. અને સંચણી ક્ષય, સ્વાસનાં રોગ, અશ્વિ, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, આ અમ્રપાક એટલા રોગોને દૂર કરે છે. ઇતિ આમ્રપાક ૮.

હાથ રસ (મીઠીઆં મારે તે) આદિ કંઈ તરેહથી નપુંસક થઈ ગયા હોય તેના ઉ

* આમ્રપાક-કેરીઓ મીઠી રસદાર જેથી શાખોની જેમાં ગોટલી નાની હોય તે જેમાં રમટાં હોય નહીં, કલમની કેરી તથા પાપરી કેરી. તથા આકુશની કેરી એવી જાતમાં હોય છે. ચિકાશ ભદ્રે, લજ્જતવાન તાજી જેમાં ઉપર લખેલી આપણે ક્રિયા યુક્ત કરે. તો ગુણ ધણો થાય છે. પરંતુ ક્રિયા સિદ્ધ આપણે કરે.

પાખ-દેશી ગોખરું ચૂર્ણ ટંક ૫. મધ ટંક ૫ મેળવી બકરીના દૂધની સાથે ૨ બે મહીના લે, તો નપુંસકપણું જાય. ૯.

ચંદનાદિ તૈલ લખીએ છીએ-રક્તચંદન, પંતગ, અગર, દેવદાર, ચીઢ, પન્નાસ કપૂર, કરતૂરી, કેસર, જયફળ જવંત્રી લવિંગ, ઇલાચી. વડી ઇલાચી, કંકાળ, તજ, દાલચીની, તમાપત્ર, નાગકેસર, નેત્રવાળો, ખસ, છડછડીલો દારૂળદર, મૂર્ચા કચ્છરો, સિત્તાજીત, નાગર મેથો, નગોડ, ઘઉંલો, લોખાન, યુગળ, લાખ, નખલો. રાજ ધાવડીનાં પૂલ, કસુંબીનાં પૂલ, પીપળો મૂળ, મજ્જા. તગર, મીણુ. આ સઘળાં ઓસડો ચાર ચાર માસા લઈ એનો મધુરી આંચથી કાઢો કરતાં બાકી એનો ચોથો હિસ્સો રાખવો. પછી એમાં મીઠું તેલ શેર ૧ નાંખી ફરી મધુરી આંચથી પકવવું, બ્યારે ઉકાળાનો રસ થયો જાય ને તેલ માત્ર બાકી રહે, ત્યારે ગાળીને વાસણમાં ભરી રાખવું, પછી એનું શરીરે મદન કરે, તો બૂદ્ધા આદમી પણ તરણ થાય. અને શરીરના સર્વ રોગો જાય. ઇતિ ચંદનાદિ તૈલ ૧૦.

વાનરી ગુટિકા લખીએ છીએ-કાચનાં બીજ શેર ૧ લજ એને ગાયના એક શેર દૂધમાં આસ્ટે આસ્ટે પકવે, પછી એનાં છોતરાં કાઢી નાખે પછી એનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કસણી નાનાં નાનાં એના વડાં કરી ગાયના ધીમાં તળવાં. પછી એથી જમણી શાકરની ચા સણી કરી એ વડાંને ગણેશ દેવો. પછી એ વડાંને મધમાં નાખ, પછી એમાંથી રોજ ટંક ૬ શ મહીના ૨ બે ખાય. તો નપુંસકપણું જઈ સ્ત્રી સંગમાં તેનું વીર્ય મોડું ખલિત થાય. ઇતિ વાનરી ગુટિકા ૧૧.

નપુંસક પણાને દૂર કરવાના ઉપાય-અકલકરો, સુંઠ, લવિંગ. કેસર, પીપેર, જયફળ, જવંત્રી, સફેદ ચંદન, એ સઘળાં ઓસડો તોલા તોલા બાર લેવાં, અને અરીણુ તોલા ૪ બાર લીધા પછી એ સર્વને મધમાં બારીક લાટી અડદ પ્રમાણુ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ રાત્રે રોજ ખાઈ ઉપરથી દૂધ પીએ, તો વિર્ય મોડું પડે, અને નપુંસક પણું જાય, એ સર્વ ઉપાય ભાવ પ્રકાશમાં લખ્યા છે ૧૨.

અથવા તલને કુકડાના ઇંડાના પાણીમાં ૧૧ અગીઆર વાર પલાળે, પછી એ તલને ટંક ૫ રોજ ખાઈ ઉપર દૂધ પીએ, તો નપુંસક પણું જાય. અને ઘણી સ્ત્રીઓથી સંભોગ કરે ૧૩. અથવા વિદારીકંદનું ચૂર્ણ કરી એ ચૂર્ણને લીલા વિદારી કંદના રસના પુટ ૨૧ દઈ સૂકા વતા જાય. પછી એ વિદારી કંદમાં શાકર, મધ. અને ધી મેળવી નિત્ય ટંક ૨ ખાય અથવા માસા ૪ લે, અને એના ઉપર ગળ્યું દૂધ પીએ, તો બૂદ્ધા માણસ પણ જવાન થાય. એ કંદમાં લખ્યા છે ૧૪.

અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ કરીને પછી એ ચૂર્ણને લીલા આમળાંના રસના પુટ ૨૧ દઈ સૂકવી લે, પછી એ ચૂર્ણને શાકર, મધ, ધીની સાથે નિત્ય ટંક ૨ ખાય, તો નપુંસક પણું જાય. ને બૂદ્ધા પણ જવાન થાય. એ ચક્રદત્તમાં છે ૧૫.

મદન મંજરી ગુટિકા લખીએ છીએ-સુંઠ, મરી, પીપેરો, એ ત્રણેના ચાર ભાગ કરે; પારોતો ૧ ભાગ. અને લવંગના બે ભાગ કરે; એ સર્વની બરાબર સતાવરી; અને તજ. તમાપત્ર, નાગકેસર, ઇલાચી, જયફળ, મરી, પીપેરો, સુંઠ, લવંગ, જવંત્રી, એ સર્વના ૨ ભાગ. પછી એ સર્વને બારીક જલાટીકર, મધ, ધીમાં ગોળી ટંક ૫ ને અનુમાન બાંધે,

પછી ગોળી ૧ રોજ ખાય ને ઉપરથી દૂધ પીએ. તો બૂઠા માણસ પણ જવાન થાય. ઇતિ મદનમંજરી ગુટિકા ૧૬. એ જોગતરંગિણીમાં છે.

અથવા અશ્વીણ, પારો, આ બરાબર લે પછી એ બંનેને ધંતૂરાના બીજના તેલમાં દિન ૩ ખલ કરે, પછી એમાં શાકર અને ભાંગ, બરાબર મેળવી રતી ૧ લઘ ઉપરથી દૂધ પીએ, તો વીર્ય પડે નહીં. અને નપુ'સકપણું જાય. એ સારસંગ્રહમાં લખ્યો છે ૧૭.

અથવા જયફળ. અકલકરો લવિંગ સુંઠ કેસર, પીપેરો, કર્તૂરો, બરાસકપૂર, અબ્દક, એ સર્વેની બરાબર અશ્વીણ લે પછી એ સર્વેને બારીક વાટી મગ પ્રમાણ ગોળીઓ કર્યા પછી ગોળી ૧ તથા ૨ ખાય, તો વીર્ય પડે નહીં ૧૮.

લિંગ લેપની લિંગાર્જન ગુટિકા લખીએ છીએ-ચિણ્ણિકપૂર, ટંકણખાર, પારો, આ સર્વ બરાબર લે. પછી એને અગધિયાના રસમાં તથા મધમાં દિન ૧ ખલ કરે પછી એને લિંગ ઉપર લેપ કરી પહોર ૧ સુધી રાખીને પછી લિંગને ઘોઘ નાખવો. પછી સ્ત્રીની સાથે સંગ કરે, તો વીર્ય મોડું પડે ૧૯.

લિંગ લેની પટી લખીએ છીએ-ઘોળા કરેણાના મૂળની છાત્ર. અકલકરો, અજમોદ, કાળા ધંતૂરાનાં બીજ, જયફળ, એ સર્વેને પાણીથી બારીક વાટી મરી પ્રમાણ ગોળીઓ બાંધી ગોળી ૧ માણસના મૂત્રમાં ઘસિ લિંગે લેપ કરે. તો નપુ'સકપણું જઈ વીર્ય મોડું પડે ૨૦. અથવા બૂંડ એટલે હુકરતું ધી, મધ, એ બંનેને ખલમાં ઘસિ ૧ મહીના સુધી લિંગને લેપ કરે, તો લિંગની સવળી કેસર મટે ૨૧. અથવા ઘોળા કરેણાના મૂળની છાત્રને દૂધમાં જ માવી ધી કાઢવું, પછી એ ધીમાં મોહોરો, જયફળ. અશ્વીણ, નીપાળો. અનુમાન માફક મેળવી લિંગને દિન ૭ લેપ કરી ઉપર પાન બાંધી બ્રહ્મચર્ય રહે, તો નપુ'સકપણું જાય ૨૨. ઇતિ વાલકરણા ધિકાર નપુનસક પણાને દૂર કરવાની વિધિ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્માહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાધ પ્રતાપસિંહજી વિરચિ તે અમૃત સાગર નામ ગ્રંથે નપુ'સકપણાને દૂર કરવાનાં લક્ષણ ભેદ સંયુક્ત ઉપાય નિરૂપણું નામ દ્વાવિંશતિમ સ્તરંગઃ ૨૨. સંપૂર્ણમ.

તરંગ ૨૨ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨૩ મું.

(રસાયણ)

શરીરની પુષ્ટાઈના ઉપાય.

બૂઠા પણાને દૂર કરવાની સાને ધાતુ. સાતે ઉપ ધાતુ, અને ચત્રોદયને આદિ લઘ રસની ક્રિયા તથાતેને ખાવાની વિધિ લખીએ છીએ-સોનું ૧, રૂપ ૨, તાંબુ ૩, પીતળ ૪, સીસુ ૫ રાંગ (કલાઈ) ૬, સોહું ૭.

મૃગાંકનો વિધિ લખીએ છીએ--સોનાના પાતળા વરક કરાવી ગરમ કરી તેલ તથા કાં-
છ, તથા જાશમાં, ત્રિકાળમાં, ગાયના મૂત્રમાં, કુત્રાત્મના ઉકાળામાં, જૂદાં જૂદાં ત્રણ ત્રણ વા
ર ઓત્રવી કાઢવા. પછી સોનાથી બમણો પારો લઈ, ને સોનાના વરકને ખટાશની સાથે ખ
લ કરે. પછી એનો ગોજો કર્યા પછી એ બન્નેની બરાબર સેધેલો આમલસાર ગંધક એ ગો
ળાની નીચે ઉપર દઈ સરવાના સપુટમાં મૂકી સરવાને કપડમટી દઈ * ગજપુટમાં ડુકી દે.
એવી રીતે એને પુટ ૩ દેતા તે યોખો મૃગાંક થાય ૧ અથવા

સોનાના ચાખા વરક લઈ તેનો સોળમો ભાગ એમાં શાસુ નાખી એ બંને ને ખટાશ
માં ખત્ર કરવો, પછી એની નીચે ઉપર સોધ્યો ગંધક એની બરાબર લઈ સરવામાં મૂ
કી તે સરવાને કપડમટી કરી ગજપુટમાં ડુકી દે એવી રીતે પુટ ૭ દે, તો મૃગાંક યોખો બને ૨.

સોનાના વરક મંગાવા એની બરાબર એમાં ખટાશની ખત્રમાં પારો ચઢાવે. છી એ
ને કાશના રસનો પુટ ૧ દે; પછી એને અગ્નિ જાતના રસના પુટ ૩ દે, પછી એને કરિહારી
જડોના રસનો પુટ ૧ દે પછી એમાં સોનાના વરકથી ચોથો ભાગ મોતી નાખીને ફરી ખ
લ કરવો. પછી એમાં સર્વની બરાબર સોધ્યો ગંધક નાખી દિન ૨ ખત્ર કરવો. પછી એ
નો ગોજો કરી સરવા સપુટમાં મૂકી કપડમટી કરી ગજપુટ તાં ડુકી દે, પછી એને સ્વાંગ
શીતળ થએ કાઢે તો મૃગાંક યોખો બને ૩.

* મૃગાંકને ખાવાની વિધિ--રતો ૧ મૃગાંક લઈ તેમાં મધ ટંક રા મેળવી તેમાં પીપેર
૧ મેળવી ખાય તો ખાંસા. સ્વસ, ક્ષય અરચિને આદિ લઈ સર્વ રોગોને દૂર કરે. મછી
ના બે ખાય, તો શરીરને પુષ્ટ કરે પથ્યથી રહે. ખટાશ આદિ ખાય નહીં ૪. ઇતિ
મૃગાંકની વિધિ.

* મૃગાંક નામે શ્રેષ્ઠ ઔષધિ છે પરંતુ ઘણા ઠંગ લોક કાચો મૃગાંક બનાવે છે તે લખી
એ છીએ--આમલસાર ગંધક, નૌસાર, પારો, કલાઈ, એ સર્વ સમ ભાગ લઈ પહોર ૪ સુ
ધા ખત્ર કરી કાચની શીશાને કપડમટી કરી તેમાં ભરી આંચ ઉપર મૂકી શીતળ થએ
કાઢે તો સોનાના રંગ સ ખાય છે તને મૃગાંકના નામથી વેચાને ઠંગે છે. વાસ્તે તેવા
ઠંગારાના બનાવના મૃગાંકની સાવચેતી રાખવી

ધાતુ, ઉ. ધાતુ રસ ઉ. રસ, વગેરેના ભરમો કરવાને પુટો

આપવાનાતેનો પ્રકાર લખીએ છીએ.

“ પુટ, તથા યંત્રની બિના તથા વર્ણન આ પુસ્તકમાં કર્યું નથી તેથી ફેટલા એક માણસોને
તેની સમજ પડે નહીં તેથી કોઈ વિદ્વાન વૈદ્યની સલાહ તથા તેવાજ પુસ્તકની મદદ શિવા
ય સર્વ કામ અટકી પડે એવી દહેસતથી વૈદ્યસાર” નામે પુસ્તકમાંથી એ બીના અત્રે દા
ખત્ર કરવાનું દુસ્ત ધારીએ છીએ.

મહા પુટ- એટલે બમે હાથ ચારે ખુણે સરખો તથા એટલોજ ઊંડો. એવો ખાડો ખો
દી અડાયાં છાંણાયાં તે અર્ધા ખાડો ભરી તે ઉપર કપડમટી કરેલો સરવો અથવા કુલડી મૂ
કી ઉપર બીજાં છાણાં નાખી પુટ આપવો તે મહા પુટ.

* ગજપુટ તથા મહીશ પુટ- એટલે દોઢ દોઢ હાથ ચારે ખુણે, તથા તેટલોજ ઊંડો ખા
ડો ખોદી ઉપર કલા પ્રમાણે પુટ આપવો.

વરાહા પુટ- એટલે એક એક હાથ પ્રમાણે ખાડો કરી તેમાં પુટ આપવો.

કુકકુક પુટ- એટલે એક વેંત ચારે ખુણે સરખો તથા તેટલોજ ઊંડાઈમાં ખાડો કરી તેમાં
પુટ આપવો તે. કથાત પુટ- એટલે વેંત ભરના ખાડામાં ૭ અથવા ૮ આઠ છાણાં મૂકી પુટ

૩૫૨સની વિધિ લખીએ છીએ—ચાંદીના વરક ત્રણ ભાગ લે, અને હરતાલનાં પત્રાં ૧ ભાગ લે, પછી એ બંનેને ખટાશમાં ખસ કરે પછી એનો ગોળો કરી સરવાના સંપુટમાં મૂકી ગજપુટમાં ડુંકી દે; એવી તરેહ પુટ ૧૪ દે તો ૩૫ રસ અત્યંત ચોખ્ખો બને. પછી એ ને રતી ૧ નિત્ય ખાય. તો ધણો ગુણ કરે ૧=૫ અથવા

ચાંદીના પત્રાંની નીચે ઉપર ૩૫મુખી યરાયર કરી દઢ (મુકો) સરવાના સંપુટમાં મેલી ગજપુટમાં ડુંકી દે, તો ૩૫ રસ ચોખ્ખો થાય. પછી એને રાજ રતી ૧ મહીના એક સુધી ખાય. તો * ધણો ગુણ કરે. ૨=૬. ઇતિ **રૂઢિશાસ્ત્રીની વિધિ**

તાંબેશ્વરની વિધિ—ચોખ્ખાં તાંબાના બ્લક પત્રાં કરાવી તેને તેલમાં, છાશમાં, ત્રિશળાના રસમાં સાત સાત વાર સોધી લેવાં. પછી એ પત્રાંની યરાયર ૩૫મુખી બારીક વાટી તેની નીચે ઉપર દઢ સરવામાં સંપુટ કરી ગજપુટમાં ડુંકી દે. તો તાંબેશ્વર ચોખ્ખો બને ૧. પછી એને રતી ૧ નિત્ય મહીના ૧ સુધી ખાય. તો સ્વાસ્થ્ય હોવાંસીને આદિ લઘુ સધળા રોગો જાય, અને ધણો ગુણ કરે. ઇતિ **તાંબેશ્વરની વિધિ**.

૩૫૨સ અટલે ચાંદીનું ભસ્મ—પિત્ત, વાયુ, શળો, કફ જેર. અને પરમાત્મા એના નાશ કરતાં, અને ગુણ તથા કાંતિ વધારનાર; અને શ્વાસ, પ્તીહા, વકૃત, વડી. પલિત, પાંડુરોગ, સોજો ઉદરસ ક્ષીણતા, અને ક્ષાણ્ય. એનો નાશ કરતા; અને દીર્ઘાયુષ, તથા પુષ્ટી એને આપનાર, એવું છે. તથા નેત્રરોગ કૃષ્ણ સંબંધી રોગ, દાહ, મદાત્મ્ય, ક્ષય, અપરમાર એક લે ફેરફાર, ધુળ, જવર. એનો નાશ કરે છે. અને આરોગ્યના આપે છે.

૩૫૨સ ભસ્મના અનુપાન—૩૫નું ભસ્મ, અશ્વખ, તામ્ર, આ સર્વની યરાયર ત્રિકટુ એટલે સુકંભરી ને પીપર, એના ચુર્ણમાં સવારમાં ખાય તો, ક્ષય પાંડુ રોગ, ઉદર રોગ હરસ, સ્વાસ, ઉદરસ. નિમિર રોગ, પિત્ત રોગ એનો નાશ કરે છે અને શાકરમાં લે તો, દાહનો નાશ કરે છે. ત્રિશળા યરાયર લેતો વાયુ, પિત્ત, અને ત્રિ સુગંધીથી લેતો પ્રમેહા દિક્કનો નાશ કરે છે.

અશુદ્ધ ૩૫ની ભસ્મનો ગુણ—અશુદ્ધ ૩૫-સંતાપ—મલબદ્ધતા, શુક્ર નાશક, અશક્તતા, વીર્ય, બળ, પાંડુરોગ કંડુ એટલે ખસ. ગલગ્રહ, ને ઉત્પન્ન કરે છે.

શુદ્ધ રતિ કરેલું તાંબાનું ભસ્મ—કોહ, પ્તીહા, જવર કફ, વાયુ, સ્વાસ, ઉદરસ. શળ, ઉદર, કૃમિ, ક્ષત્રી. પાંડુરોગ. મોહ, અતિસાર. ગુદાવ્યાધી. ગુસ્મ. ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તક વ્યાધિ, પ્રમેહ, અર્ચિ દીપક, સોજો, વ્રણ, આદિ રો, રક્તવાત. પરીણામ. શળ, એનો અનુપાન સો : આપવા-થા નાશ કરે છે. અશુદ્ધ તામ્ર-કોહ એવું કહે છે કે તે જેર છે, પણ તે જેર નથી. પરંતુ તામ્ર જેર છે-કેમ કે-જેરમાં એક અવગુણ છે, પણ તામ્રમાં આઠ અવગુણ છે તે એવા કે ભ્રમ, મૂર્છા, વિદાહ, રવેદ, કલેદ, ઉક્ષતી. અરચિ. અને સંતાપ. એ જેર બેવાં મારનારા છે. અને કૃમિ, ઉદર, આદિમાન. કોહ. રેચ, આયુષ્યનાશ, શુક્રનાશ પ્રમેહ, અને નાના પ્રકારના રોગોને કરે છે.

આપવો તે.

૩૫ પાંડુ પુટ—એટલે જમીન ઉપર છાણાંનો ગોર અર્ધો પાચરી તે ઉપર સરવો વગેરે મૂકી તેની ઉપર બીજો ગોર નાખી દાબવું અને અગ્નિ લગાડવો તે.

જે પુટને ખાડાનું તથા છાણાંનું પ્રમાણ નથી ત્યાં નરમ કીવા કઠણ જેવી જણસ હોય તે પ્રમાણે ૧૦૦ અથવા ૬૦ કીવા ૩૦ અડાયા છાણાંમાં પુટ આપવા.

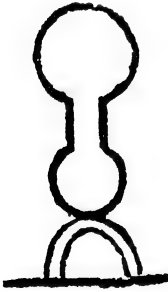
કૃમિપુટ—એટલે માટીની ગાગેર લઘુ તેને ટચકી આગળીના પ્રમાણે ૪૦-૫૦ છીંદો પાડી તેમાં અરધ કોયલા ભરી તે ઉપર કપડમટી કરેલો સરવો અથવા ફૂલડી મૂકી તે ઉપર બીજા કોયલા નાખી સળગાવવા અને તે ગાગર સૂત્રા ઉપર અથવા ઇંટ ઉપર મૂકવી. તે માંહેલો અગ્નિ ત્રીજો દીવસે થડો થયા પછી માંહેલુ ઓસડ કાઢી લેવું તેને કૃમિપુટ કહે છે.

નાગેશ્વરની વિધિ-સીસાને ગાળી ગાળી તેલમાં, છાશમાં, ગાયના મૂત્રમાં, કાંજમાં, ત્રિશુળાના પાણીમાં, આકાશના દૂધમાં સાત સાત વાર બૂઝાવી કાઢવું, પછી કરછીમાં નાંખી ચૂલા ઉપર ચઢાવી નીચે અગ્નિ આળવે. પછી શીશાના ઉપર પીપળાના છોડાનું ચુર્ણ તથા આમલીનાં છોડાનું ચુર્ણ શીસાથી ચોથાઈ લઈ તે સીસાના ઉપર થોડું થોડું નાંખતા જવું અને લોદાની કરછીના તરીઆથી તેને દીન ૧ નીરંતર રગડતા જવું. પછી તેને જાંભીરીથી કસ ટી ગળ પુંટમાં ઝૂંકી દે, પછી એવી તરેહ જાંભીરીના રસના પુટ ગળપુટ ૧૦ દેવા, પછી નાગરવેલનાં પાંનના રસના પુટ ૧૦ દેવા. પછી શીસાની બરાબર મનસિલ લઈ તેનો કાંજમાં ખલ કર્યા પછી ટીકડીઓ બાંધી સરવામાં મેલી ગળપુટમાં ઝૂંકી દે, પછી સ્વાંગ શાતળ થયે કાઢે. એવી તરેહ ૬૦ પુટ દે તો ચોખો નાગેશ્વર થાય, ગુણ ઘણો કરે, સર્વ રોગોને દૂર કરે. ખાવાની માત્રા રતી ૧ તથા ૧૫-૨ રતી ૧

બીજી વિધિ-શીશાને સોધી કરછીમાં ધાત્રી નીચે અગ્નિ આળી કેવડાના ઘૂંટાથી દિન ૧ નિરંતર રગડતા ગયે એ ભસ્મ લાલ થાય; તેની માત્રા ૧ રતી રોજ દિન ૨૧ ખાય, તો ગુણ ઘણો કરે ૨. ધનિ નાગેશ્વરની વિધિ.

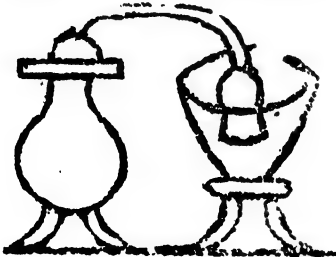
● નાગેશ્વર ગુણ-શીસાનું ભસ્મ ક્ષય, વાયુ, ગુદમ, પાંડુરોગ, બ્રમ, કૃમિ, કફ, શળ, પ્રમેહ, ઉદરસ, સંઘ્રહણી ગુદનો રોગ. અગ્નિમંદ એનો નાશ કરે છે અને કામ વધારે છે તથા ૧૦૦ હાથીનું બળ કરે છે, સરવે વ્યાધિ નાશ કરે છે. અને પાણી વિકાર, આગવાત, કોઠ, ૮૪ પ્રકારની વાત વ્યાધિ. એનો નાશ કરે છે અને અશુદ્ધ હોયતો-કોઠ ગુલ્મ, અરિચિ, પાંડુરોગ ક્ષય, કફ, કોહી વિકાર, મૂત્રકૃચ્છ, જવર પથરી, શળ, ભગંદર, પ્રમેહ, કમળો, એ સર્વ રોગોને પેદા કરે છે. માટે એને સારી પેઠે શુદ્ધ રીતે મારવું.

હવે યંત્રો કેટલાં, તથા કેવાં તે કહ્યું.

૩મરૂ યંત્ર-હેડળનું હાંલુ નાનું અને ઉપરનું બેવડું મોટું, એવાં બે હાંલુ લાવી તેની અંદર તથા બહારથી ખડી અથવા ગોપાંચ દનનો સારો લેપ કરી સૂકાવા દેવાં. પછી નાના હાંલુમાં કલા પ્રમાણે ખનાવેલો હાંધળો નાખી તે ઉપર મોટું હાંલુ ઊંધુ વાળવું, અને બેઉના મોઢાના સાંધાને ચૂનો ૧, તથા સાગાર એકઠાં કરી મજબૂત થાય એવું લગાડવું તેને ૩મરૂ યંત્ર કહે છે. તે યંત્ર ચૂલા ઉપર મૂકી હેઠે અગ્નિ આપવો તથા ઉપરના હાંલુના થડ ઉપર પેલાળેલા લગડની ઘેડ કરી નાખી તે ઉપર પાણી વારંવાર નાખતા જવું, સૂકાવો દેવું નહીં એટલે હીં

ધળા માંહેલો પારો નીકળી ઉપરના મોટા હાંલુના તળીઆ નીચે જઈ લાગે છે, તે વાળા કુંચી વડે કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે નાનું યંત્ર કરી કપૂરના પૂલ કાઢવાં. પણ હેડે ધીમાં પલાળેલે કાકડો લગાડી મૂકવો એટલે પૂલ સારું નિકળે છે.

ઉર્ધ્વનળીકા યંત્ર-એક તપેલું લાવી તેમાં જલસ નાખી તેના મોં ઉપર ડાબા જેવું ઢાંકણું કે જેના વચ્ચે અશુદ્ધ જેટલું છીદ્ર પાડેલું હોય તે ઢાંકણું મજબૂત બેસાડી તેના છીદ્રમાં નળી બેસાડી તે તપેલું ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કરવો અને તે નળીના મોઢા નીચે એક વાસણ મુકવું, એટલે તે નળીની વાટે તે વાસણમાં ચરક પડે છે. તે ચરક ઉપર તેલ આવે છે તેને અતર એવું કહે છે.

વંગેશ્વરની વિધિ-કલાધને ગાળી ગાળી તેલમાં, છાશમાં, ગાયના મૂત્રમાં, કાંઠમાં, ત્રિફળાના પાણીમાં, સાત સાત વાર ઓલવે, અને આકાંડના દૂધમાં સાત વાર ઓળી કાઢ્યા પછી ફરછીમાં મૂકી ચુલા ઉપર ચઢાવી, કલાધથી ચોથો ભાગ પીપળાના છોડાં, અને ચોથો ભાગ આમલીનાં છોટરાં, એને બારીક વાટી કલાધના ઉપર નાખતા જય અને કરછીના તળીઆથી પોહોર એ સુધી રંગડતાં જય ત્યારે એ કલાધ ભસ્મ થાય. પછી કલાધની બરાબર હરતાલ લઈ ખટાશથી ખસ કરી ગજપુટમાં ઝૂંકી દે. એવી રીતે પુટ ૧૦ દે ત્યારે વંગેશ્વર સિદ્ધ થાય, ગુણુ ધણો કરે, માત્રા રતી ૧ થી ૧૧ ની ૧. અથવા કલાધ પાશેર ના લઈ તેની બરાબર પાશેર લઈ એનો એક છવ કરી પત્રાં કરવાં. પછી એક મોટું છાતું લઈ તેમાં કટશેલાનો (કાંટા શેરીઆનો) ભૂકો શેર ૧ પાથરી તે ઉપર કલાધના કકડા સુકવા ફરી ઉપર કટશેલાનો ચુરો મેલી આસપાસ છાણુ ગોઠવી વિના પવનની જગામાં ઝૂંકી દે એટલે એ કલાધના પૂલાં થઈ જાય, આ ધણો ગુણુ કરે. ૨૫તિ વંગેશ્વરની વિધિ.

સારની વિધિ-ગજવેલના લોઢાનો ભૂકો કરાવી તેને તેલમાં, છાશમાં, ગાયના મૂત્રમાં, કાંઠમાં. સાત સાત વાર ઓલવ્યા પછી ખાખરા ના રસમાં ખસ કરી ગજપુટમાં ઝૂંકી દે, પછી કુંવરના પાડાના પુટ ૩ દે. પછી આકાંડના દૂધના પુટ સાત દે.

વંગેશ્વર એટલે વંગ ભસ્મ અથવા કલાધની ખાખરા ગુણુ-ઉદરસ, શ્વાસ, ગુદમ, પીનસ, ઉરઃ ક્ષત, અને પ્રમેહ એ રોગો ઉપર વિશેષ કરીને વંગ ભસ્મ આપવું. અને સંપૂર્ણ વાયુ, બ્રહ્મ કશ, પાંડુ રોગ, શૂળ, ચક્રત, ઉલ્લટી, પ્રદર, કૃમિ, અગ્નિમંદ મન્દ નાશક, નીરોગતા કારક. ધાતુને થંભાવનાર છે. વંગ ભસ્મ ખાનારા પુરુષની સ્વભાવ મધે પણ શુક્ર ક્ષય થનાર નથી. વંગ ભસ્મ અનુપાન-વંગભસ્મ મુખની દુર્ગંધી પર કપૂરની સાથે પુટિ કારક થવા માટે જયપ્રણમાં, પ્રમેહ પર પુળશીના રસમાં. પાંડુ રોગ પર ધીમાં, ગુદમ રોગને ટંકણ ખારમાં, રક્ત પિત્ત તથા ઉર્ધ્વ સ્વાસને હળદરમાં, બળ વૃદ્ધિને મધમાં, પિત્તને સાકરમાં, બંધેજને નાગરવેલના પાનમાં, અગ્નિ મંદને પીપરમાં. દુર્ગંધને ચંપાના ફુલના રસમાં દાહને લીમડાના રસમાં, વીર્ય સ્થંભક થવાને કસ્તુરીમાં, ચર્મપક્ષ્મ એટલે આંખની પાપણોના રોગ નપુંસક પણ નાશ થવાને હંધેડી એટલે હધાડાના મુળમાં ધત્યાદી કહેલા અનુપાનોથી તે તે રોગો ઉપર આપવું. અને લવંગ, સમુદ્ર ફળ, અને વંગ એ પદાર્થ નાગરવેલના પાનના રસમાં લીંગને ચોપડવાથી ત્રિંગ મોટો થાય છે. અને ગોચંદન તથા લવંગમાં તીલક કરવાથી વસી ફરણુ થાય છે. એરંડાનું મુળ ધસી તેમાં વંગ મસ્તકે લગાવાથી મસ્તક રોગ નાશ પામે છે. અશુદ્ધ વંગ ભસ્મ દોશ વંગ ભસ્મ-કોઠ. ગુદમ મોટા વ્યાધિ. પાંડુ રોગ. પ્રમેહ અપચી. વાતરક્ત, લ્હદ્રોગ. શુળ, હર્ષ ઉદરસ, શ્વાસ, એ રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. અને બળનો નાશ કરે છે.

વાલુકા વંભ-ગોળ અગ્નિની શીશી લાવી તે ઉપર કપડ મટી સાત વખત કરવી પછી પહોળા મોનું માટીનું હાંદુલું લઈ તેના તળીયા ટે દાબણુ વડે છોદ પાડવું અને જો રસા યણુ કરવાનું હોય તેની કાળ ગળી તે આગીઆ શીશીમાં નાખી તે શીશી હાંદુમાં છોદ ઉપર બરાબર ઊભી મટી તેના ચડમાં પાણીથી મેળવેલી મટોડી અથવા ધર્જીના મોટ વડે તે હાંદે નહીં એવી રીતે બેસાડવી. પછી શીશી ની ફરતાં મીઠા પાણી માંહેલી રેતી શીશીના ગળા સુધી ધરવી.

અને હાંદુ ચુલા ઉપર મુકી જેવો અગ્નિ કહેલો છે તેવો ચંત્રની નીચે આપવો.

પછી ચોરના દુધના પુટ સાત દે, ત્રિકુળાના રસના પુટ સાત દે. દોડીના પાનના રસના પુટ સાત દે. એવી તરેહ પુટ દઈ દઈ ભસ્મ કરી પથ્થર ઉપર વાટવું તે જ્યાં સુધી એ પાણી ઉપર તરે ત્યાં સુધી ભસ્મ કરે, તે ગુણુ ઘણો કરે. ૧. અથવા

ગજવેલના લોહાનો ભૂકા કરી તેને લિંચુના રસના તથા નવસારના પૂટ ૨૧ દઈ ગજ પૂટમાં ડૂંકતો જ્ય ને વાટતો જ્ય તે સાર ચોખો થાય અને ગુણુ ઘણો કરે. માત્રા, રતી એ ૬ રોજ ખાય તે સર્વ રોગને દૂર કરે. છતિ ક્ષારની વિધિ.

સાત ધાતુ ઉપધાતુ ને મારવાની વિધિ લખીએ છીએ.

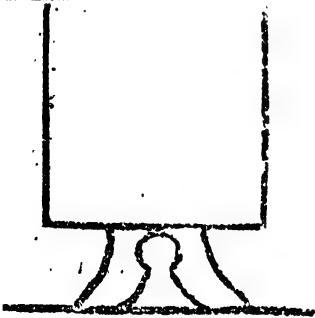
સોના મકખી તથા રૂપા મકખી ૧, મનસિલ ૨, અશ્વખ ૩, હરતાલ ૪, પારો ૫, ખા પરીયું ૬, સુરમો ૭.

સોના મકખીનું શોધન-સોના મકખી ત્રણ ભાગ, સિંધવખાર ૧ ભાગ. લઈ એ બંને ને લોહાની કરછીમાં ઘાટી બીન્નેરાના રસમાં તથા જંભીરીના રસમાં જ્યાં સુધી લોહાનું પાત્ર લાલ થઈ જાય ત્યાં સુધી પકવે તે સોના મકખી સુદ થાય ૧.

સોના મકખીનું મારણ-સોના મકખીને કુલત્યના ઉકાળામાં વાટી સરવાના સંપૂટમાં મુકી ગજપુટમાં ડુંકી દે. અથવા તેલમાં વાટી ગજપૂટમાં ડુંકી દે અથવા છાશમાં વાટી ગજપૂટ આપે, અથવા બકરીના દુધમાં વાટી ગજપુટ આપે તે સોના મકખી મરે. એ

લોહ ભસ્મ ગુણ-લોહ ભસ્મ જંતુ વિકાર, પાંડુ રોગ, વાયુ, ક્ષિણતા, પિત્ત, વ્યાધિ, સ્થુલતા, મુળ વ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ સોજો, પ્રમેહ, ગાળો, પ્લીહા વિષ, આગવાત, પ્રમેહ, દોહ, વલિપક્વિત, રક્તવાત, જરા, મરણુ, વલી, કમજો, ક્ષય, પીળું શરીર, એનો નાશ કરે છે અને બળ કારક, સ્ત્રી પ્રસંગે કાયદા કારક;

લોહ ભસ્મનું પાન-શુભને હાંગ અને ધીમાં, જીર્ણ જવરને મધ પીપરમાં વાયુને લસણ તથા ધીમાં, રવાસને સુક મરી પીપર મધ એની બરાબર, થાંડો પર મરી અને નાગ રવેલના પાન બરાબર, પ્રમેદને ત્રિકુળાને શાકર બરાબર, ત્રિદોષને પાદાનો રસ અને મધ બરાબર, વાતજવરને ધીમાં, પિત્તજવરને મધમાં, કફ પિત્તને આવાના રસમાં, ૮૪ પ્રકારના વાયુને નગોડતા રસમાં, વાયુને સુકમાં પિત્તને શાકરમાં, કફને પીપરમાં, ક્ષય રોગ ને તજ, એલચી, તમાલપત્ર બરાબર; પ્રમેદને ત્રીશળામાં, વગેરે રોગોને અનુપાત મુજબ આપ વાથી ઘણો ગુણુ કરે છે. દોહોળું તત્તનું તલ અડદ, રાઈ, દાઢ, ખટાશ, માંસ, વગણુ કા રેલાં, કસરત, તીખાસ, એ પદાર્થ ખાયા નહીં.

ભુધર યંત્ર-સવા હાથ ચારે ખુણે સરખો ખાડો કરી તેની વચે એક વેંતની ચારે ખુણે સરખી એવી નાની ખાડો કરી તેમાં ઓસડો નાખેલો સરવો મુકી એ અથવા ત્રણ આંગળ માટી ઉપર નાખી દાટે અને તે ઉપર કહેલા પ્રમાણે છાણું નાખી અગ્નિઆપવો.

ની માત્રા. રતી ૧ ખાય તો ૧ ગુણ કરે ૨.

અશ્વખની સોધન તથા મારણ વિધિ-કાળા અચરખને લઈ અગ્નિમાં તપાવી દૂધમાં ઓલવે, અથવા તાંદળાળની ભાજના રસમાં ઓલવે, અથવા ખરાશમાં ઓલવે ત્યારે અચરખ શુદ્ધ થાય. પછી અચરખનાં ગૂદાં ગૂદાં પત્તાં કરી એને કૂટી બારીક કરી સૂકવી દે. પછી એને કામળાનાં ધાત્રી તેમાં ડાંગર મેળવી અચરખને ડાંગર સમેત મસળી મસળીને ઝીણા કામળામાંથી પાણીએ કરીને ગુદા વાસણમાં બહાર કાઢે ત્યારે એ “ધાન્યા ભ્રક” થાય. પછી એ અચરખને આકડાના દૂધમાં ખત્ર કરી તેની ટીકડીઓ બાંધે. પછી સૂકવી આકડાનાં પાનમાં લપેટીને કપડમટ્ટી દઈ સરવા વગર ગજપૂટમાં ટૂંકી દે. એવી રીતે સાત પુટ દે, અને એજ પ્રમાણે ઘોરના દૂધના પુટ ૭ સાત દે. એજ પ્રકારે કુંવરના પાકાના પુટ ૭ દે એવી તરેહ તાંદળાળની ભાજના રસના પુટ ૭ દે; નાગરમેથોના કાઠાના કાંછના, ચિત્રકના ઉકાળાના. જાંબોરીના, ત્રિશાના, ગાયત્ર: મુત્રના. એ સર્વેના પુટ સાત સાત એવી રીતે દેવા. પછી વડની જરાના ઉકાળાના તથા મજીડના ઉકાળાના પુટ સાત સાત દે તો અચરખ અત્યંત ચોખ્ખો બને. અને એ ધરાઅર નિત્ય ૧ રતી, એ મહીના સુધી ખાય, તો પ્રમેહને આદિ લઘુ સર્વ રોગો જાય અને શરીરને બહુ પુષ્ટ કરે, અને નપુસકપણું દુર થાય. ઇતિ અષ્ટક વિધિ ૧.

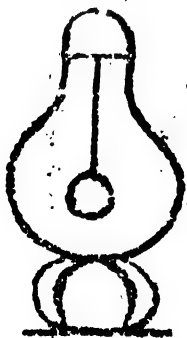
અચરખની બીજી વિધિ-ધોળા અચરખની બરાબર ગોળ લછતે ગોળને પાણીમાં ગરમ કરાવે. પછી અચરખના પત્રાંને ગરમ કરે અને સુરોખાર અચરખથી અર્ધો લ

૧ સોના મકખી. ગુણ-પ્રમેહ, હરશ, ક્ષય. કોડ. કફ, પિત્ત. ત્રિંગ વર્તી, કંઠ રોગ. પાંડુ રોગ, વિષ. ઉદર. મુળ વ્યાધી, સોજો, વિશ. કંડુ. અને ત્રિદોશ એનો નાશ કરે છે અને ત્રિદોશા. ચિત્રક. મરી ધી, એ અનુપાનોથી આપવી.

* અચરખ ભસ્મ-કામ અને બગ કરે છે. અને વિષ વાયુ, સ્વાસ. ભગંદર, આંધ્ય, પ્રમેહ, ભ્રમ પિત્ત, કફ. ઉદરસ. ક્ષય. એ રોગોપર અનુપાન થોજી આપવું.

અશ્વખ ભસ્મ-શુદ્ધ એ વાલ પીપર, અને મધમાં આપવાથી પ્રમેહ, સ્વાસ. વિષ, કોઠ. વાયુ પિત્ત, કફ. ઉદરસની ક્ષીણતા, ક્ષતક્ષય, સંઘ્રદણી. પાંડુરોગ. ભ્રમ ધાત્રી. અને ગુલ મ એનો નાશ કરે છે. એ યથાયોગ્ય અનુપાનથી લેવાથી મૃત્યુને પણ જીતે છે.

અશ્વખ ભસ્મ-પ્રમેહને મધ પીપરમાં. ક્ષયને સોનાના વરકમાં, ધાતુ વૃદ્ધિને સોના રૂપામાં; કોંઈવા લવંગ, મધમાં. પિત્તના રોગને ગાયના દૂધમાં અને શાકરમાં. આ અશ્વખ ભસ્મ યથાયોગ્ય અનુપાનથી પથ્ય સહીત સેવન કરવાથી વહી, પલીત, એનો નાશ કરે છે. અને સો વરસ સુધી પહોંચે છે.

દોહા-ચંત્ર-ઉકાળા વગેરેની જાણસો કહેલી મોટા હાંફામાં નાખી, અને ને ઓસડો સોધવાના હોય તેની પોટલી કરી હાંફા ઉપર સળી મુકી તેને પોટલી બાંધી હાંફામાં જાણસો તથા જાણસોમાં જરા ડુબે એવી લટકતી મુકવી અને અગ્નિ લગાડવો એટલે પોટલી માંહેલાં ઓસડો પકવ થઈ શકે થાય છે.

૪ એ પતરાંની ઉપર ભભરાવતો જાય અને અગરખના થર કરતો જાય. પછી એ અગરખના થરને ઝાગામાં ફુંકી દે એટલે એ અગરખ, ખીલી જઈ નિશ્ચય થાય. એ પગ ગુણુ કરે છે. માત્રા રતી ૧ ની ઇતિ અગરખ વિધિ ૨.

હરતાલનું સૌધન મારણ—પીળી હરતાલનાં પત્રાં કરી તેની પોટલી બાંધી કરી હાંધામં કાંઈ ભરી દોઝાયત્રમાં એક પહોર સુધી પકવવી. પછી કાંઈનુંપાણી હાંધામાં ભરી દોલા યંત્રમાં પહોર ૧ પકવવી. પછી કળા ચુનાના પાણીમાં પોટલી કરી દોઝાયત્રથી પહોર ૪ પકવવી. એવી તરેહ હરતાલને પકવે, તો હરતાલ શુદ્ધ થાય.

* હરતાલનું મારણ—એ (ઉપરની) સૌધી હરતાલને ખલમાં બારીક વાટી દૂધેલીના રસમાં દિન ૨ ખલ કરે. પછી ખરેંટીના રસમાં દિન ૨ ખલ કરે, પછી એનો ગોળો કરી છાંયામાં સૂકવે, પછી ખાખરાની રાખને હાંધામાં દાખી દાખીને ભરી તેની વચ્ચે એ હરતાલના ગોળાને મુક્યા પછી હાંધાને ચુત્રા પર ચઢાવી નિચે ૩ દિવસ સુધી નિરંતર કમથી મંદ મધ્ય અને ગાઠો અગ્નિ બાળે. અને તેનો ધૂમાડો નિકળવા દે નહીં. અને ધુમાડો નિકળે તો તે ધુમાડાને ખાખરાની રાખથી દાખતા જવું. પછી સ્વાંગ શીતળ થાય ત્યારે એ હરતાલને હાંધામાંથી કાઢે ત્યારે એ હરતાલ સિદ્ધ થઈ સફેદ થાય. ખાવાની માત્રા. ૧ રતી ખાય તો સર્વ રોગ માત્રને એ દૂર કરે છે, અને બૂખ ધણી કરે છે. ઇતિ હરતાલ મારણ વિધિ ૧.

અથવા પ્રથમ હરતાલને એવી (૩૧૮ માં પૃષ્ઠ પ્રમાણે) વિધિથી શોધી લીધા પછી એ હરતાલને ફુંવરના પાકાના રસમાં દિન ૩ ખલ કરે, પછી એની ટીકડીઓ કરી છાંયામાં સૂકવવી, પછી ખાખરાની રાખને હાંધામાં દાખી દાખીને ભરી તેની વચ્ચે પેલી હરતાલની ટીકડીઓ મૂકીને પછી ચૂત્રા પર ચઢાવે. પછી તેની નીચે પહોર ૪ અગ્નિ બાળવો. પછી સ્વાંગ શીતળ થએ કાઢે. અને એ પુરી તોલ ઉતરે. નિર્ધૂમ હોય તેને પાનમાં રતી ૧ ખાય તો એ કાઠને દૂર કરે છે. ખાવામાં મઠ, ચણાનો રોટલો અણ્ણો ખાય તો કાઠ જાય. ઇતિ હરતાલ મારણ વિધિ ૨.

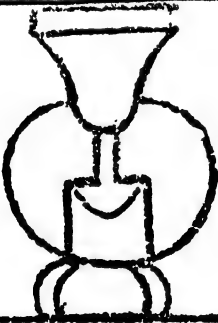
અંદ્રોદય રસની વિધિ—સોનાના ચોખા વરક તોલા ૪ ભાર. અને સોધ્યો પારો તોલા ૩ ભાર લે. અથવા હીંધળામાંથી કાઢેલો પારો તોલા ૩ ભાર, સોધ્યો આમલસાર મંધક

* હરતાલ અને બીજી પણ સર્વ પ્રકારની ધાતુ તથા રસાયણ તથા ભસ્મ અને મોઢા મોઢા રસાદિક છે તે ક્રિયા સિદ્ધ છે. તે કોઈ વિદ્વાન વૈદ્ય કને શીખીને કરવી યોગ્ય છે. અને આ ગ્રંથમાં ક્રિયા લખી છે તે ખરી છે. પરંતુ હસ્ત ક્રિયામાં પરંપરા વૈદ્ય વાળો કુશળ હોય છે વાસ્તે કંઈ તપાસ કરીને રસ ક્રિયા કરશે એવી આસા રાખીએ છીએ.

* હરતાલ ભસ્મ અર્ધી ચણોટીભાર, ૬ વાલ શાકરમાં ખાયતો, ૮૪ પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કોઠ, પ્રમેહ. હરસ દમ, ખાંશી, ક્ષય, એનો નાશ કરે છે એ કાળું કીંવા અશુદ્ધ ભસ્મ સા રૂ નહીં. અને અંગનો સંકોચ, સણકા, વિષ. ખસ, રક્તવાત, વ્રણ, મૃત્યુ, જરા એનો નાશ કરે છે એ સા રૂ સોધ્યું હોય તો, વિર્ય, ક્રાંતિ, અને આયુષ્ય, એની વૃદ્ધિ કરે છે. હરતાલ ભસ્મ અનું પાન યોગ એક રતી આપવું. ગળોના ઉકાળામાં લે તો, ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત. અને ૧૮ પ્રકારના કોઠનો નાશ કરે છે, હરતાલ ભસ્મ વજનાગ અને છરામાં, અપરમારપર, આંખા હળદરમાં લોહિ વિકાર પર, સમુદ્રકામાં જળોદર પર. દેવદાલીના રસમાં ભગંદર પર અને દિરગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ. કડુ, ખરજીવુ, ફેલા. અને વાતરક્ત સંબંધી વિકાર એનો નાશ કરે છે. પથ્ય. ખાર, ખાડુ, તાપ, તડકો એ છોડવું. સીધવખાર તજાય નહીં તો ખાવો. મીઠાન ખાડું.

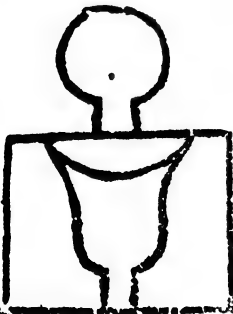
તોત્તા ૬૪ ભાર લીધા પછી એ ત્રણેને ખલમાં નાખી નાંદણવણિ એટલે નરમા કપાસના ઝૂલ ના રસમાં દિન ૩ ખલ કરવો, પછી કુંવરના પાડાના રસમાં દિન ૩ ખલ કર્યા પછી એને સુકવી કાચની આતસી શીશીને કપડ માટી દઈ, ને પછી એને સુકવી એ શીશીમાં પેલાં સવળાં ઓસડો સોનાના વરક સમેત ભર્યા પછી શીશીનું મોં બંધ કરી દઈ વાલુકા યત્રમાં મૂકી ચૂક્ષા પર ચઢાવી નીચે અગ્નિ બાળે (એવો કે) પ્રથમ મંદ પછી મધ્ય અને પછી ગાદો અગ્નિ બાળવો, એવી તરેહ પહોર ૩૨ ની આંચ દેવી પછી સ્વાંગ શીતળ થએ એ વાલુકા યત્ર માંથી શીશીને કાઢવી, પછી શીશીમાંથી ચંદ્રોદયને કાઢી ડાબડીમાં ભરી રાખે, એનો રંગ હોં ધળા સરખો લાલ હોય પછી એમાંથી માત્રા રતી ૧ લઈને એમાં જ્યક્ષળ, અરાસકપૂર સમુદ્ર શોષ, લવિંગ, કસ્તૂરી, એ સર્વ માસા ૪ મેળવી નિત્ય ખાય તો ગુણ ધણો કરે. ઉપરથી ઉકાળેલું શાકરના સંયોગનું રૂચિ માદક રાતમાં દૂધ પીએ. અને માંસ વગેરે પુષ્ટાઈની વસ્તુ ખાય, અને ખટાશ ખાય નહીં. તો ધણી સ્ત્રિયોથી સંભોગ કરે, તથા નપુંસકપણાને આ ચંદ્રોદય દૂર કરે અને વીર્યને બંધેજ કરે છે. ઇતિ ચંદ્રોદયરસ વનાવાની તથા લાવાની વિધિ સંપૂર્ણ.

રસ સિંદુરની વિધિ-એને હરગૌરી રસ પણ કહેછે પ્રથમ પારાને સોધીને ખલમાં નાખી હળદર, તથા ઇંટ, તથા ધરનો ધુમાસ, અને લીંબુનો રસ, એથી દિન ૩ ખલ કરે ત્યાં ૨ એની સાતે કાંચળી દૂર થાય. પછી ત્રિફળા, કાંજી, યત્રક, કુંવરનું પાકું, સુંઠ, મરી, પીપેરા, એમાં દિન ૩ ખલ કરવા પછી લસણના રસમાં દિન ૩ ખલ કરે. પછી જંભીરીના રસમાં દિન ૩ ખલ કરવા પછી હાંધામાં મુકી (ઉપર) બીજા હાંધાનું મોં બેડે, પછી મોંને બંધ

અરક અથવા તેલ પડેછે.

ગભિ યત્ર-અરક કાઢવાનો છે તો એકવાસણ માં ઇંટ મુકી તે ઉપર વાડકી મુકવી. અને વાસણમાં ફરતી જણસો નાખી તે વાસણના મોં ઉપર બીજી પાણીના ઘડી આળ જેવી પાતળી વાડકી મુકવી, અને માટી લગાડી સાંધો બંધ કરવો. અને તે વાડકીમાં પાણી નાખી યંત્ર લની નીચે ધીમે તાપ કરવો. પછી ઉપરની વાડકી માંહેલું પાણી ઉતું થયું એટલે તે વારંવાર કાઢી બીજું પાણી નાખતા જવું. એ પ્રમાણે કર વાથી ઉપરની વાડકીના તળીયાટે બાજુ જામી યત્ર માંહેલી વાડકીમાં

પાતાલ યત્ર-એક હાથ પહોળો તથા ઊંડો એવો ખાડો કરી તેમાં એક વાસણ મુકવું, અને બીજા હાંધામાં જોઈએ તે ઓસડ નાખી તેના મોં ઉપર હોદ્ર પાડેલો સરવો મૂકવો. તે હાંધુ સરવા સુદાં ખાડા માંહેલા વાસણ ઉપર ઊંધું મૂકી સૂના તથા લોટ વડે તેના સાંધા બંધ કરી મજબુત કરી બંધ કરવું પછી ઉપરના હાંધાના થડ સુધી ગાટી ભરવી. પછી હાંધા ઉપર અગ્નિ કરવો. એટલે અંદરના ઓસડનું તેલ નીકળી સરવાના હોદ્રની વાટે નીચેના વાસણમાં પડશે.

કરી ગણા પર ચઢાવે. અને ઉપરના હાંધાના તળીઆ ઉપર બીનું લગકું રાખી મીચે અગ્નિ બાળે ત્યારે એ પારો ઉપરના હાંધાને તળીએ જઈ ચોટે ત્યારે પારાને કાઢી લે. અથવા હાંધાના પારો વિધિથી કાઢી લીધા પછી એ પારાને વાંઝણી કંકોડીના રસમાં ખત્ર કરે, પછી હાંધામાં વાંઝણી કંકોડીનો રસ નાખી એ રસમાં આ વસ્તુઓ ફરી નાળે-સરખાંખાનું મુળ અને સૂરણનો રસ, તથા ભાંગરાનો રસ શામ્બરલણ સિંધવખાર, અને કાંચ, એ સર્વ વસ્તુઓ અરાબર હાંધામાં નાખ્યા પછી એમાં દોઢાયત્ર કરી. કપડામાં પારો બાંધી ૪ પહોર પકવી લે ત્યારે એ પારો શુદ્ધ થાય ધતિ પારો શુદ્ધ કરવાની વિધિ.

અથવા લગ્ન ૧૦૦૦ લીંગના રસમાં સુંદ, મરી, પીપેરો, રાઈ, શામરલણ, ચિત્રક. હાં ગ એ સર્વ ઓસડો નાખી દિન ૨૧ સુધી આ રસમાં પારાને ખત્ર કરે ત્યારે એ પારો શુદ્ધ થાય. ધતિ પારો શુદ્ધી. પછી એ સોધેત્રો પારો તોડા ૨૦ ભાર લે, અને સોધેત્રો આમળાસાર ગંધ તોડા ૨૦ ભાર લે, અને નૌસાર ટંક ૨ ફટકડી ટંક ૨ લે, પછી એ સર્વને દિન ૩ ખલ કરવા પછી આતસી શીશીને કપડ મટી ૭ દહ એ શીશીમાં ઓસડો ભરી પછી શીસીનું મોં બાંધ કરી નાં વાલુકા યંત્રમાં શીશીને મેલી, પછી તેને ભટ્ટી ઉપર ચઢાવી નીચે કમથી મંદ. મધ્ય, અને સખત અગ્નિ બાળે, એવી તરેહ ૩૨ પોહોરની અગ્નિ દીધા પછી સ્વાંગ શીતળ થએ વાલુકા યંત્રમાંથી શીશીને કાઢે, પછી શીશીમાંથી એ રસ સિંદૂરને કાઢી રતી ૧ નિ ત્ય પાનના સાથે ખાય અને પથ્થથી રહે તો સઘળા રોગોને જૂદા જૂદા અનુપાનથી આ દૂર કરેછે. અને જીભ લગાડે છે, તથા શરીરને પુષ્ટ કરેછે. ધતિ હરગૌરી રસ સિંદૂરની ક્રિયા

અથવા હાંધામાંથી કાઢેલો પારો અથવા એજ ઉપરનો શોધેત્રો પારો અને આમળાસાર ગંધ એ જાનેને અરાબર લઈ એને વડની જઠાના રસમાં દિન ૧ ખત્ર કરવો. પછી આતસી શીશીને કપડ મટી દહ તેમાં એ ભરે. પછી એ શીશીને ઇંદો દોડો દહ વાલુકા યંત્રમાં શીશીને મુકે. પછી વાલુકા યંત્રને ભટ્ટી ઉપર ચઢાવી કમથી ૨૧ પહોર મંદ. મધ્ય, અને તીક્ષણ અગ્નિની આંચ દે. પછી સ્વાંગ શીતળ થએ પર યંત્રમાંથી કાઢવા પછી એ શીશીમાંથી કાઢે. એનો રંગ હાંધાના સરખો હોય. માત્રા, ૧ રતી પાનમાં ખાય તો શુભ થણા કરે. સર્વ રોગોને દૂર કરે. ધતિ રસ સિંદૂરની ક્રિયા.

પારો મારવાની વિધિ-પારાને ખત્રમાં નાખી ઉમૈડાના દૂધમાં પહોર ૧ ખત્ર કરે, પછી એની ગોળીબાંધી ને પછી ઉમૈડાના દૂધમાં ચોખી હાંધા ઘસિ એ હાંધાનીએ કુતડીઓ બનાવે. પછી એ પારાની ગોળીને કુતડીમાં મેલી બીજી કુતડી ઉપર ઉંચી વાળીને મોં બેડી દહ કુ લડીને બાંધ કરી દે, પછી સૂકવી શેર ૧ જાણીની ભરસારપાં પકવે ત્યારે એ પારો ઘોળો બની

કહે છે. અત કાંઈ નળાકા યંત્ર અવુ પણ કહે છે.

તેજે યાત્ર. લાંબક. એક તપેડુ ઉમા ગળાનું લઈ તેમાં અર્ધા સુધી નળાકા નાખી તે માં કહેલા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મોં ઉપર એ નળી ઓનું લાંબક મુકી પછી તેના સાથાએ લાટીયા ચૂનો મેળવી લગાડવો. ઇંછી ચુના ઉપર મુકી હાંધામાં તાપ લગાડવો. ઉપરના લાંબકમાં પાણી નાંખવા એ ટલે ઉપરની નળાંથી તે પાણી કાઢી પાણી મુકી પાણી નાખતા જતું હેઠલી હેઠે મોટા મોંને ચોસો મુકી તેમાં અરક પકે તે લેવો. આ યંત્રને લાંબક યંત્ર કહે છે.

લી જાય ત્યારે એની ભસ્મ થાય. એ ભસ્મ સર્વ રોગ માલને દૂર કરે છે. ઇતિ પારો મારવા ની ક્રિયા.

અથવા હાથેડીના બીજને ખારીક વાટી એની કુલડીઓ ૨ બતાવે, પછી ઉમૈડાના દૂધમાં પારાને ખત્ર કરવા પછી પારાની ગોળા બાંધી એ ગોળી કુલડીમાં મુકે. એ પારાની ગોળીની નીચે ઉપર દડધલનાં પુલ. વાવડીમ, ખેર, એનું ચૂરણ કરી મૂકી એ કુલડીનો ગોળા કરવો. પછી એ ગોળાને ધમણથી કોયલામાં ધમાવવો. પછી એને કપડમટ્ટી દઢ ગજપુટમાં ઝૂંકી દે ત્યારે એની ભસ્મ થઈ પુરી તોડ ઉતરે. એ ભસ્મ સર્વ રોગોને દૂર કરે. ઇતિ પારા મસ્મની ક્રિયા.

વસંતમાલતી રસની ક્રિયા—સોનાના વરક માસો ૧, મોતી માસા ૨, હાંધળો માસા ૩, મરી માસા ૪. સૂરત ખાપર (જસત) માસા ૮; ખાપરીઆને ગાયના મૂત્રમાં પહોર ૧૬ દો લાવત્રથી પકવે. પછી એ સર્વને ખત્રમાં નાખી માખણથી ખત્ર કરે તે જોટલું માખણ શોષે તેટલું મેળવવું, પછી લીંબુના રસમાં પેલું માખણ સોપાઈ જાય ત્યાં સુધી ખલ કરી એની ચિકાશ દૂર કરવી. એ પ્રમાણે ચક્રાય તેટલો કરે. પછી એની ગોળી કરી એને રતી ૧ પીપર (નંગ) ૨ તથા મધના સંયોગથી નિત્ય ખાય. તો વિષમજ્વરને આદિ લઘુ સર્વ રોગોને દૂર કરે, ઈચ્છને એને પુષ્ટાઈના સંયોગથી ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે. ઇતિ ||વસંતમાલતી રસ.

હાંધળો મારવાનો વિધિ—ચોખા હાંધળાનો તોલા ૮ ભારનો ગાંગડો લઈ એને કરછીમાં

* પારદ ભસ્માનુ પાન—એક ચણાહીથી ૪ ચણાહી ભાર સુધી, મરીનો ભુકો તથા ધી એ માં અથવા પીપર અને મધમાં, અથવા ધી અને મધમાં આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે ૧. પિત્તને ધોએલી શાકર તથા ગાયના દુધમાં ૨, વાયુને પીપરમાં ૩. કફ વિકારને આદાના રસ માં ૪. જ્વર ઉપર દોડીંગા લીંબુના રસમાં ૫. રક્તવિકારને મધમાં ૬. રક્ત અતિસારને તાંદળજાના રસમાં ૭. અતિસારને દહીંમાં ૮, પથ્ય ગાયના દુધમાં અરધું પાણી નાખી ઉકાળતાં પાણી બળવા પછી થંડુ કરી તેમાં શાકર આથવા ખાડ નાખી નીત્ય પીવું. સજેક્રમ અને દુષ્ટ કફને મરીનો ભુકો, ધી, ગોળમાં આપવું. પથ્ય ચીકડા તથા ઊંચું અન્ન તથા દહીં ખાવું ૯. કામ ઉત્પન્ન થયાને તથા બંધેજને અડદનો લોટ, બોંચ મદળાનું ચુણું, જેડીમધનું ચુણું એ ત્રણે સાકર તથા દુધમાં અથવા ધી તથા મધમાં આપવું ૧૦. પિત્ત. ભ્રમ. તરીઆ તાવને મોય, ગજો, રતાંજળી, ધાણા, વાજો એનો ઉકાળો કરો. મરીના શાકરમાં માત્રા લઈ ઉપર ઉકાળો પીવો ૧૧. સ્વાસ, કાસ, કફ. રક્તપિત્તને દરખાત, મરુસો, હરડેના ઉકાળા માં ૧૨. મેદો વૃદ્ધિને વાસી પાણીમાં મધ નાખીને પીવું અથવા માલતી ઓસામણમાં આપવું ૧૩. સર્વ રોગો ઉપર સાટી આદી વગેરેના ઉકાળામાં ૧૪. રતુ પ્રાપ્ત થવાને, શુળ. રક્ત ગુદમને કાળા તલના ઉકાળામાં ભારંગ મૂળ, લીકટુ, હાંધળું ચૂરણ તમાં ગોળ નાખી આપવું ૧૫. સર્વ રોગને તે રોગ ઉપર કહેલા અનુપાન યોજી આપવું ૧૬. પથ્ય-સિંધવ, ધાણા. ૭૩, આદુ, તાંદળજો. વેગણ, પડોળ, ધાણી, ધજી, ચોખા જુના, ગાયનું ધી, દુધ ગાયનું, દહીં. કુવાનું પાણી. અપથ્ય-જંગલી વેગણ, બીલીનાં ફળ. કોહોળું. કારેલા. અડદ. મસુર, વાલ, કળથી, સરસ, મીઠું, તલ. અનુપમાસ, ખાડું અનાજ. કેળનાં પાન ઉપર જમવું, કાંસાનું વાસણ, ગોળ, વિકાર કરે એવા પદાર્થો, તીષ્ણ, ઊંચું. કાકડી, બોરાં, કાલીંગડાં, કરમદાં, કેરાં, રનાન, ઉદવરતન, નીસીધ પદાર્થો. વૈ. સા.

ઈ અને ક્ષય, કાસ, સ્વાસ, સરદી, ગુદામય વાયુ, ગુદમ, ધાતુગતજ્વર, રક્તવિકાર, ભારે વાઈનો રોગ, સુતીકા રોગ, એ પણ દૂર થાય છે. પથ્ય દુધ ભાત.

|| વસંત માલતી રસ છે તે નવ પ્રકાર તથા ચાર પ્રકારનો છે જેમાં રાજવસંત, વસંત

મેલી એ ગાંગડાના ઉપર લીંબુનો રસ શેર ૦૧ અથવા બસેર સોષાવવો. પછી હીંધળાના ઉપર ખ્યાળનો રસ સેર ૫ શોષાવવો. પછી એ ગાંગડાને કાઢી ફરી કરછીમાં મેલી એ ગાંગડાની નીચે ઉપર શેર ૦૧ ની ખ્યાળની લુગદી દધ પકવે. પછી એ ગાંગડાને જુદો કાઢી લે પછી શેર ૦૧ કચોલાં, શેર ૦૧ રાધ, માલકાંકણી શેર ૧, ખ્યાળ શેર ૧, ધી શેર ૧, મધ શેર ૧, એ સર્વને ખારીક વાટી એક લોંદો કરી કઢાઇમાં મૂકી લોંદાની વચ્ચે પેલા હીંધળાના ગાંગડાને મૂકી તેની નીચે પહોર ૮ અગ્નિ બાળે ત્યારે એ હીંધળો સિદ્ધ થઇ તોલમાં પૂરો ઉતરે રંગ લાલ હોય. ખાવાની માત્રા, અર્ધી રતીની અથવા ૧ રતી પાનમાં ખાય. પથ્થથી રહે તો સર્વ રોગોને એ દૂર કરે. ભુખ ધણી લગાડે, અને નપુસક પણુને દુર કરે છે. ઇતિ હિંચકો મારવાની વિધિ સંપૂર્ણ. ઇતિ પુષ્ટાઇની સાતે ધાતુ, સાત ઉપધાતુને મારવાની વિધિ અને ચંદ્રોદયને આદિ લઈ રસોને ખાવાની વિધિ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્માહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપસિંહજી વિરચિ તે અમૃત સાગર નામ ગ્રંથે પુષ્ટાઇના સર્વ ઉપાય નિરૂપણું નામ ત્રયોવિંશતિમસ્તરંગઃ ૨૩. સંપૂર્ણ.

તરંગ ૨૩ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨૪ મું.

આસવ (અરક) કરવાની રીત.

દશમુલાસવની વિધિ—શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, બંને રીંગણી, ગોખર, ખીલી, અરણી, અરણ, કુંબેર, પાઢલ, એ સર્વનાં મૂળ તોલા ૨૦-૨૦ બાર; ચિત્રક તોલા ૧૦૦ બાર, પુષ્કર મૂળ તોલા ૧૦૦ બાર, લોદર તોલા ૮૦ બાર, ગળો તોલા ૮૦ બાર, આમળાં તોલા ૬૪ બાર, ધમાસો તોલા ૪૮ બાર, ખેરસાર તોલા ૪૮ બાર, વિજયસાર તોલા ૪૮ બાર, હરડેની છાલ તોલા ૪૮ બાર, ઉપલેટ તોલા ૩૮૪ બાર, મજ્જા તોલા ૮ બાર, દેવદાર તોલા ૮ બાર, વાવડીંગ તોલા ૮ બાર, જેડીમધ તોલા ૮ બાર, ભારંગ તોલા ૮ બાર, કોઠું તોલા ૮ બાર, ખેહુડાની છાલ તોલા ૮ બાર, સાટોડીનું મૂળ તોલા ૮ બાર, પદ્માંસ તોલા ૮ બાર, નાગદેસર તોલા ૮ બાર, નાગરમોથો તોલા ૮ બાર, ચવક તોલા ૮ બાર, છઝઝડીકો તોલા ૮ બાર, ધડકો તોલા ૮ બાર, ઉપલસરી તોલા ૮ બાર, કાળીજીરી તોલા ૮ બાર, નસોતર તોલા ૮ બાર, નગોડ તોલા ૮ બાર, રાસ્ણા તોલા ૮ બાર, પીપેરો તોલા ૮ બાર, સોષારી તોલા ૪ બાર, કચુરો તોલા ૪ બાર, હળદર તોલા ૮ બાર, વરીઆરી તોલા ૮ બાર, ઈંદ્રજલ તોલા ૮ બાર, કાકડસીંગી તોલા ૮ બાર. માત્રતી, ક્ષુદ્રવસંત, અને વસંત છે. કસ્તુરી. અંબર સહિત રાજવસંત હોય છે; કસ્તુરી અંબર વગર વસંતમાલતી થાય છે. જેમાં કસ્તુરી, અંબર, સોનું નહીં તે ક્ષુદ્રવસંત હોય છે. જેમાં કસ્તુરી, અંબર, સોનું, મોતી નહીં તે વસંત.

જીવક તોલા ૮ ભાર, રિપબ તોલા ૮ ભાર, મેદ તોલા ૮ ભાર, મહામેદ તોલા ૮ ભાર, કાકોલી તોલા ૮ ભાર, ક્ષીરકાકોલી તોલા ૮ ભાર, રિદ્ધિ તોલા ૮ ભાર, વૃદ્ધિ તોલા ૮ ભાર, કાળી દરાખ તોલા ૨૪૦ ભાર, મધ તોલા ૧૨૮ ભાર, ધાવડીનાં પૂલ શેર ૫, એરઝડી શેર ૫, એરડીની છાલ શેર ૫, એ સઘળાંને આઠ વણા પાણીમાં હકાળતાં તેનો ચોથો હિસ્સો રાખે, અથવા એ સર્વને જો ખાંડીને મોટા માંટલામાં ધાલી એના અનુમાન માફક પાણી નાખે. અને એ પાણીમાં ચોખો ગોળ પાકો મણુ ૧ (એમણુ મેળવે, અને એ માંટલાનું મોટું બંધ કરી ખાતર એટલે ઉકરડાની નીચે જમીનમાં ૨૧ દિવસ સુધી દાટી દેવું. પછી જ્યારે એનો જાવો ઉઠે ત્યારે એ જાવો બીજા માંટલામાં ભરી દાર કાઢવાના ચંલથી એને કલાલ કને બીજા વાસણમાં એ આસવને કઢાવી લે. અને એ ચંત્રના મોં પર આ (નીચે પ્રમાણે) સુગંધનાં ઓસડોની પોટલી કરી નાખવી-ખસ, અંદનનો ચુરો, જયફળ, લવિંગ, દાલ ચીની, ઇલાયચી, તમાલપત્ર, કેસર, પીપર, એ સઘળાં ઓસડો તોલા આઠ આઠ ભાર લેવાં; અને કર્તૂરી માસા ૪, એને વાટી તે ચંલના મૂખપર પોટલી કરી મેલવી. એવી તરેહ આ આસવ બનાવી લીધા પછી તેને પુરાણો કરી તોલા ૮ ભાર અનુમાન માફક જે મદાલ્યના પ્રકરણમાં એને પીવાની વિધિ લખી છે તે માફક પીએ, તો ક્ષય રોગ, ઓકારી, પાંડુરોગ, સંઘ્રહણી, અરિચિ, શુળ, ખાંશી, સ્વાસ, ભગંદર, વાયુના સર્વ રોગો, કોઠ, હરસ, પ્રમેહ, મંદાગ્નિ, ઉદરના સર્વ રોગ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ, એ સઘળા રોગોને આ દૂર કરે છે. અને ભૂખને વધારે છે, તથા નપુસક પણુને દૂર કરે છે, તથા શરીરને પુષ્ટ કરે છે, તથા શરીરમાં વીર્યને અત્યંત વધારે છે ઇતિ દશ મૂલાસવની વિધિ. સંપૂર્ણ. અને એવીજ રીતે સઘળા આસવ દરાખ. અંજીરને આદિ લખ બનાવી લેવા.

પાક કરવાની રીત.

મુસળી પાક બનાવાની વિધિ-ધોળી મૂસળી પાશેર લે. કૌચનાં બી ટંક રા. ભાંચ કોહળુ ટંક રા, ગોખર ટંક રા, શતાવરી ટંક રા. કાંસકીનાં બીજ ટંક ૧, ગંગેરણીની છાલ તોલા ૪ ભાર, તજ તોલા ૪ ભાર, સુંઠ તોલા ૪ ભાર, એને ખરીક વાટી એની બરાબરના ધીમાં એને કરમેડી ૧૦ શેર દૂધમાં પકવી તેનો ખરો એટલે આકરો માવો કરે. પછી ૭ સેર ખાંડની લાડવા સરખી આસણી કરી એ આસણીમાં પેલો માવો નાખે, અને બીજાં આ ઓસડો પણ આ સણીમાં નાખવાં-મરી ટંક રા. પીપેરો ટંક રા. સુંઠ તોલા ૮ ભાર, દાલચીની તોલા ૪ ભાર, તમાલપત્ર ટંક રા, ઇલાયચી તોલા ૪ ભાર, નાગકેસર તોલા ૮ ભાર, કર્તૂરી માસા ૪, લવીંગ તોલા ૪ ભાર, જયફળ તોલા ૪ ભાર, જાવંત્રી તોલા ૪ ભાર, વંશલેચન તોલા ૪ ભાર, એ ઓસડોને જૂદાં જૂદાં ખાંડી એ આસણીમાં નાખે; અને લોહભરમ. વંગ, અબરખ, મૃગાંક, અને હરગૌરીરસ, એ પણ અનુમાન માફક આસણીમાં નાખે; આરોળી, પરત એ પણ અનુમાન માફક એ આસણીમાં નાખ્યા પછી એનો એક જીવ કરી તોલા ૪ ભારની લાડુડીઓ વાળી લાડુડી એક સવારમાં તથા એક સંધ્યા કાળે રોજ ખાય. તો શરીરને પુષ્ટ કરે અને પ્રમેહાદિક સર્વ રોગોને એ દૂર કરે છે. ઇતિ મૂસળી પાકની વિધિ સંપૂર્ણ. અને એવીજ રીતે સઘળા પાક કરી લેવા. ૧.

શિલાજીતને શોધવાની વિધિ

* સિલાજીત જે પર્વતનો મદ તેને લે અથવા જેમાંથી એ નીકળ્યો હોય તે પથ્થરના કકડાને લે, પછી તે સિલાજીતને ગાયના દૂધમાં ભિજાવે, અથવા ત્રિકાળના ઉકાળામાં ભિજાવે, અથવા ભાંગરાના રસમાં ભિજાવે. ૧ દિવસ પછી તે વાસણમાં કસણી ખુબ મસળે, પછી એને લુગડે ગાળીને તડકામાં મેલી સુકવી લે ત્યારે એ શુદ્ધ થાય ૧.

અથવા--શિલાજીતના કાંકરાને લઈ તેને વાટી ગરમ પાણીમાં ૨ પહોર રાખે. પછી તેને મસળી બીજા માટીના વાસણમાં લુગડાથી ગાળી લે, પછી તે વાસણને તડકામાં મેલી ઉપરનું પાણી બીજા વાસણમાં નિતારી લે, એવી તરેહ વારંવાર ૨ મહિના સુધી કરતજીય ત્યારે એ શિલાજીત શુદ્ધ થાય, અગ્નિમાં નિધુમ હોય, અને અગ્નિમાં મૂકવાથી લિંબોપામ ખડો થઈ જાય. એ શોધ્યા શિલાજીત પ્રમેદને આદિ લઈ ઘણા રોગોને દૂર કરે છે, અને શરીરને પુષ્ટ કરે છે. ઇતિ શિલાજિત* શોધન વિધિ.

ખાર બનાવવાની વિધિ.

(જવખારને આદિ લઈ સઘળા ખાર કરવાની વિધિ લખીએ.)

જવખાર બનાવવાની વિધિ--લીલા પાકા જવને કાષી તેને સુકવી લેવા, પછી બાળી તેની રાખ કરી તે રાખને વાસણમાં ૨ દિવસ સુધી પલાળી દેવી, પછી ઝોળીએ લુમડું બાંધી તે લુગડામાં એ રાખ સમેત પાણી નાખી દે. જ્યાં સુધી તેમાંથી ખાર પાણી નીકળે ત્યાં સુધી બીજું પાણી નાંખતાં જવું. પછી તે પાણીને કઢાઈમાં નાખી એ પાણી બાળી દઈએ ત્યારે એ કઢાઈમાં તે પાણીનો મીઠા સમાન ખાર જામી જાય. એવી તરેહ સઘળા ખાર કરી લેવા. ઇતિ જવખારને આદિ લઈ સર્વ ખારને બનાવવાની વિધિ.

ચણાનો ખાર બનાવવાની વિધિ--મહા મહીનામાં ચણાનું ખેતર હોય છે તે ઠેકાણે ચણા ઉપર જીણું લુગડું ત્રણ ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારે ચતૂર આદમી ફેરવી લાવે (એવી રીતે) એજ લૂગડું રોજ દિન ૧૫ સુધી ફેરવે અને નિત્ય તે લૂગડાને ટાટ સરખું જાડું થઈ જાય ત્યાં સુધી સૂકવતાં જવું. પછી એ લૂગડાને પાણીમાં બીજવી દઈ કઢાઈમાં બીજા લુગડાથી એ પાણી ગાળી લે પછી કઢાઈમાં એ નીતર પાણી નાખી ચાસણી સમાન જાડું કરી બીજા વાસણમાં ભરી રાખે, તો એ ચોખો ચણાખાર થાય. અને એ ઘણો ખાટો હોય. ઇતિ ચણાખાર બનાવવાની વિધિ. સંપૂર્ણ.

* શ્રીખ ૩૨ના વિશે પર્વતો ઉપર મોટી મોટી શિખાઓ હોય છે. તે તડકાથી તપે છે તેથી તેઓ પરહો છુટી તે થકે રસ ઝરી જાય છે તેને શિલાજીત કહે છે.

* શ્રીખ ૩૨માં જે પર્વતમાં ઘાઈ પણ ઠેકાણે પાણીનો મદ ચુએ છે તે ચુતા પથ્થરનો કકડો લઈ તેના ફેડાને જીણા ચીણા પ્રમાણે તુકડા કરવા તે ઉપર કલા છે. અંચમાં એજ ક્રિયા એ કરી શિલાજીત પ્રગટ કરવી પણ તે અસલ શિલાજીત મળે નહીં તો તેમ કરી કરવી યોગ્ય છે.

સ્નેહ વિધિ. (પીચકારીની વિધિ)

૦(૧૦)

સ્નેહ ચાર પ્રકારના છે. ધૃત ૧. તેલ ૨, વશા એટલે શુદ્ધ માસનું ઘી ૩, મગ્ગ એટલે મીંગી તે હાડકાંમાંથી નિકળે ૪. એ ચારે સ્નેહ પુષ્ટ કર્તા છે.

સ્વેદ વિધિ.

સેક ચાર પ્રકારના. તાપ ૧. ઉષ્ણ ૨. ઉપનાહ ૩, દ્રવસ્વેદ ૪, તાપ અને ઉષ્ણ સેક કદ ના રોગને દૂર કરે છે. વાતુરેત (નદીની રેત, ખાર, લૂગડું, ગરમ હાથ. ઢાંકણી, સઘડી, એટલાથી સેક કરે પસીનો આવે તેને તાપ સ્વેદ કહિયે ૧. લોઢાની ગાંઠ, ઇંટ, આદિના ત પાવાથી પસીનો આવે તેને ઉષ્ણ સ્વેદ કહિયે ૨. તાપ અને ઉષ્ણ એ બંનેના મળવાથી જે પ શીનો આવે તેને ઉપનાહ સ્વેદ કહિયે ૩. અને શરીરને લૂગડાથી ઢાંકીને શરીરના ઉપર ગર મ ખટાશનું પાણી સીંચે અથવા વાયુને દૂર કરનારાં ઓસડોનાં ગરમ ગરમ પાણી શરીરના ઉપર નાંખે પસીનો ધણો આવે તેને દ્રવ સ્વેદ કહિયે ૪. એ ચારે સ્વેદ વાયુના રોગોને દૂર કરે છે.

મહાસાલ્વાણ સ્વેદ—કુલ્થ, અડદ, ઘઉં. અન્નશી, તલ, સરસવ, વરીઆરી, દેવદાર, ન ગોડ, જીરું, એરંડી, એરંડાનું મૂળ, રાખણા, સરગવાનું મૂળ, એ સર્વને ખાર સમેત કાંજીથી અથવા કોઈ ખટાશથી ખારીક વાટી તેને ગરમ કરી શરીરે જ્યાં વા આપ્યો હોય ત્યાં સેક, તો વાયુના સઘળા રોગ જાય. ઇતિ મહાસાલ્વાણ સ્વેદ. ઇતિ સેક વિધિ.

ઉલટીની વિધિ.

શરદ, વસંત, વર્ષા એ ઋતુઓમાં મનુષ્ય માત્રને ઉલટી અને જીહ્વાળ લેવો યોગ્ય છે. જેના શરીરમાં કદના રોગ હોય, હૈયાને આદિ લઘુ દુષ્ક્રિયા હોય, અને વિષના દોષ હોય, મંદા મિતો તથા શ્લીષ્ઠનો તથા કોઢનો રોગ હોય. વિસર્પ, પ્રમેહ, અજીર્ણ, બ્રમ, ખાંશી, સ્વાસ, પીનસ, મૃગી, ઉન્માદ, રક્તાતિસાર, નાક. તાળવુ, હોઠ, કાન એ પાકી ગયાં હોય; ખે જીભો થ ઇ ગઈ હોય. અતિસાર હોય, પિત્ત કદના રોગ હોય, મેદ વધી ગયો હોય, મસ્તકના રોગ હો ય. પાંસળાં દૂખે. તલ્કાળ તાવ આવે, અને અર્ચિ હોય. એ સઘળા રોગોમાં ઉલટી કરવી યોગ્ય છે. ઉલટીથી એ રોગ જાય ૧. અને આટલા રોગોમાં ઉલટી કરાવીએ નહીં—તિમિરના રોગમાં, ગોળાના રોગમાં, ઉદરના રોગમાં. દૂર્બળ તથા બૂઢાને, ગર્ભિણી સ્ત્રીને, અને સ્થળને, ચોટ લાગી હોય તેને, મેદવાળાને, બૂખ્યાને, ઉદાવર્તિને, વાયુના રોગીને, એને ઉલટી કરા વવી નહીં.

ઉલટીની વિધિ—કાંજ કે ઘેંસ રાખડી પાતળી પેટ ભરી ખવરાવવી, અને કાંજમાં દૂધ, જાશ, દહીં એ નાખીને અત્યંત ઘણી કંઠ પર્યંત ખવરાવવી; પછી સિંધવખાર, મધ, વજ, આ ખવરાવી ઉપર ગરમ પાણી પીવડાવી ગળામાં આંખળી ધાલી ઉલટી કરાવીએ ૧. અથ

વા કડુ અને તીખી વસ્તુ અથવા મીઠાળનું સૂણું ગરમ ગરમ પાણીથી લે, અથવા ફટકડી. તમારૂં આદિ ગરમ પાણીથી લે. તો ઉલટી થાય. અથવા લીમડાને આદિ લઈ કડવી વસ્તુઓથી ઉલટી થાય. તો આ ઉપર કહેલા સર્વ રોગ જાય અને ઉલટી કર્યા પછી જીભે જીરા આદિ સારી વસ્તુઓ લગાવે, અથવા બીજાના વગેરે સારી વસ્તુઓ લગાવે. અત્તર વગેરે સુગંધિની વસ્તુઓ સૂંઘવી; સાફ સાફ ભોજન કરવું. ઇતિ વમન વિધિ.

વિરેક એટલે જીજ્ઞાપની વિધિ.

પ્રથમ પુરુષને વિધિ પૂર્વક ઉલટી કરાવીએ, પછી તેને શરીરના કફના રોગ જ્યાં સુધી પચે જાય ત્યાં સુધી પાચન વસ્તુ આપવી. તેને સરદ અને વસંત ઋતુમાં નિશ્ચય જીજ્ઞાપ આપવો અને જીજ્ઞાપ લેવાથી નિશ્ચય રોગ જાય ત્યારે ગમે તે ઋતુમાં જીજ્ઞાપ આપવો. અને આટલા રોગ વાળા મનુષ્યને નિશ્ચય જીજ્ઞાપ આપે ત્યારે એ રોગ જાય-અજીર્ણ જવર હોય, જેના શરીરમાં મળતો સંગ્રહ હોય; વાતરકત વાળા, ભગંદર વાળા, હરસ વાળા, પાંડુ રોગી, ઉદર રોગી, ગોળાનો રોગી. હૃદ્રોગી, અરચિના રોગ વાળા, થેનિ રોગ વાળી, ગરમીના રોગી, પ્રમેહના રોગી, વ્રણના રોગી. ફાક્ષાના રોગી, વિશ્વચિકાના રોગી, નેત્રના રોગી, કૃમિના રોગી. શ્વળના રોગી, કોઢી, કાનના રોગી, નાસીકાના રોગી, માથાના રોગી, મૂખના રોગી, સોજના રોગી, મૂત્ર ધાતના રોગી, આ રોગો વાળા મનુષ્ય જીજ્ઞાપ, લે, તો એ રોગ તત્કાળ જાય ૧. અને આટલા રોગ વાળા મનુષ્ય જીજ્ઞાપ લે નહીં-ખાળક, બુઢા, જેનું શરીર ઘણું ચિકણું હોય, શસ્ત્ર વાગવાથી ક્ષીણ પડી જાય, બયભીત, ખેદ યુક્ત, તરસ્યા, સ્થૂળ પુરુષ, ગાર્ભણી સ્ત્રી, તત્કાળ તાવ ચઢ્યો હોય તે, તત્કાળ જેને સંતતિ થઈ હોય એવી સ્ત્રી, મંદાગ્નિ વાળા, મેદના રોગ વાળા, લૂખાં જેનાં શરીર હોય, એટલા રોગ વાળા પુરુષ જીજ્ઞાપ લે નહીં. અને પિત્તની પ્રકૃતિ વાળાને કોમળ જીજ્ઞાપ આપવો. અને કફની પ્રકૃતિ વાળાને મધ્યમ જીજ્ઞાપ આપવો. અને વાયુની પ્રકૃતિ વાળાને કંડો જીજ્ઞાપ આપે ત્યારે એ સર્વને સાફ થાય.

મૃદુ જીજ્ઞાપ લખીએ છીએ-દરાખ. દૂધ, હરડેને આદિ લઈ.

મધ્યમ જીજ્ઞાપ લખીએ છીએ-નસોતર. કડુ, ગરમાંજાને આદિ લઈ.

તીક્ષ્ણ એટલે કંડો જીજ્ઞાપ લખીએ છીએ-થોરનું દૂધ, ચોખ, દંતી, નીપાળો, અને ઇન્દ્રા બેદીને આદિ લઈ.

પુનઃ જીજ્ઞાપ લેવાની વિધિ-પ્રથમ પાંચ સાત દિન તો પુરુષ મૂજસ (પાચન રૂપી ઉકાળો) લે- સોનામુખી ટંક રા. ૭૩ ટંક ૧૦, વરીઆરી ટંક રા. કાળી દરાખ ટંક રા. ગુજાપનાં પૂલ ટંક રા. ખાંડ ટંક ૧૦, એ સર્વને પોણા (૦૧૧) શેર પાણીમાં ઉકાળતાં (૦૧) શેર પાણી રાખવું. પછી એ પાણીને ગાળી નિત્ય દિન ૪ પીએ, તો પેટનો મળ પચે અને થોડો થોડો નિ કળ્યા કરે અને રોજ ચોખાની ખીચડી થી સમેત ખાવી અને પાંચમે દાઢાડે સોનામુખી ટંક ૧૦, નસોતર ટંક ૧૦. ગુલકંદ ટંક ૧૦, ૭૩ ટંક રા. વરીઆરી ટંક ૫, ખાંડ ટંક ૧૦, એને ઉકાળી રોજ બે ચાર દાઢાડા સુધી લે, અને થી સમેત ખીચડી ખાય, તો જીજ્ઞાપ સારો

લાગે ને એથી સઘળા રોગો જાય. ખાટું ખારું ખાવું નહીં. જીવજાળમાં દસ્ત (ઝાડા) ૩૦ આ વે. તેા ઉત્તમ જીવજાળ જાણીએ; અને દસ્ત ૨૦ આવે તો મધ્યમ જીવજાળ જાણીએ અને દસ્ત ૧૦ આવે તો હીણ જીવજાળ જાણીએ ૧.

છ રૂતુના જીવ જીવ જીવજાળ.

વસંત રૂતુનો જીવજાળ-વસંત ઋતુમાં તો સોનામુખી, નસોતર, જીવજાળનાં ફુલ, વરીઆરી, જીર, ખાંડ ચીની, એનો જીવજાળ લેવો ૧.

ગ્રીષ્મ રૂતુ-માં નસોતર, શાકર, એ જન્મેને જરાજર લઈ તેનો જીવજાળ લે તો રોગ જઈ શરીર શુદ્ધ થાય ૨.

વર્ષા કાળનો જીવજાળ લખીએ છીએ-નસોતર, પીપેર, દરાખ, સુંઠ, મધ, એના જીવજાળ લે, તો રોગ જાય ૩.

શરદ રૂતુનો જીવજાળ લખીએ છીએ-નસોતર, ધમાસો, નાગરમોથો દરાખ, નેત્રવાળો, જેડીમધ, સૂખડ, સોનામુખી, શાકર, એનો જીવજાળ લે તો રોગ જાય ૪.

હિમ રૂતુનો જીવજાળ લખીએ છીએ-નસોતર, ચિત્રક, પાદ, ચોખ, સોનામુખી વગર, એનો જીવજાળ ગરમ પાણીથી લે, તો રોગ જાય ૫.

શિશિર રૂતુનો જીવજાળ લખીએ છીએ-નસોતર, પીપેરો, સુંઠ સિંધવખાર, મધ, સોનામુખી, એનો જીવજાળ લે, તો રોગ જાય ૬.

લયાદિ મોદક લખીએ છીએ.

હરડેની છાલ, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આંમળાં, પીપેરો, પીપળી મૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથો, આ સર્વ જરાજર લઈ એનાથી ત્રણ ઘણી દાંતી લે, અને એ સર્વથી આઠ ઘણું નસોતર લે, અને એ સર્વથી છ ઘણી શાકર લઈને એ સર્વને ખારીક વાટી મધમાં ટંક રાખી પચાણી ગોળી બાંધ્યા પછી ગોળી ૧ એક પ્રભાતેજ શીતળ પાણીથી લે, તો જીવજાળ એજો ઉતરે. અને જ્યાં સુધી ઘણું ગરમ પાણી પીએ નહીં ત્યાં સુધી જીવજાળ લાગ્યા કરે, તો મનુષ્યના આ સઘળા રોગો જાય વિષમજ્વર, મંદાગ્નિ, પાંડુરોગ, ખાંશી, ભગંદર, પ્રમેહ, રાજ્યદમા, નેત્રરોગ, હરસ, કોઠ, કંઠમાળા, ઉદરના રોગ, વાયુના રોગ, આક્રોશ, મૂત્રકૃચ્છ, પથરી, જાંઘ, કેડની પીડા આ સઘળા રોગોને એ અભયાદિ મોદક દૂર કરે છે અને જીવવાન કરે છે. ઇતિ અભયાદિ મોદક ૧.

જીવજાળ લેનારા આટલી વસ્તુઓ કરે તે લખીએ છીએ-જીવજાળ લાગ્યા પછી શીતળ પાણીએ આંખો ધોવી, અત્તર સુંઘવું, પાન ખાવાં, પવનના સ્થાનમાં રહે નહીં, શીતળ પાણીથી નહાય નહીં, ગરમ પાણી વારંવાર પીએ જ્યાં સુધી પૂરો જીવજાળ લાગે (ત્યાં સુધી, અને વચમાં એવું નહીં કરે, તો નાભિ તથા કુખમાં શુળ આવે પછી ઝાડો ઉતરે નહીં, તથા પવ

અભયા મોદક નામે ઔષધિ છે તે શ્રેષ્ઠ છે. એને વાસ્તે આસડો તાળાં લેવાં; અગડેલાં, સંકેલાં, ઘણા દહાડાના લેવાં નહીં, અને અભયા નામ હરડેનું છે, તે મોટી હરડેની છાલ લેવી. અહીં છાલ કહી છે તે હરડેની ગોટલી કાઢી નાંખી જાડી છાલ રહે તે લેવી. અને ઘણી સાવચેતીથી ઔષધિ બનાવવી. આ ઔષધિ તપાસ કરીને આપવાની છે.

ન સરે નહીં, પિત્ત આદિ રોગ થઈ જાય, શરીર ભારે રહે, હાલ અરચિ તથા આક્રૈ થાય જે ર આવે, ઓકારી થાય તો પછી તેને પાચના દિક આપી શક્ક કરે, તો એ સર્વ રોગ જાય, અને ભૂખ લાગે, શરીર હલકું રહે ૧. અને જુલાળ ઘણો લાગે તો મૂઠાં થાય, ગુદા બહાર નિકળી આવે-અને શૂળ આવે, અને અતિસારને આદિ લઈ જીજ્ઞ પણ રોગો થાય ત્યારે તેને શીતળ પાણીથી સ્નાન કરાવવું. અને ભાત. શાકર, મધ, શિખરણી. દહીં. એ સર્વ ખવરાવવું. અને બકરીનું દૂધ શાકર નાખી પાવું. અને સાઠી ચોખા. મસૂર, એ ખવરાવે, તો જુલાળ ઘણો થશે.

સારો જુલાળ લાગે તેનાં લક્ષણ લખીએ છીએ-મન પ્રસન્ન રહે-વાયુ સરે-સર્વ ઇંદ્રીઓમાં બળ થઈ જાય-બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ જાય-ભૂખ સારી પેટે માગે-સર્વ શરીરમાં બળ હોય ૧. ઇતિ વિરેચન એટલે જૂલાળની વિધિ સંપૂર્ણ.

છ રૂતુમાં હરડે ખાવાની વિધિ.

ગ્રીષ્મ રૂતુમાં એક હરડેની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બરાબરનો ગોળ મેળવી નિત્ય દિન ૬૦ સુધી ખાય તો રોગ થાય નહીં. અને વર્ષા ઋતુમાં બે હરડેનું ચૂર્ણ કરી સિંધવખારની સ્થાયે ખાય તો રોગ થાય નહીં. અને શરદ રૂતુમાં સાકર ૮ સાથે ત્રણ હરડેનું ચૂર્ણ ખાય તો રોગ થાય નહીં. અને હિમ ઋતુમાં ચાર હરડેનું ચૂર્ણ સુંઠની સાથે ખાય તો રોગ થાય નહીં. અને શિશિર ઋતુમાં ૫ હરડેનું ચૂર્ણ પીપરની સાથે ખાય તો રોગ થાય નહીં. અને વસંત ઋતુમાં ૬ હરડેનું ચૂર્ણ મધની સાથે ખાય તો રોગ થાય નહીં. ઇતિ ૬ રૂતુમાં હરડે ખાવાની વિધિ.

વસ્તિ કર્મની વિધિ લખીએ છીએ.

વસ્તિ કર્મ એટલે પિચકારીની વિધિ. તે નો રોગીનાં મળ મુત્ર વાયુના આબરે કરી રોકાઈ ગયાં હોય તેને પિચકારી ઇંદ્રીમાં, ગુદામાં લગાવે. એ પિચકારી જસતની નળી ધાત્રી બકરાના આંડની બને છે. અથવા સોનાને આદિ લઈ ધાતુઓની નળી ગાયના પૂછડાને આકારે બને છે તે, ઓસડનું પાણી ભરી ઇંદ્રીમાં લગાવી ગુદામાં વસ્તિ કર્મ કરે તો વાયુના સર્વ રોગો જાય. તે આ વસ્તિ કર્મ બે પ્રકારનાં છે. અનુવાસન નામે ૧, નિરૂહ નામે ૨-તેલ, ધી, આદિની જેને પિચકારી લગાવે તેને અનુવાસન વસ્તિ કર્મ કહિયે. અને નિરૂહ વસ્તિનો ભેદ એક ઉત્તર વસ્તિ છે ૧-અને અનુવાસનનો ભેદ માત્રા વસ્તિ છે ૨-એનું તોલ ૮ તોલા ભાર પાણીનું છે. આટલા રોગ વાળાને અનુવાસન વસ્તિ લગાવે નહીં-ભ્રમક રોગ વાળાને, કેવળ વાયુના રોગ, ભયયુક્તને. મૂઠાં. અરચી, ખાંશી, સ્વાસ, ક્ષય. એ રોગ વાળાને તથા ભયભીતને અનુવાસન વસ્તિ મારવી નહીં. અને આ રોગ વાળાને અનુવાસન વસ્તિ કરવિ-એક વર્ષથી લઈ ૭ વર્ષ સુધીનાને ૭ આંગળની પિચકારીની વસ્તિ લગાવવી. અને ચાર વર્ષ વાળાને આઠ આંગળની તથા ચાર વર્ષ ઉપરાંત વાળાને ચાર આંગળની પિચકારી લગાવવી. પછી તો બુદ્ધિના અનુમાનથી લગાવવી. આ પિચકારીને ધી લગાવી મારવી. અને વસ્તિ કર્મથી શરીરમાં બળ થઈ, રોગ જાય, અને શીતકાળમાં તથા વસંત ઋતુમાં દહાડામાં સ્નેહની વસ્તિ લગાવવી. અને ગ્રીષ્મ ઋતુ, વર્ષા ઋતુ અને શરદ ઋતુમાં, રાત્રે અનુવાસન વસ્તિ કર્મ કરવું, અને ઘણું ચિકિત્સાં બોજન કરાવે નહીં, પણ હલકું બોજન કરાવવું. અને સ્નેહમાં વરીઆરીનું પાણી સિંધવખા

૨ નાખી ગુદામાં વસ્તિ લગાવવી. (એમકે) ગરમ પાણી * પાંચ મોજન કરાવી, તથા ફેરવી, તથા મળ મૂત્તાદિક કરાવી ડાળા પસવાડા તરફ સૂવાડી, ડાળી બાંધ પસારી, બીજી બાંધ જો આ કરી ગુદામાં સ્નેહની પિયકારી દબ (ધાલી) ડાળા હાથથી પકડીને જમણા હાથથી દાબે ત્યાં રે ગુદામાં પિયકારીનું પાણી અને સ્નેહ જઈ પડે અને પિયકારી લગાવે તો. એ લગાવનારે પુરૂષ તથા લેનારો પુરૂષ આટલી વસ્તુ કરે નહીં બગાસાં, ખાંસી, છીંક એ લે નહીં. ૩૦ તા બીજો વગાડે ત્યાં સુધી અથવા મોંઢેથી ૧૦૦ સુધીની ગણતરા કરે ત્યાં સુધી વસ્તિ કર્મ કરે, પછી સર્વ શરીરને પસારી સીધો સુએ; પછી અને પગનાં આંગળાં તથા અગુદાને ચતુર આઠ મો કન ખેંચાવે પછી સજ્જનની ઉપર છતો સુધ જોઈ લે, એવી તરેહ કરે તો એ વસ્તિ વાયુ ના સઘળા રોગોને દૂર કરે, અને ગુદામાં લીધા જે વસ્તિ તે મળ સમેત ગુદામાંથી સત મળ ને તથા સઘળા વાયુના રોગોને દૂર કરે છે. અને અનુવાસન વસ્તિ કર્મ આ વિધિયા છ સા- ત, આઠ, નવ વાર એકેક દિનના આંતરાથી કરવાથી સર્વ વાયુના રોગોને દૂર કરે છે-અનુવા સન વસ્તિ કર્મ કયી પછી નિરૂહ વસ્તિ કરવી. અને જે ૧૧ મઝાશયમાં અથવા પકગણામાં અ નુવાસન વસ્તિ ચલાવાથી તેજ જગાએ તેનું સ્નેહ યુક્ત પાણી વગેરે રહી જઈ ગુદામાંથી પે ડુને મસળવાથી પશુ નિસરે નહીં તો નિરૂહ વસ્તિ કરવી કરવી. તે એસડોની બત્તી કરી ગુદા માં ચલાવે, તો વાયુ સરે અને તેનો મળ નિકળી જાય ને શરીર શુદ્ધ થાય, અથવા ગુદાખ આપી કાઢે.

અનુવાસન વસ્તિ લગાવાનું તેજ-ગળો, એરંડાનું મૂળ, કાયકીનું મૂળ, ભારંગ, અરકુસો, રોહિષ, સતાવરી, સરગવો, કાગઝહરી. એને તોલા ચાર ચાર ભાર લે, અને જવ, અડદ, અ લસી. બોરડીનું મૂળ કુલ્લથ, એ શેર શેર લેવું, એ સર્વ એસડોને ૬૪ શેર પાણીમાં ઉકાળી એનો એથો ભાગ રાખી તેમાં મીઠું તેજ શેર ૪ પકવી લેવું (તે એમકે) એ રસ સર્વ બળી જાય ને તેજ માત્ર આવી રહે ત્યારે એ તેજને ગાળી તોડાં ૪ ભાર તેજની પિયકારી ગુદામાં લગા વે, તો વાયુના સર્વ રોગો દૂર થાય. ઇતિ અનુવાસન તૈલં. ઇતિ અનુવાસન વસ્તિ વિધિ.

નિરૂહ વસ્તિ કરવાની વિધિ-નિરૂહ વસ્તિ તો ઘણા પ્રકારની છે, અને તેનાં ઘણા એ કારણ છે. અને નિરૂહ વસ્તિનું આ સ્થાપન પણ નામ છે. અને નિરૂહ વસ્તિનું તોડા રા ભા ર લગાવાનું પ્રમાણ છે. આટલા રોગ વાળાને નિરૂહ વસ્તિ લગાવવી-જેનું શરીર ચિક ણું ઘણું રહે, તથા હૈયામાં ચોટ લાગી હોય, શરીર ક્ષીણ હોય, * આફરાનો રોગ હોય, આ ફારોનો રોગ હોય, હિચકી, હરસ, સ્વાસ, ખાંસી. ગુદાનો સોજો, અનિસાર. વિશ્વ ચિકા, ઉદાવર્ત, વાતરક્ત, વિષમ જવર. મૂર્છા. તરસ, જીદરોગ, આફરો, મૂત્રકૂજ, પથરી, ચરણ (પગ) રોગ, મંદાગ્નિ, શૂળનો રોગ, અમ્લપિત, હૃદયના રોગ, આ સઘળા રોગોમાંનો જેને કોઈ રોગ થાય તેને નિરૂહ વસ્તિ દેવા છતાં આ- સર્વ રોગોને દૂર કરે છે. અને નિરૂહ વસ્તિના દેવાની વિધિ અનુવાસન વસ્તિ

* ભોજન કરતાં ગરમ પાણી પાવામાં વાપરવું

* આફરો એટલે પેટનું કુલ્લથ, તે અનેક પ્રકારથી થાય છે. પરંતુ વસ્તિ કર્મને વસ્તે સાધારણ આફરાનો રોગ નહીં છે. સાધારણ આફરો તો હિંગાષ્ટક ચુર્ણને આઠ લઈ એથ વિધી આરામ થાય છે. અને મોટા કારણોથી થતા પેટના આફરાનો રોગ ઉપર વસ્તિ કર્મ કરવું તે તપાસ કરીને રવું કેમકે એ કામ જરા ભારે છે.

ની વિધિમાં લખી દીધી છે. અને આ નિરૂહ વસ્તિ પણ એ ચાર વાર એક એક દિવસના અંતરથી પાછળ લખી છે તેજ વિનિધી દેવી; અને કેવળ વાયુના વિકાર હોય તો કરેડી, કડવી રનેહ સંયુક્ત દેવી, અને પિત્તના વિકાર હોય તો દૂધ સંયુક્ત એ વસ્તિ દેવી. અને કફના વિકાર હોય તો કરેડી, કડવી અને મૂત્રને આદિ લઈ નિરૂહ વસ્તિ દેવી. અને સુ કુમારને, બાળકને, બુઢાને મૃદુ વસ્તિ દેવી.

ઉત્કલેશન વસ્તિ વિધિ-દીવેલીઓ, મહુડાની છાલ, પીપેર. સિંધવખાર, વજ, ખેંણીના આડવાની છાલ, એને ઉકાળી એની વસ્તિ આપવી. ઇતિ ઉત્કલેશન વસ્તિ.

દોષ હર વસ્તિની વિધિ લખીએ છીએ-વરીઆરી. જેઠીમધ, બીલી, ઇંદ્રજવ, એને કાંજ તથા ગાયના મૂત્રમાં વાટી આપે, તો સર્વ દોષ જાય. ઇતિ દોષ હર વસ્તિ.

લેખન વસ્તિ લખીએ છીએ-ત્રિકાળો ઉકાળો, ગાયનું સુત, મધ, જવખાર એની (વસ્તિ) આપીએ તો દોષ જાય. ઇતિ લેખન વસ્તિ.

શોધન વસ્તિ લખીએ છીએ-હરડે, ગરમાળાને આદિ લઈ એનો જુલાખ અથવા એની પિચકારી મારે તેને શોધન વસ્તિ કહિયે.

શમન વસ્તિ-ધઉશો. જેઠીમધ, નાગરમોથો, રસોત, એને દૂધમાં વાટી એની પિચકારી મારે તેને શમન વસ્તિ કહિયે.

વૃંહણ વસ્તિ લખીએ છીએ-પુષ્પાઘના આપડો આદિનો ઉકાળો કરી તેમાં * મીઠી વસ્તુ મેળવી તથા ધી, માંસ, આદિ. એની પિચકારી મારે તેને વૃંહણ વસ્તિ કહિયે.

પિચ્છિલ વસ્તિ લખીએ છીએ-ખોરડીનાં પાન, શતાવરી લહેસુવા મોચરસ, એને દૂધમાં પકવી તેમાં મધ નાખી પિચકારી મારે તેને પિચ્છિલ વસ્તિ કહિયે.

નિરૂહ વસ્તિનાં તોલનું પ્રમાણ લખીએ છીએ-પ્રથમ તો દ્રિપિત સિંધવખાર નાખે, પછી તેમાં શેર ગા અથવા મધ નાખે, અને શેર ગા અથવા ધી નાખી એ ત્રણેને પ્રથમ મધ એની પિચકારી પાંચ સાત વાર એકેક દહાડાના આંતરાથી ચતુરાધથી મારવી, આ નિરૂહ વસ્તિનાં તોલનું પ્રમાણ છે. ઇતિ નિરૂહ માત્રા વિધિ.

મધુ તૈલ વસ્તિની વિધિ લખીએ છીએ-એરડાના મૂત્રનો ઉકાળો કરી તેમાં મધ અને મીઠું તેલ તોલા ૪ ભાર નાખે. અને વરીઆરી તોલા ૨ ભાર. સિંધવખાર તોલા ૧ ભાર, એને વાટ્યા પછી એને મથિ ને એની પિચકારી લગાવે, તો મેદ, ગોજો, કૃમિ, ક્ષીયો, મળના રોગ, ઉદાવર્ત. એ સર્વ રોગોને આ વસ્તિ દૂર કરે છે. અને શરીરમાં બળને વધારે છે. ઇતિ મધુ તૈલની વસ્તિ.

સ્થાપન વસ્તિ-મધ. ધી દૂધ. તેલ. એ બધે તોલા ભાર લઈ તેમાં ખેંણીની છાલનો ૨ સ તથા સિંધવખાર તોલા ૧ ભાર નાખી એ સર્વનો એક જીવ કરી પિચકારી મારે તેને સ્થાપન વસ્તિ કહિયે.

સિદ્ધ વસ્તિ લખીએ છીએ-પીપેર. પીપળી મૂત્ર, ચવક, ચિતક, સુંઠ, એનો ઉકાળો કરી તેમાં તેલ, મધ, સિંધવખાર. જેઠીમધ; એને ઉકાળી એ પણ મેળવી એની પીચકારી લગાવે તેને સિદ્ધ વસ્તિ કહિયે.

કુળ વસ્તિ લખીએ છીએ-ગુદામાં તથા આહાર ધી લખાવી પોતાના અંગુઠા પ્રમાણે બાંધી ડાંડી ૧૨ આંગળની અર્ધી ગુદામાં ચલાવે, તે તેની ચતુરાશ્રમી પિચકારી મારે તેને ફઝવસિત કહિયે. અને નિરૂહ વસ્તિનો બેદ ઉત્તર વસ્તિ છે. અને વસ્તિ કર્મ કરાવનારો ગરમ પાણીમાં સ્નાન કરે, તથા દહાડે સૂએ, તથા અશુભ અને કંઈ પણ કુપથ્ય કરે નહીં. ઇતિ અનુવાસન અને નિરૂહ વસ્તિને આદી લઘ સર્વ વસ્તિની વીધિ સંપૂર્ણ.

ધૂમ પાન.

(હુકાને આદિ લઘુ ધૂમ પાનની વિધિ લખીએ છીએ.)

ધૂમપાન છ પ્રકારનાં છે. શમન ૧, વ્રંદણ ૨, રેચન ૩, કાસહર્ત્તા ૪, વમનકર્તા ૫, વ્રણ ધૂપન ૬, તીક્ષ્ણ ઓસડોના ધૂમપાનને શોધન કહિયે ૭. આટલા રોગીઓને ધૂમપાન કરાવે નહીં. બેદ સંયુક્તને, ભયભીતને, દૂખીને. દાંતના રોગીને, રાત્રે જાગ્યો હોય તેને, તરસ્યાને. ઢાહ વાળાને, તાળવાના રોગીને, ઉદરના રોગીને, મસ્તકના રોગીને, ઓઝારીના રોગીને, આફરાના રોગીને. ઘાના રોગીને. પ્રમેહના રોગીને. પાંડુ રોગીને, ગર્ભિણી સ્ત્રીને. ક્ષીણ પુરુષને. બાળકને બુઢાને. એ સર્વ પુરુષોને ધૂમપાન કરાવે નહીં. અને ધૂમપાન છે તે વાયુ અને કફના સર્વ રોગોને દૂર કરે છે. અને સર્વ ઇન્દ્રિયોને તથા મનને પ્રસન્ન કરે છે. કેશ તથા દાંતને પુષ્ટ કરે છે અને ઇલાયચો આદિના ધુમાડો લે તેને શમન ધૂમ કહિયે ૧. અને રાજ આદિના ધુમાડો લે તેને વ્રંદણ ધૂમ કહિયે ૨. અને તીખાં ઓસડોના ધુમાડાને રેચન કહિયે ૩. મરી આદિના ધુમાડાને કાશઘ્ન કહિયે ૪. ખાલના ધુમાડાને વમન કર્તા કહિયે ૫. લીમડો, વળ આદિના ધુમાડો વ્રણાદિકને દઇએ તેને વ્રણ ધુપન કહિયે ૬.

અ રાજન ધૂમ લખીએ છીએ-મોરનાં પીછાં. લીમડાનાં પાન, ભોરીંગણીનાં ડોડવાં, મરી, હીંગ. છડછડીચો. કપાસ, બકરાના વાળ, સાપની કાંચળી, ખિલાડાની વિષા, હાથીદાંત, એને વાટી ધી મેળવી ધુણી દે. તો ભૂત પિશાચ, રાક્ષસ, પ્રેત, ડાકણીને આદિ લઘ સર્વ દોષ દૂર થાય. અને તાવને દૂર કરે. ઇતિ અરરાજિત ધૂપ ૧.

માહેશ્વર ધૂપ લખીએ છીએ-હીંગ, દેવદાર. બીલીનાં પાન, ગાયનું ધી, કુતરાનું હાડકું, કડુ, સરસવ, લીમડાનાં પાન, માથાના વાળ, સાપની કાંચળી, ખિલાડાની વિષા, ગાયનું શિંગડુ. મીઠળ, બંને રીંગણી, કપાસ, તુષ, બકરાના રૂવાં. ચંદન, મોરનું પીછું. બકરાનું મૂત્ર. એને વાટી આદમીને ધુણી દે, તો ભૂત પિશાચ, રાક્ષસ, ડાકણ, પ્રેત, ચૂડેલ, એને આદિ લઘ સર્વ દોષ દૂર થાય, અને સર્વ પ્રકારના તાવ આ ધુપથી દૂર થાય ૨. ઇતિ માહેશ્વર ધૂપ ઇતિ હુકાને આદિ લઘ સર્વ ધૂમની વિધિ સંપૂર્ણ.

લોહી

લોહી કકાવાની વિધિ લખીએ છીએ-મનુષ્યના શરીરમાં વૈધ છે તે લોહીના વિકારને બન્ને પ્રકાર સારી પેઠે જોઈ તેનું રૂચિર શેર ૧, તથા અચ્છેર ૦ા, તથા પાશેર ૦ા તથા ૦ા નવઢાંક કાઢવું. અને શરદ ઋતુમાં તો વગર વિકારેજ થોડું લોહી કઢાવે, તો મનુષ્યને લોહી

નો વિકાર થાય નહીં ૧.

શુદ્ધ લોહીનું સ્વરૂપ—લોહીનો મીઠો રસ (ગળ્યો સ્વાદ), લાલ વર્ણ હોય-શીતળ તથા ગરમ એ બંને હોય નહીં. અને ભારે ચિકણું તથા દુર્ગંધિ વાળું હોય- અને આ લોહી દુષ્ટ દગુંથ થએ ગરમીના સર્વ વિકારોને કરે છે. અને શરીરમાં લોહી દુષ્ટ થાય ત્યારે પીડા થાય-શરીર પાકી જાય દાહ હોય અને શરીરમાં ચક્રતાં પડી જાય-ખાજ (ખસ) થાય ફેલિયો અને સોજાને આદિ લઘુ સર્વ વિકાર થાય-અને શરીરમાં લોહી વધિ જાય તો આંખો લાલ રહે, ને નસો ભારે રહે તથા શરીર ભારે રહે-જીંધ ધણી આવે-મેદ વધે-શરીરમાં દાહ હોય અને શરીરમાં લોહી ક્ષીણ પડી જાય તો ખરાશ તથા મીઠાશની મંચ્છા રહે-મૂછા આવે-શરીર લુપ્ત રહે-શરીરની નસો શિથિલ થઈ જાય ૨.

વાયુથી દુષ્ટ થયું જે લોહી તેનાં લક્ષણ—અરણુ રંગ હોય, ક્ષીણ આવે-કઠોર હોય-અને જેની ઉનાવળી શુદ્ધ ધાર ચાત્રતી હોય-સોંય સરખા શરીરમાં સણકા ચાસે ને લાલ હોય. એ સર્વ લક્ષણ હોય ત્યારે જાણિયે કે લોહી વાયુથી દુષ્ટ થયું છે ૩.

પિત્તથી દુષ્ટ થયું જે લોહી તેનાં લક્ષણ—લોહી પીળું, લીલું, વાદળી, કાળું હોય-જેમાં દુર્ગંધિ ધણી આવે-ચાસે નહીં-ગરમ હોય-માંખો અને કીડીઓ ખાય નહીં-જે લોહીમાં એ લક્ષણ હોય તેને પિત્તથી દુષ્ટ થયું જાણિયે ૪.

કફથી દુષ્ટ થયું જે લોહી તેનાં લક્ષણ—લોહી શીતળ અને ઘણું ચિકણું, ભારે હોય-જે રૂના રંગ સમાન હોય-માંસની ગાંઠીઓ સરખું હોય-ધીરે ચાસે-આ લક્ષણ જે લોહીમાં હોય તેને કફથી દુષ્ટ થયું જાણિયે ૫.

સન્નિપાતથી દુષ્ટ થયું જે લોહી તેનાં લક્ષણ—જેમાં એ (ઉપર કહેલાં ત્રણ પ્રકારનાં) સર્વ લક્ષણ મળે અને કાંજી સરખો રંગ હોય તે લોહીને સન્નિપાતથી દુષ્ટ થયું જાણિયે ૬.

ઝેરે કરીને દુષ્ટ થયું જે લોહી તેનાં લક્ષણ—જેનું લેહી કાળું હોય અને નાકમાં ઘણું આ લે દુર્ગંધિ ધણી આવે-કાંજી સરખો રંગ હોય-તેથી કોઠ થઈ આવે-ગોકળગાય કે જેને પરમેશ્વરની ગાય કહે છે તે સમાન જેનો રંગ હોય-અને શરીરમાં સોજો તથા દાહ હોય-શરીર પાકી જાય-એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને ઝેરે કરીને દુષ્ટ થયું જાણિયે ૭.

આટના (કયા રોગોમાં લોહી કઢાવવું) યોગ્ય છે તે લખીએ છીએ—સોજો તથા શરીરમાં દાહ હોય-અંગ ફેલા ફેલિયોથી પાકી જાય-શરીરનો વર્ણ લાલ થઈ જાય-વાતરકતનો રોગ તથા વ્યાધિ વગેરે રોગ હોય-સ્તનનો રોગ હોય-શરીર ભારે રહે- આંખો લાલ જ રહે-તંદ્રા આવે નાસિકા મુખના રોગ હોય-ફિયો, ગોળો, વિસર્પ વિદ્રધિ રોગ હોય છાત્રા આદિનો રોગ હોય-મસ્તક પીડા હોય-ઉપદંશ એટલે ગરમીનો રોગ-રક્તપિત્ત-આ સર્વ રોગોમાં લોહી કઢાવવું યોગ્ય છે-આ સઘના રોગોમાં શિંગડી અથવા જળો લગાવે અથવા તૂમડી લગાવે અથવા દ્રુસ ખેસાને ત્યારે મનુષ્યના રોગ જાય ૮.

સીંગડી નામ શ્રંગનું છે. જે સીંગડીથી પૂંકના જોરથી લોહી કઢાવવું. અથવા વારંવાર લોહી કઢાવવું. અથવા જળોથી લોહી કઢાવે તો ઠીક છે-અને દ્રુસ ખેસાવે તથા અઆથી છુંદી લોહી કઢાવે. પરંતુ શરીરનું યથાર્થ જ્ઞાન જોઈને રક્તશ્રાવ કરાવવું. લોહી કઢાવતાં મૂછા આવે, તો મોઢા ઉપર પાણીનો છંટકાવ કરીએ તો હોંસીઆરી આવે. પરંતુ નસ જોઈને ઉપાય કરવો યોગ્ય છે.

કયા રોગ વાળા મનુષ્યને દ્રુસ કરીને લોહી કઢાવવું યોગ્ય નહીં તે લખીએ છીએ= ક્ષીણ પુરૂષને, તથા વિષય ધણો કર્યો હોય તેને. નપુંસકને, ભયભીતને, ગાંધણી સ્ત્રીને, પ્રસુતા સ્ત્રીને, પાંડુરોગીને, જીજ્ઞાસને આદિ બ્રહ્મ પંચકર્મ જેણે નહીં કર્યાં હોય તેને હરસ વાળાને, સર્વાંગ સોમ વાળાને, ઉદર રોગાને, ખાંશા, સ્વસ, ઓઝારી, અતિસાર, આ રોગ વાળાને-અને પસીના યુક્ત જેનું શરીર હોય તેને-૧૬ વડે પેટેજાંતી અવસ્થા વાળા મનુષ્યને તથા ૭૦ વર્ષ ઉપરાંતની અવસ્થા વાળાને આટલા રોગ વાળા મનુષ્યને દ્રુસ ખોડાવવી યોગ્ય નહીં ૯. અને એ રોગોમાં લોહી કઢાવવાથી રોગ જાય તો જો લગાવીને લોહી કઢાવવું અને ઝેર કરીને દુષ્ટ થયું જે લોહી તેની દ્રુસ ખોડાવવી યોગ્ય છે, અથવા અસ્ત્રો મારી લોહી કઢાવવું યોગ્ય છે. અને વાયુપિત્ત, કફ કરીને દુષ્ટ થયું જે લોહી તેને સીંગડી, જળો, તૂમડીએ કરી કઢાવવું યોગ્ય છે. જળો તો એક હાથનું લોહી શોષે; સીંગડી, તૂમડી ૧૨ આંગળનું લોહી શોષે; અસ્ત્રો એક અંગુઠા પ્રમાણનું શોષે, દ્રુસ શરીરના સર્વાંગનું શોષે. અને શીત ઋતુમાં આટલા રોગોમાં લોહી કઢાવે નહીં તે લખીએ છીએ-ભૂખ્યાને, મૂંછા વાળાને, ઊંઘ, બ્રાંતી, મદ, મળ મુત્રનો જેને વેગ હોય તે પુરૂષોનું લોહી કઢાવે નહીં ૧૦-અને જળો આદિકે કરી જેનું લોહી નહીં નીકળ્યું હોય તેના વ્રણના મોઢાને કોષ્ટ, સુંઠ, મરી, પીપેરા, સિંધવખાર. એથી મસજે તો લોહી સારી પેઠે નીકળે-અને લોહી સારા સમયમાં કઢાવે કે ધણી શીત, ધણો તાપ નહીં હોય. ભોજન હલકું કરાવી લોહી કઢાવે.

લોહી ધણું નીકળે તેના આ વસ્તુઓથી ઉપાય કરે તો થાંભે તે લખીએ છીએ-લોદર, રાળ, રસોત, જવ, ધજીતો લોટ, ધાવડીની છાત્ર. ગેર. સાપની કાંચળી રેશમી લુગડાની તાપ, શીમળાની ખાત્ર, અને હરકોઈ વ્રણને મોઢે લગાવે તો લોહી થાંભે. અને બીજા ૫ જી વ્રણના શીતળ ઉપાયો કરવા-અથવા દ્રુસ ખોડવાની નસ નાડી ના ઉપર ડામ દે, અથવા એ નસને ખાર લગાવે, અથવા એ નસને તુરી વસ્તુઓનો લેપ કરે. અને ડાખા આંડ ઉપર સોળે હોય, તો જમણા હાથના અંગુઠા તરેલી નસને દગ્ધ કરે. અને જમણા આંડ ઉપર સોળે હોય તો ડાખા હાથના અંગુઠા તરેલી નસને દગ્ધ કરે. અથવા ડાખા આંડે સોળે હોય તો જમણા હાથની દ્રુસ ખોડાવે ને જમણા આંડે સોળે હોય, તો ડાખા હાથની દ્રુસ ખોડાવે તો એ સોળે જાય ૧૧. અને વિશ્વચિકા થઈ જાય તો પસવાડામાં દાખ દે તો વિશ્વચિકા જાય.

દ્રુસ ખોડાવાથી ધણું લોહી નિસરે તો કેટલા રોગ થાય તે લખીએ છીએ-આંધળો થઈ જાય-અર્ધ અંગ રહી જાય-તરસનો રોગ થાય-અંધારા આવે-માથાનું દરદ થાય;સ્વાસ, ખાંશી થાય-હિંચકી આવે-દાહ તથા પાંડુરોગ થાય-અને લોહી ધણું જ છુટે તો મનુષ્ય મરી જાય, (કારણ કે) આ શરીરમાં લોહીએ કરીને જીવન છે (માટે જે) શરીરનું લોહી જતું રહે તો મરણ થાય, તેથી શરીરના લોહીને તત્કાળ બંધ કરવાનો ધણો જાણપતો કરવો. ને લોહી છુટે સોળે હોય, તો જરા ગરમ ધી કરી તેને શેકે તો તેની પીડા તથા સોળે દૂર થાય. અને લોહી ધણું નીકળે, તો તે માણસને હરણના માંસનો અથવા બકરાના માંસનો શેરવો યોગ્ય છે, અથવા તેમાં દુધ પીવું યોગ્ય છે, અથવા સાઠી ચોખાની ખીર ખાવા યોગ્ય છે, તે જ્યાં સુધી પીડા શાંત થાય. શરીર હલકું થઈ જાય અને મન પ્રસન્ન થઈ જાય ત્યાં સુધી એ ખાય.

લોહી છોડાવાના કુપથ્ય-મૈથુન, ક્રોધ, ઠંડા પાણીએ નહાવું અહારનો ધણો પવન. એકાસ ન ખેસવું. દહાડે ઉંચ ખાર વગેરે ખાટી વસ્તુ કડવી વસ્તુ, શેય બાદી. અછળમાં ભોજન, એ સર્વ વસ્તુઓ લોહી છોડાવનારા કરે નહીં. અને જ્યાં સુધી શરીરમાં જગ આવે ત્યાં સુધી કુપથ્ય કરે નહીં. ઇતિ શ્રી કૃસ વગેરેથી લોહી છોડાવાની વિધિ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્મહારાજ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાઇ પ્રતાપ સિંહજી વિર ચિ તે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે સર્વ આસવોને બનાવાની વિધિ ૧. સર્વ પાક બનાવાની વિધિ ૨, શિક્ષાજીત શોધન ૩, જવખારને આદિ લઘ ખારોની વિધિ ૪, ચન્દ્રખારને શોધવાની વિધિ ૫. સ્નેહ વિધિ ૬, સ્વેદ વિધિ ૭. વમન વિધિ ૮, જીજ્ઞાસની વિધિ ૯. હરડે ખાવાની વિધિ ૧૦, વસ્તિ કર્મ ૧૧. હુક્કાને આદિ લઘુ ખમપાનની વિધિ ૧૨, લોહી છોડાવાની વિધિ ૧૩, નિરપણુ નામ અતુર્વિસતિમ સ્તરંગ: ૨૪. સંપૂર્ણ.

તરંગ ૨૪ મુ સમાપ્ત.

તરંગ ૨૫ મું.

ઋતુઓ

ઋતુઓનું વર્ણન લખીએ છીએ-હિમઋતુ ૧, શિશિર ઋતુ ૨, વસંતઋતુ ૩, ગ્રીષ્મઋતુ ૪, વૃષાઋતુ ૫, શરદઋતુ ૬. એ છ રૂતુ જામે મહીતની છે. માગસર, પોષ તો હિમ રૂતુ ૧; માઘ, શ્રાવણ શિ.શેર રૂતુ ૨; ચૈત્ર, વૈશાખ વસંત રૂતુ ૩; જ્યેષ્ઠ, અષાઢ ગ્રીષ્મરૂતુ ૪; શ્રાવણ, ભાદરવો વર્ષ રૂતુ ૫; આસો, કાર્તિક શરદ રૂતુ ૬.

અન્ય મત લખીએ છીએ-મેષ અને વૃષભની સંક્રાંતિ એ જાને ગ્રીષ્મ રૂતુ છે ૧; અને મિથુન. કર્કની સંક્રાંતિને પ્રાવૃદ્ધ રૂતુ કહીએ, આ રૂતુમાં વાદળોથી અમ્બર છાયા રહે, ગરમીની સાથે થોડો વરસાદ પણ વરસે. આ રૂતુ વર્ષા રૂતુનો ભેદ છે ૨. સિંહ અને કન્યાની સંક્રાંતિને વર્ષા રૂતુ કહિયે ૩; તોળા અને વૃશ્ચિકની સંક્રાંતિને શરદ રૂતુ કહિયે ૪; ધન અને મકર સંક્રાંતિને હિમંતરૂતુ કહિયે ૫. કુંભ અને મીનની સંક્રાંતિને વસંત રૂતુ કહિયે ૬.

આ છ રૂતુને વિષે વાયુ, પિત્ત, કફનો સંયય, પ્રકોષ, અને શાંતિ લખીએ છીએ-ગ્રીષ્મ રૂતુમાં વાયુનો સંયય, વર્ષા રૂતુમાં વાયુનો ક્રોધ, શરદ રૂતુમાં વાયુની શાંતિ ૧; વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સંયય. શરદ રૂતુમાં પિત્તનો ક્રોધ, હિમરૂતુમાં પિત્તની શાંતિ ૨ શિશિર રૂતુમાં કફનો સંયય, વસંત રૂતુમાં કફનો ક્રોધ, ગ્રીષ્મરૂતુમાં કફની શાંતિ ૩ એ સમયમાં વાયુ. પિત્ત, કફનો સંયય. પ્રકોષ, અને શાંતિ અહાર વિહારથી થાય છે, અને એ વિના સમય પોતેજ શાંતિ થઇ જાય છે.

અથવા વાયુનો ક્રોધ કરવાના અહાર વિહાર લખીએ છીએ=આ વિના સમય હ

લકી, લુખી વસ્તુ થોડી વસ્તુ અને અતિ શીતળ વસ્તુ, અતિ ખેદથી. સંધ્યા સમયના મૈથુનથી; શાય ભય, વિંતાથી; તથા રાત્રિએ જાગવાથી, ચોટના લાગવાથી. પાણીમાં તરવાથી અત્તના અચળું થવાથી, ધાતુના ક્ષીણ પણાથી. અને એને આદિ લઘુ બીજા પણુ કારણેથી વાયુનો કોપ થાય છે ત્યારે વાયુના કોપને દૂર કરવાના ઉપાય કરે. તો વાયુની શાંતિ થાય છે.

પિત્તને કોપ કરવાના આહાર વિહાર લખીએ છીએ—કડવી, ખાટી, ગરમ. તીખી. એ વસ્તુ વાનું ને તોડવા તથા ક્રોધ કરવાથી, તડકાને આદિ લઘુ ગરમ વસ્તુથી, મધ્યાહને નામ પૂજા કરવાનું કરમના રોકવાથી, અત્તના અચળું થવાથી, આ કારણેથી અતિ સત્ત્વે સત્ત્વ પિત્ત છે ન કોપને પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તે પિત્તને દૂર કરવાના ઉપાયોથી પિત્તની શાંતિ થાય છે.

કફને કોપ કરવાના આહાર વિહાર લખીએ છીએ—મીઠી એટલે ગળી. ચીકણી વસ્તુઓના ખાવાથી; શીતળ ભોજનના કરવાથી. દડાડે સૂવાથી. અગ્નિના મંદ થવાથી, પ્રભાતને સમય ભોજન કરવા પછી ખેદથી એને આદિ લઘુ બીજા પણુ કારણેથી કફ કોપને પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એ કફના કોપને દૂર કરવાના ઉપાયોથી કફની શાંતિ થાય છે.

હિમરૂતુને સેવવા આહાર વિહાર લખીએ છીએ—ભેંસ અને ગાયનું તાગુ ઘા, મીઠો ગોળ મીઠું દહીં. ખાર, તેલનું મદન તલ, ઘઉં. અડદ. શાકરને આદિ લઘુ મીઠા વસ્તુઓ; સુક સયુક્ત હરડે; ઝ, અગિ નિદ્રાસ્થાન, નવાં લુગડાં, નવી આંને આદિ લઘુ સારી* વસ્તુ. ઇતિ હિમ ઋતુના આહાર વિહારાદિક. ૧.

શિશિર રૂતુના આહાર વિહારાદિક લખીએ છીએ—પીપેરો સંયુક્ત હરડે. મરી, આદુ, તાગુ ઘા, તિંધવખાર, વડાં. ગોળ દહીં, અને હિમરૂતુમાં જે કલા છે તે સર્વ. ઇતિ શિશિર ઋતુની વિધિ ૨.

વસંત રૂતુના આહાર વિહાર લખીએ છીએ—વસંત રૂતુમાં કોપને પ્રાપ્તિ થયો જે કફ તે રોપાને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જઠરાગ્નિનો નાશ કરે, તે વાસ્તે મધ સયુક્ત હરડે ખાય તો કફ દૂર થાય ને શરીરમાં બળ આવે. અને વસંત રૂતુમાં બ્રમણુ (ફરવું) પથ્ય છે, તથા ચિત્રક નું ખાનુ પથ્ય છે તથા કફદારી વસ્તુઓ સારી છે. ઇતિ વસંત ઋતુની વિધિ.

ગ્રીષ્મ રૂતુના આહાર વિહાર લખીએ છીએ—ગ્રીષ્મ રૂતુમાં સૂર્ય સર્વ પ્રાણી માનનું બળ હરાં લે છે એ વાસ્તે વૃક્ષાદિકની સવન જાયાનાં સેવાયે ગ્ય છે. ગોળ સંયુક્ત હરડે, શીતળ પાણુને આદિ લઘુ વસ્તુઓ, મધુર તથા હલકા ભોજન, દરાખ, ચિકણા પદાર્થા શીખંડ, સાતુ. શાકરનું સરખત શીતળ પાણીમાં તરવું, ખસખાના, પૂવારા, ચાદર આદિકના છોડાવવાં. કપૂર ચંદનાદિકનો લેપ. દડાડામાં સુતું વીરણવાળાનો પંખો, ખીરનું ભોજન, એને આદિ લઘુ બીજા પણુ સારી વસ્તુ, એ સર્વ આ રૂતુમાં પથ્ય છે. અને આ રૂતુમાં આટલું કૃષ્ય

* સારી વસ્તુઓ એવું નામ કહ્યું છે તે અનેક પ્રકારની છે લોકને ગમતી, પરલોકને-ગમતી પ્રજાને ગમતી એવી વસ્તુઓ છે. પરંતુ આ ઠેકાણે સારી વસ્તુ એ શબ્દમાં રૂતુને ગમતી લેવી જેમ હિમ રૂતુમાં સઘ પાણી. રૂનાં લુગડાં ગભે, ઇલાદિક છે. પરંતુ આ અર્થ રાજ માન્ય છે. માટે તે એ ઉપચાર રાજ, સહકાર, શ્રીમંત એઓને વાસ્તે છે.

છે-કડવી, તીખી વસ્તુ, ખારી, ખાટી, દાહને કરનારી વસ્તુ ખેદ, દારૂ, તડકો, એટલાં કુપથ્ય છે. ઇતિ ગ્રીષ્મ ઋતુની વિધિ ૪.

વર્ષા રતુના આહાર વિહાર લખીએ છીએ-સિંધવખાર, સંયુક્ત હરડે, ચિકણી વસ્તુ ઓ. ખારં ખટાશ, સાદીચોખા, જવ, શાકમનિશી, સુંઠ, મરી, પીપેર, પીપળી મૂળ, ચિત્રક, સિંધવખાર, આ સંયુક્ત દહીનો મઠો, ગરમ પાણી, ફૂવાનું પાણી, ઘોળાં ભૂગડાં, બ્રમણ, હવકાં બોજન, જુઝાય એ આ રતુમાં પથ્ય છે.

આ રતુમાં કુપથ્ય-દહાડે સુવુ ખેદ, તડકામાં રહેવું, તળાવનું પાણી, દહીં, વનનું ધ્યાન, મેથુન, એ કુપથ્ય છે. ઇતિ વર્ષા ઋતુની વિધિ ૫.

શરદ રતુના આહાર વિહાર લખીએ છીએ-વર્ષા રતુમાં ઉપજ્યું જે પિત્ત તે સરદ રતુમાં કોપને પ્રાપ્ત થાય તેને દૂર કરવાને વાસ્તે સાકર સંયુક્ત હરડેનું સેવન. અને શાકર ને આદિ લઈ મીઠી વસ્તુ, સાદી ચોખા, મગ, સરોવરનું પાણી, ઉકાળેલું દૂધ. શરદ રતુ માં એ પથ્ય છે. અને આ કુપથ્ય-તિખી વસ્તુ, ખાર, ખટાશ, આસવ, તડકો, દૂધ, દહાડે સુવું, પૂરેતો પવન, શરદ રતુમાં આટલી વસ્તુ કુપથ્ય છે. રતુ ઉતરતાંમાં સાત દિવસ સુધી રતુની વિધિ કરે, અને આઠમાં દિનથી આગલી રતુની વિધિ કરે. ઇતિ છ એ રતુ ઓના આહાર વિહારની વિધિ સંપૂર્ણ.

દિનચર્યા એટલે દિનમાં જે આહાર વિહાર કરે તેની વિધિ લખીએ છીએ

—:—

(પ્રથમ) મનુષ્ય છે તે પાછલી ચાર ઘડી રાત રહે ત્યારે ઉઠીને પોતાના ઇસ્ટ દેવનું તથા દેવતાનું ધ્યાન કરે. પછી એ સમય વિચાર કરવો કે આજના દિવસમાં આ કાર્ય કરવું, ને આ કાર્ય નહીં કરવું તેનો વિચાર કરી લાંબા પછી પથારીથી ઉઠી મળ મૂલનો ત્યાગ કરે, ને એનો વેગ રોકે નહીં; ઉત્તર દિશાની તરફ મુખ કરી મળ મુત્ર દિનમાં કરે, અને રાત્રે ૬ ક્ષિપ્ર દિશા ભણી મોઢું રાખી મળ મુત્ર કરે ને મળ મુત્ર કરતી સમય બોલે નહીં. અને મળ મુત્ર કરવા પછી સીધાં જાડ ઔષ્ધસિરી આદિનું પોતાના હાથની કનિષ્ઠિકા આંગળી સરખું પાનળું ને સીધું ૧૨ આગળનું દાતનું કરે. પછી તેની ચીરીઓ કરી જીભને શોધે, પછી શીતળ પાણીથી ૧૨ કોમળા કરે પછી શીતળ પાણીથી મોં ધુએ તો મુખના સધળા રોગ જાય. અને હાંતને સિંધવખાર આદિ તેમાં જરા સુંઠ, સેકેલું જીરું મેળવી ખારીક વાટી એનું નિત્ય મર્દન કરે તો હાંતમાં રોગ થાય નહીં. પછી શરીરે નારાયણા દિક તેલનું મર્દન કરે, પછી તેની ચિકાશ દૂર કરવાને વાસ્તે ચણાનો આટો અને કઠોર વગેરેનું મર્દન કરે. પછી શરીરમાં બળ રાખી જરા શરીરના બળ માફક કુસ્તી કરે, પછી શ્રમ દૂર કરી સ્નાન કરે, તે કમર નીચે તો ગરમ પાણીથી અને કમર ઉપર કંઈ એક કોકરવરણા ખમતા ગરમ પાણી થી સ્નાન કરે તો રોગ થાય નહીં.

નાહ્યાવાના ગુણ-સ્નાન છે તે શોચ શરીરનો મળ, ગરમીના રોગ, હૈયાનો તાપ, લોહીનો કોપ, શરીરની દુર્ગંધ, એને દૂર કરે છે; ક્ષાંતિ અને તેજને વધારે છે; પાપ અને મનની અશાંતિ (ન

અળાછા) ને દૂર કરે છે. ભૂખ, રૂચિ અને બુદ્ધિ, ધર્મ, સુખ, દ્રવ્ય, આ સર્વને વધારે છે. શરીરના વીર્યને આનંદ આપે છે. શરીરની કૃશતા અને માર્ગના ખેદને દૂર કરે છે, એ સ્નાનમાં ગુણ છે. અને આટલા રોગ વાળા મનુષ્ય સ્નાન કરે નહીં. -ઉંઘમાંથી ઉડીને, તથા ઊંચ આવતી હોય તે પણ સ્નાન કરે નહીં. તાવ વાળા, ખેદવાળા, હિચકીના રોગ વાળા, ભોજન કરવા પછી, ક્ષીણ પુરૂષ, કફ તથા વાયુના રોગ વાળા, ઉઝટીના રોગ વાળા, એ રોગો વાળા સ્નાન કરે નહીં. સ્નાન કરવા પછી સંધ્યા વંદન, દેવતા, ગાય. આદ્ય, આચાર્ય. ગુરુ, વંડા. અતિથિ આદિનું પૂજન કરે; પછી શક્તિ માફક દાન આપે, પછી મધ્યાનને સમે બિંદિવૈશ્વ દેવાદિકે કરી કોઈ અતિથિને પોતાની શક્તિ માફક ભોજન કરાવવા પછી પોતે કુટુંબ સહિત ભોજન કરે પ્રથમ મધુર અને ચિકણું પોતાને હિતકારી, ભાત, મગ, ઘઉં આદિની રોટલી, ધી સયુક્ત ચોખી તરકારીની સાથે ખાય. ને ધીમે ધીમે ભોજન કરે. ભોજનમાં ઉતાવળ કરે નહીં. અને ભોજનના અંતમાં સાકરના સંયોગનું દૂધ પીવું. ભોજનના અંતમાં દહીં ખાય નહીં. ને ભોજન ઘણું થોડું ખાય નહીં તેમ ઘણું પણ ખાય નહીં પોતાના રૂચિ માફક ભોજન કરે. અને ભોજન કરતાં માતા, પિતા. મિત્ર. વૈદ્ય, રસોઇ કર્તા. મોર, ચક્રોર, કુકડો, કૂતર, વાંદર, એને પાસે બેસાડી લે, એની દૃષ્ટિ સારી છે. અને અગસ્ત ૧, કુંભકર્ણ ૨, સૈનૈશ્વર ૩, વડવાનલ ૪, ભીમસેન ૫, આ પાંચેનું સ્મરણ કરે તો ભોજન સારી પેટે પચિ જાય. અને ભોજન કરવા પછી સુગંધિત કુલની માળા, અત્તર, સારાં વસ્ત્ર, એને ધારણ કરે. અને પછી વીરણ વાળાના પંખા આદિથી પવન કરાવે; અને શીતળ છાયામાં રહે. ભોજન કર્યા ઉપરાંત ૨ ઘડી પછી શીતળ અને મીઠું પાણી થોડું થોડું પીએ; ઘણું પીએ નહીં, ઘણું પીએ તો રોગ થાય. અને ભોજનના આદિમાં પાણી પીએ તો અમ્લિની મંદતા થાય, ભોજનના અંતમાં પીએ તો ઝેર જેવો ગુણ કરે, અછર્ણમાં પીએ, તો અછર્ણ પચિ જાય. અન્ન પચ્યા પછી પાણી પીએ તો શરીરમાં બળ થાય. અને રાત્રિના અંતમાં પાણી પીએ તો સર્વ રોગ જાય. અને ભોજન કરી બેસી રહે તો શરીરમાં બારે પણ થઈ જાય અને ભોજન કરી છતો સૂએ તો બળ આવે. ભોજન કરી ડાબે પાસે સૂએ તો આયુર્ધન વધે. અને ભોજન કરી દોડે તો તેની સાથે મૃત્યુ દોડે છે. ભોજન કરવા પછી ધડી બે (જગતા) ડાબે પાસે સૂએ નીંદ લે નહિ. અથવા ભોજન કરવા પછી ૧૦૦, ડગલાં ચાલે અથવા ભોજનના અંતમાં ગાયત્રી છાશ રૂચિ માફક પીએ તો ગુણકારી છે. અને ભોજનના અંતે સિખરણી, મઠો વગેરે રૂચિકારી પણ વસ્તુ ખાય.

શિખરણીની નિધિ લખીએ છીએ-ચોખું રાતે જમાવેલું બેંસનું અથવા ગાયનું દહીં લઈ તેને વસ્ત્રમાં મચિ ગાળી લે, પછી એ દહીંમાં શાકરનું ખુર, તથા મરી. ધાણચી, જરાસ કપૂરને આદિ લઈ અનુમાન માફક મેળવી આ શિખરણીને પીએ, તો ગુરુ અને બળને વધારે તથા રૂચી કરે, અને વાયુ, પિત્તના રોગોને દૂર કરે. ઇતિ સિખરણી કરવાની વિધિ.

* રાત્રિનો અંત લખ્યો છે તે આ ઠેકાણે પ્રભાતનો વખત લેવો નહીં. કારણ કે ઘણા મનુષ્ય પ્રભાતે પાણી પીએ છે તે વ્યાજબી છે નહીં. તેમાં વાયુના રોગોને તો પ્રભાતનું પાણી કોણે ફાયદો કરવું નથી. અને રાત્રિનો અંત છે તે પાછલી પહેર રાતનો જે વખત છે તે, ત્યાં ૧૨ ઘડી રાત રહે તે પહેલાં, જે સમામાં પાણી પીધા છતાં ઘણો ગુણ કરે છે.

બેંસના દહીને ગાળી તેમાં સુંદ, મરી, પીપેરો, રાષ, મીઠું એને બારીક વાટી મેળવી અનુમાન માફક ખાય તો કદ વાયુને દૂર કરે, અને એ બળને કરે છે. અને શીત કાળને; વિષે દહી ખાય. ઇતિ મઠો કરવાનિ વિધિ.

સંધ્યાને સમય આટવી વસ્તુ કરે નહીં--ભોજન ૧, મૈથુન ૨, નિંદ્રા ૩, વિદ્યાબ્યાશ ૪, સંધ્યાને સમય ભોજન કરે તો રોગ થાય ૧. સંધ્યામાં મૈથુન કરે તો ભયંકર સંતાન થાય ૨. સંધ્યામાં ઉંધ આવે તો દરિદ્રી થાય ૩. સંધ્યામાં વિદ્યાબ્યાશ કરવાથી આયુર્યગનો ક્ષય થાય ૪.

રાત્રિ ચર્યા અર્થાંત રાતમાં જે આહાર વિહાર કરે તે લખીએ છીએ.

રાત્રિમાં ચંદ્રમાની ચાંદનીમાં સુવાથી કામ દેવની વૃદ્ધિ થાય, અને એ ચાંદની શરીરની દાહને દૂર કરે છે. અને અંધારી રાત આનંદાદિકને દૂર કરે છે. રાતના પેહેલા પોહોરમાં ભોજનાદિક કરે. પછી શયન કરે, સુંદર સ્થાનમાં સુંદર જોળનવનતી સ્ત્રીથી શક્તિ માફક સંભોગ કરે, અને શક્તિ ઉપરાંત સુંદર સ્ત્રીથી પણ સંભોગ કરે નહીં. સંભોગના આદિમાં બેંસનું અથવા ગાયનું દૂધ ઉકાળેલું શાકરના સંયોગનું પીએ, અને સંભોગના અંતમાં પણ એજ દુધ રૂચિ માફક પીએ તો તે પુરુષને ઘેડપણનો રોગ, કદી પણ આવે નહીં, વૃદ્ધ સ્ત્રીથી સંભોગ કરે નહીં.

જે છ વસ્તુ પ્રાણુને તત્કાળ હરે છે તે લખીએ છીએ.

સડેલું માંસ ૧, વૃદ્ધ સ્ત્રી ૨, સૂર્યના તડકામાં સુવું ૩, તત્કાળનું જમાયું દહી ૪, પ્રભાતઃસમય મૈથુન ૫, પ્રભાત સમય નિંદ્રા ૬. એ છ વસ્તુ તત્કાળ પ્રાણુને હરે છે.

જે છ વસ્તુ મનુષ્યને તત્કાળ આનંદ આપે છે તે લખીએ છીએ--તત્કાળનું માંસ ૧, નરીન અન્ન ૨, બાળા સ્ત્રી ૩, ખીરનું ભોજન ૪, નરીન એટલે તાણું ધી ૫, બીના પાણીથી નાહાવું ૬. એ છ વસ્તુઓ પ્રાણુને તત્કાળ આનંદિત કરે છે.

સ્ત્રી વિષય વિશે.

છટ્ટુમાં જે વિધિથી સ્ત્રીથી સંભોગ કરે તે લખીએ છીએ--હિમ રતુમાં ૧, તથા શિશિર રતુમાં ૨, તો પોતાનાં શરીરની શક્તિ માફક વારંવાર સ્ત્રીથી સંભોગ કરે તો પણ રોગ થાય નહીં, ને શરીરમાં આનંદજ રહે ૨ અને વસંત ઋતુમાં ત્રીજે ૩, તથા શરદ રતુમાં ૪, ત્રીજે ચોથે દહાડે સ્ત્રી સેવન શક્તિ માફક કરે તો રોગ થાય નહીં. અને વર્ષા રતુમાં ૫, પાંચમે તથા ગ્રીષ્મ રતુમાં ૬, છઠે યા પક્ષ એટલે પંદરમે દિન શક્તિ માફક સ્ત્રીથી સંભોગ કરે તો રોગ થાય નહીં. શીત રતુમાં તો રાત્રિમાં સંભોગ કરવો. ગ્રીષ્મ રતુમાં દિનમાં સંભોગ કરીએ. વર્ષા રતુમાં પણ દિનમાં તથા રાતમાં જ્યારે મેઘ ગાળે તથા વરસે તે સમય સ્ત્રીથી સંભોગ કરે તો રોગ થા-

૫ નહીં. શરદ રૂતમાં કામદેવ જાગે ત્યારે કરે તો રોગ થાય નહીં.

આટલી સ્ત્રીયોથી સંભોગ કરિયે નહીં—રજસ્વલ્લ સ્ત્રીથી ૧, રોગ વાળી સ્ત્રીથી ૨, વૃદ્ધ સ્ત્રીથી ૩, જે સ્ત્રીને કામદેવ જાગે નહીં તે સ્ત્રીથી ૪, મલીન રહે તે સ્ત્રીથી ૫, સાત મહીના ઉપરાંતની ગર્ભિણી સ્ત્રીથી ૬, અને જે સ્ત્રીની યોનિમાં ગરમીનો રોગ હોય તે ૭. એટલી સ્ત્રીયોથી સંભોગ કરીએ નહીં.

આર (બીજી) તરેહ પણ મૈથુન વર્ણન લખીએ છીએ—બયયુક્ત પુરૂષ ૧, અધીર પુરૂષ ૨, બૂખ્યો ૩, રોગી ૪, તરસ્યો ૫, બાળક ૬, ખુદો ૭, મળ મૂત્ર આદિનો જેને વેગ લાગી રહ્યો હોય તે ૮. આટલા પુરૂષ મૈથુન કરે નહીં.

અતિ મૈથુનથી જે રોગ થાય તે લખીએ છીએ—શૂળ આલે ૧, ખાંસી આવે ૨, વિપત્ર જવર થાય ૩, ક્ષીણ પડી જાય ૪, ક્ષય રોગ થાય ૫, અને વાયુના પક્ષધાતાદિક રોગ થાય ૬.

મૈથુન કરવા ઉપરાંત કરીએ તે લખીએ છીએ—સ્નાન કરે, શાકરના સંયોગનું ગરમ કરકું દૂધ પીએ, માંસાદિક મીઠો રસ ખાય, આસવ પીએ, ખસના વિજળાને આદિ લઈથી પવન કરાવે, શયન કરે, રાતે ધણું જાગે નહીં, દહાડે ધણું સૂએ નહીં, અને રાત્રિના અંતમાં પાંચ ધડી પાછલી રાત રહે ત્યારે આઠ અંજલિ પ્રમાણ મીઠું શીતળ પાણી પીએ, પછી ચાર ધડી પાછલી રાત રહે ત્યારે ઉઠે. આ વિધિથી સદા કરે તો તે પુરૂષને કદી પણ રોગ થાય નહીં, ને સદા આરોગ્ય રહે. ઇતિ રાત્રિ ચર્યાની વિધિ સંપૂર્ણ. આ સર્વે વિધિ બાવ પ્રકાશ અને શાર્ગધરમાં લખી છે તે જોઈ લેજો.

માણસના શરીરની અવસ્થા.

શરીર એટલે મનુષ્યોના શરીરમાં જે કંઈ વાયુ, પિત્ત, કફ, સર્વ ધાતુ, ઉપ ધાતુ અને શરીરની ઉત્પતિ તથા નાશ એને આદિ લઈ સર્વ સ્વરૂપ યથાર્થ અતિ સંક્ષેપથી અમારી (મંથ કરતાની) યુદ્ધિ માફક લખીએ છીએ.

આ મનુષ્યના શરીરમાં આટલી વસ્તુ છે—કળા ૭, આશય ૭, ધાતુ ૭, ઉપધાતુ ૭, સાતે ધાતુઓના મળ ૭, ચામડી ૭, દોષ ૩, દેહમાં માંસ, હાડકાં, અને મેદ, આ સર્વને બાંધવાની નસો ૯૦૦ નસો છે; અને બસે દશ ૨૧૦ એમાં હાડકાં છે, ને કંઈ એક આચાર્યોના મતથી ૨૦૦ હાડકાં છે; એકસે સાત ૧૦૭ મંથસ્થાન છે, સાતસે ૩૦૦ નસો છે, રસને વહેવા વાળી ધમની નાડી ૨૪ છે. માંસના લોચા ૫૦૦ છે, સ્ત્રીઓને માંસના લોચા ૫૨૦ છે. સર્વથી વડી નાડીઓ શરીરમાં વ્યાપતી ૧૬ છે તેને કંડરા કહે છે. આ મનુષ્યના શરીરમાં ૧૦ છિદ્ર (હાર) છે. સ્ત્રીના દેહમાં ૧૩ છિદ્ર છે. આ મનુષ્યના શરીરમાં જે છે તે નામ માલથી લખ્યાં છે. અને હું એનું યથાર્થ સ્વરૂપ માણસના દેહમાં શાસ્ત્રને અનુસાર મારી યુદ્ધિ માફક જે કંઈ છે તે લખુ છું.

કળાનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ—ધાતુ અને આશય એની વચ્ચે જે પડદો છે જેમાં બાળક રહે છે તેને કળા કહિયે તે આ કળા ૭ પ્રકારની છે. માંસ, લોહી, મેદ એ ત્રણેની વચ્ચે એકેકો પડદો છે ૩, એની અને દિવાની વચ્ચે એક પડદો છે ૪ અંતરક્ષની વચ્ચે એક ૫.

ઉદો છે ૫, એક પડદો પેટની અગ્નિને ધારણ કરી રહ્યો છે ૬, એક પડદો વીર્યને ધારણ કરી રહ્યો છે ૭. એને સાત કળા કહે છે.

સાત આશય લખીએ છીએ-આશય એટલે સ્થાન-લઘ્યમાં કદનું ધર ૧, લઘ્યની નીચે આમનુ સ્થાન ૨, ફૂંટીના ઉપર ડાબી બાજુએ અગ્નિનું સ્થાન ૩, અગ્નિના ઉપર તલ છે. ફૂંટીની નીચે પવનનું સ્થાન ૪, પવનના સ્થાનની નીચે પેદુમાં મળનું સ્થાન ૫, પેદુને લગતું જરા નીચે મુત્રનું સ્થાન તેને વસ્તિ કહિયે ૬, લઘ્યની જરા ઉપર જીવનું તથા લોહીનું સ્થાન ૭. એ સઘળાં સ્ત્રી અને પુરૂષને આશય છે-પણ સ્ત્રીને આશય ૩ ત્રણ અધિક છે-એક તો ગર્ભસ્થાન ૧, બે દૂધનાં સ્થાન સ્તન ૩.

સાત ધાતુ લખીએ છીએ-રસ ૧, લોહી ૨, માંસ ૩, મેદ ૪, હાડકાં ૫, મીંજી ૬, શુક્ર ૭, એ સાતે ધાતુઓ પિત્તના તેજે કરી, પોતપોતામાં પચી જઈ મહીના એકમાં વિર્યને પેદા કરે છે. ચોથે ચોથે દહાડે એકેક ધાતુ પેદા થાય છે. જે અન્ન પાણી (આપણે) ખાધએ છીએ તે પિત્તના તેજથી પાકી પ્રથમ રસ પેદા થાય, પછી એ પિત્તના તેજથી પાકી રસનું લોહી થઈ જાય છે, એવીજ તરેહ સાતે ધાતુ જાણી લેજો.

સાત ઉપધાતુ લખીએ છીએ-જીભનો મેલ. આંખનો મેલ. ગાલનો મેલ, એ ત્રણે ૨ સ ધાતુની ઉપધાતુ છે ૧; રંજક નામે પિત્ત લોહીની ઉપધાતુ છે ૨. કાનના મેલને માંસની ઉપધાતુ જાણિયે ૩. જીભ. દાંત, કાખ, ધન્દ્રીને આદિ લઘ, એમાં જે મેલ તે મેદની ઉપધાતુ જાણિયે ૪. વિષે ૨૦ નખોને હાડકાંની ઉપધાતુ જાણિયે ૫. આંખમાં ચીપડાં આવે તેને મીંજીની ઉપધાતુ જાણિયે ૬. મોં ઉપર ચીકાશ તથા ખીલ એ શુક્રની ઉપધાતુ છે ૭ અને સ્ત્રીને બીજ એ ધાતુ છે. એક તો સ્તનોમાં દૂધ ૧, અને એક સ્ત્રી ધર્મ ૨, એ બંને સમયમાં હોય અને સમયમાંજ જતાં રહે- અને બીજાં પણ સાતે ધાતુથી પેદા થાય છે તે લખીએ છીએ-સૂદ્ધ માંસથી પેદા થયું જે ધી તેને વસા કહિયે ૩, પસીનો ૪, દાંત ૫, કેશ ૬, ચામડી ૭. એ સર્વ શરીરમાં રહે છે, તે ચીકણું અને શીતળ છે, અને શરીરમાં બળ તથા પુષ્ટતાને કરનારાં છે. એ પણ સાતે ધાતુથી પેદા થાય છે.

સાતે ચામડી લખીએ છીએ-ઉપરની ચામડી અવભાસિની નામે ચિકણી છે, અને તે વિભૂતિનું સ્થાન છે ૧. બીજી લાલ ચામડી જેમાં તલ પેદા થાય છે ૨. ત્રીજી ચામડી ઘોળી છે. તેમાં ચર્મદલ નામે રોગ પેદા થાય છે ૩. ચોથી ચામડી તાંબાના રંગ સરખી છે. તેમાં ઘોળો કોઠ પેદા થાય છે ૪, પાંચમી ચામડી વેદિની નામે, તેમાં સર્વ કોઠ પેદા થાય છે ૫. છઠી ચામડી શેહિણી નામે તેમાં ગડ ગુમડાં, કંઠમાળાદિક પેદા થાય છે ૬. સાતમી ચામડી રચુળ નામે. તેમાં વિદ્રધિ, રહે છે ૭. એ સાતે ચામડી બે જવને પ્રમાણ મોટી છે.

ત્રણે દોષોનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ-વાયુ ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩. એને દોષ પણ કહિયે. અને એને મળ પણ કહિયે, તે ત્રણે એક એક પાંચ પ્રકારના છે, એ પાંચે જૂદા

* વાયુ, પિત્ત, કફ એ ત્રિદોષ છે, એને ત્રિદોષ કહે છે. પરંતુ પિત્ત: કફ એ પાંચળા છે, એમાં ચાલવાની શક્તિનું મૂખ્ય કારણ વાયુ છે. માત્ર સાત ધાતુમાં સર્વ શરીરમાં દોષોની પ્રવર્તિ વાયુ કરે છે. વાસ્તે વિદ્વાન વૈદ્ય છે તે વાયુનો પ્રકોષ તપાસે તો રોગાદિકોને જીતે, આ અમારી સૂચન: યાદ રાખવી.

જૂદા સ્થાનમાં રહે છે, એ લાલમાં વાયુ બળવાન છે, તે એ વાયુ શરીરમાં સર્વ વસ્તુના વિભાગ કરી સઘળા શરીરમાં નસોને રસ્તે સર્વત્ર પહોંચાડી દે છે, પિત્ત અને કફ પાંગળા છે. આ વાયુજ આ શરીરમાં બળવાન થઈ સર્વ રસાદીકને સર્વ દેહમાં પહોંચાડે છે. એ વાયુ રજેગુણમય શક્તિ, શીતળ, સુકો, હલકો અને ચંચળ છે. એ વાયુ મળના આશયમાં ૧, કોષમાં ૨, અગ્નિના સ્થાનમાં ૩, હૃદયમાં ૪, કંઠમાં ૫ એમાં રહે છે. એ (કંઠ) એનું પાંચેમાં મુખ્ય સ્થાન છે, અને આ સર્વ શરીરમાં રહે છે. ગુદામાં તો એનું અપાન નામ છે ૧, ફાંટીમાં એનું સમાન નામ છે ૨, હૃદયમાં એનું પ્રાણ નામ છે ૩. કંઠમાં એનું ઉદાન નામ છે ૪. જે સઘળા શરીરમાં રહે છે તેનું નામ વ્યાન છે ૫. ઇતિ વાયુનું સ્વરૂપ ૧.

પિત્તનું સ્વરૂપ-પિત્ત ગરમ, પાતળું, પીળું સતોગુણમય કડવું, તીખું છે. અને એ દગ્ધ થયે ખાટું થઈ જાય છે. એ પાંચ સ્થાનમાં રહે છે. અગ્ન્યાશયમાં તલ પ્રમાણ એ અગ્નિ સ્વરૂપ થઈ રહે છે ૧. આમડીમાં એ કાંતિને કરનાર છે ૨. આંખમાં એ રહીને સર્વને જોનાર છે ૩, યકૃતમાં એ રહીને સર્વ વસ્તુને પચાવી દે છે અને પાચેલા રસનું લોહી કરી દે છે ૪. અને હૃદયમાં રહેતૂ જે પિત્ત ને બુદ્ધ્યાદિકને કરે છે ૫-પાચક ૧, બ્રાજક ૨, રંજક ૩, આલોચક ૪, સાધક ૫, એ પિત્તનાં નામ છે ૨.

કફનું સ્વરૂપ-કફ ચિક્ષ્ણો, ભારે, સંકેત ચળકતો, શીતળ, તમો ગુણમય. મીઠો છે. (પણ) એ દગ્ધ થયે ખારો થાય છે. કફ આમાશય ૧ મસ્તક ૨. કંઠ ૩, હૃદય ૪, સંધિ ૫, એ પાંચ મુખ્ય સ્થાન છે તેમાં રહે છે. અને દેહમાં રહેવા છતાં દેહની સ્થિરતાને તથા સર્વ અંગના કોમળ પણાને કરે છે. કલેદન ૧, સ્નેહન ૨, રસન ૩, અવલંબન ૪, શ્લેષક ૫, આએના નામ છે ૩.

સ્નાયુ અર્થાત નસોનું સ્વરૂપ-મનુષ્યના દેહને વિષે માંસ, હાડકાં, મેદ, એને પાંધવાને વિષે સ્નાયુ એટલે નસો કહી છે.

* હાડકાંનું સ્વરૂપ-દેહના વિષે એ આધાર છે. દેહ એ વિના ઉભી રહે નહીં. અને દેહને વિષે સાર એજ છે.

મર્મસ્થાનનું સ્વરૂપ-જીવને ધારવા વાળાં મર્મસ્થાનજ છે.

નસોનું સ્વરૂપ-માંધે સાંધા એથી પાંધ્યા છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, તથા સાતે ધાતુઓને પણ એજ નસો વેહે છે.

ધમની નાડીનું સ્વરૂપ-ધમની નાડી રસ તથા પવનને વેહે છે.

માંસના જાં લોચાનું સ્વરૂપ-માંસના લોચા શરીરમાં બળને કરે છે. અને શરીરને ધારણ કરી રહ્યા છે.

* હાડકું એ મુખ્ય ચીજોનું અનેલું છે ચિકાશ વાળી વસ્તુઓ અને ખાર. પણ જે હાડકા ને સુરા ખારના નબળા તે જળમાં ભીજવી રાખ્યું હોય, તો થોડા વખતમાં ખારનો ભાગ તે જળથી ખવાઈ જાય છે ને મરડવાથી વળી જાય છે તો પણ તેની અસલ આકૃતિમાં તફાવત પડતો નથી.

† જેવાં કે ફેફસ, દીલ અથવા અંતઃકરણ, બેજી, કાળજી, ઇત્યાદિ. જેના ઉપર જીવનો મોટો આધાર રહેલો છે.

‡ માંસ અને માંસના લોચા જેથી શરીરની આકૃતિ બને છે, જેથી માણસની ખુબસુરતી માલમ પડે છે, અને જેથી કેટલેક દરજે શરીરની હીલચાલ થાય છે.

કંડરાનું સ્વરૂપ-સર્વથી વડી નસોને કંડરા કહિયે -તે સોળ ૧૬ છે. એ સઘળા અંગોને પસારી દે છે અને સંકોચ કરી લે છે.

૨૨ રંધ્રાનુ સ્વરૂપ-નાકમાં બે. આંખોનાં બે, કાનના બે છિદ્ર છે; લિંગ, ગ્રુદા, અને મુખને એક એક છિદ્ર છે, દશમુ મસ્તકમાં, એ પુરુષોને રંધ્ર છે. અને સ્ત્રીઓને ત્રણ અધિક છે. બે સ્તનોમાં, એક ગર્ભાશયનું. અને બીજા આ શરીરમાં રોમ રોમમાં શુદ્ધ અનંત છીદ્ર છે. દ્વંદ્વીની પાસે ડાબી બાજુએ ફેફસુ છે, અને પ્લીહ એટલે ફિયો (બરોળ) છે. અને નાભિની પાસે જમણી બાજુએ યકૃત (કલેન્ડુ) છે. ઉદાન વાયુનો જે આધાર તેને ફેફસુ કહિયે. અને લોહીને વહેનારી જે નસો તેનું મૂળ પ્લીહ એટલે ફિયો (બરોળ) છે. અને રંજક નામે જે પિત્ત તેનું જે સ્થાન તેને વિષે જે રક્તનું સ્થાન તેને યકૃત (કલેન્ડુ) કહિયે. દ્વંદ્વીના ડાબા ભાગને વિષે આમાશયના ઉપર જે એ તલ છે તે પાણીને વહેનારી જે નસો તેનું મૂળ છે, અને એ તલ તેને ઢાંકી દે છે. અને કુખમાં જે બે ગોળા તેને વૃક્ક (મુકકા) કહિયે. જે એ બન્ને જ ઠરનો જે મેદ તેને પુષ્ટ કરે છે. અને વૃષણ એટલે જે આંડ તે વીર્યને લઈ ચાલનારી જે નસો તેનો આધાર છે, તથા એ પુરુષાતનને લઈ ચાલનાર છે, અને લિંગ ગર્ભને આપનારો છે, વીર્ય અને મૂત્રનું એ ધર છે. અને હૃદય-મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અહંકાર, એનું સ્થાન છે; અને એ જ એટલે સર્વ ધાતુનાં તેજનું ધર છે તે, તથા દ્વંદ્વી છે તે સર્વ જે ધમનીને આદિ લઈ નસો તેનું સ્થાન છે. અને સર્વ શરીરમાં સર્વ નસો ફેલાઈ રહી છે. * દ્વંદ્વીથી તથા ત્યાંના વાયુના તથા સર્વ ધાતુઓના સંયોગથી નાભિનો જે વાયુ છે તે સર્વ શરીરને પુષ્ટ કરે છે. અને નાભિનો જે પવન છે તે હૃદયના કમળમાં જઈ તેનો સ્પર્શ કરી કંઠની બહાર જઈ, કંઈ વિષ્ણુ પદનું જે અમૃત તેને પીવાને નાસિકાને દ્વારા જાય છે, પછી એ નાસિકા દ્વારાનો પવન આકાશના અમૃતને પીને ફરી મુખ, નાસિકા આદિને દ્વાર વેગે કરીને પેટમાં આવી પ્રાપ્ત થાય છે. પછી એ પવન સંપૂર્ણ દેહને તથા જીવને તથા જઠરાગ્નિને પુષ્ટ કરે છે. શરીરના તથા હૃદયના પ્રાણ પવનનો જે સંયોગ તેને આયુર્મળ કહિયે. અને કોઈ સમય આ બંનેનો સંયોગ દૂર થાય તેને મરણ કહિયે-આ પ્રથમીને વિષે કોઈ પ્રાણી અમર છે નહીં, આ કારણ મૃત્યુ છે તે નિવારી (ટાળી) નહીં જાય. વૈદ્ય છે તે રોગને દૂર કરે. મનુષ્યને રોગ સાધ્ય છે ને એ મનુષ્ય પથ્યાદિક નહીં કરે, તો તે મનુષ્યને સાધ્ય રોગજ નાપ્ય થઈ જાય; અને એ મનુષ્ય કુપથ્ય કર્યા કરે તો જાપ્ય રોગજ અસાધ્ય થઈ જાય છે; અને એ અસાધ્ય રોગ કુપથ્યના કરનારા મનુષ્યને નિશ્ચય મારી નાખે છે. એ કારણ થકી ચતુર મનુષ્ય છે તે રોગોથી શરીર રની રક્ષા કરે. કર્મ વિપાકના જાણનારાને ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ આ ચારેનું સાધન કલ્પું છે તે મનુષ્યનું શરીરજ છે. (માટે) જે પુરુષ આ મનુષ્યના શરીરને મારે તે સર્વેને મારે છે; અને જેણે આ મનુષ્ય દેહની રક્ષા કરી તેણે સર્વની રક્ષા કરી. સાતે ધાતુ તથા સાતે ધાતુઓના મળ, તથા વાયુ, પિત્ત, કફ. એ સઘળાં બરાબર શરીરમાં રહેવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે. અને એ સર્વ ઘટે વધે તથા કુપિત થએ શરીરનો નાશ કરે છે. ઇતિ સાત કળા આ વિકનો વિચાર સંપૂર્ણ.

* ધોરી અને બહુ નસ જેથી શરીરના ભાગમાં લોહી પોંદાચતુ થાય છે. અને ફરે છે.

સૃષ્ટિને ઉપજવાનું કથન લખીએ છીએ.

આ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડનું કારણ ઇચ્છા રહિત સમિત્યદાનંદ સ્વરૂપ એવો જે બ્રહ્મ પરમાત્મા તે ની પ્રકૃતિ એટલે માયા છે, તે આ પરમાત્માની માયા નિત્ય છે. જેમ સુર્યની પ્રચ્છિત છાયા એટલે પ્રકાશ. તે આ પરમાત્માની માયા છે તો જડ પરંતુ ચૈતન્ય જે પરમાત્મા તેના સં જોગથી આ અનિત્ય સંસારને બાજીગરના ખ્યાલની માફક એક માયા કરતી હવી. અને આ સંસારની માયા જે પ્રકૃતિ તે પ્રથમ બુદ્ધિને ઉપજવતી હવી. બુદ્ધિ કેવી છે? ઇચ્છામય. મહાતત્વ જેનું સ્વરૂપ. પછી મહાતત્વથી અહંકાર ઉપજતો હવે. પછી એ અહંકાર રજોગુણ, સતોગુણ, તમોગુણમય ત્રણ પ્રકારના થયા પછી સત્વગુણ, રજોગુણથી મળી દશ ઇંદ્રીઓને પેદા કરે છે. અને મન પણ આ બંનેજથી પેદા થાય છે.

દશ ઇંદ્રીઓનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ-કાંન ૧, ચામડી ૨. આંખો ૩. જીભ ૪, નાસિકા ૫, એતો પાંચ જાંન ઇંદ્રી; અને વાક (સુખ) ૬. હાથ ૭, પગ ૮, લિંગ ૯. ગુદા ૧૦. એ પાંચ કર્મ ઇંદ્રી છે. તમોગુણ છે તે ઘણા સત્વગુણથી મળી અહંકારથી પાંચ તન્માત્રાને ઉત્પન્ન કરે છે,

પાંચ તન્માત્રાનું સ્વરૂપ-શબ્દ ૧, સ્પર્શ ૨, રૂપ ૩. રસ ૪, ગંધ ૫, એને તન્માત્રા કહિયે, પછી પાંચ તન્માત્રાથી પાંચ મહા ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે, શબ્દ તન્માત્રાથી તો આકાશ ૧, સ્પર્શ તન્માત્રાથી વાયુ ૨, રૂપ તન્માત્રાથી અગ્નિ ૩. રસ તન્માત્રાથી પાણી ૪, ગંધ તન્માત્રાથી પ્રથ્વી પેદા થઇ પ.

જ્ઞાને દ્રિયોના વિષય-કાનનો વિષય (કામ, ફરજ) શબ્દ ૧. ચામડીનો વિષય સ્પર્શ ૨, આંખનો વિષય રૂપ ૩, જીભનો વિષય સ્વાદ ૪, નાસિકાનો વિષય સુગંધ દુર્ગંધનું ગ્રહણ કરવું પ.

કર્મે દ્રિયોના વિષય-વાણીનો વિષય બોલવું ૧. હાથનો વિષય ગ્રહણ કરવું ૨, પગનો વિષય ચાલવું ૩, લિંગનો વિષય મૈથુન ૪, ગુદાનો વિષય ઝાડાનો સારી પેટે ત્યાગ પ.

પ્રકૃતિનાં નામ લખીએ છીએ-પ્રધાન ૧, પ્રકૃતિ ૧, શક્તિ ૩, નિત્યા ૪, વિકૃતિ ૫, શક્તિ છે તે શિવમાં મળતી રહે છે,

ચોવીશ તત્વ લખીએ છીએ-મહાતત્વ નામ મહા ૧, અહંકાર ૧, પાંચ તન્માત્રા ૫, પ્રકૃતિ ૧, દશ ઇંદ્રી ૧૦, મન ૧. પાંચ મહાભૂત ૫, એ ૨૪ વિકાર છે, એ સર્વ મળે ત્યારે ૨૪ તત્વ થાય. પછી ચોવીશ તત્વનું અથવા પાંચ તત્વનું આ શરીર રૂપી ધર અને ત્યારે એ ધરમાં જીવાત્મા શુભ અશુભ કર્મોને આધીન મન રૂપી દુતને વસ થઈ શરીર રૂપી ધરમાં આવીને વસે. પછી જીવ સંયુક્ત આ શરીરને બુદ્ધિવાન દેહી કહે છે. તે આ દેહી પાપ. પુન્ય, સુખ, દુઃખાદિકોથી વ્યાપ્ત થવા છતાં તથા એજ જીવાત્મા મનથી બંધાયો છતાં પોતા

* માયા અને બ્રમ એનું સૃષ્ટિ વ્યાપારક દૃષ્ટાંત છે. આંધળો અને પાંગળો એ બંનેએ મળી મનસુખો કર્યો કે. - હે આંધળા તારી ખાંધ ઉપર મને પાંગળાને ચઢાવી લે તો મારી આંખથી જોઇને તારા પગથી ચાલે તો આપણું હાલવું ચાલવું વ્યાપાર સિદ્ધ થાય. એવીજ રીતે માયા તો આંધળી, ને બ્રહ્મચૈતન્ય પાંગળો, બંને એ મળી સૃષ્ટિ રચી છે.

ના કરેલાં જે કર્મ બંધનથી એ બંધાયો છે, અને કામ ૧, ક્રોધ ૨, લોભ ૩, મોહ ૪, અહંકાર ૫, દશ ઇંદ્રી ૧૦, બુદ્ધિ ૧, એ સર્વ અજ્ઞાન થયે જીવાત્માના બંધનનો અર્થ છે, અને જીવાત્માને આત્મજ્ઞાન થાય તો એની મુક્તિ થાય, - અને જેમાં દુષ્ટ ઉપજે તેને વ્યાધિ કહીએ, જેમાં સુષ્ટ ઉપજે તેને આરોગ્ય કહીએ. ઇતિ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કથન સંપૂર્ણ,

આહાર તથા પરિપાક તથા ગર્ભની ઊત્પત્તિ તથા બાળકના પોષણાદિકનાં લક્ષણ લખીએ છીએ

(આપણે જે ભોજનાદિક કરીએ છીએ તે હૈયાના પ્રાણ પવનથી પ્રેરિત પ્રથમ આમા શયમાં જઈ પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યારે એજ છ રસનો આહાર મધુરપણાને તથા ક્ષીણ ભાવને પ્રાપ્તિ થાય, ત્યારે પછી એજ આહાર પાચક પિત્તના પ્રભાવથી કંઈ એક પાકા અમ્લપણાને પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી એજ આહાર નાભિના સમાન પવનથી પ્રેરિત છઠી ગ્રહણી કળામાં પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે એ આહાર કોઠાના અગ્નિથી ગ્રહણી કળામાં પચી કડવો થઈ જાય છે. પછી એજ આહાર કોઠાની અગ્નિથી પચી તે નો ખાસો રસ થઈ જાય છે. પણ એ બંને પ્રકાર પાકે નહીં ને કાચો રહે તો તેજ આહારનો આમ થઈ જાય છે, અને કોઠાની અગ્નિ બળવાન હોય તો એ આહારનો રસ મધુર થઈ જાય છે, ત્યારે એજ પાછો મધુર થઈ ચિકાશ પણાને પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી એજ રસ બંને પ્રકાર પાકો થઈ આ શરીરની સંપૂર્ણ ધાતુઓને પૂર કરે છે, ત્યાં એ રસ અમૃતની ઉપમાને પ્રાપ્તિ થાય છે. અને એ આહારનો રસ મંદાગ્નિથી દગ્ધ થાય તો પેટમાં કડવો રસ થઈ જાય, અથવા ખાટો રસ થઈ જાય, અથવા એજ રસ ઝેરના સ્વભાવને પ્રાપ્તિ થાય, અથવા એજ રસ રોગોના સમૂહને શરીરમાં કરી દે તથા શરીરમાં સોજાને કરી દે. અને એજ આહારનો રસ આ શરીરમાં સાર એટલે બળ છે, અને સાર હીણ હોય તો એ મળદ્રવ એટલે મળ પાતળો થઈ જાય છે તે સારો નહીં. અને પીધેલા પાણીના સાર સારને નસોને દાર વાયુ શરીરમાં પહોંચાડી દે છે, અને એના નિઃસારને પેટમાં પ્રાપ્તિ કરી તેનું મુત્ર કરી દે છે, તે આ મૂત્ર (થઈ) લિંગ રસ્તે બહાર નિકળે છે. અને તે આહારનો કીટ જે મળ તે પકવાશયમાં રહે છે. તે ગુદાના પવનના બળે કરી એ મળ ગુદાદારે બહાર નિસરે છે અને તે આહારનો જે રસ તે નાભિના સમાન પવનથી પ્રેરિત મનુષ્યના હૈયામાં જઈ પ્રાપ્તિ થાય છે, અને પછી એ રસ પિત્તે કરી પૂરે તો લાલ રંગ થાય, પછી એ રસ લોહી થઈ જાય છે. તે એ લોહી સર્વ શરીરમાં રહે છે. અને એ લોહી જીવનો ઉત્તમ આધાર છે; અને એ લોહી ચિકણું અને ભારે છે, તથા બળવાન મીઠું છે. અને એ દગ્ધ થયે પિત્તની માફક થાય છે. એક એક ધાતુ સવાચાર ચાર દિનમાં પેદા થાય છે. પુરૂષને મહિના એકમાં ભોજન કરેલો આહાર વિધિ થઈ જાય છે. અને સ્ત્રીઓને ભોજન કરેલો આહાર મહિના એકમાં સ્ત્રીધર્મ દ્વારા રજ થઈ જાય છે. પછી સ્ત્રી અને પુરૂષ બંને મળી મૈથુન કરે ત્યારે સ્ત્રીના ભગનું શુદ્ધ લોહી અને પુરૂષનું શુદ્ધ વિધિ એ બંને તે વખત મળે ત્યારે સ્ત્રીના ગર્ભસ્થાનમાં ગર્ભ થઈ જાય છે, પછી એ ભગને

દ્વારા નવમે મહીને બહાર નિકળે ત્યારે તેને બાળક કહિયે; અને એ વખત સ્ત્રીનું રજ અધિક હોય તો કન્યા થાય, અને એ સમય પુરુષનું વિર્ય અધિક હોય તો પુત્ર થાય; અને તે વખત સ્ત્રી અને પુરુષ એ બંનેનું રજ તથા વિર્ય બરાબર હોય તો નપૂસક પેદા થાય; પછી પરમેશ્વરની જેવી ઇચ્છા હોય તેજ થાય, આ લખેલો નિયમ છે તે થાય અને નહીં પણ થાય.

બાળકને ઔષધિ આપવાનો માત્રા લખીએ છીએ.

એક મહીનાનું બાળક હોય તો દૂધ મધ, શાકર, ઘીની સાથે રતી ૧, ઓસડ આપીએ, પછી જેમ જેમ બાળક વધે તેમ તેમ એક એક માસમાં એકેક રતી ઓસડ એક વર્ષ સુધી વધારતાં જવું, પછી ૧ એકેક માસો ઓસડ દર વર્ષ વધારતાં ૧૬ વર્ષનાને ૧૬ માસો સુધી આપતાં જવું. પછી ઓસડની માત્રા ૭૦ વર્ષ સુધી એટલીજ રાખીએ પછી બાળકની માદક ઓસડની માત્રા ઘટાડી દઈએ. આ તોલની વિધિ કલક, ચૂર્ણ વગેરેની છે; અને કાઠાનું તોલ એથી ચોત્રણું જાણી લેજો. અને બાળક હોય ત્યારે બાળકને કાજળ, લેપન, સ્નાન કરાયા કરીએ. અને મહીને ને મહીને બાળકને આકારી કરાવી દેવી અને હરડે ઘસા તેનો ઘાહ નિત્ય આપવો (પાવો). અને અન્નનો ગ્રાસ પાંચમે વર્ષે આપવો અને-જુલાઈ ૧૬ સોળ વરસની ઉપરાંત આપવો-અને મૈથુન ૨૦ વર્ષની ઉપરાંત કરાવીએ-આ વિધિથી માણસ આજે તો તેને કદી રોગ થાય નહીં, તથા તેને વૃદ્ધાવસ્થા વ્યાપે નહીં.

મનુષ્યના શરીરની ગતિ લખીએ છીએ-દશ વર્ષ સુધી તો બાળપણ રહે છે. વીશ ૨૦ વર્ષ પર્યંત તેને વધવાપણું રહે છે. ત્રીસ વર્ષ પર્યંત શરીરનું મોટાપણું રહે છે. ૪૦ વર્ષ પર્યંત મનુષ્યને બુદ્ધિનું આગમ રહે છે, ૫૦ પચાશ વર્ષ પર્યંત મનુષ્યના શરીરમાં ચામડીનું ગાઢાપણું રહે છે. ૬૦ વર્ષ પર્યંત આંખની જોતો સારી પેઠે પ્રકાશિત રહે છે. ૭૦ વર્ષ પર્યંત મનુષ્યના શરીરમાં વિર્યનું અધિકપણું રહે છે. ૮૦ વર્ષ પર્યંત મનુષ્યના શરીરમાં પરાક્રમ અતિક રહે છે. ૯૦ વર્ષ પર્યંત સારી પેઠે જ્ઞાન રહે છે. ૧૦૦ વર્ષ પર્યંત બોલવું હાથ પગમાં બળ, ગળ મૂત્રના ત્યાગની સંચાર રહે છે એકસો દશ વર્ષ પર્યંત મનુષ્યના શરીરમાં સ્મરણ માત્રનું જ્ઞાન રહે છે, ૧૨૦ વર્ષ પર્યંત શરીરમાં પ્રાણ માત્ર રહે છે. આ મનુષ્યનું શરીર નિરોગ રહે તો તથા દશ દશ વર્ષ પછી ઉપર લખવા પ્રમાણે લક્ષણ ધટતાં જાય તો તે મનુષ્યનાં આયુર્બળનું પ્રમાણ ૧૨૦ વર્ષનું છે. ઇતિ આહારનો પરિપાક, ગર્ભની ઉત્પત્તિ અને બાલકના પોષણાદિકની વિધિ સંપૂર્ણમ્

પ્રકૃતિયો.

વાયુની પ્રકૃતિનાં લક્ષણ લખીએ છીએ-નાના વાળ હોય-તથા શરીર કૃશ અને લુપ્ત હોય-વાયાળ અને ચંચળ મન હોય, આકાશમાં રહેનારાં સ્વપ્ના આવે. એ લક્ષણ હોય તો વાયુની પ્રકૃતિ જાણિયે ૧.

પિત્તની પ્રકૃતિનાં લક્ષણ-જીવાન અવસ્થામાં સદૈવ વાળ આવે-બુદ્ધિવાન હોય-અને ૫

સોનો ધણો આવે-ક્રોધી હોય-સ્વપ્નામાં તેજ દેખે-એ લક્ષણ હોય તે પિત્તની પ્રકૃતિ જાણિયે ૨.

કફની પ્રકૃતિનાં લક્ષણ-જેની ગંભિર બુદ્ધિ હોય-સ્થુળ અંગ હોય-ચક્રણ ક્રેશ હોય-બળવાન હોય-સ્વપ્નામાં જળાશય દેખે. એ લક્ષણ જેમાં હોય તેને કફની પ્રકૃતિ કહીયે ૩.

મેદનાં લક્ષણ-કફ અને તમોગુણ અધિક હોય ત્યારે મૂર્છા થાય ૧-અને વાયુ પિત્ત ૨-જો ગુણ એ અધિક હોય ત્યારે ચક્રી અને બ્રાંતિ થાય ૨-કફ અને તમોગુણ અધિક હોય ત્યારે બ મરી આવે બ્રાંતિ થાય ૩-કફ, વાયુ અને તમોગુણ અધિક હોય ત્યારે તંદ્રા થાય ૪-અને બળ જતું રહે ત્યારે ગ્લાનિ (નબળાઈ) આવે-દૂઃખ તથા અશુભ અને ખેદ એથી પણ ગ્લાનિ થાય ૫-અને બળ થાકી ઉત્સાહ નહીં હોય તેને આળસ કહિયે ૬-અને આદિ લઘુ બુદ્ધિવાન પુ-૩૫ બીજું પણ જાણિ લે ૭. ઇતિ શરીરનું સંક્ષેપ નિરૂપણ સંપૂર્ણ.

ઇતિ શ્રી મન્માહા રાગ ધિરાજ મહારાજ રાજ રાજેન્દ્ર શ્રી સવાધ પ્રતાપ સિંહજી વિરચિ તે અમૃતસાગર નામ ગ્રંથે ક્રતુ વર્ણન એટલે ક્રતુચર્યા ૧, દિનચર્યા ૨, રાત્રિચર્યા ૩, શારીર ૨૬ ૪, સર્વ અંગ સંયુક્ત વર્ણન નામ પંચવિંશતિમ સ્તરંગઃ સંપૂર્ણ. ૨૫ સમાપ્તોઽંશઃ ગૂંથ.

શુભં ભૂયાત્.

ચન્દ્ર પક્ષ નિધિ ભૂમિસંમિતે,

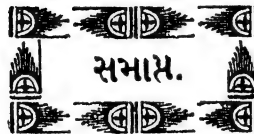
હાયને શરદિ માસિ કાર્તિકે ॥

વૈદ્યમાન સમુલાય શોભનો,

ચંત્રિતો યમમૃતસ્ય સાગરઃ ॥

સંવત ૧૯૪૪ શુભં ભુયાત્.

તરંગ ૨૫ મુ સમાપ્ત.

* આ ગ્રંથમાં ૨૫ તરંગ છે. માટે આ ગ્રંથનું નામ સાગર પાડ્યું છે. અમૃત તથા પ્રતાપ સાગરની તરંગ એટલે લેહેર છે. અને તે તરંગો (લેહેરો) સમુદ્રમાં થાય છે વાસ્તે અમૃત સાગરમાં તરંગ એટલે અધ્યાય છે. આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ છે. આમાં કોઇ પણ ભૂલ સુક હોયતો તેને માટે ભાવસાર ત્રીભોવનદાસ ગીરધરદાસ ખંભાતીને વિદ્વાન લોક ક્ષમા કરશો. સંપૂર્ણ.

નીચે લખેલું દવાઓનું લીપ્ત હમારા એક પારમી મિત્રે જુજ ભેટ લઈ આપવું કપુલ કીધાથી, તથા તેમાંની ઘણી એક દવાઓ નો સંબંધ આ પુસ્તકને છે જે વાંચવાથી વનસ્પતિ અને દવાઓ નું જલદી ઓળખાણ થશે.

કપુરી મધુરીનો છોડ થાય છે તે શીસાને સાફ કરે છે.

કુંવારને કોરફોર તથા કુમાર પત્તા, તથા ધી કુમાર પણુ કહે છે.

કનખડીનો છોડ થાય છે એને મરાડીમાં દાવડીની વેલ કહે છે, એનો ઉલટો વેલો ચાલે છે. ને એ વરશાદના દહાડામાં થાય છે. એનાં પાન નાગરવેલ જેવાં ને ફળ કનખડી જેવાં થાય છે. એનો રસ જડો ને ચીકણો હોય છે.

કંદુડીનો વેલો થાય છે. એને મરાડીમાં ટોંદલી તથા કચરી તથા ચીભડી અને ગુજરાતીમાં ધીલોડી પણુ કહે છે. એ મીઠી ને કડવી બે જાત છે. મીઠી ને ૫૦ લીલાં ને ૬૦ વીને લાલ થાય છે.

કાંસકીના છોડને કંગઘ કહે છે. એ ચાર જાતની છે.

કમેતી બે જાત છે. એને કંબોઇ પણુ કહે છે, એને લાલ તથા કાળાં ફળ આવે છે.

કાડવેલ એ ચોરની જાત છે, એનો વેલો ચાલે છે તે બે કે ત્રણ ધારી થાય છે.

કલારને કકરડા તથા જંગલી તમાકુ તથા ગંગા જમની પણુ કહે છે.

કૌચને કચકોરી તથા કજીચી પણુ કહે છે,

કાચકાંને કચવા અને એના ઝાડને કાચકી કહે છે.

કાંગ કડવી ને ગાવકારી કહે છે, એમાં કડવી તથા મીઠી બે જાત છે, તેમાં કડવી રસામણ માં ને મીઠી દવામાં કામ આવે છે.

કેચવને અલસીઆં તથા ગંડુલ કહે છે, જે પ્રાણી ચોમાસામાં થાય છે.

કેવડો જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

કેરાં જેનું અથાણું થાય જેને મરાડીમાં નેપટી તથા કરી પણુ કહે છે.

કેતકી તે ધાહેલ પાનને કહે છે.

કેમોમાએલ પ્રલોવ તે મોટી સેવતીનાં ફુલને કહે છે.

ખાખરાના ઝાડને પલાસ, ને એનાં ફુલને કેસુડીનાં ફુલ, શીંગોને પલાસ પાપડો કહે છે.

ખગસાણી તે હીડીના ચેરને કહે છે. એનું ઝાડ થાય છે.

ગુંજને ચણોઠી તથા ગુમચી કહે છે. એ લાલ અને સફેદ એવી બે જાતની થાય છે.

ગોત્રની જીણાં પાનની ભાજીને લુણીની ભાજી તથા (ચીલની ભાજી) પણુ કહે છે.

વડગુદાને ગુદની તથા ભેકરા પણુ કહે છે. એના ફળનો રસ ચીકણો હોય છે.

ગુલરના ઝાડને ઉમૈડો કહે છે. એને અંજીર જેવાં ફળ આવે છે.

ગોખરને સરાતા કહે છે. એનો છોડ થાય છે.

ગુલરમોરના ઝાડને સંકેસુર કહે છે.

ગોબી બુટીને ગીલજી કહે છે. અને ગરજીબી પણ કહે છે.

નાર્મની ભાજને મછરની ભાજ પણ કહે છે. તે કડવીને મીઠી એ જાતની છે. તેમાં મીઠી થ
જી કરી નદી કીનારે થાય છે.

નાકઝીંકણીનું ઝાડ અને છોડ બંને થાય છે. પણ ઝાડને નાક ઝીંકણી ને છોડને જીતીઓ નાક
ઝીંકણી કહે છે એને પાન મેથીની ભાજ જેવાં ને પુલ ઝીણાં ૪ પાંખડીનાં થાય છે,
નગોડને નિરગુંડી તથા સંભાલું તથા નિરગુંડી પણ કહે છે.

નાગધામણના છોડમાં હરતાલ પકવે છે એને નાગ ચંપા તથા નાગ દોવડી પણ કહે છે.
એ તુવરના ખેતરમાં થાય છે. ને એમાંથી દૂધ નીકળે છે.

ચુનાંરનું ઝાડ થાય છે.

ચીરચીરાને ઝીંઝોટા તથા દધાડો તથા હંધેડી તથા, આંધી ઝાડો કહે છે.

ચાકુશનાં બીજ લાલાશપર આવે છે,

ઝેરી કાંદાને સાફ કાંદો કહે છે.

જંગલી ધંતુરાને સત્યા નાશી તથા વિચાયતી ધંતુરો તથા નાગધંતુરો તથા કાંટાશેરીઓ ત
થા ઉંટકંટો કહે છે એને પીળાં પુલ ને બીજ કાળાં બારીક ને પાન ઉપર કાંટા કાંટા થાય છે.
ઝેરી કચોલાને કચલા બીજ કહે છે.

જંગલી કેળને અકલબેર તથા મરાઠીમાં કરવલી કહે છે.

જળજાંબુનો છોડ નદી કીનારે થાય છે. એનાં પાન લંબાઈમાં અર્ધો આંગળ ને સ્વાદમાં કડ
વાં થાય છે. એને કચરીને લોદો હાથપર મુકે તો ફફોલા ઉઠે છે.

ટીલવણને હુત્રહુત્રનો છોડ, હાડીઆ કરસણ તથા કુકર ભાંગરો, તથા તનમની કહે છે.
એને પાંચ પાનનો જીમખો થાય છે ને પુલ પીળાં થાય છે.

તરોટાનાં બીજને પવાડીઆનાં બીજ તથા કુમાડીઆનાં બીજ કહે છે. એના છોડને હરમા
લ કહે છે, એનાં પાન મેથીની ભાજ જેવાં તથા બીજ પણ તેવાં ને કાળાં થાય છે.

થોર કાંટા વાળાને નાગફેણ તથા શાફડાનો તથા હાથથોર, નીવડુંગ કહે છે.

થોર નાગફેણીનો વીલાપતી તેના કાંટા ખરી જાય છે, ને તેનું ઝાડ થાય છે. થોર લણ ધારો
તથા ચોધારો તથા પાંચ ધારો પણ થાય છે.

દુધેલીને દુધી કહે છે, ને ત્રણ જાતની છે. તેમાં એકતો જમીન ઉપર છોડ થાય છે. તેની ડાં
ડી લાલ ને જીણીની ભાજ સરખાં પાન ઝીણાં, ને તેને જોડા ને ઘેરાં લાલ પુલ આવે
છે; ને એની ડાંડીમાંથી દૂધ નીકળે છે તેને સમાત દુધેલી કહે છે. બીજનો પણ છોડ થાય
છે, તેની ડાંડીને ગાંઠે ગાંઠે એ પાન ને સફેત પુલ ઝીણાં થાય છે, ને એની ડાંડીમાંથી એ-
પ નીકળે છે એને મમાર દુધેલી કહે છે. ત્રીજી મેંદા દુધેલી તેના વેલા ચાલે છે, એને હર
ડોરી તથા વીઠલા દુધેલી પણ કહે છે, તેના વેલાના છોડ ઉપર મેંદાના શાંગડાના સરખી
જેડ શીંગ આવે છે.

દરયાની ભાજનો છોડ થાય છે તે સોમલના ઝેર ઉપર કામ આવે છે.

દમનાના ઝાડને દાપરા કહે છે.

ધંતુરાનાં ઝાડ કાળી ને સફેત ડાંડીના થાય છે. તેને ડોડવાં થાય છે.

ઘોરગુજ તે અજગંડના ઝાડને કહે છે. તેનાં પાન ગડગુમડા, ઓચંબા કાખબિલાઈ પર બાંધેતો બેસી જાય છે.

પીપલના ઝાડને પીપળો કહે છે તેની બે જાત છે. તેમાં એક પીપલનાં પાત્રાં લાંબી પુછડી વાળા થાય છે, ને બીજો પારસ પીપળો તેનાં પાત્રાંને પુછડી ઢુકી ને તેને પૂલ થાય છે. એને ચક્રર્જીડી પણ કહે છે.

પીપરીના ઝાડને પીપર કહે છે. એનાં પાન જાંબુડાનાં પાન જેવાં થાય છે.

પોષક્રુક્ષી ઊંઘા ક્રુક્ષીના જેવી થાય છે પણ તેને કુલ આસમાની રંગનાં થાય છે, ને ઉંઘાકુલોને કુલ લાલ રંગનાં થાય છે એટલેજ ૪૨૬ છે એનો છોડ થાય છે.

પોષક્રુક્ષી તે કમળના ઝાડને કહે છે. તે તળાવમાં થાય છે એનાં બીજને કમળકાકડી કહે છે, ને એની જડનો કાંદો થાય છે.

પરીદી બુદ્ધાને વાસનની વેલ કહે છે. તેથી પાણી જામી જાય છે, તે પાણી ધાતુ પુષ્ટાઈ ઉપર કામ આવે છે.

ફાંગેશો—એ વરસાદના દહાડામાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ચેવલી પાન સરખાં મોટાં ને કોરે કાં ગરા ને પાછળ રૂવાં હોય છે. તેને પાંગરો પણ કહે છે,

બીસ ખાપરનો છોડ બે જાતનો છે તેમાં એક સફેત ને બીજો લાલ કુલનો છે.

બંદાવત્ર, એ બુટ્ટી પોલાદની ખાખ કરે છે.

બીર ૧૩૬૩ તે ઉટકંટાના મૂળને કહે છે.

ભોરસક્ષીને રાનસુખડી તથા બકોલી પણ કહે છે.

ખામની બે જાત છે, પીળી ને કાળી. એનાં છાટલાં જમીન ઉપર પથરાય છે.

બીલીનું ઝાડ થાય છે, તેનાં નાનાં ફળ ને બીલી ને મોટાં ને બીલાં કહે છે.

ભોરીંગણીની ત્રણ જાત પીળા, સફેત, ને આસમાની કુલની થાય છે. એનો વેલો નહીં તેમ જ છોડ પણ નહીં એ બેમાં મધ્યમ થાય છે.

ભાંગરાને માકો કહે છે. તે સફેત ને કાળો બે જાતનો થાય છે.

ભોંયપાતરાંનો નાનો છોડ થાય છે. એનાં પાત્રાં રોગદાર છે.

મસ્તકી તે સરના ઝાડનો ગુંદર છે.

માથની ભાજને ચોળાધની ભાજ તથા તાંદળજની ભાજ કહે છે. તે બેજાતની છે, તેમાં એકને કાંટા થાય છે ને એકને નથી થતા.

માહારાનાં કુલ જેને હારશીંગા તથા પરચીટક પણ કહે છે. મોગરાનાં પૂલ જેવાં સફેતને લાલ કુલ થાય છે. એને દક્ષિણીઅણુ ચોટલામાં પેહેરે છે

મહલોઠાંને જેઠીમધ કહે છે.

આકડાના ઝાડને રૂધનું ઝાડ તથા આક પણ કહે છે. તેની સફેતને લાલ કુલ બે જાત થાય છે.

અજગનદ તે ઘોરગુજનાં ઝાડને કહે છે તેનાં પાન ગડગુમડા ઉપર દુધમાં ઘસી લેખ કરે તો બેસી જાય છે. ને તેની ગાંઠ તુણાઉ ઉપર કામ આવે છે.

અકોલા તે ફળમાં જાંબુ જેવા કળીયા હોય છે તે હથોળા ઉપર કામ આવે છે.

આગીઆ બુદ્ધીની બે જાત છે, તેમાં એકનો છોડ ને બીજો વેલો થાય છે, તેનાં પાંન તાંદર

જાની ભાજી જેવાં થાય છે, ને તેનો રસ ચીકણો હોય છે. પાનનો લોંઘો કરી હાથ ઉપર મુકે તો લાહે બળે છે.

અંમર વેલને આકાશ વેલ તથા અંતર વેલ કહે છે. તે બે જાતની પીળીને કાળી થાય છે. રતન જેત તે મુગલાઈ એરંડીનાં જાડને કહે છે.

રાયણુ તે રાન સુખડીનાં જાડને કહે છે.

લાગ્નલુને સરમાઉ તથા રીસામણી મનામણી કહે છે; એનાં પાનને આંગળી લાગે તો સર માઈ બળે છે.

લીમડા ત્રણ જાતના છે કડવો, બકામ તે નર એને ફળ થાય છે, લીંબે કડવો લીમડો તે ને જલલીમ પણ કહે છે એને કઢીમાં નાખીને ખાય છે.

વાસનની વેલને ફરીદી કહે છે તેની બે જાત છે, એક સાદી તેથી પાણી બંધાઈને જામી રહે છે, ને બીજી થડકાપી. તેથી પાણી બંધાઈને ધરજે છે,

વડની વડવાઈને વડની જડા, તથા પારમ પણ કહે છે.

વડની બે જાત છે. તેમાં એક મોટું જાડ થાય છે તેને વડવાઈ કુટે છે. ને બીજો કાઢ્યો વડ છે. તેને વડવાઈ થતી નથી.

સુવાની ભાજીને સેપુની ભાજી પણ કહે છે.

સામરનાં જાડને કાંટા સામરી તથા શીમજો કહે છે તેમાંથી રૂ નીકળે છે.

સરસુનાં છોડને સરસવ કહે છે-તે રાઈથી મોટા દાણા ને તેનું તેલ કાઢે છે તેને સરશીયું કહે છે. સરકુકાને સરપંખો તથા ઉદરકાની કહે છે.

સરસનાં જાડને લાંબી શીંગો થાય છે તે દવાના કામમાં આવે છે.

સમંદર સોખનો વેલો ચાલે છે. તેનાં પાન છતી તરફ લીલાંને ને જાંધી તરફ સફેત રવાં દાર છે. તે વાળાના ઉપર તથા ગડગુમડા ઉપર બાંધે છે.

હરણીને હરણુપુરી કહે છે, તેનું મુળ ગાંઠો ગાંઠો વાળું હોય છે.

હરમલનાં જાડને ધસપન તથા તરોટા પણ કહે છે. એનાં બીજ મેથી જેવાં ને લાંબી શીંગો થાય છે-લંબ ગોળ પાનનો કુમાડીઓ.

હીરાદખણને ગમકી કહે છે.

ઈંદરજેત તે ઈંદરજવનાં જાડને કહે છે.

ઉતરણની વેલ ત્રણ જાતની થાય છે. સફેત પીળા ને લાલ કુવતી,

રૂવતી તે જંગલી ચણાનાં છોડને કહે છે.

ભસુદીનાં જાડને ગોટાપુટી કહે છે.

ધંધીને હીંગણુજેત કહે છે.

યોર વિલાયતી થાય છે તેને પાંદડાં ઘણાં આવે છે. એ બાગના ક્યારાઓની આબુ બાબુ એ રોપે છે.

શેકટાનાં જાડને શેવગો તથા સરગવો કહે છે. એમાં બે જાત છે, એક કડવો ને બીજો મીઠો. કડવાની લુગદી હાથ ઉપર મુકે તો ફાલ્લા ઉઠે છે.

હીંધીરી તે હધામણુ ઉપર કામ આવે છે. એનાં પાંદડાં બીણા ને જાડ થાય છે.

ભાંદર વેલને ભાદરકંદ પણ કહે છે.

માત્ર કાકળીને વજ્જતી કહે છે-એનો વેલો ચાલે છે.

આસેતરીનાં પાનને કંચનનાં પાન તથા બીડીનાં પાન કહે છે, એને દશરાને દહાડે સોના
નાં પાંદડાં કહે છે.

તા. ૩૧મી ઓક્ટોબર } બેરામજી તે નવરોજી પેસ્તનજી
સને ૧૮૮૭ } સુરતીના.

અમૃત સાગર

ઔષધિ શબ્દાર્થ કોસ.

અ

અવલેહુ-આથો. ચાટણ.

અતિવિષની કળી-અતિવિષ-એના મુળ ને વખમો કહે છે.

અમલવેદ-એ એક જાતનું લીંચુ થાય છે.

અષ્ટમુલ-આઠ પ્રકારનાં જૂત.

અંબાડો-એનું ઝાડ થાય છે તેને ફળ કપા સના દોડવાં જેવાં થાય છે તેમાં ખટાશ ધણી હોય છે.

અરકુસો-એનું મોટું લાંબુ લેંચુ ઝાડ થાય છે. તેની છાલ દવામાં વપરાય છે.

અરણી-ઐરણ. અભિમંથ. એનાં ઝાડ ગુજરાતમાં ખેતરની વાડોમાં ધણાં થાય છે. એનાં ફુલ સફેત, ને શેગાની સોટી આ પોલી હોય છે.

અરણુ-ટુંડુ. લોદર. દિંડા અલાંચુ. આલુ. અરકુસો.

અકલકરો-અકલકરો. આકંકરા. એનું લાકડું હોય છે તે મોંમાં નાખવાથી મોં રવ રવે છે.

અજમો-અજવાયણુ એવાં અજમો એનાં ઝીણાં બીજ થાય છે તે પ્રસીદ્ધ દવા છે.

અખીણ-અપુ અફીમ.કડવી.અમલ.કાળીઉં. અફીઝીલ-સફેત ચીલાવલ.

અસાળીઓ-એનાં બીજ લાલ રંગનાં વાચુ નાશક હોય છે. તે ગુજરાતમાં મશહુર છે.

અગથીઓ-અગસ્તા અગથીઓ એનાં ફુલ તથા શીંગાનું શાક થાય છે.

અડદ-[વડાં] અડદના પાપડ થાય છે. એ ધાન્ય સરવ દેશમાં પ્રસીદ્ધ છે.

અળસી-એના દાણા લાલ રંગના ચપટા થાય છે.

અડાયાં છાણાં-જંગલી જાણાં.જંગલમાં દોર ચરતાં છાણ હથે તે ત્યાં પડી રહેવા થી સુકાઈ જઈ પડી રહે તે.

અર્જુન વૃક્ષ-અર્જુન સાદડા. કાઠ વૃક્ષ,સાર દોળ.

અખરખ-અખ્રક એનાં પત્રાં પારદર્શક હોય છે. તે સફેત. કાળો, પીળો વગેરે જાતનો થાય છે.

અકોટ-અકોલ વૃક્ષ. આંકોલનાંઝાડ ખેતરની વાડમાં ગુજરાતમાં ધણાં થાય છે.

અતારની અંજરૂન ઔષધિ-ગુંદ. મુંબા. ધનાં ગાંધાની દુધાનમાં મળે છે.

અમચુર કેરીનાં અદકાયાં ફળની છાલ.ખાખરી.કેરીના મરવાની સુકવણી

અથો પુખ્તી-ઉવા હેલી. વાદળી રંગનાં ફુલ થાય છે.

અરકુમી અકુલસી.વાસા. એના છોડ થાય છે. અને એનાં પાન કે રસ ધણું કરી દવામાં વપરાય છે.

અરીઠા-રીઠા. અરિષ્ટ એનું પાણી કે ફીણ પોવાથી ઉલટી થાય છે.

અખર-એક જાતની માઝલીની સુકાઈ ગયેલી હધાર છે. એ સુગંધિમાં ધણી સરી છે.

આ

આસીંદરો-આસેલીનું ઝાડ થાય છે. એના પાનની બીડી પીવાની થાય છે. એ ઝાડ ને કંચનનું ઝાડ પણ દક્ષણી લોક કહે છે. આકડો-રધ. આક. મદાર. એનો છોડ થાય

છે તે પ્રસીદ્ધ દવા છે.
આસન-અશ્વગંધા. આસગંધ. આસકંધ.
એ વાયુ નાસક દવા છે.
આમળાં-આવળકાકી. ધાત્રી. આમળાં પ્રસી
દ્ધ ઔષધ છે.
આલુ ખુખારા-આલુ ખુખાર-આરક આ
એક જાતનું ફળ થાય છે.
આદુ-આલે. આદ્રક. એનાં છાટલાં જમીન
માં થાય છે.
આંધાહલી નીલા કુલની જડી-શીરહોડી.
પહાર કુટુંબી. કુટુંબીની શીરવલી અર્કયુ
બ્ધી. અંધાહલી.
આમલી (ફળ)-ચીચ. ચિંચા. એના કાતરા
થાય છે તેને ગુજરાતમાં દાળ શાક વગે
રે ખોરાકની ચીજોમાં સવાદને સાડ ઉ
પયોગમાં લે છે. એના ઝાડને પણ આ
મલી કહે છે
આંખો (પાન)-આંખ એનું ઝાડ થાય છે. એ
નાં ફળને કેરી કહે છે.
આવચી બાવચી-એનાં બીજ બારીક કા
ળા સુગંધિત હોય છે.
આંખા હળદર-આંખે હળદર. દાર્પિ એ પ્રસિ
દ્ધ દવા છે. એની ખુશમો કેરી સરખી હો
ય છે તેથી તેને આંખા હળદર કહે છે.

ઇ

ઇંદાયચી-એલચી. એળકી. વેલડોડે
ઇંદ્રજવ-કુડાના ઝાડના બીજે ઇંદ્રજવ કહે છે
ઇંદ્રવરણ-ઇંદ્રાયણ. કડુ ઇંદ્રાયણ ટીકા બુ
ઓ પાને ૧૬૫
ઇંદુ-શેરડીનાં સાંડા

ઉ

ઉમૈડાની છાલ-કુલ. ફળ-જીબર. ગુલરનું ઝા
ડ થાય છે.
ઉદરપર્ણી- } રાનીમગ. અડરપર્ણી એને અ
ઉદયપર્ણી- } ડદનાં પાન જેવાં પાન થાય છે.
ઉદક-પાણી. જળ
ઉટકંટા-ઉલટારા. ઉલટક, કાંટાશેરીઓ એ
નો છોડ થાય છે
ઉપલસરી-ઉપરસુળી. કાવળી. ગોવેલી. કા
ળાવેલ. તુતુણી. ગૌરીસર.
ઉપલોટ-કાષ્ટ-ઉપલેટ. કુષ્ટ. એ સુગંધી પદાર્થ
છે
ઉપલ-કમળ

ઉન્હાળી-સરખાંખો

એ

એખરો-તાલીમખાના. કોકીલાક્ષ એના
છોડના બી દવામાં વપરાય છે.
એળીઓ-એળીયા. એલય
એરંડાનું મૂળ-દીવેલાનું મૂળ
એરંડીઉં-તેલ-એરંડાના બીજનું તેલ. દી
વેલ. એરંડીઉં
એકાંગીમૂરા-મોરમાસી. એ સુગંધિત પદાર્થ
છે

ક

કમળ-પોયણ.
કડવું જીર-કાળીજીર
કલાર-ગોરખમુડી. બોડીઓ અને ફાફડી
ઓ એવા એ જાતના કલાર થાય છે તેને
કુલ બોરીઓ જેવાં લાલ પતંગી રંગનાં
થાય છે.
કચુરો-પટકચોરા. કચુર. નરકચોરા. સડક
ચોલાં.
કરીઆતુ-કિરાઇત. ચિરાઇત. ચીરાતા.
ભુનીંબ.
કકુ-કકુકી. કુટકી. કકુકીકાળી. તીકતા.
કડવું તુરીઉં-તુરીઆતું શાક થાય છે તે મી
ઠું ને કડવાનું શાક થતું નથી તે આખવા
થી માલમ પડે છે.
કલહારી (છાલ, મુળ, } -કળલાવી. શીં
કાગલહારી..... } ગડીઓ વચ્ચના
ગ. કાવળી.
કમળ કાકડી-કમળનું બીજ. કમળાક્ષ
કરેણાના પાન-એના કુલ માળીને ત્યાં મળે
છે. એના મુળ જેરી છે પણ દવાના કામ
માં આવે છે. એનો છોડ બાગમાં હોય છે.
કડવીતુમરીનું મૂળ-તુમડાં ઘણી જાતનાં થા
ય છે. પણ તે સર્વ કડવાં હોય છે. મીઠું તુ
મડુ થાય છે તેનું શાક થાય છે.
કડવું તેલ-સરસીઉંતેલ. સરસવનું તેલ જે
અથાણામાં નાંખવામાં આવે છે તે.
કરમાળી અજમો-એ અજમરમાં ગાંધીને
ત્યાં મળે છે.
કંકા-અલુણ-બંગડીખાર
કલોજી-કાંદાનાં બી અથાણામાં નાંખાય છે.
કસ્તુરી-કસ્તુરી. મૃગમદ
કપૂર-કાપુર. કપૂર. બરાસ કપુર પણ કહે છે.

કપાસનું મુળ--કપાસ કે જેનું રૂ થાય છે તેના
આડનું મૂળ. કપાસના ડોડવામાંથી રૂ કા
ઢી લેવા પછી જે રહે છે તેને કાલાં કહે છે.
કટશીલો--કોઢરાંટો. કટુસરા. કાંટાશેરીઓ.
કપાસીઆ--કપાસમાંથી રૂ કાઢી લીધા પ
છી જે બીજ રહે છે તેને કપાસીઆ ક
હે છે.

કચોલાં--ઝેરી કચોલાં. કુચલાં. કાજરા.
કદમનીછાલ--કદમના આડની છાલ
કપાસીઆની મીંજ--કપાસીઆની અંદર
ના ગર્મને મીંજ કહે છે.

કકુખર--કોડું
કતીરો--કુલણીઓ ગુંદર
કમલીની--કુમોદની
કથીલ--કલાઈનો ચુરો. કલાઈ
કળસારી--વચ્ચનાગનાં આડ
કૃન્નાની છાલ--ટીકા જુઓ પાને ૧૭૪
કમળની પાંખડી--કમળનાં કુલની પાંખડી
કરંજ }

કણજ } કરંજનું આડ. મીંકા કણજનું આડ
કલાઈ--કલાઈ ધાતુ-વંચ-રાંગ
કાંછ--ટીકા જુઓ પાને ૪૨
કાચકૂળ--કાચકૂળ-એ એક આડની છાલ
છે પણ કૂળ નથી

કાકડા સોંગી--જંગલી હરડાનાં કુલ
કાચકીનું મુળ-સાગર ગોટીના આડનું મૂળ
કરંજકા મુળ--ટીકા જુઓ પાને ૧૮૬
કારનાં-એ કૂળ કડવાં પણ તેનું શાક થાય છે
કાળી જીરી-કાળો જીરો કડવી જીરી કૃષ્ણજીરક
કાકોલી-કોડી

કાંસનું મુળ-કાહનું મૂળ-કસાડનું મૂળ એ
એક ભાતની સરકઈનું જડીઉ થાય છે
કાગડાની હાથાર-કાગ પક્ષીની વીંછા;
કાહુવૃક્ષ-છાલ-અરજુન વૃક્ષ-સાર દોળ વૃક્ષ
ના છાલ

કાકડ-એનું આડ મોટું છતાં પાન લીમડાના
જેવાં હોય છે. અને કાકડ આમળા જેવાં
દેખાય છે

કાચકીનું મુળ--કાચકીના આડનું મૂળ. સા
ગર ગોટીનું મૂળ

કાથો-કાથ. ખદીશ. કાથાનાં લાકડાં ઉકાળી
ઉકાળાનું પાણી બાળવાથી કાથો રહે છે.
કાકડી-ચીકણ-ટરકાકડી. વાળુ કાકડી. લાં

બીકાકડી. એ આરીઆની ભાત છે
કાકડાસિંગી-એક શૃંગી. એક ભાતના આડ
ની ડાળી ઉપર જીવડાને લીધે ટેકરા જેવું
થાય છે તે

કાળી ઉપલસરી-કાળો કાંટાશેરીઓ
કુડો-કુડો. ટીકા જુઓ પાને ૪૦
કુલત્ય-કુલથી. કુળિય. હુલગે. હુલવાલ.

કુઈ--કોડું
કુવરનું પાકું-કાર ફડ-ધીકુમારી. કુંવાર
કુખાંડ-કોહોળું. ભૂર કોહોળું. સફેત કોહોળું
કુતરાનો પીત્ત-કુતરાનું કલેજું
કુમાડીઓ-પવાડ. ટાંકળા-તરાટે. રનેવાડ.
ચક્રમર્દ

કુકડીનું ઇંડુ-મરધીનું ઇંડું
કુકર ભાંગરો-હાડીઆ કરહણ. ટીકા જુઓ
પાને ૧૬૦

કુંદર-રૂમી મરતકી-એ ગુંદર જેવી હોય છે
કેરીની ગોટલી-કેરીમાંથી ગોટલો નીકળે છે
તેને ભાંગવાથી ગોટલી નીકળે છે તે.

કેરાં-કેવડાના કાંટા થાય છે તેને ફળ આવે
છે તે કેરાં. એનું અથાણું થાય છે.

કેસર-એના વાળા કસુબીનાં જેવા થાય છે
કેવડાનો અર્ક-કેવડાનું આડ થાય છે તેની ડા
ળીઓ માં કેટલીક મુદતે એક દોડો આવે
છે તેને કેવડો કહે છે. તેનો અરક કાઢવો
અગર કાઢવો મેળવવો.

કેરી-આંખાના ઝાડના ફળને કેરી કે આંખ
કહે છે.

કેળનોરસ-કદળીનો રસ-કેળના થડનો રસ
કાઢવો તે કામમાં લેવો. કેળધણી ભાતની
થાય છે

કેસુડાનું ચૂર્ણ-આખરાના ઝાડના કુલનો ભૂકો
કેતકીનું મુળ-કેવડાનું મૂળ

કેવડાનું મુળ-કેતકીનું મૂળ

કોરાંટો-સિપકુંટસરૈયા. કાંટાસેરીઓ
કોટ-ઉપલેટ

કોલીજન-પાનની જડ-કોળીજન-કુલીજન
કોડું-કોઠીના આડનું ફળ. કવચ. કૈથફળ

કોયલનાં બીજ-કૌચનાં બી. કુહિલીનાં બી.

કોલીજન-એના છોડ આંખા હળદર સર
ખા થાય છે-એ ગોવામાં ઘણા થાય છે.
મુંખાઈમાં એના કડકા અથાણામાં નાખે
છે. પાનની જડને પણ કોલીજન કહે છે.

કોડી-એ શંખની માફક ફરીઆના જીવડા
નું ઘર છે. કોડીઓને સર્વ જીવો ઓળખે છે.
કોડમ-આમચુર- આમસોલા.

કોચનાં બીજ-કૈચીનાં બી. કવાંચ બી. કુહિ
લીના બી. કોચલ સખદ જીઓ.

કંપીલો-કંપિલો એક જનના ઝાડ ઉપર ગાં
ઠો બાજે છે તેને કંપીલો કહે છે

કંકેળ-કાપુર ચિની. શિતળ ચિની. ચીનીક
બાલા. ક્યામચિની. હિ.

કંટકવૃક્ષ-હેરા મણીનું ઝાડ
ખુ

ખરેટી-ચીકણા. કાંસકી વૃક્ષ. બસા વૃક્ષ.

ખસ-વીરણના વાળા. સુગંધ વાળો.

ખસખાનુ-વીરણ વાળાની ટટીઓ વા
ળી જગા

ખચુતરની હુધાર-ખચુતર નામે પક્ષીની વી
જા. પારેવની હુધાર.

ખસ-ખોળ

ખાખરો-પલાશ- કેસુડાના ફુલનું ઝાડ. એના
ફળને પીત પાપડો કહે છે

ખાપરીયું-કલ ખાપરી- ખરપર- જસતનાં
ફુલ

ખારેક-સુકી ખજુર. છવારા.

ખાપરીનો ભાજી-એ સરદ જમીનમાં થા
ય છે એ પથર કોડીના જેવી દેખાય છે

ખાલ ધુમ-સ્નાયુ, ચામકુ. ખરી, શીંગડુ.
હાડકાં વગેરેની મેળવણીની ધુણી.

ખાર-ટીકા જીઓ પાને ૧૩૭

ખીલ-ધાણી. સાતુ. ચોખાની ધાણીનો લોટ.

ખીય-ખીપડા-પ્રસારણી.

ખેરસાર-ખેરસાર. ખદીર સાર. એ ખેરના
લાકડામાંથી નીકળે છે.

ખેણીનું મુળ-છીણીનું મુળ- ટીકા જીઓ
પાને ૨૯૫

ખુરાસાણી અજમો-એનાં બી ઝીણું ચ-
પટાં, ભુરા, કેફી, સ્વાદ વગરનાં હોયછે.

ગા

ગજ પીપર-ગજ પીપલી. એ પીપરથી જી
દીજ છે. ચવકની છાલને ગજ પીપર

કહે છે

ગજો-ગુળવેલ. ગરુડવેલ. કો. ગીસોઇ. ગજો
ટીકા જીઓ પાને ૧૬૯

ગરમાળો-કિરનાલા. કબુજીવા. ગિરિમનો

હર. બાહવા. આમલતાસ. હિ

ગળોનું સત્વ-ગળોના નાના તુકડા કરી પા
ણીમાં પલાળી મુકવા પછી વલોવવા

એવી રીતે સારી પેઠે કરવા પછી એ
પાણી નીતરવા દેવું. એટલે નીચે સત્વ

જનમશે તે પાણી કાઢી નાખી લઇ લેવું
ગુલખાના પાન-રામ રક્ષાનાં પાન. કો. ગુલ

ખાનાં પાન.

ગરડાનું મુળ-ધ્રુવરણાનું મુળ

ગરણી-જેયણી. ગોકર્ણી. એના વેલા ચાલે
છે તેને શીંગા આવે છે તેમાં બીજ થા

ય છે તે બીજ જીવવા લેવાના કામમાં
આવે છે.

ગાજર-ગજી. ગુંજન. ગાજર

ગાંજે-ગાંજે અને ભાંગ એકજ ઝાડમાંથી
નીપજે છે. એની કળીઓને ગાંજે અ

ને પાંદડાંને ભાંગ કહે છે.

ગીધની હુધાર-ગરધલ નામે પક્ષીની વીજા
ગુડફલનાં ફુલ-ગીત્રકનાં ફુલ. ગજતોરાનાં

ફુલ.

ગુલકંદ-ગુલાબના લીલા ફુલ લાવી તેની
પાંખડીઓ જુદી પાડવા પછી તેટલીજ

શાકર લઇ એક રીઠા વાસણમાં શકર
પાચરી ઉપર ગુલાબના ફુલની પાંખડી

નો થર કરવો. તે ઉપર શાકરનો થર
કરવો. તે ઉપર પાંખડીનો થર કરવો.

એક માસ તડકામાં એવી રીતે કરી રાખી
મુકવાથી ગુલકંદ થાય છે. પણ વાસણ

નું મોં સખત બંધ કરવું.

ગુલહી બોલીના મુળની છાલ-કાસી અથ
વા વડ ખોરડીના મુળની છાલ

ગુંદર-ગુંદ. ગોંદ. ઝાડમાંથી રસ ઝરી જ
મે છે તેને ગુંદર કહે છે. દવામાં ધણું

કરી બાવળનો ગુંદર કામમાં આવે છે.

ગુગળ-ગુગુળ- ભેંસા ગુગળ. એ એક ઝાડ
નો ગુંદર છે

ગામુલ- ગાયનું મૂત્ર.

ગામ્પર-સરાંટે. ગામ્પર. એનો છોડ થાય
છે તેની ડાળીમાં ગામ્પર થાય છે.

ગોરુ ચંદન-ગોરોચન. એની મૂત્ર બળદ
તથા ગાયના પીતા શયમાં શંકરી પેદા

થાય છે.

ગાપાલ કાકડી } ચીમડુ. આરીઉં. જેની
ગારખ કાકડી } પાકી કુટો થાય છે
ગાખાલકાકડી }
ગાળ જુનો-ત્રણ વરનો જુનો ગાળ. ત્રણ વરસ ઉપરાંતનો ગાળ.
ગાભી-ગળજીભી. યું. ગાજ્યાન ફા. ગોજી બહક. ભો પાથરીની ભાજી.
ગાકળ ગાથ-ધંદ્ર ગોપ. બિર્મુટી કીટો.
ગૌરીસર-ઉપળ સરી. હં શરાજ નામે જડી ઉપેક્ષસરી શબ્દ જુઓ.
ગજેરણી-છાલ-નાગખલા. ગુડસકરી
ગંધક-એ જગત પ્રસિદ્ધ દવા છે. આમલ સાર ગંધક ધણું કરી દવામાં વપરાય છે
ગંગા પારની તમાકુ-સારી ઉંચી જાતની તમાકુ
ગંધક મુદ્દ-ટીકા જુઓ પાને ૩૯

ધ

ધડીલો-પુલ પ્રીંચુ. એ સુગંધી પદાર્થ છે
ધીઆ પાકાનો રસ-દુધીનો રસ. નર્મ્યાનો-રસ

ચ

ચવક-કાળા મરીના મૂળને ચવક કહે છે. ચ વકની છાલને ગજ પીપર કહે છે.
ચણખાર-ચણાનો ખાર. ચણાની ખાટી. શી આળામાં એના કુમળા છોડ ઉપર સવા રમાં ઝાકળનું પાણી પાંદડાં ઉપર હોય છે. તે ઉપર આસ્તેથી ખારીક કપડું પાથરવું, એટલે કપડું પાણી ચુસી લેશે તેને ખાટલીમાં નીચેવી નીચેવીને ભરી રાખવું, તે ચણખાર
ચણાટી-ગુજ. એના વેલા ચાલે છે. એના બી તે ચણાટી. તે લાલ, કાળી, ઘોળી, એવી ત્રણ ચાર જાતની થાય છે.
ચાંદવેલ-મા. રાજ બ્રા. દે. મુસા નીત વેલી. હિ. ભરૂચી ભાજી. ચીંતની ભાજી
યાતુર જાત-તજ, તમાલ પલ. નાગકેસર, એલચી, આ ચાર ચીજને ચાતુર જાત કહે છે.

ચિત્રક-ચીતરો. ચીતળ. એનો છોડ થાય છે.
ચિકણાં. મા. કાંસકી યુ. ચિકલણુ કડી, તૂપ કડી, લેચા. કાં. બલા સં. ખરેટી.
ચિરપોટણી-ચિરપોટા. કાકમાચી.
ચીલ(ની ભાજી)-ચ. ચંદન વધવાર. પ્રા.

બડા બથવા હિ. લગુ ચાકવત. રક્તચાકવત. દે. બથવા
ચીની કપાલા. ગુ. શીતળ ચીની. હિં. ચણુ કપાખ. કપાખા.
ચીમડ-કાકમાચી. વનકુલીત. ચીમડનાં ચપટાં ખારીક, કાળાં બીજ હોય છે.
ચુકો. પ્રા. -ચોર ચુકા. આંબ વતી. દે. એની ભાજી સુરતમાં ઘણી પ્રસિદ્ધ છે
ચુનો-કળી ચુનો એ સાત પ્રકારનો છે. પણ પથરાનો કળી ચુનો ધણું કરી ઓસડમાં વપરાય છે
ચોખાની ધાણી-ડાંગરની ધાણી
ચોખ-ઉપલોટ-કુષ્ટ કોષ્ટ-
ચોપા ચિની પ્રા. -રવન, રાવનફા-આ-ચોપચિની-આ દવા ચીન તરફથી આવે છે.

ચંદન-સુખડ-ચંદન. એનું મોટું ઝાડ થાય છે તેના લાકડાના વચલા પાકા ભાગને ચંદન કહે છે- તે સુગંધીદાર છે.
ચંપાનું મૂળ-ચંપાના ઝાડનું મૂળ-
ચંબેલીનાં પાન-જાનનાં પાન-
ચંદનનું તેલ-એ ઉમદા સુગંધી પદાર્થ છે-પરમીઆ ઉપર બહુજ ગુણકારી છે-

છ

છડ-છડ છડીલો- જટામાસી- દગડ પુલ- એ સુગંધી પ્રસિદ્ધ છે
છડછડીલો-દગડ પુલ, પત્થર પુલ- છડ છુતરા-અશીળનાં ડોડવાં-

જ

જવાસો-ધમાસો
જળભાંગરો-ભાંગરો- પાકો- એનો નાનો છોડ જળાશયની જગામાં થાય છે.
જમાલગોટા. હિં- નીપાળો યુ. જેપાળ કોં. દંતીબીજ-
જળો-તળાવમાં એક જાતનાં પ્રાણી થાય છે તે માણસોને રોગીલી જગાએ લોહી ચુસી લેવા લેગાવે છે.
જવખાર-ચવખાર- ચવહાર-
જવનો સાતુ-શેકેલા જવનો ભોટ.
જટામાસી-છડ છડીલો- દગડ પુલ
જાયફળ-જાયફળ- જાતિયળ જોએબુવા- ફા- જાંબુડાના કળીઆ-જાંબુડાના ઝાડના ફળના કળીઆ

નાંખુડો-નાંખુડાનું ઝાડ- ફરેંદ વૃક્ષ- હિ- નાં
ખુળ- પ્રા-

જાવંત્રી-જાવપત્રી- પત્રી- કોં- જાવફળને વ
ળગેલી છાલને જાવંત્રી કહે છે-

જાવનાં ફુલ-ચંબેલીનાં ફુલ

જાલ-પીલુડી- ભોંય પીલુડી- જેના ફળને પી
લુડાં કહે છે- એનો છોડ થાય છે-

જીર-જીર- જીરે પ્રા. જીરા. હિ. એ પાંચ પ્ર
કારનું હોય છે- એક સાધરણ જીર;

૨ સાજીર- ૩ ઐયમી જીર જેને ઇસ
ખ ગોલકે ઉટીડ જીર કહે છે. ૪ કાળી

જીરી. ૫ શંખ જીર-

જેડી મધ-જ્યેષ્ઠી મધ- મયોદી- યથી મધ
જેઠા મધનાં મૂળ તથા પાન ઓસડમાં

વપરાય છે- તેનું સત્ત્વ નીકળે છે તેને જે
ઠી મધનો શીરો કહે છે-

જાંભીરી-એ એક જાતનું મોટું લીંબુ હોય
છે જેને જાંભીરા લીંબુ કહે છે.

ઝ

ઝાઉની જડ-ખેણીના ઝાડનું મુળ

ઝેર કચોલાં-ઝેર કોચલાં- કુચલાં. વિષતિં
દુક- એનાં ઝાડને ફળ થાય છે- તેની

અંદરના બીજને ઝેર કચોલાં કહે છે-

ટ

ટીંડસ ટીંડોરા એનું શાક થાય છે- હિ
ડશીંપ્રા ઘેંડશી:

ટુંકુ-તોફ્ર. કોં-લોધ. દે. સોન પાડર- હિ-
ટંકણાખાર-ટંકણ ખારનાં પાટીઆં. ગુ-

સ્વાગી- કો: ટંકણ ખાર- પ્રા.

ડ

ડાંસરા-તંડીક બીજ. આમલીની છાલ
ડાભનું મુળ-ડાભ પ્રસિદ્ધ છે જે પવીત્ર કા

મમાં વપરાય છે

ડુંકર કંદ-થુકર કંદ- રતાળુ કંદ

ત

તલનો ખાર-ટીકા જુઓ પાને ૧૪૮

તમાલ પલ-તજના ઝાડના પાનને તમાલ
પત્ર કહે છે તે ગાંધીની દુકાને મળે છે

તજ-દાલ ચીની- એની છાલ હોય છે
તલ-તીલ જેનું તેલ દરરોજના કામમાં વ

પરાય છે.
તવાખીર-તવખીર. પાંચ પ્રકારથી જવ,
ધજી, ચોખા, તાલ વૃક્ષ, વન ગાયનું દૂધ,

એનું થાય છે તે.

તાલીરા પલ-તાલીશ પત્ર. આ પાંદડાં ત
માલ પત્ર કરતાં મોટાં હોય છે

તામ્ર ભરમ-તાંબાની ખાખ. મારેલું તાંબુ
ટીકા જુઓ પાને ૨૦૭

તાલીમખાનું-એખરો. કોકીલાક્ષ. એનો છો
ડ થાય છે તેના બીજ ધણું કરી ઓસડ

માં વપરાય છે. કોળીસ્તાનાં બીજ. વી
ખર બીજ.

તાંબુલ-નાગરવેલનાં પાન

તાંદળએ-તાંદળમ તંદુલ. ચોળાધ. એની ભા
જ થાય છે તેનું શાક લોકો કરે છે.

ભાયમાણ-ત્રાયંતી. ત્રાયંતીકા. તીંદુ. (તેંદુ)
હિં-ટેભર. દે. ટીમર. ગુ. કાક ટેભુરણી.

કાંટે ટેભુરણી કાં.

ભીફળા-હરડાં, બેહેડાંને આંમળા સરખે ભા
ગે લઈ ખાંડી રાખવાથી ભીફળા થાય છે

ત્રીકડુ-સુંઠ. મરી. પીપર. સરખે ભાગે લઈ
વાટવાથી ત્રીકડુ થાય છે.

તુલસી-સ્વેત, કૃષ્ણ. વૈજ્યંતી. રાન તુળ
શી. કાપુર માલો. તુળશી. વૃંદા.

તુરીક-એનું શાક થાય છે. દોડકી. પ્રા. શી
રાળી. કાં. તોરી. તુરયા. હિં.

તુષ-સુંઠ. બેહેડા.

તુખર-ઈંદ્રવરણ. તસતુંબો.

તેજપાત-માળવામાં પ્રસીદ્ધ છે.

તેજબળ-તેજવતી. તેજવસ્ત્ર. તીપાની.

તેજવતી. ટીકા જુઓ પાને ૧૯૬

તેતરોપક્ષી-એ પક્ષીને ફકીર લોક પાંજરા
માં પાળે છે. તે મલ હર છે.

તેવરસીનાં બીજ-કાકડી, તાંસળી, ચીકણ
નાં બીજ.

થ

થોર-નિવડું-ગ-થોરીઓ જેની ઘણી જાત
થાય છે. પણ દવામાં કાંટા વાળો થોર

તથા તેનું દૂધ કામમાં આવે છે.

દ

દશમુળ ૧ દશમુળ-મુઝારી ગરજબી કે જે
દશમુળી } જેને ચોભી કહે છે તેના પાન

જેવાં પાનની જડી ખુદી થાય છે. તેને
મુળ સમેત ખોદતાં દશ કરતાં વધારે

મૂળ નીકળે છે. એ ગુજરાતમાં ખેતરો
નાં શેડા ને પડતર જમીનમાં ઘણી થા

ય છે.

દરો-ધરો. એ એક જાતની ઘાસ છે. તે જ
મીન ઉપર છાટલાની માફક પથરાય છે
દાહી-દધી. દુધમાં છાશ નાખી રાખી મુક
વાથી બીજે દીવસે ઠરી દહીં બને છે.
દડધલ-કુમ્ભો. દ્રોણ પુષ્પી. ઉતરણી. ટીકા જી
ઓ પાને પપ

દગડુલ-પથરકુલ. હિં.
દક્ષણી સોપારી-ચીકણી ને બાફેલી સોપારી
દાંતી- ૧ નીપાળે દાંતાળી. તીરાફળ શ. જે
દાત્યુણી ૧ પાળ. જમાલગોટાનાં બીજ.
દારહુળ-ર-એનું લાકડું હોય છે.
દાલચીની-તજ
દાડમનાં છોડાં-દાડમના ફળનાં છોડાં
દાર કાઢવાનો મસાલો. દાર કાઢવાનો જવો
દાડમ-અનાર. હિં. દાગિય. દે.
દાર-સુરા. મદીરા. મધ
દાક્ષ-સુકી કાળી દરાખ, એ ઘણી જાતની
થાય છે પણ કાળી દરાખ ઓસડમાં કા
મ આવે છે.

દીવેલી-એરડાનું બી. એરંડી
દીવલ-એરંડાના બીજું તેલ. એરંડીકં
દુરાલમા-ધમાસો-ધમાસા
દુધી-દુધેલી. ગુ. નાગાનુંની. ખીચ દુલા. દુ
ધની. દુધુસી. દુધફેસી. સં.
દોડીનાં બીજ-હરણ દોડીનાં બીજ પ્રસી
દ છે.

ધ

ધમાસો-ધમાસો. દુરાલમા. જવાસો
ધાણા-ધણે. પ્રા. ધનિયા. હિં. ક્રિયિં બીચી. કોં.
ધાવડીનું ઝાડ-પુલ- ધવાધનાં ઝાડનાં પુલ.
ધાધીના ઝાડનાં પુલ.

ધામણ વૃક્ષ-ધામણનું ઝાડ
ધંતુરો-ધંતુરો. ધેત્રા ધંતુરો એ બે જાતનો
ધાય છે સફેદ અને કાળા પુલનો.

ન

નવસાર-નવસાગર. નૌસાદર. નૌસાર
નસોતર-નિશોતર. તેડ. નિશાય. હિં.
નગોડ-નીરગુંડી-સંભાલુ. સમાલુ. એનું ઝા
ડ થાય છે.

નખસા-નખ-કસ્તુરીઆ મૃગના નખ. અ
થવા જેમાં અખર થાય છે તેની ખરી
છે એવું કહે છે.

નરસલનું મૂળ-પોલી સરકઠનું મૂળ.

નરકચુર-સટકચોરા. કચુર. કચોરા. સડ ક
ચોલાં.

નાગરમોથ-ચીડાની મોથ. ચીઢા નામે ધા
સની ગાંઠો. ભદ્રમોથ. રાજમોથ. નાગર
મોથો પણ કહે છે.

નામકેસર-કબાખ ચિની કબાખ.

નાકછીંકણી-ભુતાકેસી જે જરા મસળીને
સુધવાયો ઘણી છીંકો આવે છે.

નાગદવણી-નાગદોણ

નાદણવાણીનાં ફુલ નરમા જાતના કપાસ
ના ફુલ. લાલ કપાસનાં ફુલ.

નાગરવેલ-પાનવેલ. તાંબુલવેલ.

નિર્ગુંડી-પાન-નગોડના પાન-સંભાલુના પાન

નિલનું મૂળ-ગળીના છોડનું મૂળ

નિર્મળી-નિવળો ચિલ્હાર જળસોધની કંટક
વૃક્ષના ફળનાં બીજ.

નીપાળો-જે પાળ. જમાલગોટા. નેપાળો.
નીરસરો ઔષધિ-રગસોસી- પથરચટી.
નેત્રવાળો-કાળો વાળો. સુમધ વાળો. વીરણ
વાળો.

નૌસાર-વજસાર. નવસાર

નોળવાની હુધાર-નોળ. નોળીઆની વિ
દ્યા. જે જાનવર સાપનો કટો વેરી છે.

પ

પદ્માસ-પદમકાષ્ટ. પદમાસનું લાકડું

પડોળ-પડોળાં. જે લાંબા લાકડી સરખાં
થાય છે. જે વડોદરામાં ઘણા મળે છે.
એનું શાક થાય છે.

પક્ષરા પાપડો-ખાખરાનું બી. ખાખરાની
શીંગ.

પરવાળાં-એ દરીઆમાં એક જાતના જીવ
જના ધર છે તે લાલ રંગના હોય છે.

પસર રીંગણી-ભોરીંગણી. ભોટીંગડી.

પ્રષ્ટપર્ણી-પીઠવણુ. ભાલ. ડાવણા. નવરી.

પાક-પહાડ મૂળ. પહાડી. કાળીપાઠ.

પાન-નાગરવેલના પાન. તાંબુલ.

પાઠલ વૃક્ષ-પહાડનું ઝાડ. પહાડ વૃક્ષ.

પાપડીઆ ખારો-સંચોરો. ખારો.

પારેવા-જંગલી ખચુતર

પીપર-પીપળી-પીપેરો. એ નાની તથા મો
ટી બે જાતની થાય છે.

પિત્તપાપડો-થરમરે. પસાસ પાપડો-

ધારીઓ પીત્તપાપડો ખડસખીઓ
મિંગુ કુલ-ધઉલો
પીસોળા-દારડી. કાંઠાશેરીઓ હળદીઆ કુ
લનો-
પુનર્નવા-સારોડી- લાલ સારોડી. વીપખા-
પરો.

૩
પ્રાસસા-એ સુરત અને અમદાવાદમાં ધ
ણા મળે છે-
પ્રટકડી-પ્રટકડી-તુરડી-
કુલમીયંગુ-ધઉલો

ખ

ખરાસ કપુર-ખરાસ-ખીમશેનીકપુર-ટીકાગુ
ઓ પાને ૧૫૧
ખકાયણ-ખકામ લીમડી. ખકાણીનિખ.
ખાવચી-ખાવચી ખાવચી. ખાવચાં એનો
છોડ તુળસીના જેવો થાય છે.
ખાજરી-ખાજરી. સજગુરા
ખાવળ-ખાખુલ. ખાલુળ. એનું ઝાડ મોટું
થાય છે
ખાંખ-ખામ. ખાંખી. જલખાહી. સર્પાહી.
ખાકુડી-ખાકુળી. ખહુડી. ખાકુડી.
ખીજેરાની ભીતરનું જીરું-ખીજેરાની અં
દરની ખાટી કળીઓ. ખીજેરાનું કેસર.
ખીલાનો મગજ-ખીલીના ફળનો મગજ
ખીજાખોળ-રક્તખોળ
ખીજેરાનું કેસર-ખીજેરાના ફળમાંની
ખાટી કળીઓ
ખીજેરૂ-માહાલુચું. ટીકા ગુઓ પાને ૧૮૪
ખીલીનાં પાન-ખીલીના ઝાડનાં પાન
ખેહુકું ખેહુળા. ખેહુડા. ખેહુર.
ખાહી-ભરમી. વીધ્યા ખાહી
ખિરની મીંજ-ખોરડીના ફળના કળીઆ
નો મગજ
ખોળ-રક્તખોળ-ખોલ. જે ગુગળ સરખો
એક જાતની ઝાડનો ગુંદર છે
ખોલસિરીની છાલ-કુંદના વૃક્ષની છાલ.
ખોલસરી.
ખંને અંદન-અંદન અને રક્તઅંદન
ખંને હળદર-હળદર અને આંખાહળદર
ખંને જીરું-જીરું અને સાજીરું
ખંનેરીંગણી-રીંગણી અને ભોરીંગણી

ભ

ભારંગ-ટીકા ગુઓ પાને ૧૨ મે
ભાંગ-ગાનવલ્લો. મંયા. વિજયા. ગાંગના
પાન
ભાંગરો-માકો. ભૂંગરાજ- જળભાંગરો.
ભીલામા મુલ-ટીકા ગુઓ પાને ૩૯
ભીમસેનો કપુર-ટીકા ગુઓ પાને ૧૫૭
ભીલામા-ભીલાવા હિં. બિએ. કાળા. કોં.
ટીકા ગુઓ પાને ૨૦૫
ભોરીંગણી-ભોટીંગડી- પસર, રીંગણી.

મ

મહાખલા-મોટી-ચિકણા- મોટી કાંસકીનું
ઝાડ.
મરીચ કંકોળ-ચિની કયાલા, કયાખ ચિની
મહુડાં-મહુડાના ઝાડનાં કુલ. ટીકા ગુઓ
પાને ૧૭૭
મરી-કાળાં અને ધોળાં એવાં બે જાતના મ
રી થાય છે. મિરચી.
મજી-ટીકા ગુઓ પાને ૧૭૭
મરૂ-એ તુવેરના દાણા સરખા દાણાનું ધા
ન્ય છે. મસુર
મંડુર-લોહકાટ ભસ્મ-ગુના લોહના કાટની
ખાખ
મગનો સાતુ-શેકેલા મગનો લોટ
મસુરનો સાતુ-શેકેલા મસુરનો લોટ
મરડા રીંગ-મરડ રીંગ. કેવળીની રીંગો
મરકતી આમલી-અરબસ્તાનમાં થાયછે.
ને એ દેશના મરકત શેહેરમાંથી આ
દેશમાં આવે છે. તેથી એને એવું ના
મ કહે છે એ દેશમાં એને તમ્બર ક
હે છે.
મરતકી ગુંદર-રૂમી મસ્તકી. મસ્તકી.
મધ-મદ- શેહેત. મધ.
મરઘો પક્ષી-કુકડો- મરઘો
મટો-દહીમાં. સુંઠ, મરી, પીપર, રાઇ,
મીઠું. અનુમાન માફક નાખી તૈયાર ક
રે તે.
મદન ખાણનાં કુલ-રામ ખાણનાં કુલ.
માનકંદ-માઆના ઝાડનું મુળ
માફકંદ-સોના મુખીનો ગાંગડો
માલકાંકણી-કાગોણી- કરડ કાંગિણામી
લ કાંકણી.
માસપણી-રાની અડદ

માયકળ-માળુ કળ- માળુ માયો
મીંકળ-મયન કળ. દે. ગેળ લગન વગેરે
મુલ કામે હાયે બાંધે છે તે.
મીણ-મોમ-મધના કુચાનું સત્વ. મેણ.
મૂર્ધા-કાળો ડમરો- દાનો મરવો- એ મુગ
ધી છોડ છે.
મુરદાર મીંગ-મેદાર સીંગ: મુરદાડ સીંગ
મુસળી-એ કાળી ને ઘોળી બે જાતની થા
ય છે.
મઠાશિંગી-મેડ શિંગી. સોના મકાઈનો ગાં
ગડો.
મોરવેલ-લધુ મોરવેલ. કાં. ભોંય પીલુ
ડી. યુ.
મોરથુથુ-મોર ચુત. મ. નિલાં તુતા. તૂતી
આ. મોરથુથુ-
મોથ-નાગર મોથ- ચીઢાની મોથ.
મોરના ચાંદાની રાખ-મોરનાં પીંછાને છે
ડે તરેહવાર રંગનું ચકામુ હોય છે તેને
બાળીને રાખ કરવી તે.

૨

રક્ત ચંદન-રતાજળી- રતાંદળી. લાલ સુ
ખડ.
રતાંદળી-રક્ત ચંદન
રસોત-રસવંતી- રસાજન- દારહળદરનો બ
કરીના દૂધમાં ઉકાળો કરવા પછી એ
પાણી બાળી મુક્તાં તળીએ જે આવે
રહે તે.
રાસણ-રાએસેણ. ટીકા જુઓ પાને ૧૭૭
રાઈ-રાજકા. મોહરી- રાઈ અથાણુ વગેરે
માં નાખવાના કામમાં આવે છે
રાફડાની માટી-સાપના દરની માટી
રીંગણી બને-રીંગણી અને ભોરીંગણી
રીંગણી-રીંગણીનો છોડ થાય છે. પણુ જે
ને વેગણુ થાય છે તે નહીં.
રૂમીમસ્તકી-મસ્તકી. સરના ઝાડનો શુદ્ધ
રૂપમખી-રૂપ મખીના ગાંગડા રૂપાના જે
વા ઘોળા ચળકતા હોય છે
રૂદ્ધિ વૃદ્ધિ-મરડાશીંગનું ઝાડ. મુરડાશીંગ.
રેણુંક બીજ-મેંદીના બીજ- મેવડી બીજ
રેવતચિની-રવંચી. રૂપાર્થ. રેવંડ ચિની.
રાવંન. રેવન
રોહિષ-રોહિસ ધાસ, લધુ લોહીસ. રો
હિડો વૃક્ષ

લ

લસણ-લસણ- કાળુઆ. ટીકા જુઓ પા
ને ૧૧૨
લવીંગ-લોંગ. લવીંગ
લહુમુઆ (લહેમુવા-નારંગી
લાળાલુ-લળમણી- લાજરી. સંકોચણી. રી
સામણી. સરમાઉ-
લીંબોળી-લીમડાની લીંબોળી
લીંબુનો રસ-નિંબુનો રસ
લીંબાઈ-લીંબુનું ઝાડ
લોહ મુર-લોહનું ચુર્ણ-લોચન

વ

વરીઆરી-શોફ- વડી શોફ
વધારો-વધાયરો- વૃદ્ધ દાર- શુકર કંદ-કુકર
કંદ-ટીકા જુઓ પાને ૧૧૫
વરણો-વરણાનું મોટું ઝાડ થાય છે
વડમોર-કાસી ભોર- મોટાં ભોર
વજ્ર-વેખંડ- વચ્ચ. વજ્ર
વચ્છનાગમુધ-ટીકા જુઓ પાને ૪૯
વાળો-વીરણુવાળો. કાળો વાળો. ખસ
વાલુરેત-નદીની રેત
વાશીકંદ-સૂકરકંદ. કુકરકંદ. રતાળુ
વાંસનીછાલ-વેણુનીછાલ. બાંસનીછાલ. બાં
સુનીછાલ
વિષખાપરાનો રસ-લાલ સાટોડીનો રસ પુ
નર્નવાનો રસ
વિષજી કાંતાજી-તીલકંટો
વિદારીકંદ-ભોંય કહોળું બોકહોળું
વેગણું મૂળ- વંતાકના છોડનું મુળ
વંશલોચન-વાંસકપુર
વગ-કલાઈ. રોંગ

શ

શરપંઓ-ઉઢાળી. સરપંખી. એનો છોડ
ઝીલના છોડ જેવો થાય છે.
શાલ(લી) પાર્ણી-જંગલી ગાંજો. શાલવણુ.
ગાંજોસા.
શીવણ-જંગલીગાંજો. શાલિંગણી. પ્રા.
શિખરણી-શીખંડ. શીખંડ પાક
શિવનિર્મોલ્ય-શીવને અરપણુ કરેલું. શી
વને ચઢાવેલું.
શિગોડાં-શિધોડાં. શિરધાળ. જળવૃક્ષીનાં
૫ળ

શંખ શંખ-શંખ ભરમ
શંખાવળી-શંખાકુલી. શંખપુષ્પી
શંખનોખાર-શંખનું ભરમ. શંખની રાખ

મ

સ્નેહપાક-નેત્ર, ધીમાં ઓસડો પકવવાં
તેને સ્નેહપાક કહે છે.

સતાવળી-એ એક જાતનાં પાકાના મુળછે
સ્નેહ-ઓસડોથી પકવેલું નેત્ર, ધી.

સરંગવો-શિકટો. શેવગો

સહુ દેઈની જડ-યુક્તિઆકે કુક્તિઆની જ
હ માહાળલાની જડ

સરકડનું મુળ-સરકડના ભોથા અમદાવાદ
ની આસપાસ આખા ખેતરોને ખેતરો
થાય છે તેમજ બીજી જગ્યાએ પણ છુ
ટા છપાયા થાય છે. તેનું મુળ.

સતોન્યુ-સાત વીજ હક્ક

સાઠીયોખા-સાઠ દીવસે પાકીતૈયાર થાય છે
જેના ગોળને સફેદ દાણા હોય છે

સાજીખાર-સ્વાગી ક્ષાર. પંજબ તરફ ખા
રી જમીનમાં ઝાડવાં થાય છે. તેને બાળી
તેની રાખમાંથી એને કાઢે છે.

સાટી-સાટોડી. પુનર્નવા

સાર-લોહસાર. લોહભરમ. મારેલું લોહું

સાલરીના કુલ. શીમળાનાં કુલ

સાલરીના કુલ-શીમળાના કુલ

સામહર લુણ-સામરો લુણ. કાળોશીધતખા
ર. સામર મીઠું

સાતુ-જવ. જો. શિકેલા અનાજનો લોટ

સાલમમીઝી-સાલેવ. એક જાતના ઝાડના

મૂળની ગાંઠો. એ તુર્કસ્તાન, અરબસ્તા
ન. ધરાંન વગેરેમાં થાય છે.

સાગ વૃક્ષના પાન-સાગના ઝાડનાં પાન

સુરણ-જમીકંદ. એની મોટી ગાંઠો થાય
છે તેનું શાક કરે છે.

સુરા-દાર પીવાનો. મદીરા. મદ્ય.

સુરો ખાર-સુરોખાર-સોરાખાર

સુરમો-અંજન કરવાના કામમાં આવે છે.

સોનામખી-મીઠી આવળ. સનાય. સોના

મુખી. લુધ તરવડ

સોનેરી કેળાં-નાનાને ગોળ પાતળી છાલ

નાં કેળાં બનાના

સિરસ-સરસનું ઝાડ થાય છે. કાળીઓ સ
રસ

સોનામક્રી-મેદશિંગી. મેડશિંગી સોના
મકાઈ. સોના જેવાં ચળકતાં એના ગાં
ગડા હોય છે

હ

હરડે-હરડ. સુરવાળી હરડે. હરીતકી

હરતાલ હરીતાલ. એ પીળા રંગની હોયછે

હરણું-હરણું. મૃગ. એક જાતનું સુસોભીત

અને પ્રીય જંગલી પ્રાણી

હળદર-હળદ. હળદી. હળદર

હરફારેવડી-રાય આમળી. હરપર રેવડી

હાથીદાંત-ગજદાંત, હાથીનો દાંત

હિંગળો-હિંગુળ. સિંગરફ. જુઓ ટીકા

પાને ૬૫

હિંગ-અંગુળ. હીંગ કામુલમાંથી એક જા

તના ઝાડનો રસ આવે છે તેને હીંગ કહેછે

હિમજી હરડે-જોટી હરડે. બાળ હરીતકી.

હીરા કસી-કાસીસ ધાતુ હીરાકસી.

હિંગળામાંથી કાઢેલો પારો-ટીકા જુઓ

પાને ૧૩

ક્ષ

ક્ષાર-લોહભરમ. ખાર

અમૃત સાગર વૈદ્યક શાબ્દાર્થ કોષ.

અ

અપાન વાયુ-નીચેનો વાયુ. ગાંડેથી વા
છુટવો. પાદવું.
અસાધ્ય-અધરો-વસમો. જ્ય નહીં તેવો.
મટે નહીં તેવો.
અગમ્યા ગમન-નહીં જઈ શકાય ત્યાં જવું.
અગ્ર-અણી. ટેમ. ખારીક
અનુપ દેશ-શરદી વાળો કે બીનાશ વાળો
દેશ
અગ્રચિ ૧૩ ચી નહીં. ખાવા પર મન ન
અરોચક } હોં મોંનો સ્વાદ જતો રહેવો.
ટીકા જુઓ પાને ૭૩
અનાદર-તીરસ્કાર- માન બદ. અપમાન
અધિષ્ટા-ઉકળતાં ખાકી ચરકું રહે તે
અણવશીષ-ઉકળતાં ખાકી આઠમો ભાગ
રહે તે. એક શેરનું નવટાંક ખાકી રહે તે.
અન્યથુ-રોજીએ. દરરોજ
અજ્ઞાન-મગડેલું. જ્ઞાન વગરનું. મુરખ.
અકસ્માત-એકાએક- આચીતું.
અતિસાર-હૃદયમણુ- ઝાડો થવાનો રોગ.
અત્તકર-અણગમર- ધરણાં.
અણર્થ-આધેલો ખોરાક પચે નહીં તે.
જીર્ણ થાય નહીં તે.
અપેક્ષા-આસા. ઇચ્છા
અભક્ષ્ય-ના ખાવાનું. ખાવું નહીં તે.
અસ્તચ્યસ્ત-ડામાડોળ. ઠોકાણા વગરનું.
અવરોધ-અટકાવ. ખાળી રાખવું- રૂંધી
રાખવું.
અદ્યુત આશ્ચર્ય. અભ્યેષ. નવાઈ જેવું.
અધો વાયુ-નીચેનો વાયુ- વા છુટ- પાદવું.
અપાન.
અગાધ-જેનો થાગ લાગે નહીં તે. અપ
રંપાળ.
અધ્યાયન-અભ્યાસ. માહાવરે
જ્ઞાનાદિ-સિદ્ધ- જેનો આદિ અંત નહીં
અનુકુળ-પાધર. એક બીજને મળતું.
કાવવું.
અપવાસ-ભુખ્યા રહેવું. કાંઈ પણ ખાવું

નહીં તે.

અભિમાન-મગરરી- હું પદ. ગર્વ
અનુભવ-માહીતગારી. તપાસી જોએ
હું. અજમાવી જોએલું.
અર્વિચન-નવું હાલનું. જુનું નહીં તે.
અદ્ય-લગાર. જરા. પલક
અવરય-જરૂર. ખચીત. નકી
અવરથા-દશા. હાલત.
અશખ્યાન-જેની ગણતરી થાય નહીં
તે એ સુમાર.
અળખા-ઉકળ્યા ઉપર કુતરાની ટાપી જે
વું ઉગે છે તે વાંદરાની છતરી.
અધળી-અરધી બજેલી. બળી ન બળી.
અધોગામી-ઉપર જનાર
અપચિ રોગ-કંઠમાળનો રોગ ધણા દીવ
સ રહેવાથી તેને અપચી રોગ કહે છે.
અર્ધુઃ રોગ-આંધળું ગુમકુ. ગંઠાઈ ગયે
હું ગડ ગુમકુ
અગ્નિ દગ્ય પ્રણ-દેવતાથી દાઝવાથી પ
ડેલા ચાંદા.
અવશેષ-ખાકી આવી રહેવું.
અન્નપિત્ત રોગ-ખાટા ઓડકાર કે ખારી
ઓકારીનો રોગ
અરુણરંગ-તાંખાના રંગ સરખો રંગ. તાં
ખુસા ચણું- સવારે કે સાંજે વાદળમાં જે
પીળા રંગના ડુબળા થાય છે તેવો રંગ.
અનંત-જેની હદ નહીં તે-એ હદ. અમર્યાદ

આ

આસવ-અરક. તેજપ. દારૂ. મદ્ય.
આગ્નુક રોગ-મનમાં ભૂત વગેરેના વે
હેમના પ્રવેશ થવાથી થતો રોગ.
આમાશય-આમનુ ધર- આમને રહેવાનો
પડો. જે દુંદીની ઉપર ડાખી બાજુએ
પડો છે.
આમરણ-ઢાંકણ- ઓઢવા પહેરવાનું.
આધી-મને માની લીધેલું દુઃખ
આશરો-પેટનું પુલવું. પેટનું ચઢવું. ટીકા
જુઓ પાને ૧૩૧

આયુર્ધન-આવરદાનું જેર
આમવાત રોગ-ટીકા જુઓ પાને ૧૧૭
આહાર-ભોજન. ખોરાક
આગતુક પ્રણ રોગ તરવાર વગેરે સર્વાદિ
ક વાગવાથી જે ધા પડે તે.

ઈ

ઈદ્ર-વેહાણુ. ખ્યાર. ઇચ્છેણુ. મેહેરખાન
ઈદ્રિયો-અવયવો-કાન, નાક, જીભ, વગેરે.
ઈર્ષા-અદેખાઈ-ખાર-ખીજ કરતાં સર
સ થવું
ઈચ્છા ભેદી રસ-એ જુલાખ લેવાનો રસ
છે. એનો ગોળી ચણોઠી ખારની ધાયછે.

ઉ

ઉદાન-ઉપરનો કંઠનો
ઉચિત-યોગ્ય. લાયક. ધટારત
ઉપદ્રવ-અડચણ-દુઃખ. પીડા. હરકત
ઉત્તરી-ઓકારી. વમન. વામીટ. ટીકા જુ
ઓ પાને ૭૪
ઉરણ-શંતોષ-તૃપ્તિ
ઉત્તમ-પેદા-જન્મ.
ઉદ્દેગ-ચિંતા. ફીકર. દીલગીરી.
ઉચ્છ્વી-ઝાડો નાખવો. મંત ભણતાં સાવ
રણી કે મોરતું પીચ્છુ રોગી ઉપર ફેરવ
વું તે.
ઉર્ધ્વ-ઉપરનો
ઉત્પતિ-પેદાશ-થવાનું કારણ-જન્મ
ઉર્ધ્વ રોગ-પેટમાં રોગ જેવા કે ઝળંદર, ક
ઠોદર, વગેરે રોગ. ટીકા જુઓ પા-
ને ૧૬૨

ઉત્સાહ-ઉમંગ-હરખ-જેરસો.
ઉત્કલેદન-આકળવીકળ. ગભરામણ.
ઉન્માદ-ધેત્રચ્છા. ગાંડચ્છા દીવાનાપણું
ઉદ્યનમાં મન રહેવાડી, ઉપવન, બાગ.
હેતુ. ઉદ્દેશ.

ઉરરત્ન રોગ-ગંગો ઝડાય છે અથવા સુ
ની પડે છે તે રોગ.
ઉદાવર્ત રોગ-હાજત કે જરૂરીઆતને અટ
કાવાયો થતો રોગ. ટીકા જુઓ પાને
૧૨૯

ઉત્કૃષ્ટ-સઉથી સરસ. સારામાં સાર
ઉત્તમ-સરસ-મુખ્ય-સાર
ઉપભોગ-ભોજનાખ-અનુભવ-સુખ વીલાસ
ઉપયોગ-વાપરવું-કામમાં લેવું. ભોગવવું

ઉબણ-ઉનું-ગરમ
ઉત્તર વરની-પેસાખની ઇંદ્રીમાં ઓસડો
ની પીચકારી ખારવી તે.
ઉપદેશ રોગ-ચાંદી. ટાંકીનો ઇંદ્રી ઉપર
રોગ થાય છે તે. ટીકા જુઓ પાને ૧૯૮

ઋતુ

ઋતુ-એ મહીનાની એક ઋતુ; વરસની ૭
ઋતુ. સૌ રજસ્વલા ધાય તે. અડકાવ.

ઓ

ઓસડોનું અંગ-કાષ્ઠ પણ ઓસડના અવ
યવ.

ઓટાવે-ઉકાળે.

ઓર-ખીજ.

ઓજ-સર્વ ધાતુનું તેજ. પાણી.

ઓ

ઓષધિ-ઓસડો-દવાઓ

ઓટાવે ઉકાળે-તખડાવે.

અં

અંકુર-ફણુગો. છોડવો. રોપો. ટીસી.

અંજન-આંખમાં આંજવાનું સુરમો, કા
જળ, વગેરે દવા.

અંડજ-ઈંડાથી ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણી, પ
ક્ષી. સર્પ, માંછલા વગેરે.

અંશ-ભાગ-કકડો. હીરસો.

અંતરગળ રોગ-વૃદ્ધિ-અંત વૃદ્ધિ. આંડનું
મોટા થવું

અંતર મુખ્ય રોગ-ગલગંડ રોગ. ગળાઆ
ગળ રસોળી સરખું લખડે છે તે રોગ

ક

કદક-ચટણી. લુગદી લોંહો.

કર્મજ રોગ-આ અને પેલા જન્મના જલ્મ
હત્યા, વગેરે પાપથી થતા રોગ.

કૃશ-પાતળું. શંકાઆએણું.

કવાથ-ઉકાળો. કાઢો.

કફ-ગળજા. લીંઠ, એ શરીરમાં મોટું ત-
ત્વ છે

કરેડી-તુરી-કડવાસ સાથે ભાવે નહીં તેવી.

કઠોર-સખત

કસણી-મસળી. મધી. રગડી. ફીણી.

ક્રમળો રોગ-સર્વ શરીરને આંખો પીળી
થઈ જાય તે રોગ.

કરવલ-સુતાર માટીઆં વગેરે વહેરવાના કા

મમાં જે ઓઝર ચોકઠા જેવું. લાગે છે તે.
 કફકારી-કફ કરનારી. કફનું જેર વધારનારી
 કાનષ્ટ-નીચ. હલકામાં હલકું
 કર્ણિકા-કમળના ફુલની વચમાં જે કળી હોય છે તે
 કર્ત્વ્ય-કરવાનું તે-કૃત્ય
 કર્પના-તર્ક. ખ્યાલ. ધ્યાન.
 કષ્ટ-શરીર પીડા. દુઃખ. મેહનત.
 ક્ષરોગ-કાનના રોગો.
 કાળ જનિત રોમ-રૂતના વધારે ઓછા બળથી જે પીડા થાય છે તે.
 કાષ્ઠક રોગ-કાયામાં કે શરીરમાં થતા રોગો
 કાસ-ઉદરસ. ખાંસી.
 કાજળી-મેશ. કાજળ. પારા ગંધકને બે-ગો બારીક વાટવાથી એક રસ થઇ કાળી મેસ થાય છે તે
 કામ-સંભોગ-સ્ત્રી વિષય-ત્રહ.
 કાંતી-તેજ. તુર.
 કાનપટી-લમણા
 કામણ-જડુ-મંત્ર, તંત્ર, કરામત
 કુપથ્ય-ચરી ન પાળવી. તુકશાન કારક ક રવું કે ખાવું
 કુલીંગ-કાબર પક્ષી.
 કુટી-ખાંડી-કચરી
 કુપર-ટીસી. અંકુર. બારીક પાન ફુટે છે તે રોચ. ટીસી
 કુપિત-કોપ પામી. જેર વધી જઇ
 કુટીલ-નહારી
 કુવાસના-ખદ ઇચ્છા-ખરાબ મરજી. ખરાબ ઇચ્છા.
 કુંડલ-કુંડાળું. ગોળ
 કુષ્ટ રોગ-કોઠનો રોગ.
 કોપ-ક્રોધ. જેર. તદન બળ
 કોકરવણું-હંશાળ-જરા ગરમ. ખમાય તે વું ઉતું
 કોઠ-ટીકા જુઓ પાને ૨૦૦
 કૃષિ-ધુન્ને-થરથરે. ધરન્ને.
 કંઠ-ગળું
 કંપરો-ધુન્નરો-થથરાટ
 કંઠમાળ રોગ-ગળામાં છાતીમાં કંઠની આ સપાસ ગાંઠો થઇ પાકીને દુન્ને તે

કંકુ-ટીકા જુઓ પાને ૨૦૯
 ક્રોધ-ધુરસો. તમોગુણ. ક્રોપ
 કૃમિરોગ-પેટમાં ઝીણા પોરાથી તે સાપો
 લીઆ સરખા કીડા થાય છે તે રોગ
 ક્રમ-અનુક્રમે-એક પછી એક
 ક્રિયા-કામ ઉપાય. વિધિ.
 કૃત્ય-કાર્ય. કામ. બનાવટ

ખ

ખલકરો-પથરાના ખલમાં વાટવું ધુટવું
 ખસખાનુ-વીરણના વાળાનો ટીકો ધરના બારી બારણાં લટકાવી વારંવાર તેને પાણી છાંટતા જવાથી હવા ઠંડી આ વે છે તેવું દીવાન ખાનું.

ખાંસી-ઉદરસ. કાસ
 ખેદ-ચીંતા. ફીકર

ગ

ગાળો-ગુદમ. ટીકા જુઓ પાને ૧૩૩
 ગર્ભસ્થાન-હોકર પેદા થવાની જગા
 મહુણકરવું-પકડવું. ઝલવું

વ

વાવ } વાગવાથી ઉંઠો ખાડો શરીરમાં કે
 ઘાત } ઇ પણ જગાએ પડે તે.
 ઘા }
 ઘેટી-ગાડરી. ગાડર. ઘેટું

ચ

ચતુર્થાંશ-પા ભાગ. ચોથો ભાગ.
 ચતુર્વિધ-ચાર પ્રકારના
 ચક્રી-ફર તમર, ચકર
 ચર-ચિ-ચઢાવે
 ચાતુર્ય-હહાપણ. ચતુરાઇ
 ચિકિત્સા-રોગની પરિક્ષા. તપાસ. ખોડ ખામી સોધવી.
 ચિત્તઝમ-ચીતનું ખસી જવું. ગાંડછા. ઘેલછા. દીવાના પણું.
 ચિકુણી વસ્તુ-ચીકાશ વાળી ચીજ. ધઉંતો મેદો. ધી વગેરે
 ચિમચિમી-ચમચમાટ
 ચિંતાચિંત-ચિંતાતુર. ફીકરવાન.
 ચિન્તવન-જેયું. દેખ્યું. નજરકરી.
 ચૂર્ણ-ભુકો. ચૂરો. ભોટ. હરકોઇ દવાનો ભુકો
 ચેષ્ટા-ચાળા. સંસા.

ચેપ-અરણ. જેમાંથી પાણી ઝમે તે
ચેન-ચા-પ્રાણુ. જીવ. હાલવું. ચાલવું. ચાન.
ચોટ-ઝપાટો. ઝાપટ. સપાટો. લાપટ. સુઠ

છ

છદામભાર-અરધા તોલા ભાર
છાલા-ફેલ્લા. ડાહ્યા ટાંકીઓ પડે તે
છાપરનું પાણી-રતી તથા મ ગળવારે સગી
સાંત્ર છાપરાના નેચાં પર પાણી રેડી
તે પડતું પાણી યોગ્ય વાસણમાં ઝીલી
લઈ કામમાં લેવું તે

છીદ્ર-કાણું. બાકુ

છીન્ન-કપાઈ જવું. વઢાઈ જવું

જ

જવર-તાવ તપત. ધરાગળ
જડ-મુળ ભારે ચેતન વગરનું.
જવરાતિસાર-તાવમાં હૃદયમણુ કે ઝાડો
થાય તે

જડરાગિન-પ્રાધેક્ષા પદાર્થનું પાચન કરનારો
જે પેટમાં અગ્નિ છે તે. પાચન શક્તિ.

જળ ક્રીડા-પાણીમાં રમત રમવી. નદી કે
તળાવમાં રમવું. સ્ત્રી પુરૂષે જળમાં સ્ના
ન કરવું.

જડ-ઝાડનું મૂળ. વડની જડા. મકાઈના દો
ડાની જડા

જલમય-પાણીથી ભરપુર

જાપ્યા-ઓસડ વગેરે કરેથી રોગ ઠેકાણે
રહેવા પછી ધીમે ધીમે મટે તે. અસાધ્ય
થી જરા ઉતરતો. જરા ભારે.

જેગખળ-તપનું જોર

જંગમ-એક જગાએથી બીજી જગાએ લ
ઈ જવાય તે

ટ

ટાટ-સણનું કોથળા કરવાનું ગુણુપાટ

ટેલા-બંધ. બાંધવું. ટેકા

ટંકભાર-ચાર માસામારનો ટંક

ડ

ડામાડોળ-આમ તેમ ડોલ્યા કરવું. ઝોકા
ખાવું.

ઢ

ઢખ-વળણુ. જેમ. તરેહ. રીત.

ત

ત્રસા-તરસ. પ્યાશ

તરણા-ગુવાન

તરંગ-મોઝા. લેહેરો. ઝાલકો.

તદન્તર-ત્યારે તરતજ. ત્યારે વગર અંતરે
તરતરાટ-આંખો તરી જવી

તર્ધણુ-આંખના રોગમાં ઓસડોથી આં
ખોને શેક કરવો તે. પીતરાઈને પાણી પા
છ શંતોશ પમાડવાનું જે ક્રમ તે

તાતુ-ગરમ. ઉતુ.

ભાંસા-વાંકા ટેકા.

તીવ્ર-જેરાવર. આકર. તેજ. ઉતાવળું.
તાંદણુ

ભીરપો-ત્રણ વરસનો.

તીર-નદી કે તલાવના બંને કાંઠા. કીનારો.
બાણુ. શરીઓ.

ત્રીકંટા-ત્રણ જગાએથી કપાએલા. તણ
કાપાવાળાં.

ભીકસંધી-સાંધા. ત્રણ જગાએથી સંધા
એલી.

તિરદાજી-તીર મારવાની ટેવ. તોર માર
વાનીલત.

તિક્તવસ્તુઓ-કડરી વસ્તુઓ.

તિરસ્કાર-તુચ્છકાર. ધીક્કાર. અપમાન.
તુલ્ય-બરાબર. સરખું જેવું.

તુરી-કડુચી. કડવાશ વાળી

તંદ્રા-અધનિદ્રા. ધેન ઝાંપડ.

તંતુ-સુતરના જેવા તાંતણા. બારીક નસો.
દારા. સ્નાયુઓ.

તૃણ-ધાસ-પરાળ-પ્રસલુ. જવાની

તૃપ્તિ-ભરપુર-શાંતિ-તૃપા.

દ

દગ્ધ-બળેલું. દાઝેલું

દષ્ટી-જેવાની શક્તિ. નજર. સરત.

દારાએ-રસ્તે. માર્ગે

દાળનું પાણી-ઓસામણુ. સત્વ. દાળનો
ઉકાળો.

દાહરોગ-બળતરાનો રોગ

દાંતપાવે-દાંત કકડાવે

દીનતા-ગરીબાઈ. લાચારી.

દીપ્યમાન-તેજસ્વી અગ્નિ તેજ કરનાર
દવા.

દુત-ચાકર. ખેપીઓ. વધદને તેડવા જનાર.
અનુચર

દુર્બળ-કમજોર. નીર્બળ. અશક્ત. નાજી

ફટ-નઠાર. અવગુણ બરેલું. નળગુ
ફટાતમા-મનમાં ખેદ પામવો. અવગુણ
બરેલો. નળગો
ફણ-વાંક-દોષ-ખોડ. ભુલ.
ફૂંબીત-દોસવાળું. અવગુણ વાળું
ફુગુણ-ખરાબગુણ.
ફેરાજરોગ-દેશ દેશની હવા પ્રમાણે મા
ણસના રંગ રૂપ થાય તે.
દેવગુણ-અશ્વત્થી, મૃગસર. પુનરવસ. પુશ,
હસ્ત. રાતા, અનુરાધા, સરવણ. રેવ
તી, એ નક્ષત્રોમાં જે માણસના જન્મ
થાય તે દેવગુણનાં
દેવ-અદેખાઈ. વેર. ઝેર. દીઠે નહીં ગમવું
દેહીપ્યમાન-જઠરાત્તી તેજ કન્તાર
દોરાજરોગ-વાયુ, પિત્ત, કફ, વગેરે દોષો
થી થતા રોગ
દ્રવપદાર્થ-રસમય, કરણમય, પદાર્થ-પ્રવા
હી પદાર્થ.

ધ

ધમની-ધોરી. મોટી. નાડી. શીરા.
ધર્મ કામ. દરજ્જા જરૂર ધટારત
ધમણ-મસક-લુચાર દેવતા સળગાવી શોડુ
તપાવા વાપરતા આમડાનું ચંત્ર
ધાય-ધવડાવનારી-આયા.
ધુપ-ધુમાડો. સારી સુવાસીત ઓળેને દેવ
તામાં નાખી બાળવી તે.
ધૈર્યતા-હોંમત. ધીરજ. સચુરી.

ન

નવશોકો-હુંશળ-કોકરવરણો. જરા ગરમ.
નવચોખ્ખતા-જેને નવું જોખન આવ્યું હોય
તેવી ઓ. સાસરે રહેવા જોગ જવાન
ઓ.
નરસી નઠારી. ખરાબ. રાસી.
નામ-સુગવું. નાકથી કાંઈ તાણવું.
નાકશીર-નસકોરી કુટવી. નસકોરામાંથી
લોહી જવું.
નાભિ-ફૂંટી.
નાસ-ખરાબી. પાયમાલી. સંહાર. જવું ર
હેવું. ઘઈ રહેવું.
નાડીત્રય-પાકેલા ગુમડાનું પર ન કાઢવા
થી નાડીમાં તે પેસી જવાથી જે વણ થા
ય તે -પાઠા સરખું
નાસીકા રોમ-નાકમાં થતા રોગો. નાકનારોગ

નિરૂપણ-વર્ણવવું. વાખ્યાન કરવું.
નિંદા-ઊંધ. નિંદ
નિમેશ-આંખનો મલકારો. ઠરાવ કરે ન-
હોં તેવું.
નિરામ-સાફ. રોગ મળ. નડતર વગરનું.
નિપુણ-માહીતગાર. કુશળ. હાંશિઆર. પ્ર
વીણ. કામેલ
નિમીત્ત-બહાનું. તોહોમત. ધારણ. કારણ.
નિમે-અરધું. અર્ધ.
નિર્ણય-નિશ્ચય. ખચીત. છેલ્લો ઠરાવ.
નિભેયા-ભય વગરનો. બીકણ નહોં તે.
નિરાધાર-આધાર વગરનું.
નિરૂલ વસ્તિ-ઉકાળા. તેલ. વગેરેની પીચ
કારી ઝાડા વાટે મારવી તે.
નિર્ધમ-ધુમાડા વિનાનું. દેવતામાં નાખ
તાં ધુમાડો નીકળે નહોં એવું.
નીવારણ-અટકાવવું. દુર કરવું. પાછું કા
ઢવું.

નીદાન-ઉપાય. છેવટે. આખરે.
નીતારી ગાળી
નીવારી ટાળી. છોડી જવું અટકાવવું.
નુન્ય થવું-ઓછું થવું. ઘટવું.
નુતન-નવું. તાજુ-તરતનું-નૌતમ
નેત્ર-આંખો.
નેલરોગ-આંખના રોગ.

પ

પથ-ચરી. પરેણ. ફાયદાનું કરવું તે. હી
તકારક
પવિત્ર-સાફ. ચોખ્ખું. દોષ રહીત
પરિપાક-પૂરી રીતે પાકેલું. સારી રીતે પા
કેલું.
પસવાડું-પાસ. કૂખ. બાળુ.
પથરીનોરોગ-અરમરી. પાણુવી પેશાબ.
બહારનીકળવાની જગામાં પથરી બાઝીને
પેશાબનો છેદ બંધ કરેછે તે રોગ.
પથ્યકર-ગુણકારી. ફાયદા કારી.
પરંત્ર-પરાધીન. પારકા તાબેદાર
પરમાણુ-અણુ. રજ. કણ
પરસ્પર-એક બીજાને. અન્યો અન્ય
પરોગ-કુલમાં પીળી ધુળ હોય છે તે. કુલ
માં લોટ સરખું હોય છે તે.
પરિચિત-સુધી-લગી-
પરિહાર-ત્યાગ-મુકવું-છોડવું-

પરાણ-ખળાકાર- જોરથી
પસારનાં- ફેલાવતાં- લાંબાવતાં- લાંબા થઈ
રહેતાં-
પક્ષધાન-ટીકા જુઓ પાને ૧૦૫
પ્રદીપ-તેજસ્વી- જોરાવર- સળગાવેલુ-સળ
ગેલુ.
પ્રખળ-જોરાવર-ખળવાન-
પ્રતાપ-મેહેરખાની. આશ્રો સતાનું તેજ
પહાર-માર. ધા
પ્રતીકુળપાણ- અવળાપણું. ઉલટાપણું
પ્રવેશ-દાખલ. પેસવું. દાખલ
પ્રવૃત્તિ-ફેલાઈ. પસરી દાખલ થઈ ચાલ્યા
જવું
પ્રભાચન્ન-નિત-ખીખના આપથી કે રીશથી
થતા રોગ
પ્રમેહ-પરમીઓ. પરમો. ટીકા જુઓ પાને
૧૫૦-૧૫૧
પ્રભા-પલવરી. ખડખડવું. બે ભાનીમાં લવ
રાં કરવી
પ્રદર રોગ-સ્ત્રીને લોહી વાનો રોગ
પ્રસૂતિકા-સુવાવડી
પ્રતિ-નિ-દરરોગ
પ્રવર્ત-ફેલાઈ. પ્રસરી
પ્રતિવાસ-પાસ વધાર
પ્રધાન-આગેવાન. કરતો કારવતો
પ્રમાણ-વજન બરાબર નક્કી
પ્રતિબિંબ-પરછાંચો. ઉલટી છબી સામી
છાયા
પ્રકરણ-આખ. આખત-પાઠ
પ્રકાર-તરેહ- રીત નત-બેઠ- આખત
પ્રકૃતિ-સ્લભાવ- સ્થિતી હાલત
પ્રત્યક્ષ-નજર આગળ. હાજર. જાહેર.
ખુલ્લુ-
પ્રતિ-દરેક
પ્રકૃતિ-ખીલેલું. ફુલેલું. પ્રસન્ન. આનં
દિત
પ્રતિનિધી-અંદલે હોય તે. તરફનું- વતીનું.
પ્રસ્વેદ કર્મ ટીકા જુઓ પાને ૯૯
પાલો-પાંદડાં- પાન.
પાંકુ રોગ-પંડ રોગ- પીળું ડેફરાયલા જે
વું શરીર થાય તે રોગ
પ્રાણાધામ-સ્વાસને જોયા ચઢાવવો- સમા
ધી. કમ રોકવો

પાચન આદિક-જોરાક પચે તે વગેરે
પ્રામ-મજેલું-પામેજુ. આવેલું. પેદા કરેલું
પ્રાવૃત્ત કાનુ-શીશીર રતુ
પાલ-પાસણ-લાયક-બરાબર
પ્તીહુ (હા) રોગ-બરોજેની ગાંઠ અને ફે
ફસાના આંતરડા કુલવાથી જે દુઃખ
થાય તે રોગ.
પ્તીહુ-લઘ્યની ડાબી બાજુએ હાલતુ માં
સ અથવા બરોજ અને ફેફસ તક્ષી.
પીળીઆ-પાંકુ રોગ, કમળો વગેરે પીળુ શ
રીર કરનારા રોગ.
પીડાજ નિત રોગ-હથીપાર વગેરેના વા
ગવાથી જે ખોડ શરીરમાં રહે અને
દુઃખ થાય તે રોગ.
પીનસ-સળકમ અને તેવોજ મગજમાં ના
કનો રોગ
પીસી-આરીક વાટી. દળી.
પોત-કાળજમાં લોહીથી જુદો પડેલો ને
પીળો પ્રવાહી. એમાં વધ ઘટ થવાથી
શરીરમાં રોગ થાય છે
પિત્તકારી-પિત્ત કરનારી-પિત્ત વધાર નારી-
પીગળાવવું-આગાળવું- ગાળવું. દેવતાની
ગરમીથી પ્રવાહી કરવું.
પિત્તબાધી-પિત્તના કોપથી જે રોગો થા
ય તે
પિત્તકડી-ઝીણી ઝીણી કરચો. ગળશીઓ
પુટ-પાસ. ભાવનાં. પલાળી પલાળી સુક
વવું તે.
પુટ-અગ્નિમાં દવાનાં કોડીઆં સુકીને આં
ચ આપવી તે. જેમ કે-ગાંડ પુટ વગેરે
પુરાણ-જીવનું ધણું વરસનું. અસલનું.
પૂર્વ-અગાઉ- પેહેલાં.
પુટ-મજાનુત- ભરાવદાર. જાડું- માંસ ચ
રખીથી ભરેલું.
પુર્વરૂપ-પેહેલાંનું રૂપ-અગાઉનું રૂપ-
પ્રેરીત-પ્રેરણા કરેલી- ઉસ કરવું.
પેદુ-દુટીની નીચેનો આડો રહેવાનો પડે
પોષણ-ગુજરા. નિરવાહ
પૌષ્ટિક-શક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર- મજાનુતી.
રનાર.

ફ
ફસ ખોલવી-ફસ્ટ ખોલવી. સંગરા સુક
વી. સીરા છોડવી. લોહી કઠાવવું. ર

કે નમ્ર ખોલાવવી.
ફાંટ-ખાંડેલુ ઓસડ ગરમ પાણીમાં નાખી
તરત ગાળી લેવું તે પાણી.
ફીણવું-મથન કરવું મથવું.
ફીરંગ રોગ-ફીંદાએ ચાંદનો રોગ થવા
જતાં તે આખા શરીરમાં ફેલાવાથી વી
સ ફાટક સરખા હીમણા થાય છે તે રોગ.
ફિયો-પ્લીહા. પીયો. બરોળદી ગાંઠ અને
ફેશસુ
ફેગમાલે-ચકરી આવે-ભમરી આવે. આં
ખે અધારા આવે
ખ

ખળતરા-લાહે-અગન. આગ.
ખાંનો રોગ-ખાંગો અને પેદાની વચ્ચે વ
ળણમાં ગાંઠ થાય છે તે. ટીકા જીઓ
પાને ૧૭૧
ખલ્લ પરમેશ્વર-પ્રભુ. અવીનાશી. પર
માતા.
ખંધકોપ-ઝાડો થાય નહીં તે, કે બરાબર
ખુદાશેથી ઉતરે નહીં તે
ખંધેજ-આધા. અટકાવ. કોઈ અમુક કામ
કરવું નહીં તે. ધતુ અધાવાના ઓસડ.
આ સંગ ન કરવાને અંધેજ. રહેવું કહે છે
ખંને વખત-સવાર રાંજ
ખાધાઝાડા વગેરેની-વેગ-આઝત. ટેવ.
અટકાવ-
ખુઝાવી-ઓલવી.

ભ

ભગુટી-ભવાં. ભમર.
ભ્રમ-મન ભમીજવું-ચકર ચકર ફરતાં
હોય એવું લાગે તે. ઘેલછા.
ભસ્મ-રાખ. ભભુતી.
ભઘ.ભિત-ખીકથી તદન ગભરાએલો. ધા
ભરો. આવરો
ભય.ખીક
ભસ્મક રોગ-જેટલું અને ગમે તે ખાધે
લુ હોય તે સપાટામાં પચી જાય તે તર
તજ લુખ લાગે તે રોગ. ખાધેલું ભ
સ્મ કરી નાખે તે.
ભયંકર-જેતાં કે સાંભળતાં ખીક લાગે એ
વું. 'બોહામણ'.
ભગ-ભમર ભગુટી ભવાં. કોષ ચઢાવવો
ભગ રોગ-શરીરમાં હાડકું ભાગવાથી કે

ઉતરી જવાથી જે દુઃખ થાય તે.
ભગદર રોગ-ગાંડની આસ પાસ અમે આં
ગળ ચાંદા ઘણાં ઊંડા પડી જાય તે રો
ગ. ટીકા જીઓ પાને ૧૮૫
ભ્રમણ ફરવું ફરવું હવા ખાવી.
ભ્રમે-ભમે. રખડે. ફરે. ઘેલછા
ભટ-અગડવું સારી હાલતમાંથી ખોટી
હાલતમાં આવવું.
ભારે વાતુ જલદી પચે નહીં એવી વસ્તુ
ખાંતો-ભમ. વેહમ. શક. જીરો તર્ક, ખો
ટો વિચાર
ખૂન આંકિ-પ્રેત, પિશાચ, અલ્લ રાક્ષસ
વગેરે. પિશાચ વર્ગના.

મ

મળ-ઝાડો- નર્ક. વિષા. મેલ. કચરો.
મદન-ચોળવું. ધસવું. મસળવું
મધુર-સ્વાદિષ્ટ. ગળા મીઠો રસ. કાનને
મીઠો લાગે તેવો.
મસ્તક પીડા-માથામાં દરદ. માથુ દુખે.
માથામાં વેગ આવે તે.
મસ્સા-માસના અંકુર શરીર ઉપર ગર
ગોલીઓ માસની લોહી વિકારથી થાય
છે તે એવી રીતે ગાંડમાં થાય તેને હર
સ કહે છે
મર્મસ્થાન-કાળજી, અંતહ કરણ જેમાં વા
ગેથી માણસ મરી જાય એવી શરીર
ની કુમળા જગા. માથુ, પેદું, લમણા
વગેરે.
મદાત્મ્ય રોગ-ઘણો દારૂ પીવાથી થતા રોગ
મધ દારૂ- મદીરા- સુરા
મદ-જેરસો કેરની ખુમારી અતિ ગર્વ. અ
ભિમાન-કામ ઇસકના જેરસો
મજબ-ગર ગામો. મગજ-વાતુ-હા
ડકાવું તેલ-
મકરંદ-પ્રુલેવું મધ-કમળના તંતુ-
મૃગી રોગ ફેશસ-અપસ્માર-વાયુ આ
વે છે તે ટીકા જીઓ પાને ૯૩
મૃદુ-મદ-હલકુ-ધીમું-
મગજ-માવો-મીન-ભેળું-માથાની ખો
પરીની અંદરનો ભાગ-
મનોરંજક-મનને ખુશ કરનાર-સુંદર દી
લ પ્રસન્ન-
માહાન-મોટો

મસ્ત-જેરાવર- બળવાન
માનસીક-ચીતે માનેલું-કાંઈ પણ સારી
નકારી ખબર કે બનાવ જાણવાથી કે
જેવાથી, હરખ, શોક થાય તે.
માસો-આઠ રતી કે રાત્ર વાગે બારનો માસો
માનસ જવર-અપમાનથી કે માનબ્રહ્મ થ
વાના દુઃખથી તાવ આવે તે.
મિથ્યા વિહાર-નુકશાન થાય એવી રીતે
હરવું ફરવું- માર્ગ ચાલવો
મિશ્રન-સ્વાદીષ્ટ ભોજન-ગળપણ વાળું પકવાન
મીઠું-મજા
મીઠું-કળીઓ- ગર્ભ. ગરબી.
મુખશોષ-મુખ સુકાય. પાણીની તરસ મોઢા
માં ધણી લાગે તે. કાં. જીભ સુકાય.
મૂઠાં-થોડી વાર બે સુધ. અચેત થઈ જ
વું- બેહોસી; ટીકા જીઓ પાને ૭૮
મુક્કર-ખચીત. નકી.
મૂલક્રુર રોગ-મુત્રનો જરાઅટકાવ થઈને મુ
ત્રતાં ધણું દુઃખ થાય તે રોગ. ટીકા જીઓ
પાને ૧૪૪ ૧૪૫
મૂલાધાત રોગ-મુત્રનો અટકાવ ધણો ધણો
છતાં થોડી પીડા થાય તે રોગ.
મેદ-માંસ. હાડકામાંનો માવો. અથવા માં
સમાંની ચરબી.
મેદરોગ-સ્થૂળ રોગ. માણસ જાડો ધણો થ
ઈ જવો તે
મોહ-મુઠાં. બે ભાન. બે હોસી.
મોટીઆરી-મોટી.
મંદાગ્નિ-કમજોર અગ્નિ. ખાધેલું બરાબર
હજમ થાય નહીં તે
મંદ-ધીમું. હળવે. જરા. થોડું.
મૂગી રોગ-ફેફસાં-અપસ્માર. વાયુ આવે છે
તે. ટીકા જીઓ પાને ૯૩
મુદુ-મંદ. હલકું. ધીમું.
ય
મથાર્ય-બોધ્યે તેવું. સર્વ. ધટારત.
યકૃત-કલેજી અને તલ્લી. જમણી માજીએ
હાલત માંસ.
યકૃત રોગ-કલેજી અને તલ્લીના આંતરડાં
કુલવાથી થતું દુખ.
યુક્ત-સહિત. મળેલું. મળેલું
યુક્તિ-ધર્માજ. હીકમત. કળા.
ચોઅ-ધટારત. લાયક. અનુકૂળ

ચોજના-ચના. ગોઠવણી

૨

રસાચણ-જીદા જીદા રૂપ ગુણની દવા એક
ઠી થવાથી જીદાજ ગુણની દવા બને તે
રક્તાતિસાર-લોહીની હવામણ
રગી-ધુટી. ખુબ વારી. ચોળી. મથી.
રક્તપિત રોગ-ટીકા જીઓ પાને ૪૬
રજ-ખારીક ધુળ. ખેરંટો. ખારીકમાં ખારી
ક અંશ.
રક્ત વાહિની-ધોરી નશ, નાડી. લોહી વેહે
નારી નળી.
રક્ત વૃદ્ધિ-લોહીનો વધારો.
રાજેન્દ્ર-સર્વ રાજાઓમાં મોટો-સર્વ રાજા
ઓમાં સીરામણી. રાજાનો ધંદ્ર
રાવણખંજ-રાવણના જેવાં રૂપ જેવાંકે બે
માંમાં. ચાર હાથ. કદરૂપાં સ્વરૂપ.
રાજ રોગ-ક્ષયરોગ વગેરે મોટા રોગો. બળ
તકારે પણ મટે નહીં એવા રોગો
રુધિર-લોહી
રોમાંચ-રૂવે રૂવાં ઉભાં થાય તે
રોમ રોમ-રૂએ રૂવે. વાળે વાળે.
રંદ્રા-છીદ્ર. કાણાં.

લ

લધુ-જરા. થોડું. નાનું. હલકું.
લઠરા જાથ-સજડ અને જાડી થઈ જાય
લલાટ-કપાળ. નસીબ.
લાંધણ-અપવાશ. કાંઈપણ આખા રાત દી
વસમાં ખાવું નહીં તે
લાજ-આખર. ધંજત.
લાળ-થુંક. મોમાંથી નીકળતો ચીકણો પ્ર
વાહી રસ.
લીંધુ-મુખ-ખરડાએલું મોં
લુખી વસ્તુ-રસ વગરની વસ્તુ. જે ચીવજ
ખાવાથી પાણી ધણું પીવું પડે એવી
સ્તુ ચણા, વાલ, મમરા વગેરે.
લુહારી કોયલા-કદરાઈ કે જલદી રાખ થ
ઈ જાય નહીં એવા કોયલા. ખાવળ. ખેર
વગેરેના લાકડાના કોયલા.
લુણ-ખાર. ખારાશ. મીઠું. નીમક
લેખન-શરીરની રસાદી ધાતુઓ અથવા
વાતાદિ દોષનું શોષણ કરી લેણે મળા
ધોઈ શરીર દુર્બળ કરે તેની-રક્ત-
લોહી-રંધીર.

વ

વળગવું-લગાવવું. અડકવું. પ્રવેશ થવો.
 વર્ણ-રંગ. આકાર. ધાટ. ડોળ
 વરજીત-વરજેલું. ત્યાગ કરવા ભેગ
 વલણ } આંડ. પેળવા. ખુશીઆ.
 વૃણ }
 વસ્તિકર્મ-ગુદા, ઇંદ્રીમાં પીચકારી મા
 રવી તે.
 વમન-ઉલટી ઓકારી
 વર્ણન-તારીર ખ્યાન. વખાણ.
 વસા-ચરખી
 વસ્તિ-ગુદા ઇંદ્રી.
 વ્યથા-દુઃખ દરદ. પીડા. મનસંબંધી
 દુઃખ
 વ્યજન-ચોડુ. જરા-
 વ્રત-નીયમ ધારો બાધા. માનતા.
 વૃતાંત-હેવાલ. ખ્યાન
 વૃદ્ધિ-વધવું. વધારો
 વ્રણરોગ-ગડગુમડાનો રોગ ટીકા જીઓ
 પાને ૧૭૯
 વ્રણસૌથ-ગડગુમડામાં સોજો
 વ્રણઅથિ રોગ-ગડગુમડામાં ગાંઠો પડી
 વાત-વા. વાયુ. પવન.
 વાધાંબર-વાધનુ ચામડુ.
 વાતવ્યાધિ-૮૪ પ્રકારના વાયુના રોગ
 વાસી-ધણા દીવસનુ જીનું હવડ પડેલું-
 વાચંટા-સણકા-ઓચીતો દુખાવો થઈ
 જરા વાર રહે ને મટે ને વળી થાય તે.
 વાતરકત રોગ-ટીકા જીઓ પાને ૧૧૯
 વાતરોગ-વાયુનો રોગ-સનેપાત. સંધીવા.
 વાચાળ-વધારે બોલવું બડ બડ કરવું
 વ્યાકુળ-હરખ શોક, ક્રોધ, ઇત્યાદિથી છેક
 ગભરાઈ ગયેલું આવર.
 વિણા-સતાર
 વિહિત-બહેર જાણ માલમ.
 વિષ્ટા-નરક-ગુ-મળ-ઝાડો-
 વિપરીત-અધર, વસમુ અવળું, ઉલટું
 વિસ્મિત-આવરાપણું-કોઈ કામ ઉપરથી
 ચિત્ત ઉઠી જઈ બીજા ઉપર જામવું
 તે મન વિખરાઈ જવું-
 વિરૂદ્ધ-ઉલટું-સામાવાળીઉ-તુકશાન કારક
 વિષ-ઝેર. વિષ કોઈ ચીજ ખાવા-
 થી કે લાગવાથી કે વાસ લેવાથી મર

ણ થાય તે અતિ કડવી ચીજ
 વિષમ જવર-વખતસર તાવ આવે નહીં
 તે. ગમે તે વખત આવતો તાવ.
 વિષય-કામ. ફરજ. ધમ-
 વિરૂદ્ધ-ઉલટું. ગુણને બદલે અવગુણ ક
 રે. એવું-
 વિમુચ્ચિકા-મોડચી-હથેલિ. કોચેરા. કોગ
 ખીંટી ટીકા જીઓ પાને ૪૬
 વિષમાસન-વખત થયા વગર ધણું થો
 ડું ખાવું, સુવું, વિષય વગેરે કરવો તે-
 વિય-ધાંતુ. રેત, પુરપનું વીરજ, બળ.
 શક્તિ.
 વિરસ-રસ વગરનું. સ્વાદ વગરનું.
 વિચિત્ર-તરેહવાર. જાત જાતનું બલીવા
 ર વગરનું
 વિજ્ઞાન-સચીસ્તરજ્ઞાન અનુભવજ્ઞાન. કે
 વળજ્ઞાન
 વિકૃતિ-શરીર. મનની મૂળ, સ્વભાવીક
 નિત ની સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થવો. જે
 આવે તે. હરકોઈ રોગ, જોરસો. અવે
 શ રશાયણ કીઆલ મુળ ગુણ બદલા
 ઇ બીજો આવવો તે.
 વિદેશન-જીવણ. રચક
 વિચરે-જવું-દાખલ થવું પેસવું-
 વિદ્યી રોગ-કોઈ પણ શરીરના ભાગ
 ભીતર કે ઉપર મુખ વગરની ગાંઠ થા
 ય છે તેને વિદ્યી કહે છે-
 વિદિલું-બળીજવું-દાજવું
 વિસર્પ રોગ-ફેફસા અને ગાંઠો, બળત
 રાનો રોગ-રતવાનો રોગ-
 વિવુળ-આકુળ વ્યાકુળ-
 વિસ્ફોટક રોગ-ગચરકાનો રોગ
 વેગ-ઝપાટો. સપાટો-જોર-ઝટપ,
 શ
 શક્તિ-જોર-બળ-કોવત-
 શસ્ત્રાઢિક-હથીઆર વગેરે જેવા કે તર
 વાર, છરો, બરછી, ભાલો વગેરે-
 શનિપાત-ત્રીદોસ. મુઝારો-વાયુ, પીત્ત.
 કદ એ ત્રણેનું ભેગા થઈ છકા જવું-
 શિયળ-શિયિત્ર-હીલું-છુટું-નરમ પ
 ડી ગએલું-
 શીત-ઠંડું. યડક-
 શીળી વસ્તુ-શીતળ વસ્તુ. ઠંડીવસ્તુ. વા

ધડી વસ્ત્રો
શીતળ-ટાહાડુ. થંડું
શીતપીત રોગ-શીળસ ધાય તે રોગ. પિ
ત્તનો રોગ.
શુળરોગ-ચસક-ચખકા-ચુક. ટીકા જુ
ઓ પાને ૧૨૩
શુક્ર-વિર્ય-ધાતુ
શેવન કરવું-ખાવું. માહાવરો રાખવો.
શોક-દીલગીરી.

સ

સ્વરસ-અંગ રસ-પોતાનો રસ-
સમીપ-નજીક. પાસે. યડમાં.
સન્મુખ-સામા. મોં આગળ
સહજ રોગ-માઆપના ઓજવાડેથી ઉ
તરતા આવે તે રોગ માઆપને જે રો
ગ થાય તે તેના છોકરાંને પણ થાય.
સજ્જ-પથારી. બીછાનું
સમાન-બરાબર સરખું-
સમમાત્રા-સરખું વજન બરાબર વજન
સતત-શરીરમાં સાત. દશ અથવા બાર દિ
વસ તાવ એક સરખો રહેછે તે.
સસ્ત્ર-હથીઆર. આયુધ, તરવાર, બરછી,
ભાલો વગેરે હથીઆર
સતાવવું-ઠરાવવું. બીવરાવવું. ધમકાવ
વું. પજવવું.
સન્નારા રોગ-માણસને તાળવે એક દ
મ જીવ ચઢવાથી બે ભાન થઇ લાકડા
જેવો થઇ પડવાનો રોગ.
સરખત-કોઈ પણ ચીજના રસમાં શાકર
પાણી મેળવવું તે-
સન્નિપાત-લવરી. મારવું, હસવું વગેરે
ઘેલછાના ચીજ થાય તે રોગ વાત, પી
ત્ત ને કફ, એમાં બગાડ થવેથી રોગ
માં લવરી બે ભાતી, એવી રીતે થમ
આવે તે
સંતાપ-દુઃખ ફીકર જાસાથી થતી અ
કળામણ
સંતન-આખી રાતમાં બે વખત આવે છે
તે તાવ
સંભોગ-સ્ત્રી વિષય મૈથુન
સંયુક્ત-સહિત સાથે જોડેલુ વળગાડેલું.
સંગ્રહણીરોગ-સંગ્રહ કરનારી, સંચય ક
નારી, પચ્યાવગર હધામણ કાચો ઝાડો

થાય તે
સંજ્ઞા-ભાન ચીત્તસારત જ્ઞાન.
સંક્રોચ-સાંકડાયવું પાછાહકવું બીકાઉ.
સંગ્રહ-એકઠું. જમા કરવું. રાખી મુ-
કવું.
સંચય-સંગ્રહ ભેગથવું ભરાઇ રહેવું.
સંકુચિત-સંકોચાવું નાનું થવું સોસ
વાવું
સ્નાન-નહાવું હંજોળકરવું શરીર ધોવું
સ્પર્ષ-અડકવું લાગવું
સ્વભાવજનિતરોગ-જીભ તરસ, વગેરેથી
થતા રોગ
સ્તન-ધાધ થાન
સ્નેહ-પ્રીતી પ્યાર
સ્નેહ-તેલ, ધી વગેરે દવામાં પકવવા પ
છીનાને સ્નેહ કહેછે ચરબી વિર્યધાતુ
સ્થીર-ઠેકાણે. કાયમ. મજબુત
સ્વરૂપ-કોઈ ધાટ. રચના. પોતાનું રૂપ.
સ્વતઃસિદ્ધ-પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થએલું,
બનેલું, સીદ્ધ થએલું.
સ્વસ્થ-ધણું થોડું કિંચિત જરા
સ્થુળ-મોડું. જડ
સ્વરભેદરોગ-સાદ. અવાજ, ધાંટો એનું
ખાખરા થવું કે બેશી જવાનો રોગ
સ્નેહ પાન-તેલ, ધી, વગેરે ચીકણી વસ્તુ
ને પીવી તે.
સ્નાયુ-નસો. રગો. જેણે કરીને શરીરના અ
વયવનું હાલવું ચાલવું થાય છે એવો શા
ખાવાળો પદાર્થ છે તે. વાળાનો રોગ.
સ્નાયુરોગ-વાળાનો રોગ. નાસનોરોગ.
સ્ત્રીપદ રોગ-હાથીપદ રોગ. જંગો, પગ,
જડા થાભલા જેવા થાય તે રોગ.
શ્રમ-થાક. મહેનત.
શ્લેષ્માતિસાર-કફની ધોળી હધામણ જળ
સતી હધામણ.
શ્વાસરોગ-દમનો રોગ. હાંફણનો રોગ.
સાંકચ-મટે એવા. વશ કે તાબે કરાય તેવો
સાક્ષાત-પ્રત્યક્ષ. ખરેખરા. નજર આગળ.
સાહસ-વગર વિચારે એકદમ થાય નહીં તે
સાનુ-સાંથવો. શેકેલા અનાજનો કોટ.
સુક રોગ-ટીકા જુઓ પાને ૧૯૮
સુયોદય-સૂરજનું ઉગવું. સૂરજનું દેખાવું.
સિયિલ-છીક. હીકું. નરમ પડી ગયેલું

સોધ્યા--સુદ્ધ કરેલો. સુધારેલો.
સોજો રોગ--ચામડી સુજી તે જગા જાડી
મોટી થવાનો રોગ.

હ.

હૃદય--હૃયુ. છાતી. ટીકા જુઓ પાને ૧૪૦
કલેજુ. કાળજી.

હૃદ્રોગ--હૃદય રોગ. હૈયા, છાતી, કલેજના
રોગ.

હૃદસ ૧ ગાંડે મસ્સા થાય છે તે રોગ ગુદાએ
હૃદસ ૨ ખીલ થાય છે તે રોગ.

હિમ--ખાંડેલાં ઓસડોને રાતે પાણીમાં પ
લાળી સવારે ઓળીને ગાળી લીધેલું
પાણી.

હિમક--પાપી. નિર્દયી પાપ કરનાર.
હિચકી--ડચકારી. હેડકી. વાધેડીઓ.
હુલગા--કળથી. કુલથ.

ક્ષ

ક્ષણ--જરાવાળ પળવાર.

ક્ષીણ--કમજોર. ખવાઇજવું. ધસાઇજવું ત
વાઇજવું.

ક્ષીણ રોગ--કૃશરોગ. સુકાતા જવાના રોગ.
છેક પાતળા થઇ જવાનો રોગ ક્ષયરોગ.
પોસરોગ.

જ્ઞ

જ્ઞાન--જ્ઞાન. ગતી. સમજ. અકલ. બુદ્ધિ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સૂચના	૧
ઉક્તાનુક્રમ સમજણો	૧
તેના હવે જુદા જુદા ભેદ કહુંધું	૧
પુસ્તા પુસ્ત વિચાર	૧
ઓસડ લેવાનો વખત	૨
ઓસડ પ્રતિનિધિ	૨
ઓસડ વગેરેનું વળન	૫
ઉકળાદિ પ્રક્રિયા	૫
હિમ	૫
ફાંટ	૫
કલ્ક	૬
ચૂર્ણ	૬
સ્નેહ પાક	૬
ઓસડો લાવવાનો પ્રકાર	૭
વખત તથા દેશના વિશે કયા કયા દોષોનું પ્રબળ હોયછે તે	૭
વૈદ્ય લક્ષણ	૭
વૈદ્યનો મુખ્ય વિચાર	૮
પર્યાપર્ય વિચાર	૮
મૂર્ખ વૈદ્યનું ઓસડ લેવું નજેદ છે	૮

તરંગ ૧ જું.

રોગ વિચાર	૧
રોગ પરીક્ષા	૧
નાડી પરીક્ષા	૧
નાડીનું પીછાન	૨
મૂત્ર પરીક્ષા	૨
રોગીની પરીક્ષા	૩
સ્પર્શ પરીક્ષા	૩
હૃત પરીક્ષા	૪
શુક્ર પરીક્ષા	૪
કાળજાન	૪
ઔષધ વિચાર	૫
દેશ વિચાર	૫
કાળ વિચાર	૫
અવસ્થા વિચાર	૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અર્થવિચાર	૫
કર્મ વિચાર	૬
અભિબળ વિચાર	૬
અસાધ્ય રોગીની પરીક્ષા	૬
સાધ્ય રોગીની પરીક્ષા	૭
રોગોના ભેદ	૭
આ રોગોનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો	૭
ખીજ પ્રકારથી સંપૂર્ણ રોગોત્પત્તિની બીજી વિધિ	૮
અષો વાયુ રોકવાથી થતા રોગો ...	૮
ગ્રાહો રોકવાથી થતા રોગ	૮
મૂત્ર રોકવાથી થતા રોગો	૮
ઓડકાર રોકવાથી થતા રોગો	૮
છીંક રોકવાથી થતા રોગો	૮
તરસ રોકવાથી થતા રોગો ...	૮
ભૂખ રોકવાથી થતા રોગો	૮
ઉર્ધ્વ રોકવાથી થતા રોગો	૯
ખાંસી રોકવાથી થતા રોગો	૯
અમનો આસ રોકવાથી થતા રોગો	૯
બગાસાં રોકવાથી થતા રોગો	૯
આંસુ રોકવાથી થતા રોગો	૯
ઓઢારી રોકવાથી થતા રોગો	૯
કામદેવ રોકવાથી થતા રોગો	૯

તરંગ ૨ જું.

પ્રથમ તાવની ઉત્પત્તિ	૯
તાવ માત્રનાં સામાન્ય લક્ષણો	૧૦
જ્વરનું પૂર્વ રૂપ	૧૦
જ્વરનાં વિશેષ લક્ષણો	૧૦
સામાન્ય તાવ માત્રના ઉપાય	૧૦
વાત જ્વરના ઉપાય	૧૧
વાત જ્વર દૂર કરવાના ખીજ કવાય. ૧૧	૧૧
પિત્તજ્વરનાં લક્ષણો	૧૧
પિત્તજ્વરના ઉપાય	૧૧
કફજ્વરનાં લક્ષણો	૧૨
કફજ્વરના ઉપાય	૧૨

કંઈજવરને શીત જાંજી રસ.....	૧૩
વાતપિત્ત જવરનાં લક્ષણ.....	૧૩
વાતપિત્ત જવરના ઉપાય	૧૩
વાતકફ જવરનાં લક્ષણ.....	૧૪
વાતકફ જવરના ઉપાય.....	૧૪
કફપિત્ત જવરનાં લક્ષણ.....	૧૫
કફપિત્ત જવરના ઉપાય.....	૧૫
સન્નિપાત જવરની ઉત્પત્તિ.....	૧૫
સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણ	૧૫
સન્નિપાત જવરના ઉપાય ...	૧૬
સન્નિપાતને દૂર કરવાનો બીજો નાસ ૧૭	
સન્નિપાત દૂર કરવાનાં અંજન.....	૧૭
સન્નિપાત દૂર થવાને પંચવક્રનામે રસ ૧૭	
સન્નિપાત દૂર થવાને સ્વસંધ બૈરવરસ ૧૭	
સન્નિપાતમાં શીત ઉત્પન્ન થયું હોય તે- નું મદન.....	૧૭
મહા સન્નિપાત દૂર કરવાના ઉપાય...	૧૮
સન્નિપાત દૂર કરવાના ઉપાય.....	૧૮
સન્નિપાતનાં નામ	૧૮
સંધિગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૧૮
સંધિગ સન્નિપાતના ઉપાય.....	૧૯
અંતક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૧૯
રૂગ્દાહ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૧૯
રૂગ્દાહ સન્નિપાતના ઉપાય	૧૯
ચિત્તભ્રમ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૧૯
ચિત્તભ્રમના ઉપાય.....	૧૯
સીતાંગ સન્નિપાતનાં લક્ષણ ..	૧૯
સીતાંગ સન્નિપાતના ઉપાય.....	૧૯
તંદ્રિક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૨૦
તંદ્રિકના ઉપાય.....	૨૦
કંઠ કુબ્જવર સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૨૦
કંઠ કુબ્જવર સન્નિપાતના ઉપાય	૨૦
કર્ણક સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૨૦
કર્ણક સન્નિપાતના ઉપાય	૨૦
અથવા બીજા ઉપાય	૨૦
ભગ્ન નેત્ર સન્નિપાતનાં લક્ષણ	૨૦
ભગ્ન નેત્ર સન્નિપાતના ઉપાય.....	૨૦
રક્ત છીલી સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૨૦
રક્ત છીલી (સન્નિપાત) ના ઉપાય.....	૨૧

પ્રલાપ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૨૧
પ્રલાપ સન્નિપાતનાં ઉપાય	૨૧
જીહ્વક સન્નિપાતનાં લક્ષણ	૨૧
જીહ્વકના ઉપાય	૨૧
અભિન્યાસ સન્નિપાતનાં લક્ષણ.....	૨૧
અભિન્યાસ સન્નિપાતના ઉપાય	૨૧
સન્નિપાત દૂર કરવાનું અંજન.....	૨૧
સન્નિપાતનો નાસ (મુંઘવાનું)	૨૨
આગંતુક જવરનાં નામ તથા ઉત્પત્તિ લક્ષણ ૨૩	
શસ્ત્રાદિકના ધાત્રી ઉત્પન્ન થએલા તાવ નાં લક્ષણો	૨૩
શસ્ત્રાદિકથી ઉપજ્યા તાવના ઉપાય ..	૨૩
ભૂતાદિકના વળગવાથી થતા તાવનાં લક્ષણો	૨૩
ભૂતાદિકને દૂર કરવાના ઉપાય	૨૩
ભૂતાદિક કાઢવાનો મંત્ર	૨૩
બીજો મંત્ર	૨૩
ભૂતાદિકને બોલવાનો મંત્ર.....	૨૪
ભૂતાદિકને કાઢવાને નાસ તથા અંજન. ૨૪	
ભૂતાદિક કાઢવાનો તંત્ર	૨૪
ક્રોધજવરનાં લક્ષણ	૨૪
ક્રોધજવરના ઉપાય	૨૪
માનસજવરની ઉત્પત્તિ લક્ષણ	૨૪
માનસજવરના ઉપાય	૨૪
પ્રરૂપના કામજવરનાં લક્ષણ	૨૪
પ્રરૂપના કામજવરના ઉપાય.....	૨૪
સ્ત્રીના કામજવરનાં લક્ષણ.....	૨૪
સ્ત્રીના કામજવરના ઉપાય... ..	૨૫
ભયજવરનાં લક્ષણ	૨૫
ભયજવરના ઉપાય	૨૫
વિષય જવરનાં લક્ષણ	૨૫
વિષયજવરના ઉપાય	૨૫
જીર્ણ જવરનાં લક્ષણ	૨૬
જીર્ણ જવરના ઉપાય	૨૬
અજીર્ણ જવરના લક્ષણ	૨૭
અજીર્ણજવરના ઉપાય.....	૨૭
કૃષ્ણજવરનાં લક્ષણ.....	૨૭
દૃષ્ટિજવરના ઉપાય	૨૭
બગડેલા રૂધિરના તાવના લક્ષણ.....	૨૭

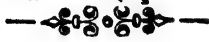
લોહીના જવરના ઉપાય ..	૨૭
મળજવરનાં લક્ષણ.....	૨૭
મળજવરની ઔષધિ	૨૭
ગર્ભણી સ્ત્રીના જવરના ઉપાય	૨૭
પ્રસૂતિકા જવરનાં લક્ષણ	૨૭
પ્રસૂતિકા જવરની ઔષધિ.....	૨૮
બાળકના જવરની ઉત્પત્તિ લક્ષણ.....	૨૮
બાળકના જવરના ઉપાય	૨૮
બાળકની દંટી પાકી ગઈ તેના ઉપાય ૨૮	
પેટમાં ક્રમિઆ પડી ગયા હોય તેથી	
ઉત્પત્તિ થયો જે તાવ તેનાં લક્ષણ ૨૮	
ઊપરના જવરના ઉપાય	૨૮
કાળજવરનાં લક્ષણ	૨૮
કાળજવરના ઉપાય	૨૮
જવરના ૧૦ ઉપદ્રવ	૨૯
ઉપદ્રવનાં લક્ષણ	૨૯
જવર અતિસારના ઉપાય ...	૨૯
જવરમાં તરસ લાગે તેના ઉપાય.....	૨૯
જવરમાં ખાંસી હોય તેના ઉપાય.....	૨૯
જવરમાં શ્વાસ હોય તેના ઉપાય.....	૨૯
તાવમાં હિચકી આવે તેનો ઉપાય ...	૨૯
તાવમાં ઉલટી હોય તેના ઉપાય.....	૨૯
તાવમાં મૂર્છા હોય તેના ઉપાય	૨૯
તાવમાં બંધકોષ હોય તેના ઉપાય ...	૨૯
તાવમાં મુખશોષ હોય તેના ઉપાય.....	૨૯
તાવમાં ઉંઘ ન આવે તેના ઉપાય...	૩૦
તાવ ઉતરી ગયો હોય તેનાં લક્ષણ ...	૩૦

તરંગ ૩ ચું.

અતિ સારની ઉત્પત્તિ	૩૦
અતિસારનું સ્વરૂપ	૩૦
અતિસારનું પૂર્વ રૂપ.....	૩૦
વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ.....	૩૦
વાયુના અતિસારના ઉપાય.....	૩૧
પિત્તના અતિસારનાં લક્ષણ.....	૩૧
પિત્તના અતિસારના ઉપાય	૩૧
રક્તાતિસારના ઉપાય.....	૩૧
ગુદા પાકી ગઈ હોય તેના ઉપાય.....	૩૧
કફાતિસારનાં લક્ષણ	૩૨

કફાતિસારના ઉપાય	૩૨
સન્નિપાતના અતિસારનાં લક્ષણ.....	૩૨
સન્નિપાતના અતિસારના ઉપાય	૩૨
શોકાતિસારના લક્ષણ	૩૨
શોકાતિસારના ઉપાય.....	૩૨
આમાતિસારનાં લક્ષણ.....	૩૨
આમાતિસારના ઉપાય	૩૨
પક્વાતિસારના ઉપાય	૩૩
સોજાતિસારના ઉપાય	૩૩
અતિસારમાં ઉલટીના ઉપાય... ..	૩૩
મરડો અતિસારનો મિદ્ધે તેના લક્ષણ. ૩૩	
મરડાના ચાર પ્રકારના લક્ષણ	૩૩
ચાર પ્રકારના મરડાના ઉપાય ..	૩૩
આમાતિસારના બીજા ઉપાય.....	૩૩
અતિસારનાં અસાધ્ય લક્ષણ.	૩૪
ગયા અતિસારનાં લક્ષણ	૩૪
સંગ્રહણી રોગની ઉત્પત્તિ	૩૫
સંગ્રહણીનાં લક્ષણ	૩૫
વાયુની સંગ્રહણીનાં ઉત્પત્તિ સન્નિ	
લક્ષણ	૩૫
વાયુની સંગ્રહણીના ઉપાય	૩૫
પિત્તની સંગ્રહણીનાં ઉત્પત્તિ લક્ષણ ..	૩૬
પિત્તની સંગ્રહણીના ઉપાય.....	૩૬
કફની સંગ્રહણીનાં ઉત્પત્તિ લક્ષણ ..	૩૬
કફની સંગ્રહણીના ઉપાય	૩૬
સન્નિપાતની સંગ્રહણી લક્ષણ	૩૬
સન્નિપાતની સંગ્રહણીના ઉપાય.....	૩૬
ત્રિદોષની સંગ્રહણીના મેદ આમ વા	
તની સંગ્રહણીછે તેનાં લક્ષણ... ..	૩૭
સંગ્રહણીના મેદ ધટ્ટીયંત્રનાં લક્ષણ ..	૩૭
સંગ્રહણીના બીજા વિશેષ ઉપાય ..	૩૭
હરસ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ..	૩૭
સર્વ હરસનું પૂર્વ રૂપ ...	૩૮
વાયુના હરસનાં લક્ષણ... ..	૩૮
વાયુના હરસના ઉપાય ...	૩૮
પિત્તના હરસનાં લક્ષણ ..	૩૮
રૂધિરના હરસનાં લક્ષણ ..	૩૮
હરસનું લોહિ સ્થંભાવાની ઔષધિ ...	૪૦
રૂધિર રોકવાનો બીજો ઉપાય... ..	૪૦

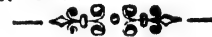
હરસના મસા ફર કરવાની ઔષધિ...	૪૦
પિત્ત તથા લોહીના હરસના ઉપાય ...	૪૦
કફના હરસનાં લક્ષણ ...	૪૧
કફના હરસના ઉપાય ...	૪૧
સન્નિપાતના હરસનાં લક્ષણ ...	૪૧
સન્નિપાતના હરસના ઉપાય ...	૪૧
મરસના બીજા ઉપાય...	૪૪
હરસનાં અસાધ્ય લક્ષણ ...	૪૪

તરંગ ૪ થું.

અજીર્ણ રોગની ઉત્પતિ ...	૪૪
મંદાગ્નિનાં લક્ષણ ...	૪૪
તીક્ષ્ણાગ્નિના લક્ષણ ...	૪૫
વિષ્માગ્નિનાં લક્ષણ ...	૪૫
સમાગ્નિનાં લક્ષણ ...	૪૫
ભસ્મક રોગની ઉત્પતિ...	૪૫
અજીર્ણ રોગની ઉત્પતિ ...	૪૫
અજીર્ણનું સામાન્ય લક્ષણ ...	૪૫
અજીર્ણના બેદ...	૪૫
આમાજીર્ણનાં લક્ષણ...	૪૬
દંધાજીર્ણનાં લક્ષણ ...	૪૬
વિષ્ણુ અજીર્ણનાં લક્ષણ ...	૪૬
રક્તશય અજીર્ણનાં લક્ષણ ...	૪૬
અજીર્ણનાં લક્ષણ...	૪૬
વિશૂચિકાનાં લક્ષણ ...	૪૬
આલસનાં લક્ષણ ..	૪૭
વિષ્ણુચિકાનાં લક્ષણ ...	૪૭
અજીર્ણ જનું રહ્યું હોય તેનાં લક્ષણ ૪૭	
મંદાગ્નિને આદિલઈ અજીર્ણ વિશૂચિ- કાના ઉપાય ...	૪૭
અલસ વિષ્ણુચિકાના ઉપાય ...	૫૨
કૃમિરોગની ઉત્પતિ લક્ષણ ...	૫૨
ભિતરના કૃમિરોગની ઉત્પતિ લક્ષણ ૫૩	
પેટમાં ગિંડોલાદિ કૃમિયા પડી ગયા હોય તેનાં લક્ષણ ...	૫૩
કૃમિરોગને ફર કરવાના ઉપાય...	૫૩
માયામાં જી, લીખ, પડી ગઈ હોય તેને ફર કરવાના ઉપાય...	૫૩
સુદામાં આમ જી, પડીગઈ હોય તેના ઉપાય...	૫૩

(પાંડુ, કમળો, હલીમ રોગો) પાંડુરોગ ૫૩	
પાંડુરાગની ઉત્પતિ ...	૫૪
પાંડુરોગના પૂર્વરૂપનાં લક્ષણ ...	૫૪
વાયુના પાંડુરોગનાં લક્ષણ ...	૫૪
પિત્તના પાંડુરોગનાં લક્ષણ ...	૫૪
કફના પાંડુરોગનાં લક્ષણ ...	૫૪
સન્નિપાતના પાંડુરોગનાં લક્ષણ ...	૫૪
પાંડુરોગના અસાધ્ય લક્ષણ ...	૫૪
કમળા રોગનાં લક્ષણ ...	૫૪
હલીમક રોગનાં લક્ષણ...	૫૪
પાંડુરોગનાં ઉપાય ...	૫૫

તરંગ ૫ થું.

રક્તપિત્તની ઉત્પતિ લક્ષણ ...	૫૬
રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ. ...	૫૬
કફના રક્તપિત્તનાં લક્ષણ ...	૫૬
વાયુના રક્તપિત્તનાં લક્ષણ ...	૫૬
પિત્તના રક્તપિત્તનાં લક્ષણ ...	૫૬
રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ ...	૫૬
રક્તપિત્તના ઉપાય ...	૫૭
રાજરોગ ને શેષરોગની ઉત્પતિ ...	૫૮
રાજરોગની ઉત્પતિ.....	૫૮
રાજરોગનું પૂર્વરૂપ...	૫૮
રાજરોગનાં લક્ષણ	૫૮
વાયુના રાજરોગનાં લક્ષણ ...	૫૮
પિત્તના રાજરોગનાં લક્ષણ ...	૫૮
કફના રાજરોગનાં લક્ષણ.....	૫૮
છાતીમાં ઓટ લાગવાથી ઉત્પન્ન થયો ને રાજરોગ તેનાં લક્ષણ...	૫૮
રાજરોગની અવધિ	૫૮
કાંઈક સાધ્ય રાજરોગીનાં લક્ષણ ...	૫૯
ધણા મૈથુનથી ઉત્પન્ન થયો ને રાજ રોગ શેષરોગ તેનાં લક્ષણ,..	૫૯
જરાશોષીનાં લક્ષણ ...	૫૯
માર્ગ શોષીનાં લક્ષણ ...	૫૯
ગંબીરાદિ પ્રણયી પેદા થએલા શેષ- રોગનાં લક્ષણ. ...	૫૯
રાજરોગ શેષરોગના ઉપાય ...	૫૯
કાસ એટલે ઉદરસ ...	૬૪

કાસ રોગની ઉત્પતિ લક્ષણ૧૪
ખાંસીનું પૂર્વ રૂપ...	...૧૪
વાયુની ખાંસીનાં લક્ષણ...	...૧૪
પિત્તની ખાંસીનાં લક્ષણ૧૪
કફની ખાંસીનાં લક્ષણ...	...૧૪
ક્ષતજ કાસની ઉત્પતિ લક્ષણ.	...૧૪
ક્ષયરોગની ઉદ્દરસનાં લક્ષણ૧૪
ઉદ્દરસનાં અસાધ્ય લક્ષણ૧૪
ઉદ્દરસના ઉપાય...	...૧૪
હિચકી રોગ.૧૭
હિચકી રોગની ઉત્પતિ લક્ષણ.	...૧૭
હિચકીનું સ્વરૂપ૧૭
હિચકીનું પૂર્વ રૂપ.૧૭
અજળ હિચકીનાં લક્ષણ૧૭
પમલા હિચકીનાં લક્ષણ.૧૭
ક્ષુદ્રા હિચકીના લક્ષણ.૧૭
ગંભીરા હિચકીનાં લક્ષણ૧૭
મહતી હિચકીનાં લક્ષણ.૧૭
હિચકીનાં અસાધ્ય લક્ષણ૧૭
હિચકીનાં ઉપાય...	...૧૭

સ્વાસ.

સ્વાસ રોગની ઉત્પતિ૧૮
સ્વાસ રોગનું પૂર્વ રૂપ...	...૧૮
સ્વાસ રોગનું સ્વરૂપ૧૮
મહા સ્વાસનાં લક્ષણ૧૮
ઉર્ધ્વ સ્વાસનાં લક્ષણ...	...૧૯
હિજ સ્વાસનાં લક્ષણ૧૯
તમક સ્વાસનાં લક્ષણ૧૯
ક્ષુદ્ર સ્વાસનાં લક્ષણ૧૯
સ્વાસ રોગનાં ઉપાય૧૯

• તરંગ ૬ ફું.

સ્વરભેદ રોગની ઉત્પતિ...	...૭૧
વાયુના સ્વરભંગનાં લક્ષણ૭૧
પિત્તના સ્વરભંગનાં લક્ષણ૭૧
કફના સ્વરભંગનાં લક્ષણ.૭૧
સાંનિપાતના સ્વરભંગનાં લક્ષણ...	...૭૧
ક્ષયરોગના સ્વરભંગનાં લક્ષણ૭૧

શરીરના મોટાપણાથી ઉપજ્યો ને સ્વ-	...
રભંગ તેના લક્ષણ૭૧
સ્વરભંગના ઉપાય૭૨
અરચિની ઉત્પતિ લક્ષણ.૭૩
વાયુની અરચિનાં લક્ષણ.૭૩
પિત્તની અરચિનાં લક્ષણ૭૩
કફની અરચિનાં લક્ષણ.૭૩
શોકાદિકની અરચિનાં લક્ષણ૭૩
અરચિનું સ્વરૂપ...	...૭૩
બર્જત દેશનાં લક્ષણ૭૩
અરચિના ઉપાય...	...૭૩
શિખરણીની ક્રિયા.૭૪
ઉલટીની ઉત્પતિ લક્ષણ.૭૪
ઉલટીનું પૂર્વ રૂપ...	...૭૫
વાયુની ઉલટીનાં લક્ષણ.૭૫
પિત્તની ઉલટીનાં લક્ષણ.૭૫
કફની ઉલટીનાં લક્ષણ૭૫
સાંનિપાતની ઉલટીનાં લક્ષણ...	...૭૫
દૂર્ગંધિત વસ્તુઓ વગેરે જોવાથી ઉપજ	...
ને ઉલટી તેનાં લક્ષણ.....	...૭૫
ઉલટી નાઉપાય.....	...૭૫
તરસની ઉત્પતિ લક્ષણ.૭૬
તૃપારોગનું પૂર્વ રૂપ૭૬
વાયુની તરસનાં લક્ષણ...	...૭૬
પિત્તની તરસનાં લક્ષણ...	...૭૬
કફની તરસનાં લક્ષણ૭૬
શસ્ત્રાદિકની તરસનાં લક્ષણ૭૬
ક્ષીણતાની તરસનાં લક્ષણ...	...૭૬
ભોજન પછીની તરસનાં લક્ષણ.....	...૭૬
તરસના ઉપદ્રવ...	...૭૬
તરસના ઉપાય...	...૭૭
પિત્તની તરસના ઉપાય૭૭
કફની તરસના ઉપાય...	...૭૭
ક્ષીણતાની તરસના ઉપાય૭૭
શસ્ત્રની તરસના ઉપાય...	...૭૭
આમની તરસના ઉપાય...	...૭૭
દર્બજ આદમીની તરસના ઉપાય.....	...૭૭
મૂછાની ઉત્પતિ લક્ષણ...	...૭૭
મૂછાનું સામાન્ય સ્વરૂપ...	...૭૮
મૂછાનું પૂર્વ રૂપ...	...૭૮

વાયુની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૮
પિત્તની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૮
કફની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૮
સન્નિપાતની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૮
લોહીની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૮
દારૂની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૮
ઝેરની મૂર્છાનાં લક્ષણ... ..	૭૯
ભ્રમનાં લક્ષણ... ..	૭૯
તંદ્રાનાં લક્ષણ... ..	૭૯
નીદ્રાનાં લક્ષણ... ..	૭૯
સન્ધ્યાશયનાં લક્ષણ... ..	૭૯
મૂર્છાના ઉપાય... ..	૭૯
પિત્તની મૂર્છાના ઉપાય... ..	૭૯
રૂધિરની મૂર્છાના ઉપાય... ..	૭૯
દારૂની મૂર્છાના ઉપાય... ..	૭૯
ઝેરની મૂર્છાના ઉપાય... ..	૭૯
ફેર અથવા ચાકરીના ઉપાય... ..	૭૯
તંદ્રા, અતિ નીદ્રાના ઉપાય... ..	૮૦

તરંગ ૭ મું.

મદાત્મ્ય રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ.....	૮૦
વિધિથી દારૂ પીવાના ગુણ... ..	૮૧
વાયુના મદાત્મ્યનાં લક્ષણ... ..	૮૧
પિત્તના મદાત્મ્યનાં લક્ષણ... ..	૮૧
કફના મદાત્મ્યનાં લક્ષણ... ..	૮૧
પરમદનાં લક્ષણ... ..	૮૧
પાનાજીર્ણનાં લક્ષણ... ..	૮૧
પાનાવિભ્રમનાં લક્ષણ... ..	૮૧
મદાત્મ્યનાં અસાધ્ય લક્ષણ... ..	૮૧
મદાત્મ્યનાં ઉપાય... ..	૮૨
પિત્તના મદાત્મ્યના ઉપાય... ..	૮૨
કફના મદાત્મ્યના ઉપાય... ..	૮૨
સન્નિપાતના મદાત્મ્યના ઉપાય... ..	૮૨
પાનવિભ્રમના ઉપાય.....	૮૨
ધંતૂરાના જીડવાના મદનો ઉપાય.....	૮૩
બાંગના મદનો ઉપાય... ..	૮૩
ઝેરના મદનો ઉપાય... ..	૮૩
દાહ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ... ..	૮૩
પિત્તના દાહનાં લક્ષણ... ..	૮૩

બગરેલા લોહીના દાહના લક્ષણ... ..	૮૩
શસ્ત્રથી નિકળેલાલોહીનાદાહના લક્ષણ... ..	૮૩
મધુપાનાદિક પીવાના દાહનાં લક્ષણ... ..	૮૩
તરસ રોકવાના દાહનાં લક્ષણ... ..	૮૩
ધાતુક્ષયના દાહનાં લક્ષણ... ..	૮૩
મર્મની ચોટ લાગવાનાં દાહનાં લક્ષણ... ..	૮૩
દાહના અસાધ્ય લક્ષણ... ..	૮૩
દાહના ઉપાય... ..	૮૩
રૂધિરના બગડવાના દાહના ઉપાય... ..	૮૪
ઉન્માદ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ... ..	૮૪
ઉન્માદનું સ્વરૂપ... ..	૮૪
ઉન્માદનું પૂર્વરૂપ... ..	૮૫
વાયુના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૫
પિત્તના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૫
કફના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૫
મનના દુઃખના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૫
ઝેર ખાવાના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૫
ઉન્માદ માત્રના અસાધ્ય લક્ષણ... ..	૮૫
ભૂતાદિકના વળગવાથી ઉપજ્યો જે ઉન્માદ તેનાં લક્ષણ... ..	૮૫
જેના શરીરમાં કોઈ દેવનો પ્રવેશ થયો હોય તેના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૬
જેના શરીરમાં અસુરે પ્રવેશ કર્યો હોય તેના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૬
ગાંધર્વના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૬
પિત્રાધના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૬
સતીના દોષનાં લક્ષણ... ..	૮૬
ક્ષેત્રપાળના દોષનાં લક્ષણ... ..	૮૬
વિગ્રાસણીના દોષનાં લક્ષણ... ..	૮૬
કામણના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૬
ડાકણ, સાકણના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૬
ખોટીગતિના પ્રેતના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૭
રાક્ષસ વળગવાના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૭
પ્રહારાક્ષસના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૭
પીશાચના ઉન્માદનાં લક્ષણ... ..	૮૭
ઉન્માદના અસાધ્ય લક્ષણ... ..	૮૭
આ સર્વ વળખાના પ્રકાર... ..	૮૭
ઉન્માદને આદિ સર્વના યથા યોગ ઉપાય... ..	૮૭

ભૂતાદિકના ઉન્માદના મંત્ર, તંત્ર, સર્વ	
શાસ્ત્રના અનુસાર...	... ૮૯
મહાદેવજીનો સાબરમંત્ર...	... ૮૯
ડાકણ, થાકણ ખેલાવવાનો મંત્ર	... ૯૦
ડાકણ ખેલાવવાનો મંત્ર...	... ૯૦
ડાકણને ચોટ લાગવાનો મંત્ર...	... ૯૦
ડાકણનો દોષદુર થવાની ઉજણી...	... ૯૦
ડાકણને દુર કરવાના જંત્ર...	... ૯૧
પ્રતક્ષ હાજરાયતનો મંત્ર	... ૯૧
અયધ્યાન...	... ૯૧
હાજરાયતની વિધિ	... ૯૧
મહેશ્વર ધૂપ.....	... ૯૨
મૃગીની ઉત્પત્તિ લક્ષણ	... ૯૨
મૃગોનું પૂર્વરૂપ, લક્ષણ...	... ૯૨
વાયુની મૃગીનાં લક્ષણ...	... ૯૨
પિત્તની મૃગીનાં લક્ષણ...	... ૯૨
કફની મૃગીનાં લક્ષણ...	... ૯૨
સન્નિપાતની મૃગીનાં લક્ષણ...	... ૯૨
મૃગીનાં અસાધ્ય લક્ષણ...	... ૯૨
મૃગીના વખત...	... ૯૨
મૃગીના ઉપાય...	... ૯૩

તરંગ ૯ સું.

વાયુ રોગની ઉત્પત્તિ...	... ૯૪
૮૪ પ્રકારના વાયુનાં નામ ૯૪
વાતબાધિના સર્વ રોગનાં લક્ષણ તથા	
ઉપાય ૯૫
ખેડેલાં સામાન્ય ઉપાય...	... ૯૫
સિરોગ્રહનાં લક્ષણ	... ૯૫
સિરોગ્રહનાં ઉપાય...	... ૯૫
અલ્પ કેથીની ચિકિત્સા	... ૯૫
બગાસાનાં લક્ષણ	... ૯૫
બગાસાં ઘણા આવે તેના ઉપાય	... ૯૫
હનુગ્રહ રોગનાં લક્ષણ	... ૯૫
હનુગ્રહ રોગના ઉપાય	... ૯૬
જીહ્વાસ્થંભનાં લક્ષણ	... ૯૬
જીહ્વાસ્થંભના ઉપાય	... ૯૬
ગુંગાપણું, ગણુગણુપણું, તોતકું ખાલ-	
વાનાં લક્ષણ	... ૯૬

ગુંગાપણું, ગણુગણુપણું	... ૯૬
અને ડચકાખાતું તોતકું	... ૯૬
ખાલે તેના ઉપાય	... ૯૬
સરસ્વતિ મંત્ર.	... ૯૬
પ્રભાપ તથા વાચાળ રોગનાં લક્ષણ	... ૯૭
પ્રભાપ અને વાચાળ રોગના ઉપાય	... ૯૭
જીભના રસાસ્થાનનાં લક્ષણ	... ૯૭
જીભના રસાસ્થાનના ઉપાય	... ૯૭
શરીરની ચામડી ખેડેરી થઈ ગઈ હોય	
તેના લક્ષણ	... ૯૭
ચામડી ખેડેરી થઈ ગઈ હોય તેના	
ઉપાય	... ૯૭
અદિત રોગનાં લક્ષણ	... ૯૭
વાયુના અદિત રોગનાં લક્ષણ	... ૯૮
પિત્તના અદિત રોગનાં લક્ષણ	... ૯૮
કફના અદિત રોગનાં લક્ષણ	... ૯૮
અદિત રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ	... ૯૮
અદિત રોગના ઉપાય	... ૯૮
વાયુના અદિત રોગના ઉપાય	... ૯૮
પિત્તના અદિત રોગના ઉપાય	... ૯૮
કફના અદિત વાયુના ઉપાય	... ૯૮
મન્યાસ્થંભનાં લક્ષણ	... ૯૮
મન્યાસ્થંભના ઉપાય	... ૯૮
ખાહુ શોષનાં લક્ષણ	... ૯૮
ખાહુ શોષના ઉપાય	... ૯૮
અપખાહુ રોગનાં લક્ષણ	... ૯૯
અપખાહુ રોગના ઉપાય	... ૯૯
વિશ્વાચી રોગના લક્ષણ	... ૯૯
વિશ્વાચી રોગના ઉપાય	... ૯૯
ઉર્ધ્વ વાયુના લક્ષણ	... ૯૯
ઉર્ધ્વ વાયુના ઉપાય	... ૯૯
આધ્મમાન રોગના લક્ષણ	... ૯૯
આધ્મમાન રોગના ઉપાય	... ૯૯
પ્રત્યાધ્માનના લક્ષણ	... ૧૦૦
પ્રત્યાધ્માનના ઉપાય	... ૧૦૦
વાતષ્ટ્રીલાનાં લક્ષણ	... ૧૦૦
પ્રત્યાષ્ટ્રીલાના લક્ષણ	... ૧૦૦
એ બંનેના ઉપાય	... ૧૦૦
તૂની રોગના લક્ષણ	... ૧૦૦

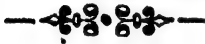
પ્રતિ તૂનીરોગના લક્ષણ.....	૧૦૦
એ બંનેના ઉપાય.....	૧૦૦
ત્રિકથુળના લક્ષણ.....	૧૦૦
ત્રિકથુળના ઉપાય.....	૧૦૦
વશિતવાતનાં લક્ષણ.....	૧૦૧
એના ઉપાય.....	૧૦૧
મૂત્ર રોકાઈ ગયું હોય તેનાઉપાય.....	૧૦૧
અધ્રસી રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૧
અધ્રસીના ઉપાય.....	૧૦૧
ખોડા, પાંગળા રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૨
એ બંનેના ઉપાય.....	૧૦૨
કલાપખંજ રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૨
એના ઉપાય.....	૧૦૨
કોષ્ટશીર્ષ રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૨
એના ઉપાય.....	૧૦૨
ઢીંચણ કુખે તેના ઉપાય.....	૧૦૨
અક્ષી રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૨
અક્ષી રોગના ઉપાય.....	૧૦૨
વાતકંઠક રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૨
એના ઉપાય.....	૧૦૩
પાદદાહનાં લક્ષણ.....	૧૦૩
પાદ (પગ) દાહના ઉપાય.....	૧૦૩
પાદ (પગ) હસનાં લક્ષણ.....	૧૦૩
એના ઉપાય.....	૧૦૩
પગના હાડકળતરના ઉપાય.....	૧૦૩
પિત્ત સહિત ને વાયુ તેના અપક્ષે	
પકનાં લક્ષણ.....	૧૦૩
કેવળ વાયુના અક્ષેપકનાં લક્ષણ.....	૧૦૩
ઘોટ લાગવાથી ઉપજ્યા ને વાયુતેના	
અક્ષેપકનાં લક્ષણ.....	૧૦૩
એના ઉપાય.....	૧૦૩
અંતરયામ રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૩
બાહ્યામ રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૪
એનાઉપાય.....	૧૦૪
ધનુસ્તંભનાં લક્ષણ.....	૧૦૪
કુબ્જક રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૪
આ ત્રણેના ઉપાય.....	૧૦૪
અપતંત્ર રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૪
અપતંત્ર રોગના ઉપાય.....	૧૦૪

અપતાનક રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૪
એનાઉપાય.....	૧૦૪
પક્ષધાત રોગનાં લક્ષણ.....	૧૦૪
પક્ષધાતનાં સાધ્ય લક્ષણ.....	૧૦૪
પક્ષધાતનાં અસાધ્ય લક્ષણ.....	૧૦૫
પક્ષધાતના ઉપાય.....	૧૦૫
નિદ્રાનાસ રોગના ઉપાય.....	૧૦૫
સર્વોગમાં વાયુ હોય તેનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
એનાઉપાય.....	૧૦૬
સાતે ધાતુઓમાં પ્રાપ્તિ થયો ને વાયુ તેનાં	
જીદાં જીદાં લક્ષણ તથા ઉપાય ..	૧૦૬
રૂધિરમાં ગયેલા વાયુનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
માંસમાં ગયેલા વાયુનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
મેદમાં ગયેલા વાયુનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
હાડકામાં ગયેલા વાયુનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
મજ્જા અને વિષમાં વાયુનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
એ સર્વના ઉપાય.....	૧૦૬
કોઠામાં ગયેલા વાયુનાં લક્ષણ.....	૧૦૬
એનાઉપાય.....	૧૦૬
આમાશયમાં રહેતો ને વાયુ તેનાં	
લક્ષણ.....	૧૦૬
એનાઉપાય.....	૧૦૭
પક્વાશયમાં રહેતો ને વાયુ તેનાં લક્ષણ.....	૧૦૭
યુદામાં રહેતો ને વાયુ તેનાં લક્ષણ.....	૧૦૭
એનાઉપાય.....	૧૦૭
હૃદયમાં ગયો ને વાયુ તેનાં લક્ષણ.....	૧૦૭
કાન વગેરેમાં પ્રાપ્તિ થયો ને વાયુ	
તેનાં લક્ષણ.....	૧૦૭
એનાઉપાય.....	૧૦૭
શરીરની નસોમાં ગયેલા વાયુનાં	
લક્ષણ.....	૧૦૭
એનાઉપાય.....	૧૦૭
સાંધાંમાં પ્રાપ્તિ થયો ને વાયુ તેનાં	
લક્ષણ.....	૧૦૭
એનાઉપાય.....	૧૦૭
વાત બાધિના સામાન્ય ઉપાય.....	૧૦૭

તરંગ ૬ યુ.

ઉદરેતંબની ઉત્પતિ ૧૧૨

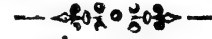
ઉચ્ચેન રોગનું પૂર્વ રૂપ૧૧૩
ઉચ્ચેનનાં અસાધ્ય લક્ષણ૧૧૩
ઉચ્ચેનના ઉપાય.૧૧૩
આમવાત રોગની ઉત્પત્તિ૧૧૩
અંધાંતરથી આમવાતનાં લક્ષણ૧૧૪
એજન ઓળં૧૧૪
ધણા વધેલા આમ વાતનાં લક્ષણ૧૧૪
આમવાતના ઉપાય૧૧૪
પિત્તઆધિની ઉત્પત્તિ...૧૧૭
પિત્તના ૪૦ રોગનાં નામ૧૧૭
પિત્તના સર્વ રોગોના સામાન્ય ઉપાય	૧૧૮
કફઆધિની ઉત્પત્તિ૧૧૮
કફના ૨૦ રોગોનાં નામ૧૧૮
કફના ૨૦ રોગોના સામાન્ય ઉપાય	૧૧૮

તરંગ ૧૦ સુ.

વાતરક્ત રોગની ઉત્પત્તિ૧૧૯
વાતરક્ત રોગનું સ્વરૂપ૧૧૯
વાતરક્તનું પૂર્વ રૂપ૧૧૯
વાતાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ...	...૧૧૯
રક્તાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ...	...૧૧૯
પિત્તાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ...	...૧૧૯
કફાધિક વાતરક્તનાં લક્ષણ૧૨૦
વાતરક્ત હાથમાં થાય તેનાં લક્ષણ...	...૧૨૦
વાતરક્તનાં અસાધ્ય લક્ષણ...	...૧૨૦
વાતરક્તના ઊપદ્રવ૧૨૦
વાતરક્તના ઉપાય૧૨૦
શૂળ રોગની ઉત્પત્તિ૧૨૨
વાયુના શૂળની ઉત્પત્તિ.૧૨૨
પિત્તના શૂળની ઉત્પત્તિ.૧૨૨
કફના શૂળની ઉત્પત્તિ...૧૨૨
સંજિપાતના શૂળની ઉત્પત્તિ૧૨૨
આમના શૂળનાં લક્ષણ.૧૨૨
વાયુ કફનાં શૂળનાં લક્ષણ૧૨૨
કફપિત્તના શૂળનાં લક્ષણ.૧૨૨
શૂળ રોગના ઉપદ્રવ૧૨૩
શૂળરોગનો બેદ પરિણામ શૂળ છે તેનાં લક્ષણ.૧૨૩
એનાં લક્ષણ૧૨૩

અનુદ્રવ શૂળનાં લક્ષણ૧૨૩
જ્વરિત શૂળનાં લક્ષણ.૧૨૩
શૂળ રોગના ઉપાય૧૨૩
કફના શૂળના ઉપાય૧૨૩
પક્ષવાડાના શૂળના ઉપાય.૧૨૭

તરંગ ૧૧ સુ.

ઉદાવર્ચ રોગની ઉત્પત્તિ૧૨૮
અનુક્રમથી ૧૩ વેગનાં લક્ષણ૧૨૮
અષોવાયુ રોકવાથી ને રોગ થાય તે.	૧૨૮
ગ્રાહો રોકવાથી થતા રોગ.૧૨૮
મૂત્રરોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ૧૨૮
બગાસાં રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ	૧૨૮
આંસુ રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ	૧૨૮
છીંક રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ૧૨૮
ઝોડકાર રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ	૧૨૮
ઝોડકારી રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય	૧૨૮
શુક રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ૧૨૮
જૂખ રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ...	...૧૨૯
તરસ રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ...	...૧૨૯
સ્વાસ રોકવાના ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ...	...૧૨૯
નિંદ્રા રોકવાનાં ઉદાવર્ચનાં લક્ષણ...	...૧૨૯
ઉદાવર્ચ રોગની ઉત્પત્તિ૧૨૯
ઉદાવર્ચનાં સામાન્ય લક્ષણ...	...૧૨૯
ઉદાવર્ચનાં વિષય લક્ષણ૧૨૯
કમેકરી ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૨૯
ગ્રાહો રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૨૯
મૂત્ર રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૨૯
બગાસાં રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય	૧૨૯
આંસુ રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય...	...૧૨૯
છીંક રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૩૦
ઝોડકાર રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય	૧૩૦
ઉલટી રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય...	...૧૩૦
શુક રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૩૦
જૂખ રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૩૦
તરસ રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૩૦
અમના સ્વાસ રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય૧૩૦

નિંદ્રા રોકવાના ઉદાવર્ચના ઉપાય...	૧૩૦
ભૂખી વસ્તુઓ આદિઆવાધી ઉપચાર	
ઉદાવર્ચના ઉપાય	૧૩૦
આફરાના રોગની ઉત્પતિ	૧૩૧
આમના આફરાનાં લક્ષણ...	૧૩૧
ઝાડો વધવાના આફરાનાં લક્ષણ...	૧૩૧
આફરાના ઉપાય	૧૩૧
શુદ્ધ રોગની ઉત્પતિ...	૧૩૨
શુદ્ધનાં સામાન્ય લક્ષણ	૧૩૨
વાયુના ગોળાની ઉત્પતિ લક્ષણ ...	૧૩૨
વાયુના શુદ્ધનાં લક્ષણ	૧૩૨
પિત્તના શુદ્ધની ઉત્પતિ	૧૩૨
પિત્તના શુદ્ધનાં લક્ષણ	૧૩૨
કફના ગોળાની ઉત્પતિ...	૧૩૩
કફના ગોળાનાં લક્ષણ	૧૩૩
અધર્મ ૩૫ ને ૩૬ થિર તેથી ઉપચારો	
ને શુદ્ધ તેનાં લક્ષણ	૧૩૩
શુદ્ધ રોગના અસાધ્ય લક્ષણ ...	૧૩૩
ગોળાના બીજાં અસાધ્ય લક્ષણ ...	૧૩૩
ગોળાના ઉપાય	૧૩૩
પિત્તના ગોળાના ઉપાય	૧૩૩
વાયુના ગોળાના ઉપાય	૧૩૩
એન્ડ્રિમાં શૂળ ચાલતુ હોય તેના ઉપાય	૧૩૫
ચક્રત્પ્લોહરોગની ઉત્પતિ લક્ષણ ...	૧૩૭
પ્લોહ રોગની ઉત્પતિ લક્ષણ	૧૩૭
વાયુના ક્રિયાનાં લક્ષણ	૧૩૭
પિત્તના ક્રિયાનાં લક્ષણ	૧૩૭
કફના ક્રિયાનાં લક્ષણ	૧૩૮
૩૬ થિરના ક્રિયાનાં લક્ષણ	૧૩૮
ક્રિયાના ઉપાય	૧૩૮
હૃદયરોગની ઉત્પતિ લક્ષણ	૧૩૮
હૃદયરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ	૧૪૦
વાયુના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	૧૪૦
પિત્તના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	૧૪૦
કફના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	૧૪૧
એન્ડ્રિ સંનિષ્પાતનાં લક્ષણ	૧૪૧
કૃમિયાના હૃદયરોગનાં લક્ષણ	૧૪૧
હૃદયરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૧૪૧
હૃદયરોગના ઉપાય	૧૪૧

તરંગ ૧૨ મુ.

મૂત્રકૃચ્છ રોગની ઉત્પતિ	૧૪૨
મૂત્રકૃચ્છ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૧૪૨
વાયુના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ	૧૪૨
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ	૧૪૨
કફના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ	૧૪૨
સંનિષ્પાતના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ ...	૧૪૩
ચોટ ભાગવાના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ...	૧૪૩
ઝાડો રોકવાના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ ...	૧૪૩
શુદ્ધના રોકવાના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ ...	૧૪૩
પથરીના મૂત્રકૃચ્છનાં લક્ષણ	૧૪૩
શર્કરાના ઉપદ્રવ	૧૪૩
મૂત્રકૃચ્છના ઉપાય	૧૪૩
ચોટ ભાગવાના મૂત્રકૃચ્છના ઉપાય...	૧૪૩
ઝાડો રોકવાથી યએલા મૂત્રકૃચ્છના	
ઉપાય	૧૪૩
કૃષ્ટી ૩૬ થિર મૂત્રરતો હોય	
તેના ઉપાય	૧૪૪
ધાતુના રોકવાના મૂત્રકૃચ્છના ઉપાય...	૧૪૫
મૂત્રા ધાતુનું સ્વરૂપ	૧૪૫
મૂત્રાધાતુની ઉત્પતિ લક્ષણ...	૧૪૫
વાતકુંડલિકાનાં લક્ષણ	૧૪૬
અષ્ટીલાનાં લક્ષણ	૧૪૬
વાતવસ્તિનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રાનિતનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રજર રોગનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રોત્સંગનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રક્ષયનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રઘ્રેષ્ઠિ રોગનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રશુક રોગનાં લક્ષણ	૧૪૬
ઉશ્નવાત રોગનાં લક્ષણ	૧૪૬
મૂત્રસાદ રોગનાં લક્ષણ	૧૪૬
વિડવિધાત રોગનાં લક્ષણ	૧૪૬
વસ્તિકુંડલ રોગનાં લક્ષણ	૧૪૭
મૂત્રાધાત રોગના ઉપાય	૧૪૭
મૂત્રરોધના ઉપાય	૧૪૮
મૂત્ર અસંત ગરમ ઉતરે તેના ઉપાય	૧૪૮
પથરીનો બેદ	૧૪૮
પથરીની ઉત્પતિ	૧૪૮

પથરીનું પૂર્વ રૂપ	૧૪૮
પથરી રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૧૪૮
અધિક વાયુવાંળી પથરીનાં લક્ષણ	૧૪૮
કફપિત્તની પથરીનાં લક્ષણ	૧૪૯
કફની પથરીનાં લક્ષણ	૧૪૯
ધાતુ રોકવાની પથરીનાં લક્ષણ ...	૧૪૯
પથરીનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૧૪૯
પથરીરોગના ઉપાય	૧૪૯
પ્રમેહ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ ...	૧૫૦
કફ, પિત્ત, વાયુના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ	
એટલે જન્મ	૧૫૦
૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનાં નામ...	૧૫૧
પ્રમેહનું પૂર્વ રૂપ	૧૫૧
પ્રમેહનાં સામાન્ય લક્ષણ	૧૫૧
કફના ૧૦ પ્રમેહના ક્રમથી લક્ષણ ..	૧૫૧
ઉદક પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૧
ધૃત પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૧
સાંદ્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૧
સુરા પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૨
પિષ્ઠ પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૨
શુક્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
સિકતા પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
શીત પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૨
શ્વેત (ધીમા) પ્રમેહનાં લક્ષણ ...	૧૫૨
લાળ પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૨
પિત્તના ૬ પ્રમેહનાં પ્રથમ ક્ષાર	
પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
નીલ પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
કાળા પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
હળદિયા પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
મજ્જાદીઆ પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૨
રક્ત પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૨
વાયુના ૪ પ્રમેહનાં પ્રથમ વસા	
પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
મજ્જા પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
ક્ષોદ્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૨
મધુપ્રમેહ ક્યારે થાય... ..	૧૫૨
કફના પ્રમેહના ઉપદ્રવ	૧૫૨
પિત્તના પ્રમેહના ઉપદ્રવ	૧૫૨

વાયુના પ્રમેહના ઉપદ્રવ	૧૫૩
પ્રમેહનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૧૫૩
આત્રેયના મતના ૯ પ્રમેહ તેનાં	
નામ તથા લક્ષણ... ..	૧૫૩
પૂય પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૩
તક્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૩
પિડિકા પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૩
શર્કરા પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૪
ધૂત પ્રમેહનાં લક્ષણ	૧૫૪
અતિ મૂત્ર પ્રમેહનાં લક્ષણ... ..	૧૫૪
પ્રમેહવાળા પુરુષને ૧૦ જાતની	
પિડિકા થાય છે તેનાં નામ	
લખીએ છીએ	૧૫૪
પિડિકાનાં લક્ષણ	૧૫૪
અરવિકાનાં લક્ષણ	૧૫૪
કચ્છપિકાનાં લક્ષણ	૧૫૪
જાલિનીનાં લક્ષણ	૧૫૪
વિનતાનાં લક્ષણ	૧૫૪
અલજનાં લક્ષણ	૧૫૪
મસૂરીકાનાં લક્ષણ	૧૫૪
સર્પપિકાનાં લક્ષણ	૧૫૪
પુત્રિણીનાં લક્ષણ	૧૫૪
વિદારિકાનાં લક્ષણ	૧૫૪
વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૧૫૪
૧૦ પિડિકાના ઉપદ્રવ	૧૫૪
પિડિકાનાં અસાધ્ય લક્ષણ... ..	૧૫૪
પ્રમેહ જતો રહ્યો હોય તેનાં લક્ષણ	૧૫૪
રક્તપિત્ત રક્ત પ્રમેહનો ભેદ...	૧૫૪
પ્રમેહ રોમના ઉપાય	૧૫૪
કફના ૧૦ પ્રમેહ વાળાને આ	
ઉકાળો પોશ્ય છે	૧૫૪
જળ પ્રમેહના ઉપાય	૧૫૪
રક્તપ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
ક્ષારપ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
તક્રપ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
શુક્રપ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
ધૂત પ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
ધૃત પ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
પિત્તના પ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫

કફના પ્રમેહના ઉપાય	૧૫૫
સંપૂર્ણ પ્રમેહ માત્રનો ઉપાય	૧૫૫
મધુપ્રમેહના ઉપાય	૧૫૬
મધુપ્રમેહના બીજા ઉપાય	૧૫૬
ધૂતપ્રમેહના ઉપાય	૧૫૬
આત્રેયના મતના પ્રમેહ પિડિકાનાં	
લક્ષણ, અને ઉપાય	૧૫૬
પિડિકાના ઉપાય	૧૫૬
ઇંદ્રીના ઉપર ૫૩ પડી ગયું હોય	
તેના ઉપાય... ..	૧૫૬
ઈંદ્રના ઉપર વાયુની પિડિકા થાય તેના	
ઉપાય... ..	૧૫૮
પિત્તની પિડિકાના ઉપાય	૧૫૮
ઇંદ્રીની કોણિએ પાકીજાયતેના ઉપાય. ૧૫૮	
રસ રેત્નાકરના ઉપાય... ..	૧૫૯
બહુ મૂત્ર પ્રમેહના ઉપાય.	૧૫૯

તરંગ ૧૩ મું.

મદ રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ... ..	૧૫૯
મદના બીજા દોષ લગીયે છીયે	૧૫૯
મદનાં સ્થાન	૧૫૯
રથુજનાં લક્ષણ... ..	૧૫૯
મદવાળા રોગીના ઉપાય	૧૬૦
રેહમાં પસીનાથી ફુંગાધિ આવતી	
તેના ઉપાય... ..	૧૬૧
કાખમાં વાસ આવતીહોય તેના ઉપાય ૧૬૧	
શરીરની ફુંગાધિ દુર થવાનું મદન... ૧૬૧	
આની કાંતિસારી કરવાનો ઉપાય ... ૧૬૧	
કાખની ફુંગાધિ દુર કરવાના ઉપાય. ૧૬૧	
શરીરની ,, એજન... ..	૧૬૧
કૃશ્ય રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ... ..	૧૬૧
કૃશ્ય રોગનાં લક્ષણ	૧૬૧
આણસ અત્યંત ક્ષીણ પડી ગયો હોય	
તેને આટલા રોગ થાય	૧૬૧
કૃશ્ય એટલે ક્ષીણતાના ઉપાય... ..	૧૬૨
ક્ષીણતાનાં અસાધ્ય લક્ષણ... ..	૧૬૨
ઊદર રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ... ..	૧૬૨
ઊદર રોગની ઉત્પત્તિ... ..	૧૬૨
ઊદર રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ.....	૧૬૨

આઠ પ્રકારના ઉદર રોગનાં નામ ... ૧૬૨	
વાતોદરનાં લક્ષણ	૧૬૨
પિત્તોદરનાં લક્ષણ	૧૬૨
કફોદરનાં લક્ષણ... ..	૧૬૩
ફળ્ગોદરનાં લક્ષણ	૧૬૩
પ્તીહોદરનાં લક્ષણ	૧૬૩
મળના બહુ યુદોદરનાં લક્ષણ ... ૧૬૩	
ક્ષતોદરનાં લક્ષણ	૧૬૩
જળોદરનાં લક્ષણ	૧૬૩
ઉદર રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ ... ૧૬૩	
પુનઃઅસાધ્ય લક્ષણ	૧૬૪
ઉદર રોગના ઉપાય	૧૬૪
વાતોદરના ઉપાય... ..	૧૬૪
પિત્તોદરના ઉપાય	૧૬૪
કફોદરના ઉપાય... ..	૧૬૪
સંનિપાતના ઉદર રોગના ઉપાય ... ૧૬૪	
જળોદરના ઉપાય... ..	૧૬૪

તરંગ ૧૪ મું.

સોજની ઉત્પત્તિ લક્ષણ	૧૬૬
સોજનું પૂર્વ રૂપ... ..	૧૬૭
સોજનાં સામાન્ય લક્ષણ	૧૬૭
વાયુના સોજનનાં લક્ષણ	૧૬૭
પિત્તના સોજનાં લક્ષણ	૧૬૭
કફના સોજનાં લક્ષણ	૧૬૭
ચોટ લાગવાના સોજનાં લક્ષણ ... ૧૬૭	
ઝેરી જનવર વગેરેથી ઉત્પન્ન થો	
સોજ તેનાં લક્ષણ	૧૬૮
એ સર્વનાં લક્ષણ	૧૬૮
સોજના ઉપદ્રવ... ..	૧૬૮
સોજનાં કષ્ટસાધ્ય લક્ષણ... ..	૧૬૮
સોજનાં પુનઃઅસાધ્ય લક્ષણ ... ૧૬૮	
સોજના ઉપાય... ..	૧૬૮
કફના સોજના ઉપાય... ..	૧૬૮
બિભ્રામાના સોજના ઉપાય... ..	૧૬૮
સોજના રોગના સામાન્ય ઉપાય... ૧૬૮	
આંડના સોજના ઉપાય	૧૬૮
સોજની બળતરને દુર કરવાનો ઉપ. ૧૬૮	
અંતરગળ રોગ... ..	૧૬૯

અંતરગળનાં સામાન્ય લક્ષણ. ...	૧૬૯
વાયુના અંતરગળનાં લક્ષણ ..	૧૬૯
પિત્તના અંતરગળનાં લક્ષણ...	૧૭૦
કફના અંતરગળનાં લક્ષણ ...	૧૭૦
શ્વેતરના દોષના અંતરગળનાં લક્ષણ. ૧૭૦	
મેદના અંતરગળનાં લક્ષણ...	૧૭૦
મૂત્ર રોકવાના અંતરગળનાં લક્ષણ. ૧૭૦	
અંતરગળની ઉત્પત્તિ	૧૭૦
અંતરગળના ઉપાય	૧૭૦
ગોસે ઉતરી ગયો હોય તેના ઉપાય. ૧૭૦	
અંતરગળનાં ઓસડો... ..	૧૭૧
બદની ઉત્પત્તિ.	૧૭૧
બદના ઉપાય	૧૭૧
અંતરમૂખ ૧, કંઠમાળ ૨, અપચી ૩,	
ગાંઠ ૪, અર્ધુદ ૫	૧૭૨
અંતરમૂખની ઉત્પત્તિ... ..	૧૭૨
અંતરમૂખનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૧૭૨
વાયુના અંતરમૂખનાં લક્ષણ...	૧૭૨
કફના અંતરમૂખનાં લક્ષણ ...	૧૭૨
મેદના અંતરમૂખનાં લક્ષણ... ..	૧૭૨
અંતરમૂખનાં અસાધ્ય લક્ષણ. ...	૧૭૨
કંઠમાળનાં લક્ષણ... ..	૧૭૨
અપચીનાં લક્ષણ	૧૭૨
અપચીનાં અસાધ્ય લક્ષણ ..	૧૭૨
ગાંઠનાં લક્ષણ... ..	૧૭૨
વાયુની ગાંઠનાં લક્ષણ	૧૭૩
પિત્તની ગાંઠનાં લક્ષણ... ..	૧૭૩
કફની ગાંઠનાં લક્ષણ... ..	૧૭૩
મેદની ગાંઠનાં લક્ષણ	૧૭૩
નસોની ગાંઠનાં લક્ષણ.	૧૭૩
મર્મસ્થાન બખીએ છીએ	૧૭૩
અર્ધુદ રોગની ઉત્પત્તિ	૧૭૩
રક્તાર્ધુદનાં લક્ષણ	૧૭૩
માસાર્ધુદની ઉત્પત્તિ સંપૂર્ણ લક્ષણ. ૧૭૩	
અધ્યર્ધુદનાં લક્ષણ	૧૭૩
અર્ધુદ રોગ પાકે નહીં તેનાં કારણ. ૧૭૩	
અંતરમૂખને આદિ બધું ને (પાંચ)	
રોગ કલા તેના અનુક્રમથી ઉપાય. ૧૭૪	
અપચીના ઉપાય... ..	૧૭૪
ગાંઠના ઉપાય	૧૭૫
અર્ધુદના ઉપાય	૧૭૫

તરંગ ૧૫ મું.

શ્લીપદની ઉત્પત્તિ	૧૭૬
શ્લીપદ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ ...	૧૭૬
વાયુના શ્લીપદનાં લક્ષણ	૧૭૬
પિત્તના શ્લીપદનાં લક્ષણ	૧૭૬
કફના શ્લીપદનાં લક્ષણ... ..	૧૭૬
સખિપાતના શ્લીપદનાં લક્ષણ. ...	૧૭૬
શ્લીપદ રોગના ઉપાય... ..	૧૭૬
વિદ્રધિની ઉત્પત્તિ લક્ષણ	૧૭૭
વાયુની વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૧૭૭
પિત્તની વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૧૭૭
કફની વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૧૭૮
અખિપાતની વિદ્રધિનાં લક્ષણ ...	૧૭૮
ચોટ લાગવાની વિદ્રધિનાં લક્ષણ. ૧૭૮	
રક્ત વિદ્રધિનાં લક્ષણ... ..	૧૭૮
સાધ્ય અસાધ્ય બનવાને વાસ્તે અં-	
તર વિદ્રધિનાં લક્ષણ	૧૭૮
ગુદાની વિદ્રધિના લક્ષણ	૧૭૮
વિદ્રધિનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ ...	૧૭૮
પુનઃઅસાધ્ય લક્ષણ... ..	૧૭૮
બીતરની વિદ્રધિનાં અસાધ્ય લક્ષણ. ૧૭૯	
વિદ્રધિનાં કષ્ટસાધ્ય લક્ષણ... ..	૧૭૯
વિદ્રધિના ઉપાય... ..	૧૭૯
પ્રણસોય રોગ	૧૭૯
પ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ	૧૭૯
પ્રણસોયનાં લક્ષણ	૧૮૦
પ્રણસોય પાક્યો નહીં હોય તેનાં લક્ષણ. ૧૮૦	
પાકા પ્રણસોયનાં લક્ષણ	૧૮૦
પ્રણસોય પાકી ગયો હોય તેનાં લક્ષણ. ૧૮૦	
પરિપાક અવસ્થામાં બોળ પણ મ-	
તાંતરનાં લક્ષણ	૧૮૦
પ્રણ સોયના કાચા પાકાના તાંતરનો	
અર્થ વેદના ગુણદોષ	૧૮૦
પ્રણ રોગ... ..	૧૮૦
પ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ... ..	૧૮૦
વાયુના પ્રણનાં લક્ષણ... ..	૧૮૧
પિત્તના પ્રણનાં લક્ષણ... ..	૧૮૧
કફના પ્રણનાં લક્ષણ	૧૮૧
શ્વેતરના પ્રણનાં લક્ષણ.	૧૮૧

શુદ્ધ પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૧
 કૃષ્ણ પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૧
 જે પ્રણમાં અંકુર નિકળતું હોય તેનાં ૦ ૧૮૧
 સારીરીતે પ્રણ બરોતો હોય તેનાં લક્ષણ ૧૮૧
 પ્રણના સુખ સાધ્યાદિકનાં લક્ષણ ... ૧૮૧
 પુનઃપ્રણનાં અસાધ્ય લક્ષણ ૧૮૧
 આગંતુગ પ્રણ ૧૮૧
 આગંતુક પ્રણની ઉત્પત્તિ ૧૮૨
 છિન્ન પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૨
 બિન્ન પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૨
 વિદ્ય પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૨
 જે ધામાં તીર વગેરે રહી ગયા હોય
 તેનાં લક્ષણ ૧૮૨
 કોઠામાં તીર ધત્તાદિ રહી ગયા હોય
 તેનાં લક્ષણ ૧૮૨
 અસાધ્ય કોઠામાં રહેતાં રૂપિર અને
 મળ તેનાં લક્ષણ ૧૮૨
 ક્ષત પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૨
 અગદાએલા પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૩
 ધુણ પ્રણનાં લક્ષણ ૧૮૩
 જેને માંસ, નસો, સંધિ, મર્મસ્થાન એમાં
 ચોટ વાગી હોય તેનાં સામાન્ય લક્ષણ ૧૮૩
 મર્મસ્થાન, નસો, સંધિ, હાડ, એ ધાથી
 વિંધાઈ ગયાં હોય તેનાં ગુદાંશુદાં ૦ ૧૮૩
 પ્રણના ૧૬ ઉપદ્રવ લખીએ છીએ. ૧૮૩
 અગ્નિદગ્ધ પ્રણ ૧૮૩
 અગ્નિદગ્ધ પ્રણની ઉત્પત્તિ ૧૮૩
 પ્લુણ્દગ્ધનાં લક્ષણ ૧૮૩
 દુર્દગ્ધનાં લક્ષણ ૧૮૩
 સમ્યક્દગ્ધનાં લક્ષણ ૧૮૩
 અતિદગ્ધનાં લક્ષણ ૧૮૩
 પ્રણના ઉપાય ૧૮૩
 હોસોથી ઉપજ્યાં શરીરનાં પ્રણના ઉં ૧૮૪
 વાયુનો સોળો દુર કરવાનો લેખ ... ૧૮૪
 પિત્તનો સોળો દુર કરવાનો લેખ ... ૧૮૪
 કફનો સોળો દુર કરવાનો લેખ ... ૧૮૪
 એસાએના કોકરવરણા પાછીથી આના
 રવાનું અનુક્રમે લખીએ ... ૧૮૪
 પિત્તનો સોળો દુર કરવાને આરવાનું ૧૮૪

કફના સોળને દુર કરવાને આરવાનું. ૧૮૫
 કાચાં પ્રણ (અમડાં) ને પકવવાનાં એસાં ૦ ૧૮૫
 પ્રણના સોળને દુર કરવાનો લેખ ... ૧૮૫
 પ્રણને પાકવાની વિધિ. ૧૮૫
 પ્રણ પાકી ગયો હોય તેને આરો દે.
 વાની વિધિ ૧૮૫
 આટલા આદર્મને આરો દેવો નહીં. ૧૮૫
 પિડન (કુખી પ્રણ) લખીયે છીયે ... ૧૮૫
 પ્રણનાં શોધન ૧૮૬
 પ્રણમાં કૃણુગા એટલે અંકુર લાવ-
 વાના ઉપાય ૧૮૬
 પ્રણમાં દાહ, શૂળ, ઉપજ્યાં હોય તેને
 દુર કરવાનો લેખ ૧૮૬
 પ્રણમાં જીવડા પડી ગયા હોય તેને
 દુર કરવાનો લેખ ૧૮૬
 પ્રણમાં છૂત પડી તેમાં ચેખ, પીડા
 હોય; જીવડાં પડી ગયા હોય તેની કૃણુ. ૧૮૬
 પ્રણને બરવાનું મલમ ૧૮૭
 આગંતુક પ્રણ એટલે તરવાર વગેરે
 શસ્ત્રાદિકનાં વાગવાથી ઉત્પન્ન થયો
 જે પ્રણ તેના ઉપાય ૧૮૭
 ૬ પ્રકારનાં અગ્નિદગ્ધ પ્રણના કમ-
 થી ઉપાય ૧૮૮
 દુર્દગ્ધના ઉપાય ૧૮૮
 સમ્યક્ દગ્ધના ઉપાય ૧૮૮
 અતિ દગ્ધના ઉપાય ૧૮૮
 તેલ આદિથી દાઝ્જો હોય તેના ઉપાય. ૧૮૯
 પ્રણગ્રંથિ રોગની ઉત્પત્તિ ૧૮૯
 પ્રણગ્રંથિના ઉપાય ૧૮૯
 હાડકાનું ભાંગવું ૧૮૯
 ભગ્ન રોગની ઉત્પત્તિ ૧૮૯
 પ્રથમ કલાની માફક કોઈ સ્થાનની
 શરીરની સંધા ટૂટી ગઈ હોય તેનાં
 સામાન્ય લક્ષણ ૧૮૯
 ઉત્પત્તિ સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ ... ૧૮૯
 વિશ્લેષ સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ ... ૧૮૯
 વિવર્તિત સંધિ ટૂટવાનાં લક્ષણ ... ૧૮૯
 તિર્વકગતિ ટૂટવાનાં લક્ષણ ... ૧૮૯
 ક્ષિપ્રસંધિ ટૂટી હોય તેનાં લક્ષણ ... ૧૮૯

અધઃસંધિ ટૂટી હોય તેનાં લક્ષણ...	૧૯૦
સંધિ વિના નળ, કપાળ, ખરડાની	
કરોડનાં હાડકાં ટૂટી ગયાં હોય	
તેનાં લક્ષણ...	૧૯૦
હાડકાનું ભાંગવું ૧૨ પ્રકારનું છે	૧૯૦
હાડકું ભાંગ્યું હોય તેનાં લક્ષણ	૧૯૦
હસ્તિભંગ રોગનાં કષ્ટસાધ્ય લક્ષણ.	૧૯૦
હાડભંગ રોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૧૯૦
પુનઃ અસાધ્ય લક્ષણ...	૧૯૦
શરીરમાં ઠેકાણા ઠેકાણાનાં હાડકામાં	
ચોટ લાગી હોય તેનાં ચિહ્ન	૧૯૦
અનરોગ એટલે હાડ સંધિનાં ભાં-	
ગવાના ઉપાય.	૧૯૦
મદ્દગર વગેરે કંઈ તરેહની ચોટ લાગી	
હોય તેને સારા થવાની ઔષધિ.	૧૯૧
નાડીવ્રણ રોગની ઉત્પત્તિ	૧૯૧
વાયુના નાડીવ્રણનાં લક્ષણ	૧૯૨
પિત્તના નાડીવ્રણનાં લક્ષણ	૧૯૨
કફના નાડીવ્રણનાં લક્ષણ	૧૯૨
સન્નિપાતના નાડીવ્રણનાં લક્ષણ	૧૯૨
શસ્ત્રાદિકની ચોટથી ઉપજ્યા ને નાડી	
વ્રણ તેનાં લક્ષણ	૧૯૨
નાડીવ્રણનાં અસાધ્ય કષ્ટ સાધ્ય લક્ષણ	૧૯૨
નાડીવ્રણના ઉપાય	૧૯૨
સર્વેદ મલમની વિધિ...	૧૯૨
શરીરમાં હાથ, પગ, વગેરે ફાટી વહીયોસા	
પડી જાય તે સારા થવાનું મલમ.	૧૯૪
લીમડાનું મલમ	૧૯૪
વ્રણના સ્થાની આમડીનો રંગ બદ-	
લાઈ જાયતો તે આમડીના રંગ	
જેથી કરવાની ઔષધિ	૧૯૪

તરંગ ૧૬ સું.

બગંદર રોગની સંપ્રાપ્તિ	૧૯૪
વાયુના સતયોનિક બગંદરનાં લક્ષણ	૧૯૫
પિત્તના ઉષ્ણીય બગંદરનાં લક્ષણ	૧૯૫
કફના પરિભ્રાવી બગંદરનાં લક્ષણ	૧૯૫
સન્નિપાતના સંખ્યાકવર્ષ બગંદરનાં લક્ષણ	૧૯૫
શસ્ત્રાદિકની ચોટ લાગવાના બગંદ-	

રનાં લક્ષણ	૧૯૫
બગંદરનાં કષ્ટસાધ્ય લક્ષણ	૧૯૫
બગંદરના ઉપાય	૧૯૫
ઉપદંશ રોગની ઉત્પત્તિ	૧૯૭
વાયુના ઉપદંશનાં લક્ષણ	૧૯૭
પિત્તના ઉપદંશનાં લક્ષણ	૧૯૭
કફના ઉપદંશનાં લક્ષણ	૧૯૭
ઉપદંશનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૧૯૭
લિંગાર્થનાં લક્ષણ	૧૯૭
ઉપદંશના ઉપાય	૧૯૭
શૂક્ર રોગની ઉત્પત્તિ	૧૯૮
સર્પાપિકાનાં લક્ષણ	૧૯૮
અજ્વલિકાનાં લક્ષણ	૧૯૮
ગ્રંથિતનાં લક્ષણ	૧૯૮
કુંભીકાશૂક્ર રોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
અલજી શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
મૃદિત શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
સમૃદ્ધિપિકા શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
અવમય શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
પુષ્કરિકા શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
સ્પર્શ હાની શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
ઉત્તમા શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
શતયોનિક શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
ત્વકપાક શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
શોણીતાર્બુદ શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
માંસાર્બુદ શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૧૯૮
વિદ્રધિ શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૨૦૦
તિલકાલક શૂક્રરોગનાં લક્ષણ	૨૦૦
શૂક્રરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૨૦૦
શૂક્રરોગના ઉપાય	૨૦૦
કોઢ રોગની ઉત્પત્તિ	૨૦૦
અપરાધ પ્રકારના કોઢનાં નામ	૨૦૧
કુષ્ઠરોગનું પૂર્વ રૂપ	૨૦૧
કોઢનાં સામાન્ય લક્ષણ	૨૦૧
સાત મહાકુષ્ઠ મયિના કપાલિકા	
કોઢનાં લક્ષણ	૨૦૧
(સાત મહાકુષ્ઠ મયિના) ઓર્ડુબર	
કોઢનાં લક્ષણ	૨૦૧
(સાત મહાકુષ્ઠોમાંના) મૈડલ	

કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૧
સિધ્ધા અટલ વિભૂતિ કોઠનાં લ...	૨૦૧
કાકણ નામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
પુંડરીક નામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
ત્રલ્લજ્વલા નામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
૧૧ કુદ્ર કોઠે તેમાં એક કુજ નામ	
કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
ગળઅર્ધ કોઠનાં લક્ષણ... ..	૨૦૨
અર્ધલ કોઠનાં લક્ષણ... ..	૨૦૨
વિચ્છિન્ન કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
પામા નામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
દાદનામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
દાદના ભેદ કુચ્છદાદ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
વિસ્ફોટક નામ કોઠનાં લક્ષણ... ..	૨૦૨
કિટિલ નામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
વૈપાદિક નામ કોઠનાં લક્ષણ... ..	૨૦૨
અસલક નામ કોઠનાં લક્ષણ... ..	૨૦૨
સતાર નામ કોઠનાં લક્ષણ	૨૦૨
રસધાતુમાં પ્રાપ્તિ થયાને કોઠ	
તેનાં લક્ષણ	૨૦૩
રૂધિરમાં પ્રાપ્ત થયો ને કોઠ તેનાં લ...	૨૦૩
માંસમાં પ્રાપ્ત થયો ને કોઠ તેનાં લ...	૨૦૩
તેદમાં પ્રાપ્ત થયા ને કોઠ તેનાં લ...	૨૦૩
હાડખીંછમાં પ્રાપ્ત થયા ને કોઠ	
તેનાં લક્ષણ	૨૦૩
કોઠ તેનાં લક્ષણ... ..	૨૦૩
વિષમાં પ્રાપ્ત થયા ને કોઠ તેનાં લ...	૨૦૩
કોઠનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ	૨૦૩
કોઠનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૨૦૩
કોઠનો ભેદ એક સિની પણુએ તેની	
ઉત્પતિ લક્ષણ	૨૦૩
સિની કોઠનાં સાધ્યાસાધ્ય લ...	૨૦૩
પુનઃ કોઠનાં અસાધ્ય લક્ષણ	૨૦૪
કોઠ રોગના ઉપાય	૨૦૪
પ્રચ્છાદિ સેષ	૨૦૪
વિભૂતિના ઉપાય	૨૦૭
અર્ધલ કોઠના ઉપાય	૨૦૭
પામાના ઉપાય	૨૦૮
કુચ્છદાદની ઔષધિ	૨૦૮

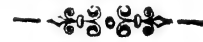
દાદના ઉપાય	૨૦૮
સિનિ નામ કોઠના ઉપાય	૨૦૮
હરનાલ મારવાની વિધિ	૨૦૯
દાદના ઉપાય	૨૧૦

— ❦ —
તરંગ ૧૭ સુ.

શીતપિત્ત વગેરે... ..	૨૧૧
શીતપિત્ત રોગની ઉત્પતિ	૨૧૧
શીતપિત્તાદિકર્તુ પૂર્વરૂપ	૨૧૧
શીતપિત્ત ઉદ્વર્દનાં લક્ષણ	૨૧૧
કોઠ ઉત્કોઠનાં લક્ષણ સીરસ ધાયતે	૨૧૧
શીતપિત્ત, ઉદ્વર્દ કોઠ, ઉત્કોઠ રોગના	
ઉપાય	૨૧૧
અમ્લપિત્ત રોગ	૨૧૨
અમ્લપિત્તની ઉત્પતિ	૨૧૩
અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ	૨૧૩
ઉર્ધ્વગામી અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ	૨૧૩
અધોગામી અમ્લપિત્તનાં લક્ષણ	૨૧૩
ભોજન કર્યા પછી અમ્લપિત્તનાં	
લક્ષણ થાય તે લખીએ.	૨૧૩
અમ્લપિત્તમાં બીજા પણ દોષોનો	
જગાપ હોય તે લખીએ....	૨૧૩
દોષ ભેદ કરીને અમ્લપિત્તનો ભેદ...	૨૧૩
અમ્લપિત્તનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ...	૨૧૩
અમ્લપિત્ત રોગના ઉપાય	૨૧૩
વિસર્પ રોગની ઉત્પતિ	૨૧૫
વિસર્પ રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ	૨૧૫
વાયુના વિસર્પનાં લક્ષણ	૨૧૫
પિત્તના વિસર્પ રોગનાં લક્ષણ	૨૧૫
કફના વિસર્પરોગનાં લક્ષણ	૨૧૫
સંનિપાતના વિસર્પરોગનાં લક્ષણ	૨૧૫
વાયુપિત્તના વિસર્પરોગનાં લક્ષણ	૨૧૫
વાયુકફના વિસર્પરોગનાં લક્ષણ	૨૧૫
કફપિત્તના વિસર્પરોગનાં લક્ષણ	૨૧૫
શ્ચાદિકના ધાવથી ઉપજ્યો ને	
વિસર્પરોગ તેનાં લક્ષણ... ..	૨૧૬
વિસર્પરોગના ઉપદ્રવ	૨૧૬
વિસર્પરોગનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ...	૨૧૬
વિસર્પ રોગના ઉપાય	૨૧૬

વાયુના વિસર્પ રોગના ઉપાય...	...૨૧૬
પિત્તના વિસર્પ રોગના ઉપાય...	...૨૧૬
કફના વિસર્પ રોગના ઉપાય૨૧૬
સ્નાયુ એટલે વાળો૨૧૭
વાળાના રોગની ઉત્પત્તિ...	...૨૧૭
વાળાના ઉપાય૨૧૮
વાળાનો મંત્ર૨૧૮
વિસ્ફોટક રોગ...	...૨૧૮
વિસ્ફોટક રોગની ઉત્પત્તિ૨૧૮
વિસ્ફોટક રોગનાં લક્ષણ૨૧૮
વાયુના વિસ્ફોટક રોગનાં લક્ષણ૨૧૮
પિત્તના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ...	...૨૧૯
કફના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ૨૧૯
વાતપિત્તના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ૨૧૯
વાયુકફના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ...	...૨૧૯
પિષ્કફના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ...	...૨૧૯
સન્નિપાતના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ૨૧૯
રુધિરના વિસ્ફોટકનાં લક્ષણ...	...૨૧૯
વિસ્ફોટકના ઉપદ્રવ૨૧૯
વિસ્ફોટકનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ ..	૨૧૯
વિસ્ફોટક રોગના ઉપાય.૨૧૯
કિરંગ રોગની ઉત્પત્તિ૨૨૦
શરીરની આમડીની બહાર હોય તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૦
શરીરની સંધિયોમાં તથા નસોમાં ધ-	
સિ ગયા હોય તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૦
શરીરના માંસે બહાર હોય તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૦
કિરંગવાયુના ઉપદ્રવ૨૨૦
કિરંગવાયુના ઉપાય૨૨૧
રસકફૂરે માં આળ્યું હોય તેનો ઉપાય. ૨૨૨	
મસૂરિકા એટલે શીતળાની ઉત્પત્તિ...	...૨૨૨
વાયુની મસૂરિકાનાં લક્ષણ૨૨૩
પિત્તની મસૂરિકાનાં લક્ષણ૨૨૩
રુધિરની મસૂરિકાનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
કફની મસૂરિકાનાં લક્ષણ૨૨૩
સન્નિપાતની મસૂરિકાનાં લક્ષણ.૨૨૩
રસમાં પ્રાપ્ત થઈ ને મસૂરિકા તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
રુધિરમાં પ્રાપ્ત થઈ ને મસૂરિકા	
તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
માંસમાં પ્રાપ્ત થઈ ને મસૂરિકા તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૩

મેદમાં પ્રાપ્ત થઈ ને મસૂરિકા તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
હાડમાં પ્રાપ્ત થઈ ને મસૂરિકા	
તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
શકમાં પ્રાપ્ત થઈ ને મસૂરિકા તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
અર્ધમાં ઉપજી મસૂરિકાનાં લક્ષણ...	...૨૨૩
રોમાંતિકા એટલે રોમ રોમમાં પ્રાપ્ત	
થઈ મસૂરિકાનાં લક્ષણ૨૨૩
મસૂરિકાનાં સાધ્ય લક્ષણ૨૨૪
મસૂરિકાનાં અસાધ્ય લક્ષણ...	...૨૨૪
મસૂરિકાના ઉપાય.૨૨૫
વાયુની મસૂરિકાના ઉપાય૨૨૫
પિત્તની મસૂરિકાના ઉપાય૨૨૫
લોહીની મસૂરિકાના ઉપાય૨૨૫
કફની મસૂરિકાના ઉપાય૨૨૫
સર્વ મસૂરિકા માત્રના ઉપાય...	...૨૨૫
મસૂરિકામાં કંડમાં પ્રજા થઈ ગયા હોય	
તેના ઉપાય...	...૨૨૫
મસૂરિકામાં આંખો મીચાઈ ગઈ હોય	
તેના ઉપાય...	...૨૨૫
મસૂરિકામાં આંખમાં પ્રજા થયા હોય	
તેના ઉપાય...	...૨૨૫
મસૂરિકાનો ભેદ શીતળા તેનું સ્વરૂપ. ૨૨૬	
શીતળાના ઉપાય.૨૨૬
શીતળાવાળાની રક્ષા (મંત્ર)...	...૨૨૬
શીતળાના બીજ ભેદ૨૨૭

તરંગ ૧૯ યુ.

ક્ષુદ્ર રોગો...	...૨૨૭
અજગજિકા નામે કોલીનાં લક્ષણ...	...૨૨૭
યવપ્રચ્છા કોલીનાં લક્ષણ૨૨૭
અંત્રાલજી કોલીનાં લક્ષણ...	...૨૨૭
વિવૃતા નામે કોલીનાં લક્ષણ. ..	૨૨૮
કુચ્છપિકા કોલીનાં લક્ષણ૨૨૮
વાલ્મિક કોલીનાં લક્ષણ૨૨૮
ધંદ્રવૃક્ષ નામે કોલીનાં લક્ષણ.૨૨૮
ગર્દભિકા કોલીનાં લક્ષણ૨૨૮
પાષાણગર્દભિકા કોલીનાં લક્ષણ૨૨૮
પનસિકા કોલીનાં લક્ષણ૨૨૮
જલગર્દભિકા કોલીનાં લક્ષણ..	...૨૨૮

હરિભક્ષિકા કોશીનાં લક્ષણ...	...૨૨૮
કાપોલાઈ એટલે બગલની બામણી-	
નાં લક્ષણ૨૨૮
અગ્નિરોહીણીનાં લક્ષણ૨૨૮
ચિપ્પ નામે કોશીનાં લક્ષણ...	...૨૨૮
કુનખરોગ જેના નખ જતા રહ્યા હોય	
તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૮
અનુચયી કોશીનાં લક્ષણ૨૨૯
વિદારિકા કોશીનાં લક્ષણ૨૨૯
થર્કેરા નામે કોશીનાં લક્ષણ...	...૨૨૯
થર્કેરાજીંદ કોશીનાં લક્ષણ૨૨૯
બાઉ (વહીયો)નાં લક્ષણ૨૨૯
કદર કોશીનાં લક્ષણ૨૨૯
ખારવાનાં લક્ષણ.૨૨૯
ઇંદ્રલુપ એટલે લોકિકમાં ઊંદરી લા-	
ગી કહેછે તેનાં લક્ષણ૨૨૯
અરૂષિકા એનો (ઉપલાનો) ભેદ છે	
તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૯
મોખન અવસ્થામાં ઘેળા વાળ થાય	
તેનાં લક્ષણ...	...૨૨૯
લસણનાં લક્ષણ.૨૨૯
મસ્તનાં લક્ષણ...	...૨૨૯
તલનાં લક્ષણ૨૨૯
ન્યમ્ચનનાં લક્ષણ...	...૨૨૯
લિંગવર્તિકાનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
અવપાટિકા રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
નિરૂદ્ધ પ્રકાશ રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
મણિ નામે રોગનાં લક્ષણ૨૩૦
સન્નિરૂદ્ધ ગુદરોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
વૃષણ કચ્છ રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
ગુદલંથ રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
શુક્રદંડ રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૦
સૂદ્ર રોગોના ઉપાય૨૩૦
હરિભક્ષિકા કોશીના ઉપાય...	...૨૩૧
પેનસિકા કોશીના ઉપાય૨૩૧
પાપાણુગર્દભિકા કોશીના ઉપાય૨૩૧
વાલ્મીકી કોશીના ઉપાય.૨૩૧
કાપોલાઈ એટલે બગલની બામણી,	
અને અગ્નિ રોહિણી એ બંનેના ઉ૦ ૨૩૧	

અવપાટિકાના ઉપાય...	...૨૩૧
નિરૂદ્ધ પ્રકાશના ઉપાય...	...૨૩૧
સેનિરૂદ્ધ ગુદના ઉપાય.૨૩૧
વૃષણકચ્છ રોગના ઉપાય૨૩૧
ગુદલંથના કાચરોગના ઉપાય૨૩૧
બુંડદંડ રોગના ઉપાય...	...૨૩૨
અલસ એટલે ખારવાના ઉપાય.૨૩૨
બાઉ (વગમાં વહીયો)ના ઉપાય૨૩૨
કદરના ઉપાય૨૩૨
તલના ઉપાય...	...૨૩૨
મસ્તના ઉપાય...	...૨૩૨
જનુમણિ એટલે લસણના ઉપાય...	...૨૩૨
ચેપ્પ નામે રોગના ઉપાય૨૩૨
કુનખ રોગના ઉપાય...	...૨૩૨
મસ્ત, તલ, લસણ એના બીજા ઉપાય ૨૩૨	
ખસ યા અનૂરીના ઉપાય૨૩૩
ચેપના બીજા ઉપાય...	...૨૩૩
પલિત એટલે જોખન અવસ્થામાં વા-	
જનું ષોણું થવું તેના ઉપાય૨૩૩
ઇંદ્રલુપ જેને લોકિકમાં ઊંદરી લાગી	
કહેછે તેના ઉપાય૨૩૪
ચેપના ઉપાય૨૩૪
મસ્તક રોગ૨૩૪
મસ્તક રોગની ઉત્પત્તિ...	...૨૩૪
વાયુના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૪
પિત્તના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ૨૩૪
કફના મસ્તક રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૪
સન્નિપાતના મસ્તકરોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૫
લોહીના મસ્તકરોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૫
ક્ષીણપણાથી ઉપજ્યો જે મસ્તક રો-	
ગ તેનાં લક્ષણ૨૩૫
ક્રીડાથી ઉપજ્યા મસ્તક રોગનાં લક્ષણ ૨૩૫	
સૂર્યાવર્ત રોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૫
અનન્તવાત મસ્તકરોગનાં લક્ષણ...	...૨૩૫
ચંપ એટલે લસણાં કુંજે તેનાં લક્ષણ. ૨૩૫	
અર્ધવિદેક મસ્તક રોગના લક્ષણ...	...૨૩૫
મસ્તક રોગના ઉપાયો...	...૨૩૫
વાયુના મસ્તક રોગના ઉપાય...	...૨૩૫
પિત્તના મસ્તક રોગના ઉપાય...	...૨૩૫

લોહીના મસ્તકરોગના ઉપાય... ...૨૩૬
કફના મસ્તકરોગના ઉપાય૨૩૬
સાંધપાતના મસ્તકરોગના ઉપાય...૨૩૬
હીણપણાથી થયો ને મસ્તક રોગ

તેના ઉપાય... ... ૨૩૬
ક્રીડાથી ઉપજ્યો ને મસ્તકરોગ તેના ઉપાય...૨૩૬
સર્વાવર્ત એટલે આધાસીસીના ઉપાય...૨૩૬
અર્ધમસ્તક દુખે તેના ઉપાય. ...૨૩૬
અનન્ત વાકુ મસ્તકરોગના ઉપાય...૨૩૭
લમણાં દુખતાં હોય તેના ઉપાય...૨૩૭
આધાસીસીના બીજા ઉપાય... ...૨૩૭
આધાસીસીના વળી ઉપાય૨૩૭
કપાળના ક્રીડાના ઉપાય૨૩૮
માથાના વાળ વધવાના ઉપાય ...૨૩૮
મસ્તકપીડાના ઓર ઉપાય... ...૨૩૮
આધાસીસીને દૂર થવાનો સિદ્ધ મંત્ર. ૨૩૮
બીજા મંત્ર ૨૩૮

નેત્રરોગ... ... ૨૩૮
આંખના રોગોની ઉત્પત્તિ૨૩૮
પ્રથમ દ્રષ્ટિરોગમાં દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ...૨૩૮
પેહેલા પડમાં થયો ને રોગ તેનાં લક્ષણ ૨૩૮
બીજા પડમાં થયો ને રોગ તેનાં લક્ષણ ૨૩૮
ત્રીજા પડમાં થયો ને રોગ તેનાં લક્ષણ ૨૩૮
ઓથા પડમાં થયો ને રોગ તેનાં લક્ષણ ૨૩૮
બીજા શાસ્ત્રના મતથી એ લિંગનાથ

મોતીઆખિંદનાં લક્ષણ૨૪૦
વાયુના લિંગનાથનાં લક્ષણ૨૪૦
પિત્તના લિંગનાથનાં લક્ષણ... ...૨૪૦
કફના લિંગનાથનાં લક્ષણ૨૪૦
સાંધપાતના લિંગનાથનાં લક્ષણ ...૨૪૦
લોહીથી ઉપજેલા લિંગનાથનાં લક્ષણ ૨૪૦
પરિભ્રાષ્ટનથી ઉપજેલા લિંગનાથનાં

લક્ષણ... ... ૨૪૦
લિંગવાથનાં બીજાં સ્વરૂપ૨૪૦
વાયુને આદિ લક્ષ્ય પ્રકારના લિંગનાથ

કલા છે તેનાં નેત્રમંડળનાં ભૂદાં
ભૂદાં લક્ષણ ૨૪૦
સાંધપાતના નેત્રમંડળનાં લક્ષણ ...૨૪૧

લોહીના નેત્રમંડળનાં લક્ષણ... ...૨૪૧
પરિભ્રાષ્ટન નેત્રમંડળનાં લક્ષણ ...૨૪૧
પિત્ત વિદ્યુત્ત દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ૨૪૧
કુષ્ટ પિત્ત ત્રીજા પડમાં જ્યાં પ્રાપ્ત

થાય તેનાં લક્ષણ ૨૪૧
કર્ણવિદ્યુત્ત દ્રષ્ટિનાં લક્ષણ૨૪૧
નક્તાંધ એટલે રતાંધળાનાં લક્ષણ ૨૪૧
ધૂમદંથી રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૧
હસ્તવળત્ય સેગનાં લક્ષણ૨૪૧
નકુલાંધ રોગનાં લક્ષણ.૨૪૧
ગંભીર રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૧
વિના કારણ લિંગનાથ થાય તેનાં લક્ષણ ૨૪૧
કાળા નેત્રમંડળમાં થયા ને રોગ તેનાં

નાશ તથા સંખ્ય લખીએ છીએ ૨૪૧
સપ્તણ શુક્રનાં લક્ષણ... ... ૨૪૧
સપ્તણ શુક્રનાં સાધ્યાસાધ્ય લક્ષણ. ૨૪૧
અપ્તણ શુક્રનાં લક્ષણ... ... ૨૪૧
અપ્તણ શુક્ર સાધ્ય છે પણ એનાં અ-
વસ્થાના ભેદ કરીને કષ્ટ સાધ્ય.
લક્ષણ લખીએ છીએ.૨૪૨

એનાં વળી અસાધ્ય લક્ષણ... .. ૨૪૨
અક્ષિપાકાત્ય નેત્રરોગનાં લક્ષણ ...૨૪૨
અન્યકાળત નેત્રરોગનાં લક્ષણ. .. ૨૪૨
આંખના સંકેત ભાગમાં ઉપજ્યા ને

રોગ તેનાં નામ તથા સંખ્ય લખીએ છીએ ૨૪૨
પ્રસ્તાર્થ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ... ...૨૪૨
શૂકલાર્થ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ૨૪૨
રક્તાર્થ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ... ...૨૪૨
અધિમાંસાર્થ નેત્રરોગનાં લક્ષણ ...૨૪૨
સ્નાયુર્થ નેત્રરોગનાં લક્ષણ૨૪૩
શુક્તિ નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ. ...૨૪૩
અનૂત નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૩

પિષ્ટક નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ ...૨૪૩
શિશિભાજ નેત્ર રોગનાં લક્ષણ... ...૨૪૩
શિરપિડિકા નામે નેત્રરોગનાં લક્ષણ ૨૪૩
ખલાસ ગ્રયિત નેત્ર રોગનાં લક્ષણ...૨૪૩
આંખના મર્મસ્થાનમાં ૨૧ રોગ છે ને

બંને નેત્રોને ઠાંકનારી નીચેની તથા
ઉપરની પાપણમાં રહે છે તેનાં નામ ૨૪૩

ઉત્સંગ પિડિકાનાં લક્ષણ ૨૪૩
 કુંભીકા પિડિકાનાં લક્ષણ ૨૪૩
 પોથકી નામે નેત્રરોગનાં લક્ષણ ... ૨૪૩
 વર્ત્તમથર્કશ પિડિકાનામે નેત્રરોગનાં લ. ૨૪૩
 અશોષવર્માપિડિકાનામે નેત્રરોગનાં લ. ૨૪૩
 શૂષ્કાર્શ નેત્રરોગનાં લક્ષણ ૨૪૪
 અંજનનામિકા નેત્રરોગનાં લક્ષણ. ૨૪૪
 ખટ્વલવર્મા નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૪
 વર્ત્તમથર્ક નામે નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ૨૪૪
 ક્લિષ્ટવર્ત્તમા નામે નેત્ર રોગનાં લક્ષણ. ૨૪૪
 વાતકર્દમ નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૪
 શામવર્ત્તમા નેત્રરોગનાં લક્ષણ ૨૪૪
 પ્રક્લિષ્ઠવર્ત્તમા નેત્રરોગનાં લક્ષણ ... ૨૪૪
 અક્લિષ્ઠવર્ત્તમા નેત્રરોગનાં લક્ષણ ... ૨૪૪
 વાતહતવર્ત્તમા નેત્રરોગનાં લક્ષણ ... ૨૪૪
 વર્ત્તમાર્જુદ નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૪
 અશ્વત્થનિષેષ નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૪
 શોણિતાશ નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૪
 લગણ નામે નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૪
 વિષવર્ત્તમા નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૫
 કુચ્ચન નામે નેત્રરોગનાં લક્ષણ ... ૨૪૫
 આંખની પાંપણનાં રોગો ૨૪૫
 પક્ષ્મકોષ પાંપણના રોગનાં લક્ષણ.. ૨૪૫
 પક્ષ્મશાંતિ પાંપણના રોગનાં લક્ષણ. ૨૪૫
 આંખની સંધિમાં જે નવ રોગ હોય
 છે તેનાં નામ... ... ૨૪૫
 પૂપાલસ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ. ૨૪૫
 ઉપનાહનામે નેત્રની સંધિના રોગનાં. ૨૪૫
 મૈત્તિક આવનેત્રની સંધિનારોગનાં લ. ૨૪૫
 ક્ષ્માવ નેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ. ૨૪૫
 સન્નિપાતઆવનેત્રની સંધિના રોગનાં. ૨૪૫
 રક્તઆવનેત્રની સંધિના રોગનાં લક્ષણ. ૨૪૫
 પર્વણીકાનામે નેત્રની સંધિના રોગનાં. ૨૪૫
 અલગ્નનામે નેત્રની સંધિનારોગનાં લ. ૨૪૫
 નંત્રુઅંધિનામે નેત્રની સંધિનારોગનાં. ૨૪૫
 આંખોના બીજ સમસ્ત રોગોની સં-
 ખ્યા તથા તેનાં નામ લખીએછીએ. ૨૪૫

આંખનો વાયુનો અભિધ્યં જેને લૌ-
 કિકમાં આંખો દુખવી કહેછે તેનાં લ. ૨૪૬
 પિત્તનો અભિધ્યં જેને લૌકિકમાં ગર-
 મીની આંખો દુખવી કહેછે તેનાં. ૨૪૬
 કફનાં અભિધ્યંદનાં લક્ષણ ૨૪૬
 રક્તાભિધ્યંદ જેને લૌકિકમાં લોહિની
 આંખો દુખવી કહેછે તેનાં લક્ષણ. ૨૪૬
 વાયુનો અધિમંથ જેને લૌકિકમાં ઘણી
 આંખો દુખવા આવી કહેછે તેનાં. ૨૪૭
 પિત્તના અધિમંથનાં લક્ષણ... ... ૨૪૭
 કફના અધિમંથનાં લક્ષણ ૨૪૭
 રક્તના અધિમંથનાં લક્ષણ ૨૪૭
 સશોયપાક નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૭
 અશોયપાક નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૭
 હતાધિમંથ નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૭
 પાતપર્ણાય નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ... ૨૪૭
 શૂષ્કાક્ષિપાક નેત્રરોગનાં લક્ષણ... .. ૨૪૭
 અન્યતોવાત નેત્રરોગનાં લક્ષણ... .. ૨૪૭
 અમ્લાધ્યુષિત નેત્રરોગનાં લક્ષણ... ૨૪૭
 શિરોત્પાત જેને લૌકિકમાં સખળવાયુ
 નેત્રરોગ કહેછે તેનાં લક્ષણ... ... ૨૪૮
 શિરોહર્ષ નેત્રરોગનાં લક્ષણ ૨૪૮
 આંખોનો રોગ ગયો નહીં હોય તેનાં લ. ૨૪૮
 નિરોગ નેત્રમાં લક્ષણ... ... ૨૪૮
 સમસ્ત નેત્રરોગના ઉપાય ૨૪૮
 આંખોદુખવા આવી હોય તેના ઉપાય. ૨૪૮
 આંખો દુખવા આવી હોય તેનો લેપ. ૨૪૮
 આંખોને સારી થવાનો લેપ... .. ૨૪૮
 આંખોના દુખવાને તત્કાળ દૂર કરે-
 નારો લેપ ૨૪૮
 આંખો સારી થવાનો બીજો લેપ... ૨૪૮
 આંખો દુખવા આવી હોય તેને સા-
 રી થવાના પોટલી... ... ૨૪૮
 આંખોમાં વાયુએ કરી શુળ આલવું
 હોય તેને સારા થવાનો શેક ... ૨૪૮
 આંખના રોગને સારા કરવાને વાસ્તે
 આતરહ આટલા ઉપાય કરે તો
 વૈદ્ય ઠગાય નહીં. ૨૪૮

ગરમીથી આંખો દૂખવા આવી હોય
તેના શેક ૨૪૯
આશ્વીતનની વિધિ ૨૪૯
વાયુથી આંખો દૂખે તેનો લેપ. ... ૨૫૦
સ્તતપિત્ત અને વાયુથી આંખો દૂખે
તેના ઉપાય... .. ૨૫૦
ગરમીથી આંખમાં ખટકા આવે તે-
ના ઉપાય ૨૫૦
આંખમાં ખટકા તથા સોજો તથા
એળ થાય તેના ઉપાય ૨૫૦
આંખની આંજણીના ઉપાય... .. ૨૫૦
નેત્રરોગ વાસ્તે તર્પણની વિધિ ... ૨૫૦
આંખના અંજન. ૨૫૦
કુલાને દૂર થવાનું અંજન ૨૫૧
નીંદનાશક અંજન ૨૫૧
તન્દ્રાને દૂર થવાનું અંજન... .. ૨૫૧
મોતીઆ બિંદુને દૂર થવાનું અંજન. ૨૫૧
આંખોમાંથી પાણી પડે તેને દૂર ક-
રવાનું અંજન. ૨૫૨
આંખોને નિર્મળ કરવાનું અંજન ... ૨૫૨
મોતીયાથી યા કાચ વગેરેથી સ્પર્શ ન-
હીં તે સાફ થવાનું અંજન. ... ૨૫૨
આંખના સર્વ રોગ દૂર થવાનું અં. ૨૫૨
આંખની દ્રષ્ટિ કરનારી સળી... .. ૨૫૨
આંખના સર્વ રોગ દૂર થવા વળી અં. ૨૫૨
નયનામૃત અંજન. ૨૫૩
સાપ વગેરેનું ઝેર દૂર કરવાનું અંજન. ૨૫૩
આંખો દૂખતી હોય તેને સારી થવાનો
શાહ હજૂરીની ખતાવેલી નુકશો... ૨૫૩
વાગબટના મેતથી મોતિયાના ઉપાય. ૨૫૩
પાક્કા મોતીઆ બિંદુનાં લક્ષણ ... ૨૫૩
પાંડુરોગને દૂર કરનાર અંજન. ... ૨૫૪
નારાયણ અંજન... .. ૨૫૪
આંખની પોપણો જતી રહી હોય
તેને આવવાનું અંજન ૨૫૪
શીતળાનાં ફુલ દૂર થવાનું અંજન... ૨૫૪
સખળવાયુને દૂર થવાનું અંજન ... ૨૫૪
ફલાં, ધૂધિને દૂર થવાનું અંજન ... ૨૫૪
ગરમીના વિકાર દૂર થવાનાં અંજન
તથા લેપની વિધિ... .. ૨૫૫

કાનના રોગ ૨૫૬
કાનના ૨૮ રોગનાં નામ ૨૫૬
કર્ણશૂળનાં લક્ષણ. ૨૫૬
કર્ણનાદનાં લક્ષણ ૨૫૬
બેહરાપણનાં લક્ષણ... .. ૨૫૬
બેહરાપણનાં અસાધ્ય લક્ષણ ... ૨૫૬
ક્ષેડકર્ણરોગનાં લક્ષણ. ૨૫૬
કર્ણમાવનાં લક્ષણ ૨૫૬
કર્ણકુંડનાં લક્ષણ ૨૫૬
કર્ણગુપ્તનાં લક્ષણ ૨૫૬
કર્ણપ્રતિનાદનાં લક્ષણ... .. ૨૫૬
કૃમિ કર્ણનાં લક્ષણ... .. ૨૫૬
કર્ણવિદ્રધિનાં લક્ષણ... .. ૨૫૭
કર્ણપાકનાં લક્ષણ... .. ૨૫૭
પ્રતિકર્ણનાં લક્ષણ ૨૫૭
કર્ણપાલીને વિશે ૫ રોગછે તેનાં તથા
પરપોચાનાં લક્ષણ ૨૫૭
ઉત્પાતનાં લક્ષણ..... .. ૨૫૭
ઉન્મથનાં લક્ષણ..... .. ૨૫૭
દૂખવર્ધનનાં લક્ષણ... .. ૨૫૭
પરિલેહિતનાં લક્ષણ... .. ૨૫૭
કાનના રોગના ઉપાય ૨૫૮
કાનના શૂળ દૂર કરવાના ઉપાય. ૨૫૮
બેહરાપણને આદિ લઈ સર્વ કાનના
રોગોને દૂર કરનાર તેલ ૨૫૮
કાનમાંથી પડે વહેતું હોય તેને સાફ
થવાનું તેલ... .. ૨૫૮
કાનમાં પ્રણ પડી ગયા હોય તેને દૂર
થવાનું તેલ... .. ૨૫૮
કાનમાં જીવડા પડી ગયા હોય તેને દૂર
કરવાના ઉપાય ૨૫૯
બેહરાપણને દૂર કરવાનું તેલ..... ૨૫૯
કાનની પીડાને દૂર થવાનું તેલ..... ૨૫૯
કાનના સર્વ રોગોને દૂર કરનાર તેલ... ૨૫૯
કાનમાં પડે વહેતું હોય તેને સાફ થ-
વાની ઔષધિ..... .. ૨૫૯
કાનની જીદ પાકી ગઈ હોય તેને સારી
થવાના ઉપાય..... .. ૨૫૯
પરિપોષક સારા થવાનું તેલ... .. ૨૬૦

નાસિકારોગ૨૯૦
નાસિકાના ૩૪ રોગનાં નામ...	...૨૯૦
પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
પૂતિનાસનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
નાસાપાકનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
પૂય રક્તનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
ક્ષવથુ ઐટલે છીંક ધણી આવે તેનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
ક્ષવથુનાં ખીજ લક્ષણ...	...૨૯૦
ક્ષવથુલ્લેશનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
દિપરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૦
પ્રતિનાહનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
પરિઆવનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
નાસાસંશોષનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
પ્રતિશ્વાયનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
પીનસના પૂર્વરૂપનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
વાયુના પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
પિત્તના પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
કફના પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
સન્નિપાતના પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
કુષ્ઠપીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
લોહીથી ઘસેલા પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
પીનસનાં અસાધ્ય લક્ષણ...	...૨૯૧
પીનસવાળાના નાકમાં જીવડ પડી જાય તેનાં લક્ષણ...	...૨૯૧
પીનસના કાચાપણનાં લક્ષણ...	...૨૯૨
પાકા પીનસનાં લક્ષણ...	...૨૯૨
નાકના રોગના ઉપાય...	...૨૯૨
પીનસને દૂર થવાનું તેલ...	...૨૯૨
જ્વેને છીંક ધણી આવે તેના ઉપાય...	...૨૯૨
પીનસને દૂર થવાનું ચૂર્ણ...	...૨૯૨
પીનસને દૂર થવાનું તેલ...	...૨૯૨
નાકમાં અર્ધ ઐટલે મશ્સા થાય તેને દૂર થવાનું તેલ...	...૨૯૩
મુખરોગ...	...૨૯૩
મોઠાના સર્પ રોગની સંખ્યા...	...૨૯૩
મુખરોગની ઉત્પત્તિ...	...૨૯૩
હોઠના રોગની ઉત્પત્તિ સંખ્યા...	...૨૯૩
વાયુના હોઠરોગના લક્ષણ...	...૨૯૩

પિત્તના કોપના હોઠરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૩
કફના કોપના હોઠરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૩
સન્નિપાતના કોઠોરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૩
લોહીના કોપના હોઠરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૩
માંસના કોપના હોઠરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૪
મેદના કોપના હોઠરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૪
ઐટ ભાગવાના હોઠરોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૪
હોઠના રોગના ઉપાય...	...૨૯૪
પ્રતિસારણ વિધિ...	...૨૯૪
હોઠમાં ઘણાપ્રણપડી જાય તેના ઉ...	...૨૯૪
(દાંતના) પારાનો રોગ...	...૨૯૪
પારાના રોગની પ્રથમ નામ તથા સંખ્યા...	...૨૯૪
શીતાદિ પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૪
દંતપુષ્પટ પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
દંતવેદિ રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
સૌપરિ પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
મહાસૌષિર રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
પરિદર પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
ઉપક્રુથ પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
વેદર્ભ પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
અલિવર્ધન પારાના રોગનાં લ...	...૨૯૫
અધિમાંસ પારાના રોગનાં લ...	...૨૯૫
પારાની નસોમાં રોગોનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
દંતવિદ્રધિ પારાના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૫
(દાંતના) પારાના તથા શીતાદિ પા- રાના રોગના ઉપાય...	...૨૯૬
દંતપુષ્પટપારાના ઉપાય...	...૨૯૫
દંતવેદિના ઉપાય...	...૨૯૬
અલદંત પારાના ઉપાય...	...૨૯૬
સૌષિર પારાના રોગના ઉપાય...	...૨૯૬
પરિદર પારાના રોગના ઉપાય...	...૨૯૬
પારામાં પ્રણપડી ગયા હોય તેના ઉ...	...૨૯૬
અલિવર્ધન પારાના રોગના ઉ...	...૨૯૬
પારાની નસોમાં પાંચ પ્રકારના પ્રણ પડી ગયા હોય તેના ઉપાય...	...૨૯૬
દંતરોગ...	...૨૯૭
દાંતના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા...	...૨૯૭
દાહન નામે દાંતના રોગનાં લક્ષણ...	...૨૯૭

કૃમિદંત રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૬૭
 બેજન દાંતના રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૬૭
 દંતહર્ષ દાંતના રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૭
 દંતશર્કરા દાંતના રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૭
 કપાલીકાનામે દાંતના રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૭
 શામદંતક દાંતના રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૭
 કરાલ નામે દાંતના રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૭
 ઐયાંતરથી હનું મોક્ષ ૧ દાંતના રો-
 ગનાં લક્ષણ... ... ૨૬૭
 દાંતના રોગના ઉપાય ૨૬૭
 કૃમિ (જીવડા) દંત રોગનાં ઉપાય... ૨૬૮
 દાંત અંખાએલા રહે તેના ઉપાય... ૨૬૮
 દાંતના સર્વરોગો દૂર થવાની ઔ... ૨૬૮
 દાંતને મજબૂત થવાની મરેસી... ૨૬૮
 દાંતના સર્વ વિકારે દૂર થવાની ઔ-
 ષધિ... ... ૨૬૮
 દાંત દુખતા બંધ થવાની બીજી ઔ-
 ષધિ ૨૬૮
 દાંત હાલતાહોય ને તેમાં પીડા ચાલે
 તેની ઔષધિ... ... ૨૬૯
 દાંતમાંથી લોહી નીસરે તે (બંધ
 કરવા)ની ઔષધિ... ... ૨૬૯
 ૩ જીભ્યા રોગ... ... ૨૬૯
 જીભના રોગોનાં નામ... ... ૨૬૯
 વાયુના જીભ્યા રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૯
 પિત્તના જીભ રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૯
 કફના જીભ રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૯
 અન્નાસ જીભ રોગનાં લક્ષણ... ૨૬૯
 ઉપજીવનાં લક્ષણ... ... ૨૬૯
 જીભના રોગોના ઉપાય. ... ૨૭૦
 પુનઃ જીભની ઔષધિ. ... ૨૭૦
 ૫ તાળવાના રોગો ૨૭૦
 તાળવાના રોગોની નામ સંખ્યા... ૨૭૦
 ગલમુંડીનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 તુંડકેસરીનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 ધ્રુવ રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 કમ્બોય રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 તાલ્વશ્વદ રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 માંસસંઘાત રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦

તાલ્વશ્વદ રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 તાલ્વશોષ રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૦
 તાલુપાક રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૧
 તાળવાના રોગના ઉપાય... ... ૨૭૧
 ૬ ગળાના રોગો ૨૭૧
 ગળાના રોગોની નામ સંખ્યા... ૨૭૧
 વાયુની રોહિણીનાં લક્ષણ... ... ૨૭૧
 પિત્તની રોહિણીનાં લક્ષણ... ... ૨૭૧
 કફની રોહિણીનાં લક્ષણ... ... ૨૭૧
 સન્નિપાતની રોહિણીનાં લક્ષણ... ૨૭૧
 લોહીની રોહિણીનાં લક્ષણ... ... ૨૭૧
 કંઠશાલૂકનાં લક્ષણ... ... ૨૭૧
 અધિજીવના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૧
 બલય નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 અલાસનામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 એકવૃદનામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 વૃદનામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 સ્તપ્ત્રીનામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 ગિલાયુનામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 ગલ્લવિક્ષિનાં લક્ષણ... ... ૨૭૨
 ગલ્લોધનામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 સ્વરપ્ત્ર નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 માંસતાન ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૨
 વિદારી નામે ગળાના રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૩
 ગળાના રોગોના ઉપાય... ... ૨૭૩
 ગળાના સર્વ રોગોના ઉપાય... ૨૭૩
 પિત્તના ગળાના રોગના ઉપાય... ૨૭૩
 કફના ગળાના રોગના ઉપાય... ૨૭૩
 કંઠના રોગોના ઉપાય... ... ૨૭૩
 ગળાના સર્વ રોગોની ગોળી... ... ૨૭૩
 ૭ સમસ્ત મુખરોગ... ... ૨૭૪
 સમસ્ત મુખરોગની સંખ્યા, નામ... ૨૭૪
 વાયુના મુખ રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૪
 પિત્તના મુખ રોગનાં લક્ષણ... ૨૭૪
 કફના મુખ રોગનાં લક્ષણ... ... ૨૭૪
 મુખરોગનાં અસાધ્ય લક્ષણ... ૨૭૪
 સમસ્ત મુખ રોગના ઉપાય... ૨૭૪
 પિત્તના મુખરોગના છાલાના ઉપાય... ૨૭૪
 કફના મુખ રોગના છાલાના ઉપાય... ૨૭૪

સનિપાતના મુખરોગના કોક્ષાના ઉ૦૨૭૪
મુખપાકને દુર કરવાનો બીજો ઉપાય. ૨૭૫
મુખપાકને દુર કરનારી ખરસારના ગોળી ૨૭૫
એજન બીજી ગોળી ... ૨૭૫
મોના ઉપરની છાયાને દુર કરવાના ઉ૦૨૭૫

— ૦૦૦૦૦૦ —

તરંગ ૧૯ મુ.

સ્થાવરજંગમ ઝેર વિશેનું.

સ્થાવર તથા જંગમ ઝેરનાં નામ ... ૨૭૬
સ્થાવર ઝેર આવાથી જે રોગ થાયછે
તે લખીએ છીએ... ૨૭૬
ગ્રાહકિના મૂળનાં ઝેરનાં આધાનાં ૨૭૬
વૃક્ષાદિકના પાંદડાંનાં ઝેરનાં આધા-
નાં લક્ષણ ... ૨૭૬
વૃક્ષાદિકના ફળનું ઝેર આધાનાં લક્ષણ ૨૭૬
વૃક્ષાદિકના ફળના આવાથી અથવા
સુંઘવાથી રોગ થાય તે લી૦ ... ૨૭૬
વૃક્ષાદિકની છાલના રસના આધા
અ૦ લગાવાનાં ઝેરનાં લક્ષણ ... ૨૭૬
ગ્રાહ વગેરેના દૂધના ઝેરના આધાનાં ૨૭૭
હરતાલાદિક ધાતુઓનાં ઝેરનાં આ-
વાનાં લક્ષણ ... ૨૭૭
કંદઝેર વચ્છનાગાદિકના આવા વગેરે
નાં લક્ષણ ... ૨૭૭
સ્થાવર ઝેર માત્રને શુદ્ધ કરી આવા-
ના યુક્ત ... ૨૭૭
સ્થાવર ઝેરના આવાથી જે રોગ ઉપ-
જે છે તે લખીએ છીએ... ૨૭૭
ઝેરનાં પાણી પાએલાં શસ્ત્રના વાગ-
વાનાં લક્ષણ ... ૨૭૭
ઝેરદેનાર જાણવાનાં લક્ષણ... ૨૭૭
જંગમ ઝેર, સર્પાદિક જેને કહે તેથી
ઉપજ્યા જે રોગ તેનાં લક્ષણ ... ૨૭૭
ભોગીમંડલ, રાજીબનામ જે સર્પ તે-
ના કરડવાનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણ ૨૭૭
દેશવિશેષ તથા કાળવિશેષમાં જે સ-
ર્પાદિક કહે તેનાં લક્ષણ... ૨૭૮
દંડીકરનામ સર્પ કે જેની ફેણ કચ્છી
સરખી હોય તેના કરડવાનાં લ... ૨૭૮
આટલા મનુષ્યાદિકને સર્પાદિક કર-
ડ્યા હોય તેના ઉપાય ન કરવા... ૨૭૮

બીજાં ઝેરનાં લક્ષણ... ૨૭૮
ઊંદરના ઝેરનાં લક્ષણ... ૨૭૮
પ્રાણહર ઊંદરના ઝેરનાં લક્ષણ... ૨૭૮
કાંકીડાના કરડવાના ઝેરનાં લક્ષણ... ૨૭૮
વિંછીના કરડવાના ઝેરનાં લક્ષણ ... ૨૭૮
વિંછીના કરડવાનાં અસાધ્ય લક્ષણ. ૨૭૮
ઝેરી ડેડકાના કરડવાના ઝેરનાં લક્ષણ. ૨૭૮
ઝેરી માછલી કરડવાના ઝેરનાં લક્ષણ. ૨૭૮
ઝેરી જળોના કરડવાનાં લક્ષણ ... ૨૭૮
ઝેરી વિષખાપરીના કરડવાનાં લક્ષણ ૨૭૮
કાનસિઆળના કરડવાનાં લક્ષણ ... ૨૭૮
મચ્છરના ઝેરનાં લક્ષણ ... ૨૭૮
વનના મચ્છર કરડવાનાં અસાધ્ય લ... ૨૭૮
ઝેરી માખીના કરડવાનાં લક્ષણ ... ૨૭૮
સિંહ, દીપડા, ચિત્તા વાઘ જેને કહે
તેનાં લક્ષણ ... ૨૭૮
હડકાયા કુતરાનાં લક્ષણ. ... ૨૭૮
હડકાયા કુતરાદિ જેને કહે તેનાં લક્ષણ ૨૭૮
એનાં અસાધ્ય લક્ષણ ... ૨૭૮
સ્થાવર ઝેરમાત્રના ઉપાય ... ૨૮૦
ઝેરને દુર કરવાનો લેપ... ૨૮૦
દૂસી ઝેરને દુર કરવાના લેપ... ૨૮૦
જંગમ ઝેરના ઉપાય... ૨૮૦
સાપના ઝેરને દુર થવાના ઉપાય ... ૨૮૦
વિંછીના ઝેરના ઉપાય... ૨૮૧
વિંછીના ઝેરને દુર થવાનો મંત્ર ... ૨૮૧
કરેણાનું ઝેર દુર કરવાનો ઉપાય ... ૨૮૧
ધંતુરાના ઝેરને દુર કરવાનો ઉપાય... ૨૮૧
આકડાનું ઝેર દુર થવાનો ઉપાય ... ૨૮૧
કૌચનું ઝેર દુર થવાનો લેપ... ૨૮૧
બિલામાના ઝેરને દુર થવાનો ઉપાય... ૨૮૧
માખીના ઝેરને દૂર થવાનો લેપ... ૨૮૧
ભમરીઆ માખીના ઝેરને દૂર થવા-
નો લેપ... ૨૮૧
ઊંદરના ઝેરને દૂર થવાનો ઉપાય... ૨૮૧
દેડકાનું ઝેર દૂર થવાનો ઉપાય... ૨૮૧
કાનસિઆળના ઝેરને દૂર થવાનો લેપ... ૨૮૧
સર્પનું ઝેર દૂર થવાનું અંજન... ૨૮૧
હડકાનું કુતરે, શીઆળ વગેરે કહે
તેના ઉપાય તથા મંત્ર... ૨૮૧

તરંગ ૨૦ અં.

સ્ત્રિઓના રોગો વિશેનું.

પ્રદર રોગ	૨૭૩
પ્રદર રોગની ઉત્પત્તિ... ..	૨૭૩
પ્રદર રોગનાં સામાન્ય લક્ષણ... ..	૨૭૩
વાયુના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ... ..	૨૭૩
પિત્તના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ	૨૭૩
કફના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ... ..	૨૭૩
સંભિપાતના પ્રદર રોગનાં લક્ષણ	૨૭૩
રૂધિરના ઘણા જવાના ઉપદ્રવ... ..	૨૭૩
પ્રદર રોગનાં અસાધ્યલક્ષણ... ..	૨૭૩
શુદ્ધ આર્તવ એટલે સ્ત્રીના ધર્મ	
(અડકાવ) નાં લક્ષણ... ..	૨૮૪
પ્રદર રોગના ઉપાય... ..	૨૮૪
સોમ રોગ... ..	૨૮૪
સોમરોગનાં લક્ષણ... ..	૨૮૪
સોમરોગના સામાન્ય લક્ષણ... ..	૨૮૪
સોમ રોગના ઉપાય... ..	૨૮૫
ધોળા પ્રદરને જવાનો ઉપાય... ..	૨૮૫
મૂત્રાતિસારનાં લક્ષણ... ..	૨૮૫
મૂત્રાતિસારના ઉપાય... ..	૨૮૫
પ્રદરના બીજા ઉપાય... ..	૨૮૫
સ્ત્રિઓના યોનિ રોગો... ..	૨૮૫
સ્ત્રિઓની યોનિના રોગોની ઉત્પત્તિ... ..	૨૮૫
સ્ત્રિઓની યોનિનાં લક્ષણ... ..	૨૮૫
યોનિકંદરોગની ઉત્પત્તિ... ..	૨૮૬
યોનિકંદરોગનું સ્વરૂપ... ..	૨૮૬
વાયુના યોનિકંદનાં લક્ષણ... ..	૨૮૬
પિત્તના યોનિકંદનાં લક્ષણ	૨૮૬
કફના યોનિકંદનાં લક્ષણ... ..	૨૮૬
સંભિપાતના યોનિકંદનાં લક્ષણ... ..	૨૮૬
યોનિરોગનાં ઉપાય... ..	૨૮૭
વાંઝણી સ્ત્રીના ઉપાય	૨૮૭
વાંઝણી સ્ત્રીને પ્રત્યક્ષવાના ઉપાય... ..	૨૮૭
સ્ત્રીને અડકાવ ન આવતો હોય તે	
(લાવવા)ના ઉપાય... ..	૨૮૭
હોઝ થવાનાં ઉપાય... ..	૨૮૮
ગર્ભ નહીં રહેવાની ઔષધિ... ..	૨૮૮

સ્ત્રીની યોનિના રોગોના ક્રમથી ઉપાય	
લખીએ છીએ... ..	૨૮૮
યોનિસંકોચની ઔષધિ... ..	૨૮૮
યોનિકંદરોગના ઉપાય... ..	૨૮૭
ગર્ભિણી સ્ત્રીના તાવના ઉપાય... ..	૨૮૭
ગર્ભિણી સ્ત્રીની સંગ્રહણીના ઉપાય... ..	૨૮૭
ગર્ભ આવ (ગર્ભનું પડવું) ગર્ભપાત... ..	૨૮૭
સ્ત્રીના ગર્ભ પડવાની તથા ગર્ભ આ-	
વની ઉત્પત્તિલક્ષણ... ..	૨૮૭
ગર્ભના પડવાનું તથા ગર્ભ આવનું	
પૂર્વ રૂપ... ..	૨૮૯
ગર્ભ ઝરતો હોય તેને સ્થંભાવાનો	
ઉપાય... ..	૨૮૯
ગર્ભપાતના ઉપદ્રવ... ..	૨૮૯
ગર્ભ પડતો હોય તેને સ્થંભાવાના	
ઉપાય... ..	૨૮૯
ગર્ભિણી સ્ત્રીને આક્રોશ થાય તેના	
ઉપાય... ..	૨૮૯
ગર્ભિણી સ્ત્રીને મૂત્ર ઉતરે નહીં	
તેનો ઉપાય	૨૮૯
મહીને ને મહીને આ ઔષધિ આપે	
તો સ્ત્રીના ગર્ભ ઝરે નહીં તે લ-	
ખીએ છીએ	૨૮૯
આઠમા મહીનાના ઉપાય... ..	૨૮૯
નવમા મહીનાના ઉપાય... ..	૨૮૯
દશમા મહીનાના ઉપાય... ..	૨૮૯
વાયુએ કરીને ગર્ભ સૂકાઈ જાય તેના	
ઉપાય... ..	૨૮૯
ગર્ભના બાળકના થવાના મહીના	
લખીએ છીએ... ..	૨૮૯
સ્ત્રીને સુખ પૂર્વક પ્રસવ થવાના ઉ... ..	૨૮૯
સુખથી તત્કાળ પ્રસવ કરવાનો મંત્ર	
મંત્ર... ..	૨૮૯
મૂઠ ગર્ભની ઉત્પત્તિ... ..	૨૮૭
ગર્ભમાં દુષ્ટ પવને કરીને બાળક આ-	
ર યા આઠ પ્રકારે કરી રહે છે તે	
પ્રકાર લખીએ છીએ... ..	૨૮૭
અથ કીલના લક્ષણ... ..	૨૮૭
મૂઠ ગર્ભનાં અસાધ્યલક્ષણ... ..	૨૮૭

જે સ્ત્રીના પેટમાં બાળક મૂવું હોય
તેનાં લક્ષણ... ..૨૯૩
જેના પેટમાં બાળક મૂવું હોય તેનાં
કારણ... ..૨૯૩
ગર્ભિણી સ્ત્રીનાં અસાધ્ય લક્ષણ...૨૯૩
મૂઠ ગર્ભના ઉપાય... ..૨૯૩
ગર્ભમાં બાળક મરી ગયું હોય તેના
ઉપાય... ..૨૯૪
એના બીજા ઉપાય બખીએજોએ...૨૯૪
મકલ્લક રોગની ઉત્પત્તિ લક્ષણ...૨૯૪
મકલ્લક રોગના ઉપાય... ..૨૯૪
સૂત્રા રોગ... ..૨૯૫
સૂત્રા રોગની ઉત્પત્તિ૨૯૫
સૂત્રા રોગનાં લક્ષણ... ..૨૯૫
સૂત્રા રોગના ઉપાય... ..૨૯૫
સ્તનરોગ... ..૨૯૬
સ્તન રોગનાં લક્ષણ... ..૨૯૬
સ્તન રોગના ઉપાય૨૯૬
સ્તનની પીડાના ઉપાય..... ૨૯૬
રંડા સ્ત્રીના ગર્ભ નિવારણ તથા
ગર્ભપાત જેને વારતે ઓધર તથા
ત્રીભોવનની આરજ... ..૨૯૬

તરંગ ૨૧ સું.

બાળકના રોગો વિશેનું
બાળકોના રોગોના ઉત્પત્તિ... ..૨૯૭
બાળકના નવગ્રહોના નામ૨૯૮
નવગ્રહોની ઉત્પત્તિ૨૯૮
બાળક્રહ ૬ છે તે બાળકોને થે તેનાં
કારણ... ..૨૯૮
બાળક્રહ જે બાળકોને વળગે તેનાં
લક્ષણ... ..૨૯૮
બાળક્રહ જેને લાગ્યો હોય તેનાં વિ-
શેષ લક્ષણ... ..૨૯૮
વિસાખ્ય ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં
લક્ષણ... ..૨૯૮
સંકુની ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં
લક્ષણ... ..૨૯૯
રેવતી ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં

લક્ષણ..... ૨૯૯
પુતના ગ્રહ જેને વળગ્યો હોય તેનાં
લક્ષણ... ..૨૯૯
જેને ગ્રંધ પુતના ગ્રહ વળગ્યો હોય
તેનાં લક્ષણ૨૯૯
શિત્પુતનાના દોષનાં લક્ષણ... ..૨૯૯
નૈગમેય ગ્રહના દોષનાં લક્ષણ... ..૨૯૯
સામાન્ય ગ્રહોના દોષનાં ઉપાય...૨૯૯
સ્કંદ ગ્રહને આદિ લર્ષ બાળકના ગ્ર-
હોના વિશેષ ઉપાય... ..૨૯૯
સ્કંદાપસ્ત્રારના દોષના ઉપાય... ..૩૦૦
શકુની ગ્રહના દોષ દુર થવાના ઉપાય. ૩૦૦
રેવતી ગ્રહના ઉપાય... ..૩૦૦
પુતના ગ્રહના ઉપાય... ..૩૦૦
ગંધપુતના ગ્રહના ઉપાય૩૦૦
શીતપુતનાના ઉપાય૩૦૧
સુખમંડિકા ગ્રહના ઉપાય૩૦૧
સ્નાન કરવાના પાણીનો મંત્ર... ..૩૦૧
નૈગમેય ગ્રહના ઉપાય૩૦૧
ઉતાર (મૂકવાનો) મંત્ર... ..૩૦૧
રાવણનો બનાવેલો બાળ તંત્રનામે ગ્રંથ
છે તેના મંત્રથી બાળકોને ડાકણીને
આદિલર્ષ સારાથવાનાં લગ્ને ઉલ્લંઘન
ઉતાર મૂકવાનો મંત્ર૩૦૧
બાળકના જન્મથી બીજા દાહાડે બીજા
મહીને બીજા વરષે શુભદા નામ
માતૃકા રાવણની ખેન બાળકોને દો
ષ કરેછે તેનાં લક્ષણ૩૦૨
ઉતાર મૂકવાનો મંત્ર૩૦૨
ત્રીજા દહાડે, ત્રીજા મહીને ત્રીજા વર્ષ
પુતનાનામે રાવણની ખેન બાળક-
ને દોષ કરેછે તેનાં લક્ષણ... ..૩૦૨
ઉતારનો મંત્ર૩૦૨
ચોથા દહાડે, ચોથા મહીને, ચોથા વર્ષ
સુખમંડિકા નામે રાવણની ખેનના
દોષનાં લક્ષણ, ઉપાય.૩૦૩
ઉતાર (મૂકવાનો) મંત્ર૩૦૩
પાંચમે દહાડે, પાંચમે મહીને, પાંચમે
વરસે પુતના નામે માતૃકા રાવણ-

ની બેનના દોષનાં લક્ષણ... ... ૩૦૩
તેને સાંઝે થવાના ઉપાય ૩૦૩
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૩
છઠે દહાડે છઠે મહીને છઠે વર્ષે શકુની
નામ માતૃકા રાવણની બેનના દો-
ષનાં લક્ષણ... .. ૩૦૩
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૩
સાતમે દહાડે, સાતમે મહીને, સાતમે
વર્ષે શુક્રરેવતી નામ માતૃકા રાવણ-
ની બેન બાળકને નડે તેના દોષનાં
લક્ષણ... .. ૩૦૩
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૩
આઠમે દહાડે, આઠમે મહીને, આ-
ઠમે વર્ષે નાના નામ માતૃકા રાવ-
ણની બેન (બાળકને નડે) તેનાં લક્ષણ ૩૦૩
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૪
નવમે દિન, નવમે માસ, નવમે વર્ષે
સૂતિકા નામ માતૃકા રાવણની બે-
નના દોષનાં લક્ષણ... .. ૩૦૪
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૪
દશમે દિન, દશમે માસ, દશમે વર્ષે
ક્રિયા નામ માતૃકા રાવણની બેન
(બાળકને નડે) તેના દોષનાં લક્ષણ. ૩૦૪
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૪
અગીયારમે દહાડે, અગીયારમે માસ,
અગીયારમે વર્ષે પિપીલિકા નામ
માતૃકા રાવણની બેન, તેનાં દો-
ષનાં લક્ષણ... .. ૩૦૪
તેના સુખને વારતે બલિદાન... .. ૩૦૪
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૪
બારમે દિન, બારમે માસ, બારમે
વર્ષે કામુકા નામ માતૃકા રાવણની
બેન (બાળકને નડે) તેના દોષનાં લક્ષણ ૩૦૪
તેના ઉતારની વિધિ... .. ૩૦૪
ઉતારનો મંત્ર ૩૦૪
બાળક રોગ ૩૦૫
બાળકને વાયુના રોગોની ઉં બલ્લણ. ૩૦૫
તાલક કંટકનાં લક્ષણ... .. ૩૦૫
મહાપક્ષ રોગનાં લક્ષણ ૩૦૫

કુકુલુક રોગનાં લક્ષણ ૩૦૫
તુડિયુદાપાક રોગનાં લક્ષણ... .. ૩૦૫
અહિપૂતના રોગનાં લક્ષણ... .. ૩૦૫
અજગલિકા રોગનાં લક્ષણ... .. ૩૦૬
પારી ગલ્લિક રોગનાં લક્ષણ ૩૦૬
બાળકોના દાંતનાં રોગ લખીએ છીએ ૩૦૬
બાળકોનાં રોગના ઉપાય ૩૦૬
બાળકના તાવના વિશેષ ઉપાય ... ૩૦૬
બાળકના જ્વરાતિસારના ઉપાય ... ૩૦૬
બાળકના અતિસારના ઉપાય .. . ૩૦૬
બાળકના બર્ષકર અતિસારના ઉપાય. ૩૦૬
બાળકના આમાતિસારના ઉપાય ... ૩૦૬
બાળકના રક્ષાતિસારના ઉપાય ... ૩૦૬
બાળકોના સર્વપ્રકારના અતિસારનો ઉં ૩૦૭
બાળકોના મરડાને ઉપાય ૩૦૭
બાળકોની સંગ્રહણીના ઉપાય... .. ૩૦૭
બાળકોની ખાસીના ઉપાય ૩૦૭
ખાસીના વળી ઉપાય... .. ૩૦૭
ખાસી સ્વાસના ઉપાય. ૩૦૭
બાળકની હીચકીનો ઉપાય... .. ૩૦૭
બાળકની ઓઝારીના ઉપાય... .. ૩૦૭
(બાળક ધાવે કે તરત) દુધ ઓઢે
તેનો ઉપાય... .. ૩૦૭
બાળકના પેટમાં આક્રો થાય ને શૂ-
ળ ચાલે તેનો ઉપાય. ૩૦૭
બાળકનું મૂત્ર બંધ થઈ ગયું હોય
તેનો ઉપાય ૩૦૭
બાળકને લાળ ધણી પડે તેના ઉપાય. ૩૦૭
બાળકના મોંમાં છાલા હોય તેનો ઉં ૩૦૭
બાળકની ફૂંટીએ સોજી હોય તેનો ઉં ૩૦૭
બાળકની ફૂંટી પાકી ગઈ હોય તેના ઉં ૩૦૮
બાળકની ચુદા પાકી ગઈ હોય તેના ઉં ૩૦૮
બાળકને દાંત દોહરા આવે તેના ઉં ૩૦૮

— ❧ ❧ ❧ —

તરંગ ૨૨ ચું.

વાજીકરણ ૩૦૮
વાજીકરણાધિકાર લખીએ છીએ . ૩૦૮
નપુંસક પણાના ઉપાય... .. ૩૦૮
હાય રસ (મૂઠીઆં મારવાને આદિ

કંઈ તરેહથી નપુંસક થઈ ગયો
હોય તેના ઉપાય ૩૦૮
નપુંસકપણને દૂર કરવાના ઉપાય... ૩૦
લિંગ લેવાની પદ્ધતિ લખીએ છીએ... ૩૧૧

તરંગ ૨૩ અં.

(રેસાયણ)

શરીરની પ્રજાઈના ઉપાય વિષેનું... ૩૧૧
મૃગાંક વિધિ લખીએ છીએ... ૩૧૨
મૃગાંકને ખાવાની વિધિ. ... ૩૧૨
રૂપરસની વિધિ લખીએ છીએ. ... ૩૧૩
તામેશ્વરની વિધિ ૩૧૩
નાગેશ્વરની વિધિ. ... ૩૧૪
ખીજી વિધિ ... ૩૧૪
વંગેશ્વરની વિધિ. ... ૩૧૫
સારની વિધિ ... ૩૧૫
સાત ધાતુ ઉપધાતુ મારવાની વિધિ
લખીએ... ૩૧૫
સોનામૂખીનું શોધન ... ૩૧૫
સોનામૂખીનું મારણ ... ૩૧૫
અખરખનું શોધન, મારણ વિધિ... ૩૧૭
અખરખની ખીજી વિધિ ... ૩૧૭
હરતાલનું શોધન મારણ ... ૩૧૮
હરતાલનું મારણ... ૩૧૮
ચંદ્રોદય રસની વિધિ .. ૩૧૮
રસસિંદુરની વિધિ ... ૩૧૯
પારો મારવાની વિધિ... ૩૨૦
વસંત માનતી રસની ક્રિયા ... ૩૨૧
હીંદળો મારવાની વિધિ. ... ૩૨૧

તરંગ ૨૪ અં.

દશમૂળાસવાની વિધિ ... ૩૨૨
મૂસળી પાક બનાવાની વિધિ... ૩૨૩
શિલાજીતને શોધવાની વિધિ... ૩૨૪
ખારે બનાવાની વિધિ... ૩૨૪
જવખાર બનાવાની વિધિ ... ૩૨૪
ચણખાર બનાવાની વિધિ ... ૩૨૪
સ્નેહ વિધિ (પિચ્છારીની વિધિ) ... ૩૨૫
સ્વેદ વિધિ (સેકની વિધિ) ... ૩૨૫

મહા સાધનણ સ્વેદ ... ૩૨૫
ઉત્તરીની વિધિ... ૩૨૫
વીરક એટલે જીલાખની વિધિ ... ૩૨૬
મૂઠું જીલાખ લખીએ છીએ... ૩૨૬
મધ્યમ જીલાખ લખીએ છીએ ... ૩૨૬
તીક્ષ્ણ એટલે કરડો જીલાખ લખી... ૩૨૬
પુનઃ જીલાખ લેવાની વિધિ .. ૩૨૬
છ રૂપના જૂદા જૂદા જીલાખ લ... ૩૨૭
વસંતત્રરુનો જીલાખ... ૩૨૭
શીતમત્રરુનો જીલાખ... ૩૨૭
વર્ષાકાળનો જીલાખ લખીએ છીએ. ૩૨૭
શરદ્ત્રરુનો જીલાખ લખીએ છીએ. ૩૨૭
હિમત્રરુનો જીલાખ ... ૩૨૭
શિશિરત્રરુનો જીલાખ... ૩૨૭
જીલાખ લેનારા આટલી વસ્તુ કરે... ૩૨૭
છ ત્રરુમાં હરડે ખાવાની વિધિ ... ૩૨૭
વસ્ત્રિકર્મની વિધિ લખીએ છીએ ... ૩૨૭
અનુવાસન વસ્ત્ર મારવાનું તેલ ... ૩૨૯
નિરૂહ વસ્ત્ર કરવાની વિધિ... ૩૨૯
ઉત્કલેશ્વન વસ્ત્રની વિધિ ... ૩૩૦
દોષહર વસ્ત્રની વિધિ... ૩૩૦
લેખનવસ્ત્ર લખીએ છીએ... ૩૩૦
શોધનવસ્ત્ર ... ૩૩૦
શમન વસ્ત્ર ... ૩૩૦
વૃંહણ વસ્ત્ર ... ૩૩૦
પિચ્છિલ વસ્ત્ર... ૩૩૦
નિરૂહ વસ્ત્રના તોડનું પ્રમાણ. ... ૩૩૦
મધુતેલ વસ્ત્રની વિધિ... ૩૩૦
સ્થાપન વસ્ત્ર ... ૩૩૦
સિદ્ધ વસ્ત્ર ... ૩૩૦
ફળવસ્ત્ર લખીએ છીએ ... ૩૩૧
ધૂમપાન ... ૩૩૧
લોહી. ... ૩૩૧
લોહી કાઢવાની વિધિ .. ૩૩૧
શુદ્ધ લોહીનું સ્વરૂપ ... ૩૩૨
વાયુથી ફુટ થયું ને લોહી તેનાં લક્ષણ ૩૩૨
પિત્તથી ફુટ થયું ને લોહી તેનાં લક્ષણ ૩૩૨
કફથી ફુટ થયું ને લોહી તેનાં લક્ષણ. ૩૩૨
સન્નિપાતથી ફુટ થયું ને લોહી તેનાં લક્ષણ ૩૩૨
ઝેરકરીને ફુટ થયું ને લોહી તેનાં લક્ષણ ૩૩૨

આટલા રોગોમાં લોહી કઢાવવું યોગ્ય
છે તે લખીએ છીએ ... ૩૩૨
કયા રોગવાળાને કૃસે કરીને લોહી ક-
ઢાવવું યોગ્ય નહીં તે લખીએ છીએ. ૩૩૨
લોહી ધણું નીકળે તેના આ વસ્તુ-
ઓથી ઉપાય કરે તો થંભે તે લ-
ખીએ છીએ... ૩૩૩
કૃસ ખોનવાથી ધણું લોહી નિસરે તો
કેટલા રોગ થાય તે લખીએ છીએ. ૩૩૩
લોહી જોડવાનાં કૃપચ્ચ લખીએ છીએ. ૩૩૪

તરંગ રૂપ મું.

તરતુઓ.

છ તરતુઓનું વર્ણન લખીએ છીએ. ૩૩૪
અન્યમત લખીએ છીએ ... ૩૩૪
છ તરતુને વિષે વાયુ, પિત્ત, કફનો સં-
ચય પ્રક્રિય અને શાંતિ લખીએ ૩૩૪
વાયુનો કોષ કરનારા આહાર વિહાર
લખીએ છીએ ... ૩૩૪
પિત્તનો કોષ કરનારા આહાર વિહાર
લખીએ છીએ. ... ૩૩૫
કફનો કોષ કરનારા આહાર વિહાર
લખીએ છીએ. ... ૩૩૫
હિમતરતુને સેવવાના આહાર વિહાર.
રાદિક લખીએ છીએ ... ૩૩૫
શિથિરતરતુના આહાર વિહારાદિક
લખીએ છીએ ... ૩૩૫
વસંતતરતુના આહાર વિહાર લખી ૩૩૫
શ્રીમતરતુના આહાર વિહાર લખી ૩૩૫
વર્ષાતરતુના આહાર વિહાર લખીએ ૩૩૫
આ તરતુમાં કૃપચ્ચ ... ૩૩૫
શરદ તરતુના આહાર વિહાર લખી ૩૩૫
દીનચર્યા અર્થાત દિનમાં જે આહાર
વિહાર કરે તેના વિધિ લખીએ ૩૩૫
નાહાવાના યુગ્મ ... ૩૩૫
શીખરણી નિવેદન લખીએ છીએ. ૩૩૭
રાત્રીચર્યા અર્થાત રાતમાં જે આહાર
વિહાર કરે તે લખીએ છીએ ... ૩૩૮

છ વસ્તુ પ્રાણને તત્કાળ હરે છે તે
લખીએ છીએ ... ૩૩૮
છ વસ્તુ મનુષ્યને તત્કાળ આનંદ
આપે છે તે લખીએ છીએ ... ૩૩૮
સ્ત્રી વિષય વિશે ... ૩૩૮
છ તરતુમાં જે વિધિથી સ્ત્રીથી સં-
ભોગ કરે તે લખીએ છીએ ... ૩૩૮
આટલી સ્ત્રીઓથી સંભોગ કરીએ નહીં ૩૩૮
ઘોર (ખીજ) તરેહ પણ મૈથુન વ-
ર્ણન લખીએ છીએ. ... ૩૩૮
અતિ મૈથુનથી જે રોગ થાય તે ... ૩૩૮
મૈથુન કરવા ઉપરાંત કરીએ તે ... ૩૩૮
માણસના શરીરની અવસ્થા ... ૩૩૮
આ મનુષ્યના શરીરમાં આટલી વસ્તુ છે ૩૩૮
કળાનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ ... ૩૩૮
સાત આશય લખીએ છીએ... ૩૪૦
સાત ધાતુ લખીએ છીએ ... ૩૪૦
સાત ઉપધાતુ લખીએ છીએ ... ૩૪૦
સાત આમડી લખીએ છીએ... ૩૪૦
ત્રણ દોષનું સ્વરૂપ લખીએ છીએ. ૩૪૦
પિત્તનું સ્વરૂપ ... ૩૪૧
કફનું સ્વરૂપ ... ૩૪૧
સ્નાયુ અર્થાત નસોનું સ્વરૂપ. ... ૩૪૧
હાડકાનું સ્વરૂપ... ૩૪૧
મર્મસ્થાનનું સ્વરૂપ ... ૩૪૧
નસોનું સ્વરૂપ ... ૩૪૧
ધમની નાડીનું સ્વરૂપ .. ૩૪૧
માંસના લોચાનું સ્વરૂપ... ૩૪૧
કંડરાનું સ્વરૂપ... ૩૪૨
રસરંધ્રાનું સ્વરૂપ. ... ૩૪૨
સૃષ્ટિને ઉપજાવવાનું કથન લ૦ ... ૩૪૩
દશ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ લખીએ ૩૪૩
પાંચતન્માત્રાનું સ્વરૂપ. ... ૩૪૩
જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય ... ૩૪૩
કર્મેન્દ્રિયોના વિષય ... ૩૪૩
પ્રકૃતિયોનાં નામ લખીએ છીએ... ૩૪૩
ચોવીસ તત્વ લખીએ છીએ... ૩૪૩
આહાર તથા પરિપાક તથા ગર્ભની

ઉત્પત્તિ, તથા બાળકના પોષણ-	
દિકનાં લક્ષણ	૩૪૪
બાળકને ઔષધ આપવાની માત્રા.	૩૪૫
મનુષ્યના શરીરની ગતિ લ઼	૩૪૫
પ્રકૃતિયો... ..	૩૪૫
વાયુની પ્રકૃતિનાં લક્ષણ લખ્મીએ	૩૪૫
પિત્તની પ્રકૃતિનાં લક્ષણ	૩૪૫

કફની પ્રકૃતિનાં લક્ષણ.	૩૪૬
મેદનાં લક્ષણ	૩૪૬
અમૃતસાગરનું ૨૫ મું તરંગ સંપૂર્ણ.	૩૪૬
વનસ્પતિનો કોષ	૩૪૭
અમૃતસાગર ઔષધિ શબ્દાર્થ કોષ.	૩૫૨
અમૃતસાગર શબ્દાર્થ કોષ	૩૬૨

આ પુસ્તકમાં જે કાંઈ રસ, ચૂર્ણ વગેરે છે તેની

અનુક્રમણિકા.

રસ	
શીતભંજ રસ	૧૩
ઉન્મત્ત રસ	૧૭
ભૈરવાંજન રસ	૧૭
પંચવક્ત રસ	૧૭
સ્વચ્છંદ ભૈરવ રસ	૧૭
ચિંતામણી રસ	૨૨
કાલારિ રસ	૨૨
ત્રિપૂર ભૈરવ રસ	૨૨
સૈન્ધા કર્ણ રસ	૨૨
પ્રહ્લાચ રસ	૨૨
જ્વરાંકુશ રસ	૨૫
વસંતમાલતી રસ	૨૬
ગંગા (ગંધાર) ધર રસ	૩૪
સંગ્રહણી કપાટ રસ	૩૭
બીજબોળ વદ રસ	૪૧
કુઠાર રસ	૪૨
શિવમતનો લોહ સાર રસ	૪૨
પર્પટી રસ	૪૪
કબ્બાદિ રસ	૪૮
જ્વાળાનલ રસ	૪૮
રામચાણ રસ	૪૯
ક્ષુ(ર)દ્રાધિ રસ	૪૯
અજીણું કંટક રસ	૪૯
કબ્બાદિ રસ	૪૯
ક્ષુધા સાગર રસ	૫૦
અમૃત હરિતકી	૫૦
અગ્નિકુમાર રસ	૫૨
પુનર્નવાદિ માંકર રસ	૫૫

રાજ મૃગાંક રસ	૫૯
કુમુદેશ્વર રસ	૬૦
કુમુદેશ્વર રસ	૬૦
કપાદિકેશ્વર રસ	૬૦
મધુપકવ હરેડે	૬૧
પંચામૃત રસ	૬૨
સુદ્રાદિક ખાર	૬૩
શંખ વટી	૬૩
અગરત હરેડે	૬૩
રસમુહ	૬૫
કાસ કર્પાસ	૬૬
ભયુ હરિતકર	૬૬
આનંદ ભૈરવ રસ	૬૬
સ્વાસ કુઠાર રસ	૭૦
સૂર્યાવર્ત રસ	૭૦
મહોદધિ રસ	૭૦
અમૃતાર્ણવ રસ	૭૧
મેઘડમર રસ	૭૧
અગ્નિકુમાર રસ	૭૫
દાહને દૂર કરવાનો રસ	૮૪
ચંદ્ર કળા રસ	૮૪
મહા નારાય રસ	૯૯
વિજય ભૈરવ રસ	૧૧૦
વાતારિ રસ	૧૧૦
સમીર પત્રગ રસ	૧૧૦
સમીર ગજકેસરી રસ	૧૧૧
વૃદ્ધચિંતામણી રસ	૧૧૧
રસરાક્ષસ રસ	૧૧૧
વૈગેશ્વર રસ	૧૧૧

આમવાતારિ રસ.....	૧૧૬
વાતેશ્વર રસ.....	૧૧૭
હરતાલકેશ્વર રસ.....	૧૨૧
શૂળદાવાનળ રસ.....	૧૨૫
શંખદ્રાવ્ય.....	૧૨૫
શૂળગન્ધકેસરી રસ.....	૧૨૫
ગંધક રસાયણ.....	૧૨૫
ગુડાધ મંડુર.....	૧૨૫
તારા મંડુર.....	૧૨૫
શૂળ ગન્ધકેસરી રસ.....	૧૨૬
અગ્નિમૂખરસ.....	૧૨૬
શંખવટી રસ.....	૧૨૬
શૂળદાવાનળ રસ.....	૧૨૭
અન્નેપાળ રસ.....	૧૩૧
વિદ્યાધર રસ.....	૧૩૫
ગુલ્મ કુઠાર રસ.....	૧૩૫
દંતી હરિતકી.....	૧૩૬
વંગેશ્વર રસ.....	૧૩૭
તક સંધાન.....	૧૩૯
કૂખાંડ રસ.....	૧૪૪
લઘુ લોકેશ્વર રસ.....	૧૪૪
વંગેશ્વર રસ.....	૧૫૬
મેઘનાદ રસ.....	૧૫૮
હરીસંકર રસ.....	૧૫૮
પ્રમેહકુઠાર રસ.....	૧૫૮
તાલકેશ્વર રસ.....	૧૫૯
વડવાનળરસ.....	૧૬૦
ઉદાશરિ રસ.....	૧૬૬
ઉદય બાશ્કર રસ.....	૧૬૬
રૂપરાજ રસ.....	૧૬૬
રવીસુંદર રસ.....	૧૬૬
તાલકેશ્વર રસ.....	૨૦૭
ગલત્કુષ્ઠારી રસ.....	૨૦૭
ફિરંગ ગન્ધકેસરી રસ.....	૨૨૨
દ્વાદશામૃત હરીતકી.....	૨૫૫
મૃત્તિકા રસ.....	૩૧૨
રૂપરસ.....	૩૧૩
તાંબેશ્વર રસ.....	૩૧૩

નાગેશ્વર રસ.....	૩૧૪
વંગેશ્વર રસ.....	૩૧૫
સાર રસ.....	૩૧૫
અપ્પરખ રસ.....	૩૧૭
હરતાલ રસ.....	૩૧૮
ચંદ્રોદય રસ.....	૩૧૮
રસસિદ્ધર રસ.....	૩૧૯
પારેશ્વર રસ.....	૩૨૦
વસંતમાલતી રસ.....	૩૨૧
હોંધળેશ્વર રસ.....	૩૨૧

ચૂર્ણ.

પોડશાંગ ચૂર્ણ.....	૨૫
નિંખાદિ ચૂર્ણ.....	૨૬
સુંદરીન ચૂર્ણ.....	૨૭
લઘુ ગંગાધર ચૂર્ણ.....	૩૩
વૃદ્ધ ગંગાધર ચૂર્ણ.....	૩૩
લાહિ ચૂર્ણ.....	૩૬
કપિત્થાજક ચૂર્ણ.....	૩૭
વિજય નામે ચૂર્ણ.....	૪૨
હિંગાજક ચૂર્ણ.....	૪૭
અગ્નિમુખ ચૂર્ણ.....	૪૭
વૈશ્વાનર ચૂર્ણ.....	૪૭
લવણભાસ્કર ચૂર્ણ.....	૪૭
વડવાનળ ચૂર્ણ.....	૪૯
કબ્બાદિ ચૂર્ણ.....	૫૦
રાજવલ્લભ ચૂર્ણ.....	૫૦
શુરકાદિ ચૂર્ણ.....	૫૧
અજમાદાદિ ચૂર્ણ.....	૫૧
ગંધકવટી.....	૫૧
શુરકાદિ.....	૫૧
નવાયથ ચૂર્ણ.....	૫૫
કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ.....	૫૬
મહા તાલી સાદિ ચૂર્ણ.....	૬૧
સુંઘાદિ ચૂર્ણ.....	૬૨
લવંગાદિ ચૂર્ણ.....	૬૨
લવંગાદિ ચૂર્ણ.....	૬૫
એલાદિ ચૂર્ણ.....	૬૮

અવકાદિ મૂર્ણ...	૭૨
દાડિમાદિ મૂર્ણ...	૭૩
લવંગાદિ મૂર્ણ...	૭૪
વૃષદેલાદિ મૂર્ણ...	૭૪
સારેશ્વર મૂર્ણ...	૮૮
વિશ્વાધ મૂર્ણ...	૮૮
નારાયણ મૂર્ણ...	૯૯
અજ્યમોદાદિ મૂર્ણ...	૧૧૫
કૂખમાંડકાર...	૧૨૪
પંચસમ મૂર્ણ...	૧૨૪
શૂળનાશિન મૂર્ણ...	૧૨૪
નારાય મૂર્ણ...	૧૩૦
ચુડાજક...	૧૩૦
હિંગ્વાદિ મૂર્ણ...	૧૩૩
ક્ષારાજક...	૧૩૪
વજ્રક્ષાર મૂર્ણમ...	૧૩૪
હિચુદ્ધાદ્યક મૂર્ણ...	૧૩૬
વળદ્ય મૂર્ણ...	૧૩૬
નાદેશ્વર...	૧૩૬
હરિતકયાદિ મૂર્ણ...	૧૪૧
ન્યાઓધાંધ મૂર્ણમ...	૧૫૬
પ્રમેહારિ મૂર્ણ...	૧૫૬
કોષ્ટાદિ મૂર્ણ...	૧૬૪
નારાયણ મૂર્ણ...	૧૬૪
ઉદરામયજર મૂર્ણ...	૧૬૫
પૂતનર્વાદિ મૂર્ણ...	૧૬૯
પિપ્પલાદિ મૂર્ણ...	૧૭૭
અવિપિત્તક મૂર્ણ...	૨૧૪
આગ્રુર્ભદ્રાદિ...	૩૦૬
રજન્યાદિ મૂર્ણ...	૩૦૭
મરેતાદિ...	૩૦૭
ક્રોક્ષાદિ...	૩૦૭
ગોમુરુદિ મૂર્ણ...	૩૦૯

ગુટિકા.

મૃતસંજીવની ગુટિકા...	૨૨
અશ્વક ગુટિકા...	૩૬
વૃહત્સ મુર્ણ મોદક...	૩૯
પ્રાણુદા ગુટિકા...	૪૨

લવિંગામૃત ગુટિકા...	૫૦
સંજીવની ગુટિકા...	૫૧
એલાદિ ગુટિકા...	૫૭
શૃંગારિભૃક ગુટિકા...	૬૧
કરેપુરાદિ ગુટિકા...	૬૬
અમૃત નામ ગુટિકા...	૧૧૧
હરેતાલ ગુટિકા...	૧૧૧
આમવાતારિ ગુટિકા...	૧૧૬
ચિત્રકાદિ ગુટિકા...	૧૨૪
શૂળનાશિની ગુટિકા...	૧૨૪
કોષ્ટાદિ ગુટિકા...	૧૨૫
શૂળગન્ધેશરી ગુટિકા...	૧૨૬
સૌવર્યલાદિ ગુટિકા...	૧૨૬
હીંગ્વાદિ ગુટિકા...	૧૨૬
કાંકાપન ગુટિકા...	૧૩૫
ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા...	૧૫૬
પંચાનન ગુટિકા...	૧૫૭
દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા...	૨૧૪
સંપ્રસારણ ગુટિકા...	૨૨૧
ચંદ્રોદય ગુટિકા...	૨૫૧
લેખન ગુટિકા...	૨૫૧
રોપણી ગુટિકા...	૨૫૧
રનેહની ગુટિકા...	૨૫૧
રસાંજન ગુટિકા...	૨૫૧
નયનામૃત ગુટિકા...	૨૫૪
ચંદ્રોદય ગુટિકા...	૨૫૫
ચંદ્રપ્રભાવ ગુટિકા...	૨૫૫
બૌષાદિ ગુટિકા...	૨૬૨
ભદ્રમુસ્તાદિ ગુટિકા...	૨૬૬
વાનરો ગુટિકા...	૩૧૦
મદનમંજરી ગુટિકા...	૩૧૦
લિંગલેપની લિંગાર્ચુન ગુટિકા...	૩૧૧

તૈલ.

લાક્ષાદિ તૈલ...	૨૬
ક્ષાર તૈલ...	૩૯
પ્રસારણી તૈલ...	૬૬
માષ તૈલ...	૬૯

ભાષાદિ તૈલં	૬૬
મહા બલા તૈલં	૧૦૩
ત્રિથિકાદિ તૈલં	૧૦૫
ભાષાદિ તૈલં... ..	૧૦૫
નારાયણ તૈલં	૧૦૭
અષ્ટાંગ તૈલં	૧૦૮
વિષમર્દન તૈલં	૧૦૯
લક્ષ્મી વિલાસ મહા સુગંધિ તૈલં... ..	૧૦૯
વિજય ભૈરવ તૈલની વિધિ... ..	૧૧૦
એજન બીજી... ..	૧૧૦
વહસૈવાદ્યં તૈલં... ..	૧૧૫
ત્રિકુળાદ્યં તૈલં... ..	૧૧૦
અમૃતાદિ તૈલં... ..	૧૦૪
અકમર્દન તૈલં... ..	૧૦૪
ગુળ (અણીડી) તૈલં... ..	૧૦૪
ચંદનાદિ તૈલં... ..	૧૦૫
વ્યૌષાદિ તૈલં... ..	૧૦૫
જાત્યાદિ તૈલં... ..	૧૮૭
વિપરીલમ્બ તૈલં... ..	૧૮૮
નિર્ગુડી તૈલં... ..	૧૯૩
લઘુ મરિચાદિ તૈલં... ..	૨૦૭
મહા મરિચાદિ તૈલં... ..	૨૦૭
અર્ક તૈલં... ..	૨૦૮
કચ્છરાક્ષસ નામિ તૈલં... ..	૨૦૮
મનસિલાદિ તૈલં... ..	૨૩૦
મુષક તૈલં	૨૩૧
ષટ્પિંડુ તૈલં... ..	૨૩૬
વિલ્વતૈલં... ..	૨૫૮
બ્યામ્રી તૈલં... ..	૨૬૨
શિથ તૈલં... ..	૨૬૩
દાંતનાં રોગને દુર કરનારં લાક્ષાદિ તૈલં... ..	૨૬૮
કુંકમાદ્યં તૈલં (સુઆપાક ઉપર).. ..	૨૭૫
ચંદનાદિ તૈલં	૩૧૦
અનુવાસન તૈલં	૩૨૬
—૦૦૦૦૦૦—	
કૃષાદિ કવાય... ..	૧૩
મંચબદ્ધ કવાય... ..	૧૩

વૃહત સુક્રાદિ કવાય... ..	૨૫
કીરમાળા પંચક	૨૭
દશમૂળનોઢિકાળો... ..	૨૮
ધાણા પંચક... ..	૩૨
સુદ્રાદિકનો કાઢો... ..	૬૫
રોક્ષાદિ કવાય... ..	૧૦૧
મહારોક્ષાદિ કવાય... ..	૧૦૮
મહા રોક્ષાદિ કવાય... ..	૧૧૪
મંજીશાદિક કવાય... ..	૧૨૦
ગુડ્યાદિ કવાય... ..	૧૨૦
કણાદિ કવાય... ..	૧૩૫
ગોક્ષરાદિ કવાય... ..	૧૪૩
હરિતકયાદિ કવાય... ..	૧૪૪
નૃણ પંચક... ..	૧૪૪
સુક્રાદિ કવાય... ..	૧૫૬
એલાદિ કવાય... ..	૧૫૬
પુતર્નવાદિ કવાય... ..	૧૬૫
પથ્યાદિ કવાય	૧૬૮
પુતર્નવાદિ કવાય... ..	૧૬૯
લઘુ મંજીશાદિ કવાય... ..	૨૦૬
મધ્ય મંજીશાદિ કવાય... ..	૨૦૬
વહ્ન-મંજીશાદિ કવાય... ..	૨૦૬
દશાંગ કવાય... ..	૨૧૪
પથ્યાદિ કવાય... ..	૨૩૬
દાણીદિ કવાય... ..	૨૮૪
દેવદાણીદિ કવાય... ..	૨૯૬
બદ્ધમૂસ્તાદિ કવાય... ..	૩૦૬
સર્મસાદિ કવાય... ..	૩૦૬
પ્રાવડીગાદિ કવાય... ..	૩૦૬

—૦૦૦૦૦૦—

અવલેહ.

કુડાની ઢાલનો અવલેહ... ..	૪૭
અષ્ટાદશાંગ અવલેહ... ..	૫૫
કુબાંડા અવલેહ... ..	૫૭
શીતોપલાદિ અવલેહ... ..	૫૯
ચીમનપાસ અવલેહ... ..	૬૦
આદાનો અવલેહ... ..	૬૨
પ્રોરીંગણીનો અવલેહ... ..	૬૬
જારંગનો અવલેહ... ..	૭૭

બેરીંગણીનો અવલેહ...	... ૭૨
જયકુળનો અવલેહ...	... ૭૨
કલ્પકા અવલેહ...	... ૬૭
અમત ભક્ષાતકાવલેહ...	... ૧૨૧
ગોધુરાવલેહ...	... ૧૪૫
વરણાદિ ગોળનો અવલેહ...	... ૧૪૬
નિંખપંચકાવલેહ...	... ૨૦૪
અમૃત ભક્ષાતકાવલેહ...	... ૨૦૪
મહા ભક્ષાતકાવલેહ...	... ૨૦૬
આદ્રિકાંડ અવલેહ...	... ૨૧૨
કુભાંડાવલેહ...	... ૨૧૪

ધૃત.

કલ્યાણ ધૃત...	... ૮૮
સારસ્વત ધૃત...	... ૬૭
શુકલકાંધ ધૃત...	... ૧૩૧
મહા રોહિતક ધૃત...	... ૧૩૬
ચિત્રકાંધ ધૃત...	... ૧૩૬
ધાન્ય ગોધુરા ધૃત...	... ૧૪૭
ચિત્રકાંધ ધૃત...	... ૧૪૭
કુલસાંધ ધૃત...	... ૧૫૦
નારાયણ ધૃત...	... ૧૬૫
બિંદુ ધૃત...	... ૧૬૬
જાત્યાદિ ધૃત...	... ૧૮૭
સિક્કયાદિ ધૃત...	... ૧૮૮
સ્વાજ્ઞા ધૃત...	... ૧૯૩
ભતિઆદિધૃત...	... ૧૯૮
ચાંગેરી ધૃત...	... ૨૩૨
ત્રિકુલદિ ધૃત...	... ૨૫૫
સહચરાધ ધૃત તલ...	... ૨૬૬
મૃત્યુ પાસ હ્રેદ ધૃત...	... ૨૮૦
ચાનિના સર્વ રોગને દૂરક	
રવાનુ ફલ ધૃત...	... ૨૬૦

ગુગળ.

ત્રયોદશાંગ ગુગળ...	... ૧૦૧
ચોગરાજ ગુગળની વિધિ...	... ૧૦૮
બાધિ સાદૃશ ગુગળ...	... ૧૦૯
દ્વાત્રિશત ગુગળ...	... ૧૧૬
સિંહ નાદ ગુગળ...	... ૧૧૬

કિશોર ગુગળ...	... ૧૨૦
ગોધુરાદિ ગુગળ...	... ૧૪૪
અમૃત ગુગળ...	... ૧૬૦
કૃષ્ણાર ગુગળ...	... ૧૭૪
અમૃતાદિ ગુગળ...	... ૧૮૮
નવકાષીકા ગુગળ...	... ૧૯૬
સ્વાયભૂવ ગુગળ...	... ૨૦૫
કિશોર ગુગળ...	... ૨૦૫

પરચૂર્ણ માત્ર

વર્દમાન પીપલી...	... ૨૬
કાંકાપન મુનીનો ગોળ...	... ૩૮
શીખરણીની ક્રિયા...	... ૭૪
મહેશ્વર ધૂપ...	... ૯૨
લસણ કલ્પ...	... ૧૦૮
વિજેપુરાદિયોગ...	... ૧૨૬
હીંગવાદિ ફલવત્તિ...	... ૧૩૦
મદનફળાદિ ફલવત્તિ...	... ૧૩૦
શીપ પ્રયોગ...	... ૧૩૪
મિત્રક સ્નેહ...	... ૧૩૫
હરણના સિંગડાનો પુટપાક...	... ૧૪૧
જવખાર તકયોગ...	... ૧૪૪
કોદને દૂર થવાનો લેપ...	... ૨૧૦
મહા લેપ...	... ૨૧૦
દશાંગ લેપ...	... ૨૧૭
મુલકાંધ લેપ...	... ૨૨૧
મલહર મલમ...	... ૨૨૨
શિરોવસ્તિ...	... ૨૩૬
દંતવર્તિ (આંખો ઉપર)...	... ૨૫૭
ભયાદિ મોદક લખીએ છીએ...	... ૩૨૭
અપરાજિત ધૂપ...	... ૫૬૮
મોહેશ્વર ધૂપ...	... ૫૬૮

ગોળી.

ગંધકવટી ગોળી...	... ૫૧
અગ્નિ વૃંદાવતી ગોળી...	... ૪૬
લવંગાદિની ગોળી...	... ૬૪
ગોરખનાથજીની ગોળી...	... ૭૨

ગંધદ્રાવ...	૧૨૫
ગુડાજીવ...	૧૩૦
હરીદ્રાખંડ	૨૦૯
નાળીએર ખંડ	૨૧૪
મુખપાક ઉપર ખેરસારી ગોળી	૨૧૫
ખેરસારની બીજી ગોળી	૨૭૫

પાક.

લસણ પાકની વિધિ...	૧૧૨
સુંડ પાક	૧૧૫
મેથી પાક	૧૧૫
હરણના સીંગડાનો પુટપાક...	૧૧૫
સોપારી પાક	૧૫૦

ગોખર પાક	૧૫૭
પંચજીરક પાક	૨૯૫
સોબાગ્ય સુંડી પાક	૨૯૫
સોપારી પાક	૩૦૯
કેરી (આમ) પાક	૩૦૯
મૂસળી પાક	૩૨૨

આસવ વ્યથના અર્ક.

દાંતીનો અર્ક	૪૧
દરાખનો આસવ	૬૨
કુવારના પાડાનો આસવ	૧૩૪
જંબીરી દ્રાવ	૧૩૬
દશમૂળાસવ	૩૨૨

શુદ્ધિપત્રક.

આ શ્રેય છાપતાં હમોએ અત્યંત ઘણી સાવચેતીથી ધ્યાન રાખી સુધારવા
છતાં પણ કેટલાક શબ્દો અશુદ્ધ છપાઈ ગયા છે મોટેભાગે
શુદ્ધિપત્રક નિચે પ્રમાણે આપીએ છીએ.

પૃષ્ઠ	અોળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨૬	સુણ.	સુણ.
૨	૨૬	અજમો.	અજમોદ.
૪	૨૬	રાતી સુખડ.	રાતી સુખડ.
"	૩૦	રતાંજની.	રતાંજની.
૫	૩૦	કકકક	કકક
૬	૧૬	સવ સુંણ	સવ સુંણ
૭	૧	ઉઠ	ઉઠી
"	૨	એસડોની	આસડોની
"	૮	કામ મ	કામ
૧	૬૩	રોગને	રોગોને
"	૨૩	હાયાની	હાયાની
૪	૨૩	નહાય	નહાય
"	૨૪	રોગી	રોગી
૫	૧૭	અનુપક	અનુપ
૭	૮	રોગ	રોગ
"	૧૪	આઠી	આઠી
"	૩૩	ઐપધી	ઐપધી
૮	૧૨	અધો વાયુ	અધો વાયુ
"	૧૩	એજન	"
"	૧૫	"	"
"	૧૭	"	"
"	૨૨	રોકિએ	રોકે છે
૯	૧	વણ	વણ
૧૦	૩	કધ	કધ
"	૧૩	આમાશય	આમાશય
૧૪	૧૮	અધોઠા	અધોઠા
"	૨૩	ઐપધો	ઐપધો
૧૫	૫.	ધોળાશ	ધોળાશ
"	૧૯	ધાણા	ધાણા
૧૬	૨૮	ઐટલે	ઐટલે
૧૭	૧	ટક	ટક
"	૧૫	ગંધની	ગંધકની
૧૮	૧૮	સંધિગ	સંધિગ
"	૨૬	અઠ્ઠાશય	અઠ્ઠાશય
"	૨૮	સંધિ	સંધિગ

પૃષ્ઠ	અોળ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૮	૨૧	કશ્વિન્દો	કશ્વિન્દે દા
		દોનાવધતે	નવિત
		જયધસ્ત	જયેદાસ્ત
"	૨૨	તસ્મ કોસ્તિ	તસ્માકોસ્તિ
"	૩૩	અથ	અર્થ
"	૩૪	ખાળ	ખીળે
"	૩૪	જના	જેના
૧૯	૧૫	ઉનમઃ	ઉનમાદ
૨૦	૧૮	ખડી	ખાંડી
"	૨૨	ગવાનું મૂળ	સરગવાનું મૂળ
"	૩૬	વાધી ને	નેવાધી
૨૨	૨૯	સોધેલો	સોધેલો
૨૨	૩૫	જડીના	જડીના
૨૩	૧૧	વાળાને	વાળાને
"	૨૧	હાં હાં હાં	હાં હાં હાં
"	"	સમસ્ત	સમસ્ત
"	૨૪	આનમો	ઓનમો
"	૨૭	હન ૨	હનડ ૨
૨૪	૨	તાક્ષર્ણ્ય	તાક્ષર્ણ્ય
"	૩	દંષ્ટકરારાલ	દંષ્ટાકરારાલ
		વક્રાય	વન્ક્રાય
"	૪	ભૂપ દંડ	ભૂય દંડ
	૭	વજ્રદંડન	વજ્રદંડેન
"	૧૭	કોધજવર	કોધજવર
"	૨૭	પૂરપના	પૂરપના
૨૫	૨૦	સુધી	સુધી
૨૬	૪	જવર	જવર
"	૬	આપ આરીકું	આપરીકું
૨૭	૩	પિત્તપાડો	પિત્તપાપડો
"	૩૧	મળ જવ	મળ જવર
૨૮	૬	દશ મળનો	દશ મૂળનો

૨૮	૩૪	(અપડ)	(અડપ)
૨૯	૧૧	પીપરમૂળ	પીપરીમૂળ
૩૧	૧	થોડ	થાડો
૩૧	૧૬	અતખીનીકળી	અતિ વિખ નીકળી.
૩૨	૨૧	પેઠામાં	પેઠમાં
૩૫	૨૬	સંગ્રહણી	સંગ્રહણી
૩૫	૨૯	ખચ	ખાય
૩૫	૩૩	ગંધક	ગંધક
૩૬	૧૦	ખારાખર	ખરાખર
૩૬	૨૪		
૩૭	૩૨	પંચક	પંચ
૩૭	૩૩	પૃથાદોષે	પૃથાદોષે:
૩૭	૩૬	રસાંગન	રસાંગન
૩૭	૧૬	પણ	એ પણ
૩૭	૧૭	શરીરે	શરીર
૩૮	૨૦	ભાવ પ્રકારમાં	ભાવ પ્રકાશમાં
૩૮	૩૧	૧	ગાળી ૧
૩૯	૨૫	રંગ	રંગ
૩૯	૩૪	રીત	રીત
૩૯	૩૫	તળખીખથી	તળવીજથી
૪૦	૧૨	દીવ	દિન
૪૧	૭	સોધરો	સોધ્યો
૪૧	૧૦	વીજા વોલદ્વ	વીજા વોલવદ્વ
૪૩	૨૦	ઔષધિ	ઔષધિ
૪૪	૩૦	ધુતાસ	ધુતારા
૪૪	૩૧	ફરેછે	ફરેછે
૪૫	૨૦	મન સાફક	મન માફક
૪૬	૨૦	નિર્મળ	નિર્મળ
૪૭	૨૮	ચૂળ	ચૂર્ણ
૪૭	૩૨	ચૂળ	ચૂર્ણ
૪૭	૩૫	ચૂર્ણ	ચૂર્ણ
૪૮	૮	ચૂર્ણ	ચૂર્ણ
૪૮	૯	ચૂળ	ચૂર્ણ
૪૮	૨૦	કાઆદિ રસ	કાઆદિ રસ
૪૮	૩૧	અસંત	અસંત
૪૮	૨૮	દિન	દિન
૫૦	૩૦	લવંગામૃત	લવંગામૃત
૫૧	૬	રાજવલમ	રાજવલમછે
૫૧	૧૧	જરકાદિત	જરકાદિ
૫૧	૧૬	ખારીફ	ખારીફ
૫૧	૨૬	વાકી	વાટી

૫૨	૯	વિશુકા	વિશુચિકા
૫૪	૩૧	કહે	રહે
૫૫	૬	તે	તો
૫૬	૧૭	માંડામાંથી	માંડામાંથી
૫૭	૧૮	નાકચી	નાકચીર
૫૯	૨૬	અવલહ	અવલેહ
૫૯	૩૨	પીપ	પીપર
૫૯	૩૩	જે	જો
૬૦	૬	ગંધની	ગંધકની
૬૧	૨૨	અ	આ
૬૨	૨૩	નાગકેર	નાગકેસર
૬૨	૨૯	તેણુ	તેમાં
૬૩	૧૨	સંગ્રહણી	સંગ્રહણી
૬૪	૨૬	વિમાસન	વિષમાસન
૬૫	૧	લવંગાદિની	લવંગાદિની
૬૫	૨૯	મૂળ	શૂળ
૬૫	૩૧	ગંધક	ગંધક
૬૫	૩૨	ઔષધ	ઔષધ
૬૫	૩૩	ક્રિયા	ક્રિયા
૬૫	૩૪	ઔષધિ	ઔષધિ
૬૬	૨૦	મૃગુ	આ મૃગુ
૬૬	૨૨	કાકડશીંગ	કાકડશીંગો
૬૮	૨૮	સ્નાદ	સ્નાસ
૬૯	૫	તતરાટ	તરેતરાટ
૬૯	૮	મમસ્થાન	મમસ્થાન
૭૧	૫	અમૃતાર્ણવ	અમૃતાર્ણવ
૭૧	૨૧	સ્વભંગ	સ્વર ભંગ
૭૨	૧૮	ચટે	ચાટે
૭૨	૨૫	જળ	ધર્મ જળ
૭૩	૨૯	ટંક	ટંક
૭૩	૩૧	ટંક	ટંક
૭૪	૩૦	દાડમતા	દાડમતા
૭૫	૩૩	ધોવરાણમાં	ધોવરાણમાં
૭૬	૭	આમ	આમથી
૭૬	૧૩	વાયુ	વાયુમાં
૭૬	૧૫	પ્રારની	પ્રકારની
૭૬	૨૮	જળણું	જળણું
૭૬	૨૯	તૃપાના	તૃપાનાં
૭૭	૨૫	સવ	સર્વ
૭૮	૩	પ્રાકમ	પ્રાકમ
૭૮	૫	આછાદન	આછાદન
૭૮	૬	અજવિનારી	અજવનારી
૭૮	૧૧	આછાદન	આછાદન

૭૮	૨૨	વણુન	વણુન
"	૨૫	આરાલ	આકાશ
"	૨૬	આ	આવે
"	૨૮	મૂછ	મૂછા
૮૦	૪	ને	એને
"	૫	બને	બંને
"	૧૧	મૂછા	મૂછા
"	૨૮	અને	અનેક
"	"	અનેક	અને
૮૧	૮	મદાત્મ	મદાંતમ
"	૧૫	કોધ	ક્રોધ
"	૨૭	થાય	ઋય
૮૨	૩૦	જાળાં મરી	કાળાં મરી
"	૩૪	દાડમાના	દાડમના
૮૩	૧૨	રૂધિરમાં	રૂધિરના
૮૪	૩	કેળાનાં	કેળનાં
૮૫	૨	શરીરનું	શરીરનું
"	"	ઠેકાણે	ઠેકાણે
"	"	ન	નહીં
૮૬	૧૭	મુગીનો	મુગીનો
૮૯	૧૭	હૃદય	હૃદયે
"	૨૩	ત્રયાહિક	ત્રયાહિક
"	૨૮	ઝં	ઝં
૯૦	૧૪	હિદિ	હિદિ
૯૧	૧૧	તર્જનોમ્મ	તર્જનોમ્મ
૯૨	૨૪	મુગી	મુગી
૯૩	૮	લાટી	વાટી
"	૨૩	પાણી ૧	પાણી. શરૂ ૨
૯૪	૨૮	અદિત સેગ	અદિત સેગ
૯૫	૯	સ્ત્રી	સ્ત્રી
૯૬	૮	અડધના	અડધના
"	૧૭	મધુરી	મધુરી
"	૨૭	મદમ	મદમ
૯૮	૩૪	ઓષધિને	ઓષધિને
"	૩૫	વેદો	વેદો
૯૯	૪	નસાને	નસાને
૧૦૦	૩૫	સેક	શેક
"	"	ગહડી બોલી	ગુહડી બોલી
૧૦૨	૩૩	કોષ્ટીશીર્ષ	કોષ્ટીશીર્ષ

૧૦૨	૩૦	પાડા	પીડા
"	"	લાગ	લાગે
૧૦૩	૧૧	પાદ હપતા	પાદ હર્ષનાં
"	૧૬	પ્રદાં કાળા	પ્રકારે દાબ
૧૦૪	૮	ધનરતનનાં	ધનુરતનના
"	"	અપતત્ર	અપતંત્ર
"	૧૮	જાણીએ	જાણીએ પણ
૧૦૫	૨૬	લા લાગે	લાગે
૧૦૬	૪	આજસીનું	આજસીનું
૧૦૮	૧૬	નિય	નિય
૧૦૯	૧૭	તેલા	તોલા
"	૨૧	આસડો	ઓસડો
"	૨૨	છડ ડીલો	છડ છડીલો
૧૧૦	૧	લક્ષણ	લક્ષણ
"	૪	બસબર	બસબર
"	૨૧	એને	અને
૧૧૧	૨૦	રજની	રસનો
"	"	કંદના	કંદના
૧૧૩	૨૧	વૈદ હર્યમાં	વૈદ હર્યમાં
૧૧૪	૧૫	જતા	જતા
"	૩૫	ગભત	ગભત
૧૧૫	૧૭	તોલ	તોલ
૧૧૭	૬	રોગ	રોગ
૧૧૮	૧૩	લાગવાથી	લાગવાથી
૧૨૦	૭	વાત રોગના	વાત રક્તના
"	૧૬	અનુપાન	અનુમાન
૧૨૧	૪	ઓસડો	ઓસડો
૧૨૨	૧૫	અવાથી	આવાથી
"	૩૪	એમાં ચાલે	એમાં શૂળ ચાલે
"	"	તેને વાતકક	તેને કક
૧૨૪	૭	બોજનમાં કરેલું	બોજન કરેલું
"	૮	તરેથી	તરેથી
"	૨૮	ચુણ	ચૂણ
"	૩૪	કુલડાં	કુલડાં
૧૨૫	૮	ધવિ	ધવિ
"	"	કપ્પાઢ	કૂપ્પાઢ
૧૨૫	૧૪	ચૂણ	ચૂણ
"	૩૩	ગોળી બાંધી	ગોળીએ બાંધી
"	"	બાંધી ૧	બાંધી ગોળી ૧
૧૨૬	"	વૈદ હર્યમાં	વૈદ હર્યમાં
"	૨૦	૪૧	૪૧ ખતિ

૧૨૭	૧૬	શુશ	શુળ
"	૨૧	શુલ	શૂળ
"	"	શુલ	શુળ
"	"	જરમિત	જરમિતની
૧૨૮	૪	ઉદાવર્ત	ઉદાવર્ત
"	૫	અધો	અધો
"	૬	અધો	અધો
"	૧૦	અધો	અધો
"	"	અધો	અધો
"	૧૨	અધો	અધો
૧૨૯	૧૧	અધો	અધો
"	૧૩	અધો	અધો
૧૩૧	૬	બરાબર	બરાબર
"	૧૫	અધો	અધો
"	૨૬	અકુળ વિકુળ	આકુળ વિકુળ
૧૩૨	૨૫	અધો	અધો
"	૨૯	વધે	વધે
"	૩૪	લગડતામાં	લગાડતામાં
૧૩૩	૧૫	ગાંડ	ગાંઠ
૧૩૪	૬	વજ્રક્ષાર	વજ્રક્ષાર
"	૧૫	વજ્રક્ષાર	વજ્રક્ષાર
"	૧૭	અથવા કુંવરના	કુંવરના
"	૨૮	ગૃધ્રથી	ગૃધ્રથી
"	૩૨	સપિપ્રયોગ	સીપપ્રયોગ
૧૩૬	૨૯	ગંભીરી દ્રાવ	જંભીરી દ્રાવ
૧૩૭	૧૪	ધમ્મતિ	ઉત્પતિ
૧૩૮	૨૧	વૈદ્ય રહસ્યમાં	વૈદ્ય રહસ્યમાં
૧૩૯	૭	નીતરી	નીતારી
"	૧૩	ફુધમાં	ફુધ
૧૪૦	૨	સન્નિપાત	સન્નિપાતનો
"	૨૦	નામ	નામે
"	૩૦	ડામે	ડામો
"	૪૧	લોહી	લોહી
૧૪૧	૨	પિત્તને	પિત્તનો
"	૬	હ્રોગના)	હ્રોગના)
"	૭	હ્રોગછે	હ્રોગછે
"	૮	હ્રોગનાં	હ્રોગનાં
"	૨૨	ટક	ટક
૧૪૩	૫	કુષ્ઠી	કુષ્ઠી
"	૧૪	શર્કના	શર્કના
"	૧૬	મુતકુંડના	મુતકુંડના

૧૪૩	૨૧	મર્વ	ક્ષર્વ
"	૨૪	મુતકુંડના	મુતકુંડના
૧૪૪	૮	કોહીળાના	કોહીળાના
"	૧૧	બીઅક	બાકીઅ
"	૨૪	સર્વ	સર્વ
"	"	બાવ પ્રકાશમાં	બાવ પ્રકાશમાં
"	૨૬	અથા	અથવા
૧૪૫	૩૨	નળામાં	નળીમાં
૧૪૬	૩૫	મતરમાં	મુતરમાં
૧૪૭	૨૨	ધાતમુત્ર	મુત્રધાત
૧૪૮	૪	મુત્ર રોગ	મુત્ર રોધ
"	૭	મુત્ર રોગ	મુત્ર રોધ
"	૬	મુત્ર રોગ	મુત્ર રોધ
"	૧૨	મુત્ર રોગ	મુત્ર રોધ
"	૧૩	મુત્ર રોગ	મુત્ર રોધ
"	૨૮	માર્ગ	માર્ગ
૧૪૯	૧૨	પછરી	પથરી
"	૨૮	કોહીળાના	કોહીળાના
૧૫૧	૪	પિત્ત	પિત્ત
"	૨૭	ગાણું	ધાણું
૧૫૩	૧	પ્રમેના	પ્રમેહના
૧૫૫	૨૮	વરણીની	વરણાની
૧૫૬	૧૮	તો ૧૬	તોલા ૧૬
"	૩૪	એના	એના
૧૫૭	૨૦	અધો	અધો
૧૫૮	૫	પમેહ	પ્રમેહ
"	૭	સર્વ	સર્વ
"	૨૨	મુતરની	મુતરતી
૧૫૯	૧	ત્રિકુળાના	ત્રિકુળાના
૧૬૦	૨૦	એને	એને
"	"	એને	એને
૧૬૩	૮	અથવ	અથવા
"	૧૮	યાય	હોય
"	૧૯	વધી	વધી
"	૨૩	પેડમાં	પેઠામાં
"	૨૫	ખાધુ	ખાધુ
"	૩૦	વધે	વધે
૧૬૪	૧૬	બકી	બાકી
"	૨૯	મળ	મૂળ
૧૬૬	૧૨	કર	કર
"	૨૪	કાશ્ય	કૃત્ય
૧૬૭	૨૬	ઉપન્યે	ઉપન્યે
"	"	તેના	તેનાં

૧૬૭	૨૬	શરીમાં	શરીરમાં
"	૩૧	કુરતી	કુરતી
"	૩૩	ગ્રંથમાં	ગ્રંથમાં
૧૬૮	૧૨	આવ	આવે
"	૧૬	મળ	મૂળ
"	૩૭	સો સોળે	સોળે
૧૭૦	૧૩	વધે	વધે
"	૩૨	જીલાખના	જીલાખથી
૧૭૧	૧૧	વૈદ્ય હરચમાં	વૈદ્ય રહરચમાં
૧૭૨	૨૬	એને	એને
"	"	દીસ	સવસ
૧૭૩	૧	પાચ	થાય
૧૭૫	૧૬	ખાધે	ખાધે
૧૭૬	૨૬	ખારક	ખારીક
"	૩૨	સવ	સવં
૧૭૭	૨૦	ઉપતિ	ઉત્પતિ
૧૭૮	૧૬	અથવા	અથવા
૧૮૦	૧૧	સોળે	સોળે
૧૮૧	૧૭	પણ	વર્ણ
૧૮૨	૫	વિ	વિદ્ય
"	૨૫	શરીરીને	શરીરને
"	૩૨	ઉપવ	ઉપદ્રવ
૧૮૪	૬	મખ્ય	મુખ્ય
"	૧૮	ઉમડાનું	ઉમડાનું
૧૮૬	૨૮	પ્રણામે	પ્રણાના
"	"	જીવડા	જીવડા
૧૮૭	૨	હાથથી	હાથથી
૧૮૩	૩	ધાળા	ધાળા
"	૩૨	૦૦	૧૦
૧૮૪	૧	અથવ	અથવા
"	૭	ધાળું	ધાળું
૧૮૫	૧૩	ભગદર	ભગદર
"	૨૨	ભગદર	ભગદર
"	૨૮	ખારીક	ખારીક
"	૨૬	પાન	પાન
૧૮૮	૧	ચંણને	ચૂણને
"	૮	મર્નિવાદી	મુર્નિવાદી
"	૧૧	કાખો	કાથો
"	૧૪	સુરદા સંગ	સુરદારસંગ
"	૧૬	ગંધક	ગંધક
૨૦૦	૧૨	ઔષધિઓ	ઔષધિઓ
૨૦૧	૧૮	કોપને થાય તા	કોપને પ્રાપ્તિ થાય
"	"	રે પ્રાપ્તિ	સારે
"	"	સાથ	સાથે
૨૦૬	૨૬	સધાળા	સધાળા
૨૦૬	૪	નાગ મોથો	નાગર મોથો

૨૦૬	૨૮	ખારી	ખારીક
"	૨૬	કુમિ	કુમ
૨૧૦	૧૬	કળા મારી	કાળાં મરી
"	૨૩	મળ	મૂળ
૨૧૧	૧૭	શીળ	શીળસ
૨૧૨	૨૬	સવ	સવં
૨૧૩	૩	હુદ્ડ	હુદ્ડ
"	૨૧	હુદ્ડ	થુંકું
૨૧૪	૭	કુક	કુર
"	૧૭	મિળતી	મિળતી
"	૩૧	ચર્ણ	ચર્ણ
૨૧૫	૩૪	કોલિયનો	કોલિયનો
"	"	કહિરે	કહિરે
"	૩૫	કકીને	કરીને
"	૩૭	શીતને નાના	શીતને કરી નાના
૨૨૦	૭	ગારી સર	ગોરી સર
૨૨૨	૩૬	ગોખર	ગોખર
૨૨૫	૧૦	મસૂરિક	મસૂરિકા
૨૨૬	૨૬	વિસ્ફોટક	વિસ્ફોટક
૨૨૮	૧૭	ધંદ્રુધ	ધંદ્રુધ
૨૩૧	૨૦	આસ્તે	આસ્તે
"	૩૭	હુનીની	હુણીની
૨૩૨	૧	તલ	તૈલ
"	૮	અસલ	અલસ
૨૩૫	૧૦	સુઆપર્વ	સુઆર્વ
"	૨૦	અર્ધવ ભેદક	અર્ધવિ ભેદક
"	૩૪	ઔષાધને	ઔષધને
૨૩૬	૧૬	જળ ભાંગાનો	જળ ભાંગાનો
૨૪૦	૫	શસ્ત્રના	શસ્ત્રના
૨૪૧	૧	ચંદ્રમાં	ચંદ્રમાં
૨૪૩	૧	સ્નાયુવર્મ	સ્નાયુર્વર્મ નેત્ર
"	૭	પશ્ચક	પિષ્ચક
૨૪૪	૧૩	કિલ્લજતર્મ	કિલ્લજતર્મ
૨૪૮	૧૩	આરિ	આદિ
૨૫૨	૨૦	ત્રિકાળા	ત્રિકાળા
"	૨૪	સુંઠ	સુંઠ
૨૫૩	૧૦	બંને ઔષધિ	બંને ઔષધિ
"	૩૫	થકું	થુંકું
૨૫૪	૧૦	પપણી	પણી
"	૧૪	કુલથ	કુલથ
"	૧૬	વારીક	ખારીક
૨૫૫	૧	ચંદ્રોદય	ચંદ્રોદય
"	૬	કયા	કયા
"	૧૦	ચત્રપ્રમા	ચંદ્રપ્રમા
૨૬૧	૧૮	નકળે	નીકળે

૨૯૨ ૨૨	ગુળછીના	ગુળસીના.
૧, ૩૨	અનેક	અનેક
૨૯૪ ૨	રોગનાં	રોગનાં
૨૯૫ ૨૮	અવે	અવે
૨૯૮ ૨૦	સવ	સર્વ
૨૭૦ ૩૪	રોગનાં	રોગનાં
૨૭૬ ૧૬	પિત્તના	પિત્તમાં
૨૭૭ ૨૬	કરડવાન	કરડવાના
૨૭૮ ૮	સપ	સર્પ
,, ૧૦	બઠાને	બુઠાને
૨૮૦ ૪	સ્થાવર	સ્થાવર
,, ૬	છડછડ છડીલો	છડ છડીલો, લોદર
૨૮૧ ૩	નીપાળની	નીપાળની
,, ૪	હતારાલ	હરતાલ
૨૮૨ ૨૮	અવવા	અથવા
૨૮૭ ૨૧	૩ ટક સેલાનુ	૩ કટ સેલાનું
૨૮૮ ૨૬	દખતી	દુખતી
૨૯૧ ૩૨	કોઠીનું મળ	કોઠીનું મૂળ
,, ૩૩	રસણા	રસણા
૨૯૨ ૧૩	લખીએ છાએ	લખીએ છીએ
,, ૨૫	બધે	બાધે
,, ૨૭	કાગ લહરી	કાગ લહરી
,, ૩૦	વિમુક્તાશ્વ	વિમુક્તાશ્વ
૨૯૩ ૧૦	રિધ	પરિધ
,, ૨૫	દુખ	દુખમાં
૨૯૭ ૧૬	આવેએ	આબોએ
,, ૨૦	આવનિ	આવતિ
૨૯૮ ૭	મહર્દવજીએ	માહર્દવજીએ
૩૦૦ ૨૮	વિઘ્ન કાંત-	વિઘ્ન કાતાવળી
	તાવળી	
,, ૩૧	ઉકાળના	ઉકાળાના
૩૦૧ ૧૩	અને	અને
,, ૩૫	બાકાળને	બાળકને
,, ૧	બળીદામ	બળીદાન
૩૦૨ ૨	સતપોળાં	સાત પોળાં
૩૦૪ ૧	ફટ	ફટ
,, ૨૮	શિવનિર્માલ્ય	શિવનિર્માલ્ય
૩૦૫ ૨૭	કુકુલુક રોગ	કુકુલુક રોગ
,, ૩૧	ગુડી ગુદા	ગુડી ગુદા
૩૦૬ ૧૬	જાણુજા	જાણુજા
,, ૩૨	ફધટ	ફધટ
૩૦૭ ૧૦	મૂલ્તાદિ	મૂલ્તાદિ
૩૦૮ ૨૮	લાગવાથી	લાગવાથી
૩૦૯ ૧૭	પદાર્થો	પદાર્થો
,, ૨૫	દાહમની	દાહમની
૩૧૦ ૧૨	હાલ	હાલ

૩૧૦ ૧૫	નાભ	નાભે
,, ૩૫	બાવાટીકર	વાટીસાકર
૩૧૧ ૨૦	નપુનમક	નપુનમક
૩૧૨ ૨	ફલાત્યના	ફુલાત્યના
૩૧૫ ૧૭	ચદત	ચક્રત
૩૨૦ ૩૨	છછી	પછી
૩૨૩ ૩૧	પરત	પરતાં
૩૨૪ ૯	કરત જામ	કરતા જામ
,, ૧૦	નિધુમ	નિધુમ
,, ૨૪	તણ	તણ
૩૨૫ ૩૧	રથળને	રથળને
૩૨૬ ૨૦	ગાબીણી	ગાબીણી
૩૨૮ ૨૦	રિકાત	પિચકારે
૩૨૯ ૩૫	રબું	કરબું
૩૩૦ ૧૩	શોધન	શોધન
,, ૧૫	વાસ્તકહયે	વસ્તિ કહિયે
,, ૧૮	સતાવરી	સતાવરી
,, ૨૧	મથ	મથી
,, ૨૬	વાસ્ત	વસ્તિ
૩૩૩ ૪	સવાંગ	સવાંગ
૩૩૫ ૨૮	પદાર્થ	પદાર્થ
૩૩૬ ૧૨	કુપચ	કુપચ
૩૩૭ ૨૧	અતમક	અતમક
૩૩૮ ૨૦	સ્ત્રી	સ્ત્રી
,, ૨૩	સ્ત્રી	સ્ત્રી
૩૪૫ ૧૮	વધ	વધ
૩૫૨ ૨૭	સરી	સાર
૩૫૩ ૪	ઓષાધ	ઓષધિ
૩૫૫ ૬	જાનના	જાતના
૩૫૬ ૧૮	મહર	મટર
,, ૪૧	કાંગિણી	કાંગીણી
૩૬૪ ૧	લાગે છે	લાવે છે
,, ૩૬	હંકાળ	હંકાળ
,, ૪૧	કંપરો	કંપારો
,, ૬૯	અપ્રવિધ	અપ્રવિધ
૩૬૫ ૪૪	તરણા	તરણ
,, ૫૦	કમ	કામ
૩૬૫ ૭૫	દછી	દછી
૩૬૬ ૬	ફુલુ	ફુલુ
,, ૧૧	દાખલ	દાખલ કરવું
,, ૧	દાખલ	દાખલ થવું
૩૬૭ ૧૪	પ્રભાવનિત	પ્રભાવનિત
,, ૩૧	સ્વભાવ	સ્વભાવ
,, ૪૮	બરોજની	બરોજની
,, ૬૭	પીગળવું	પીગળાવવું
,, ૮૧	ઉસકરવું	ઉસકરવું
,, ૮૪	રનાર	કરનાર
૩૬૮ ૫૫	આદિક	આદિક

આ યંથ છપાતાં પેહેલાં જે જે સદ ગુરુઓએ ધરાકે થઈ આપ્રો આપ્રો છ
તેઓનો આ ઢેકાણું મોટો ઉપકાર માની ધણુ માન સાથે નીચે પ્રમાણે નામો
જણાવીએ છીએ.

નકલ

નામ

- ૧ રા. લક્ષ્મીદાસ હેમરાજ પુત્રાણા દ્વારકાં.
- ૧ તલાટી બાપુ લીલાધર આચાર્ય મોડાસા.
- ૧ શેઠ પરસોતમ નાનચન થરા તાલુકે મોકની.
- ૧ શેઠ વિરચન દેવચન બલોલ તામે લીમડી.
- ૧ રા. મધુભાઈ માધુભાઈ દેસાઈ પેઠલાદ.
- ૧ રા. રંગપ્રસાદ પ્રજ્જલાલ વૈદ્ય બલોણ તામે રાધનપુર.
- ૧ રા. ગોરધનદાસ મૂળચંદ મેહેતાજી ઝાંઘેર તામે મઠીકાંડા.
- ૨ રા. ગોવીંદજી વી. નાનજી પટેલ બુકસેલર જુનાગઢ.
- ૧ રા. વુલશીદાસ વઢાલજી પોષ્ઠમાસ્તર જુનાગઢ.
- ૧ શેઠ હરીદાસ લાલજી ભાટીઆ વૈદ્ય જુનાગઢ.
- ૧ માંગનાથના માહંત રેવાગરજી જુનાગઢ.
- ૧ શેઠ કલચન તાયાભાઈ ખોરસદ.
- ૧ તલાટી જોટાલાલ ચતુરસી ખેડા સમાચારના માજી એડીટર કાણીસા.
- ૧ રા. રા. સુંદરજી વી. ખાવાભાઈ દેસાઈ વાઢીઆ કારભારી.
- ૧ રા. રા. માધવજી વી. વેલજી ચીત્રોડ કારભારી.
- ૨ શેઠ કવસજી એલજી દેસાઈ ગોંડલ.
- ૧ રા. ગીરધરલાલ છગનલાલ મેહેતાજી આછોદ તામે આમોદ.
- ૧ રા. રેવાચંકર નયુભાઈ મોજણીદાર આમોદ.
- ૧ રા. દામોદર બાપુજી જાની સારોદ તાલુકે જંબુસર.
- ૧ રા. આસારામ મેહેચર જંવાલ તામે જંબુસર.
- ૧ મોરારજી વલ્લભભાઈ મેહેતાજી ઝાંઘડી તામે વલસાડ.
- ૧ ગુરજી કલ્યાણજી શીવજી કપાઆ તામે મુદ્રા કચ્છ દેશમાં.
- ૧ સુથાર માવજી વી. મિલજી કપાઆ તામે મુદ્રા કચ્છ દેશમાં.
- ૧ શેઠ ત્ર્યંબકલાલ કેસવલાલ દોસી બોટાદ તામે કાઠીઆવાડ.
- ૧ રા. વરજભાઈ વાઘજભાઈ પટેલ બાદરણ.
- ૧ શેઠ લાલજી ગોવીંદજી ડકર રહેવાસી કચ્છચુંદીઆરીના. કટક તામે બંગાળા.
- ૧ શેઠ કુસચન પ્રમજી રહેવાસી કચ્છમાં તરોમંજલના બાલેસર બંદર બંગાળા.
- ૧ શેઠ હંશરાજ નારાણજી રહેવાસી કચ્છ ગઢ સોસાના બાલેસરબંદર બંગાળી.
- ૧ શેઠ ખીમજી હંશરાજ કચ્છ માંડવી બંદરના પણ હાલ કલકત્તા તામે બંગાળા.
- ૧ મુડા સમા કેસરીસંગ જસવતસંગજી જિંચડી તામે ધંધુકા.
- ૧ રામજી શ્રી અમરસંગ વી. સણાભાઈ દડવા તામે હિમરાળા કાઠીઆવાડ.
- ૧ શેઠ સુંદરજી લધાણી કચ્છ માંડવી બંદરના તામે કચ્છ દેશ.
- ૧ રા. ગોવીંદજી વી. ડાહ્યાભાઈ લાખાણી વકીલ પોરબંદર તામે કાઠીઆવાડ.
- ૧ રા. રૂમણલાલ દામોદર તલાટી અંકલાવ તામે ખોરસદ.
- ૧ રા. અંબાચંકર વલ્લભરામ ત્રવાડી દેહેગામ.
- ૧ રા. દેવા જસા જુનાગઢ કાઠીઆવાડ.
- ૧ રા. અરજણુ લક્ષ્મીરામ જ્ઞેશી વારઈ તામે રાધનપુર.
- ૧ રા. રા. દલપતરામ રાજરામ તાલુકાસ્કલ હેડ માસ્તર જંબુસર.
- ૧ રા. શામજી વી. મેહેચર મેહેતા વૈદ્ય દડવા તામે હિમરાળા.
- ૧ શેઠ જોટાલાલ બાપુભાઈ પરીખ. ખોરસદ.
- ૧ રા. નાનાભાઈ કેસવદાસ મેહેતાજી કેલોદ તામે ભરચ.
- ૧ રા. જ્ઞેઠાલાલ દામોદર મેહેતાજી ઝણોર તામે ભરચ.
- ૧ રા. મણીચંકર મોનજી ભટ્ટ મેહેતાજી નોધણુવદર તામે પાલીતાણા.

- ૧ રા. ડાહ્યાભાઈ રૂપશંકર કારકુન ખોરસદ કચેરી.
- ૧ રા. મોતીલાલ કુંભાજી મહેતા ડરણા તામે કડી.
- ૧ રા. લણુભાઈ બાપુજી મેતાજી કીસનાડ તામે બરચ.
- ૧ રા. મુળજી વલ્લભરામ મહેતાજી બાડમુત તામે બરચ.
- ૧ મહેરબાન પેણીશંકર ભવાનીશંકર વહીવટદાર સાહેબ વડલ તામે. જેતપૂર
- ૧ રા. રામચંદ્ર લક્ષ્મીરામ રેકુલમાસ્તર ચમારગામ તામે બરચ.
- ૧ શેઠ ઈશ્વર નરસી ઠકર વીરસદ તામે ખોરસદ.
- ૧ ઠાકોર મંગળ માના વછરવાડ તામે જલાલપોર.
- ૧ રા. લાલભાઈ ભાણજી મહેતાજી કુંભારીઆ તામે કચ્છ.
- ૧ રા. ઠાકોર જેરજી દાનજી પોષ્ટ વાંકનિડા તામે વલસાણા.
- ૧ રા. મણીશંકર દેવશંકર હકીમ સુરત સગરામપુરા.
- ૨ રા. કુમેરદાસ મુળચંદ્ર રેકુલ માસ્તર મટ વાડ તામે જલાલપોર.
- ૧ રા. છગનલાલ સદાસીવ તલાટી ખોરસદ.
- ૧ રા. પ્રેમાનંદ જેભાઈ મહેતાજી કાંકણપુર તામે ગોધરા.
- ૧ શંકરલાલ તાપીદાસ આમીદ તામે બરચ.
- ૧ રા. દાકતર ધીરજીરામ દેવશંકર સુકલ અંકલેશ્વર તામે બરચ.
- ૧ રા. અંબાલાલ હરીરામ જાની અંકલેશ્વર તામે બરચ.
- ૧ રા. હરજીવન લાધાભાઈ પંડ્યા તેરા તામે કચ્છ.
- ૧ રા. ભુરાભાઈ જમનાદાસ મોદી કંપાડિડર અંકલેશ્વર ડીસ્પેન્સરી.
- ૧ રા. શેઠ દોરામજી ઉકડજી મહેતાજી પેસુ તામે ચોરાસી.
- ૧ રા. ખુસાલભાઈ નાગરદાસ દેસાઈ આસી. રેકુલમાસ્તર પુણી. તામે ખારડોલી.
- ૧ રા. લણુભાઈ સુરભાઈ દેસાઈ ઉટડી તામે વલસાડ.
- ૧ રા. નાયજી ભાઈશંકર મહેતાજી જુવા તામે આમીદ.
- ૧ શેઠ સુંદરજી ડેસાજી ઠકર લોલાડા તામે પાટડી.
- ૧ રા. હરીનારાયણ શંકરજી બ્યાસ જંગલ દરોગા રેજવાકલ તામે નવસારી.
- ૧ રા. મણીલાલ વલ્લભરામ બ્યાસ વાલમ તામે મેસાણા.
- ૧ રા. અમિચંદ વી.કાળીદાસ વકીલ જેતપોર તામે કાઠીઆવાડ.
- ૨ રા. રણછોડદાસ પ્રાણજીવનદાસ મહેતાજી મગોદ તામે વલસાડ.
- ૧ રા. છગનલાલ સુરેચન નાવલી તામે આણંદ.
- ૧ ખરસોદજી એદલજી રાજપરાખંદર તામે જહોરાબાદ.
- ૧ ઠાકર હેમરાજ જેઠા વૈદ્ય ગોડલ તામે કાઠીઆવાડ.
- ૧ શેઠ જનકવજી રતનજી જીનાગઢ તામે કાઠીઆવાડ.
- ૧ રેશન માસ્તર બાબાજી વીસરામ ખોરીઆવી તામે નડીઆદ.
- ૧ ભાવસાર અંબાલાલ કાલીદાસ ખંખાતી ખોરસદ.
- ૧ મહેતાજી હરીલાલ વરજલાલ રંગુન તામે ખજદેશ.
- ૧ રા. રા. માહારાઓ શ્રી. ગોપાલદાસજી રામદાસજી પાલીતાણા.
- ૧ રા. વલ્લભદાસ કલ્યાણજી કરાચી.
- ૧ દવે. શામજી જેઠાભાઈ કુંડલા તામે ભાવનગર.
- ૧ વોહોરા. ખમરદીન ઇબરામજી સુરત.
- ૧ રા. ત્રંબકરાય હરીનારાયણ પુણી તામે ખારડોલી.
- ૧ કાઠીઆ. નારાણ રણછોડ પોલકા.
- ૧ તલાટી દુર્લભરામ રામકૃષ્ણ ભટ્ટારત તામે ખોરસદ.
- ૧ રા. લવજી શ્રીણ મહેતાજી મોરવાડ તામે સાયલા.
- ૧ રા. કાઠીઆ નાથાભાઈ પૂંજ વડોદરા બાજવાડા.
- ૧ રા. પ્રાણજીવનસુંદરજી વોરાજી તામે કાઠીઆવાડ.
- ૧ રા. નારાયણદાસ આણુભાઈ બીલવાડા મોદ દુસીલની કંપની.
- ૧ રા. ત્રીકમજી હરીભાઈ પોસમાસ્તર પડધરી.
- ૧ રા. બાપુભાઈ બીખાભાઈ અમદાવાદ જમાલપુર ટોકરસાનીગોળ.

